

2101 074446673

Reg: No. 163

4th 7/57 Calcutta 1545
1144

BIBLIOTHECA INDICA:

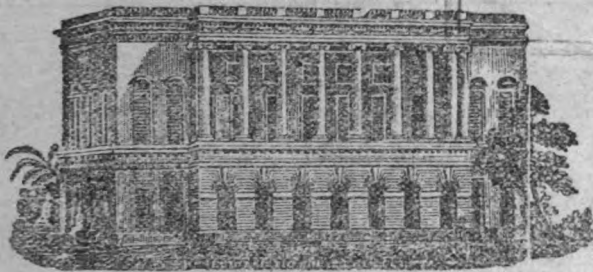
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 900.

INDIA-OFFICE
LIBRARY.

तत्त्वचिन्तामणिः ।

TATTVA-CINTĀMANI.

EDITED BY

PANDIT KĀMAKHYĀ-NĀTH TARKA-VĀGISA
PART IV. VOLUME II. FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1897.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarēya Āraṇyaka of the Rg Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-2 @ /6/	...	6	6
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
*Bhūmatī, (Text) Fasc. 3-8 @ /6/ each	...	2	4
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Brhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	Rs.	4	14
* Ditto Lātyāyāna, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	...	3	0
Ditto Çāṅkhāyāna, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	5	10
Crī Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1	...	0	6
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 4-6 @ /6/ each	...	1	2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍēya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍēya Purāna, (English) Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	3	12
*Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	6
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
*Nirukta, (Text); Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each...	...	5	4

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—Nos. 900, 908, 915, 918, 921, 927, 935,
943, 955, 960, 975, & 977.

THE TATTVA-CINTĀMANI

BY

GANĠEᢂA UPĀDHYĀYA

PART IV.—VOLUME II.

ᢂABDA-KHAᢂᢂA

FROM VIDHIVĀDA TO PRAMĀᢂA-CATUᢂᢂAYA-PRĀMĀᢂYAVĀDA

WITH THE COMMENTARIES OF

MATHURANĀTHA TARKAVĀᢂIᢂA

AND

JAYĀDEVA MIᢂRA;

AND WITH

THE ĀKHYĀTAVĀDA

AND

THE NAᢂVĀDA

OF

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA RĀGHUNĀTHA ᢂIROMĀᢂI.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀᢂIᢂA,

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1901.

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दखण्डं ।

विधिवादादिप्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादान्तं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमद्भग्वेश्वरिचितं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमद्भुरानाथ-तर्कवागीश्वरिचित-

रहस्यनामकटीकया महामहोपाध्याय-श्रीजय-

देवमिश्ररिचितालोकास्थटीकया

महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथ-

शिरोमखिलतेन आख्यात-

वादेन नञ्वादेन

च सहितं ।

एशियाटोकोसोशरटीसमाजानुमत्या संस्कृतविद्यालययाध्यापक-

महामहोपाध्याय-श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीश्वरेण

परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यां

वाक्सिखामिशनयन्ने मुद्रितं ।

प्रकाश्याः १८२२ ।

2332
17

512
P. 4. J. 2

843823

अनुक्रमसूचिका ।

दुःखपङ्कनिमग्नानां जीवानां बोद्धव्यपदार्थ-तत्त्वज्ञानद्वारा दुःखात्मन्त-
 सिद्धये परमकारुणिको महर्षिर्गीतमः बोद्धव्यपदार्थनिरूपणात्मकं तर्क-
 शास्त्रं प्रणिनाव । स च महर्षिः प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दात्मकप्रमाद्यनु-
 दृशप्रामाण्यवादी, तन्मतमवबन्धय ओमदूष्णोपाध्यायः तत्त्वचिन्तामणि-
 नामकरग्रन्थेन तादृशप्रमाद्यनुदृशवस्य प्रामाण्यं सप्रपञ्चं सोपपत्तिकञ्च
 व्यवस्थापितवान् । स च तार्किकविदग्धायश्रीमिथिनाजनपदमन्त्रकार
 अस्मिन् समये कृतममन्वयं मख्ययामास तद्विशेषेण भावधर्म्यते, किन्तु बह-
 र्शर्गटौकाङ्कदाचस्यतिमिन्नात् तस्याप्राचीनतेत्येवं निर्णेतुं शक्यते, यतस्तेन
 इत्यग्रे “प्रत्यक्षपरिष्कृतमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः न हि
 करिषि वृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते अनुमातारः” इति वाचस्पतिवचनयो-
 रविरोध इति वदता तस्मात् सस्याप्राचीनता सूचिता । स एव नखन्यायस्य
 प्रथमप्रबन्धे, तस्यैव पाण्डित्यबलेन न्यायदर्शनं सर्वत्र समादरमाससाद ।
 तदुपग्रहस्य चिन्तामणिसंज्ञकत्वेन महाहोमोपाध्याय-श्रीवशिष्ट-
 चित्तद्वयग्रन्थाख्याया आलोकनामकत्वं, महाहोमोपाध्याय-श्रीवशिष्ट-
 चित्तद्वयग्रन्थाख्यायाः प्रकाशनामकत्वं, तार्किकायमख्यमहाहो-
 माध्याय-श्रीवशिष्टाचारोमणिविरचिततदुपग्रहग्रन्थाख्याया दीधितिनामकत्वञ्च
 गृह्यते । तादृशग्रन्थाख्यायस्य उत्कर्षवत्त्वेऽपि अतिसंक्षिप्तत्वात् महाहो-
 माध्याय-श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीशेन रच्यमानकतिविशद्व्याख्यया तद्-
 ग्रन्थतात्पर्यमुपवर्णितं । अस्मिन् तत्त्वचिन्तामणिनामकरग्रन्थे चत्वारः परि-
 च्छेदाः सन्ति, प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः, द्वितीयः अनुमानपरिच्छेदः, तृतीय-
 उपमानपरिच्छेदः, चतुर्थः शब्दपरिच्छेदः, प्रथमपरिच्छेदे प्रत्यक्षप्रमितेः
 बन्धनं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, द्वितीयपरिच्छेदे अनुमितेर्ज्ञानं
 कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, तृतीयपरिच्छेदे अनुमितेर्ज्ञानं
 कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, इत्येवमनुमानप्रमाणौ विशेषेणोपवर्णिता

च । द्वितीयपरिच्छेदे उपमितेर्लक्ष्यं कारणं प्रामाण्यं विशेषेणोपवर्तितं,
 चतुर्थपरिच्छेदे शब्दप्रमितेर्लक्ष्यं कारणं प्रामाण्यं विशेषेणोपवर्तितं ।
 द्वितीयानुमानपरिच्छेदस्य केचिदंशः अस्तुप्रदेशे पठन-पाठनयोः प्रच-
 रन्ति, सुतरां पठन-पाठनाभावात् उक्तप्रत्ययोलुप्तकस्य एव ज्ञानं । तस्मि-
 न्मुद्रादेवं अज्ञं सुप्तकत्वमात्रोपपत्तिः इतिपाटीक-सोदाहरी-समाजविश्वि-
 पत्तिशोधनपूर्वकमुद्रादेनाहः यथास्य प्रकाशार्थमहमाज्ञानः, मध्यस्थस्य
 संस्कारविषये यावान् परिश्रमः समुक्तिः तावान् अकारि तस्यपि ज्ञान-
 प्रमादवशात्-रूपकितं सन्तं संसृजन्तु । अतिप्रमादिक्रमणोक्तप्रवृत्तिस्यस्य-
 पुस्तकानां सुप्तकत्वमपि अतिविश्वस्तात् सुप्तकत्वात् सर्वैरन्तेवासिभिः विशेषे-
 ष्ववृत्तत्वाच्च महामहोपाध्याय-श्रीमद्युहानाथ-तर्कामोक्षविरचितरहस्य-
 नामकस्याख्याया सह मूलपुस्तकमिदं मुद्रापितं । प्रत्यक्षपरिच्छेदस्य संभवाव-
 कादे अनुपपन्नप्रामाण्यवादे अभाववादे प्रत्यक्षकारणवादे जगदुत्पादकवादे
 अनुपपन्नसाधवादे निर्विकल्पकवादे अनुमानपरिच्छेदस्य ईश्वरानुमानवादे
 शब्दपरिच्छेदस्य शक्तिवादे समासवादे अख्यातवादे धनुवादे उपसर्गवादे
 प्रमाद्यनुसृतप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीमद्युहानाथ-तर्कामोक्ष-
 प्रवृत्तरहस्यनामकस्याख्यापुस्तकस्याप्राप्तत्वात् तत्र तत्र मूलविभागेषु महा-
 महोपाध्याय-श्रीमद्युहानाथ-तर्कामोक्षविरचितानामकस्याख्यापुस्तकं सन्निवेशितं ।
 उपमानपरिच्छेदे रहस्यनामकस्याख्यापुस्तकस्याजोक्तानामकस्याख्यापुस्तकस्य
 प्राप्तात् तत्र विभागे महामहोपाध्याय-श्रीमद्युहानाथ-तर्कामोक्षविर-
 चितदीपन्याख्यास्याख्यापुस्तकं सन्निवेशितं । शब्दपरिच्छेदस्य उक्तप्रवृत्त-
 वादे विधिवादे अपूर्ववादे शक्तिवादे समासवादे अख्यातवादे धनुवादे
 उपसर्गवादे प्रमाद्यनुसृतप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीमद्युहानाथ-
 तर्कामोक्षप्रकाशनामकस्याख्यायां अभिनवपदार्थाविष्कारदर्शनात् तत्र तत्र विभागे
 कुत्र-कुत्रचित् रहस्यनामकस्याख्याया अथवा कुत्र-कुत्रचित् आलोक्तानाम-
 कस्याख्याया अथवा तद्विदत्तकृतप्रकाशनामकस्याख्यायामपि सन्निवेशितं ।
 यानि आदर्शपुस्तकान्यवगम्य मथैतत्परिशोधनं कृतं तेभ्यमेकं नवदीप-

निवासि-पूज्यपाद-महामहोपाध्याय-श्रीमुक्तामोहनविद्यारत्नमहोदयसन्नि-
 धानादपरं नवहोपनिवासि-श्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तमहोदयसन्निधानादित-
 रत् पूर्वस्यश्रीनिवासि-महामहोपाध्याय-श्रीयुक्तज्ञानाथन्यायपञ्चाननमहो-
 दयसन्निधानादपरं आठपुरनिवासि-पूज्यपाद-श्रीश्यामापदन्यायभूषणमहो-
 दयसन्निधानानपरमपि राजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिरात् प्राप्तं, एतत् पुस्तक-
 द्दकं सम्पूर्णं परिशुद्धम् । अन्यत्र यत् सोसाइटीसमाजात् क्वञ्च तदसम्पूर्णं ।
 तदेवं बड़ादर्शपुस्तकानि एतत्पुस्तकपरिशोधने सहायत्वेन कथ्यानि ।
 तत्रचिन्तामण्यन्तर्गतास्त्रातवादापेक्षया समुच्चयत्वात् सर्वैरन्तेवासिभि-
 विज्ञेयैः समाकृतत्वाच्च महामहोपाध्याय-तार्किकाग्रगण्य-श्रीरघुनाथ-
 शिरोमणिमहोपाध्यायविरचित आस्त्रातवादः तत्रचिन्तामण्यन्तर्गतशब्द-
 परिच्छेदे नल्पदार्थविचारामावात् उक्तशिरोमणिमहोपाध्यायैकतन्त्रवादेच्च
 तत्रचिन्तामणिश्लेषे परिशिष्टभावेन सुभाषित इत्यत्रं पक्षवितेन ।

श्रीकामाख्यानाथशर्माः ।

तत्त्वचिन्तामखिकार-तत्त्वचिन्तामखिटीकाकारधृत-
सोकानां अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अङ्गानि वेदान्तकारः ११५ । ५ ॥

अन्वयस्य सन्ध्या भागं ४६८ । १ ॥

आ ।

आभुर्वेदो घनुर्वेदः ११५ । ७ ॥

इ ।

इष्टे पुंसवने चैव ४६ । १० ॥

उ ।

उक्त्वास्त्रायशब्दश्च १०२ । ५ ॥

न ।

निव-नैमित्तिकैश्चैव ६ । १५ ॥

निष्कानि च कर्माणि ६ । १० ॥

प ।

प्रतिमन्वन्तरश्चैवा ३४४ । १६ ॥

प्रसङ्गप्रतिषेधात्मा ४६५ । १ ॥

३

ब।

अथवा ११

ब।

अथवा ११

ब।

अथवा १८

अथवा १०

स।

अथवा १०

अथवा १८

अथवा ८

अथवा १०

तच्चिन्तामणिप्रबन्धकारोऽलिखित-तट्टीकाकारोऽलिखितानां ग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

यथ्यकर्त्तृनामानि ।

उ ।

उवाध्यायः १७ । १५ ।

ग ।

गुहः ३ । १ ॥ ११७ । १४ ॥ १२६ । १० ॥ १३७ । १३ ॥ १४५ । १४ ॥
१६४ । ३ ॥ १६२ । १६ ॥

द ।

दीधितिकृत् ११५ । १४ ॥ १३१ । १८ ॥

प ।

प्राभाकरः ३५६ । १ ॥ ४४८ । ४ ॥ ५५६ । १ ॥

प्राभाकरनय्यः ४६४ । २० ॥

प्राभाकरैकदेशी ५१२ । १ ॥

ब ।

बौद्धः

व ।

भट्टः १ ॥ २६ । १ ॥

भट्टाः २ ॥

भट्टाः ८६ । १ ॥

२

म ।

मङ्गलाचारयज्ञोपा १०१ । ५ ॥

य ।

यस्मिन् देशे य आचारः १११ । ४ ॥

व ।

विश्विखी सुपवीतश्च २२ । १८ ॥

वृथा वेदां न कुर्वीत ६ । १७ ॥

स ।

संवत्सरशैकमपि ३७ १४ ॥

सुदीपवीतिना भाष्यं २२ । १६ ॥

सन्निहितरजतसकले ४७५ । ८ ॥

साकारपातादस्तौ न भाषात् ४७४ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामसिप्रबन्धकारोऽसिखित-तट्टीकाकारोऽसिखि-
तानां अन्यकारनामां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

ग्रन्थकर्तृनामानि ।

उ ।

उवाच्यायः १० । १५ ।

ग ।

गुणः ३ । १ । ११० । १४ । १२६ । १० । १३० । १३ । १४५ । १४ ।
१६४ । ३ । १६२ । १६ ।

द ।

दोषितिकत् ११५ । १४ । १२१ । १८ ।

प ।

प्रभाकरः ३५६ । १ । ४४८ । ४ । ५५६ । १ ।

प्रभाकरव्यः ४६४ । २० ।

प्रभाकरैकदेशी ५१२ । १ ।

ब ।

बौद्धः १०६ । १ ।

भ ।

भट्टः ११० । १५ । १२६ । १४ ।

भट्टाचार्यः १६६ । २२ ।

भट्टाचार्यानुयायी ४८६ । १६ ।

म ।

मनुः ११० । ३ ।

मिथः ११७ । १५ ॥ १२६ । १२ । १६६ । ७ ॥ ४२० । ७ ॥ ६०५ । १६ ॥
६३७ । ११ ॥

मित्रानुयायी ४७६ । ४ ॥ ४८३ ।

मीमांसकः ५ । ११ ॥ १४ । १६ ॥ २२ । ३ ॥ ३० । १७ ॥ ४० । ११ ॥
४८ । १० ॥ ३६६ । १८ ॥

मीमांसकदेशी ६० । १६ ॥ १२६ । ४ ॥ १६६ । १४ ॥ ३६६ । १४ ॥

मीमांसकगण्यः ३६६ । १५ ॥

स ।

सम्प्रदायवित् ७३६ । १ ॥

साम्प्रदायिकः १३४ । १६ ॥

तत्त्वचिन्तामस्त्रिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

यञ्चनाम ।

भ ।

भारतं ११३ । १५ ।

म ।

मोमांसा ३५४ । १ । ३५५ । ४ ।

व ।

वेदः ११ । ४ । १६ । ७ । १७ । १ । ५१ । ४ । ५४ । १ । ५५ । २ । ५६ ।
१६ । ५६ । २ । ७६ । २ । ८२ । ७ । ८९ । २ । ९६ । ४ । १०० ।
२ । १०६ । २ । १०६ । २ । ३४४ । ५ । ३४५ । ८ । ३५३ । ४ ।
३५४ । ३ । ३५५ । १ ।

श ।

श्रुतिः १५ । १ । १६ । २ । ६६ । ६ । ८४ । ३ । ८६ । १ ।

स ।

सृतिः ११३ । १ ।

तत्त्वचिन्तामणिकारोऽस्मिन्निखितानां तट्टीकाकारोऽस्मिन्निखिता-
नाञ्च वैदिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

वैदिकशब्दः ।

अ ।

अपूर्वः २१ । १ । २२ । ३ । ३० । ७ । ३१ । ५ । ३६ । १ । ५० । २ ।
५१ । ७ । ५३ । १६ । ५४ । ६ । ५५ । १५ । ६२ । २० । ६३ ।
१६ । ६६ । १३ ॥

अन्वमेधः ५३ । १८ । ६७ । १८ । ६८ । ५ । ७१ । ८ ।

आ ।

आग्नेयाष्टाकपालं २७ । १४ ।

आघारः २६ । १ ।

आरः २७ । २ । २६ । ११ ।

इ ।

इष्या ४३ । १ । ४६ । १ । ४६ । २३ ।

इन्द्रवाहुः २८ । १ । २६ । ११ ।

इष्टिः ४३ । १२ । ६२ । १ ।

क ।

कारोरो २८ । १२ । ६० । २ । ६४ । ४ । ७२ । ७ ।

कण्ठजः ४४ । ६ ।

७

ग।

ग्रहरचः २०। २। २६।

च।

वः २०। १७। ६१। ५।

द।

दक्षिणा २६। १६। ३०। ७। ५३। १२।

रश्मिः ६। २। २२। १२। २३। १३। २६। २। २०। १३। ७३। १।

६७। १५। ७०। ८। ६७। ३। ६५। १०।

दक्षिणोत्तरमासः २०। १५। ६१। ५।

दुरितं ३१। ७। ३६। ३। ७०। १। ५३। २। ५७। १। ५६। १।

५७। ७। ६५। ३। ७५। १।

प।

परमापूर्व २१। ७। २२। ५। ५५। १२।

पावसं २८। १।

पुत्रेष्टिः २८। १२। ३१। १७। ६६। २। ६७। १।

पुरोडाशः ६७। १८।

प्रवालः १६। ६। २१। ६। २३। १३। ३१। ७।

प्रायश्चित्तं २१। १८। २२। १। ३६। ७। ३८। १०। ७१। ६। ६७।

१३। ६८। ५।

य।

वातः ५२। २। ६८। १२। ७०। ११। ७१। ११। ७२। ६।

व।

वाजपेयः ६७। १६। ६८। ५।

विधिः २१। ११। ५६। ११। ७१। १। ७२। १।

विश्वजित् ६ । ४ । २८ । ३ । ३० । ७ ।
ब्रीहिः ४४ । ८ ।

श्र ।

श्रेयः १८ । ११ । ६३ । १० ।
आङ्गं १८ । १२ । ४६ । ५ । ४६ । १८ ।

स ।

दफ्यः ४३ । १ । ४६ । १२ । ४७ । ३ । ४८ । ६ ।
खर्गः १३ । १२ । १४ । १७ । २१ । ६ । २२ । ६ । २८ । ३ । २६ । २१ ।
६७ । १६ । ७० । ८ । ८६ । ३ । ३४४ । ३ ।

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डस्य ।

विषयः ।

अ ।

अनुभूतत्वस्य नागाजातित्वव्यवस्थापनं ७२५ । ७ ॥

अनुभूतत्वाभावकूटस्य महत्त्वस्य च प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्व-
निरूपणं ७२५ । ११ ॥

अनुपलब्धिप्रामाण्ये बाधिका युक्तिः ६८५ । ५ ॥

अनुपलब्धिप्रामाण्ये साधिका युक्तिः ६७३ । १ ॥

अन्यथास्यातिविचारावतरणं ४३० । १ ॥

अन्यथास्यातिविचारे प्रामाण्यमर्तं ४४८ । ४ ॥

अन्यथास्यातौ प्रमाणाव्यवस्थापनं ४३६ । ३ ॥

अन्यथास्यातौ प्रमाणाभावप्रशङ्गा ४३१ । १ ॥

अन्यथास्यातौ प्रामाण्यरादीनां मतखण्डनं ५१८ । ७ ॥

अन्यथास्यातौ प्रामाण्यैकदेशिनां मतं ५१२ । १ ॥

अन्यथास्यातौ सिद्धान्तव्यवस्थापनं ४७७ । १ ॥

अभावप्रत्यक्षे विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वव्यवस्थापनं ६६६ । १ ॥

अभावस्य भावरूपत्वे बाधिका युक्तिः ७०७ । ५ ॥

अभावस्य भावरूपत्वे साधिका युक्तिः ६६३ । १ ॥

ग ।

गुणकार्यतावच्छेदकप्रमाणास्वरूपजिज्ञासा ३७२ । १ ॥

गुणमतखण्डनं १७० । १ ॥

गोतमस्य आम्बुत्तिकीप्रणयने वीजकथनं ११४ । ६ ॥
ग्रन्थस्य चिन्तामणिनामकरणे वीजकथनं —४— १

ज ।

ज्ञानस्य मानसज्ञानविषयत्वे बाधिका युक्तिः ७८४ । १ ॥
ज्ञानस्य मानसज्ञानविषयत्वे साधिका युक्तिः ७८३ । १२ ॥

न ।

निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य लक्ष्यं ८०६ । २ ॥
निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्वीकारे बाधिका युक्तिः ८०६ । ३ ॥
निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्वीकारे साधिका युक्तिः ८१७ । ४ ॥

प ।

प्रत्यक्षलक्ष्यं ५३० । १ ॥
प्रत्यभिज्ञानविचारः ८३६ । ५ ॥
प्रत्यक्षविशेषे सन्निकर्षविशेषस्य हेतुत्वव्यवस्थापनं ५७२ । १ ॥
प्रत्यक्षस्य विभागः ८०६ । १ ॥
प्रत्यक्षे आलोकसंयोगस्य कारणात्वव्यवस्थापनं ७२० । १ ॥
प्रमाणात्त्वविवेकप्रतिज्ञा ११६ । २ ॥
प्रमाणात्त्वविषये माध्यमकस्य प्रत्यवस्थानं ११६ । २ ॥
प्रमाणात्त्वविषये विप्रतिपत्तयः १२१ । २ ॥
प्रमाणात्त्वविषये सिद्धान्तः १८४ । १ ॥
प्रमात्वस्य जातित्वाद्यभावव्यवस्थापनं ३७२ । १ ॥
प्रमाप्रमाणाविभागः ५०८ । १ ॥
प्रमायाः परत उत्पत्तिकत्वव्यवस्थापनं २८७ । १ ॥
प्रमायाः परत उत्पत्तिकत्वव्यवस्थापनविषये मीमांसकपूर्वपक्षनिरासः
३०८ । १ ॥

प्रमायाः परत उत्पत्तिकत्वव्यवस्थापने मीमांसकपूर्वपक्षः २८७ । ७ ॥

प्रमालक्ष्य सिद्धान्तः ४०१ । १ ॥

म ।

मङ्गलाचरखण्डोक्तः —१—१

मङ्गलाचरखण्डस्य ग्रन्थसमाप्तिफलकत्वमतस्वरूपं ५७ । १

मङ्गलाचरखण्डस्य ग्रन्थसमाप्तिफलकत्वव्यवस्थापनं ५ । १ ॥

मङ्गलाचरखण्डस्य विद्मध्वंसफलकत्वव्यवस्थापनं ८८ । १ ॥

मनसो विभुत्ववादः ७६२ । २ ॥

मनसो विभुत्ववादनिरासपूर्वकमणुत्ववादव्यवस्थापनं ७७१ । १ ॥

मिथ्य भट्टादिमतस्वरूपं १७६ । ३ ॥

श ।

श्रोत्रपदार्थविवेचनं ६१७ । १ ॥

स ।

समवायसाधनाङ्गविप्रतिपत्तिः ६४० । १ ॥

समवायसाधने अनुमानप्रकाली ६४८ । ५ ॥

सविकल्पकप्रत्यक्षलक्षणं ८३६ । १ ॥

सुवर्णस्य तेजस्वानुमानं ७४६ । ७ ॥

खीयग्रन्थस्य उत्कर्षकथनं ३ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतानां श्लोकानां श्रुती-
नाञ्च प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

क ।

कल्याणानां त्वमसि ७४६ । ११ ॥

य ।

यां यां प्रियां प्रेक्षत ७४६ । २१ ॥

व ।

व्याघातो यदि शङ्कास्ति २३३ । १ ॥

स ।

सञ्चारिणी दीपशिखेव ७४६ । १५ ॥

समानबलौ हि सत्प्रतिपक्षौ ८७४ । ६ ॥

स्वर्गकामो यजेत ७२० । १५ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थकारनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

प्रत्यकारनामानि ।

अ ।

अभिनवमोमांसकाः ६०६ । १२ ।

आ ।

आचार्यः ७८ । १२ । २५३ । २ । ५२६ । १६ ।

उ ।

उपाध्यायाः ६६२ । १५ ।

ऊ ।

ऊचवः ६० । १० । १६६ । ४ ।

ए ।

एकदेशी २०३ । १५ ।

ख ।

खड्गकारः २३३ । ३ ।

ट ।

टोकाकारः ८० । १८ ।

ड ।

दीर्घविकृतः ५ । १४ ।

१४

न ।

नवीनाः ६६१ । १६ ॥

नद्याः १४ । १ ॥ २३ । १० ॥ २१३ । ८ ॥ २१५ । १ ॥ २४४ । ६ ॥ २५१ ।
११ ॥ ५२३ । ६ ॥ ७८२ । ४ ॥ ७८७ । ७ ॥ ८०३ । ६ ॥ ८८८ ।
१८ ॥ ८६६ । १७ ॥

प ।

पिष्टचरणाः १६३ । १३ ॥

प्राञ्चः ६५ । ७ ॥ १५२ । १५ ॥ २३८ । १४ ॥ ५१८ । १७ ॥ ५२० । ८ ॥
५३२ । १६ ॥ ७८१ । १३ ॥ ७८२ । ४ ॥ ७८५ । १७ ॥ ८६३ । १८ ॥
प्राभाकरः १७४ । ४ ॥

भ ।

भट्टाचार्याः २१५ । ५ ॥ ८४३ । ६ ॥

म ।

मध्यमः ५२० । ६ ॥

मिन्नाः ६ । ६ ॥ ४८५ । १२ ॥ ७८७ । ४ ॥ ७८ । ८ ॥ २१५ । ३ ॥
४६५ । १२ ॥ ५६८ । १२ ॥

मौमांसकः २०४ । ५ ॥ २०६ । १२ ॥ ६४५ । ७ ॥ ७२० । ६ ॥

ल ।

लीलावतीकारः ८६ । १० ॥ २८४ । १५ ॥

स ।

सम्प्रदायविदः २६८ । १४ ॥

साम्प्रदायिकाः ६६३ । १५ ॥ ७८६ । १५ ॥ ८६२ । १५ ॥

सोन्दडः ५३ । ७ ॥ ५७५ । १० ॥

खतन्नाः १२१ । १२ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

यज्ञवामानि ।

न ।

निबन्धः ८८८ । ५ ॥

व ।

वेदः ७२० । १६ ॥

ल ।

बोलावती ८६ । १० ॥ २८० । १५ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोल्लिखितवैदिकशब्दानां
अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अपूर्व ७२० । १८ ॥

य ।

यागः ७२० । १५ ॥

स ।

सर्गः ७२० । १५ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

विषयः ।

अ ।

अतएव चतुष्टयं १६५ । १ ॥

अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमौमांसकमतं ६७३ । १ ॥

अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमौमांसकमतखण्डनं ६८० । १३ ॥

अनुपसंहारिदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८३१ । १ ॥

अनुपसंहारिदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८३८ । १ ॥

अनुमाननिरूपणप्रतिज्ञा १ । १ ॥

अनुमानविभागः ५५२ । १ ॥

अनुमानस्वरूपकथनं २ । २ ॥

अनुमानाप्रामाण्यवादिषार्वर्वाकमतं ३१ । १ ॥

अनुमानाप्रामाण्यवादिषार्वर्वाकमतखण्डनं ३२ । २ ॥

अन्वय-अतिरेकिहेतुत्वलक्षणं ७३५ । ६ ॥

अन्वय-अतिरेक्युदाहरणलक्षणं ७४१ । १ ॥

अन्वयिहेतुत्वलक्षणं ७३५ । ३ ॥

असाधारणदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८२५ । १ ॥

असाधारणदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८२६ । १ ॥

असिद्धिदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८६७ । १ ॥

असिद्धिदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८१६ । १ ॥

उ ।

उदाहरणसामान्यलक्षणं ७४० । ३ ॥

उपनयलक्षणं ७४६ । १ ॥

उपाधिदूषकतावीजपूर्वपक्षः ३८३ । १ ॥

उपाधिदूषकतावीजसिद्धान्तः ३८३ । १ ॥

उपाधिवादपूर्वपक्षः २९४ । १ ॥

उपाधिवादसिद्धान्तः ३३६ । १ ॥

उपाधिविभागः ३७८ । १ ॥

उपाध्याभासरूपयं ३९८ । १ ॥

क ।

केवलव्यतिरेकनुमानलक्षणापूर्वपक्षः ५८२ । १ ॥

केवलव्यतिरेकनुमानसिद्धान्तलक्षणां ५०४ । १ ॥

केवलान्वयनुमानलक्षणापूर्वपक्षः ५५२ । २ ॥

केवलान्वयनुमानस्य सिद्धान्तलक्षणाव्यवस्थापनं ५७२ । १ ॥

केवाञ्चिद्व्याप्तिलक्षणादूषणं ६९ । १ ॥

त ।

तर्कनिरूपणं २१ । १ ॥

न ।

निगमनलक्षणां ७५२ । ३ ॥

न्याय-तदवयवनिरूपणप्रतिष्ठा ६८९ । १ ॥

प ।

पक्षतानिरूपणप्रतिष्ठा ४०७ । १ ॥

पक्षतासिद्धान्तव्यवस्थापनं ४३२ । १ ॥

पक्षलक्षणाविचारपूर्वकं व्याप्तेरव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यत्वा-
भावव्यवस्थापनं २७ । १ ॥

परामर्शपूर्वपक्षः ४४२ । १ ॥

परामर्शसिद्धान्तः ४९३ । १ ॥

परोक्षसव्यभिचारलक्षणादूषणं ७८४ । २ ॥

परोक्षोदाहरणसामान्यलक्षणनिराकरणं ७४१ । ३ ॥

परोक्षवाचकलक्षणनिराकरणं ६६१ । १ ॥

फ ।

शोभूताया अनुमितेः तत्त्वरणस्य च लक्षणं २ । १ ॥

ब ।

वाचदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ६३८ । १ ॥

वाचदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ६६० । १ ॥

ब ।

विद्वदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८४२ । १ ॥

विद्वदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८५५ । १ ॥

विशेषव्याप्तिलक्षणं १३० । १ ॥

वतिरेकिहेतुत्वलक्षणं ७३५ । ५ ॥

बधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिसोन्दडमतं ५३ । १ ॥

बधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिसोन्दडमतखण्डनं ५४ । २ ॥

वापकतापरामर्शस्य हेतुतावादिमतं ५२१ । ३ ॥

वाप्तियज्ञोपाये प्राभाकरमतं १७४ । १ ॥

वाप्तियज्ञोपाये स्वमतव्यवस्थापनं २१० । १ ॥

वास्तुममप्रवृत्तौ ३४३ । १ ॥

स ।

स्यतिपक्षदोषस्य परोक्षलक्षणदूषणं ८६५ । १ ॥

स्यतिपक्षदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८७१ । १ ॥

संशयकरककार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमीमांसकमतं ६४५ । १ ॥

संशयकरककार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमीमांसकमतखण्डनं ६५६ । १ ॥

संशयपक्षतावादिमतखण्डनं ४०७ । २ ॥

संशययोग्यत्वरूपपक्षतावादिमतखण्डनं ४२० । १ ॥

- सत्यभिचारविभागः ७८४ । १ ॥
 सत्यभिचारस्य सिद्धान्तलक्षणं ८१६ । २ ॥
 साधारणदोषस्य परोक्षलक्षणद्रुषणं ८२६ । १ ॥
 साधारणदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८२३ । १ ॥
 सामान्यलक्षणापूर्वपक्षः २५३ । १ ॥
 सामान्यलक्षणासिद्धान्तः २८३ । १ ॥
 सामान्याभावविचारः १२४ । २ ॥
 सिंह-व्याघ्रव्याप्तिलक्षणविचारः ४६ । २ ॥
 सिद्धान्तव्याप्तिलक्षणं १०० । १ ॥
 सिषाधयिषापक्षतावादिमतस्त्रयङ्गं ४२३ । १ ॥
 सूत्रकारीयप्रतिज्ञालक्षणनिराकरणं ७०३ । १ ॥
 स्वमते न्यायलक्षणव्यवस्थापनं ६६१ । २ ॥
 स्वमते प्रतिज्ञालक्षणव्यवस्थापनं ७०३ । २ ॥

इ ।

- हेत्ववयवलक्षणं ७२५ । ३ ॥
 हेत्वाभासनिरूपणप्रतिज्ञा ७६२ । १ ॥
 हेत्वाभासविभागः ७७८ । १ ॥
 हेत्वाभाससामान्यलक्षणं ७६३ । १ ॥
 हेत्वाभासानां असाधकतासाधकत्वव्यवस्थापनं ६८३ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोद्धृतश्लोक-श्रुतीनां
प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अक्षरीरं वावसन्तं १७८ । ११ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवः ८२ । १२ ॥

आ ।

आत्मा आतव्यः १७८ । ४ ।

आत्मा वा अरे ओतव्यः १५६ । ८ । १७८ । ८ । १८३ । १६ ॥

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं १८१ । ३ ॥

उ ।

उत्तमः पुत्रमख्यः ८७ । ६ ॥

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां १८६ । ५ ॥

क ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं १८८ । ६ ॥

ख ।

कश्चे जातिस्मरो विजः १८७ । ४ ॥

घ ।

घानं प्रधानं न तु कर्महीनं १८६ । ११ ॥

घानाधिः सर्वकर्मणि १६२ । ८ ॥

त ।

तस्मात् तत्राप्ये बलः १८६ । २ ॥
 तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति १८७ । ५ ॥
 तावदेवास्य चिरं १८८ । ७ ॥

द ।

दुःखेनात्मन्तं विमुक्तः १६७ । १७ ॥
 प्रकृत्यः श्रोतव्यः १६७ । १८ ॥

न ।

न पपाठ गुह्यप्रोक्तां १८७ । १ ॥
 नित्यं विद्यावमानन्दं १८१ । २ ॥
 न्यायामतधनः १२५ । ८ ॥

प ।

परिष्कारान्द्वेषमृत्तिः १८६ । ६ ॥
 पुरोडाशैर्यजेत १३५ । ५ ॥
 पुष्करपलाशेनापः १६५ । १ ॥
 प्रतिष्ठितं पूजयेत् १७७ । ३ ॥
 प्रधाने रागात् १६७ । ६ ॥
 प्रोक्षिता क्रोद्धवः १३६ । २ ॥

भ ।

भिक्षते हृदयग्रन्थिः १६२ । ५ ॥

म ।

मासुक्तं क्षीयते कर्म १६२ । ६ ॥
 मोक्षान्ममश्चतुर्थो वै १८३ । १० ॥

२३

ब ।

विद्यतश्चक्षुःशत ८७ । ७ ।

ग्रीहिभिर्वनित १३५ । ७ ।

ग्रीहीनवहन्ति १३५ । ३ ॥ १७१ । २ ॥

ग्रीहीन् प्रोक्षति १७२ । ५ ।

स ।

संशस्य सर्व्वकर्मिणां १८५ । १३

सङ्गन् प्रोक्षति १७३ । १ ।

सन्नेन सन्ध्यायसा १८६ । ७ ।

स त्रय्यसंख्योऽभ्युपत्यमेति १८३ । ८ ।

से से कर्मिणांभिरतः १८५ । १८ ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थकारनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकर्तृनामानि ।

आ ।

आचार्याः ८३ । ६ ॥ १७८ । ११ ॥

त ।

त्रिदशिनः १८२ । ८ ॥

न ।

नद्याः ५१ । १३ ॥ ८२ । ४ ॥

प ।

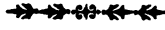
प्राणः ८० । १० ॥

प्राभाकराः १७३ । ४ ॥

व ।

वाचस्पतिमिश्राः ८१ । ६ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

ज ।

जडभरतोपाख्यानं १८६ । २० ॥

भ ।

भववद्गीता १८८ । ५ ॥

व ।

विष्णुपुराणं १८६ । १ ॥

श ।

श्रुतिः १३५ । ३ । १५६ । ६ ॥ १६७ । १८ ॥ १७८ । १० ॥ १८७ । १६ ॥
१८६ । ० ॥ १८५ । १ ॥

स ।

सतिः १८५ । १० ॥ १८३ । ५ ॥

तच्चिन्तामणि-तट्टीकाकारोस्त्रिखितवैदिकशब्दानां
अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अपूर्वः १३६ । ३ ॥ १५५ । १ ॥

अवघातः १३५ । ३ ॥

द ।

दानं १३६ । ६ ॥

प ।

पुरोडाशः १३५ । ५ ॥

प्रयाजः १८४ । १० ॥

प्रायश्चित्तं १५६ । १४ ॥ १६६ । ६ ॥

प्रोक्ष्यं १३५ । ७ ॥ १३६ । ५ ॥ १३७ । ७ ॥ १३६ । ३ ॥ १४१ । १० ॥

य ।

यागः १३५ । ७ ॥ १३६ । ६ ॥ १५५ । १ ॥

र ।

रात्रिसर्पं १७८ । ५ ॥

स ।

सर्गः १३७ । ३ १५४ । २० ॥

ह ।

होमः १६६ । ६ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

विषयः ।

ई ।

ईश्वरानुमानप्रख्याजी १ । १ ॥

क ।

कारणत्वसन्देह १४८ । ७ ॥

त ।

त्रिदशमते मुक्तिपदार्थः १८२ । ८ ॥

द ।

दाहाद्यनुकूलातिरिक्तशक्तिवादिमतं ११६ । ७ ॥

दाहाद्यनुकूलातिरिक्तशक्तिवादिमतखण्डनं १२२ । ४ ॥

दुःखाभावस्य पुनरुक्तत्वव्यवस्थापनं १७५ । १ ॥

प ।

प्रमाकरमते मुक्तिपदार्थः १७३ । ४ ॥

म ।

मुक्तिपदार्थविचारः १५६ । ७ ॥

मुक्तौ प्रमाबोपन्यासः १७७ । ४ ॥

व ।

विभिन्नभावविचारः ६६ । २ ॥

स ।

संसर्गाभावान्धोन्धाभावयोर्भेदोपायव्यवस्थापनं १०७ । ८ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतश्लोकानां प्रतीकस्य
अकारादिक्रमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

	अ ।
अथ स्यान्मङ्गले ३ । १३ ॥	
	ए ।
एवं जाति-गुण-द्रव्य- १६ । ४ ॥	
	ग ।
गगनं गगनाकारं ४१ । ४ ॥	
	स ।
सामान्यान्धेव भूयांसि १३ । २ ॥	

तत्त्वचिन्तामस्त्रिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थकार-
नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकारनामानि ।

ए ।

रुक्मदेशी ४१ । १२ ॥

ज ।

भवन्तभट्टः ६१ । ३ ॥

जरप्रैवाचिकः २४ । १८ ॥

न ।

नवीनमीमांसकाः ३५ । ५ ॥

न्याः ५ । ४ ॥ २५ । १६ ॥

म ।

मिश्राः ३ । ५ ॥

मीमांसकः ३ । २० ॥ १५ । १६ ॥ २४ । १८ ॥ ४४ । ७ ॥ ५५ । १६ ॥

स ।

सायदाचिकाः ५ । ३ ॥ १३ । १२ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

उपमानखण्डस्य ।

विषयः ।

उ ।

उपमाननिरूपणप्रतिज्ञा १ । १ ॥

उपमानप्रामाण्यमनङ्गीकृत्वतां मतं ६५ । ३ ॥

उपमानप्रामाण्यमनङ्गीकृत्वतां मतखण्डनं ६६ । १ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे जयन्तभट्टप्रभृतिमतं ६१ । १ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे जयन्तभट्टप्रभृतिमतखण्डनं ६१ । ३ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे मीमांसकमतं ७५ । २ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे मीमांसकमतखण्डनं ७० । १ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे स्वमतव्यवस्थापनं ६२ । ६ ॥

स ।

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिन एकदेशिनोमतं ७१ । ३ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिन एकदेशिनोमतखण्डनं ७२ । ३ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिनयमीमांसकमतं ३५ । १ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिनयमीमांसकमतखण्डनं ३६ । ७ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिमीमांसकमतं १ । १ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिमीमांसकमतखण्डनं २७ । ७ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारधृतश्लोक-श्रुतीनां
अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

प्रतीकः ।

ग ।

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ३२५ । १२ ।

त ।

तरति मृद्युं ४८२ । १८ । ४९२ । ८ ।

तस्मात् तपस्तेषामात् ३७२ । ३ ।

तावत्कालं स्थिरसैनं ३७९ । २ ।

प ।

प्रतिमन्वन्तरक्षेपा ३७२ । ५ ॥ ५०९ । ३ ॥

य ।

यः कश्चित् कस्यचित् धर्मैः ५०९ । ९ ॥

यो ब्राह्मणानवगुरेत् ४८२ । १९ ॥

वदयदाकाङ्क्षितं योग्यं २९६ । १ ॥

वन्न दुःखेन सम्भिन्नं ५१० । १६ ॥

व ।

वक्तारो धर्मशास्त्राणां । ५०८ । १८ ॥

स ।

सद्यश्च संस्कृतं स्तोत्रं ४०५ । ५ ॥

सबभूरेव भगवान् ३७२ । ७ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोस्त्रिखितग्रन्थकार-
नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

ग्रन्थकर्तृनामानि ।

अ ।

अङ्गिराः ५०६ । १ ॥

अभिनववैशेषिकेकदेशी १८२ । १ ॥

उ ।

उच्छृङ्खलः १६३ । ८ ॥ २८३ । १२ ॥

उपाध्यायः १६४ । १३ ॥

क ।

कयादः ३७१ । २ ॥

कपिलः ३७१ । २ ॥

ग ।

गौतमः ३७१ । २ ॥

प ।

प्रभाकरः १३५ । २० ॥ १५० । १५ ॥

म ।

मनुः ४८८ । ४ ॥ ५०८ । १८ ॥

महार्थवकारः १२६ । १२ ॥

मिश्रः १६६ । १ ॥

मौमांसकः ३४० । १ ॥

इइ

य ।

यमः ५०६ । १ ॥

व ।

विष्णु ५०६ । १ ॥

वैश्विकः १०२ । २१ ॥ १५० ॥ १० ॥ १५१ । २ ॥

वासः १०६ । २ ॥ १६० । २ ॥

स ।

सखदावः १६२ । ३ ॥

सोन्दः २०२ । ३ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोस्त्रिखितग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

भ ।

भारतं ३४२ । ८ ॥ ३४४ । १५ ॥ ३४६ । ७ ॥ ३४७ । ५ ॥ ३६५ । १ ॥

व ।

वेदः ६६ । १ ॥ १०२ । १ ॥ १०३ । १ ॥ १३१ । १३ ॥ १३८ । ४ ॥
१३६ । ३ ॥ १४३ । २ ॥ १४६ । १ ॥ १४७ । ३ ॥ १५० । ५ ॥ ३४० ।
२ ॥ ३४३ । १ ॥ ३४५ । १ ॥ ३४६ ॥ ३ ॥ ३६१ । २ ॥ ३७१ । ३ ॥
४६६ । १ ॥ ४७० । २ ॥ ४७१ । १ ॥ ४७४ । ४ ॥ ४८५ । १ ॥ ४८६ ।
६ ॥ ४६४ । १ ॥ ४६८ । १ ॥ ५०० । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५१० । १ ॥
५११ । १ ॥

स ।

स्मृतिः ३६४ । २ ॥ ३६० । ८ ॥ ४६६ । २ ॥ ४७० । २ ॥ ४७३ । २ ॥
४७४ । ४ ॥ ४८२ । २ ॥ ४८५ । ६ ॥ ४८८ । ५ ॥ ४८६ । १ ॥ ४६६ ।
१ ॥ ५०० । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५१० । १ ॥ ५११ । १२ ॥

तत्पचिन्तामखिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितवेदोक्तशब्दानां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अट्टका ५११ । १२ ॥

व ।

विश्ववित् २२६ । १ ॥

स ।

सुतः ५१० । १५ ॥

ह ।

होवाका ५०३ । १ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

—•••—

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

विषयः ।

अ ।

अविनाभावस्याकाङ्क्षात्वखण्डनं १८५ । १ ॥

आ ।

आकाङ्क्षानिरूपणोपयोगिनी जिज्ञासा १८५ । १ ॥

आकाङ्क्षालक्ष्यसिद्धान्तः २०८ । १ ॥

आसत्तिवादपूर्वपक्षः २८६ । १ ॥

आसत्तिवादसिद्धान्तः ३११ । १ ॥

क ।

कर्म्मत्वे घटवस्वानुमानप्रयाणी ११८ । १ ॥

त ।

तात्पर्यपदस्य निवृत्त्यर्थकत्वकथनं ३२७ । १ ॥

तात्पर्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वनिराकरणं ३१६ । १ ॥

तात्पर्यवादे मीमांसकमतं ३४० । १ ॥

तात्पर्यवादे मीमांसकमतखण्डनं ३६८ । ६ ॥

न ।

नव्यमते आकाङ्क्षालक्ष्यं २४१ । १ ॥

प ।

प्रकारान्तरेण आकाङ्क्षालक्ष्यं २३७ । १ ॥

प्रकारान्तरेषु वाक्यपक्षककर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानप्रणाली १२६ । २ ॥

प्रभाकरपूर्वपक्षसिद्धान्तः १३५ ॥ ३ ॥

य ।

योग्यतानिरूपणोपयोगिनी जिज्ञासा २४५ । १ ॥

योग्यतापक्षसिद्धान्तः २६२ । १ ॥

ल ।

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिजरन्मीमांसकमतं ८३ । १ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिजरन्मीमांसकमतखण्डनं ८५ । १ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिप्रभाकरमतं ९२ । ४ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिप्रभाकरमतखण्डनं १०३ । १ ॥

व ।

वक्तृस्वल्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानप्रणाली ११५ । ३ ॥

वर्णनित्यतावादिमतं ३७८ । ३ ॥

वर्णनित्यतावादिमतखण्डनं ४३४ । १ ॥

वर्णनित्यत्वानुमानप्रणाली ३७६ । ३ ॥

वेदस्य नित्यत्वविषये गुरुमतखण्डनं ४८९ । ५ ॥

वेदस्य नित्यत्वविषये गुरुणां मतं ४६७ । १ ॥

वेदस्य पौबधेयत्वव्यवस्थापनं ३३९ । ९ ॥

वेदस्य प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमतं ४६५ । १ ॥

वेदस्य प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमतखण्डनं ४६६ । १ ॥

वेदस्य सक्षयं ३४९ । ४ ॥

श ।

शब्दानित्यत्वविचारावतरणं ३७५ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यसक्षयं १ । २ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिबौद्धमतं १४ । १ ॥

- शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकमतखण्डनं १० । १ ।
 शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकमतं २२ । १ ॥
 शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकमतखण्डनं ३२ । १ ॥
 शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकपूर्वद्वयः ४५ । १ ॥
 शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकपूर्वपक्षनिरासः ५० । २ ॥
 शब्दाप्रामाण्यस्य तात्पर्याधीनत्वकथनं ३१९ । १ ॥

स ।

- संसर्गबाधकाभावस्य योग्यतात्वखण्डनं २५७ । ३ ॥
 सजतीयसंसर्गविच्छेदस्य योग्यतात्वखण्डनं २७५ । १ ॥
 समभिव्याहृतपदार्थजिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वखण्डनं १८६ । ३ ॥
 समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मस्य योग्यतात्वखण्डनं २७७ । २ ॥
 सोन्दरुमतखण्डनं २०७ । ४ ॥
 सोन्दरुमते आकाङ्क्षाकक्षयं २०२ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणिक्कार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेषु सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

प ।

प्रबन्धप्रकाशः ६५ । १७ ।

व

वेदः १ । १ । २ । २ । ५३१ । २ ।

श

श्रुतिः २२७ । ७ । २२६ । १ । ११६ । १८ । ३२० । ६ । ५२७ । ३ ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितवैदिक-
शब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अग्निहोमं २५७ । ८ ॥

अग्नीसोमीयैकादशकपालयागः ३२२ । १६ ॥

अपूर्व्वं ६६ । १ ॥ २६७ । ३ ॥ ३०८ । ८ ॥ ३२२ । १ ॥ ३२४ । १ ॥

३२४ । १ ॥ ३४२ । ३ ॥ ३४४ । ३ ॥ ३४८ । १ ॥ ३५६ । १२ ॥

आ ।

आग्नेयाष्टाकपालः ५१६ । १५ ॥

आग्नेयाष्टाकपालयागः ३२२ । १७ ॥

उ ।

उपवापः ३५६ । १० ॥

उपाश्रुयागः ३२२ । १८ ॥

ऐ

ऐन्द्रदधियागः ३२२ । १७ ॥

ऐन्द्रपयोयागः ३२२ । १७ ॥

अ

जातेष्टिः ४५१ । २ ॥ ४४३ । ५ ॥ ४५५ । ५ ॥

द ।

दर्शः ३२२ । १८ ॥ ३२६ । ८ ॥ ३२७ । ५ ॥ ३२८ । १ ॥

दानं ६७२ । २ ॥
दुरितं ३३२ । २ ॥

न ।

नरकः १६७ । २ ॥ २११ । २ ॥ २१७ । ८ ॥ २७८ । १ ॥ ४४३ । ४ ॥

प

परमापूर्व ३२३ । १ ॥ ३२४ । ७ ॥ ३२६ । ११ ॥ ३२८ । १२ ॥ ३२९ । २ ॥
पिटवन्नः ७५३ । ५ ॥ ७५५ । ५ ॥ ७५८ । ३ ॥
पुरोडाशः ३५८ । ६ ॥
पौर्णमासः ३२२ । १९ ॥ ९२६ । ८ ॥ ३२७ । १४ ॥ ३२८ । १ ॥
प्रावक्षितं २१५ । ७ ॥ २३३ । १ ॥

य ।

यामः ७ । ४ ॥ ९ । १७ ॥ १० । ९ ॥ ९६ । ५ ॥ १७४ । ५ ॥ २२५ । ११ ॥
२६६ । २ ॥ २६७ । ५ ॥ २६९ । २० ॥ ३०० । ३ ॥ ३११ । २ ॥
३१५ । १ ॥ ३१९ । १ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३४१ । १ ॥

य

यानपेयं १४७ । ६ ॥ १४९ । ६ ॥
यिन्नमित् ३ । ५ ॥

श

श्लेषः २०६ । २ ॥ २११ । १ ॥ २१३ । १ ॥ ६३९ । ९ ॥
शार्ङ्गं ४३९ । ४ ॥ ४४५ । १ ॥ ४४७ । १ ॥ ४५१ । २ ॥ ४५८ । २ ॥

स ।

सन्धा २२४ । ८ ॥ २२५ । २ ॥ २३३ । ४ ॥ २४७ । ३ ॥
सर्गः ८ । १२ ॥ ७५ । ६ ॥ ८८ । ७ ॥ ९५ । १५ ॥ ९६ । ५ ॥ १९४ । १ ॥
२५७ । १ ॥ ३०१ । १ ॥ ३०७ । १ ॥ ३१० । ८ ॥ ३११ । २ ॥
३१४ । ३ ॥ ३१९ । २ ॥ ३२४ । ९ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोद्धृतश्लोक-श्रुतीनां
प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अनुर्वन् विहितं कर्म २३४ । ५ ॥

अभियुक्ताश्च ये यत्र ६४६ । ११ ॥

अम्बाम्बेति यदा वाकः ६४२ । ६ ॥

आ ।

आत्मा ज्ञातव्यः ४५६ । ७ ॥

इ ।

इन्द्रः सहस्राक्षः ५११ । ३ ॥

इन्दुमुपासीत ५११ । १ ॥

क ।

क्रियमाख्योपकारे तु २२ । १२ ॥

ज ।

जातावस्तित्व-नास्तित्वे ५८७ । ३ ॥

त ।

तत्र तत्त्वमभियोगात् स्यात् ६४६ । १० ॥

तद्धितेन चतुर्थ्या वा ५१६ । १८ ॥

तरति मृत्युं २७२ । ३ ॥ ४५६ । ८ ॥

तस्मादेनसः ४१६ । १ ॥

ते नराः सुखमृत्ववः ५०१ । १८ ॥

द ।

दद्यादहरहः आङ्गं २२५ । ५ ॥

दुःखेनात्मन्तं ४४३ । ५ ॥

दादशेऽहनि पिता ६५० । ८ ॥

ध ।

धर्मः क्षरति ४१७ । १ ॥

न ।

नोपास्ते यच्च पश्चिमां २३४ । ६ ॥

प ।

प्राथम्यादभिघाटत्वात् ५६४ । १ ॥

य ।

यज्ञायाक्षरतः कर्मे ४५५ । ६ ॥

यत्र दुःखेन सम्भिन्नं ५०१ । १ ॥

यो ब्राह्मणायावगुरेत् ३४१ । १ ॥

व ।

वर्षाषु रथकारः ६०२ । ५ ॥

वाराहो घोषानत् ५३१ । ८ ॥

विष्णुं ध्यायेत् ३१६ । १८ ॥

विष्णोः प्रीतिकामस्तं ३२० । ८ ॥

विश्वदो हि विशेषार्थः ३७३ । २ ॥

श ।

शक्तिग्रहं व्याकरयोपमान- ४८१ । ८ ॥ ६४६ । १८ ॥

ग्राह्यदेशितं फलं ४५८ । ६ ॥

शिवाय गां दद्यात् ५१४ । २ ॥

शूद्रायां करणो वैश्यात् ६०२ । १४ ॥

स ।

स विद्यायां क्षमिभूत्वा ४४३ । ३ ॥

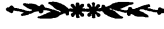
सन्ध्यामुपासते ये तु २२५ । २ ॥

साधुभिर्मायितव्यं ६४० । ११ ॥

स्वर्गकामोऽभिष्टोमेन ५०४ । ११ ॥

स्वर्गेऽपि पातनीतस्य ५०९ । २१ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थकारनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

यस्यकारनामानि ।

अ ।

अतिनवीनाः १४१ । ४ ।

उ ।

उच्छृङ्खलाः ४२६ । ८ ॥ ४६२ । १० ॥

उत्तानाः ३३६ । ३ ॥

उदयनाचार्यः २८४ । १२ ॥

ग ।

गुरवः ० । १ ॥ २२ । ६ ॥ ७५ । १४ ॥ ८३ । ६ ॥ १२५ । १७ ॥ ३०० । १ ॥

गुह्यचरणाः १२ । १५ ॥ ५८ । १६ ॥ ६७ । १६ ॥ १०४ । १२ ॥

ज ।

जैमिनिः ६४१ । ११ ॥

न ।

नवीनाः १३६ । ३ ॥

नैयायिकग्रन्थाः २३५ । १६ ॥

प ।

प्राचीननैयायिकाः ७५ । १४ ॥

प्राभाकरग्रन्थाः १६५ । १७ ॥

प्राभाकराः ५६६ । १ ॥

४६

भ ।

भट्टः ३१० । २२ ॥

भट्टाः २ । ११ ॥ ५७८ । ८ ॥

भट्टैकदेशी ३१० । ५ ॥

म ।

मखनः ५८७ । ३ ॥

महार्णवकारः ७७ । १८ ॥

मिथ्याः ०३ । ० ॥ १२६ । ० ॥ २१७ । ८ ॥

मिथ्यानुयायी २०३ । १५ ॥ २२८ । ६ ॥ २२६ । १३ ॥

मीमांसकः २२० । १५ ॥ ३८५ । १३ । ५१६ । १० ॥ ५२७ । ८ ॥ ५६३ । ५ ॥

मीमांसकैकदेशी ६० । ११ ॥

व ।

वैयाकरणः २७० । १३ ॥

श ।

श्रीकारः ५६६ । ७ ॥

स ।

सोन्दड़ः २० । ६ ॥ ३० । १० ॥ २१७ । ३ ॥ २७६ । १२ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

विषयः ।

अ ।

अपभ्रंशपदस्य न वाचकत्वमिति व्यवस्थापनं ६३८ । ७ ॥

अर्थवादाप्रामाण्यवादिमतं ७६० । १ ॥

अर्थवादाप्रामाण्यवादिमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतव्यवस्थापनं ७८७ । १ ॥

आ ।

आस्तातपदार्थविचारः ८१६ । १ ॥

उ ।

उपसर्गविचारः ८५७ । १ ॥

क ।

कार्यत्वेन अपूर्वमेव विधिप्रत्ययवाच्यमिति प्राभाकरमतं २६७ । १ ॥

कार्यत्वेन अपूर्वमेव विधिप्रत्ययवाच्यमिति प्राभाकरमतखण्डनं ३७८ । १ ॥

च ।

चिकीर्षावक्ष्यं १७ । १ ॥

ज ।

जातिविश्वकृष्यशक्तिशक्तिवादिमतं ५७२ । ३ ॥

जातिशक्तिवादिप्राभाकरमतं ५५६ । १ ॥

जातिशक्तिवादिमदृमतं ५८७ । १ ॥

जातिशक्तिवादिमखनाकार्यमतं ५८७ । १ ॥

जातिशक्तिवादिश्रीकरमतं ५६६ । ७ ॥

जात्याकृतित्यक्तव्यः पदार्थ इति स्वमतव्यवस्थापनं ५८६ । ५ ॥

ध ।

घात्वर्थविचारः ८४७ । १ ॥

प ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणाद्यनुष्ठयप्रामाण्यवस्थापनं ८६० । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणप्रतिष्ठा १ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये गुरुमतं ६ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये गुरुमतखण्डनं स्वमतव्यवस्थापनञ्च १४४ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये भट्टप्रभृतिमतखण्डनं ५ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये भट्टप्रभृतिमीमांसकाणां मतं २ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये महाख्यवकारमतं ७७ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये महाख्यवकारमतखण्डनं ७८ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये मीमांसकैकदेशिमतं ६० । ११ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये विधिप्रत्ययार्थविषये च उदयनाचार्य्यमतं २८४ । १ ॥

य ।

योगरूपज्ञादिपदार्थविचारः ५६१ । ५ ॥

र ।

रक्षणाविचारः ६६० । १ ॥

व ।

वाक्यशेषस्य शक्तिग्राहकत्वव्यवस्थापनं ५२६ । १ ॥

विध्यर्थविचारः २२४ । ८ ॥

स ।

समासविचारः ७२७ । १ ॥

सामुद्र्ध्वविचारः ६४४ । ११ ॥

ह ।

हंसापदार्थविचारः २११ । १ ॥

Nov. 14 1957

ॐ नमो गणेशाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः ।

आचारमूलत्वं* वेदस्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन भव-

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादरहस्यं ।

उक्तप्रश्नान्येन वेदस्याचारमूलत्वनिरूपणानन्तरं प्रवर्त्तक-
ज्ञानं निरूपयितुं, प्रवर्त्तकज्ञाने आचारमूलत्वस्योपपादकत्वरूपा-
द्युपोद्घातसङ्गतिं दर्शयन् ग्रन्थावधानाय प्रतिजानीते, 'आचारेति,
'आचारः' प्रवृत्तिः, तन्मूलत्वं तत्प्रयोजकत्वं, 'प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन'
जनकतासम्बन्धेन प्रवर्त्तकज्ञानवत्त्वेन, तेन प्रवर्त्तकज्ञाने सङ्गतिस्त्वाभः^(१)

(१) अन्यथा प्रवर्त्तकज्ञानजनकतायामेव सङ्गतिस्त्वाभः स्यादिति भावः ।

* उपोद्घातसङ्गतिमाह, 'आचारेति, प्रसङ्ग एवात्र सङ्गतिरित्यन्ये ।
'तत्रापीति, तत्रामिधा निराद्यर्थः सैव प्रवृत्तिहेतुरिति भट्टाः । तथाहि

तीति प्रवर्त्तकज्ञानं निरूप्यते । तथाभिधा-सङ्ख्या-

‘भवति’ निर्व्वहति, ‘निरूप्यते’ वेदस्याचारमूखत्वनिरूपणानन्तरं निरूप्यते । एतेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वस्य स्वरूपसत एवाचारमूखत्व-निर्व्विहकत्वात्तन्निर्व्विहार्थं तन्निरूपणमनुपयुक्तं । न च प्रवर्त्तकज्ञान-जनकत्वज्ञानं विना नाचारमूखत्वज्ञानं अतस्तज्ज्ञानार्थं प्रवर्त्तकज्ञान-निरूपणमिति वाच्यं । प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं^(१) विनाप्याचार-मूखत्वज्ञाने विरोधाभावात् तथासत्याचारमूखत्वज्ञानं वेदस्य प्रव-र्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानेन भवतीत्येव वक्तुमुचितत्वाच्च इति पूर्व्वपक्षा-भाषो गिरस्तः । सङ्गतिप्रदर्शनपरोऽङ्गयं ग्रन्थो न निरूपणप्रयोजन-प्रदर्शनपर इति ध्येयं ।

अत्र भट्टाः प्रवृत्तिजनने विधिध्यापारोभूतोविधिसमवेतोभाव-नापरनाम्ना अतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनास्वरूपेण विधिशक्तिः, सा च अन्यत्वसम्बन्धेन एक-

(१) आचारमूखत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याशयेन समाधत्ते प्रवर्त्तकज्ञानेति ।

लिङ्गादेस्तावदभिधानामकः खनिष्ठो व्यापारोऽवश्याभ्युपेयः व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं खनिष्ठव्यापारद्वारा यथा दृश्यस्य खनिष्ठस्यन्दार्जन-द्वारा चक्रनिष्ठस्यन्दजनकत्वं, अत्र व्यापारे व्यभिचारवारणाय व्यापारभिन्न-स्येति, व्यापारिणः खनिष्ठव्यापारजनने न व्यापाररूपेणा अन्यवस्थापत्तेरित्यत-उक्तं परनिष्ठेति, ज्ञानद्वारैव लिङ्गादि प्रवृत्तिं जनयत्विति शब्दाश्रिता सा नायास्यतीत्यत उक्तं खनिष्ठेति, सा च शब्दाश्रितत्वाच्छब्दभावनेत्युच्यते,

पदोपात्तप्रत्यासत्त्या^(१) वा आख्यातसामान्यशक्तिवशात्काम्ये कृतिरूप-
 व्यापारे विधेरर्थात्तरे विशेषणतयान्तेऽति, प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया
 व्यापारे विशेषणं, तथाच यागविषयकभावमाजन्यव्यापारवान् पुरुष-
 इत्यन्वयः । न चैतादृशबुद्ध्यावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः
 प्रयोजनज्ञानसाधेतुले “विश्वजितेत्यादौ फलकल्पनानुपपत्तेः इति
 वाच्यं । यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाध-
 कत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यतावशादेव व्यापारे
 तद्भावात् । अत्र विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वयत्तः तच्च प्रवृत्तिरूप-
 व्यापारे आख्यातार्थेऽप्येति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं ।
 न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादिति वाच्यं ।
 क्रियागतेष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिमतमिति विशेषात्
 अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च । न चैवं तादृ-
 शाभिधायी मानाभाव इति वाच्यं । विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसम-
 वाधिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवत् इत्यनुमानादेव तस्मिद्धेः पर-
 मते शब्दस्य द्रव्यत्वात्तासिद्धिः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभि-
 चारः, तस्य शरीर-प्राक्संयोगोपादानत्वात् । न च विधिर्न प्रवृत्तौ

(१) स्वप्रतिपादकवाक्यप्रतिपाद्यस्वरूपप्रत्यासत्त्येव्यर्थः ।

अपरार्थविषयत्वेनार्थभावनेत्युच्यते, सा च सर्वाख्यातवाच्या तदुक्तं, “अभि-
 धाभावनामाह्वरन्यामेव जिह्वादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु
 तस्यते” । ‘अर्थात्मत्व’ अर्थविषयत्वं, अर्थभावना च कर्म करणमिति-
 कर्मत्ववात्सापेक्षव इत्वंप्रजनयवती भवति, अन्यथा फलं स्वर्गादि सा न भाव-

कारणं प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारादिति वाच्यं । वैधधीजन्य-
प्रवृत्तौ तद्हेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च । तस्य
जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा इत्यन्यदेतत् । नन्वस्तु अभिधा तत्रापि
तद्दीर्घं प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्या व्यभिचारात् प्रत्यक्षादि-
नेष्टसाधनत्वयहेऽपि प्रवृत्तेः । नापि यागादिविषयिकायां, यागकृतिः
स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः । नापि विधिजन्यायां,
तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि जातिविशेषविशिष्टायां,
गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति, चेत्, न, विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डो-
पाध्यवच्छेदेनैव तद्हेतुत्वात् । न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति वाच्यं । विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन
तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः ।

परे तु सङ्कल्पज्ञानं प्रवर्तकं, सङ्कल्प इच्छा, तत्रैव विधिशक्तिः,
याग इच्छाविषय इत्येवान्वयबोध इत्याहुः ।

अन्ये तु वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ अपूर्वज्ञानं प्रवर्तकं, नित्ये
सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन तथा कल्पनात् नित्यापूर्वस्य पञ्चस्य
तत्रापि स्त्रीकारात्^(१) विधिशक्तिरपि तत्रैव, यागजन्यमपूर्वमित्ये-
वान्वयबोध इत्याहुः ।

(१) न च नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन व्यभिचार इति वाच्यं ।

नित्यापूर्वस्य तत्रापि स्त्रीकारादिति ख० ।

येत् तस्यैतल्लितयाधोगत्वात्, एवञ्च शब्दभावनापि भावनात्वात् किं केन
कथमित्यंशत्रयवती भवति, तदिदमाह, “लिङ्गोऽभिधा सैव च शब्दभावना
भाष्या च तस्याः पुढषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्ग-

पूर्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं, तस्मिन् सत्यपि अ-

वेचित्तु भावनाज्ञानं वैदिके प्रवर्त्तकं, भावना च प्रयत्नो न विदुषाधनताज्ञानं नित्ये तदभावात्, विधिशक्तिरपि तत्रैव आख्या-
तशामान्यस्य तदर्थात् अन्वयस्यास्य पक्षतीत्यादिवदित्याहुः^(१) ।

तदेतन्मतचतुष्टयं एकेनैव ग्रन्थेन दूषयति, 'तत्राभिधेति, 'तत्र'
निरूपणे, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयस्यास्य 'प्रवर्त्तकमित्यनेन, तथाच
तच्चिरूपविषयीभूतं प्रवर्त्तकमिदं नेत्यन्वयः, अभिधात्वञ्च विधि-
समवेतपदार्थत्वं अभिधापदवाच्यत्वं वा तेनास्मन्मते नाप्रसिद्धिः
अस्माकमेतद्ग्रन्थेरेव अभिधापदवाच्यत्वात् ।

वेचित्तु 'तत्र' प्रवृत्तौ, 'न प्रवर्त्तकं' नोत्पादकं न जनकमिति
चावदित्याहुः ।

'तस्मिन् सतीति विनेष्टसाधनताज्ञानं तेषां ज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेरि-
त्यर्थः, इदञ्च सङ्ख्यापूर्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यत्रैव हेतुः
अभिधायां मानाभावेन तज्ज्ञानसत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'असत्य-

(१) तथाच यागानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोध इति भावः ।

तपोपयुज्यते" । इति, किमित्याकाङ्क्षायां प्रवर्त्तनीयपुरुषप्रवृत्तिर्माया
सैव कर्म, केनेत्याकाङ्क्षायां सम्बन्धबोध इति, अथुत्यन्नस्य लिङ्पदादप्य-
प्रवृत्तेः सम्बन्धबोधेन तच्छक्तियज्ञरूपेण सङ्कारिणा सा प्रवर्त्तयतीत्यर्थः,
वृषमित्याकाङ्क्षायां 'प्ररोचनेति, 'प्ररोचना' स्तुत्यर्थवादः, स च कर्मणः
प्रवृत्तत्वज्ञानमन्तरेणावसीदन्तीं प्रवृत्तिमप्रापयन्तीं विधिशक्तिं प्राशस्त्य-
ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिजननीं करोति, अतएव यत्र प्ररोचना न भ्रूयते

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च । कार्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति

पीति, इदञ्च सर्व्वैव हेतुः वैदिकविधिजन्यज्ञाने विधिसमवेत-
पदार्थसङ्ख्यापूर्व्व-भावनादिविषयकत्वेऽसत्यपि क्रियेष्टसाधनत्वज्ञानेन
प्रवृत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु एतादृशाभिधायामेव माना-
भावः । न चोक्तानुमानमेव मानं, शब्दस्य प्रवृत्तिसामान्ये शब्दप्रवृत्तौ
वा व्यभिचारात् अन्यथासिद्धत्वाच्च अकारणत्वात् शब्दस्य द्रव्यत्वा-
सिद्धेः अप्रयोजकत्वाच्च^(१) । एवं सङ्ख्यज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं माना-
भावात् इच्छात्मकस्य तस्य स्वरूपसतोहेतुत्वेन तदभावे तज्ज्ञानाद-
प्रवृत्तेः, एवमपूर्व्वज्ञानमपि वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ न कारणं अपू-
र्वादिपदादपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अतएव भावनाज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं
भावनापदादपि तदापत्तेरित्यपि बोध्यमिति सङ्क्षेपः । 'कार्य्वता-
ज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । न च कृतिसाध्यताज्ञानं
विनापि घट-याग-पाकादिकर्त्तुस्तदुपायकपाल-इतिस्तदुपादादिसिद्ध-

(१) ननु शब्दात्मान्यतरत्वमेव हेतुर्वाच्यः अतो नासिद्धिरत आह, अप्र-
योजकत्वाच्चेति ।

तत्रापि कथ्यत इति तस्या विध्यविनाभाव इति । इदमत्र तत्त्वं, अमि-
धापि न तत्त्वेन ज्ञाता स्वरूपसती वा हेतुरतिप्रसङ्गादिति प्रवर्त्तनात्वेन
भावनात्वेन च ज्ञाता तथा, तथाच यज्यादिपदसमभिव्याहारेण यागादि-
जनकप्रवृत्तिजनकत्वग्रहे समानसंवित्संवेद्यतया यागादावपि कृतिसाध्य-
त्वभावं, भाष्यानुपस्थितौ च भावनात्वेन ज्ञानमसम्भवीति समभिव्याहृतत्वं
प्रति भावनात्वेन ज्ञायते, अतएवाश्रुतपक्षे विश्वजिदादौ पक्षं कथ्यते,

बुरवः । तथा हि ज्ञानस्य कृतौ अन्यायां चिकी-

विशेषकप्रवृत्तिदर्शनाद्भिचार इति वाच्यं । प्रवृत्तेर्हि विषयताचयी
 एका साध्यत्वाख्यविषयता, सा च यन्निष्ठकृतिषाध्यताज्ञान-चिकी-
 र्वादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घट-याग-पाकाद्येव न तु तज्जनकी-
 भूतकपासादिसिद्धनिष्ठा, अतएव घटं करोति यागं करोती-
 खेवानुव्यवसाय-व्यवहारौ न तु कपास-इविरादेः सिद्धतादशायां
 कपासं करोति हविः करोतीत्यनुव्यवसायो व्यवहारो वा कृतिवा-
 चिधातुयोगे द्वितीयायाः साध्यत्वाख्यविषयतार्थकलनियमात् । न
 च साध्यत्वाख्यविषयताया एव कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयार्थकलनियमे
 कपास-तन्वादेः सिद्धतादशायां कपासं करोति तन्तुं करोतीत्या-
 दिव्यवहारवत् कपासं घटवन्तं करोति तन्तुं पटवन्तं करोतीत्या-
 दिव्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं । साध्यवैशिष्ट्यबोधकपदासमभि-
 चाइतकृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया एव तथा नियमात्तत्र
 कपासादिपदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः, घटादिपदञ्च घटत्वा-
 दिपरं, मतुवर्थः आश्रयत्वं, धात्वाख्यातयोर्थापार-प्रथमौ तथा

तथाचाभिधागतमित्यसाधनत्वमपि भासते तच्च क्रियागतमित्यसाधनत्वं
 विना नेत्याच्छिन्नतदित्यसाधनताबोधोऽपि, तथाच प्रवर्तनात्-भावनात्-
 ज्ञानानुब्रूणाप्यपरा शक्तिर्लिङ्गादिपदएव, अतएवैका प्रवृत्त्यनुब्रूणा अपरा
 ज्ञानानुब्रूणा इति शक्तिचतुष्टयमिति । अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पित्सुर्वाखः
 अप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशीच्छेवेति, सैव सिद्धर्थ-
 इवाहुः । अपरे तु अपूर्वमेव विध्यर्थो वैदिके तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वा-

योगमर्थः, तथाच कपालप्रवृत्तिघटत्वात्प्रधानुकूलव्यापारजनकधर्मा-
 नित्यत्वधः, कपाले घटं करोमीत्यादिवत् कपालं घटं करोमी-
 त्यादिप्रयोगोऽपीष्यतएवेत्यपि वदन्ति । अपरा च उपादानत्वापर-
 नात्मी सिद्धत्वाख्यविषयता सा च सिद्धकपाल-हविस्तण्डुलाद्युपाय-
 निष्ठा कपालेन घटं करोमि हविषा यागं करोमीत्यनुव्यवसायात्
 तत्र च उपादानत्वाख्यविषयताया एव द्वितीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थे
 कृतावन्वयात् । न च तत्र जन्यत्वं विषयत्वं^(१) वा द्वितीयार्थः, तस्य
 च घट-यागादावेवान्वय इति वाच्यं । सर्व्वे च द्वितीयार्थस्य धात्वर्थ-
 एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि
 व्यवहारापत्तेः । अन्या च उद्देश्यत्वाख्यविषयता, सा च यत्साधन-
 ताज्ञानाधीना चिकीर्षा तन्निष्ठा, तच्च जलाहरण-स्वर्गोदनादिरूपं
 फलमेव जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करो-
 मीत्यनुव्यवसायात् जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं
 करोमीत्याद्यनुव्यवसायाच्च । इत्यञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदकक-तत्तत्सा-
 धकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकक-

(१) आधेयत्वमित्यर्थः, क्वचित्तथैव पाठः ।

दिवाङ्गः । इतरे तु प्रवृत्तिरूपभावनाज्ञानं प्रवर्त्तकमिति सैव विध्यर्थं इति
 वदन्ति । तदेतत् सर्व्वं दूषयति, 'तस्मिन्निति, इदञ्च हेतुद्वयं यथायोयं
 बोध्यं अभिधायं मानाभावेन तत्र तस्मिन् सतीत्यादिहेतोरन्यथात् ।
 इदमत्राकृतं पदार्थसम्बन्धभिन्नायामभिधायं मानाभावः व्यवहाराधीन-
 व्युत्पत्तिबलेन शब्दस्य ज्ञानमात्रजनकत्वावधारणेन प्रवृत्तिजनकत्वाभावात्
 भावे वा आवश्यकैकसाधनताज्ञानमात्रव्यापारकत्वेनोपपत्तावभिधातृत्व-

तत्तस्याध्यविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः । एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं, तेन तस्या अपि कपास-इवि-
स्तुसाद्युपायकप्रवृत्तौ^(१) न व्यभिचारः, अन्यथा नैयायिकनयेऽपि
व्यभिचारस्य दुर्धारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्हेतु-
लोपगमादिति भावः ।

यत्तु प्रवृत्तेर्विषयतात्रैविध्ये मानाभावः, किन्तु कपास-इवि-
स्तुसाद्युपायएव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वं । न
सैवं घटं करोति यागं करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारानुप-
पत्तिः कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वनियमादन्वया
कपासत्वं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । अत्र घट-याग-
पाकादिपदस्य कपास-इविस्तुसाद्युपायौ साचष्टिकत्वात् कृतिवाचि-
धातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थकत्वनिश्चयेनानु-
कूलत्वं वा तत्र द्वितीयार्थइति प्राचीननैयायिका वदन्ति । तदसत् ।
सचक्ष्वा शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वाव-
नाशित्वेनानुभूयमानायाः घटं करोतीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुप-
पादनात् सचक्ष्वायां मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरण-स्वर्गादि-
रूपकस्य उद्देश्यतास्यविषयतायाः घट-याग-पाकादेश्च साध्य-
तास्यविषयताया अनभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञान-

(१) कपास-इविस्तुसाद्युपादानविषयकप्रवृत्ताविति ख० ।

व्यापारकत्वे मानाभावात् । न चोक्तनियमात् तत्कल्पनं, खनिकत्वस्य
मौरवेबाप्रयोजकतया कर्मविशेष्यत्वात् अनुमित्यादिकरणव्याप्तिसूत्यादौ

र्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बो-

चिकीर्षाणां कार्य-कारणभावोऽपि दुर्वार इत्युक्तप्राय एव वक्ष्या-
मस्योपरिष्ठात्^(१) इति दिक् । अत्र च तत्प्रकारक-तद्विशेषक-
तत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदकतत्साध्यक-तदर्थिप्रवृत्तिकार-
णतावच्छेदकं न वा तदर्थिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति
न वेत्यादिविप्रतिपत्तयः, तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य
प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न कृतिः । तदर्थित्वञ्च तदुद्देशकत्वं, न त्विष्ट-
साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्थिप्रवृत्तिकारणं
न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि इविराद्युपादाननिष्ठयागादिरूप-
चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुलोपगमात्
इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहासम्बन्धस्य प्रवृत्तिहेतुत्वा-
भ्युपगमाच्च इति ध्येयं । 'चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्तीति, 'कर्त्तव्यं'
द्वारं, चिकीर्षावच्छं द्वारमिति समुदितार्थः, तथैव प्रकृतोपयोमात् ।
न चेवं प्रवर्त्तकज्ञानत्वव्यापकचिकीर्षाव्यापारकत्वं इति फलितं तच्चा-
द्युक्तं उपादानप्रत्यये व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वाद्यु-
पादानेच्छायास्तस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति
वाच्यं । 'ज्ञानस्येत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतज्ञानस्येत्यर्थात्

(१) वक्ष्यामस्योपरिष्ठादिति ग० ।

व्यभिचाराच्च । इच्छापि न जिडर्थः तस्याः स्वरूपसत्त्वा एव प्रवर्त्तकत्वेन
ज्ञानफलकशक्तेरकल्पनात् स्वर्गकामादिपदसम्भवाच्च । अपूर्वज्ञानमपि न

उपादानप्रत्यक्षं न साक्षादसाधनं उपादानप्रत्यक्षविगमेऽपि प्रवृत्त-
 नुदयात् उपादानेच्छायास्तद्धारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावच्छ-
 कत्वात् । न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फल-चिकीर्षयोः
 प्रवृत्तावहेतुत्वादिति वाच्यं । फलज्ञानस्य फलेच्छादारा उपायेच्छा-
 माचक्ष्मादकत्वेन अन्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तथासिद्धेः ।
 यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव
 तद्भाषारत्नेनैव चिकीर्षाव्यापारकत्वरूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च ।
 न हि स्वसमानविशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं साध्यं, अनुप-
 योगादिति ध्येयं । ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कुतो न कश्चित्
 इत्युत्पाद इत्यतश्चाह, 'तत्सत्त्व इति, 'हेत्वन्तरेति, हेत्वन्तरं दण्ड-
 कपासाद्युपादानसौकिकप्रत्यक्षं प्रतिबन्धकाभावस्येति भावः । ननु तत्त-
 दुपादानतावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादान-
 तावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानविशेष्यकसौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपा-
 दानप्रत्यक्ष-तत्तदुपादानप्रवृत्त्योर्हेतु-हेतुमद्भावाद्दण्ड-कपासाद्युपादान-
 प्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिसाध्यकप्रवृत्तिस्तु कथं
 न जायते तत्र चिकीर्षासत्त्वात् घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि
 संबोगादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्व-
 सत्त्वेन तत्तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्य-

प्रवर्तकं अपूर्वपदादिना तद्ज्ञानेऽप्रवृत्तेः तदज्ञानेऽपीष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृ-
 त्तेषु । भावनाज्ञानमपि सर्वाख्यातसाधारण्यात् प्रवर्तकमिति 'ज्ञानस्येति,
 साक्षादसाधनस्येति शेषः । तेन प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षे न व्यभिचारः, फल-
 ज्ञानं न प्रवर्तकमित्युक्तं प्रत्यक्षप्रकाश इतिप्रकाशः ।

पेक्षया विशेषसामग्रीत्वविरहात्^(१) दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विनापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्तौ घटसाध्यकप्रवृत्तित्वसत्त्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीत्वविरहाच्चेति^(२) चेत्, न, सामग्र्याः सामान्य-विशेषभावानापन्नत्वेऽपि दण्ड-चक्र-कपालाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरस्तीकतया तादृग्रान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृग्रान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुत्पत्तेः तद्वर्णावच्छिन्नयत्किञ्चिद्भ्रूत्तिसामग्रीसहिताया एव तद्वर्णावच्छिन्नसामग्र्याः कार्योपधायकत्वादिदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते । एतेन घटादिषिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षादुपादानकप्रवृत्त्यापत्तिसदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादित्यपि निरस्तं । घटसंयोग-भ्रम्याद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरस्तीकतया तादृग्रान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पत्तेः कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात् ।

गृहचरणास्तु^(३) उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुत्वं किन्तु घटादिनिष्ठषिकीर्षाया दण्डाद्युपादानकसौकिकसाक्षात्कारस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटासाधनत्वज्ञानदशायां^(४) घटसाध्यकदण्डोपा-

(१) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटादिसाध्यकप्रवृत्तेर्विशेषसामग्रीति भावः ।

(२) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटसाध्यकप्रवृत्तेः सामान्यसामग्रीति भावः ।

(३) गत्यास्त्विति ग० ।

(४) दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायामिति ग० ।

दानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधन-
ताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति
न्यायनये परमये च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात् तदेव चिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे सौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरूपेयते
कार्य-कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य साधवात् । न च घटादिसाध्य-
कपासोपादानक-घटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकसमूहात्मनप्रवृत्तौ
दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वात् तच्च व्यभिचारवारणाय घट-
त्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताग्रालिप्रवृत्ति-
त्वमेव कार्य्यतावच्छेदकमुपेयं तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानता-
निरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताग्रालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमना-
विरहात् तवापि गुह्यतरकार्य्य-कारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं ।
दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्य घटादि-
साध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया वि-
निगमनाविरहात् तादृशकार्य्य-कारणभावद्वयस्य सर्व्वसम्मतत्वात्
इत्यस्य विशेषसामग्रीविरहादेवोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटा-
दिसाध्यकप्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः^(१) । एतेन घटादिनिष्ठचिकीर्षाविरहेऽपि
दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसह-
जतादण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति द्वितौ-
घातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः । केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्य्यता-
नवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेः घटादि-

(१) प्रवृत्त्यतिप्रसङ्ग इति ग० ।

हेत्वन्तराभावात्, चिकीर्षा च* कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

निष्ठचिकीर्षासंज्ञणघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामयौविरहादेवा-
सम्भवादिति प्राञ्जः ।

अथ प्रत्यक्षविषयकपासव्यक्तौ इदं न कपासमित्यसंसर्गग्रहस-
त्त्वेऽपि कपासत्वप्रकारेण कपासं घटसाधनं इति कपासत्वांग्रे
निर्धर्मितावच्छेदकक-तत्कपासविषयकसौक्तिकप्रत्यक्षात् कपासत्व-
प्रकारेण तत्कपासोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपासत्वप्रकारेण
तद्भक्तौ प्रवृत्ताविष्टापत्तिरिति वाच्यं । अनुभवविरोधादिति चेत्,
न, तत्तदुपादानतावच्छेदकांग्रे इदस्वधर्मितावच्छेदकक-तत्तदुपा-
दानविशेषकप्रत्यक्षस्य इदं कपासमित्याद्याकारस्य कपासमिदं घट-
साधनमित्याकारकस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदकक-तत्तदुपादानक-
प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्याहेतुत्वात् । न
चैवमिदं घटसाधनमिति सौक्तिकप्रत्यक्षात् इदस्वप्रकारेणैतद्भक्तु-
पादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्येदस्वांग्रे निर्धर्मितावच्छेदककत्वादिति
वाच्यं । उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्य-कारणभावभेदात् इदस्व-
स्यले निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि हेतुत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्ग-
ग्रहासम्भवेन तत्रातिप्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः ।

* व्यापारीभूतां चिकीर्षां लक्षयति, 'चिकीर्षा चेति, अतएव क्रिया-
विषयत्वं फलान्यविषयत्वं विशेषणं फलगोचरतादृशेच्छाया अप्रवर्त्तकत्वात्
अतएव कृत्यसाध्यक्रियायां तादृशेच्छासम्भवेऽपि न कृतौ व्यापार इति
क्रिया कृतिसाध्यत्वेन वास्तवेन विशेषितेत्याञ्जः, तच्चिन्त्यं गुरुतरभारो-
त्तोलनादौ कृत्यसाध्येऽपि तादृशेच्छायः कृतौ व्यापारत्वात् अतएव

कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति

‘चिकीर्षा चेति, व्यापारीभूता चिकीर्षा चेत्यर्थः, अन्यथा चिकीर्षायामान्यस्य लक्ष्यत्वे लक्षणे फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वविशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविति, ‘कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति, अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय ‘कृतिसाध्यक्रियाविषयेति, ‘क्रियापदं धर्मिमात्रपरं, कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलोभूतकृतिविषयताग्राहित्वं, तथाच साध्यत्वाख्यफलोभूतकृतिविषयताग्राहित्वधर्मिविषयकेत्यर्थः, फलञ्च न तथाविधविषयताग्राह्येति भावः ।

येषु ‘क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलोभूतकृतिविषयताग्राहित्वं । न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं । कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च संवादिनी चिकीर्षैव विसंवादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे अन्यथास्थात्यापत्तेः, तथाच दृष्ट्यादिविषयकविसंवादिचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

‘पाकमिति, पाकं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनुभवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीति तदनुबन्धवसायसत्त्वादिति भावः । ‘इच्छाया-

एव कृतिजन्य एव अम इति वक्ष्यते, तस्मात् काचित्कामिप्रायेण स्वल्पनिर्वन्धनमेतत् इति मन्तव्यं । ततः किमित्यत आह, ‘खेति, स्वपदमत्र

तदनुभवात्, सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छा-
याः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । अतएव स्वकृति-

इत्यादि, 'इच्छायाः' स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः, तत्प्रकारकसंवा-
दीच्छायास्तत्प्रकारकधीजन्यत्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये
रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यार्था
व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं, कूटलिङ्गस्य लोप्यनायत्या^(१)
तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादः कल्प्यते । न
चेवं संवादिचिकीर्षायां तज्जन्यप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये प्रवृत्तिसामान्ये च कृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वासिद्धिरिति वाच्यं । संवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति न्यायात्^(२) चिकीर्षादिमात्रं
प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति भावः, एवम-
येऽपि ।

केचित्तु या तत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः
न तु प्रकारतापर्यन्तप्रवेशः, मूलेऽपि 'स्वप्रकारकेत्यस्य स्वविषयके-
त्यर्थः, एवञ्च रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः ।

(१) कूटलिङ्गं दुष्टलिङ्गं यथा वज्रेः साध्यतायां ऋदत्वादिकं ।

(२) यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति न्यायादित्यर्थः ।

प्रवर्तकज्ञानं तादृशमिति कृत्वा प्रकृते तु तदनन्तर्भावेऽप्यदोषादिति ध्येयं ।
'इच्छाया इति, ज्ञानेच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमादित्यर्थं
इतिप्रकाशः ।

तत्र तन्नये इच्छाविशेष्यविशेष्यक-रजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि
 ज्ञातव्येषु रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तन्नये विसंवादी-
 च्छायाद्युपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रजतज्ञानं^(१)
 तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्भार-
 एवेति वाच्यं । कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोज्यत्वरूपसाध्य-
 त्वस्य नियमघटकत्वात् । न चैवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्यैक-
 कास्त्रावच्छिन्नैकात्मवृत्तिलसम्बन्धेनेष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छे-
 दकत्वमेवायातु कुतः कारणत्वमिति वाच्यं । वक्ष्यमाणक्रमेण तन्नये
 इष्टसाधनताज्ञानस्य इच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षा-
 षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण अन्यतारूपस्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयो-
 ज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः । न चेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि
 वक्ष्यवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेव आयात्विति
 वाच्यं । वक्ष्यवद्देषस्यैव इच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षा-
 हेतुत्वासिद्धेः । वस्तुतस्तु विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात्
 उपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहवदमृहीतासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोपस्थि-
 तेरपि तन्नये विसंवादीच्छाजनकतया अन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव नियम-
 घटकमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः ।

‘अतएवेति, चिकीर्षायाः स्तकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः,
 ‘स्तकृतिसाध्ये’ स्तकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते, इदञ्चापाततः, वस्तुतोसाधवात्
 पाको मे कृतिमान् भवत्वित्याकारिका साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रका-

(१) उपस्थितः उपस्थितिविषयीभूतः ज्ञानविषयीभूत इति यावत्, अत-
 एव ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं ।

साध्ये पाके प्रवर्तते, न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या
स्वकृत्यसाध्ये* चिकीर्षापत्तेः, स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञानं प्रति-
बन्धकमिति चेत्, न, तदभावकारणत्वे गौरवात् ।

रिकेच्छैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवात्, अतएव
ज्ञानमपि साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वं । यद्य-
प्युक्तनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि
युक्तान्तरदानाय पुनरनुवदति, 'न त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्या'
कृतिसाध्यताज्ञानं विनापौष्टसाधनताज्ञानसाध्या, यथाश्रुतेऽपिमहेत्व-
सङ्गतेः, 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञा-
नमिति स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयद्वयर्थः, कृतिसाध्यतासंशये प्रवृत्तेरनु-
भवात् यथाश्रुतासङ्गतेः । न च कृतिसाध्यतासंशयेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारे
बहुविधव्यथायाससाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । बलवदनिष्ठानु-
बन्धितज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तच्चेच्छा-प्रवृत्त्योरभावादिति ध्येयं ।
'तदभावकारणत्व इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य कृत्यसा-
ध्यतानिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवादित्यर्थः । न चाप्रामाण्यनिश्च-
यानास्कन्दितकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-
कृत्यसाध्यत्वनिश्चयाभावत्वमेव सध्विति वाच्यं । कृतिसाध्यताज्ञानस्या-
प्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्ठानुबन्धितज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भ-

* 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन ज्ञाते, अतएवाह, 'स्वेति, 'लाघवाव-
तारादिति । यद्यप्येवंविधलाघवावतारे त्वन्मते भेदायहो न प्रवृत्तिहेतु-

वात् तत्र च तदनास्कन्दितत्वस्याप्रवेशात् सकृत्यसाध्यतामिस्यवन्
तदभावस्याप्यादिगिस्यवस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया वञ्चतरकार्य-
कारणभावकल्पनागौरवाच्चेति भावः ।

केचित्तु ननुऋणियमवच्छादस्य कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः तथापि
कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन तस्य न हेतुत्वमपि तु दृष्टसाधनताविषयक-
ज्ञानत्वेन सर्वत्रेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहात्मनादेव
चिकीर्षत्यत्र, 'न लिष्टसाधनताज्ञानसाध्येति न लिष्टसाधनता-
ज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञाननिष्ठकारणतामेत्यर्थः, 'सकृत्यसाधे'
सकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'चिकीर्षापत्तेः' केवलेष्टसाधनताज्ञाना-
चिकीर्षापत्तेः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्तादिष्टापत्तौ चोक्तनि-
यमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः^(१) । 'तदभावकारणत्वे गौरवादिति, इद-
मुपलक्ष्यं कृत्यसाध्यतामिस्यवस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तरा-
भावादिष्टसाधनताज्ञाने न कृतिसाध्यताभावं तत्र केवलेष्टसाधनता-
ज्ञानात् चिकीर्षापत्तेर्दुर्वारत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । उक्तनियममश्रुत्वैव^(२)
तदस्य शङ्कते, 'अथेत्यादौत्याहुः ।

(१) अग्निचारेण कृतिसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वे चिकीर्षायां न कृतिसाध्य-
ताज्ञानजन्यत्वमिति भावः ।

(२) उक्तनियममश्रुत्वैवेति ग० । या यत्प्रकारिका इच्छा सा तत्-
प्रकारकज्ञानसाध्येति नियममित्यर्थः ।

रमेदग्रहापेक्षया गुरुत्वात्, तथापि तद्धेतोरेवेति न्यायादतिरिक्तविशिष्ट-
ज्ञानकल्पनागौरवाच्च, युगपदुपस्थित्यभावेन तत्र तथा अत्र युगपदुपस्थितौ

अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधौरसिद्धेत्यतो न
 साधवावसर इति चेत्, न, यच्च शब्दादनुमानाद्वा
 दैवात् सा तच्च साधवावतारादिच्छायाः स्वप्रकारक-
 ज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वाच्च

‘अभावः’ कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावः, ‘उभयसिद्धः’ चिकीर्षापूर्वसु-
 भयसिद्धः, ‘असिद्धा’ चिकीर्षापूर्वसुभयासिद्धा,^(१) ‘न साधवावसर-
 इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य सद्यपि साधवं न कारणतावच्छेदकतायां
 विनिगमकमित्यर्थः, सच्चु-गुरुधर्मावच्छिन्नं यदि फलपूर्वसुभयसिद्धं
 तदेव साधवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वमिति भावः ।
 ‘दैवात्’ प्रतिबन्धकसामग्रीविरहात्, ‘सा’ चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्य-
 ताधीः, ‘साधवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपसच्चुधर्मावच्छि-
 न्तस्य चिकीर्षापूर्वसुभयमते सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि कृतिसाध्यता-
 ज्ञानस्य नियतपूर्ववर्तित्वं कस्यं मम त्वनन्यथासिद्धत्वमात्रं अतो साधव-
 मत आह,^(२) ‘दृष्ट्या इति तत्रकारकसंवादीच्छायाः, ‘स्वप्रकारक-
 ज्ञानसाध्यत्वनियमेन’ तत्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेनेत्यर्थः, ‘आवश्यक-
 त्वाच्च’ चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वाच्च । अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्ध-

(१) कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं श्लोक्तुर्वतोमते चिकीर्षापूर्वं कृति-
 साध्यताधौरसिद्धेत्यर्थः ।

(२) नन्वित्यादिः आहृत्यन्तः पाठः म-पुस्तके नास्ति ।

साधवावतार इति भावः । ‘साध्यत्वनियमेन’ प्रयोज्यत्वनियमेनेत्यर्थ इति
 प्रकाशः ।

जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च ।
व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकामैका-
निकज्ञानवत् ।

कलान्वयानुपपत्त्यैव कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वसिद्धिरित्याह,
'जनकज्ञानमिति, तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य तत्र प्रति-
बन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह, 'व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति
अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकेत्यर्थः, तथाच यत् यत्प्रतिबन्धकज्ञानं
भवति तत् तज्जनकज्ञानविघटकं भवति यथा व्यभिचारज्ञानमनु-
मितिप्रतिबन्धकज्ञानं भवति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानघटकमपि
भवतीति सामान्यतोव्याप्या कृत्यसाध्यताभिन्नस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धक-
ज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पञ्चधर्मताव-
शात्^(१) कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः । न
च जनकज्ञानविघटकत्वेनान्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरू-
पासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यं । प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वं, किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं, प्रयो-
जकत्वञ्च कारणकारणव्यावृत्तान्यथासिद्धिचतुष्टयरचितत्वे सति नि-
घतपूर्ववर्तित्वं कारण-तत्कारणसाधारणं, हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव
च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचारः, साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूप-
कथनं, विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव न लेककाशावच्छेदेन तदधि-
करणावृत्तित्वरूपं विरोधित्वं, गुरुनयेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया

(१) कृत्यसाध्यताभिन्नस्यः चिकीर्षाजनककृतिसाध्यताज्ञानेतरविघटकत्वा-
भाववानित्वाकारकवाधनिश्चयवशादित्यर्थः ।

कृत्यसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य^(१)
 विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । न चासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञाना-
 जन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यं । अनाकाङ्क्षस्वरूपा-
 साधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् अन्यादृशा-
 साधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च तथापि सिद्धौ
 व्यभिचार इति वाच्यं । गुरुमये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्वाट्य-
 प्रतिबन्धकताया एव वा हेतौ निवेद्यात् । अतएवासिद्धत्वज्ञाना-
 जन्येच्छाप्रतिबन्धके सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः । तद्वाट्यप्रति-
 बन्धकताया एव हेतौ निवेद्यादसिद्धत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वा-
 भ्युपगमादा । अथ तथापि बाध-सत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः । न च
 तद्वाट्यतापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेद्यनीयेति वाच्यं । कृत्यसाध्य-
 ताज्ञानाभाव-व्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावतथैव चिकीर्षानु-
 मित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-दृष्टान्तासिद्धोरापत्तेः । न च
 साक्षादविरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं । साक्षा-
 दविरोधित्वं हि न पाद्याभाव-तद्वाप्याद्यनवगाहित्वं प्रकृतेऽपि तद-
 सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारौभूतकृतिसाध्यत्वाभावाव-
 गाहित्वात्, अतएव न कारणीभूताभावाप्रतियोगित्वमपि प्रकृतेऽपि
 तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृत्यसाध्यताधिषः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वा-
 भ्युपगमात् । न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्न-
 प्रतिबन्धकताग्राहित्वं विवक्षितं बाध-सत्प्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन

(१) अधिकारणज्ञानात्मकम्येति ख० ।

अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्व-

प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं । प्रकृतेऽपि तदधिद्वेः उक्तयुक्त्वा^(१) कृत्य-
साध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपश्चिमते प्रतिबन्धकत्वात् इति चेत्, न,
हेतौ स्वयाच्छविरोध्यवगाहिज्ञानभिन्नत्वेन व्युत्पदार्थविशेषणात् स्व-
पदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं, चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव सङ्ग-
संघाच्छविरोध्यवगाहिलन्तु खं च च यद्भाव-तद्भाष्य-तदवच्छेदका-
स्यन्तमवगाहते तत्र तदवगाहिलं संवादित्वेनापि हेतौ व्युत्पदार्था-
विशेषणीयः तेनेष्टभेदग्रहे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तत्रचे न व्यभि-
चारः^(२) संवादिप्रवृत्तौ विग्रिष्टज्ञानमेव हेतुरिति बाध्यत्वादेव न
तमादाद्यैव व्यभिचारः । न च तथापि कूटक्षिप्रस्थले क्षिप्र-
संस्पर्शाग्रहेण सौष्ट्रिकासंस्पर्शाग्रहाधीनसंवादौच्छा-प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्ट-
भेदग्रहे जनकौभूतविग्रिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद् व्यभिचार इति वाच्यं ।
विग्रिष्टज्ञानस्य संवादौच्छा-प्रवृत्तिहेतुत्वेन अनायत्या तथापीच्छा-
प्रवृत्तयोर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्त्रीकारा-
दिति दिक् । 'अन्यथा' एतादृशव्याप्यनपुंसकारे, 'कृत्यसाध्यत्वमिति
दृष्टान्तार्थं' यथा त्वया कृत्यसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं
तथैतेषामपि स्यादित्यर्थः, 'अनिष्टसाधनत्वं' बलवदनिष्टानुबन्धित्वं,

(१) कृतिसाध्यतासंशयदश्यायां चिकीर्षीत्यस्तेः कृत्यसाध्यतानिश्चयत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।
(२) गुणमते तत्र बाधनिश्चयाभावकाञ्चीनस्य धर्म-धर्मिण्योर्ज्ञानद्वयस्यैव
कारकत्वान्न तत्र जनकज्ञानविघटकत्वमिति भावः ।

निष्कलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्तकं
कल्पेयत ।

ननु सनोधात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् साधवाच्च
कृताविच्छा चिकीर्षा सा च दृष्टाविवेष्टसाधनता-
ज्ञानादिति चेत्, न, वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या

‘उपेक्षणीयत्वं’ दृष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वं, ‘निष्कलत्वं’ दृष्ट-
फलोपधानशून्यत्वं, ‘प्रतिबन्धकं’ चिकीर्षाप्रतिबन्धकं, ‘क्रियाज्ञान-
मेवेत्येवकारेण दृष्टसाधनतादिज्ञानव्यवच्छेदः ।

सोन्दङ्गः ग्रहते^(१) ‘नन्विति, ‘सम इति, ‘वाचित्वात्’ बोधक-
त्वात्, एतच्च चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे, चिकीर्षापदस्याखण्डत्व-
त्वपक्षे त्वाह, ‘साधवादिति कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृती-
च्छालस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य क्षणत्वादित्यर्थः, ‘चिकीर्षा’ विकीर्षापद-
वाच्या, ‘दृष्टाविवेति दृष्टिर्भवत्वित्तीच्छेवेत्यर्थः, ‘दृष्टसाधनताज्ञानात्’
दृष्टसाधनताज्ञानमाभात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीदृष्टसाधनताज्ञाना-
दिति यावत्, तत्र कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृत्यसाध्यतानियम-
स्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्व मानाभावादिति
भावः । अत्र दृष्टिर्भवत्वित्तीच्छेवेति प्रसाध्याङ्गकोदृष्टान्तः^(२) गुरुत्व-
दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्तीच्छेव विशेषणतया सुखत्वमिव दृष्टित्वमपि
विषयीकरोति न तु दृष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येणेच्छा कृतिसाध्यत्वा-

(१) सोन्दङ्गमतमाशङ्क्य गिराकरोतीति ख० ।

(२) उभयवाद्यसिद्ध इत्यर्थः ।

साधयामीतीच्छायाः कृतेः पूर्वमनुभूयमानायाः सन-
नावाच्यत्वेन गौरवेष च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
किञ्च पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छा-
विषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभि-

प्रकारेच्छां प्रति सुखल-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन कृति-
साध्यत्वप्रकारकोपायेच्छाया अस्तीकत्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भव-
नीतीच्छायान्तु सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यं ।
'वह्निना साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः,
'अनुभूयमानायाः' नियमतोऽनुभूयमानायाः, 'सनन्तावाच्यत्वेन'
सनन्ताप्रतिपाद्यत्वेन, 'गौरवेष' प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेष, 'प्रत्याख्या-
तुमशक्यत्वादिति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः, तथाच
चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । ननु कृति-
साध्यत्वप्रकारकेच्छायाश्चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यत्वमिति यदुक्तं तदपि
दूषयति, 'किञ्चेति, 'प्राधान्येनेति विग्रेय्यतयेत्यर्थः, अप्राधान्येन
विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकीर्षतीत्यपि प्रयोगाप-
त्तिरिति भावः । 'न तु कृतेरिति, अतो न कृतीच्छा चिकीर्षा-
प्रतिपाद्येति भावः । ननु पाकं चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विग्रेय्यतया
इच्छाविषयत्वमनुभूयतइत्युक्तं सन्प्रत्ययसमभिव्याहृतधातोरिच्छा-
विग्रेय्यवाचित्वेन धात्वर्थस्यैव विग्रेय्यत्वादित्यत आह, 'धातोश्चेति,
'इच्छाप्रकारवाचित्वमिति, न तु विग्रेय्यवाचित्वमिति शेषः, प्रकारस्य
कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेष कृतिर्वा आद्ये तु साध्यादिकानुसरण-

धेयेच्छाप्रकारवाचित्वं, ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजन-
विशेष्यतयौदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् । इष्टसाधन-
त्वेन वृष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रव-
र्त्तिका किन्तु स्वकृतिसाध्येच्छैव, घटं जानाति चिकी-
र्षति करोतीतिज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेकविषयत्वा-

मित्यन्यदेतत्^(१) । 'भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यत-
येत्यर्थः, ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छात्रय इत्यन्वयबोधादिति
भावः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्वमनु-
भवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अवच्छेदकगौरवात् किन्तु
कृतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन तस्या अपि प्रवृत्तिपूर्वं सम्भवात् ।
न चेवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायत्वा-
दिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात्, अन्यथा तवापि
कृतेरिष्टाजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टसाधनत्वादि-
ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह, 'इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसा-
धनत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'वृष्टाविवेति, प्रवृत्तिपूर्वमिति शेषः । 'करोतीति
तादृशानुव्यवसायेनेत्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामिति, प्रवृत्त्या सह
प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः समानविशेष्यकत्वविषयीकरणादि-
त्यर्थः । इदमुपलक्षणं अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यककृतौ तदनु-
कूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलस्वकृतीच्छा-

(१) कश्चिदादिकं शरणामित्यन्यदेतदिति ख०, ग० ।

नुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत्, न ह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्यते, प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तस्मिन्नाया अनिवृत्तेरिति चेत्, न, स्वविषयसिद्धत्वस्य*

त-स्त्वृत्तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छालयोः समग्ररौरत्वेन साधव-गौरव-मपि नास्तीति शेषं । 'कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः, 'सा' चिकीर्षा, 'चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'अन्यतः सिद्धौ' अन्यतः सिद्धत्वपदे, 'सा' पाकत्वप्रकारिका, 'नापगच्छेत्' न जायेत न तदापि जायेतेति यावत्, 'उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः, 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'प्रीत्या धनलाभेऽपौति धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपौत्यर्थः, 'प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः, 'अनिवृत्तेः' उत्पत्त्यनिवृत्तेः उत्पत्तेरिति यावत्, तथाच तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः । 'स्वविषयसिद्धत्वस्येति, स्वविषयतावच्छेदका-

* 'स्वविषयेति स्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, ज्ञानातिरिक्तेच्छायां तज्ज्ञानस्य तथाप्यादित्याहुः । वस्तुतः सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किन्तु विरोधियुक्तान्तरमेव, परन्तु तदा सिद्धत्वज्ञानाभावेन हेत्वभावादग्रिकेच्छा न जायते, एवञ्च धनादावुत्पन्नेऽपि तदसिद्धत्वभ्रमसम्भवान्नेच्छाविच्छेद इति

फल्लेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छाविरोधित्वात् । अस्ति

वच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, यथाश्रुते पाकं कृत्वा साध-
यामौतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तन्निवृत्ते-
रनुपपादनात्^(१) । न च तस्याः^(२) अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः
अधिकरणप्रकारकेच्छाया अभ्युपगमादिति वाच्यं । तथापि पाक-
त्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेणसिद्धपाकमात्रे
तदापत्तेस्तादवस्थ्यात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकतापाताच्च^(३) । सिद्धत्वञ्च कश्चिदुत्पन्नत्वं कश्चित् स्वत्वभागित्वं^(४)
कश्चिच्च वेमसाध्यताविरोधित्वरूपं ज्ञानादौ ग्रामादौ दुःख-
प्रागभावादौ यथाक्रमेण बोध्यं । प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च
ज्ञानानुगमो दोषाय । न चैवं सिद्धग्रामादौ कथमिच्छेति वाच्यं ।
तच्च ग्रामादिस्वाभस्यासिद्धस्यैवेच्छाविषयत्वाच्च तु ग्रामादेरिति भावः ।
'उपायेच्छाविरोधित्वात्' उपायेच्छानुत्पादप्रयोजकत्वात्, फल्लेच्छा-

(१) उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञाने पाकं कृत्वा साधयामौतीच्छाया निवृ-
त्तेरनुपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ।

(२) 'तस्याः' पाकं कृत्वा साधयामौतीच्छाया इत्यर्थः ।

(३) क्रियाः सिद्धा इत्याकारकसिद्धत्वज्ञानस्य पाकं कृत्वा साधयामौती-
च्छाप्रतिबन्धकतापाताच्चेत्यर्थः ।

(४) कश्चित् विद्यमानत्वमिति ख०, ग० ।

सिद्धत्वज्ञाने सत्येव विच्छेदः न तथा ज्ञाने अनुमितिज्ञाने तु जाते तदभावात्
तत् स्वरूपसदेव तन्निवृत्तिप्रयोजकं, अतएव सिद्धत्वज्ञानमपि स्वरूपसदे-
वेति भावः । 'अस्ति चेति, पाके सिद्धतया स्वविषयसिद्धत्वं, अौदनसिद्धतया
फल्लेच्छाविच्छेद इति भाव इति प्रकाशः ।

च तत्र पाकौदनयोः सिद्धत्वं, अन्यौदनेच्छायां पाक-

विच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, 'तत्र' चिकीर्षितस्य पाकसान्द्यतः सिद्धत्वज्ञानस्यले, 'सिद्धत्वं' सिद्धत्वपक्षः, पाकस्य सिद्ध-
त्वज्ञानात् स्वविषयसिद्धत्वज्ञानं औदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छा-
विच्छेद इति भावः । ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
ताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे स्वत्वान्नाभावादननुगमः । न च
तदूर्ध्वप्रकारकतदूर्ध्वाश्रयविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरो-
धीति वाच्यं । विसंवादीच्छाया असङ्गहात् । अथ तदूर्ध्वप्रकार-
केच्छां प्रति तदूर्ध्वावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि । न
सैवं शूद्रादिपाके सिद्धत्वज्ञाने ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति
वाच्यं । तदानौ स्त्रीयपाकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य पाके चिकी-
र्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादादिति चेत्, न, यामे स्वत्वं
मे भवत्वित्यादिसिद्धयामादिगोचरेच्छायां यामत्वरूपेण सिद्धत्व-
ज्ञानेऽपि आयमानायां व्यभिचारात् कपासल-हविष्वादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानेऽपि आयमानायां कपासल-हविराद्युपादानेच्छायां व्यभि-
चाराच्च, सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानौ प्रवृत्तेरप्यप-
चापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वात् । अतएव तदूर्ध्व-
प्रकारकत्वावच्छिन्नसुखविशेष्यताकेच्छां प्रति तदूर्ध्वावच्छिन्नविशेष्य-
ताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो यामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्ध-
यामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् प्रसङ्गपितमथपासं,
कपासल हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्ध-

लज्जानदग्रायां मम कृतिसाध्यः पाको भवत्वितिचिकीर्षायाश्चतुत्या-
दवद्घटत्वादिरूपेण सिद्धलज्जानदग्रायामपि नीलो घटो भवत्वि-
तीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति । मैवं । तद्बुद्ध्याद्देह्यतावच्छे-
दककेच्छां प्रति तद्बुद्ध्याप्रकारकसिद्धलज्जानस्य प्रतिबन्धकत्वात् उद्दे-
ह्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपदाभिलष्यमानो विषयताविशेषः, यामे खल्वं
भवत्वित्यादौ तु यामादिर्नेद्देश्यः किन्तु तत्र खल्वमेव, एवं कपास-
श्चविराद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपासादिर्नेद्देश्यः किन्तु घट-
यागादिः, उद्देह्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वा-
दिरूपेण सिद्धलज्जानदग्रायां न नीलो घटो भवत्वित्तीच्छानुपपत्तिः,
अतएव च यस्यां पाकादिविषयकचिकीर्षायां पाकत्वादिमात्रेण
उद्देह्यता सा पाकत्वादिरूपेण सिद्धलज्जानादेवापैति वस्थान्तु
खल्वितिसाध्यपाकत्वादिरूपेण^(१) सा तु खल्वितिसाध्यपाकत्वादिरूपेण
सिद्धलज्जानादेवापैतीति विभागः । तादृशविश्लेषणविषयतानङ्गीकारे
तु तत्तद्भक्तित्वेनैव प्रतिबन्धता प्रतिबन्धकता तु तत्तद्भक्तित्वेन यामा-
न्यतस्तत्तद्बुद्ध्यावच्छिन्नविश्लेष्यताकसिद्धलज्जानत्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

केचित्तु यद्बुद्ध्यावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्बुद्ध्या-
प्रकारकसिद्धलज्जानस्यो विरोधी इष्टसाधनत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण
सृष्टीतं तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धलज्जानधियैव सापगच्छति यत्र कृति-
साध्यपाकत्वादिना तदवगतं तत्र तदवच्छिन्नसिद्धलज्जानधियैवेति
विभागः । तेन प्रतिगृह्यसाध्यधनलाभत्वस्य इष्टसाधनतावच्छेदकत्वात्
प्रकारान्तरेण तस्मात्तेऽपि न तदपगमः । न च सिद्धलज्जानदग्रायां

(१) उद्देह्यतेति पूर्व्यान्वयः ।

भावमानार्था घट-यानादिषाध्यकप्रवृत्तिजनककपास-इविराद्युपा-
 दानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यं । गुरुनये उपादाननिष्ठचिकीर्षा-
 विषयसाधनताज्ञानस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां
 मानाभावात् तच्चाये स्फुटीभविष्यति, एवं न्यायनयेऽपि । न च
 तथापि यथा याकलरूपेणैष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारक-
 ज्ञानसहस्रतात् याकः कृतिसाध्यो भवत्वित्येच्छा तथा यामत्वादि-
 रूपेण सिद्धयामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयस्वत्वप्रकारकज्ञानस-
 हस्रतात् यामो ने स्वत्ववान् भवत्वित्याकारकसिद्धयामादिविशेष्य-
 वेच्छोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः यामत्वादिरूपेण
 सिद्धत्वयेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यं । स्वकृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्थले
 तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन
 हेतुतया यामत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवाधि-
 द्वैरित्याहुः । तदसत् । गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असङ्ग्रहात्^(१)
 घटादिषाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ
 कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छायां व्यभिचा-
 रस्य दुर्भारत्वाच्च । अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकि-
 कप्रत्ययस्य साविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र
 नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः न्याय-मीमांसासिद्धान्तस्य च
 बुद्धिविद्वत्त्वेनानुपादेयत्वादिति सङ्क्षेपः ।

(१) कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन
 तादृशज्ञानाभावेन नित्यविषयकेच्छाया असंग्रह इति भावः ।

चिकीर्षा भवत्येव, प्रत्युतासिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा न विच्छिद्येत यदि कृतिविषयसिद्धत्व-फलेच्छाविच्छेदौ न विरोधिनी । प्रीत्या धनसाभे च तदधिकधनेच्छा न

ननु तथापि तत्र पाकालौदनत्वाभ्यां सामान्यतः सिद्धपाक-
तत्त्वान्यौदनयोः सिद्धलज्जानात् पाकालौदनत्वाभ्यां पाकौदनयोरिच्छा
मास्तु ओदनान्तरत्प्रकारकौदनेच्छायां पाकान्तरत्प्रकारकपाका-
न्तरचिकीर्षा तु स्यादित्यत आह, 'अन्यौदनेच्छायामिति ओद-
नान्तरत्प्रकारकौदनेच्छायामित्यर्थः, 'पाकचिकीर्षा' पाकान्तरत्-
प्रकारिका पाकान्तरचिकीर्षा, 'प्रत्युतेति, पाकत्वावच्छिन्नसामान्यतः
सिद्धलज्जानदग्नायामिति शेषः, 'असिद्धत्वादिति पाकस्य सिद्ध-
लज्जानेऽपि पाकानुकूलकृतौ सिद्धत्वाज्ञानादित्यर्थः, 'कृतिविषयसि-
द्धत्वेति कृतिविषयस्य पाकादेः सिद्धलघौरित्यर्थः, 'न विरोधिनी'
न कृतिविषयकेच्छाविरोधिनी । नन्वेवं धनसाभवरूपेण धनसाभे
प्रीत्या सिद्धलज्जाने सुखसामान्यरूपफलेच्छाजन्या धनसाभवरूपेण
धनसाभे प्रतिग्रहसाध्यत्प्रकारिकेच्छापि मा जायतां स्वविषयताव-
च्छेदकावच्छिन्नधर्मिताकसिद्धलज्जानसत्त्वात् प्रीत्यधीनधनसाभजन्य-
सुखे सुखत्प्रकारकसिद्धलज्जानसत्त्वेन सुखसामान्यरूपफलेच्छाविच्छे-
दाच्च इत्यचेष्टापत्तिमाह, 'प्रीत्या धनसाभे चेति धनसाभवरूपेण
धनसाभे प्रीत्या सिद्धलज्जाने चेत्यर्थः, 'तदधिकधनेच्छेति तदधि-
कसुखत्प्रकारकफलेच्छाजन्या तदधिकधनसाभत्वेन तदधिकधनसा-
भेच्छेत्यर्थः, 'न विच्छिद्यते' उत्पद्यते, 'तस्य' तद्गर्भावच्छिन्नस्य,

विच्छिद्यते तस्यासिद्धत्वात् तत्फलच्छायाश्च सत्त्वात्
धनमाचार्यिनश्च प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण त-
स्मिन्ना नास्त्येव धनमाचस्य सिद्धत्वात् । किञ्चिद्दिशेष-

‘सिद्धत्वात्’ सिद्धत्वाज्ञानात्, ‘तत्फलच्छायाश्चेति तदधिक-
सुखप्रकारकतत्फलच्छायाश्चेत्यर्थः, ‘धनमाचार्यिनश्चेति, धनमा-
चार्यिनश्च प्रतिग्रहेण तस्मिन्ना प्रीत्या तन्नाभे नास्त्येवेति योजना,
‘धनमाचार्यिनः’ धनलाभजन्यसुखसामान्यार्थिनः धनलाभजन्यसुख-
सामान्यफलच्छावत इति यावत्,^(१) ‘प्रतिग्रहेण तस्मिन्ना’ धनलाभ-
नावच्छिन्नविशेष्यताक-प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकेच्छा, ‘प्रीत्या तन्नाभे’
धनलाभनावच्छिन्नविशेष्यताकप्रीतिसिद्धत्वग्रहे, ‘नास्त्येव’ न भव-
त्येवेत्यर्थः, ‘धनमाचस्य सिद्धत्वादिति, धनलाभनावच्छिन्नस्य सिद्ध-
तत्त्वादित्यर्थः । ननु धनलाभलक्षणेण प्रीतिसिद्धधनलाभ एव
प्रीतिसिद्धत्वग्रहोऽस्ति न तु प्रतिग्रहसाध्यधनलाभेऽपि तवान्यथा-
ज्ञात्यापत्तेः तथाच तत्सन्ने धनलाभलक्षणेण प्रतिग्रहसाध्यधने
प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकेच्छार्थां किं बाधकमित्यत आह, ‘किञ्चि-
दिशेषसिद्धेवेति सामान्यधर्मप्रकारकयत्किञ्चिद्दिशेषनिष्ठसिद्धत्वज्ञा-
नेवेत्यर्थः, ‘सामान्येच्छाविच्छेद इति व्यक्तन्तरेष्वपि सामान्य-
धर्मोद्देशतावच्छेदककेच्छानुत्पाद इत्यर्थः । ननु सामान्येच्छां प्रति
सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु तत्तद्भक्तित्वेन सिद्धत्व-
ज्ञानमेव विरोधि न तु सामान्यधर्मप्रकारेण यत्किञ्चिद्भक्तिमात्रे

(१) धनलाभजन्यसुखसामान्येच्छाजन्येति यावदिति ग० ।

सिद्धौव हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्व-
विषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु*

सिद्धत्वज्ञानमित्यत आह, 'अन्यथेति प्रातिस्निकरूपेण^(१) सर्वासु
व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्वविषयसिद्धे-
रिति स्वीहेच्छतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु याव-
तीषु व्यक्तिषु प्रातिस्निकरूपेण सिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'असम्भवेन'
युगसहस्रेणाप्यसम्भवेन, 'तद्विच्छेदो न स्यादेवेति सिद्धत्वज्ञानप्रयु-
क्तपाकत्वादिसामान्यधर्माहेच्छतावच्छेदककेच्छाविच्छेदः कापि न
स्यादित्यर्थः ।

गुरुचरणास्तु^(२) ननु सामान्येच्छां प्रति सामान्यधर्मप्रकारेण
सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानमेव विरो-
धीत्यत आह, 'अन्यथेति यावतीषु व्यक्तिषु सामान्यधर्मप्रकारक-
सिद्धत्वपदस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवे-
नेति स्वविषयतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु
व्यक्तिषु सिद्धत्वस्य बाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विच्छेद इति, अन्यथास्वा-
त्यापत्या सर्वत्र सिद्धत्वज्ञानस्यासम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

(१) तत्त्वज्ञानित्वादिनेत्यर्थः ।

(२) केचित्त्विति ग० ।

* ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां विनापि कृतीच्छास्यत्वे प्रवृत्तेरनुभूय-
मानत्वेन व्यभिचारादगन्यगत्या भिन्नविषयकेच्छाया अपि हेतुत्वं कस्य-
मित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, ननु कथं भासत इत्यत आह, 'क्रियाद्वारैवेति,

क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः

ननु कार्य-कारणभावापन्नानां ज्ञानेच्छा-कृतीनां एकविशेष्य-
कत्वानुभवोऽसिद्धस्तथाच साधवात् कृतीच्छालेनैव कारणत्वं । न
च प्रतिप्रसङ्गभङ्गाय^(१) तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतौच्छावाएव हेतु-
ताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलकृतीच्छाल-कृतिसाध्यत्वप्रकार-
कपात्रेच्छालयोः समग्ररौरत्वात् साधव-गौरवमिति वाच्यं ।
तावतापि विनिगमनाविरहेण तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।
न च पाकानुकूलकृतीच्छाया हेतुत्वे न्यायनये इच्छाद्वारा प्रवृत्तिं
प्रति पाकानुकूलकृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वप्रसङ्गौ प्रवृत्तिं प्रती-
ष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य-कारणभावे कारणतावच्छेदकगौरवं पात्रे-
ष्टसाधनताज्ञानत्वापेक्षया पाकानुकूलकृतीष्टसाधनताज्ञानत्वस्य गृह-
त्वादिति वाच्यं । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि अति-
विरहात् इच्छैव^(२) उपचीणत्वात्^(३) कृतीच्छां प्रति च^(४) कृतीष्टसा-

(१) एकसाध्यककृतौ अन्यसाध्यककृतीच्छाया हेतुत्ववारणायैतर्थाः ।

(२) ननु कृतिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे कृताविष्टसाधनत्वज्ञानकात्रे
तव प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, इच्छैवेति, कृताविष्टसाधनताज्ञान-
कात्रे कारणभावादित्यैव न नाशते कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य जनको-
भूतस्य सत्त्वे कृताविष्टसाधनताज्ञानस्यासम्भवादिति भावः ।

(३) इच्छादारोपेक्षणीयत्वादिति ख० ।

(४) नन्विच्छां प्रति इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अतिरिक्तकारणत्वकल्पनं
तव मते स्यादित्यत आह, कृतीच्छां प्रति चेति ।

साक्षात्साधनताबाधे परम्परासाधनतामादायैव साधनत्वप्रतीतिरिति सि-
द्धान्तात् क्रियाद्वारत्वभावे तदुभयं भाति, तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव

कृतिसाध्यत्वमिष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरि-

धनताज्ञानस्य हेतुतायास्तथापि समतत्वात् तव पाकेष्टसाधनता-
 ज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य सघुत्वेऽपि प्रवृत्तिं प्रति स्वकृतिसाध्यत्वप्रकार-
 कज्ञानस्यापि पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवाच्च । न च तवापि स्वकृ-
 तिविशिष्टेयकपाकानुकूलत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् तच्च तुल्यत्वमिति
 वाच्यं । तस्य पृथक्हेतुत्वविरहात् पाकानुकृतित्वप्रकारेण तादृश-
 कृतिविशिष्टेयकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु-
 ताथामेव तस्य प्रवेष्ट्यात्, यदि च तवापि स्वकृतिसाध्यपाकत्वप्रका-
 रकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु स्वकृतिसाध्यतापहस्य पृथक्हे-
 तुत्वं तदा तु नावच्छेदकसाधवसम्भावनापि स्वकृतिसाध्यपाकेष्टसा-
 धनताज्ञानत्व-पाकानुकूलस्वकृतीष्टसाधनताज्ञानत्वयोः समशरीरत्वा-
 दित्यस्मरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्टोपायत्वञ्च भातमिति । न च
 स्मरते इष्टोपायत्वभानाभिधानमनुपयुक्तमिष्टसाधनत्वज्ञानस्य स्वकृ-
 तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायामहेतुत्वादिति वाच्यं । न्यायनये तुल्यसा-

हारत्वादित्येके, 'क्रियानुब्रूया कृतिरित्यत्र समानसंवित्त्वंवेद्यतया कृतिसा-
 ध्यत्वभानमित्यपरे । 'तथापीति, स्वकेदारदृष्टित्वज्ञानवत् कृतिसाध्यत्वज्ञान-
 मिष्टसाधनताज्ञानोपक्षीयमिति भावः । 'तद्धीति, अग्न्यथासिद्धान्वया-
 द्यनुविधायित्वादिति भावः । 'जीवनयोगीति, ननु तज्जेतोरेवेति न्यायात्
 प्राणपञ्चकसञ्चारो जीवनावृष्टजन्य एव न तज्जन्य इति चेत्, अत्र वदन्ति,
 वायुदारणत्वेन भस्त्रावायुदारणवत्तस्यापि यत्तज्जन्यत्वानुमानात् । न च वायु-
 वायुदारणरथे व्यभिचारः, तस्यापीश्वरयत्तज्जन्यत्वादिति, तन्न, एवं हीश्वरयत्ने-
 नैव प्रकृतेऽप्यर्थान्तरं स्यात् यदि जन्यत्वं साध्यं तदोक्तव्यभिचारानुद्धार एव

इसाधनत्वादिति तद्वोधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यत्वप्रकारनैयत्यमतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया

मयीकत्वसम्पादनाय तदभिधानात् समतेऽपि इष्टसाधनताज्ञानसाधेतुल्येऽपि वक्ष्यमाण्युक्त्वा इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुताया इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वेनापेक्षितत्वाच्चेति श्रेयं । कुतोभातं तदाह, 'क्रियादारैवेति, इष्टं प्रति कृतेः साक्षात्साधनत्वस्य बाधात्तत्रन्यक्रियायामिष्टोपायत्वमगृहीत्वा तस्य दुर्यहत्वादिति भावः । 'तद्वोधात्' इष्टसाधनतावोधात्, 'चिकीर्षायां' प्रवृत्तिपूर्ववर्तिंक्रियानुकूलकृतीच्छायां, 'कृतिसमानविषयेति पाकादिविशेष्यकेत्यर्थः, 'चिकीर्षात्वेन' साकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वेन, 'कृतीच्छात्वेन' पाकानुकूलकृतीच्छात्वेन, 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेष्यकत्वस्य गौरवादित्यर्थः । न च समान-

इन्द्रस्य परेशानङ्गीकारात् । अन्ये तु धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण आसक्रियात्वावच्छेदेन प्रयत्नजन्यत्वं सुषुप्त्यादिकाले च प्रयत्नान्तराभावात्तज्जन्यत्वं । किञ्च समाधिस्थानां आसधारणे आसक्रियाप्रतिबन्ध इत्यविवादं जीवनादृष्टन्तु तदापि बन्धवृत्ति तथाच जीवनयोनिह्यतिथ्यतिरेकादेव तत्र आसक्रियाविरह इति तत्र तज्जन्यत्वमिति वदन्ति । यद्यपि सञ्चारोद्देशेन प्राये प्रवृत्तिरामाद्या सा च प्राणातीन्द्रियतया न सम्भवति, प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षस्य तद्वेतुत्वान्तथापि तन्मते प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादिदमुक्तमस्मन्मते तु प्राण-

विशेष्यकत्वभिन्नविशेष्यकत्वसङ्घणसाधव-गौरवं न कारणतायां विनि-
गमकं किन्त्वच्छेदकसाधव-गौरवं कल्पनासाधव-गौरवस्य तथेति
वाच्यं । एकसाधवच्छेदकसाधवादेरसत्त्वेऽपि अक्षुरपि विशेषोऽध्यवसा-
यकर इति न्यायेन^(१) समानविशेष्यकत्व-भिन्नविशेष्यकत्वसङ्घणसाधव-
गौरवस्यापि कारणतायां विनिगमकत्वात् साधव-गौरवस्य कारण-
तायां विनिगमकत्वे तास्त्रिकाणां व्यवहारस्यैव नियामकत्वात्,
अन्यथा^(२) अनुमितिं प्रति वञ्चित्वाप्यो धूमः पर्वते इत्यादि पञ्च-
विशेष्यकपरामर्शहेतुताया दुर्वारत्वप्रसङ्गात्^(३) षटादिविभिष्टज्ञानं

- (१) अक्षुरपि किञ्चिदपि विशेषो वैकल्याणं अध्यवसायकरः कारणतायां
प्रतिबन्धकतायाश्च विनिगमक इत्यर्थः ।
(२) भिन्नविशेष्यकत्व-समानविशेष्यकत्वरूपसाधव-गौरवस्य कारणताया-
मविनिगमकत्वे ।
(३) एतन्मते पञ्चविशेष्यकपरामर्श एवानुमितिहेतुरिति भावः ।

बहनाद्यामतिप्रसङ्गो बोध्यः । न च मनोवह्नादिनाडीवस्तत्रेष्टापत्तिः, फलबलेन
तत्रैव तथाभावात् अस्यास्तु फलाभावेन फलवत्प्रवृत्तिविषयत्वायोग्यत्वादि-
त्याहुः । ननु विषमक्षयादिव्यावर्तकं अविशेष्यकवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं
कार्यताज्ञाने विशेषणभावप्रत्यक्षं तथाच तत एवोक्तातिप्रसङ्गनिरासे
चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं व्यर्थमिति चेत्, न, अयं कृतिसाध्यप्राप्तपञ्चक-
सञ्चारी जीवित्वादित्याद्यनुमानसम्भवादत एव भ्रमेऽप्यतिप्रसङ्गवारणार्थं
विशेष्योपादानमिति भावः । न च यत् कृतिसाध्यताज्ञानं ततः सा कृति-
रिति जीवनयोगिकृतिसाध्यताज्ञानात् सैव कृतिरिति नोक्तातिप्रसङ्ग इति
वाच्यं । तादृशज्ञानं विनापि जीवनयोगिकृत्युत्पादेन व्यभिचारात्तस्या-
स्तद्गानाजन्यत्वात् तस्मात्तत्प्रवृत्तिरूपकृतिविशेषं प्रत्येव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात्
तत एवातिप्रसङ्गवारणाय चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणभावप्रत्यक्षं । अत्र वदन्ति

प्रति भूतत्वे घटाभाव इत्यभावविशेषकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-
पक्षे च तच्छेदकत्वाच्च-गौरवविरहादिति भावः ।

वेत्ति 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेषकतया कार्य-
तावच्छेदक-कारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वप्रकारके-
चावाहेतुत्वे साध्यतासंशर्षणं कृतिक्रमप्रकारकेचात्वेन हेतुत्वं कृतित-
त्वेन च कार्यत्वं तत्तद्भूत्वावच्छिन्नसमानविशेष्यता च प्रत्यासत्तिः ।
च च पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तत्पुरुषी-
यनेनापीच्छाविशेषकत्वात् कृत्यान्तर्भावेन प्रतिपुरुषं कार्य-कारणभा-
वच्छेदावच्छिन्नत्वात् कृततीच्छाया हेतुत्वे तु भिन्नविशेषकतया
समानविशेषकत्वस्य प्रत्यासत्तिलासम्भवात्^(१) अतिप्रसङ्गभङ्गाय वि-
शेष्य तत्तत्क्रियाविशेषस्यापि कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदक-
कोटौ निवेशनौकत्वाद्गौरवमिति भाव इत्याहुः । तदस्य, ममापि
कृततीच्छात्वेनैव हेतुत्वं कृतित्वेनैव कार्यत्वं, किन्तु कार्यदिशि
तत्तद्भूत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वं कारणदिशि चानुकूल-
तत्त्वं च कृत्यग्रे तत्तद्भूत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः प्रत्यासत्तित्वमिति
तुलनादिति दिव् ।

(१) तथाच समवाय एव प्रत्यासत्तिः यत्रच आगानुकूलकृततीच्छासत्त्वे
यावसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तत्साध्यककृतौ तदनुकूलकृतो-
च्छायाएव हेतुत्वोपगमात् कारणतावच्छेदक-कार्यतावच्छेदकयो-
र्गौरवमिति समुदितार्थः ।

कृतिसाध्यताधीरेव हेतुर्न तु कृतावृत्तविशेषक्यापेक्षा तथा हि चिकीर्षा-
धीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रकृते चिकीर्षाधीना कृतिरयोग्यैव
विषयसमावादिष्येव बीजं, तथाच कृतिसाध्यताधीरेव चिकीर्षाधीनकृतौ

गौरवात् । तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्रेच्छा यथा स्वकेदारदृष्टित्वेन दृष्टसाधनत्वात् तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वमतः कृतिसाध्यत्वेन तत्रेच्छा भवतीति, कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न दृष्टीच्छा, विलक्षण-

ननु भवतु कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा चिकीर्षा तथापि तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः किन्तु दृष्टसाधनताज्ञानमेव । न चैवं कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरिति वाच्यं । तत्प्रकारेच्छां प्रति तद्दर्शवच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन कृत्यसाध्यताज्ञानद्वारा कृतिसाध्यत्वावच्छेदेन पाकस्येष्टसाधनताज्ञानाभावादेव तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेरित्याशङ्कते, 'तथापीति, 'येन रूपेणेति चद्दर्शवच्छेदेनेत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वं' दृष्टसाधनत्वपरः, 'तेन प्रकारेण' तत्प्रकारेष्वेव, 'स्वकेदारदृष्टित्वेन' स्वकेदारदृष्टित्वावच्छेदेन, 'दृष्टसाधनत्वात्' तज्ज्ञानात्, 'दृष्टसाधनत्वं' दृष्टसाधनत्वपरः, 'अतः' अस्मात्, 'इतिशब्दानन्तरं न कृत्यसाध्यताज्ञाने चिकीर्षेति शेषः । 'कृतिविषये वेति, 'वाशब्द इवार्थं कृतावित्यनन्तरं चोच्यः, तथाच कृताविव कृतिविषय इत्यर्थः, 'दृष्टीच्छेति चिकीर्षाविषयजनसंयोगाद्युद्देश्यक-

कारणं तथाच तथा ज्ञानेऽप्युक्तस्थले चिकीर्षाधीनकृतेरयोग्यत्वादेव नोत्पद्यते । न चान्वयस्यभिचारः, तादृशविषयविलम्बादेव विलम्बादन्यथा भवेच्च चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षायामपि प्राग्वपक्षकसञ्चारे प्रहृत्तापत्तेर्वक्षलेपायमागतत्वात् । ननु चिकीर्षाधीनत्वं न ज्ञातं तन्नं येन चिकी-

सामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत्, भवेद्देवं, यदि कृति-
साध्यत्वेन पाकस्य ओदनसाधनता स्यात्, न चैवं,
गौरवात्, किन्तु पाकत्वेन, स तु कृतिं विना नेत्य-
न्यदेतत् । वङ्गिना साधयामीतिवत् कृत्या साधया-
मीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत्, तर्हि तत्र
वङ्गिसाध्यताज्ञानवदेषापि कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारण-
मावश्यकं कृतौ चानुभवसिद्धिचिकीर्षाधीनत्वं विशेषः

सिद्धवृष्टिगोचरेच्छेत्यर्थः, तत्र अन्नसंयोगादिसाधनताग्रहस्य परेषापि
हेतुलोपगमादिति भावः । 'गौरवात्' कृतिसाध्यपाकत्वस्य कारण-
तावच्छेदकत्वे गौरवात्, 'सः' पाकः, 'कृतिं विनानेति परम्परया-
कृतिं विनानेत्यर्थः । 'वङ्गिना साधयामीतिवदिति, उपायविशेष-
साध्यत्वप्रकारिकेति शेषः, 'इष्टसाधनताज्ञानादेवेति न तु तदव-
च्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानादित्यर्थः, 'कारणमावश्यकमिति, अन्यथा
कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरित्युक्तत्वादिति भावः । ननु
प्राणपञ्चकसञ्चारादौ जीवनयोनि-कृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षा-
प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, 'कृतौ चेति, 'विशेषः' विशेषणं, तथाच

र्षाधीनकृत्यसाध्यमपि तादृशकृतिसाध्यत्वेन बुध्येतेति कथं अमनिबन्धनो-
ऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, चिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षितकृतिविशेषासाध्यस्य प्रा-
णपञ्चकसञ्चारादेस्तत्साध्यत्वअमसम्भवात् अन्यथा मुखेऽतिप्रसङ्गमङ्गायोपाय-
विषयत्वविशेषणप्रवेशापत्तेः, न वान्वयव्यभिचारः, सिद्धे इच्छाभाव इव विषय-
बोध्यताविलम्बादेव विलम्बात् । न च तत्रासिद्धत्वज्ञानविलम्बाद्विलम्बः, तद्-

तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिहृतिसाध्ये न

चिकीर्षाधीनहृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः जीवनयोनिहृतिस्य न तथेति भावः । 'जीवनयोनीति जीवनयोनिद्यत्नत्वेन हृतित्वेन वा जीवनयोनिहृतिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, इदमुपस्यचक्षं निवृत्तित्वेन हृतित्वेन वा निवृत्तिसाध्यताभवे चेत्यपि बोध्यं । न च प्राणसञ्चारे या प्रवृत्तिरापद्यते तस्याः प्राण एवोपादानं भविष्यतीत्युपादानप्रत्यक्षाभावादेव न प्रवृत्तिरिति वाच्यं । प्राणवहनाद्या अपि तदुपादानत्वसम्भवात्तस्या अप्यभिघातद्वारा प्राणसञ्चारजनकत्वात् तस्मिन् प्राणस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमाच्च । न च नित्यातिरिक्तस्थले इष्टसाधनतास्त्रिककृतिसाध्यताज्ञानस्य विशेषसामयौत्वेनापि वाच्यतया तदभावादेव न तच्च चिकीर्षा-प्रवृत्तौ इति वाच्यं । तस्यापीष्ट-

दिहापि तादृशकृतिविषययोग्यताज्ञानहेतुत्वौचित्यात् एवञ्च भवेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वपदप्रवेशोऽप्यनावश्यकः तस्य तादृशकृतियोग्यत्वादिति, अत्र ब्रूमः, स्नेहाधीनहृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यपे स्फुटं, स्नेहाधीनत्वञ्च न ज्ञातं तन्नं किन्तु स्वरूपसत् एवञ्च वस्तुगत्या स्नेहाधीना या हृतिस्तत्साध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे प्राणपञ्चकसञ्चारस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धतया तदभिसम्भवेन तन्निवन्धनातिप्रसङ्गाभावात् एवञ्च यथाश्रुतेनैवोपपत्तौ हृतिसाध्यताज्ञाने अवच्छेदकत्वकल्पनैवातिप्रसङ्गनिरासायोपयुज्यते न तु तादृशकृतिविषययोग्यज्ञानरूपहेत्वन्तरकल्पनं गौरवात् इति मन्तव्यं । न च सुखेऽतिप्रसङ्गवारणाय तस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं । उपायेच्छाधीनकृतित एव सुखसम्भवे तत्रापि स्नेहाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशज्ञानासम्भवेनातिप्रसङ्गाभावात् यथा च फलज्ञानं फलेच्छा वा न प्रवर्तिका तथोक्तं प्रत्यक्षप्रकाशे इति प्रकाशः ।

साधनत्वेन तद्धनेष वा तस्मिन्नकार्थताज्ञानस्यापि सम्भवात् । न चेष्टापत्तिः, जीवनयोनिहत्यादिसाध्यताज्ञानद्वारा चिकीर्षा-कृत्योः सर्वानुभवविरोधादिति भावः ।

अथ मित्राः प्राणपञ्चकसञ्चारस्य चिकीर्षाधीनप्रवृत्तिविषयत्व-
स्वरूपायोग्यत्वात् प्राणपञ्चकसञ्चारवत्त्वरूपविशेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेन
चिकीर्षा-प्रवृत्ति-कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य-कारणभावस्य कश्चि-
दप्यकल्पनात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य विषयनिष्ठतया हेतुत्वपक्षेऽपि
स्वरूपायोग्यविशेष्यव्यावृत्तविशेष्यताया एव कारणतावच्छेदकप्रत्या-
सत्तिलाज्जीवनयोनिहत्यादिसाध्यताज्ञानेऽपि न प्राणपञ्चकसञ्चारे
प्रवृत्तिरिति चिकीर्षाधीनत्वविशेषणं नोपादेयमेव, अन्यथा चिकी-
र्षाधीनत्वविशेषणोपादानेऽपि तदधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्रवृ-
त्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः । तदसत्, कृतौ चिकीर्षाधीनत्वाविशेषणे
एवंरूपेण प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यभावोपादानेऽपि घटादौ कृतित्वेन
जीवनयोनिहत्यादेः साध्यताभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् घटाद्यन्त-
र्भावेन कार्य-कारणभावस्यावश्यं कृतत्वान्तर्निष्ठविशेष्यतायाः स्वरूपा-
योग्यव्यावृत्तत्वाच्च । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, अन्यथा प्राण-
पञ्चकसञ्चारेऽपीष्टापत्तेः सम्भवात्, न हि तस्य स्वरूपायोग्यत्वे अनु-
भवातिरिक्तं प्रमाणमस्ति, आहार्यप्रबलश्वासप्रश्वासद्वारा प्राण-
सञ्चारेऽपि चिकीर्षा-प्रवृत्त्यारन्तुभूयमानतया प्राणपञ्चकसञ्चारस्य
स्वरूपायोग्यत्वविरहाच्च । न चेवं चिकीर्षाधीनत्वविशेषण्येऽपि तदधी-
नकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं ।
तस्मान्नायत्या दृष्टापत्तेरेव शरणत्वाज्जीवनयोनिहृतिसाध्यताज्ञान-

प्रवृत्तिः, अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि तच्च प्रवर्तेत । ननु* चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणत्वे उपलक्ष्य-

दश्यामिष्टापत्तेः सर्वानुभवविरुद्धत्वेनाग्रक्षयात्, अन्यथा एता-
दुशानुभवविवादे कार्य-कारणभावव्यवस्थैव न स्यात् । न च कृति-
त्वेन कृतिसामान्यसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं जीवनयोनिहत्यादि-
साध्यताव्यावृत्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः कारणतावच्छेदक-
प्रत्यासत्तित्वाच्च नोक्तातिप्रसङ्ग^(१) इति वाच्यं । तथा सति साधवात्
ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वौचित्येन कृतिसाध्यत्वविषयकत्वान्तर्भावस्यापि व्यर्थत्वा-
पत्तेः जीवनयोनिहत्यादिसाध्यताव्यावृत्तकृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारता-
निरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेनैवातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवात्
प्रवृत्तिसाध्यताभ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्तेरुत्पादस्य तवापि दुर्वारत्वात्,
कृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वाभा-
धैव कृतिसाध्यताविषयकत्वान्तर्भाव इति चेत्, तर्हि प्रवृत्तित्वावच्छिन्न-
प्रवृत्तिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वाभा-
भाय चिकीर्षाधीनत्वोपादानस्यापि सार्थकत्वादिति कृतं पक्षवितेन ।

‘कृतिसाध्येति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वपक्षे-
ऽपीत्यर्थः । ननु वस्तुगत्या या चिकीर्षाधीना कृतिसत्सा-
ध्यताज्ञानं हेतुः चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तत्साध्यताज्ञानं वेति
विकल्प्य दूषयति, ‘नन्विति, ‘उपलक्षणत्वे’ परिचायकमात्रत्वे ज्ञान-

(१) न प्राणसञ्चारे प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

* अस्तु वा स्वचिकीर्षाधीनत्वं विशेष्यं सुखचिकीर्षाजन्या न कृतिरित्यस्याद्ये
स्फुटत्वादिति तदस्यः शङ्कते, ‘नन्विति, ननु स्वप्रमायकत्वाम्नायमित्यत आह,

मात्रगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चाति-
प्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलब्ध्याः, तथाच तदन-
नुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः, विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ
च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च ।

विषयतया कारणावच्छेदककोशप्रविष्टत्व इति यावत्, 'उपलब्ध-
मात्रमतेति चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यमात्रनिष्ठेत्यर्थः, 'मात्रशब्दो-
पावदर्चकः, अतः प्रमेयत्वादिवारणाय 'अनतीति, 'कृतिमात्रस्य'
कृतित्वस्य, 'अतिप्रसङ्गात्' जीवनयोनियन्त्रसाधारणत्वात्, 'तत्तत्-
कृतिविशेषाः' तत्तत्कृतित्वेन कृतिविशेषाः, 'उपलब्ध्याः' कारणा-
वच्छेदकप्रविष्टतया चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्याः, अन्यथा^(१) प्रमेय-
त्वादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति^(२) भावः। 'तदननुगमात्'
तत्तत्कृतित्वानां नागत्वात्, 'प्रवृत्त्यननुगमः' प्रवृत्तिसामान्ये व्यभि-
चारः,^(३) 'विशेषणत्वे' ज्ञानविषयतया कारणावच्छेदककोटिप्रवि-
ष्टत्वे, प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'प्रमाणाभावश्चेति ।
अनु ययोक्तातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेव^(४) मानमित्यरुचेर्दोषा-

(१) तत्तत्कृतित्वेन कारणावच्छेदककोशप्रविष्टत्व इत्यर्थः ।

(२) अतिप्रसङ्गात् पाकः प्रमेयसाध्यइत्यादिज्ञानात् चिकीर्षा-प्रवृत्तौ
स्यातामित्यर्थः ।

(३) तत्कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि प्रवृत्त्युत्पत्तेरिति भावः ।

(४) प्राद्यपक्षकसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेवे-
त्यर्थः ।

'प्रमाणेति, 'विरोधेनेति, तत्साध्यत्वभावे समानसंबित्वसंबन्धतया साधन-

किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधन-
त्वविरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न प्रायेतेति चेत्,
न, अस्ति हि कृतिविशेषोमानसप्रत्यक्षसिद्धोजीवनयो-
निप्रयत्नव्यावृत्तश्चिकीर्षोपलक्ष्यः यच्च चिकीर्षाकारस्यत्व-

न्तरमाह, 'किञ्चेति, 'साध्यावस्थायाः' साध्यत्वविशिष्टायाः, 'सिद्धा-
वस्थसाधनत्वेति सिद्धतादशामाचवृत्तिपाकादिनिष्ठसाध्यतानिरूपक-
त्वेत्यर्थः, साधनत्ववत् साध्यतानिरूपकत्वेनापि साध्यताश्रयत्वस्य विरो-
धादिति भावः । 'कृतिसाध्यता' चिकीर्षासाध्यकृतिसाध्यता, उपल-
क्ष्यमाचगतानतिप्रसक्तधर्मो नास्तीति यदुक्तं तद्वृषयति, 'अस्ति हीति,
'कृतिविशेषः' कृतिनिष्ठो विशेषः, 'चिकीर्षोपलक्ष्यः' चिकीर्षाधीन-
पदप्रतिपाद्यमाचनिष्ठः, 'यचेति यदवच्छिन्ने इत्यर्थः, 'जातिरूप इति
प्रवृत्तित्वाख्यजातिरूप इत्यर्थः । न चैकस्मिन् समूहात्मन्यन्यतोऽनि-
ष्टार्थं निवृत्तिरूपे इष्टार्थं प्रवृत्तिरूपे निवृत्तित्वमादाय सार्वभ्यं
दुर्वारमिति वाच्यं । राग-द्वेषयोर्धैर्यगपद्याभावादेकस्य प्रवृत्ति-निवृ-
त्तिरूपत्वासम्भवात्^(१) । न च यथापेक्षाबुद्ध्यात्मकमिष्टानिष्टसाधन-
त्वादिविषयकसमूहात्मन्यनेकज्ञानं ततः क्रमेण फलेच्छा-फलदेवौ
ततः क्रमेणोपायेच्छोपायदेवौ तच्चेष्टानिष्टोभयविषयकप्रवृत्ति-निवृ-
त्त्यात्मकसमूहात्मन्यन्यत्नसम्भव इति वाच्यं । अपेक्षाबुद्धेः क्षणव्याव-

(१) तथाच इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वोभयविषयकसमूहात्मन्यनं ततः
फलेच्छा ततः फलद्वेषः तत्समये च ज्ञानाभावात् न समूहात्मन्यन-
प्रयत्नसम्भव इति भावः ।

ग्रहः स च तत्र जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधि-
रूपः, एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषा-

स्त्वचित्वा उपायेष्वाकाले तन्नाश्रात् उपायेष्वाकाले^(१) उपाय-
देशोत्पत्त्यसम्भवेन तत्राप्युभयात्मकयत्नासम्भवात् उपादानप्रत्यक्ष^(२)
प्रवृत्तिं प्रति साक्षात्साधनस्य विद्यमानेनापि तत्रोभयात्मकयत्नासम्भवाच्च
ज्ञानेष्वा-देशाणां यौगपद्याभावेन तत्राव्यवहितपूर्वमुपादानप्रत्यक्षा-
सम्भवात् । न च तथापि ज्ञानेष्कयोः राग-देशयोर्वा यौगपद्याभ्युपगमे
शास्त्रैर्दुर्वारमिति वाच्यं । तथा सति तत्र युगपत्प्रयत्नद्वयाभ्युप-
गमेन शास्त्रैर्विरहात् प्रयत्नयौगपद्यापि एकदोषपरस्परवि-
षयविग्रह्यत्तुल्यविशेषास्ये कृत्वात् प्रयत्नभेदं विना तदनुपपत्ते-
रिति भावः । 'अनुगतकारणेति प्रवृत्तोऽस्मि प्रवृत्तोऽस्मीत्यनु-
गतप्रत्ययकारणेत्यर्थः, 'उपाधिरूप इति अखण्डोपाधिरूप इत्यर्थः,
मुद्युगतजात्यनभ्युपगमादिति भावः । 'चिकीर्षाधीनत्वेनेति, चिकी-

(१) ननु चतुर्थंक्षयपर्यन्तस्याधित्वोपगमेनैव तत्र प्रयत्नोत्पत्तिसम्भव इत्यत-
श्चाह, उपायेष्चेति ।

(२) पञ्चमक्षयपर्यन्तस्याधित्वोपगमेऽपि न तावृष्ट्युत्पादसम्भव इत्याह,
उपादानप्रत्यक्षस्येति ।

त्वमानमिति भावः । ननु को धर्मस्तत्र कार्यतावच्छेदक इत्यत आह, 'स चेति,
'ममेति गुणगतजात्यनङ्गीकर्तुरित्यर्थः, 'अनुगतेति, अनुगते कारणे चिकी-
र्षाक्षये, 'उपाधिरूपः' तत्तद्व्यक्तित्वरूप इति यावत्, कार्यतावच्छेदकानुग-
मस्यादोषत्वात् न त्वनुगतकारणघटित उपाधिचिकीर्षानन्वयलक्ष्य इत्यर्थः,

यामुपलक्ष्याणां अनुगतत्वमपि । यथा गोत्वस्य तटस्थे-
नोपलक्षिता महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्म्मव्यक्तिविशेषाः
धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि,

र्षाजन्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः, 'अनुगतेन' सर्वसाधारणेन, 'उपलक्ष्याणां'
चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यानां, 'अनुगतत्वं' सर्वसाधारणानतिप्रसक्त-
धर्मावच्छिन्नत्वं, 'यथेति स्वमते दृष्टान्तः, (१) 'तटस्थेन' शक्यविषयेण,
'उपलक्षिताः' प्रमिताः, 'धेनुपदेनोच्यन्ते' धेनुपदजन्यबोधविषया-
इत्यर्थः, 'न तु गोत्वमपीति, तज्जन्यबोधविषय इति शेषः । शक्यता-
वच्छेदकन्तु धानकर्म्मत्वमेव गोत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात् (२) तस्य महि-
ष्यादिसाधारण्येऽपि न महिष्यादिबोध इति भावः । 'तथा चिकी-

(१) गोत्वविशिष्टधानकर्म्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्तिविषयत्वात् न
न्यायमतसाधारण्यं ।

(२) तत्पदशक्यविषयत्वे सति स्वात्मयभिन्नस्य तत्पदजन्यशब्दबोधव्याव-
र्त्तकत्वादित्यर्थः ।

तज्जन्यत्वे ग्राह्ये तज्जन्यत्वस्यानवच्छेदकत्वादिति । यत् अनुगतकारणप्रचो-
ष्यानुगतोपाधिरूप इत्यर्थ इति तन्न, तस्यैवानुगतत्वे चिकीर्षाधीनत्वानुगत-
त्वमित्ययिमग्रविरोधात् ।

एवञ्च पूर्वोक्तागनुगममुद्धरति, 'एवञ्चेति, यथा धूमत्वाद्यवच्छेदेन
वह्निजन्यत्वग्रहेऽपि धूमाजोकादीनां वह्निजन्यत्वमनुगतं तथा तत्तत्कृ-
तित्वाद्यवच्छेदेन चिकीर्षाजन्यत्वग्रहेऽपि चिकीर्षाजन्यत्वं सर्वानुगतमि-
त्यर्थः । नन्वेवं चिकीर्षापि लिङ्गादिपदशक्या स्यादित्यत आह, 'यथेति,

एवं जीवनेनियमव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन
ज्ञानं कारकमिति नामनुगमः । ननु कृतिसाध्ये न
कृतिर्विशेषसमसत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने
च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः, नोपलक्ष्यमितिप्रसङ्गादिति
चेत्, न, कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये

वापीति एवं चिकीर्षान्वयत्वमपीत्यर्थः, न कारणीभूतज्ञानविषय-
इति शेषः, किन्तु चिकीर्षाधीनत्वेन प्रमिता व्यक्तिविशेषा एव का-
रणीभूतज्ञानविषया इति भावः । कश्चित् 'एवं चिकीर्षापीति पाठः,
'कृतित्वेन' कृतिविशेषत्वेन, 'नामनुगम इति न व्यभिचार इत्यर्थः,
तथाच प्रवृत्तित्वरूपेण प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुरिति भावः ।
'कृतिसाध्य इति कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्र कृतिसाध्यताज्ञाने
इत्यर्थः, 'न विशेषणमिति न तदन्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्विते-
त्यर्थः, 'असत्त्वादिति कृतेः प्रवृत्तिपूर्वमसत्त्वादित्यर्थः, 'सत्त्वे वा'
प्रवृत्तिपूर्वं सत्त्वाभ्युपगमे वा, 'कृतौ सत्यां' कृतावुत्पन्नायां, 'ज्ञानं'
कृतिविशिष्टज्ञानं, पूर्ववर्त्तीति शेषः, 'ज्ञाने' कृतिविशिष्टज्ञाने,
'नोपलक्ष्यमिति न ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्वितेत्यर्थः,
'अतिप्रसङ्गादिति, ज्ञानमात्रात् कृत्यसाध्यत्वेन निश्चितेऽपि प्रवृत्ति-
प्रसङ्गादित्यर्थः । कृतौ यथोक्तोपलक्ष्यत्वसत्त्वेऽपि कृतिविशेषत्वेन
कृतिविशेषविषयकसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् ज्ञानमात्रव्यावृत्तिरिति
समाधत्ते, 'कृतिर्हीति, 'ज्ञाने' कारणीभूतज्ञाने, 'विषयतया'
विषयतासम्बन्धेन, 'विशेषणमेव' तद्विषयकज्ञानाद्भावर्तकमेव, 'साध्ये

अथ परिचायकतयोपलक्षणं अन्यथा इष्टसाधनेऽपीष्टं न
विशेषणमसत्त्वात् नोपलक्षणमतिप्रसङ्गात्, लिङ्गज्ञा-
नादौ वा का गतिः । नन्वेवं अनेऽपि चिकीर्षा स्यात्त-
स्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् अथ वदन्ति ।

चेति किन्तु प्रवृत्तिरूपकार्यं इत्यर्थः, 'परिचायकतया' ज्ञानविषयतया
कारणतावच्छेदकतया, कारणत्वाभावेनेति शेषः, 'उपलक्षणमिति
ज्ञानान्वयिमा प्रवृत्तिकारणत्वेनानन्वितेत्यर्थः, विशेषणलोपलक्षण-
त्वयोर्विरोधेऽपि व्यावर्तकलोपलक्षणत्वयोर्विरोधाभावादिति भावः ।
'इष्टसाधने' इष्टसाधनताज्ञाने, 'लिङ्गज्ञानादाविति, तचापि लिङ्गं
न विशेषणं अतीतानागतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्वम् तदसत्त्वात् नोप-
लक्षणं ज्ञानमात्रादनुमितिप्रसङ्गादिति भावः । 'नन्वेवमिति, 'एवं'
एवमपि प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपीति यावत्,
'अनेऽपीति, 'अमः' नाम्नरीयकदुःखविशेषः, (१) 'चिकीर्षा स्यादिति
अमत्वरूपेण चिकीर्षा स्यादित्यर्थः, अन्यथा सुखत्वादिरूपेण तच्च
चिकीर्षायामिष्टापत्तेः, तेन रूपेण प्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यं, 'चिकी-
र्षाधीनकृतिसाध्यत्वादिति स्वजनकक्रियाहेतुप्रवृत्तिसाध्यत्वादित्यर्थः ।
ननु अने चैत्यवन्दनादिवदिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षा-
प्रवृत्ती तैरपि नित्यातिरिक्तस्थले इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यता-

(१) दुःखःविशेष इति ख० ।

'लिङ्गज्ञानादाविति अतीतलिङ्गज्ञानादावित्यर्थः । नन्वेवं अनेऽपि चिकीर्षा-

अमस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न तत्कृतिसाध्यः
अचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्ते

ज्ञानस्यैव चिकीर्षा-प्रवृत्तिविशेषसामयौत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । न च
महादौर्गां चार्थकअमे रोगनाशादिरूपेष्टसाधनताज्ञानमपि वर्त्तत-
इति वाच्यं । तथापि अमहेतुक्रियाया एव रोगनाशादिसाधनत्वेन
अमस्येष्टसाधनत्वाभावादिति चेत्, न, इष्टसाधनत्वभ्रमेण तस्मिन्नक-
क्षतिसाध्यताज्ञानसम्भवात् भ्रमस्तु ज्ञानदयमेकं वा अन्यदेतत्, यत्र
अमात्मकदुःखध्वंसे उत्कटेष्वा तचेष्टसाधनताप्रमाया अपि सम्भ-
वाच्च । न च तदानीं तत्र चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरिष्टापत्तिरिति वाच्यं ।
दुःखत्वादिरूपेण दुःखस्येष्टा-प्रवृत्तिविषयत्वे माणाभावेन अकुर-
वन्ने शिक्षाग्रकृत्तमिव दुःखत्वादिरूपेण दुःखमपौष्टा-प्रवृत्ति-
विषयत्वस्वरूपाद्योग्यमिति सिद्धान्तात् । न चैवं महादौर्गां व्या-
चामादिअमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । तथापि तद्वेतु-
क्रियायामेव चिकीर्षा-प्रवृत्त्युत्पत्तेर्न तु अम इति भावः । 'स्वध्वं-
सेति स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्तं यत् स्वजनकचिकीर्षाया अविषय-
स्वजनकत्वनियमादित्यर्थः, अत्र 'स्वध्वंसः' स्वजन्योध्वंसः न तु

धौनकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवर्त्ततेत्यत्र कस्यचित् समाधानमाह, 'अम-
स्विति, नन्वचिकीर्षितमपि तथास्तु इत्यत्र आह, 'कृतेरिति, कृतित्वेन
जनकत्वे नियमोऽयं इत्यत्र स्वध्वंसेत्यादेस्तात्पर्यं तेन स्वपूर्ववर्त्तिगुणान्तर-
ध्वंसे विरोधिगुणत्वेन कृतेर्जनकत्वेऽपि न दोषः, यद्यप्येवमप्यदृष्टादिकं प्रति
तत्त्वेन कृतेर्जनकत्वाद्यभिचार एव, तथापि तद्विभ्रत्वेनापि विशेषण्योयमिति
भावः । 'चिकीर्षति स्वजनकचिकीर्षाविषयमात्र इत्यर्थः, अप्रयोजकत्व-

चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात्, न हि भोजनचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यते इति केचित्, तच्च, गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये क्षमात् प्रवृत्तस्य निगड-निश्चलदेहस्य वा कृतौ सत्यामुत्तोलन-चलनक्रियानुत्पादेऽपि अमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात् । न तु तज्जन्यक्रियायाः सुखे व्यभिचाराच्च । न हि सुखं

स्वप्रतियोगिकः, तेन विरोधिगुणतया गुणान्तरमात्रकलेऽपि न चतिः, ध्वंसमात्रात्कारातिरिक्त इति तु व्याचः, ध्वंसव्यवच्छेदसु न्यायनयमाश्रित्य तन्मतेऽतिरिक्तस्य तस्यानभ्युपगमात् चिकीर्षितजनकत्वापारान्द्वेत्यपि विशेषणाच्च चेष्टायां व्यभिचारः, अपूर्व-करणापाटवजन्यशब्दयोस्मात्क्षमते कृत्यजन्यत्वात्^(१) याग-दोषयोरेव तज्जनकत्वादिति भावः । 'निगडनिश्चलदेहस्येति, चलने क्षमात्^(२) प्रवृत्तस्येति शेषः । ननु तत्रापि नाडीक्रियात एव अत्र इत्यक्षे-राच्च, 'सुख इति निमित्तवृत्तमी सुखमादायेत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' स्वध्वंसेत्यादिनियमस्य व्यभिचारात्, व्यभिचारमेव विवृणोति, 'न हीति । केषाञ्चित् समाधानमात्रस्य निराकरोति, 'चिकीर्षाजन्य-

(१) न तत्र व्यभिचार इति शेषः । (२) कृतिसाध्यताभमादित्यर्थः ।

निरासायाच्च, 'न हीति, ननु तत्राप्यङ्गचालनक्रियाजन्यः अत्र इत्यक्षे-राच्च, 'निगडिति' आमवातजडोद्धतकलेवरस्योत्थातुकामस्येत्यपि बोध्यं, उक्त-यान्तौ व्यभिचारमाह, 'सुख इति' तस्य स्वजनकचिकीर्षाविषयत्वाभावादिति

कृतिकारखिकीर्षाविषयः, उपाखिकीर्षाजन्मा हि कृतिः न तु मुखिकीर्षाजन्मा । चिकीर्षाजन्मकृतिसाध्यत्वं न अमे द्वेषयोनिप्रयत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे । तन्न । शत्रुबधस्येष्टसाधतनत्वेन चिकीर्षा-

कृतिसाध्यत्वमिति, चिकीर्षाजन्मकृतित्वेन चिकीर्षाजन्मकृतिसाध्यत्वमित्यर्थः, प्रकृते तथेव विवक्षितत्वादिति भावः^(१) । 'द्वेषयोनिप्रयत्नादिति, द्वेषस्य योगिः कारणं यो यत्न इत्यर्थः, शत्रुगोचरद्वेषजन्मशत्रुबधगोचरप्रवृत्तितोऽपीत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, चिकीर्षाविषयतयेति शेषः, 'यत्नाजनकत्वादिति प्रवृत्त्यजनकत्वादित्यर्थः,

(१) तथाच प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वावच्छिन्नजनकता-
निवृत्तजन्यत्वज्ञानं हेतुरिति भावः ।

भावः । तदेवाह, 'न ह्येति, तत्रैवान्येषां समाधानमाह, 'चिकीर्षेति, 'शत्रुबधस्येति, प्रतियोगिविषयकद्वेषस्य भिन्नविषयतया गौरवेणाप्रवर्तकत्वात् किन्तु चाधवेन समानविषयकेच्छाया एव, नन्वेवं तन्निवृत्तौ द्वेष एव हेतुबल्लयुक्तेरिति चेत्, न, इष्टत्वात् तदुक्तं कुसुमाञ्जली "राग-द्वेषाविनाभावोऽपीत्यदि । न च निवृत्तिप्रयत्नतोऽपि अमे पूर्वपक्षतादवस्थप्रमिति वाच्यं । निवृत्तिप्रयत्नस्य क्रियां प्रत्यजनकत्वेन तच्छमजनकत्वस्य शङ्कानास्यदतया प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव द्वेषे शङ्कितत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिस्तथाच प्राचीनमतेऽनुश्रयप्रकाश एवायं यत्प्रकृत इति विपक्षितमस्माभिरनुमानप्रकाशे । उभयमपि दूषयति, 'तन्नेति, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनिप्रयत्नात्,

अन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात्, द्वेष-
सिद्धिस्तु श्रुत्वं द्वेषीत्यनुभवत्वात् ।

यत्तु अमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीन-

भिन्नविषयत्वात्^(१) प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गाच्चेति
भावः । नन्वेवं शत्रुबधप्रवृत्तिपूर्वम् शत्रौ द्वेषे किं मानमित्यत आह,
'द्वेषसिद्धिस्त्विति, तदानौमिति शेषः । न च द्वेषस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे
निवृत्तिजनकत्वमस्त्वेवेति तज्जन्यअमे व्यभिचारात् अमस्य न तेन
रूपेण कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यं । निवृत्तेर्भिन्नविषयतया क्रियां
प्रत्यजनकत्वेन अमाजनकत्वात्, पञ्चायनादिक्रियायास्तु तद्देववर्ज्यन-
रूपेष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यत्वादिति भावः^(२) ।

'यदिति, तथाच चिकीर्षाविषयत्वमेव तादृशकृतियजन्यताव-
च्छेदकमिति भावः । नन्वेवं भोजनादावपि चिकीर्षा न

(१) अजनकत्वे हेतुमाह, भिन्नविषयत्वादिति, तथाच शत्रुविशेष्यकद्वेषात्
शत्रुध्वंसगोचरप्रवृत्तिरिति भावः, यदि चिकीर्षां विना प्रवृत्त्युत्पाद-
स्तदा प्रवृत्तौ चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गाच्चिकीर्षां विना तत्र
प्रवृत्त्युत्पाद इति समुदिततात्पर्यं ।

(२) तथाच चिकीर्षाविषयतद्दर्शनावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वेन
हेतुत्वं अमत्वस्य चिकीर्षाविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नं
प्रति कृतित्वेनैव हेतुत्वमिति भावः ।

उभयत्र हेतुमाह, 'जीवनयोगीति, यद्यपि चिकीर्षाधीनकृतिमात्रादपि
न अम इति कृतिविशेषस्तादृशोवाच्यस्तथाच जीवनयोगिकृतिविशेष एव
तथास्त्विति नायं परिहारस्तथापि चिकीर्षाधीनकृतौ क्रियाविशेषरूप-

कृतित्वेन, यद्यचिकीर्षिऽतेपि अमे चिकीर्षाधीन कृतित्वेन कारसता स्यात् तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्, अमवङ्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्, भोजनादिश्च चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात्, स हि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवनयोनिकृतेस्तदनुत्पादात् । यद्वा अमो न भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तन्निरन्तरोत्पन्नाज्जीवनयोनिप्रयत्नादेवेति । तन्न । न हि कृतित्वेन तच्छ्रमजनकत्वं, नापि कृत्यन्तरादेव अमोत्पत्तिः, जीवनयोनिप्रयत्ने सत्यपि भारोद्दहनादिकमकुर्व्वतस्तादृशश्रमाननु-

स्यात् तस्यापि अमवत् कृतिमात्रजन्यत्वादित्यत आह, 'भोजनादिश्वेति, जीवनयोनियत्नसाधारणकृतित्वेन अमं प्रति जनकत्वमुक्त्वा जीवनयोनियत्नत्वेन तदाह, 'यदेति, तदुभयं दूषयति, 'तज्जेति, 'तच्छ्रमजनकत्वं' तस्याः अमजनकत्वं, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनियत्नात्,

विषयवैषम्यद्वयान्ततः अमः, न च जीवनयोनियत्ने तथेति वैषम्यमित्याशयः, 'तावृश्वेति सम्पातायातं, अमानुभवेनेत्येव विवक्षितं, 'तस्येति जीवनयोनियत्नस्येत्यर्थः, अमहेतुत्वे किं बाधकमत आह, 'अन्यथेति, 'तदनुत्पत्तौ' ह्येदानुत्पत्तौ, 'अमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्' स्वकारणीभूतअमानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, जीवनयोनियत्नानुत्पत्तौ तज्जन्यअमानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, इत्यन्ये । एकदेशिनां समाधानं निरस्य खवं समाधत्ते 'मैवमिति । अमश्चेति दृष्टसाधने ष्वति इत्यर्थः ।

भवेन तस्य अमाजनकत्वात् तस्मात् भोजनादिवत्
 अमविशेषणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगति-
 कत्वात् । सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः अमः तज्जन्य इति
 चेत्, न, स्वेदादेः अमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जाग-
 रेऽपि तदनुवृत्तौ अमानुवृत्तिप्रसङ्गात् इति मैवं,
 स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्, अमश्च नियमतो-

‘तस्य’ जीवनयोनियत्नस्य, ‘अमविशेषाणां’ भोजनादिनान्तरीयक-
 अमाणां, ‘भोजनादिकृतिसाध्यत्वमिति, न तु जीवनयोनिकृतिसा-
 ध्यत्वमिति शेषः । ‘तज्जन्य इति जीवनयोनियत्नजन्य इत्यर्थः, तथाच
 अमसामान्यएव तस्य जनकत्वमेकत्र कृतत्वादित्यभिमानः, ‘अमान्येति,
 शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वान्निद्रायामव्याहतगतिना वायुना आनीत-
 वहिश्चरतेजोभागेन शरीरस्थो वक्त्रिः प्रज्वाल्यते तेन च फेनायितं
 जलं रोमादिसन्धिना निर्गच्छतीति सिद्धान्तादिति भावः । ‘तद-
 नुवृत्ताविति जीवनयोनियत्नानुवृत्तावित्यर्थः, एतत्सर्वं समाधिसौक-
 र्यादुक्तं, । वस्तुतस्तु अमस्य चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तादृशकृतिसाध्यत्वा-
 भावेऽपि तद्भ्रमाच्चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चेष्टापत्तिः,
 स्वरूपायोग्यत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यपि बोध्यं । ‘स्वेच्छाधीनत्वस्येति स्वरूपा-
 रकेच्छाधीनत्वस्येत्यर्थः, ‘स्वपदं चिकीर्षा-प्रवृत्तिप्रकारोभूतधर्मपरं,
 ‘कृतिविशेषणत्वादिति, चिकीर्षाधीनपदोपलक्षिते प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने

दृष्टसाधनीभूतमह्लादेः अमः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यप्रवृत्तिविषयश्चेति भावः ।
 न च प्रलेच्छाया हेतुत्वात् तां विना कथं अमे प्रवृत्तिरापाद्यत इति वाच्यं ।

ऽन्वेषणाधीनकृतिसाध्यः अमे दुःखत्वेनेषाविरहादत-

विशेषणत्वादित्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिलप्रकारकस्वप्रकारकेषाधीन-
 प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः । 'अन्वेषणा' अन्यप्रका-
 रकेषा, एवमप्येऽपि, 'दुःखत्वेन' दुःखत्वप्रकारेण, 'अधीनत्वं' प्रथो-
 ज्ञत्वं, न तु जन्यत्वं, तेन सुखत्वप्रकारकेषाद्याः फलेष्वज्ञानेन
 प्रवृत्तावहेतुत्वेऽपि न सुखे सुखत्वप्रकारेण चिकीर्षानुपपत्तिः । न च
 स्वप्रकारकेषाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेऽपि तादृशकृतिसाध्यत्वस्यैव
 धर्मात् अमत्वरूपेण अमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारा इष्टापत्तौ
 च स्वरूपाद्योग्यतायाच्चातात् विशेषणवैचर्यप्रसङ्गाच्च यथोक्तस्ये-
 ऽपीष्टापत्तेः सम्भवादिति वाच्यं । स्वप्रकारकेषाधीनत्वं हि न
 ज्ञातं प्रयोजकं किन्तु वस्तुगत्या या स्वप्रकारकेषाधीना प्रवृत्तिः
 प्रवृत्तित्वेन तत्साध्यताज्ञानं हेतुरिति अमत्वप्रकारकेषाधीनकृतेर-
 प्रसिद्धतया तादृशभ्रमासम्भवात् । अतएव स्वविषयकत्वमपहाय
 स्वप्रकारकत्वपर्यन्तानुधावनं अमेऽपि सुखत्वाद्यारोपे ष्वेषाधीन-
 प्रवृत्तेः सौख्येनारोपसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेषाधीनत्वस्य
 स्वरूपसतो विशेषणत्वे प्रवृत्तिपर्यन्तानुधावनमपसं तावतैव जीवन-
 बोधित्यादिव्यावृत्तेः किन्तु कृतित्वेन स्वप्रकारकेषाधीनकृति-
 साध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्य साध्यवाभावेऽपि विनिगमनाविरहेषु

इष्टसाधनताजिज्ञोपक्षीयत्वेनाहेतुत्वात् अन्यथा तन्मते नित्ये प्रवृत्तिर्न स्यात्
 ष्वेषावासात्प्रामावादिति भावः । 'स्वचिकीर्षेति, यद्यपि प्रवर्तकज्ञानं न
 ष्वेषाधीनत्वं चिकीर्षाधीनत्वं वावगाहते किन्तु तदुपलक्ष्यकृतिविशेषः

स्यान्वेच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन अमो नान्तरीयक इत्यु-
च्यते । स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं गौरवात् ।

तादृशभिषो हेतुत्वस्य दुर्वारत्वात् इति वाच्यं । तेन रूपेण हेतुत्वे
प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चयद्वयाद्यावपि कृतिमेव कृति-
साध्यताज्ञानस्य सम्भवात् तस्मात् प्रवृत्त्यापत्तेः । न च तत्रापि
कृतिमेव कृतिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चये प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यता-
ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । सामान्याभावज्ञाने विशेषा-
भावज्ञानस्य पौस्तगिकतया तदानौ प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यता-
ज्ञानस्यैवाहुत्यन्तेः, यस्य तु कदाचित्तत्त्वेऽपि तज्ज्ञानं तस्य प्रवृ-
त्त्यापिष्टापत्तेः प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानसत्त्वे प्रवृत्त्युत्पादस्य र्व्याहुभव-
स्त्रिद्वन्नादिति भावः । 'अतएवेति असत्प्रकारकेच्छाविरहादेवे-
त्यर्थः, निश्चयत इति शेषः । 'अन्वेच्छा' अन्वप्रकारकेच्छा, 'स्वचि-
क्रीर्षाधीनत्वमिति स्वप्रकारकचिकीर्षाधीनत्वमित्यर्थः, 'गौरवा-
दिति चिकीर्षालस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छालरूपस्य कारकताव-
च्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादित्यर्थः ।

अथ गुह्यचरणाः । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य प्रवृत्तिविशेषत्वेऽपि
सुखदुःखाभावत्वरूपेण सुखदुःखाभावसोऽस्वप्रकारकेच्छाधीनकृति-
साध्यस्योः साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारा तत्रापि भोगादिरूपेण-

वस्तुत एव तदुभयमस्तीति किं साधनेन तथापि कारकताप्राप्तकेनावच्छेद-
कतया तत्र अस्मान्तरस्यवशं गृहीतव्यमिति तत्र साधवास्तार इति भावः ।
'गौरवादिति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावप्रवेशादिति भावः । 'अस्मान्तर'

साधनताज्ञानसम्भवात् । न चेष्टापत्तिः, तद्योषिकीर्षाविषयत्वेऽपि
 अमलेन अमवत् साध्यतया^(१) प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपाधोग्यत्वमिति सि-
 द्धान्तात् तस्मिद्धान्तानादरे अमस्य स्वरूपाधोग्यत्वमिति सिद्धान्तसा-
 नादरणीयतापातात् । अथ विग्रेष्यतावच्छेदकभेदेन कृतिसाध्यता-
 ज्ञानचिकीर्षयोः प्रवृत्तिं प्रति कार्य-कारणभावभेदात् सुखत्वादिरूप-
 विग्रेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेण कार्य-कारणभावस्य कश्चिदप्यकल्पनादेव
 तत्र न प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्विषयनिष्ठतया
 हेतुत्वपक्षेऽपि सुखत्वावच्छिन्नविग्रेष्यताव्यावृत्तविग्रेष्यताघटितप्रत्या-
 सत्त्वैव कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिहेतुत्वान्न तत्र प्रवृत्ति-
 प्रसङ्गः चिकीर्षा च तत्र भवत्येवेति चेत्, तर्हि स्वरूपकारकेच्छा-
 धीनत्वमपि स्वरूपसद्विशेषणं व्यर्थं अनेऽप्यन्यैव दिशा अमलरूपेण
 चिकीर्षा-प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् । न च स्वरूपकारकेच्छाधीन-
 कृतिसाध्यताव्यतिरेकनिस्यथे न प्रवृत्तिरिति तद्विशेषणभावश्चकमि-
 ति वाच्यं । स्वरूपकारकेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसत एव विशेषणतया
 तादृग्ज्ञानसत्त्वेऽपि वस्तुगत्या या तादृगी कृतिः कृतित्वेन तत्साध्यता-
 धीयसम्भवात्^(२) तवापि तदानीं प्रवृत्तेर्दुर्भारत्वात् । अथेच्छोद्देश्यत्वं
 दिधा फलत्वेनोद्देश्यत्वं उपायत्वेनोद्देश्यत्वञ्च अन्यथेष्टसाधनताज्ञा-
 नेच्छयोः कार्य-कारणभावस्यैव दुर्भारत्वादित्यथे स्फुटीभविष्यति
 तथाच स्वरूपकारकेच्छाधीनेत्यत्र स्वरूपकारकपदमुपायत्वेन यदुद्देश्यत्वं

(१) अनेदे द्वितीया तथाच साध्यत्वानिम्नप्रवृत्तिविषयत्वेत्यर्थः ।

(२) विशेष्यभावनिसम्भस्य सामान्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादिति भावः ।

अन्ये तु कृतिगतं धर्मान्तरमेव उद्देश्यत्वं तद्विशिष्ट-
कृतिसाध्यञ्च न अमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृति-

तदवच्छेदकरूपप्रकारतापरं तेन अमल-सुखल-दुःखाभावत्वान्ना
त्रयाणामेव निरासः सुख-दुःखाभावयोः साध्यतया प्रवृत्तिविषयत्व-
स्वरूपायोग्यत्ववत् सुखल-दुःखाभावत्वाभ्यां उपायतयोद्देश्यत्वेनापी-
च्छाविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वादिति चेत्, तथापि स्वत्वस्यानुगतस्था-
भावात् प्रातिस्विकयागत्व-पाकत्वाद्यन्तर्भावेणैव कार्य-कारणभावो
निर्वक्तव्यः तथाच अमादिस्थले प्रवृत्तेरस्तीकतया याग-पाकादिस्थले
कृत्प्रथावदिशेषसामग्रीबाधादेव अमादौ प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवा-
दिति प्राञ्जः ।

मीमांसकैकदेशिमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'धर्मान्तरमेवेति,
तद्विशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकतया गुरोरभिमतमिति भवः ।
'तद्विशिष्टेति उद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन उद्देश्यत्वविशिष्टकृतिसाध्यस्ये-
त्यर्थः, यथाश्रुते भोजनादिकृतेरेव अमजनकतया भोजनादिवत्
अमस्याप्युद्देश्यत्वाअथकृतिजन्यत्वाद्सङ्गतिः, 'अचिकीर्षितत्वादिति,
चिकीर्षितं प्रत्येव तेन रूपेण कृतेः कारणत्वेन कार्यतावच्छेदका-
नाक्रान्तत्वादिति भावः । 'कृतिमात्रसाध्य इति प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-

मनित्वं, 'अचिकीर्षितत्वादिति चिकीर्षितस्यैव तादृशकृतिसाध्यत्वाभ्युपगमा-
दिति भावः । 'अतएवेति यत एव कृतिमात्रसाध्यः अमोऽतएव, कर्म
कटाज्जातं कष्टं अमसम्बन्धितमिति सार्वज्ञौक्तिकानुभव इति भावः । धर्मा-

मात्रसाध्यः । अतएव कष्टं कर्मेत्यनुभवोलोकानां । एवं चिकीर्षायां ममैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति च-

मात्रसाध्य इत्यर्थः, यथाश्रुते जीवनयोनियद्वापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ननु यदि अमस्य नोद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन कृतिसाध्यता तदा तादृशप्रयत्नात् अमानुत्पत्त्या प्रवृत्तिमात्रस्य अमजनकत्वानुभवो न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति यत एव प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिमात्रसाध्यता अतएव, 'कर्ष' प्रवृत्तिमात्रं, 'कष्टं' अमजनकं इत्यनुभवोलोकानामित्यर्थः, कारणतावच्छेदकस्य प्रवृत्तित्वस्य उद्देश्यत्वविशिष्टप्रयत्नसाधारणतया ततोऽपि अमोत्पत्तेरिति भावः । अत्रेदमस्वरसवीजं तथा सति भोजनादावपि चिकीर्षा प्रवृत्तिस्य न स्यात् तथापि तथा जनकत्वे मानाभावात् उक्तक्रमैषैव उपपत्तेस्तादृशधर्म्यं मानाभावात्साधनेन कारणतावच्छेदकतया तत्कल्पने साक्षादुपपादकतया ज्ञान एव तत्कल्पनौचित्यात् एककारणपरिशेषापत्तेः । किञ्च अमे तादृशकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि तद्भ्रमात् चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिदुर्वारा इष्टापत्तौ खरूपायोग्यत्वव्याघातादित्यनुसन्धेयं । इदानीं मीमांसकः स्वमते नैयायिकनयापेक्षया साधनमुपसंहारव्याजेन दर्शयति, 'एवमिति, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकं, 'तव तु' नैयायिकस्य तु, 'कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमिति कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्चेत्यर्थः, तेन न

कारकत्वेन गौरवमिति विपरीतं तदाह, 'एवमिति, 'चतुष्टयमिति, सत्यन्तं

तुष्टयं, इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति
इयं, दृष्टिसाध्ये सुखे हीच्छादृष्टिमपि विषयीकरोति,
न त्विष्टसाधनत्वेन तच्चेच्छा साधनत्वस्येच्छाविरोधि-

चतुष्टयत्वानुपपत्तिः, अति सुखे भोगस्यावश्यकत्वाच्च तस्य काम्यत्व-
मिति न भोगत्वमादायाधिक्यं, यदि च बोऽपीच्छाविषयस्तदा
तदादाय पञ्चलं बोध्यं, बलवदनिष्ठाननुबन्धिलज्ञानस्य हेतुत्वे विवा-
दान्तक्रीकं, 'इच्छाप्रयोजकञ्चेति कृतिसाध्यत्वाप्रकारेच्छाप्रयोजक-
ञ्चेत्यर्थः, 'इयमिति, भोगस्येच्छाविषयत्वे भोगत्वमादाय अर्थं बोध्यं ।
नन्वेवं दृष्टिर्भवत्विति कृतिसाध्यत्वाप्रकारिका दृष्टाविच्छा न स्यादत-
श्चाह, 'दृष्टीति दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्याकारिका दृष्टिसाध्यत्वप्र-
कारिका सुखेच्छेत्यर्थः, 'दृष्टिमपीति, विशेषणतयेति शेषः, 'इष्टसा-
धनत्वेन' इष्टसाधनताज्ञानेन, 'तच्चेच्छेति दृष्टिर्भवत्विति स्नातग्व्येष-
तच्चेच्छेत्यर्थः, 'साधनत्वस्येति साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मतया तज्ज्ञान-
स्येच्छाविरोधित्वादित्यर्थः, तथाच दृष्टिर्भवत्वित्याकारिकेच्छायाः
सर्वथेवापस्नापः । न च तथापि कपास-इविराद्युपादानेच्छा कथं
स्नातस्या अपि कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादिति वाच्यं । गुहनये
उपादानेच्छायाः प्रवर्तकत्वानभ्युपगमेन तादृशेच्छाया अप्यसिद्धेः, तन्नये

सर्वत्रान्वितं, कृतिसाध्यत्वमादायैव चतुष्टयं बोध्यं, भोगेऽपि चिकीर्षा-
सम्भवात्तमादाय चतुष्टयमित्यन्ये, 'इयमिति, भोगेच्छाभ्युपगमे भोगत्वमपि
बोध्यं । नन्वेवं दृष्टाविच्छा न स्यादित्यत आह, 'दृष्टीति, सुखेच्छायां सुख-
त्वमिवावच्छेदकतया दृष्टिरपि विषय इति भावः ।

त्वात् । तत्र तु चयं, विषभक्षणे तु कृतिसाध्यत्वेऽपि
वक्षवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चि-
कीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित्, तत्तुच्छं, एवं हि

चिकीर्षाविषयसाधनत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षादेव प्रवर्तकत्वादिति
भावः । 'तत्र' नैयायिकस्य, 'चयमिति, इष्टसाधनत्वमादाय भोगस्य
कास्त्रे भोगत्वमादाय चतुष्टयं बोध्यं, तदयं निष्कर्षः मीमांसक-
स्ये चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः कृतिसाध्य-
त्वप्रकारकेष्वां प्रति च सुखत्व-दुःखाभावत्वज्ञानं सुखत्व-दुःखाभाव-
त्वानिरिक्तरूपेण कृतिसाध्यताप्रकारिकेष्वाद्याः तन्मते प्रतीकमा-
दिति कार्य-कारणभावचयं, नैयायिकस्ये सामान्यतस्तदर्शोष्वा-
त्वावच्छिन्नं इति तस्याधनत्वज्ञानत्वेन सुखत्वप्रकारकेष्वां प्रति सुखत्व-
प्रकारकज्ञानत्वेन दुःखाभावत्वप्रकारकेष्वां प्रति दुःखाभावत्वप्रका-
रकज्ञानत्वे चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतु-
त्वमिति कार्य-कारणभावचतुष्टयमिति भावः । चिकीर्षाजन्यकृति-
यत्कताज्ञानं प्रवर्तकं तत्र चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत्
वेदित्वात् तदुच्यते दूषयति, 'विधेति, 'इतीति, तत्र चिकीर्षा-
प्रकारकत्वादेति शेषः, 'विशेषणमिति, विषयस्य च चिकीर्षा-

प्रवर्तकज्ञाने चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् कैश्चिदुक्तं तदुच्यते
निराकरोति, 'विधेति । 'एवं हीति, द्वेषयया नियच्छसु नास्त्येव तत्-
कथे वा ततोऽपि तदमुत्पत्तेस्तस्य निवृत्तिरूपत्वादिति भावः । तथापि
विषयस्य साक्षात्प्रययै नैतद्विशेषणं ततस्तद्व्यावृत्तत्वादिति भाव इति
प्रकाशः ।

विषभक्ष्यं कृतिसाध्यमेव न स्यात् जीवनयोनिहृते-
स्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थं विशेषणं ।

स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्*विषभक्ष्ये चैत्यव-
न्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्त-
त्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तत्र कार्य-
त्वज्ञानात् प्रवर्त्तत तथा तृप्तोऽपि भोजने ।

धीनकृतिसाध्यमित्यभिमानः । अभिमानं निराकरोति, 'एवं हीति,
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वे हीत्यर्थः, 'जीवनयोनिहृतेरिति, निवृत्ते-
त्येति शेषः, 'व्यर्थं विशेषणमिति, कृतिसाध्यत्वाभावेनैव तत्राति-
प्रसङ्गवारणसम्भवात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य विशेषणदानेऽप्यविशेषा-
दिति भावः ।

नैयायिकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टसाधनताभ्रमादिति
बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमादित्यर्थः, उत्तरमिति शेषः,
तेनोभयमतसाधारणं, भ्रमस्य न्यायनये विशिष्टज्ञानं तस्मिन् चागृ-
हीतासंसर्गकज्ञानद्वयमित्यन्यदेतत् । 'विषभक्ष्य इति, विषभक्ष्ये
बलवदनिष्ठानपुबन्धिवध्रमात् कृतिसाध्यत्वं, चैत्यवन्दने च इष्ट-
साधनताभ्रमादिति बोध्यं । 'कृतिसाध्यत्वमस्ति स्वकृतिसाध्यत्व-

'भ्रमादिति, नैयायिकस्य मते भोजन इति । न च फलेष्वाविच्छेदप्रति-
बन्धक इति वार्थं । तस्याः प्रवर्त्तकज्ञानोपचीयत्वादन्यथा तस्मिन्नेव निवृ-
त्तिर्न स्यादित्याशयादिति प्रकाशः ।

ननु स्वकृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्ययेष्टसाधनता-
स्मरणे विषमक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत, न चेष्टसाधनताज्ञानं

मसि, 'ज्ञानप्रयुक्तत्वात्' इष्टसाधनताज्ञानप्रयुक्तत्वात्, 'कार्यत्वस्य'
कृतेः, प्रयुक्तत्वञ्च तन्मये कारणतावच्छेदकविधया^(१) चक्षन्मते च
कारणविधयेत्यन्यदेतत् । 'कार्यस्येति पाठे कृतिरूपकार्यस्येत्यर्थः,
'सञ्जातबाधोऽपीति इष्टसाधनत्व-बन्धवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानपी-
त्यर्थः, 'तच्च' विषमक्षण-चैत्यवन्दनयोः, 'कार्यत्वज्ञानादिति स्वकृ-
तिसाध्यत्वस्मरणेऽदित्यर्थः, इदमुपलक्षणं पाकादावपि सञ्जातबा-
धदग्रायां तथा प्रसङ्गो बोध्यः, 'कृतोऽपीति । न च फलेष्वावि-
रहादेव न तच्च प्रवृत्तिरिति वाच्यं । फलेष्वाद्या नित्यस्यले अभि-
चारेण भिन्नविषयकत्वेन^(२) साजनकत्वादिति भावः ।

अत्र कश्चित् समाधानं शङ्कते, 'स्वकृतीति, 'तथा' गुरुमते
प्रवृत्तिहेतुः, 'अन्यथा' कृतिसाधारणज्ञानमात्रस्यैव गुरुमते प्रवर्त्तकत्वे,
'इष्टसाधनतास्मरणे इति निर्धर्म्भितावच्छेदकप्रमुष्टतत्ताकेष्टसाधनता-
स्मरणे इत्यर्थः, सञ्जातबाध इति शेषः, 'प्रवर्त्तेतेति तन्मते चैत्य-
वन्दनादौ प्रवर्त्तेत, अनुभवस्य हेतुत्वे च पक्षतावच्छेदकप्रकारेणोष्ट-
साधनत्वरूपसिद्धिज्ञानाभावे कृतिसाध्यतानुभवाभावादेव न विष-
मक्षणादौ प्रवृत्तिरिति भावः । 'न चेति, प्रकृत इति शेषः,

(१) इष्टसाधनतासिद्धिकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य कार-
णतायामिष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति तात्वर्थं ।

(२) ननु क्वात्मगोचरप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमतो न अभिचार-
इत्यस्य आह, भिन्नविषयकत्वेन चेति ।

वेदोवाऽनुभावकमस्तीति चेत्, न, वस्तुतस्तच्च* कृति-
साध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवसम्भवात्
लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा अप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च, भेदा-
ग्रहवादिनस्तच्च तव तदनुभवाभावात्, मैवं, स्वविशेषे-

‘दृष्टसाधनताज्ञानमिति पक्षतावच्छेदकचैत्यवन्दनत्वादिप्रकारेष्वेष्ट-
साधनतारूपलिङ्गज्ञानमित्यर्थः, ‘अनुभावकं’ कृतिसाध्यतानुभावकं,
आद्यस्तनपानस्य प्रवृत्तौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रौढ्या दूषणान्तरमाह,
‘वस्तुत इति वस्तुगत्येत्यर्थः, ‘तच्च’ विषयभ्रष्टादौ, ‘तदनुभवसम्भवा-
दिति सञ्जातबाधताद्वाद्यामपि कृतिसाध्यतानुभवसम्भवादित्यर्थः,
अनुभवस्य हेतुत्वे व्यभिचारमप्याह, ‘लिङ्गाभासादिति, ‘अप्रवृत्ति-
प्रसङ्गादिति कृत्यसाध्ये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः,
‘भेदाग्रहवादिन इति स्तकृतिसाध्यताभेदाग्रहमात्रवादिन इत्यर्थः,
अन्यथाख्यातेरनङ्गीकारादिति भावः । ‘तदनुभवाभावादिति,
तथाच स्तकृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमेव प्रवृत्तिहेतुर्न तु तदनुभ-
वमात्रमिति तच्च स्तकृतिसाध्यतास्मरणात् प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारिति

* वृषये सत्येव दूषणान्तरमाह, ‘वस्तुत इति, ‘भेदाग्रहेति, तथाच
स्मृतिसाधारणं कृतिसाध्यताज्ञानमेव हेतुः तच्चात्रास्त्येवेति प्रवृत्त्यापत्तिरिति
भावः । न च भावियौवनराज्यातिप्रसङ्गवारणायैदानोन्तनकृतिसाध्यताज्ञानं
प्रवर्तकं स्मरणे चानुभवागोचरकालविशेषस्याभावात् कथं ततः प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यं । स्मृत्यापि स्वकालस्यानुभवागोचरस्यैव ज्ञानसामान्यसा-
मयोमहिम्ना विषयोक्तरथात् अतीतत्वाद्यगोचरज्ञानस्य वर्तमानसमयविष-

भावः । यद्यपि सञ्जातबाधस्य स्रष्टासिद्धतास्मरणात् कथं प्रवृ-
त्त्यापादनं भाविचौवराख्ये प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणाय इदानीन्तन-
स्रष्टासिद्धताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन तदभावात् इदानीन्तनभाविण-
कृतेः प्राग्भूतत्वेन स्मरणायोगात् । न च तन्मते अतीतत्वाद्यगो-
चरज्ञानस्य विषयनिष्ठवर्त्तमानत्वविषयतानिधमादनुभवागोचरस्या-
शीदानीन्तनत्वस्य कृतौ भागमिति^(१) वाच्यं । प्रमुद्यतज्ञाने
युक्तविशेषनिष्ठवर्त्तमानताभागस्यैव तैः स्त्रीकारादिदानीन्तनकृतेः
पूर्वाभूतत्वेन पूर्वानुभूतकृतावेव इदानीन्तनत्वभागाभ्युपगमे अन्व-
याख्यात्यापत्तेश्च । किञ्च इदानीन्तनकृत्यनुत्पादेन इदानीन्तन-
कृतिसाध्यत्वस्य^(२) बाधात् तत्र तादृशकृतिसाध्यत्वस्मरणाभ्युपगमे
अन्वयाख्यात्यापत्तिस्तथापि स्रष्टासिद्धतास्मरणादेव आद्यस्तनपान-
प्रवृत्त्यनुरोधात् यत्र चिकीर्षायामपि न भोजनादौ कुतश्चित्प्रति-
बन्धकात् प्रवृत्तिसूत्रेण इदानीन्तनकृतेरप्रसिद्ध्या तत्साध्यताज्ञाना-
भावात् चिकीर्षाया असम्भवाच्च कृतावुपस्थितेदानीन्तनत्वासंसर्गाद्यह-
वस्रष्टास्रष्टासिद्धताज्ञानमेव तन्मते प्रवर्त्तकं तथाच प्रकृतेऽपि
ज्ञानमात्रस्यैव स्तोत्यन्तिष्ठविषयकत्वनियमेन स्मृतितः उपस्थितस्य
इदानीन्तनत्वस्य^(३) कृतावसंसर्गाद्यहात्सामान्यतः स्रष्टासिद्धतावि-
शिष्टस्मरणाच्च प्रवृत्त्यापत्तिरित्यभिप्रायः ।

गुरुपरशास्त्रे इष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे सञ्जातबाधदृशायामपि

(१) कृतौ स्मृतौ भागमिति क, ग० ।

(२) इदानीन्तनत्वस्वन्तरसाध्यककृतिसाध्यत्वस्य ।

(३) उत्पत्तिस्तत्त्वमेव इदानीन्तनत्वम् ।

षण्णवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं
तथा हि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्य-
साधनताज्ञानेन याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं, नित्ये

शब्दाभास-सिद्धाभासादिना इदानीन्तनसंस्कृतिशाधताभ्रमात् चैत्य-
वन्दादौ प्रवृत्त्यापत्तिः वस्तुन्तरविषयकतादृशप्रवृत्त्यन्तरमादाय
अनुभूयमानारोपसम्भवात् । न च तस्मिन् तादृशप्रकृतिशाधताविशि-
ष्टज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति न भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं ।
तथा षति निगडनिघण्टुदेहस्य कृत्यसाधने गुह्यतरभारोक्तोक्तनादौ
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन विशिष्टज्ञानाभावात् । किञ्च
इदानींपदेन खूलकालस्यैव प्रवर्त्तकज्ञाने निवेशादसंज्ञातबाधकाखे
कृतेरुदयेन तत्कालवर्त्तमानसंस्कृतिशाधताप्रमापि संज्ञातबाधदशायां
सिद्धान्तरादिना सम्भवतीत्येव दूषणं द्रष्टव्यमिति प्राहुः ।

‘सविशेषणेति खं प्रवर्त्तमानः पुरुषः तस्य यद्विशेषणं तद्विशिष्टोचो-
धर्म्मसाधनाज्ञानजन्यमित्यर्थः, ‘पुरुषविशेषणं’ पुरुषवृत्तिधर्म्मः, ‘ततः’
तदनन्तरं, ‘कार्य्यताज्ञानं’ कार्य्यतानुमानं, सविशेषणवत्ताप्रतिसन्धा-

यतानियमादित्याशयादित्याहुः । ‘सविशेषणेति खस्य प्रवर्त्तमानपुरुषस्य
यद्विशेषणं कामनादि तस्य या तद्वत्ता वर्त्तमानता तत्प्रतिसन्धानजन्यमित्यर्थः।
नन्वाद्यप्रवृत्तौ कर्म्मतास्मरणस्य हेतुत्वात् तस्य च तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वाभा-
वाद्व्यभिचारः, एवं भेदाग्रहवादिनो विषंवादिप्रवृत्तावपि तथा । न च
परम्परया पूर्व्वानुभवद्वारा तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वान्न तथेति वाच्यं । एवं हि
संज्ञातबाधस्यापि कार्य्यतास्मरणत्वात् विषयसंज्ञे प्रवृत्त्यापत्तिरिति श्रेयं, न ।

च काश्च-श्रीचादि स्वविशेषणं, तथाचैतत्सन्ध्यायामहं

नञन्वमिति शेषः, अनुमानप्रकारस्य अग्रे वाच्यः । ननु^(१) काम्यसाधनताज्ञानात् चाग-पाकादौ कार्यताज्ञानं कथं कामनावत्ताज्ञानञ्च स्वकाम्यसाधनताज्ञानेनैव तज्जननादिति चेत्, न,^(२) तदज्ञानं हि पक्षे तत्सम्बन्धज्ञानं भवति च काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः स्वविषयसाधनतात्मकसम्बन्धज्ञानं, वस्तुतस्तु तदज्ञानज्ञानं तत्सम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽप्यन्तर्भूतः तथाच काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः तत्सम्बन्धस्य च ज्ञानं भवत्येव कामनायाः स्वविषयतात्मकतत्सम्बन्धस्य च विषयीकरणादिति भावः । एवं सति यथा नातिप्रसङ्गस्तदनुपपदमेव विवेचयिष्यामः । 'कास्तेति तत्तत्कार्यविहितकास्तेत्यर्थः, 'श्रीचादीत्यादिना द्विजातित्वादिपरिग्रहः, तेन शुद्धादौ न व्यभिचारः । 'स्वविशेषणं' प्रवर्त्तमानपुरुषनिष्ठधर्मः, तत्तत्काश्चापि जीवित्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठत्वादिति भावः । 'तथाचेति तेन चेत्यर्थः, अन्वयस्यास्य कार्यताज्ञानमित्यनेन, 'एतत्सन्ध्याया-

(१) न चेति ग० ।

(२) इति वाच्यमिति ग० ।

वदतिरिक्तस्यै तस्य हेतुत्वादित्येके । अन्ये तु अनाद्यप्रवृत्तौ तज्हेतुः विषंवादिप्रवृत्तिस्यैऽपि स्वतन्त्रकार्यत्वस्य तिरूपभ्रमस्यैऽसाधनत्वभ्रमरूपतत्प्रवृत्तिसन्ध्यावाधोन्वादिवाङ्मः, । अपरे त्वाद्यप्रवृत्तावपि स्मरणरूपेऽसाधनत्वप्रवृत्तिसन्धानाधोन् वत् क्वचित् विशेषसाध्यमिति ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्र न स्मृतिरूपं पूर्वं तावृत्तानुभवाभावात् किन्तु व्याख्यादिस्मृतौ सत्त्वाभिरसाधनताभिन्नमेव तत्र कार्यताज्ञानं । न चैवमयिमयव्यविरोधः, तस्य मतान्तरेऽभिधानादिवाङ्मः । नन्वहं क्वचित्साध्यविषयमक्षयः पुरुषत्वादिवादिना

कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादिमत्वात्
पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति कार्य्यताज्ञानं शौचादिस्ववि-

मिति इदञ्च साध्यस्रकृतिविशेषणं न तु पञ्चविशेषणं, प्रयोजनाभावात्
प्रवर्त्तकज्ञानाप्राप्तेश्च^(१) 'सन्ध्यासमय इति एतत्सन्ध्यासमय इत्यर्थः,
'शौचादीत्यादिना द्विजातिलपरिग्रहः, तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः,
यो यत्सन्ध्याकालीनशौचादिमान्द्विजातिः स तत्कालीनकृति-
साध्यसन्ध्यावन्दनक इति सामान्यतो व्याप्तिरिति भावः । न चात्र
कृतिसाध्यत्वं कृतिफलपहितत्वमेव साध्यघटकं स्वरूपयोग्यत्वरूपत्वे
हेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः तथाच कृत्यसाध्यत्व-राजभयरूपवत्त्ववदनिष्ट-
साधनत्वज्ञानादिना आलस्यादिना वा अकृतसन्ध्यावन्दनके द्विजातौ
व्यभिचार इति वाच्यं । तच्छून्यत्वेनापि हेतोर्विशेषणीयत्वात् । न
च कृतसन्ध्यावन्दनकस्यापि तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । स्वविषय-
सिद्ध्या चिकीर्षाविरहेण तत्राप्रवृत्तेरिति । यद्यप्येतज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं

(१) इदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानाप्राप्तेस्त्रैतर्थः ।

तादृशकार्य्यताज्ञानं सङ्घातबाधस्याप्यस्तीति अतिप्रसङ्ग इति चेत्, अत्र
वदन्ति मदीयेदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्व-शुचित्वसमानाधिकरणविहित-
कालजीवित्वप्रतिसन्धानात्मकविशेषद्वयसामग्रीसहितस्य तस्य जनकत्वं । न
चेदमुभयं विषमकृष्यादावस्तीति, एवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वात्
सर्वस्यैव कार्य्यताज्ञानस्य सामान्यसामग्रीत्वमित्यत्र किं भागमिति चिन्त्यं ।
केचित्तु यस्मिन् विशेषणं सत्त्वगुष्ठानेऽनिष्टाव्याप्तिरिच्छानिर्वा तदिह
विवक्षितं कामनायां हि सत्त्वां अगुष्ठाने इच्छादीनादेर्हानिरेवं श्रौचे

शेषसन्नानजन्यं, तदुक्तं, स च कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषत्वावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति । संजातबाधस्य च
विषमस्य चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाध-

क्तौ मद्दशाप्रकारकत्वात् तथापि सन्ध्यावन्दनमिदानीं मत्कृतिसाध्यं
मप्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति श्रौचादिमतो ममेदानीं कृति-
साध्यत्वेन वेदबोधितत्वादित्यनुमाने गन्धतात्पर्यं^(१) । अत्र मीमांस-
कस्यन्वत्त्वाद्भाष्ये,^(२) 'तदुक्तमिति, 'स च कार्यविशेष इति स च कार्य-
विशेषविशेष इदानीन्तनस्य कृतिसाध्यत्वरूप इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषणा-
वगत इति पुरुषविशेषणेन कामनादिशिष्टेनावगत इत्यर्थः, 'पुरुष-
विशेषेणावगत इति पाठे विशिष्यतेऽनेनेति विशेषो विशेषणं काम-
नादि तेनावगत इत्यर्थः, 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्तिप्रयोजकः । एवञ्चोक्ता-
तिप्रसङ्गमुद्धरति, 'संजातबाधस्येति, 'भ्रमदशायामिवेति बलवद्-

(१) इत्यनुमानोत्तरानुमानान्तरं प्रवर्तकं इत्यर्थमिति गन्धतात्पर्यमि-
ति ख० । इदानीं श्रौचादिमतो मम इदानीं प्रवृत्तिप्रतिबन्धक-
शून्यत्वे सति मम कृतिसाध्यत्वादित्युत्तरमाद्यं प्रमाणान्तरं प्रवर्तकं
इत्यर्थमिति ग० ।

(२) अत्र मीमांसकसम्मतमाहेति ग० ।

सति अननुष्ठाने पापात्थाप्तिः पुरुषत्वादिकन्तु तथेति नोक्तातिप्रसङ्ग-
इवाङ्गदपि चिन्त्यं, इच्छान्यादेरनुगमेन विशेषणस्यानुगमात् यदि
चान्तरत्वादिना तदनुगमस्तदा कामनाद्यन्यतरप्रतिसन्धानजन्यत्वमेवास्तु
बाधवात्, यदि वान्यतरत्वं न कारणातावच्छेदकप्रविष्टं अन्यथा दृश्याद्यन्य-
तमत्वेनापि हेतुत्वं स्यादिति मन्यसे तदा तुल्यमिति । वस्तुतः स्वविशेषण-

नताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्तन्त
तृप्तस्य च कामनाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानाभावात्
न तथा बोधः ।

निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमदशायामिवेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञान-
मिति बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि विष-
यबलवदेव निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानाभावेऽपि तज्जन्यसुखे इच्छा-
बलात्^(१) इष्टसाधनत्वरूपस्त्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं
बलवत्येव, तथापि स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बलवदनिष्ठाननुब-
न्धीष्टविषयकत्वमपि विशेषणं देयमित्यभिप्रायः । 'इष्टसाधनताज्ञान-
नाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः, 'न
तथा बोधः' न तज्जन्यबोधः । न चैवमतौतश्रौचादिस्त्रिणाभासजन्य-
कार्यताज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इदानीन्तनत्वेनापि

(१) इच्छासत्त्वादित्त्वेन इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वरूपेण साधनत्वस्य
सत्त्वं व्यञ्जितम् ।

वत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वेन हेतुत्वमिति न प्रकृतयश्चार्थः किन्तु तज्जन्यमित्येव
तथाच प्रवृत्तिसामान्ये कार्यताज्ञानत्वेन हेतुता कान्य-नित्यविशेषणयोश्च वि-
शेषणसामग्रीद्वयमिति एवञ्चाद्ये स्वेच्छाधीनत्वेन जने समाधानमभ्युपगम-
नादेनेति मन्तव्यं । नित्ये चैतदुपलक्षणं नैमित्तिकेऽपि श्रौचादिमत्त्वे सति
निमित्तवत्त्वं तद्येति ध्येयं, 'एतत्सन्ध्यायामिति । इदम् प्राथमिकमनुमानं
न त्वेतदेव प्रवर्तकं प्रवृत्तिविषयविशेषणवत्त्वात्प्रत्येव प्रवर्तकत्वात् । किन्तु-
ह्यनुमाने सति एतत्सन्ध्यायामिति मत्त्वविवाच्यं मत्त्वविनिश्च-

स्वविशेषस्वविशेषत्वात् । न चैवं कासभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-
कारणभावभेदादनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग इति वाच्यं । नैयायि-
कमतेऽपि प्रवृत्तिविषयविशेष्यभेदानौन्तनस्त्रेष्वाविषयसाधनत्वेदा-
नौन्तनसत्कृतिसाध्यत्वादिज्ञानस्य चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च हेतुत्वेन
कासभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारणभावस्याविशिष्टत्वात् । अत-
एव वक्ष्यमाणक्रमेण नित्य-काम्यभेदेन कार्य-कारणभेदेऽपि न
शक्तिरिति मन्तव्यं । न च स्ववृत्तिधर्मप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञान-
भाषस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे दृष्टसाधनत्वाद्यज्ञानेऽपि इदं स्त्रेष्वाधीनेदा-
नौन्तनसत्कृतिसाध्यं स्त्रेष्वाधीनेदानौन्तनसत्कृतियतिरेकप्रयुक्तव्यति-
रेकप्रतियोगित्वात् अन्यत्वे सति तादृशकृत्यघटितसामर्थ्यजन्यत्वा-
देत्यादिना कार्यतानुमानात् प्रवृत्त्यापत्तिः तस्यापि तादृशप्रवृत्त्य-
घटितसामर्थ्यजन्यत्वादिरूपस्ववृत्तिधर्मप्रतिसन्धानजन्यत्वात्^(१) इति
वाच्यं । स्वविशेषरूपदेन विभिन्न्य तदानौन्तनस्त्रेष्वाविषयसाधन-
न-तदानौन्तनश्रौचादिमत्वरूप^(२) स्ववृत्तिधर्मस्य विवक्षितत्वात् ।

(१) तस्यापि तादृशकृतियजन्यत्वे सति तादृशसामर्थ्यजन्यत्वादिरूपस्ववृत्ति-
धर्मप्रतिसन्धानजन्यत्वादिति ख० ।

(२) तदानौन्तनश्रुचित्त्व-जीवित्त्वरूपेति ग० । इदानौन्तनस्त्रेष्वाविषयसा-
धनत्वेदानौन्तनश्रौचादिमत्वरूपेति ख० ।

हेतुवाप्रतियोगिककार्यताधिकारव्यत्वादिद्यनुमानं । न चासिद्धिः, एकव्यक्तिवे-
क्ष्यया प्रथमानुमानेन तद्ग्रहात्, अतएव प्राक् तदपेक्षा, उक्तानुमानानन्तरं
वक्षिष्येक्ष्यं मानसमेव वा ज्ञानं प्रवर्तकमित्याहुः, तद्धिन्यं, तस्य स्वविशेषक-
वशाप्रतिसन्धानजन्यत्वेनाप्रवर्तकत्वात् परम्परया तज्जन्यत्वस्यातिप्रसङ्गत्वात्

नचैवमननुगमः इष्टसाधनत्वाज्ञानेऽपि ग्रौचादिमत्त्वप्रतिसन्धानजन्य-
कार्यताज्ञानात्^(१) काम्ये प्रवृत्त्यापत्तिश्चेति वाच्यं । काम्यगोचरप्र-
वृत्तौ इदानीन्तनखेच्छाविषयसाधनत्व-बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञान-
जन्यकार्यताज्ञानं हेतुः नित्यगोचरप्रवृत्तौ च इदानीन्तनग्रौचादि-
मत्त्वप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानमिति विशिष्य हेतु-हेतुमद्भा-
वात् प्रवृत्तिमात्रे च कार्यताज्ञानसामान्यं हेतुः नित्य-काम्यभेदेन
कार्य-कारणभावभेदेऽपि यथा न दोषस्तथोक्तं प्राक् । नित्यपदश्च
इदानीं तत्पुरुषेषु नित्यत्वेन ज्ञायमानपरं, तेन नित्यस्य काम्य-
त्वधमेव ग्रौचादिस्मिन्नकार्यताज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः, काम्यत्वस्य
तदानीं तत्पुरुषेषु नित्यत्वेनाज्ञायमानत्वं तेन काम्यस्य नित्यत्व-
धमे ग्रौचादिमत्ताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिः, नित्यत्वस्य
प्रत्यवायजनकौभूताभावप्रतिधोगित्वं ।

केचित्तु तादृशोभयविशेषणाधीनकार्यताज्ञानानामेकप्रक्रियत्वेन
प्रवृत्तिषामान्यं प्रति हेतुत्वं^(२) इति वदन्ति, तदसत्, तथापि भोज-

(१) ग्रौचादिमत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानजन्य-
कार्यताज्ञानादित्यर्थः ।

(२) अतः प्रातिस्मिकरूपेण तत्प्रतिशेषणस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवि-
ष्टत्वेऽपि न परस्परं व्यभिचार इति शेषः ।

तस्मादेतन्मते ज्ञानमात्रस्यैवात्मविशेष्यकतया भिन्नविशेष्यकस्यापि प्रवर्तकत्व-
मित्येव तत्त्वमिति, 'सन्ध्येति, यथा हेतुर्न व्यभिचारी तथा कार्यः । न च नित्ये
वेदाधीनज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया नैतदनुमानापेक्षेति वक्तव्यं, तस्य स्वविशेषक-
त्वात्प्रतिसन्धानजन्यत्वेनाप्रवर्तकत्वात् इदानीन्तनत्वादेकत्राभावात् । एवञ्च
विद्ये वेदाधीनकार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति मतान्तरेण बोध्यं । 'पुरुषेति पुरुष-

नादौ श्रौचादिशिष्टककार्थ्यताज्ञानमात्रात्^(१) प्रवृत्तिवारणाय विशेष-
वशात्प्रत्याश्रयसाधकत्वे तद्योपगमस्य प्रयासमात्रत्वात् ।

येष्विन्तु फलकार्थ्यचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति फलसाधनताज्ञानविशिष्ट-
कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः, फलं स्वर्गादि, तदर्पित्वं तदुद्देशकत्वं । न
चैवं स्वर्गादाविच्छादिविरहेऽपि स्वर्गादिसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसा-
ध्यताज्ञानात् चिकीर्षादिप्रसङ्ग इति वाच्यं । स्वर्गाद्देश्यकेश्चां प्रति^(२)
स्वर्गादीच्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् श्रौचादिमत्ताप्रतिसम्भानविशिष्ट-
कृतिसाध्यताज्ञानञ्च नित्यस्वस्वीयचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति हेतुः, नित्य-
स्वस्वीयत्वञ्च चिकीर्षाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषकनित्यत्वज्ञान-
विशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च चण्दयसाधारणव्यवहितोत्तरचशावच्छेदेनेका-
त्मवृत्तित्वं । न चैवं काम्यतादशायामपि श्रौचादिमत्ताप्रतिस-
म्भानविशिष्टकार्थ्यताज्ञानान्नित्यस्वस्वीयचिकीर्षाद्यापन्निरिति वाच्यं ।
नित्यस्वस्वीयचिकीर्षादिकं प्रति समानविशेषकनित्यत्वज्ञानस्यापि
हेतुत्वादित्याहुः । तदसत्, प्राचीननेयाधिकानां गुरुणाञ्च श्रौचादौ
तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकतया काश्चभेदेन पुरुष-
भेदेन च कार्य-कारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गवारण-
सम्भवे नित्यस्वस्वीयत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे नित्यत्वज्ञानस्य

(१) सन्धावन्दनादौ च नित्यतादशायामिष्टसाधनताप्रतिसम्भानजन्यकार्थ्य-
ताज्ञानमात्रादित्यर्थः ।

(२) स्वर्गादीच्छां प्रतीति ग० ।

विशेषणं कामनादि, क्वचित् 'पुरुषविशेषेति पाठस्तदा स्वविशेषणवत्ताप्रति-
सम्भानवत्त्वं पुरुषे विशेषः इति प्रकाशः ।

पृथक्चेतुले च गौरवाच्च, सर्वत्र तज्जन्यत्वं तद्विग्रिष्टत्वमेव वैग्रिष्यञ्च
 एककासावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं, जन्यत्वप्रवेगे गौरवात् बाह्यकस्याद्य-
 स्नानपानप्रवृत्तौ स्मृत्तिसाध्यतास्मरणस्य तैरपि हेतुत्वेन वक्ष्यमाण-
 मया व्यभिचाराच्च स्मरणस्येष्टसाधनत्वादिज्ञानजन्यत्वात् । न च
 जन्यत्वप्रदेन प्रथोच्चत्वं विवक्षितं तथाच तत्र तत्स्मरणमपि जन्मा-
 न्नरौषतादृग्गकार्थत्वानुभवद्वारा तत्प्रयोष्यं भवत्येवेति न व्यभि-
 चार इति वाच्यं । तथा सति सञ्ज्ञातसाधनस्य जन्मान्नरानुभूत-
 कार्थतास्मरणाद्विषयभङ्गणे प्रवृत्त्यापत्तेः दृग्गस्यापि कासान्नरानुभूत-
 क्तिसाध्यतास्मरणाद्भोजनादौ प्रवृत्तेरापत्तेश्च दृष्टसाधनताज्ञान-
 विग्रिष्टकार्थताज्ञानस्य तत्राख्येव बाह्यकस्य स्नानपानजन्यसुखविशेष-
 साधनतास्मरणात् तत्सुखविशेषे तदानीमिच्छासत्त्वाच्च स्वल्पस-
 त्तदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्यापि तदानीं सत्त्वेन स्मरण-
 स्यापि तद्विग्रिष्टत्वात् । अतएवेष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे सिद्धान्नरात्
 कार्थताज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, न वा सिद्ध्यसंग्रहस्यानुमित्यहे-
 तुत्वेऽपि दृष्टसाधनतासन्देहात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना । न चैवं फल-
 कामनाविग्रिष्टकार्थताज्ञानमेव काम्ये प्रवर्त्तकमस्तु इति वाच्यं ।
 फलकामनायां सत्यां तद्विषयसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न
 चेष्टसाधनताज्ञानविग्रिष्टकार्थताज्ञानं कार्थताज्ञानविग्रिष्टेष्टसाधन-
 ताज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहादिष्टसाधनताज्ञानस्यापि
 हेतुत्वं दुर्वारमिति वाच्यं । दृष्टसाधनताज्ञाननाग्रेऽपि चिकीर्षासत्त्वे
 प्रवृत्त्यनुभवेन व्यभिचारात् । न च चिकीर्षैव तस्य व्यापारः चिकीर्षां
 प्रत्यपि विनिगमनाविरहेण उभयोर्हेतुत्वादिति वाच्यं । इच्छायाः

अन्ये स्वात्मनो जीवित्वप्रतिसन्धानजन्यं अमे कृति-
साध्यताज्ञानं सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्व-

समानप्रकारकज्ञानजन्यत्वनिधमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुताया-
आवश्यकत्वान्तत्र विनिगमनाविरहानवकाशात् । न च तथापीष्टसा-
धनताज्ञानविशिष्टत्व-स्वकृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहो दुर्वार इति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञान-
विशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानामेकत्र द्वयमिति रीत्या
व्यासव्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्तादृशविनिगमनाविरहानवकाशात्,
इष्टसाधनताज्ञानस्य उपस्थितप्रवृत्तिविषयादृशीतासंसर्गकेष्टसाधन-
तादिज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं, तथा सति भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानत्वानभ्युपगमेन इष्टसाधनतादिभ्रमाच्चैत्यवन्दनादौ कदा-
चित् प्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं कार्यताज्ञानमपि उपस्थितप्रवृत्तिविष-
यादृशीतासंसर्गककार्यताज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं,
तथा सति कृत्यसाध्ये गृहतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः,
अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन तत्र विशिष्टज्ञानासम्भवात् । न चैवमसं-
र्गाग्रहप्रवेशे गौरवमिति वाच्यं । तावता अन्यथाख्यातिषिद्धावपि
इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वासिद्धेरित्यास्तां विस्तरः ।

महार्णवकारौयमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'जीवित्वप्रतिसन्धानेति
जीवित्वादिप्रतिसन्धानेत्यर्थः, आदिना शरीरित्व-ज्ञानवत्त्वादिपरि-
घः, 'अमे' जीवित्वमात्रसाध्यताकारौयकअमे, 'सम्भवतीति, अह-
मिदानीं कृतिसाध्यतत्कार्जन्यअमकः जीवित्वादित्यादिना रूपेणेति

विशेषणे विशेषणमिति, तन्न, अमे स्वेच्छाधीनकृति-
साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनतासिद्धकं कार्यताज्ञानं
प्रवर्त्तकं इत्यपरे, तन्न, नित्ये* तद्भावात् ।

भावः । 'इतीति, नित्यत्वेन ज्ञायमाने तादृशअमे जीवित्प्रति-
सन्धानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमादाय प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणायेति शेषः ।
'जीवनव्यतिरिक्तत्वमिति स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्येत्यत्र स्व-
विशेषणपदं जीवनभित्तस्वविशेषणपरमित्यर्थः । 'स्वेच्छाधीनेति,
स्वविशेषणपदस्य जीवित्प्रतिविशेषणभित्तपरत्वेऽपि इष्टसाधनत्व-
शुचित्वादिधमेण तसिद्धककार्यताज्ञानेऽपि तत्राप्रवृत्त्युपपादनाय
स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः^(१) । 'प्रवर्त्तकमिति
प्रवृत्तिसामान्यकारणमित्यर्थः, 'नित्य इति, नित्ये फलानभ्युपगमात्
पश्चात्पूर्वस्य च^(२) स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः । 'विष-
भक्षणव्यावृत्तमिति विषभक्षणादिव्यावृत्तमित्यर्थः, आदिपदात् चै-

(१) स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन तावतैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे
एतादृशविवक्षायां मानाभावादिति भाव इति ग० ।

(२) ननु पश्चात्पूर्वमेव तत्रेष्टं तत्साधनत्वं सन्धावन्दनादावस्थेव इत्यत-
स्याह, 'पश्चात्पूर्वस्य चेति, तथाच पश्चात्पूर्वस्यान्वेच्छानधीनेच्छाविषय-
त्वरूपेष्टत्वाभावादभ्रान्तस्य क्वचिदपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

* 'नित्य इति, पश्चात्पूर्वं नेष्टमिति भावः । 'सधुत्वादिति, नित्यमपि
सप्तममिति भावः । 'किञ्चेति, पक्षे हेतौ च जन्यपदं बोध्यं । उपायपदं
भोगचिकीर्षायां व्यभिचारवारणाय । 'नित्यमिति इष्टसाधनत्वधीरपि कृति-

ननु विषयव्यव्याप्यत्वमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसा-
ध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणव-
त्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् । किञ्चोपायविषया

व्यवन्नादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वमेवेति वक्ष्यदनिष्ठाननुबन्धित्वे
चतुष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'विशेषणमस्तु' विशेषकार्थ्य-कारणभावे वि-
शेषणमस्तु, तथाच प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्ववक्ष्यदनिष्ठाननुबन्धित्वेष्ट-
साधनता-कृतिसाध्यताप्रकारताग्राह्यज्ञानत्वेन अन्यथाख्यात्यनग्नौ-
कारे च उपस्थितप्रवृत्तिविषयादृष्टीतसंसर्गकतादृष्टप्रवृत्तियावगाहि-
ज्ञानत्वेन काम्यत्वत्वे प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणं नित्य-
खण्डेऽपि ग्रीचादिमत्त्वं विषयतया कृतिसाध्यताज्ञाने विशेषणमस्तु
इत्यपि बोध्यं । 'स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षयेति इष्टसाधनता-
ज्ञानविशिष्टत्वापेक्षयेत्यर्थः, एककालावच्छेदेनैकात्मप्रवृत्तित्वरूपवैशि-
ष्ट्यस्य उभयत्र^(१) प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व-ज्ञानत्वयोश्च^(२)
प्रवेगेन तस्य गुरुत्वात् । न चेष्टसाधनताविषयकत्व-कृतिसाध्यताविष-
यकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात् तवापि
वज्रतरकार्थ्य-कारणभावकल्पनागौरवमिति वाच्यं । एकत्र इयमिति
रीत्या तेषां व्यासव्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्^(३) अन्यथा तवापि

(१) इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यताज्ञाने चेत्यर्थः ।

(२) उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य उभयत्र ज्ञानत्वयो-
श्चेति क०, ग० ।

(३) इष्टसाधनत्वविषयकत्व-कृतिसाध्यत्वविषयकत्व-ज्ञानत्वानां परस्पर-
संख्यतानामेव व्यासव्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति ख० ।

चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् वृष्टी-

इष्टसाधनताज्ञानविघ्नित्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष-
 षण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तथात्वप्रसङ्गात्^(१) । न चैवं
 पृथगिष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे तद्विषयककार्यताज्ञानानन्तरं प्रवृ-
 त्तिर्न स्यादिति वाच्यं । साधवादेवंरूपेण हेतुत्वकल्पने तत्र तदु-
 न्तरं समूहासम्बन्धज्ञानकल्पनात् । न च तथापि निश्चिताव्यभि-
 चारकं रूपं परित्यज्य सन्दिग्धव्यभिचारकेण रूपेण हेतुत्वकल्पन-
 मयुक्तमिति वाच्यं । निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपसत्त्वं एव तथात्वा-
 दिति भावः^(२) । 'उपायविषयेति सुख-दुःखाभावेतरविषयेत्यर्थः,
 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्या इत्यर्थः, 'उपायेच्छात्वादिति सुख-दुःखाभाव-
 ताप्रकारकेच्छात्वादित्यर्थः, पच-हेत्वोर्जन्यत्वं विशेषणं देयं तेन ईश्व-
 रेच्छायां नांशतो बाध-व्यभिचारौ, 'वृष्टीच्छावदिति वृष्टिर्भवत्वि-
 तीच्छावदित्यर्थः । इदमुपलक्षणं कृतिसाध्यताप्रकारकपाकादीच्छापि
 इष्टान्तो बोध्यः । अयञ्च प्रसाध्याङ्गको इष्टान्तः, परेण तु कृति-
 साध्यताप्रकारकोपाधोद्देश्यकेच्छानभ्युपगमेन वृष्टिर्भवत्वित्तीच्छायास्त-
 मन्तेऽसिद्धेः वृष्टिसाध्यं सुखं भवतु इतीच्छायां सुखे वृष्टिसाध्यत्व-

(१) गुरुतरकार्य-कारणभाववाङ्मयस्य दुर्वारत्वादिति ख० ग० ।

(२) तथाच निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपत्वच्छेदेनैव कारणत्वं न तु स-
 न्दिग्धव्यभिचारकलघुरूपत्वच्छेदेनेति नियमो यत्र तस्य सत्त्वं तत्रैव
 सम्भवति अत्र तन्नास्तीति भावः ।

थावत् । भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिदृशा-
धनत्वमिति चेत्, न, तवापि स्वविशेषणधीजन्यत्वा-
भावेन तच्च तस्याप्रयोजकत्वात् । क्वतिहेतुचिकीर्षा-
यां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपाय-
चिकीर्षात एव क्वतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति,
मैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधेनैकच ज्ञातुमशक्य-

ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् न विदृशाधनताज्ञानस्येति ध्येयम् । शङ्कते,
'भोगचिकीर्षायामिति सुख-दुःखाभावचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तद-
भावात्' इदृशाधनताविषयकक्वतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्,
'अप्रयोजकमिति उपायचिकीर्षायामपि विषयतया कारणतानव-
च्छेदकमित्यर्थः, 'तवापीति, भोगचिकीर्षाकारणीभूतकार्यताज्ञान-
इति शेषः, 'तच्च' तवापि, उपायचिकीर्षायामपीति थावत्, 'तस्य'
स्वविशेषणज्ञानजन्यत्वस्य, 'अप्रयोजकत्वात्' कारणतानवच्छेदकत्वप्रस-
ङ्गात् । शङ्कते, 'क्वतीति चिकीर्षालेन क्वतिहेतुचिकीर्षायामित्यर्थः,
'तत्' स्वविशेषणधीजन्यत्वं, 'तथा' चिकीर्षालेन क्वतिहेतुः, तेन
भोगचिकीर्षायाः फलेच्छालेन क्वतिहेतुत्वपक्षेऽपि नातिप्रसङ्गः, 'तुल्य-
मिति^(१) ममापि उपायचिकीर्षायां इदृशाधनत्वं प्रयोजकमित्यर्थः ।
प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशयेन समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साध्य-

(१) तव मते क्वतिहेतुचिकीर्षायां स्वविशेषणधीजन्यत्वं ममापि उपाय-
चिकीर्षायां इदृशाधनत्वं प्रयोजकमिति तुल्यमित्यर्थः ।

हेतुचिकीर्षायामेव हेतुत्वित्यर्थः । 'मैवमिति, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न

त्वात् । असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं सिद्धतादशया
तदभावात्, सिद्धतादशयाच्च साधनत्वं असिद्धाव-
स्थावतः कार्यानुत्पत्तेः तथाच पाकादेरसिद्धत्व-सि-

त्व-साधनत्वयोरिति कृतिसाध्यत्व-कालान्तरभावोदनादिसाधनत्वयो-
रित्यर्थः, कालान्तरभावित्वं स्वध्वंसाधिकरणक्षणभावित्वं,^(१) 'विरोधेन'
एकावच्छेदेनैकचावर्त्तमानत्वेनेत्यर्थः,^(२) 'एकच' पाकादौ, 'ज्ञातुं' एकेन
निश्चयेन विषयीकर्तुं । विरोधमुपपादयति, 'असिद्धावस्थेति आ-
द्यक्षणविशिष्टपाकादेरित्यर्थः, 'साध्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं, कृतिसाध्यत्वस्य
तदधीनसमयसम्बन्धवत्त्वरूपत्वादिति भावः । 'सिद्धतादशयामिति
आद्यसमयसम्बन्धविनाशदशयामित्यर्थः, 'तदभावात्' पाकादौ कृति-
साध्यत्वाभावात्, आद्यक्षणसम्बन्धस्यैव कारणाधीनत्वादिति भावः ।
'सिद्धतादशयाच्च साधनत्वमिति आद्यक्षणसम्बन्धविनाशदशयामेव
कालान्तरभावोदनादिसाधनत्वमित्यर्थः, 'असिद्धावस्थावत इति आ-
द्यक्षणवस्थायिनो यागादेरित्यर्थः,^(३) 'कार्यानुत्पत्तेः' कालान्तरभा-
विकार्यानुत्पत्तेः । यद्यपि उत्पत्तिकालीनात्कालान्तरभाविकार्या-
नुत्पादेऽपि कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं कारणत्वमुत्पत्तिक्षणेऽप्यस्ती-

(१) स्वं कृतिसाध्यत्वाधिकरणकालः स आद्यक्षण इति ।

(२) एकस्मिन् एकदा विरहेत्येति क० ।

(३) उत्पत्तिकालीनात् कारणादित्यर्थ इति ग० ।

दोषायेति भावः । विरोधमेव स्फुटयति, 'असिद्धेति, प्रकृते किमायातमत-
स्याह, 'तथा चेति, ननु साध्यत्वं साधनत्वञ्च पाकादेः स्वरूपमेवातो न विरोध-

इत्वज्ञाने साध्यत्व-साधनत्वग्रहः । न चैकमेकेनैकदा

ति कथं विरोधः तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलं जनयिष्यतीति ज्ञाने प्रवृत्त्यनुत्पादात् फलोपधानात्मकेष्टसाधनत्वस्यैव संग्रयसाधारणं ज्ञानं हेतुर्वाच्यः तच्च यागादावाद्यक्षणे न सम्भवति तस्य कारकान्तर एव फलोपधायकत्वादिति भावः^(१) ।

केचित्तु गुरुनये फलसमयवर्तिन एव^(२) कारणतया फलसमयवर्तित्वस्यापि कारणताघटकत्वाच्चाद्यक्षणे न तत्सम्भव इत्यभिप्रायः । इत्वञ्च साधनत्वपदं सामान्यत ओदनादिसाधनतापरमेव, न तु कालान्तरभावित्वेन ओदनादिकं विशेषणीयं, 'सिद्धतादग्रायाश्चेत्यत्र कार्यकालवर्तित्वविशिष्टदग्रायाश्चेत्यर्थः, 'असिद्धावस्त्वावतः कार्यानुत्पत्तेरित्यस्य उत्पत्तिकाले कार्यसहवर्तित्वघटितस्य कारणत्वस्याभावादित्यर्थ इत्यप्याहुः ।

विरोधं व्युत्पाद्य एकनिश्चयविषयत्वासम्भवं व्युत्पादयति, 'तथा-चेति, 'असिद्धत्व-सिद्धत्वज्ञान इति असिद्धत्वसिद्धत्वोभयावगाहिज्ञाने इत्यर्थः, 'साध्यत्व-साधनत्वग्रहः' कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वप्रकारकरणः, विभिन्नावच्छेदकद्वयविषयकज्ञानस्यैव एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनिश्चयमादिति भावः । 'न चैकमिति भावा-

(१) तादृशञ्च कालान्तरभायोदनसाधनत्वमुत्पत्तिक्षणे न सम्भवतीति भाव इति ग० । (२) कार्यकालवर्तिन एवेत्यर्थः ।

इत्याह, 'न चेति, नन्वेकनिरूपितयोस्तयोर्विरोधेऽपि कृतिनिरूपितं सा-

सिद्धमसिद्धञ्च इति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता साध्यत्व-साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं । यदि हि स्वरूपनिवन्धनं तदुभयं तदा तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च स्यात्, भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्ध-

भाववत्त्वज्ञानद्वयवत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोरपि परस्परं विरोधित्वादित्यभिमानः, 'असिद्धत्वमुत्पत्तिकालौनत्यं खनिष्ठसमयसम्बन्ध-ध्वंसाभावाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत्, 'सिद्धत्वं खनिष्ठसमय-सम्बन्धध्वंसाधिकरणवृत्तित्वं यागादेर्यापारसम्बन्धेन खर्गाद्यव-हितपूर्ववृत्तेऽपि वृत्तेः, 'न विरोध इति नैकावच्छेदेनैकचावर्तमान-त्वमित्यर्थः । स्वरूपगतत्वं तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नत्वं विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैकस्मिन्नधिकरणवर्तमानत्वं वा नाद्य इ-त्याह, 'यदि हीति, 'स्वरूपनिवन्धनं' तादात्म्येनाधिकरणस्वरूपा-वच्छिन्नं, 'तत्स्वरूपं' पाकादिस्वरूपं, 'सिद्धमसिद्धमेति, तयोः साध्यत्व-साधनत्वव्यापकत्वादिति भावः । अन्ये आह, 'भिन्ननिरू-पितत्वेऽपीति विभिन्नावच्छेदेनैकचाधिकरणे वर्तमानत्वे चेत्त्वर्थः,

ध्यत्वं वृत्तिनिरूपितञ्च साधनत्वं न विद्वद्विदित आह, 'भिन्नेति । केचित्तु ज्ञगतत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह, 'यदीति, अथ स्वरूपेऽन्यावच्छेदेन सत्त्वं तदा तदवच्छेदकमुक्तमेवेत्युक्तदोषानि वृत्तिरित्याह, 'भिन्नेतीत्याहुः । 'सिद्धत्वेति, तदवगमे च विरोध एवेति भावः । 'तस्मादिति, तथाच सम-भेदेनोभयज्ञानं सम्भवति न त्वेकदेति भावः । 'इदानीमिति शाखाद्य-वच्छेदेन ह्यसौ संयोग-तदन्वन्ताभावग्रहवत् समभवेदावच्छेदेन तदुभय-

त्वासिद्धत्वे अनवगम्याग्नात्, तस्मात् समयभेदोपा-

विद्वत्त्वेति शेषः, 'सिद्धत्वासिद्धत्वे इति, 'अनवगम्य' अविषयीकृत्य, 'अग्नादिति, पाकादौ कृतिषाध्यलौदनादिसाधनत्वयोः समूहा-
सम्बन्धान एव तथा नियमादिति भावः^(१) । उपसंहरति, 'तस्मा-
दिति,^(२) 'समयभेदोपाधिकः' विभिन्नसमयनिरूपितः, 'तदुभय-
सम्बन्ध इति कृतिषाध्यलौदनासाधनत्वात्मकसम्बन्धः पाकवृत्तिरि-
त्यर्थः, न विषयतया कृतिकारणतावच्छेदक इति शेषः ।

केचित्तु 'समयभेदोपाधिकः' सिद्धत्वासिद्धत्वद्वारा रूपसमयभेदा-
वच्छिन्नः, 'तदुभयसम्बन्धः' कृतिषाध्यलौदनासाधनत्वयोः सम्बन्ध इति
व्याचक्रुः । तत्तु 'भिन्ननिरूपितत्व इति पूर्वमेवाभिधानात् सम्बन्ध-
विद्वत्त्वमिति श्रेयं ।

ननु धर्मिणि विभिन्नावच्छेदकद्वयवन्तावगाहितमेकधर्मिणि
विद्वद्भोभयप्रकारतायां न तन्ममपि तु प्रकारौभूतविद्वद्भोभयधर्मं
विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितमेव तन्मं वृत्ते मूलापवत्वम-
नवगम्यापि वृत्तेऽपि कपिसंयोगे न मूल इति विद्वद्भोभयप्रकारक-
प्रत्ययोदयात् तथाच प्रकृतेऽपि पाकादौ सिद्धत्वासिद्धत्वमनवगम्येष
सिद्धत्वासिद्धत्वद्वारावच्छेदेन कृतिषाध्यत्वेष्टसाधनत्वपक्षः आदित्यभि-

(१) विभिन्नावच्छेदकाव्ययविषयकसमूहासम्बन्ध एव एकस्मिन् धर्मिणि
विद्वद्भोभयप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः ।

(२) ननु विद्वद्भोभयप्रकारेण समावेश एव कथमित्यत आह, 'तस्मा-
दित्येति ३०, ३० ।

धिकस्य तदुभयसम्बन्धः पाके । इदानीं साध्यत्वं
अग्रे साधनत्वं ज्ञायत इति चेत्, न, इदानीमग्रिमप-
दार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याप्त्यग्रहात् शब्देन तथा
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । न च कृतितः
सिद्धमिष्टसाधनमितिज्ञानात् चिकीर्षा, न हि सिद्धं

प्रायेणाशङ्कते, 'इदानीमिति, अनुमानात्तादृशं ज्ञानं विधितो वा
नाद्य इत्याह, 'इदानीमग्रिमेति शृङ्गपादिकतथोत्पत्तिष्वप्यन्तरे-
वेदानींपदार्थत्वात् तद्ध्वंसाधिकरणस्य चाग्रिमपदार्थत्वादिति
भावः । 'अननुगमेनेति इदानीं तदानींसाधारणस्य तदग्रिम-
स्यसाधारणस्य चानुगतानतिप्रसक्तव्यापकतावच्छेदकस्याभावेनेत्यर्थः,
'व्याप्त्यग्रहादिति व्यक्त्यन्तरे इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वाद्यनिस्यवद्ग्राह्यं
व्याप्त्यग्रहासम्भवादित्यर्थः, नान्य इत्याह, 'शब्देनेति, अननुगततया
च तेन रूपेण शक्त्यभावादिति भावः । ननु अननुगतरूपेणैव
विधिशक्तिरित्यत आह, 'गौरवाच्चेति । 'कृतितः सिद्धमिति कृत्य-
धीनसमयसम्बन्धध्वंसविशिष्टमित्यर्थः, सिद्धत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधा-
भावादिति भावः । 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं, दूषणान्तरमाह,

यद्गोऽपीति भावः । ननु व्याप्त्यग्रहेऽनुमानाभावेऽपि शब्दात्तदग्रहः स्यादत-
प्याह, 'शब्देनेति, शक्यतावच्छेदकैकरूपाभावादिति भावः । अस्तु वा कथ-
ञ्चित्तदग्रहस्तथापि साधनत्वादिविषयत्वेन कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वे गौरव-
मित्याह, 'गौरवाच्चेति, यद्यप्येकत्र साधनत्वमपरत्र स्वविशेषणवत्ताप्रति-
सन्धानजन्यत्वमिदानीमन्तर्भावसोभयत्र तथाप्यग्रे पदार्थान्तर्भावादेर्गौरवं

कश्चित् चिकीर्षति, कृतेः पूर्वं कृतितः सिद्धमिति
 ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसा-
 धनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं । न हि कृतिसाध्यत्वेन
 पाकस्योदनसाधनता, इत्युक्तं तस्मात् कृत-क्रियमाण-
 विलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं चि-

‘कृतेरिति, ‘ज्ञानाभावादिति, सर्वत्र तादृशसिद्धाभावादिति
 भावः । ननु कारणावच्छेदकविशिष्टतादृश्यामेव कारणत्वमिति
 कृतिसाध्यत्वेनोदनादिसाधनत्वादोदनादिसाधनत्वदृश्यामपि कृति-
 साध्यत्वमित्याशङ्कते, ‘न चेति, ‘साधनत्वमपि साध्यमिति साधनता-
 दृश्यामपि कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः । ‘उक्तमिति, साधवात् पाक-
 वेनेव हेतुत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं कृत्यधीनसमयसम्बन्ध-
 वत्त्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकादावोदनाद्युपधायकत्वदृश्यामसम्भ-
 वाच्चेत्यपि बोध्यं । ‘कृत-क्रियमाणविलक्षणमिति अतीतत्वानाद्य-
 चणवर्त्तित्वदृश्यावृत्तमित्यर्थः, ‘कृत्यनन्तरेति कृत्यधीनसमयस-
 म्बन्धवत्त्वमित्यर्थः, ‘साधनत्वविरोधेवेति ओदनादिसाधनत्वदृश्यां
 पाकादाववृत्त्येवेत्यर्थः । ननु यथोक्तसिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं
 विरोधित्वे मानाभावात् पाकादौ युगपत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञाने

बोध्यं । ननु कारणावच्छेदकावच्छिन्ने कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्व-
 विशिष्टसाधनत्वमतः साध्यधर्म एव साधनत्वमिति न विरोध इत्याशङ्क्य
 निराकरोति, ‘न चेति, ‘साध्यमिति साध्यधर्मे इत्यर्थः । वैलक्षण्यमेवाह,
 ‘कृत्यनन्तरेति, नन्वेकावच्छेदेनोभयग्रहाभावेऽप्येकत्र धर्मिणि तदुभयग्रहे न

क्रीर्षाप्रयोजकं तादृशञ्च साधनत्वविरोध्येव । किञ्च
साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छा-
विरोधि, न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तं । एतेन

बाधकाभावः, किञ्चास्तु तयोः परस्परविरोधित्वं तथाप्यवच्छेदकम-
वगाच्चैव विरुद्धयोरेकत्र प्रतीतिरिति नियमे मानाभावः अत्र-
च्छेदकविनियोगेनापि वृत्तः संयोगवान् तदभाववाञ्छेति प्रत्ययदर्श-
नादित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'साधनत्वस्य' स्वर्गादिसाधनत्वस्य,
'सिद्धमात्रधर्मत्वात्' सिद्धत्वव्याप्यत्वात्, सिद्धत्वं खनिष्ठसमयसम्बन्ध-
ध्वंसवत्त्वं चणिकपदार्थं स्वर्गादिसाधनत्वविरहात् कृतिसाध्यत्वञ्च^(१) न
तादृशसिद्धत्वव्याप्यं उत्पत्त्यात्मकचणिकपदार्थेऽपि तत्सत्त्वादिति भावः।

केचित्तु 'साधनत्वस्य' तन्निष्ठसाधनत्वस्य, 'सिद्धमात्रधर्मत्वात्'
तन्निष्ठसिद्धत्वदशामात्रवृत्तित्वात् काश्चिकसम्बन्धेन तन्निष्ठसिद्धत्व-
व्याप्यत्वादिति यावत्, तन्निष्ठसिद्धत्वञ्च तदीयसमयसम्बन्धध्वंसवत्त्वं
साधनत्वस्य फलसमयवर्तित्वघटितत्वेन उत्पत्तिकाले साधनत्वविर-
हादिति भाव इत्याहुः ।

'इच्छाविरोधीति उद्देश्यतया इच्छोत्पत्तौ विरोधीत्यर्थः ।
ननु सिद्धत्वज्ञानस्येच्छां प्रत्यविरोधित्वात्तद्वाप्यवत्वज्ञानस्येच्छाविरो-

(१) नन्वेवं कृतिसाध्यत्वमपि साधनत्वव्याप्यं तज्ज्ञानञ्च इच्छाविरोध्येव
कथमिच्छाकारणमित्याशङ्क्यं निराचिकीर्षुराह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति ।

विरोधः इच्छाः संबोधी तदभाववाञ्छेतिवदित्स्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'एतेनेति
साधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, एवञ्च पूर्वोक्तानुमाने दृष्टान्तासिद्धिरिति

धिले मानाभावः सिद्धत्वस्यापि सिद्धत्वव्याप्यत्वादित्यत आह, 'न
 हीति, 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं । न चेवं भवन्मते कथमिष्टसाधन-
 ताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षा साधनत्वज्ञानस्येच्छा-
 विरोधिनः सत्त्वादिति वाच्यं । अस्मन्मते अनाद्यत्या इष्टसाधनता-
 ज्ञाननाशे सति विनश्यदवस्थादिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टात्कृतिसाध्य-
 ताज्ञानादेव चिकीर्षा कारणतावच्छेदकपूर्वसत्त्वज्ञानपेक्षितत्वात्
 एककासावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया चिरकाशीनेष्टसाध-
 नताज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः । यदि च फलसमयवर्तिन एव
 कारणत्वं तदा स्वाथवहितोत्तरकासावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशि-
 ष्यतया इष्टसाधनताज्ञाननाशकालोत्पन्नात् कृतिसाध्यताज्ञानादेव
 सर्व्वत्र चिकीर्षा, स्वाथवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणवृत्तध्वंसान-
 धिकरणत्वे सति स्वध्वंसाधिकरणत्वं । न चेवमेककासावच्छेदेनै-
 कात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यलपक्षे यत्र प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततो-
 ऽपेक्षानुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञाननाशस्त-
 इष्टसाधनत्वज्ञानं तथापि तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः कार-
 णतावच्छेदकपूर्व्वसत्त्वज्ञानपेक्षितत्वात्, फलसमयवर्तिन एव कार-
 णत्वमते कथेष्टसाधनताज्ञाननाशकालेऽपेक्षानुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यता-
 ज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञानं तत्र तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः
 अथवहितोत्तरकासावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्
 फलसमये कृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वाच्चेति वाच्यं । मम मते द्वित्वा-
 देरपेक्षानुद्धिनाग्रनाशत्वानभ्युपगमेनापेक्षानुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वा-
 सिद्धेरिति भावः । इदन्ववधेयं साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधात्

दृष्ट्यादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारखत्वेन कृत-
मिति निरस्तं । कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे दृष्ट्यादाविच्छा,
तत्साध्येष्टज्ञानादिति गृहाण ।

अन्ये तु सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेष्विच्छाप्रयोज-

काम्यसाधनतासिद्धकं कार्यताज्ञानं^(१) काम्ये हेतुरसु नित्ये त्रौचा-
दिस्मत्ताविषयककार्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमसु साधवाज तु तद्धी-
जन्यमिति प्राभाकराणां दुःखमाधेयमिति । 'एतेनेति, साधनत्व-
ज्ञानस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, 'दृष्ट्यादाविति कृतिसाध्यताप्रकार-
कदृष्टादीच्छासामित्यर्थः, 'उपायेच्छाकारणत्वेनेति उपायेच्छासा-
मान्यकारणत्वेनेत्यर्थः, साधवादिति भावः । 'निरस्तमिति, तत्सा-
धीष्टसाधनताज्ञानस्योक्तबुद्ध्या हेतुत्वाभावादिति भावः । 'तत्साध्येति
सुखादौ दृष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्ती-
च्छावानेव सुखत्वमेव दृष्टेरपि विषयत्वादिति भावः ।

'सुख-दुःखाभावेति सुख-दुःखाभावत्वेन वक्षवदनिष्टाननुबन्धिने
सतीष्टसाधनत्वेन ज्ञातेस्मित्यर्थः, सुखत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यमिति

(१) कृतिसाध्यताज्ञानमिति ग० ।

भावः । 'वदिति, तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छा भवन्ती सुखत्वमिवावच्छेदकतया
दृष्टिमपि विषयीकरोतीति भावः । एतदज्ञाने सिद्धत्वादिकं न भासते
इत्यभिमानः । 'तदेवेति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञाने सतीति शेषः । न च
वक्षवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिः, उद्देश्यत्वज्ञाने तादृष्टज्ञानाभावा-
दिति भावः । वक्षवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वज्ञानं तथैव न्ये । ननु सुख-

कर्मनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदनीयं धर्मान्तरमस्ति
 अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् । तदेव दुःख-
 तत्साधनव्यावृत्तं सुख-तत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोज-
 कमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथास्तीति वाच्यं ।
 सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात्, बध्य-घातक-

शेषः, तेन दृष्टसाधनताज्ञाने न प्रवृत्तिरिति शेषं । 'दृष्ट्या-
 प्रयोजकमिति ज्ञायमानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, 'उद्देश्यत्वमिति
 तत्तत्पुरुषोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'पुरुषार्थपदवेदनीयमिति पुरुषार्थ-
 पदप्रतिपाद्यमित्यर्थः, 'धर्मान्तरं' पदार्थान्तरं, 'अनुगतकार्यत्वेति
 तत्तत्पुरुषेच्छासामान्यलक्षणानुगतकार्यत्वेत्यर्थः । 'तदेवेति, ज्ञायमानं
 इत् कृतिसाध्यताज्ञानसहितमिति शेषः, 'दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं'
 दुःखत्वेन दुःखसाधनत्वेन च ज्ञाताव्यावृत्तं, 'चिकीर्षाप्रयोजकमिति,
 अतएव चैत्यवन्दन-विषभक्षणादौ सञ्जातबाधद्वयायां न प्रवृत्तिस्त-
 दानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात् तज्ज्ञानस्यासम्भ-
 वादिति भावः । उद्देश्यत्वञ्च कारणीभूतेष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशनाशं
 तेन दृष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशे तज्ज्ञानमात्राक्षेप्तेति मन्तव्यं^(१) ।
 'तथास्तीति दृष्ट्याप्रयोजकमस्तीत्यर्थः । 'असम्भवादिति, सुखादेरपि

(१) इति द्रष्टव्यमिति ग० ।

दुःखयोः स्वसाक्षात्कारमात्रनिवर्तत्वात्तयोर्बध्य-घातकभावो न शब्दाख्यद-

भावस्यैकसमये समानाधिकरण्याभावस्य च यत्नादि-
साधारण्यादिति । तन्न । तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादि-
च्छोत्पत्तेः, न हि सुखत्वे ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना
नेच्छेति, तथात्वे स्वतः प्रयोजनहान्यापत्तेः, तदेव हि
स्वतः प्रयोजनं यद्वगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते । किञ्चा-

दुःखसमानाधिकरणत्वादिति भावः । 'एकसमय इति एकदेशका-
न्नावच्छेदेनेत्यर्थः, तेन गिरः-पादावच्छेदेन एकक्षणे एकचात्मनि
सुख-दुःखोत्पादेऽपि न च्छतिः, 'सामानाधिकरण्याभावश्चेति एक-
स्मिन्नधिकरणे अनुत्पद्यमानस्येत्यर्थः, अन्यथा सुख-दुःखयोरपि
एकस्मिन्नधिकरणे एकक्षणावस्थानादसङ्गतेः, 'यत्नादीति, इदमुपस-
र्षणं सुखसाधनाव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । 'यद्वगतमिति येन रूपेण
ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽवश्यं तेन रूपेण इच्छा भवति तत् तेन
रूपेण ज्ञातं स्वतः प्रयोजनमित्यर्थः,(१) 'स्ववृत्तितयेति स्वरूपकथनं

(१) येन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽप्यवश्यं तेन रूपेण इच्छा
भवति तद्वत्ता स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थ इति ग० ।

मपीति विरोधपदार्थमाह, 'एकेति, 'यत्नेति, यत्नविशेषो बोध्यः,
स्वरूपसतस्त्वयात्वेऽतिप्रसङ्ग इति ज्ञातस्यैव तथात्वं वाच्यमेवं सत्त्वाह, 'तद-
ज्ञानेऽपीति, 'यद्वगतमिति येन रूपेण ज्ञानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः,
पाकादिकन्तु पाकत्वादिना ज्ञातं न तथा किन्त्विसाधनत्वेनेति भावः ।
नन्वेवं भोगोऽपि स्वतः पुरुषार्थः स्यादिति चेत्, इष्टापत्तेरित्येके । भोगे

नुगतधर्मकल्पनापि कारणे । न च सुखादि इच्छा-
कारणं अनागतत्वात्, किन्तु तदवगमः, तर्हि सुखा-
दिज्ञाने तत् स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्,

वक्षवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽसति प्रतिबन्धकेऽवश्यमि-
च्छोदयेऽपि इष्टसाधनत्वस्य तथाप्रकारत्वात्^(१) न तेन रूपेण यागा-
दीनां स्मृतः प्रयोजनत्वं भोगस्याप्येवंरूपत्वे तस्यापि सख्यत्वमिति
भावः । नन्वनेच्छानधीनेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मावत्त्वं स्मृतः पुद्-
गार्थत्वमस्त्वित्यत आह, 'किञ्चेति । 'न च सुखादीति सुप्त-
प्रथमान्तं । ग्रहते, 'तर्हीति, 'सुखादिज्ञान इति, 'आदिना
इच्छाविषयान्तरपरिग्रहः, सुखल-दुःखाभावत्व-वक्षवदनिष्टाननुब-
न्धित्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानसमानकाक्षीने इति शेषः, तेन सञ्जा-
तबाधस्य विषमवस्थादित्युदासः । तद्भिर्धर्मस्य नित्यत्वे समवेतत्वे च
जातित्वापत्त्या साक्षात्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् जन्यमेकं तत्
वाच्यं तज्जनने च तादृगसुखादिज्ञानानां प्रत्येककारणत्वे व्यभिचा-
रादन्यतमत्वेन दृष्यारणिमण्यादेरिव एकशक्तिमत्त्वेन वा तादृ-
गसुखादिज्ञानानां हेतुत्वं वाच्यं तथाच इच्छां प्रत्येव तादृग-
सुखादिज्ञानानां तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु किं धर्मान्तरकल्पनयेति

(१) तत्र प्रकारत्वानभ्युपगमादिति ग० ।

इच्छा नास्त्येव इत्यन्ये । तद्भिन्नत्वेन विशेषणादित्यपरे । 'तर्हीति अनुगत-

न, यथा बुद्धेश्यत्वं सुखज्ञानादिषूत्पद्यते अन्यतरत्वात्
तृणारखि-मखिन्यायाद्वा तथैवेच्छैव जायतां, कृति-

परिहरति, 'यथा हीति, 'अन्यतमत्वादिति पाठः, 'अन्यतरत्वादिति
पाठस्तु प्रामादिकः, तद्वर्त्मस्य बद्धतरनिष्ठत्वेनान्यतरत्वेन हेतुत्वे
व्यभिचारात्, 'तथैवेच्छेति धर्मान्तर-तत्कार्य-कारणभावादिकल्पने
गौरवादिति भावः । न च तज्जात्यतिरिक्तनित्यमखण्डं धर्मान्तर-
मस्त्विति वाच्यं । तथापि तस्येच्छां प्रति कार्य-कारणभावकल्पन-
मपेक्ष्य विषयज्ञानविधया क्लृप्तकारणभावेषु सुखादिज्ञानेष्वेव इष्ट-
साधनत्वादिज्ञानविरहकाचीनसुखादिज्ञानव्यावृत्तधर्मान्तरस्य का-
रणतावच्छेदकत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादिति हृदयं^(१) । मनु कृति-
साध्यत्वप्रकारकेच्छायास्त्रिकीर्षात्वे तव नये कलञ्जभक्षणप्रागभावे
निषेधापूर्व्यरूपफलजनके संवादिचिकीर्षाधीना कथं प्रवृत्तिः प्राग-
भावस्य कृतिपूर्वमपि सत्त्वेन कृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधादित्यत-

(१) इति ध्येयमिति ग० ।

त्वेनावच्छेदकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः, 'अन्यतरत्वादिति । यद्यपि बद्ध नां
प्रक्रान्तात्वादन्यतमत्वादित्यर्हति तथापि द्वौ हावमिप्रेत्य तदुक्तं "तेषां
मोहः पापीयानितिवदिति भावः । 'दृश्येति एकशक्तिमत्त्वादित्यर्थः, एत-
न्नोपलक्ष्यं सुखादेर्जन्यधर्मानाम्भयत्वात् असम्भव इत्यपि बोध्यं । यद्यपि
नित्यधर्मपक्षे न दोषस्तथापि तादृशप्रदार्थे प्रमाद्यमेव नास्तीति तात्पर्यं ।
नन्वेवं दुःखाशुत्यादार्थितया प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिर्न स्यात् अनुत्यादस्य प्रागभाव-

साध्यत्वञ्च कृतौ सत्यां अग्निमन्त्रे स्वरूपं न कृतिं
विना, श्लेषसाधारणञ्चेत् । कृतिसाध्यत्वञ्च न कृतेः
पूर्वं । ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्म्मौ न कार्यः तथाच

आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, 'कृतौ सत्यां' अस्मिन् चणे कृतौ सत्यां,
'अग्निमन्त्रे' एतदपिमन्त्रे, 'स्वरूपं' साध्यतयाभिमतञ्च स्वरूपं, 'न
कृतिं विना' नास्मिन्चणे कृतिं विना, तदपिमन्त्रे तस्य स्वरूप-
मित्यनुष्यते, कृत्यधीनसमससम्बन्धवचनमिति तु समुद्धार्यः ।
अधीनत्वञ्च अस्मैतन्वचनसम्बन्धोऽसाधीन इति प्रतीतिवाचिकः स्वरु-
पसम्बन्धविशेष इति भावः । एतच्च प्रागभावेऽप्यस्तीति दर्शयति,
'चेत्तेति, एतच्च श्लेषसाधारणमिति योजयित्वा, कृतिपूर्वं वर्णमायो
चः कस्यचन्यथादिप्रागभावसम्बन्धसाधारणमित्यर्थः । नन्वेवं कृतेः
पूर्वमपि तत्र कृतिसाध्यत्वव्यवहारः सादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्व-
ञ्चेति, तथाच धर्मिणः पूर्व' सत्त्वेऽपि धर्म्यञ्च तदाधीनभावाच्च
कृत्वासाध्यत्वेन तद्व्यवहार इति भावः । 'नन्विति, एतादृशञ्च
कृतिसाध्यत्वरूपमे इति शेषः, 'सन्नपि धर्म्मौ'ति सागादेरव्यवहितपूर्वं

रूपत्वेन कृतिसाध्यत्वादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति । 'श्लेष' दुःख-
प्रागभावादिकं, एतच्च प्रत्यक्षप्रकाशे विपश्चितं । ननु यदि कृत्याग्निमन्त्र-
घटितं कृतिसाध्यत्वं तदा कृतिपूर्वं कृतिकाले च तदभावात् पाकादौ कृति-
साध्यत्वव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'न कृतेः पूर्वमिति एतद्योगक्षयं
कृतिकालेऽपि प्रकृत्यं, तथाचोक्तकृतिसाध्यत्वं तदा नास्तीवेति तत्तदा न
व्यवहित इव किञ्चु कृत्यर्हत्वं कृतिजननस्वरूपयोग्यत्वं व्यवहित इति
भावः । कृतेर्विशेषकल्पमादाव शङ्कते, 'नन्विति, यद्यपि नैयायिकमतसाक्षा-

कथं कार्योऽपूर्वो कामिनोऽन्वयः स खिकत्वेन क्रियातुल्य-
त्वादिति चेत्, न, यदृत्तिकाम्यसाधनत्वं तत्र कार्यता-

विद्यमानोऽप्यपूर्वरूपो धर्मीत्यर्थः, 'न कार्यः' न यथोक्तकृतिसाध्य-
ताविशिष्टः, कृत्यधीनसमयसम्बन्धस्याद्यक्षण एव सत्त्वादिति भावः ।
'कामिनोऽन्वय इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयकं स्वर्ग-
कामकार्यमिति कामिकार्यत्वान्वयबोध इत्यर्थः, 'खिकत्वेन'
विशिष्टस्य फलान्वयवहितपूर्वमसत्त्वेन, 'क्रियातुल्यत्वादिति यथा
यागादावस्त्रित्वेन साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वात्परम्पराघटकस्य
चानुपस्थितेः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वज्ञानं न सम्भवति तथा कृति-
साध्यत्वविशिष्टापूर्वोऽपि साक्षात्साधनत्वबाधात् स्वर्गसाधनत्वज्ञाना-
सम्भवादित्यर्थः,(१) कामिकार्यत्वान्वयबोधे च भवन्मते कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वादिति भावः ।
तस्मात् कृतिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव कृतिसाध्यत्वं वाच्यं तच्च
न प्रागभाव इति हृदयं । काम्यसाधनत्वमात्रं कामिकार्यत्वान्वय-
बुद्धिप्रयोजकं, न तु कार्यताविशिष्टीभूय काम्यसाधनत्वमिति
समाधत्ते, 'यदृत्तौति, 'तत्र कार्यताबुद्धेरिति कर्मणि षष्ठी

(१) विशिष्टस्वर्गसाधनताज्ञानासम्भवादित्यर्थ इति क० ।

रयमिदं तथापि श्रद्धामात्रमेतदित्येके । तटस्यश्रेयमित्यपरे । उपलक्ष्यत्व-
मात्मन्थ परिहरति, 'यदृत्तौति, 'न त्विति, गौरवादिति भावः । न प्रत्व-
क्षेय बोधेति शेषः । 'पाको मत्कृतिसाध्य इति इदानीं पाकः खेच्छाधीन-
मत्कृतिसाध्य इति बोध्यं, तेन प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पाद्यते । नन्विदानीं मत्-

बुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्यताविशिष्टस्य काम्य-
साधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं
न प्रत्यक्षेण कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं
तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् कृतिसाध्यतो-
त्तीर्णे चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवाच्चेति चेत्, न, पाको

तत्र कामिकार्यतात्वयबुद्धिं प्रति विधेर्हेतुत्वादित्यर्थः, 'काम्यसाधन-
तेति कामिकार्यतात्वयबुद्धिप्रयोजिकेति विभक्तिविपरिणामेनानुष-
व्यते, 'इति व्याप्तिः' इत्यभ्युपगमः । 'पाके सतीति तदैव विद्ये-
न्निवसन्निकर्षसम्भवादिति भावः । 'कृतिसाध्यताज्ञानं' खकृतिसाध्य-
ताप्रत्यक्षं । नन्वन्यगोचरकृत्या गान्तरीयकतया उत्पन्ने पाके कृति-
साध्यताज्ञानं भविष्यतीति अन्यगोचरकृतौ तन्निष्ठकृतिसाध्यताप्रत्य-
क्षसाहेतुत्वेन तत्रान्योन्याश्रयाभावादित्यत आह, 'कृतिसाध्यतोत्तीर्ण-
इति कृतित उत्पन्नपाकादावित्यर्थः, तत्र कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवेऽपि

कृतिसाध्यत्वं न प्रसिद्धं एतदनुमानावतारकाले अनुमानकर्त्ता इदानीं-
पदार्थतया अभिमतेन कालेन विशिष्टस्य साध्यस्य क्वचिदप्यग्रहादिति चेत्,
आन्तोऽसि, न हीदानींपदार्थस्य स्थापकतावच्छेदकप्रविष्टत्वेनानुमितिविष-
यत्वमनुमन्यामहे, किन्तु यथा यत्र हेतुस्तत्र साध्यमिति दैर्घिककथाया यत्र
देशे हेतुग्रहः तद्देशीयत्वं साध्यस्य पक्षधर्मेतावन्नात् सिध्यति तथा यदा
हेतुस्तदा साध्यमिति कालिककथाया यत्र काले हेतुग्रहस्तत्कालीनत्वं सा-
ध्यस्य सिध्यति पक्षधर्मेतावन्नादेव न त्वन्यतरस्यापि साध्यकोटिप्रवेशः,
प्रकृतेऽपि व्याप्तिप्रदर्शकेऽयिमग्रश्रे 'यदा तदेति यदोपादानात् कालिक-
व्याप्तिरभिमता, तथाच तत्कालावच्छिन्नपाकस्य पक्षत्वपर्ववसानात् पक्ष-

मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना असम्भे सति मद्दिष्ट-

चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवात् सिद्धत्वधिषः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादित्यर्थः, (१) तथाच यत्र चिकीर्षाधीनकृतिस्तत्र कृतिसाध्यताप्रत्यक्षमन्योन्याश्रययस्यमेवेति भावः । 'मत्कृतीति इदानीन्तनखेच्छाधीनमप्रवृत्तिसाध्य इत्यर्थः, पुरुषान्तरीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेष्वप्रवृत्तेः सप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्सम्पत्तये 'मदिति, बाष्पदृशायां भाविथौवराख्ये प्रवृत्तिवारणाय एतत्काष्ठीनप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्सम्पत्तये इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरथेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च परकृतपाके

(१) सत्त्वादिति भाव इति घ० ।

धर्मैतान्नादेव तस्मान्न इति नोक्तदोषः । नन्वेवं एतत्काले पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानेऽपि इदानीन्तनो या मत्कृतिः तत्साध्यताज्ञानं यत् प्रवर्त्तकं तन्न स्यादिति चेत्, न, आद्यस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्यस्य तथात्वे इदानीन्तनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेन साध्यप्रवेशे 'यस्येत्याद्यिमोदाहरणस्यान्यथाकारत्वापत्तेः । नन्वेवमिदानीन्तनकृत्या चिरकालसाध्ये भाविनि राख्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् एतत्काले कृतिसाध्यमिति ज्ञानाभावादिति चेत्, न, तत्र हि तदुपायदेवताराधनादौ प्रवर्त्तते तत्र च तज्ज्ञानमक्षतमेव, अतएव यत्र तदुपायेन तादृशं ज्ञानं तत्र तदा न प्रवर्त्तते एव । केचित्तु व्याप्तावपि न कालप्रवेशस्तदानीं कृतिसाध्यताधीस्तु वर्त्तमानकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वादयमागुमित्तानुमित्याहुः । अन्ये तु इदानीं कालस्य साध्यप्रवेश एव तथाच तत्प्रवेशो हेतावपि । न चैवं साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं । पूर्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ जातायां तत्र ध्याप्तिरुद्देशे जाते प्रकृतानुमानकात्वे पूर्वप्रसिद्धस्य कालविशेषस्य विशेषणतयैव पूर्वसिद्धसाध्यसाधारणेन व्यापकता-

साधनत्वात् दैवाद्यनधीनत्वे सति मद्दिष्टसाधनत्वाद्वा

श्लोकान्तरकृतपात्रे वा अंगतोबाधः, जीवणयोगिकृत्यादिसाध्यताज्ञाने प्रवृत्त्यसाध्यताज्ञाने च प्रवृत्तेरनुदयात् प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्सम्पत्तये कृतित्वं विहाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेगः, अज्ञातबाधद्वयायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाच्च दृष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया तत्सौकर्याच्च

वच्छेदकरूपेण सिद्धिसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वात् न्यायमते सामान्यलक्षणया पर्वतोद्यवद्भिमानवत् कालविशेषस्यापि भागाच्च । न च पूर्वमिदानीमप्यदार्थस्यापि मातस्याधुनेदानीमप्यदार्थस्यैवैकरूपामावात् कथं पूर्वसाध्यसाधारणमेकं व्यापकतावच्छेदकं स्यादिति वाच्यं । इदानीमप्यदस्य हि प्रवृत्तिविमित्तमनुगतमवश्यं वाच्यं अन्यथा तस्य नानार्थतापत्तेः तथाच तदेवैकमनुगतं व्यापकतावच्छेदकं स्यात्, अन्यथा पर्वतोऽयमिदानीन्तनधूमवत्त्वात् इत्यनुमितिरपि न स्यात् । अतएवेदानीं मत्कृतिसाध्य इति शब्दबोधोऽपि अन्यथा अनुगमेन सङ्केताग्रहात् तदनुपपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, 'इदानीमप्यिमपदार्थयोर्नानार्थत्वादननुगमेन व्याख्ययहादिति पूर्वग्रन्थविरोधात् । पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधादित्यप्यिमग्रन्थविरोधाच्च, इदानीन्त्वस्य पूर्वकालसाधारणत्वेन तत्रापीदानीं कृतिसाध्यत्वश्लाबाधात् अन्यथा अनुगमस्यैव वक्ष्येयायमानत्वात् । साध्ये हेतौ च कालप्रवेशे 'यदा तदेति कालिककथास्तुपदर्शनविरोधाच्च कालस्याधेयकोटिप्रविष्टत्वेन कालेऽधिकारखे हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहात् अन्यथा दैशिककथात्तावपि तत्तद्देशीयत्वस्य साध्याद्यन्तर्भावपत्तेः, यद्योक्तं पूर्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ व्याप्तिग्रह इत्यादि, तन्न, तत्रापि साध्याप्रसिद्ध्या तावृष्टानुमित्यसम्भवात् ।

हेताविष्टसाधनताप्रवेगस्यावश्यकत्वेन तत्सार्थक्याय खेच्छाधीनेति खविषयकेच्छाधीनेत्यर्थः । यत्तु अने प्रवृत्तिवारणाय खेच्छाधीना या प्रवृत्तिस्तस्याध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अतः खेच्छाधीनेति खविषयकेच्छाधीनेत्यर्थकं इति, तत्तुच्छं, अने प्रवृत्तिवारणाय खेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसत एव^(१) कारणतावच्छेदकतया तज्ज्ञानस्यानुपयुक्तत्वान्तर्दर्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्यैव^(२) प्रवृत्तिविशेषणत्वाच्च, स्वपदं

(१) अन्यथा खेच्छाधीनत्वस्य ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वे भोजनेच्छायां खविषयकत्वम्भममादाय अने प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः ।

(२) अने प्रवृत्तिवारणार्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं कारणतावच्छेदककोटौ निवेष्टितं प्रागेवेति भावः ।

यदि चोक्तगत्या कालिकव्याप्त्या तत्रानुमितिसदा प्रकृतेऽपि तदस्य इदानी-
भ्यदे च कालशक्ते शक्तिग्रहसहकारितया स्वरूपसदेवोच्चारणकालत्वमन्यद्वा
धीनियामकं यथाहमादिपदे उच्चारयित्वादिकं नियमतस्तस्यैव बोधनादतो
न शब्दबोधानुपपत्तिः । न च तस्य नागार्थता तददेव, अतएवानुमाने
शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वादिति ग्रन्थकृता प्रागुक्तं । इदानीं वज्रि-
मान् इत्यनुमितिरपि कालिकव्याप्तिग्रहे सत्युक्तगत्वैव यत्र एतत्कालीनधूम-
स्तत्र एतत्कालीनवज्रिरिति विशेषकालघटितहेतु-साध्ययोर्देशिकव्याप्तिग्रहे
क्षिपिदन्वयापि । न च प्रकृतेऽपि तथा व्याप्तिरस्त्विति वाच्यं । सर्वत्र तथा
व्याप्त्यग्रहात् तथा सत्त्वतीतपाकादौ व्यभिचारप्रसङ्गाभावेनाप्ये तन्निरासस्या-
सङ्गतत्वापाताच्चेति दिक् । 'मत्कृतिं विनेति इच्छाधीनमत्कृतिं विनेत्यर्थः,
तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे न व्यभिचारः, सत्त्वन्तं दृष्टौ व्यभिचारवारणाय ।
'मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदं परकृते मदिष्टसाधने व्यभिचारवारणाय । सत्त्व-
न्तमात्रोपादाने अने व्यभिचारादुत्तरप्रतीकं । 'मदिष्टेत्यत्र मत्पदं तत्रैव

प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकधर्मपरं । 'मत्कृतिं विनेति, वृत्त्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यम् इदानीन्तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थकं, प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, साध्ये इदानीन्तनत्वञ्च प्रवृत्तिविशेषतया^(१) भावियौवराख्ये व्यभिचारवारणाय इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं, इदानीन्तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वञ्च इदानीन्तनमत्कृतिव्यक्तिर्धस्य^(२) फलोपधायिका तत्रैव वर्तन्ते, न तु तत्स्वरूपयोग्यभावे तेन न तद्दोषतादस्थं, प्रवृत्ति-

(१) इदानीन्तनप्रवृत्तिघटितसाध्यस्यैव तत्रासत्त्वं न तु तदघटितस्येति

(२) यस्य पाकादिरूपफलस्य ।

[भावः ।

व्यभिचारवारणाय, तस्यापि मदीयश्रमार्थि-मदीयशत्रोरिष्टसाधनत्वात् । ननु श्रमवदन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्ये मदिरुसाधने जलसंयोगादौ व्यभिचारः । न च खेच्छाधीनमत्कृतिं विनेति विवक्षितं, तथा सति ततः एव श्रमे व्यभिचारवारणे मदिरुत्पत्तस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्, न, अन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्य-मदिरुसाधनान्तत्वे सतीत्यस्यापि विशेषणत्वात् । यद्यप्यन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्यान्यत्वे सति इत्येव कृते श्रमेऽपि व्यभिचारवारणादुत्तरप्रतीकं व्यर्थमेव तथापि तस्य हेतुन्तरतया प्रकृते न दोष इति ध्येयं । ननु वस्तुतो यद्भवदनिष्टानुबन्धेव तदनुबन्धित्वेन, मत्कृतिं विना सदेव तां विना असत्त्वेन, मदिरुसाधनमेव मदिरुसाधनत्वेन श्रमविषयस्तदा तत्र वस्तुतो निवृत्तहेतुरस्ति कृतिसाध्यत्वं नास्तीति कालिकव्याप्तौ व्यभिचारात् । न च तत्त्वेन श्रायमानत्वं प्रकृतहेतुर्थः, तच्च तत्र दोषान्नास्तीति वाच्यं । तत्त्वेन श्रायमानेऽपि निगडनिष्कणदेहस्यामवातजड़ीकृतकलेवरस्य वा क्रियानुत्पादेन व्यभिचारतादवस्थाप्रदिति चेत्, न, उक्तभ्रमादेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धे तद्वापार-

साध्यत्वस्य साध्यतया जीवनयोनिष्ठतिसाध्ये प्राणपञ्चकषणद्वारे अभि-
चारवारणाय कृतित्वं विहाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेशः । न चेदं प्राग्-
दुर्घं तादृशप्रवृत्तेरसम्भिकृष्टत्वात् यत्तद्ग्रां सामान्यतोव्याप्तिस्थले
पञ्चधर्मावस्यस्यसाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतु-
प्रसिद्धेरावश्यकत्वादिति^(१) वाच्यं । अनायत्या शब्दादिना कषणित्
प्रसिद्धिकल्पनात् साध्ये स्नेहाधीनत्वस्य प्रवेशात् हेतौ च
तदप्रवेशादन्यविषयकप्रवृत्त्या नाम्तरौच्यकतयोत्पन्ने दृप्त-भोजनादौ
अभिचार इत्यतो विग्रेह्यदृष्टं, तदानौत्तनमदिच्छाविषयसाधनत्वं
तदर्थः, यथोक्तभोजनादिसु न तथा तत्फले काष्ठान्तरे इच्छा-

(१) सामान्यव्याप्तिस्थले प्रकृतसाधनान्यसाधनसजातीये प्रकृतसाध्यान्यसाध्य-
सजातीयव्याप्तिग्रहसहकृतस्य पक्षे प्रकृतसाधनवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वेन
हेतुज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।

स्यानिर्बूढतया तेनेष्टाजननादिसहाधनत्वस्यैव तत्राभावेन हेत्वसत्त्वात् 'असि-
द्धस्येत्याद्यग्निमयश्रपथ्यांजोचनया साधनपदस्य पक्षोपहितपरत्वकाभात्,
अतएव सम्प्रति मदिसहाधनतायोग्ये चिरभाविपाकादौ न अभिचारः । न
चेष्टसाधनत्वस्य कृतिं विनाऽसत्त्वस्य सिद्धासिद्धधर्मतया विरोधादेकदा एक-
धर्मिण्यतत्वेन भानं न स्यादिति वाच्यं । एकत्र स्थूलकाले द्वयोरवच्छेदभेद-
सादाय तदग्रहात् । नन्वेवमिसहाधनत्वेनैव सामञ्जस्ये किं बलवदनिष्ठाननु-
बन्धितोपादानेन । न च तदनुपादेयमेवेति वाच्यं । 'बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-
स्येत्याद्यग्निमयश्रविरोधादिति चेत्, न, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य साध्येऽपि
विवक्षिततया भ्रमकृते मधु-विषसम्प्लान्नभोजने अभिचारवारकत्वेन तदुप-
योगात् । न च साध्ये तदुपादानं विफलमिति वाच्यं । स्नेहाधीनकृतिसाध्य-
त्वेन ज्ञायमाने मधु-विषसम्प्लान्नभोजने बलवदनिष्ठजनकत्वग्रहदशायां न

सन्नेऽपि तदा तत्पुरुषस्येच्छाविरहात् पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
 करण्येन हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिरतो न भागाधिद्विर्दोषाय । न-
 न्वेवमपि आनुसङ्गिकेच्छाविषयसुखसाधने पिष्टकादिमध्यस्थितमीन-
 भोजनादौ गान्तरौयके व्यभिचारो दुर्म्भारस्य विशेषदक्षसापि
 यत्नात् स्नेह्याधीनत्वघटितसाध्यस्य चासत्तात् । न च फलेच्छास-
 न्ने तद्विषयकेच्छाधीनकृतेरावश्यकत्वात् तत्र तादृशसाध्यमयसीति
 वाच्यं । फलेच्छासन्नेऽपि तत्साधनताज्ञानाभावाद्युपादानप्रत्यक्ष-
 कृतिहेतुतया तदभावाच्च मीनभोजनादौ कृत्युत्पादासम्भवात् । न
 च हेतावपि स्त्रविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया अन्वेच्छा-
 धीन-मत्कृतिसाध्यान्वये सतीत्यनेन वा हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं ।
 विशेषदक्षवैयर्थ्यापत्तेः । न च धूमप्रागभाव-धूमविशिष्टप्रमेयत्वो-
 रिव धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथापि साधनताघटक-
 पूर्ववर्त्तित्वादेरेव सार्थकत्वेनान्यस्य वैयर्थ्यात् आनुसङ्गिकेच्छावि-
 षयसाधने गान्तरौयकमधु-विषयसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारणाय
 वक्ष्यमाणवसदनिष्ठाननुबन्धित्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । न च तन्नये
 वक्ष्यवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताखिप्पककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्ति-

प्रवृत्तिरिति तद्विषयत्वेनापि तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च तावता तज्ज्ञानाभाव-
 हेतुतास्त्विति वाच्यं । तदभावकारणत्वे गौरवाच्चनकज्ञानं विघटयत एव
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादत एव न्यायनयेऽपि तद्विषयतया ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं ।
 अन्ये तु सङ्घातबाधस्य मधु-विषयसम्पृक्तान्नभोजने कृतेरनुत्पादात् यथाश्रुत-
 साध्ये व्यभिचारात्तद्वारणायैव तद्विशेषणमिति वदन्ति, तन्निश्चयं, तदा
 तस्यानिव्यञ्जत्वेनेष्टाज्जनकतया इष्टसाधनत्वस्याभावेन तत एव तद्वारणात्

हेतुतया तत्सम्बन्धे हेतौ तदुभयोपादानमिति वाच्यं । तथापि
 व्याप्तिगहानुपयुक्तत्वेन व्यर्थविशेषणतातादवस्थ्यादिति, मैवं, अन्ये-
 ष्काधीनकृतिसाध्यं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीदानौत्तममदि-
 ष्काविषयसाधनं यत् तदन्यत्वे सतीत्यनेन हेतुविशेषणात् अतो
 न यथोक्तान्तरौचकमीनभोजनादौ व्यभिचारः, यथोक्तान्तरौ-
 चकतप्तभोजनादेर्धयोक्तान्तरौचकमधु-विषसम्पृक्ताभोजनादेरपि
 तादृशविशिष्टान्यत्वेन तदारकतयैव विशेष्यदस-बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वदस्योर्न वैयर्थ्यं । न च प्रतियोगिकोटौ बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वेष्टसाधनत्वयोः कथमुपादानमिति वाच्यं । बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वसाधनतासिद्धककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन हेतौ तदुभयोपा-
 दानस्यावश्यकतया तत्सार्थक्याय तदुपादानात् अक्षय्याभावघटक-
 तया च वैयर्थ्याभावादिति गुरुचरणाः ।

निष्पन्नत्वे खेष्काधीनकृतिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वाज्जीवनयोनिकृतेस्तदनु-
 त्पत्तेः, अन्यथा बलवदनिष्टाननुबन्धिनि भोजनादौ तदनुबन्धित्वम्भमदशायां
 कृतेरनुत्पादेन तद्विशेषणदाने व्यभिचारस्य वक्ष्यसेपत्वादिति सङ्केपः । यत्तु
 पिष्टकादिमध्यस्थितविषमन्त्रये त्वन्निरूपेष्टसाधने खेष्काधीनकृतत्वसाध्ये यथा-
 श्रुते व्यभिचार इति तद्विशेषणमिति, तत्तुच्छं तन्मध्यस्थितमीनादिभोजने
 तथापि व्यभिचारात् । 'दैवादीति, आदिपदेन परकृत्वादिपरिराहः, तदन-
 धीनत्वञ्च तदनधीनोत्पत्तिकत्वं, तेन न निर्व्येष्टसाधने व्यभिचारः, यद्यपि
 पाकस्याप्यदृष्टजन्यतया दैवाधीनत्वमसिद्धं तथापि इच्छाधीनकृतत्वसम-
 बहितसामग्र्यनधीनोत्पत्तिकत्वे सतीत्यत्र तात्पर्यं, एतच्च दृष्टौ व्यभिचार-
 वारणाय, अन्यच्च सर्वं पूर्वोक्तां बोध्यं इति प्रकाशः ।

अन्वे तु यस्मिन् काले गान्तरौयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा
तादृशकाल एव इष्टसाधनताघटकीभूतेच्छाविशेषणत्वेनोपादेयः,
अथा यस्य पुरुषस्य गान्तरौयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा स एव
मत्पदेनाभिधेयः, तथाच हेत्वभावादेव गान्तरौयकमीनभोजनादौ
न व्यभिचारः । न च तथापि तादृशपुरुषस्य तादृशकाले च
प्रवर्त्तकज्ञानानुपपत्तिर्यथोक्तव्यभिचारादिति वाच्यं । तत्र स्ववि-
षयकेच्छाधीनतदातनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्व-
मात्रस्यैव सिद्धत्वात्^(१) इच्छायां स्वविषयकत्वान्तर्भावादेव गान्तरौ-
यके व्यभिचाराभावात्, साधे स्वविषयकेच्छाधीनत्वमप्रवेश्य तदा-
तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव वा तत्र
सिद्धत्वात् । अप्येष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्यैव काम्ये प्रवर्त्त-
कत्वात् तत्र उक्तहेतुना कार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना । न च
तत्राद्ये इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वपर्यन्तं नापेक्षितं किन्तु कामनाज्ञा-
नजन्यत्वं तच्चेच्छाया सिद्धे प्रवेशादेव सम्भवतीति वाच्यं । तथा
यति इष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि उक्तहेतुना कार्यताज्ञाने प्रवृत्त्यापत्ते-
रिति चेत्, न, उक्तयुक्त्वा स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यपदेन तादृश-
प्रतिसन्धानविशिष्टस्यैवाभिहितत्वात् हेत्वन्तरजन्यकार्यताज्ञानस्यापि
कथञ्चित्तादृशत्वसम्भवेन प्रवर्त्तकत्वात् वक्ष्यमाणसामान्यमुख्यात्तौ च
तत्तत्काशातिरिक्तत्वेन काष्ठः तत्तत्पुरुषातिरिक्तत्वेन पुरुषो वा
विशेषणीयः तेन न तदसङ्गतिरपीति प्राञ्जः ।

(१) तत्र स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य तदागोन्तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्त-
व्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव सिद्धत्वादिति क० ।

मङ्गोजनवदित्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यताज्ञानं यस्य* य-

केचित्तु हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया साध्य एव वा स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्न विशेषणीया तेन गान्तर्रीयकमीनभोजनादौ न व्यभिचारः । न चैवं विशेष्यदक्षादिवैद्यर्थमिति वाच्यं । तस्य हेत्वप्रविष्टत्वात् किन्तुक्रमेण बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्यैव कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतया तज्ज्ञानावश्यकत्वप्रदर्शनाय तदभिधानात् । अस्तु वा हेतुप्रवेशसाथापि न सतिः परार्थं हि नेदमनुमानं किन्तु प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतं स्वार्थमेवेति अर्थविशेषणत्वादेरदोषत्वात्^(१) प्रयोजनन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वसम्पत्तिरेवेत्याहुः । तदसत्, बलवदनिष्टाजनकत्वञ्च खिन्नविशेषणं तेन 'मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने न व्यभिचार इत्युत्तरयन्वासङ्गतेः यथाश्रुतेऽपि व्यभिचाराभावादिति सङ्केपः ।

'देवेति, वृक्षादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, इदानीन्तनमप्रवृत्त्यघटितसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वं तदर्थः, तेन पाकादेरप्यवृष्टाधीनत्वात्साधिविद्धिर्न वा नित्ये इष्टसाधने आत्मादौ व्यभिचारः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । तत्तत्काङ्क्ष-तत्तत्पुरुषस्य साध्य-हेतुघटकतया साध्यस्य स्वत्वघटिततया च विशेषतो व्याप्तिघट्टसत्ताभावात् अन्तर्ज्ञां सामान्यतो व्याप्तिमाह, 'यस्येति, 'यदा तदेति इत्यप्यथि यदा-

(१) अर्थविशेष्यत्वादेरदोषत्वादिति क०, ग० ।

* 'यस्येति एतत्प्रोपञ्चखं अग्रिमहेतावपि एवमेव योज्यमिति भावः ।

दृष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत् तदा
तत्कृतिसाध्यं इति व्याप्तेः । असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभा-
वात्, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन न
मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारः । अतीतपाके च

तत्र-तदातमेत्यर्थः, तथाच यद्य यत् मत्कालीनेच्छाविषयसाधनं
यदातनेच्छाधीनयत्प्रवृत्तिं विना न सिध्यति तत् तदातनस्नेच्छा-
धीनतत्प्रवृत्तिसाध्यमिति व्याप्त्यर्थः, (१) । नन्वस्त्रीकस्याप्यभावाधिकरण-
त्वाभ्युपगमनृनये स्त्रीके व्यभिचारस्तत्र प्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादित्यत-
श्चाह, 'असिद्धस्येति स्त्रीकस्येत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वाभावादिति,
अत्यन्तदक्षाभावाच्चेत्यपि बोध्यं । तथाचस्त्रीकस्याप्यभावाधिकरण-
त्वाभ्युपगमनृनये तत्र साध्याभावाधिकरणत्वसत्त्वेऽपि हेतोरसत्त्वादेव न
व्यभिचार इति भावः । 'बलवदिति इदानीन्तनमदीयबलवद्द्वेष-
विषयदुःखाजनकत्वञ्चेत्यर्थः, 'मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजन इति इदानीं
मरणवन्मदुःखे बलवद्द्वेषवतः पुरुषस्यान्यविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाधे
नाम्नरौयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने तदातनेच्छाविषयमधुभोजन-

(१) यत् यत्कालीनयत्प्रवृत्तित्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्ववि-
शिष्टयदातनयदिच्छाविषयसाधनं भवति तत् स्नेच्छाधीनतत्कालीन-
तत्प्रवृत्तिसाध्यं भवतीति पर्यवसितोऽर्थः ।

अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह, असिद्धस्येति तथाचेष्टसाधनत्वदर्शनादेव सिद्धत्व-
सिद्धे विश्लेषनिषेधात् परिशिष्टकृतिसाध्यत्वं पर्यवस्यति इत्यर्थः, 'सामा-

कृतिसाध्यतोत्तीर्णं न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि
 कृतिसाध्यत्वात्, अतीततादृशयाच्चातीतौदनेच्छाविर-
 हेच्छेष्टसाधनत्वाभावात् । अतएव निदाघदूनदेहोवर्षति
 वारिदे तोयदात्तोयलाभसम्भावनायां वा सरोऽवगा-
 हने न प्रवर्तते इष्टसन्तापशान्तिसाधनतोयसम्बन्धस्य

जन्यसुखसाधने इत्यर्थः, तस्य स्वविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्यत्वाभा-
 वादिति भावः । 'भोजनं' गलाधःसंयोगजनकक्रिया, फलावच्छि-
 न्नव्यापारस्यैव धाल्यत्वात् । 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णं इति वर्तमानपाक-
 इत्यर्थः, यत्तद्गर्भसामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः विशिष्य इदानीन्तनत्व-
 घटितविशेषव्याप्तौ वा, आद्ये 'सामान्यत इति तस्यापि सामान्यतः
 स्वकृतिसाध्यत्वात् यदातनप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं
 यत्र वर्तते तदातनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादिति यावत् ।
 द्वितीये 'अतीतेति, 'इष्टसाधनत्वाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविष-
 यसाधनत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं एतत्कालीनप्रवृत्तिघटित
 सत्यन्ताभावादित्यपि द्रष्टव्यं । 'अतएवेति यत एव इदानीन्तन-
 मप्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीति विशेषणमतएवेत्यर्थः, 'सरोऽवगा-
 हने' दूरस्वसरोत्तितोयसम्बन्धे, 'निदाघदूनदेह इति इष्टसाधनत्व-

न्यत इति यदा हेतुरस्ति तदा साध्यमपीति कालगर्भव्याप्तौ न व्यभिचार-
 इत्यर्थः, यदा चातीतदृशायां साध्यासत्त्वं तदा हेत्वभावादेव न व्यभिचार-
 इति । 'अतीतेति, मवृत्तिं विनाऽसत्त्वमपि नास्तीत्यपि बोध्यं । मवृत्तिं विना

स्वकृतिं विनापि सिद्धिप्रतिसन्धानेन सिद्धाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च मत्कृतिं विना न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते तदा प्रवर्त्तते ।

यस्य सन्तापशान्तिमाषमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्ट-साधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते उपस्थितदृष्टितोऽपि तत्-सम्भवादिति कश्चित्, तन्न, तोयसम्बन्धत्वेन सन्ताप-

सम्पत्तये, 'सिद्धाभावेन' सिद्धविशेषणसत्यन्तनिश्चयाभावेन, इदमुप-सक्तत्वं नक्षवदित्यादिविशेषणनिश्चयाभावेनेत्यपि बोध्यं^(१) । 'मत्कृतिं विना' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिं विना ।

विशेष्यभागज्ञानाभावादेव न तत्र कृतिसाध्यत्वज्ञानमित्येकदेश्चिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'उपस्थितेति, तथाच व्यभिचारात् कारकत्वप्रतिसन्धानमिति भावः । 'तोयसम्बन्धत्वेनेति न तु तत्तत्तो-यसम्बन्धत्वेन येन व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

केचित्तु इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीदानीन्तनमत्-प्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वानुमाने सिद्धं तावतापि नाम्नी-वकटप्रभोजने व्यभिचारवारणात् तत्फले तदानीमिच्छाविरहेण

(१) सरसो दूरस्थत्वात् तद्वृत्तितोयसम्बन्धन्यसुखे नक्षवद्देशो भव-तीति भावः ।

असत्त्वे सतीत्यस्य प्रयोजकत्वमाह, 'अतएवेति, विशेष्यभागाप्रतिसन्धाना-देव । तत्र सिद्धाप्रतिसन्धानमित्येकदेश्चिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'तो-येति तोयविशेषसम्बन्धनेत्यर्थः, स्वैकदेश्चिमतं दूषयति, 'कार्येति कृति-

शान्तिसाधनत्वं तस्य च सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् अ-
न्यथा दृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि
तत्सिद्धेः ।

कार्यसाधनत्वञ्च कृतिसाध्यत्वे न लिङ्गं पाकादिवदो-
दनादेरपि^(१) प्रवृत्तेः पूर्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् ।

तदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि विरहादिति प्रसपन्ति, तन्मतसुप-
न्यस्य दूषयति, 'कार्येति, 'कार्यसाधनत्वं' सत्यन्तर्हितमिदानीन्त-
नमतप्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं, 'हेत्वभावादिति, इदसुपस्यस्यं नात्तरी-
यकद्वयभोजनजन्यफले तदानीमिच्छाविरहेऽपि नात्तरीयकविधया
अन्यगोचरप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तद्भोजने व्यभिचारस्य दुर्व्या-
रत्वात् "प्रचाक्षणाद्धीतिन्यायेन साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य
हेतौ तत्रवेश्यान्याय्यत्वात्^(२) इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वस्य^(३) तावता-
प्यनिर्व्याहारेत्यपि बोध्यं ।

(१) पाकादाविव भोजनादावपीति ग० ।

(२) कृतिसाध्यसाधनत्वप्रवेश्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु तत्रापि साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य इष्टसाधनत्वं साध्ये
प्रवेशितमिति तुल्यमित्यत आह, इष्टसाधनत्वेति ।

साध्येत्यर्थः, ननु सामयेव मागमत आह, 'प्रवृत्तीति, तथाच सामयेव
नेति भावः । 'तत्प्रकारकेति, यद्यपि गुरुमते शुक्तिविशेष्यक-
रजतत्वप्रकारकेच्छया अतथाभूतज्ञानसाध्यतया व्यभिचारस्तथापि वा
वत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगि-
नीति नियमोऽस्ति च भेदाग्रहहेतुतावाच्छेदकतया रजतत्वप्रकारकज्ञानं

नन्वेवं^(१) सिद्धज्ञानमेव प्रवर्तकं अस्तु प्राथमिक-
त्वात् आवश्यकत्वाच्च । न च साधवात् कृतिसाध्यत्व-
ज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन
दुग्पदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितिप्रतिब-

‘सिद्धज्ञानं’ कृतिसाध्यत्वानुमापकसिद्धज्ञानं, तथाच इष्टसाधन-
ताज्ञानं प्रवर्तकमायातमिति भावः । ‘प्राथमिकत्वादिति, यद्यपि
प्राथमिकत्वं^(२) न तर्कः किन्तु प्रथमोपस्थितत्वमेव, तथापि तन्मते
ज्ञानस्य स्वरूपाद्यतया प्राथमिकत्वे प्रथमोपस्थितत्वमपीति भावः ।
समते हेतुमाह, ‘आवश्यकत्वादिति आवश्यककृतनिमित्तपूर्ववर्तिताक-
मादित्यर्थः, तथाच कृतनिमित्तपूर्ववर्तिताकस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रं
व्यस्योच्यमिति साधवमिति भावः । ‘साधवादिति अवच्छेदक-
साधवादित्यर्थः, ‘तथा’ प्रवर्तकं, यद्यपि इष्टसाधनतासिद्धककृतिसा-
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे सावच्छेदकसाधवं, तथापि प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति मताभिप्रायेणेदं, ‘तदा’ प्रवृ-
त्तिपूर्वं, ‘दुग्पदुपस्थित्यभावादिति प्रवृत्तिपूर्वमुभयवादिशिद्धत्वा-
भावादित्यर्थः । ननु अनुमितिसामर्थ्येव मानमित्यत आह, ‘प्रवृत्ति-
सामर्थ्येति तथाचानुमितिसामर्थ्येव नास्तीति भावः^(३) । यद्यपि यच्च
परामर्शकाख्ये नोपादानप्रत्ययं तत्रैव न प्रवृत्तिसामर्थ्यौ, तथाप्यच्च

(१) एतच्च नैयायिकेनाशङ्कितं ।

(२) प्राथमिकत्वं प्रथमोत्पत्तिकत्वं, न तर्कं इत्यत्र न तन्ममिति पाठान्तरं ।

(३) प्रतिबन्धकाभावस्यापि सामर्थ्यौघकत्वादिति भावः ।

न्याच्चेति चेत्, न, लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यत्वाप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् । अतएव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्तकं । ननु पाकादिः कृतः क्रियमाणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्, नाप्यनागतः, भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः, पाकत्वं

प्रवृत्तिपदं चिकीर्षापरं, चिकीर्षां प्रति च नोपादानप्रत्यक्षं कारणं मानाभावादिति भावः । 'कृतिसाध्यत्वाप्रकाश इति कृतिसाध्यत्वाविषयक इत्यर्थः, 'तस्याहेतुत्वादिति तस्य हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः, तत्प्रकारकसंबादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वादिति भावः । 'अतएव' चिकीर्षायां तस्य हेतुत्वासम्भवादेव, 'लिङ्गान्तरज्ञानं' नित्यस्थले श्रौचादिमत्त्वज्ञानं, 'तस्य कृतिसाध्यत्व इति तस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्व इत्यर्थः, 'मानाभावेन' तदा मानाभावेन,^(१) परैः सामान्यप्रत्यासत्तेरनभ्युपगमादिति भावः । 'आश्रयासिद्धेरिति आश्रयस्य पक्षत्वेनाभिमतस्य भविष्यत्पाकस्थानिस्रयादित्यर्थः, तथाच तत्पक्षकानुमितिं प्रति तज्ज्ञानस्य

(१) भविष्यत्पाकेऽपि कालान्तरे चक्षुःसंयोगादिसत्त्वान्मानाभावेनेव सङ्गतमतः पूर्यसम्बलितार्थमाह, तदा मानाभावेनेति ।

तत्रापि प्रयोजकमिति भावः । 'अतएवेति, तत्रापि कृतिसाध्यत्वाप्रकाशादन्यथा सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । 'बाधादिति कालिकस्यात्या पक्षधर्मतावसात् तत्काले कृतिसाध्यत्वं सिध्यति एतच्च तत्र बाधितमित्यर्थः,

अविद्यदृष्टिं सामान्यत्वात् गीत्ववत् इति मानमिति
चेत्, न, मानाभावेन गीत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाक-
मात्रं पक्ष इति चेत्, न, माचार्यो यदि पाकत्वं तदा
बाधोऽस्तिज्ञासिद्धिश्च । सर्व्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धभागे
बाधोऽनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः

हेतुतया तज्ज्ञानं विना कथं तत्पक्षकानुमितिरिति भावः ।
'अविद्यदिति एतत्कासीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तौत्यर्थः, न तु
प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वमात्रं^(१) यदा कदाचिद्वर्त्तमानप्रागभावंप्रति-
योगिवृत्तितया सिद्धबाधनापत्तेः, 'सामान्यत्वादिति, यद्यपि सामा-
न्यत्वं जातित्वं तच्चात्म-मनस्त्वादौ अतीतचैत्रादिमाषट्तिचैत्रत्वादि-
जातौ च व्यभिचारि समानकासीनानेकानित्यसमवेतत्वे अतीत्यनेन
विशेषितेऽपि कुस्त्रास्यविशेषादिजन्यतावच्छेदकस्तीतघटादिमाषट्-
त्तिजातौ व्यभिचारि, तथापि स्त्राश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगि-
वृत्तिधर्म्मत्वादित्यर्थः, 'यदि पाकत्वमिति, पाको मौच्यते इतर-
मिच्छत्वेन प्रतीयतेऽनेनेति श्रुत्यन्त्येति भावः । 'तस्य' पाकस्य, निर्द्धार-
रूपे षष्ठी^(२) । 'वर्त्तमानाद्युदासीन इति वर्त्तमानत्वादिकं पक्षतः-

(१) न तु वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रमिति ख० ।

(२) तन्मध्ये यः सिद्धभागस्तत्त्वर्थः ।

'अप्रसिद्धेदिति, एतच्चोपलक्ष्यं आत्मत्व-चैत्रत्वादौ व्यभिचारोऽपि बोध्यः ।
'वर्त्तमानेति विद्विष्य यदि पक्षः क्रियते तदैव दूषणावकाशो नान्यथेत्यभि-

पाकः पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं न बाधितमित्यपि न, सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेः सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे वा सिद्धविषयेच्छा-
प्रवृत्त्याद्यनुत्पादकत्वाच्च । कृत-क्रियमाणसाधारणकृति-
साध्यत्वज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिश्चोत्पद्यते,
अनन्यगतिकत्वेन तथाकारणस्वभावकल्पनादिति चेत्,

वच्छेदेकेऽनिवेश्येत्यर्थः, 'पाकः' पाकत्वेनैव पाकः, 'पाकसामान्ये'
पाकत्वावच्छिन्ने, तत्तत्पाकलक्षणेनैव सिद्धपाके बाधज्ञानात् तथाच
पाकलक्षणे पाके बाधज्ञानाभावात् पाकत्वावच्छिन्नपाकपक्षिकै-
वानुमितिरिति भावः । 'सिद्धस्य' ज्ञातस्य, 'अनुमितेः' उक्तानुमितेः,
'सिद्धविषयत्वे' पाकलक्षणे सिद्धपाकविशेषकत्वे, 'बाधात्' बाधि-
तविषयकत्वप्रसङ्गात् अन्यथाख्यातित्वप्रसङ्गादिति यावत्, अन्यथा-
ख्यात्यभ्युपगमे दूषणमाह, 'भिन्नविषयत्व इति सिद्धमात्रविशेषकत्वे
इत्यर्थः, 'अनुत्पादकत्वादिति समानविशेष्यत्वेनैव तेषां कार्य-कारण-
भावादिति भावः । शङ्कते, 'कृत-क्रियमाणसाधारणेति इदानीम-
नत्वाद्यविषयकत्वप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानादेवेत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिसाध्यत्व-
मात्रं साध्यमतो नान्यथाख्यातिरिति भावः । ननु तथापि अन्य-
विषयकज्ञाने कथमन्यत्र चिकीर्षा स्यादित्यत आह, 'अनन्येति,

मानः, सामान्यस्य यावद्विशेषनियतत्वादसिद्धस्याज्ञानात् सामान्येन रूपेण
सिद्धस्यैव पक्षत्वादुक्तदोषतादवस्थाप्रमित्याह, 'सिद्धस्येति, 'कृतेति, यद्यपि
ज्ञानादेः समावविषयत्वं प्रागुक्तं तथापि भिन्नवादिमतेनेदं । 'बाधुश्चमिति

तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं
ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् ।
तथाच सिद्धज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् ।
यत्तु स्मृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिः स

‘तथाकारणस्वभावेति समानप्रकारकत्वेन कार्य-कारणभावकल्पना-
दित्यर्थः, ‘तादृशमिति इदानीन्तनमत्प्रवृत्त्युत्तरभविष्यत्स्वरूपमित्यर्थः,
‘नास्ति’ विषयो न भवति ।

‘स्मृतपाके’ पाकस्वरूपेण स्मृते सिद्धपाके, ‘कृतिसाध्यत्वासंसर्गा-
ग्रहादिति इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः, स्मर-
णात्मकेदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहसहकृतादिति शेषः, तथाचा-
नुमानाभावेऽपि न चतिरिति भावः । न चैवं तत्प्रकारकसंवा-
दीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनिश्चयमभङ्ग इति^(१) वाच्यं । यत्त-
त्त्वादेरनुगमात् कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्यैव एव तथा नियमात् ।
न चैवं सिद्धज्ञानमेव प्रवर्तकमस्त्विति^(२) वाच्यं । सर्वत्र प्रवृत्तिपूर्व-
मनुमानानभ्युपगमेन सिद्धज्ञानस्य पूर्ववर्तिताया एवास्मिद्धेरिति
भावः । ननु कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्तकत्वे सञ्जातबाधद्वारायां

(१) या यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानजन्येति नियममभङ्ग इत्यर्थः ।

(२) प्रवृत्तिसाध्यतास्यैव तादृशनियमसत्त्वाभिप्रायेणैव सिद्धज्ञानस्य प्रव-
र्तकत्वं विराकृतमिति भावः ।

कृत्यनन्तरं भविष्यत्स्वरूपमित्येके, इदानीं कृतिसाध्यत्वरूपमित्यन्ये, ‘सिद्धत्वेन’
सिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः ।

वासंसर्गग्रहः इष्टसाधनताग्रहादिति । तत्र, स्मृत-
शाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंसर्गग्रहेऽनुमान-

चेत्यवन्दनादौ कथं प्रवृत्तिवारणमित्यत आह, 'स चेति, 'इष्टसाध-
नताग्रहादिति इष्टसाधनताज्ञानाधीनः स न प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः,
अधीनत्वञ्च एककाशावच्छेदेनैकात्मप्रवृत्तित्वं सप्तदशसाधारणान्यव-
धारोत्तरकाशावच्छेदेनैकात्मप्रवृत्तित्वं वा । न चेवं असंसर्गाग्रहस्या-
भावरूपतया अनादित्वेन चिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानमादाद्याति-
प्रसङ्गः^(१) सम्मानप्रकारकसाधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधितया इष्ट-
साधनताज्ञानविशिष्टस्य पूर्वसत्तायास्तन्मतेऽनपेक्षितत्वादिति वाच्यं ।
गुरुत्वयेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया असंसर्गाग्रहस्याप्युत्पादाद्भवि-
नाशप्राप्तिरिति भावः ।

केचित्तु ननु सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाच्च
इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया कथं स्मर-
णात्मकेदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वादिज्ञानसहकृततदसंसर्गाग्रहात्प्रवृ-
त्तिरित्यत आह, 'स चेति, 'असंसर्गाग्रहः' अदृशीतासंसर्गक इहा-
नीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहः, 'इष्टसाधनताग्रहादिति तद्रूपोद्बोध-
कादित्यर्थः, तथाच स्मरणात्मकतज्ज्ञानमप्युद्बोधकविषयेष्टसाधनता-
ज्ञानजन्यमिति भाव इति व्याचक्रुः ।

'सिद्धत्वेन' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनेन, 'कार्यत्वासंसर्गग्रहे' इहा-
नीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गग्रहे, 'अनुमानबाधादिति इदानीन्त-

(१) सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

बाधात् । स्मृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न दृश्यते इति चेत्, तर्हि स्मृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तत सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तत, तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात्तदसंसर्गग्रह इति चेत्तुल्यं । अपि च स्मृतपाके कार्यत्वासंसर्गाद्विद्यमाना-

नमत्प्रवृत्तिबाधत्वासंसर्गग्रहविरहादित्यर्थः । 'सिद्धत्वग्रहे' सिद्धत्वग्रहदशायां, 'पाके' पाकान्तरे, 'सिद्धौदनोऽपि' सिद्धौदनमात्रकोऽपि, सिद्धपाकातिरिक्तपाकरहितोऽपीति यावत्, ओदनकाम इति शेषः, 'तृप्तोऽपि' सिद्धभोजनातिरिक्तभोजनरहितोऽपि, तृप्तिकाम इति शेषः, 'प्रवर्त्तत' इत्यन्त एव पाका इत्यन्तेव भोजनानि इत्यवधारणदशायां प्रवर्त्तत, 'पाकादौ' सिद्धपाकादौ, 'सिद्धत्वग्रहात्' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात्, 'तुल्यमिति असिद्धपाकादिसत्त्वस्थलेऽपि सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात् सिद्धपाकादौ तदसंसर्गज्ञानं तुल्यमित्यर्थः । ननु किञ्चित्पाकादेरसिद्धत्वस्थले सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण तादृ-

तर्ह्येति, तत्र कार्यत्वासंसर्गग्रहादिति भावः । तथापि यदि न तद्व्यहस्त-
चाह, 'सिद्धौदनोऽपीति, ननु विशेषरूपेणासंसर्गग्रहेऽपि सामान्येन रूपेणा-
संसर्गाग्रहः स्यादित्यवचेराह, 'अपि चेति, विद्यमानसंसर्गग्रहे हेतुमाह,
'कार्येति । 'किञ्चेति, यद्यप्यत्रेष्टप्रपत्तिः समानप्रकारकतया च नातिप्रसङ्ग-
त्वापि समानविषयके हेतौ सम्भवति भिन्नविषयको न कथ्यते इति भावः ।
'अत्रेति प्रामाण्यमिमांशं ब्रूम इत्यर्थः, 'पक्षतेति, पक्षतावच्छेदकधर्मैव-
च्छिन्नधर्मिज्ञानस्यैव पक्षज्ञानत्वान्नाश्रयासिद्धिरिति भावः । नन्वेवं पक्षधर्मि-
ताज्ञानस्यानुमितिहेतोरनुमपत्तिः अप्रसिद्धस्यैव पक्षस्यानुमिति विषयताभ्युप-

श्रमप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गग्रहसत्त्वेऽपि पाकत्वरूपेण तदसंसर्गग्रहसत्त्वात्
 तेन रूपेण प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना पाकत्वरूपेणैव सिद्धत्वज्ञाने तु प्रवृ-
 त्तिरेवासिद्धा इत्यन्त एव पाकादत्यवधारणदशायाञ्च पाकत्वरूपे-
 ष्वैव तदसंसर्गग्रहाच्च प्रवृत्तिः फलबलेन तथैव कल्पनात् । न चेवं
 सिद्धपाके सामान्यतः^(१) तदसंसर्गग्रहादसिद्धपाक इव नियमतः
 सिद्धपाकेऽपि सामान्यत इच्छा-प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । अशि-
 द्धविषयत्वस्य कार्यतावच्छेदकतया सिद्धे तथोरनुत्पत्तेरित्यस्मरणा-
 दाह, 'अपि चेति, 'कार्यत्वासंसर्गात्' इदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्य-
 त्वासंसर्गस्य विद्यमानत्वात्, 'विद्यमानासंसर्गग्रहादिति कारणीभूत-
 ज्ञानविषये धर्मिणि विद्यमानो यः कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्तस्याग्रहा-

(१) सामान्यधर्मप्रकारेणेत्यर्थः ।

मनेन पूर्वं तदवृत्तितया हेतोरग्रहात् । न च पक्षधर्मताज्ञानमहेतुरेव परस्य
 अतएव तदुपदर्शक उपनयोऽपि न तेनेध्यत इति वाच्यं । तस्य हेतुवचनेनैव
 ज्ञानादत एव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं तत्प्रकारकव्याप्ति-
 स्मरणे तस्य परामर्श इति चेत्, अत्र वदन्ति, पक्षसाकाङ्गीभूयोपस्थितस्य
 हेतोरसंसर्गग्रहाह एव तस्यानुमितिहेतुत्वाभिमतः, अस्ति च पाकत्वावच्छेदेन
 प्रकृतहेतोरसंसर्गग्रहाहः सिद्धपाके तदसंसर्गग्रहेऽपि पाकतावच्छेदेन तद-
 भावात् अन्यथा पाको न मद्विद्यसाधनमित्याद्यभिकापोऽपि स्यात् एवञ्च
 तदवच्छेदेन हेतोरसंसर्गग्रहाहस्तद्धर्मावच्छिन्नविषयानुमितिर्भवतीत्येव सकल-
 साधारणं भवति प्रकृते पाकत्वं, 'तथेति तदवच्छिन्नानागतपाकविषयानुमितिः,
 इयांस्तु विशेषो यत्राविद्यमानस्य सिद्धासंसर्गस्याग्रहाहस्तजानुमितिः प्रमा यत्र
 विद्यमानस्य सिद्धासंसर्गस्याग्रहाहस्तजानुमितिः प्रमा यत्रासंसर्गस्याग्रहाहमात्रं ।
 न च भिन्नप्रकारकविरोधिज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् सिद्धपाकत्वेन कृतिः

संसर्गाग्रहादिसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैवं सिद्ध-
पाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाके इच्छा-प्रवृत्ती स्यातामि-

दित्यर्थः, 'विसंवादिनी' कृत्यसाध्यविषयिणी, कारणीभूतज्ञानवि-
षये धर्मिष्वविद्यमान-विद्यमानयोः कृतिसाध्यत्वासंसर्गयोरग्रहस्यैव
प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे^(१) प्रयोजकत्वादिति भावः ।
ननु प्रवृत्तिविषये कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्याविद्यमानत्व-विद्यमानत्वमेव
प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे प्रयोजकं, न तु कारणी-
भूतज्ञानविषये तदविद्यमानत्वादिकमित्यहचेराह, 'किञ्चेति, 'सिद्ध-
पाकज्ञानात्' सिद्धपाकज्ञानादेव, 'इच्छा-प्रवृत्ती' संवादीच्छा-प्रवृत्ती,

(१) इन्द्रात् पर इति न्यायात् कृतिसाध्यत्ववद्विषयकत्वे तदभाववद्विषय-
कत्वे चेत्यर्थः ।

साध्यत्वासंसर्गे ऋहीतेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकस्यानुमितौ भागमस्तीति
वाच्यं । असदसंसर्गाग्रहस्य प्रमानुमितौ कारणत्वेन कालमवोक्तस्य यवाङ्गुर-
इव अमानुमितावसामर्थ्यात् सिद्धपाकविषयत्वेऽनुमितेर्भ्रमत्वौचित्यात् ।
नन्वेवं यत्र सन्निह्ये पर्वते धूमासंसर्गेऽऋहीतेऽपि व्यवहिते धूमवति
वदग्रहात् पर्वतत्वावच्छेदेन स न ऋहीत इति यथोक्तसामग्रीसत्त्वादसन्नि-
ह्येपर्वतविषयानुमितिः स्यादिति चेत्, न, तत्र साकाङ्गीभूय हेतोरभावात्
घट-घटत्वे इत्यादि समूहाजन्मनवैलक्षण्येनायं घट इत्यत्र यथा साकाङ्गीभूय
घटत्वभारं तथेहापि जिह्वभारं विवक्षितमिति । तन्निश्चयं, पक्षसाकाङ्गी-
भूयोपस्थितत्वं किं पक्षवृत्तितयोपस्थितत्वमुत पक्षेण सममऋहीतासंसर्गी-
भूयोपस्थितत्वमन्यथा, नाद्यः प्रकृतेऽनागतस्य पक्षत्वेन तदभावात् अन्यथा
असंसर्गाग्रहहेतुत्वोपवर्णनानुपपत्तेः, न द्वितीयः असन्निह्येपर्वतविषयानुमि-

‘ज्ञातामिति पराभ्युपगते ज्ञातामित्यर्थः, तथाच पाकत्वादिप्रकार-
कसंवादीच्छा-प्रवृत्तौ प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य समानविशेष्य-
कत्वेन कार्य-कारणभाव इति भावः । यद्यपि उक्तनियमवशात्^(१)
पाकत्वादिप्रकारकसंवादीच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतु-
त्वेऽपि तत्र ये तस्य समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे मानाभावः
ज्ञातवात् समवायघटितसामानाधिकरथप्रत्यासत्त्या पाकत्वादि-
प्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवात् । न
चैवं पाकत्वादिप्रकारकपाकज्ञाने तद्रूपेण पाकेच्छोत्पत्तिद्वयार्था
त्रिबन्धतः पाकत्वादिप्रकारकघटादीच्छाप्रसङ्गः विनिर्गमकाभावात्
गुरुत्वमेव दृष्टादिप्रकारकज्ञानं विनापि जायमानायां दृष्टादि-
प्रकारकविसंवादीच्छायां व्यभिचारस्य दृष्टादिप्रकारकेच्छायामपि

(१) या यत्प्रकारिकेच्छेत्यादिनियमवशादित्यर्थः ।

ज्ञातव्ये, नास्त्ये तद्विद्वत्तेः । किञ्चासंसर्गाद्यदृष्टानुमितिसामग्र्ये हेत्वम-
वेन व्यञ्जयत्यातिगिराकारकं तस्य न स्यात् असंसर्गाद्यद्वैविध्येनानुमिति-
वैविध्यसम्भवात् अतएव प्राभाकरैः प्रागुक्तं, न च शब्दानुमानाभावात् सा बो-
ध्यतादिमत्रया शब्दस्य किञ्चनवचया पक्षस्य ज्ञानाच्छब्दानुमिती, न चाभस्ते
तद्गानं सम्भवति हेत्वभावादिवेति । अपि च जातवात् पक्षे किञ्चसंसर्गाद्यदृष्ट-
वानुमितिहेतुत्वं, एतेन पाकत्वं मद्विद्यसाधनत्वसामानाधिकरथमिति प्रकारेण
तद्व्यवधानागतं पाकं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव प्रत्यक्षेण गृह्यते इति तद्व्यव-
हय पक्षधर्मेतावहो विवक्षितः । न चैवं पक्षधर्मेतावह एवापागतस्य पाकस्य
विवक्षत्वादप्रसिद्ध एव पाकः पक्षधर्मेतावशात् विवक्षति इत्ययिमग्र्यवि-
रोध इति वाच्यं । विशेष्यतया सात्त्विकत्वेण तत्तत्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायात् । न च
सामानाधिकरथमित्यत्राधिकरथं विशेष्यव्यवधतत्कदुपस्थितिं विना कथं विशिष्ट-

उक्तनियमबलेन दृष्टादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वादिति वाच्यं । तत्रकारकसंवादीच्छाया एव तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनिश्चयेन पाकत्ववद्विशेषकत्व-दृष्टवद्विशेषकत्वादिरूपस्य संवादित्वस्यापि कार्यतावच्छेदके निवेद्यात् । न च तथापि पाकत्वप्रकारकघटादि-धमात् पाकत्वप्रकारकपाकेच्छापत्तिरिति वाच्यं । परैः धमानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे च पाकत्वादिमद्विशेषकत्वादिरूपसंवादित्वं कारकतावच्छेदकेऽपि प्रवेगनीयं घटत्वादिप्रकारक-यत्किञ्चिद्घटादिज्ञानात् घटत्वादिरूपेण घटाद्यन्तरे दृष्टोत्पत्तेः प्रकृतवदितृत्वात्, तथाप्युक्तनियमबलात् पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे भ्रुवे उक्तातिप्रसङ्ग-अभिचारयोर्वारणाच्च पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पाकविशेषकज्ञानत्वेन पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पा-

घोरिति वाच्यं । गुणनये विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यान्तरबोधादेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपूर्वविशेष्यविषयत्वस्वीकारादित्यपास्तं । असन्निकृष्टपर्वतविषयानुमित्यापत्तेः तथापि पर्वतत्वं धूमसमानाधिकरण्यामिति प्रकारेणासन्निकृष्टं पर्वतं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्यं पक्षधर्मतायहसम्भवात् । अन्ये तु सिद्ध एव पाके पाकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञानं समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया विशेषतो अतिरेक्यहेऽपि सामान्यतोऽन्वयघीसम्भवात् असंसर्गायहवत् । न चैवं पक्षधर्मतात्ममादनुमितिभ्रमापत्त्या विसंवादिप्रकृष्टापत्तिः पाकत्वाधिकरण्याधिकरण्यात्वलक्षणापरम्परासम्बन्धस्य विद्यमानस्यैव विषयोकरणेन प्रतीतेरभ्रान्तत्वात् । अतएव चैकाकारमपि जोहितः स्फटिक-इत्यादिज्ञानं संसर्गभेदेन प्रमा अप्रमा चेति सर्वदर्शनसिद्धान्तविषयाबाधेन पक्षधर्मतात्मनेऽप्यनुमितिप्रमात्वाच्च । न चैवं साध्यभागमपि परम्परासम्बन्धेन सिद्धपाकविषयकमेवास्तु तत् कुतोऽनामतत्ताम इति वाच्यं । यत्सम्बन्धपुर-

कविश्रेष्ठकेच्छालेन कार्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिकर-
 रणं प्रत्यासत्तिः । अथा तत्पुद्गोचपाकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तत्-
 पुद्गोचपाकत्वप्रकारकेच्छालेन पाकत्ववद्भूतिविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः
 इत्यादिकनेचैव कार्य-कारणभावः कस्यते, न तु समवायघटित-
 समानाधिकरणप्रत्यासत्त्या पाकत्वप्रकारकज्ञानत्व-पाकत्वप्रकारक-
 पाकत्वान्नविशेष्यकेच्छालादिना, भिन्नविशेष्यकज्ञानव्यावृत्तकारणत्वे
 सम्भवति तस्याधारकारणत्वकल्पनानुद्ध्येन साधवस्थायकिञ्चित्कर-
 णात्, अन्यथा नितं कृतौष्टसाधनताज्ञानहेतुत्ववादिनेत्यभिप्रायः ।
 अद्यप्ययं पाकः पाकपूर्ववर्ती पाकत्वात्, अयं काकः पाकप्रागभा-
 ववान् सृष्टिकासत्वात्, अयं प्रागभावः पाकप्रतियोगिकः पाकेतरा-
 प्रतिप्रयोगिकत्वे सत्यभाकत्वात्^(१) इत्यनुमानात् पाकः प्रवेश इत्यादौ

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य
 हेतुत्वादिति भावः ।

स्वारेख द्वि व्याप्तिज्ञाने सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्यं विषयस्त-
 द्वाप्तिघोचन्यायामनुमितौ तेनैव सम्बन्धेन पक्षे साध्यं भासतेऽन्यथानुमितौ
 सम्बन्धमाने नियमो न स्यात् प्रकृते च कृतिसाध्यत्वेन साक्षात्सम्बन्धेन
 व्याप्तिर्नहीतेति कथं तत्परम्परासम्बन्धोऽनुमितिविषयस्तथा च सिद्धे बाध-
 एवेत्यनागतसिद्धिः । न च परम्परासम्बन्धघटकानागतव्यक्तेरभावे दोषतादव-
 ष्यमिति वाच्यं । वैशिष्ट्यस्याज्ञातस्यैव विशिष्टज्ञानविषयत्वाभ्युपगमादिति
 वदन्ति । तदपि चिन्तं, तन्मते हेतोरपि कालघटिततयाऽप्रसिद्धत्वेन परम्परा-
 सम्बन्धेनापि तद्विशिष्टबुद्धिसम्भवात् विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना
 विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् । किञ्चैवमसन्निकृष्टपर्वतानुमित्वापत्तिदुर्वारा
 तन्नापि सन्निकृष्टे पर्वते घूमाभावयहेऽपि पर्वतत्वाधिकरणाधिकरणत्वपर-

ति । अथ ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धत् सिद्धे
बाधात् अनागतपाकमादाय सिध्यति । पक्षतावच्छे-

पाकादिपदाच्च अनागतपाकस्यापि ज्ञानं सम्भवति परन्तु पक्षधर्म-
तावच्छेदसम्बन्धसाध्यक्रियप्रसिद्धेः योग्यतावच्छेदसम्बन्धव्युत्पत्तितेजानु-
मिति-शब्दबोधयोरनङ्गत्वात्, तथापि यस्य न तादृशानुमानाद्य-
वतारस्तस्य प्रवर्तकज्ञानप्रकारमाह, 'अथ ब्रूम इति, 'पाके' पाकत्व-
विशिष्टे, 'सिद्धे बाधात्' सिद्ध एव बाधज्ञानात्, अनागतपाके
बाधज्ञानविरहादिति यावत्, 'अनागतपाकमिति अज्ञातमप्यना-
गतपाकमित्यर्थः, 'सिद्धे बाधादिति यथायुतन्तु न सङ्गच्छते
पाकत्वरूपेण अनागतपाकभाने सिद्धे बाधज्ञानस्थानुपयोगात् ।
अथ अनागतपाकमात्रविशेषकज्ञानार्थं तदुपयोग इति वाच्यं ।
तन्मात्रविशेषकज्ञानाभावेऽपि अतिविरहात् । किञ्च सिद्धे बाधज्ञानं
तत्तत्पाकत्वेन पाकत्वेन वा, नाद्यः, तत्सत्त्वेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाक-
ज्ञानसम्भवात्, न द्वितीयः न्ययमते भिन्नधर्मिकस्यापि समानधर्मि-

परसम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रत्ययसम्भवात् । नचेष्टापत्तिः, तदा तत्र वज्रार्थि-
प्रवृत्त्यापत्तेः । अथ यत्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिग्रहे सामानाधिकरण्याप्रति-
योमितया हेतुभावं तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिप्रयोगकमन्यथा-
विप्रसङ्गात् धूमे च संबोधनरूपसाक्षात्सम्बन्धस्तथा तथाच परम्परासम्बन्धेन
तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति चेत्, इन्तेवं प्रकृतेऽपि हेतुसाक्षात्सम्बन्धपुर-
स्कारेण व्याप्तिग्रह इति परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति तुल्यं ।
अपि च सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन यदि हेतुभावं तदा समानप्रकारकज्ञान-
स्यै विरोधित्वमित्यभिधानं अर्थं सिद्धपाकत्वावच्छेदेनापि परम्परासम्बन्धेन

दक्षधर्म्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धेन सिद्ध-
तौत्यनुमाने क्लृप्तत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्नि-
मात्रं न बाधितं इत्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति तथा
प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधित-

तावच्छेदकबाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्सत्त्वे पाकत्वेनानागतपाक-
भानस्याप्यसम्भवादिति ध्येयं । ननु पचतावच्छेदकरूपेण तदुपस्थितिं
विना कथं तत्रानुमितिरित्यत आह, 'पचतेति पचतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यमित्यर्थः, 'साध्यमानस्य' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य,
'इत्यनुमाने क्लृप्तत्वादिति इत्यस्यैव अनुमानक्लृप्तत्वादित्यर्थः, न तु
पचतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते साध्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्य वैशिष्ट्यं
सिध्यतीति क्लृप्तमिति भावः । इदञ्च 'यथेत्यादौ हेतुः, 'पाकमात्रे'
पाकत्वावच्छिन्ने, तथाच पचतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुः
न तु तत्पचकानुमितौ तज्ज्ञानमिति भावः । ननु तथापि कुत्र
हेतुमत्तापरामर्शः सिद्धे इदानीन्तनत्वघटितहेतोर्बाधात् अनागते

हेतुग्रहसम्भवात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावग्रहस्यैव तत्सम्बन्धविषयकतज्-
ज्ञानविरोधित्वात् । अतएव साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नलौहित्याभावनिश्चयेऽपि
परम्परासम्बन्धविषयकं लोहितः स्फटिकइत्यादि ज्ञानं सर्वसिद्धं तस्माद-
प्रसिद्धपाकसिद्धिरिति चिन्ता । यत्तु सुखवत्त्वप्रकारकसिद्धसुखज्ञानादिच्छा-
स्वाभावाद्यादनागते सुखे इच्छासमानप्रकारकत्वस्यैव तन्मते नियामकत्वात्
ततस्तदिच्छाग्राहिणा मनसा तद्विशेषणतया अनागतसुखज्ञानं ततस्तत्-
पक्षकभोजनसाध्यत्वानुमित्या पक्षधर्म्मतावलादनागतभोजनसिद्धौ तत्पक्ष-
कौदनसाध्यत्वानुमानानन्तरं तत्पक्षकपाकसाध्यत्वानुमानेनोक्तरीत्यानागत-

च ज्ञातुमशक्यत्वात् तद्विधियसन्निकर्षविरहात् । न चायं पाकः
पाकप्रागभावकास्त्रीनः पाकत्वात् अथं काष्ठः पाकप्रागभाववान्
काष्ठत्वात् इत्याद्यनुमित्या पञ्चधर्मतावत्त्वाद्नागतपाकसिद्धौ तत्रैव
हेतुमत्तायहसम्भव इति वाच्यं । तस्य ज्ञानेऽपि तत्र सिद्धवैशिष्ट्य-
ग्रहासम्भवात् परैर्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् 'अज्ञातमप्यनागतं
पाकमादाय सिद्धतीति मूलोक्तासङ्गतेषु पञ्चधर्मताज्ञानानुरोधे-
नानागतपाकज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अथ सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वेन
हेतोर्बाधयद्देऽपि पाकत्वप्रकारेण तत्रैव हेतुमत्त्वज्ञानं स्यात् समान-
प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात् । न चैवमनुमितिरपि सिद्ध एव
स्यात् न त्वनागतपाके तथाच तज्ज्ञानाभावेन तत्र प्रवृत्तिर्न
स्यादिति^(१) वाच्यं । समानप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्यैव अनुमिति-

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः ।

पाकसिद्धौ ह्यतिसाध्यत्वानुमानं । यदा दृष्टसाधनत्वहेतुत्वानुरोधेन तावृष्ट-
सुखोपस्थित्यावश्यकत्वे तत्सुखं पाकसाध्यौदनसाध्यभोजनसाध्यमित्यनुमित्या
एकदैवावच्छेदकतया अनागतपाकादिमानमिति तच्चिन्त्यं, ज्ञानस्याप्रत्यास-
त्तित्वादिनां गुरुणांमिच्छाप्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् न्यायनयेऽपि तदनङ्गी-
कारात् कथं तर्हि सुखमिच्छामीति धीः । न च गुरुणां विशिष्टवैशिष्ट्य-
निर्वाहाय विशेष्यतावच्छेदकधौत्रौथे तत एव तदुत्पत्तिरिति वाच्यं ।
विशेष्यतावच्छेदकज्ञानेन हि नेच्छाविषयो विषयोक्त इति सिद्धसुखविषयं
सुखमिच्छामीति ज्ञानं स्यान्न त्विच्छाविषयसुखविषयं तथात्वे वा अन्यथा-
स्यात्वापत्तेरिति चेत्, पाककृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्यैवेति तदभिधाना-

हेतुतया सिद्धवदधिदेऽप्यनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावात् सामान्या-
 चविशिष्टत्वात् । न च समानप्रकारकहेतुमत्तापरामर्गस्यैवानुमिति-
 हेतुत्वे द्रव्यस्वरूपेण पक्वते वज्रिव्याप्यधूमवत्तापरामर्गात् द्रव्यस्वरूपेण
 इदादौ वज्रेरनुमित्यापत्तिः इष्टापत्तावन्यथास्त्रातिस्त्रीकारापत्ति-
 रिति वाच्यं । द्रव्यत्वादिप्रकारकपरामर्गस्य हि द्रव्यत्वादिप्रकार-
 कतत्तद्गुणनिपक्षकानुमितिलं कार्यतावच्छेदकं तत्तद्गुणभेदेनागन्त-
 कार्य-कारणभावस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्ववादिनामपि समान-
 त्वात् कारणतावच्छेदकेऽपि तस्मिन्ने तत्तद्गुणनिपक्षकस्य पुनरधिकत्वात्
 प्रामाणिकतया अगन्तकार्य-कारणभावस्याप्यदोषत्वाच्च तथाच इदा-
 दिव्यत्त्वन्तर्भावेन तस्यै कार्य-कारणभावस्याकल्पनादेव द्रव्यत्वादि-
 रूपेण इदादौ न वज्रानुमितिरिति चेत्, न, पाकस्वरूपेणापि
 सिद्धपाके हेतोर्बाधयद्दे प्रवृत्तिविषयतापत्तेः तच्च सामान्यरूपेणापि

दिष्टायां न विषयविशिष्टानुभव इच्छा-कृत्योत्सृज्यत्वात्, किन्तु तटस्थ-
 विशेषणतावच्छेदकज्ञानोपस्थितसिद्धसुखासंसर्गाग्रहमात्रमिति नेच्छाप्रत्या-
 सत्तिरतो गौक्तप्रकारः । न्यायनये तटस्थविशेषणज्ञानोपस्थितासिद्धसुखा-
 संसर्गाग्रहास्तथा धीः । अस्तु वा ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिरित्यत्र ज्ञानपदस्य
 सविषयपरतया इच्छादिकमपि प्रत्यासत्तिः, गुरुज्ञानु न तथा अप्सिद्धा-
 न्तादिति । वयन्तु ब्रूमः, मीमांसकानां नैयायिकानां वा अनागतगोचरं
 ज्ञानमस्तीत्यविवादं, भविष्यति पाको भविष्यति दृष्टिरित्यनुभवात् तदुपायः
 सामान्यलक्षणा वानुमानं वा तदप्यतीतानागतविषयकध्यात्तिज्ञानजन्यं
 प्रसिद्धमात्रविषयकध्यात्तियहजन्यं वेति विवादः, एवञ्च वर्तमानः पाकः
 पाकपूर्ववर्ती पाकत्वादथ वा वर्तमानदिनं पाकप्रागभाववदित्वादिना पक्ष-
 धर्मेतावलादनागतपाकसिद्धौ कृतिसाध्यत्वानुमानं । न च परमपाकादौ

मित्यप्रसिद्धं पाकमादाय तत्सिध्यति, अप्रसिद्धयोः पक्ष-
साध्ययोः सिद्धावविशेषात्, तस्मात् असिद्धस्य कश्चित्

परामर्शासम्भवात्^(१) सिद्धपाके इदानीन्तनत्वघटितहेतुमत्ताज्ञाना-
भुपनमेऽन्वयाख्यात्यापत्तेः । किञ्च यत्र सिद्धपाकोऽपि न सन्नि-
हृष्टश्च सिद्धपाकेऽपि परामर्शासम्भवात् प्रवृत्तिविक्षयापत्तेरिति ।
यैवं, तन्नति हि पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाक्षात्कीभूय हेतुतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतयोपस्थितस्य
हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेणसंसर्गाग्रहस्य^(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्ष-

(१) समानप्रकारकबाधनिश्चयस्य सम्पादिति भावः ।

(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण यो बाधनिश्चयस्तदभावश्चेत्यर्थः ।

वभिचारः, घटेनां महाप्रलयानङ्गीकारेण चरमत्वाच्चिद्धेः तद्विशेषस्य न
हेतुत्वं अन्यथा न्यायनयेऽपि तदनुमानं न स्यात् सामान्यलक्षणा च यद्यस्ति
वदोमवत्र मते नास्ति चेत्तदाप्युभयत्र, न ह्यभ्युपगमाधीनं तस्याबोधकत्वं, एवञ्च
कश्चिद्वामतसुखानुमितौ तत्र भोजनसाध्यत्वाद्यनुमित्याप्यनागतभोजना-
दिविद्धौ न कोऽपि दोषः अन्यथैतत्सन्धायामहं कृतिसाध्यसन्धावन्दन-
इत्याद्यनुमितावप्यनागतसन्धावन्दनभावं न स्यात्, यदि च विशेषज्ञतावच्छेद-
कज्ञानादपूर्वसिद्धिः समानप्रकारकत्वेनेति मन्यसे तदा मुख्यं, एवञ्चानागत-
ज्ञानसम्भवे पक्षधर्मेताग्रहसम्भवादसंसर्गाग्रहाद्यनुमितिसामग्र्यन्तरकल्पन-
मप्रामाण्यकमित्यप्रसिद्धमित्यसङ्गतमेवेति संक्षेपः । 'प्रतिज्ञपाक इति, यद्यपि
तथाश्रुतं साध्यं न तत्र बाधितं, तथापि कालिकव्याप्त्या तदा कृतिसाध्यत्वा-
नुमितौ बाधः, अतएव तदा तत्र पक्षधर्मेताग्रहानुपपत्तिरपीति भावः ।
'वस्मादिति, 'असिद्धस्य' पूर्वतौयवक्त्रे, 'सिद्धस्य' गोत्वादेः, तृतीयमुदाहरणं
प्रकृतमेव बोध्यं इति प्रकाशः ।

तावच्छेदकाग्रयेऽनुमितौ हेतुर्न तु विग्रिष्टपरामर्शः प्रकृतान्य-
 चानुपपत्त्या गौरवस्यापि स्त्रीकारात्, समूहात्मनवारणाय पच-
 तावच्छेदकावच्छिन्नसाकाङ्क्षीभूयेत्युपस्थितिविशेषं, आकाङ्क्षा च
 तन्मते समूहात्मनयाट्टन्मुपस्थितिनिष्ठं पदार्थान्तरं, तच्चासंसर्ग-
 ग्रहकास्त्रीनोपस्थितावपि तैरुपेयते नातोऽसंसर्गाग्रहोपादानवैयर्थ्यं ।
 न चैवं पर्वतत्वरूपेण एकस्मिन् पर्वते वक्रिथ्याप्यधूमासंसर्गग्रहे
 पर्वतत्वरूपेण व्यक्तन्तरेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं । भिन्नधर्मि-
 कस्यापि समानधर्मितावच्छेदकासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकतया
 विग्रिष्टपरामर्शाभावेन नैवाधिकैरपि तच्चानुमित्यनभुपगमात् ।
 अस्य वा पचतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्भक्तिसाकाङ्क्षीभूय हेतुताव-
 च्छेदकरूपेण साध्यस्याप्यतथा उपस्थितस्य हेतोः पचतावच्छेदकरूपेण
 तद्भक्तावसंसर्गग्रहस्य पचतावच्छेदकरूपेण तद्भक्तावनुमितौ हेतुः, तेन
 भिन्नधर्मिकासंसर्गग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । न चैवं साम्य-
 भावेनान्यथाख्यातिनिराकरणमसङ्गतं स्यात् इदेष्येतादृशवज्ज्ञानानु-
 मितिसामग्रीसम्भवादिति वाच्यं । पचतावच्छेदकभेदेन साध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धादिभेदेन च कार्य-कारणभावभेदात् इदलाद्यवच्छिन्न-
 पक्षकसंयोगसंसर्गकवज्ज्ञानुमितेः परमयेऽस्त्रीकतया तदन्तर्भावेन
 कार्य-कारणभावकल्पनाविरहादेव तन्नये इदादौ वज्ज्ञानानुमि-
 त्यनुत्पत्तेः । न च तथापि इदादौ द्रव्यत्वादिपचतावच्छेदकक-
 वज्ज्ञानुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः द्रव्यत्वादिपचतावच्छेदककपर्वतादि-
 पक्षकवज्ज्ञानुमित्यनुरोधेन तदन्तर्भावेन कार्य-कारणभावस्यावश्यक-
 दिति वाच्यं । उक्तक्रमेण पचतावच्छेदकावच्छिन्नतद्भक्तिपचका-

नुमितिमस्यैव कार्यतावच्छेदकतया तदतिप्रसङ्गस्यापि गिरासात् ।
यदा वङ्गिविशिष्टनुद्धिं प्रति वङ्गिमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमादिति^(१)
न काथ्यनुपपत्तिः ।

मित्रास्तु सिद्धपाके साक्षात्सम्बन्धेन हेतोर्बाधेऽप्येककासीनत्वा-
दिरूपयथाकथञ्चित्सम्बन्धेन पाकलप्रकारेण सिद्धपाके हेतुमत्ता-
ज्ञानादेवासिद्धपाकेऽनुमितिर्हेतुमत्तापरामर्शस्यानायत्या समानप्रका-
रतामात्रेणैवानुमितौ हेतुत्वात्, न तु समानविषयत्वेनापि प्रकृता-
नुपपत्तेः द्रव्यत्वरूपेण पर्वते वङ्गिव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्व-
रूपेण हृदे वङ्गानुमित्यापत्तेःसोक्तक्रमेणैव गिरासात् । न च येन
सम्बन्धेन हेतोर्बाध्यता नृच्छते तेन सम्बन्धेन पञ्चधर्मताज्ञानस्यानु-
मितिहेतुतया कथमेककासीनत्वादिसम्बन्धेन पञ्चधर्मताज्ञानादनु-
मितिः तत्सम्बन्धस्य सिद्धपाके सत्त्वान्तेन सम्बन्धेन हेतोर्बहिष्कारि-
तया साक्षात्सम्बन्धेनैव हेतोर्बाध्यत्वगहादिति वाच्यं । गुरुनये येन
केनापि सम्बन्धेन पञ्चधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् व्याप्यताघट-
कसंयोगसम्बन्धेन धूमस्य पर्वते बाधयद्देऽपि कालिकादिसम्बन्धेन
पर्वते वङ्गिव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरिष्टत्वात् । न चैवं
संयोगेन धूमे वङ्गिव्याप्यत्वज्ञाने समवायेन तस्य धूमावयवे परामर्श
बाधानवतारदश्यायां धूमावयवेऽपि संयोगेन वङ्गानुमित्यापत्तेर्बाध-
दश्यायामपञ्चधर्मताहेतुरनैकान्तिको वेतिन्यायेन भ्रमानुमितेर्याप्ति-
पञ्चधर्मतान्यतरांगे भ्रमजन्यत्वनियमादन्वथाख्यात्यापत्तेस्त तचेष्टाप-
त्तेरसम्भवादिति वाच्यं । पञ्चतावच्छेदकभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-

(१) यद्देत्वादिति पाठः क०-ग०-घ० पुस्तकेषु नास्ति ।

सिद्धे सिद्धे सिद्धस्य च कश्चित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे

अभेदेन चानुमिति-परामर्शयोः कार्य-कारणभावभेदादेवोक्तक्रमेण^(१) तन्निरासात् । न च भिन्नधर्मिकस्यापि परामर्शस्य हेतुत्वे गौरवात् साधवात् समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्यैवोचितत्वेन पक्षतावच्छेदकभेदेन न कार्य-कारणभावभेद इति वाच्यं । अन्य-चाख्यात्यापत्तिभयेन गौरवस्यापि स्वीकारात् समानविशेष्यतावच्छे-दकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेऽप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यस्यापि निर्वक्तुमश-क्यत्वाच्चेत्याहुः । तदसत्, व्याप्यताघटकसम्बन्धेन पक्षे बाधघटदशायां सम्बन्धान्तरेण हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधापत्तेः यत्र सिद्धपाकोऽपि न शक्तिरुत्पत्त्या चत्किञ्चित्सम्बन्धेनापि पक्षधर्म-ताज्ञानासम्भवाच्च । किञ्च हेतोरयोग्यघटितत्वेन भाविप्रवृत्तिघटि-तत्वेन च परम्परासम्बन्धेनापि^(२) सिद्धपाके कथं तद्विशिष्टप्रत्यक्षं स्यात् उपनीतभागस्य परैरनभ्युपगमात् पाकत्वेन हेतुना सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन तदज्ञानुमानस्य सर्वत्रावश्यकत्वे मानाभावादिति समासः ।

‘असिद्धस्य कश्चिसिद्ध इति, यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमादि-त्यादौ सिद्धे पर्वतेऽसिद्धस्य पर्वतीयवज्रेः सिद्धिरिति भावः । ‘सिद्धे

(१) धूमावयवत्वावच्छिन्नपक्षक-संयोगसंसर्गक-वज्रानुमितेस्तन्मतेऽस्वीकृत-या तदन्तर्भावेन कार्य-कारणभावाकल्पनादेव तन्नये न तादृशानुमि-त्यापत्तिरित्युक्तक्रम इत्यर्थः ।

(२) तदधिकारककालवृत्तित्वादिरूपसमानकालीनत्वादिसम्बन्धेनापीत्यर्थः ।

सिद्धिस्तेनानुमा विधा ॥ अन्यथा* कृतिसाध्येष्टसाधन-
तापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्येत । किञ्च
तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं दृष्ट्यादाविच्छा सिद्ध-

सिद्धस्य च कश्चिदिति, यथायं गौः साक्षावत्वादित्यादौ सिद्धे
पुरोवर्तिनि सिद्धस्य गोलस्य सिद्धिरिति भावः । 'अप्रसिद्धस्य
चासिद्ध इति, यथा प्रकृतेऽसिद्धेऽनागतपाकेऽप्रसिद्धस्य उक्तसाध्यस्य
सिद्धिरिति भावः । इदमुपलक्षणं अप्रसिद्धे सिद्धस्य च कश्चित्
सिद्धिः यथा इदानीं देवदत्तगृहं देवदत्तवत् देवदत्तगृहत्वादि-
त्यादौ ज्ञातेषु देवदत्तगृहेषु पक्षतावच्छेदकैतत्क्षणावच्छेदेन देवद-
त्तस्य बाधान्तैव एतत्क्षणावच्छिन्नलविशिष्टदेवदत्तत्वप्रकारेण एतत्-
क्षणावच्छिन्नाधिकरणासम्बन्धेन वा देवदत्तस्थानुमित्यभ्युपगमेऽन्य-
थास्यात्यापत्त्या तदितरेष्वेवाज्ञातदेवदत्तगृहादिषु तेन प्रकारेण
तेन सम्बन्धेन वा सिद्धस्य देवदत्तस्थानुमितिरिति चतुर्थप्रकारोऽपि
द्रष्टव्यः । न्यायनये तु प्रकारद्वयमेव द्वितीयप्रकारस्तु नास्ति सामान्य-
क्षयवया सर्वत्र सिद्ध एव साध्यसिद्धेरिति द्रष्टव्यं । 'अन्यथा' उक्त-
प्रकाशा ज्ञानागतपाके कृतिसाध्यत्वज्ञानानभ्युपगमे, 'कृतिसाध्येष्टसा-
धनतापक्षेऽपीति कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोर्हेतुतापक्षेऽपीत्यर्थः,

* 'अन्यथेति, सामान्यक्षयवया नास्तीत्यभिमानः । यदि क्षयसाध्यताज्ञानं
प्रतिबन्धकं दृष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमिति ब्रूयात् तत्राह, 'किञ्चेति ।
'वर्तते' । अद्यपि सिद्धपाकविषयकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं नैच्छाप्र-
कारीभूतज्ञानान्तरभविष्यत्तारूपकृतिसाध्यत्वप्रकारकमिति तद्विषयप्रकारक-

त्वस्येच्छाविरोधित्वात् अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ।
 अतएव सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन सुखादिज्ञानात्
 फलेऽपि नेच्छेति न वृष्ट्यादाविष्टसाधनतापि । न च
 वृष्ट्यादिसाध्येष्टज्ञानात् वृष्ट्यादाविच्छा, इच्छायाः सि-
 द्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलविषयत्वविकल्पग्रासात् । अथ
 सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या वृष्ट्यादित्वेन सुखादित्वेन च
 सिद्धासिद्धवृष्ट्यादि-तत्फलविषयकं ज्ञानमुत्पन्नं तेन
 सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वा असिद्धविषयेच्छोत्पद्यते, यदि
 च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेणैष्टसाधनत्व-
 ग्रहः तेन रूपेण ज्ञाते सिद्धे वेच्छोत्पद्यते, अन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधा-

‘पाकादौ’ अनागतपाकादौ । ‘सिद्धासिद्धेति उक्तक्रमेण इच्छायाः
 सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन इत्यर्थः, अतएव साध्येष्टकत्वज्ञानमि-
 च्छाहेतुरिति मतान्तरमपि न सम्भवतीत्याह, ‘न चेति न वेत्यर्थः,
 ‘सिद्धासिद्धेति तत्फलेऽप्यन्वितं, ‘यासादिति सिद्धे सिद्धत्वज्ञानस्य
 विरोधित्वेनासिद्धस्य च ज्ञानाभावेन इच्छाविषयत्वासम्भवादिति
 भावः । ‘नास्ति’ प्रत्यासत्तिर्न भवति, ‘तादृशज्ञानस्य’ भिन्नविशेष्यक-
 स्थापि तत्प्रकारकज्ञानस्य, ‘तादृशेच्छेति तत्प्रकारकेच्छेत्यर्थः, ‘पाक-

तथा तस्येच्छाजनकत्वानुपपत्तिरन्यथा अप्रसिद्धपाकविशेष्यककृतिसाध्यता-
 नुसरखमगर्थकं । तथापि चिकीर्षा च काजासम्भिन्नविषया न तु भाविनं

रसात् सुखेच्छायामप्येवं इति चेत्, तर्हि ममापि
पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा
तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सन्निहृष्टपाकविषयं वेत्य-
श्वदेतत् । बालस्य व्याप्त्याद्यग्रहेणाद्या प्रवृत्तिर्जीवना-
दृष्टोद्बोधितजन्मान्तरसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य-
मिति स्मरणात् तवापौष्टसाधनतास्मरणात् तच्च

नावच्छेदेनेति पाकत्वप्रकारेणेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' इदानी-
ननमत्कृतिसाध्यत्वासंसर्गाद्यद्वात्, यथाश्रुते सामान्यतः कृतिसाध्यत्व-
ज्ञानं न प्रवर्त्तकं किन्तु इदानीन्ननमत्कृतिसाध्यत्वज्ञानमेव तच्च
पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके भविष्यति असिद्धपाके वा, नाद्यः अन्य-
वाच्यात्यापत्तेः, नान्यः असम्भवादित्यसङ्गत्यापत्तेः, 'तच्च ज्ञानं'
तद्यासंसर्गाद्यहसहितं ज्ञानं, 'सकलेति, सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण
विशेषदर्शनात् तदसंसर्गाद्यहसत्त्वेऽपि सामान्यतोऽसंसर्गाद्यहसत्त्वे बाध-
काभावात् तदुच्चावच्छेदेन विद्यमानासंसर्गस्यापह एव विसंवादि-
प्रवृत्तिहेतुरिति नाच विसंवादिप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं बालस्य
स्तनपाने कथं प्रथमा प्रवृत्तिस्तस्य व्याप्त्यादिज्ञानाभावेन स्तनपाने
कृतिसाध्यत्वज्ञानासम्भवात् इत्यत आह, 'बालस्येति, 'स्मरणादिति ।
न च स्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तच्च

ज्ञानसाधयामौत्याकारेति मतेनेदं बोध्यं । 'स्तनपानमिति, स्मरणस्य
स्वविशेषत्ववत्त्वप्रतिसन्धानजन्यत्वाभावात् ततः कथं प्रवृत्तिरित्यत्रोक्तमधस्तात्
एति प्रकाशः ।

पूर्वजन्मनि कृतिसाध्यत्वेनाननुभवात् तथाच तस्मात् कथमनागत-
 स्तनपाने प्रवृत्तिरिति वाच्यं। पूर्वजन्मनि स्तनपानेऽनुमानात् कृति-
 साध्यत्वं सिद्धादुक्तक्रमेणानागतस्तनपानेऽपि तत्सिद्धेः। ननु तथापि
 तादृशस्मरणं कथं प्रवर्त्तकं कृताविदानीन्तनत्वान्तर्भावेन ज्ञानस्यैव
 प्रवर्त्तकत्वात् स्मरणस्य च पूर्वाननुभूतेदानौन्तनत्वविषयत्वासम्भवात्,
 किञ्चेष्टसाधनताज्ञानजन्यं कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं, न च स्मरणं
 तज्जन्यं। न च तज्जन्यत्वं तत्प्रयोज्यत्वं स्मरणमपि जन्मान्तरीयकार्य्य-
 तानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यमिति वाच्यं। तथा सति सञ्जातबाध-
 स्यापि कास्त्रान्तरानुभूतकार्य्यतास्मरणाच्चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः,
 दृप्तस्यापि कास्त्रान्तरानुभूतकृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजने प्रवृत्त्यापत्ते-
 स्येति, नैवं, कृतावुपस्थितेदानौन्तनत्वासंसर्गापहसहकृतस्वप्रवृत्तिसा-
 ध्यताज्ञानस्यैव परमये प्रवृत्तिहेतुत्वात् तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति तन्मते
 ज्ञानमात्रस्यैव खोत्पत्तिकास्त्रविषयत्वनिश्चयेन ज्ञानसामान्यसामयी-
 मर्यादया उपस्थितस्य इदानीन्तनत्वस्य कृतावसंसर्गापहात् केवल-
 कृतिसाध्यतास्मरणाच्च, न वा द्वितीयोऽपि दोषः, इष्टसाधनताज्ञान-
 जन्यपदेन प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नागृहीतासंसर्गकेष्टसाधन-
 ताज्ञानविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्, वैशिष्ट्यञ्च एकत्रणावच्छेदेन
 एकात्मप्रवृत्तित्वं तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति बाह्यस्य जन्मान्तरानुभूतस्तनपाननिष्ठ-
 सुखविशेषसाधनतास्मरणसत्त्वेन तत्सुखविशेषे इदानीमिच्छासत्त्वेन
 च स्वरूपसदिदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः।
 केचित्तु तत्कास्त्रीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तदानीन्तनतत्-
 पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताधीः तादृशप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा च हेतु-

प्रवृत्तिः अनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्य-

रिति काश्चभेदेन पुरुषभेदेन च प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा-कृति-
साध्यताज्ञानयोः कार्य-कारणभावभेदादाद्यप्रवृत्तिस्थले चिकीर्षायां
कृतिसाध्यताज्ञाने च कृताविदानीन्तनत्वविशेषणं नोपादेयं गौरवान्-
मानाभावाच्च किन्तु तत्कास्मीनस्तनपानगोचरप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यता-
ज्ञानं तत्रकारकेच्छा च हेतुर्ज्ञाद्यत्वात्, एवं तत्कास्मीन-तत्पुरुषीय-
स्तनपानगोचरप्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्ट-
साधनताज्ञानजन्यत्वमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वं वा विशेषणमपि
कृतिसाध्यताज्ञाने नोपादेयं मानाभावाद्गौरवाच्च, तथाच बाह्यकस्य
इष्टसाधनताज्ञानाभावेऽपि न चतिः । न चैवं चिकीर्षास्थलेऽपि
तत्कास्मीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कास्मीन-तत्पुरुषीयेच्छा-
विषयसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताबुद्धेरेव^(१) हेतुत्वात् इष्टसाधन-
ताज्ञानं विना कथं तत्र चिकीर्षेति वाच्यं । चिकीर्षास्थलेऽपि
तत्कास्मीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कास्मीन-तत्पुरुषीयकृति-
साध्यताज्ञानं हेतुरिति काश्चभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-
भावभेदादाद्यचिकीर्षास्थले इदानीन्तवस्य जन्यान्तस्याप्यनुपादेय-
त्वात्^(२) । न चैवं ज्ञानमात्रमेव तत्र हेतुरस्तु किं कृतिसाध्यतास्मरण-
कल्पनेन इति वाच्यं । प्रवृत्तिसामान्यं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ति-

(१) न च तथापि चिकीर्षां प्रति तादृशज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैवेति
ख०, म० ।

(२) तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वादिति ख० ।

नुर्योगः । जन्मधाराया अनादित्वात् प्रत्यक्षानुमान-
मूलकत्वाच्च नान्धपरम्परा । वस्तुतस्तु* शुष्ककण्डतया
बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति, ततः

साध्यताबुद्धेर्हेतुत्वात् । न च फलेच्छायाः चिकीर्षां प्रति पृथगेव
हेतुत्वादिष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति काष्ठा-
द्यन्तर्भावेन न कार्य-कारणभाव इति वाच्यं । तत्कास्त्रीन-तत्पुरुषो-
द्येच्छालेन फलेच्छा कारणतावच्छेदिकैव न तु पृथक्कारणमिति
प्राचीनमैवाधिकस्येव मीमांसकस्यापि सिद्धान्तादिति प्राङ्गः ।

‘तवापीति, ‘तव’ नैवाधिकस्य, ‘इष्टसाधनत्वस्मरणत्’ कृति-
साध्यताविभिष्टेष्टसाधनतास्मरणत्, न तु व्याप्तिस्मरणस्य कल्पनं
गौरवप्रस्तावादिति भावः । ननु जन्मान्तरेऽपि स्नानपाने कथं
प्रथमं कार्यताज्ञानमित्यत आह, ‘जन्मान्तरेऽपीति, ‘जन्मधाराया-
इति, तथाच तथापि जन्मान्तरानुभूतकार्यत्वस्मृतिरेव मूलमिति
भावः । नन्वाद्यप्रवृत्तेः सर्व्यैव स्मरणमूलकत्वे प्रमाणांमूलकत्वप्रसङ्गः
स्मरणस्यानुभवान्यत्वेनाप्रमाणात्वादित्यत आह, ‘प्रत्यचेति स्मरणस्य
प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षन्तु आद्यप्रवृत्त्यनन्तरं स्नानपाने
सति बोध्यं । ‘नान्धपरम्परा’ न प्रमाणांमूलकता । वस्तुतस्तु प्रवर्त्तक-
तया तवाभिमतमिष्टसाधनताज्ञानमेवाद्यप्रवृत्तौ व्यभिचारीत्याह,
‘वस्तुतस्त्विति, ‘विरोधितया’ द्वेषविरोधिविषयतया इच्छाविषय-

* नन्विष्टसाधनतास्मरणमेव। कथं तत्र न प्रवर्त्तकमिति विनि-
गमकमाह, ‘वस्तुतस्त्विति । ‘विरोधितयेति, विरोध एव सम्बन्धः

सुखत्वज्ञानात् सुखवृत्तिकार्यत्वं सुखवृत्तितया, अन्तर-
ङ्गत्वात् न तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं, सुखा-
वृत्तित्वेन वहिरङ्गत्वात् सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा
अन्मान्तरानुभूतमिति कार्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि

नवेति यावत्, 'सुखत्वज्ञानात्' सुखत्वप्रकारकसुखज्ञानात्, 'सुख-
वृत्तिकार्यत्वं' सुखनिष्ठकृतिसाध्यत्वं, 'स्मरतीत्यनुष्यते, 'अन्तरङ्गत्वात्'
उपस्थिते साक्षात्सम्बद्धत्वात्, 'न त्विति न तु प्रवर्त्तकतया नैषा-
धिक्याभिमतं स्तनपानत्वावच्छिन्नविशेष्यकं स्तनपानमिष्टसाधनमिति
स्मरणमित्यर्थः, 'सुखावृत्तित्वेनेति, इष्टसाधनत्वविशिष्टस्तनपानस्येति
शेषः, 'वहिरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षात्सम्बद्धत्वात् । नन्वेवं स्तनपाने
कथं प्रवृत्तिः सुखे कृतिजन्यत्वस्मरणेऽपि वहिरङ्गतया स्तनपाने कृति-
साध्यत्वास्मरणादित्यत आह, 'सुखकार्यत्वञ्चेति सुखनिष्ठकृतिजन्य-
त्वञ्चेत्यर्थः, 'स्तनपानद्वारेति स्तनपानमिष्टकृतिसाध्यत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः,
सुखस्य हि स्तनपानद्वारैव कृतिजन्यत्वं न तु साक्षात्, स्तनपानद्वारा
कृतिजन्यत्वञ्च कृतिनिष्ठान्यथासिद्धानिरूपकत्वे सति कृतिसाध्यस्तन-
पानमिष्टकारणतानिरूपकत्वं साधवादतः सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्य
स्तनपानमिष्टचेमसाधारणकृतिसाध्यताघटितत्वादिति भावः । 'कार्य-
त्वस्मरणे' सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्मरणे, 'स्तनपानमपीति स्तनपानमिष्ट-

संस्कारोद्बोधक इति भावः । 'अन्तरङ्गत्वात्' साक्षात् सम्बद्धत्वात्, 'वहि-
रङ्गत्वात्' व्यवहितसम्बद्धत्वात् । नन्वेवमपि स्तनपानकार्यत्वं न स्मृतं प्रवृत्ति-
प्रबोजकञ्च तदित्याह 'सुखेति, 'कार्यत्वस्मरणे' सुखकार्यत्वस्मरणे, 'स्तनपान-

विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः, इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् स्वप्चाद्यप्रवृत्तौ

कृतिसाध्यत्वमपौत्यर्थः, 'कार्यताज्ञानादेवेति प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकस्तनपानत्वावच्छिन्नाग्रहीतासंसर्गकसुखविशेषात्मकेष्टसाधनतास्मरणविशिष्टात् कृतिसाध्यतास्मरणादेवेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' चाद्यप्रवृत्तिः । न च सुखीयकृतिजन्यत्वस्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न जनागतस्तनपानं तस्य प्रागननुभवादिति कथमनागतस्तनपाने तस्मात् प्रवृत्तिरिति वाच्यं । परन्तु विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेषु यत्किञ्चिद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्मावच्छिन्नानाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतया व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेषु यत्किञ्चिद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्मावच्छिन्नानाविधेयतावच्छेदककानुमितिहेतुतया च चञ्जातस्याप्यनागतस्तनपानस्य जन्मान्तरीयसुखनिष्ठनिरुक्ततत्कृतिजन्यत्वानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया भानसङ्गावात् समानप्रकारतामात्रेण कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुतामते सिद्धगोचरज्ञानादेवासिद्धे इच्छा-प्रवृत्त्योरपपत्तेरिति भावः । 'इष्टसाधनताज्ञानस्येति प्रवर्त्तकतया नैयायिकाभिमतस्य प्रवृत्तिविषयस्तनपानमुख्यविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः, सुखीयनिरुक्तकृतिजन्यतास्मरणे स्तनपानस्य सुखात्मकेष्टसाधनतांशे विशेषणतयैव भानादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते सुखीयनिरुक्तकृतिजन्यतास्मरणे तद्दृष्टकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसामपौति, कार्यत्वेनेति शेषः । 'तदानीमिति सुखकार्यत्वस्मरणसमय इत्यर्थः ।

कार्यत्वज्ञानं प्रयोजकं कृतमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्तकं
कृतत्वात् ।

नवीनास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकं
अनागतविषये प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवात्, किन्तु

अथवा स्तनपाननिष्ठसुखसाधनत्वस्यापि भावात् अन्यथा प्रवृत्ति-
विषयान्गहीतासंसर्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानाभावा-
त्सौमांसकनयेऽपि प्रवृत्त्यसम्भवादिति ध्येयं । 'कार्यत्वज्ञानं' कार्य-
त्वज्ञानमेव, 'अग्रेऽपि' अनाद्यप्रवृत्तावपि, 'तदेवेति' कृतिसाध्यता-
ज्ञानमेव, नेष्टसाधनताज्ञानमङ्गुलत्वादिति भावः । एतच्चापाततः
सुखीयकृतियन्यताघटकातया स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्युत्तेः स्तन-
पाननिष्ठसुखसाधनताविषयकत्वेन चिकीर्षाजनकत्वासम्भवात्, परन्तु
साधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधित्वात् पृथक्स्तननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मरणा-
भ्युपगमे च किमपराङ्गं पृथक्स्तनपानविशेष्यकेष्टसाधनतास्यत्या ।
न चेच्छाविषयविशेष्यकसाधनताज्ञानमेवेच्छाविरोधीति वाच्यं । तथा
सति साधनताभ्रमस्येच्छायामविरोधित्वापत्तेरिति ध्येयं ।

'ज्ञानं न प्रवर्तकमिति अनागतविशेष्यकं मद्गान्तर्भावेन ज्ञानं
न प्रवर्तकमित्यर्थः, 'प्रत्यचेति, सामान्यलक्षणानङ्गीकारात् न

'नवीनास्त्विति, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमेन विषमद्वयवत्
द्विभोजनस्यापि श्ववच्छेदे तद्ववच्छेदाय कामनाज्ञानस्याप्यधिकस्य प्रयो-
जकत्वाभ्युपगमो नवीनत्वे वीजं । न चेष्टसाधनताज्ञानं तत्रास्त्येव द्विसाध-
नतायास्तत्राप्यहत्वादिति वाच्यं । न हि यदा कदाचिदिच्छाविषयीभूत-

यादृशस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वमात्मनः
 प्रतिसन्धाय तच्च प्रवर्त्तते, तथाहोदनकामस्य तत्-
 साधनताज्ञानवतश्च तण्डुलाद्युपकरणवतः पाकः कृति-
 साध्यः अहमपि च तादृश इति ज्ञानात् पाके प्रवर्त्तते ।
 एवञ्चान्यकृतपाके^(१) कृतिसाध्यताज्ञानं आत्मनः पाके
 कृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानञ्च प्रवर्त्तकं । अ-
 न्यथापि प्रवृत्तिरेवमेवेत्यनादितैव । अतएव सञ्जात-
 बाधश्चैत्यवन्दने विषभक्षणे च न प्रवर्त्तते इष्टसाधनता-
 ज्ञानवतो हि तत् कृतिसाध्यं । न च सञ्जातबाध-

प्रत्यक्षं नानुमानं पचापरिचयादिति भावः । 'अन्यकृतपाक इति,
 पाकत्वप्रकारेणेति शेषः । 'कृतिसाध्यताज्ञानमिति कृतित्वेन परकीय-
 कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं परस्य ओदनकामना-
 बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानयोः ज्ञानमित्यपि बोध्यं । 'पाके
 कृतिसाध्यत्वेति पाकनिष्ठकृतिसाध्यत्वेत्यर्थः, 'विशेषणवत्त्वज्ञानमिति,
 तच्च विशेषणं ओदनकामनावत्त्वमेव पाकत्वप्रकारकबलवदनिष्टाननु-
 बन्धीष्टसाधनताज्ञानञ्चेति भावः । 'अन्यत्रापि अन्यकृतपाकेऽपी-
 त्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' अन्यस्य प्रवृत्तिः, 'सञ्जातबाध इति इष्टसाधनत्व-

(१) अन्यकृतिसाध्ये पाक इति क० ।

फलसाधनत्वं तत् किन्तु विद्यमानेच्छाविषयीभूतसाधनत्वं तच्च तदानीं
 कृतिकामनाविरहेण नास्त्येवेत्याहुः । वस्तुतोऽप्ये वक्ष्यमाणं गौरवादिकमेव

स्तत्र इष्टसाधनताज्ञानवान् । एवं तृप्तीच्छावतोऽपि भोजनं कृतिसाध्यं तृप्तश्च न तृप्तीच्छावत्त्वमात्मन्य-
वेतीति न भोजने प्रवर्तते ।

अतिनवीनास्तु यादृशस्येत्यादौ अविगीतत्वं तत्-
कृतौ विशेषणमाहुः । सञ्जातबाधस्तु विषभक्षणं चैत्य-

बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानित्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानवतः' बलवद-
निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवतः, 'तत्' चैत्यवन्दन-विषभक्षणादि,
'इष्टसाधनताज्ञानवान्' बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवान्,
आत्मनस्तदत्वं प्रतिबन्धधातीति शेषः विषयबाधादिति भावः^(१) ।
'तृप्तीच्छावतः' वर्तमानतृप्तीच्छावतः, 'तृप्तीच्छावत्त्वं' वर्तमानतृप्ती-
च्छावत्त्वं, अत्र स्फुटतरोऽस्तरसः सिद्धान्तपन्थे स्वयमेव प्रकटयिष्यते^(२)
इति मन्तव्यं ।

'अविगीतत्वमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, तच्च
कल्पयेद्योत्यन्तान्तरीयकदुःखाजनकत्वं तेन चैत्यवन्दनस्यापि निराशः

(१) विरोधादिति भाव इति क० ।

(२) विवेचयिष्यत इति क० ।

नवीनत्वे वीजं । 'अतिनवीनास्त्विति, अत्रापि यथा तृप्तस्य भोजने अविगीत-
कृतिसाध्येऽपि तृप्तौ कामनाविरहेऽष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिसाधयेव
विषभक्षण-चैत्यवन्दनयोरप्यप्रवृत्तिसम्भवात् अविगीतविशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यति-
नवीनत्वे वीजं । इयानेव विशेषो यदेकत्र फलेच्छाविरहादिव्यसाधनताज्ञान-

वन्दनञ्च विगीतकृतिताध्यत्वेनैव जानातीति तच्च न प्रवर्तते।

प्रवृत्तिविषयश्च सामान्यतः कालासम्भिन्नः पाकादिर्ज्ञायते, प्रवृत्तिमहिम्ना चानागतपाकसिद्धिः, चि-

तत्त्वान्येष्टाभावादिति भावः । 'विगीतकृतीति यथोक्ताविगीतभिन्नपरकौयकृतीत्यर्थः, वस्तवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वप्रयोजकतया यादृशेत्यनेनैव पृथक्सञ्ज्ञातबाधवारणात्^(१) तद्विशेषणं व्यर्थमित्यस्वरसोऽतिनवीनत्वेन सूचितः ।

ननु भवन्मते उक्तदिशा भाविपाकस्य ज्ञानेऽपि न भाविपाकत्वेत ज्ञानमिति कथं तच्च प्रवृत्तिरित्यत आह, 'प्रवृत्तीति कालासम्भिन्नः सन्^(२) प्रवृत्तिविषयः, 'पाकादिः' भाविपाकत्वाद्यप्रकारेण प्रवृत्तिविषयीभूतः पाकादिः, 'सामान्यतः' पाकत्वादिप्रकारेण, 'ज्ञायते' इत्यन्वयः, 'प्रवृत्तिमहिम्ना च' प्रवृत्तिस्वाभाव्याच्च, 'अनागतपाकसिद्धिः' अनागतपाकमात्रविषयकलसिद्धिः, तथाच भाविपाक-

(१) यादृशपदेनैव विगीतत्वस्यापि ज्ञानादिति क० ।

(२) भविष्यत्कालावच्छिन्नः सन्नित्यर्थः ।

विरहोऽन्यत्र तु तत्साधनताविरहादिति । नन्वनागते प्रवृत्तिस्तथापि न स्यात् अनागताज्ञानादित्यत आह, 'प्रवृत्तीति पाकत्वेन रूपेण सिद्धपाकज्ञानादेव समानप्रकारकतया प्रवृत्तिस्वाभाव्यादनागतपाकसिद्धिरित्यर्थः,

कौर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं कृत्या
साधयामीत्याकारैवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मसौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादपूर्वपञ्चः ॥

नादिप्रकारकज्ञानं^(१) नोपयुक्तमिति भावः । ननु प्रवृत्त्यर्थं तादृश-
ज्ञानं मा स्मृश्यतां चिकीर्षा तु तादृशज्ञानं विना कथं स्यादित्यत-
श्चाह, 'चिकीर्षा चेति चिकीर्षापीत्यर्थः, तथाच तथापि तादृश-
ज्ञानं नापेक्षितमिति भावः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादपूर्वपञ्चरहस्यं ॥

(१) भाविपाकमात्रविषयकत्वादिप्रकारकज्ञानमिति क० ।

'चिकीर्षा चेति, 'न तु भाविनमिति, तत्प्रकारकज्ञानासम्भवात् इति भावः
इति प्रकाशः ।

विधिवादसिद्धान्तः ।

अचोच्यते । विषमक्षणादिव्यावृत्तं* कृतिसाध्यत्व-
ज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषयतयावच्छेदकं साधवात्, न
तु स्वविशेषखवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं गौरवात् । न च

विधिवादसिद्धान्तरस्य ।

‘विषमक्षणादीति, ‘आदिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, ‘इष्टसाधन-
त्वमिति ब्रह्मवदनिष्ठाननुबन्धिले सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, ‘अवच्छे-
दकं’ उपायचिकीर्षाकारणतावच्छेदकं, ‘न त्विति न तु ब्रह्मवदनिष्ठा-
ननुबन्धिले सतीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वमित्यर्थः, ‘गौरवादिति
एककालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यप्रवेशे ज्ञानत्वस्य वारदय-
प्रवेशे उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेषकत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे च^(१) गौर-

(१) एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यप्रवेशेन ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य
च द्वयप्रवेशेन उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेषकत्वावच्छिन्नत्वस्य च प्रवे-
शेन चेति ख० ।

* ‘विधेति, आदिपदस्याङ्गं चैत्यवन्दनादि । न चोभयसिद्धतया तत्प्रतिसन्धा-
नजन्यत्वमेवावच्छेदकं न त्विष्टसाधनत्वविषयकत्वं कल्पनीयत्वादेव च युगपदुप-
स्थित्यभावेन साधवावतारोऽपीति वाच्यं । यत्र शब्दादनुमानाद्वा दैवादिसृ-
ष्टसाधनत्वोपस्थितिक्रम तदवतारसम्भवात्, ‘गौरवादिति । न च साधनत्वस्य

सिद्धासिद्धावस्थयोः साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधः, निर्विशेषितयोस्तयोरविरोधात् । पाकोऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनश्चेत्यनुभवात् । तदा साध्यत्वं हि तदा साधन-

वादित्यर्थः । न चेवं पृथगिष्टसाधनताज्ञानसत्त्वे तदविषयककार्यता-
ज्ञानात् चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं । इच्छा-तद्विषयसाधनताज्ञान-
कृतिसाध्यताज्ञानानां चयाणामेकदावस्थानासम्भवेन सर्वत्र समूहाख्य-
मनस्यैव हेतुत्वात् साधवात्तेन रूपेण कारणत्वकल्पने कश्चित् समूहा-
ख्यमनकल्पनायाः फलमुखत्वेनादोषत्वाच्चेति भावः । ननु कृतिसाध्यत्व-
काक्षान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोर्विरोधेन कथमेकत्र युगपत्तयो-
र्यह इत्यत आह, 'न चेति, 'सिद्धासिद्धावस्थयोः' वर्तमानकृतिसाध्यत्व-
काक्षान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोः, 'विरोधः' एकाधिकरणावृत्तित्व-
मित्यर्थः, यथायोगमन्वयः, 'निर्विशेषितयोः' एककाक्षाविशेषितयोः,
साध्यत्व-साधनत्वावच्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरप्यविशेषितयोरन-
विरोध इति दर्शयितुं 'असिद्धः सिद्ध इत्युक्तं । ननु तर्हि कौटु-
म्बयोस्तयोर्विरोध इत्यत आह, 'तदेति तत्काक्षावच्छिन्नं कृतिसाध्यत्वं,
तत्काक्षावच्छिन्नस्य काक्षान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वस्य विरोधीत्यर्थः,
एतच्च कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वं साध्यत्वं फलोपधारणरूपं साधनत्व-
मभिप्रेत्य, कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपसाध्यत्वस्य कारणतावच्छेदक-

विद्यमानव्यथासिद्धिघटिततथा गौरवं तुल्यमिति वाच्यं । तज्जन्यत्वस्यापि
तत्कारणत्वपर्यवसन्नतया तत्रवेशस्य तुल्यत्वे स्वविशेषणेत्यधिकभागप्रवेशेन
गौरवात् । यदि चाद्यप्रवृत्तौ सामग्र्यन्तरं तदा तदपि गौरवं बोध्यं, यद्यपि

त्वस्य विरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपेण सद्धान-
नवस्थाननियमात्, न तु साधनत्वस्यान्यदा साधनत्वस्य
वा, तयोरप्रतिक्षेपात् । अन्यदा साधनत्वेऽपि साधनत्व-
मस्यैव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात् । एवन्तदा

धर्मवत्त्वरूपसाधनत्वेन एककासावच्छेदेनाप्यविरोधादिति द्रष्टव्यं^(१) ।
विरोधसुपपादयति, 'नियमत इति, 'तेनैव' तत्कासावच्छिन्न-
कृतिसाध्यत्वेनैव, 'तस्य प्रतिक्षेपेणेति तत्कासावच्छिन्नसर्गादिसाधन-
त्वाभावस्य व्याप्यत्वानुभवेनेत्यर्थः, 'सद्धानवस्थाननियमात्' तत्रैव
तत्सद्धानवस्थाननियमादित्यर्थः । 'साधनत्वस्य' साधनत्वसामान्यस्य,
'अन्यदा साधनत्वस्य वेति, 'तदा सिद्धत्वं विरोधीत्यनुषङ्गते,
'अप्रतिक्षेपात्' परस्परभावव्याप्यत्वात् । ननु तत्कासीनसाध्यत्व-
स्यान्यदा साधनत्वाविरोधित्वेऽपि साधनत्वसामान्यस्य विरोधित्व-
मस्यैवेत्यत आह, 'अन्यदेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्यस्याभावे,
'विशेषस्यान्यदा साधनत्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । साध्यत्व-साधनत्वाव-
च्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरपि कौटुम्बयोर्विरोधस्तदाह, 'एवमिति,

(१) इत्यपि बोध्यमिति क० ।

तज्जन्यत्वं प्रवर्तकज्ञाने न विषय इति गौरवं न, तथापि कारकतायाहकेषा-
वच्छेदकतया तदवशं ग्रहीतव्यमिति गौरवावतारो बोध्यः । ननु विरोधादि-
वृत्साधनत्वविषयकत्वं न कुत्राप्येति न युगपदुपस्थितिरित्याशङ्क्य निराकरोति,
'न चेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्याभावे, 'विशेषस्यान्यदासाधन-

असिद्धत्वस्य तदा सिद्धत्वं विरोधि नियमतस्तस्यैव प्रतिषेधात्, न तु सिद्धत्वमात्रं, अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात्, निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वा-सिद्धत्वयोश्चान्यतरदेव पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्युभयं । न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं, अतएव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र यागस्य करणा-

‘नियमत इति, तदधिकरण इति शेषः, ‘प्रतिषेधात्’ अभावात् । दूषणान्तरमाह, ‘निर्विशेषितयोरिति । नन्वेवमपि तदा कृतिसाध्यत्व-तदेष्टसाधनत्वयोर्विरोधस्य लयाप्यभ्युपगतत्वात् तदुभयविषयकैक-ज्ञानासम्भवात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, ‘न चेति, ‘तदाद्यं साध्यत्व-साधनत्वान्वितं । ननु साध्यत्व-साधनत्वयोः सामान्यतस्मै च विरोधस्तदा ‘वाजपेयेन यजेतेत्यत्र ‘वाजं’ अन्नं, ‘पेयं’ पानयोग्यं, तृतीयार्थजन्यत्वं^(१) इत्युक्तौ वाजपेयजन्यत्वेनोपस्थिते यागे विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य वि-रोधात् प्रतीत्यनुपपत्त्या वाजपेयेति कर्मानाम तृतीया चाभेदार्थिकेति कल्प्यते तत्र स्यादित्यत आह, ‘अतएवेति एककाञ्चीवच्छेदेन तयो-

(१) तृतीया च जन्यत्वार्थिकेति ख० ।

त्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः, यादृशञ्च ज्ञानं विरोधादसम्भवि तादृशं न प्रवर्त-कत्वेनाभ्युपेयमेवेत्याह, ‘न चेति, ‘अतएवेति एककाञ्चीवच्छेदेन साध्य-साधनत्व-विरोधादेव, तत्र वाजपेयपदस्य यागरूपकर्मानामधेयत्वं कल्प्यते, अन्यथा वाजपेयसाध्यत्वेनोपस्थिते यागे किञ्चादिना इष्टसाधनत्वान्वयनोपपत्तौ

वस्थायां सिद्धत्वेन न वाजपेयस्य साध्यता एकदा तयो-
र्विरोधादिति कर्मनामधेयत्वं, न तु करणस्य सिद्धत्वेन
साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् ।

विरोधादेवेत्यर्थः, 'करणावस्थायां' दृष्टोपधायकतादशायां, 'करणस्य'
यागस्य, 'साध्यत्वविरोधः' सामान्यतः साध्यत्वविरोधः । न च एक-
कासावच्छेदेन तयोर्विरोधादेककासावच्छेदेन तयोरेकत्र प्रतीति-
र्मासु अवच्छेदकविनिर्भाके तयोरेकत्र प्रतीतौ च विरोधाभावात्
कथं कर्मनामधेयत्वमिति वाच्यं । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबोधे
विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्य विधेयसंसर्गमर्थ्यादथा भान-
नियमाद्वाजपेयजन्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्वयासम्भवात् एककासाव-
च्छेदेन तयोर्विरोधात् वेदे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्परि-
त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धत्वात् । न चैवं 'सोमेन
यजेतेत्यत्रापि उक्तयुक्त्वा कर्मनामधेयता स्यादिति वाच्यं । तत्र
द्रव्याकाङ्क्षानिवर्त्तकप्रमाणाभावेन औत्सर्गिकस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधस्य त्यागात्, अत्र तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन सोमोश्च-

विरोधः स्यात् एकविशेषणावच्छिन्ने विशेष्ये विशेषणान्तरबोधस्यैव विशिष्ट-
वैशिष्ट्यधीत्वेन तत्र विशेषणयोरेककालताभाननियमात्, अतएव सन्धप्राग-
भावाच्छिन्ना एधिवी मन्ववतीत्यत्र वाघइत्युक्तं, तथाच दृतीयका करणत्वान-
मिष्ट्याने वाजपेयनामकयात्र दृष्टवाङ्मनं करणत्वेत्युक्तं, प्रयोगसाधुरेव
दृतीयेत्युक्ते । ननु वाजपेयकासा कात्रस्य वाच्य-वाचकभाव एवाग्नयो वाच्य-
कबोद्धनश्च न वाच्येयमदोपस्थितिं विना चान्यप्रतियोग्यमुपस्थित्वाकम्ब-

द्रव्यान्वयेनैव द्रव्याकाङ्क्षानिष्ठमेरिति भावः । इदमापाततः विधेये विशेषतावच्छेदकसमानकासीनत्वं विषयीकृत्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधो जायते न तु तदविषयीकृत्येति नियमाभावात्, किन्तु यत्र विशेष्यतावच्छेदकसमानकासीनत्वं न विधेये बाधितं तत्र तदवश्यं भासते इति नियमः, तथाच प्रकृते बाधात् तदविषयीकृत्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे बाधकाभावात्^(१) । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे द्रव्याकाङ्क्षाविरहात् तस्य विध्यन्तरानुपपत्तिरिति वाच्यं । वाजपेयश्रौतसूत्रेण स्वतन्त्रद्रव्यविधेरभावात् किन्तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायात् सोम्रीयद्रव्यस्यैवान्वयः । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायात् सोमस्यापि द्रव्यत्वेन प्राप्तौ ब्रौहि-थववद्विकृत्वापत्तिः वाक्यभेदस्य आपद्येत इति वाच्यं । विकृतौ साक्षाद्द्रव्यविधौ प्रकृतिवदिति न्यायस्थानवतारात् द्रव्यस्य स्वत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्,

(१) विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवादिति ख० ।

बोधामत्वात् तदुपस्थितिर्न तत्पदेन शक्या तस्य यामरूपार्थशकृत्वात् स्वपरत्वे लक्षणाभ्युपगमाच्च, न लक्षणाया तदा तत्र शक्ययद्दे स्वशक्य सम्बन्धित्वेन स्वस्यायद्वादिति चेत्, न, वाजपेयपदस्य सामान्यतः ब्रौहि-थकृत्ययद्दे तदयद्देसम्भवात् शक्तिभ्रमेण स्वोपस्थितिसम्भवाच्च, अतएव वक्ष्यति स्वार्थसम्बन्धायद्दे स्वरूपोपस्थितिः शक्तिभ्रमादिति । ननु यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तुल्यज्ञानताभावं तदा वद्विना पश्येतेष्वपि वद्वि-ज्ञान्यत्वेऽसाधनत्वयोर्युगपद्भ्रानं न स्यादिति चेत्, न, तत्र वद्विसाध्यत्वस्यो-पलक्ष्यत्वेनैकस्य द्वयमित्यन्वयात् । न चात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं । विशेष्यत्वे सम्भवति उद्वेक्यत्वात् स्वन्याय्यत्वादिति वदन्ति ।

अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादाय एकत्र प्रतीतिः स्यात् । न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादायैकत्र प्रतीतिरस्ति, तथा खिङ्गाभावादिति चेत्, न, साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात्, एवं सिद्धत्वा-

परमार्थतस्तु वेदे कर्मनामधेयत्वे सम्भवति द्रव्यनामधेयत्वं न कस्यते इति नियमस्य सकस्यवैदिकसम्प्रदायसिद्धस्य भङ्गप्रसङ्गादेव कर्मनामधेयत्वं, तदनादरे च सकस्यग्नियुक्तव्यवहारविज्ञोपापत्तेरित्येव तत्त्वं ।

केचित्तु वेदे विधेयनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकसमानकाशीनत्वावगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्त्यागानौचित्यस्य सकस्यवैदिकसम्प्रदायसिद्धत्वात् कर्मनामधेयत्वमित्यप्याहुः । तदसत्, विषयित्वरूपस्य जन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्य वा जन्यत्वस्य द्वितीयार्थतया द्रव्यनामधेयत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् तादृशजन्यत्वेन समं साधनत्वस्य विरोधाभावात् ।

‘अथेति, विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यैव एकाधिकरणे युगपदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमादिति भावः । ‘अस्ति’ सम्भवति, ‘तथा खिङ्गाभावादिति अवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यतदुभयसाध्यकानुमितिजनकखिङ्गाभावादित्यर्थः । मम तु इदानौ मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं अथे मदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति समयभेदमादायैव तयोरेकत्र क्रमेण प्रतीतिरिति भावः । ‘अविरोधस्येति कास्यभेदेन एकधर्म्य-

‘साध्यत्वसाधनत्वयोरिति, यद्यपि साध्यत्व-साधनत्वयोर्द्रव्यत्व-एष्टिवीत्ववदविरोधे एकसमयावच्छेदेनापि प्रतीत्यापत्तिरिति संयोग-तदभाववदवच्छेदभेदमादाय विरोधो वाच्यस्तथाच तद्देवावच्छेदभेदमादायैव प्रतीतिः स्यादिति

सिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्मिग-
तत्वेन मानसिद्धत्वात् । तस्मात् संयोग-तदभावयोरिव
येन प्रकारेण ययोर्विरोधः तेन तयोरेकधर्मिगतत्वं
न प्रतीयते, न तु रूपान्तरेखापीति । अपि च यदि
साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधस्तदा तवापीष्टसाधनत्वेन

वृत्तिलरूपविरोधाभावस्येत्यर्थः । 'भावाभावेति, आद्यवृत्तिसम्बन्धित्व-
मसिद्धत्वं, तद्वशावच्छिन्नकास्यसम्बन्धित्वं सिद्धत्वमिति भावः । नन्वेक-
धर्म्यवृत्तिलरूपविरोधाभावेऽपि एककासावच्छेदेन एकधर्म्यवृत्ति-
लरूपो विरोधोऽस्त्वेवेत्युक्तं दूषणमुपसंहारव्याजेन प्रकारान्तरेण
परिहरति, 'तस्मादिति, 'येन प्रकारेण' यद्वच्छेदेन, 'विरोधः'
एकधर्म्यवृत्तित्वं, 'तेन' तद्वच्छेदेन, 'न तु रूपान्तरेखापि' न
स्वच्छेदकान्तरेष्वेव, अवच्छेदकभेदमादायेवेति यावत्, 'प्रतीयत-
इत्यनुषज्यते । न च घटादौ सिद्धत्वासिद्धत्वयुग्मः अवच्छेदकयुग्मं
विनानुपपन्नः अवच्छेद्ययुग्मे अवच्छेदकयुग्मस्य हेतुत्वात् तथाच
कास्यस्वरूपावच्छेदकयुग्मभावेन स न स्यादिति वाच्यं । चसरेणौ
सौराज्योक्तसंयोग-तदभावयोः प्रत्यक्षे व्यभिचारादिति, तथाच
यथावच्छेदकयुग्मसामग्री नास्ति तथावच्छेदकयुग्मं विनायवच्छेद्य-
युग्मः, अतएव प्रत्यक्षेषावच्छेद्ययुग्मे प्रायग्नोऽवच्छेदकयुग्मः तदानीं

शब्दा न यथाश्रुतेनोत्तरेण परिहर्तुं शक्यते, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतौ सामग्री-
समाजमहिम्नावच्छेदकयुग्मनियमेऽपि शब्दादिप्रतीतौ न भिन्नावच्छेदेना-

कार्यसाधनत्वेन वा कार्यत्वं मातृमीयेत हेतु-साध्य-
योर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्तिसिद्धेः
पक्षे साध्य-साधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्धोरन्यतर-
प्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्य-
मग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुः दैवाद्यनधीनत्वे सति यदृष्टे
मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तिः,
तथाच समयभेदमादाय साध्यत्व-साधनत्वयोरवगम-
इति, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नात्वाद्नुगतरूपाभा-
वेन व्याप्तेरग्रहात्, पाकन्यायेनाम्यथापि तत्तत्समया-

तद्व्यवसामय्याः समवधानादिति भावः । निर्विग्रेषितयोः साध्यत्व-
साधनत्वयोर्विरोधे पाकोऽसिद्ध इत्यादिना अनुभवं बाधकमुक्त्वा
दूषणान्तरमप्याह, 'अपि चेति, 'कार्यसाधनत्वेनेति प्राग्दूषितैक-
देशिमतेन, 'बाधासिद्धोरिति साध्यसत्त्वे हेतोरभावात् स्वरूपासिद्धिः
हेतुसत्त्वे साध्यासत्त्वाद्बाध इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्त-
र्भावैव एकत्राधिकरणे युगपदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमे
दूषणान्तरमाह, 'न च वाच्यमिति न वा वाच्यमित्यर्थः, 'अग्रे मदिष्ट-
साधनत्वं हेतुरिति दैवाद्यनधीनत्वे सति अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतु-
रित्यर्थः, 'अवगम इति एकत्र क्रमेणावगम इत्यर्थः, 'व्याप्तेरग्रहा-
दिति तथाच विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमादायैव एकत्र प्रतीतिरिति

वच्छेद्यग्रहणनियमः, अतएव वृद्धः संयोगवान् तदभाववाञ्छेति शब्दादुभय-
योरनुभवसिद्धेयञ्च तात्पर्यं । एकदेशिमतेमाह, 'कार्यसाधनत्वेन वेति ।

न्तर्भावेन साध्यत्व-साधनत्वयोरप्रतीतिः, प्रतीतौ वा
ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे दृष्टसाधनमिति ज्ञानं
प्रवर्त्तकमस्तु । न च पात्रे साध्येष्टकत्वेन* कृतिसाध्यत्व-
मनुमेयं, असिद्धावस्थावतो हि पाकादिष्टानुत्पत्तेः

चित्तमे तवापि कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः साध्य-हेतुभूतयोः क्रमेणै-
कच प्रतीतिर्न स्यादवच्छेदकान्तर्भावेन साध्य-हेतुकरणासम्भवादिति
भावः । ननु पाककाशीनसाधाविधोऽन्योऽस्तु दृष्टान्तः तथाच पाका-
धिकरणकाश्च एव विशिष्टव्याप्तौ प्रविष्ट इत्यत आह, 'पाकन्याये-
नेति । नन्विदानीमन्तर्भावस्य उभयमतेऽप्यविशेषात् तुल्योऽयमनुयोग-
इत्यत आह, 'प्रतीतौ वेति, 'ज्ञानमिति, संग्रहसाधारणमिति
शेषः, तेन 'तथा सिद्धाभावादिति पूर्वोक्तपूर्वपक्षनिरासः । ननु
निर्विशेषितयोरेव साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनत्वं न हेतुः
कार्यत्वज्ञाने किन्तु साध्येष्टकत्वं, तथाच न व्याप्यत्वादिभिर्निर्ण वा
बाधासिद्धोरन्यतरावकाशः^(१) इत्याशङ्कते, 'न चेति, साध्येष्टकत्व-
ज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमेव च काम्ये प्रवर्त्तकमिति भावः । 'दृष्टा-
नुत्पत्तेरिति, तस्माद्यकत्वस्य^(२) तन्निष्ठसिद्धत्वघटितत्वादिति शेषः ।

(१) बाधासिद्धोरन्यतरप्रसङ्ग इति ख०, ग० ।

(२) तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यसाधनताकेष्टकत्वस्येत्यर्थः ।

* 'साध्येष्टकत्वेनेति, तथाच गोक्तविरोध इत्यभिमानः, 'तर्हीति,
दृष्टाकारणसुखत्वज्ञानादेरिष्टाकारणत्वमात्रस्य जघृत्वादिति भावः । एवञ्च

पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्य-
 मसिद्धत्वञ्चावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्ध-
 त्वयोर्बिरोधोऽपि दुर्घ्नारः । अपि च स्वविशेषख-
 धीजन्यकार्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं चिकीर्षा, न
 हि कृतिसाध्यताज्ञानमाभात् सा, सञ्जातबाधस्य विष-
 भक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात् । अथोपायचिकीर्षायां
 तत्कारणं इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा
 विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति
 द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत्, तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा
 कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-

यथाश्रुते 'सिद्धत्वमवगम्येत्यसङ्गतेः व्याप्यबुद्धिं प्रति व्यापकबुद्धेरहेतु-
 त्वात् । 'अथेति, तवापि उपायचिकीर्षां प्रत्येव कृतिसाध्यता-
 विषयकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । 'द्वयमेवेति उपाय-
 चिकीर्षां प्रति तादृग्प्रधीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन स्वतःसुन्दरचिकीर्षां
 प्रति^(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः,
 'तर्हीति साधवाच्चिकीर्षामात्र एव कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनक-
 ज्ञानत्वेन हेतुता आस्तामित्यर्थः । नन्वेतावतापि कथमिष्टसाधनता-

(१) अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं स्वतःसुन्दरत्वं ।

फलेश्यायां फलज्ञानमुपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति सामग्री-
 भेद एव, परेषामपि तत्र तद्देदाङ्गीकारात् फलसाधारणचिकीर्षासामान्ये

मित्येव सुख-तदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु साधवात्,
सुखत्वज्ञानवद्दृष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् ।
अतएव पाके दृष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति
तत्र चिकीर्षा न तु दृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छा-
मात्रं, सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यता-
विषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् । अन्यथा तत्र

बुद्धेर्हेतुत्वमित्यत आह, 'सुखलेति, इदञ्च स्वमतावष्टभेनोक्तं । 'सुख-
चिकीर्षायामिति सुखचिकीर्षाश्ले इत्यर्थः, 'चिकीर्षाजनकलेति
सामान्यतश्चिकीर्षामात्रं प्रत्येव जनकत्वावधारणादित्यर्थः । 'अन्यथा'
कृतिसाध्यत्वविषयकेच्छाकारणज्ञानाभावे, 'तत्र' सुखे, तवमतेऽपीति
शेषः, पूर्वमते उपायचिकीर्षात्वं कार्यतावच्छेदकं, दृष्टसाधनता-
प्रकारककृतिसाध्यताज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, 'अपि चेत्यादिमध्य-
मते च सामान्यतश्चिकीर्षात्वं जन्यतावच्छेदकं कृतिसाध्यत्वप्रका-
रकेच्छाजनकज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमित्युक्तमिदानीन्मुपायचिकी-
र्षात्वं कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन च प्रथक्
दृष्टमेव हेतुत्वं परन्तु दृष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपा-
येच्छात्वं कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपायचिकी-
र्षात्वं-सुखचिकीर्षात्वादिकं । कारणसमाजादुपायचिकीर्षात्मकवि-

च कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाजनकज्ञानहेतुतेति सामयैरकथमिति साधव-
मिषत्र तात्पर्यं । 'उपायचिकीर्षेति दृष्टोपायत्वज्ञानविषयीभवद्गोचरजन्य-

चिकीर्षानुत्पत्तेः । वस्तुतस्तूपायचिकीर्षा दृष्टसाधनता-

ग्रिष्टकार्योत्पत्तिरिति निष्कृष्टमतमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'दृष्ट-
साधनताज्ञानसाध्येति दृष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगि-
ककार्यताअथ इत्यर्थः । न चैवं कार्य-कारणभावद्वयापत्त्या
प्रथमतमेव सम्यगिति वाच्यं । तस्मिन् मतेऽपि कृतिसाध्यत्वाप्रका-
रकोपायेच्छानुरोधेन उपायेच्छाल्तावच्छिन्नं प्रति दृष्टसाधनता-
ज्ञानस्य पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् उपायचिकीर्षाकारणताव-
च्छेदककोटाविष्टसाधनताविषयकत्वप्रवेगे च गौरवं वैयर्थ्यञ्च पुन-
रधिकमिति । न च तस्मिन्मते दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन कृताद्या-
उपायेच्छासामान्यकारणताया एव कृतिसाध्यत्वरूपावच्छेदकवृत्तिः^(१)
कल्प्यते इति साधवं कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुत्वे चातिरिक्तं
कारणत्वं तदवच्छेदकञ्च कल्पनीयमते गौरवमिति वाच्यं । अव-
च्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात्, अतएव 'अपि चेत्यादि-
मध्यमतमपि प्रत्युक्तं, कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपाय-सुखादीच्छानुरोधेन
उपायेच्छाल्ताद्यवच्छिन्नं प्रति दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन सुखेच्छाल्ताद्यव-
च्छिन्नं प्रति सुखत्वादिज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात्
चिकीर्षायाः कारणतावच्छेदककोटाविच्छाजनकत्वप्रवेगे गौरवाद्-
व्यर्थत्वाच्च । नन्वेवं मीमांसकनये उपायोद्देश्यकेच्छां प्रतीष्टसाधनता-
ज्ञानविग्रिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कार्य-कारणभावैक्यं
तव च कार्य-कारणभावद्वयमिति गौरवं । न च तस्मतेऽपि कृति-

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वरूपावच्छेदकवृत्तिरिति क० ।

ज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टीच्छावत् । न च भोग-
चिकीर्षावन्तेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वं, उपा-

साध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायोद्देश्यकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति
दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् कार्य-कारण-
भावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं । तैः कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायो-
द्देश्यकेच्छानभ्युपगमात् दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्येव विशेषणतया
सुखत्वमिव दृष्टिमपि विषयौकरोतीत्येव तस्य सिद्धान्तादिति
चेत्, न, पाको भवतु दृष्टिर्भवतु इत्यादिकृतिसाध्यत्वाप्रकारको-
पायोद्देश्यकेच्छाया अनुभवसिद्धत्वेनापसापासभवात् दृष्टसाधनता-
ज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञानयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावेन
कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वाच्च अपच्छेदकगौरवं पुनरधिकं ।
न च तत्प्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वनिश्चयमात्
कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वावश्यकत्वमेव विशेष्य-विशेषण-
भावे विनिगमकमिति वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वयोरननुगतत्वात् चिकीर्षां
प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहादिति भावः ।
'दृष्टीच्छावदिति दृष्टिर्भवत्वित्येव दृष्टावदित्यर्थः, इदमुपलक्षणं कृति-
साध्यत्वाप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः, अथ च प्रसाध्याङ्गको-
दृष्टान्तः^(१) परेषु दृष्टिर्भवतु पाको भवत्वित्येव ज्ञानभ्युपगमात्, दृष्टि-
साध्यं सुखं भवत्वित्येव दृष्टान्तो दृष्टान्तो सुखरूपेण दृष्टिसाध्यत्वज्ञानस्यैव

(१) उभयवाद्यसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः ।

चिकीर्षित्वर्थः, एवं हेतावपि बोध्यं । 'दृष्टीच्छावदिति स्वमतावच्छिन्नम् ।

येच्छायास्तदन्वय-अतिरेकानुविधानात् दृष्टेः स्वतो-
ऽसुन्दरत्वेनेच्छानुत्पत्तेः अनुगतोपायेच्छायां अनुगतस्य
प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च ।
न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वं दृच्छात्वं वा
तज्जन्यत्वे प्रयोजकं, गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च ।
एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनत्वज्ञाने ध्रुवेऽतिप्र-
सङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वनिर्व्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्व-

हेतुत्वं न त्विष्टसाधनताज्ञानस्येत्यवधेयं । 'तेन विना' दृष्टसाधनता-
ज्ञानेन विना, अन्वयाद्यनुविधानमेव विदुषोति, 'दृष्टेरिति, 'स्वतो-
ऽसुन्दरत्वेन' सुखादिभिन्नत्वेन, दृष्टसाधनताज्ञानं विनेति शेषः ।
'दृच्छात्वं वेति, अत्रापि चिकीर्षान्यत्वे सतीति सम्बध्यते, 'तज्जन्यत्वे'
दृष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे, 'प्रयोजकं' अवच्छेदकं, क्रमेण दूषयति,
'गौरवादित्यादिना, 'उपायचिकीर्षायामिति, उपायेच्छात्वसञ्चल-
कार्यतावच्छेदकसत्त्वादिति शेषः, 'ध्रुवे' सामान्यकारणे ध्रुवे, 'अति-
प्रसङ्गवारणार्थमिति कृत्यसाध्यताज्ञानदशायामपि दृष्ट्यादौ चिकीर्षा-
प्रसङ्गवारणार्थमित्यर्थः, 'निर्व्वाहार्थञ्चेति, तत्प्रकारकेच्छायास्तत्प्रका-

द्याद्ये दोषमाह, 'गौरवाश्चिति, अन्ये तमाह, 'सुखेच्छायामिति, 'अति-
प्रसङ्गो दृष्ट्यादौ, 'निर्व्वाहार्थमिति । ननु यदि जनकज्ञानप्रकारस्यैवेच्छायां
प्रकारत्वं तदा फलेच्छायां कथं स्वदत्तित्वं प्रकारः स्यात्, न हि स्वदत्तित्वेन
ज्ञातमेव सुखादि स्वदत्तित्वेनेष्यते, सर्वत्र तथा सामग्रीविरहाद्यत्रापि स्व-
दत्तित्वबाधावतारस्तत्रापि दुर्लभवस्तुनि स्वदत्तित्वप्रकारकेच्छानुभवाच्च । न च

मपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं,
 कृतकारणं विना कार्यानुपपत्तेः । अतएव स्तनपान-
 प्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन दृष्टीतस्येष्टसाधनत्व-
 ज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनायाः ।
 ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मत्वात्

रकज्ञानजन्यत्वनिश्चयमादिति भावः । 'विषयतया' ज्ञानविषयतया,
 'अवच्छेदकमस्त्विति स्वातन्त्र्येण चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कारणता-
 वच्छेदकमस्त्वित्यर्थः, चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञान-
 त्वेनापि हेतुत्वमस्त्विति फलितार्थः, 'तद्विहाय' कृतिसाध्यता-
 ज्ञानं विहाय, 'तन्मात्रं' दृष्टसाधनताज्ञानमात्रं, चिकीर्षीपधायक-
 मिति शेषः । 'स्तनपानप्रवृत्तावपि' तत्स्थलेऽपि, 'दृष्टानुरोधित्वा-
 दिति कृतकार्य-कारणभावानुरोधित्वात्, 'कल्पनाया इति कारण-
 कल्पनाया इत्यर्थः । 'साधनत्वं' साधनत्वज्ञानं, 'इच्छाविरोधि' उद्दे-

खलत्तित्वमिच्छायां प्रकार एव नेति वाच्यं । अनुभवविरोधात् 'खलत्ति-
 त्वेष्यत इति पूर्वग्रन्थस्य तत्र सात्त्वित्वात् । न च ज्ञाचित्को धर्मोऽसा-
 धारण्यमामयीसापेक्षः खलत्तित्वप्रकारकत्वन्तु सार्वत्रिकमिति सामान्य-
 सामयीनिर्वाहमेवेति वाच्यं । कारुणिकस्य परदुःखप्रहरणेच्छायां खलत्ति-
 त्वस्याप्रकारत्वेन तस्यापि ज्ञाचित्कत्वात्, अतएव निरुपधिपरदुःखप्रह-
 रणेच्छा लपेक्ष्यते, तस्मात् तत्र समाधानं चिन्त्यं । 'तद्विहाय' दृष्टसाधन-
 त्वं विहाय, 'तन्मात्रं' कृतिसाध्यत्वमात्रं । बाणस्थेत्यादि दूषयति, 'अत-
 र्वेति । 'दृष्टेति, तथाच सुखलत्तित्वेन बहिरङ्गस्यापीष्टसाधनत्वस्य स्मरणं
 कथ्यत इति भावः ।

दृष्ट्यादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत्, न, निर्विशेषि-
तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोर-

ज्ञातास्त्रविषयतया इच्छोत्पत्तौ विरोधि, 'सिद्धधर्मत्वात्' असिद्धत्व-
विरोधिनः सिद्धत्वस्य व्याप्यत्वात्, तथाच विरोधिष्याप्यवलज्ञान-
विधया इच्छाजनकौभूतासिद्धत्वज्ञानविघटकत्वेन इच्छाविरोधित्व-
मिति भावः । 'सिद्धत्वं अस्तित्वं वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वमिति ध्या-
वत्, असिद्धत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति मन्यन् । नन्वेव-
मिष्टसाधनताज्ञानाद्दृष्ट्यादौ कथमिच्छेत्यत आह, 'दृष्ट्यादाविति,
'सत्साध्येष्टज्ञानादिति सुखादौ दृष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, दृष्टि-
साध्यं सुखं भवत्वित्तीच्छामेव सुखत्ववद्दृष्टेरपि विषयीकरणात्
ज्ञातन्मध्येण दृष्टिर्भवत्वित्तीच्छायास्यासिद्धत्वादिति भावः । असि-
द्धत्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'निर्विशेषितयोरिति,
'सिद्धत्वासिद्धत्वयोरिति वर्त्तमानत्वविशेषितप्रागुक्तसिद्धत्वासिद्धत्वयो-
रित्यर्थः, वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्व-वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वयोरेव
परस्परं विद्वद्वादादिति भावः । 'इच्छासाधनत्वयोः' इच्छासाधनत्व-

अत्र सम्प्रदायविदो नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं विषयत्वात् किन्तु
तज्जन्या इष्टसाधनतानुमितिः प्रवर्त्तिकेति वदन्ति । नवीनास्तु सर्व्वं सा-
मान्यकक्ष्याप्रत्यासत्तिजन्यं सर्व्वस्य स्वकृतिसाध्यताज्ञाने सति तन्मात्रविषयि-
नो कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितिरेतत्स्वनपानविषयिनीति तज्जन्यस्मरणमपि
एतत्स्वनपानगोचरमिति वदन्ति । 'दृष्टेति, तथाच सुखादृष्टित्वेन बहि-
रङ्गस्यापीष्टसाधनत्वस्य स्मरणं कल्पत इति भावः । तर्हि कथं दृष्ट्यादा-
विच्छेत्यत आह, 'दृष्ट्यादाविति ।

विरोधात् । तदाऽसिद्धत्वं तदा सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधन-
त्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव ।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानाद्दृष्ट्यादाविच्छेति, तत्तुच्छं,
असिद्धावस्थाद्दृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमव-
गन्तव्यमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति, तथापि वि-
रोध एव । दृष्टौ सत्यामिष्टं तथा विना नेत्यन्वय-व्यति-

ज्ञानयोः, 'अविरोधादिति, साधनत्वस्यासिद्धत्वविरोधिव्याप्यत्वा-
भावेन तज्ज्ञानस्य कारणीभूतासिद्धत्वज्ञानाविघटकत्वादिति भावः ।
ननु तथापि वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिलरूपासिद्धत्वं वर्त्तमान-
कास्त्रसम्बन्धिरूपं वर्त्तमानत्वविशेषितसिद्धत्वञ्च परस्परं विरुद्धमेव
तदुभयोरेकच ग्रहः कथं स्यात् तयोरज्ञाने च इच्छासाधनत्वज्ञान-
योरसम्भवादित्यत आह, 'तदेति, 'तदाऽसिद्धत्वं' वर्त्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगिलं, 'तदा सिद्धत्वं' वर्त्तमानकास्त्रसम्बन्धिलं, 'इच्छासाधन-
त्वयोः' इच्छासाधनत्वज्ञानयोः, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया प्रयोजकं,
इदञ्चासिद्धत्वज्ञानं नेच्छाहेतुः किन्तु तत्कास्त्रीनसिद्धत्वज्ञानमेव
प्रतिबन्धकमिति स्वमतानुसारेणोक्तं ।

'असिद्धावस्थात्' अविद्यमानात्, 'तच्छेति, इष्टे तत्साध्यता-
ज्ञानदशायामिति शेषः । 'असिद्धत्वमिति, 'अवगन्तव्यमित्यनुष्यते,
जनकौभूतमित्यादिनियमात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् असिद्धत्व-
ज्ञानस्यापि तच्चेच्छाहेतुत्वादिति भावः । 'तथापि' सुखादिनिष्ठ-
दृष्टिसाध्यताज्ञानेऽपि, 'विरोध एव' दृष्टीच्छाजनकत्वविरोध एव,

रेकप्रहस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेष्टसाध्य-
कत्वग्राहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं
मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं 'मण्डलीं कुर्यादिति
वाक्यं प्रमाणं स्यात्' विषयाबाधात् । एतेन नवीनमत-

तव नये इति शेषः । ननु सिद्धावस्त्वृष्ट्यादेः सुखाद्यनुत्पत्तेः तदु-
त्पत्तिदशायां तस्य वास्तविकं सिद्धत्वमपेक्षितमस्तु सुखादौ तत्-
साध्यताज्ञाने तन्निरूपितसिद्धत्वज्ञानस्य कुतोऽपेक्षितमित्यत आह,
'दृष्टौ सत्यामिति, 'सिद्धत्वमादाय' सिद्धत्वं विषयीकृत्य,
सत्तायाः चक्षुस्यन्विलघटितत्वादिति भावः । 'दृष्टसाध्यकत्वेति
सुखादिनिष्ठसाध्यतेत्यर्थः । नन्विदमयुक्तं सिद्धत्वज्ञानसत्त्वेऽपि दृष्टि-
साध्यं सुखं भवत्वित्येच्छायां सुखत्वदिशेषणतया दृष्टेरपि विषयत्व-
सम्भवात् तदुद्देश्येच्छां प्रत्येव तन्निरूपितसिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वात्
दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यत्र दृष्टेरनुद्देश्यत्वादिति चेत्, न, दृष्टि-
र्भवत्वित्याकारकदृष्ट्युद्देश्येच्छाया अप्यनुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
'चिकीर्षाजन्यकृतीति प्रवृत्त्याख्यकृतीत्यर्थः । 'विषयाबाधादिति
तन्मते कृतिसाध्यताज्ञानमात्रस्य प्रवर्तकतया कृतिसाध्यत्वमात्रस्यैव
विध्यर्थत्वात् तस्य च प्रकृतेऽबाधितत्वादित्यर्थः । इदमापाततः प्रमा-
णत्वस्य तत्तद्विषयघटिततया कृतिसाध्यत्वघटितप्रामाण्यापादने
दृष्टापत्तेः दृष्टसाधनत्वघटितप्रामाण्यापादने चापादकाभावात् । एतेन

* 'प्रमाणं स्यादिति, यद्यप्यत्र परस्येष्टापत्तिः स्वर्गकामादिपदसमन्विता-
हृतस्य स्वर्गकामनियोज्यान्वयबोधेनाप्रामाण्येऽपि तदसमन्विताहृतस्य विष-

मध्यपास्तं, परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावच्छेद-
साधनताज्ञानानां ज्ञानं तथा आत्मन ओदनकामना-
वच्छेदसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात्,
किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मद्दिष्टसाधनताज्ञानमेव
साधवात्, यथा च साध्यत्व-साधनत्वयोरव्विरोधः

प्रमादत्वं भ्रमभिन्नज्ञानजनकत्वमित्यपि प्रत्युक्तं, भ्रमत्वस्यापि तत्त-
द्विषयचटिततयोक्तविकल्पयासात् । न च प्रमाणं स्यात् प्रमादत्व-
व्यवहारविषयः सादित्यर्थ इति वाच्यं । सामान्यतः प्रमादव्यव-
हारविषयत्वापादने इष्टापत्तेः कृतिसाध्यताग्रे प्रमादत्वस्य तवापि
सम्मतत्वात् आंग्रिकप्रमादव्यवहारविषयत्वापादने च कृतिसाध्यत्व-
साधनत्वविकल्पयासात् उक्तदोषदद्यापत्तेः । न च प्रमाणं स्यात्
प्रवर्तकं सादित्यर्थ इति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्य-
ताज्ञानस्य प्रवर्तकतया तदभावादेव प्रवर्तकत्वाद्यथादिति श्रेयं ।
'परस्य कृतिसाध्यत्वेति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाके कृतिसाध्यत्वप्रकारेण
परकीयकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, 'ओदनकामनावच्छेति परनिष्ठौदन-
कामनावच्छेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञानेति परकीयेष्टसाधनताज्ञान-
स्येत्यर्थः, 'ज्ञानमिति, 'न प्रवृत्तिकारणमित्यनेनाश्रितं, 'ज्ञानस्य ज्ञान-
मिति ज्ञानस्य ज्ञानस्येत्यर्थः, चकारपूरणात् । 'किञ्चित्, अना-

वावाधेन प्रामाख्यात् यथासन्नये मख्दजीं कुर्यादित्यस्याप्रामाख्येऽपि कुर्या-
दित्यस्य प्रामाख्यं, तथापि पूर्वोक्तदोष एव तात्पर्यं । अविचारमप्याह,

अनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च तद्योपपादित-
मेव किञ्च परकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापि स्वकृतिसाध्येष्ट-
साधनताज्ञानात् स्वकल्पितलिप्यादौ यौवने कामो-
द्रेकात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च तदेव प्रवर्त्तकम् । वस्तु-
तस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं कृत्या साध-
यामीतीच्छा सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् ।
अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानात् असिद्ध-
विषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा ज्ञायते इच्छाया असिद्ध-

गतपाकविशेष्यकेति शेषः । 'कृतिसाध्यताज्ञानञ्चेति स्वकृतिसाध्यता-
ज्ञानञ्चेत्यर्थः । 'तदेवेति स्वकृतिसाध्यलेष्टसाधनत्वज्ञानमेवेत्यर्थः,
इदमुपलक्षणं स्वकृत्यसाध्यताज्ञानद्वयायामपि कृतिसाध्यत्वेन परकीय-
कृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापन्नेत्यपि द्रष्टव्यं । 'सिद्धविषयकेति,
परकृतसिद्धपाकविषयकेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन पर-
कीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'सिद्ध इति, परकृतपाक इति शेषः,
'असिद्धस्य च' कर्त्तव्यानागतपाकस्य च, 'अज्ञानात्' कृतिसाध्यत्वेनाज्ञा-
नात् । इदमुपलक्षणं यदंशस्याज्ञानं तस्येच्छायां प्रकारत्वासम्भ-
वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । 'सिद्धविषयात्' परकृतसिद्धपाकविषयात्, 'कृति-
साध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'कृतिसाध्य-
त्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वेन, 'असिद्धविषयत्वेति, बाधकाभावे मदंशविषयत्व-

'किञ्चेति, एवञ्चेत्यादिदृश्यति, 'वस्तुतस्त्विति । नन्वेवमपि गौरवं विपरीतय-
ज्ञाह, 'अस्तु चैवमिति, बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानञ्च त्वयापि प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेवं

विषयत्वस्वभावत्वादेकप्रकारकत्वेन ज्ञान-चिकीर्षयोः
कार्य-कारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात्,
इच्छाया अनागतविषयत्वात् तस्य चाज्ञानात् तद्यात्व-
दर्शनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत्, न, असिद्ध-
विषयेच्छानुरोधेनानागतज्ञानोपायस्य दर्शितत्वात् ।
अस्तु चैवं, तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव
व्यावर्तकमस्तु स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-फलका-
मनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानज्ञानस्य
फलकामनाज्ञानस्य च हेतुत्वे मानाभावाच्च ।

स्वभावाच्चेत्यपि बोध्यं । हेतुकारमाह, 'इच्छाया इति, 'अज्ञानात्'
ज्ञानाद्यभावात्, 'तद्यात्वदर्शनात्' समानप्रकारकत्वेनैव कार्य-कारण-
भावकल्पनात् । 'अनागतज्ञानेति अनागते कृतिसाध्यताज्ञानेत्यर्थः ।
'कृतिसाध्यताज्ञान इति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाकविशेषके कृति-
तरूपेण परकीयकृतिसाध्यताज्ञान एवेत्यर्थः, 'व्यावर्तकं' विशेषणं,
'अस्तित्वभ्युपगमवादः, 'स्व-परकीयेति स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-
स्व-परकीयफलकामनयोर्ज्ञानापेक्षेत्यर्थः, ।

'नद्याः' प्राभाकरनद्याः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेवेत्येवकारेण
वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गकत्वस्य व्यवच्छेदः प्रवृत्तिसाध्य-

अनभ्युपगमे वा ततोऽप्यस्य गुरुत्वात् । यद्वा एतदस्वरसादाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति,
एतेनातिनवीनमतमप्यपास्तं 'नद्याः' प्राभाकरनद्याः, 'इत्येति, इष्टसाधनं

नद्यास्तु स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकं तेन स्वकृत्यसाध्ये दृष्ट्यादौ कारीर्याच्च कृषीबलस्य न प्रवृत्तिः । न च सञ्जातबाधस्य विषभक्षणे प्रवृत्तिप्रसङ्गः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानविषये दृष्टत्वस्य स्वरूपसतः प्रवृत्तौ सहकारित्वात् । न च सञ्जातबाधस्य विषभक्षणादाविच्छास्ति, दृष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् अतीतभोजनेऽप्यतएव न प्रवर्तते तृप्तेः सिद्धतया इच्छाविरहेण भोजने

ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादेव दृष्ट्यादौ प्रवृत्तिवारणसम्भवात् सांश्रप्रवे-
ग्रस्य प्रयोजनं तत्र नास्तीत्यत उक्तं 'कारीर्याच्चेति, (१) । 'सञ्जात-
बाधस्तेति दृष्टीतवक्ष्यवदनिष्ठानुबन्धितकस्य पुरुषस्तेत्यर्थः । इद-
मुपलक्ष्यं अदृष्टीतेष्टसाधनत्वकस्य चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग-
इत्यपि बोध्यं । 'दृष्टत्वस्य' इच्छायाः, 'प्रवृत्ताविति, चिकीर्षाया-
च्चेत्यपि बोध्यं । दृष्टसाधनताज्ञानमपेक्ष्य साधवादिति भावः ।
'विषभक्षणादावित्यादिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'दृष्टसाधनत्वेनेति,
वक्ष्यवदनिष्ठानुबन्धीष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, तथाच चिकीर्षादिकारणी-
भूतेष्वां प्रति दृष्टसाधनतादिज्ञानं हेतुरिति भावः । 'अतएव'
दृष्टत्वाभावादेव, 'तदुपाधिकेति दृष्टसाधनताज्ञानाधीनेत्यर्थः । इद-

(१) अथग्रहनिवर्तकयज्ञविशेषः कारीरीपदिगोच्यते ।

त्वप्रकारकेच्छायाः सहकारित्वमिति भावः । तेन सुखत्वप्रकारककृति-

तदुपाधिकेष्टत्वाभावात्तत्तत्ताविच्छा नास्तीति तत्-
साधनेऽपीष्टत्वाभावादेव न प्रवृत्तिः । न चैवं पाके न
प्रवर्तेत तस्य स्वरसतदृष्टत्वाभावादिति वाच्यं । इष्टसा-
धनत्वज्ञानेन तस्यापीष्टत्वात् । इन्तैवं प्रायमिकत्वा-
दिष्टत्वाद्येवमवश्यापेक्षणीयत्वाच्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसा-
धनताज्ञानमेव चिकीर्षाकारणमस्त्विति चेत्, न,
इष्टसाधनत्वाभावेऽपि भोगे चिकीर्षासत्त्वात् तस्यां
स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने सतीष्टत्वमेव कारणं न त्विष्टसा-
धनत्वं व्यभिचारात् । पाकादौ तदन्वय-व्यतिरेकाव-

मुपलक्षणं भोजनस्य चिद्वत्त्वादपि तच्चेष्टाविषयत्वावम्भवादिति
मन्मथं, । 'तत्साधनेऽपीति तत्स्वरूपायोग्ये भाविभोजनेऽपीत्यर्थः,
अतो न पौनरुक्त्यं । 'स्वरसत इति इष्टसाधनताज्ञानं विना इष्ट-
त्वावम्भवादित्यर्थः । 'इष्टसाधनताज्ञानेनेति चोदनादिरूपेष्टसाधन-
ताज्ञानेनेत्यर्थः । 'चिकीर्षाकारणमिति चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च
कारणमित्यर्थः^(१) । 'इष्टसाधनत्वाभावेऽपि' इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे-
ऽपि, 'तस्यां' चिकीर्षायां, 'न त्विष्टसाधनत्वं' न त्विष्टसाधनत्वज्ञानं,
'व्यभिचारात्' नियतपूर्ववर्तित्वाभावात् । न चोपायवृत्तिविशेष-

(१) समानविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्वासत्त्या चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृ-
त्तित्वावच्छिन्नञ्च प्रति कारणमित्यर्थं इति ग० ।

साध्यताज्ञानजन्तेष्टाविषयवदनेन व्यभिचार इति बोध्यं । 'अतीतदृष्टाविति,

पौष्टत्वोपक्षीणौ, एवं भोगेऽपि प्रवर्त्ततेति चेत्, न,
इष्टसाधनतापक्षेऽपि मुक्तिरूपेष्टसाधने सुखे प्रवर्त्ततेति
तुल्यं । सुखे चिकीर्षा भवत्येव क्वचित्तु न भवति क्वतेः

तावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्तिः उपायत्वञ्च सुख-दुःखाभाव-तदनुभवेतरत्व-
मिति कथं । गौरवात् इच्छेष्टसाधनताज्ञानयोः कार्य-कारणभावे
उपायत्वप्रवेशसोभयसम्मतत्वात् क्वचित्साध्यत्वाप्रकारकवृत्त्यादीच्छानु-
रोधेन इच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्चेतुतायाञ्च तव मते-
ऽप्यावश्यकत्वादिति^(१) भावः । 'तदन्वय-व्यतिरेकौ' इष्टसाधनता-
ज्ञानान्वय-व्यतिरेकौ, 'एवं' प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्यानपेक्ष-
णीयत्वे, 'भोगेऽपीति, 'भोगः' सुख-दुःखाभावसाक्षात्कारः, तस्य
कृत एव इष्टत्वात् शरीरादेस्व तदुपादानत्वसम्भवादिति भावः ।
'सुखे प्रवर्त्ततेति सुखस्वरूपेण सुखे प्रवर्त्ततेत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः,
तस्य तेन रूपेण साध्यत्वात्प्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावादिति भावः ।
'सुख इति, सुखस्वरूपेणेति शेषः । 'सिद्धवृत्तीति सिद्धकारणका-
सिद्धक्रियावृत्तिधर्मप्रकारकत्वनिश्चयमादित्यर्थः, सुखत्वनिष्ठप्रकारत्वा-
न्तर्भावेन क्वचित्साध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादिति

(१) न्यायमतेऽप्यावश्यकत्वादित्येति ख०, ग० ।

पूर्वं तन्नेवर्त्तमानत्वमभिमतमिदानीमतीतत्वमिति न पूर्वोभेदः, 'तुल्यमिति,
वस्तुतः स्नेहाधीनकृत्स्निसाध्यताज्ञानाभावात् तत्र क्वचित्तरिति भावः । 'इष्ट-
साधनतेति, न हि चिकीर्षान्योपायेच्छातं तन्नन्यतावच्छेदकं, गौरवादिति

सिद्धत्त्यसिद्धक्रियाविषयत्वनियमादिति चेन्ननुत् ।
तस्मात् स्वकृतिसाध्यत्वं विधिरिष्टत्वं सहकारीति, मैवं,
इष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छायां हेतुत्वावधारणात्-
स्यास्तज्जन्यत्वनियमादिच्छायाः स्वविषयेच्छानुत्पादक-

शेषः । सिद्धकारणेति च उपादानप्रत्यक्षसत्त्वसम्पत्तये, 'तुल्यमिति
भोगस्यापि क्रियात्वाभावेन भोगलनिष्ठप्रकारत्वान्तर्भावेनापि कृति-
साध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्यर्थः,
क्रियात्वञ्च दुःख-तदभाव-सुखभोग-परमापूर्व्याद्यन्यत्वं, 'स्वकृति-
साध्यत्वमिति स्वकृतिसाध्यत्वमेवेत्यर्थः, 'विधिः' प्रवर्त्तकज्ञानविषयः,
तथाप्युपायहेतुत्वे इष्टसाधनताज्ञानं कारणमभ्युपगम्यते इति तस्य
कारणत्वे कल्पमाने साधवादुपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्पनात्
उपायचिकीर्षायामपि तज्जन्यत्वं दुर्वारं, न हि ममापि उपाय-
चिकीर्षात्वेन तज्जन्यत्वं, चिकीर्षात्वस्यार्थवशसिद्धत्वादिति समाधत्ते,
'इष्टेति, 'उपायेच्छायां' उपायेच्छात्वावच्छिन्ने, 'तस्याः' उपाय-
चिकीर्षायाः, 'तज्जन्यत्वनियमादिति, तथाच इष्टसाधनताज्ञान-कृति-
साध्यताज्ञानादेव उपायचिकीर्षासम्भवे किमवान्तरेच्छाकल्पनेनेति
भावः । ननु तथापि प्राथमिकन्यायमतापेक्षया न्ययमतं सम्यगेवेत्यत-
श्चाह, 'इच्छाया इति, फलेच्छाया उपायेच्छाहेतुत्वेन तत्र
अभिचारवारणाय 'स्वविषयेति स्वविषयविषयकेत्यर्थः, स्वसमाना-

भावः । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन चिकीर्षाहेतुत्वमिति गोल्ल-
वभिचारः । 'इच्छाया इति, भाष्यादौ तथा व्यवस्थापितत्वेन तथैव सिद्धान्ता-

त्वनियमाच्च । ननु सिद्धौदनः कुतः पाके न प्रवर्तते,
 ओदनमासस्य सिद्धत्वेनेष्टत्वाभावात् । अतएवातीत-
 भोजनादौ न प्रवर्तते अतीततृष्णादाविच्छाविरहात् ।
 ननु सामुद्रिकविदास्थाते भावियौवराज्ये भोगसाधने
 स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानात् कुतो न प्रवर्तते,

धिकरणेत्यपि बोध्यं, तेन नेष्टरेच्छायां व्यभिचारः । यद्यपि मणि-
 कल्पते फलेच्छा नोपायेच्छाहेतुः किन्तु इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतु-
 तायां अवच्छेदिकैवेति व्यर्थं विशेषणं, तथापि यज्ञये फलेच्छायाः
 कारणतावच्छेदकत्वे तत्कासीन-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेना-
 ननुगमात् फलेच्छा न कारणतावच्छेदिका परन्तु कारणमेव
 तस्येनेदं । इदमापाततः तावता चिकीर्षां प्रति तद्धेतुतास्तु न
 तु प्रवृत्तावपि चिकीर्षयैवान्यथासिद्धत्वात् । न च व्यापारेण व्या-

दिति भावः । वस्तुतः पाकादाविष्टसाधनताज्ञानादिच्छोत्पत्तिसमये तद्धेतो-
 रेवेतिन्यायाच्चिकीर्षैव जायते तज्ज्ञाने कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वसम्भवात्
 न त्वन्तरापीच्छान्तरकल्पनं गौरवान्मानाभावाच्च । अपिच कृतिसाध्यत्वज्ञाने
 प्रवृत्तिहेतुतया अवस्थितेऽतिप्रसङ्गवारणार्थमिष्टसाधनत्वं तत्र विषयतयाव-
 च्छेदकमात्रं कस्यते न तु कारणान्तरं गौरवात् यथा इष्टपुरोवर्त्तिज्ञाने
 वैशिष्ट्यमेवावच्छेदकं कस्यते न तु भेदाद्यद्दहेतुत्वादिकमिति भावः । स-
 रूपसद्विद्यत्ववादी पृच्छति, 'नन्विति, तथाच तत्रेष्टत्वाभावात् प्रवृत्तभाव-
 इति तदेव हेतुरिति भावः । उत्तरं 'ओदनेति, तथाचेष्टसाधनत्वज्ञानाभा-
 वादेव तत्र तदभावादिति भावः । 'असिद्धत्वादिति, राज्ये न प्रवर्तत इति

भाविराज्यस्यासिद्धत्वात् प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमात्

पारौ गान्ध्यासिद्ध इति वाच्यं । तद्भाष्येणैवासिद्धेः । न चैवं
 कृतिसाध्यताज्ञानस्य उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य च
 प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं । इष्टापत्तेः ज्ञानं कृतिकारण-
 मिति सिद्धान्तस्य उपादानप्रत्यक्षमादायैवोपपत्तेः । इदं पुनरवधेयं
 यदि भोगादिरूपेष्टसाधनताज्ञानदशायां सुखादौ साध्यतया प्रवृत्तिः
 प्रामाणिकी तदा पुनरिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमावश्यकं
 अन्यथा इष्टसाधनताज्ञानदशायामपि^(१) साध्यतया तत्र प्रवृत्तिप्रस-
 ङ्गान् तस्य स्वतएव चिकीर्षाविषयत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानन्तु न
 हेतुरेव चिकीर्षयान्यथासिद्धत्वादिति । 'कुत इति, ओदनसाधनत्व-
 ज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च सत्त्वादिति भावः । परिहरति,
 'ओदनमात्रस्येति, 'इष्टत्वाभावादिति, इष्टसाधनताज्ञानविरहादिति
 शेषः । 'इच्छाविरहादिति इच्छाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानविरहा-
 दित्यर्थः, तथाच फलेच्छाभावेन चिकीर्षाविरहाच्च प्रवृत्तिरिति
 भावः । 'भावियौवराज्य इति भाविराजसिंहासनारोहणविशेषे
 इत्यर्थः, 'न प्रवर्त्तते' न वाक्ये प्रवर्त्तते । भ्रान्तः समाधत्ते, 'भा-
 विराज्यस्येति, 'राज्योपायेति राज्योपायत्वेन राज्योपायापरिचया-
 च्छेत्यर्थः, न प्रवृत्तिरिति शेषः । ननु तथापि राज्योपाये देवता-
 राधनादौ प्रवृत्तिः स्यात् तदुपायस्य पुण्यादेर्ज्ञानसत्त्वात् कृतिसाध्यत्वे

(१) इष्टसाधनताज्ञानदशायामपीति क० ।

राज्योपायापरिचयाच्च । तत्परिचये च प्रवर्त्तत एव
 देवताराधनादाविति चेत्, न, सिद्धे चिकीर्षाविरहेऽस्य
 यागादावप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् देवताराधनादेरप्यसिद्धत्वे-
 न तत्राप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । किञ्च राज्योपायापरिचये
 तत्र मा प्रवर्त्तिष्ट स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञाते राज्ये
 प्रवृत्तिप्रसङ्गे किमायातं । न हि कृतिसाध्येष्टसाधन-
 त्वेन ज्ञानेऽपि तदुपायज्ञानं तत्र प्रवर्त्तकं, गौरवात्
 भिन्नविषयत्वाच्चेति चेत्, मैवं, यौवने हि तावत्

सतीष्टसाधनताज्ञानसत्त्वाच्चेत्यत आह, 'तत्परिचये चेति कृतिसाध्य-
 त्वेष्टसाधनलोपायानां परिचये चेत्यर्थः । भ्रमं निराकरोति, 'सिद्धे
 चिकीर्षाविरहेणेति, असिद्धस्य च प्रवृत्त्यविषयत्वनियमेनेति शेषः ।
 तत्र प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमेऽपि चिकीर्षाया असिद्धविषयत्व-
 नियमस्य त्वयाप्यभ्युपगमादिति भावः । 'देवताराधनादेरिति,
 तस्मादुपादानतास्यप्रवृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धवृत्तित्वनियमो न तु
 साध्यतास्यप्रवृत्तिविषयतायाः । तस्या अप्रसिद्धमात्रवृत्तित्वात् इत्यवश्यं
 स्त्रीकरणौयमिति भावियौवराज्ये साध्यतया प्रवृत्तिर्नानुपपद्येति
 भावः । द्वितीयहेतुं^(१) निराकरोति, 'किञ्चेति, 'तत्र मा प्रवर्त्तिष्टेति
 राज्योपायत्वेन राज्योपाये मा प्रवर्त्तिष्टेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिप्रसङ्गे' साध्य-
 तथा प्रवृत्तिप्रसङ्गे, 'न हीति, इदमापाततः उपादाननिष्ठप्रवृत्ति-
 विषयसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकतया राज्योपायत्वरूपेण

(१) द्वितीयभ्रमहेतुमिति क० ।

प्रवर्त्तत एव राज्ये, बाल्ये तु राज्योपायमकृत्वा मत्-
कृत्येदानीं राज्यं न सिध्यतीति स्वकृत्यसाध्यताज्ञाना-
देव न प्रवर्त्तते यथा तण्डुलं विना पाके स्वकृत्य-
साध्यताज्ञानात्, राज्योपाये तु स्वकृतिसाध्येष्टसाधन-
त्वेन ज्ञाते देवताराधनादौ प्रवर्त्तत एव । अतएव

राज्योपायज्ञानं विना राज्ये प्रवृत्त्यसम्भवात् परन्तु राज्योपायत्वेन
राज्योपायस्य सिंहासनादेः प्रत्यक्षदशायामेव भाविराज्ये प्रवृत्त्या-
पत्तिर्द्रष्टव्या । 'मत्कृत्येदानीमिति इदानीन्तनमत्कृत्येत्यन्वयः, 'स्वकृत्य-
साध्यताज्ञानादिति इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, तथाच
तत्कालौ न तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालौ न तत्पुरुषीयप्रवृत्ति-
साध्यताज्ञानं हेतुरिति भावः । 'तण्डुलं विना' तण्डुलविरहदशायां,
'स्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्' इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्, 'पाक-
इति, 'न प्रवर्त्तते' इत्यनुषङ्गते । ननु तथापि राज्योपाये देवता-
राधनादौ तदानीं प्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यत आह, 'राज्योपाये
त्विति, 'स्वकृत्येति इदानीन्तनस्वकृत्येतित्यर्थः । ननु ब्रौह्मवघात-
पुरोडाश-याग-परमापूर्वेषु युगपत् कुतो न प्रवर्त्तते स्वकृतिसाध्यत्वे
सतीष्टसाधनताज्ञानस्याविशेषादित्यत आह, 'अतएवेति इदानीन्त-

शेषः । 'अपरिचयाच्च', राज्योपाये न प्रवर्त्तत इति शेषः । 'सिद्ध इति,
तथाच अनन्तमन्वा असिद्ध एव प्रवृत्तिरभ्युपेया एवञ्च राज्ये प्रवर्त्ततेत्यर्थः,
'इदानीमिति इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्याभावाच्च तदा

ब्रीह्यवघातमकृत्वा पुरोडाशस्तमकृत्वा यागस्तमकृत्वा-
ऽपूर्व्वं साधयितुं न शक्यत इति क्रमशोऽवघातादौ
प्रवर्त्तते न युगपत् सिद्धवृत्त्यसिद्धक्रियाविषयस्वभा-
वत्वात् प्रवृत्तेः यागानन्तरञ्च नापूर्व्वं प्रवर्त्तते । कृत्यन्तरं
विनैव यागकृतितस्तत्सम्भवात् । इष्टसाधने चेष्टो-

नत्वस्य स्वकृतिविशेषणत्वादेवेत्यर्थः, 'ब्रीह्यवघातमकृत्वा मकृत्येति
ब्रीह्यवघातकृत्यनुत्तरकालीनमकृत्येत्यर्थः, एवं 'मकृत्येत्यनुषज्य सर्व्वञ्च
व्याख्येयं, 'न शक्यत इतीति, ज्ञानादिति^(१) शेषः । तथाच सर्व्वञ्च
एकदा इदाग्नीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानं नास्तीति भावः । 'क्रमशः'
क्रमश एव, 'अवघातादौ' अवघात-पुरोडाश-यागेषु, 'न युगपदिति
न युगपदवघात-पुरोडाश-याग-परमापूर्व्वेषु चतुर्षु प्रवर्त्तत इत्यर्थः ।
ननु यथा क्रमशस्त्रिषु प्रवर्त्तते तथा परमापूर्व्वं कथं न प्रवर्त्तते
इत्यत आह, 'सिद्धवृत्तीति, 'नापूर्व्वं प्रवर्त्तत इत्यन्तमेको गन्धः,
सिद्धकारणकासिद्धक्रियासाध्यकस्वभावत्वादित्यर्थः, साध्यत्वं विष-
यताविशेषः, तेन सिद्धस्य हविरादेरुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयताग्रा-

(१) केवलमत्कृतिसाध्यताज्ञानादित्येति ख० ।

प्रवृत्तिरित्यर्थः, तर्हि राज्योपायमेव करोत्वित्यत आह, 'राज्येति, अन्यदा
कृतिसाध्यत्वादिना न ज्ञानात्वेवेति न प्रवर्त्तते अन्यथा तवाप्रतीकारादिति
भावः । 'सिद्धेति तथाच यागाद्यर्थितया पुरोडाशादौ प्रवृत्तिस्तत्सिद्धग-
न्तरमेवेत्यर्थः । नन्वेवमपि सङ्घातबाधोऽपि सविघान्नभक्षणे प्रवर्त्तते तस्यापि
दृष्टिरूपेष्टसाधनत्वात् कृतिसाध्यत्वाच्चेत्यत आह, 'इष्टसाधने चेति ।

चित्त्वेऽपि न दोषः, उपादानप्रत्यक्षसम्बन्धे सिद्धकारणकेति, 'नापूर्वं प्रवर्त्तते इति, तस्य क्रियात्वाभावादपूर्वादिभिन्नत्वस्य तत्त्वादिति भावः । ननु यागानन्तरमपूर्वं प्रवृत्त्यभावे कथमपूर्वोत्पत्तिरित्यत-
 आह, 'ह्यन्तरमिति । ननु तद्दर्शप्रकारक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तद्दर्शधर्मितावच्छेदक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव हेतुरस्य किं कार्य-कारणभावे उभयदिशि तत्कास्त्रीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन भावियौवराज्येऽपि बाल्यदशायां कस्यचित् प्रवृत्तेः । न च तदनु-
 पादाने यस्य बाल्यस्य भावियौवराज्यं मम कृतिसाध्यमपि नेदानौ मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तस्यापि बाल्यदशायां भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्तेः यौव-
 नादिकालीनातिरिक्ताया अस्तीकतया तत्तत्कास्त्रीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणीभूतस्य तत्तत्कालस्य विरहादेव बाल्यदशायां तत्पुरु-
 षीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापादनासम्भवात् तत्कास्त्रीनत्वेन प्रवृत्ति-
 विशेषेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्वा तत्तत्कास्त्रीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति

न च केवलसुखजनके प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदधिकदुःखाजनकत्वमप्रसिद्ध-
 मिति वाच्यं । नन्यथासेम इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाजनकत्वस्य विवक्षित-
 त्वात् । वस्तुतस्तु इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकं प्रसिद्धं तदन्यत्वं
 विवक्षितमिति नोक्तदोषः । नचाजनकत्वं जनकत्वात्प्रताभाव-जनकान्योन्या-
 भावरूपतयाऽभिन्नं तथा च मिलितज्ञानहेतुतायां गौरवमनुभवश्च प्रत्येक-
 ज्ञानेऽपि फलसिद्धेश्च प्रत्येकहेतुतायामनुगम इति वाच्यं । प्रत्येकहेतुत्वेऽपि
 तावृष्टदुःखजनकत्वज्ञानविरोधिज्ञानत्वेनानुगमादित्याहुः । ननु नान्तरीयकत्व-
 मिष्टहेतुक्रियाजन्यत्वं, व्याप्यत्वं वा, तदपि दैशिकं, कालिकं वा, इष्टनियत-

तत्तत्काश्रवेण हेतुत्वावश्यकत्वात् । न च कृतिषाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्योर्न विग्रेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाष्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतु-हेतुमङ्गावः किन्तु तत्पुरुषीयकृतिषाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन कार्यता यत्र साध्यत्वाच्चविग्रेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तिः तत्र विग्रेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति प्रकारता-विग्रेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरेवमिष्टसाधनताज्ञान-प्रवृत्त्योरपि विग्रेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाष्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या न हेतु-हेतुमङ्गावः किन्तु तत्साधनत्वप्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषीयतदर्थप्रवृत्तित्वेन कार्यता यत्र तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तदर्थिप्रवृत्तिः तत्र विग्रेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्साधनत्वप्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानमिति तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारता विग्रेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः

पूर्वकाजीनत्वं वा, नाद्यः अगम्यागमनादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः नरकस्येष्टहेतुस्त्रियाजन्यत्वेन तदधिकत्वाभावात्, न द्वितीयः ततएव तन्नरकस्य तद्विद्योत्यत्तिनियतत्वात् तयोरेकात्मवृत्तित्वात्, न तृतीयः इष्टोत्यत्तिपूर्वकाजीनसमजबन्धेपाकादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, नापि चतुर्थः उत्पटानिष्टपूर्वककिञ्चिदिष्टजनकत्वेन ज्ञायमानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अत्र वदन्ति इदानीन्तनबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वे अस्य तात्पर्यं, द्वेषे च बलवत्त्वं उत्पटत्वं ज्ञातिविशेषः, अतएव रागान्धस्य यदा नरकादौ न तादृशो द्वेषः तदा तद्भेतावपि प्रवृत्तिरन्यदानिर्वृत्तिः । न च द्वेषे बलवत्त्वमधिकां, दुःखमात्रस्यैव द्वेषविषयत्वेन पाकादाव-

तथाच तत्काञ्चीनत्वेन कृत्यविशेषत्वे पाको मदीयेदागौत्मनकृति-
 शब्द रष्टसाधनञ्च राख्यं मदीयकृतिसाध्यमिष्टसाधनञ्च भवति न
 मिदागौत्मनमत्कृतिसाध्यमिति समूहात्मनश्चानदशायां पाकत्व-
 एव राख्यत्वेऽपि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्व-
 प्रकारकप्रवृत्त्यनुरोधेनैव तत्काञ्चस्याप्येतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुत्वा-
 दिति वाच्यं । प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामाना-
 धिकरप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानयोः प्रवृत्तिहेतुत्वे
 मनाभावात् उक्तापत्तेरेव बाधकत्वाच्च उक्तापत्तिवारणान्यथानु-
 पत्त्या विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिक-
 रप्रत्यासत्त्यैव तयोः प्रवृत्तिहेतुताया युक्तत्वात् । न च समवा-
 यघटितसामानाधिकरप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः
 कार्य-कारणभावे प्रवृत्तिप्रकारौभूतधर्मभेदेनागन्तकार्य-कारणभा-
 वापत्त्या तदपेक्ष्य प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामाना-
 धिकरप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिकारणत्वकल्पनमेव शब्धिति वाच्यं ।
 तादृशप्रत्यासत्त्या तयोः कारणत्वे उक्तापत्तिवारणाय तत्काञ्चीन-
 मश्च कृतिविशेष्यत्वावश्यकत्वे विभिन्नकाञ्चीनप्रवृत्तिव्यक्तिभेदेना-
 गन्तकार्य-कारणभावापत्त्या तदपेक्ष्य प्रवृत्तिप्रकारभेदेन समवा-

प्रवृत्तिप्रसङ्गात् योगिनामपि सुख-दुःखयोरग-द्वेषसम्भवात् अन्यथा प्रवृत्ति-
 निवृत्त्योरसम्भवापत्तेः । न चाशक्त इत्यादिविशोधः, अस्मदादिसाधारणोत्कट-
 राग-द्वेषविरहपरत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यं एवं हि न कलङ्गं मत्तयेदित्यत्र
 विशिष्टनिषेधस्य विशेषणनिषेधपर्यवसायितया कलङ्गमत्तयामुतकटद्वेष-
 विषयदुःखसाधनमित्यन्वयबोधः स्यात् तथाच यस्य रागान्धस्य तद्दुःखे

क्वचित्प्रमाणनाधिकरूपप्रत्यासत्त्वा तयोः प्रवृत्तिहेतुत्वमेव कश्चि-
 त्वादिति । नैवं । यथा हि क्वचित्काले तुदृश्यापि प्रकारान्तरेण
 योऽतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स न उद्बोधककारणत्वात् कार्यते
 इति नियमः तथा तुदृश्यापि प्रकारान्तरेण क्वदतिप्रसङ्गो वारयितुं
 शक्यः स तत्तत्कारणादिकारणत्वेनाप्यन्वयेनापि न निवार्यते इति
 नियमः । अन्वयात् क्वचित्काले तुदृश्याधनत्वज्ञानादेरपि हेतुत्व-
 विरोधापत्तेः क्वचित्काले तुदृश्याधनत्वादिवाधज्ञानद्वाराणां प्रवृत्त्या-
 पादनस्य उत्तरीत्या कारणकारणत्वमेव वारयितव्यत्वात् क्वचित्काले तु-
 दृश्यादेरहेतुत्वे प्रकारतासम्बन्धस्य कार्यतासम्बन्धेदकत्वात् प्रकार-
 तासम्बन्धेनाप्यापादानासम्बन्धात् प्रकारतासम्बन्धेनोत्पत्तिनियमस्यापि
 कारणकारणत्वमेव निर्व्याप्तसम्भवात् तस्मात् सामान्यतः क्वचित्क-
 षात्काले तुदृश्याधनत्वज्ञानादेरपि तत्कालीनत्वज्ञानासत्त्वेन^(१) तत्काले
 प्रवृत्त्यभावात्^(२) तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-
 तत्पुरुषीयत्वज्ञानसाध्यत्वस्य तादृशेषु ज्ञानं कारणसम्बन्धकं कार्य-
 कारणसम्बन्धु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन तत्कालीनतत्-

(१) तत्कालीनत्वज्ञानसाध्यताज्ञानसत्त्वेनेति क० ।

(२) प्रवृत्त्यसम्भवादिति ख० ।

नोत्कटद्वेषसं प्रति तद्देहस्याप्रामाण्यं स्यात् विषयबाधात् एवञ्च स एव वेदः
 कश्चित् प्रति प्रमाणं कश्चित्प्रति अप्रामाण्यमिति महद्द्वैशंसं, एवञ्च यजेतेत्या-
 देरपि तथात्वं स्यात् । यदिच तदनन्तर्भावः तदापि यत्किञ्चिद्देहविषयत्वं
 सकलदेहविषयत्वं वा, आद्ये यजेतेत्यादौ बाधापत्तिः उक्तविषयवायाससा-
 ध्यामजन्यदुःखेऽपि कस्यचित्पाषण्डादेरुत्कटद्वेषसम्भवात् । अन्ये न कलङ्गं

पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन च साध्यता-
 ऋविशेषतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तादृशप्रवृत्तिस्य च विशेष्य-
 तावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति सामानाधिकरथं प्रत्या-
 ख्यतिः, तत्काञ्चीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारकपुरुषान्तरीय-
 ज्ञानादपि निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन तत्काञ्चीय-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्याप-
 त्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं ज्ञानस्यापि विशेष्यत्वं, तत्तत्काञ्चीयप्रवृ-
 त्तिस्वत्वच्छिद्यं प्रति तत्तत्काञ्चलेनापि घृष्टकारणत्वं तेन वर्तमान-
 नकाञ्चे भावि-भूतकाञ्चीनकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानात् न वर्तमान-
 नकाञ्चे भावि-भूतकाञ्चीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तद्वारणाय तत्-
 पुरुषीयत्ववत् तत्काञ्चीयत्वेनापि ज्ञानं विशेष्यतां किं तत्काञ्चस्य
 घृष्टकारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिपुरुषं कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य-
 कारणभावेषु ज्ञानविशेष्यतया तत्प्रवेशमपेक्ष्य सर्वपुरुषीयतत्का-
 ष्चीयप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तकार्य-कारणभावकल्पनाया एव क्षण-
 म्नात् । न च तथापि तत्काञ्चीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावद्वाराणं
 भाविराज्ये तत्तत्काञ्चीनप्रवृत्तिर्मास्तु इष्टसाध्यताज्ञानरूपसामान्य-
 कार्य-कारणभावमर्थ्यादया प्रवृत्तिसामान्यापत्तिर्दुर्भारैवेति वाच्यं ।

मद्यवेदित्वादेरप्रामाण्यापत्तिः, यथोक्तमुत्कटत्वं जातिविशेष इति तदपि
 चिन्तं, उत्कटानुत्कटवानादुःखविषयकसमूहाख्यगनाद्यत्र तदुभयगोचरो-
 द्वेषः शकांशे उत्कटोऽपरांशेऽनुतकटस्तत्र कथं तज्जातिरख्याप्यवृत्तित्वात् । न
 च तत्र द्वेषद्वयं, ज्ञानादेरपि समूहाख्यगतत्वोच्छेदापत्तेः सामयौघैर-
 षद्यात् ज्ञमविबिगमकामावाच । यदि तत्र तथा तदा तत्रापि तुल्यं, यदि
 च तत्र तस्योपाधिर्त्वं तदावनुगमः तद्वदेवान्त्रापि तस्योपाधितापत्तिश्च ।

तत्काशीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तिसामान्यकाशीकतया
 चावद्विशेषसामग्रीबाधेनैव सामान्यबाधात्^(१) । न च एकस्मिन् काशे
 एकस्य पुरुषस्य नामाप्रवृत्तिविरहात् तत्तद्भ्रुक्तिविश्रान्त एवाप्यं
 कार्य-कारणभावः तथाचानेन कथं सामान्यकार्यापत्तिवारणं तत्त-
 द्भ्रुक्तिविश्रान्तकार्य-कारणभावेनापि सामान्यकार्यातिप्रसङ्गवारणा-
 भ्युपगमे तत्तत्प्रवृत्तियत्कित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेनैव
 हेतुतास्तु साधवात् किं तत्तद्भ्रुक्तिविश्रान्तगुणतरधर्मसावच्छेदक-
 त्वानुसरणेनेति वाच्यं । एतदनुरोधेनैव सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्ति-
 दद्याभ्युपगमात् प्रवृत्तिविशेषणीभूततत्तत्काशपदस्य चणद्वयसाधा-
 रणतत्तत्काशपरं तथाच प्रवृत्तिद्वयसाधारण एवायं कार्य-कारण-
 भावः । नचोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात् प्रवृत्तिहेतुतया कथं सर्वत्र
 धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयोत्पत्तिः प्राथमिकप्रवृत्त्युत्पत्तिकाश एव उपा-
 दानप्रत्यक्षेच्छयोरन्यतरस्य विनाश्यादिति वाच्यं । उपादानप्रत्य-
 क्षसाधुपादानेच्छाद्वारैव हेतुत्वाभ्युपगमात् साक्षात्साधनत्वप्रवादस्तु
 सौक्तिकविषयत्वावच्छिन्नकारणत्वनिबन्धनः ।

(१) प्रवृत्तिसामान्यबाधादिति क०, प्रवृत्तिसामान्यवारणादिति ग० ।

अतएवोत्कटकोटिके संशयेऽपि तत्र जातिरित्युक्तं, अस्तु वा उत्कटत्वं जाति-
 स्तथापि शब्दवद्देवदत्तादिकारणविशेषप्रयोच्यं हेतु वैजात्यभावश्चकमिति
 तत्शङ्करापत्त्या हेतुनिरुत्कटत्वं जातिस्तथापि शब्दवद्देवदत्तादिकारणविशे-
 षप्रयोच्यं हेतु वैजात्यभावश्चकमिति तत्शङ्करापत्त्या हेतुनिरुत्कटत्वं अनेकं
 वाच्यं । तथाच तदननुगमेन ज्ञानाननुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः सिद्धादिप्रवृत्ति-

यत्तु तत्तत्कास्मीन-तत्तत्पुरुषीयतत्तद्भूमिावच्छिन्नसाध्यकप्रवृत्ति-
 त्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्भूमिावच्छिन्नविशेष्यक-तत्तत्कास्मीन-तत्तत्पुरु-
 षीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावः समवायवटि-
 तशामानाधिकरथं प्रत्यासत्तिः बाह्यकास्मीनराज्यत्वावच्छिन्नसाध्य-
 कतत्पुरुषीयप्रवृत्तेरस्मीकतया तत्कास्मान्तर्भावेन तद्वच्छिन्नसाध्यक-
 तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य-
 कारणभावाकल्पनेन चावदिशेषसामग्रीबाधेनैव तदानौमिदृसाध-
 नताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि न तद्वच्छिन्नसाध्यकतत्-
 पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः तत्तत्कास्मीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्का-
 स्मिन्नेन पृथक्हेतुत्वादेव बाह्यदृशायां राज्यलक्ष्मितावच्छेदकक-
 यौवनकास्मीनस्यप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि न राज्यत्वाव-
 च्छिन्नसाध्यकयौवनकास्मीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न चैवं तत्तत्कास्म-तत्तत्-
 पुरुष-तत्तत्प्रकारमन्तर्भाव्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनायां किं
 कथमिति वाच्यं । तत्तद्भूमिावच्छेदककस्मकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञा-
 नसामान्यविरहदृशायां तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकृतकालमन्तर्भाव्य^(१)
 तद्भूमिावच्छेदक-कस्मकृतिसाध्यत्वबाधनिश्चयदृशायां वा इदृसाध-

(१) राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकास्मीनप्रवृत्तिकालमन्तर्भावेति ग० ।

यद्दानुप्रयत्तिश्च । किं वा जनकत्वस्यान्योन्यात्मन्ताभावगर्मतयानुगमेन शक्ति-
 यद्दानुप्रयत्तिः । न च जनकत्वे विरोधित्वमनुगतमिति वाच्यं । तत्प्रकारक-
 क्षात्स्याप्रवर्तकत्वेन तत्र शक्तिग्रहकल्पनानर्हत्वात्, अपिच सविधान्नभोजन-
 नन्दसुखेष्वाविर्हेषेष्टसाधनत्वाभावादेवातिप्रसङ्गवारणे किमुक्तविशेषणेन ।

यताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीमर्त्यादथा तत्प्रकारक-तत्पुरुषीय-
 प्रवृत्तिसामान्यापत्तिवारणस्यैव तत्फलत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेरपि
 समवायव्यतिरिक्तसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वात् तदापत्तेरप्युक्त-
 रीत्या तत्तत्कारणकारणतया वारणसम्भवेऽपि काष्ठादिकारणतया
 कारणान्तरस्य नान्वयाविविद्धिरिति निश्चयमात्, एवं तत्तत्पुरुषीय-
 प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि पृथक्कारणत्वस्युपेक्षं
 तेन न तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानवति पुरुषान्तरे सम-
 वायसम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तादृशकृतिसाध्यता-
 प्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेनेव हेतुत्वस्युपेक्षतां किं तत्तत्पुरुषाणां
 पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिकारणं तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यता-
 ज्ञानानां कार्य-कारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्तत्पुरुषप्रवेगम-
 पेक्ष्य सर्वकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्ततत्पुरुषका-
 रणताकल्पनाया एव सञ्चलत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वाव-
 च्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि न पृथक्हेतुत्वं कल्पनीयं संबन्धो-
 न्तरदेशयोः कार्य-कारणभावस्थले सामान्यतस्तत्तद्भक्तिमवेतत्त्वाव-
 च्छिन्नं प्रति तत्तद्भक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्य क्लृप्तत्वादेव पुरुषा-

ननु यदि विषमक्षयजन्यदुःखासम्भिन्नसुखत्वेन तत्रेच्छा तदा तस्य स्वतः
 पुरुषार्थत्वं भवेत् इच्छोत्पत्तौ दुःखासम्भेदापेक्षयादिति चेत्, अस्तु ताव-
 देवं, तथाप्युक्तदृष्ट्याविषयसाधनताज्ञानं प्रवर्तकमस्तु तदभावादेव तत्राति-
 प्रसङ्गनिरासे किमुक्तविशेषण्येन तज्जन्यदुःखे हेतौत्वेन रागौत्वात्सा-
 भावात् । यदि क्लृप्तमक्षयसुखे कस्यचिन्नागौत्वात्सम्भवेन निषेधानुपपन्ना
 तन्न विध्यर्थस्तदा तवापि तुल्यं । एतेनासद्विद्युताविषयदुःखाजनकत्वं तद्वि-

कारे तत्पुद्गलीयप्रवृत्तेर्वारण्यभावात्^(१) । न चैवंह्येष ह्यतिवाधता-
 ज्ञानस्य कार्य-कारणभावे किमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन
 इष्टसाधनताज्ञानविरहकालमन्तर्भाव्य तत्प्रकारक-तत्तत्पुद्गलीय-
 प्रवृत्तिं प्रति तद्वर्धितावच्छेदकक-तत्पुद्गलीयह्यतिवाधताज्ञानस्य
 हेतुत्वाकल्पनादेव इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां तत्प्रकारकतत्पुद्-
 गलीयप्रवृत्त्यापादनावश्यादिति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां
 चागोमे भवतु इतीच्छावारणाय बाधवादुपायेच्छासामान्यं प्रतीष्ट-
 साधनताज्ञानस्य हेतुत्वे चावश्यामे प्रवृत्तिं प्रत्यधि तद्वेतुत्वावश-
 क्तान् व्यापारेषु व्यापारिणोऽप्यथासिद्धिविरहादन्वया प्रागुक्तम-
 तेऽपीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुतापत्तेरिच्छाया चन्वथासिद्धत्वा-
 दिति । तत्र । एकस्यामेव समूहात्मनप्रवृत्तित्यन्तौ प्रकारभेदेन
 वस्तुतश्चकार्य-कारणभावापत्तेः तत्तद्वर्धप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छे-
 दककोटिप्रवेगे गौरवापत्तेरिति सिद्धान्तानुवाचिनः । तच्चिन्तं,
 एकस्मिन्नेव काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिनिगमनाविर-

(१) वस्तुतस्तु तत्तत्पुद्गलीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुद्गलीयह्यतिवा-
 ध्यत्वप्रकारकतत्तत्पुद्गलीयज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तेन पुद्गलान्तरीयह्य-
 तिसाध्यताज्ञानवति पुद्गले प्रवृत्तिवारण्यसम्भवादिति ग० ।

द्वितमिति परात्वं । उक्तरीत्या निषेधाद्यनुपपत्तेः हेमातिरिक्तावा असहि-
 क्षुताया निर्वृत्तमशक्यत्वाच्चेति । वयन्तु ब्रुमः । एकत्रापि विषये पुद्गलभेद-
 समसभेदाभ्यां हेमेश्चयोरौत्कच्यवशादप्रवृत्ति-प्रवृत्तौ इत्यनुभवसिद्धं । एव-
 ष्चोत्कटहेमविषयदुःखजनकत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकमिति गौक्तस्यले प्रवृ-
 त्त्वापत्तिः, न तु तदभावज्ञानं कारणं, तथाच तदननुगमत्वेऽप्यदोषः प्रतिबन्ध-
 काननुगमस्यादोषत्वात्, निवृत्तिसामग्रीत्वेन सत्प्रतिपक्षवत् साक्षादेव प्रति-

हेष प्रतिपुरुषं प्रतिकार्यं कास्योपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य-कारण-
भावापत्तेः^(१) सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिदशकल्पने उपादानप्रत्य-
क्षस्येष्टासम्बन्धेन कारणत्वकल्पने च गौरवापत्तेः तत्तत्कास्योपतत्तत्-
प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कास्य कार्य-कारणभावेव्यप्युक्तरीत्या
समनियतकास्योपाधिभेदेनानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गाच्च ।

अतन्नास्तु सामान्यतः स्रक्ततिसाध्यत्वप्रकारकज्ञान-चिकीर्षयो-
रेव प्रवृत्तिहेतुत्वं न तु तत्तत्कास्योपत्तेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया । न
चेवं तत्तत्कास्योपत्तेरसाध्यताज्ञानेऽपि सामान्यतः स्रक्ततिसाध्यत्व-
प्रकारकज्ञानाङ्गाविराज्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । प्रकारता-
सम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तत्पुरुषीय-
चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति वा सामान्यतः स्रक्ततिसाध्यत्वसाधनत्व-
ज्ञानकास्योपत्तेर्भावाविराज्यत्वादिधर्मितावच्छेदक-तत्तत्कास्योप-
त्तिसाध्यत्वाभावप्रकारकज्ञानव्यक्तीनां तत्तत्ज्ञानव्यक्तित्वेन भावि-
राज्यत्वादिप्रवृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
बन्धकाभावकूटञ्च कारणं राज्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यं पाकस्त्रिदानीं
मत्कृतिसाध्य इति समूहासम्बन्धज्ञानाद्राज्यत्व इव पाकत्वेऽपि तत्तत्-

(१) प्रतिपुरुषमन्तर्भावानन्तकार्य-कारणभावापत्तेरिति ग० ।

बन्धकतया जनकज्ञानाविरोधिनः कथं प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापि न, सा-
क्षादविरोधिन एव ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकतया प्रतिबन्धकत्वात् । अत-
श्चासत्प्रतिपत्तिपक्षितत्वज्ञानमपि गानुमितौ हेतुः तथाच तस्य विध्यर्था-
प्रवेशाम्नोक्तदोषः, उत्कटत्वं जातिरुपाधिर्वैतन्यदेतत् । अस्तु वा तदभावज्ञान-
मपि हेतुः तदीयोः कूटद्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य तदीयप्रवृत्तौ विशेष-

पुरुषीयप्रवृत्त्यभावावन्निवारणाय वृत्त्यन्तं विग्रेय्यतावच्छेदकताविग्रे-
 षणं तद्दारणाय तत्तत्कास्त्रीन-स्वहृत्तिसाध्यत्वाभावनिष्ठप्रकारतानि-
 रूपितविग्रेय्यतावच्छेदकत्वं वा सम्बन्धोवाच्यः । न च तादृशभाव-
 प्रकारकतत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भाविराध्यत्वादि-
 प्रकारकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायघटितसामानाधिकरथ-
 प्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वमुपेयतामिति वाच्यं । तथासति स्वहृत्ति-
 साध्यत्वज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोर्विग्रेय्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या हेतु-
 तथा तत्तज्ज्ञानव्यक्तिसत्त्वेऽपि तन्न्यर्थाद्वा^(१) प्रकारतासम्बन्धेन तत्-
 पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चैवं सामान्यतः स्वहृत्तिसाध्यत्वे-
 ष्टसाधनताज्ञानादिविरहदृशायामपि तत्तत्कास्त्रीन-तत्तज्ज्ञानव्य-
 क्तिरेव प्रतिबन्धिकास्तु^(२) किं सामान्यतः स्वप्रवृत्तिसाध्यत्वेष्टसाधन-
 त्वज्ञानादेरपि हेतुत्वाभ्युपगमेनेति वाच्यं । सामान्यतः स्वहृत्तिसा-
 ध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकास्त्रीनज्ञानव्यक्तौनामनन्तप्रतिबन्धकताक-
 स्यनामपेक्ष्य तादृशज्ञानादेः सामान्यतः कारणत्वस्यैव युक्तत्वादिति
 प्राञ्जः ।

(१) सामान्यसामग्रीमर्थ्यादयेति ग० ।

(२) सामान्यतः स्वहृत्तिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकास्त्रीनज्ञानव्यक्तौना-
 मेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतास्त्विति ग० ।

सामग्रीत्वान्नानुगमः अन्यथा मद्विष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तवापि अ-
 ननुगमापत्तेः । न चैवं तस्यापि विध्यर्थप्रवेशे पूर्वदोषायत्तिरिति वाच्यं । न हि
 वावद्विषयत्वेन ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं तावाववग्रहं विध्यर्थः तादृश स्यापीदानीं काणस्य
 मरुशस्य वा तथात्वात् । यदि च बाधकान्तस्य तदनन्तभावः तदोक्तनिषेधा-

त्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं विशेषखं,

ननु वर्तमानखलुतिमाध्यत्व-दृष्टिविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः समू-
 हासम्बन्धानस्य केवलमधुभोजन-मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनयोर्बभयचा-
 विशिष्टत्वेऽपि कस्यचित्पुरुषस्य मधुभोजनत्व एव प्रकारतया प्रवृ-
 त्तिर्न तु मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वे इत्यत्र किं वीजमित्यत आह,
 'इष्टसाधने चेति प्रवृत्त्युपधायकेष्टसाधनताज्ञाने चेत्यर्थः, 'इष्टोत्प-
 त्तीति खजन्येष्टोत्पत्तीत्यर्थः, खं प्रवृत्तिविषयः, तथाच खजन्ये-
 ष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं
 कारणमित्यर्थः, 'अधिकत्वं भिन्नत्वं, मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने च
 तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादेव न कस्यचित्प्रवृत्तिः यस्य तु
 तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानमस्ति स प्रवर्तते एवेति । नन्वेवं खर्गिणां
 केवलसमुखजनके कर्माणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः खजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीय-
 कदुःखाप्रसिद्धा तद्विषयदुःखाजनकत्वज्ञानासम्भवात् । न च तथापि
 खण्डशः प्रसिद्धा भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भव इति वाच्यं । विशेषदर्शनेऽपि
 तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तेः । न च खजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुः-
 खाजनकं यन्नदन्यत्वमित्यर्थः, खपदं भेदप्रतियोगिपरं, तथाच
 केवलसमुखजनकेऽपि कर्माणि नाप्रसिद्धिः^(१) तादृशदुःखाजनकत्वस्याग-

(१) स च केवलदुःखाजनकेऽपि नाप्रसिद्ध इति ग० ।

मुपपत्त्यादिबाधकादस्यापि तथात्वं । अतएव श्येनेनाभिचरन् दञ्जैतेत्यत्रापि
 विधिप्रवृत्तिरप्रत्युहा उत्कटेष्वाविषयसाधनताज्ञानमेव वा हेतुरतो नातिप्र-
 सङ्गः । अतएव राग-द्वेषयोर्त्कटत्वेन प्रवृत्तिरित्यप्ये विभावयिष्यति । यद्यप्ये-

स्वानमनादावेव प्रसिद्धत्वात् खञ्जन्त्येष्टोत्पत्त्यनाम्नरीयकदुःखाजनकत्वं वा तदर्थः, स्वपदं प्रकृतकर्षपरं, नातो भेदकूटप्रवेशे गौरवं चैत्यव-
 द्नादाविष्टसाधनताभ्रमेणैव प्रवृत्त्या विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि इष्टे
 खञ्जन्यत्वभ्रमादेव प्रवृत्तेः सम्भवादिति वाच्यं । तथापि नाम्नरीय-
 कत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा, व्याप्तिरपि काश्चिकी दैशिकी वा,
 व्यापकत्वमपि काश्चिकं दैशिकं वा, आद्ये अगम्यागमनादौ नरकसा-
 धनताज्ञानवतोरगिणः प्रवृत्तिर्न स्यात् तच्चन्यदुःखेन समं काश्चि-
 क्त्वाप्यभावात्, द्वितीये आस्तिकस्याप्यगम्यागमने प्रवृत्तिप्रसङ्गः
 तच्चन्यनरकस्य दैशिकतया तच्चन्येष्टोत्पत्तिव्याप्यत्वात्, तृतीये प्रथम-
 पञ्चोक्तदोषानिवृत्तिः, चतुर्थे द्वितीयपञ्चोक्तदोषानिवृत्तिः अग-
 म्यागमनग्रन्यनरकदुःखस्य दैशिकतया तच्चन्येष्टोत्पत्तिव्यापकत्वात् ।
 न च कृतप्रायश्चित्तादेर्नरकानुत्पत्त्या न व्यापकत्वमिति वाच्यं ।
 तथासति प्रथमपञ्चोक्तदोषानिवृत्तेः । नापि नियतपूर्ववर्त्तित्वं, इष्टो-
 त्पत्तिनियतपूर्ववर्त्तिवद्भ्रतरदुःखाजनकसुखलेशमात्रजनने^(१) दूरगम-
 नादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः । किञ्च तादृशदुःखाजनकत्वं न तत्स्वरूपयो-
 ग्यता, भोगिनां^(२) भोगार्थमगम्यागमनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च

(१) प्रचुरतरोत्तरदुःखराशिबीजवया ज्ञायमाने सुखलवमात्रजनने इति
 ग०, घ० ।

(२) भोगिनामिति घ० ।

वमपि न क्लृप्तमित्यादौ निषेधान्वयानुपपत्तिरेव इष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्व-
 बोनिषेधान्वयात् । तथापि पुरुषभेद-समयभेदाभ्यामेकत्र प्रकृत्योरन्यथोप-
 यादयितुमशक्यतपोक्तस्य प्रवर्त्तकत्वे तत्र च निषेधान्वयानुपपत्त्या गजोऽसुरा-

तत्फलपधानं, प्राक् दुर्निह्यत्वादिति, मैवं, अधिकदुःखान्नापदेन
 बलवद्देषविषयस्य विवक्षणात् तथाच बलवद्देषविषयाजनकत्वञ्चरमं
 हेतुः, अत एवाग्निमसकल्पन्योऽपि साधु सङ्गच्छते । जनकत्वञ्च
 स्वरूपयोग्यत्वं, बलवत्त्वञ्च द्वेषनिष्ठोऽनुभवसिद्धोजातिविशेषः । नचोत्क-
 टानुत्कटदुःखद्वयगोचरसमूहालम्बनद्वेषे बलवत्त्वस्याग्निगतया आति-
 त्वानुपपत्तिरिति वाच्यं । बलवत्त्वस्यान्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तच्च
 युगपत्क्रमेण वा उत्कटानुत्कटत्वेषद्वयोपगमात् यत्नयौगपद्यवद्वेष-
 यौगपद्योऽपि क्षतिविरहात् । न च क्रमभावित्वनये पौर्वापर्ये विनि-
 गमकाभाव इति वाच्यं । वक्ष्यमाणबलवद्द्वेषसामग्रीविरहेणानुत्कट-
 द्वेषोत्पत्तिसमये बलवद्द्वेषोत्पत्त्यसम्भवात् । न चैवं रागान्धस्याग-
 म्यागमनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तच्चान्यनरकस्य कालान्तरे तत्पुरुषस्य
 तत्काले च पुरुषान्तरस्य तादृशद्वेषविषयत्वादिति वाच्यं । वस्तु-
 गत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयतावच्छेदकोयोयोधर्म्य-
 स्तदवच्छिन्नजनकत्वाभावकूटविषयकज्ञानस्य तत्कालीन-तत्पुरुषीय-
 चिकीर्षादौ हेतुत्वात्, कारणदिशि तत्कालपदं चिकीर्षादिपूर्वका-
 लपरं, कार्यदिशि च तत्कालपदं चिकीर्षाद्युत्पत्तिकालपरं, कार्य-
 कारणभावस्तु प्रागुक्तरीत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यता-
 ज्ञान-प्रवृत्त्योः कार्य-कारणभाववन्निर्वाच्यः । न चैकस्मिन्नेव विषये

विद्यावत् पर्युदासलक्षणाया विरोधनिवृत्तसाधनत्वपरत्वमस्तु । न च व्युत्पत्ति-
 विरोधः, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्यं याग इत्यसा-
 धनश्चेति षष्ठ्यर्थमन्तर्भावान्वयबोधेन विधिवाक्ये व्युत्पत्त्यन्तररूपत्ववन्निबेद्य-
 वाक्येऽप्यन्यगत्या तत्कल्पनात् सुविभक्तौ लक्षणाया अरुम्भवात् । अस्तु वा

न तु तज्ज्ञानाभावः कारणं, किन्तु तदेव विषयतया

कस्यचित्पुरुषस्य बलवद्देषः कस्यचिच्च न, एकस्यैव पुरुषस्य कदा-
 चिद्वलवद्देषः कदाचिच्च नेत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं ।
 प्रत्यक्षं प्रति दोषविशेषस्यैव बलवद्देषेतरदेषोपधानकालीनज्ञानादि-
 बलीनामेव समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तत्तद्विषय-
 कबलवद्देषं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न चैवं यत्र प्रवृत्तिपूर्व-
 वर्तमानपुरुषस्य कुचापि विषये बलवद्देषोनास्ति तत्र तत्काली-
 न-तत्पुरुषीयबलवद्देषविषयाजनकत्वस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानाभावेन
 प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । कास्यभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-
 भावभेदाद्देषाप्रसिद्धिकासीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तत्कालीन-तत्-
 पुरुषीयबलवद्देषविषयाजनकत्वज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः । अत्र
 तादृशाजनकत्वज्ञानं न हेतुः किन्तु तद्धेतोरेवेति न्यायान्तादृश-
 देषविषयतावच्छेदकोयोयोधर्मास्तदवच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावकूट एव
 हेतुरिति केचिदाहस्तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'न त्विति, 'तज्ज्ञा-
 नाभावः' तादृशदेषविषयजनकत्वज्ञानाभावकूटः, 'तदेव' तादृशदे-
 षविषयाजनकत्वमेव, 'साधवादिति कार्य-कारणभावैकसाधवादि-
 त्थर्थः । तादृशदेषविषयजनकत्व-तदभावयोरेवानुपस्थितिदृशायामपि
 केवलेष्टसाधनतादिज्ञानात् प्रवृत्त्यनुत्पादस्यानुभवसिद्धतया तादृश-

विषयानुपपत्त्या आत्माभिप्राय एव विध्यर्थः । अतएव कुसुमाञ्जली तथैवोक्तं,
 प्रवृत्तकालान्तमेवेति सद्दयैराकलयीयं, एवञ्च प्रकृतयश्चकृतिश्चिन्त्येति
 दिक् ।

कारणतावच्छेदकं लाघवात्* तेन मधु-विषसम्पृक्ताख-

देषविषयजनकत्वाभावज्ञानस्य^(१) कारणतावच्छेदकतया तादृशदेषवि-
षयजनकत्वज्ञानाभावस्यापि कारणत्वे कार्य-कारणभावद्वयापत्ते-
रिति भावः ।

केचित्तु 'कारणतावच्छेदकमिति दृष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारण-
तायामवच्छेदकमित्यर्थः, तथाच तादृशदेषविषयाजनकत्वविषयकेष्ट-
साधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तादृशदेषविषयाजनकत्वनिरूपितविशेष्य-
तावच्छेदकत्वं दृष्टसाधनतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वञ्च द्वयमेव
एकञ्च द्वयमिति न्यायेन कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्यतावच्छेदक-
सम्बन्धस्य प्रकारत्वमेवेति भावः । 'लाघवादिति कार्य-कारण-
भावैक्यलाघवादित्यर्थः, तादृशदेषविषयजनकत्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे
दृष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्कारणतया कार्य-कारणभावद्वयापत्तेः ।
न च तवापि तादृशदेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विशेष्य-विशेषण-
भावे विनिगमकाभावेन गुरुतरकार्य-कारणभावद्वयं दुर्वारमिति
वाच्यं । एकञ्च द्वयमिति न्यायेन परस्परविशिष्टानामेव तादृश-
देषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्व-ज्ञानत्वानां पथाणां ज्ञाननिष्ठतया अव-
च्छेदकत्वात्, अवच्छेदकता तु व्यासञ्च्यवृत्तिः । वस्तुतस्तु ज्ञानत्वेनैव
हेतुत्वं, न तु तादृशदेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विषयतासम्बन्धेन

(१) तादृशदेषविषयाजनकत्वज्ञानस्येति क० ।

* 'लाघवादिति ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानेऽवच्छेदकमात्रं कथ्यते न त्वभावरूप-
कारणान्तरं गौरवादित्यर्थः । 'अन्यथा वेति प्रवर्तकज्ञाने तदपि वा
विषयतया अवच्छेदकमित्यर्थः ।

कारणतावच्छेदके प्रवेशः; यद्योक्तविशेष्यतावच्छेदकतादवस्य कारण-
तावच्छेदकसम्बन्धत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात्, 'विषयतया कारणताव-
च्छेदकमित्यस्य मूलस्य विशेष्यतामिरूपकतया सम्बन्धघटकीभूय
कारणतावच्छेदकमित्यर्थः । न चैवं समूहासम्बन्धज्ञानस्यैव हेतुत्वे
इयक् तादृकद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानसत्त्वे तद्विषयकेष्टसाधनताज्ञा-
नात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात् फलेच्छा-फलसाधनता-
ज्ञान-तादृग्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां युगपद्विकीर्षापूर्वमवस्थाना-
सम्भवेन सर्वत्र समूहासम्बन्धज्ञानस्यैव फलोपधायकत्वादिति भाव-
रत्याहः । तदसत्, कास्मभेदेन तादृग्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां
अनन्तकार्य-कारणभावेषु इष्टसाधनताप्रवेशमपेक्ष्य पृथगिष्टसाध-
नताज्ञानस्य सर्वकास्मसाधारणातिरिक्तेकार्य-कारणभावकल्पनाया
एव सधत्वात् ।

अन्ये तु 'साधवात्' कारणतावच्छेदकरौरसाधवात्, अप्रा-
माण्यनिस्ययानास्कन्दितादृग्द्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावत्वापेक्षया
अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितादृग्द्वेषविषयाजनकत्वनिस्ययत्वस्य सधु-
त्वात् अप्रामाण्यनिस्ययत्वस्य बहुपदार्थघटितत्वात् । न च तादृग्-
द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां
पृथगेव हेतुत्वमवश्यमुपेक्ष्य अनुमितौ परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यसहवत्
तथाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावानामनन्तकारणभावकल्पनामपेक्ष्या-
प्रामाण्यनिस्ययाभावविशिष्ट-तादृग्द्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावरूपस्य
विशिष्टाभावस्य हेतुत्वकल्पनाया एव युक्तत्वादिति वाच्यं । यदि
तादृग्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वद्वारां प्रवृत्त्यनुत्पा-

दोऽनुभवसिद्धस्तदा तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया-
 स्तवाप्यावश्यकत्वात् अप्रामाण्यनिस्रयाभावविशिष्टताद्दृग्देषविषयजन-
 कत्वज्ञानाभावत्वेन गुरुतरधर्मेण कारणत्वकल्पनस्य च पुनरधिक-
 त्वात् । यदि च तदानीं प्रवृत्त्यनुत्पादो नानुभवसिद्धस्तदा ममापि
 तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया अनावश्यकत्वादिति
 भाव इति प्राक्तः^(१) ।

‘मधु-विषेति वर्त्तमानस्वहृत्तिसाध्यत्व-दृष्टिविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः
 समूहात्मनज्ञानस्याविशिष्टत्वेऽपि केवलमधुभोजनत्वरूपेण प्रवृत्ति-
 दृशायां मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वरूपेण कस्यचित् पुरुषस्य न
 प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजननिष्ठ-
 हृत्तिसाध्यताज्ञानस्य तत्कात्मन्तर्भाव्य तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृ-
 क्तान्नभोजनत्वप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति कारणत्वाकल्पनादेव न प्रवृत्ति-
 सम्भवः किं ताद्दृग्भोजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनेन तत्तत्कात्म-
 भेदेन बलवद्देषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्वान्तकारणत्वकल्पनामपेक्ष्य
 समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या विशेष्यतावच्छेदकमन्त-
 र्भाव्य वर्त्तमानस्वहृत्तिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः कारणत्वकल्पनस्यैव
 युक्तत्वादिति चेत्, न, तथापि ताद्दृग्दुःखाजनकत्वज्ञानदृशायां दृष्ट-
 साधनताज्ञानसत्त्वेऽपि मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनं मम जायतामि-
 त्याकारकेच्छावारणाय इच्छां प्रति तद्धेतुत्वे आवश्यकं प्रवृत्तिहेतु-
 त्वस्याप्यर्थसिद्धत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धभावादव्यपेष्ट-
 साधनताज्ञानादेरप्युक्तरीत्या प्रवृत्त्यहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं

(१) अनावश्यकत्वादिति वदन्तीति ख०, ग० ।

भोजने न प्रवृत्तिः, परेणापि प्रवृत्तिपूर्वम् लिङ्गविशेषख-
त्वेन अन्यथा वा तज्ज्ञानविनियोगस्वीकारात् । एव-
ञ्चाख्यायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवे^(१) ब्रह्मायाससाध्ये*

वचैतज्ज्ञानं विनापि केवलेष्टसाधनतालिङ्गककृतिषाध्यताज्ञानात्
परेषु प्रवृत्तिः स्वीक्रियते तत्र भवन्मते प्रवृत्त्यपक्षापापन्निरित्यत-
श्चाह, 'परेणापीति, 'अन्यथा वेति लिङ्गविशेषखत्वेन वेत्यर्थः, विशे-
ष-विशेषभावस्य कामचारत्वादिति भावः । 'विनियोगः' उप-
योगिता^(२) । नन्वेवमख्यायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितः^(३)
पिपासानिवृत्तिसम्भवज्ञाने^(४) ब्रह्मायाससाध्ये दूरस्थसरोऽवगाहनादौ
प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यनान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनियमा-
दित्यचेष्टापत्तिमाह, 'एवञ्चेति, 'सम्भवे' सम्भवज्ञाने, 'ब्रह्मायाससाध्ये'
समपक्षे ब्रह्मायाससाध्ये, इदमापाततः तदानीं तज्जन्यनान्तरीयक-
दुःखे बलवद्द्वेषनियमे मानाभावेन कदाचित् कस्यचित् अख्यायास-
साध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि ब्रह्मायाससाध्ये प्रवृत्तिसम्भवादेवमये-
ऽपीति ध्येयं । नन्वेवमख्यायाससाध्यगङ्गास्नानादितः स्वर्गसम्भवज्ञानेऽपि

(१) अख्यायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भव इति क० ।

(२) विनियोगः उपयोगिता आवश्यकता वेति ग० ।

(३) अख्यायाससाध्यकूपावगाहनादित इति क० ।

(४) अख्यायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितो निदाघनिवृत्तिसम्भव-
ज्ञान इति ग० ।

* 'ब्रह्मायासेति, तज्जन्यदुःखस्योत्कटद्वेषविषयत्वादिति भावः ।

न प्रवृत्तिः । अतएव श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि बहुवित्त-
व्ययायाससाधे ज्योतिष्टोमादौ फलभूमा कल्पयते

ब्रह्मायाससाधे अग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तच्चन्यनान्त-
रीयकदुःखे बलवद्द्वेषसम्भवात् अत आह, 'अतएवेति । केचित्तु
तादृश्राजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह, 'अतएवेतीत्याहुः ।
बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वे-
ऽपीति श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपीत्यर्थः, 'फलभूमेति अस्या-
याससाधज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तज्योतिष्टोमादिषामान्यजन्य-
तावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्याम्बरं कल्पयते इत्य-
र्थः, न तु सस्यायाससाधज्योतिष्टोमादिजन्यफलापेक्षया फलनिष्ठं
बहुतरकालव्यापित्वरूपं सङ्गाधिक्यरूपं वा बाहुल्यं कल्पयते इत्यर्थः,
ज्योतिष्टोमादिस्थले फलनिष्ठवैजात्यकल्पनयैव वक्ष्यमाणदोषनिरास-
सम्भवे निरुक्तफलबाहुल्यकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च किन्तु यत्र
वैजात्यकल्पनं न सम्भवति तत्रैव बहुकालव्यापित्वादिरूपं बाहुल्यं
कल्पयते यथैकसुवर्णदानादौ तत्फलनिष्ठवैजात्यकल्पने अतसुवर्णदान-
जन्यफलेऽप्येकसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकजातिप्रसक्तावेकचामन्तजातिम-
त्त्वस्थानन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावस्य वा कल्पनापत्तेः, अपूर्वम् च
अतसुवर्णदानादिजन्यत्वमेव तादृशफलजनकतावच्छेदकमतो भोक्त-
प्रथाया अपूर्वम्ऽपि तद्दोषतादवस्थामिति मन्तव्यं । तादृश्राजनक-
त्वज्ञानस्य हेतुत्वे एव कथं तत्कल्पनं तदाह, 'अन्यथेति, यदि न
'फलैति, तथाच फलाधिक्यात्तच्चन्यदुःखे तादृशो न द्वेष इति भावः ।

अन्वयाख्य।याससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भवे तथाप्रवृत्तौ
अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं तद्विधेः स्यात् ।

तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य-
कारणभाव एवाभ्युपगम्यः वृहज्ज्योतिष्टोमे फलभूमाकल्पनेऽपि स्वल्प-
ज्योतिष्टोमानुरोधेन तादृशसामान्यकार्य-कारणभावस्यावश्यकत्वात्
स्वल्पज्योतिष्टोमजन्यतावच्छेदकरूपजात्यन्तरकल्पने गौरवात् तदे-
त्यर्थः, 'अत्पायाससाध्यादेवेति, ज्योतिष्टोमादिति शेषः, 'स्वर्गसिद्धिस-
म्भव इति सामान्यजात्यवच्छिन्नस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदृश्यामित्यर्थः,
'तत्र' बह्ववित्तव्ययायाससाध्यज्योतिष्टोमे, 'अप्रवृत्तौ' प्रवृत्तिसम्भवे, स्व-
ल्पव्ययायाससाध्यादेव इच्छाविषयतावच्छेदकवक्त्रायाससाध्यजन्यताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञाने बह्ववित्तव्ययायाससाध्यजन्यता-
नरीयकदुःखेऽवश्यं बलवद्द्वेषोत्पत्तेरित्यभिमानः । 'अननुष्ठानलक्षण-
मिति तत्काञ्चीनप्रवृत्तजनकत्वरूपमित्यर्थः, 'तद्विधेः' वृहज्ज्योति-
ष्टोमबोधकविधेः, स्वर्गनिष्ठोत्कर्षाख्यवैजात्यस्य तज्जन्यतावच्छेदक-
नकल्पने च तादृशवैजात्यस्यैव तदानीमिच्छाविषयतावच्छेदकतथा
तदाश्रयस्य स्वल्पायाससाध्यादुत्पत्तिसम्भवज्ञानाभावाच्च तज्जन्यदुःखे
बलवद्द्वेष इति भावः ।

प्राञ्चसु 'अननुष्ठानलक्षणमिति कृतिसाध्यत्वाभाववति कृति-
साध्यत्वप्रकारकत्वरूपमित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वात् तस्य च
तत्र बाधादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, स्वल्पायाससाध्याज्ज्यो-
तिष्टोमात् स्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानविरहदृश्यामेव तत्र प्रवृत्तिसम्भ-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विशेषणं बहुवित्तव्य-
यायाससाध्यबहुतरदुःखस्याप्यबलवत्त्वं क्वचिदल्पदुःख-
स्यापि बलवत्त्वं इत्यनुगतस्य तस्याभावात् । न चेष्टा-
पेक्षयानिष्टस्याधिकत्वं बलवत्त्वं । तस्याप्युक्तातिरिक्त-

वेन तद्बोधकविधेस्तादृशाप्रामाण्यासम्भवात् सामान्यतः कृतिषाश्च-
त्स्यैव विध्यर्थत्वादिति मन्तव्यं ।

बलवद्दुःखाजनकत्वविषयकमिष्टसाधनताज्ञानं कारणम् अतस्त-
दभावादेव मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने कस्यचित् पुरुषस्य न प्रवृत्ति-
रिति केचिद्वदन्ति, तस्मात्सुपन्यस्य दूषयति, 'बलवदिति, 'अनिष्ट-
पदं दुःखपरं, 'अबलवत्त्वमिति कदाचिदबलवत्त्वमित्यर्थः, अन्यथा
कदाचिदपि तत्र बहुतरदुःखाजनकत्वज्ञानदशायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति
भावः । 'क्वचिदिति, काश्च इति शेषः, अन्यथा तज्जनकत्वेन ज्ञाते
कर्त्तव्यालस्यदशायामप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'अनुगतस्य तस्येति
अनुगतस्य तस्य दुःखनिष्ठबलवत्त्वस्येत्यर्थः, कादाचित्कत्वेन तस्य जा-
तित्वासम्भवादिति भावः । 'अनिष्टस्य' दुःखस्य, 'तस्यापीति आधि-
क्यस्यापीत्यर्थः, 'उक्तातिरिक्तस्य' स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वाति-
रिक्तस्य बलवद्दूषेविषयत्वातिरिक्तस्येति यावत् । न च दुःखे
बलवत्त्वाख्या जातिविशेषा एव ते च नरकादिदुःखवृत्तयः न तु
नान्तरीयकदुःखादिवृत्तयः^(१) रागान्धानाञ्च ते जातिविशेषास्तत्र

(१) न तु नान्तरीयकप्रमादिवृत्तय इति क०, घ० ।

स्थाननुगमात् । आस्तिकस्य* निषिद्धत्वेन ज्ञातेऽपि प्रवृत्तिः राग-द्वेषयोर्दृक्कटत्वेन नरकसाधनत्वज्ञान-तिरोधानात् । ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यथ विध्यर्थ-

नोपस्थिता इति^(१) तदवच्छिन्नदुःखाजनकत्वभ्रमात् अगम्यागम-नादौ ते प्रवर्तन्ते अससादौनाच्च चागादिनाम्नरीयकदुःखे तस्या-तौयत्वभ्रमादप्रवृत्तिरिति वाच्यं । विनिगमकाभावात् नाम्नरीयक-भ्रमादावेव तज्जातथोनरकादिदुःखे च तद्भ्रम इत्यस्यापि सुवच-नात् । न च न कलञ्जं भक्षयेदगम्यां न गच्छेदित्यादिनिषेधविधि-भिर्यच्च बलवद्दुःखाजनकत्वाभावोबोध्यते तज्जन्यदुःख एव ते वर्तन्ते अन्यत्र च तद्भ्रम इति वाच्यं । निषेधविधेर्वलवत्त्वावच्छिन्नदुःखा-जनकत्वाभावबोधकत्व एव मानाभावादिति भावः । ननु बलवद्-द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे व्यास-वग्निष्ठादेर्नरकजनकत्वेन ज्ञातेऽप्यगम्यागमनादौ कथं प्रवृत्तिः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्व-ज्ञानविरहादित्यत आह, 'आस्तिकस्येति निषेधविधायप्रामाण्यज्ञान-शून्यस्य व्यास-वग्निष्ठादेरित्यर्थः, 'निषिद्धत्वेन' नरकजनकत्वेन, 'ज्ञाते-ऽप्यगम्यागमनादौ, 'राग-द्वेषयोरिति अगम्यागमनजन्यसुख-तदभाव-गोचरराग-द्वेषयोर्दृक्कटत्वेनेत्यर्थः, तज्जन्यनरकस्य तदानौ बलवद्-द्वेषाविषयतयेति शेषः, 'तिरोधानादिति सतोऽपि तस्याकिञ्चित्-करत्वादित्यर्थः ।

(१) तद्वृत्तित्वेन नोपस्थिता इतीति ख० ।

* 'आस्तिकस्येति, यद्यपि नरकसाधनत्वज्ञानेऽपि रागौत्वत्वात् प्रवृत्ति-

अत्र न्याः तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छादौ तत्तत्कालीन-
 तत्तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानं न हेतुः कालभेदेन पुरुष-
 भेदेन चानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गात् मानाभावाच्च, न हीष्टसा-
 धनताज्ञानवत्तद्विलम्बेन कश्चिदिच्छाविलम्बः । न च यदा नरकादौ
 बलवद्द्वेषो नरकसाधनत्वज्ञानञ्चाप्यगम्यागमनादौ तदा तचेच्छा-
 वारणार्थं तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । यत्रादौ नरके बलवद्-
 द्वेषस्ततः सुखेच्छा ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं
 तत्र तादृशसमूहालम्बनोत्पत्तिसमये^(१) बलवद्द्वेषनाशात् इच्छादेः
 सम्भवेनापादनासम्भवात् यत्र चादौ सुखेच्छा ततो नरके बलवद्-
 द्वेषस्ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तज्-
 ज्ञानोत्पत्तिसमये फलेच्छानाशादेवेच्छाद्यनुत्पत्तिसम्भवेन तद्धेतुत्वे
 मानाभावात् यत्र वा आदौ तादृशसमूहालम्बनमेकं ज्ञानं ततः क्रमेण
 फलेच्छा-नरकद्वेषौ तत्र फलसाधनताज्ञाननाशादेव इच्छाया अनु-
 त्पत्तेः । किञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छादिकं प्रति तत्कालीन-
 तत्पुरुषीय-बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे याग-पाकादौ
 कापि चिकीर्षादिकं न स्यात् चिकीर्षादिपूर्वं द्वेष-फलेच्छा-तादृ-
 शाजनकत्व-फलसाधनत्वोभयविषयकज्ञानानाम्प्रयाणां अन्यतमस्यावश्यं
 नाशात् तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेष-तत्कालीन-तत्पुरुषीयफले-

(१) ज्ञानोत्पत्तिसमय इति ख०, ग०, घ० ।

रनुभवसिद्धा तथापि तन्नरके नोत्कटद्वेष इति तात्पर्यं, अतएव वैराग्य-
 दशायां तत्रोत्कटद्वेषात्तस्यैव निवृत्तिरिति ।

च्योः कारकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तथोरप्यव्यवहितपूर्वसत्ताया-
 अपेक्षितत्वात् । न च तत्कास्तीनबलवद्देशविषयेत्यत्र तत्कास्यपदमि-
 च्छापूर्वबलवत्तथात्मकसूत्रकालपरं तथाच देशस्याव्यवहितपूर्वमसत्त्वेऽपि
 न चतिरिति वाच्यं । तस्य हेतुत्वे मानाभावात् बलवद्देशनाश्राव्यव-
 हितक्षणे बाधकाभावेन दृच्छोत्पत्तेः स्त्रीकारात् अन्यथा बलवद्देश-
 नाश्रे सति त्रि-चतुः-पञ्चादिक्षणानन्तरमपि नेच्छा जायते इत्यस्यापि
 सुवचत्वात् विग्रिय्य क्षणनिर्णयस्य सर्वज्ञमात्रसाध्यत्वात् । न च तथापि
 यत्रादावपेक्षाबुद्ध्यात्मकनरकसाधनत्व-सुखसाधनत्वविषयकसमूहासम्ब-
 नज्ञानं ततः क्रमेण नरके बलवद्देशः सुखेच्छा तथापेक्षाबुद्धेः क्षण-
 चयावस्थावितया चतुर्थक्षणे दृच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति
 वाच्यं । तत्र तृतीयक्षणे^(१) द्वित्वादिसाक्षात्कारानुत्पत्त्या तदपेक्षा-
 बुद्धेः क्षणचयावस्थायित्वासम्भवात् । न च तथापि यत्र युगपत्-
 सुखेच्छा-नरकबलवद्देशौ ततो नरकसाधनत्व-सुखसाधनत्वविषयक-
 समूहासम्बन्धमेकं ज्ञानं तत्रेच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति
 वाच्यं । देशेच्छयोर्योगपद्याभावात् । न च तथापि यदि तृतीयक्षणे
 द्वित्वादेः साक्षात्कारानुत्पादेऽपि तदुपधायकापेक्षाबुद्धेः क्षणचयाव-
 स्थायित्वं देशेच्छयोर्योगपद्यं वा अभ्युपगम्यते तदा तद्धेतुत्वमावश्यक-
 मिति वाच्यं । तदापि तस्य हेतुत्वे मानाभावात् किन्तु तादृश-
 सखविशेषीयतत्तत्समूहासम्बन्धज्ञानव्यक्तिरेव तादृशदुःखजनकत्वनिष्ठ-
 प्रकारतामिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या प्रकारतासम्बन्धेन
 तत्पुरुषीयेच्छात्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धिका एकस्मिन्नेव

(१) द्वित्योत्पत्तिस्तृतीयक्षणे इत्यर्थः ।

काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिनिगमनाविरहेण प्रतिपुरुषं प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य-कारणभावकल्पनाम-
पेक्ष्य कतिपयज्ञानयत्नीनां तत्तद्भक्तित्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यैव
क्षयुत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तादृशस्यस्यविशेषे इच्छावारणाय साधवात् समानप्रका-
रताप्रत्यासत्त्या बलवद्द्वेष एव कार्यकालवर्तित्वेन इच्छाप्रतिबन्धकः
फलगोचरबलवद्द्वेष-तद्विषयसाधनताज्ञानयोः सन्ने उपायगोचरबल-
वद्द्वेषस्यावश्यकत्वात् । न चैवं सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्-
द्वेषविषयदुःखाजनकत्वभ्रमदशायां सुखत्वादिप्रकारेण सुखादावि-
च्छापत्तिः सुख-दुःखाभावयोः द्वेषस्वरूपायोग्यतया कार्यसहवर्तित्वेन
बलवद्द्वेषस्य तत्र प्रतिबन्धकतासम्भवादिति वाच्यं । इष्टत्वात् प्रा-
चीनैरपि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य उपायेच्छां प्रत्येव
हेतुत्वाभ्युपगमेन तदानीं सुखत्वादिप्रकारकेच्छाया इष्टत्वात् सा-
मान्यतो विशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव बलवद्द्वेषसाधनत्वज्ञानस्य
बलवद्द्वेषं प्रति हेतुत्वेन सुख-दुःखाभावयोरपि बलवद्द्वेषसम्भवा-
च्चेति प्राहुः ।

केचित्तु बलवद्द्वेषोऽपि न प्रतिबन्धकः अतिरिक्तप्रतिबन्ध-प्रति-
बन्धकभावकल्पने गौरवात् किन्तु गान्तरौथकदुःख-बलवद्द्वेषका-
लीनसुखेच्छाव्यावृत्तं सुखेच्छानिष्ठमेव उपायेच्छाजनकतावच्छेदकं
वैजात्यं कल्प्यते तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमस्य प्रागुक्तरीत्या बलवद्-
द्वेषोत्पत्तिनियमवदुपपादनौयः^(१) । न चैवं यत्र फलद्वयगोचरसमूहा-

(१) विजातीयेष्वेतरेच्छोपधानकालीनज्ञानादित्यत्नीनां विजातीयेषु प्रति
प्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्यधिकः पाठः क-चिद्भित्तपुस्तके वर्तत इति ।

निषेधानुपपत्तिः* तद्गुणस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वात् ।

कामनेच्छामन्तरमेकस्य फलस्य साधन एव चिकीर्षा तत्र नामनरी-
यकदुःखे बलवद्देषनिबन्धनोऽन्यस्य फलस्य साधने चिकीर्षासुत्पादो
न स्यात् जातेरांग्रिकत्वाभावादिति वाच्यं । तत्र युगपदिच्छाद्वेषा-
भुपनमात् यत्तद्यौगपद्यवत् तद्यौगपद्येऽपि चतिविरहात् बलवद्-
देषस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बलवत्त्वस्य जातित्वान्यथानुपपत्त्या देवद्वयबौम-
पयस्योक्तरीत्या अवस्थाभ्युपेयत्वात् । न चोपायेच्छां प्रत्येव फलेच्छा
हेतुर्न तु सुखत्वादिप्रकारकेच्छायां तथाच बलवद्देषस्य कार्यसह-
वर्तिन्त्वेनाप्रतिबन्धकत्वे सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्देषवि-
षयदुःखजनकत्वमदप्रायां सुखत्वादिप्रकारेण तथेच्छापत्तिरिति
वाच्यं । इष्टत्वात् सुखत्वादिष्यावृत्तविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या
द्विष्टसाधनताज्ञानस्य देवं प्रति हेतुतया च बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञा-
नसत्त्वेऽपि न तदानीं तेन रूपेण बलवद्देषोत्पत्तिः । अतएव सुख-
त्वादेर्देषविषयतावच्छेदकत्वस्वरूपाद्योग्यत्वप्रवाद इत्याहुः ।

‘न कसञ्चमिति विषाक्तवाणहतमृग-पक्ष्यन्वतरमांसस्य कसञ्चे-
तिसंज्ञा, ‘विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरिति इष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थनिषेधा
नुपपत्तिरित्यर्थः, (१) ‘तद्गुणस्येति । अथ मीमांसकमतवत् नञर्थ-
भावे विध्यर्थेष्टसाधनत्वान्वयस्तथाच कसञ्चभक्षणाभाव इष्टसाधन-

(१) विध्यर्थनिषेधप्रमापकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ इति ख०, ग०, घ० ।

* ‘विध्यर्थेति, यद्यपि नायं विधिः कसञ्चभक्षणास्य रागप्राप्तत्वादेकैव

न चासुराविद्यादिवत् पर्युदासलक्षणया विरोध्य-

मित्यन्वयः, विध्वर्यस्य इष्टसाधनत्वस्य क्षेमसाधारणतया^(१) तस्य प्रत्यवायपरीहाररूपेष्टसाधनत्वात् । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-
 न्वितस्कार्यबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः विध्वर्यस्येष्टसाधनत्वस्य नञर्थ एवा-
 न्वयादिति वाच्यं । साक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य तथा-
 यनपायात् विध्वर्यस्येष्टसाधनत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वितत्वेऽपि कृतिसा-
 ध्यत्वरूपतदर्थमादायैव तद्व्युत्पत्त्युपपत्तेः कलत्रभक्षणं कृतिसाध्यं
 तदभावस्य इष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्वीकारात् । न हि प्रत्ययानां
 यावत्स्कार्यं प्रकृत्यर्थान्वितत्वनिश्चयः, अन्यथा वक्ष्यमाणसिद्धान्तेऽप्य-
 गतेः विध्वर्यस्य बलवद्दोषविषयदुःखाजनकत्वस्य प्रतिधोगितया
 नञर्थ एवान्वयादिति चेत्, न, तथा सति विध्वर्यस्येष्टसाधनत्वस्या-
 न्वयतासम्बन्धेनान्वयोभवन्स्वीपस्यापकपदसमभिव्याहृतप्रकृत्यर्थ एवा-
 न्वेतीति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति भावः । 'असुराविद्यादिवदिति,
 'असुराविद्येत्यत्र यथा नञः सुरविरोधिनि विद्याविरोधिनि च
 लक्षणा तथेत्यर्थः, 'पर्युदासलक्षणयेति इच्छाविरोधिनि लक्षणयेत्यर्थः,
 तस्य चाभेदेन लक्षणया विध्वर्यस्य नरकसाधनत्वस्य एकदेशे नरके-
 ऽन्विततयेति शेषः, 'विरोध्यनिष्ठेति इच्छाविरोधिनरकेत्यर्थः,
 विरोध्यित्वं प्रतिबन्धकत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन दुःखस्येच्छाप्रतिबन्धकत्वा-

(१) योग-क्षेमसाधारणतयेति घ० ।

विधि-निषेधानुपपत्तेश्च, तथापि निषेधकोट्युपस्थापको विधिप्रतिरूपकोऽयं

निवृत्तसाधनत्वबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत्, न, विश्लेष्यवति विश्लिष्टनिषेधस्य सविश्लेषणे हीति न्यायेन विश्लेषणनि-

दिति भावः । 'असमस्तत्वादिति, असमस्तस्य तु नञोविरोधिनिषेधवाचाः क्वाप्यदृष्टत्वादिति भावः । 'क्रियेति आख्यातरूपेत्यर्थः, तेन नेदं गमनमित्यादौ न व्यभिचारः । बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'विश्लेष्यवतीति, 'विशिष्टनिषेधस्य' विश्लिष्टनिषेधबोधकवाक्यस्य, 'सविश्लेषणे हीति सविश्लेषणे हि विधि-निषेधौ विश्लेषणमुपसंक्रामतः सति विश्लेष्ये बाधे इति न्यायेनेत्यर्थः, 'सविश्लेषणे' विश्लिष्टे, 'विश्लेषणनिषेधपर्यवसायितया' विश्लेषणान्वितत्वेन निषेधबोधकतया, इतरविश्लेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विश्लेषणत्वेन नान्यत्र इति व्युत्पत्तेरत्र सङ्कोचादिति भावः । 'दृष्टोत्पत्तीति स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनामरीयकदुःखजनकत्वाभाववदित्यर्थः, स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनामरीयकत्वञ्च बलवद्द्वेषविषयत्वं ।

मिथ्यानुयायिनस्तु 'विशिष्टनिषेधस्य' विश्लिष्टाभावस्य, 'सविश्लेषणे हीति, 'सविश्लेषणं' विश्लेष्यं, तत्सत्त्वे हि विश्लिष्टाभावो विश्ले-

नञ्चेदिति शब्दः प्रवर्तकज्ञानजनकस्यैव विधित्वादिति बोध्यं । 'नञ् इति, यद्यपि थासेऽपि न घटः पट इत्यादौ नञ्वाभ्युपगमादसमस्तनञोऽपि पर्युदासलक्षणा तथापि विरोधिपरत्वं समस्तस्यैव थासे तु तद्विगतत्वमात्रबोधनात् । न चात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं । तथा सतीवृत्तसाधनमित्यत्रानेऽपि नरकरूपानिवृत्तसाधनत्वज्ञानानुदयादिति भावः । केचित्तु पूर्वोक्तसमादाह, 'क्रियेति, 'विश्लेष्यवतीति, एतच्चातिरिक्तविशिष्टाभावा-

षेधपर्यवसायितया कलञ्जभक्षखमिष्टोत्पत्तिनान्तरी-
यकदुःखातिरिक्तदुःखसाधनमिति न कलञ्जं भक्षयेद्दि-
त्यनेन बोधनात् । इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामा-

षणाभावकत इति न्यायेनेत्यर्थः, 'विशेषणनिषेधपर्यवसायितया'
विशेषणाभावव्याप्यतया, 'बोधनादिति विशिष्टाभावरूपसिद्धोप-
स्थितिद्वारा बोधनादित्यर्थः, इत्याहुः ।

अथ न्यायः बलवद्देवविषयदुःखाजनकत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वेन
स्वातन्त्र्येण वा न विध्यर्थत्वसम्भवः आगादिजन्यगान्तरीयकदुःखापि
यदा कदाचित् यस्य कस्यचित् बलवद्देवविषयतया सर्वेषामेव वि-
धीनां अप्रामाण्यापत्तेः न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधिवन्नाश-
मेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधेरपि प्रामाण्यापत्तेः । न चान्यमेधादौ
यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्तत्कास्मीन-तत्तत्पुरुषीयबलवद्देव-
विषयदुःखाजनकत्वमेव विध्यर्थ इति वाच्यं । कास्मिन्नेन पुरुषभेदेन
चानन्तग्रन्तिकल्पनापत्तेः विशिष्य तत्तत्कास्मिन्-तत्तत्पुरुषाणां स्वातु-
मग्रकालेन कास्मिन्निषेध-पुरुषविशेषान्तर्भावेन विधिग्रन्थिप्रासम्भवाच्च
नाशमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवन्न कलञ्जं भक्षयेदिति निषेध-
विधेरप्रामाण्यापत्तेश्च तच्च यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कास्मीन-तत्पु-
रुषीयबलवद्देवविषयजनकत्वस्य तथापि सत्त्वात् । न च मास्तु तादृश-

नभ्युपगमेन बोध्यं । वस्तुतो विशिष्टनिषेधसिद्धौ ततोऽनुमानाद्विशेषणाभाव-
सिद्धिरिति ध्येयं । तदननुबन्धित्वस्य विध्यर्थानन्तर्भावेऽपि यो निषेधान्वय-
सुप्रपादयति तन्मतमुपन्यस्य निराकरोति, 'इष्टेति । मौमांसकः शक्यते,

न्यतो निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधन-
त्वविशेषनिषेधतात्पर्यं, तथाचाशक्यविशेषनिषेधपरत्वं
नञ इति कश्चित् । तन्न । यथा अयोग्यतया सच्छिद्रं
विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन युग-

दुःखाजनकत्वं विध्वर्षः किन्तु निषेधविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या
पापाजनकत्वेऽपि विधिप्रतिसदभाव एव निषेधविधौ नञा बोध्यते
इति वाच्यं । तथापि न विषं भक्षयेदित्यादिसौकिकनिषेधविधेर-
प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति न किञ्चिदेतत् । वस्तुतस्तु निषेधविधौ
नञ अदनिष्टं प्रमाणान्तरसिद्धं तदजनकत्वे विधिप्रत्ययस्य लक्षणा तच्च
यथासम्भवं कश्चित्पापाजनकत्वं कश्चिन्मरणाद्यजनकत्वञ्च तस्यैवाभावो
नञा बोध्यते इत्येव तत्त्वमिति प्राहुः ।

तादृशदुःखाजनकत्वं न विध्वर्ष इति मतेनाह, 'इष्टसाधनतेति,
'सामान्यत इति कलञ्जभक्षणे इष्टसाधनतासामान्यस्य निषेधानुप-
पत्तेरित्यर्थः, 'बलवदनिष्टेति बलवद्देशविषयाजनकत्वविशिष्टेष्टसाध-
नतेत्यर्थः, 'अशक्येति विधिप्रत्ययाशक्यस्यापि तादृशाजनकत्वरूप-
विशेषणस्य निषेधबोधकत्वमित्यर्थः । 'यथा हीति, घटेन जलमा-
हरेत्येति शेषः, 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु उद्देश्य-विधेयभावेन
घटे तादात्म्यसम्बन्धेन छिद्रेतरप्रकारेणान्वय इत्यर्थः, छिद्रेतरोप-
स्थापकपदाभावादिति भावः । ननु घटपदादेव शब्दा घटस्य लक्ष-
णया च छिद्रेतरस्योपस्थितिः स्यादित्यत आह, 'युगपदिति युग-
पदेकस्य पदस्य वृत्तिद्वयजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधजनक-

पट्टतिद्वयविरोधात् तथाचापि बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वेनानुपस्थितौ^(१) कथं तन्निषेधः । श्येनेनाभिचरन्
यजेतेत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टानु-

त्वविरहादित्यर्थः, 'तथाचापीति, विधिप्रत्ययादिति शेषः, 'बलव-
दनिष्टाननुबन्धित्वेनेति तत्प्रकारेणेत्यर्थः, 'अनुपस्थितौ' इष्टसाधन-
त्वानुपस्थितौ, 'तन्निषेधः' तस्य निषेधेऽन्वयः, तदुपस्थापकपदाभावा-
दिति भावः । शङ्कते, 'श्येनेनेति, 'अभिचरन्' बधं कामयन् श्येनेन
यजेतेत्यर्थः, श्येनेनेति कर्मनामधेयं, 'अभिचारो बधः' बधो हिंसा
न तु मरणं, अपिमसकलपन्यासङ्गतेः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधेः प्रा-
माख्यं, 'बलवदनिष्टेति बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वादित्यर्थः, तथाच
बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वात् तत्-
साधनीभूतस्य श्येनस्यापि बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन विध्यर्थस्य
बाधितत्वाच्च प्रामाण्यसम्भव इति भावः । न च मा हिंस्यात् सर्वा
भूतानीत्यस्य यज्ञीयपश्चात्तन्नागुरोधेन वैधहिंसेतरहिंसापरत्व-
स्यावश्यकत्वात् श्येनजन्यहिंसापि बलवदनिष्टासाधनमिति वाच्यं ।

(१) बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति क० ।

'श्येनेनेति, अभिचारस्य हिंसात्वेन न हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यनेन नि-
षिद्धत्वादित्यर्थः । न चाग्नीषोमीयपशुहिंसावदियमप्यनिषिद्धा शब्दबोधि-
तत्वादिति वाच्यं । न हिंस्यादित्यस्य रागप्राप्तहिंसानिषेधपरत्वात् श्येनेन
हिंसायाश्च रागप्राप्तत्वात् अग्नीषोमीयपश्चात्तन्नागुरोधेन वैधत्वा-

बन्धित्वात् इति चेत्, न, तच्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसा-
धनत्वमेव योग्यतयाच्चेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वमपि अयोग्यत्वात् । निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोप-

श्लेनजन्यहिंसाया वैधत्वविरहात् श्लेनेष्टिसु विधीयते न तु वैरिवधः
तस्य फलत्वात्, यज्ञीयपश्चात्सम्भनन्तु वैधं अग्नौषोमीयं पशुमासभेत
वाच्यं ह्यगस्यमासभेतेत्याद्यङ्गविधिभ्रुतेः । न च तस्य वैधत्वाभावे-
ऽपि श्लेनविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या निषेधविधेस्तदितरपरत्वमिति
वाच्यं । श्लेनाद्यभिचारजन्यहिंसाया अपि नरकसाधनत्वभ्रुतेः ।

साङ्ख्यमतानुयायिभ्यस्तु वैधावैधसाधारणी सर्वैव हिंसा अनिष्टहेतुः
मा हिंसादित्यत्र सङ्कोचे मानाभावात् नरकविशेषं प्रति हिंसायाः
कार्त्स्न्य-कारणभावे साधवाच्च यज्ञीयपश्चात्सम्भनादेश्च इष्टानिष्टोभय-
जनकत्वमेव तत्रानिष्टकल्पनायाश्च फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अतएवाङ्ग-
हिंसाया अपि सघुतरप्रायश्चित्तं । न चैवं अग्नौषोमीयं पशुमास-
भेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः तेन बलवद्देषविषयाननुबन्धित्व-
बोधनादिति वाच्यं । श्लेनविधिवत्समाधास्यमानत्वात् उक्तक्रमेण
बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विध्यर्थत्वाभावाच्चेति प्राञ्जः ।

‘अयोग्यत्वादिति विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् वैशि-

दित्वाञ्जः । ‘अयोग्यत्वादिति, ननु पदार्थः पदार्थेनाम्बेतीति व्युत्पत्तेः कथं
तदेकदेशेनेष्टसाधनत्वमात्रेण अन्वय इति चेत्, न, गौरनित्य इत्यत्र विशे-
षज्ञानम्बयेऽपि विशेष्यमात्रेणान्वयस्य दर्शनात् विशेष्यस्य अयोग्यत्वे विशे-
षस्य विशेष्यत्वान्विततया निराकाङ्क्षत्वादपरपदार्थेन नामान्वयो भवति तथा

देशेन च हिंसाया बलवदनिष्टानुबन्धित्वावगमात् ।
 अतएव विहितेऽपि श्येने विगानाम् तान्त्रिकप्रवृत्तिः ।
 राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्धंशस्य तिरस्कारात्
 कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वभिचारस्य वैरिबध-

द्यांशेऽपि शक्तिविषयलक्षणे गौरवाच्च कृतिषाधेष्टसाधनत्व-बलवद्-
 द्वेषविषयाजनकत्वेषु प्रत्येकमेव शक्तिरिति भावः । अयोग्यत्वमेवोप-
 पादयति, निन्दार्थेति, 'हिंसाया इति, हिंसाया बलवद्द्वेषविषय-
 साधनत्वे च तत्साधनौभूतस्य श्येनस्य सुतरां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वात्
 बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वादिति
 भावः । 'अतएव' हिंसाया बलवदनिष्टजनकत्वादेव, 'विहिते' इष्ट-
 साधनत्वेन वेदबोधिते, 'विगानात्' बलवद्द्वेषविषयहिंसासाधनता-
 ज्ञानात्, 'तान्त्रिकेति हिंसाजन्यनरकदुःखे बलवद्द्वेषवत इत्यर्थः ।
 'राग-द्वेषयोरिति शत्रु-तद्बन्धगोचरद्वेष-रागयोरित्यर्थः, 'अनिष्टानु-
 बन्धंशस्य' हिंसाजन्यनरकस्य, 'तिरस्कारात्' बलवद्द्वेषविरहात्,
 'इत्येक इति ।

केचित्तु अत्र श्येनत्वसामानाधिकरन्धेन बलवदनिष्टानुबन्धित्व-
 खान्वयाच्च विधेरप्रामाण्यं आततायिवैरिबधफलकस्य श्येनस्य बलव-
 दनिष्टाजनकत्वादिति समादधिरे ।

गौर्गत्वा इत्यादौ । अतएव तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये नक्षत्रा गिराकाङ्क्ष-
 मूलकमेव पदार्थः पदार्थेनाम्बेतीत्यपि । नन्विष्टसाधनत्वं विशेष्यं बलवदनि-
 ष्टानुबन्धित्वं विशेष्यमित्यत्रैव किं विनिगमकं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ।

फलकत्वेन श्रुतत्वात् बधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते
न तु बधसाध्यनरकसाधनत्वेन नरकस्य फलत्वेना-
श्रुतेः । न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः, कुम्भ-
कारपितृपरम्परायाः कुम्भजनकत्वापत्तेः विधिनैव
श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधनाच्च । न च
श्येनस्य नरकाहेतुत्वे अपेक्षितवैरिबधहेतुत्वे वा अवि-
गानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । श्येनाद्बधो बधा-
च्चावश्यं नरक इति प्रतिसन्धानेन विगानात् ।

‘विधीयते’ अभ्युपगम्यते, ‘बधसाध्यनरकसाधनत्वेनेति, ‘अभ्युप-
गम्यते’ इत्यनुष्यते । प्रमाणान्तरमाशङ्कते, ‘न चेति, ननु तस्य
कुम्भकारपितृत्वेनाजनकत्वेऽपि कुम्भकारत्वेन जनकत्वमस्येवेत्यनुश्रया-
दाह, ‘विधिनैवेति । ‘अविगानेन’ बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानाभावेन,
तात्त्विकत्वेति शेषः । ‘विगानात्’ बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानात् ।

अतएव ‘विशेष्यवतीत्यादिपूर्वग्रन्थोऽप्यसङ्गतः इति चेत्, न, सृष्टीच्छाया-
मिष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्तद्विशेष्यक एव विशिष्टे लिङ्-
शक्तेः । नन्वेतत् कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यं चिकीर्षानिर्वाहार्थं कृतिसाध्यत्व-
प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् । न चाख्यातत्वेन कृतौ शक्तेस्तत एव
संसर्गमर्थ्यादया कृतिसाध्यत्वजाभात्त एवमर्थशक्तिकल्पनमिति वाच्यं । एवं
सति कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानाप्रकारतया चिकीर्षायास्तत्प्रकारकत्वानुपपत्तेः ।
किञ्च तथा सति कदादिवद्विषयत्वेन कृतौ धात्वर्थान्वयः स्यात् न तु साध्य-
त्वेनेति एवमर्थशक्तौ एवमर्थशक्तेरावश्यकत्वाच्चेति कृतिसाध्यत्वादिभिषु

अचेदमस्तरशरीरं एवं सति बलवदग्निष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तक-
तथा तत्रैव विधिज्ञानोः श्येने विध्यर्थाबाधो दुर्वार एव नरकसाधन-
त्वाभावेऽपि नरकप्रयोजकत्वात् । किञ्च नरकसाधनत्वाभावेऽपि बल-
वद्द्वेषविषयसाधनत्वस्यैव नरकसाधनत्वेन बलवद्द्वेषविषयीभूताद्या-

प्रत्येकं शक्तित्रयमेव युक्तं तृतीयायाः कारणत्वैकत्ववदिति चेत्, अत्र वदन्ति,
कृतिसाध्यत्वे उक्तवीजसम्भवेन पृथक्शक्तावपि तदगनुबन्धित्वविशिष्टेष्टसा-
धनत्वे बाधवादैकैव शक्तिरिति तच्चिन्त्यं । तदगनुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे
एका शक्तिरिष्टसाधनत्वमात्र एवापरेति विनियन्तुमशक्यत्वात् तथाच
शक्तित्रयमेव । अपि च इष्टसाधनत्वे तदगनुबन्धित्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्य-
रूपमेव वाच्यमन्यस्यासम्भवात् एवञ्च धर्मान्तरे तदगनुबन्धित्वसमानाधिकर-
ण्यस्येष्टसाधनत्वस्य वैशिष्ट्यं यत्र सविधान्नभोजनादौ बाधावतारकालेऽवगतं
तत्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्ग एव । न च तदिष्टसाधनत्वं भिन्नमेवेति वाच्यं । अनुगत-
प्रत्ययादनुगतस्यैव तस्य शक्यत्वात् तस्मात् प्रवृत्तिविषयविश्लेषक-त्रितय-
प्रकारकं ज्ञानं न्यस्यते तच्च शक्तौ न ज्ञानायां सुविभक्तौ तदभावेऽपि तिष्ठ-
विभक्तौ तदभ्युपगमात् । अतएव रथो गच्छतीत्यत्र व्यापारलक्षणेति
निरस्तं । विनिगमनाविरहेण विश्लेषस्याशक्यत्वात् एवञ्च सप्रमाणाकं ना-
नार्थत्वे गौरवं न दोषाय । किञ्च विश्लेषशक्यत्वे सामानाधिकरण्यरूपं
वैशिष्ट्यमपि शक्यं शक्तित्रये तु तत् संसर्गमर्थ्यादयैव भासते इति विप-
रीतमपि गौरवमिति संक्षेपः । वयन्तु ब्रूमः, तदगनुबन्धित्वं बलवद्द्वेषविषय-
दुःखाजनकत्वमेव वाच्यमन्यस्य त्रिवर्तुमशक्यत्वात् एवञ्च यस्य श्येनजन्यदुःखे
न तादृशोद्देशकं प्रति तदन्वययोग्यमन्यं प्रति नेति वेदार्थनिष्ठा न स्यात्,
तथाच तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या तन्न शक्यमतो नात्र विधि-
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च वैरिबधकामनाया अधिकारिविश्लेषशक्यत्वात् तत्-
कामस्य बलवदग्निष्टाननुबन्धित्वान्वय इति तत् सर्वत्र योग्यमेवेति वाच्यं ।

ननु श्येनोमरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा सा च
नरकजनिकेति चेत्, न, न हि साक्षात्-परम्परा-

हिंसाया एव साधनत्वात् दुःखत्वपर्यन्तप्रवेगे प्रयोजनविरहेण बल-
कदेषविषयाजनकत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वात् । न च श्येनविधिप्रामाण्या-
न्यानुपपत्तिरेव प्रयोजनं तस्य तदंगान्वयानभ्युपगमेऽपि प्रामाण्यस-
त्त्वात्, अपि च श्येनस्याभिचारत्वेन नरकसाधनत्वमपि प्रमाणसिद्धं
मनुनाभिचारस्य उपपातकत्वेन परिगणनात् “नाभिचरेत वैरिमिति
श्रुतेः, अतएव “अभिचारमहीनञ्च^(१) चिभिः कृच्छैर्यपोहतीति
श्रावश्चित्तोपदेशोऽपीति ध्येयं ।

ननु श्येनस्य हिंसात्वात् सा हिंसादित्यनेन नरकसाधनत्वबोध-
नात् तस्य नरकसाधनत्वमख्येवेत्यन्येषां मत एवाशङ्कते, ‘नन्विति,

(१) अभिचारमरीयाश्चेति क० परन्तु अयं पाठो न समीचीनः ।

वत्त्वामस्यापि तात्त्विकस्यात्र द्वेषौत्वत्वात् । न हि तात्त्विको न प्रवर्तत इति
तस्य वैरिबधेऽपि नास्तीति । नन्विदमिष्टसाधनत्वेऽपि तुल्यं स्वर्गेऽपि सर्व-
सेवाविरहादिति चेत्, न, स्वर्गकामनायास्तत्राधिकारिविशेषणत्वेन तत्-
त्वात् प्रति तस्य सर्वत्रान्वययोग्यत्वात् एवं क्वचित्साध्यत्वेऽपि स्वरूपयोग्य-
तायाः सर्वत्र सत्त्वादिति दिक् । ‘रागेति, शत्रुबधे रागौत्वर्थं शत्रौ द्वेषौ-
त्वर्थं, यदा श्येनादिनिष्ठानिष्ठानुबन्धित्वतिरस्कारस्तदा तज्जन्यनरके बलवद्-
देषामावात् प्रवृत्तिरिति भावः । ‘अन्ये त्विति, अत्रेदमनभिमतिवीजं यदि
श्येनाद्वधो बध्नाच्च नरक इति बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानाद्भ्रष्टतिरस्तदा
बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं वाच्यं अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्या-
पत्तिरेवञ्च तत्रैव लिङ्गादिशक्तिरिति तदन्वयायोग्यमेवेति । ‘सा चेति,

साधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा, कृपादौ विनष्टे गवि तत्कर्तुर्गोबधकर्तृत्वापत्तेः बध्यस्यापि हन्तुर्मृत्यु-
त्पादनद्वारेणात्महन्तृत्वप्रसङ्गाच्च । न हि अनुत्पादित-
मन्युः कश्चित् कमपि व्यापादयति, किन्वनुनिष्पादि-
मरणफलकोव्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव ।

यद्यपि श्नेहस्य हिंसात्वेऽपि वैधहिंसात्वादेव न नरकसाधनत्वं नि-
षेधविधेस्तदितरपरत्वात् तथापि तदुपेक्ष्य प्रसङ्गात् हिंसासत्त्वं वि-
वेषयितुं समाधानान्तरमाह, 'न हीति, 'मरणफलकेति मरणप्रयो
जनकेत्यर्थः, 'कृपादाविति, कृपादेरेव तत्र मरणजनकत्वेन हिंसा-
त्वादिति भावः । 'व्यापादयति' मारयति, 'अनुनिष्पादीति, अव्यव-
हितानन्तर्यमनुशब्दार्थः, तथाच स्वाव्यवहितोत्तरभाविमरणरूपं फलं
यस्य तादृशो व्यापारो हिंसेत्यर्थः, फलपदमन्यथाभिद्वललाभाय,
एतदेव विग्रहयति, 'यदनन्तरमिति यदव्यवहितोत्तरमित्यर्थः, 'एव-

तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमन्वयायोग्यमेवेति भावः । व्यापाततो महा-
र्थावलक्षणमाह, 'अनुनिष्पादीति, 'अनुनिष्पादि' स्वाव्यवहितोत्तरवर्ति मरणं
फलं यस्य । न चैवं फलपदवैयर्थ्यं, मरणाजनक-तदव्यवहितपूर्ववर्तिन्यति-
व्याप्तिवारकत्वात् यत्किञ्चित्सम्बन्धेन मरणास्य तदीयत्वात् फलपददाने च
अन्य-जनकसम्बन्धेन तदीयत्वलाभाद्गोक्तदोषः । नन्वेवं खड्गाघातोऽपि हिंसा
न स्यात् तस्याप्यव्यवहितमरणफलकत्वाभावादिति चेत्, न, 'मरणफलकेत्यत्र
तादृशमरणं फलं यस्य तादृशो व्यापारो यस्येति मध्यपदलोपिसमासाश्रय-
णादित्येके । अन्ये तु मरणं प्राणशरीरविभागरूपं फलं यस्य स मरणफलकः

न च श्येनस्तथा, किन्तु खड्गहननादिकमेव । अथ मरणानुकूलव्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा क्लृपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमान-

कारेणानन्यथासिद्धत्वमुक्तं । 'न च श्येन इति, तस्य मरणं प्रत्यन्यथा-सिद्धत्वात् अपूर्वखड्गाभिघातादिना व्यवधानाच्चेति भावः । 'खड्ग-हननं' प्राणखड्गाभिघातः, प्राणखड्गाभिघातादेव प्राणशरीरसंयोग-ध्वंसः प्राणो हि खड्गाभिहत उत्क्रामतीति खड्गप्राणाभिघातस्य हन्तृव्यापारस्य तथात्वादिति भावः । अत्र दैवान्मरणाव्यवहितपूर्व-वर्तिनि मरणाजनकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनन्यथासिद्धत्वप्रवेशः, क्लृप-खड्गादावतिव्याप्तिवारणायव्यवहितोरभावीति । नन्वेवं खड्गाभिघा-तादावव्याप्तिः प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेषस्य प्राण-शरीरविभाग-विशेषस्य वा मरणस्य तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वाभावात् प्राण-क्रियादिना व्यवधानात् । अथात्र खड्गणाव्यवहितत्वं मोक्षं किन्तु स्वाव्यवहितोत्तरत्वं, तच्च खड्गसाधिकरणक्षणध्वंसानाधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वं, इत्यञ्च स्वाधिकरणयत्किञ्चित्-

प्राणपरिस्पन्द एव सोऽनुनिष्पादी यस्य स खड्गप्राणयोगस्तद्येत्याहुः । अपरे तु स्नाङ्गमव्यवधायकमितिन्यायेन व्यापारस्याव्यवधायकत्वाम्नोक्तदोष इत्याहुः । 'गौरवादिति । यद्यपि तत्रानुनिष्पादित्वं विशेषणमत्र तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति न गौरवं तथापि ब्रह्मपाकपरम्यराभूते न हन्तृत्वमिति तद्वारणा-यानुनिष्पादित्वमत्रापि विशेषणमावश्यकं वाच्यमिति स्वाभ्युपगमावष्टम्भेन मरणोद्देशांशप्रवेशाद्गौरवमुक्तं, यदि च तत्रापि हन्तृत्वमेवेति नात्र तद्वि-शेषणं तदा दोषान्तरमाह, 'मरणोतीति प्रकाशः ।

त्वमिति चेत्, न, एवं सति गौरवात् मरखानुद्देशेन

क्षणाव्यवहितक्षणे एव वर्तते इति न कोऽपि दोषः । इत्यञ्च मरणं प्रथमन्यथासिद्धत्वे सति मरणाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यापारत्वमिति फलितार्थः, मरणञ्चात्र प्राण-शरीरसंगो गन्धसविशेष एव विवक्षितो न तु तादृशविभागविशेषः प्राण-शरीरयोरपि हिंसात्वापत्तेः, चरम-क्रियाविभाग-संयोगानां हिंसात्वन्तु दृष्टमेवेति चेत्, न, हिंसक-पुरुषस्य क्रूप-खड्गादेश्च हिंसात्वापत्तेरिति । न च मरणं फलं यस्य स मरणफलकः प्राणपरिस्पन्द एव “सन्निपातादेव मरणमित्यायु-र्वेदात् सन्निपातानन्तरं प्राणक्रियामभ्युपगमे तु सन्निपात एव सः, अनुनिष्पादौ मरणफलको यस्य तादृशो व्यापार इति बह्व्रौहि-द्वयगर्भकर्षाधारयः, खड्गाभिघातजनकीभूतखड्गपूर्वदेशसंयोगनाशो-ऽपि हिंसैव, अनुनिष्पादित्वञ्च खक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणाभावित्वमतो न खड्गादिष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यं । वैरिनिष्ठदुरितापूर्वमादाय श्येन-स्यापि हिंसात्वापत्तेः तस्यापि मरणफलकत्वादिति मैवं, अनु-निष्पादि मरणं फलं यस्य सोऽनुनिष्पादिमरणफलकः प्राणपरि-स्पन्द एव स एव व्यापारो यस्य स खड्गाभिघातादिहिंसेत्यर्थात् व्यापारत्वञ्च समवायिकारणातिरिक्तकारणविधया असाधारण-जन्यत्वमतो न प्राणादिष्वतिव्याप्तिः, श्येनस्य न वैरिप्राणपरिस्पन्द-जनको मानाभावात् किन्तु तच्चन्यदुरितापूर्वमेव तच्चनकं तच्च हिंसैवेति दिक् । ‘गौरवादिति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वप्रवेगे गौरवादित्यर्थः । ननु भवतामपि अनुनिष्पादित्वांशस्याधिकस्य प्रवे-

क्षिप्तनाराचाद्वतब्राह्मणे च हिंसा न स्यात् । किञ्च*
 हिनस्तिधात्वर्थे अवच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणं
 अव्यवहितफलकस्यैव व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात् अ-
 न्यथा परम्परया विक्रित्तिफलकान्नकामेष्टतण्डुलक्रया-
 दावपि पचतीतिप्रसङ्गात् । एवं खड्गाभिघातानन्तरं
 यत्र विलम्बेन मरणं ब्रह्मपाकपरम्परया वा अन्ने विष-
 प्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यात्
 इति चेत्, न, प्रायश्चित्ततुल्यतार्थं हि तत्र हन्तृव्यपदेशो

शात् क गौरवमत आह, 'मरणानुद्देशेनेति, 'नाराचः' शरः । ननु तस्य
 हिंसात्वाभावे इष्टापत्तेरेव तत्कर्तुर्हन्तृत्व्यपदेशो भाक्त इत्यस्वर-
 सादाह, 'किञ्चेति, इदञ्च यथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण । शङ्कते, 'एव-
 मिति, 'खड्गेति, यत्र खड्गाभिघातानन्तरं ब्रह्मपाकपरम्परया मरणं
 यत्रान्ने विषप्रयोगेण वा विलम्बेन मरणमित्यन्वयः, 'हन्तृत्वमिति
 'न स्यादित्यनेनान्वयः, दूषणान्तरमाह, 'प्रायश्चित्तादि चेति ।
 नन्वेवञ्चेन्मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारत्वमेव हिंसात्वमस्तु
 भवन्मतेऽन्नेव मरणानुद्देशेन क्षिप्तनाराचाद्ब्राह्मणमरणे हन्तृत्व्यपदेश-
 स्थापि गौणत्वस्य सुवचनेन विनिगमकाभावादित्यत आह, 'विनि-

* इष्टापत्तिमाशङ्क्याह, 'किञ्चेति, शङ्कते, 'एवमिति । ननुक्षरीत्या न
 साधवं तथाच विनिगमकाभावादयोद्देशक्षिप्तनाराचद्वतब्राह्मण एव हन्तृ-
 त्व्यपदेशो गौणोऽस्तु ब्रह्मपाकपरम्पराभूते च हन्तृत्वं मुख्यमेव तथाचा-

गौणः, विनिगमकञ्च साधवमेव । वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन हतोऽदृष्टादारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

गमकञ्चेति, यद्यपि अनुनिष्पादित्वस्याधिकस्य प्रवेगात् कुतो साधवं तथापि अस्मन्मते हिंसाधात्वर्थ एव हिंसापदेन बोध्यते इति साधवं भवन्मते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारे शक्त्यन्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । नन्वव्यवहितफलकव्यापार एव धात्वर्थ इत्ययुक्तं गमधातौ व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् विभागादिना व्यवधानात् ददातीत्यादौ व्यभिचाराच्च स्वस्वत्वध्वंसानन्तरमेव परस्वत्वस्योत्पादात् सम्प्रदानस्वीकारविलम्बेन विलम्बात्, किञ्चैवं प्राणक्रियेव हिंसा स्यात् न तु ब्रह्माभिघातः प्राणक्रियया व्यवधानात् गल्लान्नसंयोगेऽतिव्याप्तिश्चेत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, कृपादौ गल्लान्नसंयोगे चातिव्याप्तिवारणाय 'मरणोद्देशेनेति, मरणोद्देशेन भ्रान्त्या क्रियमाणे हतादिभक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टादारकस्तदनुकूलेति अदृष्टादारकमरणप्रयोजकेत्यर्थः, प्रयोजकत्वं फलोपधानरूपं नातः स्वरूपयोग्येऽतिप्रसङ्गः, चिसन्ध्यं अच्युतं केशवमित्यादिस्तवपाठे गङ्गामरणफलनेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टादारकेति, न तु ब्रह्मशापादावतिव्याप्ति-

व्याप्तिर्गल्लान्नभ्रान्त्योऽतिव्याप्तिश्चेत्यपरितोषादाह, 'वस्तुतस्त्विति, तन्मरणोद्देशेनेति बोध्यं तेन विहङ्गममरणोद्देशे क्षिप्तनाराचहतब्राह्मणेऽपि न ब्राह्मणबधः । न चैवमन्यब्राह्मणेऽपि क्षिप्तनाराचेन तदन्यब्राह्मणे हतेऽपि ब्रह्मबधो न स्यात्तन्मरणस्य तत्रानुद्देश्यत्वादिति वाच्यं । इष्टापत्तेरित्येके ।

वारणात् तत्, तथापि हिंसात्वे इष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्राच-
क्षित्तादिद्व्यासस्य वाचनिकत्वात् ।

सोन्दङ्गोपाध्यायसु सकलरिपुक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेः^(१)
अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वान्तद्वारणायादृष्टादारकत्वं विशेषणमा-
वश्यकं, न हि श्येनवत्सोऽपि हिंसैवेति परेषु सुवचं, सर्वस्य सर्वदा
तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्राचक्षित्तानुपदेशाच्च । अतएवाविगा-
नेन तत्र शिष्टानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रासु नरकविशेषजननौपयिकरूपमेव इह लक्ष्यं । न च
हिंसाभावं तथा, तस्य सर्वसाधारण्यात्, किन्तु मरणकर्तृत्वं नरक-
विशेषजनकमतः कर्तुरेव प्रत्यवायो नान्यस्य, कर्तृत्वञ्च अदृष्टादारक-
तदनुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वं अन्यथा घटभोक्तुर्घटककर्तृत्वापत्तेरतो
नादृष्टादारकेति व्यर्थं, तच्च श्येनमपि वारयति न तु तदर्थं तदुपात्तं
इत्याहुः । तत्र, 'ननु श्येन इत्यादिना हिंसाक्षयणस्यैव प्रकृतत्वात्

(१) सकलोपद्रवक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरिति ग० ।

ब्राह्मणमरणोद्देश्यकब्राह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया ब्राह्मणहिंसायास्तत्रा-
प्रचवादित्वेके । 'यदि चेति, ननु यदि सप्तमीतैलाभ्यङ्गः अगुद्दिश्य कृत-
स्तदा प्रथमविशेषणेनैव वारितः, यदि च तदुद्दिश्य कृतस्तदा असम्भवः इष्ट-
मरणस्यानुद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वे वा श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति परेषु
सुवचत्वात्, कथं तदुपलब्धेनादृष्टादारकत्वं विशेषणमिति चेत्, अत्र ब्रूमः,
सकलानिष्टक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरदृष्टद्वारापि रिपुमरणहेतु-
त्वात् तद्वारणार्थमदृष्टादारकत्वं विशेषणमावश्यकं तस्य रिपुमरणोद्देशेनैव
अनुकूल्यमानतया तद्विशेषणेनावारणात्, न हि श्येनवत् सोऽपि हिंसैवेत्यपि

आदृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा । यदि चादृष्ट-
द्वारापि मरणसाधनं हिंसा स्यात् तदा सप्तमीतैसा-

तस्या एव नरकजनकत्वात् । न चातिप्रसङ्गः, सम्बन्धविशेषेण तद्-
भङ्गात् । किञ्चादृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वात् मा
भूदसौ मरणकर्त्ता हिंसाकर्त्ता च केन वार्यतामिति कुतो न
श्येनो नरकविशेषहेतुः ।

केचित्तु श्येनेनाभिषरन् यजेतेतिश्रुत्यर्थबाधभिया श्येनवारणा-
योक्तृविशेषणमित्याहुः । तदसत्, कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमेव
विधिना बोध्यते न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वादिति
केषाञ्चिन्मतेनैव श्रुत्यर्थोपपत्तेः ।

‘मरणसाधनं’ मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरचापि, यद्वा श्येनस्य मरण-
जनकव्यापाराजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वमस्त्वेवेत्यभिप्रायेणेदं । ‘तदा
सप्तमीतैसेति । न च सप्तमीतैसाभ्यङ्गो न इष्टभार्यामरणोद्देशेन कृत-
इति प्रथमविशेषणेनैव स वारित इति वाच्यं । वैराग्यादिना तदु-

परेण सुवर्षं, सर्वस्य सर्वथा तत्र हिंसाथवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुप-
देशाच्च । अतएवाविगानेन सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिरपि तद्वत्तदुद्देश्यकृततैसा-
भ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्धारणायापीदं । न चेष्टमरणमनुद्देश्यमेवेति
वाच्यं । वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति ।

केचित्तु स्तुत्यर्थवादभयेनैव श्येनस्यावश्यवारणीयतया अदृष्टाद्वारकत्वं
विशेषणमावश्यकमिति सप्तमीतैसाभ्यङ्गोवारितोऽपि पुनर्वार्यते न तु तदा-
रथार्थमेव विशेषणमित्याहुः ।

भङ्गस्यादृष्टद्वारा इष्टभार्याविनाशहेतुत्वादभङ्गकर्तु-
हिंसकत्वापत्तिः । अतएव कृपादौ गोमरखेऽपि न
बधकर्तृत्वं तत्कर्तुः, गललभ्रान्नमरणे न भोक्तुर्न वा
परिवेषयितुरात्महन्तृत्वं ब्रह्महन्तृत्वं वा ब्रह्मपाकपर-
म्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव न

हेतुनेन कृततैलाभङ्गस्यापि न हिंसालमिति तद्वारणाच्च तदुपादाना-
नात् । इदमापाततः उद्देश्यत्वे हेनतुस्तया खेऽपि हिंसैवेति
परेण सुवचत्वात् किन्तु चिसन्ध्यस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गो बोध्यः ।
मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं
परिवेषयितुर्ब्राह्मणहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'ब्रह्मपाकेति खन्नाभिघातान-
न्तरं ब्रह्मपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण चेति विष-
प्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यच्च मरणं तच्चापीति शेषः । तच्चापि

यत्तु नरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृत-
त्वान्नरकविशेषहेतुश्च न मरणानुकूलव्यापारमात्रं अकामकृते तत्प्रसङ्गात्
अत्रार्जुणबलात् तद्व्यापारकर्तुरेव तन्नरकविशेषभागित्वात् कर्त्ता च त-
दिच्छापूर्वकतद्विषयककृतिमात्रं तु तद्विषयककृतिमन्मात्रं अतएव तन्न
व्यपदेशो मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देश्यकत्वपूर्वकत्वं
तथादृष्टाद्वारकत्वमपि अदृष्टद्वारककृतेः कर्त्तृत्वनिर्व्वाहकत्वात्, अतएव
घटभोक्ता न तत्कर्त्तेति व्यवह्रियते, तथाच नरकविशेषजनकताप्रयोजकं
तद्व्यापारकर्त्तृत्वमिति कर्त्तृत्वनिर्व्वाहायैतद्विशेषणमिति तच्चिन्त्यं, तावता
मरणं प्रत्यकर्त्तृत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारकर्त्तृत्वबाधकाभावात् । न हि मरणा-

त्वनुनिष्ठादिमरणफलकत्वं गल्लग्नान्नमरणे स्वहन्तृ-
त्वापत्तेः । अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचेन हते ब्राह्मणे
ब्रह्महन्तृत्वं न स्यादिति चेत्, न, इष्टापत्तेः व्यपदेशस्तु

खडाभिघातादेरदृष्टाद्वारा मरणप्रयोजकत्वात् तदुद्देशेन कृतत्वाच्चेति
भावः । पूर्वोक्तलक्षणपरित्यागे हेतुमाह, 'न त्विति, 'गल्लग्न्येति ।
न च सा हिंसैव प्रत्यवायाभावस्तु वाचनिक एव यथा स्मृतिः "क्रिय-
माणोपकारे तु मृते विप्रे न पापभागिति^(१) वाच्यं । तथा
व्यवहारापत्तेः, प्रत्यवायाभावात् व्यवहार इति चेत्, न, सति
व्यवहार्यं तस्याकिञ्चित्करत्वात् वैधपशुघातस्य हिंसालव्यवहाराच्च ।
न चैवं तत्स्मृतिवैयर्थ्यं तस्य हिंसालाभावेन प्रत्यवायजनक-
त्वस्यासम्भावितत्वादिति वाच्यं । न्यायमूलस्मृत्यन्तरवदुपपत्तेः ।
'इष्टापत्तेरिति । न चैकमेव ब्राह्मणमुद्दिश्य क्षिप्तनाराचेन तदति-
रिक्तब्राह्मणे हतेऽपि ब्रह्मबधो न स्यात् तन्मरणस्य तच्चानुद्देशादिति
वाच्यं । ब्राह्मणमरणोद्देशकब्राह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया अनु-
गतहिंसायास्तथाप्यनपायात्, न हि चैत्रादिविशेषघटिता ब्रह्महिंसा,

(१) न दोषभागितीति क० ।

कूलश्रेणयामान्तर्गतव्यापारकलापेऽपि कर्तव्ये कृतेरदृष्टद्वारकत्वं । न च
मरणकर्तृत्वमेव मरणविशेषजनकमिति वाच्यं । खड्गाघातादिना यत्र
मरणं तत्रापि मरणकलापत्तेः । न हि प्राण-शरीरविभागादिरूपे मरणे
अस्मदादेः कर्तृत्वं, तदुपादाने गौरवादस्मदादिज्ञानाजन्यत्वादिति प्रकाशः ।

गौणः प्रयोगोलक्षणयापि समर्थयितुं शक्यते तत्पक्षे-
ऽतिप्रसङ्गोवारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमकं ।
अतएव* अतदुद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्ह-
मुक्तं ।

अननुगमापत्तेः । ननु ब्रह्मपाकपरम्परया मृत एव तद्व्यपदेशो
गौणोऽस्तु तथाचानुनिष्यादिमरणफलककथ्यापारत्वरूपमेव हिंसात्वमस्तु
विनिगमकाभावादित्यत आह, 'प्रयोग इति, 'तत्पक्षे' अनुनिष्या-
दीत्यादिस्त्वक्षणे, 'अतिप्रसङ्ग इति, गल्लक्षणमरण इति शेषः ।
'अतएव' गौणहिंसाव्यवहारादेव । न चैवं पिशा माया वा शिखाद्यै-
चपेटप्रहारादिना दैवात् मृते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् तन्मरणो-
द्देशेनाकृतत्वादिति वाच्यं । इष्टापत्तेः प्रत्यवायोऽपि न तत्र तथाच
स्यति: "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न दोषभाक्" इति ।
नन्वत्र मरणं प्राणस्य क्रियाविशेषो वा विभागविशेषो वा संयोगध्वं-
सविशेषो वा । न चैतेष्वेकतर इति वाच्यं । अन्यतमोद्देशेन कृते-
ऽव्याप्तेः, सर्वमिति चेत्, न, एकमात्रोद्देशेन कृतेऽव्याप्तेः । न च
हिंसापदस्य नानार्थता, मा हिंसादित्यादिश्रुतौ हिंसापदार्थस्यान-
नुगतस्थानिर्वचनात्, अन्यतम इति चेत्, न, तथापि मरणसमग्रीलं-
घ्रिरश्चेदादिकमुद्दिश्य कृते व्यापारेऽव्याप्तिः । नैवं, मरणपदेनात्र
घ्रिरश्चेदादिकमन्तर्भावान्यतमस्य उक्तत्वात् ।

* मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति । ननु ब्रह्मपाक-
परम्परामृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह,

अपरे तु अनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य

हरिनाथोपाध्यायसूत्रं दूषयितुमाह, 'अपरे त्विति, मरण-साधनत्वमाचोक्तौ खड्गकारस्य खड्गघटनायास्य हिंसात्वापत्तिः अत-उक्तं 'कृत्यान्तं, तस्य तु नरान्तरव्यापारः खड्गप्राणाभिघात एव द्वारमिति नातिप्रसङ्गः तथात्वेऽपि अस्मै विषप्रयोगेऽव्याप्तिः तस्य हि नरान्तरव्यापारो भोजनमेव द्वारमतः 'अनभिसंहितेति, भोज-नन्तु अभिसंहितमेवेति अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषप्रयो-गात् अतएव परद्वारा विषं दत्त्वा मरणेऽपि गतं विशिष्टव्यतिरे-कात्, अनभिसंहितप्राणक्रियाद्वारक-खड्गाभिघातादिसङ्गहाय 'नरा-न्तरेति हिंसकत्वेनाभिमतभिन्ननरेत्यर्थः, प्राणक्रिया तु न नरव्या-पारः प्राणस्य नरत्वाभावात् प्राणक्रियाया अपि परम्परया हिंसक-नरस्यैव व्यापारत्वात्तद्दोषतादवस्थामतो हिंसकभिन्नेति । यदा दैवाद्ब्राह्मणमरणसाधनस्य अन्योद्देशेन क्षिप्रनारासक्रियायाः सङ्ग-हाय हिंसकभिन्नेति, अन्यथा तत्क्रियाया अनभिसंहितनर-व्यापारः परम्परया हिंसकनरजन्यब्राह्मणप्राणशराभिघात एव तस्यैव द्वारत्वादव्याप्यापत्तेः, इत्यञ्च ब्राह्मणप्राणशराभिघातो न हिंसकन-रभिन्नव्यापारः प्राण-शरयोर्नरत्वाभावात् ब्राह्मणस्य तु तदजनक-त्वात्, अभिसंहितनरान्तरव्यापारं द्वारीकृत्येत्युक्तौ खड्गघातादाव-

'प्रयोग इति, 'तत्पक्ष इति, अनुनिष्पादीत्यत्रेत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्ग इति, मलमलाग्नमरण इति शेषः, । 'अनभिसंहितेति विशिष्टव्यानभिसंहितेत्यर्थः, श्लेने तु नरान्तरस्य वैरिणो व्यापारो विशेषाकारेणानभिसंहित एव द्वार-

मरुसाधनं हिंसा खड्गकारस्यानभिसंहितनरान्तर-
व्यापारद्वारा मरुसाधनत्वं तस्य हि नरान्तरव्या-
पारो नाभिसंहितः किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो
न घातकः । विषस्यान्ने प्रक्षेपेण नरान्तरव्यापारो
भोजनमेवाभिसंहितः अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय
विषप्रयोगादिति हिंसैवान्ने विषप्रयोग इति । तन्न ।

वाप्तिरिति नञ्द्वयं । न च दैवान्महिषादिमरणसाधनेऽन्योद्देशक-
रूपादावतिव्याप्तिः तस्यानभिसंहितमहिषव्यापारद्वारकत्वेऽपि अन-
भिसंहितनरान्तरव्यापारद्वारकत्वाभावादिति वाच्यं । नरपदस्य प्रा-
प्तिमात्रपरत्वात् । न चैवं श्येनोऽपि हिंसा स्यात् अपूर्वस्थानभि-
संहितत्वाभावादिति वाच्यं । अस्मिन्मते तस्यापि सञ्च्यत्वात् श्रुतिस-
ङ्गतिशोकरीत्यैव । खड्गकारेऽतिव्याप्तिमुद्धरति, 'खड्गकारस्येति,
खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'तस्य हीति,
'न घातकः,' खड्गघटनामादायेत्यादिः । यदा खड्गघटनामादाय
खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'खड्गकारस्येति, करणं कारः
घटनेति यावत्, 'तस्य हीति तत्कर्तुर्हीत्यर्थः, यथाश्रुते 'खड्गकारो
न घातक इत्यभिसन्धासङ्गतेः । ननु अनभिसंहितत्वं मरणहेतुत्वे-
नानभिसंहितत्वं विवक्षितमतः परिवेषके न प्रसङ्ग इत्यत आह,

मिति न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र श्येनोऽपि सङ्गाह्य एवेत्यन्ये ।
साक्षाद्यत्र मरुसाधनं तत्परिग्रहाय नञ्द्वयं, मरुसाधनमित्युक्ते खड्ग-

गल्लग्नकवलाद्यथ मरणं तत्र परिवेषयितुर्घातक-
तापातात् अनेभेदं भोक्तव्यं इत्यभिसन्धाय परिवेषणा-
द्भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितनरान्तरव्यापार-
मद्वारौक्य मरणानुकूलान्मभक्षणानुष्ठानात् । अत-
एवाव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा ब्रह्म-
पाकपरम्परया मृते तु हन्तृत्वं व्यापारस्याव्यवधायक-
त्वादिति निरस्तं ।

स्यादेतत् नेष्टसाधनता विधिः नित्ये सन्धोपास-

‘भोक्त्रुरिति, ‘अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेरेवेत्यर्थः, ‘व्यापार-
स्याव्यवधायकत्वादिति, तथाच ज्ञेनोऽपि हिंसैव व्यापारस्याव्यवधा-
यकत्वादिति भावः । न चानुनिष्ठादीत्यनेन पौनरुक्त्यं, तत्राव्यव-
धानसामान्यं मरणे विवक्षितं अत्र तु व्यापारेतरेणाव्यवधानमिति
भेदात् । यद्वा पूर्वखण्डे मरणपदं विभाग-संयोगध्वंसयोर्मध्ये यत्
परं तदन्यपरमत्र वियोगपदमिति भेदः ।

मौमांसकः शङ्कते, ‘स्यादेतदिति, ‘विधिः’ विधिप्रत्ययार्थः, ‘न

कारस्यापि हिंसापत्तिरित्यत उक्तं, ‘नरान्तरव्यापारमद्वारौक्येति, अत्र
विषययोगेऽव्याप्तिवारणाय ‘अनभिसंहितेति, अन्योद्देशे क्षिप्तनाराचेन
हन्तृत्वपरिग्रहायान्तरपदमित्याहुः । नन्वयं व्यापारोऽस्य मरणं जनयत्व-
त्वेवमाकारकमभिसन्धानं विवक्षितमिति परिवेषणे नातिप्रसङ्ग इत्यरुचे-
राह, ‘भोक्त्रुरिति, तत्र नरान्तराभावेनैव विशिष्टाभावसत्त्वादिति भावः ।
‘अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वं स्यादित्यर्थः, ‘अव्यवहितेति, पूर्वं काला-

नादौ फलाभावात् । अथ नास्त्येव तत् नित्यं यथार्थ-
वादादिकं विधिवाक्ये वा न फलं श्रुतमस्ति “सन्ध्या-
मुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते
यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनं” इत्याद्यर्थवादात् “दद्या-
दहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्” इत्यादिविधि-
वाक्यश्रवणाच्च, कृत्वाचिन्तयातूच्यते, यच्च न फलश्रुति-
स्तच्च विश्वजिज्ञ्यायात् स्वर्गः फलमिति चेत्, न, काम-
नोपाधिकार्यत्वेन यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्गाद्हरहः-

फलमिति, ‘कृत्वाचिन्तया’ प्रौढ्या, वस्तुतः सर्वत्रैव फलश्रुतिरस्येवेति
भावः । ‘कामनोपाधिकार्यत्वेनेति फलकामनाजन्यकृतिसाध्यत्वेने-
त्यर्थः, ‘यागवत्’ काम्ययागवत्, ‘नित्यताभङ्गेति श्रौच-तत्काल-
जीवित्वादिविशिष्टद्विजमात्रकृतिसाध्यतारूपाया नित्यताया भङ्ग-
प्रसङ्गादित्यर्थः, ‘मात्रपदं साकल्यार्थकं, कथं सन्ध्यावन्दनस्य तादृश-
नित्यता कथं वा तद्भङ्ग इत्युभयमुपपादयति, ‘अहरहःश्रुत्या हीति
अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति श्रुत्येत्यर्थः, ‘तत्कालेति सन्ध्यावन्दनत्व-
शामानाधिकरण्येन श्रौच-तत्कालजीवित्वविशिष्टद्विजमात्रप्रत्येककृ-
तिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, एकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वञ्च

अवधानं इहान्यथासिद्धिप्रयोजकव्यवधानाभाव इत्यपौनख्यं । अतएव
प्रसङ्गात्परम्यरान्ते तत्र गौणो हन्तृत्वव्यपदेश इत्युक्तं, अत्र च हन्तृत्वं
मुख्यमेवेत्याह, ‘प्रमेति, ‘दद्यादिति, तथाच नित्यश्चाङ्गे पितृगतप्रीतिदेव

श्रुत्या हि तत्कालजीविमाचकृतिसाध्यं सन्ध्यावन्दन-

नान्यसन्ध्याकास्त्रीनसन्ध्यावन्दने विग्रिष्टकृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधात्
 शौच-तत्कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषणतया पदाध्याहारादर्था-
 ध्याहाराद्वा तस्मात्तः वीक्षा च तात्पर्यग्राहिकेति भावः । अत्रासन्ध्या-
 भावस्य द्विविशेषणत्वं द्रष्टव्यं,^(१) अन्यथा बाधापत्तेः । न चैवमास-
 न्यादिना सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यं । प्रत्य-
 वायबोधकवाक्ये आसन्ध्याभावादेरप्रवेशात् । न च सन्ध्यावन्दनत्व-
 सामानाधिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वबोधने सन्ध्यावन्दनमाचस्य
 कर्त्तव्यत्वं न प्राप्तं सन्ध्यावन्दनत्वावच्छेदेन तदुपगमे बाधः भावि-
 सन्ध्याकास्त्रीजीवित्वादिविग्रिष्टभाविद्विविकृतिसाध्यत्वस्यातीतसन्ध्याव-
 न्दने विरहात् एकपुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्यापरपुरुषीयसन्ध्यावन्दने
 विरहाच्चेति वाच्यं । तत्सन्ध्याकास्त्रीजीवित्वविग्रिष्टकृतिसाध्यत्वस्य
 तत्सन्ध्याकास्त्रीनसन्ध्यावन्दन एव सम्भवेन सन्ध्यावन्दनत्वसामाना-
 धिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वावगमेऽपि फलतः सन्ध्यावन्दनमाचस्य
 कृतिसाध्यत्वावगमात् सर्वेषामेव सन्ध्याकास्त्रीनां प्रातिस्निकरूपेण
 जीवित्वविशेषणतया प्रवेशात्, न ह्येकसन्ध्याकास्त्रीजीवित्वविग्रिष्ट-
 कृतिसाध्यत्वमन्यसन्ध्याकास्त्रीनवन्दने सम्भवति, विग्रिष्टकृतिसाध्यत्वस्य

(१) आसन्ध्याभावाद्यपि द्विविशेषणं द्रष्टव्यमिति ग० ।

फलमित्यर्थः, यावन्नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानस्यावश्यं ब्रह्मणोकावाप्तिफलकत्वेऽपि

मवगतं, कामनोपाधिकार्यत्वे च यदा फलकामना नास्ति तदा तत्समय एव तत्कर्त्तव्यता न स्यात्, न हि तत्काले फलकामनावश्यभावः, प्रमाणाभावात् । किञ्च प्रथमप्रवृत्तेरनिरपेक्षाहरहः श्रुत्या जीवि-

तत्र बाधादिति भावः । 'कामनोपाधिकार्यत्वे चेति फलकामना-धीनकृतिसाध्यत्वे चेत्यर्थः, 'यदा' यस्मिन् काले, 'फलकामना नास्ति' वत्पुरुषस्य फलकामना नास्ति, 'तदेति, 'तत्समये तदा तत्कर्त्तव्यतैव न स्यादिति योजना, 'तत्समये' इत्यस्य च सन्ध्याकालः समयो वस्येति व्युत्पत्त्या तत्सन्ध्याकालवन्दन इत्यर्थः, 'तत्कर्त्तव्यतेत्यस्य च तत्सन्ध्याकालजीवित्तविशिष्टस्य तत्पुरुषस्य तत्कर्त्तव्यतैवेत्यर्थः, 'न हीति, 'तत्काले' सन्ध्याकाले, 'फलकामनावश्यभावः' शुचि-तत्कालजीवित्तादिविशिष्टमात्रस्यैव फलकामनावश्यभावः^(१) । सन्ध्यावन्दनस्य फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे प्रमाणमपि नास्तीत्याह, 'किञ्चेति, 'प्रथमप्रवृत्तेति मथमोत्पत्तेत्यर्थः, 'इतरनिरपेक्षेति शब्दानुभवजनने वाक्यान्तरनिरपेक्षेत्यर्थः, यदा इतरनिरपेक्षः सन् प्रथमप्रवृत्तेति योजना, अर्थवादनिरपेक्षः सन् प्रथमशब्दबोधजनकेत्यर्थः,^(२) 'जीविमात्रस्याधिकारोऽवगत इति सन्ध्यावन्दनत्वसामा-

(१) तत्पुरुषोयतत्फलकामनासत्त्वनियम इति घ० ।

(२) अर्थवादनिरपेक्षा सती प्रथमशब्दबोधजनिकेत्यर्थ इति क० ।

प्रौढिवादेनाह, 'कृत्येति अभ्युपगमवादेनेत्यर्थः । 'प्रथमेति, नियोगविधि-

माचस्याधिकारोऽवगतस्तथाच तत्सापेक्षचरमप्रवृत्त्य-
र्थवादीपनीतफलकामस्य न तच्चाधिकारः प्रथमप्रवृ-

त्वाधिकरणेन श्रौच-तत्कालजीवित्वादिविग्रिष्टस्य सर्वस्य प्रत्येक-
कृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, 'तत्सापेक्षेति, भवन्मते अहरहःश्रुति-
बोधितं यत् सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं तत् किमित्याकाङ्क्षायां^(१) अहरहः-
श्रुतिसापेक्षः सन् चरमप्रवृत्तिश्चरमं शाब्दबोधजनकोयोऽर्थवादः
तदुपनीतं यत् फलं तत्कामस्य, 'न तच्चाधिकारः' न कृतिसाध्य-
तावगम इत्यर्थः, 'विरोधात्' अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

मिथ्यानुयायिनस्तु ननु अर्थवादबलात् कामनाविग्रिष्टकृतिसा-
ध्यत्वे अवगते^(२) विशषणीभूतकामनाया अपि तद्गोचरकृतिहेतुत्व-
सिद्धौ अहरहःश्रुतिसिद्धजीविमाचकृतिसाध्यत्वमेव जीविमाचस्य
तदानौ तत्कामनावश्यभावे मानमित्यतोऽर्थवादात् कामनाविग्रि-
ष्टकृतिसाध्यत्वावगम एव न सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'अहरहःश्रुति-
विरोधादिति अहरहःश्रुत्या कामनाविग्रिष्टकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-
जकीभूतायाः कौटुम्बस्य तत्कृतिसाध्यमित्याकाङ्क्षाया विघटकत्वा-
दित्यर्थः, अहरहःश्रुत्या प्रथमतो जीवित्वादिविग्रिष्टस्य कृतिसाध्य-
त्वावगमे तादृशाकाङ्क्षाया असम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

(१) अहरहःश्रुतिबोधितं सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं किमित्याकाङ्क्षादारेति घ०।

(२) सिद्ध इति क० ।

रादौ प्रवर्तत इत्यभ्युपगमादिति भावः । 'तत्सापेक्षेति, नियोगपलाकाङ्क्षा-
यामस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'प्रथमेति, उपजीव्यविरोधादित्यर्थः, नन्वेवं

साहरहःश्रुतिविरोधान्नित्ये फलश्रुतेरर्थवादस्य च
स्तुतौ तात्पर्यं । अतएव प्रत्यवायपरिहारोऽपि न फलं
तत्कामनोपाधिकार्यत्वे नित्यताक्षतेः । किञ्च नित्ये
कर्त्तव्यताबोधनात् प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्ति विधेः

नन्वेवं “दद्यादहरहः आहुमिद्यच्च फलश्रुतेः “मन्ध्यामुपासते
चे नित्यर्थवादस्य च का गतिरित्यत आह, ‘नित्यइति, ‘फलश्रुतेः’
विधिवाक्ये फलश्रुतेः, ‘अर्थवादस्य चेति फलबोधकार्यवादस्य चेत्यर्थः,
‘स्तुतौ’ स्तुतिले, ‘तात्पर्यं’ वक्तुरभिप्रेतत्वं, ‘तत्कामनोपाधीति
प्रत्यवायपरीहारकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे इत्यर्थः, ‘नित्यताक्षतेरिति
श्रौच-तत्कारणजीवित्वादिविशिष्टद्विजमाचकृतिसाध्यतारूपाया नित्य-
ताया भङ्गापत्तेरित्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे अन्योन्या-
श्रयोऽपि भवतीत्याह, ‘किञ्चेति ।

मिआनुयायिनस्तु ‘नित्यताक्षतेः’ प्रत्यवायज्ञानं विना प्रवृत्ति-
विषयत्वाभावापत्तेः । ननु प्रत्यवायाप्रतिसन्धाने तत्कारणं नास्त्येवे-
त्यचेष्टापत्तिरित्यतोऽन्योन्याश्रयरूपं दोषान्तरमाह, ‘किञ्चेतीत्याहुः ।

‘नित्य इति, ‘कर्त्तव्यताबोधनात्’ विधिना कर्त्तव्यताबोधनात्,
‘प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्तीति न प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायज्ञा-
नमस्तीत्यर्थः, ‘विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः, ‘कर्त्तव्यत्वं’

फलश्रुतेः का गतिरित्यत आह, ‘नित्य इति, सा च विधिशक्तिमवसौदन्ती-
मुच्यते तदुक्तं “विधिशक्तिरवसौदन्ती स्तुत्यादिभिरुच्यते इति,

कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं, विधिश्च फलाभावेन प्रथमं मूक एव, एवञ्च प्रत्यवायप्रमितौ विधिप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ च कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवाय-कल्पनं इत्यन्योन्याश्रयः ।

विधेरहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति सन्ध्यावन्दनकरणाभावस्य वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकरणाभावत्वज्ञाने इत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनमिति तेन हेतुना जनकतासम्बन्धेन प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, "अकुर्वन् विहितं कर्म्मत्यादिना प्रतिदिनविहित-तत्करणाभावस्य^(१) प्रत्यवायजनकत्वबोधनादिति भावः । 'फलाभावेनेति प्रत्यवायज्ञानाभावात् विधिश्च प्रत्यवायपरीहाररूपफलज्ञानाभावेनेत्यर्थः, 'प्रथमं मूकएवेति प्रथमं तव मते कृतिसाध्यत्वज्ञानजननासमर्थ एवेत्यर्थः, तव मये इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य विधेर्यतथा इष्टसाधनत्वं विहाय कृतिसाध्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः । 'प्रत्यवायप्रमिताविति विधिश्च प्रत्यवायोपस्थितावित्यर्थः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः प्रतिदिनकार्यताज्ञानं, 'कर्त्तव्याकरण इति वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकरणाभावत्वज्ञान इत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तेन हेतुना जनकतासम्बन्धेन प्रत्यवायानुमानं, 'अन्योन्याश्रय इति । यद्यपि प्रमाणा-

(१) प्रतिदिनविहितकर्म्मकरणाभावस्येति ग० ।

'विधिश्चेति, त्वन्मत इति शेषः । 'कर्त्तव्येति, "अकुर्वन् विहितं कर्म्मत्यादिना

करादिग्रिष्य प्रत्यवायानुपस्थितावपि विधिजन्योपस्थितित एव
 विग्रिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वावगमसम्भवः विग्रिष्य फल-
 ज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावश्च ।
 तथापि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया विधितो न
 विग्रिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वोपस्थितिसम्भवः न वा
 विग्रिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोध-
 सम्भवः विग्रिष्य फलेन सममिष्टस्याभेदेनान्वयबोधजननं विना
 इष्टसाधनताबोधजनकत्वस्य विधेरव्युत्पन्नत्वात् । अतएव स्वर्गकामोय-
 जेतेत्यादौ यागः स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनमित्यन्वय इत्यभिमानेनेदं ।
 वस्तुतस्तु विग्रिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधन-
 ताबोधे बाधकाभावः, अन्यथा विश्वजित्खलेऽपि प्रथमं सामान्यत-
 इष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् परन्तु प्रत्यवायपरीहारस्य फलत्वे प्रागुक्त-
 नित्यताद्यतिः परीहारस्य नित्यतया फलत्वासम्भवो वा वक्ष्यमाण-
 दोषो बोध्य इति सम्प्रदायः ।

केचित्तु 'न प्रत्यवाये प्रमाणमिति, न तत्करणाभावस्य प्रत्य-
 वायजनकत्वे मानमित्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः,
 'कर्त्तव्यत्वं' अहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति प्रतिदिनकर्त्त-
 व्यत्वेन वेद्वोधिताकरणत्वेन हेतुनेत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तत्कर-
 णाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वकल्पनं, 'फलभावेनेति, प्रत्यवायपरीहार-
 रूपफलसाधनत्वान्वयासम्भवेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' सन्ध्याबन्धनादिकरणा-
 भावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्व्वं, 'सूक्त एव' तव मते शाब्द-
 बोधाजनक एव, भवन्मते कृतिसाध्यत्वविग्रिष्टफलसाधनत्वस्य विध्यर्थ-

अपरे तु न विधेः कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे
प्रत्यवायकल्पनं येनान्योन्याश्रयः किन्तु निन्दार्थवा-

तथा फलसाधनत्वमबोधयित्वा कृतिसाध्यत्वबोधनेऽप्यसामर्थ्यात् ।
न च सन्ध्याबन्धनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं
सन्ध्याबन्धने प्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वान्वय एव कुतो न
सम्भवतीति वाच्यं । विधिवाक्ये प्रत्यवायपरीहाररूपफलश्रुतेरभावेन
सन्ध्याबन्धनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानस्यैव सन्ध्याबन्ध-
नादिनिष्ठप्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वप्रतीतौ तात्पर्य्याहकलात्
तत्परीहारसाधनत्वप्रतीतौ तज्जनकीभूताभावप्रतियोगिकृतिविषय-
त्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतथा योग्यतात्वेन योग्यताज्ञानाभावाच्चेति
भावः । ननु सन्ध्याबन्धनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञाना-
नन्तरमेव विधेः प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'प्रत्यवायप्रमितौ'
अकरणनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वप्रतीतौ, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः शब्द-
बोधः, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतु-
ना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थ इति प्राहुः ।

'कर्त्तव्यत्वमवगम्येति, 'कर्त्तव्यत्वं' कृतिसाध्यत्वे सति प्रत्यवाय-
परिहाररूपफलजनकत्वं, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्य-
ताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति सम्प्रदायमते प्रत्यवा-
यत्वरूपेण प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, केषाञ्चिन्मते तु सन्ध्योपासना-
भावस्य प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'निन्दार्थवादेन' निन्दार्थ-
विहितकरणास्यैव प्रत्यवायहेतुत्वबोधनादिति भावः । 'निन्दार्थवादेनेति,

हेतुः प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनस्य प्रकृत्यर्थस्य ताव-
द्वापारस्वरूपस्वाभावः प्रत्यवायहेतुरवगतः, तथाच
सन्ध्योपासनाभावः प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनं, तद-
भावः सन्ध्योपासनं दुःखसाधनाभावत्वेन फलं, प्राय-
श्चित्ते पापध्वंसवदिति तत्साधनत्वेन कृतिर्बोध्यते वि-
धिना । न चैवं प्रत्यवायपरिहार एव फलमस्त्विति
वाच्यं । परिहारस्य प्रागभावरूपत्वेन अनादितया

वादविषयत्वेन, 'प्रायश्चित्तोपदेशेन' प्रायश्चित्तविधिविषयत्वेन, 'प्रक-
ृत्यर्थे'ति "नोपासने चस्य पश्चिमामित्यादावुपासिधात्वर्थस्येत्यर्थः,
'फलं' रटं, 'प्रायश्चित्ते' प्रायश्चित्तस्य, 'तत्साधनत्वेनेति' सन्ध्योपा-
सनरूपेष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कृतिः' सन्ध्योपासनविषयिका कृतिः,
क्रीष्टसाधनताज्ञानमेव च प्रवर्त्तकमिति भावः । 'न चैवमिति,
'एवं' उक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाभावे, 'प्रागभावरूपत्वेनेति' अत्यन्ता-

वद्यपि तस्य साक्षात् प्रत्यवायहेतुत्वं विषयस्तथापि तादृशार्थवादविषयत्वस्य
प्रत्यवायहेतुत्वव्याप्यत्वात् तेन किङ्केन तदुपोधनादिति भावः । 'प्रायश्चित्तेति
तद्विषयत्वस्य तद्व्याप्यत्वादिति भावः । सन्ध्योपासनाभावप्रायश्चित्तमिति
ग्रन्थात् प्रतीते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तपदार्थानुचने क्रियमाणे "प्रायः पापं
विनामोवाचिन्तं तस्य विप्रोद्यनमिति तदर्थसङ्गतेत्याहकार्यवादप्रवृत्तौ पाप-
नाशककर्मप्राप्तौ पापस्य हेत्वाकाङ्क्षाबाधुपस्थितस्य सन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतु-
त्वात् इति भाव इत्यन्ते । इष्टसाधनत्वमुपपादयति, 'तत्साधनत्वेनेति, तत्-
क्रीष्टसाधनताज्ञानस्यैव तत्र प्रवर्त्तकत्वमिति मतेनेहं । 'न चैवमिति, 'एवं'

असाध्यत्वात् । न च उपासनाकरणं प्रत्यवायहेतुर्नो-
पासनाभावः तथाच दुःखसाधनाभावत्वेन कृतिरिष्टा
न तूपासनमिति वाच्यं । निन्दार्थवादस्योभयत्र सत्त्वेन
उभयस्यापि तथात्वादिति, तन्न, एवमपि काम्यत्वे
नित्यताक्षतिप्रसङ्गात् । किञ्च “अकुर्वन् विहितं क-
र्मेत्यादिना “नोपास्ते यश्च पश्चिमामित्यादिना च
करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोध्यते न तु तद्विषया-
भावस्य, अन्यथा अकर्तुः प्रत्यवायो नान्यस्येति कथं

भावरूपत्वेन वेति शेषः, ‘असाध्यत्वात्’ सन्ध्योपासनाद्यजन्यत्वात् ।
‘कृतिरिष्टेति उपासनागोचरकृतिरिष्टेत्यर्थः, तथाच उपासनागोचर-
कृतिसाधनत्वमुपासनागोचरकृतौ बाधितमिति कुतोविधिरिति
भावः^(१) । ‘उभयत्रेति सन्ध्योपासनाभाव-तत्करणाभावयोर्द्वयो-
रेवेत्यर्थः, ‘काम्यत्वे’ सन्ध्योपासनारूपफलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे ।
‘किञ्चेति, ‘नोपास्ते इत्यन्वाख्यातार्थकृतौ नञर्थान्वयादिति भावः ।
‘अन्यथा’ विषयाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे, ‘नान्यस्येति न कर्तु-

(१) कुत एवेदमिति भाव इति ग० ।

प्रत्यवायपरिहारस्योक्तगत्या प्रथमोपस्थितत्वे, ‘कृतिरिष्टेति तथाच कृतावपि
नेष्टसाधनताग्नय इति भावः । ‘उभयत्रेति सन्ध्योपासनाभावे तदकरणे चेत्यर्थः,
“एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितं । यस्य नास्त्यादरस्तत्र न
स ब्राह्मण्य उच्यते” । इत्यादेरुभयसाधारणत्वादिति भावः । ‘नोपास्त इति
आख्यातस्य कृतिशक्तत्वान्नोपासनाविषयककृतिमानित्यर्थः । ननु विषया-
भावेऽपि निन्दार्थवाद इत्यत आह, ‘अन्यथेति, तथाचानन्यगत्या तत्रापि

स्यात् विषयाभावस्य साधारण्यात् । वस्तुतस्तु कृति-
साध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकत्वेन निर्व्यूढं । न
च कृतौ कृतिसाध्यत्वमस्तीत्यतो न किञ्चिदेतत् ।

नद्यास्तु^(१) नित्यापूर्वप्रागभावो दुरितद्वारा दुःख-

रित्यर्थः, 'विषयाभावस्येति उपासनारूपक्रियाया अभावस्येत्यर्थः,
'साधारण्यादिति उपासनाकर्तुरात्मन्यपि सत्त्वादित्यर्थः, क्रियायाः
सात्मन्यसमवायादिति भावः । न च स्वजनककृत्याश्रयत्वसङ्घ-
परम्परासम्बन्धेन तदभावोहेतुरिति वाच्यं । तादृशस्य सम्बन्धे
अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे च मानाभावादिति हृदयं । यद्वा
एतदस्तरसेनैवाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'कृतिसाध्यत्वे सतीति कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानमित्यर्थः, 'निर्व्यूढं' न्यायमते निर्व्यूढं । 'न
च कृताविति, तथाच विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य तत्रासम्भवात्
कुतश्चिद्विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं
वधेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थे इष्टसाधनत्वान्पथस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन अत्र कृतौ
तदस्य व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि द्रष्टव्यं । 'एतत्' अपरेतुमतं ।

'नद्याः' नैयायिकनद्याः, 'नित्येति नित्यजन्यापूर्वस्य प्रागभाव-

(१) नवीनास्त्विति क० ख० ।

करत्वाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे तात्पर्यं । 'विषयेति मार्जनादिक्रियायाः
शरीरनिवृत्तेन कर्तव्यं तद्विरहादित्यर्थः । अस्तु चोक्तगत्या उपासनस्यैवे-
त्येन तत्कृतेरिष्टसाधनत्वं तथापि कृतिसाध्यत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्याह,
'वस्तुतस्त्विति प्रकाशः ।

साधनं तद्भावोऽपूर्व्यं दुःखसाधनाभावत्वेनेहं तत्सा-
धनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च सन्धोपासनं विधीयते
इति, तत्र, निन्दार्थवादादिना सन्धोपासनाभावस्तद्-
करणं वा प्रत्यवायहेतुरवगतो न त्वपूर्वाभावः प्रथमं

इत्यर्थः, एतत्सन्ध्याकाशौक्यसन्धोपासनजन्यापूर्व्यस्य प्रागभावः का-
लानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्तत्सन्ध्याकाशसहकृतः सन् दु-
रितजनकः तेन प्रागभावकालादित्येऽपि न यततं दुरितोत्पत्त्या-
पत्तिः । एकसन्धोपासनजन्यापूर्वप्रागभावस्य प्रतिसन्ध्याकाशसह-
कारेण दुरितजनकत्ववारणाय तत्तत्सन्ध्याकाशौक्यं सन्धोपासन-
विशेषकं, सन्ध्याकाशस्य दृष्टद्वयात्मकतया परमदृष्टकृतसन्ध्या-
वन्दनकलापि प्रथमदृष्टे दुरितोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषानु-
पपन्नं, कार्यतावच्छेदकस्य सन्ध्याकाशभेदविभिन्नदुरितविष्टवैजात्य-
मेव तत्रैव च परस्परं व्यभिचारः । न चैवमपि सन्ध्याकाशस्य दृष्ट-
द्वयात्मकतया दृष्टद्वयमेवात्मकसन्ध्यावन्दनकस्य धारावाहिकदुरि-
तोत्पादापत्तिरिति वाच्यं । तत्तत्सन्ध्याकाशजन्यदुरितविशेषोत्पत्तिं
प्रति तत्तत्सन्ध्याकाशौक्यविशिष्टीभूय तादृग्दुरितविशेषक प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । 'निन्दार्थवादादिनेति "नोपास्ये चस्य पश्चि-
ममित्यादिनिन्दार्थवादविषयत्वादिनेत्यर्थः, 'सन्धोपासनेति त-
त्तत्सन्ध्याकाशौक्यसन्धोपासनस्य तादृगस्य सन्धोपासनकरणस्य वा
चभाव इत्यर्थः, 'प्रत्यवायहेतुरिति कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्-
विधेरित्यसाधनत्वबोधानन्तरं किन्तदित्यमित्याकाङ्क्षायां सपूर्व्यकल्पनमित्याह,

प्रमाणाभावेन तदनुपस्थितेः विधेः* इष्टसाधनत्वबो-
धकत्वात् परिशेषेणापूर्वमिष्टं कल्प्यत इति चेत्, तर्हि
विश्वजिज्ज्यायेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यतां काम्यत्वस्य
त्ववापि स्वीकारात्, किञ्च विधिप्रवृत्तावपूर्वज्ञानं अ-
पूर्वज्ञाने च विधिप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः ।

अत्र तत्तत्सन्ध्याकालसद्वृत्तः सन् प्रत्यवायहेतुरित्यर्थः, कालानव-
च्छिन्नाधिकरणस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया यदाकदाचित्
कृतेकसन्ध्यावन्दनकस्य सन्ध्यावन्दनान्तराकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्प-
त्तिवारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्यापासन-तत्कारणयोर्विशेषणं,
सर्वसम्बन्धुद्दिग्भावशेषं । 'प्रथममिति निन्दार्थवादजन्यशब्दबोधात्
पूर्वमित्यर्थः, 'प्रमाणाभावेन' उपस्थापकपदाभावेन, 'तदनुपस्थितेः'
अपूर्णाभावानुपस्थितेः, निन्दार्थवादविषयत्वस्य तथासिद्धेरिति शेषः ।
शङ्कते, 'विधेरिति सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरित्यर्थः, 'परिशेषेण'
इष्टान्तरबाधेन, 'स्वर्ग एवेति, नित्यजन्यापूर्वस्य स्वतः परतो वा
पुरश्चार्थनाभावेन इष्टत्वाभावादिति भावः । 'अपूर्वज्ञानमिति
इतरफलस्युदासेन परिशेषादपूर्वज्ञानमित्यर्थः, 'अन्योन्याश्रय इति,
एतच्चापाततः विधेः सामान्यतः प्रथममिष्टसाधनत्वमादाय प्रवृत्तौ
पश्चादनुपपत्त्या इतरफलस्युदासेनापूर्वहेतुकल्पनमित्यपूर्वज्ञानं वि-
नापि विधिप्रवृत्तिसम्भवेनान्योन्याश्रयाभावादिति ध्येयं ।

* 'विधेरिति, 'तर्हीति, यद्यपि स्वर्गकल्पनेऽप्यपूर्वकल्पनमिति काव-
वाचदेव कल्पयितुमर्हं किञ्च स्वर्गकल्पनेऽपीष्टसाधनत्वं परस्वाप्युपपन्नमेव

यावन्नित्य-नैमित्तिकनिर्वाहस्य तत्तदाश्रमविहित-
कर्मणां सम्यक्परिपालनस्य च ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं
श्रूयते, तथाच नित्यस्य सफलत्वमिति केचित् । तन्न ।
तस्य विधेर्नित्यविधिमुपजीव्य प्रवृत्तिस्तस्य च फला-
भावेन प्रथमं मूकत्वात्, अन्यथा परस्परसापेक्षत्वेना-
न्योन्याश्रयः तस्मात् कार्य्यतैव विधिः । ननु नित्ये

मतान्तरमाशङ्कते, 'यावदिति, 'कर्मणां' यावन्नित्य-नैमित्तिक-
काम्यकर्मणां, तेन 'यावन्नित्येत्यादिना न पौनरुक्त्यं, 'श्रूयते' विधिना
बोध्यते, 'तथाचेति, यावतामेव नित्यनैमित्तिकादिकर्मणां स्वस्वमाच-
जन्यापूर्वद्वारा दण्ड-चक्रवत् ब्रह्मलोकावाप्तिजनकत्वादिति भावः ।
'तस्य विधेः' ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधेः, 'नित्यविधिमुपजी-
येति नित्यविधिवाक्येन शाब्दबोधजननानन्तरमेवेत्यर्थः, अहरहः-
कर्त्तव्यतादिरूपनित्यत्वज्ञानस्य तदधीनत्वादिति भावः । 'फलाभावे-
नेति फलज्ञानाभावेनेत्यर्थः, दृष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य वि-
ध्यर्थतया तदपहाय केवलकृतिसाध्यत्वेनापि बोधयितुमशक्यत्वादिति
भावः । 'अन्योन्याश्रयः' नित्यविधितोऽहरहःकर्त्तव्यत्वादिरूपनित्य-

तथापि काम्यत्वे नित्यताक्षतिरित्यत्रैव तात्पर्य्यं, किञ्च विशेषतः फलानुप-
स्थितौ विधिप्रवृत्तिरेव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति । 'यावदिति, उपाधिभेदेन
नित्य-नैमित्तिक-तत्तदाश्रयविहितकर्मणोर्भेदः, 'तस्य' ब्रह्मलोकावाप्तिफल-
बोधकस्येत्यर्थः । 'नित्येति, विहितपरिपालनत्वादिना तत्प्रवृत्तेरिति
भावः । तर्हि नित्यविधिरेव प्रथमं प्रवर्त्ततामित्यत आह, 'तस्य चेति,

वेदात् कार्य्यताज्ञानेऽपि प्रयोजनज्ञानं विना कथं प्रवृत्तिः, न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्त्तते इति चेत्, न, नित्ये फलबाधेन प्रवृत्तिमात्रे प्रयोजनज्ञानस्याप्रयोजकत्वात्, काम्येऽपि प्रयोजनज्ञानं न साक्षात् प्रवर्त्तकं उपायाविषयत्वात् प्रयोजनेऽप्रवृत्तेश्च, किन्त्विष्टसाधनताज्ञानद्वारा कार्य्यताज्ञाने उपशीण-

लज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मसोकावाप्तिरूपफलबोधकविधिना फलज्ञानं जनयितव्यं तेन फलोपस्थितौ नित्यविधिना विशिष्टकृतिषाध्यत्वं बोधयितव्यं इतिक्रमेण बोद्धव्यः^(१) । 'प्रयोजनज्ञानं विनेति, असु-कमिष्टमेतन्नन्यमिति इष्टैतन्नन्यत्वज्ञानं विनेत्यर्थः, एतच्च इष्ट-विशेष्यकतन्नन्यत्वज्ञानमपि स्वातन्त्र्येण हेतुरित्यभिमानेन । 'अनु-द्दिश्य' तन्नन्यत्वेनाज्ञात्वा, 'प्रयोजनज्ञानस्य' इष्टनिष्ठजन्यताज्ञानस्य, एवं सर्वत्र, 'साक्षात्प्रवर्त्तकमिति अन्नन्यथासिद्धत्वे सति प्रवृत्तिप्र-योजकमित्यर्थः, 'उपायाविषयत्वादिति उपायाविशेष्यकत्वादित्यर्थः, उपायविशेष्यकज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः । 'अप्रवृत्तेश्चेति उपायमुख्यविशेष्यतया अप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः, 'इष्ट-साधनताज्ञानद्वारेति, 'उपशीणं' उपयुक्तं, इदञ्च तन्निष्ठजन्यतानि-

(१) अन्योन्याश्रय इत्यादिः बोद्धव्य इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति ।

'कथमिति, प्रयोजनज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकारणं न भवति किन्तु कार्य्यताज्ञानोपशीणमिति निर्णयः कथमित्यर्थः । पर्वं फलज्ञान-रूपकारणाभावात् प्रवृत्तिरित्युक्तमिह तु निष्फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वान्न

मेव, कश्चमयं निश्चयः नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भ-
वात् कार्यताज्ञानस्य वेदादपि सम्भवात् । ननु निष्फले

रूपकत्वं तत्त्वजनकत्वमित्यभिप्रायेण । 'अयं निश्चय इति प्रयोजन-
ज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानद्वारा कान्यस्त्वस्य एव प्रवृत्तिहेतुकार्यज्ञानो-
पयुक्तं न नित्यस्त्वस्य इति कथं निर्णय इत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानासम्भ-
वादिति नित्य इत्यादिः इष्टसाधनताज्ञानरूपद्वारासम्भवादित्यर्थः^(१),
प्रयोजनज्ञानस्याप्यसम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं^(२) । नन्वेवं कार्यताज्ञानमेव
तत्र कथं ज्ञात् तस्य इष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रयोजनज्ञानाधीनत्वा-
दित्यत आह, 'कार्यताज्ञानश्चेति, तथाच इष्टसाधनतास्त्रिङ्गककति-
साध्यताज्ञानमेव प्रयोजनज्ञानाधीनमिति भावः । यद्यपि वेदाधीन-
कार्यताज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः किन्तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्य-
मेव तथेति श्रौचादिमत्त्वेन सम्भवादित्येव वक्तुमुचितं, तथापीष्ट-
साधनतास्त्रिङ्गककतिसाध्यताज्ञान-वेदाधीनकतिसाध्यताज्ञानयोरेक-
शक्तिमत्त्वेन प्रवृत्तिसामान्यहेतुत्ववादिनामयं गन्धः, अतएवायिम-
गन्धोऽपि सङ्गमयिष्यत इति ध्येयं । पूर्वं प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्ति-
हेतुतया तेन विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्कितं इदानीं निष्फल-
त्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण पृच्छति, 'नन्विति, 'निष्फलत्वं'

(१) नित्ये प्रयोजनाप्रसिद्धेरिति भावः ।

(२) प्रयोजनेऽप्येतज्जन्यत्वज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यमिति ग० ।

प्रवृत्तेतेत्याह, 'नन्विति, ननु यदि निष्फले फलज्ञानाभावात् प्रवृत्त्यभावः

दुःखैकफले वा प्रेक्षावर्ता कथं प्रवृत्तिः, वेदाधीन-
कार्यताज्ञानसत्त्वात् स्रजस्रप्रवृत्तावपि तस्यैव तन्मत्त्वात् ।
अतु सौक्तिवै निष्कले दुःखैकफले वा न प्रवर्तते
तद्विद्वसाधनतालिङ्गकस्य कार्यताज्ञानस्य वेदाधीनस्य
वा अभावात् । न च दुःखैकफलत्वज्ञानं प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धकं, सति कार्यताज्ञाने तस्य प्रतिबन्धकत्वा-

रष्ट्रासाधनत्वं, 'दुःखैकफले वेति, 'वाकारस्यार्थे, नित्ये इति शेषः,
'कथं प्रवृत्तिरिति निष्कलत्वादिज्ञानाभावं विना कथं प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः, उत्तरवति, 'वेदाधीनेति, 'तस्यैवेति कार्यताज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
तथाच निष्कलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे साक्षात्भाव इति भावः ।
अप्येवं सौक्तिवैऽपि दुःखैकफले प्रवृत्तिः स्यादिति दुःखैकफलत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यत आह, 'अस्मिन्ति, 'अदिति 'न
प्रवर्तते इत्यस्य विशेषणं, 'ततु' अप्रवर्तनं, 'वेदाधीनस्य वेति अन्व-
तरकार्यताज्ञानस्यैकप्रकृतिमत्त्वेन हेतुत्वादिति भावः । इदञ्च न सम्यक्
एवं सति विमज्जिता अचेतेत्यथापि स्वर्गकल्पना न स्यात् वेदाधीन-
कार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिवत्त्वादिति छेयं । 'न चेति, 'अस्मिन्ति,
'कार्यताज्ञाने' तादृशान्वतरकार्यताज्ञाने । ननु प्रयोजननिष्ठतत्त्व-
त्वज्ञानं विमज्जि अदि प्रवृत्तिस्तदा "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्वते-
ऽपि प्रवर्तते" इति अकल्पप्राज्ञाधिकप्रवादव्याचान इत्यस्यो नित्येऽपि

किञ्च कार्यताज्ञानस्यभावात्तदा ननु तद्व्यवहारौ दुःखैकफलत्वज्ञानेऽप्यप्युक्त-

दर्शनात् । अथ वा काम्ये लिङ्गेऽपूर्ववाचकत्वान्नित्ये-
ऽपि लिङ्गेपासनादिविषयकमपूर्वं बोध्यते, तच्च नि-
ष्कलमपि स्वतएव सुखवत्प्रयोजनं नित्यमभ्यर्थ्यमान-
ञ्चेति । उच्यते । सर्वत्र नित्ये फलश्रवणाञ्जीविफल-

प्रयोजनमाह, 'अथ वेति, 'काम्ये' स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ, 'अपूर्व-
वाचकत्वात्' कार्यत्वरूपेणापूर्वशक्तत्वात्, 'नित्येऽपि' सन्ध्यामुपासी-
तेत्यादावपि, 'विषयकं' जन्वं, 'अपूर्वं' पण्डापूवं, 'बोध्यत इति
कार्यत्वरूपेण बोध्यत इत्यर्थः । वैदिकलिङ्गत्वावच्छेदेनैव कार्यत्वरू-
पेणापूर्वशक्तिकल्पनात् तत्र च जन्यतासम्बन्धेन उपासनादेरन्वयः
न तु अर्थवादाद्युपस्थितब्रह्मलोकावाप्त्यादिसाधनत्वं तदर्थः, तथा-
प्यपूर्वस्यावश्यकत्वेन गौरवादिति भावः । 'तच्च' पण्डापूवंञ्च ।
नन्वेवं तथापि कामनावश्यकत्वात् मानाभावात् नित्यताक्षतिसुखेत्यत-
आह, 'नित्यमिति तत्तद्विहितकालेऽवश्यं कामनाविषयस्येत्यर्थः,
श्रुतिबोधितनित्यतान्यथानुपपत्तैव तथा कल्पनादिति भावः ।
प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'उच्यत इति,
'फलकामस्येति अर्थवादाद्युपस्थितफलकामस्येर्थः, अन्यथा अर्थवादा-

शब्दजन्यकार्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति नित्येऽपि फलमाह, 'अथ वेति,
तच्चापूर्वं' न पूर्वमुपस्थितमिति न तदादाय इष्टसाधनत्वान्वयः इति भावः ।
'तच्चेति, यद्यप्येवमपि काम्यत्वे नित्यताक्षतिरन्यथार्थवादिकेन किमपराङ्गं
तथापि तद्दूषणमये वाच्यमेवेति भावः । 'जीवोति, प्रयोजनज्ञानं विना
अप्रवृत्तेर्जीविमात्रस्याधिकारासम्भवादिति भावः । सम्बन्धिताधिकारमात्रे

कामस्य सम्बन्धिताधिकारः यद्योपरागे नैमित्तिकं
ज्ञान-श्राद्धादि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे प्रायश्चित्ता-
दिश्रुतेश्च नियतकर्तव्यताकं, यथा वा षोडशश्राद्धस्य
प्रेतत्वविमुक्तिकामनाश्रुतेः प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडश-
श्राद्धे सङ्कल्पं विधाय महाजनानामाचारात् काम्य-
त्वं निन्दार्थवादेनाकरणे प्रत्यवायश्रुतेरवश्यकर्तव्यत्वं
तथा सन्धोपासनमपि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे नर-
कश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नियतकर्तव्यताकं । यत्तु

द्विवैफल्यमिति भावः । 'सम्बन्धितः' समुदितः, 'अधिकारः' फल-
हेतुप्रवृत्तिप्रयोजकः, तेन शुचि-तत्कासजीवित्वं फलकामना च
द्वयमेव नित्यक्रियाजन्यफलहेतुः यद्विशिष्टेन क्रियमाणस्य कर्मणः
फलार्थकत्वं तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकधर्मस्याधिकारत्वात् । न च
फलकामनाया अधिकारत्वे तद्विगमदशार्थां शुचि-तत्कासजीवि-
नोऽपि नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायो न स्यात् यावदधिकारवत-
एवाकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् अन्यथा श्रौचाभावदशायामप्यकर-
णात् प्रत्यवायापत्तेरिति वाच्यं । अग्रे निरस्यत्वादिति ध्येयं ।
ननु काम्यत्व-नित्यत्वयोर्विरोधादेकस्य कर्मणस्तदुभयरूपत्वमसङ्गत-

वृष्टान्तमाह, 'यद्येति, सन्धोपासनवत् फलश्रुतावपि नैतत्त्वाम्यमिति यदि
ब्रूवात् तदा वृष्टान्तान्तरमाह, 'यथा वेति, तस्याप्यकाम्यत्वे सामिनास-
सङ्ख्याचारविरोध इति भावः । 'अर्थवादेति, तथा चेष्टसाधनत्वस्य विधि-

याने काम्यत्वेऽपि न नियतकर्तव्यताकथं तदकरणे प्रायश्चित्तानुपदेशात् । न च नित्ये फलकामनाया-
 असम्भवः, चिकित्साकाम्यस्तवपाठवत् नित्ये फलकाम-
 नामम्भवात् । यत् प्रथमप्रवृत्ताहरहःश्रुत्या तत्का-
 लजीविमात्रस्याधिकारबोधनात् न फलकामस्याधि-
 कार इति, तत्र, अहरहःश्रुत्यर्थवादयोः प्रथमप्रवृत्ती-
 तैकवाक्यतावच्छेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्बन्धि-
 ताधिकारात् अर्थवादोपस्थितफलान्वयं विनैकवाक्य-
 ताभङ्गात् । न चार्थवादस्य स्तुतिपरत्वान्नैकवाक्यता,
 बाधकं विना स्वार्थापरित्यागात् विधिवाक्योपस्थिते

मत आह, 'यथेति । 'स्तवपाठवदिति वक्तव्यमायादितिः, तथाच
 तत्र यथा अननुभूयमानापि फलकामनावश्यकौ तथा नित्यस्त्व-
 खेऽपीति भावः । 'प्रथमप्रवृत्तीतेति, विधेरिष्टसाधनताबोधकतया
 इष्टविशेषाकाङ्क्षाया प्रवृत्तस्वार्थवादस्य तदेकवाक्यत्वनिवृत्तादिति
 भावः । शङ्कते, 'न चेति, 'स्तुतिः' पदार्थमात्रोपस्थितिः, निरस्यति,
 'बाधकं विनेति, 'स्वार्थापरित्यागः' अनुभावकत्वं । न चैवमङ्ग-
 लजीवापि फलश्रुतिः प्रमाणं स्यात्, नैयाधिकानामिष्टापत्तेः
 प्रधानफलस्यैवाङ्गानां फलाकाङ्क्षानिष्टत्वेऽप्यत्र फलश्रुतिः स्तुति-

त्वमद्यतमिति भावः । 'विधीति "इत्यादहरहः आह्नमित्यादिविधिवाक्यो-
 पस्थितमित्यर्थः । ननु कामनाविरहेऽप्यकरणे प्रत्यवायान्तत्परिहारार्थमेव

कृते विधिवाक्यस्य फलमादायैवाहरहः श्रुत्या कार्य-
ताबोधनात् । नन्वेवं तत्कालजीविकामिनोऽधिकारे
यदा फलकामनाविरहस्तदा अभ्युचेरिवाधिकाराभा-
वान्नियतकर्त्तव्यता न स्यात् अधिहताकरणे प्रत्यवा-
यो न त्वकरसमाच इति चेत्, न, नैमित्तिकेऽपि तत्-
कृते कस्यचित्कामनाविरहोऽनियतकर्त्तव्यताप-
त्तेः । अथापवादाभावेनौत्सर्गिकी फलकामनास्त्येव

माचमित्यपि वदन्ति । अर्थवादस्याप्रमाणत्वेऽप्याह, 'विधीति "नित्यं
वैमित्तिकं चक्षेत्यादिप्रागुक्तविधिवाक्योपस्थितइत्यर्थः, 'फलं' विधि-
बोधितफलं, 'बोधनादित्यस्य चः शेषः । 'अधिकाराभावादिति
प्रतिप्रबोजकथावदधिकाराभावादित्यर्थः । ननु फलकामनाद-
शाचानेव नियतकर्त्तव्यत्वमुपेयं सन्ध्यावन्दनादेरतोदोषात्तरमाह,
'अधिहताकरस इति, 'न त्वकरसमाच इति, 'आदित्यनुषण्यते,
अधिहताकरसप्रयुक्तः प्रत्यवायः फलकामनाविरहदशायामकरस-
माचे न आदन्यथा कामनादशाचामशुचेरप्यकरणे प्रत्यवायः आदि-
त्यर्थः, प्रतिबन्धिसुद्रया गिरस्यति, 'नैमित्तिकेऽपीति, 'अनियत-
कर्त्तव्यतापत्तेः' अकरणे प्रत्यवायानापत्तेः । शङ्कते, 'अथेति, 'फल-
कामनास्त्येव' नैमित्तिक इति शेषः । नन्वपवादो बाधकः तथाच

विषयः अतः प्रवृत्तिरित्यव आह, 'अधिहतेति, इति गूढाभिसन्धिः ।
प्रतिबन्धा समाधत्ते, 'नैमित्तिकेऽपीति, अभिसन्धिसुद्वाटयति, 'तथेति,

फलज्ञानस्य स्वविषयकेच्छाजनकस्वभावत्वात् यस्य तु मुमुक्षापवादेन फलान्तरे कामना नास्ति तस्याकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति न तन्नियतकर्त्तव्यताकत्वं नैमित्तिके तथा नित्येऽपि मुमुक्षया फलकामनाबाधेना-

तदभावमात्रं यदि फलकामनाहेतुसादानवगतेऽपि फले कामना स्यादत आह, 'फलज्ञानस्येति, आर्थवादिनेत्यादिः, 'मुमुक्षापवादेनेति मोक्षोपधायकेच्छया प्रतिबन्धेनेत्यर्थः, 'तस्य' व्यास-वग्निष्ठादेः, नैमित्तिककर्त्तव्यतामकरणेऽपि न प्रत्यवायः फलकामनाविरहेणानधिकारित्वादिति भावः । शङ्कां निरस्यति, 'तथा नित्येऽपीति, 'श्रौत्सर्गिकी फलकामनास्त्वेत्यनुष्यते, 'तस्यमिति । वस्तुतः "निद्रया कस्यहेर्नृत्यैरनाम्नासैश्च साम्प्रतं । त्यक्तवेदिककर्त्तव्यो घोरं नरकमाप्नुयुः" इत्यादिस्मृतिवशात् फलकामनातिरिक्त्यावदधिकारवत् एव नित्य-नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायः कस्यते इति सन्ध्यावन्दनदशायां फलकामनाविरहेऽपि श्रौचादिमतसादकरणे प्रत्यवायः । किञ्च सन्ध्यादशायां पतितस्यर्गनिबन्धनादप्यकरणात् प्रत्यवायो न स्यात् श्रौचरूपाधिकारविरहात् अतः स्वज्ञाननिष्पाद्यभिन्नेनैवाधिकारेण विग्रिष्टस्याकरणे प्रत्यवायो वाच्यः तदानौं श्रौचस्य निष्पादनागर्हत्वादेवञ्च फलकामनापि स्वकीयज्ञाननिष्पाद्ये-

तथाच यस्य नित्ये नियमतः कर्त्तव्यता तस्य फलकामनावश्यम्भाव एव नैमित्तिकादिवदिति भावः । ननु मुमुक्षोरपि फलकामनाविरहिषो-

करणेऽपि न प्रत्यवाय इति तुल्यं । किञ्चार्थवादोपस्थित-
तफलोपाधिकर्मव्यत्वेऽवगते “अकुर्वन् विहितं कर्म-
त्यादिवाक्याच्छौचे सति सन्धाबन्धनाकरणे निन्दार्थ-

वेति तदन्य एवाधिकारोऽकरणे प्रत्यवायप्रयोजकः । यदि च
फलकामना नाधिकारः प्रमाणाभावादन्यथा प्रसङ्गात् फलसिद्धिः
कापि न स्यात् यद्विग्रहेणैव क्रियमाणस्य कर्मणः फलहेतुत्वं तस्य
शौच-ब्राह्मणत्वादेरेवाधिकारत्वात् “अकामकृतात् कामकृतं पापं
पुण्यञ्च द्विगुणमित्यापस्तम्बादिवचनात् कामनायाः द्विगुणफलं प्रत्येव
प्रयोजकत्वावगतेरित्यादि विभाव्यते, तदा तु नानुपपत्तिगन्धोऽपीति
युक्तमुत्पश्यामः । नन्वार्थवादिकफलस्योपस्थित्यनियमात् तत्कामना
नावश्यकोक्त्यत आह, ‘किञ्चेति, ‘अर्थेति वस्तुगत्या अर्थवादिक-

यावन्नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानमस्थेवेत्यखरसादाह, ‘किञ्चेति, न हि प्रत्यवाय-
परिहारमेव फलमादाय विधिप्रवृत्तिर्येनान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ।
‘शौचे सतीति, नन्वधिकारे सत्यकरणे नरकदुष्कृतिर्न शौचमात्रे माना-
भावात्तथाचाशुचेरिव फलकामनाविरहिणोऽपि सम्बन्धिताधिकाराभावाद-
करणे न प्रत्यवाय इति कथं तदा तत्परिहारार्थं नियतप्रवृत्तिः तद्विदमुक्तं
अधिकृताकरणे प्रत्यवायो न त्वकारणमात्र इति चेत्, न, शौचादिमन्त्रं
फलकामना चेत्यधिकारद्वयं एवञ्चाधिकारयोः सम्बन्धनमित्येव सम्बन्धिताधि-
कारपदार्थः, तथाचाधिकाराभ्यामन्यतरेण वाधिकृतस्याकरणं प्रत्यवाय-
हेतुः सतः शौचे सति फलकामनाविरहिणोऽप्यकरणं तथेति तात्पर्या-
दित्येके, तच्चिन्धं, एवमशुचेरपि फलकामनावतोऽकरणे प्रत्यवायापत्तेः ।
वयन्नुमः “अकुर्वन् विहितं कर्मत्यादिना विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतु-

यादेन च मरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायः
कल्प्यते तत्प्राप्तकामनाविरहेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं
नियमतः प्रवर्तते विधिप्रवृत्तनकारं प्रत्यवायस्य

फलोपाधिकं कर्त्तव्यत्वं यस्य तादृशे सन्ध्यावन्दनादानुपस्थितेत्यर्थः ।
'तत्फलेति आर्षवादिफलफलेत्यर्थः, प्रागुक्तान्योन्याश्रयं परिहरति,
'विधिप्रवृत्तेति, सन्ध्यासुपासीतेत्यादिविधेरिच्छलेनेष्टसाधनत्वावगतौ

त्वमवगतं न त्वधिकृताकरणस्य तद्बीधकनदाभावात् । न चैवमनुचेरपि
तदकरणे प्रत्यवायाप्रतिरिति वाच्यं । अमुचेरुक्तकर्त्तव्यताविशेषेण मुचेरेव
तत्कर्त्तव्यताविधानेन च तं प्रति तस्याविहितत्वात् विहितकरणस्य च
प्रत्यवायहेतुत्वादत् एव तत्काले तस्य विहितत्वेनान्यकाशीनाकरणं न
प्रत्यवायहेतुत्वाद्यदि कामनायां तत्कर्त्तव्यताविधानं कामनाविरहे तत्कर्त्त-
व्यताविशेषज्ञात् तदा अमुचेरिव कामनाविरहिणोऽप्यकरणे प्रत्यवायो
न स्यात् । न चैवं, न हि सकामस्याहरहःकृत्वा तद्विहितं येन निवृत्तामस्य
तद्विहितं तस्मात्स्य वाधिकृताकरणं प्रत्यवायहेतुः तद्यपि विले उक्तयुक्त्वा
करमान्यतः श्रौषमाणं अधिकारिविशेषणं न तु फलकामनायि, ता हि
नित्यस्य फलजनकतासामधिकारः । अतएव फलकामनेवैव कृतं त्रिषु फलजनकं
अन्यथा तु प्रत्यवायपरिहारमात्रफलकं अन्यमेव च ज्ञानादुभेः तद्वि-
मुक्तं 'श्रौचे सवीत्यादि ।

केचित्तु स्वमर्थस्य फलकामस्याकरणं न प्रवृत्तं येन त्रय्यहेतुत्वप्रतिप्रादेशेन
तद्विवाक्येन तद्यप्य "अकुर्वन् विहितं कर्म्मोत्पादेरप्रवृत्तप्रतिषेधत्वाप्रत्यधि-
कारकदेशे करणमात्रेऽपि यामभिति तत्रप्रवृत्तकनादनधिकृतकरणात्मनि
प्रत्यवायहेतुरित्याहुः ।

प्रामाणिकत्वात् अकरणोन्मुखस्य* करणेन प्रत्यवाय-
प्रागभावस्य साध्यत्वात्, नैमित्तिके फलोपाधिकर्तव्यत्वे
कामनाविरहेऽपि नियतकर्तव्यतावत् ।

यत्तु निष्फलेऽपि नित्ये वेदाधीनकार्यताज्ञानात्
प्रवर्तत इति, तन्न, दुःखैकफलत्वेन प्रायमाने प्रेक्षावतां
द्वेतेरनुत्पादनियमात् अयोग्यतया नित्ये कृतिसाध्य-
त्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । अतएव सन्धोपासनमफल-

तन्निमित्तमित्याकाङ्क्षायामकुर्वन्नित्यादिवचनेः प्रत्यवायानुत्पादस्यै-
वेष्टत्वेन कल्पनादित्यर्थः । ननु प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वात् तस्या-
धनत्वं सन्ध्यावन्दनादेर्दुर्घटमत आह, 'अकरणेति, प्राचां मतेनेदं,
'कामनाविरहेऽपीति फलान्तरकामनाविरहेऽपीत्यर्थः, प्रत्यवाय-
परीहारार्थमिति शेषः । इदमुपलक्षणं यच्च प्रत्यवायपरीहारसा-
नुपस्थितिः तच्चान्ततः स्वविशिष्टताप्रतिपत्त्यर्थं लोकविगाननिवृत्त्यर्थ-
मेव वा नित्यस्यै प्रवृत्तिर्भविता कृत्तकारणं विना कार्यानुत्पा-
दसावशम्भावादिति ध्येयं ।

ननु तत्कार्यताया वेदबोधितत्वधीरेव सन्ध्यावन्दनादेर्दुःखै-
कफलकत्वबुद्धौ प्रवृत्तिविरोधितामपनयेदत आह, 'अयोग्यतयेति,
नञं ताडयेदित्यादेः प्रामाण्यभियेष्टसाधनत्वविशिष्टस्यैव कृतिसा-
ध्यत्वस्य विध्यर्थत्वादिति भावः ।

* परिहारस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वं निरस्यति, 'अकरणेति, 'नैमि-
षिक इति, अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारादिति भावः । 'गुह्यमत' प्रामा-

मपि क्रियते वेदबोधितकर्तव्यताकत्वादित्याशङ्क्य गुरु-
मतमेतन्न गुरोर्मतमित्यभिप्रायेणोपेक्षितवानाचार्यः ।

यत्तु पाण्डापूर्वं स्वत एव प्रयोजनं इत्युक्तं, तदपि
न, एवं तवापि काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः । किञ्च
सुखं दुःखाभावश्च मुख्यं प्रयोजनं तत्साधनञ्च गौणं
नित्यापूर्वन्तु तेषु नैकमपि पाण्डापूर्वत्वात्, काम्यापूर्वञ्च
सुखहेतुर्गौणं प्रयोजनं । प्रवर्त्तकविध्यनुरोधेन तदपि
प्रवर्त्तकं कल्प्यत इति चेत् । न । प्रवर्त्तनीयेन लोकेन
तस्य प्रयोजनत्वेनाज्ञानात् गुरुणा नित्यापूर्वं प्रयोजन-
मुक्तं इत्युच्यमानेऽपि नादरः प्रज्ञावतां । मुक्ति-स्वर्गौ
चालौकिकावपि सुख-दुःखाभावसजातीयतया प्रयो-
जने, तस्मादेवं वदन् गुरुरपि लघुरेव । तदयं सङ्क्षेपः

‘गौणं’ सफसलौपाधिकं । शङ्कते, ‘प्रवर्त्तकेति विधेः प्रवर्त्त-
कत्वानुरोधेनेत्यर्थः, ‘तदपि’ पाण्डापूर्वमपि, ‘प्रवर्त्तकं’ प्रवृत्त्युपयुक्तं
कृतं । ननु यथा मुक्ति-स्वर्गयोरलौकिकयोरपीच्छा तथा पाण्डा-
पूर्वेऽपि स्यादत आह, ‘मुक्तीति, ‘सङ्क्षेपः’ विचारस्तु । दुःखसाध-

करमतं, ‘गुरु’ महदा मतमिति सोपहासं, ‘गुरोः’ अस्मद्गुरोः ।

ननु स्वतः प्रयोजनत्वाभावेऽपि गौणमेवास्त्वित्यत आह, ‘तत्साधनञ्चेति ।
नन्वेवमपि मुक्ति-स्वर्गावपि प्रयोजने न स्यातां लोकेन तयोः स्वार्थत्वेनाज्ञाना-
दित्यत आह, ‘मुक्तीति, पाण्डापूर्वं त्वपूर्वजातीयमपि पश्यत्वान्न तथेति

नित्ये दुःखैकफलत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः फलोपाधिकर्त-
व्यता तच्च फलं दुःखसाधनाभावः पाण्डापूर्वं वेति
तदिच्छा प्रवृत्त्यर्थं प्रत्यहमुपेया तां विना प्रवृत्त्यनुप-
पत्तेः, तथाचार्यवादिकं विधिवाक्यश्रुतञ्च फलमस्तु
कृतमन्येन । न च कामनाविरहे नियतकर्तव्यता न
स्यात्, अपूर्वादीच्छाविरहेऽपि तुल्यत्वात्, प्रत्यवायप-
रिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तिस्तुल्यैव । यच्च च न फलश्रु-
तिस्तच्च विश्वजिज्ञ्याय इति । नन्विदमिष्टसाधनमिति
ज्ञानादेतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानाच्च प्रवृत्तिदर्शनात्

नक्ष सन्ध्यानुपासनादेरभावः सन्ध्योपासनादिरूपः, कृतिगतमेवेष्ट-
साधनत्वं प्रवर्त्तकमिति मतेनेदं । क्रियागतं तत्तथेति मतेनाह,
'पण्डापूर्वं वेति, 'तदिच्छा' दुःखसाधनाभाव-पण्डापूर्वखोरन्यतरगो-
परेच्छा, 'उपेया' परैरिति शेषः । 'आर्यवादिकं' "सन्ध्यानुपासते
षे नित्याद्यर्थवादलभं, 'विधीति "नित्यं नैमित्तिकं यश्चेत्यादिप्रागु-
क्तविष्णुपस्त्रापितश्चेत्यर्थः । नित्यताभङ्गमाशङ्कते, 'न चेति । प्रति-
सन्ध्या निरस्यति, 'अपूर्वादीच्छेति, 'यच्च' नित्ये, 'विश्वजिज्ञ्याय इतीति
प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वेन फलत्वासम्भवात् स्वर्ग एव तच्च फलमि-
त्यर्थः । 'इदं' यागादि, 'एतत्साध्यमिष्टमिति, 'ज्ञानाच्चेति, उत्त-

मावः । 'तथाचेति, अन्यथार्थवादादेः स्तुतिपरत्वकल्पनागौरवं स्यादिति
मावः । ननु यत्र नित्ये न फलश्रुतिस्तच्च कथमिष्टसाधनत्वान्वय इत्यत-
साह, 'यच्च' चेति, तटस्थः पृच्छति, 'नन्विति । ननु फलेच्छायामपि

प्रथमस्यैव प्रवर्त्तकत्वे किं विनिगमकं, उच्यते, फले-
च्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेन कृतत्वात्
उपायचिकीर्षापि बाधकं विना तथा । वस्तुतस्तु कृति-
साध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे यजे-
तेतिपदात् प्रथमं कृतिसाध्यो याग इति ज्ञानं ततः
कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानं विशेषस्तथा-

रमिति शेषः, 'प्रथमस्यैवेति उपायविशेष्यकेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
यत्र च एतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिस्तथापि फल-
बन्धात् तादृशेष्टसाधनताज्ञानं कल्प्यत इत्याशयः । 'फलेच्छाया-
मिति सुखादीच्छायामित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः ।
ननु स्वत्वज्ञानानुगततथा फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि उपायेच्छायां हेतुत्वे मानाभाव इत्यद्वेराह, 'वस्तुत-
स्त्विति, साध्येष्टस्य च विध्यर्थत्वादिति भावः । एवञ्च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमिति प्रत्यघार्थविशे-
ष्यकः कृतिसाध्ययागसाध्येष्टवान् स्वर्गकाम इति प्रथमान्तविशेष्यको
वा अन्वयबोधः । न च द्वितीये "पितृस्वर्गकामो गङ्गायां पिष्टं
दद्यादिति विधेर्बाध इति वाच्यं । तत्र परम्परासम्बन्धेनैव कर्त्तरि

स्वविषयत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तद्विशेष्यकत्वेन गौरवादित्यद्वेराह, 'वस्तु-
तस्त्विति, एतत्साध्यमिष्टमेतावन्मात्रं न प्रवर्त्तकं, 'कृत्यसाध्येऽतिप्रस-
ङ्गादित्यत्रापि कृतिसाध्यत्वप्रवेश आवश्यक इति दर्शयति, 'प्रथममिति,
'तत इति, यद्यपि कृत्यसाध्यं अविशेषात्साक्षात् तथापि बह्वन्वयौ धर्मौ

नसाध्यत्वात् विशिष्टज्ञानस्येति ज्ञानद्वयं तव, मम तु यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं । न च कृतिसाध्यत्वं यागे बोधयित्वा कृतिसाध्ययागस्य साध्य-इष्ट इति स्निग्ध बोधयितुं शक्यमपि, एकस्वार्थान्वय-मपरपदार्थे बोधयित्वा तदन्वितापरस्वार्थान्वयबोध-कत्वस्य पदेऽव्युत्पत्तेः यज्ञिपदे च कृत्या सह यागा-न्वयं बोधयित्वा पर्यवसिते पुनः स्वार्थान्वयबोधकत्वे आहृत्तिप्रसङ्गः ।

अथ साध्यमिष्टं यस्येति साध्येष्टकत्वं शक्यं, तथाच

इष्टान्वादिति ध्येयं । 'विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषणतावच्छे-दकप्रकारकविशेषणज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः, 'विशिष्टज्ञानस्य' विशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानस्य, 'एकमेवेति, एकच द्वयमितिन्यायेनेति भावः । तथाच धर्मद्वयकल्पनागौरवाच्च तस्य हेतुत्वमिति भावः । दूषणान्तरमाह, 'न चेति न वेत्यर्थः, 'कृत्या सहेति साध्यतासंसर्गेण कृत्या सहेत्यर्थः, 'पर्यवसिते' निराकाङ्क्षिते ।

शङ्कते, 'अथेति, तथाच ममाप्येकच द्वयमितिन्यायेन कृति-साध्यत्व-साध्येष्टकत्वयोरेकदैव यागे यद् इति भावः । परि-

बन्धस्तत्पुरुषे सम्बन्धमात्रमिति विशेष इत्याहुः । ननु विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैकदैव इष्टे यागसाध्यत्वस्य यागे कृति-साध्यत्वस्य भागं सम्भवति तथाचात्राप्येकमेव ज्ञानं अतएव न व्युत्पत्ति-

बहुव्रीह्यर्थापेक्षया इष्टस्य साधनमिति षड्यर्थस्य लघु-

हरति, 'तथाचेति । न च इष्टवृत्तिसाध्यत्वमेव निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थ इति वाच्यं । तत्सम्बन्धस्य^(१) वृत्त्यनियामकतया अभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन मण्डलीकरणं न कुर्व्यादित्यत्र मञ्जर्यान्वयापत्तेस्तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च न ध्वजेतेत्यपि प्रयोगापत्तेः तस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धेनाभावस्य केवला-न्वयित्वादिति भावः । ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभ्युपगमे उक्त-सकलदोषसम्भवेऽपि यागे कृतिसाध्यत्वं यागसाध्यत्वञ्च इष्टे एकदैव-व्यङ्ग्यते इत्यभ्युपगमे न कोऽपि दोषः । न चैकत्वान्वितापरपदा-र्यान्वितकर्मात्वादिबोधकसुब्विभक्त्यतिरिक्तस्थले एकस्वार्यान्वितापर-पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं पदस्याव्युत्पन्नमिति वाच्यं । ज्ञानाति-स्त्रापितौत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रयत्वयोस्तथान्वयबोधस्य ज्ञानादौ दर्श-नात् । किञ्चैवमिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वे न विनिगमकं^(२) । न च तस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेः प्रवर्त्तकत्वभङ्गप्रसङ्ग-इत्येव विनिगमकं, परम्परयापि तदुपपत्तेः तवापि विधिजन्यज्ञानस्य

(१) तत्र वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्येति क० ।

(२) विनिगमकं न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः ।

विरोधोऽपि एकदैवोभयबोधनेनैकं स्वार्थान्वयं बोधयित्वा अपरस्वार्थान्वया-बोधनादेकदा तद्बोधने व्युत्पत्तिविरोध इत्यत्र मागभावात् अतएव च ना-वृत्तिप्रसङ्गेऽपि घटमानयेत्यादाविव तादृशावृत्तेरदोषत्वञ्च तत्रापि घटप-दादेरवान्तरवाक्यार्थबोधजननानन्तरं पुनर्महावाक्यार्थान्वयबोधनादिति पू-

त्वात्तदेव शक्यं । किञ्च तत्साध्यत्वं न नियमतस्तदु-
त्तरसत्त्वं दण्डसाध्ये घटे व्यभिचारात्, नापि तदव-
च्छिन्नद्वयोत्तरद्वय एव सत्त्वं एवकारव्यवच्छेद्यतदनु-
त्तरसमयस्याकाशेऽप्रसिद्धेः शब्दस्य तदसाध्यत्वापत्तेः ।
अतएव न तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं रूपे रस-
साध्यत्वापत्तेश्च । नापि तदवधिकोत्तरत्वव्याप्यसमय-
सम्बन्धः, उत्तरत्वव्याप्यत्वं ह्युत्तरत्वानधिकरणकाला-

शाब्दादप्रवर्त्तकत्वादित्यरूपेणाह, 'किञ्चेति, 'तदुत्तरत्वं' तद्ध्वंसा-
धिकरणचक्षणत्वं, दण्डध्वंसाधिकरणचक्षणमात्रसत्त्वं^(१) न घटस्येत्याह,
'दृष्टेति तद्दण्डसाध्ये तद्घट इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' अव्याप्तेः,
तदधिकरणचक्षणस्योत्तरत्वं वाच्यमित्याशयेनाह, 'तदवच्छिञ्चेति ।
'अतएवेति घट-शब्दयोर्दण्डाकाशासाध्यत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः, आका-
शस्य सार्व्वकासिकतया कासिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाधिकरण-
कालाप्रसिद्धेरिति भावः । 'रूप इति समसमयवृत्तिरूप-रसव्यक्त्योः
परस्परं साध्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । 'तदवधिकेति तदधिकरणसमयाव-
धिकेत्यर्थः, अतो न नित्यासङ्गः, 'व्याप्येति सम्बन्धविशेषणं । तदद-
व्यावृत्तित्वं व्याप्तिमभिप्रेत्याह, 'उत्तरत्वेति । ननु व्यापकधामाना-

(१) नियमत इत्यनेन मात्रार्थलाभादिति भावः ।

र्वासरसादाह, 'किञ्चेति, 'दृष्टेति दृष्टोत्तरमपि कदाचिद्घटाभावादित्यर्थः,
'अतएव' शब्दस्याकाशासाध्यत्वापत्तेरेव, न ह्याकाशाभावव्यापकः शब्दाभावः,

वृत्तित्वं तच्चाकाशेऽप्रसिद्धं गुरुतरञ्च । तस्मात् तत्साधनकत्वमेव तत्साध्यत्वं, एवञ्च साधवात् तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं न तु तत्साधनकत्वज्ञानमिति ।

धिकरणरूपं व्याप्यत्वं तच्च स्थाधिकरणसमयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-तदधिकरणचणोत्तरत्वकत्वं । न च तथापि परमासादेराकाशसाध्यत्वापत्तिः अन्यथासिद्धसाधारण्यञ्चेति वाच्यं । अन्यत्वेना-न्यथासिद्धत्वेन च विशेषणीयत्वादित्यरूपेण, 'गुरुतरञ्चेति । 'तत्साधनकत्वमेवेति तन्निष्ठाया अनन्यथासिद्धत्वे सति स्थाव्यवहितपूर्ववर्त्तिताया निरूपकत्वमेवेत्यर्थः, 'साधवादिति निरूपकत्वाप्रवेष्टेन साधवादित्यर्थः, 'तत्साधनत्वज्ञानमेवेति तन्निष्ठेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः ।

अत्र न्यायः सामान्यत इष्टसाधनत्वं प्रत्येकं स्वर्गादिसाधनत्वं वा न विध्यर्थः सम्भवति, न वा तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं, अग्निष्टोमादौ बाधितत्वात्, साधनत्वं हि तदव्यवहितपूर्वकाङ्क्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्त्वं तच्च साधनवच्छेदकत्वं न निरूप्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं विशेषाभावमादायातिप्रसङ्गेः किन्तु तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं । न चाग्निष्टोमत्वादिकं तथा, तदवच्छिन्नमन्त्रेणापि वाजपेयादिना

शब्दवत्याकाशात्यन्ताभावसत्त्वेन व्यभिचारादित्याहुः । 'तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति, तत्रेदं चिन्त्यं, यदि तत्साधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तदा दुःखप्रागभावावर्धित्वा प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्साधनत्वं हि तन्नियत-

गङ्गाद्यानादिना च^(१) स्वर्गात्पत्तेः । न चाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकं स्वर्गादिनिष्ठं वैजात्यमस्ति तदवच्छिन्नसाधनत्वमेव विध्यर्थः प्रवर्त्तक-
ज्ञानविषयस्य तस्याबाधितत्वादिति वाच्यं । तादृशजातिविशेषाणां
विशेकगम्यकार्यतावच्छेदकतयैव सिद्धतया विधेः प्रवृत्तिपूर्वमुप-
स्थितिविरहेण तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधिप्रक्रियेष्टासम्भवात् अन्यथा
कार्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वव्याघाताद्विधित एव तत्सिद्धेः स्वर्गविशे-
षत्वाद्यनुपस्थितावपि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च तस्मात् सामान्यतः
स्वसाध्येष्टं प्रत्येकं स्वसाध्यस्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, तस्य च वृत्तिनिया-
मत्वेन कालिकादिना येनकेनचित्सम्बन्धेन धात्वर्थोऽन्वयः, स्वं सम-
भिव्याहृतमग्निष्टोमादि, समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वाच्च
निवमतस्तत्तदुपायविशेषसाध्येष्टत्वाभः अग्निष्टोमयागः स्वसाध्येष्टवा-
नित्यन्वयबोधः । न च साध्यत्वमपि साधनत्वघटितमिति तद्दोष-
तादवस्थमिति वाच्यं । साध्यत्वं हि अन्यथासिद्धानिरूपकत्वे सति
तद्वर्त्तावच्छिन्नवदन्यावृत्तित्वं । नन्वेवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादावसम्भवः
अग्निष्टोमादेरपि प्रमेयत्वादिरूपेण स्वर्गं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् । न
च तद्वर्त्तारूपेणान्यथासिद्धेरनिरूपकत्वे सति तद्वर्त्तावच्छिन्नवदन्या-

(१) गङ्गाजलसंयोगादिना चेति क० ।

पूर्ववर्त्तित्वं तत्पूर्ववर्त्तित्वञ्च तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्त्तित्वं । न च प्राग-
भावस्य प्रागभावाभावेन तन्नियतपूर्ववर्त्तित्वं सम्भवति । न च प्रागभावस्यो-
त्तरसमयसम्बन्ध एवात्र साध्यस्तत्साधनत्वज्ञानमविकलमेवेति वाच्यं । तत्-
सम्बन्धस्य समयप्रागभावात्मकत्वात् तस्य च तदसाध्यत्वात् । किञ्च प्रायश्चित्ता-
दिषु दुःखाभावमुद्दिश्यैव प्रवर्त्तते न तु तत्समयसम्बन्धमुद्दिश्य तस्य स्वतः

वृत्तित्वं तदिति वाच्यं । दद्यात् यजेतेत्यादावव्यक्तेः सामान्यतो दानत्व-यागत्वयोः स्वर्गजनकतानवच्छेदकतया स्वर्गस्य तेन रूपेणान्यथासिद्धेर्निरूपकत्वात् स्वर्गनिष्ठजातिविशेषस्यैवाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकतया गुरुधर्मान्तरेणाग्निष्टोमत्वाद्यवच्छिन्नाया अन्यथासिद्धेर्निरूपकत्वाच्चेति चेत्, न, यद्दर्श्यावच्छिन्नं प्रति याग-दानादेर्नयेन रूपेण हेतुत्वं तत्तद्दर्श्याभेदकूटवद्दर्श्यावत्वस्य सत्यन्तेन विवक्षितनादित्याहुः । तदसत् । चैत्यं न वन्देतेत्यादिनिषेधविधौ स्वसाध्येष्टस्य सिद्धासिद्धिभ्यां नञर्यान्वयापत्तेः ।

मिश्रास्तु वैजात्यांशं परित्यज्य वस्तुगत्या विजातौयस्वर्गसाधनत्वादिकमेव विधेर्यः, अतो वैजात्यस्य कारणत्वाघटकत्वेन न उपस्थितिरपेक्षिता । न च वैजात्यस्याप्रवेशे केन रूपेण स्वर्गविशेषाणां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेश इति वाच्यं । इष्टत्वेन स्वर्गत्वेन वा तेषां प्रवेशात् इष्टत्वादेः कारणत्वाघटकत्वेऽपि शक्यतावच्छेदके प्रकारतया प्रवेशे बाधकाभावादित्याहुः । तदसत् । प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकालमभावेऽवगाहते न त्वन्यथेति नियमात् वैजात्यांशं परित्यज्य विजातौयस्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानव-

पुरुषार्थत्वात् । ननु येन रूपेण यस्य साध्यता तद्रूपाक्रान्तसाध्याधिकरणकाशोपाधिपूर्ववर्तित्वज्ञानं प्रवर्तकं तच्चात्राप्यस्ति दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्ताद्यनन्तरकालवृत्तिप्रागभावत्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणकाशोपाधिपूर्ववर्तित्वस्य प्रायश्चित्तादौ सम्भवादिति चेत्, न, एवं घटाद्यधिकरणसमयात् पूर्ववर्तित्वाप्रतिबन्धाने प्रवृत्तिर्न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । न चोभ-

स्यादेतत्, इष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तृप्तोऽपि भोजने
प्रवर्त्तते मनसा तृप्तेरिष्टत्वज्ञानात् । अथ स्वरूपसत्यपि

च्छेदकत्वप्राप्त्यभावात् । वस्तुतस्तु इष्टत्वेन इष्टं प्रातिखिकरूपेण
स्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, साध्यत्वञ्च धात्वर्थ-विध्यर्थयोः संसर्गः, स्वर्ग-
कामोऽग्निष्टोमानुकूलकृतिमान् अग्निष्टोमवच्छेष्टमिति प्रत्ययार्थवि-
शेषकस्यान्वयबोधः, निषेधविधौ च साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थस्यैवाभा-
वोविध्यर्थे भासते निषेधविधौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध-
कत्वस्युत्पत्तिभङ्गस्तु इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामपि समानः । यदा
विष्वातीयस्वर्गसाधनत्वमेव संसर्गः तथाच धात्वर्थविशेष्यक एवा-
न्वयबोधः^(१) । न च वैजात्यं प्रागनुपस्थितमिति वाच्यं । संसर्गो-
पस्थितेरनपेक्षत्वादिति दिक् ।

इच्छाविषयसुखसाधनं याग इत्याकारकं ज्ञानं प्रवर्त्तकत्वेन
नेषाधिकाभिमतमित्यभिमानेनाग्रङ्गते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टत्वज्ञान-
स्येति इष्टत्वप्रकारेणैच्छाविषयतावच्छेदकधर्मविशिष्टसाधनत्वज्ञानस्ये-
त्यर्थः, 'मनस्येति, इच्छानाग्रेऽपीति शेषः, 'इष्टत्वज्ञानात्' इष्टत्वप्रका-

(१) इष्टवान् याग इति धात्वर्थविशेष्यकान्वयबोध इत्यर्थः ।

शोरपि प्रवर्त्तकत्वं, अतनुगमात् प्रवृत्तिवैजात्यकल्पने मानामावात् । किञ्च
गोत्याद्यधिकरश्चकाजोपाधिपूर्ववर्त्तित्वज्ञानसम्भवात्तदर्थितयापि प्रवृत्त्यापत्तिः
वस्मादनन्यग्रह्या तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं । न च तदपि तत्साधनकत्वं
अन्वयानिबन्धेः एवञ्च दोषतादवस्थामिति वाच्यं । यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे चस्य
सत्प्रतिष्ठादिना क्षीमसाधारणस्य तत्साधनत्वस्य यन्मन्त्रैव निर्व्वक्षणात्, एतेन

फलेच्छा कारणं सा च सिद्धतया तृप्तौ नास्तीति चेत्,
तर्हि इन्नैवमावश्यकत्वात् फलेच्छैव कारणं न तु
तज्ज्ञानं गौरवात् । किञ्च इच्छाज्ञानस्य कारणत्वे
इच्छा कारणं न स्यात् स्वज्ञानेन तन्नाशात् इच्छा-

रकज्ञानसम्भवात्, 'फलेच्छेति, वस्तुगत्या इच्छाविषयतावच्छेदको
योधर्मस्तद्विशिष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेति शेषः । 'तज्ज्ञानं' इच्छा-
विषयत्वप्रकारकं ज्ञानं, 'गौरवादिति तत्प्रकारकत्वस्याधिकस्य प्रवे-
शादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, इष्टत्वाग्रे विधिग्रन्थिकल्पनावैयर्थ्यप्र-
सङ्गात्, इष्टत्वाग्रेपस्थित्यर्थमेव तत्र विधिग्रन्थिस्त्रीकारादित्यभि-
मानः । 'स्वज्ञानेनेति इच्छात्वप्रकारकज्ञानहेतुना तन्निर्विकल्पकेने-

तत्साधनकत्वमेव तत्साधनत्वमेवञ्च साधनत्वे जाघवमित्यसङ्गतं बोध्यं । न
चैवमित्यसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । तवाप्येतत्साध्यमित्यमिति
ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति तौल्यात् । यदि च जाघवादिना तत्साधनत्व-
ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे निर्णीते तत्र प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वाद्वा
तत्रापि तज्ज्ञानसम्भवात् तत एव तत्र प्रवृत्तिरिति मन्यसे, तदा प्राय-
श्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे निर्णीते तत्रापि
प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वात् तज्ज्ञानादेव वा प्रवृत्तिरिति
तुल्यं तस्मात् यन्मते दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वात् तदर्थित्तैव
प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिस्तन्मत एव तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति । ननु
स्वज्ञानमिच्छायां व्यापारोऽस्तु तथाच व्यापारिनाग्रेऽपि न क्षतिः । किञ्च
विनश्यदवस्थेच्छायाः कारणत्वमस्तु । न चेच्छात्वनिर्विकल्पकेन तन्नाग्रे तदस-
म्भव इति वाच्यं । ज्ञानवदिच्छाया अपि विषयनिरूप्यत्वेन निर्विकल्पकज्ञान-

तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थानात् । अपि चेच्छाविषयः
सुखं इति ज्ञानं न मानसं सुखस्यासिद्धतया तद्विश्लेष-
कसाक्षात्कारस्य तत्सन्निकर्षं विना अभावात्,
ओदनादावपीष्टत्वज्ञानं न सम्भवति मनसोवहिरस्वा-
तन्व्यात् । नापि चक्षुरादिना ज्ञातः कृत इतिवत्

त्यर्थः । ननु ज्ञानेन पूर्वैच्छायां विनाशितायामपि दृष्टसाधनता-
ज्ञानोत्तरमिच्छान्तरोत्पत्त्या प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इच्छेति इच्छायाः
स्वरूपसत्या हेतुत्वे प्रथममपि तथास्तु ज्ञाताया एव कारणत्वे च
उत्तरेच्छायां अपि ज्ञानेन नाग्रात् तदनन्तरमपि इच्छान्तरं वाच्यं
शापि तथेवेत्युत्तरोत्तरेच्छा-तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थेत्यर्थः, 'अधि-
द्वृतयेति, अनागतसुखस्यैव इच्छाविषयत्वादिति भावः । अन्तर्विष-
यकखेष्टत्वज्ञानस्यासम्भवमुक्त्वा बहिर्विषयकस्याह, 'ओदनादाविति,
'न सम्भवति' मनसा न सम्भवति, 'दृष्टत्वज्ञानं' ओदनादाविष्टत्व-

भुपगमादित्वस्वरसादाह, 'अपि चेति, तथाच सुखसाधने भोजनादाविष्ट-
साधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'ओदनादावपीति, तथाच
तत्साधने पाकेऽपि न प्रवर्त्तेतेति भावः । 'तत्रेति, इह त्वसिद्धतयौदनादे-
स्तदसम्भव इति भावः । ननु सुखमोदनश्चेच्छामि इत्यनुद्यवसायेन तद्विष-
यत्वमिच्छायां गृह्यता तुल्यवित्तिवेद्यतया इच्छाविषयत्वमपि सुखादौ गृहीतं ।
न चैवमपि तदसन्निकर्षात्सुखादिविश्लेषकमिष्टत्वज्ञानं न स्यादिति वाच्यं ।
दृष्टसाधनताज्ञानस्य तथाप्यवैकल्यात्तत्र विशेषणज्ञानत्वेन तदुपयोगात् ।
किञ्च ज्ञानोपनोतसुखादेर्विश्लेष्यत्वेऽप्यदोषः अतएवासन्निकर्षत्वपूर्वतादिविश्लेष-

इष्टत्वज्ञानं, तत्र विशेष्यसन्निकर्षात् । वस्तुतस्तु इष्टस्य विशिष्य सुखत्वादिना अज्ञाने याग-पाकादाविष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः इष्टस्याल्पाधिकभावेन नानाप्रकारत्वेन च विशिष्यानध्यवसायात् । न चेष्टविषयतावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्षणमिष्टत्वं, सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेषु अनुगतस्योपलक्ष्यस्याभावेनाननुगमा-

ज्ञानं, 'तत्रेति ज्ञातः कृत इत्यादावित्यर्थः, अत्र चेष्टाया अस्मिन् इष्टविषयतया न विशेष्यसन्निकर्ष इति भावः । ननु उपनयरूपसन्निकर्षसत्त्वात् इष्टाविषयः सुखमिति ज्ञानं नैयायिकानां न दुर्वटमित्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानेऽपीति सामान्यत-इष्टत्वेन यागइष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपीत्यर्थः,(१) 'विशिष्यानध्यवसायादिति, इष्टस्यासुकस्य साधनमिति विशेषतोऽनिर्णयादित्यर्थः । ननु तत्र इष्टसाधनताज्ञानानन्तरं तदिष्टे इष्टत्वहेतुना सुखादिस्वरूपत्वमनुमाय मनसा इष्टाविषयसुखसाधनं याग इति विशेषतो निर्णयसम्भव इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'सुखत्वादेः' सुखत्वादिरूपेण सुखादेः, 'उपलक्षणं' अनुमापकं, 'तत्साधनेषु' साम-पशु-हिरण्यादिषु, 'उपलक्ष्यस्य' व्यापकतावच्छेदकस्य, 'अनुगमात्'

(१) सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताज्ञानेऽपीत्यर्थ इति क० ।

य्यको मागसः परामर्श इत्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, फलेष्टा स्वरूपसतो प्रवृत्तिप्रयोजिका न प्रवर्तकधीविषय इति न तस्य भोजने प्रवृत्तिरित्वा-

दिति । उच्यते । यच्चेष्टा तत्साधनताज्ञानमेव लोका-
वेदसाधारणं प्रवर्तकं तेषां सुख-दुःखाभाव-तत्साधन-
त्वेनेच्छाविषयाणां अननुगतानामपि वस्तुसदिच्छावि-
षयत्वमेवानुगमकं एवं यदा सुखादाविच्छा भवति

अभिचारात् । इष्टापत्या परिहरति, 'यच्चेति येन रूपेणेत्यर्थः,
'तत्साधनताज्ञानमेवेति तद्रूपविशिष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः, अन्यथा
घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथाच
इष्टत्वप्रकारकत्वं न प्रवेग्ननीयमिति भावः । ननु यत्त्व-तत्त्वयो-
रैक्यसाभावात्तद्विशेष्यक-सुखत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-दुःखाभावत्ववि-
शिष्टसाधनताज्ञान-यामलाभत्वादिविशिष्टसाधनताज्ञानानां तत्सा-
ध्यकप्रवृत्तिं प्रति प्रातिखिकरूपेण हेतुत्वं वाच्यं, तथाचाननुगमः ।
न च तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकं कार्यतावच्छेद-
कमिति वाच्यं । सुखार्थित्वस्य सुखेच्छाजन्यत्वरूपतया तत्स्यन्यताव-
च्छेदकानुगतरूपाभावेणाननुगतत्वाद्धूमसिङ्गकत्वादिवदित्यत-आह,
'तेषामिति, 'सुख-दुःखाभावेति सुखत्व-दुःखाभावत्वेत्यर्थः, 'तत्साध-
नत्वेनेति यामलाभत्व-पशुलाभत्व-हिरण्यलाभत्वादिनेत्यर्थः, 'इच्छा-
विषयाणां' इच्छाविषयतावच्छेदकानां, 'वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवेति
इच्छाविषयतावच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः । न चैवमपि घटत्वेनेच्छायां
द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः इच्छाविषयत्वस्य केवलाप्य-

शयेन परिहरति, 'यच्चेति, 'वस्तुसदिति । नन्विदमसम्भवि इष्टसाधनता-
ज्ञान-यच्चेष्टावदुपादानप्रत्यक्षस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं । न चैतेषामात्मगुणानां

स्वकृतिसाध्यत्वे सति सुखादिसाधनमिति ज्ञानं तदा

धितया द्रव्यत्वादेरपीच्छापिषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं । तत्का-
 लीनत्व-तत्पुरुषीयत्वेनेच्छाविशेषणात् कार्य्यतावच्छेदकमपि तत्का-
 लीन-तत्पुरुषीय-तत्साध्यककृतित्व-तादृशोपायेच्छात्वमेवेति न व्य-
 भिचारः । न चैवमपि इष्टसाधनत्वाज्ञानदशायां तदभावज्ञान-
 दशायां वा चिकीर्षा-प्रवृत्तिदुर्वारा तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तद्वि-
 षयकचिकीर्षादेरसिद्धतया तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधन-
 ताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वाकल्पनादिति वाच्यं । प्रसिद्धेषु सर्वेषु
 तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतु-
 त्वाकल्पनेन विशेषसामग्रीविरहादेव यथोक्तस्थले चिकीर्षाद्यनुत्पत्तिः ।
 न च स्वरूपसत्तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमना-
 विरह इति वाच्यं । विनश्यदवस्थफलज्ञानजनितफलेच्छास्थले तदस-
 म्भवात् तत्कालपदेनोपायेच्छा-प्रवृत्त्योः पूर्वकालस्याभिहितत्वाद्द-
 टत्व-द्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञानानन्तरं घटत्वमात्रप्रकारकेच्छायां घट-
 साधनमिति ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् कपाले प्रवृ-
 त्त्यापत्तेश्च । किञ्च ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमे फलेच्छानुदयद-
 शायामतिप्रसङ्गवारणाय फलेच्छापि पृथक्जनिका वाच्येति गौरवं,
 स्वरूपसत्तादृशकृतिसाधनविषयतावच्छेदकत्वन्तु न सम्भवत्येव फलस्य
 प्रवृत्तिविषयत्वाभावादिति भावः । इदमापाततः एवं सति तत्तद्वा-
 क्तित्वेन कार्य्य-कारणभावस्यैव सम्यक्त्वात् एकस्य पुरुषस्य एकदा
 सहावस्थितिरिति चेत्, न, इच्छोत्पत्त्यनन्तरं तद्विरोधनुत्पादसमयावच्छि-

पाकादौ प्रवर्तते । नन्वेवं प्रवर्तकज्ञानविषयस्य नाना-
त्वेन तच्छक्तस्य विधिप्रत्ययस्य नानार्थत्वप्रसङ्ग इति

नानाप्रवृत्तिविरहेण चयोक्तरूपेण कार्य-कारणभावेऽपि तत्तद्व्य-
क्तिविश्रामात् कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोर्गौरवं पुनर-
धिकमिति ।

केचित्तु सुखसाधनत्वज्ञान-दुःखाभावसाधनत्वज्ञान-श्रीदनसाध-
नत्वज्ञान-धनसाधनत्वज्ञान-धनसाधनत्वज्ञान-धनसाधनत्वज्ञानादिज्ञानानां प्रत्ये-
कमेव हेतुत्वं तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकञ्च प्रत्येकं
कार्यतावच्छेदकं, सुखार्थिप्रवृत्तित्वञ्च सुखसाधनताज्ञानवत्प्रवृत्तित्वं
तत्तदव्यवहितोत्तरत्वं मतुवर्थः समन्वयानुगमस्य न दोषाय, फले-
च्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् न तदनुदयदशायां प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः
तत्रापि सुखेच्छावत्प्रवृत्तित्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

एकदेशिनस्तु प्रवृत्तेर्विषयताचयी साध्यत्वेन विषयता सिद्धत्वेन
विषयता उद्देश्यत्वेन विषयता च तत्रोद्देश्यत्वेन विषयता सुखादि-
फलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोगं करोमीत्यनुभवात् । न चैवं
सुखादेः प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वसिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं ।
तत्र साध्यताख्यविषयतायामेव स्वरूपायोग्यत्वात्, तथाच सुखाद्यु-
द्देश्यकत्वमेव सुखार्थित्वं तदेव च सुखादीच्छायाः सुखादिसा-
धनत्वज्ञानादीनाञ्च कार्यतावच्छेदकं एवमुपायेच्छाया अपि विष-
यताचयी उद्देश्यत्वेन विषयता तदन्यविषयता च, उद्देश्यता च तत्र

अस्यैव वस्तुसदिच्छाविषयत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः । भ्रान्तः प्राङ्गते, 'नन्विति,

चेत्, न, सुखत्वादिनाननुगतं दृष्टत्वेनानुगतं फलं
प्रति साधनत्वस्य यागादेर्लिङ्गादिना बोधनात्,

फलत्वेन उद्देश्यता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोग-
मिच्छामीत्यनुभवोदिति प्राङ्गः ।

‘दृष्टत्वेनानुगतमिति, इदमापाततः एवमपि ज्ञानविषयत्व-
कृतिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहेष्वनागार्थत्वस्य दुर्वारत्वात्
केवलान्वयित्वस्य चिन्धेवाविशिष्टत्वात् तथाच विनिगमनाविरहेष्व
दृष्टसाधनत्व-ज्ञेयसाधनत्व-कृतिविषयसाधनत्वानां प्रकृत्यावच्छेदकत्वं
दुर्वारमिति । न चानुभवादिदृष्टसाधनत्वमेव प्रकृत्यावच्छेदकमिति
वाच्यं । अनुभवस्यैवासिद्धत्वात् इतरथा कृतिसाध्यत्वमात्रशक्तिवा-
दिना मीमांसका अप्यनुभवेनैव निरस्त्राः स्युः । न च तथापि
विनिगमनाविरहेष्वदृष्टसाधनत्वं ज्ञेयसाधनत्वं कृतिविषयसाधनत्वं
चयमेव विधिग्रह्यं अगमसुख-दुःखाभावादिसाधनत्वमपेक्ष्य साध-
वादिति वाच्यं । इष्टत्वादेः केवलान्वयितया चैतत्वं न वन्देत जसं
न ताडयेदित्यादौ नञ्पर्यायान्वयप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वर्गसाध-
नत्वादौ लक्षणेति वाच्यं । स्वर्गसाधनत्वादौ शक्तिरिष्टसाधनत्वे च
लक्षणेत्यस्यापि सुवचत्वात् प्रयोगस्य तुल्यत्वात् इष्टसाधनत्वापेक्षया
स्वर्गसाधनत्वस्य लघुत्वाच्च । वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यस्य कृतौ शक्ति-
कल्पनादिधेरपि कृतावेव शक्तिसाधवात् स्वर्गसाधनत्वादौ निरुद्ध-
लक्षणेत्येव तत्त्वं ।

यन्ज्ञानं हि प्रवर्त्तकं स एव विधिस्तत्र नेष्टसाधनत्वं किन्तु सुखादि-

तथाच फलानामनुगमार्थं फलेच्छा शक्या न त्विच्छा
 ज्ञानकारणत्वेन । अथैवं सुखादिसाधनत्वेन ज्ञानं प्रव-
 र्त्तकं तन्न शक्यं अननुगमात्, यच्च शक्यमिष्टसाधनत्वं
 तज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं इति विधेः प्रवर्त्तकता न स्यात्
 इति चेत्, साक्षादेवमेव किन्त्विष्टसाधनं यागइति
 सिद्धा बोधिते इष्टाकाङ्क्षायां काम्यत्वेन श्रुतः स्वर्ग एव
 इष्टत्वेनावगम्यते, तदनन्तरं स्वर्गकामपदसमभिव्या-

नविष्टप्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेरिष्टत्वाग्ने शक्तिकल्पनं वृथेत्यत-
 आह, 'तथाचेति, 'तन्न शक्यमिति, 'तत्' सुखादिसाधनत्वं, 'एवमेव'
 विधेरप्रवर्त्तकत्वमेव, 'सिद्धा बोधिते' सिद्धन्तयजेतेत्यादिपदेन बो-
 धिते, 'इष्टाकाङ्क्षायां' किं तदिष्टमिति जिज्ञासायां, इदञ्च जि-
 ज्ञासाकाङ्क्षा इति मतेन^(१) 'इष्टत्वेनेति तादात्म्यसम्बन्धेन इष्टविशेष-
 षत्त्वेनेत्यर्थः, 'अवगम्यत इति, स्वर्गवदिष्टसाधनं याग इत्याकारेणेति
 भावः । इदञ्च न प्रवर्त्तकं साधनत्वाग्ने स्वर्गप्रकारकत्वाद् अह, 'तदनन्तरमिति,
 'स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादिति तत्समभिव्या-

(१) इदञ्च जिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वमत इति ग० ।

साधनत्वमिति तत्रैव सिद्धः शक्तिरिति नानार्थत्वमित्यर्थः, 'तथाचेति एवञ्च
 न नानार्थत्वमित्यर्थः । ननु तथापि स्वर्गत्वेन तज्ज्ञानं न स्यात् तेन
 रूपेणानुपस्थितेरित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'एवञ्च' स्वर्गत्वेन कामनाविषयत्वेन

हारात् स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं प्रवर्तकमुत्पद्यते ।
एवञ्च विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्तकं ।

हारजन्यस्वर्गवदिष्टसाधनं याग इति ज्ञानसहकारादित्यर्थः, 'उत्पद्यते' मनसा उत्पद्यते ।

केचित्तु 'उत्पद्यते' शब्दादुत्पद्यते, इष्टांशमपहाय स्वर्गं सह साधनत्वान्वयः स्यादित्यर्थः^(१), इत्याहुः । तदसत्, साधनत्वस्य इष्टविशेष्यतयोपस्थितत्वेन तदपहायान्येन सह अस्यस्याव्युत्पन्नत्वात् ।

'विधिजन्येति विधिजन्यं स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति महावाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यं स्वर्गसाधनं याग इति मानसं ज्ञानं तदेव प्रवर्तकमित्यर्थः^(२) । इदमापाततः स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया इष्टे तदर्थान्वयबोधस्य प्रत्ययार्थैकदेशेन नामार्थाभेदान्वयस्य चाव्युत्पन्नतया इष्टेन सह स्वर्गस्याभेदान्वयबुद्ध्यसम्भवात् । वस्तुतस्तु स्वर्ग-

(१) इष्टांशमपहाय स्वर्गं सह साधनत्वस्यान्वयादित्यर्थ इति ग० ।

(२) तदेव प्रवर्तकमिति भाव इति क० ।

चोपस्थितस्य स्वर्गस्य लिङ्गा उपस्थाप्येष्टेन सहान्वये, स्वर्गरूपेष्टसाधनं वाग-
इति शब्दं ज्ञानमित्यर्थः । न चैवं विधिजन्यत्वादिविरोधः, विधिजन्यघा-
त्वास्वातार्थान्वयज्ञानरूपमवान्तरवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यमुक्तरूपमहावाक्यार्थ-
ज्ञानं प्रवर्तकमित्येतत्परत्वान्तस्येति भावः । अतएवानुमानमाशङ्क्य वि-
शेषयति, 'यत्त्वितौति योजयन्ति, तच्चिन्त्यं, यत्र यदिष्टा स्वरूपसतो तत्-
साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वेन खेष्टसाधनतानुमानस्य निष्प्रसङ्गेऽपि मत्-

यत्तु सर्वेषामेव विधेर्न साक्षात् प्रवर्तकत्वं विधि-
बोधकात् स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमात्, खेष्टसाधन-
त्वञ्च अहं इष्टसाधनयागकः स्वर्गकामत्वाद्दर्शवाक्या-
वगतस्वर्गकामवदित्यनन्तरमर्थात् प्रतीयते । तन्न ।

कामकृतिसाध्यो याग इष्टसाधनञ्च इति विधिवाक्येन बोधिते
तदनन्तरमेव मनसा स्वर्गसाधनं याग इति प्रवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते
इत्येव तत्त्वं ।

शब्दज्ञानाप्रवर्तकत्वं सर्व्वसिद्धमित्याह, 'सर्व्वेषामेवेति, मत-
इति शेषः । 'विधिबोधकात्' 'विधिः' इष्टसाधनत्वादिः तद्बोधकात्
प्रत्ययात्, 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्व-
परिग्रहः तस्यैव प्रवर्तकत्वात् । नखिष्टत्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्व
यागादौ कुतः खेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'खेष्टेति, 'इत्यन-
न्तरं' इत्यनुमानानन्तरं, 'अर्थात्' उपनयवशात्, 'प्रतीयते' मनसा

कृतिसाध्यत्वज्ञानार्थमनुमानमावश्यकमेव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य मदंशविषय-
त्वेनैव प्रवर्तकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गाद्धिषेञ्च तत्रासामर्थ्यादिदानींकाक-
विषयतयापि च तस्य प्रवर्तकत्वात्तदर्थमनुमानमावश्यकं तदिदमुक्तं 'विधेः
स्वकृतिसाध्यतादेरनवगमादिति । किञ्चेष्टस्य पदार्थैकदेशतया स्वर्गस्य चा-
न्यान्वितत्वेन निराकाङ्क्षतया कथमिष्ट-स्वर्गयोरन्वयः तथाच कथमुक्तं महा-
वाक्यार्थज्ञानं प्रवर्तकमिति तस्मादिधिजन्यमहावाक्यार्थज्ञानजन्यमानुमा-
निकं मानसं वा ज्ञानं प्रवर्तकमित्येवार्थः । न चैवं 'यत्त्वित्यादिगानुमान-
माशङ्क्य तन्निषेधप्रतिपादनविरोधः, तस्य खेष्टसाधनत्वानुरोधेन गानुमाना-

यचेच्छा^(१)तत्साधनमिति शाब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्ते-
स्तत्प्रतीतिर्निष्फला ।

अन्ये तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिसाध-
नतालाभस्तु समभिव्याहारात् इष्टसाधनतापक्षेऽपि

प्रतीयते, 'किन्तु यचेच्छेति पाठः, 'इच्छा' खेच्छा, 'शाब्दज्ञानात्'
शब्दप्रयोज्यमानसज्ञानात्, 'तत्प्रतीतिः' खेष्टत्वप्रकारेण खेष्टसाधन-
त्वप्रतीतिः, 'निष्फलेति, खेच्छाविषयत्वस्य स्वरूपसत एवानुगमक-
तया तज्ज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वादिति भावः ।

केचित्तु 'सर्वेषामित्यस्य प्राक् 'यन्निति पाठः, 'किन्त्वित्यस्य
स्थाने 'तन्नेति पाठः । तत्र 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना खेष्टसाध-
नत्वपरिग्रहः, कुतस्तर्हि खेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'खेष्टेति ।
आदिपदगृहीतमादाय दूषयति, 'तन्नेतीति बोध्यं ।

'साधनत्वमात्रमिति, मात्रपदेनेष्टांगनिरासः, 'समभिव्याहारा-
दिति 'स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदसमभिव्याहारादित्यर्थः, यत्र फलश्रुति-
र्नास्ति तत्र तदध्याहारात् शाब्दबोध इति भावः । 'इष्टसाधन-

(१) किन्तु यचेच्छेति ग० ।

पेक्षेत्येवंपरत्वात्तदिदमुक्तं 'यचेच्छेति, एवञ्च 'तत्प्रतीतिर्निष्फलेत्यत्र स्वांग-
प्रतीतिरिष्टांशे वा तत्प्रतीतिरित्यर्थः, स्वकृतिसाध्यत्वबोधार्थान्वयानुमानमा-
वश्यकमेव । ननु मत्स्वकृतिसाध्यतावन्मदिष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात्
सापि सपक्षैवेति चेत्, न, इच्छायाः स्वरूपसत्त्वा एव प्रवर्तकत्वे तद्विशेषवत्-
तदीयत्वस्यापि स्वरूपसत एव तदुपयोगात् क्तौ तु नैवं । न चैवं शाब्दज्ञा-

तस्योपजीव्यत्वात्, तथाहि यजेतेत्यनेन यागः कृति-
साध्यः साधनश्चेति बोधिते साधनस्य साध्याकाङ्क्षायां
कामनाविषयत्वेन श्रुतीऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकाङ्क्षी
साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात् । न च यागस्य साध-

तेति, 'तस्येति स्वर्गपदसमभिव्याहारस्येत्यर्थः, समभिव्याहारादेव
स्वर्गपेष्टसाभादिति भावः । 'साधनस्येति कस्य साधनमित्या-
काङ्क्षायामित्यर्थः, 'साधनाकाङ्क्षी' आकाङ्क्षितसाधनकः, 'साध्यत्वेन'
यागनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वेन । न च साधनत्वस्य कार्यघटिततथा
दृष्टान्तभाव आवश्यक इति वाच्यं । साधनत्वमखण्डमतिरिक्तपदार्थ-
इत्यभिप्रायात् । वस्तुतस्तु 'साधनत्वमात्रं' इष्टांशमपचाय साधनता-
घटकीभूततावत्पदार्थमात्रं, 'विध्यर्थः' प्रत्येकं खण्डशो विध्यर्थः,
स्वर्गसाधनत्व-दुःखाभावसाधनत्वलाघनन्तगुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वकल्पने वैशिष्ट्यांशे शक्तिकल्पने च गौरवादित्यर्थः, एवकार-
खण्डवदेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयस्त्रीकारात् संसर्गमर्थ्यादया पर-
स्परवैशिष्ट्यसाभ इति भावः । 'यजेतेत्यनेनेति यजेतेत्यत्र प्रकृति-
प्रत्ययपदेनेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यः' कृतिसाध्यत्वं, 'साधनञ्च' साधनत्वं
अव्यवधानादिश्च, 'बोधिते' स्मारिते, 'साधनस्येति कस्य साधनं
यागइत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः, 'साध्यत्वेनावगम्यते इति याग-

नादेव प्रकृत्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः, शाब्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादे-
रिति तदर्थः । क्वचित्तु 'सर्वेषामित्यस्य पूर्वं 'यत्त्विति न पाठः, 'तन्नेतिज्ञाने
'क्वित्त्विति पाठः, तत्र विधिजन्यज्ञानजन्यं मानसादिज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्रो-

नाकाङ्क्षा, कृतिसाध्यत्वेनैवोपस्थितेः। अतएव विश्वजि-
दादौ स्वर्ग एव साध्यत्वेन कल्प्यत इति। इष्टसाधन-
ताविधिपक्षेऽपि “तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां यो-
ऽश्वमेधेन यजते” इत्याद्यर्थवादे विधिबोधेष्टसाधन-

निष्टसाधनत्वनिरूपकत्वेनानुभूयते इत्यर्थ इत्येव तत्त्वं। ननु याग-
साधनं स्वर्गकाम इति यागस्यैव निरूपकतया साधनत्वेनान्वयो-
ऽस्त्वित्यत आह, ‘न चेति, ‘साधनाकाङ्क्षा’ साधनत्वेनान्वये आकाङ्क्षा,
‘कृतिसाध्यत्वेनैवेति कृतिसाध्यत्वप्रकारेणैव यागस्य शाब्दबोधे भाना-
दित्यर्थः, तथाच सुब्विभक्त्यतिरिक्तस्थले पदानामेकस्वार्थान्वितापर-
पदार्थान्वितस्वार्थान्तरान्वयबोधकत्वमव्युत्पन्नमिति न तथात्व इति
भावः। इदमापाततः जानाति स्वपितीत्यादौ वर्तमानत्वाश्रय-
त्वयोरन्वयबोधस्य ज्ञानादौ तथा दर्शनात्, किन्तु विध्यर्थसाधनत्वं
प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैवास्वीयते न तु विशेष्यतयेति व्युत्पत्तेर्चागस्य
निरूपकतया न साधनत्वेऽन्वयः, अन्यथा तवापि यागरूपेष्टसाधनं
स्वर्गकाम इत्यन्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् इत्येव तत्त्वं। ‘अतएवेति अत-
एव यागस्य साधनत्वेनान्वये नाकाङ्क्षा अतएवेत्यर्थः, ‘स्वर्ग एवेति

पशुभ्राथं सर्व्वेभामित्वादि, खेष्टसाधनत्वस्वार्थात् प्रतीयते, किन्तु तत्-
प्रतीतिर्निष्कलेत्यत्र तात्पर्य्यं।

‘साधनत्वमात्रमित्यत्र मात्रपदेनेष्टांशमात्रव्यवच्छेदः, न तु कृतिसाध्य-
त्वादेरपीति बोध्यं। ‘तस्येति समभिध्याहारस्येत्यर्थः। न चैतुप्रकृत्यं
यागस्य यागसाधनान्वये बाधोऽपीति प्रकृत्यं। ‘अतएवेति उपस्थितस्वा-

त्वस्यार्थवादादेवावगमात् । कुतो विधिकल्पनमिति चेत् । न । अविनाभावात्, तन्नाभूतसाधनत्वस्य

अथाह तस्मिन्सर्गकामपदोपस्थापितसर्ग एवेत्यर्थः, साध्यत्वेन साधनत्वान्वितत्वेन, अत्रापिदं चिन्त्यं, सर्गकामेत्यत्र सर्गपदस्य समासनिविष्टतया तदर्थेन सह विध्यर्थसाधनत्वस्य कथमन्वयोनिराकाङ्क्षात्वादिति परन्तु सर्गादिव्यपि प्रत्येकं खण्डग्रः शक्तिरित्येव स्मरं । 'इष्टसाधनताविधिपक्षेऽपीति न्यायनय इति शेषः, 'अपिशब्देन कृतिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वाभ्युपगमे तु सुतरां तन्नये विधिकल्पनमनर्थकं आख्यातमात्रस्यैव कृतिशक्ततया तदर्थकतेः साध्यतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेव कृतिसाध्यत्वसाभसम्भवादिति सूचितं । मीमांसकानामाख्यातस्य व्यापारशक्ततया कृतिसाध्यत्वसाभार्थमेव विधिकल्पनमिति हृदयं । 'अर्थवादे' अर्थवादखण्डे, 'अर्थवादादेवेति, अत्र विध्यर्थे षटोऽनुप्रिष्टत्वादिति भावः । 'कुत इति हेतुप्रश्नः फलप्रश्नो वा,

स्य साध्यत्वान्वयाद्योग्यत्वादेवेत्यर्थः, अत्रेदमनभिमतितोत्रं इष्टसाधनताविधिपक्षे कामवादेः साध्यान्तरस्याप्यन्वयसम्भवाद् सर्गान्वयनियमः । न चान्वयोपस्थितं कामना च न यागसाध्येत्ययोग्यताज्ञानं तथान्वये इति वाच्यं । कामनाविशेषो यागसाध्यः स्यादिति योग्यतासंशयसम्भवात् सर्गान्वयेऽपि तत्संशय एव । ननु प्रवर्तकत्वतात्पर्य्यद्वादन्यथानुपपत्त्यैव वक्ष्याम इति चेत्, इन्नैवं तत एवेष्टसाधनत्वमेवाच्छिष्यतां कृतं साधनत्वान्नेऽपि शक्येति मीमांसकः शङ्कते, 'इष्टेति, इष्टसाधनतामात्रविधिपक्षे इदं बोध्यं, अन्यथा कृतिसाध्यत्वसाभार्थमेव विधिकल्पनस्यावश्यकत्वादर्थवादात् तथेष्टसाधनत्वज्ञानः । तच्चिन्त्यं, अविनाभावमेव विद्यथोति, 'तथाभूते-

विधेयत्वव्याप्तत्वात्, व्यापकानुपलम्भबाधोद्वाराय वा प्रयोजनाभावान्न तत्कल्पनं तथेत्यप्याहुः ।

यत्स्विष्टसाधनत्वाभिधाने करणे लिङ्गोऽनुशासनात् दर्श-पौर्णमासाभ्यामित्यनभिहिताधिकारविहिता तृ-
तीया न स्यादिति । तन्न । उपायतामात्राभिधा-

न्याये आह, 'अविनेति, अविनाभावमेव दर्शयति,^(१) 'तथाभूतेति औतेष्टसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्ये आह, 'व्यापकेति औतेष्टसाधनत्व-
व्यापकं विधेयत्वं तच्चात्र नास्ति अतो नेष्टसाधनमिति व्यापकानुप-
लम्भनिबन्धनो यो बाधस्तदुद्वाराय वेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं बल-
वदनिष्ठाननुबन्धितत्वाभावेत्यपि बोध्यं । 'आहुरिति, बलवदनिष्ठा-
ननुबन्धितत्वं न स्यात् इति विधिकल्पनमावश्यकमित्यहचिद्वैज-
मच बोध्यम् ।

वैयाकरणमतमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्स्वित्यादिना, 'करण इति, 'लिङ्गोऽनुशासनात्' लिङ्गोऽनुशासनाभ्युपगमात्, प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तये यागनिष्ठेष्टसाधनत्वस्य लिङ्गाभिहितत्वे इत्यर्थः, 'उपायतेति लिङ्गा साधनतामात्राभिधानेऽपीत्यर्थः, आख्यातेन कारकेऽभिहिते प्रथमे-

(१) विशदयतीति ग० ।

ति । अप्रयोजकत्वान्न तथा व्याप्तिरिति ये मन्यन्ते तन्मतमाह, 'प्रयोजनेति । 'करण इति, इष्टसाधनत्वेन करणस्य यागादेः लिङ्गाभिधानं ततो-
ऽनेदान्वयधौरित्यभिमानः, 'उपायतेति तज्ज्ञानमात्रादेव प्रवृत्तुपपत्तेः तथाप्यनभिहितकरणत्वाभिधानाय हतोयेत्यर्थः । ननुपायत्वेनापि करणस्य

नेऽपि तद्विशेषकरत्त्वानभिधानात् । वस्तुतस्त्वभि-
हितान्वयसम्भं यागेष्टसाधनत्वं इष्टसाधनत्वमाप्तस्य
विधिर्यत्वात्^(१) ।

त्याख्यातेन कारकसङ्ख्यायामभिहितार्थां प्रथमेत्यर्थोऽव्ययं वाच्यः
कर्त्तादीनामाख्यातावाच्यत्वात् तथाच प्रकृते कथमभिहितत्वमाख्या-
तेन कारकसङ्ख्यानभिधानादित्याह,^(२) 'वस्तुत इति, 'अभिहिता-
न्वयसम्भं' स्वरूपप्रतिपाद्यं, 'यागेष्टसाधनत्वं' यागनिष्ठेष्टसाधनत्व-
माप्तं, न तु तद्गतसङ्ख्यापीति शेषः^(३) । तदेव कुत इत्याह,
'इष्टेति, 'विधिर्यत्वात्' अत्र विधिप्रतिपाद्यत्वात्, सङ्ख्यानभिधानेऽन-
व्याप्त्येति बोध्यं । इदञ्च दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ करणत्वे
द्वितीया तस्य विधिर्यैकदेशे इष्टेऽन्वयः तथाच दर्श-पौर्णमासकरण-
नेष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोध इत्यभिमानेन । वस्तुतो धान्येन
धनवानित्यादिवदभेदे द्वितीया न तु करणतार्थां, दर्श-पौर्णमासा-
भिर्यो याग इष्टसाधनं इत्येवान्वयबोधः, एवमग्निष्टोत्रेण यजेते-
त्यादाविति बोध्यम्^(४) ।

(१) विधिर्यत्वादिति क०, ख० ।

(२) प्रकृते इष्टसाधनतामाप्तस्य विधिर्यत्वेनाख्यातेन सङ्ख्यानभिधानादि-
त्याहेति घ० ।

(३) न तु कर्त्तादीनां आख्यातावाच्यत्वात् तद्गतसङ्ख्यापीति शेष इति ग० ।

(४) इति ध्येयमिति ग०, घ० ।

वागादेरभिधानात् अत्रभिहिताधिकारविहिता द्वितीया न स्यादेवेत्यवचे-
राह, 'वस्तुतस्त्विति, यागादेर्धातुबन्धत्वादनन्वयसम्भस्य च शब्दार्थत्वात् के-

नन्यात्तु चिकीर्षाद्वारा ज्ञानस्य कृतौ हेतुता चिकीर्षा च कृताविच्छा सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचित्वात् पिपक्षादिवत् । न तु कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाभिधायकत्वं^(१) पाकादेः प्रकृत्यनभिधेयत्वात् । न हि कृतिवाचकस्य तद्विषयवाचकत्वं, करोतीत्युक्ते तद्विषयसंशयात् । एवञ्च कृताविच्छेष्टसाधनताज्ञानात् तत्साध्येष्टज्ञानाद्वा दृष्ट्वादौ तत्रा कल्पनात् । यदा च कृताविच्छा तदा सैव चिकीर्षा अन्यत्रेच्छामात्रं न तु कृतिसाध्यताज्ञानात् कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात् । अथ पाकं कृत्या साधयामीतौ-च्छानुभवसिद्धा अनुभवापलापे उपेक्षणीयत्वापत्तेः,

सौन्दर्यस्य पुनरपि मतं दर्शयति,^(२) 'नन्यास्त्विति, 'प्रकृत्यनभिधेयत्वात्' कृतात्मनभिधेयत्वात्, 'तद्विषयसंशयादिति घटं पटं वेति संशयादित्यर्थः । 'अनुभवसिद्धेति प्रवृत्तेः पूर्वमनुभवसिद्धे-

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वमिति ख० ।

(२) सौन्दर्यस्य पुनरभिमतं दर्शयतीति ग०, सौन्दर्यमतं विशिष्य परिष्कृत्य पुनरपि दर्शयतीति घ० ।

नापि रूपेण न लिङ्गा करणाभिधानमिति भावः । यद्यपि वाक्यार्थतया तदभिधानमस्येव तथापि पदार्थतया तदभिधानं नेत्वेवानभिहितत्वार्थ इति कुसुमाग्नशिप्रकाशे स्फुटं, एवञ्च आमेष्टसाधनत्वयोराश्रयाश्रयिभाव एवा-

सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्, सा च त्रिकीर्षापदा-
प्रतिपाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् न तु कृती-
च्छा कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयत्वादिति चेत्, अस्ति
तावत्याकृताविच्छा वृष्टीच्छावत्, अस्ति च कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारिकेच्छा, पाके तथापि कृतीच्छैव कृतिकारणं
साधवात् न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा गौरवात् ।
धात्वर्थानुपरक्ते कृतिस्वरूपे इच्छैव नोदेतीति चेत्,

व्यर्थः, 'समानविषयत्वादिति कृतिसाध्यताख्यविषयताअयविषयक-
त्वादित्यर्थः, 'साधवादिति, समानविशेष्यकत्वस्य चाप्रयोजकत्वादिति
भावः । 'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थोपरकृतावेव इच्छेति भावः ।

नय इति बोध्यं । न चेष्टसाधनत्वमिष्टसाधनत्वत्वेन शक्यं वाच्यं तच्चेष्टसा-
धनघटितं तदितरादृत्तित्वघटितस्येति साधवादिष्टसाधनमेव तत्त्वेन शक्यम-
नेदं स्वान्वय इति वाच्यं । प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयाद्युत्पत्तेः किञ्चेष्ट-
साधनस्य शक्यत्वे तद्वन्मोऽपि शक्य इत्यत्र मानाभावः । न हि यच्छक्यं
तद्वन्मोऽप्यवश्यं शक्य इति नियमः, शक्यानन्त्यापत्तेः शक्यस्यैवोपाधिविशेष-
स्यैकत्वे तदनुगमार्थमपि तदनभ्युपगमात् गवादिपदे तु अक्षेरनुममार्थं
गोत्वादेः शक्यत्वं । न चैवं लिङ्पदान्निर्विकल्पकापत्तिः, उपाधिविशेषस्य
नागपदार्थघटितत्वेन सविकल्पमात्रविषयत्वात् । वस्तुतः सङ्ज्ञानभिधानाभि-
धानं प्रयोजकं अन्यथा कर्तुरवाच्यत्वेनागभिहितत्वाद्देवदत्तः पञ्चतीत्वत्र प्रथमा
न स्यादेवञ्च लिङ्गा करणसङ्ज्ञानभिधानात् द्वितीया स्यादेवेति तत्त्वं । शङ्खित-
मप्यधिकामिधानायाह, 'नन्यास्त्विति, तथाच कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं
त्रिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः । 'साधवादिति कृतिसाध्यत्व-

न । पाकादिदृष्टीसाधनताज्ञानात् पाककृताविच्छा-
 ततः कृतिरित्यभ्युपगमात् । न चावगति-प्रवृत्त्योः
 समानविषयत्वं उभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात् । कथं
 तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा, यथा वह्निसाध्यत्वेन
 इष्टसाधनतावगमात् वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा
 तथा कृतिसाध्यत्वेन इष्टसाधनत्वात् पाकस्य पाकं

‘अवगति-प्रवृत्त्योरिति कार्य-कारणभावापन्नयोरिष्टसाधनताज्ञान-
 प्रवृत्त्योरित्यर्थः, ‘तस्यैवेति तस्यैव विवादादित्यर्थः । ननु मासु
 कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा प्रवृत्तिहेतुस्तथापि तादृशेच्छायां तव नये
 को हेतुः किमिष्टसाधनताज्ञानमात्रं कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा
 उभयं वेति^(१) सुहृद्भावेन पृच्छति, ‘कथं तर्हीति केन हेतुना
 तथापीत्यर्थः, उत्तरयति, ‘यथेति, ‘वह्निसाध्यत्वेन’ वह्निसाध्यपाक-
 तावच्छेदेन, ‘कृतिसाध्यत्वेन’ कृतिसाध्यपाकतावच्छेदेन, ‘इष्टसाधन-

(१) पूर्वमनुभवसिद्धेष्टसाधनताज्ञानं वा मम कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा
 उभयं वेतीति घ० ।

प्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य कारणतावच्छेदकस्य जघृत्वादिति
 भावः । ननु क्वं भिन्नविषयत्वात् कृतीच्छा न हेतुरित्यत आह, ‘न चेति, तथा-
 चोक्तनाशवात् कृतीच्छेव हेतुरिति भावः । पृच्छति, ‘कथं तर्हीति, यदि
 कृतिसाध्यताज्ञानं न विकीर्णहेतुरिति शेषः । उत्तरं, ‘यथेति, यद्यप्येतत्पि-
 कीर्णताः कृतिसाध्यत्वज्ञानजन्यत्वेऽपि नक्षमते न कृतिसाध्य कृतीच्छात्व-

कृत्या साधयामीतीच्छा अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेन
इच्छा पाकादौ तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात्
स्यादित्यनन्तकारखकल्पना स्यात् । मम तूपायेच्छा-
यामिष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः क्रियाद्वारा कृतेरि-
ष्टसाधनत्वज्ञाने क्रियाया अपीष्टसाधनत्व' विषयइति
कृतीच्छा भवन्ती क्रियाविषयापि भवतीति ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नानां समानविषयतापि । अतएव पाकं चिकीर्ष-

त्वात्' इष्टसाधनत्वावगमात्, 'अन्यथेति यदि कृतिसाध्यताज्ञान-
मिष्टसाधनताज्ञानञ्च इदं हेतुरभ्युपेयते तदेत्यर्थः, 'उपायेच्छायां'
तद्वर्णप्रकारकोपायेच्छायां, 'इष्टसाधनताज्ञानमेवेति तद्वर्णावच्छेदे-
नेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः । पूर्वं कार्य-कारणभावापन्नानां ज्ञान-
चिकीर्षा-प्रवृत्तीनां समानविशेष्यकत्वमसिद्धमित्युक्तं इदानीं तेषां
समानविशेष्यकत्वमुपपादयति, 'क्रियाद्वारेति, 'ज्ञानेच्छा-प्रयत्नाना-
मिति, कार्य-कारणभावापन्नानामिति शेषः, 'समानविषयतापि'
समानविशेष्यकतापि, 'पाकं चिकीर्षतीति सप्तम्यन्तं, 'विषयतया'

चिकीर्षाहेतुत्वाद्गीकारेण कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तथाप्यप्रवर्तकत्वात् इष्ट-
साधनताज्ञानादेव तदुपपत्तेस्तथापि कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छायाः प्रवर्तकत्वेऽपि
कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्तकं इष्टसाधनताज्ञानादेव तस्या अभ्युपपत्तेरिति
दर्शयितुं इदमुक्तमिति ध्येयं । समानविषयत्वेन हेतुत्वमभ्युपेतत्वाद्, 'क्रियेति ।
'अतएवेति यत एव पाकोऽपि चिकीर्षाविषयः अतएवेत्यर्थः, अन्यथा

तीति चिकीर्षाविषयतया पाकः प्रतीयते । यद्वा इच्छा-
विषयविषयतया पाकः प्रतीयते इति तस्य कर्मता
ग्रामं जिगमिषति शब्दं जिघांसतीत्यत्र ग्रामादे-
रिव, न हि ग्रामादाविच्छा, सिद्धत्वात् । अतएव
भोगे सुखे च चिकीर्षा तदनुकूलकृतेरिष्टहेतुत्वात्
अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षे तच्चिकीर्षासाम-
ग्र्यन्तरं कल्प्येत । एवञ्च सन्ध्यावन्दनं दुःखसाधना-

विशेष्यतया, 'प्रतीयते' द्वितीयातः प्रतीयते, 'इच्छाविषयविषयतया'
इच्छाविषयविशेष्यतया, 'तस्य' पाकपदस्य, 'कर्मता' द्वितीयान्ता,
'जिगमिषतीति, अत्र गमधातुर्ज्ञानार्थकः, 'जिघांसतीति, अत्र
हनधातुद्वेषार्थकः, 'न हीति, तथाच सन्प्रत्ययान्तसविषयार्थक-
धातुयोगे द्वितीयाया इच्छाविषयविशेष्यत्वमर्थ इति भावः । 'अत-
एवेति यत एव कृतीष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षा अतएवेत्यर्थः, 'कृति-
साध्येष्टसाधनतेति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षा-
हेतुत्वे इत्यर्थः । 'सन्ध्यावन्दनं' सन्ध्योपासनं, 'तत्साधनं कृति-

कृतेरेवेष्टितत्वात् पाकस्य तदभावात् कर्मता न स्यादिति भावः । पाकस्येच्छा-
विषयत्वाभावेऽपि कर्मत्वमुपपादयति, 'यदेति इच्छाविषयः कृतिः तद्विषय-
वयेत्यर्थः, 'ग्रामादेरिति तत्राप्येच्छाविषयग्रमनाद्विषयतवेव कर्मत्व-
मित्यर्थः, 'सामग्र्यन्तरमिति, एतच्च यन्मते भोगे नेच्छा तत्र बोध्यं । अन्यथा
सुक्लिष्टपेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोः सुखेऽवैकक्यात् तत्र सामग्र्यन्तरं स्या-
दिति । षोडशब्रह्मेऽपि कृतीष्टसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तयामित्याह, 'एवञ्चेति,

बन्धनाभावरूपत्वेनेष्टं तत्साधनं कृतिरिति लिङ्गर्थः,
अन्यथा कृतिर्न कृतिसाध्या सन्ध्यावन्दनञ्च नेष्टसाध-
नमिति कस्य कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विध्यर्थः
स्यात् । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गतया
विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृ-
त्यर्थे तथैव चिकीर्षाकारणज्ञानजनकत्वात् प्रकृत्यर्थस्य
च कृतौ विषयत्वेनान्वय इति ।

रितीति सन्धोपासनविषयककृतिः सन्धोपासनसाधनमितीत्यर्थः,
'लिङ्गर्थः' सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधौ लिङ्गर्थः, 'अन्यथा' कृति-
साध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वस्य लिङ्गर्थत्वे । नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ
विधेस्त्रिकीर्षाप्रयोजकज्ञानजनकत्वानुपपत्तिः तत्र बाधकाभावेन
क्रियानिष्टेष्टसाधनत्वस्यैव लिङ्गा बोधनात्, न तु कृतिनिष्ठेत्यत-
आह, 'अतएवेति कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः, 'एक-
प्रत्ययेति, आख्यातसामान्यग्रन्था कृतेरपि विधिप्रत्ययोपस्थापितत्वा-
दिति भावः । 'अन्तरङ्गतया' स्वसम्बन्धितया, 'जनकत्वात्' जनकत्व-
निर्वाहात्, 'प्रकृत्यर्थस्येति चागादेरित्यर्थः । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृ-
त्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमुत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यं । कृतिस्वरूपस्वार्थ-

'नेष्टसाधनमिति, कान्यत्वे नित्यताच्छतेरिति भावः । ननु कृतीष्टसाधनता-
ज्ञानाद्यत्र क्वचित् प्रवर्त्ततेत्यत आह, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति, तथाच सन्धो-
पासनयागादिविषयककृतेरिष्टसाधनत्वावगमाम्नान्यत्र प्रवर्त्तत इति भावः ।
यदाप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमुपपादयति, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति,

उच्यते । वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा न पाक-
 स्यौदनसाधनता इत्युक्तं । कथं तर्हि वह्निना पाकं
 साधयामीतीच्छा इति चेत्, न, इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते
 यत्र यत्साध्यत्वं ज्ञायते तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छा भवतीति,
 यथेष्टसाधनत्वेन ज्ञाते पाके वह्निसाध्यत्वज्ञानात्
 वह्निना साधयामीतीच्छा एवं कृतिसाध्यत्वेनावगते
 इष्टस्य साधनताज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा
 तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसा-

मादाद्यैव तादृशव्युत्पत्तिस्थितेः, न हि प्रकृत्यर्थान्विततयैव यावत्-
 स्वार्यबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः, पचतीत्यादौ वर्त्तमानत्वादेरपि
 कृतावनग्न्यापत्तेः वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तत्वेन स्वार्यविशेषणत्वे किमप-
 राद्भूमिष्टसाधनत्वातिरिक्तत्वविशेषणेनेति भावः । 'उच्यते इति
 अत्र मयोच्यते इत्यर्थः, 'उक्तमिति, पाकत्वादिकमपेक्ष्य गौर-
 वादिति भावः । 'कथं तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छेति पाठः,
 इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् स्यादिति शेषः, तथा सति दृष्टावपि
 तादृशेच्छापत्तेरिति भावः । 'यथेति प्रसाध्याङ्गको दृष्टान्तः, 'तथा-
 चेति तद्भूर्भावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानात्तद्भूर्भावच्छिन्नविशेष्य-
 ताक-कृतिसाध्यताज्ञानाच्च तद्भूर्भावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यत्व-

इष्टसाधनत्वस्य क्वचिद्द्वारैवान्वय इति भावः । दृष्टान्तं दूषयन्नेव दार्ष्टान्तिकं
 दूषयति, 'वञ्चीति, 'तथाचेति, एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि प्रवर्त्तकं विधयर्थश्चेति
 भावः । नित्येऽपीष्टसाधनत्वमुपपादितमेव । नग्नस्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायाः

ध्यत्वप्रकारिकेच्छा न त्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति ।

प्रकारकेच्छेत्यर्थः, 'न त्विति, अतो न वृष्ट्यादौ तथेच्छेति भावः ।
न च मास्तु तदुपायसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानं
पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुर्गौरवात् तेन
रूपेष्टसाधनत्वविरहाच्च तथापि तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकार-
केष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छा-
हेतुरस्तु यत्प्रकारिका उपायेच्छा तत्प्रकारकमिष्टसाधनताज्ञानं
हेतुरिति सामान्यकार्य-कारणभावेनैवोपपत्त्या कार्य-कारणभाव-
साधवात् भवतु तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिना इच्छा तत्तदुपाय-
साध्यत्वप्रकारकज्ञानात् सादित्यनन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गादिति
वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वयोरनुगतयोरभावात् तत्तदुपायसाध्यत्वान्तर्भावे-
नानन्तकार्य-कारणभावस्य तवाप्यावश्यकत्वात् तत्तदुपायसाध्यपा-
कत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं^(१) हेतुः किमिष्टसाधनपाकत्वादि-
धर्मितावच्छेदकतत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं हेतुः पाकत्वादि-
धर्मितावच्छेदक-तत्तदुपायसाध्यत्वैष्टसाधनत्वोभयप्रकारकज्ञानं वा
इत्यत्र विनिगमकाभावात् उद्देश्य-विधेयतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य-

(१) तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिधर्मितावच्छेदककेष्टसाधनताज्ञानमिति ग० ।

कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तथापि सा न कृतिहेतुः किन्तु साधवात्
कृतीच्छैव सा च कृतीष्टसाधनताज्ञानादेव उपपन्नेति कृतिसाध्यताज्ञानं
न प्रवर्तकं कृतिहेतुषिक्रीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादित्यत्र न्ययमते किमपि
नोत्तरमुक्तमिति चेत्, अत्राहुः, पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्कृते-
काद्रोधासम्भवेन तत्प्राथमिकत्वे इष्टसाधनोभूतपाकजनिका कृतिरिति

आचार्यास्तु प्रवर्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव सिद्धयर्थ-

कारणभावकल्पनं पुनरधिकं इष्टसाधनताज्ञानस्याप्यवच्छेदककोटि-
प्रविष्टत्वादवच्छेदकगौरवञ्च मम पाकत्वाद्यवच्छिन्नविश्लेष्यककृतिसाध्य-
ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छानुरोधेन पाक-
त्वादिप्रकारकेच्छालेन पाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन कार्य-
कारणभावस्यावश्यकत्वात् ततएवातिप्रसङ्गादिविरहादिति भावः ।
यद्यप्येतावता कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्य-
त्वप्रकारकेच्छायां हेतुरिति यन्नव्यैरुक्तं तच्च दूषणाभिधानेऽपि
साधवात् कृतौ चैव कृतिकारणं न तु कृतिसाध्यताप्रकारकेच्छा
इत्यत्र न किमपि दूषणमभिहितं तथापि प्रथममेव तस्य दूषित-
त्वात् नात्र पुनर्दूषणाभिधानमिति मन्तव्यं ।

‘आचार्याः’ उदयनाचार्याः, ‘इष्टसाधनताज्ञानमेव’ ब्रह्मवद-
निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमेव, ‘आप्ताभिप्राय इति आप्तत्वप्रका-
रकेच्छेत्यर्थः, आप्तत्वञ्च साध्यत्वाख्यभ्रमानधौनकृतिविषयत्वं, अनेन
हेतुना ब्रह्मवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वमनुमीयते चैत्यवन्दन-विष-

ज्ञान एव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वयोः प्रत्ययात्तेनैव तद्भेदोऽिति न्यायेन प्रवृत्तौ
सम्भवत्यां न तत्कृतिगोचरेष्टसाधनत्वज्ञानपर्यन्तापेक्षा गौरवात् । न च
पाकनिका कृतिरिति ज्ञानेऽपि पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानाज्ञान,
समानवित्तिवेद्यतया तज्ज्ञानादिति तच्चिन्त्यं, उक्तसाधनेन कृतौ च्छायाः प्रवर्त-
कत्वे सिद्धे तदुपपादकत्वेन तत्पर्यन्तापेक्षाया युक्तत्वात् । वस्तुतस्तु समान-
प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया पाककृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपि पाकः
कृत्यसाध्य इति ज्ञानसम्भवात्तेन च प्रवृत्तिप्रतिबन्धात् कृतिसाध्यताज्ञानं

त्वात्ताभिप्रायो लाघवात् पाकं कुर्याः कुर्यामित्यत्र
विधिलिङः सम्बोध्य-स्वकर्तृकक्रियेच्छाभिधायकत्वेना-

भक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनत्वं कृतिविशेषणं, भोज-
नादिनान्तरीयकजज्ञताङ्नादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वसङ्घणं
साध्यत्वं विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावर्गं, भ्रमभिन्नत्वेनापि
इच्छा विशेषणीया तेन तादृशकृतिविषयत्वप्रकारकायथार्थेच्छा-
मादाय चेत्यवन्नादौ विषभक्षणादौ च न व्यभिचारः, कृतौ
विधेर्यान्वयनये तु भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वमाप्तपदार्थः, जन्यत्वपदेन च
स्वाविषयककृत्यदारकजन्यताविशेषो घाहः, तेन नान्तरीयकजज्ञ-
ताङ्नादौ न व्यभिचारः । न च तादृशजन्यत्वं यागादावसिद्धमिति
वाच्यं । तन्नये कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया यागादावसिद्ध-
त्वेऽपि चतुर्विहारात् द्वितीयेच्छा च पूर्ववत् भ्रमभिन्नत्वेन विशे-
षणीयेति भावः । 'लाघवादिति, तव निषेधविध्यनुपपत्त्या बलव-
दनिष्ठाननुबन्धित्वेऽपि शक्तिः कल्पनीया मम तु तद्विरहालाघव-
मित्यपे स्वयमेव विवेचयिष्यते । ननु तवाप्तत्वप्रकारकत्वप्रवेशात् भ्रम-
भिन्नत्वप्रवेशाच्च गौरवमित्यरुचैराह, 'पाकमित्यादि त्वं पाकं कुर्याः
अहं पाकं कुर्यामित्यचेत्यर्थः, 'सम्बोध्य-स्वकर्तृकेति सम्बोध्यकर्तृका
आत्मकर्तृका च या क्रिया तद्गोचरेच्छाबोधकत्वेनेत्यर्थः, इच्छाविष-
यपाकानुकूलकृत्याअयस्त्वं इच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याअयोऽहं इत्य-
न्वयबोधादिति भावः । सविषयवाचिधातुयोग्याख्यातसामान्यस्यैवा-
प्रवर्त्तकं, जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव च तज्जन्या
कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेऽप्येव हेतुः, गौरवश्च प्रामाणिकमेव । 'लाघवादिति

आ-प्रार्थनाशंसनादिलिङ्गे वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेन
लिङ्माचस्येच्छावाचकत्वकल्पनाच्च । एवञ्च स्वर्गकामो

अयत्वे निरूढलाचणिकत्वादिधिनेवात्रयत्वलाभः, त्वं पचेरित्यादौ तु
इच्छाविषयपाकानुकूलकृतिमांस्त्वमित्यन्वयबोधः आख्यातसामान्य-
शक्त्वा कृतिस्त्वाभादिति धेयं । 'आशंसेति, धनी भूयादित्यादौ बोध्यं ।
'वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेनेति, 'अभिधायकत्वेन' शक्तत्वेन, 'आदि-
पदात् यच्च शुकादौ वक्रुरीच्छा बाधिता तत्र शिचकपुरुषेच्छापारि-
यहः, इदञ्च स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण शक्तिः इच्छालेनेव शक्तेः परन्तु
इच्छालेन वक्रुरिच्छैव बोध्यते नान्यस्य युष्मदस्मदादिपदवद्व्युत्पत्ति-
वैचित्यादित्यवधेयं । 'लिङ्माचस्येति, तद्दृष्टान्तेन^(१) लिङ्त्वेन
हेतुना लिङ्माचस्यैव इच्छावाचकत्वानुमानाच्चेत्यर्थः, तथाच प्रामा-
णिकं गौरवं न दोषायेति भावः । एतेनाप्तत्वं न वक्तृत्वं इष्टसाधन-
त्वानुमितौ तस्यानुपयोगितया व्यर्थविशेषणत्वात् अनेनैव हेतुना
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेऽनुमीयमाने भ्रान्त्या क्रियमाणे
चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ निषे-
धविधिबाधप्रसङ्गाच्च । अतएव न भ्रमशून्यत्वं सर्वत्र ईश्वरमादाद्यो-
पपत्तावपि निषेधविधिबाधात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च बलवदनिष्टाननु-
बन्धीष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । न च प्रकृतक्रियागोच-

(१) आद्यादिलिङ्दृष्टान्तेनेति ग० ।

'अभिप्रायविधिपक्ष इत्यादिना वक्ष्यमानादित्यर्थः । नन्वाप्तत्वविवेचने गौरव-

यजेतेत्यस्य स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतया यागो याग-

रेष्टसाधनताप्रमावत्त्वं तत् तष्टेष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारवारकतया न व्यर्थमिति वाच्यं । तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तग्रन्थापत्त्या निषेध-विधिर्यबाधेन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वेऽपि पृथक्ग्रन्थापत्त्या च साध-वादिष्टसाधनत्वस्यैव शक्यत्वापत्तेः बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वानु-माने मधु-विषसम्पृक्ताभोजने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । अतएव प्रकृत-क्रियागोचर-बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताप्रमावत्त्वं तदि-त्यपि परास्तं तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तग्रन्थापत्तेर्निषेधविधिस्थले-ऽप्रसिद्धापत्तेश्चेति दूषणमप्यपास्तं ।

केचित्तु खेच्छाधीनभ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वमाप्तत्वपदार्थः, सा-ध्यत्वञ्च अन्यत्वं, अनेन हेतुना इष्टसाधनत्वानुमाने भोजनादिना-करीयके जलताडनादौ तादृशकृतिसाध्यत्वप्रकारकायथार्थेच्छामा-दाय चैत्यवन्दनादौ च व्यभिचारवारणाय खेच्छाधीनेति भ्रमान-धीनेति च कृतिविशेषणं, स्वपदं प्रकृतक्रियापरमित्याहुः । तदसत्, न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धेः । न च खेच्छाधीनत्वं न शक्तौ प्रवेशनीयं किन्तु इष्टसाधनत्वानुमाने कर्त्तव्ये व्यभिचारवारणाय हेतौ स्वातन्त्र्येण तद्विशेषणमुपादेयमिति वाच्यं । तथा सति भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यापि शक्तौ प्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरभिप्रायमात्रस्यैव सम्यकत्वात् अथयार्थेच्छा-मादाय निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेश्चेति ।

‘स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतयेति विशेषणे तृतीया साध्यतासम्ब-

न्धित्वमुपादकत्तरमाह ‘प्राकमिति, ‘यागो यागयज्ञो वेति मतभेदेन, तथाच

यत्नो वा आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततो यो व्यापारः यस्य

न्धेन स्वर्गकामकृतिमाग्राग इत्यर्थः, आस्थातसामान्यशक्तिवश-
 भायाः कृतेरन्वयावश्यकत्वादिदमभिरहितं, 'यागयज्ञो वेति स्वर्ग-
 कामस्य यागानुकूलो यज्ञ इत्यर्थः । इदञ्च कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य
 हेतुतामये, सर्वत्र षष्ठ्यर्थः संसर्गः, (१) 'आप्तेष्ट इति आप्तत्वप्रकारक-
 भ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः, आप्तत्वञ्च उक्तक्रमेण यथायुक्तं ग्राह्यं ।
 यद्यपि स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्ततया तदर्थस्य कृतौ नाश्वयसम्भवः
 निराकाङ्क्षत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे विग्रेष्यत्वादा-
 ख्यातार्थमुख्यविग्रेष्यकल्पनियमाच्च अन्यथा देवदत्तः पशतीत्या-
 दावपि देवदत्तनिष्ठा पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधापत्तेः,
 तथाप्यत्रानुभवबलाद्विलक्षणैव व्युत्पत्तिः, अतएव इष्टसाधनत्वादिश-
 क्तिमतेऽपि प्राचीनाः स्वर्गकामेष्टसाधनं यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य
 इत्यन्वयबोधमङ्गीकुर्वन्तीति भावः । एतेनाख्यातोपस्थाप्यकृतेर्विष-
 यित्वानुकूलत्वान्यतरसम्बन्धेन धात्वर्थविग्रेष्यतयैव भाननियमात् कथं
 साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थविग्रेषणतया भानमित्यपि परासं, अत्र विज्ञ-
 क्षणव्युत्पत्तेः । 'यस्य कृतिसाध्यतयेति यस्य कृतिसाध्यत्वाख्यधर्मान-
 धीनकृतिविषयतारूपेण, 'आप्तेनेष्यते' भ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः,

(१) सर्वत्र षष्ठ्यर्थः कृतावग्वित इति ग० ।

'कृतिसाध्यतयेति न यत्रान्वयि, एवमप्येऽपि बोध्यं । एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि
 शक्यमिति ध्येयं । ननु यत्त्वं तत्त्वं वा नानुगतमिति नानुमानमत आह, 'तथा-

कृतिसाध्यतया यद्वापारविषयकः प्रयत्नो वा यस्यात्ते-
नेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनमिति
व्याप्तिग्रहात् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति । तथा
हि यागो मदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया आप्तेने-
ष्यमासत्वात् यथा मत्पिषा मत्प्रयत्नविषयतयेष्यमाणं

‘आप्तेनेति प्रकारे द्वितीया, आप्तपदं साध्यत्वात्प्रथमानधीनकृति-
विषयत्वपरमिति स्फुटीकरणाद्याप्तेनेत्युक्तं, हेतुस्य साध्यत्वात्प्र-
थमानधीनयत्कृतिविषयत्वप्रकारकभ्रमभिक्षेष्टाविषयत्वमेवेति बोध्यं,
एवं सर्वत्र । कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतानये आह, ‘यद्वापारेति,
‘वक्षेति, प्रथमानधीनेष्टान्यत्वरूपेणेति शेषः, यागस्य याग-
पक्षस्य वा इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धिले कृतीष्टसाधनत्वमि-
त्यर्थः, ‘यागो मदिष्टसाधनमिति यागो बलवदनिष्टाननुबन्धिले
यति मदिष्टसाधनमित्यर्थः, ‘मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वात्प्रथमा-
नधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणेत्यर्थः, ‘इष्यमाणत्वात्’ भ्रमभिक्षेष्टा-
विषयत्वात्, अत्र भ्रान्त्या तत्पुरुषक्रियमाणे चैत्यवन्दन-विषयवृत्तादौ
व्यभिचारवारणाय प्रथमानधीनेति मत्कृतिविशेषणं, भोजनादि-
नान्तरौघकञ्जताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वसङ्घर्षं साध्यत्वं
विहाय साध्यत्वात्प्रविषयत्वानुधावनं, तादृशकृतिविषयत्वप्रकारका-
वधार्येष्टामादाय चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमभिक्षेति

होति । ‘कञ्जमञ्जसमिति, सत्यन्तं उदासीने व्यभिचारवारणात्, मद्-

मद्गोचरं मदिष्टसाधनं तथाचेदं तस्मात्तथा । एवं न
 कलञ्जं भक्षयेदित्यस्म मम कलञ्जभक्ष्यप्रयत्नो नाम्ने-
 ष्चाविषय इत्यर्थः । ततः कलञ्जभक्ष्यं मम बलवद्मिष्ट-
 साधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यप्याग्नेन मत्प्रयत्नविषयतया
 अनिष्टमाद्यत्वात् यथा मत्पिपा मत्प्रयत्नविषयतया
 अनिष्टमाद्यं मधु-विषयसम्पृक्तान्नभोजनं मम बलवद्मि-

ष्ट्याविषयं । न च साध्यत्वाद्यभ्रमानधीनमस्त्यतिविषयत्वादित्ये-
 वास्त्विति वाच्यं । भिन्नधर्मिकत्वेन धूमप्रागभाववद्वैषम्यादिति श्रेयं ।
 'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाद्यभ्रमानधीन-मस्त्यतिविषयत्वमेत्यर्थः ।
 'नाग्नेऽविषय इति साप्तत्वप्रकारकभ्रमभिषेक्षाविषय इत्यर्थः,
 'मदिष्टसाधनत्वे सत्यपीति मदिष्टसाधनत्वे मस्त्यतिविषयत्वे च यत्स-
 यीत्यर्थः, अथ च भागः प्रत्ययः प्रमाणात्तरादुपस्थित इति द्रष्टव्यं ।
 'आग्नेन मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाद्यभ्रमानधीन-मस्त्यतिविषयत्व-
 रूपेणाग्नेनेत्यर्थः, 'अनिष्टमाद्यत्वात्' भ्रमभिषेक्षाविषयत्वाभावात्,
 'मत्पिपेति मत्पिपापीत्यर्थः, तेन भ्रमानधीनमस्त्यतिविषयत्वप्रका-
 रवेष्ट्याविषयत्वसामान्याभावो ज्ञायते यथाश्रुते सामान्याभारस्य
 हेतौ अप्रवेष्टादशङ्कतेः । न्यायादिशिक्षा इत्याद्येन वस्तुदेवेष्ट्या
 बोध्यते स्वर्गकामो वक्षतेत्यादौ च विधिशिक्षा कस्येष्ट्या बो-

नाग्नेन मदिष्टसाधनस्यापि मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्टमाद्यत्वाद्यभिषार-
 इत्यत एव 'आग्नेनेति, अगत्र एवेन्द्रदेष्ट्याविषयतया अप्रसिद्धिभयादाह,

उसाधनं तथाचेदं तस्मात्तथा, स चातो वेदव्याख्याता^(१)
 भगवानीश्वर एव । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नोपैति तं
 प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे
 प्रमाणं । न तर्हि साधनं तात्पर्यगौरवादीश्वराद्यनन्त-
 कल्पनादिति चेत्, न, साधवादिनेच्छाबोधकत्वेन
 लोके लिङ्गः प्रमाणसिद्धत्वेन फलमुखगौरवस्यादोष-
 त्वात् । न तु कर्तुरस्मरणं बाधकं प्रागेव निरासात्
 दृष्टिकामनया विषभक्ष्यप्रवृत्तस्य विषभक्ष्यं तत्-
 कृतिसाध्यतया नेश्वरेष्यते ततो विषभक्ष्यस्य ईश्व-

धनीयेत्यत आह, 'स चेति तादृशेच्छाश्रयस्येत्यर्थः, आप्तश्च प्रकृत-
 वाक्ष्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान्, तथाचात्रापि वक्तुरेवेच्छा बोध्यत-
 इति भावः । ननु यस्मिन् वेदस्य वक्ता नास्ति तस्मिन् किं सादत-
 आह, 'यस्त्विति, 'विधिरेवेति, वक्तृभिन्नस्येच्छाबोधने तस्य निरा-
 काङ्क्षत्वादिति भावः । 'कर्तुः' वेदवक्तुः, 'अस्मरणं' मन्वादिस्मृत्या
 चबोधनं, 'प्रागेवेति, "प्रतिमन्वन्तरक्षेपा श्रुतिरन्या विधीयते" ।
 इत्यादि स्मृत्या कर्तृबोधनादिति भावः^(२) । 'तत्कृतिसाध्यतयेति

(१) वेदवक्त्रेति ग० ।

(२) कर्तृबोधनादित्यर्थ इति ख०, ग० ।

'मत्प्रयत्नविषयतयेति, ईश्वरस्य तत्प्रकारिका न तत्रेच्छेति भावः । तात्पर्य-
 गौरवमेव विद्वद्योति 'ईश्वरइति इति प्रकाशः ।

साध्यहेतौ मत्प्रयत्नविषयतयेत्यस्य फलं दर्शयति, 'द्वितीयां, द्वितीयां-

रेच्छाविषयत्वेऽपि न तेन व्यभिचारः । यद्वा यत्-
कामकृतिसाध्यत्वेन यो व्यापार आप्तेनेष्यते स तस्ये-
ष्टसाधनं विषमक्षरञ्च तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेन नेश्व-
रेच्छाविषयः मानाभावात् । अतएव न कलञ्जं
भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणं तृप्तिकामनया भक्षण-
प्रवृत्तस्य कृतिसाध्यत्वेनापेच्छाविषयो नेति तस्येश्वरे-

भ्रमानधीनतत्कृतिसाध्यत्वाख्यविषयतयेत्यर्थः, एवं सर्वत्र साध्यत्वपदं
साध्यताख्यविषयतापरं । ननु स्वर्गत्वादिरूपेण स्वर्गादिसाधनल-
ज्जागमेव हेतुः न लिष्टत्वेन तच्च न वृत्तं इत्यक्षेपेराह,
'बधेति, 'यत्कामेति यदर्थात्यर्थः, अप्यापि 'भ्रमानधीनेति कृति-
विशेषणं बोध्यं । 'तस्येष्टेति तस्येष्टेत्यर्थः, 'तृप्तिकामकृतीति
भ्रमानधीनत्वार्थिकृतीत्यर्थः, 'मानाभावात्' विषयबोधाभावात्
ईश्वरेच्छायाश्च सम्प्राप्तविषयकत्वनिधमादित्यर्थः, 'कृतिसाध्यत्वेन'
भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वेन, 'आप्तेच्छेति भ्रमभिन्नेच्छेत्यर्थः । नन्वेवं

मानेऽपि तत्प्रकृतमाह 'अतएवेति, 'बलवदिति, तथाच यागो बलवदनिष्ठा-
ननुबन्धीष्टसाधनमित्येव साध्यं, अतएव तद्गर्भव्याप्त्युपदर्शनं प्रागुक्तं संगच्छत-
इति भावः । अप्तेदमगमिमतिवोजं भवेण तृप्तिकामकृते विषमक्षरे तथापि
व्यभिचार एव तस्य तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वात् । न चात्र
मानाभावः । वस्तुतस्तत्र तत्कृतिसाध्यत्वे तत्प्रकारकतदिच्छाया वक्ष्येप-
त्वात्तदिच्छायाः सकलप्रकारकत्वात्, अन्यथा घटस्य घटत्वेन तदिच्छाविषयत्वे
किं मानं । न च बलवदनिष्ठाजनकत्वमपि लिङ्गविशेषणं, भ्रमकृतजनताड-
नादौ तथापि व्यभिचारात् उक्तगत्वा तस्यापि मत्कृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छा-
विषयत्वात् तस्यानुमानिकत्वाभ्युपगमेन विधिवत्त्वादन्युपस्थितेच्च । न च

आविषयत्वेऽपि विशिष्टनिषेध उपपद्यते, अभिप्राय-

कुतो साधवमित्यतः पूर्वोक्तं साधवमेव विवृणोति, 'अभिप्राय-
विधिपक्ष इति, अचेदमस्तरसवीजं तन्नयेऽपि भ्रमानधीनत्व-
धमभिक्षलेच्छात्वादीनां प्रवेशादिपरीतमेव गौरवं आशादिस्त्रि-
दृष्टान्तेन स्त्रिद्वेन हेतुना स्त्रिद्वमात्रस्यैव इच्छाशक्तत्वानुमानाद्या-
प्रयोजकं श्लेनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिश्च श्लेनश्च
वक्ष्यदनिष्ठाननुबन्धित्वभ्रमाधीनकृतिसाध्यत्वनियमेन तत्र तादृश-
धमभिक्षेच्छाविषयत्वस्य बाधितत्वादिति ।

अत्र नम्याः आप्तत्वप्रकारकत्वं धमभिक्षत्वस्य न प्रवेशनीयं
किन्तु इच्छात्वेन इच्छैव विध्यर्थः, इष्टसाधनत्वादौ च निवृत्तव्यपणा

प्रकारान्तरौपस्थितस्यैव तस्य निष्कृविशेषकत्वं, कृतिसाध्यत्वस्याप्यशक्यत्वा-
पत्तेः तद्वदेव तस्यापि निष्कृविशेषकत्वसम्भवात् । एतेन यद्यापारविषयः
प्रयत्नो यस्याप्तेनेत्यत इत्यादिव्याप्तौ व्यभिचारो बोध्यः, एवञ्च भ्रमकृते
कल्लभक्षये विशिष्टनिषेधानुपपत्तिरेव उक्तगत्वा तस्यापि तत्कृतिसाध्य-
त्वेनेन्द्रेच्छाविषयत्वादिति दिक् ।

अन्वे तु अनुमितेर्यापकतावच्छेदकविषयकत्वादिसाधनत्वप्रकारकानु-
मितावपि प्रवर्तकस्वर्गसाधनताज्ञानमितो न भवतीत्यस्तरसमाहः ।

विधिस्वनेकधा भिद्यते क्वचित् क्रियाविधिः यथोद्भिदा यजेतेति, क्वचित्
सम्बन्धविधिः, यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपाणो भवतीति, क्वचिद्विशिष्टविधिः
यथा न जीर्णमजवद्वासा ज्ञातकः स्यादिति, अत्र हि नानुयानेभ्वितिवत्
पर्युदासकक्षयाया जीर्णमजवदन्यत्वविशिष्टवासोविधिरेवायं अग्न्यगतिक-
त्वात् । न ह्यत्र जीर्णत्व-मजवत्त्वाभ्यां विशिष्टं वासो निषिध्यते, विशिष्ट-
वासोनिषेधस्य विश्लेष्यवासोनिषेधेऽप्युपपत्तेर्नभस्याप्यन्वयापत्तेरेकविशिष्ट-
सोपादानापत्तेः । नाप्येकैकविशिष्टमेव निषिध्यते, वाक्यभेदापत्तेः, वि-

विधिपक्षे बलवदग्निष्टानुबन्धित्वमानुमानिकं दृष्ट-

ज्ञाघवात् सा चेच्छा वक्तुरेव बोध्यते नान्यस्य युग्मदसदादिपदवत्
 व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । न चेच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवृत्त्यादिहेतु-
 त्वात् तज्ज्ञानमनुपयुक्तमिति वाच्यं । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तावनुप-
 योगित्वेऽपि दृष्टसाधनत्वाद्यपेक्षया ज्ञाघवादेव तत्र प्रत्युपगमात् । न
 चेवं विधेर्ज्ञानत्व-गुणत्व-सत्त्वादिकमादाय विनिगमनाविरह इति
 वाच्यं । भवान् पाकं कुर्यात् अहं पाकं कुर्यां इत्याद्याज्ञादि-
 स्त्रिङ्स्त्र्येऽनुभवबलादिच्छात्वेन दृष्ट्यायां स्त्रिङः शक्तेरावश्यकत्वात्,
 न हि तत्र तत्तद्यागत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं, किन्तु सामान्यतो
 द्यागत्वादिकमेव तथा । न चाख्यातसामान्यस्यैव कृतित्वेन कृतौ
 शक्तिकल्पनात् कृतावपि विधिशक्तिरस्त्विति वाच्यं । तत्र तिल-

श्रेयसमात्रनिषेधेऽप्येवं । अतएव सुवाससा भवितव्यमिति श्रुतिरत्र मूल-
 मिति भद्रोक्तमपि युज्यते, निषेधकत्वे हि विधायकमूलकं कृतं न स्या-
 दिति । क्वचिद्गुणविधिः यथा सितासिते स्नायादित्यत्र नित्यविधिप्राप्त एव
 ज्ञानद्वये फलार्थं देशरूपो गुणो विधीयते । क्वचित् कालरूपगुणविधिः
 यथा मध्याह्न एव एकौद्विष्टं कुर्वीतिति । क्वचित् कारकरूपस्तद्विधिः यथा
 गोदोहनेन पशुकामस्येति । क्वचित् कालविशिष्टकर्म्मविधिः यथा अपरपक्षे
 मध्यं कुर्वीतिति । क्वचित् क्रमविधिः यथा दर्श-पूर्वमासाभ्यामिष्टा सोमेन
 यजेतेति । क्वचित् नियमविधिः यथा याजनाध्यापन-प्रतिग्रहैर्नाश्वकरो
 धनमर्जयेदिति, अत्र हि न धनार्जनं विधीयते रागप्राप्तत्वात्, नाप्यर्जनस्य
 याजनाद्यन्वयः क्वच्यद्यन्वयवत्तस्यापि रागप्राप्तत्वात् अप्राप्तस्यैव विधेयत्वात्,
 तथाचाप्राप्त इतरोपायनिषेध एवात्र विधेयः । क्वचित् परिसङ्ख्याविधिः
 यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र । नन्वत्रापि शश्वकादीनां पञ्चानां भक्ष्यं
 रागप्राप्तमेवेति तदितरपञ्चनखभक्ष्यनिषेध एव विधेय इति नियम-परि-

साधनताविधिपक्षे तु तदपि शक्यमिति गौरवमिति ॥

तस्मादेरेव शक्तावच्छेदकत्वेनाख्यातत्वस्यावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु क्तौ च योऽभयोरेव शक्तेरावच्छेदकत्वादिधिर्नार्थ एव क्तिसंज्ञानुपपत्तेः स्वर्गकामो ध्येतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यस्यावच्छेदकत्वात् तत्र शक्तानुपपत्तेः च इच्छाविषयत्वागतुल्यकृतिमान् स्वर्गकाम इत्यवच्छेदकत्वात् । अतएव इच्छाधनत्वादिशक्तिवादिनामपि क्तौ विधिशक्तिरावच्छेदकौ स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्तत्वेन स्वर्गकामोऽवच्छेदकत्वात् एव इत्यवच्छेदकत्वात्, क्तिसंज्ञाङ्गीकारे च इच्छाधनोऽवच्छेदकत्वात् शक्तिवादिनामपि स्वर्गकाम इति सर्वविधु-युत्पत्तिविरोधेनावच्छेदकत्वात् । न चेच्छात्वेनेच्छायां शक्तौ च कर्तव्यं भवत्येदित्यादिनिषेधविधेरप्रामाण्यापत्तिः कर्तव्यमवच्छेद-सापि इच्छाविषयत्वेन विषयतया इच्छाभावस्य बाधितत्वात् इति वाच्यं । इच्छाधनत्वशक्तिवादिनामिव तत्र अवच्छेदकत्वात् विधु-

सङ्घातोरन्वयवच्छेदविभाषणत्वात्तदभेदः इति चेत्, अत्र तदन्ति, यत्क्रियायां विषयेन कारकान्वयस्यैव निश्चयः अथा धनार्चने, न ह्येकस्यामेव धनार्चन-क्रियायां धान्य-प्रतिग्रहादयो भिन्निता अन्वीयन्ते, धान्य-प्रतिग्रहाभ्या-वेकस्य धनार्चनस्यासम्भवात् । परिसङ्घातान्तु वैवं, शशकादिमांसेन विभिन्नस्यैकस्य पिच्छस्यैकस्यामेव मत्तव्यक्रियायां अन्वयसम्भवात् । तदुक्तं

“ विधिरन्वयप्रतीति निश्चयः पाश्चिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसङ्घात न मुच्यते ” ॥ इति ।

अतु तावृष्टार्चने विकल्पेनोपायत्रयसम्बन्धे शब्दतः प्रतीयमाने क्त्यादीना-मन्वयवच्छेदकत्वात् सिद्धयति, न हि येषामेकान्वये अपरावन्वयविवरणस्योपां समु-पपत्तः सम्भवति, तथाचाभेतरुपायस्युदास एव शब्दतात्पर्यं प्राप्तत्वात् किञ्च

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः समाप्तः ।

पस्थापितस्य पापाजनकत्वस्यैव कस्यचनभक्षणेऽभावबोधनात् अन्यथा
तत्राप्रामाण्यं दुर्वारमिति प्रागेवावेदितत्वात् । न च तथापि पाकं
न कुर्याः पाकं न कुर्यामित्यादिसौक्तिकनिषेधसिद्धोऽप्रामाण्या-
पत्तिरिति वाच्यं । तत्र कस्यचनभक्षणात् सिद्धोपस्थापितायास्तत्तत्पुरुषेष्वा-
त्वेन वक्षिष्याया एव विषयतया अभावबोधनात् । यदा तत्रेष्वात्वे-
नैव वक्षिष्यायन्नेरभावो नञ्जा बोध्यते अन्यत्र सिद्धोऽन्वयिताव-
च्छेदकावच्छिन्नाभावबोधकत्वनियमेऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्याभ्युप-
गमादिति प्राञ्जः ॥०॥

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादरहस्यम् सम्पूर्णम् ॥०॥

न तत्र शब्दः प्रवर्तते अन्यलभ्यत्वात् वक्षिषिणासं प्रति धूमोऽस्तोति-
शब्दवत्, परिसङ्ख्यायान्तु नैवं तत्र भक्षणाक्रियायाश्च पक्षनखान्वये प्रतीते-
ऽर्थादितरपक्षनखान्वयो न व्युदास्यते उक्तगत्या तत्र समुच्चयसम्भवात् तत्रा-
वाचानन्वयगत्या अन्यपक्षनखभक्षणाभिषेधोऽत्र वाक्यार्थः, एवञ्च भक्ष-पक्ष-
पदयोर्विरोधकक्षणा तेन पक्षेतरे पक्षनखा न भक्ष्या इति वाक्यार्थः सिद्ध्यति,
तथाचोपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकल्पनादभावविधित्वाच्च नि-
यमापेक्षया दोषत्रयवती परिसङ्ख्यान्यागत्वेति तच्चिन्त्यं । याजनादिजन्य-
तत्तदर्जनेतरोपायव्युदासस्यार्थकभ्यत्वेऽपि कृष्यादिभिर्गार्ज्जयेदित्यस्याप्राप्तेः
अनन्वयगत्या नियमेऽपि निषेधस्यैव वाक्यार्थत्वौचित्यात्, अन्यथा कृष्यादिभि-
र्ज्जयेदेव तत्पन्न्यार्जन-सत्त्वन्वयव्युदासाभावादिति प्रकाशः ॥

अथापूर्ववादः ।

अथ स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं

अथापूर्ववादादरहस्यं ।

प्रसङ्गादपूर्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्राभाकराभिमतं गिराकर्तुं विचारानुसंग्यप्रयोजिकां विप्रतिपत्तिमादर्शयति, 'अथेत्यादिना, 'यद्विधिः' यद्विधिपदोपस्थापितार्थः, 'समभिव्याहृतक्रियाम्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थाम्वयी तदन्याम्वयी वेत्यर्थः, तदन्वयित्वञ्च तद्विधेयकत्वावच्छिन्नशब्दबोधप्रकारताश्रयत्वं, अत्र विधिकोटिः विधेः कार्य्यत्वे शक्तिवादिनां नैयायिकानां तन्नये स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्य्यत्वरूपेणापूर्वं शक्तिवादिनां प्राभाकराणां तन्नये स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमिति यागविषयकार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्येव वाम्बयबोधात् । अत्र विषयकत्वं अन्यत्वं, तच्च याग-कार्य्ययोः संसर्गः, कार्य्यत्वं कृति-साध्यत्वं, अपूर्वस्यापि कच्चिन्नचणादिना धातूपस्थापितत्वात् विधि-

---

प्रसङ्गादाह, 'अथेति, यद्यपि गुरुमते विधिः कार्य्यात्मा समभिव्याहृतक्रियाम्वयेव तथापि कार्य्यत्वांशमुभयवादिस्तिङ्गं सिद्धार्थमादायैव विप्रति-

वा यद्विधिः स समभिव्याहृतक्रियाम्बयी तदन्याम्बयी

समभिव्याहृतधातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेध-
कोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधिसमभिव्याहृतेति धातु-
विशेषणं, तदन्याम्बयित्वञ्च तदन्वयिभिन्नत्वं, यथाश्रुतस्य विरोधि-
कोटित्वाभावात् । इष्टसाधनत्वत्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षे द्वयो-
रसङ्गः इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि तस्यै विध्यर्थ-
कार्यत्वयादत्तः पक्षे 'यद्विधिरिति, इत्यञ्च यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनु-
गमाच्चोक्तदोषः । 'इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु
तद्रूपेण पक्षे प्रवेशः, 'इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमते,
'कार्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं । न च गुरुनये कार्यस्य धर्मिणो विध्यर्थतया
कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो
विध्यर्थत्वमिति वाच्यं । कार्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविधया
कार्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात् । वस्तुतस्तु तस्मिन् कृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं
न शक्यतावच्छेदकं, अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रति-
योगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा लाघवात्, कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव शक्यं
सिद्धः सामान्यशक्यं वा पक्षेतेत्यादिसौक्तिकस्यलानुरोधात् । अन्वय-
बोधोऽपि यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः
कृतिसाध्ययागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारको वेति
यथाश्रुतमेव साधु । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिसिद्धे-
रुद्देश्यतया बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य प्रकृत्यर्थत्वमन्वयमादाय नांगतः

पत्तिर्बाध्या, इष्टसाधनत्वं विधिरिति न्यायमतेनाभ्युपगमवादेन वा बोध्यं ।

सिद्धसाधनं, न वा कृतिसाध्यलेष्टसाधनत्वयोरन्यतरांगतः साध्य-
सिद्धिमादायार्थान्तरत्वं, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन च विध्यर्था
विशेषणीयः तेन वर्त्तमानत्वादेः कास्त्रस्य सङ्ख्यायाश्च तादृशविधि-
प्रतिपाद्यत्वेऽपि न तत्र विधिकोटावंगतौ बाधः, न वेष्टसाधनत्व-
त्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेऽंगतौ बाधः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्य
प्रवृत्तिविशेष्यांगे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात् । यदा सङ्ख्या-
कास्त्रातिरिक्तत्वेन विध्यर्थाऽपि विशेषणीयः, विधिग्रन्थत्वरूपस्य
विध्यर्थत्वस्य पञ्चतावच्छेदकत्वादिष्टसाधनत्वत्वादौ नांगतौ बाधः,
कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया नैतदसङ्गहः । निषेधसिद्धिस्तु पञ्च-
तावच्छेदकसामानाधिकरक्षेण उद्देश्या नातो बलवदनिष्ठाननुन्धित्वे-
ऽंगतौ बाधः । प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पञ्चतायां ओदन-
कामः पचेदित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्व-पाकमात्रविषयककृतिसा-
ध्यत्वादौ विधिकोटावंगतौ बाध इति, स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-
स्त्रीयतन्तद्विध्यर्थत्वेन पञ्चतासाभाय 'स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति
विधिविशेषणमिति भावः ।

नव्यास्तु विज्ञातविधितत्त्वार्थस्तु तदन्वयिणं पृच्छति, 'अथेति,
न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः, गुरुणा समं विवादे तु कार्यत्वं
विधिप्रत्ययग्रन्थतावच्छेदकं न वेति विप्रतिपत्तिरूहनीया विधि-
कोटिः परेषां । न च विधिप्रत्ययग्रन्थत्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थ-
त्यागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थान्तरप्रसङ्ग-

बद्यथौपादानिकं साधनत्वादिकं परमते यागेऽन्वेत्येव तथापि प्राथमिक-

वा, अत्र गुरुवः, नाहत्य क्रियाकार्यतया लिङ्ग बोध-

इति वाच्यं । धात्वर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया ता-
दृशान्वयबोधासम्भवात् अन्यथा पूर्वोक्तविप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठ-
कृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थे कृतावन्वयादपि नैया-
यिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति प्राङ्-
रिति दिक् ।

‘अत्र गुरुव इति, ‘अत्र’ विप्रतिपत्तौ प्रश्ने वा, ‘नाहत्येति, ‘आहत्य’
साक्षात्, अपूर्वकार्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा पश्चात् बोध्यत एवेति
भावः । ‘क्रिया’ यागादिः, ‘कार्यतया’ स्वर्गकामकृतिसाध्यतया । न
चेवं अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे
च बाध इति वाच्यं । तदन्वयित्वस्य शाब्दलघटितत्वादेव सिद्धसाध-
नानादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिक-
बोधत्वेन शाब्दलघटितत्वात्, औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभव-
त्वव्याप्यो धर्मविशेषः तद्वच्छिन्नं प्रति च औतानुपपत्तिज्ञान-
सचिवः शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुः अतएवानुपपत्तिज्ञान-
सचिवः शब्द एव पञ्चमप्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः^(१) ।

(१) न चैवमित्यादिः इति भाव इत्यन्तः पाठः गणुस्तके नास्ति ।

शब्दोपस्थितान्वयबोधस्तमभिप्रेत्येदं बोध्यं । ‘आहत्येति इष्टसाधनताज्ञा-
नात् प्रागित्यर्थः । ‘स्वर्गेति स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य नियोज्यत्वेन योऽन्वय-
बोधस्तत्र योग्यताज्ञानविरहादित्यर्थः । कुत एवमित्यत आह, ‘कामनेति
विशेष्यान्वयनन्वयिनो विशेषणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । न च कामनोपलक्षण-

यितुं शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविर-
हात्, कामनाविशिष्टस्य हि ममेदं कार्यमिति बोद्धृत्वं

‘स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र यो विधिवाक्यनियोज्य-
स्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकौभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः,
वक्ष्यमाणयुक्त्वा यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसा-
धनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञान-
विरहमेवोपपादयति, ‘कामनाविशिष्टस्य हीति, ‘ममेदं कार्यमिति
यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकेत्यर्थः, ‘बोद्धृत्वं’ शाब्दबोधो-
पयोगित्वं, तच्च कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाण-

मेव, अकामव्यावृत्तौपलक्ष्याभावात् विशेषणत्वे बाधकाभावाच्च । ननु कर्तृ-
त्वेनाधिकारित्वेन वा तदन्वयसम्भवे किं नियोज्यत्वेनेति चेत्, कृतिसम-
वायित्वरूपस्य कर्तृत्वस्य स्वर्गरूपफलभाविष्यत्तयाधिकारित्वस्य च का-
मनांशेऽनन्वयात् । न च कृतिजनकत्वेन कर्तृत्वेनान्वयोऽस्तु तच्च विशेषणौ-
भूतकामनायामपि अन्यथा बोद्धव्यत्वान्वयोऽपि कथमिति वाच्यं । न हि
न्यायमय इव फलकामना गुरुमतेऽपि साक्षात्प्रयत्नहेतुः, किन्तु ममेदं
कार्यमिति बोधद्वारेत्यस्यापि नियोज्यत्व एव विश्रामादिति वदन्ति ।

अन्ये तु शुचिविहितकालजीवित्वे सति फलकामनावत्त्वमिष्टोपायताज्ञान-
वत्त्वनाधिकारित्वं तच्च कामिनो यागे न सम्भवति तस्य क्षणिकत्वात् स्वर्गस्य
क्रमिकत्वात् । न च फलसाम्यलक्षणेनाधिकारित्वेनान्वयोऽस्त्विति वाच्यं ।
फलवत्त्वे ह्यधिकारिता तथा च तस्य क्रियान्वये सति प्रवृत्तौ सत्यां फलवत्त्व-
मित्यन्योन्याश्रयात् । नापि कर्तृत्वेनान्वयः, तथा हि स्वर्गकाम इत्यादि-
वाक्यं तावत् इच्छाविषयत्वेन स्वर्गं बलवदिष्टप्रतिपादकं । न चेदमन्यार्थं

नियोज्यत्वं, तत् कामनायास्तद्बोधोपयोगे सति भवति

क्रमेण कामनाया अपि तादृशशब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते, कामना-
विशिष्टस्य तु तादृशबोधोपयोगित्वं समवाधिकारणतया, 'नियोज्य-
त्वं' सकलप्रामाणिकसिद्धनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं, 'तदिति
स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः, 'तद्बोधोपयोगे
सतीति तादृशकार्यताबोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः, विशेष्यान्वयिन एव
विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगि-

भवति, नेष्टं परनिवृत्तये इति न्यायात्, किन्निवृत्तार्थतैवान्यस्य सर्वस्य
कामनापि तावत् काम्यार्थैव सा हि स्वर्गे भवन्ती तत्साधने इष्टोपायता-
धियं ततः कार्यताधियं तत्रोत्पाद्याधिकारिणं तत्र प्रवर्धं स्वर्गमर्च्छयतीति,
एवं यागोऽप्युपायतया स्वर्गार्थः, एवं स्वहेतुभूतापूर्वनियोज्यतया पुरुषोऽपि
स्वर्गार्थं एवेति न पुंसः कर्तृत्वेन क्रियायामन्वयः व्युत्पादितस्वर्गप्राधान्य-
भङ्गापत्तेः । तथा हि स्वर्गकामकर्तृको याग इत्यन्वये स्वर्गस्य कर्तृकोटि-
प्रवेशात् अन्यार्थत्वप्राप्तेः । ननु यजेतेत्यनेनोक्ता भावना शुद्धेन प्रातिपादि-
कार्येणान्वीयते उभयाकाङ्क्षावशात् तदनुयायिनी लिङुक्ता सङ्ख्यापि एक-
प्रत्ययोपात्तत्वात्, एवञ्चैकैव सङ्ख्या सुप्तिङ्भ्यामभिधीयते इति शब्द-
सामानाधिकारण्यं, तथाच भावनान्वयेन पुरुषः कर्ता भवन्नन्वीयते यागे
एवञ्चाधिकारित्वेनान्वये अधिकारियोऽस्माभे प्रवर्त्तकत्वायोगः तत्कथमेव-
मिति चेत्, न, पश्चात् कर्तृत्वादिनाप्यन्वयस्याभ्युपगमेन सर्वस्योपपत्तेः ।
अतएवैकादशाद्ये तथैव सिद्धान्तितमिति वदन्ति । ननु निरुक्तानियोज्य-
त्वमनुपस्थितं कथमन्वयप्रकार इति चेत्, न, योग्यतावच्छेदकप्रकारेणोप-
स्थित एव इतरान्वय इति क्लिप्ततरत्ववत् तस्य योग्यतावच्छेदकप्रकारेणोप-
स्थितं संसर्गरूपतयैव तद्भानमित्यप्याहुः । 'बोद्धृत्वमिति बोधजनकत्वमित्यर्थः ।

स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्यता-
बोधे सति स्यात्, एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्ग-
कामनियोज्यान्वययोग्यता । न च कालान्तरभाविस्वर्गे
क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो

त्वासम्भवात् । न च रूपवति रस इत्यादिवत्कामना चोपलक्षणमिति
वाच्यं । विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्थान्याय्यत्वादिति भावः । 'स
चेति, कामनायास्तादृशबोधोपयोग्येत्यर्थः, 'कामनानन्तरं काम्य-
साधनताबोधादिति, 'कामनानन्तरं' कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं,
यः काम्यसाधनताबोधः कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति
यावत्, तस्मात् कार्यताबोधे सति तन्न्यो यदि कार्यताबोधस्तदैव
स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात्, न हि कामनेव साक्षात्-
कार्यताबोधजनिका, असम्भवात् इत्यर्थः, अतः काम्यसाधनताज्ञानं
स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकं इति शेषः । 'स्वर्गकामेति स्वर्ग-
कामो यो नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकज्ञानमि-
त्यर्थः । नन्वेवं प्रथमं वेदाद् यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं
तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेर-
पूर्वशक्तेत्यत आह, 'न चेति, 'क्रिया' यागादिः, 'साक्षादिति

कामनायाः साक्षात् तद्बोधोपयोगे बाधात् तद्धारमाह, 'स चेति साक्षात्
जनकत्वबाधे द्वारानुपस्थित्या कामनायां तद्ग्रहोऽसम्भवीत्यतरे द्वारोप-
स्थितिर्वाच्या द्वारच्छेदसाधनताज्ञानं तदसम्भवे योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थ-
इत्यन्ये ।

बोधयितुमर्हति, आशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानु-
पस्थितेश्च तृतीयप्रकाराभावाच्च । अन्यथा तमादाय

अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्याधिकरणौभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मावत्त्वं साक्षात्साधनत्वं,
तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्तितावच्छेदका-
न्यथासिद्धानिरूपकधर्मावत्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः । साक्षात्-
साधनत्वस्याबोधने हेतुमाह, 'आश्रिति यागादेरिच्छाविशेषरूपस्य
तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः, परम्परासाधनत्वस्याबोधे
हेतुमाह, 'परम्परेति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकर-
णीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपक-
धर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्तितावच्छेदका-
न्यथासिद्धानिरूपकधर्मावत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यापूर्वस्यानुपस्थि-
तेरित्यर्थः । न चापूर्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्वंस्यतया
तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या इति
वाच्यं । परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्यन्तस्याधिब्या-
पारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् प्रथमं तज्ज्ञानं
विना तदन्वयबोधासम्भवादिति भावः । नन्वेतदुभयविलक्षणमेव
साधनत्वं बोधयिष्यतीत्यत आह, 'तृतीयेति, 'अन्यथा' तृतीय-

यद्यपि तन्मते श्यौपादानिकं तन्न शाब्दं, तथाप्युपादानसहकृतशब्दत्रय-
तया शाब्दाभ्युपगमादेतदुक्तं । 'स्वर्गेति साक्षात् स्वर्गसाधनताहमित्यर्थः,
अन्यथा क्रियातौल्ये दोषतौल्यादित्यवधेयं । एतच्च काम्यस्थले, निम्बे चेष्ट-
साधनताज्ञानं विनापि तन्मते कार्यताबुद्धेर्निर्गोचरान्वयसम्भवादित्यवधेयं ।

साधनत्वसम्भवात् कल्प्यमध्यपूर्वं न स्यात्, इष्टसाधन-
ताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः । कार्यताविधिपक्षे

प्रकारसत्त्वे, 'साधनत्वसम्भवादिति अपूर्वं विनापि यागस्य स्वर्ग-
साधनत्वसम्भवादित्यर्थः^(१) । 'कल्प्यमिति तव नयेऽप्यपूर्वकल्पना न
स्यादित्यर्थः, आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधन-
त्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयापूर्वकल्पनादिति भावः । नन्वेवं प्रथमं पर-
म्परासाधनत्वत्वरूपेण परम्परासाधनत्वान्वयासम्भवेऽपि सामान्यतः
स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेणाश्वयः स्यादित्यत आह, 'इष्टसाधनताविधिपक्ष-
इति सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य विधिर्यत्वपक्षे इत्यर्थः, 'अनुपपत्ति-
रिति साक्षात्परम्परोदासीनेन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्यन्त-
स्वाचित्व-तादृश्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं
विना सामान्यतोऽपि तत्साधनत्वान्वयासम्भवात् इति भावः । न च
साक्षात्परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वत्वमनुगतमेव दुर्व-
चमिति वाच्यं । स्वर्गत्वावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तिताव-
च्छेदकान्यथासिद्धमिहपकधर्मवत्त्वस्यैव तच्चात् । न चैवमव्यवधानां-
ग्रन्थाप्रवेगात् स्वतो व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणमसतोऽपि
नियतपूर्वसतः कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं । अन्यथासिद्धमिहपकत्व-
विशेषणेनैव तद्धारणात्, विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु
चावत्यो विजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्पूर्वक्षणवृत्तिनिष्ठत्वं
विजातीयस्वर्गात्पत्त्यधिकरणनिष्ठत्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ना-

(१) इति भाव इति ख० ।

अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न

भावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमिति यावत्, एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यं। कार्यत्वं कारणत्वज्ञातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्यत्वरूपेणापूर्वावगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथाच तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तर-कासं यागे परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्यापूर्व-निष्ठसाधनताघटितत्वात्। न च कार्यवत्साक्षात्साधनत्वस्यापि विधिर्यतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य एवान्वयादपूर्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं। तथापि कार्यमात्रस्य विधिर्यत्व-पक्षेऽप्रतीकारादित्यत्र आह, 'कार्यताविधिपक्ष इति कार्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः, मात्रपदादिदृष्टसाधनत्वमात्रस्य व्यवच्छेदः, तेन सञ्ज्ञादेर्विधिर्यत्वेऽपि न क्षतिः, कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यत्वपक्षे तु कार्यत्वमात्रस्य विधिप्रक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः, मात्रपदा-दिदृष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः, 'अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-जकरूपतयेत्यर्थः, 'साधनत्वं' पदानुपस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं, घटेन जलमाहरेदित्यादौ अपदार्थस्यापि क्लिष्टेतरत्वस्य भानवच्छाब्दमिति भावः। यद्यपि अपूर्वस्य कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वय-प्रयोजकरूपतया योग्यतात्वे शाब्दबोधात् पूर्वमपूर्वस्य तज्ज्ञानमस-म्भवि अपूर्वस्य शाब्दबोधात् पूर्वमज्ञानात् तथापि परमथे बोध-नीयपदार्थे योग्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने कश्चित्तस्याज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि

कश्चिद्विशेषः । अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताईं
क्रियाकार्यतानिर्वाहकं लिङ्गाद्यर्थः । ननु* स्वजाती-
येऽन्वयदर्शनं योग्यता दृष्टञ्च घृतपानस्याशुविनाशिनः

स्त्ववति कार्यत्वरूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकाम्यसाधनताज्ञा-
नत्वादिति निगम्यः^(१) । स्वयमुपसंहरति, 'अतदिति, 'स्वर्गसाधन-
ताईमिति साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थः, 'क्रियाकार्य-
तानिर्वाहकमिति कार्योपस्थितेरिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति
प्रसाक्षा क्रियायाः कृतिसाध्यतानिर्वाहकमित्यर्थः, 'लिङ्गाद्यर्थ इति,
आदिपदान्तव्यादिपरिग्रहः । 'सजातीयइति तत्सजातीये तत्-
सजातीयस्यान्वयदर्शनं संसर्गनिश्चयः तत्र तस्य योग्यता न त्वन्वय-
प्रबोजकरूपत्वमित्यर्थः, तथाच सामान्यतः फलसाधनत्वस्यान्वये
निश्चान्यतरधर्मवत्त्वस्य योग्यतात्वाभावात् परम्पराघटकापूर्वानुप-
स्थितावपि प्रथमं सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण परम्परासाध-
नत्वस्यान्वयः स्यादिति भावः । ननु सजातीयेऽन्वयदर्शनमप्यत्र
वासौत्यत आह, 'दृष्टञ्चेति, 'पुष्टिहेतुत्वमिति काम्यसाधनत्वत्वरूपेण
पुष्टिहेतुत्वमित्यर्थः, आशुविनाशित्वे काम्यसाधनत्वमेव साजात्य-
मिति भावः । 'पदार्थतावच्छेदकेनेति अन्वयितावच्छेदकरूपे-
त्वेत्यर्थः, 'प्रकृते चेति अग्निष्टोमेनेत्यादौ अग्निष्टोमत्वावच्छिन्ने

(१) निगमं इति ख० ।

* 'नन्विति तथाच न योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थः, 'आद्येति यथा चैवत्

कालान्तरे पुष्टिहेतुत्वमिति चेत्, न, यथाकथञ्चित् साजात्यस्यायोग्येऽपि सत्त्वेन योग्यताया अव्यावर्तकत्वापत्तेः पदार्थतावच्छेदकेन साजात्यस्याद्यजातः पयः पिवतीत्यादौ प्रकृते चासम्भवात् तस्मादन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं साजात्यं । अतएव द्रवद्रव्यत्वं सेककरणत्वे प्रयोजकं इत्ययोग्योवह्निः, तदिहाशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्यन्तस्थायिव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमतोऽपूर्वं विना साजात्यमेव न

स्वर्गसाधनत्वत्वावच्छिन्नस्यान्वयादर्शनादिति भावः । 'अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं साजात्यमिति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमित्यर्थः, योग्यतेति शेषः । 'सेककरणत्वे' सेककरणत्वान्वये, यद्ब्रह्मवत्तया ज्ञात एव यदन्वयधीस्तद्ब्रह्मवत्त्वमेव तदन्वयप्रयोजकं भवति च द्रवद्रव्यत्ववत्तया ज्ञातएव सेककरणत्वधीरिति द्रवद्रव्यत्वं तदन्वयप्रयोजकमिति भावः ।

केचित्तु तदन्वयव्याप्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत्त्वं द्रवद्रव्यत्वपदञ्च तद्विशेषपरमित्याहुः ।

'तदिहेति तथाचेहेत्यर्थः, 'अःशुविनाशिनः' यागस्य, 'फलजनकत्वे' स्वर्गजनकत्वान्वये, 'फलसमयेति स्वर्गसमयेत्यर्थः, 'प्रयोजकमिति, साक्षात् स्वर्गसमयपर्यन्तस्थायित्वस्य बाधितत्वादिति भावः । 'अपूर्वं' विना अपूर्वज्ञानं विना, 'साजात्यमेवेति स्वर्गसाधनत्वान्व-

तथाव्याख्यातं योग्यतास्तत्त्वे । 'प्रकृते चेति, प्रथमं तज्ज्ञानस्यासम्भव'दिति

वृद्धते घृतपानस्य तु वैद्यकोपस्थितधातुसाम्यमादाय पुष्टिसाधनत्वयोग्यताज्ञानं विज्ञस्य । अथ बाधकप्रमाणाभावो योग्यता । न च साधनत्वमात्रे बाधकं, साक्षात्तद्वाधेऽपि परम्परासाधनत्वमादाय तद्विश्रान्ति-सम्भवात् । न च योग्यानुपलब्ध्या द्वारस्य बाधात् परम्परासाधनत्वमपि बाधितं, संस्कारस्येव तस्य

यप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमेवेत्यर्थः । नन्वेवं पुष्टिकामो घृतं पिवेदित्यादौ आशुविनाशिनो घृतपानस्य कथं पुष्टिसाधनताज्ञानं फलपर्यन्तस्थायित्व-तादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वज्ञानाभावादित्यत आह, 'घृतपानस्येति फलपर्यन्तस्थायिधातुसाम्यरूपव्यापारमादायेत्यर्थः, 'विज्ञस्येति, अविज्ञस्य न भवत्यन्वयधीर्भवति वा घृतपानस्यैव स्थिरत्वभ्रमादिति भावः । भ्रमस्यागृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयं विशिष्टज्ञानं वेत्यन्यदेतत् यथार्थतात्पर्यस्य शाब्दबुद्धिसामान्यहेतुत्वाच्च तद्भ्रमान्नायोग्ये शाब्दधीरिति हृदयं । 'बाधकप्रमाणाभाव इति, तद्वर्णावच्छिन्ने तद्वर्णावच्छिन्नाभावप्रमाविरह-इत्यर्थः, न तन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमिति भावः । 'साधनत्वमात्र इति, यागत्वावच्छिन्ने स्वर्गसाधनत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रमेत्यर्थः, 'साक्षात्तद्वाधेऽपि' साक्षात्साधनत्वस्याभावेऽपि, 'तद्विश्रान्तिसम्भवात् इति स्वर्गसाधनत्वसत्त्वसम्भवादित्यर्थः । 'बाधात्' अभावनियम्यात्, 'बाधितं' निश्चिताभावकं, 'संस्कारस्येव तस्येति संस्कारस्येवातीन्द्रि-

भावः । 'संस्कारस्येवेति, अयोग्यस्य योग्यानुपलब्ध्या बाधोऽशक्य इति

सम्भवात्, अन्यथा वाच्येऽप्यपूर्वे क्रिया कामिकार्या
न स्यात् काम्यासाधनत्वात् । न हि यदेवायोग्यं
तत्पश्चात् योग्यं, अयोग्यत्वे च निष्फलः प्रयासः । न च
कामिकार्यमपूर्वं तदर्थिकार्या च क्रियेति वाच्यं ।
यागे रागादित्यनेन विरोधात् । तथापि द्वारानुप-

पस्य द्वारस्य सम्भवादित्यर्थः, तथाच योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य
द्वाराभावनिस्यथेऽपि न द्वारसामान्याभावनिस्यथसम्भवइति भावः ।
'अन्यथा' यागे स्वर्गसाधनत्वसामान्यस्यैवाभावे, 'वाच्ये' वाच्येऽपि,
कश्चित्तथैव पाठः, 'कामौति स्वर्गकामेत्यर्थः, 'यदेव' क्रियास्वरूपं,
'अयोग्यं' स्वर्गसाधनं, 'पश्चात्' अपूर्ववाच्यत्वज्ञाने, 'योग्यं' स्वर्ग-
साधनं, 'अयोग्यत्वे चेति स्वर्गसाधनत्वे चेत्यर्थः, 'निष्फलः प्रयास-
इति अपूर्ववाच्यताकल्पने यस्तव प्रयासः स निष्फल इत्यर्थः ।
'न चेति, 'कामिकार्यं' स्वर्गकामकार्यं, 'तदर्थिकार्या' अपूर्वार्थि-
कार्या, तथाच यागः स्वर्गसाधनमेव नेति भावः । 'यागे रागा-
दिति यागे रागादङ्गे वैधीत्यनेन विरोधापत्तेरित्यर्थः, तस्य हि
रागः स्वर्गादिफलेच्छा, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा वा, तथा
यागे प्रवृत्तिः अङ्गे च विधिरपूर्वं तदर्थितया प्रवृत्तिः, अन्यथा
स्वर्गार्थितया अङ्गे प्रवृत्तौ यागवदङ्गस्य प्रधानत्वापत्तेरित्यर्थ इति
भावः । शङ्कते, 'तथापीति, 'किन्त्विति, विधेः सामान्यत इष्टसा-

भावः । 'अयोग्यत्व इति यागादिक्रियाया अयोग्यत्वे तद्गोचरो यजमानस्य
प्रयत्नो विफल इत्यर्थः, ईश्वरस्य तत्कार्यताबोधनाय प्रयासो व्यर्थ इत्यन्ये ।
'न चेति तथाच यागः स्वर्गसाधनमेव नेत्यर्थः । 'याग इति रागः स्वर्गादि-

स्थित्या परम्परासाधनमिति ज्ञानं न भवेदिति चेत्, सत्यं, किन्तु स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं साक्षात्परम्परोदासीनं वस्तुगत्या परम्परासाधनत्वविषयकमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम् । यदि च साक्षात्परम्पराविशेषद्वयव्यतिरिक्तं सामान्यं नास्त्येव

धनत्वमात्रशक्तत्वादिति भावः । 'परम्परासाधनत्वेति साधनत्वत्वेन परम्परासाधनत्वविषयकमित्यर्थः, 'अयोग्यतयेति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वत्त्वभवन्मतसिद्धयोग्यताज्ञानविरहेणेत्यर्थः । ननु साक्षात्साधनत्व-परम्परासाधनत्वत्वाभ्यामतिरिक्तं साधनत्वमेव नास्तीत्यत आह, 'यदि चेति साक्षात्साधनत्व-परम्परासाधनत्वत्वातिरिक्तं यदि

पलेष्वा तथा तत्साधने यागे प्रवृत्तेरङ्गे वैधीविधिपूर्वकं तदर्थितयाङ्गे प्रवृत्तिरिति त्वदुक्तेन तवैव विरोधादित्यर्थः, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा राग इत्यन्ये । ननु न्यायनये यद्यपूर्वार्थितयैवाग्रे प्रवृत्तिस्तदा प्रथमं तदनुपस्थितौ मूकत्वमङ्गविधेः स्यात्, स्वर्गार्थितया चेत् तदा यागेनाविशेषात् विनिगमनाविरहात् तदङ्गत्वे न स्यादिति चेत्, न, स्वर्गान्वयाविशेषेऽपि पक्षसमभिव्याहारेण यत्र विधिवाक्यं प्रवर्तते तत्प्रधानमिति निर्णयादित्येवे । प्रथमं साधनत्वेनेष्टसाधनत्वेन वाङ्गविधिप्रवृत्तात्पूर्वकस्यनोत्तरमपूर्वकूपेष्टसाधनताज्ञानादङ्गे प्रवृत्तिरित्यन्ये । तदुत्तरमेवाङ्गविधिप्रवृत्तिरित्यप्याहुः । ननु विशेषविनाकृतं सामान्यज्ञानं कथमित्यत आह, 'वस्तुमर्त्तै, विशेषभानमस्त्येव विशेषरूपेण भाननियमोऽसिद्धः अतएव घटत्वेन नौषघटादेर्विशेषस्य भानादिति भावः । ननु नौषघटत्वाद्यतिरिक्तघटत्ववदुभयातिरिक्ततत्साधनत्वं नास्त्येवेत्यत आह, 'यदि चेति, 'योग्यमयोग्य-

तदा अननुगमः, किं वा विशेषयसि साक्षात्परम्परया वेति । न च यावद्विशेषबाधे तद्वाधितं, परम्परासाधनत्वेऽबाधादिति । मैवं । योग्यता हि स्वबाधकप्रमाविरहो वा सकलबाधकप्रमाविरहो वा, आद्ये वह्निना सिञ्चतीत्यादौ स्वबाधकप्रमा-तद्विरहौ समयभेदेन स्त इति तदेव योग्यमयोग्यञ्चेति प्राप्तं, द्वितीये तु योग्यानुपलब्ध्या तन्निश्चयोऽशक्यः परप्रमाया अयोग्यत्वात् । न च वाच्यं सकलबाधकप्रमाविरहः स्वरूपसन्नेव प्रयोजक इति, अयोग्ये योग्यताभ्रमादन्वयबोधाभावप्रसङ्गात् अन्यस्य तत्र बाधकप्रमासत्त्वात् । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेन बाधकप्रमाविरहो निश्चीयते

साधनत्वसामान्यं नास्तीत्यर्थः, 'तदाननुगम इति, भवन्मतेऽपि शक्यतावच्छेदकाननुगम इत्यर्थः^(१) । 'किं वेति, धर्मितावच्छेदस्यैकस्याभावादिति भावः । भ्रान्ताशङ्कां निराकरोति, 'न चेति, 'तद्वाधितं' साधनत्वसामान्यं बाधितं । 'परप्रमाया इति, अनुमानस्य च सर्वत्र सर्वदा अनवतारादिति भावः । 'अयोग्य इति, भवन्मत-इति शेषः, 'योग्यताभ्रमादिति निरुक्तयोग्यताभ्रमस्यैव सत्त्वादित्यर्थः,

(१) मीमांसकैकदेशिना इष्टसाधनत्वेऽपि शक्तिस्वीकारादिति भावः ।

ञ्चेति । न च विरहपदमत्यन्ताभावपरं, तन्निश्चयस्याशक्यत्वादिति भावः । 'अशक्य इति । न च नित्य-निर्दोषत्वेन वेदे तदनुमेयं, तस्यैव प्रथमं दुर्ज्ञेय-

इति चेत्, तर्हि प्राथमिकत्वात् सैव योग्यता । न च सा प्रकृते सम्भवतीत्युक्तं, किञ्चैकविशेषबाधे शाब्द-सामान्यज्ञानं तदितरविशेषप्रकारतानियतं छिद्रबाधे छिद्रेतरघटज्ञानवत् । न च द्वारानुपस्थित्या प्रकृते तथा घटते । एतेन यदुक्तं प्रशस्तरूपवान् चैव इत्यथ गौर-श्यामविशेषानवगमेऽपि रूपमात्रमवगम्यते तद्वत्

‘सैव’ अन्वयप्रयोजकरूपवत्सैव, ‘सम्भवति’ प्रथमं ज्ञाता सम्भवति । ननु योग्यतायाः संग्रहसाधारणं ज्ञानं शाब्दधीकारणं न तु निश्चयमात्रं तथाच स्त-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य सर्वत्र निश्चेतुमशक्यत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह, ‘किञ्चेति, ‘शाब्दसा-मान्यज्ञानं’ सामान्यप्रकारकशाब्दसामग्रीजन्यज्ञानं, यथाश्रुतन्तु न शक्यते प्रकृते सामान्यप्रकारकत्वे विशेषप्रकारकत्वसम्भवात् । ‘द्वारानुपस्थित्येति, विधेः सामान्यत इष्टसाधनत्वस्यैव शक्यता-वच्छेदकत्वादिति भावः । इदमापाततः छिद्रबाधे तदितरघटत्वेन घटविशेषधीवदत्तापि साक्षाद्बाधे तदितरसाधनत्वत्वेन व्यापारानु-पस्थितावपि साधनत्वधीसम्भवान्तस्यापि विशेषधर्मात्वादिति ध्येयं । ‘गौर-श्यामेति, गौर-श्यामयोर्थोविशेषो गौरत्व-श्यामत्वरूपः, ‘रूप-मात्रं रूपत्वं ।

त्वात् । वस्तुतः सर्वत्र तन्निश्चयासम्भवान्न सा योग्यतेति भावः । ‘प्रसङ्गा-दिति, तन्मते असंसर्गाग्रहत्वेऽपि न्यायनयमशुपेत्योक्तं । ननु न योग्यता-संग्रहः शाब्दधीहेतुः स्वरूपसती योग्यताप्रमा हेतुरित्यस्वरसाह, ‘किञ्चेति ।

विश्लेषानवगमेऽपि साधनत्वमात्रमिति तत्प्रत्युक्तं, तथै-
कविश्लेषबाधाभावेनौदासीन्यसम्भवात् ।

एतेन स्वर्गकामान्वयबलात् क्रियायाः फलसाधनत्वं
तद्व्याप्त्यप्यप्योः संस्कारस्यैव स्थायित्वं कल्प्यतां किम-

भट्टैकदेशिमतं दूषयितुमाह, 'एतेनेति, 'स्वर्गकामान्वयेति
स्वर्गकामीयकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'पटोः संस्कारस्येवेति भवन्नाते
पटोः संस्कारस्येवेत्यर्थः, तन्मतेऽनुभवस्यापि स्वैर्यकल्पनवैवोपपत्त्या
संस्कारकल्पनायां मानाभावेन यथाश्रुताशङ्कतेः, सर्वस्य संस्कारस्य
फलसमयस्याथित्वाभावात् 'पटोरिति, पटुत्वं स्यतिफलस्योपहितत्वं,

सामान्यघटितविश्लेषद्वयमध्ये नियमोऽयं बोध्यः, छिद्रेतरत्वप्रकारकघटत्वान-
वदित्वर्थः, अत्रेदं चिन्तयं यथा छिद्रबाधे छिद्रेतरत्वेन घटघोस्तथा साक्षा-
त्त्वबाधे तदितरकारकत्वेन द्वारानुपस्थितावपि तद्वीरस्य तस्यापि विश्लेष-
त्वात् । किञ्च परम्परासाधनत्वेनापि तद्वीरस्य छिद्रेतरत्ववद्बोध्यतावत्त्वा-
देव तन्मते तदुपस्थितिसम्भवात् । न च परम्पराघटकापूर्वस्य प्रागननुभवात्
नोपस्थितिरिति वाच्यं । न हि तन्मते अन्वयप्रतिबोधिना एवोपस्थितिर-
न्वयबोधाङ्गं । अपूर्ववाच्यत्वेऽपि तदनन्वयप्रसङ्गात् कार्थत्वेन घटादेरेव
अस्तिग्रहविषयत्वेन पदार्थस्मरणे तस्यैव विषयत्वात् तथाच परम्परासाधन-
त्वप्रकारकोपस्थितेर्वाच्यसमानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् । सा च न दुर्बला
वाक्यार्थानुभवकाक्षे च योग्यतावत्त्वात् परम्परात्वेनापूर्वमेव भासतां, तथाच
किमपूर्ववाच्यतया । न च पदाजन्यतया सोपस्थितिर्नाङ्गं, छिद्रेतरोपस्थि-
तावपि तुल्यत्वादित्येति प्रकाशः ।

भट्टमतं निरस्यति, 'एतेनेति । संस्कारस्यापि न सर्वस्य तथात्मव-

पूर्वेषु सङ्कल्पविशेषस्य यागस्याग्रे प्रत्यक्षानुपलब्धि-
रात्मविशेषगुणानां प्रथमक्षय एव स्वविषयकप्रत्यक्ष-
जननस्वभावात् अस्तु, न चैवं क्रियान्तरमपि तथा,

‘साधिलमिति कल्पपर्यन्तसाधिलमित्यर्थः । न च योग्यात्मविशेष-
गुणानां स्तोत्रोत्पन्नगुणनाशतया कथं यागादिरिच्छाविशेषरूपस्य
तावत्कालसाधिलमिति वाच्यं । साधिलानुगतस्यैकसाभावेन साध-
वात्तत्तद्भक्तित्वेनैव नाश-नाशकभावान्तश्च स्वर्गव्यक्तेरेव नाशकत्वाभुप-
नमात् । न च तत्तद्भक्तित्वेन नाश-नाशकभावेऽपि तत्तत्त्वस्योत्पन्न-
ज्ञानेषादिकं प्रति तत्तत्त्वपरितोषोयोषस्यस्तदुत्पन्नत्वेन नाशकत्वं
तथाच यागवदिसमानकाशीनज्ञानाद्यन्तरवदुयागादेराशुविनाशित-
भावस्यकमिति वाच्यं । एकस्मिन्नेव क्षणेऽनन्तक्षयसत्त्वेन विनिग-
मनाविरहाद्गन्तकार्थ-कारणभावसावश्यकतया साधवेन तत्तद्भ-
क्तित्वेनैव नाश-नाशकभावादिति भावः । नन्वेवं दिनान्तरेऽपि
यागस्य प्रत्यक्षापत्तिरत आह, ‘सङ्कल्पेति, ‘सङ्कल्पः’ इच्छा, ‘प्रथ-
मक्षय एवेति चतुर्थक्षयपूर्वक्षय एवेत्यर्थः, तेन विगम्यदवस्वप-
रामर्शादिरनुव्यवसाये न व्यभिचारः, अपेक्षाबुद्धेः क्षयप्रयावसाधिले
तदितरत्वेनात्मविशेषगुणोविशेषणीयः, तेन विगम्यदवस्वतदनुव्यव-
साये न व्यभिचारः । ‘क्रियान्तरमपीति ज्ञान-द्वेषादिकमपीत्यर्थः,

आह, ‘पटोरिति, ‘प्रथमक्षय एवेति उत्पन्नप्रथमक्षय एवेत्यर्थः, एतदपि
निर्विकल्पकानपेक्ष्यपक्षे ।

केचित्तु ‘प्रथमक्षय एवेत्यस्य द्वितीयक्षयान्तरक्षय एवेत्यर्थः, तेनानु-
मित्यन्तरं परामर्शानुव्यवसायसम्भव इत्याहुः ।

प्रमाणाभावात्, एवं लोकप्रसिद्धक्रियाकार्यत्वव्युत्पत्ति-
रपि भग्ना न भवतीति परास्तम् । स्वर्गसाधनतायोम्य-
तया स्वर्गकामान्वयः तदन्वये च स्थायित्वं इत्यन्यो-
न्याश्रयात् लोके धर्मिग्राहकमानेन क्रियायाः क्षणिक-
त्वनिश्चयाच्च ।

‘तथा’ वज्रतरुणावस्थाधि, ‘लोकप्रसिद्धेति’ ओदनकामः पचेते-
त्यादिलौकिकविधिसंज्ञसिद्धेत्यर्थः, ‘क्रियाकार्यत्वेति’ विधेराहृत्य
क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वमपीत्यर्थः, ‘स्वर्गसाधनतेति’ स्वर्गसाधनत्व-
रूपयोग्यतानिश्चये सतीत्यर्थः, ‘स्वर्गकामान्वयः’ स्वर्गकामीयकृतिषा-
ध्यत्वान्वयः, ‘स्थायित्वं’ स्थायित्वकरूपनं, स्थायित्वकरूपने च स्वर्ग-
साधनत्वनिश्चय इति शेषः, ‘लोके’ लोकस्य, ‘धर्मिग्राहकमानेन’
प्रत्यक्षेण, ‘क्षणिकत्वनिश्चयाच्चेति’ इदानीं नाहं यजे इदानीं मम
यागोनष्ट इत्याद्यभावनिश्चयाच्चेत्यर्थः, अन्यथा घट-तज्ज्ञानादेरपि
नित्यत्वापत्तेरिति भावः । इदमुपलक्षणं यागादेश्चावत्कालस्थायित्वे
दिनान्तरेऽपि तत्प्रत्यक्षापत्तिर्दुर्व्वारा, न हि सामग्रीसत्त्वे नियम-
सहसैरपि कार्योत्पत्तिर्वारयितुं शक्या, आत्मविशेषगुणस्थले तादृ-

ननु नान्योन्याश्रयः यथा स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या सिद्धः कार्ये शक्तिस्तथा
तत एव धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन क्रियाया एव स्थायित्वं कस्यतामि-
त्येवाह, ‘लोकेति’ क्रिया तावत् फलपर्यन्तो व्यापारः फलज्ञावच्छेदकं तस्य
यजेः सत्वध्वंस इति तन्नाशयोऽयं यज्यर्थः सिद्धः क्रियान्तरवदिति लोक-

ननु देवपूजार्थो यज्ञिः, पूजा चाराधना गौर-

ग्रनियमसत्त्वेऽपि गङ्गास्नानादिस्थले तादृग्रनियमे मानाभावेन^(१)
स्थाधित्वासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं ।

तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'गौरवितेति गौरवितनिष्ठप्रैति-
हेतुक्रियेत्यर्थः । यद्यपि गौरवितत्वं न स्नापेक्षयोत्कर्षवत्त्वं, उत्कर्षस्य
गुण-कर्षगतजातिरूपतया^(२) द्रव्ये तदसम्भवात्, नापि स्नानापापेक्ष-
योत्कृष्टधौमत्त्वं, मूर्खायां मातरि तदसम्भवात्, नापि स्नानपापे-
क्षया उत्कृष्टगुणवत्त्वं, राग-देषाधर्मात्कथ्यैरपि तथात्वापत्तेः, नापि
स्नानपापेक्षयोत्कृष्टसुकृतवत्त्वं, ऐन्द्रपदजनकसुकृतवति नीचेऽपि
तथात्वापत्तेः, स्नानपापेक्षयापकृष्टसुकृतवति मातृप्रभृतावव्याप्याप-
त्तेश्च । तथापि भक्तिविषयत्वं^(३) गौरवितत्वं, भक्तित्वञ्च प्रत्यक्षसिद्धो-

(१) सर्गकामो गङ्गायां स्नायादित्यादौ सर्वाङ्गीजलसंयोगादिरूपस्नाना-
दिक्त्रियायाः स्थाधित्वासम्भवादपूर्वकल्पनाया आवश्यकत्वाच्चेति भावः ।

(२) गुणगतजातिरूपतयेति ख० ।

(३) भक्तिविशेषविशेष्यत्वमिति ख० ।

सिद्धक्षिकत्वायाः क्रियाया न स्थैर्यं कथ्यते धर्मिणाहकमानवाधादि-
त्यर्थं इत्याहुः । तथाच प्रमाणान्तरबाधे न धर्मिकल्पनापि क्वायसौ,
अन्यथा प्रतीतध्वंसानामपि लोके तिरोभावमात्रकल्पने साङ्ख्यमतप्रवेश इति
भावः । एवमनुभवस्यापि स्थाधित्वे संस्कारोऽपि न कथ्येत तथाच संस्कार-
स्थैर्यप्ययुक्तं स्यादिति बोध्यं ।

तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, पिठभ्यो दद्यात् सन्ध्यामुपासीतेत्यादावपि

गौचविषयकसमूहात्मनश्चावृत्तः^(१) मानसत्वव्याप्योऽजातिविशेषः, तद-
वच्छिन्नं प्रति कारणञ्च नानैव कार्यमावृत्तिजातेः कार्यताव-
च्छेदकतानियमस्याप्रयोजकतया तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि
अतिविरहात् यथाकथञ्चित्तदनुगतकारणस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च ।
ननु तथापि अग्निमाराधयेदित्यादावन्वयानुपपत्तिः । न चाग्निना
सह गौरवितस्याभेदेनान्वय इति वाच्यं । गौरवितस्य पदार्थैकदे-
शत्वात् शोकं पचतीत्यादाविव क्रियाविशेषणतया नपुंसकलिङ्ग-
त्वापत्तेः । नापि गौरवितप्रौतावाधेयतया तदन्वयस्यस्याप्येकदेश-
त्वात् गौरवितसम्बन्धितया उपस्थितेऽप्येति चेत्, न, गौरवित-
प्रौतिहेतुक्रियारूपविशिष्टेऽग्नेः कर्मत्वान्वयात् । न चैवमग्नि-
निष्ठप्रौतेरस्माभ इति वाच्यं । धात्वर्थतावच्छेदकफलश्राद्धित्वं कर्मत्व-
मिति कर्मविभक्तेरेव तस्माभात् गौरवितादिषु खण्डग्रः शब्दा
प्रौतावेव वा आधेयतया तदन्वयात् । न च तथापि कृष्णमुपासीते-
त्यादावगतिरेव भगवतः कृष्णस्य प्रौतेरभावादिति वाच्यं । तथापि
विषयितायाः कर्मविभक्त्यर्थत्वात् सा च गौरवितप्रौतिहेतुक्रियाया-
मेवाप्येति । न च भगवद्विषयकक्रियाया गौरवितनिष्ठप्रौतिहेतुत्वं
बाधितमिति^(२) वाच्यं । प्रौतिहेतुपदेन प्रौतिस्यरूपयोग्यस्य विव-
क्षितत्वात् इति भावः ।

(१) गौचविशेष्यकसमूहात्मनश्चावृत्त इति ख० ।

(२) ईश्वरस्य गौरवितत्वेऽपि तन्निकृष्टप्रौतेरभावात् अन्यगौरवितनिष्ठप्रौते-
स्तावृत्तक्रियाया अजनकत्वाद्बाधितत्वमिति भावः ।

देवताप्रौतिरेवान्यत्रावृत्ता द्वारमित्यभिमानः । ननु मानान्तरं तत्र

वितप्रीतिहेतुः क्रिया, अतो देवताप्रीतिद्वारा यागस्य स्वर्गसाधनत्वं, प्रीतेः स्वस्विकत्वेऽपि प्रीत्यनुभवजनित-संस्कारद्वारा तत्सम्भवात् । अतएवाग्नेयादौ प्रीति-भागितया अग्नादेरुद्देश्यत्वमिति चेत्, न, यज् देव-पूजायां इति हि शाब्दिकस्मृतिः स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाखं । न च यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे स्वर्गस्य देवताप्रीतिसाध्यत्वे वा मानान्तरमस्ति । वस्तुतस्तु

नवास्तु भक्तिजन्यक्रिया चाराधना कृष्णसुपासीतेत्यादौ च वैषस्य नप्ता इत्यादाविव विषयतया एकदेशे भक्तावेव कृष्णादे-रन्वयबोध इति प्राञ्जः ।

‘देवताप्रीतिद्वारेति, तथाच किमपूर्वेषेति भावः । ननु प्रीतेः सुखस्वाप्नुविनाग्नि तथा ऋयं स्वर्गसाधनत्वमत आह, ‘प्रीतेरिति, ‘प्रीत्यनुभवजनितेति स्वस्वौकिकप्रत्यक्षद्वारा प्रीतिजनितेत्यर्थः, ‘तत्-सम्भवात्’ प्रीतेः स्वर्गसाधनत्वसम्भवात्, ‘आग्नेयादौ’ आग्नेयादि-शानसूत्रे, ‘प्रीतिभागितया’ तत्पञ्चप्रीत्याश्रयतया, ‘शाब्दिकस्मृतिः’ शाब्दिकानामर्थवाद इत्यर्थः, ‘स्मृतित्वात्’ अर्थवादत्वात् । नन्वर्थ-वादत्वेऽपि महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यमित्युच्यते, ‘वस्तुतस्त्विति, ननु विष्णुप्रीतिकामो विष्णुं ध्यायेदित्यादिश्रुतिरेव देवताचैतन्ये

स्वादित्वात्प्राञ्ज्याह, ‘न चेति, न चाविगोतत्वादिविशेषितस्मृतित्वाद् वेदोऽनु-मेय इति वाच्यं । अतुल्यतर्काभावादिति भावः । ‘यत्र चेति, न च यत्र

चेतने देवे मानमेव नास्ति यच्च च विष्णुप्रीतिकामा-
दिवादोऽस्ति तच्च विष्णुरेव प्रीतिः न तु विष्णोः
षड्यर्थलक्षणादोषात् विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषवाच-
कत्वं वेद एव कल्प्यते । न च देवपूजार्थयज्यन्वय-
बलात्तथा, अन्योन्याश्रयात् । नन्वेवं आग्नेयादीनां

मानमित्यत आह, 'चेतन इति, अतीन्द्रियप्रीतेरभावात् परकीच-
सुखस्यापराप्रत्यक्षत्वादतः सुखसिद्धिर्देवताचेतन्यविरहे न सम्भव-
तीति भावः^(१) । 'यच्च चेति, विष्णोः प्रीतिकामसं ध्यायेत् प्रीयते
भगवान् हरिरित्यादिश्रुतौ च मानाभाव इति भावः । ननु
विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषबोधकत्वं काप्यदृष्टपरमित्यत आह, 'विष्णु-
शब्दस्येति अन्यथा भवन्नयेऽपि विष्णौ प्रीतेर्बाधितत्वेन तस्मिन्-
प्रीतेः फलत्वासम्भवादिति भावः । 'देवपूजार्थेति स्वर्गकामोषवे-
तेत्यादौ देवपूजार्थकथञ्चान्ना देवतानिष्ठगौरवितप्रीतिहेतु-
क्रियात्वेन बोधनादित्यर्थः, 'तथा' देवतायाश्चेतन्यं, 'अन्योन्याश्रया-
दिति अञ्चान्नातोर्देवतानिष्ठप्रीतिहेतुक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देवता-

(१) चेतन इत्यादिः न सम्भवतीति भाव इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

विष्णोरित्यस्ति तच्च का गतिः, तच्च मानाभावादित्याहुः । न च वस्तु-
प्रीतिरित्यादौ का गतिः, तस्यापि प्रीतिविशेषवाचकत्वकल्पनात् । वस्तुतः
पूर्वे भागे देवताप्रीतिरित्यन्तरादृष्टं विना कथं तन्निर्वाहः, तदनुभवजनित-
संस्कारस्य च अजन्मस्यत्वादिना नाशे फलाभावप्रसङ्ग इति बोधं । 'अन्यो-

चेतन्यसिद्धिस्तिस्रिहौ च तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धिरित्यन्वोन्याम्रथा-
दित्यर्थः । इदमापाततः यज्धातोस्तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देव-
तानिष्ठचेतन्यसिद्धेरनुपसर्गात् महाजनपरिमृहीतशाब्दिकस्यतित-
एव तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धेः । किञ्च तस्यै चेतनस्य देवतात्वे
मानाभावेऽपि सहस्राद्यादिग्ररीरिणमभ्युपगच्छत्येव तत्प्रतीतिरेव
व्यापारोऽस्तु । न च प्रीतेः सुखस्याशुविनाशित्वात् संस्कारस्य च
स्रध्वंस-स्ररषेतराजनकत्वनिश्चयमादिदमप्ययुक्तमिति वाच्यं । तादृश-
निक्रमे मानाभावात् । वस्तुतस्तु देवतायाश्चेतनत्वेऽपि सर्व्वं च देव-
तायाः प्रीतेर्न व्यापारत्वसम्भवः वैष्णवं चरुं निर्वपेदित्यादिविधि-
बोधितवैष्णवयागादौ सुवर्षदानादौ च तदसम्भवात् । न च
तथापि विष्णुप्रीतिरेव व्यापार इति वाच्यं । विष्णुनिष्ठप्रीते-
र्बाधितत्वात् । न च तथाप्याग्नेयादियागस्रले श्रावण्यकाम्वादि-
प्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु किं तथापूर्व्वण्येति वाच्यं । देवतानिष्ठप्रीतेः
स्वर्गव्यधिकरणत्वेन व्यापारत्वासम्भवात् एतत्पुरुषीययागजन्यदेव-
ताप्रीतितः पुरुषान्तरस्यापि स्वर्गप्रसङ्गात् तत्तत्पुरुषीयत्वान्तर्भा-
वेन कार्य्य-कारणभावेऽनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् गौरवाच्च । अथ
देवतानिष्ठप्रीतिर्न व्यापारः किन्तु देवताविषयकस्वप्रीतिः, प्रीतिस्वा-
नुरक्तिः, एवं यच्च विष्णुप्रीतिकामादिवादोऽस्ति तथापि विष्णुविष-
यकप्रीतिरेवार्थः, अन्यथा विष्णुत्वादेः प्रीतिनिष्ठत्वे विष्णोः प्रीति-
कामः प्रीयते भगवान् हरिरित्यादिश्रुतेः सर्व्वसिद्ध्याया अपला-
पापक्षेति चेत्, न, यागादेः साक्षाद्देवताविषयकानुरागजन-
कत्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेनापूर्व्वदारैव काशान्तरे तज्जनकत्वस्य वक्तव्य-

तथा अपूर्वस्यावश्यकत्वात् कल्प्यत्वाविशेषेण विनिगमनाविरहेषा-
पूर्वसिद्धेर्दुर्वारत्वाच्च इत्येव दूषणमवसेयं ।

केचित्तु यागादिगोचरसंस्कार एवावश्यकत्वाद्वापारोऽस्तु किम-
पूर्वेषु स च संस्कारो न स्मृतिनाश्रयतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नोऽपि तु
स्वर्गनाशः । न च संस्कारस्य विषयाजन्यतया यागादिगोचरसंस्कारस्य
कुतो यागादिव्यापारत्वमिति वाच्यं । यागादेः स्वर्गोचरसौकिक-
प्रत्यक्षद्वारा स्वविषयकसंस्कारजनकत्वसम्भवात् अतएवानुमित्यादित्र-
मितपरकीययागादिगोचरसंस्कारवतो न स्वर्गानुत्पत्तिस्यस्य धामजन्य-
त्वाभावात् । न चैवं घटादिसौकिकप्रत्यक्षजन्यसंस्कारं प्रत्यपि घटादे-
र्जनकत्वापत्तिरिति वाच्यं । तत्र मानाभावात् अत्र तु साधवतर्कसह-
कृतस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात् । अथैवं गङ्गास्नानादिस्थले
परकीयगङ्गास्नानादिसौकिकप्रत्यक्षजन्यतद्गोचरसंस्कारतोऽपि स्वर्गप्र-
सङ्गः कुष्ठाद्युपहतत्वः अन्वस्य च प्रत्यक्षासम्भवात्^(१) गङ्गाजलसंयोगात्
स्वर्गानुत्पत्तिप्रसङ्गश्चेति चेत्, तर्हि तथापूर्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादि-
स्थलेऽपूर्वं मानाभावात् अज्ञातयागादेरनभ्युपगमादित्याहुः ।

ननु फलसाधनत्वान्यथे फलसमयस्थायित्व-तादृशव्यापारोधावक-
त्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयाग-ऐन्द्रदधिभाग-ऐन्द्र-
पयोद्यागात्मकयागचयरूपस्य दर्शस्याग्नेयाष्टाकपालयाग-उपांशुधा-
गाग्नीसोमीधैकादशकपालयागात्मकयागचयरूपस्य पौर्णमासस्य चा-
वान्तरकक्षिकापूर्वचयं चयं विना षड्जन्येकपरमापूर्वजनकत्वम-
नुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां सहानवस्नानादतो दर्श-पौर्णमासाभां

(१) कुष्ठाद्युपहतत्वात् प्रत्यक्षासम्भवादिति ग० ।

घर्षां ह्यधिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्वकारण-

थवेत स्वर्गकाम इत्यादिप्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या तच्च परमापूर्वनाशककृत्तिकापूर्वषट्कं कस्यते इति तव
सिद्धान्तो व्याहृतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं
परमापूर्वसाधनताज्ञानस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं'
साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वे, 'क्षणिकत्वादिति
आशुविनाशित्वादित्यर्थः, परम्पराघटकानुपस्थितेति शेषः ।
'कथमिति कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या
कृत्तिकापूर्वकल्पनमित्यर्थः । यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि
परमापूर्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्या-
पि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्वस्यापि वाच्यतयेति भावः । न च
तथापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कृत्तिका-
पूर्वाणि न कस्यन्ते अपि तु आग्नेयादिवोधकप्रत्येकवाक्यात्
कृत्तिकापूर्वापस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसाधनत्वावगमः
प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यं । अपसिद्धान्तात्
आग्नेयाष्टाकपाक्षो भवत्यमावास्यायामित्यादिप्रत्येकविधिवाक्यानां
दर्श-पौर्णमासस्वरूपमात्रबोधकतया कृत्तिकापूर्वाबोधकत्वाच्चेति नि-
गम्यः । आशुविनाशित्वेन प्रतिसंज्ञिते कर्षणि यद्रूपेण फलस्य

न्याश्रयादिति पूजार्थकयज्यन्वये सति देवताचैतन्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च
पूजार्थकयज्यन्वय इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । तुल्यन्यायतया शङ्कते, 'नन्विति,
आग्नेयोऽष्टाकपाक्षो भवत्यमावास्यायामैन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामित्यादयः
यदुत्पत्तिविधयः दर्श-पौर्णमासाभ्यां बनेतेति विधिवाक्यार्थोभूतप्रधानापूर्व

त्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनेति चेत्, न, काम्ये अपूर्व-

कास्त्रान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्पथे तत्पर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्यत्वरूपेण परमापूर्वं बोध्यते तथाच कार्यत्वरूपेण तत्त्वगता दर्शादीनां यास्या तच्च च परमापूर्वत्वरूपेण कास्त्रान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न कार्यत्वरूपेण कास्त्रान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं कार्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यव्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादतः परमापूर्वसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्यत्वरूपेण सामान्यतस्मात्साधनत्वग्रहः उत्तरकास्त्रस्य स्वर्गसमयस्थायिकार्यान्तराजनकस्य तादृशकार्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव पर्यवस्यति तच्च साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वाद्दतः पवम्पराजनकत्वं तच्चावान्तरव्यापारं विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कश्चिकापूर्वाणि कल्पन्ते स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कास्त्रान्तरभावित्वप्रतिसन्धानान्तत्पर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तस्मात्साधनत्वग्रहसम्भव इति गुढाभिसन्ध्या समाधत्ते, 'काम्य इति दर्श-पौर्णमासाभ्यां चजेत स्वर्गकाम इति काम्यविधावित्यर्थः, 'अपूर्ववाच्यत्वस्त्रिताविति कार्यत्वरूपेण परमापूर्ववा-

प्रति दधिहोमादीनां साधनत्वं बोधयन्ति, तेषां तस्मात्साधनत्वे तन्निर्वाहाय बहुत्यन्तपूर्वाणि कल्पन्ते, एवञ्च सर्वत्र प्रधानोभूतमपूर्वं वाचं। उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यातीति तस्मिद्भ्रान्तः स न स्यात् क्रमिकप्रधानापूर्वं प्रति क्षणिकानामाग्नेयादिकर्मणामयोग्यतया साधनत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः। 'काम्य इति, यकस्योत्तरागोचरतया तत्पूरणक्षमः कश्चिकापूर्वबोधक-

वाच्यत्वस्थितौ आग्नेयादौ तद्वारा साधनत्वस्य योग्य-
तासम्भवात् न तु प्रथमं ।

अवस्थितावेवेत्यर्थः, 'तद्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्वद्वारा साधनत्व-
स्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेषाम्बन्धे इति शेषः । 'योग्यतास-
म्भवात्' योग्यताज्ञानसम्भवात्, 'न तु प्रथममिति न तु परमापूर्व-

बन्धप्रधानविधिरेव, तथाच प्रथमप्रवृत्तात् तस्मात् अपूर्वमेव प्रतीते अपूर्व-
द्वारेव स्वर्गं प्रति यागस्येव नियोगं प्रति आग्नेयादीनां कारयतास्त्विति
प्रतीतावेवाग्नेयादीनां नियोगसाधनताधीरुदेति, तावत्पर्यन्तस्यायिथ्यापार-
वत्त्वरूपयोग्यताया ज्ञानात् न तु प्रथममुत्पत्तिविधिप्रवृत्तिरिति भाव-
इत्याहुः । तच्चिन्त्यं, न हि खं प्रति खं साधनं, तथाच तद्वारोभूतापूर्वा-
नुपस्थितौ परमापूर्वकारयताबाधे कथं योग्यताज्ञानं, कथं वा साक्षात्-
साधनताबाधे परम्परासाधनत्वप्रकारकधीः । न च तज्जातीयपरमापू-
र्वोपस्थितौ स्थायिथ्यापारवत्त्वरूपयोग्यतानिश्चयसम्भव इति वाच्यं । तज्जा-
तीयसंस्काराद्युपस्थितावुक्तयोग्यतानिश्चयसम्भवे प्रधानापूर्वस्यापि वाच्यता-
नापत्तेः । तन्न तज्जातीयमिति चेत्, न, सर्वथा साजात्यस्य प्रकृतेऽप्यसम्भ-
वात् गुणत्वादिना साजात्यस्य तत्रापि सम्भवात् प्रकृते तन्न योग्यताघटक-
मिति तुल्यमिति । अत्राहुः देहान्तरोपभोग्यस्वर्गे आम्बुविनाशिक्रियायाः
साक्षात् साधनताबाधे बुक्कस्तत्र योग्यताज्ञानविरहः, प्रकृते च परमापूर्वं
प्रति साक्षादपि तस्य हेतुत्वसम्भवे योग्यताज्ञानसम्भवः । न च यौगपद्या-
मावात् न तथा, ऋत्विग्भिरनेकैरेकदा क्रियमाणाणां यौगपद्यस्यापि सम्भ-
वात्, अग्रे च यस्मानेककर्तृकत्वप्रतिसन्धाने अग्रिमग्रिमनाशादनुपपत्त्या
प्रथमप्रवृत्तौ साधनतानिर्व्वाहार्थमुत्पत्त्यपूर्वं कथ्यत इति, तदिदमुक्तं 'तद्वा-
रेति तत्प्रतीतेत्यर्थः ।

वाच्यत्वं विनेत्यर्थः, स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काष्ठान्तरभावित्वप्रति-
सन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्यन्तस्त्रायिव्यापारोपधाद्यकत्वस्य द्यो-
ग्यतात्वात् कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्यन्त-
स्त्रायिव्यापारोपधाद्यकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नस्य काष्ठा-
न्तरभावित्वाप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः । एतच्चापाततः स्वर्गस्य का-
ष्ठान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्ग-
साधनत्वान्वयेऽप्यपूर्वापस्त्रितिं विना द्योग्यताज्ञानसम्भवात् ।

केचित्तु दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र विधिप्रत्य-
यस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्यत्वरूपेण
कक्षिकापूर्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वाव-
गमः न तु प्रथममेव परमापूर्वसाधनत्वावगमः । न च प्रथमं कार्य-
त्वरूपेण कक्षिकापूर्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्वपर्यन्तस्त्रायित्वं
न गृहीतमिति वाच्यं । द्वितीयबोधे परमापूर्वं स्वर्गपर्यन्तस्त्रायि-
त्ववत् प्रथमबोधे कक्षिकापूर्वं स्वर्गपर्यन्तस्त्रायिव्यापारसमयस्त्रायि-
त्वभावेऽपि बाधकाभावादिति समाधत्ते, 'काम्य इति दर्श-पौर्ण-
मासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्यविधावित्यर्थः, 'अपूर्ववाच्य-
त्वस्त्रिताविति कार्यत्वरूपेण कक्षिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वस्त्रितावित्यर्थः,
'नङ्कारा साधनत्वस्येति कक्षिकापूर्वद्वारा परमापूर्वसाधनत्वस्येत्यर्थः,
'अन्वय इति शेषः, 'द्योग्यतासम्भवात्' प्रथमं द्योग्यताज्ञानसम्भवात्,
'न तु प्रथममिति, परमापूर्वसाधनत्वावगम इति शेषः । न चैवं
प्रतीतपरमापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कक्षिकापूर्व्याणां कस्यत्वमिति
विद्वाङ्मत्याघात इति वाच्यं । प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसा-

धनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्व्याणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वं
इत्वेव तदर्थात् इति भाव इत्याहुः ।

ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वे स्वर्गं च दर्श-पौर्णमासयोर्द्वयोः
केन रूपेण जनकत्वमिति चेत्, उच्यते, दर्श-पौर्णमासोभयसाधार-
णेन दर्शल-पौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्वं
विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं विजातीयापूर्वजनकतावच्छेदकतथैव
तद्वैजात्यसिद्धिः । न च दृष्ट-चक्रन्यायेन दर्शल-पौर्णमासत्वाभ्यामेव
जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्पर-
व्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं । कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौ-
रवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्यन्तस्य विध्वर्थत्वाभावात् । न च
तत्रापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्मादाय विनिगमनाविरहात् कार्य-
कारणभावत्रयमावश्यकमिति वाच्यं । केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च
फलानुत्पादस्य वारणाय कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव
विनिगमकत्वात् । यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शं दर्शलस्य दर्शं
विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते
किन्तु दर्शपूर्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं पौर्णमासोत्तरकृत-
एव दर्शं दर्शलमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शल-पौर्णमासत्वाभ्यामेव
जनकत्वं न तु व्यापकजात्या अतिरिक्तजातिकल्पने गौरवात्
अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण
कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते
दर्शं एव दर्शलं तदा दर्शलैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतु-
तया । न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति

वाच्यं । केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शानुत्पाद-
 प्राक्काष्ठ एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेत्,
 न, दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि
 हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य
 पौर्णमासावृत्तित्वात् । एतेन पयोषागात्मकदर्शचरमथागस्यैव पयो-
 षागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरसं । दर्श-पौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्वे-
 षामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् । अयोभयसाधारणवैजात्येन
 हेतुतापत्ते जातेरव्यासष्ववृत्तितया आग्नेयादिषागषड्भ्यश्च एव
 आग्नेयादिषत्किञ्चिद्व्यागानन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः कारण-
 तावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्व-पौर्णमास-
 त्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि^(१) पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तरगततथा
 यत्किञ्चिद्व्यागे कृते एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेत्, न,
 परमापूर्वं प्रति व्यापारोभूतानां कलिकापूर्वषड्भागामपि तत्तद्रूपेण
 दृष्ट-चक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वषड्भागं सम्बद्धतया वा तदभावा-
 देव तत्र परमापूर्वानुत्पादात् । ननु तथापि दर्श-पौर्णमासस्यै
 कियन्त्वपूर्वाणीति चेदत्र प्राञ्चः, प्रथमतः पौर्णमासचक्षेण प्रत्येकं
 कलिकापूर्वचथं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं अन्यते एवं दर्शच-
 क्षेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्वचथं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं
 अन्यते ततश्चाभ्यां परमापूर्वाभ्यां चरमं परमापूर्वान्तरं अन्यते
 इति न चापूर्वाणीत्याहुः ।

(१) दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यां हेतुत्वपक्षेऽपीति ग० ।

न्यासु मध्यमपरमापूर्वदये मानाभावात् षड्भिः कक्षिकापूर्वे-
रेव चरमं परमापूर्वं अन्यत इति सप्तापूर्वाणि । न च पूर्वपूर्वक्रिया-
भिर्जनितैः पञ्चभिः कक्षिकापूर्वैः सह उत्तरक्रियैव चरमं परमा-
पूर्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकक्षिकापूर्वेष्वेति वाच्यं । तस्या-
पि स्रोत्तराङ्गदक्षिणादानादिसाचिव्येनैव परमापूर्वजनकत्वोपगमेन
तावत्काष्ठानवस्थित्या चरमकक्षिकापूर्वस्त्रीकारात् दक्षिणादानाद्यु-
त्तराङ्गस्य साचादेव परमापूर्वहेतुर्न तु तत्र द्वारापेक्षेति प्राञ्जः ।

षड्भ्यसासु षड्भ्यः कक्षिकापूर्वभ्य एव स्वर्गोपपत्तेः चरमपर-
मापूर्वेषुपि मानाभावः । न च स्वर्गं प्रति षष्टामपूर्वाणां षडपूर्व-
सम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं । तवापि
परमापूर्वं प्रति षडपूर्वाणां षडपूर्वसम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च
हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव । यदि
षडपूर्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनैव इतरथा तु षट्त्वेन
इत्यन्वदेतदित्याञ्जः ।

तदसत् परमापूर्वाभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोप-
पोगितानुपपत्तेः, न हि दक्षिणादानं साचात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात्
आशुविनाशित्वाञ्च, तच्चान्यस्यापि पृथगपूर्वस्य स्त्रीकारे किमपराङ्गं
परमापूर्वेषु, परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साचादेव
हेतुत्वं इत्युक्तमेव । न च परमापूर्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्वाणां दक्षि-
णादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं । तवापि
षडपूर्वाणां दक्षिणादानादिजन्यापूर्वस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन
तुल्यत्वात्, मम तु कक्षिकापूर्वषट्कं परमापूर्वजनन एव द्वारं न

तु स्वर्गहेतुः मानाभावात् सागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् ।

ननु तथापि नवावृत्त्यादिस्थले दृश्यापार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं तत्र नवावृत्तित्वादिर्जातित्वाभावात् । न च तथापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपत्वत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वं अपेक्षाबुद्धिस्य प्रत्येकसङ्ख्यपूर्वकनवावृत्त्यादिव्यावृत्ता यास्या इति वाच्यं । प्रत्येकनवावृत्त्यादिमात्रवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे अन्वुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे असम्भवात् । अथ चण्डीपाठावृत्तितत्त्ववलेतरवत्वत्वादिना स्वप्नादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्यं कारणतावच्छेदकसम्बन्धस्य स्वर्गं प्रति परमापूर्वमेव परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वतरापूर्वसामान्यमेव दृशादिसङ्ख्यवदेषां प्रत्येकावृत्तिजन्यकक्षिकापूर्वत्वकादिद्वारैव परमापूर्वजननात् प्रत्येकसङ्ख्यपूर्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वतो नवावृत्त्यादिस्थलीचप्रत्येकावृत्तिजन्यकक्षिकापूर्वस्य न वैकल्यमतः कक्षिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठमादिनैव हेतुत्वं कार्यतावच्छेदकस्य चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जातिविशेष एव धारावाहिकपरमापूर्वदद्यादिवारणाय परमापूर्वतरेति नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकस्याच्च परमापूर्वतात्पाद इति चेत्, क, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वत्वस्य एकस्यानुगतत्वाभावेन तेन रूपेणानुसमसम्भवादिति । यैवं । नवावृत्तित्वादेरपि नवत्वात्

ननु* यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातवेदित्यथ
ब्राह्मणवधोऽयमस्य शतयातनाहेतुत्वावगमे यथा दुरि-
तापूर्वं कल्प्यते^(१) तथेहापीति चेत्, न, अवगुरेत् यात-
वेत् इत्यथ हेतु-हेतुमतोर्लिङ्गित्यनुशासनात् लिङ्गा
अवगोरख-शतयातनयोर्नियतं पौर्वापर्यं बोध्यते प्र-

दिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात् नवकल्पः
पठेत् दग्धपार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेदित्यादावपि तादृशज्ञानविशेष-
एव धार्यः, तादृशज्ञानविशेषश्च परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतु-
रिति शङ्केपः । प्रतिबन्धिन्मरमाश्रुते, 'नन्विति, 'शतयातनेति
शतवर्षावच्छिन्नयातनेत्यर्थः, 'यातना' नरकविशेषः, 'तथेहापीति
तथा स्मर्गकामो यजेतेत्यादावपि स्मर्गसाधनत्वावगमानन्तरं परमा-
पूर्वकल्पनमस्त्वित्यर्थः, 'नियतमिति कारण-कारणव्यावृत्तान्वया-
शिद्धिपशुष्टयानिरूपकनियतपूर्ववर्णितावच्छेदकधर्मवत्त्वमात्रमित्यर्थः,

(१) यथा दूरितापूर्वकल्पनमिति ख०, ग० ।

* प्रतिबन्धिमाश्रुते, 'नन्विति, 'शतयातना' नरकविशेषः, तथाप्यात्र
वव वा गतिः सा समापीति भावः । 'नियतमिति अन्यथासिद्धि-
पशुष्टयरहितनियतपौर्वापर्यमित्यर्थः, तेन मध्यवर्तिकल्पनं निर्व्वहति,
अन्वया दृष्टरूपादौ तत्कल्पनापत्तेरिति भावः । नन्वेतदप्याप्तुविनाशिनं
मध्यवर्तिज्ञानेन विनाऽयोग्यतया दुर्य्यहं अन्यथा अन्यथासिद्धिपशुक्-
रहितनियतपौर्वापर्यवसन्नस्य कारणात्वस्यापि ग्रहे बाधकाभावाद्

त्यक्षेणानुभव-स्मरणयोरिव, तच्च साधनत्वे साधनसा-
धनत्वे वा उभयमपि मध्यवर्त्तिघटितमिति दूरित-

तेन 'मध्यवर्त्तो'त्यादि सङ्गच्छते, 'साधनसाधनत्वे वेति च सङ्गच्छते,
नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु तदुत्पत्त्यधिकरणघणनिष्ठोत्तरत्वसम्-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितामवच्छेदकत्वमित्युक्तमेव । नन्वन्यथा-
सिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वात्प्रबोधने कथं दुरितापूर्वकल्पनं दुरितापूर्व-
कल्पनं विनापि तादृशपूर्ववर्त्तिलोपपत्तेरित्यतश्चाह, 'तच्चेति, प्रकृत-
इति शेषः, 'साधनत्वे' श्रतयातनापरम्परसाधनत्वे, 'साधनसाधनत्वे
वा' श्रतयातनासाधनसाधनत्वे वा, सम्भवतीति शेषः, साक्षात्साधन-
त्वस्य बाधितत्वादिति भावः । 'घटितमिति व्याप्तमित्यर्थः, 'इह
त्विति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ त्वित्यर्थः, 'विध्यनुशिष्टेति प्रवर्त्तक-

जितं नैयायिकैः । एतेनोक्तस्य मध्यवर्त्तिज्ञानं विना ग्रहसम्भवेऽपि
इष्टसाधनता दुर्यहा सा हीष्टसहभावनिर्म्मिता, तत्सहभावस्य क्षयिकस्य
व्यापारनिर्म्मितशरीरमेव यागस्य स्वर्गकाधनत्वं तत् कथं व्यापाराप्रतीती
प्रतीयतां एकदेशस्यापरिघयादिति परास्तं । एवमप्यन्यथासिद्धनियत-
पूर्वसत्त्वादिरूपकारणत्वबोधे बाधकानभिधानादिति । अत्राहुः, उक्त-
स्तिष्ठा नियतपूर्वार्थमात्रं बोध्यते तस्मान्नावगुरित्यमिति निषेधक-
वेदभागेनावगोरणाभावविषयकापूर्वकार्यत्वे बोधिते तदन्यथानुपपत्त्या
अवगोरणस्य श्रतयातनाहेतुत्वनिबन्धनपूर्वत्वमित्यनुमीयते । न ह्यवगोरण-
स्यानिष्टसाधनत्वं विना तदभावविषयकापूर्वकार्यत्वमुपपद्यते, प्रत्युत राम-
प्राप्तमवगोरणमेव कुर्यात् तथाचोत्तरकालानुमितकारणत्वनिर्वाहाव

कल्पनं संस्कारवत्, इह तु विध्यनुशिष्टा लिङ् कार्य-
तामाह । किञ्च कामी काम्यादन्यत् काम्याव्यवहित-

ज्ञानजनकत्वेनाभिमतेत्यर्थः, 'कार्यतामाहेति, कार्यतान्वयबोधे चेष्ट-
जनकत्वमेव योग्यता तज्ज्ञानञ्चाशुविनाशिनो यागस्य स्वर्गसमय-
साधिव्यापारजनकत्वज्ञानं विनाऽनुपपन्नमिति कार्येऽपूर्वरूपव्यापारे
लिङ्ः शक्तिरावश्यकौति भावः । नन्ववगुरेदित्यत्रान्यथासिद्धिश्चतु-
ष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वाच्च लिङ्पर्यन्ते श्रतयातनारूपा-
निष्टसाधनत्वस्यावगोरणेऽस्माभस्मिदृत्त्यनुपपत्तिः । न च तादृशनि-
यतपूर्ववर्त्तित्वाच्च लिङ्प्रत्ययादवगतौ प्रमाणान्तरात् साधनत्वा-
वगम इति वाच्यं । तथा सति यजेतेत्यादिप्रवर्त्तकस्येऽपि तथा सुव-
चनेन तत्राप्यपूर्ववाच्यत्वानुपपत्तेरित्यस्वरसान्नास्तु आशुविनाशिनः
फलसाधनत्वान्वये फलसमयसाधिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता तथापि
अपूर्वकामनां विना यागे प्रवृत्त्यनुपपत्त्या अपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञान-
सावश्यकत्वेनापूर्वशक्तिरप्यावश्यकौत्याह, 'किञ्चेति ।

केचित्तु साधवाश्रितयतपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेव निवर्त्तकमिति तत्र
साधनत्वानवगमेऽपि न क्षतिः । न चैवं प्रवृत्तावपि नियतपूर्ववर्त्ति-
ताज्ञानमेव हेतुरस्तु किं साधनताज्ञानार्थं प्रवर्त्तकस्येऽप्यपूर्ववाच्य-

दुरितकल्पनं यागे तु नैवमिति न प्रतिबन्धिरिति दिक् । 'इह त्विति तत्र
शोक्तयोग्यताज्ञानविरहादिदोष इति न तौल्यमित्यर्थः । इतोऽपि क्रियायां
न कार्यतान्वय इत्याह, 'किञ्चेति, नित्ये व्यभिचारादाह, 'कामीति, काम्ये
व्यभिचारादाह, 'काम्यादन्यदिति । न च पाकत्वात् पाकः कार्य इत्यनु-

साधनतया ज्ञातमेव कर्त्तव्यतयाऽवैतीति नियमात् न

तथेति वाच्यं । तच्च प्रवृत्त्यर्थं साधनताज्ञानाननुसरणादपि तु प्रवर्त्तककार्यताज्ञानार्थं कार्यतास्वयबोधे च फलबलेन काम्यसाधनत्वस्यैव योग्यतात्वादिति न कोऽप्यत्राखरस इत्याहुः ।

‘काम्यादन्यदिति यः काम्यभिन्नत्वे सति यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्यताज्ञानविषयो भवति सोऽवश्यं तदव्यवहितसाधनतया ज्ञातो भवतीति नियमार्थः, अत्र यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वमाचोक्तौ अपूर्वमादाय इविराद्युपादाने व्यभिचार इति प्रवृत्तिहेतुकार्यताज्ञानविषयत्वपर्यन्तं, अपूर्व-यागोभयगोचरकार्यतासमूहास्त्वन्मनविषयत्वेनापूर्वमादायापूर्वं व्यभिचारवारणाय विषयताविशेषज्ञाभार्थं सत्यन्तोपादानं, विषयताविशेषः प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकीभूतकार्यतांग्रे विशेष्यत्वं, यत्कामनापदेन च कृतिसाध्यत्वाप्रकारकचतुर्दशककामना विवक्षिता, तेन चिकीर्षात्मकयागगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि यागमादाय यागे न व्यभिचारः, न वा इविराद्युपादानगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वाद्भविरादिमादाय यागे व्यभिचारः, प्रवृत्तिश्च प्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेनापूर्वकामनया कृते चैत्यवन्दनादौ न व्यभिचारः । न च साध्ये ज्ञातत्वस्य भ्रम-प्रमासाधारणस्य प्रवेगज्ञान व्यभिचार इति वाच्यं । प्रकृतेऽपि स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वभ्रममादाय सिद्धसाधनापत्त्या साध्ये प्रमाविषयत्वरूपज्ञातत्वपर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति मन्तव्यं । ‘कामिन-

मितौ व्यभिचारः, तन्मते तत्रापि तदपेक्षाभ्युपगमादित्याहुः । न च तन्मते

क्रियायां कामिनोऽन्वयो योग्यः । न च तृप्तिकामस्य पाके प्रवृत्तेर्ब्यभिचारः, ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः, तृप्तिकामना तु तत्कामनोपयोगिनी न तु साक्षात्, अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्तिर्न स्यात् । काम्यसाधनत्वं प्रवर्तकं साधवादिति चेत्, न, भोजनकामस्य सिद्धौ-दनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यौदनद्वारा भोजन-

---

रति स्वर्गकामनामाचवत इत्यर्थः, 'अन्वयः' प्रवृत्तिविषयत्वं, 'योग्यः' यक्ष्णी, क्रियायाः स्वर्गव्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः । तथा-शापूर्वकामनयैव यामे प्रवृत्तेरपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञानस्यावश्यकत्वेना-पूर्वे शक्तिरप्यावश्यकीति निर्गवः । 'तृप्तिकामस्येति, पाकस्य दृष्ट्य-स्वहितसाधनत्वाभावादिति भावः । 'तत्कामनेति ओदनकामने-त्यर्थः, 'न तु साक्षादिति, प्रवृत्तिहेतुरिति शेषः । 'अन्यथेति तृप्तिकामनाया ओदनकामनासम्बन्धात्कत्वाभावे इत्यर्थः, 'साधनसाधने' तृप्तिसाधनस्यैव साधने तन्नावन्यथासिद्धे पाके इति यावत्, 'प्रवृत्तिर्न सादिति तन्मते तृप्तिकामस्य प्रवृत्तिर्न सादित्यर्थः, काम्यसाधनता-ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः । 'काम्यसाधनत्वमिति साधन-तत्साधनसाधारणं काम्यप्रयोजकतामाचमित्यर्थः, 'साधवादिति कारककारणव्यावर्तकान्यथासिद्धत्वाप्रवेशेन साक्षात्साधनत्वमपेक्ष्य

अख्यत्व-साधनत्वयोरेकदा भाने विरोध इति वाच्यं । वादिभेदेनाविरोधा-विनाशः । अत्रान्येदमेदमादावादोष इत्यन्ये । 'काम्येति, तथाच व्यापके

साधनत्वाविशेषात्, विशेषणं तु यथाव्यवहितसाधनं
पाकः तत् न काम्यं यच्च काम्यं तच्च नाव्यवहितसाधनं
पाकइति न प्रवृत्तिः । ननु पाकस्य सिद्धौदनद्वारा
भोजनसाधनत्वं न सम्भवति द्वारस्यासाध्यत्वात् ओद-
नान्तरद्वारा च तथा प्रतिसन्धाने अव्यवहितविशेष-
ण्येऽपि कुतो न पाके प्रवर्तते ओदनान्तरे द्वारे साक्षा-
त्साधनत्वादिति चेत्, न, पाकस्य भोजनसाधनत्वे

साधवादित्यर्थः, 'साधनत्वाविशेषात्' प्रयोजकत्वाविशेषात्, 'विशेषणे
त्विति साक्षाद्विशेषणे त्वित्यर्थः, 'यच्च' ओदने, 'अव्यवहितसाधनं'
साक्षात्साधनं, 'तच्च काम्यमिति, सिद्धत्वादिति भावः । 'यच्च'
भोजनं, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं । इदमापाततः बलवदनि-
ष्टानुबन्धिलज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्त्यभाव-
सम्भवादिति ध्येयं । 'पाकस्य' सिद्धपाकस्य, 'भोजनसाधनत्वं' भोजन-
प्रयोजकत्वज्ञानं, 'द्वारस्येति यस्य यद्द्वारं तस्य तत्साध्यत्वनिश्चि-
दित्यर्थः, 'तथा प्रतिसन्धान इति भोजनप्रयोजकत्वप्रतिसन्धान-
इत्यर्थः, 'अव्यवहितविशेषणे' साक्षात्त्वविशेषणे, 'ओदनान्तर इति,
तस्यासिद्धत्वेन तच्चौदनत्वरूपेण काम्यत्वस्यापि सम्भवादित्याग्रहः ।
'भोजनसाधनत्वे' भोजनप्रयोजकत्वज्ञाने, 'विशेषणस्य' विशेषणरूपेण

अव्यवहितपदवैयर्थ्यामिति भावः । 'यच्चेति ओदन इत्यर्थः, 'यदिति भोजन-
मित्यर्थः, 'ओदनान्तरेति, तस्यासिद्धत्वेन काम्यत्वमित्यभिमानः । 'ओदन-

विशेषस्याप्रयोजकतया ओदनमाषस्य द्वारत्वात् तस्य च साध्यत्वाविवादात् । ओदनविशेषे च सिद्धे ओदन-
कामनाविरहात् न तुल्यत्वं । नन्वोदने सिद्धत्वात् यथा
न कामना तत एव द्वारतापि न, अथौदनान्तरस्या-
सिद्धत्वमादाय^(१) द्वारता तर्हि कामनापि स्यात्
तस्यासिद्धत्वादिति चेत्, न, पाकस्यैकविशेषद्वारता-
बाधो न विशेषान्तरद्वारताविरोधी सकलविशेषस्यैकच

ओदननिष्ठद्वारताज्ञानस्य, 'द्वारत्वात्' द्वारतया ज्ञानात्, 'तस्य'
ओदनत्वाग्रस्य, 'साध्यत्वाविवादात्' पाकसाध्यत्वाविवादादित्यर्थः ।
ननु तथापि पाके प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यता दुर्वारिवेत्यत आह, 'ओदन-
विशेष इति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धौव सामान्येच्छाविच्छेदात् । न च
तथापि ओदनत्वरूपेण कामना सम्भवत्येवेति वाच्यं । तादृशकाम-
नादग्रायां^(२) प्रवृत्तेरिच्छत्वादिति भावः । भावमविद्वानाग्रहते,
'गन्धिति, 'द्वारतापि' द्वारताज्ञानमपि, 'द्वारता' द्वारताज्ञानं ।
भावमुद्घाटयति, 'पाकस्येति, 'द्वारताविरोधी' सामान्यतोद्वारता-

(१) ओदनान्तरमसिद्धमादायेति ख० ।

(२) तादृशकामनयेति ग० ।

विशेषे चेति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धौव सामान्येच्छाविच्छेदादिति भावः ।
आश्रयमविद्वान् अहते, 'गन्धिति, आश्रयमुद्घाटयति, 'पाकस्येत्वादि ।
नन्वेवमपूर्वं कामिकर्तव्यतया न बुध्यते काम्याद्यवहितसाधनत्वेन प्रथमं

द्वारत्वासम्भवात्, एकविशेषसिद्धौ तु तस्माच्चकामना
विच्छिद्यते, न हि सकलविशेषसिद्धत्वेन सामान्यकाम-
नाविच्छेदः, सकलविशेषसिद्धेरसम्भवेन तदनुच्छेदप्रस-
ङ्गात्। अथ वा काम्यादन्यत् साक्षादसाधनत्वेन घाय-
मानं यत्कर्त्तव्यतया कामी बुध्यते तत्काम्याव्यवहित-
साधनमन्तरा कृत्वैव। यद्वा काम्यादन्यत् कामी प्रथमं
काम्याव्यवहितसाधनं कर्त्तव्यतयाऽवेति पश्चात् तद्-

ज्ञानविरोधीत्यर्थः, 'तस्माच्चकामना' सामान्यकामना, यागेऽपूर्वार्थि-
तया प्रवृत्तौ "यागे रागादङ्गे वैधीति सूत्रविरोधात्, अन्यथा
व्याप्तिमाह, 'अथ वेति, 'असाधनत्वेनेति तदसाधनत्वेनेत्यर्थः,
'कर्त्तव्यतया' तत्कामकृतिसाध्यतया, 'काम्याव्यवहितेति तदव्यव-
हितसाधनजनकतया ज्ञानैवेत्यर्थः, अत्र स्वर्गस्यापि स्वर्गकामकृति-
साध्यताज्ञानविषयत्वात् स्वर्गं व्यभिचारवारणाय विषयताविशेष-
ज्ञाभार्थं 'काम्यादन्यदिति, एवमयेऽपि। 'तद्दारेति काम्याव्यव-
हितसाधने कार्यताज्ञानदारेत्यर्थः। न च यागस्य स्थिरत्व-निर्वा-
पारत्वभ्रमवतोविनाशपूर्वकार्यताबोधं यागकार्यताबोधाद्ब्यभिचार-
इति वाच्यं। गुह्यनये तद्भावात्तन्नये कार्यत्वासंसर्गाद्यस्यैव तपो-

तद्बोधाभावादित्यस्यैराह, 'अथ वेति। 'यदेति, न च यत्र साक्षात् साधन-
एव कामिप्रवृत्तित्तत्र व्यभिचार इति वाच्यं। परम्परासाधननिरुपप्रवृत्ति-
प्रयोजकेच्छावतः कामिपदेन विवक्षितत्वात्। न चैवमपि स्थिरत्व-निर्वा-
पारत्वभ्रमवता कामिना यत्र यागः कर्त्तव्यतया बुध्यते तत्र व्यभिचार इति

द्वारा अव्यवहितसाधनमिति प्रथमं यागे कामिका-
र्थताबोधोऽयोग्यतापराहत एव ।

उत्तानास्तु विवादविषयोलिङ् समभिव्याहृत-
क्रियान्वितकार्यताबोधिका प्रमाणलिङ्त्वात् लौकिक-

दद्यादिति भावः । 'अयोग्यतापराहत इति काम्याव्यवहितसाधने
कार्यताज्ञानात्मकयोग्यताज्ञानविरहपराहत इत्यर्थः ।

'उत्तानास्त्विति नैयायिकोत्ताना इत्यर्थः, उक्तबाधकमनिराह-
त्यानुमानेन यागान्वितकार्यताबोधकत्वसाधनादुत्तानत्वं, न हि
बाधकसत्त्वेऽनुमानसहस्रैरपि विषयसिद्धिरिति भावः । 'विवादविष-
योच्छिद्धिति, लौकिकलिङ् अंगतः सिद्धसाधनवारणाय 'विवाद-
विषय इति स्वर्गकामोयजेतेत्यादावित्यर्थः, 'समभिव्याहृतेति 'स-
समभिव्याहृतधाल्थर्वविशेष्यककार्यत्वप्रकारकबोधजनित्यर्थः, अपूर्व-
स्यापि क्रियात्वात् सिद्धसाधनवारणाय स्वसमभिव्याहृतेति । न
चापूर्वकार्यताबोधानन्तरं यागेऽपि कार्यताबोधात्सिद्धसाधनमिति
वाच्यं । अपूर्वोपस्थितेः प्रागिति साध्ये विशेषणौघत्वादिति भावः ।
'प्रमाणलिङ्त्वादिति कार्यत्वप्रमापकलिङ्त्वादित्यर्थः, तेनावगुरे-

वाच्यं । परम्परासाधनविषये आशुविनाशित्वज्ञानवत्त्वेन कामिनो विशेष-
त्वात् । 'विवादविषय इति, एतच्च सम्प्रदायमते लौकिकलिङ्गा अंगतः
सिद्धसाधनवारणाय । अपूर्वस्यापि क्रियात्वेन सिद्धसाधनादाह, 'समभि-
व्याहृतेति । न चावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः, लिङ्विशेषहेतुत्वे तात्पर्यात्,

लिङ्-वत्, लिङ्-पस्थाप्यं कार्यत्वं समभिव्याहृतक्रिया-
न्वितं लिङ्-पस्थाप्यकार्यत्वत्वात् पचेतेतिकार्यत्ववत्,

दित्यादौ हेतु-हेतुमतोर्लिङ्गित्यादिना विहिते आसंज्ञा-प्रार्थना-
दिविहिते च लिङ्गि न व्यभिचारः । न वा कुर्यादित्यत्र व्यभिचारः
तत्र धात्वर्थं कार्यत्वस्य बाधेन कार्यत्वप्रमापकत्वाभावात् । न चैवं
कुर्यादित्यत्र कथं व्यभिचारं वक्ष्यतीति वाच्यं । 'गान्धावित्युप-
न्यान्वयोरेव तदुद्भावनात् ।

केचित्तु 'उत्ताना इत्यस्य मीमांसकोत्ताना इत्यर्थः, निर्धुम्निक-
मतमाह्वय स्तपचहानिकर्तृतया चोत्तानत्वं, इत्यस्य 'प्रमाणलिङ्-
त्वादिति यथाश्रुतमेव साधु, हेतु-हेतुमतोर्लिङ्गित्यादिना विहि-
तस्यासंज्ञादिविहितस्य च सिद्धार्थकतया प्रमाणाभावेन व्यभिचा-
राभावात् । न च तथापि कुर्यादित्यत्र व्यभिचार इति वाच्यं ।
अन्धानुमानइयवदेतदनुमानेऽप्यस्य दोषसोहनौयत्वादित्याहुः ।

'लिङ्-पस्थाप्यमिति विवादास्यदलिङ्-जन्या कार्यत्वोपस्थितिः
स्वजनकलिङ्-समभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यककार्यत्वप्रकारकबोधजनिका
लिङ्-जन्यकार्यत्वोपस्थितित्वादित्यर्थः, अतएव कार्यत्वस्यैकत्वेऽपि पचे-
तेत्यादिकमादाय सिद्धसाधनं, न वा कार्यत्वस्यानुगतस्य सुखादि-
वृत्तेर्थागेऽपि सत्त्वेन व्यभिचाराभावाद्धेतौ उपस्थाप्यान्वैयर्थ्यमिति

'लिङ्-पस्थाप्यमिति । नन्वत्र सिद्धसाधनं कार्यत्वस्यानुगतस्यैक्येन लिङ्-पस्थाप्य-
स्यैव तस्य कदाचित् क्रियान्वयात् एवञ्च हेतौ व्यर्थविशेष्यत्वं कार्यत्वमात्र-
स्यैवाव्यभिचारादिति चेत्, न, लिङ्-जन्या कार्यत्वोपस्थितिः तत्क्रियान्वित-

यागो वा कार्यत्वान्वितः लिङ्सम्बलितधातुप्रतिपाद्य-
त्वात् पाकवदित्यनुमानात् क्रियाकार्यत्वावगमेनापूर्व्वं
कल्प्यमिति, तत्र प्रथमे यागान्वितकार्यत्वबोधकत्वं
लिङ्गे बोध्यते न तु क्रियते । न च योग्यताज्ञानं
विना तत्सम्भवतीत्युक्तमेव । न हि योग्यतादिकं
विनैव तदनुमानप्रामाण्यप्रयोजनमाषादन्वितमभि-
धीयते शब्देन, नान्यौ, कुर्यादित्यत्र व्यभिचारात्
वेदस्यानुवादकतापाताच्च ।

ध्येयं । 'यागो वेति यागः स्वप्रतिपादकधातुसमभिव्याहृतलिङ्-
जन्यकार्यत्वप्रकारकज्ञानविशेषः लिङ्समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यत्वात्
पाकवदित्यर्थः, 'लिङ्पदं विधिलिङ्परं, तेनावगुरेदित्यादौ न
व्यभिचारः । 'क्रियाकार्यत्वावगमेनेति क्रियाकार्यत्वावगमस्य प्रामा-
णिकत्वेनेत्यर्थः, दूषयति, 'तत्रेति, 'बोध्यते' अनेनानुमानेन बोध्यते,
'इत्युक्तेवेति, दूषणमिति शेषः, 'अन्वितमभिधीयत इति शाब्द-
बोधोऽन्यत इत्यर्थः, तथाच बाध इति भावः । 'कुर्यादित्येति
तत्र धात्वर्थे कार्यत्वस्य बाधेन साध्याभावादिति भावः । इदमुप-
सङ्गं उक्तक्रमेण बाधोऽपि बोध्यः । श्रोतुरुक्तानुमानामन्तरमेव

कार्यत्वबोधिका लिङ्जन्यकार्यत्वोपस्थितित्वादित्यत्र तात्पर्यात् । 'कार्य-
त्वान्वित इति लिङ्जन्यकार्यत्वप्रकारकबोधविशेष इत्यर्थः, 'लिङ्पदस्य
विधिलिङ्परं अतो नावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः । दूषयति, 'तत्रेति,
तथाच बाध इति भावः । 'कुर्यादिति, धातु-प्रत्ययोपस्थाप्यकृतयोः

नन्वपूर्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थस्वर्ग-
कामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या उपस्थिते शक्ति-
र्ग्रहीतव्या । न च शाब्दानुभवात् पूर्वं अपूर्वमुप-
स्थितं,^(१) मानाभावात् अपूर्वत्वव्याघातात् अवाच्य-

विधिप्रवृत्तिरिति^(२) पराशयं मत्वा दूषणमाह, 'वेदस्येति, इदमा-
पाततः भिन्नप्रकारारकतयाऽनुवादकत्वाभावादिति मन्तव्यं ।

'व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिग्रहासम्भव इत्यर्थः, 'समभि-
व्याहारान्यथानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागे
कृतिषाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'ग्रहीतव्येत्येतेनेमांश्चयः । ननु अन्य-
थानुपपत्त्या जन्मान्तरीयमंस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यत-
आह, 'अपूर्वत्वव्याघातादिति, शाब्दबोधान्पूर्वं प्रमाणान्तराविषय-

(१) अपूर्वोपस्थितिरिति क० ।

(२) वेदप्रवृत्तिरितौति ग० ।

परस्परमन्ययादिति भावः । न चाभेद एवाग्वयः, भिन्नप्रकारोपस्थितिं
विना तदभावात् अत्र बाधोऽपि बोध्यः । ननु तद्वाच्यो हेतुर्वाच्य इति
न व्यभिचार इत्यत आह, 'वेदस्येति वेदप्रतिपाद्यकार्यत्वादेर्बोधवच्छेदक-
तया प्रागेव सिद्धेस्तरानुमानयोः स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थः । न च भिन्नप्रकार-
कत्वान्नानुवादकत्वमिति वाच्यं । समानविषयत्वेन तथात्वमितिमतेनोक्त-
त्वात् । वस्तुतो नैवमनुवादकत्वं अन्यथा तन्मतेऽप्यापत्तेः कार्यत्वादेः
कदाचिदनुमितस्यैव ततः प्रतीतेः । यदि च नियमतस्तथाऽभावात्तानुवाद-
कत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, तस्मात् प्रथमदूषण एव तात्पर्यं । 'प्रसिद्धेति,
वृद्धव्यवहारादेरभावादिति भावः । 'अपूर्वत्वेति शाब्दानुभवात् पूर्वं मा-

त्वापाताच्च । न च खिङ्गादिना तदुपस्थितिः, व्युत्पत्त्य-
नन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात् । न च कार्यत्वेनोप-
सृष्टिते तच्च शक्तिग्रहः, उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं
वा अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति । मैवं । कार्यं
धर्मिणि कार्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्यत्वविशिष्टञ्चोप-

त्वेवापूर्वत्वरूपत्वादिति भावः । ननु सन्नपि योगार्थोऽपि त्यज्यते
मस्यपदवदित्यस्मरसादाह, 'अवाच्यत्वेति, प्रकारान्तरेनापूर्वस्योप-
स्थितौ तदाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति
भावः । 'तत्प्रवृत्तौ' खिङ्गादिनाऽपूर्वोपस्थितौ, अपूर्वत्वेनैवोपस्थितिः
शक् नान्तीत्याश्रयेनाग्रहते, 'न चेति, 'उपलक्षिते' उपस्थिते,
'स्मरणं' खिङ्गादिना स्मरणं, 'अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति',
स्मरणे सम्बन्धग्रहस्य अनुमितौ साध्यव्याप्यहेतुसम्बन्धग्रहस्यापेक्षित-
नादिति भावः^(१) । गुडाभिषन्धिः समाधत्ते, 'मैवमिति, 'कार्यं
धर्मिणीति कार्यत्वाश्रये धर्मिणीत्यर्थः, 'कार्यत्वविशिष्टञ्चेति घटा-

(१) 'अगृहीत इत्यादिः इति भाव इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

गान्तराविषयत्वमेवापूर्वत्वं तद्वाहन्यत इत्यर्थः, 'अवाच्यत्वेति प्रकारान्तरेण
वह्नामे तदेव द्वारमादाय यागे साधनत्वान्वयसम्भवे क्रियाकार्यत्वमेव लिङ्-
स्य स्यात् न त्वपूर्वमित्यर्थः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यर्थ इत्यन्ये,
'कार्यं इति । नन्वेवमपि स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वय-
बोधतात्पर्यं स्यात् स च घटादौ, अपूर्वत्वं वा, नाद्यः बाधात्, नान्यः

स्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं
कार्यमित्यनुभवः स्वर्गकामान्वयायोग्यतया घटादिकं
तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्वं
पर्यवस्यति न त्वपूर्वत्वेन शक्तिग्रहः । न चापूर्वं
कार्यमित्यनुभवः, भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः
सहकारिवशात् विशेषबुद्ध्यायः यथा तत्रैव कर्तृभावे
सम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः । ननु कार्यत्वेनापि
किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्वं उभयत्र वा, नाद्यः
सम्बन्धप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात् । नान्त्यौ प्राग-

दिकमिति शेषः, 'यानविषयकं कार्यमिति, स्वर्गसाधनमिति शेषः,
'स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतवेत्यर्थः, 'विशेषबुद्ध्याय इति
यामान्वरूपेण विशेषबुद्ध्याय इत्यर्थः, 'सम्बन्धग्रहात्' कृतः^(१) सम्-
बन्धग्रहात्, 'कर्तृविशेषेति पक्षेत्यादौ पाककर्त्तृदिविशेषसिद्धिरि-
त्यर्थः^(२) । अभिधन्विषुद्घाटयितुं ग्रहते, 'नन्विति, प्रागनुपस्थिते-

(१) कृतव्ययस्येत्यर्थः ।

(२) पाककर्त्तृत्वादिना विशेषसिद्धिरित्यर्थ इति क० ।

अन्यथा क्रियायां तदन्वयेन किमपराङ्गं इति चेत्, न, नित्य-
यागविषयकं कार्यमित्यनुभवे जाते तदादाय स्वर्गकामान्वय-
घटादौ सहावाक्येण सामान्यप्रागभावादिष्वुक्तः । 'यागविषयकमिति,
न प्रकारेण याग-कार्ययोर्विषय-विषयिभावः संसर्ग इति

नुपस्थितेरिति चेत्, न, येन हि रूपेण शब्देनानुभवो
 जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शाब्दानु-
 भवहेतुः, न हि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च
 घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः । एवञ्च घटादावेव कार्य्यं
 शक्ता लिङ्गिति शक्तिग्रहस्ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो
 योग्यतादिवशात् प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्माणि कार्य्याणि
 विहाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्वमा-
 लम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः । अतएव

रिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः, 'येन हीति शक्तिग्रह-पदार्थ-
 स्मरण-शाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु
 समानविषयत्वेनापि गौरवादित्यर्थः । ननु समानविषयत्वेनैव कार्य्य-
 कारणभावो न तु समानप्रकारत्वेनेत्यत आह, 'न हीति, 'पदार्थ-
 स्मरणञ्च' प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च, तथाच समानप्रकारकत्वस्यावश्य-
 कत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः । 'स्मरणं' घटादेः स्मरणं,
 ननु कार्य्यमात्रशक्ता कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थाधिकार्य्यलाभ इत्यत आह,
 'योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्य्यं स्वर्गसाधनत्वान्मध्ये स्वर्गपर्य्यन्तस्था-
 वितस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः । 'अतएवेति यत एव प्रथमं न

शेषं । ननु स्थायित्वानुपस्थितौ नियोज्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह,
 'योग्यत्वाच्चेति । समानप्रकारकत्वमात्रञ्च न तन्न किन्तु समानविषयत्वमपि

स्थितमेव ततोऽम्बिताभिधानदशायां यागविषयकं
कार्यमित्यनुभवः स्वर्गकामान्वयायोग्यतया घटादिकं
तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्व्यं
पर्यवस्यति न त्वपूर्वत्वेन शक्तिग्रहः । न चापूर्व्यं
कार्यमित्यनुभवः, भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः
सहकारिवशात् विशेषबुद्ध्यायः यथा तत्रैव कर्तृभावे
सम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः । ननु कार्यत्वेनापि
किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्व्यं उभयत्र वा, नाद्यः
अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात् । नान्यौ प्राग-

दिकमिति शेषः, 'यागविषयकं कार्यमिति, स्वर्गसाधनमिति शेषः,
'स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः, 'विशेषबुद्ध्याय इति
सामान्यरूपेण विशेषबुद्ध्याय इत्यर्थः, 'सम्बन्धग्रहात्' कृतः^(१) सम्-
बन्धग्रहात्, 'कर्तृविशेषेति पक्षेत्यादौ पाककर्त्तादिविशेषसिद्धिरित्य-
त्यर्थः^(२) । अभिसन्धिसुद्घाटयितुं शक्यते, 'नन्विति, प्रागनुपस्थिते-

(१) कृतप्रत्ययस्येत्यर्थः ।

(२) पाककर्तृत्वादिना विशेषसिद्धिरित्यर्थ इति क० ।

अनुपस्थितेः, अन्यथा क्रियायां तदन्वयेन किमपराङ्गं इति चेत्, न, निव-
स्यक इव यागविषयकं कार्यमित्यनुभवे जाते तदादाव स्वर्गकामान्वय-
योग्यताबुद्धौ महावाक्यार्थज्ञानाभ्युपगमादित्याहुः । 'यागविषयकमिति,
विषयत्वं न प्रकारः, किन्तु याग-कार्ययोर्विषय-विषयिभावः संसर्ग इति

नुपस्थितेरिति चेत्, न, येन हि रूपेण शब्देनानुभवो
 अन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शाब्दानु-
 भवहेतुः, न हि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च
 घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः । एवञ्च घटादावेव कार्य्ये
 शक्ता लिङ्गिति शक्तिग्रहस्ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो
 योग्यतादिवशात् प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्माणि कार्य्याणि
 विहाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्वमा-
 लम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः । अतएव

रिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः, 'येन हीति शक्तिग्रह-पदार्थ-
 स्मरण-शाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु
 समानविषयत्वेनापि गौरवादित्यर्थः । ननु समानविषयत्वेनैव कार्य्य-
 कारणभावो न तु समानप्रकारत्वेनेत्यत आह, 'न हीति, 'पदार्थ-
 स्मरणञ्च' प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च, तथाच समानप्रकारकत्वस्यावश्य-
 कत्वान्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः । 'स्मरणं' घटादेः स्मरणं,
 ननु कार्य्यमात्रग्रन्था कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिकार्य्यलाभ इत्यत आह,
 'योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्य्ये स्वर्गसाधनत्वान्मये स्वर्गपर्य्यन्तस्था-
 यित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः । 'अतएवेति यत एव प्रथमं न

बोध्यं । ननु स्थायित्वानुपस्थितौ नियोज्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्यैवेत्यत आह,
 'योग्यत्वाच्चेति । समानप्रकारकत्वमात्रञ्च न तन्मं किन्तु समानविषयत्वमपि

वाक्यार्थानुभवमात्रविषयत्वात्तदपूर्व्यं । न च स्मृता-
नामाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्वं
स्मृतिगोचर इति वाच्यं । शक्तिग्रह-पदार्थस्मृति-
शाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतु-हेतुम-
ज्ञावावधारणात् साधवादावश्यकत्वाच्च, न तु कश्चित्
सहचारमात्रेण अन्यप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा,
गौरवात् गोपदादपूर्वगवाननुभवप्रसङ्गाच्च । विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्वतीयवह्निर्व्याप-

तज्ज्ञानमित्यर्थः, 'अपूर्वं' अपूर्वव्यवहारः, 'पदेन क्रियते इति,
नियम इति शेषः । 'शक्तिग्रहेति, तथाच तादृशनिषमोऽसिद्ध इति
भावः । नन्वाकाशादिपदस्यैवाप्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वाद्-
चापि तथेत्यत आह, 'न त्विति, 'कश्चित्' आकाशादिपदे, 'तथा'
शाब्दधीहेतुः, 'अपूर्वेति शक्तिग्रहाविषयीभूतेत्यर्थः । ननु विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया
थागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधाद्-
पूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह, 'विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्न तु विशेषणविषयत्वस्यापि
तत्र प्रवेश इत्यर्थः, 'अन्यथा' विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे,

अन्यत्र तथा दर्शनादित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'शक्तिग्रहेति,
यद्यपि शक्तिग्रहस्य शाब्दानुभवहेतुत्वे मानाभावस्यापि पदार्थस्मरणं त्रुति
हेतुत्वं बोध्यं, 'गोपदादिति, सामान्यकक्ष्या वासोत्वभिमानः, स्वमयेऽपि ।

कृतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ । ननु सामान्यखक्षय्या प्रत्यासत्त्या सर्वाएव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विषयीभवन्ति, कथमन्यथा पर्वतीयधूमव्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिरिति चेत्, न, येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किं तथा । अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि । किञ्च तव दर्शने सास्तीति

‘व्यापकतयेति व्यापकताज्ञाने न भात इत्यर्थः, ‘तदन्वयः’ तद्विषयत्वं, ‘तस्मात्’ तदीयपक्षधर्मताज्ञानात्, ‘तेन रूपेणेति खमते, तन्नते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्, ‘व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः, एतच्च न्यायमये, परमये वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेः वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेश्चेति ध्येयं । ‘सा’ सामान्यप्रत्यासत्तिः, ‘ममापीति, तथाच कार्यत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या अपूर्वीपस्थितेर्यागविषयकार्यवान् स्वर्गकाम इत्यन्वयबोध इति भावः । इदञ्चाभ्युपगमवादेन तैरूपनी-

तदेव ब्रह्मचरितुं शक्नोते, ‘नन्विति, ‘व्यापकत्वेनेति परमयेनोक्तं, ‘अपि चेति, न अभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्त्यन्ते इति भावः । ‘सुतरामिति, अत्रोक्तदोषामावादिति भावः । तदेव विदुषोति, ‘कार्य-

सुतरामपूर्ववाच्यता कार्यत्वेन हि रूपेणापूर्वस्यापि शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च । न चैवम-पूर्वत्वक्षतिः, यागविषयत्वादेर्विशेषस्य कार्यं लिङ्गं विनानुपस्थितेः, यथा पर्वतीयत्वभानं वह्नौ नानुमितिं विना । ननु कार्यं यदि क्रियासाधारणेन लिङ्गशक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्वलाभः तदा नित्यनिषेधा-पूर्वयोरलाभः, न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते, फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च वीजाभावात् ।

तभानानभ्युपगमादिति ध्येयं^(१) । 'सुतरामिति, विवृणोति, 'कार्य-त्वेन हीति । 'क्रियासाधारणेन' क्रियासाधारणधर्मप्रकारेण, 'अ-योग्या' साक्षात्फलजननायोग्येत्यर्थः, 'नित्य-निषेधेति सन्ध्यामुपा-सीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनजन्यापूर्वस्य न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कल-ञ्जभक्षनाभावजन्यापूर्वस्य चालाभ इत्यर्थः, तथाच तवापसिद्धान्त-इति भावः । 'अयोग्यतया' साक्षात्फलजननायोग्यतया, 'फला-श्रवणादिति नित्य-निषेधस्यले फलाश्रवणादित्यर्थः, 'कल्पनायाञ्चेति फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः, 'वीजाभावात्' प्रमाणाभावात्, 'कार्येण समं'

(१) 'ममापोतीत्यादिः इति ध्येयमित्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

त्वेनेति, 'यागेति, तथाच विशिष्य पूर्वाप्रतीतत्वमपूर्वत्वमिति भावः । 'गन्विति, तदुक्तं काम्ये कृतशक्तिर्षिडादिर्नित्ये निषेधे वाऽपूर्वमाहेतौति भावः । 'न हीति, न च तात्पर्यान्नियमः, तथा तात्पर्ये मानाभावादन्वया

न च एकत्र निश्चीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथैवेति न्यायात्
तत्राप्यपूर्वमेव लिङ्गार्थ इति युक्तं, न ह्यपूर्वत्वेन शक्ति-
ग्रहः किन्तु कार्यत्वविशिष्टे धर्मिणि क्रिया च तथा
भवत्येव । न च कार्येण समं क्रियाया अन्वयानुपपत्त्या
अपूर्वे पर्यवसानं, अभेदस्याप्यन्वयादिति । मैवं । न
हि लोके पचेतेत्यादौ कार्ये धर्मिणि शक्तिः कल्पिता,
किन्त्वनन्यसभ्ये कृतिरूपे कार्यत्वमात्रे धर्मिणः पाका-
देर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यत्वस्यान्विता-
भिधानसभ्यत्वात्तथा च धर्मिणि वेदे शक्तिः कल्पनीया

क्रियारूपेण कार्येण समं, 'अभेदस्यापीति । यद्यपि निषेधस्यले
कसञ्चभक्षणाभावस्य कार्यत्वाभावेन कार्यत्वरूपेण लिङ्गं न तद्बोध-
सम्भवस्तथापि अभावस्योत्पाद-विनाशशास्त्रित्वनयेऽभावस्यापि कार्य-
त्वसम्भव इत्यभिप्रायेणैदं धर्मत्वरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा ।

केचित्तु कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योग-चेमसाधारणमित्यभा-
वस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्याहुः ।

'कृतिरूप इति, साध्यत्वं संसर्ग इति भावः । 'अन्विताभिधानेति

विवादाभावादित्याहुः । 'कृतिरूप इति, जन्य-जनकभावस्य संसर्ग इति
मतेनेदं । वस्तुतः कार्यत्व एव तात्पर्यं चिकीर्षानुरोधेन तत्प्रकारकज्ञानस्यैव
प्रवर्तकत्वादिति । 'वेद इति, विधिलिङ्ग इत्यर्थस्तेनावगुरेदित्यादौ न दोषः ।
न चासुकपापक्षयकामो गङ्गायां स्नायादित्यादौ विघ्नध्वंसकामस्य स्तवादि-
विधौ वा नापूर्वं द्वारं गौरवादिति न क्रियातिरिक्तान्वय इति वाच्यं ।

सा च क्रियानिरासेनैव । न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्यत्वे धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते, तस्माद्योग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिः कल्पनीया^(१) । न च क्रियातिरिक्तकार्य्यात् कार्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं । यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया क्रियायां निरस्तायां धर्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियाप्रवेशः, न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य

शब्दबोधेत्यर्थः, 'धर्मिणि' कार्य्ये, 'कार्य्यत्वान्वयेति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'अयोग्यतया' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयाद्योग्यतया, एवमथेऽपि । 'तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः, 'यत्प्रयुक्तेति यन्निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'शक्तिकल्पना-

(१) तदतिरिक्ते शक्तिकल्पनमिति ख० ।

तद्विभक्तिखण्डधात्वादित्याहुः । ननु शक्तिग्रहेऽपि क्रियाप्रवेशमावाद्यदि यथापि क्रिया नान्वेति तदाऽपूर्वमपि तथा स्यात्स्यापि प्रागनुपस्थितत्वेन तदप्रवेशात् । यदि च समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् तदप्रविष्टस्याप्यन्वये न विरोधस्तदा क्रियायामपि तुल्यमित्यत आह, 'न हि यदिति, तथाच क्रियाप्रयुक्तानुपपत्त्या तत्कल्पनादग्रे योग्यापि क्रिया नान्वेति उक्तनिबन्धाभ्युपगमात् एव ह्येतेतरत्ववत् क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वमेवान्वयबोधप्रकार इति वदन्ति, अपूर्वे तु नैवमनुपपत्तिरिति भावः इति प्रकाशः ।

विषयः, एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्तकार्यं एव शक्तिकल्पनादित्य-निषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वय-योग्यं सिद्धाभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रं धर्मिण्येव वाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च* । घटादिसु सिद्ध-

दिति वैदिकसिद्धमात्रस्य शक्तिकल्पनादित्यर्थः, 'उपासनादौति सन्ध्योपासनादौत्यर्थः, 'आदिपदान्निषेधविधिसखले कसञ्चभचषाद्य-भावपरिग्रहः, 'सचषेति, वैदिकसिद्धः कार्यं धर्मिण्येव शक्तिकल्प-नादिति भावः । एतच्च श्लोकसखले शौकिकसिद्धत्वं कार्यत्वशक्तता-वच्छेदकमित्यभिप्रायेण, अन्यथा तच्च सिद्धत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे सचषाया असङ्गतेरिति श्येयं । एतच्चापाततः तन्नयेऽपूर्वस्य शक्ति-ग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत्क्रियाया अपि कार्यत्वरूपेण वैदिकसिद्धः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वसम्भवात् । न हि न्यायनय इव तन्नते पाङ्गपदार्थव्यक्तौ शक्तिधौरपेक्षिता, किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यच्चकुचचिद्धर्मिणि शक्तिग्रहादेव शाब्दबोधे योग्यव्यक्तेर्भावं । किञ्चैवमपि निषेधसखलेऽपूर्वज्ञातः तच्च कसञ्च-

* नन्वेवमपि निषेधापूर्वभावो न स्यात् क्रियातिरिक्तनिषेधे कार्यता-बोधेनोपपत्तावपूर्वकार्यतावगमकल्पने भागाभावात् । न च प्रागभावरूपे निषेधे कार्यत्वस्य बाधाज्ञैवमिति वाच्यं । क्षेमसाम्प्रदायस्यैव तस्य प्रवर्तक-त्वेन प्रागुक्तत्वात् तस्य चाबाधादिति चिन्त्यं । 'सचषेति विशिष्टशक्त-पदस्य एकदेशे साक्ष्यिकत्वादित्यर्थः । ननु यदि घटादिकार्यत्वेन सिद्ध-शक्तिग्रहस्तदा नापूर्वज्ञातः घटाद्यतिरिक्तकार्यत्वेन चेत् तदा शक्तिग्रह इव न स्यात् तस्यानुपस्थितेरित्यव आह, 'घटादिसिद्धिर्वा कार्यत्वमात्रं दूरस्तत्त्व

शक्तिग्रहे न तिरस्क्रियते न पुरस्क्रियते उभयथापि
गौरवात् । अन्विताभिधानदशयान्वयोग्यतया तस्या-
प्रवेशः विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्या-
साधुत्वात् । धातुसमभिव्याहारस्थले च तदर्थेनान्वय-
बोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् । अतएवाप्र-

भङ्गभावापि क्रियातिरिक्ततया कार्यत्वरूपेण सिद्धा तस्यैव
बोधसम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया
सिद्धा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वं । ननु घटादिस्त्रयकार्यत्वस्य
ग्रह्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्वसाभः घटादिभिन्नकार्य-
त्वस्य ग्रह्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्थानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्यत्वग्रह्यता-
इत्यत आह, 'घटादिस्त्रिति, 'उभयथापीति घटादिभिन्नकार्यत्वस्य
घटादिस्त्रयकार्यत्वस्य वा ग्रह्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः, किन्तु कार्य-
त्वमेव ग्रह्यतावच्छेदकमिति भावः । ननु सामान्यतः कार्यत्वस्य
ग्रह्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भागापत्ति-
रित्यत आह, 'अन्वितेति शाब्दबोधदशयामित्यर्थः, 'अयोग्यतया'
धात्वर्थान्वयायोग्यतया । नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि ग्रह्यत्वान्त्रयापि
सिद्धः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह, 'विधौति, 'केवलस्य'
धात्वसमभिव्याहृतस्य, 'तस्य' विधिप्रत्ययस्य । 'अप्रयोगादेवेति

तत्र शक्तिग्रह इत्यभ्युपगमादन्यथोभयथा गौरवादित्यर्थः । 'यत्प्रकारिका
हीति एकविशेषवाचं विनेत्यर्थः, तेन ह्यिदमेतरत्वादौ न प्रसङ्गः । न च

योगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति ।
अथाप्रतिपाद्यघटादिवृत्तितया न कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनि-
मित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय-
त्वमेव तथास्त्विति चेत्, न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः
पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलकल्प्यत्वात्

अथाधुत्वादेवेत्यर्थः, 'अप्रयोगः' विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः, 'प्रयो-
गोपाधिरिति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधे^(१) अभावसम्बन्धेन प्रतिबन्ध-
कमित्यर्थः, तादृशबोधेऽपूर्वत्वं कारणमिति पर्यवसितोऽर्थः, 'प्रति-
पत्तिः' शक्यप्रतिपत्तिः, 'तदेव तचेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना,
शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः, तथाच तत्पदशक्यवृत्तिले सति तत्पदजन्यो-
पस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितं, आह-
तेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन
प्रकारत्वात्तच्चान्तिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, आहृतिस्तु अवयवसंयोग-
विशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परा-
सम्बन्धस्य वृत्त्यनियमकत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोऽपि
धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः, पशुपदादेरपि लोमवस्त्राङ्गुलादि-
समवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं, न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोम-
वस्त्राङ्गुलादिकं, तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपाल-
लादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आहृतेरपि द्रव्यादिपदश-

(१) शक्तिं प्रमाय तज्जन्यशाब्दबोध इति ग० ।

वीरत्वादौ प्रसङ्गः, तत्प्रकारिका शक्यप्रतिपत्तिरित्यर्थात्, आहृतिर्न

शक्तेः न तु प्रतिपाद्यमाचष्टन्ति साक्षादौ व्यभिचारात् ।

अचष्टन्तित्वात् तत्पदेति । न चाकृतेरपि काशिकादिसम्बन्धेन शक्य-
गवादिचष्टन्तित्वादित्यभिप्रायवदवच्छेति वाच्यं । तत्पदशक्तिसुखविशेषता-
वच्छेदकतागियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिसुखविशेषचष्टन्तित्वस्य विव-
क्षितत्वात्, सुखेत्युपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः घटादिपदे
आकृतितृप्त्यवान्तराजातेषु शक्यतावच्छेदकत्वबुदासः ज्ञानविषयशक्त-
वत्त्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिसुखविशेषतया ज्ञानत्वस्य शक्तिसुख-
विशेषचष्टन्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वं । न चाकाशत्वादे-
रपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं । नयमते
घटादिर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशात्वादेरप्याकाशादिप-
दशक्यतावच्छेदकत्वे दृष्टापत्तेः, सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्ते-
र्विशेषाग्रे निर्विकल्पकरूपतया विशेषतावच्छेदकतागियामकसम्बन्धा-
प्रसिद्धौवातित्याप्तिविरहात्, अवयवावयवविवाधिदध्यादिपदे दध्यादेः
शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेषद्वयं, उपस्थितिस्य लक्षणा-शक्ति-
भ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके द्रव्यत्वादौ नाति-
प्रसङ्गः । न च समूहात्मन्यनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । अत्रकार-
रताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति
निगम्यः । तत्पदशक्तिसुखविशेषतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं,
संज्ञानस्य गुरुरन्ये नयनैयाधिकनये च न शक्यमिति न तच्चाति-
त्याप्तिरिति तु ज्ञायः । 'साक्षादौ' साक्षादसम्बन्धेत्वादौ, 'तथा'

प्रकार इति मतेनेहं । 'साक्षादविति, यद्यपि प्रतिपाद्यमाचष्टन्त्येव प्रवृत्ति-

न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्तकत्वात् । अतएव लोके लिङ् साक्ष्यिकी क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे

षयोक्तस्य च षष्ठीः, 'तद्बोधस्य' तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'अप्रवर्तकत्वात्' शक्ता अजनकत्वात्, घटादिपदस्येति शेषः । ननु लौकिकलिङ्ः कार्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङ्ः कार्ये धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्-वैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदक-गौरवमित्यत आह, 'अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः, 'साक्ष्यिकी' कार्यत्वसाक्ष्यिकी, 'वेदे' वेदखण्डे, 'शक्तिकल्पनादिति लिङ्स्यामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः । न च लिङ्मात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः^(१) वेदे च कार्ये धर्मिणि लक्षणेत्येव किं न स्यात् कार्यत्व-

(१) न च लौकिकलिङ्ः कार्यत्वे शक्तिरिति ग० ।

निमित्तमित्वाच्चेपो न यावत् प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति तावत्तथा, तथाच व्या-
पक्यभिचारोऽयमयुक्तः, तथापि तत्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रयोजकं साक्षादौ
वत्त्वेऽपि तथात्वाभावादिति तात्पर्यं । 'अतएवेति, प्रतिदेश्यमाह, 'क्रिया-
भिन्न इति आदौ लोके लिङ्ः कार्यत्वे शक्तिकल्पनेऽपि वेदे कार्ये शक्ति-
कल्पनसमये जायवात् लिङ्त्वावच्छेदेनैव क्रियाभिन्ने कार्ये शक्तिः कथ्यते
तथाच क्रियायाः कार्यभेदान्वये कार्यत्वमात्रोपस्थितये लौकिकी लिङ्
साक्ष्यिकीत्यर्थः ।

केचित्तु उभयशक्तिकल्पने गौरवात् लोके लक्ष्या । न च लोके
कार्यत्वशक्ताया लिङ्ः वेद एव कार्ये लक्ष्यास्तु विनिगमकाभावादिति
वार्थं । अपूर्वाननुभवापत्तेरित्यये स्फुटमित्याहुरिति प्रकाशः ।

शक्तिकल्पनात् । न च* लौकिकानामपूर्वं तात्पर्यं
सम्भवति, पूर्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः, क्रियासाधा-
रणशक्तावपि लोके लक्ष्णैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य-

त्वापेक्षया कार्यत्वविशिष्टस्य कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वात्
विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं । कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वत्वापेक्षया
प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्यत्वस्य लक्षु-
त्वादित्यभिप्रायः । वस्तुतस्तु लाघवास्तिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः
साध्यत्वं संसर्गः वेदे च प्रागभाववत्त्वादिरूपकार्यत्वाश्रये धर्मिणि
लक्षणेत्येव व्यायः । ननु लोकस्थले कार्यत्वरूपेणापूर्वमेवार्थोऽस्तु
किं लक्षणयेत्यत आह, 'न चेति, 'पूर्वमिति, वेदे तु अनादि-
स्तिङ्प्रवाहादेवाध्यापकानामपूर्वावगमान्तरं तात्पर्यसम्भव इति
भावः । वस्तुतोऽपूर्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यं । ननु
स्तिङ्ः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्मिणो विषयत्वेऽपि कार्यत्वस्य शक्य-
तावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तथाच लोकेऽपि पाकः
कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्यैवोपपत्तौ किं लक्षणयेत्यत-
आह, 'क्रियासाधारणेति, 'लक्षणैव' कार्यत्वे लक्षणैव, 'पाककार्य-
तावगम्यत इति आधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्य-
त्वप्रकारकान्वयबोधो जायत इत्यर्थः, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथाच
प्रवर्तकज्ञानानुरोधात्लक्षणेति भावः । इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो

* ननु लोकेऽपि न लक्षणा किन्त्वपूर्वबोध एवास्तु इत्यत आह, 'न
चेति, 'क्रियेति, एतच्चाभ्युपगमवादेन अन्यथा नित्यस्थलेऽगतेरिति बोध्यं ।

तावगम्यते, तत्र कार्यत्वे लिङ्स्तात्पर्यं लाघवात् ।
न धर्मिणि क्रियाया धातुलभ्यत्वात् । तदाहुः,
तात्पर्याद्धि वृत्तिर्न तु वृत्तेस्तात्पर्यमिति, तृतीयायाः
करस्यैकत्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं

धालर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्बोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारणश-
क्तावपि शक्त्वा नोपपत्तिरन्यथा नित्य-निषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोध-
सम्भवादपूर्वासाभापत्तेरिति ध्येयं । ननु लोके पचेतेत्यादौ कार्यत्वे
लिङ्गो लक्षणायां लिङ्पदात् कार्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाक-
विशेष्यककार्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तुस्तात्पर्यमनुपपन्नं
लिङ्गे लक्षणाया कार्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह, 'तचेति,
'कार्यत्वे' कार्यलोपस्थितौ । 'तात्पर्याद्धौति लोके लाघवात् केवल-
कार्यलोपस्थितौ लिङ्स्तात्पर्यात् केवलकार्यत्व एव वृत्तिरित्यर्थः,
'न तु वृत्तेरिति, अन्यचेति शेषः । इदमापाततः लौकिकतात्पर्यस्य
पुमिच्छानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु ता-
त्पर्यसन्नेऽप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वं । ननु
तथापि यन्मते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वाश्रये लिङः शक्ति-
सन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके
शक्यैव तादृशकार्यलोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणयेत्यत आह, 'तृती-
याया इति । 'न स्वतन्त्रं शक्यमिति, धर्म्यंशे विधेर्निर्विकल्पकशक्त्वाप-

तत्रापूर्वाङ्गीकर्तृमते इदमित्यन्ये । 'क्रियाया इति, अनन्यलभ्यतया न तत्र
तात्पर्यं तदभावाच्च सत्यपि वृत्तिस्तत्राप्रयोजिकेति भावः । न चैवं नीलो

किन्तु विशिष्टं विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा । न च कार्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यं-
शमपहाय क्रियायां कार्यत्वान्वयोऽस्तु किं लक्षणेति वाच्यं । न हीतरधर्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्यन्तरा-
काङ्क्षास्ति, अतः स्वतन्त्रकार्यत्वोपस्थितये लक्षणा
यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र पुरोडा-
शार्थितया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवा-

नेरिति भावः । 'कार्यत्वे लक्षणेति कृतिबाधत्वरूपकार्यत्वविशिष्ट-
शक्तिवादिनामपि तादृशकार्यत्वे लक्षणेवेत्यर्थः, 'गतत्वेन' विशेषणत्वेन,
'स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतथेत्यर्थः, 'तुषानुपवपतीत्यचेति, पुरोडाशाच्च
कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमाये सतीति शेषः, 'पुरोडा-
शार्थितयेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपेणेत्यर्थः, 'तदन्वितत्वेनेति पुरो-
डाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशप्रदार्थान्वितत्वेन ग्राह्यानुभवविषयस्य क-

घट इत्यादौ नीलपदं नीलमात्रपरं स्यात् न तु धर्मपरं अन्यलभ्यत्वादिति
वाच्यं । तुल्यविभक्तिकप्रतिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्यैव श्रुत्यसिसिद्धत्वादि-
त्वाद्गुः । आकाङ्क्षानुपपत्तेस्तथात्वमित्यन्वे । ननु विशेषणस्य कार्यत्वस्य
विशिष्टप्रविष्टतया न शक्यसम्बन्धस्तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यत आह, 'वि-
शिष्टाच्चेति । न च 'किन्तु कार्यत्वमात्र इत्यद्येतनेन विरोधः, तस्याभ्युपगम-
रौत्या क्रियानिरासपरत्वादित्येके । मतान्तरेण तदित्यन्वे । 'यद्येति, ननु
घटार्थेन दण्डेन गामभ्याजेत्यादावपि लक्षणा स्यात् । यदि च वाक्यैकवाक्य-
न्ययेन निराकाङ्क्षत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेदत्राहः, वेदे न्यायकस्यं
तात्पर्यमिति जाघवाद्भयप्रयोजनान्वये तात्पर्याभावादत्र लक्षणा लोके च

पाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपासोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा ।

पाकखेत्यर्थः, 'नोपवापाकाङ्क्षेति, एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षावा-
दिमते, एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया अस-
म्भवात्, न ह्यसुकस्यास्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः।
'स्वतन्त्रकपासोपस्थितय इति पुरोडाशप्रयोजनकान्वितत्वेन कपा-
सग्राह्यबुद्धये इत्यर्थः, 'अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडा-
शाधिष्ठाने ऋण्यपाने लक्षणेत्यर्थः, एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्न-
कपासेन तुषानुपपत्तौत्यन्वयबोधः, पुरोडाशस्य कपासमिति षडौ-
तत्पदस्यः पुरोडाशस्य तत्कपासस्येति कर्मधारयो वा समास इति
भावः । 'उपवापः' स्त्रोऽटं, वक्ष्य्यच इतरविशेषणतया उपस्थिति-
निबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्सोपस्थितिनिबन्ध-
नमेवेति दृष्टान्त-दाष्टान्तयोर्महद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनि-
बन्धनलक्षणाग्रमात्रे दृष्टान्तः । एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया-
च्चाकाङ्क्षात्माभावात् षट्जन्मनेन द्रष्टेन गामभ्याजेत्यर्थाप्येवंरूपेण नि-
राकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः । किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकम-
हावाक्यार्थबोधेऽप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खले कपोतन्यायेन^(१)
युगपत्तयाऽन्वयबोधे न काव्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु वेदखले एकप्रयो-

(१) दृष्ट्वा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति । तथा
तथामी युगपत् पदार्थाः परस्परदेखान्वयिनो भवन्तीति न्यायेनेत्यर्थः ।

न्यायविषयेऽपि तात्पर्यादुभयत्र तदविरोधादुभयान्वयबोधान्न लक्ष्येति
रिक् । ननु लोके क्रियाकार्यत्वं वेदे तु अपूर्वकार्यत्वं जिष्ठर्थ इति व्युत्पत्ति-

न च व्युत्पत्तिविरोधः, न हि लोके क्रियाकार्यत्वे शक्तिरवधारिता, येन विरोधो भवेत्, किन्तु कार्यत्वमात्रे क्रियाया धातुसम्भत्वात् । न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्गङ्गः, तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं

जनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरेण नाम्बन्धः आनुपूर्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानस्य चणेत्येव तत्त्वं । 'व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्गत्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्ये धर्मिणि लिङः शक्तौ तद्गङ्ग इत्यर्थः, 'लोक इति, लिङ्गत्वावच्छेदेनेति शेषः, 'क्रियाकार्यत्वे शक्तिः' क्रियाविशेष्यकार्यत्वानुभवजनकता, 'कार्यत्वमात्र इति 'शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते, 'शक्तिः' अनुभवजनकता । 'न चेति, वेदस्थले इति शेषः, 'धर्म्यन्तरे' कार्ये धर्मिणि, 'तद्गङ्ग इति, क्रियानिष्ठकार्यत्वस्यैव लिङ्गा बोधनादिति भावः । ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्गत्वावच्छेदेन सिद्धं कार्ये धर्मिणि शक्तौ च तद्गङ्गः कार्ये धर्मिण्येव लिङ्गर्थकार्यत्वान्वादादित्यत आह, 'तस्मादिति लोकस्थले लिङः क्रियान्वितकार्यताबोधकत्वादित्यर्थः,

विरोध इत्यत आह, 'न चेति । नन्वेवमपि तत्र कार्यत्वेन धर्मिण्येति विरोध एवेत्यत आह, 'न चेति तस्या एव शक्तेः क्रियातिरिक्तधर्मिविषयत्वमात्रं कथ्यते न तु तद्गङ्ग इत्यर्थः । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं प्रत्ययानां व्युत्पत्तिं, न च यागान्वितकार्यत्वं लिङ्गा बोध्यत इति व्युत्पत्तिविरोध एवेत्युपसंहरन्नेव निरस्यति 'तस्मादिति । 'क्रियेति क्रियोपनिश्चित-

प्रत्ययानां गृहीतं प्रत्ययार्थस्यापूर्वमपीति न विरोधः ।
अस्तु वा लोके खिडः क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि
तद्गङ्गं धिनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिस्तां
विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।

‘प्रत्ययानां गृहीतमिति खिड्-प्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः, न
तु प्रकृत्यर्थान्वितयावत्स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । ‘प्रत्ययार्थश्च’
खिड्-प्रत्ययार्थश्च, ‘न विरोध इति, अपूर्वस्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वि-
तत्वादिति भावः । तुल्यतु दुर्जगन्त्यायेनाह, ‘अस्तु वेति, ‘क्रिया-
कार्यत्वं इति, ‘क्रिया’ इतिः, तस्याः कार्यत्वे तस्याध्यत्वे इत्यर्थः,
शक्ततावच्छेदकञ्च खिड्-त्वमेव वेदेऽपि अपूर्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावग-
मादिति भावः । ‘नानार्थन्यायेनेति इत्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः, यथा-
श्रुते अस्यापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः,
‘वेदे’ वेदस्यले, ‘धर्म्यन्तरे’ कार्यं धर्म्यिणि, शक्ततावच्छेदकन्तु अत्रापि
खिड्-त्वमेवेति भावः । तथाच यथा इत्यादिपदस्यले एकमेव हरि-
पदत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्व-चन्द्रत्वादिभेदेन शक्ततावच्छे-
दकञ्च नाना तथा अत्राप्येकमेव खिड्-त्वं शक्ततावच्छेदकं शक्तता-
वच्छेदकञ्च कार्यत्वत्वं कार्यत्वञ्च इयमिति फलितार्थः । न च
खिड्-त्वावच्छेदेन कार्यं शक्तौ लोकेऽप्यपूर्वत्वाभापत्तिरिति वाच्यं ।
प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः ।

कार्यत्वं इत्यर्थः । न च पूर्वमपि प्रकृतिनिमित्तभेदाद्गानाशक्तिरिति पूर्वा-
भेदे इति वाच्यं । तत्र कार्यत्वशक्तेरेवातिरिक्तधर्मिविषयत्वमात्रं कथ्यते
न तु शक्त्यन्तरं अत्र तु शक्त्यन्तरमेवेत्याश्रयात् । यद्यप्येवं नानार्थत्वैव न कु-

अन्ये तु पचेतेत्यादौ धातुनैव पाकः कार्योऽभि-
धीयते लिङ् तच्च तात्पर्यग्राहिका न तु शक्ता नियम-
तस्तादृश्येव तत्प्रयोगात्, सामान्यशब्दस्य विशेषपर-

केचित्तु कार्यत्वशक्ततावच्छेदकं सामान्यतो लिङ्त्वमेव कार्य-
शक्ततावच्छेदकन्तु वैदिकलिङ्त्वं, अतएव 'मानार्थन्यायेनेत्यपि यथा-
श्रुतं सङ्गच्छते नानार्थस्थले शक्ततावच्छेदकैक्यादित्याहुः । तदस्य,
शक्ततावच्छेदके वैदिकत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहादिति ध्येयं ।

'तां विना' कार्यं धर्म्मिणि शक्तिं विना, 'स्वर्गकामान्वधेति
प्राशक्तयुक्त्वा स्वर्गकामकृतिषाध्यत्वान्वयासम्भवादित्यर्थः ।

'न तु शक्नेति न तु कार्यत्वे शक्ता साक्षरिणी वेत्यर्थः, तात्पर्य-
ग्राहकतामेवोपपादयति, 'नियमत इति, 'तादृश्येवेति पाकादि-
विशेष्यकार्यत्वप्रकारकबोधस्थल एवेत्यर्थः, 'तत्प्रयोगात्' लिङ्प्रयो-
गात्, एतन्मते केवलं पचेतेत्युक्तौ पदार्थोपस्थितिमात्रं न तन्वध-
बोधः पदार्थद्वयाभावात् किन्तु ओदनं पचेतेत्यादावेवान्वधबोध-
इति ध्येयं । ननु पाकसामान्यवाचिनः पचधातोः कार्यपाकाभि-

धायित्वे लक्षणापत्तिरित्यत आह, 'सामान्येति, 'विशेषपरत्वं' विशे-
तद्गणयत्तथापि शक्ततावच्छेदकभेदात् तथात्वं लौकिक वैदिकविधिषि-
त्वावच्छेदेन शक्तिभेदान्नानार्थन्तु नैवमित्याहुः ।

केचित्तु नानार्थे परस्परसङ्गीर्णार्थद्वये शक्तिद्वयं अत्र चैकशक्ति-
विषयकार्यत्ववृत्तिरे विशिष्टेऽपरशक्तिरिति नानार्थन्यायाभिधानमित्याहुः ।

नन्वेवं पचतीत्यादावपि तद्धीः स्यादित्यत आह, 'लिङ्गिति, शक्तिरेव
कथं नेत्यत आह, 'सामान्येति । यथा घटघटेन गोलघटधोः शक्त्यनारं

त्वच्च न दृश्यन्तरनिर्वाहं, अतएव वर्तमानत्वादौ न
 लडादिशक्तिरिति लोके शक्त्यग्रहात् न व्युत्पत्तिवि-
 रोध इति, तदसत्, लिङः कार्यत्वेऽशक्तौ पचिपदात्
 कार्यत्वज्ञानानुपपत्तेः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न चाज-

प्रबोधकत्वं, 'दृश्यन्तरेति लक्षणेत्यर्थः । 'अतएवेति धातुत एव
 वर्तमानत्वादिप्रकारेण क्रियाबोधसम्भवादेवेत्यर्थः, लडादिकन्तु
 तत्तात्पर्य्याद्याहकमिति भावः । एवञ्च प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपि
 गसौत्याह, 'इतीति, 'लोके' लोकस्थले, 'शक्त्यग्रहादिति लिङः
 क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वापहादित्यर्थः, 'न व्युत्पत्तिविरोध इति
 न प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपीत्यर्थः । 'कार्यत्वज्ञानानुपपत्तेरिति
 धातुना वस्तुगत्या कार्यपाकाभिधानेऽपि कार्यत्वप्रकारकान्वयबो-
 धानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु पचेः कार्यत्वे लक्षणा पाके च शक्तिरुभयोः
 परस्परमन्वयाच्च कार्यत्वप्रकारकान्वयबोधोपपत्तिरित्यत आह, 'युग-
 पदिति, 'सम्यसाधारणेति शब्दबोधे उभयसाधारणधर्मस्य लक्ष्य-
 तावच्छेदकत्वेनाभिमतस्य प्रकारतया अभानादित्यर्थः, कार्यत्वत्व-
 रूपेणैव कार्यत्वस्य पाकत्वावच्छिन्ने प्रकारत्वादिति भावः । ननु
 कार्यपाकत्वरूपेण कार्यं पाक एव धातोर्लक्षणात् । न च विनि-

विषेवेति भावः । 'अतएवेति, धातुनेव वर्तमानत्वादिविशिष्टाभिधानं लडा-
 दिकन्तु तात्पर्य्याद्याहकमिति भावः । 'कार्यत्वेति कार्यत्वप्रकारकज्ञाना-
 नुपपत्तेरित्यर्थः, अतएव घटपदादपि नीलघटघूर्णं नीलघटत्वप्रकारिकेति
 भावः । लक्षणतया तत् स्यादत आह, 'युगपदिति । न च प्रकृतजनयवत्

इत्खाद्यां, उभयसाधारणस्थानुपस्थितेरिति दिक् ।

गमकाभावात् प्रत्यय एव किमिति न लक्षणा धातुसु तत्पर्यया-
 हकोऽसु सङ्गाथा एव प्रत्ययस्य शक्यार्थत्वादिति वाच्यं । प्रत्ययस्य
 प्रकृत्यर्थान्वितशक्यार्थबोधकत्वनिश्चयमङ्गापत्तेः । न चानन्तधातुसु
 लक्षणापेक्षया एका शक्तिर्लक्षणीयसीति वाच्यं । लक्षणाकस्वनावा-
 क्तदोषत्वात् अन्यथा प्रयजतीत्यादावुपसर्गोऽप्येवङ्गमेव शक्त्वापत्ते-
 रित्यस्तरसादाह, 'दिगिति, दिगर्थसु कार्य्यपाके धातोर्लक्षणायां
 चैचः पठेतेत्यादौ चैचादेरन्वेषापत्तिः धात्वर्थ-नामार्थबोधोन्वयसा-
 धुत्पन्नतया कार्य्यत्वैकदेशे कृतौ चैचादेरन्वेषासम्भवात् अन्यथा पच-
 तीत्यादावपि प्रत्यये शक्तिर्विज्ञोपापत्तेः धातोरेव पाकानुकूल-
 कृत्यादौ लक्षणासम्भवात् । न च सर्वत्र धातौ लक्षणायां सुख-
 प्रबोधात्ताम इति वाच्यं । प्रबोधनं पाचक इत्यादौ तत्सम्भवात्
 तत्र धातोः पाककर्त्तरि लक्षणायां सुप्विभक्त्यर्थानन्वयप्रसङ्गात्, न
 हि धातुसत्प्रकृतिः, पाकादिपदे सुख्यतायाः साक्षाज्वाह । न च
 कृतिसाध्यत्वस्य प्रकृत्यर्थत्व एव चैचादेः सुप्रान्वय इति वाच्यं ।
 तदेकदेशे कृतावेव चैचादेरन्वेषात् चैचादेः प्रथमान्तपदोपस्थाप-
 न्नेऽपि विधिविज्ञेः लक्षणे धुत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रत्ययार्थविशेषतया
 अन्वयो धुत्पन्नः^(१) स्वर्गकामो पठेतेत्यादौ वैदिकलक्षणे तादृश-

(१) अन्वयस्य धुत्पन्नत्वादिति ग० ।

कार्य्यत्वविशिष्टे पाके लक्षणासु केवलस्य विशिष्टान्वयत्वादिति वाच्यं । बुगपद्-
 दन्तिदयाङ्गीकर्त्तृमतेन कथञ्चित्तस्योपपाद्यत्वात् तद्विरोधाङ्गीकर्त्तृमते चात्र
 लक्षणात्वात् । इतदभिप्रायेणैवाह, 'दिगिति । बोद्धव्यतावकाङ्ग शक्यत्वादिति-

यद्वा ज्ञाने पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, एवञ्च खिड्-

व्युत्पत्तिभेदस्य लयाभ्युपगमात् । अस्तु वा आख्यातसामान्यशक्ति-
बलसम्भक्ततेर्विश्लेष्यतथैव चैत्रादेरन्वयः कृतिसाध्यपाकानुकूलकृति-
मांश्चैत्र इत्यन्वयबोधस्य निरूपद्रवत्वात् । न चेवं कृतिसाध्यपाके
घातोर्लक्षणाप्येऽपि सामान्यशक्तिबलसम्भक्ततेर्विश्लेष्यतथैव चैत्रादे-
रन्वयसम्भव इति वाच्यं । खिडः कृतौ शक्तिस्त्रीकारे तथा एव
साध्यतासंसर्गस्य धात्वर्थविश्लेषणतया अनुकूलतासंसर्गस्य धात्वर्थविश्ले-
षणतया चान्वयसम्भवाद्घातोर्विश्लेष्यताभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् स्याच्च-
वात् साध्यतासंसर्गस्य कृतिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कृतिसाध्य-
त्वप्रकारकज्ञानविरहेऽपि क्षतिविरहात् । यद्युक्तमत एव वर्त्त-
मानत्वादौ न सङ्गादिशक्तिरिति, तदपि तुष्कं, धातोर्वर्त्तमानपा-
कादौ लक्षणायां सङ्घर्षकृतौ वर्त्तमानत्वाद्यज्ञानप्रसङ्गात् । न च तत्र
वर्त्तमानत्वाद्यज्ञानेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं । तथा सति कृतिनि-
वृत्तावपि पाकस्य विद्यमानतादशायां पचतीति प्रयोगापत्तेः कृते-
र्विद्यमानत्वे भाविपाकदशायां तादृशप्रयोगानापत्तेः इति भावः ।

नन्वपूर्वं व्युत्पत्तिविरह इति पूर्वपक्षे समाधानान्तरमाह,
'यदेति, 'ज्ञान इति शब्दबोधविश्लेषणतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञान-
इत्यर्थः, (१) 'पदानां' पदज्ञानानां, 'शक्तिः' शक्तिपक्षः, 'शक्यत्वादिति

(१) शब्दबोधविषयतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञान इत्यर्थ इति म० ।

ज्ञान इति मतेन कल्पान्तरमाह, 'यदेति, एतन्मते कार्यत्ववत् साधन-
त्वबोधोऽपि शब्दो न विरुद्ध इत्यपि बोध्यं । 'शक्यत्वादिति, ज्ञानस्येति

पदं एकचोच्चारणे स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्यत्वानां
 ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः स्थायिज्ञानादिकञ्चोप-
 स्थितमेव, ततो लिङ्पदेन एकचोच्चारणे योग्यता-
 दिवशात् यागविषयकं स्थायिस्वर्गजनकं कार्यमित्येकं
 ज्ञानमनुभवरूपं प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्मविलक्षणविषयं
 क्रियते । न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैक-
 विषयोऽनुभवो भवेत् न समुदितविषय इति वाच्यं ।
 शक्तिग्रहकाले एकचोच्चारण इति विशेषखमहिम्ना

अर्थस्य शक्यत्वेऽपि ज्ञानस्य शक्तिविषयत्वादित्यर्थः, तत्रकारकशक्ति-
 ग्रहादेव तत्प्रकारेण तदाश्रयशक्तिभानमिति भावः । 'लिङ्-
 पदनेकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकमेकज्ञानमित्यर्थः, 'स्थायि-
 त्वेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिः' शक्तिग्रहः,
 'स्थायिज्ञानादिकञ्चेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञानञ्चेत्यर्थः, 'लिङ्पदे-
 नैकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकैकज्ञानेनेत्यर्थः । 'एकैकज्ञाने'
 एकैकप्रकारकज्ञाने, 'न समुदितविषय इति, सङ्गदुश्चरित इत्या-
 दिनियमात्^(१) इति भावः । 'शक्तिग्रहकाल इति लिङ्पदज्ञान-

(१) सङ्गदुश्चरितः शब्दः सङ्गदर्थं गमयतीति नियमादित्यर्थः ।

शेषः, शक्य एव शक्तेरुचितत्वादिति भावः । अर्थस्य तु शक्यज्ञानविषयतया
 शक्यत्वोक्तिरिति ध्येयं । 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारके स्थाय्यादिज्ञाने
 शक्तमित्यर्थः । अतएवाह, 'स्थायीति, प्रत्येकमिति शेषः ; 'एकैकेति,

तत्सम्भवात्, नानार्थे तु प्रमाणाभावेन गौरवेन च
शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात् । तथाप्यमीषां समूहासम्बन्धं
स्यान्न तु परस्परं वैशिष्ट्यज्ञानमिति चेत्, न, सा-
काङ्क्षधर्म-धर्मिगोचरैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्,
न च समूहासम्बन्धसम्भेदः । तस्य निराकाङ्क्षविषय-

सोक्तरीत्या शक्तिग्रहेत्यर्थः, तथाच तदतिरिक्तखले सकृदुच्चरित-
इत्यादिनिश्चय इति भावः । 'प्रमाणाभावेनेति, युगपज्ज्ञानार्थानुभ-
वाभावेनेति भावः । 'तथापीति, वैशिष्ट्यांशे शक्तिग्रहविरहादिति
भावः । 'साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षौ चो धर्म-धर्मिणौ तदुभयगोचरैक-
ज्ञानस्येत्यर्थः, 'समूहासम्बन्धसम्भेदः' समूहासम्बन्धाविशेषः । 'निराका-
ङ्क्षेति, आकाङ्क्षा च तस्मिन्ने पदार्थान्तरं तच्च न समूहासम्बन्धज्ञाने
इति भावः । वृत्तिरूपा शक्तिः कार्यानुकूला शक्तितोऽन्यैव अतः
सा साक्षादर्थनिरूपितापि सुवचा इति मतमाश्रित्यापि व्यधिकरण-

विशिष्टस्य प्रागनुपस्थितेरिति भावः । 'प्रमाणाभावेनेति, प्रकृते च स्वर्ग-
कामान्द्ययानुपपत्तेरेव मानत्वात्त एव गौरवं न दोषायेति भावः । प्रकृते
नानार्थानुभववशादेव तत्रवेश इत्यन्ये । 'तथापीति शक्तिग्रहकाल इव
स्याख्यादीनां वैशिष्ट्यज्ञानमभेदज्ञानं न स्यादित्यर्थः । यदा स्यायित्वादीनां
एकस्मिन् धर्मिणि सामानाधिकरण्यज्ञानं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि प्रत्येक-
मप्युपस्थितानामाकाङ्क्षादिवशात् संसर्गबोधः सम्भवत्येव तथाप्यभ्युपेत्य स-
मतेन समाधत्ते, 'साकाङ्क्षेति अष्टहीतासंसर्गेत्यर्थः, 'सम्भेदः' अविशेषः ।
नन्वेवं नित्यस्थिते का गतिः तत्र स्वर्गजनककार्याभावात् कथं वा अपूर्वजाभ-

त्वात् । अस्तु बोधस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेषु स्वाधिक-
स्वर्मजनकत्व-कार्यत्वेषु शक्तिः अगृहीतासंसर्गक-
स्यापि विशिष्टज्ञानसमानश्रौतत्वात् अत उक्तन्यायेन
तावद्विषयकमेकं ज्ञानं स्वरूपदेन जन्मते । एवमेवा-
लौकिककार्येषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रहः । ननु भव-

नानाधर्मविशिष्टनिरूपितैकशक्तिमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'अस्तु वेति,
'उपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गध्वित्यनेन संसर्गान्तर्भावेन धर्म-धर्मिग्रन्था-
वपि विशकसितोपस्थितेरेवासंसर्गाद्यहसकारेण समूहात्मनविष-
क्षणशब्दबोधजनकत्वमिति सूचितं^(१) । 'शक्तिरिति शक्तिग्रह इत्यर्थः,
धर्मं शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण धर्मिण उपस्थितिः यथा जाति-
ग्रन्थैव व्यक्तेर्लाभ इति भावः । अग्रक्यस्य वैशिष्ट्यस्याभावेऽपि न
क्षतिरित्याह, 'अगृहीतेति, 'अगृहीतासंसर्गकस्य' असंसर्गाद्यहजन्म-
ज्ञानस्य, 'विशिष्टज्ञानेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेत्यर्थः, 'अत-
इति नानार्थेषु शक्तेरैक्यादित्यर्थः, 'उक्तन्यायेनेति तावदर्धनिरूपि-
तैकशक्तिमतवदित्यर्थः, 'एवमेव' विशिष्टज्ञानविशेषण-विशेष्यमवगाह्यैव,
'स्वर्गादिपदेऽस्मिन्, तत्र दृष्टासम्भेदादिविशिष्टसुखादेरर्थस्य प्रमा-
ण्यन्तरानवगम्यत्वादिशिष्टविषयकशक्तिधियोऽसम्भवादिति भावः ।
एतच्च विधिगोप्यस्यार्थवादस्य प्रामाण्यं नास्तीत्यभिप्रेत्य, अन्यथा यच्च

(१) वृत्तिरूपेत्यादिः सूचितमित्यन्तः पाठः गणुस्तके नास्ति ।

इति चेत्, न, अयोग्यतया स्वर्गजनकत्वांशमपह्नाय स्वाधिकार्यमिच्छेवा-
न्वयादित्येके । लक्षणाया तथा बोध इत्यन्ये । न च वैद्यकलिङ्गादौ का

तूक्तप्रकारेण शक्तिग्रहस्तथापि लिङ्पदात् यागवि-
षयकार्यानुभवे सत्यपूर्वलाभात् स्वर्गकामान्वयः
सम्भवतीत्युपपादकप्रतिसन्धाने प्रसिद्धार्थस्वर्गकामपद-
समभिव्याहारान्वयानुपपत्त्या लिङः कार्ये शक्ति-
रूपनं । न हि प्रथममुपपादकप्रतिसन्धानं विनार्था-

दुःखेन सन्निवृत्तित्यर्थवादादिप्रिष्टार्थेऽपि स्वर्गपदशक्तिग्रहसम्भवात्
तत्रोक्तरीत्यनुग्रहवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, उपपादकप्रतिसन्धाने लिङ्पद-
स्य स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपस्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या
कार्ये शक्तिः कस्या कृपायाश्च शक्तौ अपूर्वोपस्थित्या तद्घटि-
तस्य लिङो यागविषयकार्यानुभावकत्वरूपस्य उपपादकस्य ग्रह-
इत्यन्योन्याश्रयमाशङ्कते, 'नन्वित्यादिना, 'सम्भवति' उपपद्यते, तथाच
लिङः कार्यानुभावकत्वं स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वोपपादकमिति
पर्यवसितः प्रतिसन्धानाकारः, तदुपपादकत्वञ्च स्वाभावव्यापकतद-
भावकत्वं, स्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या तदनुपपत्तिषिद्धकार्या-
नुभावकताया अपूर्वानुभावकतायां पर्यवसानादिति भावः । का-
र्यादिपदे कार्यानुभावकत्वग्रहात् कार्यानुभावकत्वसामान्यस्योप-
पादकत्वग्रहे उपपाद्यवत्तथा प्रतीते लिङ्पदे कार्यानुभावकत्व-
सामान्यं सिद्धात् कार्यान्तरानुभावकत्वसाधेनापूर्वरूपकार्यानुभाव-

मतिः तत्र धादुसाम्यद्वारा साधनत्वज्ञानात् क्रियायामेव कार्यत्वान्वयादिति
वाच्यं । तदतिरिक्तलिङ एव उक्तशक्तिग्रहादित्येके । कक्षयथा तथात्वय-
शब्दे ।

पत्तिः सम्भवति । न च शक्तिकल्पनात् पूर्वं उपपाद-
कशरीरनिविष्टमपूर्वं ज्ञातमिति चेत्, तत् किं य एव
विशेष उपपादकः पक्षधर्मताबलात् सिध्यति तत्प्र-
तिसन्धानमर्थापत्तौ कारणं तथात्वे पूर्वं गृहीतमा-
चस्य कल्प्यत्वे कल्पनोच्छेदापत्तिः । तस्मात् यथा
सामान्यतोभोजनस्य पीनत्वसम्बन्धावगमात् उपपाद-
कतर्के सति कल्पनातो विशेषावगमः यथा वा

कलं पर्यवस्यति । न च तादृशविशेषस्योपपादकत्वेन ज्ञानमर्थापत्ति-
प्रवर्त्तकमिति समाधत्ते, 'तत्किमित्यादिना, 'कल्पनोच्छेदापत्ति-
रिति देवदत्तादौ प्रतीयमानपीनत्वानुपपत्त्यापि तदुपपादकदेवद-
त्तीयभोजनादिरूपापूर्ववस्तुष्विद्वुच्छेदापत्तिरित्यर्थः, 'पीनत्वसम्बन्धा-
वगमात्' पीनत्वोपपादकत्वावगमात्, 'विशेषावगम इत्यनेनास्यान्वयः,
'उपपादकतर्के सतीति यदि देवदत्तो भोजौ न स्यात्तदा पीनो
न स्यात् इत्यादिविषयपरिशोधकतर्के सतीत्यर्थः, तदपेक्षा चानु-
मान इवार्थापत्तावपि बलवत्या इच्छाघटितविपर्ययतादृशसामर्थ्या-
निरासद्वारा इत्यवधेयं । अथ वा 'तर्कपदं संग्रहपरं, संग्रहस्य पक्ष-
ताघटकः अनुमान इवार्थापत्तादुपयुज्यते । अथ वा 'पीनत्वसम्बन्धा-
वगमात्' पीनत्वकारणताग्रहात्, 'उपपादकतर्के' पीनत्वरूपोपपाद्ये
भोजनरूपोपपादकान्वय-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान इत्यर्थः, तर्कपदस्य
करणव्युत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानपरत्वात्, 'कल्पनातः' कल्पनासामचीतः,

न हि तन्मते कल्प्यज्ञानमपि पूर्वं मृग्यते इति चिन्तयं । ननु

सामान्यशक्त्यक्तिवाचकपदेन समभिव्याहारवशाद्विशेषाभिधानमेवमत्रापि कार्यमात्रवाचकत्वे कार्यविशेषलाभः सम्भवतीति तर्कितोपपादकप्रतिसन्धानाद्भवत्यर्थापत्त्या शक्तिकल्पनं, यागविषयकञ्च कार्यं न घटादि तस्य सविषयकत्वाभावात्, विषयत्वञ्च ज्ञानघटयोरिव स्वभावसम्बन्धो वा तन्निरूपणाधीननिरूप-

‘विशेषावगमः’ भोजनत्वेन वस्तुगत्या अपूर्वदेवदत्तीयभोजनव्यक्ति-
सिद्धिः । प्रमाणान्तरादपूर्वव्यक्तिलाभस्थले सामान्यतः सिद्धिं दृष्टा-
न्वति, ‘यथा वेति, ‘समभिव्याहारवशात्’ समभिव्याहृतानयनाद्य-
वाधात्, ‘विशेषाभिधानं’ अपूर्वव्यक्तिविशेषलाभः, ‘कार्यमात्रवाचकत्वे’
कार्यसामान्यानुभावकत्वे, सिध्यतीति शेषः । ‘कार्यविशेषलाभः’
कार्यत्वेनापूर्वरूपकार्यानुभावकत्वलाभः । अपूर्वलाभवीजं कार्यान्त-
रस्य यागाद्यन्वयायोग्यत्वरूपं दर्शयति, ‘यागेति, ‘सविषयकत्वा-
भावादिति यागविषयकत्वाभावादित्यर्थः, ‘विषयत्वञ्चेति, प्रकृत-
इति शेषः । यागापूर्वयोस्तादृशस्वरूपसम्बन्धे मानाभावादाह,
‘तदिति तन्निरूपणाधीननिरूपणविषयत्वमित्यर्थः, ‘तत्’ अपूर्वम् ।
नन्वेवं यागविषयकयत्किञ्चिन्निरूपणव्यक्तेर्घटादिनिरूपणस्याप्यधीन-

शब्दबोधे घटादिकार्यान्वय एव कथं नेत्वत आह, ‘यागेति । नन्वपूर्व-
मपि घटवन्निरूपणविषयकमेवेति कथं तद्यत्त्वत आह, ‘विषयत्वञ्चेति तद्विषय-
कत्वञ्चेत्यर्थः । ‘ज्ञानेति घटज्ञानस्येत्यर्थः । ननु स्वभावसम्बन्धो विषयादि-
साधारण इत्यत आह, ‘तन्निरूपणञ्चेति यागनिरूपणाधीन-निरूपणत्वमि-

शतत्वं वा तत्मानसंवित्संवेद्यत्वं वा व्यावृत्तसाधनत्वं वेति । अस्ति हि याग-दान-होमजन्यापूर्वाणां तुल्य-

तथा घटादेरपि यागविषयकत्वापत्तिः । न च तन्निरूपणाधीन-
मात्रविषयत्वं तद्विषयत्वमिति वाच्यं । अपूर्वमप्रतीत्यापि याग-
पदादितो यागप्रतीतेरसम्भवापत्तेरित्यत आह, 'तदिति । ननु
तत्समानसंवित्संवेद्यत्वं तद्विषयकधीविषयत्वं तद्विषयकभावद्वीविष-
यत्वं वा, नाद्यः यागे घटादिविषयत्वस्याप्यापत्तेः, नाद्यः यागे-
ऽपूर्वविषयत्वस्याप्यापत्तेरित्यत आह, 'व्यावृत्तेति असाधारण-
कारणत्वमित्यर्थः, यागविषयककार्यत्वरूपेण ध्वंसभानवारणाया-
साधारणत्वप्रवेशः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तममुखं पश्येदित्यत्र पुरुषोत्त-
ममुखदर्शनविषयककार्यत्वरूपेण संस्कारभानवारणाय तत्प्रवेशः,
असाधारणञ्च अन्वयितावच्छेदकव्याप्यनानाव्यक्तिवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
त्वमित्येव सारं । असाधारणकारणत्वमेव व्यवस्थापयति, 'अस्ति
हीति, 'तुल्यरूपेति, यागनिष्ठतत्कारणतायाः सकलकार्यसाधारण-

त्वर्थः, एतदपि यागज्ञानादावतिप्रसक्तमत आह, 'तत्समानेति, यदा
कदाचित् समागवित्तिवेद्यत्वं घटादावपि नियमेन प्रकृतेऽप्यसम्भवतीत्यत-
आह, 'व्यावृत्तेति व्यावृत्तसाधनत्वं यागस्य विषयत्वं तत्साध्यत्वमपूर्व-
सविषयकत्वं इत्यर्थः, एतच्च प्रागनुपस्थितमपि संसर्गमर्थ्यादया भासत इति
स्मर्त्तव्यं । व्यावृत्तत्वमुपपादयति, 'अस्ति हीति, अग्निसंहितपरस्वत्वापत्ति-
फलस्यागो यागः, अग्निसंहितपरस्वत्वापत्तिफलस्यागो दानं, देशविशेष-
गतद्रव्यप्रक्षेपोपाधिकस्यागो होम इत्याहुः । 'तुल्येति यागापूर्वस्य दाना-
दिव्यावृत्तो यागः कारणमेवमन्यत्रापीत्यर्थः । यद्यप्येतदपि तत्त्वान्यस्वर्गादा-

रूपसाधनान्तरव्यवच्छेदेन प्रत्येकमात्रजन्यत्वं । तदुक्तं,
 “विशेषो हि विशेषार्थः सिनोतिर्बन्ध उच्यते । विशेषे-
 षण् सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः” इति । मनु
 येन रूपेण शक्तिग्रहः तेन रूपेण कार्यत्वशक्तास्त्रि-
 पदास्तत्रैव कार्यापस्थितौ योग्यतादिवशादपूर्वसा-

ज्ञानाद्यात्मकारणान्तरव्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः, ‘प्रत्येकमात्रजन्यत्वं’ यागा-
 दिप्रत्येकमात्रनिष्ठजनकतानिरूपकत्वं । विषयशब्दस्य व्यावृत्तजनक-
 ताश्रयवाचित्वे साधकमाह, ‘तदुक्तमिति, ‘विशेषार्थः’ व्यावृत्तत्वार्थः,
 ‘बन्धः’ जननं, ‘सिनोतीतीति, व्युत्पत्त्येति शेषः, ‘नियामकः’
 व्यावृत्तजनकताश्रयः । ‘शक्तिग्रह इति मीमांसकस्तु तव शक्तिग्रह-
 इत्यर्थः, ‘तेन रूपेणेति ‘कार्यापस्थितावित्यत्रान्वेति, अतएव^(१)
 शक्तिसाधनं लौकिकव्युत्पत्त्यनतिक्रमस्य भवतीति भावः । मनु
 षपूर्वस्य शक्त्यसम्बन्धितया अनवगमात् कथं लक्षणेयोपस्थितिः

(१) एवञ्चेति ग० ।

वतिप्रसक्तं तथापि तद्व्यावृत्तं निर्वर्ण्यं, एतदतिप्रसक्तिर्न दोषायेत्यप्याहुः ।
 वस्तुतः स्वभावसम्बन्धविशेष एवेतरव्यावृत्तस्तदिति बोध्यं । अत्र उच्य-
 त्वात्सम्बन्धमाह, ‘तदुक्तमिति, ‘विशेषेणेति अन्यतो व्यावृत्त्या असाधारण्येने-
 त्यर्थः, ‘सिनोति’ सम्बन्धाति जनयतीति यावत् । मनु वेदेऽपि लिङः कार्य-
 त्वमात्र एव शक्तिरस्तु धर्मियोऽन्यलभ्यत्वादित्याशङ्कते, ‘नन्विति, तथाच
 न व्युत्पत्तिविरोधोऽपीति भावः । ‘कार्यापस्थिताविति येन रूपेण त्वन्मते
 शक्तिः तेन रूपेण लक्षणाया कार्यापस्थिताविति बोध्यं । मनु लक्षणापूर्वा-

भोऽस्तु कार्यस्मरणं हि अन्विताभिधानोपयोगि न
त्वपूर्वस्मरणं तच्च पदेन पदार्थेन वेति न कश्चिद्विशेषः,
कार्यञ्च शक्यकार्यत्वसम्बन्धितयावगतमेवेति चेत्, न,
सिद्धो लाक्षणिकत्वेनापूर्वाननुभावकत्वात् । न चेत-
रान्वितस्वार्थशक्तस्य यज्यादिपदस्येतरदपूर्वमादायानु-
भावकत्वमिति वाच्यं । इतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे
हि पदानां शक्तिर्न त्वितरच गौरवात् पदान्तरसभ्य-

स्यादित्यत आह, 'कार्यस्मरणं हीति कार्यत्वरूपेण यत्किञ्चित्-
कार्यस्मरणं हीत्यर्थः, अन्यथा कार्यशक्त्यभ्युपगमेऽप्यगतेरिति भावः ।
'तच्च' कार्यत्वप्रकारककार्यस्मरणञ्च, 'पदेन' सिद्धपदेन, 'पदार्थेन
वा' शक्त्वा सिद्धपदोपस्थापितेन कार्यत्वेन वा, एतच्च लक्षणायां
सुख्यार्थ एव पदस्मारितो लक्ष्यार्थस्मारक इति सम्प्रदायमतानुसारे-
णोक्तं । 'कार्यञ्चेति कार्यत्वरूपेण यत्किञ्चित् कार्यञ्चेत्यर्थः । 'अपूर्-
व्वाननुभावकत्वादिति अपूर्व्वाननुभावकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्रेष्टा-
पत्तिमाशङ्कते, 'न चेति, 'इतरान्वितस्वार्थशक्तस्य' इतरान्वितस्वार्था-
नुभवशक्तस्य, इतरनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताशास्त्रानुभवश-
क्तस्येति यावत्, 'यज्यादिपदस्य' यज्यादिपदस्यैव, 'इतरोपलक्षितेति
इतरविषयत्वाविशेषितस्वार्थानुभवत्वावच्छिन्नेत्यर्थः, 'न त्वितरच' न

स्मरणे कथं लक्षणेत्वत आह, 'कार्यस्मरणमिति, अन्यथा शक्तिपक्षेऽप्य-
प्रतीकार इति भावः । पूर्व्वस्यैव तौरस्मारकत्वमिति मतेनाह, 'पदार्थे-
नेति । न च कार्यत्वोपस्थितिः शक्त्यैवेति युगपददृष्टिद्वयविरोधः, विशि-

त्वाच्च । लक्षणायाच्च तौरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थानुभावकत्वमितरपदस्य तौरस्य तु संस्कारादुपस्थितिरसन्निरहितेनान्विताभिधानाभावात् । न चापूर्वं सं-

नितरत्व-विषयत्वमन्तर्भाव्य । नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्यत्र कथं तौरवृत्तित्वानुभवः^(१) इत्यत आह, 'लक्षणायाच्चेति गङ्गायां घोष-इत्यत्र चेत्यर्थः, 'तौरोपलक्षितेति वस्तुगत्या तौरनिरूपितवृत्तित्वा-ग्राहोत्यर्थः, 'इतरपदस्य' घोषादिपदस्य, न तु तौरानुभावकत्वमिति शेषः । 'तौरस्य' तु तौरवृत्तित्वस्य तु, तथाच लक्षणास्यैव लक्ष्यस्थितिरेव न तु तत्र तस्य शाब्दानुभवे प्रवेश इत्यभिमानः । नन्वन्वयबोधे तौरवृत्तित्वस्याप्रवेशे किं तस्य सूतेरित्यत आह, 'असन्निरहितेनेति अनुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति, तौरवृत्तिर्घोष इति विशिष्टव्यवहारासम्भवादित्यर्थः, तथाच साक्षाद्ज्ञानद्वयस्यैव तत्र विशिष्टव्यवहारजनकत्वमिति भावः ।

पितृशरणास्तु ननु यदि तौरवृत्तित्वस्य संस्कारादुपस्थितिस्तदा कथं न शाब्दानुभवे भागमित्यत आह, 'असन्निरहितेनेति गत्यानुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति शाब्दानुभवासम्भवादित्यर्थ-इति प्राहुः ।

(१) तौरवृत्तित्वान्वय इति क० ।

इस्य केवलान्यतया प्रकृतजन्यवत्तदभ्युपगमात् । तर्हि गङ्गायां घोष इत्यत्र वा प्रतिरिक्तत आह, 'लक्षणायाच्चेति, 'असन्निरहितेनेति अनासन्नेनेत्यर्थः, पदसम्बोधोपस्थितेरेवासत्त्वात्तत्र च पदार्थस्यैवोपस्थापकत्वाभ्युपगमादिति

स्कारविषयः । किञ्च यजिपदेन स्वर्गकामकार्यविषयो
याग इत्यनुभवोभवेत् लक्षणायामितरपदस्य लक्षणी-
यविशेषणस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात् । न चैता-
दृशो बोध आकाङ्क्षितः । न च यागाविशेषितकार्य-
मात्रेण स्वर्गकामान्वयः प्रतीयते, किन्तु यागविषयक-

ननु प्रकृतेऽप्यपूर्वस्य संस्कारादुपस्थितिरस्त्वित्यत आह, 'न
चेति । ननु लक्षणायां लक्ष्यस्वतिरेव यदि तदा तव नये अपूर्वा-
दुपस्थिततीरवृत्तिर्न न प्रतीयेत्यत आह, 'किञ्चेति । ननु तथैवा-
नुभवोऽस्तु को ह्येव इत्यत आह, 'न चेति, 'आकाङ्क्षितः'
यागविषयकं कार्यं कृतिसाध्यं भवत्वित्यपूर्वविषयकचिकीर्षाजनकः ।
नन्वेतादृशबोधस्त तादृशापूर्वविशेष्यकचिकीर्षां प्रत्यजनकत्वेऽपि
न कृतिसाध्याप्रकर्तकत्वादित्यस्वरसादाह, 'न चेति न वेत्यर्थः, स्वर्ग-
कामो यजेतेति वाक्यादिति शेषः । 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकाम-

भावः । ननु त्वन्मतेऽर्थाध्याहारवदासन्नत्वमितरपदेनानुभवविषयः स्यात्,
किञ्च तीरस्य शाब्दबोधविषयत्वमवश्यं वाच्यं । अन्यथा विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः,
तथाच यथा तत्र शाब्दत्वं तथा प्रकृतेऽपि कार्यस्वरूपे सति समानप्रका-
रकत्वस्य नियामकत्वेन योग्यतया शाब्दानुभवोऽपूर्वमादाय पर्यवस्येदित्यस्-
चेराह, 'किञ्चेति, 'लक्षणायामिति, यद्यपि मन्वाः क्रोशन्तीत्यादौ व्यभि-
चारः, तथापि व्यभिचारममुं 'यथा हि मन्वा इत्यादिना हि ह्यन्वो
यस्यकार एवाग्रे विभाषयिष्यतीति बोध्यं । ततः किमित्यत आह, 'न चेति,
कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादित्वाजः, तच्चिन्तनं, चार्त्वाग्रे कार्यत्वप्रकारकत्वस्या-
विरोधात् । तस्मात् स्वर्गकामबोधकं यागविषयकं कार्यमिति कार्यविशे-

कार्यविशेषे, तथाच तथाविधबोधार्थं लिङः कार्ये
शक्तिरेवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दास्थतुरीयखण्डे अपूर्ववादपूर्वपक्षः ।

इति साध्यत्वान्तरः । 'यामविषयकेति यामविषयकतया भाते कार्य-
विशेषे इत्यर्थः, तथैवानुभवदिति भावः । 'तथाचेति, स्वभावाया-
वच्छेद्यविशेषणकतया अनुभवजनकत्वनियमादिति भावः । अत्र
मन्त्राः क्रोमन्तीत्यादौ व्यभिचारो गन्धकृतैव स्वयं वक्ष्यते इति
नाशङ्कतिः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दास्थतुरीयखण्डरहस्ये अपूर्ववादपूर्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

अत्रान्तरेणैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात्प्रवृत्ताकाङ्क्षितत्वमिति मन्तव्यं । ननु स्वर्ग-
नामकार्यमित्येव ज्ञानं कार्यविशेषकतया प्रवर्तकमस्ति शक्यं चेत्, 'न

अथापूर्ववादसिद्धान्तः ।

अबोध्यते । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं न योग्यता
अनाप्तोक्ते पयसा सिञ्चतीत्यत्र सत्यप्यन्वयप्रयोजकद्रव-
द्रव्यत्वे बाधकप्रमायामन्वयाबोधात् । अथ योग्यत्वेऽपि
स्वबाधकप्रमाविरहः कारणं तर्हि सोऽप्यवश्यापेक्ष-
णीयइति स्वाधवात् सैव योग्यता, एवञ्च तदेव योग्य-
मयोग्यञ्च स्यादिति चेत्, सत्यं, यथा दशाविशेषे तदेव
साकाङ्गमनाकाङ्गमासन्नमनासन्नञ्च तथा स्वबाधक-

अथापूर्ववादसिद्धान्तरहस्यं ।

‘अनाप्तोक्त इति करकाभिप्रायप्रसक्त इत्यर्थः, ‘द्रवद्रव्यत्वे’ द्रव-
द्रव्यत्वज्ञाने, ‘योग्यत्वेऽपि’ योग्यताज्ञानेऽपि, ‘स्वबाधकप्रमेति, ‘प्रमा-
पदमत्र निश्चयपरं, तेनाप्तोक्ते बाधभ्रमदशायां नातिप्रसङ्गः । अङ्गते,^(१)
‘एवञ्चेति, ‘तदेव साकाङ्गमिति अजनितान्वयबोधकत्वमाकाङ्ग-

(१) बहुबोध्यं तत् सर्वदैव बोध्यं यदयोम्यं तत् सर्वदैवाबोध्यं इत्यभि-
प्रायेण शङ्कत इत्यर्थः ।

चेति । आपातलोऽभ्युपगमवादेनाह, ‘तर्हीति । न चैवं स्वबाधकभ्रमदशा-
यामन्वयबोधापत्तिः, प्रमापदस्य निश्चयपरत्वात् । ‘साकाङ्गमिति अन्वय-
बोधजननाजननदशायां साकाङ्गमनाकाङ्गञ्च, एवं स्मरणास्मरनदशायां आ-

प्रमा-तद्विरहदशायां तदेवान्वयबोधे योग्यमयोग्यत्वा-
भिधीयते, स्वबाधकप्रमायां तद्विरहे वा योग्यायोग्य-
ताव्यवहारदर्शनात् स्वबाधकप्रमाविरहदशायां यो-
ग्यतादिसत्त्वेऽपि वह्निना सिञ्चतीत्यवान्वयबोधः अ-
प्रमादोषवत्पुरुषप्रखीतत्वात् । सामान्यभानस्य किञ्चि-
द्विशेषभाननियतत्वात् विशेषाभाने कथं तद्भासत-
इति चेत्, न, वस्तुगत्या परम्परासाधनं विशेषो भासत-
एव परम्परासाधनत्वन्तु प्रकारो न भासते तत्प्र-
कारभाने हि परम्पराघटकज्ञानस्य हेतुत्वात्, यथा

इत्यभिप्रायेणैदं, स्त्रीयबाधनिस्यथाभावस्य योग्यतात्वे बाधकमाह,
'स्वबाधकेति । नन्वेवं स्त्रीयबाधनिस्यविरहदशायां बाधितार्थक-
त्वापि योग्यत्वे तवान्वयधीः प्रमा स्यादित्यत आह, 'स्वबाधकेति,
'दोषवदिति, तथाच दोषाभाव एव शाब्दप्रमाप्रयोजक इति भावः ।
शङ्कते, 'सामान्येति, 'विशेषाभाज इति परम्परासाधनत्वाभाज-
इत्यर्थः, साक्षात्साधनत्वस्य च बाध इति शेषः । 'यथेति, छिद्रेत-

सन्नमनासन्नस्यैत्वर्थः । नन्वेवं शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतासत्त्वे कथं शाब्द-
भ्रम इत्यत आह, 'स्त्रेति । यद्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्यं करखापाटवजन्यस्य
वाक्यं दोषजन्यत्वेऽपि प्रमाजनकं, तथापि वस्तुर्थ्यार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणः तद-
भावो दोष इति मते तात्पर्यं । तथाच यागे स्वर्गसाधनत्वान्वयो नायोग्यता-
पराहत इति भावः । अत्र शङ्कते, 'सामान्येति, 'तथा सतीति । यद्यपि

घटेन जलमाहरेत्यथ योग्यतया छिद्रेतरघटे घटत्वेन
भासते न तु छिद्रेतरत्वेन तथा सति लक्षणायां
युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन घटानन्वयप्रसङ्गात् उभय-
साधारणरूपेणानुपस्थितेश्च नाजहत्स्वार्था । अथ

राभिन्नघटत्वरूपेण घटपदस्य लक्षणामविदुषः पुरुषस्येति शेषः ।
'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु छिद्रेतराभिन्नत्वेनेत्यर्थः, 'लक्षणेति
छिद्रेतरे घटपदस्य लक्षणेत्यर्थः, 'घटानन्वयेति घटत्वेन घटानन्वयप्र-
सङ्गादित्यर्थः, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादेकपदवृत्त्युपस्थापितयोः कृति-
वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तस्थले परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वाच्चेति भावः ।
ननु यत्किञ्चिद्भूर्त्तौ छिद्रेतरत्व-घटत्वे अनुगतीकृत्य तद्भूर्त्तावच्छिन्न-
वत्त्वरूपेण घटपदस्य घटे अजहत्स्वार्थलक्षणस्त्वित्यत आह, 'उभ-

युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्तृमते प्रकृत्ययवत्तेन भागं सम्भवति, तथापि यत्र न
तथा तात्पर्यं तत्र योग्यतादिज्ञानसत्त्वे शब्दबोधोपपत्तौ लक्षणाकल्पने
मानाभावान्न तथात्वेन भानमित्यत्र तात्पर्यं । तन्मते गङ्गातीरत्वेन यथा न
शब्दबोधः आकाङ्गाविरहात्तथा प्रकृतेऽपीत्यन्ये । 'संस्कारेति संस्कारसह-
कृतस्य घटपदस्यैव तदुपस्थापकत्वाभ्युपगमात्तस्यापि प्रकृत्यर्थतया छिद्रेतर-
त्वावच्छेदेन विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः । न च वृत्त्या प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रक-
त्यर्थत्वं, गौरवादित्याश्रयः । 'शब्देति, वृत्तेति शेषः, अन्यथोक्तत्वायेन
तीरेऽपि सप्तम्यर्थान्वयसम्भवे लक्षणाच्छेदः स्यात् पदात् समवायसम्भवेना-
काशोपस्थितौ तदन्वयबोधोपपत्तेरिति बोध्यं । नन्वेतावता स्वरश्चनियम-
सम्भवेऽप्यन्वयानुभवप्रवेष्टेन हेतुसक्तः । न चोपस्थितपरित्वाने बीजाभावा-
न्नियतोपस्थितं शब्दाश्रयत्वमादायैवानुभव इति वाच्यं । छिद्रेतरत्वेऽपि

संस्कारान्तदुपस्थितिः । न च सुबुविभक्तौनां प्रकृत्यर्थ-
गतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र विभक्त्यर्थो नाम्नी-
वेतेति वाच्यं । प्रकृत्यर्थो हि प्रकृतिप्रतिपाद्यः लक्षणौ-
यान्वयानुरोधात् । स च संस्कारसहकारात् प्रकृतेऽपि ।
न च तस्यानियतोद्बोधकात् न नियता तदुपस्थितिः ।
फलबन्धेन तथा कल्पनादिति चेत्, न, शब्दोपस्थापि-
तेनैव शब्दस्यान्वयबोधकत्वात् । न चैवमाकाशपदा-

येति, 'अनुपस्थितेरिति घटत्वच्छिद्रेतरत्वयोः शब्दबुद्धिविषयत्वा-
भावादित्यर्थः । 'संस्कारादिति, वृत्त्यतिरिक्तयत्किञ्चित्सम्बन्धेन
घटपदादिति शेषः । 'तदुपस्थितिः' घटत्वेन घटोपस्थितिः, लक्षणया
च घटपदाच्छिद्रेतरोपस्थितिरिति शेषः, अतो न युगपद्वृत्तिद्वय-
विरोध इति भावः । 'तत्र' घटत्वविशिष्टे घटे, 'प्रकृतिप्रतिपाद्यः'
प्रकृतिजन्यस्यतिविषयः, न तु ग्रन्था प्रकृतिस्मारितः, 'संस्कारसहका-
रादिति, वृत्त्यतिरिक्तप्रकृतिसम्बन्धज्ञानजन्यस्यतिविषयत्वेनेति शेषः ।
'तस्य' संस्कारस्य, 'अनियतोद्बोधकादिति वृत्त्यतिरिक्तघटपदसम्बन्ध-
ज्ञानरूपस्योद्बोधकस्यानियतत्वादित्यर्थः, 'तदुपस्थितिरिति, स्यादिति
शेषः । 'तथा कल्पनात्' नियतोद्बोधकत्वकल्पनात्, 'शब्दोपस्थापि-

तथात्वापत्तेः । यदि च तत्तन्नियतोपस्थितिकं, तदाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन
शक्तियष्टे शब्दाश्रयत्वस्यापि तथात्वाभावात् तुल्यं वृत्त्यनुपस्थापितस्याप्यन्वये
प्रागुक्तदोषश्च, वृत्त्युपस्थापितत्ववन्नियमत इत्यादेरपि तत्प्रयोजकत्वकल्पने

शक्यस्य संस्कारोपस्थितस्य शब्दाश्रयत्वस्य कथं शब्दानुभवविषयत्वमिति वाच्यं । नियमतो यद्वर्त्मवत्त्वेनोपस्थिते यच्च शक्तिग्रहः तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्वर्त्मविषयतानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंगेऽपि उद्बोधनियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि तस्य भानात् । अस्तु

तेनैवेति वृत्त्या शब्दोपस्थापितेनैवेत्यर्थः, 'शब्दानुभवविषयत्वमिति आकाशपदजन्याकाशानुभवविषयत्वमित्यर्थः, 'नियमतः' नियततः, द्वितीयान्तात्तसिः, अभेदस्य द्वितीयार्थः, अन्वयस्यास्य 'शक्तिग्रह इत्यनेन, 'यच्च' धर्मिणि, 'तत्स्मरणजनकेति शक्तिग्रहसहकारेण तद्वर्त्मस्मरणोपधायकेत्यर्थः, 'तद्वर्त्मविषयतेति तद्वर्त्मस्मृत्युपधायकतेत्यर्थः, 'विषयतापदस्य व्यापारानुबन्धिविषयतापरत्वात्, 'तदुद्बोधकादेवेति आकाशोद्बोधकाशब्दाश्रयत्वविशिष्टे आकाशे आकाशपदशक्तिग्रहादेवेत्यर्थः, 'तदंगेऽप्युद्बोधनियमेनेति शब्दाश्रयत्वांगेऽपि स्मरणनियमेनेत्यर्थः, 'अशक्यस्यापि तस्येति आकाशनिष्ठाकाशपदवृत्त्यविषय-

गौरवं । किञ्चैवं गोत्वादिकमपि शब्दाश्रयत्ववन्न शक्यं स्यादित्यस्मरसादाह, 'अस्तु वेति, तथाच वृत्त्युपस्थापितमादायैवान्वयबोधः छिन्नेतरत्वस्तु न तथेति भावः । 'नियमत इति, नन्ववृत्त्यातिरिक्तव्यत्वेनाप्युपस्थितेर्न नियतोपस्थितिरतएवानुपदं तथैव वक्ष्यति तथाच कथं तच्च शक्तिरिति चेत् । अत्राहुः, नियमतोऽनुपस्थितावपि शब्दाश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं विनिगमकाभावादन्नादिपदवन्नार्थत्वेऽप्युपपत्तेः । न चैकस्यां व्यक्तौ नानैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं । अप्रयोजकत्वात् । किञ्च त्व-तलोर्मुत्थार्यत्वेनोप-

वा तदपि शक्यं यदि नियमत उपस्थितिः सहप्र-
योगस्य वाच्यादिपरत्वेनाप्युपपत्तेः । वस्तुतस्तु निय-

स्यापि^(१) शब्दाश्रयत्वस्य भागादित्यर्थः, तथाच सप्रकारकपदवृत्ति-
ज्ञानोपस्थापितत्वमेव विधेयतातिरिक्तसप्रकारताकशाब्दबोधे तन्त्रं
न तु सप्रकारकसनिष्ठपदवृत्तिज्ञानोपस्थापितत्वमिति भावः । ननु
तथापि शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदशक्त्यविषयत्वे आकाशपदशक्तिप्रमाज-
न्याकाशोपस्थितौ कथं तस्य नियमतः प्रकारत्वं तत्पदशक्तिप्रमाज-
न्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वस्य व्याप्यत्वा-
दिति तटस्थान्नह्यायामाह, 'अस्तु वेति, 'तदपि' शब्दाश्रयत्वमपि,
'शक्यं' विशेषणीभूत्याकाशपदशक्तिविषयः, 'नियमत उपस्थितिः'
नियमेनाकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिः । ननु

(१) आकाशपदशक्त्यविषयस्यापीति क० ।

पत्तावुपचरितार्थत्वे मानाभावादिति । वस्तुतस्तु जाघवाच्छब्दाश्रयत्वमेव
प्रवृत्तिनिमित्तं न त्वष्ट्रप्रवृत्तिरिक्तप्रवृत्त्यादिकमपि गौरवात् । क्वचित्तथा-
त्वेन शक्तिभ्रमात्तदुपस्थितेः । अन्यथा कम्बुयौवत्वादिनापि शक्तिग्रहान्तदुप-
स्थितौ तदपि शक्यं स्यात् । यदि च जाघवात् घटत्वमेव तथेति तत्र शक्ति-
ग्रहो भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति न नानार्थत्वमिति । नन्वेवं घटः कुम्भ-
इतिवदाकाशः शब्दाश्रय इति सहप्रयोगो न स्यादत आह, 'सहेति,
आकाशपदवाच्य इति तदर्थः । 'वस्तुतस्त्विति तथाच नियतामुपस्थितवस्थापि
शक्यत्वं विनिगमकामावेन नानार्थत्वमन्यथा न तथेत्यन्यदेतदिति भावः ।
शक्यभावपक्षे संस्कारस्य कदाचिदशुद्धोद्यमभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, अत्रा-

तोपस्थितिरेव नास्ति । अस्तु वा पदादपि निर्व्वि-

शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आकाशं शब्दस्येति षष्ठ्यप्रयोगोऽनुपपन्नः आश्रयत्वस्य षष्ठ्यर्थतया पचन् पचतीतिवच्चिराकाशत्वादित्यत आह, 'सृष्टेति, 'वाच्यादीति आकाशपदस्याकाशपदवाच्यादिपरत्वेनापीत्यर्थः, 'आदिपदात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपरत्वपरिग्रहः । 'नियतोपस्थितिरेव नास्तीति आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिरेव न नियतेत्यर्थः, कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्व-केवलद्रव्यत्वादिप्रकारेणाप्युपस्थितेरिति भावः । ननु तद्वर्णविशिष्टविशेष्यकतद्वर्णावच्छिन्नशक्तिसंसर्गकज्ञानमेव तद्वर्णप्रकारकशब्दबोधकारणमन्यथा घटादिपदस्यापि घटत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वविद्योपापत्तेः उक्तरीत्यैव घटत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि शब्दबोधे भानसम्भवात् । न च तत्पदशक्तिप्रमाणन्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वव्याप्यतया घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिविद्यिरिति वाच्यं । आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वेनेव घटादिपदशक्तिप्रमयापि घटत्वादिना नियतोप-

काशपदान्निष्प्रकारकमेवाकाशस्वरूपं स्मृतेर्विशिष्टज्ञानत्वस्य नियमोऽविद्योयथेति भावः । न चाकाशोऽश्वमित्यादौ भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना कथमभेदान्मय इति वाच्यं । विभक्त्युपवीतसंख्यामाशय तथात्वादित्वाद्दुः । 'तवापीति, न चान्यप्रकारकतया साधनत्वं शब्दमिति, क्वाभ्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेवेति च परेषु प्रागभिधानात्तद्विरोधः । मतान्तरेबाह्यीकृत्वादित्येके ।

कल्पकं तर्ह्यन्वयबोधदशायामितरान्वयानुपपत्त्यभावा-

खितेरधिहृत्वात् द्रव्यत्वादिप्रकारकघटत्वावच्छिन्नघटपदग्रन्थिप्रमथा तादृशकेवघटपदग्रन्थिप्रमथा वा द्रव्यत्वादिप्रकारेषापि घटोप-
स्थितेः, परन्तु तदुपस्थितिर्न शब्दबोधाङ्गमित्येवाभ्युपगमात् तावता
घटत्वादौ घटादिपदस्य ग्रन्थिधिहृत्वावपि हरिपदादेशान्नत्वादौ
ग्रन्थिविच्छोपापत्तेर्दुवारत्वाच्च तच्च कदाचित् सिंहत्वादिनाप्युपस्थितेः
सर्वधिहृत्वात् तथाचाकाशपदाशक्यतावच्छेदकस्य शब्दाश्रयत्वस्य
कुतः शब्दबोध इत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'पदादपीति द्रव्यादि-
पदादिवाकाशादिपदादपीत्यर्थः, शक्तेति शेषः, 'निर्विकल्पकं'
आकाशादेः शब्दाश्रयत्वाद्यप्रकारकमेव शब्दज्ञानं । न चैवं तच्च कः
प्रकार इति वाच्यं । सञ्ज्ञादेः पदान्तरोपस्थितस्यैव तच्च प्रकारत्व-
सम्भवादिति भावः ।

मीमांसकः शङ्कते, 'तर्हीति अपूर्वस्यावाच्यत्वे इत्यर्थः, 'अन्वय-
बोधेति स्वर्गसाधनत्वत्वेन स्वर्गसाधनत्वान्वयबुद्धिदशार्थां यथा ना-
पूर्वप्रत्ययस्यचेत्यर्थः, 'अन्वयानुपपत्त्यभावादिति तादृशान्वयबुद्धि-
दशार्थां स्वर्गोपधावकस्यापारोपंधायकत्वं विना यागस्य स्वर्गसाधन-
त्वान्वयोऽनुपपन्न इति स्वर्गसाधनत्वान्वयानुपपत्तिज्ञानाभावादि-

विशेषरूपेणादिमबोधमभिप्रेतेदमित्यन्ये । न चोपादानिकस्वर्गसा-
धनत्वपक्षे कथं योग्यताग्रहः, यागविषयकं कार्यमित्यनुभवान्तरमनुप-
पत्तिप्रभवस्यसाधनताज्ञाने खति स्वर्गकामबोधकयागविषयककार्यमित्यनु-
भवपरित्यागः । कार्यत्वमात्रं नित्यस्यैवज्ञानानुपपन्नं स्वर्गकामकार्यत्वं तदा

दग्नेऽपि कल्पना न स्यादिति चेत्, तर्हि तवापि कार्य-
ताबोधानन्तरं औपादानिकसाधनताबोधो न स्यात्
औपादानिकबोधेऽनुपपत्तिबोधस्य हेतुत्वात्, कल्पना-

त्यर्थः, 'अग्नेऽपि' तादृगान्वयबुद्ध्युत्तरमपि, 'कल्पना न स्यादिति
निष्कान्वयानुपपत्तिज्ञानादपूर्वकल्पना न स्यात्, प्रतीतानुपपत्ति-
मूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायां अनुपपत्तिज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति
भावः। तथाचापूर्वसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः। 'तर्हीति यदि प्रती-
तानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानम-
पेक्षितं तदेत्यर्थः, 'कार्यताबोधानन्तरमिति अपूर्वनिष्ठकार्यता-
बोधानन्तरमित्यर्थः, 'औपादानिकेति यागे काम्यसाधनत्वविशिष्ट-
कामिकार्यत्वप्रकारकौपादानिकबोधो न स्यादित्यर्थः, अपूर्वका-
र्यताबोधदशायां यागविषयकार्यस्य कामिकार्यत्वं न यागकृतिं
विना सा च कृतिर्न यागस्य कामिकार्यत्वविशिष्टकाम्यसाधनताधियं
विना^(१) इत्यनुपपत्तिज्ञानाभावादिति भावः। ननु प्रतीतानुपपत्ति-
मूलकप्रतीतावेव प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं
औपादानिकबोधस्य न तथेत्यत आह, 'औपादानिकेति औपादा-
निकशब्दबोधेऽपीत्यर्थः, 'अनुपपत्तिबोधस्य' प्रतीतानुपपत्तिबोधस्य,
'हेतुत्वादिति, भवन्नये हेतुत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षत्वादिवदौपादानि-

(१) कामिकार्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताधियं विनेति ग० ।

अप्रतीतमेवेति कथमनुपपत्तिप्रभवतज्ज्ञानमिति चिन्त्यं ।

ननु दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तयोग्यतापक्षे प्रागुक्तं तच्च भ्रान्त-प्रता-

माषोच्छेदश्चैवं स्यात् प्रतीतानुपपत्तिमूलकत्वात् कल्प-

कल्पमयनुभवत्वव्याप्तो धर्मविशेषः, स च जातिरूप उपाधिरूपोवे-
त्यन्यदेतत् । तदवच्छिन्नं प्रति च प्रतीतानुपपत्तिप्रतिसन्धानसचिवः
शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुरतएवानुपपत्तिसचिवः शब्द-
एव पञ्चमं प्रमाणमिति तव सिद्धान्तादिति भावः । 'एवं स्यादिति
प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानस्या-
पेक्षितत्वे सति स्यादित्यर्थः, 'कल्पनाया इति, कल्पनात्ममर्थापत्तित्व-
व्याप्तो जातिविशेषस्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतीतानुपपत्तिज्ञानं कारण-
मिति तव सिद्धान्तादिति भावः । ननु स्त्रीयबाधनिश्चयविरहो न
योग्यता तथा सति शब्दप्रमां प्रति अनुगतकारणास्मात् । न च
दोषाभाव एव तथा, भ्रान्त-प्रतारकवाक्य-शुकादिविभवादिवाक्ययो-
रव्याप्यतिव्याप्यापत्तेः शब्दसामान्यं प्रति क्लृप्तकारणभावस्यैव विशेष-
रूपेषु शब्दप्रमाहेतुत्वनियमविलोपापत्तेश्च । अतएव स्व-परसाधा-
रणबाधकप्रमाविरह एव स्वरूपसन् शब्दप्रमाहेतुरित्यपि न तस्य
शब्दसामान्यकारणत्वेनाक्लृप्तत्वादतः स्व-परसाधारणबाधकप्रमावि-
रह एव योग्यता वाच्या सा च न स्वरूपसतौ शब्दसामान्यहेतुः
शब्दभ्रमोच्छेदापत्तेः किन्तु तज्ज्ञानं शब्दसामान्यहेतुः तत्प्रमा
च शब्दप्रमायामित्येवोपेयं, तथाच प्रकृते यागे परकीयबाधक-

रकवाक्ये तदभावादयुक्तं, आवश्यकयोग्यताप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवोपपत्तौ
च क्व यथार्थवाक्यार्थज्ञान-तदभावयोग्य-दोषतया हेतुत्वकल्पना गौरवात्,
किञ्च परबाधकप्रमाणिश्चये स्वबाधकप्रमाविरह-तन्निश्चयदशायामपि न

नायाः । वस्तुतस्तु बाधकप्रमाविरहस्य योग्यतात्वे संशयसाधारणं ज्ञानमात्रमेव तस्याः प्रयोजकं तेन यच्च बाधकप्रमानिश्चयस्तथैवान्वयबोधाभावोऽन्यच्च तु तद्धीमात्राच्छाब्दबोध इति यागेऽपि योग्यतासंशये-
नान्वयबोधाप्रतिबन्धः बाधसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात्,
अन्यथा अनुमानाद्युच्छेदप्रसङ्गात्^(१) । अपूर्ववाच्यत्वे-

प्रमाविरहस्य निश्चेतुमशक्यतया कथमन्वयधौरित्यत आह, 'वस्तु-
तस्त्विति, 'बाधकप्रमाविरहस्य' स्त-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य,
'योग्यतात्वे' योग्यतात्वेऽपि, 'अन्यच्च त्विति यच्च न बाधकप्रमानिश्चय-
एवेत्यर्थः, 'तद्धीमात्रात्' स्त-परसाधारणबाधकप्रमाविरहज्ञानमा-
त्रात् । ननु स्त-परसाधारणबाधकप्रमाविरहसंशये तदाहितबाधमंश-
यस्यावश्यकत्वात् कथं शाब्दबोध इत्यत आह, 'बाधसंशयस्येति,
'अनुमानादीति सन्दिग्धसाध्यकानुमानादीत्यर्थः । अस्तु वा स्तर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वाम्ये स्तर्गसाधनत्वं योग्यता तथापि संशयसाधारण-
तज्ज्ञानस्यैव तदन्वयबोधहेतुतया यागेऽपि तत्संशयादेव स्तर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वशाब्दबोधोऽस्तु किमपूर्ववाच्यत्वेनेत्याह, 'अपूर्ववाच्य-
त्वेऽपीति साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्यत्वरूपेणापूर्वस्य सिद्ध-

(१) अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति क० ।

शाब्दधौरिति तद्विरहोऽपि योग्यतान्तर्भूत इत्यनुचिराह, 'वस्तुतस्त्विति ।
'अन्यथेति, विशेषदर्शनेऽपि संशयो वर्तते अनुमित्या नाश्रयते इति मतेनेद-

अपूर्वस्य स्वर्गसाधनतासंशयाद्योग्यतायाः संशय इव
 अपूर्वस्य प्रथमं स्वर्गसाधनत्वानिश्चयादुपादानस्याम्बि-
 ताभिधानोत्तरकालीनत्वात् साधक-बाधकप्रमाणा-
 भावेन द्वारसम्भावनया साधनत्वसम्भावनातः स्वर्ग-

पदवाच्यत्वेऽपीत्यर्थः, 'अपूर्व' स्वरूपदार्ढ्यतावच्छेदककार्यत्वावच्छिन्ने,
 'स्वर्गसाधनतासंशयादिति कश्चित् पुरुषस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वा-
 न्वयपूर्व स्वर्गसाधनतायाः संशयस्यैव सत्त्वादित्यर्थः, 'योग्यतायाः
 संशय एवेति स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यतायाः संशय एवेत्यर्थः, अपूर्व-
 निवृत्तस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे कश्चिद्धेतुरिति शेषः । 'अपूर्वस्य'
 स्वरूपदार्ढ्यतावच्छेदकनिवृत्तकार्यत्वावच्छिन्नस्य, 'प्रथममिति, सर्वेषा-
 मिति शेषः । नन्वनुपपत्तिज्ञानसदकारादौपादानिकस्वर्गसाधनता-
 निश्चयः सर्वेषामेव यागविषयकेऽपूर्व भविष्यतीत्यत आह, 'उपा-
 दानस्येति यागविषयककार्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गसाधनत्वं
 विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्येत्यर्थः, 'अम्बिताभिधानेति
 अपूर्व स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथा-
 चाम्बिताभिधाने उपादानेन स्वर्गसाधनलोपस्थितिः स्वर्गसाधनलोप-
 स्थितौ चाम्बिताभिधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः । 'साधकेति,
 तथाचेत्यादिः, 'द्वारसम्भावनयेति पुष्टिं प्रति हतपानस्यैव स्वर्गं प्रति

मित्येके । सन्देहोत्तरक्षये यत्र करणात्मकः परामर्शस्तदभिप्रायेणोदमित्यन्ये ।
 'अपूर्वेति, न च यागविषयकं कार्यमित्यनुभवानन्तरमौपादानिकस्वर्गसाध-
 नताबोधे सति स्वर्गकामान्वय इति वाच्यं । स्वर्गकामकार्यस्यैवानुपपन्नतया

कामान्वय इति तुल्यं । अपि च यथा न क्रिया स्थिरे-
त्ययोग्या तथा कार्यमपूर्वमपि विशिष्टं न स्थिरं
कृतेर्विनष्टत्वात् । न चाधिष्ठाने अपूर्वमात्रे साधनत्वं,
तस्य पदार्थैकदेशत्वेनान्वयाप्रतियोगित्वात् ।

यागस्यापि किञ्चिन्मध्यवर्तिद्वारं स्थास्यतीति सम्भावनयेत्यर्थः,
'साधनत्वसम्भावनातः' यागेऽपि स्वर्गसाधनत्वसम्भावनातः, 'स्वर्गकामा-
न्वयः' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयसम्भवः, 'तुल्यमिति, तथाच किम-
पूर्वत्राच्यत्वेनेति भावः । अपूर्वस्य लिङ्पदवाच्यत्वे साधकाभावमुक्त्वा
बाधकमप्याह, 'अपि चेति, 'अयोग्या' साक्षात्स्वर्गसाधनत्वान्वया-
विशेष्या, 'विशिष्टं' साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्यत्वविशिष्टं,
'न स्थिरं' न स्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्ति । न च गौर्द्रव्यं नीला गौरि-
त्यादौ गोत्वोपलक्षिते द्रव्यत्वादेरन्वयवदत्तापि कृत्युपलक्षिते स्वर्ग-
साधनत्वान्वयो भविष्यतीति वाच्यं । तथा सति फलाव्यवहित-
पूर्वस्याधिधर्मस्यैव^(१) वैदिकविधिजन्यसाक्षात्फलसाधनताबोधे विशे-
ष्यतावच्छेदकत्वमिति नियमभङ्गापत्तेरिति भावः । 'अधिष्ठाने'
वस्तुगत्या साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वाश्रये, 'साधनत्वं' एकत्र द्वय-

(१) स्वर्गाव्यवहितपूर्वस्याधिधर्मस्यैवेति ग० ।

तदुपपादकत्वेनैव तत्त्वल्पनात्, अन्यथा नित्येऽपि कार्यत्वमात्रानुपपत्त्या तत्
कल्प्येतेति । 'अपि चेति, यद्यपि घटमानयेत्यादौ घटत्वमिवावच्छेदकतया
वासस्वी देवदत्तपदवाच्य इत्यत्र वास इवोपलक्षणतयान्वयो योग्य एव,
तथापि विशेषणतयान्वये अयोग्यत्वं बोध्यं, अतएव 'विशिष्टमिति । वस्तु-
तस्तु पूर्वदोष एव तात्पर्यं । 'तस्येति, यद्यपि शङ्खः पाण्डुर एव इत्यादा-

अन्ये त्वन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता, अतएव
वह्निना सिञ्चतीत्यत्र तद्भ्रमे भवत्यन्वयभ्रमः । यागे
चान्वयविरोधिरूपविरहो योग्यानुपलब्ध्या सुगम एव ।
न च यागे आशुविनाशित्वं कालान्तरभाविफल-
जनकत्वविरोधीति चाख्यं । अनुभवे क्वाथपाने चाशु-

मितिन्यायेन यागविषयकत्व-साक्षात्साधनत्वयोरुभयोरन्वयः, न तु
साध्यतासम्बन्धेन कृतिविशिष्टत्वं तत्र विशेष्यतावच्छेदकमिति भावः ।
'अन्वयाप्रतियोगित्वादिति स्वरूपतोऽन्वयप्रतियोगितासम्भवादि-
त्यर्थः । अस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति मते आकाशमित्यादौ
स्वरूपत एवाकाशस्य सङ्घाद्यंशे विशेष्यत्वात् 'पदार्थैकदेशत्वेनेत्य-
भिहितं, पदार्थैकदेशत्वञ्चावच्छिन्नशक्तिविशेष्यत्वं ।

'अन्वयविरोधीति विशेष्ये विशेषणासमानाधिकरणधर्माविरह-
इत्यर्थः, 'तद्भ्रमे' वह्निकरणकत्वविरोधिधर्माभावभ्रमे, 'अन्वय-
विरोधीति स्वर्गसाधनत्वविरोधीत्यर्थः, 'सुगम एव' सुज्ञेय एव ।

वयोग्यवच्छेदादौ पदार्थैकदेशपाञ्चरत्वाद्यन्वयो दृष्टस्तथाप्यन्यगत्या तत्र
तथा अत्र तु न तथेत्याशयः । नन्वेकविशेषवाधे सामान्यज्ञानमपरप्रकार-
नियतमवश्यं वाच्यं । अन्यथैकप्रकारवाधे सामान्यनिश्चयेऽपरप्रकारसंग्रहः
कदाचित् स्यात् । न चैवं, तथाचापूर्ववाच्यतेति । मैवं, तादृशसामान्यस्या-
परप्रकारव्याप्यतया तन्निश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वादित्याहुः ।

'अन्ये त्विति, अन्वयविरोधित्वमन्वयाभावव्याप्यत्वं यदि तदा केवला-
न्वयिन्यव्याप्तेरिति यश्चिदुक्तयोग्यतापरत्वे अस्य पूर्वाविशेष इत्यनभिमति-
बोजमत्रेत्याहुः । 'योग्येति, यद्यपि बाधकप्रमाविषयत्वादेरतीन्द्रियस्याप्य-

विनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वाद्यागेऽप्यन्त-
तस्तत्सत्त्वात्, अन्यथापूर्ववैफल्यात् । अस्मादन्यप्रयो-
जकरूपवत्त्वं लघ्विति चेत्, न, तत्सत्त्वेऽप्यनाप्तोक्ते
व्यभिचारादन्यविरोधित्वेन यत्किञ्चित्प्रतिसम्भानं
तथास्यैव अन्ततो बाधकप्रमाविषयत्वस्यैव विरोधि-
नोग्नानादिति ।

‘अन्ततस्तत्त्वादिति व्यापारद्वारा तत्सत्त्वादित्यर्थः, ‘अन्यप्रयोज-
केति, अन्यप्रयोजकत्वमन्यसमानाधिकरणत्वमित्यभिमानः, ‘तत्स-
त्त्वेऽपि’ तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि, ‘व्यभिचारात्’ बाधनिस्यदश्यां ग्राह्य-
बोधानुत्पादान्, प्रकृते यागेऽपि यागत्वादेरेव तादृशरूपस्य सुख-
भवाच्चेत्यपि बोध्यं । अन्यन्यविरोधिरूपविरहज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि
अनाप्तोक्तौ बाधनिस्यदश्यां कृतो नात्ययबोधः बाधनिस्यदश्या-
यां निश्चयतोऽन्यविरोधिरूपवत्ताज्ञानाभावेन बाधनिस्यसत्त्वेऽपि
तादृशरूपविरहज्ञाने बाधकाभावादित्यत आह, ‘अन्यविरोधि-
त्वेनेति, ‘तथास्यैवेति तत्र बाधनिस्यदश्यायामस्यैवेत्यर्थः । एतद्-
पेक्षया बाधनिस्यथाभावस्यैव लघुत्वं बाधनिस्यदश्यायामन्यविरो-
धित्वेनावश्यं कस्यचिद्गृहे मानाभावस्याचाक्षरस्यो बोध्यः ।

न्यविरोधित्वात्तदभावोऽग्रन्यनिस्यस्य एव तथापि योग्यमात्रानिप्रायेणेहं ।
अत्रमपि वा अक्षरस्योऽत्र बोध्यः । ‘अन्तत इति कस्यतस्तत्तादृशप्रयोजनकत्व-
त्वादित्यर्थः । ‘व्यभिचारादिति, तदज्ञानेऽप्यन्यबोधानाभावादित्यर्थः । प्रकृते
तु नायं दोष इत्याह, ‘अन्येति ।

काम्यसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं लाघवात् । सिद्धौ-
दनस्तृप्तिकामो लघूपाये भोजने प्रवर्तते न तु पाके
गुरूपायत्वात्, जलाद्यर्था च सन्निहिते । अतएव ज्यो-
तिष्टोमादौ श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि गुरूपायत्वेनामनुष्ठा-
नस्यसाध्यापत्त्या फलभूमा कल्प्यते, इष्टोत्प-

किञ्च कामी काम्यादन्यदित्याद्युक्तं नियमं दूषयति, 'काम्येति,
'एवकारात् काम्याव्यवहितसाधनताज्ञानव्यवच्छेदः, 'प्रवर्तकं' प्रवृत्ति-
प्रयोजकं, तच्च न्यायनये प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षी प्रति साक्षाज्जनकतया
परमये च कामीत्यादिनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानद्वारा प्रवृत्ति-
हेतुचिकीर्षाजनकतयेति मतद्वयसाधारण्यं । नन्वेवं वृत्तिकामस्य
सिद्धौदनस्यापि पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः पाकस्यापि परम्परया दृष्टकृति-
साधनत्वात्^(१) इत्यत आह, 'सिद्धौदन इति, 'गुरूपायत्वादिति
बलवदनिष्ठाजनकत्वज्ञानाभावादित्यर्थः । तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रव-
र्तकत्वे युक्तिमाह, 'अतएवेति तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वा-
देवेत्यर्थः, 'ज्योतिष्टोमादौ' ब्रह्मायाससाध्यज्योतिष्टोमादौ, 'श्रुत-
स्वर्गफलकत्वेऽपि' श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपि, 'फलभूमा कल्प्यत-
इति योजना, साध्यायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तं ज्योति-

(१) पाकस्यापि काम्यवृत्तिसाधनत्वादिति ग० ।

कामी काम्यादन्यदित्यादि दूषयति, 'काम्येति, 'भूमेति बाहुल्यमुत्कर्ष-
रूपवैनाल्यं वेत्यर्थः । विशिष्य कल्पकाभावाद्द्वैलक्षण्यत्वेन सामान्यतः कल्पन-
मबाधितं विषयीकरोतीति बोध्यं । गुरुत्वमननुगतमतः प्रतिबन्धकान्तर-

च्यनान्तरौयकप्रमजनकत्वं वा प्रतिबन्धकं । अपि च
काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव यदि कामी कर्त्त-
व्यतयाऽवैतीति नियमः तदा पूर्वमपि कार्य्यतया
नावगम्येत अन्विताभिधानात् पूर्व्व काम्यसाधनताबो-
धकाभावादुपदानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात् ।

होमादिसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्याप्यसुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजा-
त्यान्तरं कार्य्यतावच्छेदकं कस्यत इति तदर्थः, तत्र हेतुमाह,
'गुरुपाथत्वेनेति, यदि न तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन
विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य्य-कारणभाव एवाभ्युपेयस्तदा स्वरूपा-
याससाध्यज्योतिष्टोमादेव ज्योतिष्टोमसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्या-
क्रान्तस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदशायां ब्रह्मवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञा-
नेनेत्यर्थः, 'अननुष्ठानस्यस्येति प्रवृत्त्यविषयत्वरूपाप्रामाख्यापत्त्येत्यर्थः,
स्वरूपायाससाध्यादेवेच्छाविषयतावच्छेदकब्रह्मायाससाध्यजन्यतावच्छेद-
कधर्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि ब्रह्मायाससाध्यजन्यनान्तरौयक-
दुःखेऽवश्यं ब्रह्मवद्द्वेषोत्पत्तिरित्यभिमानः । 'इष्टोत्पत्तीति ब्रह्मवद्-
द्वेषविषयप्रमजनकत्वज्ञानमेवेत्यर्थः, 'काम्याव्यवहितेति यदि तद-
व्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव तत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञान-
विषयो भवतीति नियम इत्यर्थः, 'उपादानस्येति परम्परया स्वर्ग-

माह, 'इष्टेति ब्रह्मवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'बोधकाभावादिति ।
न च ज्ञानपदं ज्ञायमानपरं शाब्दबोधदशायाश्च तत्सम्भवत्वेवेति वाच्यं ।
तदा व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् तदौपादानिकत्वपक्षे दोषतादवस्थाश्च । यदा

अतएव काम्यादन्यदित्यादि प्रकारद्वयं निरस्तं, कार्य-
ताबुद्धौ प्रवृत्तौ वा काम्यसाधनत्वस्यैव हेतुत्वात् । न
च कार्ये घटादौ लिङ्शक्तिग्रहः, यथा लिङ्शक्ति-
ग्रहकाले स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वात् क्रियानिरासस्तथा
यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासोऽपि स्यात् । न हि
यागविषयको घटादिः सम्भवति, अन्यथा अन्विता-
भिधानदशायामपि तन्निरासो न स्यात् । स्यादेतत्,

साधनीभूतयागविषयककार्यस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वं विना स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्य स्वर्गाव्यवहितसाधन-
त्वज्ञापकस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधेत्यर्थः ।
न च संग्रथात्मकमेव तज्ज्ञानं पूर्वं भविष्यतीति वाच्यं । अपूर्वस्य
पूर्वमनुपस्थित्या संग्रथस्याप्यसम्भवात् संग्रथस्य हेतुत्वे यागेऽपि
तादृशसाधनत्वसम्भावनातः कर्त्तव्यताबोधसम्भवात्पूर्ववाच्यताभ्युपग-
मस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । 'प्रकारद्वयमिति, 'अथवा-यदेत्यादि-
गोक्तं प्रकारद्वयमित्यर्थः, 'कार्यताबुद्धौ' प्रवृत्तिहेतुकार्यताबुद्धौ,
एतच्च परमथे, 'प्रवृत्तौ वेति स्वमते, 'काम्यसाधनत्वस्यैव' साक्षात्-
परम्परासाधारणकाम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव । कार्ये लिङ्ः शक्तिग्रहा-
सम्भवमाह, 'न चेति, 'स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वादिति प्रथमं स्वर्ग-

---

अव्यवहितत्वाग्रबोधकामावाप्तं तथात्वमिति भावः । 'अतएवेति वक्ष्यमाणा-
देवेत्यर्थः, अप्रयोजकत्वे तात्पर्यं । व्युत्पत्तिविरहमाह, 'न चेति । 'न

स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या तदन्वययोग्ये लिङ्शक्तिग्रहः
 स्थायिकार्यञ्च तथा, अतः शक्तिग्रहकाखे क्रियानिरा-
 सो युज्यते न घटादेः । यजिपदमन्तर्भाव्य स्वर्गकाम-
 पद-लिङ्पदाभ्यां अन्विताभिधानदशायां घटादिनि-
 रासो यागान्वयायोग्यत्वादिति, तत् किं शक्तिग्रहकाखे
 यागान्वयानुपपत्तिर्हस्तपिहिता येन घटादिनिरासिका
 सा न प्रतिसन्धीयेत । प्रत्युत प्रत्ययस्थान्तरङ्गप्रकृत्यर्था-
 न्वयं बोधयत एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानु-
 पपत्तिप्रतिसन्धानमेव प्राथमिकं, पुरुषदोषादप्रति-
 सन्धाने शक्तिग्रहो भ्रम एव घटादेरशक्यत्वात् पुरुष-

कामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यत्वादित्यर्थः, । 'स्वर्गकामान्वयेति प्रथमं
 स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'स्थायीति स्वर्गाव्यवहितपूर्वस्वाची-
 त्यर्थः, 'तथा' प्रथमं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वययोग्यं, 'न घटादेरिति,
 तस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वमपि स्थायित्वसम्भवादित्यभिमानः, दूषयति,
 'तत्किमिति, 'अन्तरङ्गेति स्वार्थनिष्ठेत्यर्थः, 'अप्रतिसन्धान इति
 यागान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धान इत्यर्थः । ननु घटादिकमपि शक्य-
 मेव योग्यतावशाच्चापूर्वस्वाभ इत्यत आह, 'पुरुषविशेषं प्रतीति यस्य

हीति, प्रागुक्तं विषयत्वमसम्भवीति भावः । 'अप्रतिसन्धाने' घटान्वया-
 नुपपत्तेरप्रतिसन्धाने । नन्वप्रतिपाद्यघटादिवृत्त्यपि कार्यत्वं प्रवृत्तिविमित-
 मित्युक्तं तदाश्रयतयैव घटादेरपि शक्यत्वं स्यादित्यत आह, 'पुरुषेति,

विशेषं प्रति अपूर्ववाच्यतापत्तेश्च । घटादीनाम-
नन्तत्वेन यदि तन्निरासो न शक्यः तदा अन्विता-
भिधानदशायामपि न स्यात् पाकादीनां क्रियात्वेनेव
पृथिवीत्वादिना निराससम्भवाच्च । एवञ्च प्रचुरद्रव्य-
गुण-कर्मसु निरस्तेषु क्व कार्ये धर्मिणि शक्तिग्रहः ।
न च विशेषे निरस्तेऽपि कार्यसामान्यं न निरस्त-

पुरुषस्य घटादौ शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्न स्फुरिता तस्यैव
पुरुषस्येत्यर्थः, 'अपूर्ववाच्यतापत्तेः' अपूर्वस्य लिङ्पदप्रतिपद्यतापत्तेः,
अपूर्वस्य विधिजन्यशाब्दबोधविषयतापत्तेरिति यावत्, तथाच यस्य
घटादौ यागान्वयानुपपत्तिः स्फुरिता तस्य लिङः कार्यशक्तिग्रहा-
सम्भवेन यजेतेति विधिवाक्याद्यागविषयकं कार्यमिति शाब्दबोधो
न स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तस्यापि पुरुषस्य विधिवाक्यजन्यशाब्दबो-
धस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । ननु घटादीनामनन्तत्वेन तचानुप-
पत्तिप्रतिसन्धानमेवानुपपन्नमित्यत आह, 'घटादीनामिति, 'तन्नि-
रासः' तन्निष्ठानुपपत्तिग्रहः, 'न स्यात्' अनुपपत्तिग्रहो न स्यात्,
'निराससम्भवात्' अनुपपत्तिग्रहसम्भवात् । 'निरस्तेषु' शक्तिग्रहविष-
यताबाधकविशिष्टेषु, 'निरस्तेऽपि' शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टे-

तथाच यत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानं तत्र शाब्दबोधो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः,
अनुभवविरोधात्, तदप्रतिसन्धाने क्रियायामपि कार्यत्वान्वयस्य सुवचत्व-
मित्यपि बोध्यं । 'एवञ्चेति, ननु सामान्यलक्षणाभ्युपगमपक्षे कार्यत्वेनोप-
स्थितेऽपूर्वे शक्तिग्रहो यथाच नापूर्वत्वक्षतिस्तथा प्रागुक्तमिति चेत्, न,

मिति वाच्यं । न हि विशेषाविषयं सामान्यज्ञानं सम्भवति । एतेनापूर्वसाधारणकार्यत्वेन घटादौ शक्तिग्रह इति परास्तं । अगृहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-कार्यत्व-स्वर्गजनकत्वेषु तज्ज्ञानेषु वा शक्तिग्रह इत्यपि परास्तं, स्थायिनां घटादीनां निरासात् धर्ममात्रे च शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् । किञ्च तेषु शक्तिग्रहः

ऽपि, 'न निरस्तं' न शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टं । उपसंहरति, 'एतेनेति, 'ज्ञानेषु' तज्ज्ञानेषु, कश्चित्तथैव पाठः । स्थायित्वादिषु धर्मेषु शक्तिग्रहो धर्म्यन्तर्भावेन कैवल्येन वा, आद्ये 'स्थायिनामिति, 'निरासात्' यागान्वयानुपपत्त्या शक्तिग्रहविषयत्वनिरासात्, द्वितीये 'धर्ममात्रे चेति, 'अनुपयोगादिति धर्म्युपस्थित्यननुकूलत्वेनानुपयोगादित्यर्थः । ननु जातिशक्तिग्रहो व्यक्तमिव धर्मशक्तिग्रह एव धर्मिणमुपस्थापयतीत्यत आह, 'किञ्चेति, 'समुदितेषु' मिथः सामा-

तन्मते पूर्वदोष एव तात्पर्यात् । 'न हीति, ननु विशेषरूपेण बाधितेऽपि सामान्यतः कार्यत्वेन तत्रैव शक्तिग्रहोऽस्तु अन्यथा निर्वर्द्धिपूर्वते पूर्वतत्त्व-वृत्तिर्विद्धिरत्र नास्तीति ज्ञानेऽनुमितेर्निर्विषयत्वापत्तिरिति चेत्, न, विशेष-बाधकस्यापि दोषत्वात् यथाचैतत्तथानुमानप्रकाशे विपश्चितं । 'एतेनेति, यद्यपि प्रागपि तदेव निरस्तं तथापि पूर्वं घटत्वादिगोपस्थिते कार्यत्वेन शक्तिग्रह इत्यपास्तं, इदानीं कार्यत्वेनोपस्थिते घटादौ शक्तिग्रह इति निरस्तमिति भावः । 'यद्देत्वादिमतद्वयं निरस्यति, 'अगृहीतेति, 'तज्ज्ञानेष्विति । यद्यपि तेषामेकं ज्ञानं प्रागुक्तं तथापि वक्तव्यभिप्रायकं बहवचनं । 'अनुपयोगादिति अपूर्वजाभानापत्तेरित्यर्थः, 'समुदितेष्विति,

समुदितेषु प्रत्येकं वा, नाद्यः प्रथमं समुदायस्यैकज्ञानविषयत्वात् विषयत्वे वा पूर्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वेऽपूर्वत्वव्याघातः एकज्ञानविषयसाकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेव विशिष्टत्वात् । न द्वितीयः एवं हि लिङ्पदात् स्मरणचयं यजिपदाच्च यागस्मरणं । न च चतुर्थीं

नाधिकरण्यावच्छिन्नेषु, 'समुदायस्य' सामानाधिकरण्यस्य, 'एकज्ञानविषयत्वादिति स्थायित्वादिविषयकज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, अपूर्वरूपाधिकरणस्य सामानाधिकरण्यघटकत्वादिति भावः । 'पूर्वमेव' शब्दानुभवात्पूर्वमेव, 'विशिष्टस्य' स्थायित्वादिविशिष्टापूर्वज्ञानस्य, 'अपूर्वत्वव्याघात इति, शब्दानुभवात्पूर्वं विशिष्टज्ञानविषयत्वस्यैवापूर्वत्वरूपत्वादित्यभिमानः । ननु सामानाधिकरण्यघटकतया अपूर्वस्योपस्थितानपि स्थायित्वादिविशिष्टज्ञानं न तच्च वृत्तमेवेत्यत आह, 'एकज्ञानेति साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेकज्ञानस्यैवेत्यर्थः, 'विशिष्टत्वात्' विशिष्टज्ञानत्वात् । 'स्मरणचयमिति स्थाय्या-

एकाधिकरण्यवृत्तित्वं समुदायः, 'प्रथममिति, त्वयान्यथाख्यातेरनभ्युपगमादिति भावः । 'एकपदं सम्पातायातं, अतएवाग्रे पूर्वमननुभवादित्येव वक्ष्यतीति ध्येयं । नन्वपूर्वमादाय तथा बोधः स्यादित्यत आह, 'विषयत्वे वेति । ननु तावद्धर्मविशिष्टशरीरादेस्तथात्मस्य तथाचापूर्वस्य तदविषयत्वात् प्रथमपूर्वत्वव्याघातः । न च क्रियान्तरभावित्वमपि विवक्षितं परेषांपूर्वत्वनिवृत्त एव शक्तियहाभ्युपगमादिति वाच्यं । स्वर्गिशरीरादौ तथाप्यतिप्रसङ्गेरिति चेत्, न, अथवहितानन्तर्यस्य विवक्षितत्वादिति दिक् । 'सत्त्वे' उपस्थितत्वे । तन्मतेनैवाह, 'एकेति । ननु समुदायमतिरिक्तं न ब्रूमः किन्तु

तेषां यौगपद्यमस्ति । न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समु-
दितविषयक्रमेकमेव स्मरणं लिङ्पदादिति युक्तं, समु-
दायस्य पूर्वमननुभवात् । स्मरणञ्च यदि साकाङ्क-
धर्म-धर्मिविषयकमेकं तदा अपूर्वत्वञ्चेतिः एकज्ञाना-
रूढयोः साकाङ्कधर्म-धर्मिणोरेव विशिष्टत्वात् तन्न-
यतत्वाद्वा । एतेन स्वर्गादिपदेषु अग्रहीतासंसर्गधर्म-

दीनां स्मरणत्रयमित्यर्थः । 'अस्ति' सम्भवति, 'समुदितविषयक-
मिति स्थाय्यादित्रयविषयकमित्यर्थः, 'समुदायस्येति स्थाय्यादित्र-
यस्येत्यर्थः । 'अननुभवात्' समूहालम्बनानुभवविरहात् । ननु समू-
हालम्बनानुभवविरहेऽप्युद्धोधकसमाजादार्यिकं समूहालम्बनमेकं स्मरणं
भविष्यतीत्यत आह, 'स्मरञ्चेति, 'धर्म-धर्मिविषयकमिति अपूर्व-
स्थायित्वादिविषयकमित्यर्थः, 'एकज्ञानेति, 'ज्ञानपदं स्मरणपरं
'एवकारोऽप्यर्थे, तथाच साकाङ्कधर्म-धर्मिणोरेकस्मरणस्यापि विशि-
ष्टज्ञानत्वादित्यर्थः । ननु तादृशानुभव एव विशिष्टज्ञानं न तु
स्मरणमित्यत आह, 'तन्नियतत्वादेति विशिष्टज्ञाननियतत्वादेत्यर्थः,

स्थायित्वादिकमेव तथाच तत्तदुद्धोधकमाणात्तत्समूहालम्बनमेकमेव स्मरणं
तदेव समुदितविषयमित्यत आह, 'स्मरणञ्चेति, अन्यतरमात्रविषयत्वे
निराकाङ्कविययत्वे वा छतानुपयोग एव दोष इति रहस्यं । 'तन्न-
यतत्वादेति साकाङ्कधर्म-धर्मिणोरेकज्ञानारूढत्वस्य विशिष्टत्वनियतत्वा-
देत्यर्थः । एतेन तन्मते ज्ञानाभावकालेऽपि विशिष्टसत्त्वमुपपादितमिति
ध्येयं । 'एतेनेति स्वर्गस्य वाक्यार्थघौमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते स्वर्गपदे-

धर्मिषु शक्तिग्रह इति व्युदस्तं । प्रत्येक-समुदायविषय-
कस्मरखविकल्पग्रासात् । अस्तु वा लिङ्ः कार्ये लक्षणा,
यथा हि मन्वाः क्रोशन्तीत्यादौ पुरुषविशेषः प्राग-

अन्वया स्यतेरप्यगृहीतयाहितया प्रामाण्यापत्तेः, तथाच स्यति-
जनकीभूतविभिन्नज्ञानमादायैवापूर्वत्ववृत्तिः । न च स्यादित्यादि-
रूपेण घटादिकमेव स्मरणविषयो नापूर्वमिति वाच्यं । तथासत्य-
नुपस्थितस्यापूर्वस्य शब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः उपस्थितयोग्यतादि-
विभिन्नार्थबोधकत्वसम्भावत्वात् पदानामन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।
एवमेवास्तौकिकार्थेषु स्मर्गादिपदेषु शक्तिग्रह इति प्रागुक्तं दूषयति,
'इतेनेति, 'धर्म-धर्मिषु दुःखासम्भिजलादिधर्मसुखादिस्वित्तर्यः,
'व्युदस्तमिति स्मर्गस्य वाक्यार्थानुभवमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते
व्युदस्तमित्यर्थः । अभ्युपगमवादेन परसिद्धान्तमात्रेणैवापूर्वस्य लिङ्-
पदवाच्यतां खण्डयति,^(१) 'अस्तु वेति, 'लक्षणा' न तु शक्तिः । नन्वेवं
शास्त्रिकस्याननुभावकतया विधिवाक्यश्रवणानन्तरं यागविषयका-
पूर्वप्रत्ययो न स्यात् । न चागृहीतसंशर्गकं ग्रहण-स्मरणात्मकं ज्ञा-
नसमेकच भवतीति वाच्यं । सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया अपूर्वस्य
पूर्वमननुभूतत्वेन स्मरणयोगादित्यत आह, 'यथा हीति, 'प्राग-

(१) अभ्युपगममात्रित्वैवापूर्वस्य लिङ्वाच्यतां खण्डयतीति ग० ।

ऽप्येवं शक्तिग्रहो निरस्त इत्यर्थः । तन्मतेऽप्यपूर्वशक्तिकल्पनमत्यन्तासङ्गत-
मिवाह, 'अस्तु वेति । नन्वेवमपूर्वं नानुभूयेतैव शास्त्रिकस्याननुभावक-
त्वादित्यत आह, 'यथा हीति । एतेन लक्षणायामितरपदस्येत्वादिप्रागुक्त-

ननुभूतोऽप्यनुभूयते इतरपदास्त्राक्षयिकस्यानुभावक-
त्वात् तथाऽपूर्वमपि, अस्तु च स्वर्गकामकार्यविषयो
याग इत्यनुभवे स्वर्गकाम-यागयोरन्वयप्रकारतया

ननुभूतोऽपीति समानप्रकारकस्मरणादेवेति शेषः । यद्यपि स्र-
ष्टीयार्थस्य विशेषणतयेव भानमिति नियमस्य मञ्जाः क्रोगन्तौत्या-
दावेव स्फुटतरौ व्यभिचारस्तथापि तादृशनियमसत्त्वेऽपि न अति-
रित्यभिप्रेत्याह, 'अस्तु चेति, 'स्वर्गकाम-यागयोरिति स्वर्गकाम-
कृतिसाध्यत्व-यागयोरित्यर्थः, 'अन्वयप्रकारतया' विशेष्य-विशेषण-
तया, 'अर्थात्' अर्थापत्त्या । नन्वेवं विधिजन्यशाब्दबोधे तदुत्तरा-
र्थापत्तौ वा क्रियायां कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारत्वात् ततः क्रियायां कथं
प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वादित्यत-

द्याप्तौ व्यभिचाराप्रयोजकत्वमपि सूचितं इति मन्तव्यं । ननु पुरुषः संख्या-
रादुपतिष्ठते न त्वनुभूयत इत्यत आह, 'प्रागिति, एतच्च परमताभ्युपगमे-
नैव । न च तत्रापि कथमनुपस्थितस्यानुभवः, पुरुषत्वादिसामान्यप्रकार-
स्मरणे सति योग्यतावशाद्विशेषानुभवात् समानप्रकारकत्वेनैव तस्य हेतु-
त्वाभ्युपगमात् । यद्यपि स्वार्थादन्वेन रूपेण ज्ञाते भवति जज्ञाया, न चैह
कार्यत्वादन्वेन रूपेण तदुपस्थितिः, तथाप्युक्तनियमोऽप्रयोजकः, अतएव
नीजोघट इत्यादौ तथैव जज्ञायेति पराभ्युपगमानुसारेणोद्देशमुक्तमिति ध्येयं ।
ननु विधौ न जज्ञाया तदुक्तं "न विधौ परः शब्दार्थ इति चेत्, न, तस्य
मतान्तरत्वात् । अतएव परस्य लौकिको जिह्वाज्ञायाञ्चितीति । यज्ञि-
पदेन स्वार्थविशेष्यकं ज्ञानं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह, 'अस्तु चेति, यथा तथा
बोधोऽस्वपूर्वजातः परं मृग्यत इति भावः । नन्वेतादृशो बोधो नाका-

अपूर्वलाभः । यद्वा स्वर्गकामकार्यविषयो याग इति
 शब्दानुभवानन्तरमर्थाद्यागविषयकं कार्यमिति
 ज्ञानं अनुपपत्तिप्रभवं । अतएव शाब्दबोधानन्तरमौपा-
 दानिकबोधात्प्रवृत्तिः । किञ्चापूर्ववाच्यत्वेऽपि न कलञ्जं
 भक्षयेदित्यादितः कलञ्जभक्षणाभावविषयकमपूर्वमव-
 गम्यापि न प्रवर्त्तेत तदभावे, तथाहि भक्षणे रागा-
 दस्य कर्त्तव्यताबुद्धिर्जाता शब्दाच्च भक्षणाभावे, निष्फ-
 लात् कार्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन सुखहेतौ
 भक्षणे एव प्रवर्त्तेत न तदभावे, निषेधापूर्वमेव फल-

आह, 'अतएवेति विधिजन्यवाक्यार्थानुभवे क्रियायां कृतिसाध्यत्व-
 स्थाप्रकारत्वादेवेत्यर्थः, 'औपादानिकेति औपादानिकक्रियाविशेष-
 यककृतिसाध्यत्वबोधादेवेत्यर्थः, अपूर्वस्य विधिपदवाच्यत्वेऽपि तथैवा-
 भ्युपेयत्वादिति भावः । नित्य-निषेधयोरपि तदेव लिङ्ग विधीयत-
 इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, 'रागात्' रागविषयसाधनताज्ञा-
 नात्, 'शब्दाच्चेति, उपादानसङ्कारेणेति शेषः, 'भक्षणाभाव इति,
 तथाच्चेति शेषः, 'निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानसमवहितात् कार्यता-

ङ्कितः कार्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'यदेति,
 'नित्य-निषेधयोरपि तदेव लिङ्ग विधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति,
 तथाच्चेदसाधनत्वशक्तिर्नापूर्वं इति भावः । 'न तदभाव इति, इष्टसाधनता-
 विरुद्धकार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भावः । 'फलमिति, तथाच तदेव

मिति चेत्, न, तस्य सुख-दुःखाभावान्यतया पण्डित्वेन
तदजनकतया च गौण-मुख्यप्रयोजनत्वाभावात् । सुख-
वदपूर्वमपि प्रयोजनमिति चेत्, न, लोके तद्यानव-
गमात् । अलौकिकयोः स्वर्गापवर्गयोः लोकावगत-

ज्ञानात्, 'सफलं' सफलत्वज्ञानसमवहितकार्यताज्ञानं,^(१) 'फलं' इष्टं,
'पण्डित्वेन तदजनकतया चेति सुख-दुःखाभावाप्रयोजकत्वेन कलान-
नकतया चेत्यर्थः, 'गौण-मुख्येति इष्टसाधनताज्ञानाधीनेच्छाविषयत्व-
सुख-दुःखाभावत्वज्ञानाधीनेच्छाविषयत्वयोरभावादित्यर्थः, 'सुखव-
दिति यथा सुखं फलसाधनताज्ञानं विनापि सुखत्वप्रकारकज्ञाना-
देवेच्छाविषयस्तथा अपूर्वमपि फलसाधनताज्ञानं विनापि अपू-
र्व्वत्वप्रकारकज्ञानादेवेच्छाविषय इत्यर्थः, 'लोके' लोकेन, 'तद्यान-
वगमादिति फलसाधनत्वेनाज्ञानदशायामपूर्व्वस्येच्छाविषयत्वानवग-
मादित्यर्थः । नन्वेवं निषेधापूर्व्ववत्फलसाधनताज्ञानाभावेन^(२) स्वर्गा-
पवर्गयोरपीच्छाविषयत्वं न स्यादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति
लौकिकसुख-दुःखाभावभिन्नयोरित्यर्थः, 'लोकावगतेति लौकिकसु-

(१) निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानसमवहितात् कार्यताज्ञानात् सफलत्व-
ज्ञानसमवहितं कार्यताज्ञानं बलवदिति न्यायार्थं इति ग० ।

(२) फलसाधनत्वाभावेनेति ग० ।

फलमादायेष्टसाधनत्वसत्त्वान्नोक्त दोष इति भावः । 'गौणेति तथाच स
दोषस्तदस्य एवेत्यर्थः । नन्वेवं स्वर्गापवर्गावपि न प्रयोजने स्यातां लोके
तद्यानवगमादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति । ननु वेदे तथा स्याल्लोक-

प्रयोजनसुख दुःखाभावजातीयतया प्रयोजनत्वं, वेदे-
ऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्वस्य गौणप्रयोज-
नस्य लिङ्गभिधानं काम्यसाधनताज्ञानं विना कामि-
कार्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् न तु स्वतः प्रयोज-
नत्वेन तच्चासामर्थ्यादनुपयोगाच्च प्रवृत्तेर्भोजनादाविव
श्लोककृतकाम्यसाधनताज्ञानात् कार्य्यताज्ञानाद्वा गौ-
णप्रयोजनत्वेनैवोपपत्तेः । नापि नित्य-निषेधयोरपूर्वं

ख-दुःखाभावगतेऽप्यप्रयोजकसुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानविषय-
तथेत्यर्थः, 'प्रयोजनत्वं इच्छाविषयत्वं । नन्वपूर्वस्यापि फलसाधनता-
ज्ञानाजन्यापूर्वत्वप्रकारकज्ञानजन्येऽप्यविषयत्वं वेदगम्यमित्यत आह,
'वेदेऽपीति, तव मत इति शेषः, 'काम्यसाधनस्यैवेति काम्यसाध-
नतया ज्ञातस्यैवेत्यर्थः, 'गौणप्रयोजनस्य' फलसाधनताज्ञानाधीने-
ऽप्यविषयस्य, 'लिङ्गभिधानं' लिङ्ग कार्य्यत्वप्रकारेणाभिधानं, 'न
तु स्वतःप्रयोजनत्वेनेति न तु यथोक्तेऽप्यविषयत्वेनेत्यर्थः, 'तच्चा-
सामर्थ्यादिति तेन रूपेण शक्तिविरहादित्यर्थः, 'अनुपयोगाच्चेति
स्वतःप्रयोजनत्वप्रकारकज्ञानस्यानुपयोगाच्चेत्यर्थः, अनुपयोगित्वमेवोप-
पादयति, 'प्रवृत्तेरिति, 'श्लोककृतेत्यादि प्रकारद्वयं मतभेदेन,
'गौणप्रयोजनत्वेनैवेति अपूर्वनिष्ठस्वतःप्रयोजनत्वज्ञानं विनैवेत्यर्थः,

एव श्लोकावगमाद्दूरादत आह, 'वेदेऽपीति, 'जिष्ठेति, त्वन्मतइति शेषः । अनु-
पयोगमेवाह, 'प्रवृत्तेरिति न प्रवृत्तावुपयोगशङ्कपि साप्यन्यथैवोपपत्तेत्यर्थः ।

स्वतः प्रयोजनं लिङ्गभिधीयते । काम्यस्थले हि धर्मि-
ग्राहकलिङ्गादिना प्रवर्तककार्यत्वेनापूर्वमभिहितम-
तो नित्यादावपि कार्यत्वेनापूर्वबोधनं न तु स्वतः
प्रयोजनत्वेन । ननु नित्ये लोक-वेदावगतगौण-मुख्य-
प्रयोजनाभावे सति लिङ्गेवापूर्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वं
बोधयति तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्व्वाहादिति चेत्,
न, निरूपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वं अपूर्वस्य

‘धर्मिग्राहकेति अपूर्वरूपधर्मिग्राहकेत्यर्थः । ‘प्रयोजनाभावे सतीति
प्रयोजनान्तराभावेसतीत्यर्थः, ‘लिङ्गेवेति सन्ध्यासुपासीतेत्यादि-
नित्यविधिस्त्वसौचलिङ्गः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेवेत्यर्थः,
‘लिङ्गेवेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते ‘तथासामर्थ्यादिति पूर्वम-
भिधानात् ‘अतोऽपीत्यादिवक्ष्यमाणयन्त्रस्य पुनरुक्तत्वप्रसङ्गाच्च, ‘अ-
पूर्वस्य’ नित्यापूर्वस्य, ‘तेन विनेति नित्यापूर्वस्य स्वतःप्रयोजनत्वे-
न विनेत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिपरत्वेति नित्यविधिस्त्वसौचलिङ्गः प्रवृत्तिप्रयो-
जकत्वानिर्व्वाहादित्यर्थः, लिङ्गो हि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तवेष्टसाधन-
ताज्ञानद्वारा, इष्टञ्च नित्यापूर्वातिरिक्तं प्रकृते बाधितं, नित्यापूर्व-
स्तेष्टत्वञ्च न फलसाधनताज्ञानेन सम्भवति पण्डत्वाद्गतोऽपूर्वस्य स्वतः-
प्रयोजनत्वं विना न प्रवृत्तिपरत्वनिर्व्वाह इति भावः । ‘निरूपधीति

परमतेनाह, ‘कार्यत्वेति, तन्मतेनैवाह, ‘काम्येति । ननु काम्ये यथातथास्त्व
नित्ये तु तथा स्यादित्याह, ‘नन्विति, तथाचानन्वगत्या लिङ्गस्तत्र सामर्थ्यमपि

सिद्धं लिङ्गं बोधनीयं । न च तादृशेच्छाविषयोऽपूर्वं
 क्वचिदपि सिद्धं । न च लिङ्गेनापूर्वेच्छां जनयित्वा तां
 बोधयति तस्यास्तत्रासामर्थ्यादिच्छायाः सामर्थ्यन्तरज-
 न्यत्वाच्च । अतोऽपि काम्ये नित्ये चेच्छाविषयत्वं प्रयो-
 जनत्वमपूर्वस्य लिङ्गादिना न बोध्यते अपूर्वेच्छायाः

फलसाधनताज्ञानानधौनेत्यर्थः, 'सिद्धं' वर्त्तमानं, 'लिङ्गं' लिङ्-
 निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्त्या, 'क्वचिदपि सिद्धमिति क्वचि-
 दपि वर्त्तमानमित्यर्थः, क्लृप्तकारणाभावेनेच्छोत्पत्तेरसम्भवादिति
 भावः । 'लिङ्गेव' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेव,
 'तस्याः' अनुपपत्तेः । ननु तस्यास्तत्रासामर्थ्यमसिद्धमित्यत आह, (१)
 'इच्छाया इति, 'सामर्थ्यन्तरेति अनुपपत्त्यघटितसामर्थीजन्यत्वनिघ-
 मास्तेत्यर्थः । 'अतोऽप्येति, 'अपिशब्दात् 'लिङ्स्तत्रासामर्थ्यादिति
 पूर्वीकस्य समुच्चयः, 'इच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वमिति निरूपधीच्छा-
 विषयत्वरूपं स्वतःप्रयोजनत्वमित्यर्थः, पूर्वमर्थापत्त्या बोधयितुं न
 शक्यते इत्यभिहितमिदानीं लिङ्गादिना शब्दबोधोऽपि तस्य न
 सम्भवतीत्युच्यते इति नाभेदः । 'अपूर्वेच्छाया इति फलसाधनता-

(१) तस्यास्तत्रासामर्थ्यमपि तथैव सिद्धमित्यत आहिति ग० ।

शक्यमिति भावः । 'न चेति, तथाचायोग्यत्वान्न तद्बोध इति भावः । तर्हि
 चार्थज्ञानरूपसामग्र्यन्तरजनितानेवेच्छां सा बोधयत्वित्यत आह, 'अतो-
 ऽप्येति, यद्यप्यनागतस्यापि शब्देन बोधने न दोषः, तथापि लिङ्गस्तत्रासाम-

शाब्दज्ञानात् पूर्वं असत्त्वात् किन्तु शाब्दकार्यताज्ञानात् सेति । अथ नित्ये कार्यत्वेनैवापूर्वस्याभिधानं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन किन्तु खिङ्गा अपूर्वे बोधिते तस्य स्वतः प्रयोजनत्वमिच्छाविषयत्वं सम्भवति सुखज्ञानवदपूर्वज्ञानस्यापि स्वत एवेच्छाजनकत्वात्, ततः काम्यापूर्वसाधनताज्ञानान्नित्ये कार्यताबोधात् प्रवृत्तिरिति चेत्, न, अपूर्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेनाकृतत्वात् । काम्यापूर्वे हि लोककृतृष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छा न

ज्ञानानधीनाया अपूर्वेच्छाया इत्यर्थः, 'शाब्दज्ञानात् पूर्वं' शाब्दज्ञानात्पूर्वमपि, अपिशब्दादुत्तरसमुच्चयः, 'असत्त्वात्' अप्रामाणिकत्वात्, 'शाब्दकार्यताज्ञानादिति, फलसाधनताज्ञानसमवहितादिति शेषः, 'सा' अपूर्वेच्छा । 'अथेति, 'नित्यपदं निषेधस्याप्युपलक्षकं, एवमग्रेऽपि, 'इच्छाविषयत्वमिति निरूपधीच्छाविषयत्वमित्यर्थः, 'सम्भवति' तिष्ठति, 'सुखज्ञानवदिति सुखत्वप्रकारकज्ञानवदित्यर्थः, 'अपूर्वज्ञानस्येति नित्य-निषेधापूर्वविषयककार्यत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः, अपूर्वत्वप्रकारकज्ञानस्य खिरूपदजन्यत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, एवमग्रेऽपि, 'स्वत एव' फलसाधनताज्ञानं विनैव, 'काम्यापूर्वेति, काम्यं

र्थमेव मूलदूषणं बोध्यं । 'नित्य इत्युपलक्षणं, निषेधेऽपीति प्रत्यक्षम् । अत-इत्यतिदेश्यमाह, 'अपूर्वेति, 'काम्येति काम्यस्य तदपूर्वस्येति काम्यापूर्वं मित्यर्थः । 'काम्यापूर्वे' हीति काम्यस्यैवापूर्वे हीत्यर्थः । न च नित्य-निषेध-

त्वपूर्वत्वज्ञानात् । शास्त्रस्थस्य शास्त्रजकर्तव्यताज्ञानं
बलवदिति चेत्, सफलविषयं तथा इदञ्च निष्फलवि-
षयं । अथ प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगेऽधिकार इति
यदा भक्ष्यप्रवृत्तस्तदा तन्निषेधे शाब्दकार्यताधी-
रिति तथा विपरीतप्रयत्ने अनिते रागात् क्रियोत्पत्तिः
तेनैव प्रतिबन्धात् रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य हि

अदपूर्वं तत्साधनताज्ञानात्कार्यताबोधाच्चित्ये प्रवृत्तिरिति योजना ।
निष्फलात् सफलं गरीय इत्यत्र शङ्कते, 'शास्त्रस्थेति, 'शास्त्रजेति
शास्त्रप्रयोज्येत्यर्थः । प्रतियोग्यभावातिरिक्तस्य एव निष्फलात्
सफलं गरीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'अथेति, 'प्रवृत्तिमतः' प्रतियो-
गिप्रवृत्त्युक्तस्य, प्रतियोगिगोचरप्रवृत्तिषामपीविशिष्टस्येति यावत्,
'निवृत्तिनियोगेऽधिकारः' तदभावत्वप्रकारकप्रवृत्तौ अधिकारः, तद-
भावत्वप्रकारकप्रवृत्तिमत्त्वमिति यावत्, 'भक्षणप्रवृत्तः' भक्षणगोच-
रप्रवृत्तिमान्, 'तदा' तदैव, 'शाब्दकार्यताधीः' शब्दप्रयोज्यकार्य-
ताधीः, एवम्भूता प्रवृत्त्युपधाधिकेति यावत् । नन्वेवं युगपद्भक्षण-
तदभावयोर्द्वयोरेव प्रवृत्तौ कुतो न भक्षणोत्पत्तिरित्यत आह,
'तथेति शाब्दकार्यताभिधेत्यर्थः, 'विपरीतप्रयत्ने' भक्षणाभावगोचर-
प्रयत्ने, 'तेनैव' भक्षणाभावगोचरप्रयत्नेनैव । ननु विनिगमकाभावा-

विषयकापूर्वकार्यताज्ञानत्वेनैवेच्छाहेतुत्वं कस्यं मानाभावात्, प्रवृत्त्यादेर-
न्यथैवोपपाद्यत्वादिति भावः । ननु राग-शास्त्रयोर्बलवत्त्वे विनिगमकाभावा-
द्विपरीत्यमेवास्त्वित्यत आह, 'रागेति, अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्तेन फल-

निवृत्तिकार्यता शास्त्रेण बोधिता अतस्तेन बोधने स्वफलं विपरीतकृतिरवश्यं उत्पाद्येति शास्त्रस्य बलवत्त्वमिति चेत्, न, निवृत्तिकार्यताबोधेऽपि निवृत्तौ प्रयत्न एव नोत्पद्यते यस्य प्रतिबन्धकता स्यात् स्याच्च निवृत्तिकार्यताबोधकमप्रमाणं निष्फलत्वेन तत्र कृते-

द्वेषणगोचरप्रयत्नेनैव तदभावगोचरप्रवृत्तिः कुतो न प्रतिबन्धत-
इत्यत आह, 'रागकारितेति रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य या नि-
वृत्तिनिवृत्तिसाध्यता रागकारितभक्षणगोचरप्रवृत्तिकालीना या
कृतिर्भक्षणादिनिवृत्तिनिवृत्तसाध्यतेति यावत्, अन्यथा भक्षणाभा-
वगोचरप्रवृत्तेरस्तीकत्वादिति भावः । 'तेन' शास्त्रजकार्यताबोधेन,
'स्वफलं' परम्परया स्वफलं, 'विपरीतकृतिः' विपरीतस्योत्तरका-
लानुवृत्तिरूपा कृतिः, भक्षणाभावस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपं कार्य-
मिति यावत्, कृतिपदस्य बहुषु कार्येषु प्रयोगात्, 'अवश्यमिति,
अन्यथा शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । 'शास्त्रस्य' शास्त्रजकार्य-
ताज्ञानस्यैव, 'बलवत्त्वं' स्वफलस्य भक्षणाभावोत्तरकालसम्बन्धस्योप-
धायकत्वं, 'निवृत्तिकार्यताबोधेऽपीति वेदाद्वेषणभावे कार्यता-
ज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'निवृत्तौ' भक्षणाभावे, 'नोत्पद्यत इति, लोककृतकार-
णस्येष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्याभावादिति भावः ।
'बोधकमिति, शास्त्रमिति शेषः, 'कृतेरभावादिति कृतेरभावे

बलात्तथा कस्यत इति भावः । 'निवृत्तौति भक्षणादिनिवेद्येत्यर्थः, 'अप्रमा-
णमिति । न च फलभ्रमाज्जायमानकृतिमादाय कृतिसाध्यत्वमबाधितमिति

रभावात् । अथ कलञ्जभक्षणेन निन्दार्थवादेन बलव-
दनिष्टसाधनत्वावगमात् तद्गक्षणे न प्रवर्त्तत इति चेत्,
एवमपि कलञ्जभक्षणे निवर्त्ततां तदभावे निष्प्रयो-
जनतया प्रवृत्तौ किमायातमिति । एतेन नित्यापूर्व-
साधने सन्ध्यावन्दनादावपि प्रवृत्तिरपास्ता क्रियायाः
कष्टत्वात् तदपूर्वस्य पण्डत्वात् स्वतोऽप्रयोजनत्वाच्च ।
तस्मात् लोके पचेतेत्यादौ कार्यत्वेष्टसाधनत्वरूपधर्म-
शक्तत्वेन ज्ञाता लिङ् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तदन्वयं
यागे योग्यतादिवशाद् बोधयतीति न वेदे धर्मिणि

कृतिसाध्यत्वस्यैव कार्यत्वस्यापि बाधादिति भावः । न
च कलञ्जभक्षण्यकृतिसाध्यत्वमादायैव न बाध इति वाच्यं । तादृश-
कृतिसाध्यत्वस्य वेदेनाबोधनादिति हृदयं । 'बलवदनिष्टेति, बलवद-
निष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनतासिद्धकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्त-
कत्वादिति भावः । 'निवर्त्ततां' मा प्रवर्त्ततां, 'किमायातमिति, तथा-
च निषेधविधेरपार्थक्यमिति भावः । 'एतेनेति, यदि नित्यस्य न
कलमिति शेषः, 'अपास्ता' असम्भवा, 'कष्टत्वात्' इष्टसाधनत्वात्,
'तदपूर्वस्य' तद्व्यन्यापूर्वस्यापि । नैयायिकः समतमुपसंहरति, 'तस्मा-
दिति, 'धर्मिणि' कार्यं, 'स्वर्गसाधनता' स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण स्वर्ग-

तद्बोधकं प्रमाद्यमिति वाच्यं । ममेदं कार्यमिति हि ज्ञानं ततस्तथाच
वस्य न तद्व्यन्यासं प्रति मदंशान्वितकृतेर्बाधान्तयात्वमित्याहुः । उपसंह-
रति, 'तस्मादिति । नन्वेवमपूर्वमप्रमाद्यकं स्यादित्यत आह, 'प्रतीतावे-

शक्तिकल्पना प्रतीता च स्वर्गसाधनता साक्षादसाध-
नस्य यागस्य व्यापारमन्तरेणानुपपद्यमाना तन्निर्व्वा-
हकं व्यापारमपूर्वं कल्पयति । ननु निरुपधिपूर्व-
वर्तिता कारणता सा व्यापारेण निर्व्वाह्यत इत्यथ
कोऽर्थः, किं क्रियते, उत ज्ञाप्यते, नाद्यः उत्तरवर्ति-

साधनता । तटस्थः प्रकृते, 'नन्विति, 'निरुपधीति अनन्यथासिद्धेत्यर्थः,
'पूर्ववर्तिता' पूर्वकासम्बन्धिता, 'वेति, जागृष्येति शेषः, 'क्रियते'
जन्यते, 'उत्तरवर्तित्वेनेति यागनिष्ठपूर्वकासम्बन्धिताया उत्तरव-
र्तित्वेनेत्यर्थः, 'व्यापारस्य' अपूर्वस्य, 'असामर्थ्यात्' जनकत्वासम्भवात्,
एतच्च पूर्वकासम्बन्धित्वं कारणत्वमित्यभिप्रायेण । वस्तुतस्तु निश्च-
तपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मावत्त्वं कारणत्वं तस्य च प्रकृते यागत्वादि-
रूपतया नित्यत्वेन तत्रापूर्वस्य न जनकत्वसम्भव इत्येव परमार्थः ।

वेति । ननु यदीदृशसाधनतानिश्चयः प्रवर्तकस्तदा यागे सत्यवश्यं फलमिति
निश्चयामावेऽपि तन्निश्चयात् प्रवर्तते । न चेष्टापत्तिः, बलवित्तव्यवासा-
साध्ये फलसन्देहे प्रकृत्यनुपपत्तेः, वैदिककर्मणि फलनिश्चयादेव प्रकृतेरि-
त्युक्तत्वाच्चेति चेत्, अत्राहुः, साङ्गाद्वैदिककर्मण्य इति न्यायादङ्गाद्युपहित-
यागादवश्यं फलमिति निश्चयादेव यागे प्रवर्तते । न च कर्मनाशापारम-
मगादिश्रद्धया प्रथमं फलनिश्चयोऽशक्य एवेति वाच्यं । अतीन्द्रियोपा-
धिश्रद्धापिश्राचीवत्तादृशश्रद्धापिश्राथा अकिञ्चित्करत्वात् । तादृशश्रद्धा-
विरहकाल एव प्रवर्तते इत्यन्ये । नन्वपूर्वसत्त्वे तस्य वाच्यत्वकथने
विवादः स्यात्तदेव तु नास्ति मानामावादिति तटस्थः श्रद्धते 'नन्विति । 'अन्य-

त्वेन व्यापारस्य तथासामर्थ्यात्, नेतरः सिद्धैव तदोध-
नात् चिरध्वस्तं कारणं व्यापारेण व्याप्तमिति चेत्, न,
विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादन्यथा ऐन्द्रियकं
कारणमतीन्द्रियव्यापारकमिति यागानुभवयोर्दर्शनात्
तथा कल्प्येत ।

‘सिद्धैवेति, तथाच व्यापारकल्पने माणाभाव इति भावः । व्यापारे
माणमाशङ्कते, ‘चिरेति, व्याप्यत्वं तादात्म्येन व्यापकत्वञ्च जनकता-
सम्बन्धेन बोध्यं, ‘अन्यथेति सहचारदर्शनमात्राद्वाप्तिकल्पन इत्यर्थः,
‘तथा कल्प्येतेति दृष्टादावप्यतीन्द्रियव्यापारकल्पनापत्तेरित्यर्थः ।
न च व्यापारमन्तरेण यागादेः स्वर्गादिजनकत्वे स्वर्गादिधाराया
अनिवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । यथा हि अद्भुष्टस्त्रीकारे समयविशेष-
एव तस्य फलजनकता तथा यागादेरपीति सुवचत्वात् । अथा-
द्भुष्टाभ्युपगमे मिथ्यावासनाया विजातीयवासनात्वेन धर्माधर्मजन-
कतया धर्माधर्मानुत्पादादेव तत्त्वज्ञानवतां कर्माणां न भोगः अद्भु-
ष्टानभ्युपगमे च तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माणां भोगप्रसङ्गः । न च
मिथ्यावासना भोगं प्रत्येव हेतुरिति वाच्यं । तत्त्वज्ञानिनोऽपि
भोगश्रवणादिति चेत्, न, विजातीयवासनाकासोत्पन्नकर्माण एव
स्वर्गादिहेतुत्वात्^(१) । अथ “पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीतिस्मृतेरपूर्वसि-

(१) स्वर्ग-नरकहेतुत्वादिति ग० ।

धेति यदि सहचारदर्शनमात्रादस्यसिद्धिस्तदेत्यर्थः, एवं दृष्टादावप्यती-

प्रायश्चित्तादीनाञ्च फलप्रतिबन्धकत्वमेव, प्राय-

द्विः । न च तत्र पुण्यपदं यागादिक्रियापरमिति वाच्यं । यागा-
 देर्नष्टतया दानासम्भवादिति चेत्, न, तत्र प्रथमपुण्यपदस्य यागा-
 दिप्राक्तनक्रियापरत्वात् दानपदस्य च इदं मम स्वर्गादिकं न
 जनयतु असुकस्य जनयत्वित्तीच्छापरत्वात् द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वर्ग-
 परमेवेति भावः । नन्वेवं निषिद्धकर्माणामपि पापजनकत्वाभावे
 प्रायश्चित्तादीनां निष्फलत्वप्रसङ्ग इत्यत आह, 'प्रायश्चित्तेति,
 'फलेति नरकप्रतिबन्धकत्वमेवेत्यर्थः, प्रायश्चित्तविधौ च नरकप्रयो-
 जकौभूताभावप्रतियोगित्वं कृतिसाध्यत्वमात्रं वा सिद्धर्यः न त्विष्ट-
 साधनत्वमिति भावः । ननु प्रायश्चित्तस्य प्रतिबन्धकत्वे तस्याशुवि-
 नाशितया काष्ठान्तरे नरकोत्पत्तौ बाधकाभावः । न च तत्तत्कर्मा-
 जन्यनरकं प्रति तत्तत्कर्माकास्त्रीन-तत्तत्कर्मासमानाधिकरणत्वावत्-
 प्रायश्चित्ताभावानां हेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वपदार्थः, समानाधिकरणान्तं
 यावत्तच्चाभावविशेषणमेवेति वाच्यं । कृतप्रायश्चित्तस्य तत्तत्कर्मा-
 जन्यनरकस्याप्रसिद्धत्वेन तत्र तदभावकारणत्वस्य कल्पयितुमशक्य-
 तथा तेन नरकजनने बाधकाभावात् । न च तादृशाभावरूपवि-
 शेषसामग्र्यभावादेव कृतप्रायश्चित्तकर्माणां न नरकोत्पत्तिरिति
 वाच्यं । तथा सति यत्कर्माव्यक्तनन्तरं पूर्व्वं वा तेन पुरुषेण
 प्रायश्चित्तं कदाचिदपि न कर्त्तव्यं न कृतं वा तत्कर्मासमानाधिक-
 रणत्वात्प्रायश्चित्तात्यन्ताभावस्य तेषां सत्त्वेन विशेषसामग्र्या अपि

न्द्रियो व्यापारः सिध्येदप्रयोजकता च तुल्येति भावः । प्रायश्चित्तादिनाश्रयतया

सम्भवात् । न चाकृतप्रायश्चित्तान्येव तत्तत्कर्माणि नरकं प्रति
विशेषसामग्री, तथा सति प्रायश्चित्तवैफल्यापत्तेर्विशेषसामग्रीविर-
हादेव नरकाभावोपपत्तेः । न च प्रायश्चित्तविशेषध्वंस एव नरक-
विशेषप्रतिबन्धक इति वाच्यं । प्रायश्चित्तोत्तरोत्पन्ननिषिद्धकर्मणापि
नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत्, न, तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिप्राग-
भावकास्त्रीनविजातीयकर्मजन्यफलं प्रति तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्ति-
नाशस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तादृश-
फलान्तु पुरुषान्तरे तत्पुरुषस्यापि जन्मान्तरे प्रसिद्धं । न चैकस्मिन्नेव
प्रायश्चित्तविशेषे कृते पूर्वोत्पन्नसर्वब्रह्मबधानां नरकाजनकत्वप्रसङ्ग-
इति वाच्यं । इष्टत्वात् त्वयापि एकजातीयकर्मजन्यनामापापानां
कमिकोत्पन्नानामेकेनैव प्रायश्चित्तेन नाशभ्युपगमात् । न चैवं
प्रायश्चित्ते कृते पूर्वजन्मान्तरीयनिषिद्धकर्मणापि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गः
तच्छरीरकृतत्वेन कर्मविशेषणे तादृशकर्मजन्यनरकस्थाप्रसिद्ध्या प्रति-
बन्ध-प्रतिबन्धकभावासम्भवादिति वाच्यं । तत्र पूर्वजन्मान्तरीयनि-
षिद्धकर्मणा नरकानुत्पादस्य इष्टत्वात् अन्यथा तवापि जन्मान्तरीय-
तादृशपापस्य तथाविधप्रायश्चित्तेन नाशस्य दुर्वारत्वात् । अस्तु वा
स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वपूर्ववर्तित्वविशिष्टोद्देश्यतास्यसम्बन्ध-
व्यञ्जकप्रायश्चित्तविशेषाभाववत्कर्मविशेषत्वेनैव नरकविशेषजनकता ।
एतेन एकब्रह्मबधसुद्दिश्य प्रायश्चित्ते कृते तदितरब्रह्मबधादपि दुःखा-
नुत्पत्त्यापत्तिरित्यपि निरस्तं । त्वयापि स्वसमानाधिकरण-स्वोद्देश्य-
जन्यत्वसम्बन्धेनैव प्रायश्चित्तस्य पापनाशकताया अभ्युपेयत्वात् । अथैवं
अपूर्वं सिध्दित्वाशङ्काह, 'प्रायश्चित्तादीनाश्चेति । न च तत्प्रागभावस्या-

श्चित्तस्य “तस्मादेनसः पूतो भवतीति यत् फलं
श्रुतमस्ति तस्य निषिद्धक्रियातः फलभाक् न

थेन कर्मणा फलं दत्तं अनन्तरञ्च तत्कर्मोद्देशेन प्रायश्चित्तं कृतं
तच्च तत्कर्मणस्तादृशसम्बन्धेन प्रायश्चित्ताभाववत्त्वाभावेन फलानुत्पा-
दकत्वापत्तिः । न च तादृशप्रायश्चित्तान्यत्वं प्रायश्चित्ते विशेषणमिति
वाच्यं । अदत्तफलक-दत्तफलकोभयकर्मोद्देश्यकप्रायश्चित्ते तद्विभ-
त्वाभावेनादत्तफलककर्मणोऽपि फलानुत्पाद्यापत्तेरिति चेत्, न, तत्तत्-
कर्मभिन्नत्वविशिष्टोद्देश्यत्वस्य तत्तत्कर्मविशिष्टोद्देश्यत्वातिरिक्तोद्देश्य-
त्वस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटकतया अभ्युपेयत्वात् । न
चैवं प्रायश्चित्तस्य इष्टसाधनत्वाभावात् कथं तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं ।
तच्च लिष्टप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमेव प्रवर्तकं न लिष्ट-
साधनताज्ञानमित्यभ्युपगमात् पापनाश्रादाविच्छानुरोधेन लिष्टा-
भावत्वज्ञानस्य तवापि इच्छाजनकत्वावश्यकत्वात् प्रायश्चित्ताभावस्य
लिष्टतया तदभावस्य प्रायश्चित्तस्य इष्टत्वेन तत्साधनताज्ञानात्तदु-
पायादौ प्रवर्तते न तु प्रायश्चित्त इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । अन्यथा
तवापि दाहादिवारणाय मण्डादौ कथं प्रवृत्तिरित्यस्य दुःसमा-
धेयत्वादिति कृतं पक्षवितेन । ननु प्रायश्चित्तस्य नरकविशेषप्रति-
बन्धकत्वे “तस्मादेनसः पूतो भवतीति पापनाश्रूपफलश्रुतिविरोध-
इत्यत आह, ‘प्रायश्चित्तस्येति, ‘फलभागिति नरकभागित्यर्थः,

त्वन्ताभावत्वापत्तिः । पापनाश्रे च पापान्तरमासाद्य तदुत्पत्तेर्न तथात्वमिति
वाच्यं । निषिद्धक्रियाविशेषस्यैव प्रतिबन्धत्वात् क्रियान्तरमादाय तत्सम्ब-

भवतीत्यर्थः, “धर्मः क्षरति कौर्त्तनादिति च कौर्त्तना-
द्विहितक्रिया क्षरति फलं न जनयतीत्यर्थः । क्षरती-
त्यत्र बाधकं विना न लक्ष्येति चेत्, न, उपस्थितत्वेन
विहितक्रियायामेव धर्मोपदशक्तिग्रहस्य बाधकत्वात् ।
न चैतस्य मुख्यत्वार्थं पदार्थान्तरे शक्तिः, लक्ष्योच्छेदा-

न तु ‘एतस्य’ यापात्, पूतो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननु तथापि
“धर्मः क्षरति कौर्त्तनादित्यादिश्रुतिबलाद्विहितकर्मजन्यधर्मसिद्धिः
विहितक्रियायाः कौर्त्तनात् तज्जन्यो धर्मो नश्यतीति तदर्था-
दित्यत आह, ‘धर्म इति, अपि तत्तत्कौर्त्तनप्रागभावकास्त्री-
तत्तत्कौर्त्तनविषयकर्मजन्यफलं प्रति तत्तत्कौर्त्तननाशस्य प्रतिबन्ध-
कत्वं तत्तत्कौर्त्तनाभाववत्कर्मत्वेन कारणत्वं वा श्रवणं । ‘क्षरती-
त्येति, क्षरधातोर्नाशशक्तत्वादित्यभिमानः । वस्तुतस्तु क्षर चक्षणे
इत्यनुशासनात् क्षरधातोर्गतिशक्ततया नाशेऽपि लक्षणेति धेयं ।
‘उपस्थितत्वेनेति क्लृप्तत्वेनेत्यर्थः, ‘बाधकत्वादिति, विहितक्रियानाशं
प्रति कौर्त्तनस्याहेतुत्वादिति भावः । ‘न चैतस्येति ‘एतस्य’ क्षर-
धातोः, ‘पदार्थान्तरे’ अपूर्वव्युत्पत्तेः, ‘शक्तिरिति धर्मोपदस्य शक्तिरित्यर्थः,
‘लक्ष्योच्छेदेति, गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गापदस्य मुख्यत्वार्थं

वदिति भावः । ‘उपस्थितत्वेनेति, पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः ।
‘देवस्ताद्यशरीरमिति, अत्र देवदत्तपदमन्यदीयशरीरांशे बाधवारणाय,
‘आद्यत्वमपि शरीरविशेषणं बोध्यं । यद्वाश्रतः सिद्धसाधनं न दोष इति

पक्षेः विहितक्रियाकर्तृत्वज्ञानेन धार्मिकपदप्रयोगाच्च ।
इतेन देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतपू-

षोषपदस्य जले शक्तिः कल्प्यतामिति गङ्गापदेऽपि लक्षणा न
स्यादित्यर्थः, 'विहितेति, इदमद्बृहज्जनकं न वेति सन्देहेऽपीत्यादिः ।
'देवदत्ताद्यशरीरमिति, द्वितीयादिषण्डशरीरे आहारादिद्वारा
पूर्वशरीरोत्पन्नज्ञानादेर्हेतुलमादायार्थान्तरवारणाय 'आद्येति, आ-
द्यत्वं देवदत्तशरीरध्वंसाकालीनत्वं, क्वचिदाद्यपदशून्य एव पाठः,
तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाज्जोक्तदोषः, संस्कार-
जन्यत्वेनापि पक्षो विशेषणीयः अतो न तेनार्थान्तरं, 'देवदत्तेति
देवदत्तीयविशेषगुणसहकृतं यद्भूतं पृथिव्यादि तज्जन्यमित्यर्थः, ईश्वर-
विशेषगुणमादाय सिद्धसाधनवारणाय देवदत्तीयेति, देवदत्ती-
यत्वं देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनिष्ठत्वं, तेन वक्ष्यमाणदोषसङ्गतिः,
सामान्यगुणमादायार्थान्तरवारणाय विशेषपदं । न च देवदत्तीय-
विशेषगुणजन्यमित्येव साध्यमस्तु किं भूतजन्यत्वदत्तेनेति वाच्यं ।
तावन्मात्रस्यैव साध्यत्वात् भूतजन्यलोपादान्तु अद्बृहस्य कारणान्तर-
सहकारेणैव जनकत्वं न त्वितरनिरपेक्षेणेत्याविष्कर्तुं, 'जन्यत्व-

मतेनेदं । ईश्वरगुणमादायार्थान्तरवारणाय साध्ये 'देवदत्तेति, संस्कारिणा-
र्थान्तरवारणाय 'विशेषेति । न च संस्कारेणार्थान्तरं, संस्कारान्तेति
विशेषगुणविशेषादित्येके । संस्काराजन्यत्वं पक्षविशेषमिति त्वन्ये । यत्तु
संस्कारस्य प्रेरकत्वाभावात् प्रेरितपदेनैव तद्धारणमिति तच्चिन्धं । प्रेरितत्वं
हि सहकृतत्वं तच्च तत्रापि मगति व्यभिचारवारणाय, सप्ततमदोषान्तर-

र्व्वकं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्मितस्रग्व-
दित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति परास्तं । जन्मान्तरीय-
ज्ञानादिभिरेव तज्जनकत्वाभिमतैः सिद्धसाधनादिति,
मैवं, चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरु-
पाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात् यागस्य चिर-
ध्वस्तकारणत्वेन व्यापारकल्पनात् । कार्य्ये व्यापारस्य

इति, मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं । न चात्म-मनःसंयोगे
व्यभिचारः तस्य भूतजन्यत्वाभावादिति वाच्यं । साध्ये भूतजन्यत्व-
दस्रसानुपादेयत्वात् हेतौ वा जन्यपदस्य भूतजन्यपरत्वात्,^(१) साध्ये
भूतपदं द्रव्यसामान्यपरमित्यपि केचित् । 'तन्निर्मितेति तद्भोगसा-
धन-तन्निर्मितस्रग्वदित्यर्थः, 'तज्जनकत्वाभिमतैरिति अद्बृष्टजनक-
त्वाभिमतैरित्यर्थः, यागादिवच्चिरातीतस्यैव हेतुत्वावगमादिति
भावः । 'चिरेति व्यापारसत्त्व एव चिरध्वस्तस्य कारणत्वमित्यर्थः,
ध्वस्त्यादिव्यापारके दण्ड-चक्रसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः ।
'चिरध्वस्तस्येति स्वर्गपूर्व्वं चिरध्वस्तस्येत्यर्थः, 'कार्य्ये इति तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया साक्षात्कृतव्यापारजनकत्वं तज्जनकव्या-

(१) जन्यद्रव्यपरत्वादिति ग० ।

घटादौ व्यभिचारवारणाय 'तदिति तद्भोगसाधनद्रव्यत्वमित्यर्थः, तेन नात्मनः
संयोगादौ व्यभिचारः । 'तन्निर्मितेति, तद्भोगसाधनेत्यपि बोध्यं, 'सिद्धेति,
यागादिवच्चिरातीतस्य जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः । 'चिरेति, ध्वस्त्यादि-

पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहस्तद्वापारकत्वे उपाधिरिति चेत्,
न, संस्कारे तदभावेऽप्यनुभवस्य तद्वापारकत्वात् । न
चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि चिरध्वस्तत्वे सति सव्या-
पारो न स्यात् स्वर्गसाधनं न स्यात् घटवदिति विपक्षे

पारवत्त्वे साध्ये उपाधिरित्यर्थः, 'तदभावेऽपीति स्मरणं प्रति चान्वय-
व्यतिरेकसाक्षात्काराभावेऽपीत्यर्थः, 'तद्वापारकत्वेति स्मरणजनक-
संस्काररूपव्यापारवत्त्वदर्शनादित्यर्थः, 'चिरध्वस्तत्वे सतीति स्वर्गपूर्व-
कालौनध्वंसप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थः, 'सव्यापारो न स्यादिति साक्षात्
स्वर्गजनकसाक्षात्जनको न स्यादित्यर्थः, अथवहितस्वर्गजनके अग्नि-
चारवारणाय सत्यन्तमभावविशेषणं, प्रतियोगिविशेषणत्वे तद्दोष-
तादवस्थ्यात् स्वर्गजनकशरीरजनकत्वस्य परैरभ्युपगमात्तद्धारणाव-
साक्षादिति जनकविशेषणं। अद्यपि व्याप्तिग्राहकतर्कोपदर्शनमेव प्रकृते
उचितमयञ्च विषयपरिशोधकतर्कतथा न व्याप्तिग्राहकस्तथापि

व्यापारके चक्र-दण्डादिसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः । 'संस्कार इति,
तत्रावश्यं तत्कल्पनमन्यथा गृहसंस्कारकत्वाभिमतागुभवादपि स्मरणप्रसङ्ग-
इति भावः । 'याग इति, चिरध्वस्तत्वे सति व्यापारवद्विभ्रतत्वमापादकं तथाच
चिरध्वस्तत्वस्य भिन्नेऽन्वयः अन्यथा प्रतियोग्यन्वयेऽथवहितस्वर्गसाधने
अग्निचारवारणार्थीप्राप्तसत्यन्तदानेऽपि अग्निचारतादवस्थप्रापत्तेः विशिष्ट-
विरहस्य तत्र सत्त्वात् सत्यन्तमात्रे च कृतेऽर्थान्तरं, अथवहितस्वर्गसाधने
अग्निचारश्चेत्यग्निमपदं, स्वर्गपदं दृष्टान्तासिद्धिवारणाय, स्वध्वंसादिकं प्रकृति
तस्य हेतुत्वात् । न च विषयपरिशोधकोऽयं न व्याप्तिग्राहक इति वाच्यं ।

बाधात् । न चात्र कारणताप्राप्तिकाभाव उपाधिः,

अप्रयोजकत्वसंग्रहादितपक्षीयथ्यभिचारसंग्रथस्य प्रतिबन्धकतया तद्विधुन्नगद्वारा अस्य व्याप्तिप्राप्तकत्वमिति भावः । वस्तुतस्तु स्वर्गकारणत्वं न स्वर्गप्राक्काण्डवृत्तभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं चाने बाधात् । नापि स्वर्गप्राक्काण्डव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं किञ्चित्स्वर्गप्राक्काण्डवृत्तिगो व्यभिचारिणोऽपि तथात्वेनातिप्रसङ्गात् अपि तु स्वर्गाव्यवहितप्राक्काण्डवृत्तव्यत्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं अव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य तत्तद्व्यक्तिघटितत्वेऽपि संगर्गतया प्रवेशानुगमः, यागस्य चाशुविनाशितया न काश्चिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्यत्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वसम्भव इति व्यापारसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यमिति सम्बन्धतया व्यापारसिद्धिः । न चैतावता कस्यचित् सम्बन्धस्य सिद्धावपि तस्य यागजन्यत्वे किं मानमिति वाच्यं । तस्य कारणान्तरकल्पनापेक्षया साधवेनीपक्षितानुगतयागस्यैव कारणत्वसिद्धेः । न च तथापि स्वर्गजनकत्वे मानाभावः यागस्य स्वर्गसाधनतायाः श्रुतिसिद्धत्वेन विनिगमनाविरहाभावादिति वाच्यं । तथा सति^(१) व्यापारमात्रस्यैव कारणत्वविज्ञोपप्रसङ्गादिति दिक् । 'कारणताया-

(१) एवं सतीति ग० ।

व्याप्तिप्राप्तपूर्वं तत्परिपन्थिप्रशङ्नापनायकत्वात् । न च पक्षे तच्छङ्गा न परिपन्थिनोति वाच्यं । अप्रयोजकत्वाद्याहितायास्तस्यास्तथात्वात्, अतएव पक्षेऽप्युपाधिसन्देहाहितायास्तस्यास्तथात्वं । यत्तु विषयपरिशोधककर्तृकस्यापि विरोधिजिज्ञासागिदृष्टिद्वारोपयोग इति स एवाभिहित इति, तन्न, तस्य

तेनापि समं व्याप्त्यवधारणे तस्याप्यापादनात् । न
 चैन्द्रियकस्यातीन्द्रियव्यापारवत्त्वनियमः, सव्यापारत्वे
 कार्याव्यवहितपूर्वसमये असत्त्वस्योपाधित्वेनाप्रयोज-

कभावा इति स्वर्गकारणत्वेनागृह्यमाणत्वमित्यर्थः, 'तेनापि सम-
 मिति स्वर्गकारणत्वेनागृह्यमाणत्वरूपोपाधिनापि समसुक्तापादकस्य
 व्याप्त्यवधारणेनेत्यर्थः, 'तस्यापि' उपाधेरपि, 'आपादनादिति आ-
 पाद्यतुल्यादित्यर्थः, तथाच साधनव्यापकत्वमित्यर्थः । अन्यथैन्द्रियकं
 कारणमिति पूर्वोक्तं दूषयति, 'न चेति, 'सव्यापारत्व इति सव्या-
 पारत्वमात्र इत्यर्थः, 'मात्रपदादतीन्द्रियव्यापारवत्त्वव्यवच्छेदः, 'अस-
 त्वस्येति असत्त्वे सति कारणत्वस्येत्यर्थः, 'उपाधित्वेन' प्रयोजकत्वेन,

अज्ञानाप्रयोजकत्वनिरासात्तन्मत्वेन प्रकृतासंगतत्वात् । यदि चोक्तरीत्या
 तथात्वं तदा ध्यामिग्राहकत्वमेवेति । अन्यथैन्द्रियकमित्यादि प्रागुक्तं दूषयति,
 'न चेति, 'उपाधित्वेनेति, प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, तथाच कार्याव्यवहित-
 पूर्वसमयेऽसत्कारणं सव्यापारकमेवेति मन्त्रियमस्य निष्कलकत्वेन
 त्वन्मियमस्यैव परमप्रयोजकत्वादित्यर्थः । एतेनाप्रयोजकतया प्रागुक्तं तौल्य-
 मपाकृतं बोध्यं । अतएव चक्षुरादावुक्तोपाधिः साध्याव्यापकत्वं ऐन्द्रियकत्व-
 विशेषणं च शब्दादिजनके दृष्ट्यादौ साध्याव्यापकत्वमित्यपास्तं । ननु त्वदुक्त-
 तर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्का । न च निरुपाधित्वमेव विपक्षबाधकं, प्रतीति-
 विशेषविषयत्वादीनामुपाधित्वसम्भवात् । न च साध्यव्यापकत्वादिसन्देहः,
 तथाप्युपाधित्वसन्देहस्य दूरीकर्तुमशक्यत्वात् । किञ्च तादृशातीन्द्रिया-
 तिरिक्तपदार्थकल्पने व्यापारकल्पने च गौरवमेव बलवद्बाधकं । यत्तु
 कार्याव्यवहितपूर्वसमयविद्यमानता कारणता सा च साक्षात् व्यापारद्वारा
 वा, स्नाङ्गमव्यवधायकमितिन्यायात् तथाच व्यापारकल्पनमावश्यकमिति

‘अपाधित्वेनेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते कार्याऽव्यवहितपूर्वसमसा-
 यत्त्वस्य चक्षुरादावतीश्रियव्यापारवत्त्वरूपसाध्याव्यापकत्वात् । न च
 साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति वाच्यं । तथापि पतनजनक-
 गुरुत्वजनके घटादौ तथाविधसंधोगजनके चात्मनि साध्याव्या-

तन्न, नियमान्यघासिद्धोरवश्यं तत्र प्रवेशे अव्यवहितत्वस्य व्यर्थत्वात् ।
 न च वज्रादिक्रियानियामकत्वेनादृष्टसिद्धिः, तादृष्टयागादिवदात्मसंयोगाद्वा
 तदुपपत्तेः यागादेश्च स्वभावादेव नियतकालीन-सावधिफलजनकत्वं अन्यथा
 अपूर्वोऽपि कल्पिते फलस्यानन्त्यापत्तिरिति चेत्, अत्राहुः, यदि तादृष्टं
 तदा प्रायश्चित्तादीनां वैफल्यं स्यात् । न च तेषां फलप्रतिबन्धकत्वं, तेषा-
 माश्रुतिनाश्रितया तदभावावन्तरं फलप्रसङ्गात् । न च तदुत्तरं समयस्य
 प्रतिबन्धकत्वं, तस्य तथात्वे मानाभावात् तेषामप्रतिबन्धकत्वापाताच्च । न च
 तत्प्रागभावसङ्गभूतानिषिद्धक्रिया फलहेतुरिति वाच्यं । अन्यप्रायश्चित्तप्राग-
 भावमादाय फलप्रसङ्गात् तत्तत्क्रियोद्देश्यक-तत्तत्प्रायश्चित्तप्रागभावस्य
 तथात्वे यत्र कर्मणि न प्रायश्चित्तं जातं तत्र प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावा-
 सिद्धौ फलाभावप्रसङ्गात् । एवं विहितक्रियायां कौर्त्तनादिवैफल्यमपि
 इच्छ्यं । किञ्च सत्कर्मदिदानं ततश्च फलमिति श्रूयते तद्विरुध्येत, न हि
 तत्र प्राचीनविहितक्रियाया एव दानं, तस्याविवेकत्वात् अदृष्टस्याभ्युप-
 गमात् अकर्मिकाया दानक्रियाया अभावात् भावे वा तस्याः फलजनकत्वे-
 ऽतिप्रसङ्गात्तस्माददृष्टदानेनादृष्टान्तरं जन्यत इत्यकामेनाप्यभ्युपेयं । यस्तु एवं
 सति निरन्वयध्वस्तवौज-दृष्टादेरङ्गुर-ध्वन्यादिकार्यं कालान्तरेऽपि स्यादिति
 बाधकमिति, तन्न, तत्र फलबलेन तथैव हेतुत्वात् यागादेश्च व्यवहितस्यापि
 हेतुत्वे विरोधाभावादिति । नन्वस्तु व्यापारस्तथापि संस्कार एवास्त्विति
 चेत्, न, तस्य स्मृतिमात्रहेतुतया स्वर्गाद्यहेतुत्वापत्तेः अनुभवमात्रजन्यतया
 यागाद्यजन्यत्वाच्च । वैजात्यकल्पने च सिद्धं नः समीहितं । वेगादिवत्तद्विशेषो-
 ऽस्तु गुणान्तरकल्पने गौरवादिति चेत्, न, गुणत्वादेरपि तथात्वापत्तेरिति-

कत्वात् । नन्वेवं सन्ध्यावन्दनाकरस्य दुःखसाधनत्व-
श्रुतेः तत्करसप्रागभावो दुःखहेतुस्तथा च तस्य स्थिर-
त्वेन दुःखजननसम्भवात् न पापे प्रमाणां । न च
प्रायश्चित्तवैफल्यं, प्रायश्चित्ताभावसदृशतस्यैव तस्य
तज्जनकत्वात् । यत्तु प्रागभावनाश एव तेन क्रियत-
इति, तन्न, ध्वंस-प्रागभावानवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगि-
कालत्वेन तदा करस्यपत्तेरिति चेत्, न, सन्ध्याकालौ-

पकत्वादिति शेषं । नित्याकरणजन्यपापे प्रमाणाभावमाशङ्कते,
'नन्वेवमिति, 'एवं' क्रियाया अस्मैत्यादिवाद्दृष्टकल्पने, 'तत्करसप्राग-
भाव इति सन्ध्यावन्दनकरसप्रागभाव इत्यर्थः, 'पाप इति नित्या-
करणजन्यपाप इत्यर्थः, 'प्रायश्चित्तेति विहितकरणिमित्तकप्राय-
श्चित्तेत्यर्थः, 'प्रायश्चित्ताभावेति प्रायश्चित्तमुक्तरीत्या ध्वंससम्भवेन
फलप्रतिबन्धकमेवेत्यर्थः, 'प्रागभावनाश इति सन्ध्याकरणादिप्राग-
भावनाश इत्यर्थः, 'सन्ध्याकालौवेति सन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टस्य

दिक् । एवञ्च पक्षे साध्यविधौ श्रुतिसोपाधीनां तथैव साध्यसाधकत्वं तद्वि-
मुक्तं 'निरुपाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यामिति । 'नन्वेवमिति, 'एवं' चिरध्वस्त-
त्वस्य व्यापारकल्पनाप्रयोजकत्वे, 'पाप इति, वस्यप्यसन्ध्यामनादेराश्रुतिवा-
शित्वात्तज्जन्यपापे बाधकाभावस्तथापि सन्ध्यावन्दनाकरस्यजन्यपापे प्रमाणा-
भाव इत्यर्थः, 'अंसेति । न च प्रागभावनाशस्यापि तद्विरोधित्वात् तदा-
पत्तेरिति वाच्यं । प्रतियोगिन एव तन्नाशत्वादिति भावः । 'सन्धेति, नन्वेवं
सन्ध्याकालौकरसप्रागभावो हेतुरित्यागतं तत्र तत्कालौ करस्यं प्रवि-

नाकरस्य दुःखजनकत्वेन^(१) विशिष्टस्य सन्ध्याकाला-
पगमेऽनुपगमात् । न च सन्ध्याकालोनाकरणे विशेष-
पक्षं किन्तु प्रतियोगिनि करणे तथाच विशिष्टाभावः
स्थिर एवेति वाच्यं । सन्ध्याया ह्यकरणेऽन्वयस्तस्य

सन्ध्याकरणात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः, 'दुःखजनकत्वे-
नेति सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या दुःखजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा क्षेत्र-
स्य करणाभावस्य सन्ध्याकालवृत्तित्वोपलक्षितस्य करणाभावस्य
वा नरकसाधनत्वे तादृशाभावस्याहृतसन्ध्यावन्दनपुरुषे नरकजनन-
समये हृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सत्त्वेन तस्यापि नरकोत्पत्त्यापत्तिः काल-
विशेषस्य पुरुषान्तर्भावेनाहेतुत्वादिति भावः । 'विशिष्टस्येति, तथाच
तादृशविशिष्टाकरणस्य नरकोत्पादप्राक्कालेऽसत्त्वान्तर्भाष्यवशमधर्म-
कल्पनमिति भावः । 'सन्ध्याया हीति, सन्ध्याकालोनाकरणं नरक-
साधनमिति वाच्य इत्यादिः, 'पदार्थत्वात्' प्रधानत्वात्, विशेष्यत्वा-

(१) दुःखसाधनत्वादिति क०, ख०, ग० ।

योमि यदि तदाऽसम्भवः प्रागभाव-प्रतियोगिनोरेककालत्वाभावात्, यदि
चान्यकालीनं तदा तत्कारिणोऽपि प्रापापत्तेरिति चेत्, न, तत्पुरुषे करण-
सामान्यसंसर्गाभावः सन्ध्याकालीनः स च तद्धेतुरित्यर्थात् । ननु सन्ध्या-
काच उपलक्ष्यं, न च विशेषणत्वे बाधकाभावान्न तथात्वं, विशेषणस्यापि
हेतुलक्षणे गौरवस्यैव बाधकत्वादिति चेत्, न, व्यावृत्तौपलक्ष्यतावच्छेदक-
रुपाभावादित्याहुः । तच्चिन्त्यं, सन्ध्याकालस्य स्ववृत्तिकरणाभावोपलक्षकत्व-
सम्भवात् यथासन्नसमयसमाप्तेः फलत्वे तत्समयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्ष-

पदार्थत्वात् न तु करणे तस्य पदार्थैकदेशत्वेनाप्रधान-

दिति यावत्, 'पदार्थैकदेशत्वेनेति करणाभावरूपविशिष्टविशेषण-
त्वेनेत्यर्थः, प्रधानविशेषणत्वेनान्वये सम्भवति प्रधानविशेषणविशेषण-
त्वेनान्वयस्याकल्पनादिति भावः । इदमुपलक्षणं, वस्तुतस्तु सन्ध्या-
काशस्य प्रतिबोगिन्यन्वये कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सन्ध्याकाशीवन्दना-
भावस्य तज्जन्यनरकोत्पादकाशे सत्त्वात् नरकोत्पत्त्यापत्तिरित्येष
रूपस्य द्रष्टव्यं । ननु सन्ध्याकाशस्य करणाभावविशेषणत्वेऽपि उपा-
यनायाः पूर्वं परतो वा तस्मान्मेव सन्ध्यायां वन्दनाभावस्य प्रा-
प्तिकत्वात् सर्वत्र पापोत्पत्तिप्रसङ्गः । न च यावत्सन्ध्याचण्डृत्ति-
त्वविशिष्टाकरणं पापहेतुरिति वाच्यं । यावत्सन्ध्याचण्डृत्तित्व-
विशिष्टाकरणात् कुचापि सन्ध्यायामसम्भवादिति चेत्, न, प्रति-

कृतं । वस्तुतस्तु अख्यान्यायेन विशेषणत्वं अन्यथोक्तगौरवेणारण्यस्यापि
क्रयसाधनत्वं न स्यात् तस्यापि साधिकरणव्यत्ययपक्षकत्वसम्भवाद्यदि वौत्-
सर्गिकं विशेषणत्वमिति गौरवमपि न्याय्यं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति प्रागु-
क्तरीत्या प्रायश्चित्तवैफल्यमपि स्यादित्यपि बोध्यं । 'पदार्थैकेति । यद्यपि
पदार्थत्वमेव करणस्य न तु पदार्थैकदेशत्वं तथापि करणाभावरूपविशिष्टा-
पेक्षया प्रतिबोगिन एकदेशोक्तिरिति ध्येयं ।

नन्वेवं करण एव तदन्वयोऽस्तु तस्य वस्तुतः पदार्थैकदेशत्वाभावेन विनि-
गमकाभावादिति चेद्वाञ्छः । तत्राकाङ्गाविरहः, न च चक्षुषा न पश्यतीत्यत्रैव
तत्सम्भवः, तत्र तथा तात्पर्येण तथात्वात् प्रकृते च तथा तात्पर्यानवधा-
रणात् प्रधानविशेषणत्वे सम्भवति नाप्रधानविशेषणतायामाकाङ्क्षेति, तदिद-
मुक्तं 'अप्रधानत्वादिति । यत्तु सन्ध्याकाशीकरणस्य तदीयस्याभावो यदि

सोमनाधिकरससन्ध्याकाशदृष्टित्वविशिष्टतत्पुरुषोद्यसन्ध्यावन्दनत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषोद्यपापविशेषे हेतुत्वात् नरकविशेषं प्रति
समान्यतः सन्ध्यावन्दनत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव सामानाधिकरस-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वं पापाभावादेव च कृतसन्ध्यावन्दनस्य न नरको-
त्पत्तिः तेन नरकविशेषे तत्तत्पुरुषान्तर्भावः^(१) कार्य-कारणभावा-
त्करोति न चतिः । न च तथापि सन्ध्यावन्दनपूर्वोत्तरसन्ध्याकाल-
मदास्य पापान्तिप्रसङ्गस्यदवस्य इति वाच्यं । अथानां न सन्ध्यात्व-
मपि तु तावत्तद्वराश्लिष्टतिसूक्तकाशोपाधिरेव सन्ध्येत्यभ्युप-
गमात् सन्ध्यात्वन्तु शक्तिविशेषसम्बन्धेन सन्ध्यापदत्वं तत्तत्काले-
तरकात्म्यं वा, तत्तत्पुरुषोद्यत्वविशिष्टत्वेनाभावोऽपि विशेषणोद्यः,
तत्पुरुषोद्याधर्मं प्रति तत्पुरुषस्य वा तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वमतः
पुरुषान्तरे न तत्पुरुषोद्यपापविशेषादेरुत्पत्तिः । न च सन्ध्यायाः
दृष्टदृष्टात्मकतया दृष्टदृष्टेनैव धारावाहिकापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः था-
गदिक्रमे च अनादेरुत्पत्तिसम्बन्धेन हेतुतया न धारावाहि-
कापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात् । न च यत्पुरुषोद्य-
सन्ध्यावन्दनमेवाधिकं तत्पुरुषोद्यसन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतुत्वात्सम्-
वात् तस्य पापाद्यनुत्पत्त्यापत्तिः पुरुषपदेनात्मविवक्षणे शूद्रशरीर-

(१) तत्तत्पुरुषान्तर्भावोति ग० ।

तथा तदा प्रतिबोध्यप्रसिद्धिः अन्यदोयस्य चेत्तदातिप्रसङ्ग इति तन्निवृत्तं,
सन्ध्याकाशोद्यकरसत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषे तथात्वसम्भावात्, अत्र सन्ध्या-
काशस्य विशेषसम्बन्धे विशिष्टत्वं इत्यभ्युपगमेऽनुमानस्योक्तविशिष्टप्रति-

परिपक्षदशायामपि सन्ध्याकरणाभावे प्रत्यवाचापत्तिरिति वाच्यं ।
 यस्तु सन्ध्यावन्दनमप्रसिद्धं तत्पुरुषोचपापविशेषे सन्ध्याकाशसृष्टि-
 त्वविशिष्टतत्पुरुषसृष्टित्वविशिष्टसन्ध्यावन्दनसामान्याभावस्यैव हेतु-
 त्वात् पुरुषभेदेन कार्य-कारणभावभेदान् विशिष्टान्तदक्षमभावे
 विशेषणं । अत्र द्वितीयविशिष्टान्तं नोपादेयं तत्पुरुषोचपापं प्रति
 तत्पुरुषस्य तादात्म्येन हेतुत्वादेव न पुरुषान्तरे तत्पुरुषोचपाप-
 विशेषोत्पत्तिः । न च पुरुषभेदेन कार्य-कारणभावभेदे प्रतिषेद्य-
 नधिकरणसन्ध्यासृष्टित्वविशिष्टेत्यभावविशेषक्षमगर्भकं कृतसन्ध्या-
 वन्दनपुरुषान्तर्भावेण कार्य-कारणभावविरहादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति
 वाच्यं । अकृतसन्ध्यावन्दनस्यैव सन्ध्येतरकाले धारावाहिकपापा-
 नाशुत्पत्तिवारणाय तदुपादानात् इष्टापत्तावगन्तापूर्वकल्पने गौर-
 वात् फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् तस्यादोषत्वे तु विशिष्टा-
 न्तस्थानुपादेयत्वात् । ननु तथापि प्रथागावच्छिन्नोत्पत्तिकमरणा-
 देरपूर्वजनकत्वे मानाभावः मरणस्य स्वर्गपूर्वकालेऽपि सत्त्वात् ।
 न च निर्वाणपरमणस्य फलजनकत्वे फलधाराया अनिष्टत्वापत्तिः
 प्रथमावच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन तस्य हेतुत्वे च स्वर्गाव्यवहितप्राक्-
 काले तेन सम्बन्धेन तदसत्त्वात् तदनुत्पत्त्यापत्तिः^(१) अतोऽपूर्वमा-
 वश्यकमिति वाच्यं । अपूर्वाभ्युपगमेऽपि स्वर्गजनने कालविशेषस्य

(१) स्वर्गानुत्पत्त्यापत्तिरिति ग० ।

योगिकर्म्मसाग्नौकारादिरोघश्चित्त इति, अन्यथा विशिष्टसमाप्तस्यैव या-
 पारकल्पनेऽकारणस्य पापहेतुत्वं न स्यादिति कृष्टेनैवोपपत्तौ नाकृतकल्पन-

त्वात्, तथापि ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु तव सहभावा-
निरूपकस्यापि कारखत्वात् तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात्
सावधिफलजनकत्वं । यच्च यद्ध्वंसोहेतुस्तच्च तत्राग-
भावोऽपीति चेत्, न, दुग्धध्वंसजन्यदग्नि मिथ्याधीध्वंस-

सहकारित्वावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गादिति चेत्, न, तथा-
पूर्वान्भुपगमादिति दिक् । ननु सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणजन्या-
पूर्वसावश्चकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्वं मानाभावः तच्च स्रद्धध्वंसस्यैव
व्यापारत्वसम्भवादित्याशङ्कते, 'तथापीति नित्याकरणजन्यापूर्वसा-
वश्चकत्वेऽपीत्यर्थः, यागादिस्थल इति शेषः । ननु कार्यसहवर्तिन-
एव कारखतया ध्वंसस्य चागजन्यत्वाभावात् कुतो व्यापारत्वमित्यत-
श्चाह, 'तवेति, अन्यथा प्रागभावादेरकारणत्वापत्तेरिति भावः ।
ननु ध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गादिधाराया अनित्यत्वापत्तिः ध्वंसस्य
नित्यत्वान् अदृष्टोपगमे तु तस्य चरमव्यक्तेरेव नात्रात्र प्रसङ्ग इत्यत-
श्चाह, 'तस्येति, 'अनन्तत्वेऽपि' ध्वंसाप्रतियोगित्वेऽपि, 'स्रद्धभावादिति
तत्तद्ध्वंसजन्यफलसामान्ये तत्तत्काणविशेषस्य सहकारित्वादित्यर्थः,
अपूर्वान्भुपगमेऽपि काणविशेषस्य सहकारित्वावश्यकत्वादन्यथेह लोका-
एव स्वर्गोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः । 'यचेति, मन्त्रादिप्रतिबन्धकस्थले
तथा दृष्टत्वादिति भावः । 'दुग्धध्वंसेति, इदमुपलक्षणं, महापट-

मिच्छाह्वयेनाह, 'तथापीति । ननु ध्वंसो न यागव्यापारः वात्सासहभावित्वेन
वर्तमानत्वादित्यत्र आह, 'तवेति अन्यथा यागः स्वर्गेऽपि कारखं न स्यादि-
त्यर्थः, । अकालजन्यमाह आह, 'तस्येति, अपूर्वकल्पनेऽपि स्वभावस्यैवाभ्य-

साध्यमुक्तौ च^(१) व्यभिचारात् प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे तथाभावाच्च । ध्वंसेनानुपपत्तिः क्वं तेनैव समाधातव्येति चेत्, न, ध्वंसे सति तद्वापारत्वज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्वापारत्वकल्पनया शान्तेरिति । मैवं । प्रतियोगि-ध्वंसयोरेकजाजनकत्वात् । न हि नियमतो यद्ध्वंसे सति यद्भवति तत् तच्च कारणं ।

ध्वंसजन्यव्यङ्ग्यपटे समवायादिनाशजन्वे द्रव्यादिनाशे च व्यभिचारो बोध्यः । 'प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः, 'तथाभावात्' तत्रागभावस्य हेतुत्वात्, 'ध्वंसेनानुपपत्तिरिति स्वर्ग-प्राक्काले ध्वंसज्ञानप्रयुक्ता स्वर्गकारणत्वाभावधीरित्यर्थः, 'तेनैव समाधातव्येति ध्वंसज्ञानेनैव निवर्तनीयेत्यर्थः, एकच निवर्तकत्व-प्रयोजकत्वयोर्विरोधादिति भावः । 'ध्वंसे सति' ध्वंसज्ञाने सति, 'तद्वापारत्वेति तद्वापारत्वज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तानुपपत्तिबुद्धेरित्यर्थः, 'कल्पनया' ज्ञानेन । अजनकत्वे हेतुमाह, 'न हीति, 'हि' यस्मात्, यद्ध्वंसजन्यं यत् तच्च तत्कारणकमित्यर्थः, तथाच तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वाभावव्याप्यतया स्वर्गे न चागध्वंसजन्यः चागकरणक-त्वादित्यनुमेयमिति भावः । न च चरमदुःखं प्रति चागादिद्वार-

(१) मिथ्याज्ञानादिध्वंसजन्यमुक्तौ चेति ख० ।

बीजत्वादिति भावः । 'न हीति, यद्यप्येवमपूर्वपक्षेऽपि चागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्यात् निवर्तकत्वध्वंसे सत्त्वेव तदुत्पत्तेः, यदि च तथात्वेऽपि वेदबोधित-कारणत्वमप्रबुद्धं तदा तुल्यं, तथाप्युक्तवाप्तावेव तात्पर्यं । इति प्रकाशः ।

न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे तथेति वाच्यं । व्यभि-
चाराभावेन तस्यापि* प्रयोजकत्वात् । अथ शब्दाद्-

कस्य मिथ्याज्ञानसादृष्टजनकस्य जनकत्वं मिथ्याज्ञानाभावस्यापि
जनकत्वमित्युक्त्याभिभङ्ग इति वाच्यं । तत्र मिथ्याज्ञानध्वंसस्य हेतुत्वे
मानाभावात् । न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे विषयतया शब्दध्वंसजन्ये औच-
थ्यापारतया च शब्दजन्ये व्यभिचार इति वाच्यं । शब्दध्वंसप्रत्यक्षे
शब्दध्वंसस्य औच-मनःसंयोगस्य वा व्यापारतया शब्दस्याव्यापारत्वात् ।
न च तथापि तत्ता-तदनुभवध्वंसविषयकसमूहासम्बन्धप्रत्यभिज्ञायां
व्यभिचारः तत्र विषयतया तत्तानुभवध्वंसस्य संस्कारद्वारा तत्ता-
नुभवस्य च हेतुत्वादिति वाच्यं । संस्कारस्य सन्निकर्षविधया हेतुत्वेऽपि
तत्र तत्तानुभवस्य हेतुत्वे मानाभावात् । अथ तथापि यज्ञये प्रत्य-
भिज्ञाया यज्ञ-स्मरणरूपकत्वं तन्नये तादृशसमूहासम्बन्धप्रत्यभिज्ञायां
व्यभिचारः स्मरणरूपतया तत्र संस्कारद्वारा तत्तानुभवस्यापि हेतु-
त्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ध्वंसत्वावच्छिन्नकारणताभिरूपितजन्य-
ताया व्याप्तिघटकत्वात् तादृशजन्यता च महाघटनाग्रजन्ये खण्डपटे
दुग्धध्वंसजन्ये दग्धि समवायिनाग्रजन्यसमवेतनाग्रादौ च प्रसिद्धा समू-
हासम्बन्धप्रत्यभिज्ञायाञ्च विषयत्वेनैव तत्तानुभवध्वंसस्य हेतुत्वात् ।
एतेन पूर्वानुभवजन्यस्यतौ तदनुभवध्वंसस्य कास्योपाधितया हेतु-
त्वेऽपि न चतिरिति ध्येयं । 'हेतुत्व इति ध्वंसस्य हेतुत्व इत्यर्थः,
'तथेति' प्रतियोगिनो न हेतुतेत्यर्थः, 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापि,

* 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापीत्यर्थः, तथाच ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे प्रति-
योगी न कारकमिति व्याप्तिरेव व्यभिचाराभावादिति भावः । 'अथेति,

यागकारणता व्यापारं विना तदनुपपत्तेः तज्जन्मध्वंसस्य
कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकं, अन्यत्र तु माना-
भावान्न तथेति चेत्, न, यागध्वंसस्य यागजन्मस्वर्ग
प्रति जनकत्वस्य प्रमाखान्तरविरोधेनार्थापत्त्याप्य-

‘प्रयोजकत्वादिति प्रतियोगिनो हेतुत्वाभावे नियामकत्वादित्यर्थः ।
उक्त्याप्तौ तज्जंसाकरणकत्वेनाप्रमोद्यमाणत्वमुपाधिमाशङ्कते, ‘अ-
थेति, ‘शब्दात्’ वेदान्, ‘यागकारणता’ यागस्य स्वर्गकारणता,
‘कारणत्वकल्पनमिति स्वर्गकारणत्वकल्पनमित्यर्थः, तथाच स्वर्गे
यागध्वंसकारणकत्वस्य प्रकाणसिद्धत्वेन पक्षे साधनाभ्यापकतया त-
ज्जंसाकरणकत्वेनाप्रमोद्यमाणत्वमुपाधिरिति भावः । ‘अन्यत्र त्विति
घटादिस्थले त्वित्यर्थः, ‘न तथेति न दण्डादिरूपकारणध्वंसस्य कार-
णतेत्यर्थः, तथाच घटादावेव साध्यव्यापकतेति भावः । ‘प्रमाणान्त-

तथाचोक्त्याप्तौ कारणताग्राहकभाव उपाधिरिति भावः । ‘प्रमाणान्तरेति
स्वर्गे न यागध्वंसजन्मः यागजन्मत्वादित्याद्यनुमानविरोधेनेत्यर्थः । नन्व-
त्राप्यप्रयोजकत्वं तथाच तन्निराकरणे उक्त्याप्तिरेव हि अत्र मूलं सा चो-
क्त्योपाधिनाऽप्रयोजकत्वकवणितैव । न च यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरेव
प्रमाणान्तरविरोधः, संसर्गाभावत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात् । न च ध्वंसत्वेनापि
हेतुत्वे तथा खण्डपटोत्पत्तौ महापटवदिति वाच्यं । तत्र कारणताग्राहका-
भावाद्न च तत्सत्त्वे प्रतिबन्धकत्वं न किन्तु हेतुत्वमेव । किञ्च घर्म्मिकत्वनात-
इति न्यायेन ध्वंसस्यैव व्यापारत्वमिति चेत्, न, प्रागुक्तरीत्या इष्टसिद्धौ
तत्रैव व्यापारत्वं कथ्यते ज्ञाघवान्न तु ध्वंसे तस्याभावतया गुरुत्वात्, एवञ्च
व्यभिचाराभावे उक्त्याप्तिरप्यविपत्ता, तदिदमुक्तं व्यभिचाराभावेनेत्यादि,

रेति स्वर्गे न चागध्वंसजन्यः चागकरणकत्वादित्यनुमानस्य सत्-
 प्रतिपक्षतया विरोधित्वेनेत्यर्थः । न चास्य सोपाधितया हीनबल-
 नेन कथं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यं । स्वर्गे चागध्वंसकरणकत्व-
 सिद्धादेव पक्षे साधनाव्यापकतया तस्योपाधित्वसम्भवादिति भावः ।
 इदमापाततः तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वव्याप्यत्वे मानाभावात् ।
 न च चागध्वंसस्य स्वर्गहेतुत्वे चागादेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति
 वाच्यं । संसर्गभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा हेतुत्वे तथात्वात् अन्यथा
 समवायादिनाशस्य द्रव्यादिनाशहेतुतया समवायादेरपि प्रति-
 बन्धकत्वापत्तेः । न च ध्वंसस्य व्यापारत्वे चागध्वंसत्वेन हेतुत्वं
 चपूर्वस्य व्यापारत्वे जातिविशेषेण तत्त्वमिति साधवादपूर्वसिद्धि-
 रनन्तापूर्वव्यक्तिकल्पनन्तु फलमुख्यमिति वाच्यं । ध्वंससम्बन्धेन चागस्य
 हेतुत्वोपगमात् ध्वंसस्य च ध्वंसत्वेन हेतुत्वमहेतुत्वं वा । अथ पुत्र-
 हतगयाश्राद्धादेर्ध्वंससम्बन्धेन पित्रादिस्वर्गहेतुत्वासम्भवः तद्ध्वंसस्य
 पित्राद्यनिष्ठत्वात् । न च तत्र स्नात्रयपिटकत्वसम्बन्धेन स्वर्गः कार्य-
 रति वाच्यं । नानापुत्रसंख्ये तेन सम्बन्धेन स्वर्गस्याकृतगयाश्राद्धेऽपि
 पुत्रे सत्त्वेन व्यभिचारापत्तेरिति चेत्, न, पुत्रादिनिष्ठध्वंसस्यैव
 पित्रादौ गयाश्राद्धादेः सम्बन्धत्वात् । न च तदसम्बद्धस्य कथं
 तस्यसम्बन्धत्वमिति वाच्यं । स्वप्रतिघोग्युद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पित्रादि-
 सम्बद्धत्वात् सम्बन्धसम्बन्धगौरवस्य चादोषत्वात् तत्रापूर्वसिद्धावपि

प्रमाणात्तरविरोधोऽप्यत्रमेव बोध्य इति । ननु चरमदुःखोत्पत्तौ मिथ्या-
 चानध्वंसो हेतुरन्वय-कतिरेकात्तदपि च रामादिद्वारा कारकमिति वृष्ट-

धागादिस्थलेऽपूर्वाभिद्वे: “पुष्टदः पुष्टमाप्रोतीत्य च प्रथमपुष्टपदं
 धागादिक्रियापरमेव, दानपदन्तु इदं मम स्वर्गं न जनयतु अमुकस्य
 जनयत्वितौष्ठापरं, द्वितीयपुष्टपदन्तु स्वर्गादिपरमेव, तादृशेष्वा-
 रूपदानञ्च ध्वंससम्बन्धेन स्वर्गहेतुरिति तद्वत्त्वादपि नादृष्टसिद्धिः ।
 न च सुक्तपिचुद्देश्यकगयाभ्राद्धादिना सुक्तस्यापि पितुः फलप्रसङ्गः
 भ्राद्धध्वंसे फले वा दोषस्याहेतुत्वात् अदृष्टं प्रति तु दोषस्याहेतुतया
 न तत्कल्पनायां तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं । तत्र फलप्रागभावाभावेन
 फलानुत्पादात् स्वप्रतियोग्युद्देश्यदोषकाक्षोत्पन्नध्वंसस्यैव वा तत्र
 सम्बन्धत्वाभ्युपगमात् । अतएव तत्त्वज्ञानिनोऽपि धागादिना न भोग-
 प्रसङ्गः तत्र तादृशभोगविशेषप्रागभावाभावात् तादृशध्वंसविशेष-
 सम्बन्धेन धागादेरभावाच्च । ननु विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगाद्या-
 त्मकगङ्गास्नानादिस्थले नामाव्यक्तीनां जलसंयोगादिध्वंसानां सम्ब-
 न्धत्वकल्पनामपेक्ष्य साधवादेकस्यैवापूर्वविशेषस्य सम्बन्धत्वं कारणत्वं
 वा कल्प्यते । न चैकेव विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगव्यक्तिः स्नानं
 न तु नामाव्यक्तिरिति वाच्यं । विनिगमनाविरहेण युगपदुत्पन्नानां
 गङ्गाजल-तदवयवादिपरम्परासंयोगानां सर्वेषामेव जलसंयोगतया
 स्नानत्वादिति चेत्, न, युगपदुत्पन्न-विनष्टानां गङ्गाजल-तदवय-
 वादिपरम्परात्मसंयोगानामेव गङ्गास्नानत्वं, न तु क्रमोत्पन्नानां
 क्रमिकविनष्टानां वा, तथाच स्नानव्यक्तीनां नानालेऽपि एक एव
 ध्वंसः अतिरिक्तापूर्वधर्मिकल्पनापत्त्या साधवेन तथैव कल्पनात् ।

यव अभिचार इति चेत्, न, तदनङ्गीकारात्तथैव चतुर्थटीकादर्शनादि-
 त्याजः । न च पदप्रत्यक्षे पूर्ववर्थांश्चै तद्वंसोत्थापार इति वाच्यं । तदन-

न च गङ्गाजल-तदवयवादीनामाश्रयार्था भेदात् कथमेकध्वंस इति वाच्यं । आत्मजलसंयोगध्वंसानामतौन्नियतया आश्रयभेदेऽपि ध्वंस-
 खेत्त्रे बाधकाभावात् तावता गङ्गास्नानादिस्थलेऽपूर्वसिद्धावपि
 घागादिस्थलेऽपूर्वे मानाभावाच्च । न चापूर्वानभ्युपगमेऽङ्ग-प्रधानयोः
 पक्षं प्रत्यविशेषादङ्ग-प्रधानव्यवस्थैव न स्यात् अपूर्वानभ्युपगमे परमा-
 पूर्वजनकापूर्वजनकस्यैवाङ्गत्वात्, न हि ध्वंसपक्षे तत्सम्भवः, तद्ध्वंसस्य
 तद्धंसाहेतुत्वादिति वाच्यं । प्रधानकथन्ताप्रवृत्तिविधिविधेयत्वेनै-
 वाङ्गपरिभाषोपपत्तेः कथन्ताप्रधाननिर्वाहप्रकारकजिज्ञासेति न
 किञ्चिदेतत् ।

नव्यास्तु यथा प्रामाणिकव्यवहारास्त्रिस्थिताव्यभिचारकरूपेषु
 सन्दिग्धव्यभिचारकरूपस्य लघुधर्मेण गुरुधर्मस्य व्याप्यधर्मेण व्यापक-
 धर्मस्थान्यथासिद्धिस्तथा ध्वंसजन्यकार्यं प्रति प्रतियोगी प्रतियोगि-
 जन्यकार्यं प्रति च ध्वंसोऽन्यथासिद्धः तथैव प्रामाणिकव्यवहारात् ।
 अतएवानन्तापूर्वव्यक्तिकल्पनागौरवमपि न दोषाय प्रामाणिकत्वात् ।
 न च पञ्चसु अन्यथासिद्धिषु नास्यान्तर्भाव इति वाच्यं । व्याप्यधर्मा-
 दिना अन्यथासिद्धिवद्भवहारवत्त्वादधिकस्यैवैतस्य स्त्रीकारात् । अन्यथा
 व्यवहारानादरे व्याप्यधर्मादिना व्यापकधर्मादिरन्यथासिद्धत्वापत्तेः
 तेषामन्यथासिद्धत्वे तत्तद्गुणभेदानामपि कारणतालक्षणे प्रवेश-
 नीयत्वेन गौरवापत्तेः । न च कार्य-कारणभावस्य कार्य-कारण-

भ्युपगमादभ्युपगमे वा तदंशे तत्प्रत्यक्षस्यालौकिकत्वेन विषयाजन्यतया
 तस्यापाराकल्पनात् । न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे शब्दस्य श्रोत्रव्यापारतया व्यभि-
 चारः, तत्र तद्ध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवादिति दिक् ।

कल्पनात् । अस्तु तर्हि देवताप्रतीतिरेव व्यापार इति चेत्, न, यागस्य देवताप्रतीतिहेतुत्वे मानाभावात्

विशेषनियन्त्रिततया स्वध्वंसजन्यकार्यान्तरं प्रति यागस्य यागजन्य-
कार्यान्तरं प्रति तद्ध्वंसस्थाकारणत्वव्यवहारेऽपि याग-स्वर्गस्ये तया-
त्वाभावः तत्र तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति
वाच्यं । तथा सति व्याप्य-व्यापकभावस्य व्याप्य-व्यापकविशेषनिय-
न्त्रिततया व्याप्यधर्मान्तरेण व्यापकधर्मस्थान्यथासिद्धत्वव्यवहारेऽपि
प्रकृते तयात्वाभावः । अत्र तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युप-
गमादिति व्याप्यधर्मस्थान्यथासिद्धिस्येऽपि सुवचनेन तत्राप्यन्यथा-
सिद्धत्वाभावापत्तेरिति प्राहुः ।

‘अस्त्विति, यद्यपि देवताप्रतीतेर्यापारत्वं पूर्वमेव निराकृतं
तथापि देवताचैतन्यस्यास्माभिर्दुपगमात् पूर्वोक्तबाधकासम्भवेन स्वम-
तेन दूषणान्तरमभिधातुं पुनः शक्यते, ‘अस्त्विति, यद्यपि प्रीति-
रप्याशुविनाग्निनी तथापि प्रीत्यनुभवजनितसंस्कारद्वारा प्रीते-
र्यापारत्वमिति भावः । ‘मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति
शाब्दिकस्मृतेरप्रामाणत्वादित्यर्थः, तथाच कल्पत्वाविशेषे किमप-
राद्धमपूर्वेषेति भावः । ननु भगवत्प्रणोताद्यव्याकरणमूलकत्वाच्चाब्दि-

केचित्तु षडसमानाधिकरणमेव जनकमितिस्थितौ पुण्यदानात्परस्मिन्
दानध्वंसादेरभावादपूर्वमन्यगत्याङ्गीकार्यमित्याहुः । ‘अस्त्विति, पूर्व-
मन्यप्रयोजकतया शङ्कितमिह व्यापारतयेति विशेष इत्येके । अधिक-
निर्वचनय तदेव स्मारितमित्यन्ये ।

‘मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतित्वादेव न सतः

गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदसम्भवात् । न च
तथापि तत्प्रतीतिः, तस्य तत्प्रतीतिहेतुत्वे मानाभावात्
साधवेन कर्त्तृ-भोक्तृगतव्यापारकल्पनाच्च । ननु नायं
नियमः पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना पितरि पितृकृतजा-
तेष्वा पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेः । अथ तथापि कर्त्तर्यैवादृष्टं

कस्यतिरपि मानमेवेत्यद्वेषेराह, 'गङ्गेति, 'देवताविरहेण' प्रीष्नीच-
देवताविरहेण, 'तदसम्भवादिति^(१) देवताप्रीतेर्यापारत्वासम्भवा-
दित्यर्थः, 'तत्प्रतीतिरिति गङ्गाधिष्ठाद्वेवताप्रीतिरित्यर्थः, 'साध-
वेनेति साक्षात्सम्बन्धेन कारणत्वे साधवेनेत्यर्थः, 'कर्त्तृ-भोक्तृगतेति
कर्त्तृरूपो यो भोक्तृत्यर्थः, भोक्तृपदं प्रकृताभिप्रायेण सम्पातायातं ।
'नायं नियम इति कर्त्तृगत एव व्यापार इति न नियम इत्यर्थः,
'पुत्रकृतेति । न च गयाश्राद्धाद्यदृष्टयोः सामानाधिकरण्यप्रत्या-
सधैव हेतुत्वान् कथं पित्रादेरदृष्टोत्पत्तिरिति वाच्यं । उद्देश्यता-

(१) 'तदसम्भवादित्यत्र 'तदभावादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः तस्या-
प्ययमेवार्थः, कस्मिंश्चित् टीकापुस्तकेऽपि 'तदसम्भवादितौत्यत्र 'तद-
भावादितौति पाठो वर्त्तत इति ।

प्रमादमिति भावः । 'तत्प्रतीतिः' गङ्गाप्रीतिः । न च स्वर्गिंशरीरमेव
व्यापारः, पूर्वादृष्टेन प्रलयोत्तरस्वर्गानुपपत्तेः । 'साधवेनेति सातिहेतुत्व-
निर्वाहाच्च कथ्यमानो व्यापारः तत्सामानाधिकरण्य एव कथ्यते एवं
भोगोपपादकस्तत्सामानाधिकरण्य इत्यर्थः, 'कर्त्तृ-भोक्तृगतेति मतभेदेन उभ-
यथा देवताप्रीतिर्न व्यापार इति भावः । कर्त्तृगतत्वनिश्चयमाक्षिपति,

विहितक्रियायाः यागस्येव कर्तृगतादृष्टजनकत्वात् ।
न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि न स्वर्गः स्यादिति
वाच्यं । अदृष्टस्य फलनाशयतया पितरि स्वर्गाभावे-

सम्बन्धेन तेषामदृष्टहेतुत्वादिति भावः । 'विहितक्रियायाः' विहित-
क्रियात्वेन, पुण्यजनकक्रियात्वेनेति यावत्, तेन भेषजपानादौ न
व्यभिचारः, तथाच पुत्रकृतं आहुं स्वसमानाधिकरणादृष्टजनकं
पुण्यजनकक्रियात्वात् यागवदित्यनुमेयमिति भावः । न च तददृष्टस्य
कर्तृनिष्ठत्वेन समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या अदृष्टस्य
स्वर्गहेतुत्वात् कथं तस्मात् पित्रादौ स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् ।
स्वजनककर्मोद्देश्यत्वसम्बन्धेन तददृष्टस्य स्वर्गादिजनकत्वादिति हृदयं ।
'मुक्ते पुत्र इति पितृनिष्ठभोगात् प्रागेव मुक्ते पुत्र इत्यर्थः, 'तददृ-
ष्टेति गयाआहुनादिजन्यादृष्टेत्यर्थः, 'न स्वर्ग इति, स्यादिति शेषः^(१) ।
'अदृष्टेति प्रायश्चित्ताद्यनाशस्य प्रधानजन्यस्यादृष्टेत्यर्थः, तेना-
जनितप्रधानापूर्वाङ्गापूर्वं न व्यभिचारः । नन्वेवं पुत्रस्याशेषविशेष-

(१) स्यादितिपदपूरणेन कस्मिंश्चित् मूलपुस्तके स्यादिति पदं नास्ती-
त्यनुमीयते, अस्मत्प्रदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेव तादृशपदं वर्तत इति
पूरयामकिसिद्धिरिति ।

'नन्विति, 'विहितेति विहितक्रियाविशेषस्येत्यर्थः, तेन वैद्यकविहित-
क्रियायां न व्यभिचार इत्याहुः । 'नन्वेति, न चाकृतप्रधानाङ्गापूर्वं व्यभि-
चारः, यत्र न प्रधानं तत्र तदपूर्वं मानाभावात् भावे वा अदृष्टविशेषे-

नादृष्टानाशात् स्ववृत्तिभोगजनकादृष्टस्य मुक्तिविरोधि-
त्वात्, न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषा-
भावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पिचदृष्टाजनक-
त्वात्, तथात्वे च साङ्गमपि आह्लादिकं निष्फलं
स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्ते

गुणोच्छेदरूपमुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्ववृत्तीति, तथाच स्वा-
वृत्तिभोगजनकेतराग्रेषविशेषगुणोच्छेद एव मुक्तिरिति भावः ।
इदमुपसृचणं अग्रेषविशेषगुणोच्छेदस्य मुक्तिसिद्धेऽप्येत्यपि बोध्यं ।
पितृगतादृष्टजनकत्वे बाधकमाह, 'न त्विति, 'विहितक्रियाया इति
मुक्तपितृदृष्टकगयाआह्लादेरित्यर्थः, 'अजनकत्वादिति जनकत्वा-
सम्भवादित्यर्थः । ननु तत्र नोत्पद्यत एवादृष्टमित्यत आह, 'तथात्वे
चेति, 'अप्रामाण्यापत्तिरिति । इदमापाततः स्वरूपयोग्यत्वसृचण-
सम्भवाधनत्वस्य विध्यर्थतया कश्चित् फलाजननेऽपि प्रामाण्यसम्भवा-
दिति बोध्यं^(१) । नन्वेवं पुत्रगतगयाआह्लादिना मुक्तस्यापि पितुः
सुखाद्युत्पत्तिः स्यात् तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य
सुखाहेतुत्वात् पितृनिष्ठादृष्टाभ्युपगमे च पितुर्दोषाभावेनादृष्टानु-
त्पत्त्या न तत्प्रसङ्ग इत्यत आह, 'पुत्रगतेति, तथाचेष्टापत्ति-

(१) इति ध्येयमिति ग० ।

नामिप्रायकत्वात् । नन्वेवमदृष्टसत्त्वे मुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्ववृ-
त्तीति । नन्वेवं मुक्तस्यापि स्वर्गोपभोगः स्यादित्यत आह, 'पुत्रेति, तथा-

पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योमिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात् । अथ पितृसुखं^(१) पितृपुण्यजन्यमिति पितरि पुण्यं तेन विना तदसम्भवात् न पुत्रे तत्र फलप्रसङ्गादिति पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत्, एवं, पितृक्रियापि पितृपुण्यजनिकेति न तां विना पितरि पुण्यं पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु, तत्पुण्यं पितृदृष्टि तत्सुखहेतुपुण्यत्वात्, न पुत्रदृष्टि तत्सुखाहेतु-

रिति भावः । 'पितृसुखमिति पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपितृसुखं पितृपुण्यजन्यं पितृसुखत्वादित्यपितृसुखवदित्यनुमेयमित्यर्थः, तर्कमाह, 'तेनेति पितृनिष्ठपुण्येन विना गयाश्राद्धजन्यपितृसुखासम्भवादित्यर्थः, व्यधिकरणपुण्यस्य व्यधिकरणभोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । 'न पुत्रेति पुत्रकृतपुण्याभाववान् तज्जन्यस्वर्गाभावत्वादित्यर्थः । ननु पितृक्रियायाः पितृपुण्यजनकत्वात् पुत्रक्रियातः कथं पितरि पुण्यं स्यादित्यत आह, 'पितृस्वर्गेति, उक्तानुमाने बाधकमाह, 'एवमिति । ननु तत्पुण्यस्य पुत्रनिष्ठत्वे तस्मात् पितृस्वर्गः कथं स्यात् व्यधिकरणस्यापि जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह, 'पितृस्वर्गकामनाजन्येति, पुण्यपक्षकमनुमानान्तरमाशङ्कते, 'तत्पुण्यमिति, 'तत्सुखाहेतुपुण्यत्वादिति तत्सुखाहेतुफलजनकपुण्यत्वादित्यर्थः, तेन

(१) पितृगतसुखमिति क० ।

पुत्रत्वादिति चेत्, न, तत्पुत्र्यं न पितृवृत्ति तत्कृत्य-
 यन्त्रपुत्र्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतपुत्र्यत्वात्, तस्मात्
 पितृस्वर्गकामनाद्यपुत्र्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र-
 र्व तत्पुत्र्यमिति । मैवं । स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्वं स्वर्गा-
 श्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थितत्वात् लाघवात् कल्पनायाः

सुखानुपधायके तन्निष्ठपुत्र्ये न व्यभिचारः । सप्रतिपक्षमाह, 'तत्-
 पुत्र्यमिति, 'अथ तथापि कर्त्तव्यैवाद्दृष्टमिति पूर्वपक्षीयस्वमतमुप-
 संहरति, 'तस्मादिति, 'पुत्र एवेति, तथाच 'कर्त्तव्यैव व्यापार इति
 नियमोऽख्येवेति भावः । 'ननु नायं नियम इति पूर्वपक्षो दूषयति,
 'मैवमिति, 'प्रथमोपस्थितत्वादिति पितृस्वर्गकामोगयायां आहं
 कुर्वीतेति विधिवाक्ये पितृपदस्य प्रथमोपस्थितत्वेन स्वर्गाश्रयस्य
 पितृरेव प्रथमोपस्थितेरित्यर्थः । ननु यत्र पितृपदस्य प्रथमं अवशे-
 ऽपि ब्रह्मिज्ञानादिविज्ञानेन पितुर्न प्रथमोपस्थितिस्तत्र यत्र वा
 विधिसापेक्षप्रवृत्तिकार्यवादादेव फल-तदाश्रययोर्पस्थितिस्तत्र च^(१)
 नवाभावादिक्लिषैव प्रथमोपस्थितेति तदाश्रयएवाद्दृष्टं कल्पना-

(१) यत्र विधिसापेक्षप्रवृत्तकाम्यदादेव तदाश्रयस्य पितुर्पस्थितिस्तत्र
 चेति ख० ।

वेद्यापत्तिरिति भावः । अनियमवादी शङ्कते, 'तत्पुत्र्यमिति गयाआह्लादि-
 यन्त्रमित्यर्थः, नियमवादी दूषयति, 'नेति, एवञ्च जातेदृष्ट्यखेऽपि कर्त्तव्यता-
 वृत्तदेव यत्पत्तिरिति शङ्क्यं । अनियमवादी समाधत्ते, 'मैवमिति, 'प्र-
 थमेति पितृस्वर्गकामत्वादिति स्वर्गाश्रयः पिता प्रथमोपस्थित इत्यर्थः ।

साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च । न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये
स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि वा, विलम्बोपस्थिति-
कत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च ।

मित्यखरसादाह^(१) 'साधवादिति कार्य-कारणभावे समवायघटित-
सामानाधिकरणस्य प्रत्यासत्तित्वे साधवादित्यर्थः, 'साधवादिति
साधवेनादृष्ट-स्वर्गयोः कार्य-कारणभावकल्पनायाः समवायसङ्घ-
साक्षात्सम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वविषयत्वाच्चेत्यर्थः, 'अदृष्टस्य क्रिया-
सामानाधिकरण्ये स्वजनककर्माद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पितृस्वर्गहेतुतया
परम्परासम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । स्वर्गहेतु-
कामनाश्रयत्वस्याकर्त्तर्यपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादाह, 'स्वर्गकामनेति,
'परम्परयेति स्वजनककर्माद्देश्यत्वसङ्घपरम्परासम्बन्धेनादृष्ट-स्वर्गजन-
कत्वाद्गौरवाच्चेति योजना । ननु गथाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य स्वर्ग-
सामानाधिकरण्येऽपि श्राद्धादृष्टयोः कार्य-कारणभावे कारणताव-
च्छेदकसम्बन्धगौरवं उद्देश्यत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । न
चोद्देश्यत्वापेक्षया स्वजनककर्माद्देश्यत्वं गुर्विति वाच्यं । ममापि
तत्तदुद्देश्यताया एव सम्बन्धत्वात् स्वजनककर्माद्देश्यत्वस्य च सम्बन्धता-
नियामकसम्बन्धत्वात् तद्गौरवस्यादोषत्वात् । न च गथाश्राद्धादि-
जन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे एकोद्देश्यकानेककर्तृकश्राद्धादिस्थले कर्तृभेदेन

(१) कस्यमित्यत आहिति ग० ।

'साधवादिति स्वर्गहेतुकामनाश्रयत्वापेक्षया स्वर्गश्रयत्वस्य जघृत्वादित्यर्थः,
उत्सर्गसाह, 'साधवादिति साक्षात्सम्बन्धेनोपपादकविषयत्वादित्यर्थः ।

यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्तिः सुखं स्यात् तदा साक्षिविधया असत्याभिधानादि-पुत्रक्रियाजन्यपापेन “स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते” इत्यादिवोधितनरकभागितापि मुक्तस्य पितुः स्यात् । तथा च पुत्रकृततथाविधशक्त्या न कश्चि-
 मोक्षार्थं ब्रह्मचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् “दुःखे-

नानादृष्टकल्पने गौरवमिति वाच्यं । तदपूर्वस्य फलसामानाधिक-
 रण्येऽपि षट्पुरुषाद्वादावाश्रयभेदेन नानादृष्टकल्पने गौरवात् । न
 च गयाआद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे गयाआद्धादेः केन सम्बन्धेन
 पितृनिष्ठस्वर्गहेतुता अदृष्टस्य अधिकरणत्वात् उद्देश्यतासम्बन्धेन
 गयाआद्धादेः स्वर्गपूर्वमसत्त्वादिति वाच्यं । अदृष्ट-स्वर्गयोः सामा-
 नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् आद्ध-स्वर्गयोर्देशिक-
 सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वविरहेऽपि क्षतिविरहादित्य-
 स्वरसादाह, ‘यदि चेति, ‘चकारः किञ्चेत्यर्थ, ‘पुत्रकृतपुण्येनेति
 पुत्रकृतगयाआद्धादिजन्यपुण्येनेत्यर्थः, ‘मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्ति-
 रिति, सुखस्य शरीरसाध्यत्वादिति भावः । ‘पुत्रक्रियाजन्यपापेनेति

‘पुत्रकृतपुण्येन चेति दूषयति, ‘यदि चेति । यद्यपि शरीराद्युत्पत्तिः प्राक्
 मोक्षा तथापि स्वर्गस्य तज्जन्यताभिद्यमेन तदप्युक्तप्रायमिति दूषिवमिति
 शेषं । नन्वेवं दुःखाभावसिद्ध्यन्तरं शरीर-सुखादिसम्भवे को दोष इत्यत-

नात्त्वन्तं विमुक्तश्चरति न स पुनरावर्तते” इति श्रुति-
विरोधश्च तथाच मुक्तस्य सुख-दुःखे शरीरश्च भवती-
त्यपदर्शनं मुक्ते पितरि आह्लादिना दोषाभावादेव

पुत्रक्रियाजन्यपुत्रनिष्ठपापेनेत्यर्थः, ‘आवर्तते’ शरीरो भवति, ‘अप-
दर्शनमिति अपविद्यात् इत्यर्थः, तथाच यथाआह्लादिजन्यदृष्टस्य
कर्तृविद्यत्वाभ्युपगमे मुक्तपितृदोषकथनात् आह्लादिना मुक्तस्यापि पितुः
स्वर्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य फलसामानाधिकरण्यनिश्चय इति
विद्वान्तनिष्कर्षः । ननु तद्दृष्टस्य पितृनिष्ठत्वाभ्युपगमेऽपि मुक्ते
पितर्यद्दृष्टोत्पत्त्या सुखाद्युत्पत्तिर्दुर्वारित्यत आह, ‘मुक्त इति, ‘आह्ला-
दिना’ पुत्रकृतगथाआह्लादिना, ‘दोषाभावादेवेति दोषस्यादृष्टं प्रति
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुतया तदभावादेव नादृष्टमुत्पद्यत-
इत्यर्थः । न च ममापि स्वर्गादिकं प्रति दोषस्य सामानाधिकरण्य-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वेन मुक्ते पितरि न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं ।
तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य स्वर्गाद्यहेतुत्वात् । न च
गथाआह्लादिजन्यपुत्रनिष्ठादृष्टं प्रति पितृदोषस्यापि स्वाश्रयपितृकल-
रूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वात्मुक्तपितृदोषकथनात् आह्लादिना पुत्रस्याप्य-
दृष्टं नोत्पद्यत इति वाच्यं । शुद्धतरातिरिक्तकार्य-कारणभावकल्पने
गौरवात् । न च मुक्ते पितरि गथाआह्लादिजन्यस्वर्गादिप्रागभावा-
भावादेव न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं । प्रागभाव एव मानाभावात् ।

आह, ‘न स पुनरिति न शरीरो भवतीत्यर्थः, शरीरविषये तत्करणं
सुखमपि निविद्धमित्यर्थः । विद्येरप्रामाण्यमप्राचरोवि, ‘मुक्त इति, ‘विद्व-

नादृष्टमुत्पद्यते । न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्पत्तत्वं,
अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतोदोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा
विद्यहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति
स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावाद्देवश्च^(१) यागस्यापि

किञ्च यथाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे यच्च तत्त्वज्ञानिना गथा-
श्राद्धादिकं कृतं तच्च पित्रादेः स्वर्गो न स्यात् कर्तृदोषाभावेना-
दृष्टासुत्पत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अपसिद्धान्तात् । न चैवं श्येनस्यलेऽप्य-
दृष्टस्य ग्रन्थनिष्ठत्वापत्तिर्युक्तेस्तौद्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात् । न चैवं
कुसुमाञ्जलिविरोध इति वाच्यं । कुसुमाञ्जलावेकदेशिमतेन
कर्तृनिष्ठत्वाभिधानादिति भावः ।

वेचित्तु यच्चैवेन बह्वनुद्दिष्ट श्राद्धादिकं क्रियते तच्च कर्तृनिष्ठ-
मेवैकमदृष्टं साधवात् यच्च च गोष्ठौश्राद्धादौ बह्वनामेकसुद्देश्यं तच्च
श्लोकनिष्ठमेवैकमदृष्टमित्यनियमपञ्च एव सम्यगित्याहुः । तदसत्,
गथाश्राद्धादिजन्यादृष्टविशेषस्य कश्चित् परम्परासम्बन्धेन स्वर्गविशेषोप-
धायकत्वं कश्चिच्च साक्षात्सम्बन्धेनेति सम्बन्धविशेषेणादृष्टविशेष-
स्वर्गविशेषयोः सामान्यकार्य-कारणभावे व्यभिचारापत्तेः गथा-
श्राद्धादिक्रियायाः कश्चित् साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टविशेषोपधायकत्वं
कश्चिच्च परम्परासम्बन्धेनेति गथाश्राद्धाद्यदृष्टविशेषयोः सामान्यकार्य-
कारणभावेऽपि व्यभिचाराच्चेति दिक् । 'न चेवमिति, 'एवं' सुक्ते

(१) इति तस्मादिति ख० ।

हेत्विति प्रतिबन्धहेत्वित्यर्थः । उपसंहरति, 'एवञ्चेति जातेष्व्यादिवद्याग-

व्यधिकरणी व्यापारो भविष्यतीति । उच्यते । विहित-
क्रियया कर्मगतव्यापारद्वारा कालान्तरभाविफलं प्र-
न्यत इत्युत्सर्गः, स च बलवता बाधकेनापोद्यते, प्रकृते
च बाधकं नास्ति, यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी-

पितरि गयाआङ्गादिना अदृष्टानुत्पादे । 'ननु नाथं नियम इति
पूर्वपक्षौ स्वाभिप्रेतमुपसंहरति, 'एवञ्चेति, कर्तृगत एव व्यापार इति
नियमाभावादिति भावः । 'व्यधिकरणे व्यापार इति देवताप्रीतिरूपो
व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीत्यर्थः । अत्रैव पूर्वपक्षे समाधत्ते,
'उच्यत इति, 'उत्सर्गइति असति बाधके आवश्यक इत्यर्थः, 'च
चेति, गयाआङ्गादाविति शेषः, 'अपोद्यते' परित्यज्यते, 'प्रकृते
चेति । न चातिरिक्तधर्मिकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यं ।
देवताप्रीत्यनुभवजनितसंस्कारस्य फलव्यधिकरणतया परम्परासम्बन्धे-
नैव हेतुत्वे गौरवापत्त्या साधवात् साक्षात्सम्बन्धेनापूर्वनिष्ठत-

स्यापि कृतिव्यधिकरणोव्यापारोऽस्त्वित्यर्थः । नन्वेवं यस्य कर्मणो बड-
पुरुषगतः स्वर्गः फलं श्रूयते तत्रानेकादृष्टकल्पने गौरवं कथं वा नरकादि-
स्थितानां तेषां श्रौचाद्यभावे अदृष्टोत्पत्तिरिति चेत्, न, उक्तप्रमाणबलेन
सर्वस्योपपत्तेः । प्रायश्चित्तादौ व्यभिचारादाह, 'कालान्तरेति ।

न च यत्रानेकक्रियात्मकं प्रायश्चित्तं तत्र का गतिरिति वाच्यं । तत्र फल-
स्यापि कालान्तरीयतया अदृष्टापेक्षणेऽप्यदोषात् । यद्यपि बाधकेनोत्सर्गः
सम्पाद्यते, न तु बाध्यते तथात्वे नियमापत्तेः । तथापि 'स चैत्वस्य नियम-
श्चेत्यर्थस्तेन बलवद्वाधादुत्सर्गः फलतीति भावः । ननुत्सर्गोऽप्यनियम इत्यवि-
यमवादिमतमेव साधितमित्यत आह, 'प्रकृते चेति, तथाच बलवद्बन्धकेन

त्युत्सर्गः । पुत्रकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति पितृकृत-
जातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोध-
नात् । नन्वयं नियम एव पितृयज्ञ-जातेष्ट्यादौ पर-
म्यरासम्बन्धेन कर्तृगतमेव फलं । न हि यस्य कस्यापि
पितरि पुत्रे वा फलं, किन्तु स्वपितृ-पुत्रयोस्तथाच
स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं वा परम्यरासम्बन्धः
फलेन पुत्रस्य, एवं पूतपुत्रकत्वादिकमपि^(१) पितृगतमेव ।

नदेजात्यविशेषेण हेतुत्वकल्पने व्यक्तिरूपनामाः फलमुखत्वादिति
भावः । 'इत्युत्सर्गं इति, न तु नियम इति शेषः । नियमाभावे
हेतुमाह, 'पुत्रकृतेति, 'नन्वयमिति, 'अयं' शास्त्रदेशितं फल-
मनुष्ठातरौत्येवंरूपः, 'पितृयज्ञेति, यत इत्यादिः, परम्यरासम्बन्धमेव
विवृणोति, 'न हीति, स्वपितृगतत्वं फले पुत्रस्य सम्बन्धः न तु पुत्रे
फलस्येत्यत आह, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'पितृ-
गतमेवेति स्वाश्रयपितृत्वरूपपरम्यरासम्बन्धेनेत्यर्थः, 'शास्त्रसम्बन्धेनै-

(१) पूतपुत्रत्वादिकमपीति ग० ।

गयाश्राद्धादौ कृतिव्यधिकरणश्यापाराभ्युपगमेऽपि यागे कृतिसमानाधिकरण-
एव श्यापारस्तन्मते तु व्यधिकरणो देवताप्रोत्यादिरिति विशेषः ।

केचित्तु उत्सर्गो नानियमः किन्तु सर्वत्र प्रसङ्गिर्ज्ञानमिति यावत्,
तस्य क्वचिदपवादोऽयाथार्थ्यमिति नियमाद्भेदः, एवञ्च 'स चैतस्यापि यथा-
श्रुत एव तात्पर्यमित्याहुः ।

वृष्टान्तं दूषयति, 'नन्विति तादृशफलस्य कर्तृगामित्वे नियम एवे-

न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनेवेति वाच्यं ।
ग्राम-पशु-पुत्र-हिरण्यादीनां परम्परया कर्तृगतत्व-
मिति व्यभिचारात् । न हि ग्रामादयः साक्षात्
कर्तृ-सम्बन्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने
शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने ।

यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया-
अधिकारिविशेषणत्वाभावात् पितृगतस्वर्गकाम इत्या-
दिश्रुतेः । स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ श्रुतकामना-

वेति, परम्परायाः कर्त्तरि फलस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः ।
'परम्परयेति स्वामित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः, अन्यथा ग्रामवानहं पशुमानहं
इति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । 'एवमिति एवं सतीत्यर्थः,
'कर्तृगामिताबोधन इति साक्षात्परम्परासाधारणकर्तृगामिताबोधन-
इत्यर्थः, तत्र तु नियम एवेति भावः ।

अथैव पूर्वपक्षे भ्रान्तानां समाधानमाशङ्क्य निराकरोति,
'यत्त्विति, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'अधिकारिविशेष-
णत्वाभावादिति कर्तृविशेषणत्वेनाश्रुतत्वादित्यर्थः, 'स्वतश्चेति तत्काम-

त्वर्थः, 'एवमिति पूर्वपक्षकत्वादिना परम्परासम्बन्धेनेति शेषः । 'ग्रामेति
स्वत्वं हि तत्र सम्बन्धः, तत्र शास्त्रविच्छेदोपावधिबलत्वं इत्युपायादिघटितं
न साक्षादित्याहुः । एवं सत्युत्सर्गत्वप्रवादं समर्थयति, 'एवमिति । सम्ब-
न्धक कर्तृत्वमिति अन्वयतः समाधानं निरस्यति, 'यत्त्विति, 'वृत्तौति,

विरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तच्च विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यं न वा फलं सिद्धत्वात्तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेष्यं पितृगतस्वर्गं इति स एव फलमिति । तन्न । न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलं, अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति ।

उच्यते । यदि परम्परासम्बन्धेन पुत्रगतत्वं पितृ-स्वर्गस्य तदा संयुक्तसमवायादिना पुत्रेतरस्यापि फलं स्यात् । स सम्बन्धो न शास्त्रेण बोधित इति चेत्, तर्हि स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेणाबोधितत्वात्,

---

तथा अधिकारिविशेषणत्वेनाश्रुतत्वेऽपि चेत्यर्थः, 'प्रयोगे' यागादौ । 'पितृगतस्वर्गं इति, काम्य इति शेषः । भ्रमं निराकरोति, 'न हीति, गूढाभिषन्धिः समाधत्ते, 'परम्परेति ।

'संयुक्तेति स्वसमवायिसंयुक्तशरीरसंयोगसमवायेनेत्यर्थः, 'पुत्रे-तरस्यापीति पुत्रेतरगतमपीत्यर्थः, तथाच परम्परासम्बन्धस्य सर्व-साधारणतया शास्त्रदेशितमिति सूत्रेण तद्बोधनं व्यर्थमिति भावः । गूढाभिषन्धिसुद्धाटयति, 'स सम्बन्ध इति, तथाच शास्त्रबोधित एव परम्परासम्बन्धः शास्त्रदेशितफलस्येति भावः । 'न तथेति न पुषादौ पितृस्वर्गादेः सम्बन्ध इत्यर्थः, 'शास्त्रेषेति, पितृस्वर्गकाम-

---

नन्वेवमधिकारः फलकाम्यं तच्च फलसम्बन्धित्वमिति स व स्यादिति चेत्,

ग्राम-पशु-हिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि तदेव तच्च साक्षादेव कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात् सम्बन्धो-
नियत एव तस्माद्यद्गतत्वेन फलकामना तद्गतमेव शास्त्रदेशितं फलं । अतएव कामनाविषयः स्वगत-

इत्येव श्रुतेरिति भावः । ननु शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्धः शास्त्र-
देशितफलस्येति नियमे ग्रामादेः कथं स्वामित्वसम्बन्धेन कर्तृगतत्वं
शास्त्राबोधितत्वात् तथाच ग्रामवानहं पशुमानहमित्यादिप्रतीत्य-
शुपपत्तिरित्यत आह, 'ग्रामेति, 'सिद्धत्वेनेति संबोधादिना सम्बन्धेन
सिद्धत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विषयकं स्वत्वमिति तन्निरूपितस्वामित्वसम्बन्धेन
तत्काम्यमित्यर्थः, 'तदेवेति स्वामित्वसम्बन्धेन ग्रामाद्येवेत्यर्थः, 'तच्च'
ग्रामादि च, 'साक्षादेवेति स्वामित्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः, 'कर्तृगतत्वेनेति
वेदबोधितसम्बन्धेनैव ग्रामादेः कर्तृगतत्वेनेत्यर्थः, कामनाघटकतया
स्वामित्वस्यापि वेदबोधितत्वादिति भावः । 'फलस्य' शास्त्रदेशितफल-
स्य, 'साक्षात्सम्बन्ध इति शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्ध इत्यर्थः, ।
अन्वेवं फलं क्वचिदनुष्ठातरि क्वचिच्चान्यथेत्यनियमेऽतिप्रसङ्ग इत्युपसंहरन्
निराकरोति, 'तस्मादिति, 'फलकामनेति यत्कर्षजनिवेति शेषः,
'शास्त्रदेशितं फलमिति, तत्कर्षणा अन्यत इति शेषः । यद्यपि नाथं

न, एतन्मते फलकामनाया एवाधिकारत्वात् । 'तच्चेति, स्वरूपसम्बन्धेनेति
भावः । एवं फलस्येत्यादि दूषयति, 'कर्तृगतत्वेनेति । शास्त्रदेशितं फलमनु-
ष्ठातरौल्यसर्ग इत्युपसंहरन्नियमान्तरं दर्शयति, 'तस्मादिति, 'अतएवेति,

एव स्वर्गः फलं यागादेः स्वर्ग-पूतत्वाद्देश्य पितृ-पुत्र-
गतत्वेन काम्यत्वमिति श्राद्ध-जातेष्ट्यादेः पितृ-पुत्र-
मात्रेण फलं । एवञ्च मातापिषादिगतस्वर्गकामनया
पुषादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं माता-
पिषादिस्वर्गजनकमेव कामनाविषयस्वर्गसाधत्वेन तेषां
श्रुतत्वात् । न हि स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करि-
यादेर्विधिर्बोधयति तथा श्रुतेः, किन्तु स्वर्गकामस्य,

निष्पन्नः स्वस्वर्गाद्देशेन कृतगयाश्राद्धादौ पुत्रेतरपुतत्वादिकमुद्दिश्य
कृते जातेष्ट्यादौ च व्यभिचारात् तेषां स्वगतस्वर्गाद्यजनकत्वात्,
तथापि 'तद्भूतमेव शास्त्रदेशितं फलमित्यस्य तदितरगतशास्त्र-
देशितफलं तत्कर्त्तव्या न जन्यत इत्यर्थं इति न दोषः । 'काम-
नाविषय इति, स्वगतत्वेन कामनाविषयीभूतो यागादेः फलं
फलः जनतएवेति ध्येयता, 'स्वर्गसाधनत्वेनेति स्व-परसाधारणस्वर्ग-
साधनत्वमेत्यर्थः, 'तेषां' पुष्करिणीदानादीनां, 'स्वगतेति स्वमा-

यत्कृतत्वेन कामनेति भावः । 'अविशिष्टमिति, तथाच तत्र परगत-
स्वर्गकामवैवाधिकार इति भावः । इतोऽप्यनुष्ठातरौत्युत्सर्ग इति बोध्यं ।
न च बुद्धिजननानां समिहितविशेषपरत्वमिति स्वकौयस्वर्गसाधनतैव श्रुत्या
शोभत इति वाच्यं । कर्मत्वेन तस्यापि बुद्धिविषयतया बुद्धिसन्निधानस्याविशेष-
यत् । बन्धेनमर्तप्रसङ्गः येन केनचित् कृतस्य यस्य कस्यचित् स्वर्ग-
कामनया महादानादिः फलोदयः स्यात्तथाच रागादिना परदारैव तत्-
सम्बन्धमुत्पन्नोपादिदुःखाननुभवप्रसङ्ग इति चेत्, न, यत्र सामान्यतोऽधि-
कारबोधनं विशेषतस्तद्बोधकं नास्ति तत्र तथात्वस्येष्टत्वात् अतएव परगत-

स्वर्गश्च स्वगतः परगतो वेति स्वर्गकामत्वमविशिष्टं, यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तृभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे, न च स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ, स्वगतस्वर्गकामनाया-

चगतेत्यर्थः, 'स्वर्गकामत्वमविशिष्टमिति मातापिचादिस्वर्गकामनाया-
अप्यधिकारिविशेषणतया अतस्वर्गकामनाअथत्वमविशिष्टमित्यर्थः ।
नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि पितृस्वर्गादेः फलत्वे तत्र कथ-
मात्मनेपदं स्यात्, "कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण कर्त्तृसमवेत-
एव क्रियाफले तद्विधानात्तत्र हि कर्त्तृभिप्राय इत्यस्य कर्त्तारम-
भिप्रेति समवैतीति व्युत्पत्त्या कर्त्तृसमवेत इत्यर्थ इति निबन्धुमि-
र्याख्यानादित्यत आह, 'यजेतेति, 'कर्त्तृभिप्रेतेति कर्त्तृसमवेतेत्यर्थः,
'क्रियाफलमात्रजनकत्व इति क्रियाफलजनकत्वमात्र इत्यर्थः, तत्र
तत्र कर्त्तृगतफलाभिप्रायके यजेतेत्यत्राप्यस्यैव, न च कर्त्तृगतफला-
जनकत्वे आत्मनेपदमिति भावः । परस्मैपदन्तु परगतफलमात्र-
जनकाभिप्रायेण । न चैवं स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ स्व-परसाधा-
रणफलबोधके परस्मैपदमनुपपन्नमिति वाच्यं । तत्र हि परस्मैपदस्य
स्त्रिङ्गर्थभाषे तात्पर्यं, न तु परस्मैपदार्थं तथैव श्रिष्टाचारादिति

फलार्थितयैव दुर्गास्तवपाठाद्याचरन्ति । राजादौगां दुःखाननुभवस्य शृङ्गा-
मुकतया कायक्लेशस्य फलाधिक्यहेतुत्वमित्यन्ये । नन्वेवं यजेतेति न स्यात्
कर्त्तृगतक्रियाफल एवात्मनेपदस्मरणात् अतएव परार्थं पचतीति प्रत्युदा-
हरणं, अतएव यजेतेत्यात्मनेपदवक्त्रादपि फलस्य कर्त्तृगामितैव प्रतीयत-
इति द्वितीयटीकापि सङ्गच्छत इत्यत आह, 'यजेतेति । न च टीकाविरोधः,
तस्य मतान्तरत्वादन्यार्थत्वाद्वा प्रत्युदाहरणमप्यनिच्छाविषयकमेवेति । न च

अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकामत्वेन स्वगतस्वर्ग-
काम श्लोच्यते सामान्ये बाधकं विना विशेषपरत्वे
मानाभावात् ।

केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलो-
कावाप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि
गृहस्थकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य कर्तृगामित्वे

निगम्यः । 'स्वर्गकाम इति स्वर्गकामः पुष्करिणीं दद्यादित्यादा-
वित्यर्थः, 'सामान्य इति । नन्वेवमग्निष्टोमादेरपि परगतस्वर्ग-
कामनया कर्त्तव्यत्वापत्तिः । न च कर्त्तुंरुपस्थितत्वात् स्वगतस्वर्ग एव
तत्र शब्दार्थ इति वाच्यं । पुष्करिणीदानादावप्येवं तुल्यत्वादिति
चेत्, न, तस्य स्वगतस्वर्गकामकर्त्तव्यप्रकरणे परिपठितत्वेन बाधक-
त्वादिति भावः । 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः, 'ब्रह्मलोकावाप्तिः'
मोक्षप्राप्तिः, 'तदेव फलमिति कर्तृगतमिति शेषः । 'फलस्येति

यत् ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्वन्त इत्यादावकर्त्तृभिर्प्रायेऽपि
यत्प्रयोगाग्नैवमिति वाच्यं । तत्रात्मनेपदस्य प्रयोगसाधुत्वादित्येके । शिष्ट-
प्रयोगत्वमेवात्र समाधिरित्यन्ये ।

यत्तु पितृगतस्वर्गकामनया न कर्म क्रियते किन्तु फलमुत्पाद्य तस्मै
श्लोचते "पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीति वचनादिति, तन्न, उक्तरीत्या तथात्वे
बाधकामावात् मृतस्य स्त्रीकाराभावेन सम्यदानत्वासिद्धौ दानासिद्धेच्च
विश्वे दद्यादित्यादौ च दानपदं गौर्यं वेदवलादिह तु जीवने पुण्यदाने-
वैवोपपत्तेर्मुक्त्यार्थत्वे बाधकामावादिति दिक् । 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः ।
तर्हि कथमुत्सर्ग इत्यत आह, 'प्रातिखिकेति प्रत्येकेत्यर्थः । ननु सामस्या-

नियम एव, प्रातिस्विकफलाभिप्राये खोत्सर्ग इत्याहुः ।
 ननु यावन्नित्यपरिपाखनस्य तत् फलं न तु काम्य-
 आह्लादेः, काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्या-
 नुष्ठानाश्रक्तेश्च । यावच्छब्दानुष्ठानस्यापि नाशान्तर्भावः
 कामनाविरहादिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्-
 फलाभावप्रसङ्गात् नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्याम्ब-
 याह । अपि च तैः कर्मभिः प्रत्येकमुत्पत्त्यपूर्वं तैश्च
 परमापूर्वं अन्यते इति न, गौरवान्मानाभावाच्च ।

शास्त्रीयक्रियायाः कर्तृगतफलजनकत्वे नियम एवेत्यर्थः, 'प्राति-
 स्विकेति स्वर्गादिप्रत्येकफलेत्यर्थः । केषाञ्चिन्मत एव ग्रह्यते,
 'नन्विति, ननु यस्य कामनाविरहादकरणं तस्य न भवत्येव तत्फल-
 मित्यहचेराह, 'यावन्नित्येति यावन्नित्यमाचानुष्ठान इत्यर्थः, 'तत्-
 फलाभावेति ब्रह्मलोकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच सिद्धान्तव्याघात-
 इति भावः । 'आवश्यकत्वेनोपस्थित्याम्बयाच्चेति, नित्यघटितयावत्-
 कर्मापस्तितौ यावन्नित्योपस्थितेरावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः, 'गौरवादिति
 अन्तिमक्रियामाधादेव तत्सम्भवेन पूर्वक्रियाया अपूर्वजनकत्वकल्पने
 गौरवादित्यर्थः, अन्तिमत्वनिर्वाहायैव पूर्वानुष्ठानकर्मापयोगादिति
 भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'मानेति,

शंभं सत्यकथमेव मानमित्यत आह, 'यावत्काम्येति, तथाचानन्वगत्या
 चक्षुष इति भावः । एवं सत्यं दोष इत्याह, 'यावन्नित्येति, 'नित्यं'
 व्यापकं, तेन नैमित्तिकस्यापि सङ्गः, 'गौरवादिति अन्तिमक्रियामाधात्

किमवन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण वेति, न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति^(१) । मैवं । भगवद्दुहेत्रेण कृतस्य काम्यस्य नित्यस्य वा यस्य कस्यापि कर्मणः परिपालनाद्ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रुयत-इति आतेष्टि-पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव फलं । तथाच भगवद्गौता “यज्ञायाचरतः कर्म कर्मग्रन्धि-

‘परिपालनं’ भगवत्समर्पणरूपकर्मान्तरं, ‘तथा कृतयोरिति भगवद्दुहेत्रेण कृतयोरित्यर्थः, ‘तदेव फलमिति । न च तथापि भगवद्दुहेत्रेण कृतयोर्वातेष्टि-पितृयज्ञयोः कर्तृनिष्ठफलजनकत्वाभावेन तथैव कर्तृनिष्ठफलजनकत्वविषयोऽभिचारोति वाच्यं । तयोरपि विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेणैव ब्रह्मलोकावाप्तिजनकजातीयत्वेन अभिचाराभावात् विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेण कर्तृनिष्ठफलजनकजातीयत्वस्यैवोक्तविषयेन साध्यादिति भावः । ‘यज्ञाद्येति यज्ञो विष्णुः तद्दुहेत्रेण कर्माचरतः पुरुषस्येत्यर्थः, ‘कर्मग्रन्धिर्विष्णोश्चत-

(१) ब्रह्मलोकावाप्तिफलजनकमितीति क० ।

तत्सम्भवे क्रियान्तरहेतुत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु प्रामाणिकं गौरवमपि न्यायमित्यत आह, ‘मानेति । यद्यपि सन्धावन्दनवत् सर्वकर्मणां तत्फलसम्बन्धो युज्यते तद्वदेवोत्पत्त्यपूर्वाणि परमापूर्वं वा तद्वदेव च क्वचिद्विधानेऽप्येकं प्रयोगत्वं, तथापि काम्यान्तर्भावे मानाभाव इत्यादि दूषण एव तात्पर्यमित्याहुः । सन्धावन्दनेऽप्यन्तिमस्यैव ब्रह्मलोकाफलकत्वमित्यन्ये । परिपालनञ्च भगवत्समर्पणरूपं कर्मान्तरमित्याशयः । ‘भगवदिति, तथाच

र्विलीयते । यश्चार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म-
बन्धनः” । इति, तच्च कर्म यश्चार्थतया प्रत्येकमेव
तत्फलसमर्थं सम्बलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते, अन्यथा
एकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः, परिपालनन्तु कर्त्त-

इति आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः, ‘यश्चार्थादिति भग-
वदुद्देशकृतकर्माभिन्ने कर्मणीत्यर्थः, ‘कर्मबन्धनः’ कर्मभिर्बन्धते दुःख-
भागी भवतीत्यर्थः । नन्वेवं भगवदुद्देशेन यस्य कश्चित् कर्मणो-
ऽनुष्ठान एव ब्रह्मलोकावाप्तिः स्यादित्यचेष्टापत्तिमाह, ‘तच्चेति ।
नन्वेवं कर्मान्तराचरणमनुपपन्नमित्यत आह, ‘सम्बलनमिति कर्मा-
न्तराचरणमित्यर्थः, ‘उपयुज्यते’ उपपद्यते, यथा साङ्गत्वग्रह्या
मङ्गलान्तराचरणं तथात्रापि साङ्गत्वग्रह्या कर्मान्तराचरणमित्यर्थः,
‘अन्यथेति, यदि कर्मराशेरेव तत्फलं तदेत्यर्थः, ‘एकप्रयोगश्चेति
एकस्य कर्मणोऽन्यकर्मकाले विनाशात् फलसम्भव इत्यर्थः, प्रत्येका-
पूर्वजन्यपरमापूर्वं च मानाभाव इति भावः । ननु परिपालन-
रूपक्रियान्तरस्य तत्फलं न तु जातेष्वादेरित्यत आह, ‘परिपाल-
नन्त्विति, ‘कर्त्तव्यमित्येवेति उत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण जातेष्वा-
दिरूपविहितकर्माणां करणमित्यर्थः ।

भगवदुद्देशकृतत्वं सम्यक्त्वमिति भावः । ‘ब्रह्मायेति, इच्छत इति यश्चो
विष्णुः तत्प्रीतये, स च जगत्कर्तृभिन्न इति न तत्र प्रीतिर्विबुद्धा । तत्-
समर्पणायेत्यन्ते, ‘कर्मराशिः’ कर्मजनितो धर्मोऽधर्मश्च, यश्चिर्बन्धहेतु-
त्वादित्यर्थः । ‘मङ्गलवदिति, तथाच यथा तत्रानेकविभ्रध्वंसस्तथात्राप्यनेक-

अमित्येव करणं । तदुक्तं “ददामि देयमित्येव यत्र
यद्व्यमित्यहमिति ।

यत्तु निषिद्धासम्बन्ध एव सम्यक्त्वं न तु विहित-
माचानुष्ठानमिति । तन्न । यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्ध-
स्याभावात्^(१) सर्वनिषिद्धासम्बन्धस्य सर्वत्र सुखभ-
त्वादिति सम्प्रदायः ।

अथ ब्रूमः । भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिद्देव कर्म,
सर्वं काम्यं वा, सर्वं नित्यं वा, सर्वमिति वा, नाद्यः

यत्तु कर्त्तव्यताज्ञानमाचात् जातेऽद्यादेः करणमित्यर्थ इति,
तन्न, तावन्माचात् प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

ननुत्कटफलकामनायतिरेकेण विहितकर्षणां करणमेवाधिह-
मित्यत आह, ‘तदुक्तमिति जनकादिभिरिति शेषः । ‘ददामि
देयमित्येवेति उत्कटकामनायतिरेकेणापि दानस्य कर्त्तव्यत्वाद्दं
ददामि यागस्य कर्त्तव्यत्वाद्दं यजे इत्यर्थः ।

(१) निषिद्धासम्बन्धस्यासम्भवादिति क० ।

फलमित्याहुः । तच्चिन्त्यं मुक्तेर्नात्वाभावात् । साहचर्य-साजोक्त्वादिभेदात्
तथात्वमित्येके । अन्ये तु एकस्य कर्मणस्तत्फलकत्वेऽप्यसाफल्यश्रद्धया
मङ्गलवत् कर्मान्तराचरणमित्यर्थ इत्याहुः । ननु परिपालनरूपक्रियान्तरमेव
तत्फलत्वेन श्रूयते न जातेऽद्यादौत्यत आह, ‘परिपालनमिति, ‘एवकारः,
अथकामनायवच्छेदार्थः । तदुक्तं “असङ्गल्पितफलकाम्यकर्तारो हि हिरण्य-
जर्मषदवीमवाप्यापहृष्यन्त इति । न च फलकामनां विना प्रवृत्तिरेव न

एकेनैव काम्येन नित्येन वा ज्ञानेन तथा कृतेन तत्-
फलसिद्धौ बहुविधादिसाध्ये आद्यादावप्रवृत्त्यापत्तेः ।
नापरौ अशक्यत्वात् । न तुर्यः जातेष्यादेर्नित्यत्वा-
भावात् । तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य तत्फलं,
सम्यक्कन्तु सामख्यमेव अतो गयाआद्यादेर्न ब्रह्म-
लोकावाप्तिः फलमिति साधुक्तं “शास्त्रदेशितं फलं

‘विहितमाप्तेति । ‘मात्रपदं यावदर्घकं, ‘एकेनैवेति । न च
साङ्गत्वशङ्कया तदाचरणमिति वाच्यं । साङ्गे सावधानेन कृते-
ऽप्येकस्मिन् कर्मणि अपरानुष्ठानदर्शनादिति भावः । ‘जातेष्यादे-
रिति, तथाच जातेष्यादावुक्तनियमो व्यभिचार्यैवेति भावः ।
‘सम्यक्कन्ति, (१) तदाश्रमविहितावश्यककर्मणामिति शेषः । देवा-
देकस्याकरणे न भवत्येव तत्फलं । न च प्रत्येकजन्यापूर्वकल्पने

(१) सामख्यमितीति ग० ।

स्यादिति वाच्यं । उक्तफलकामनाभिषेधात् । ‘एकेनैवेति, विशेषतः
साङ्गोष्वादिफलबोधकश्रुत्यादेरभावादेकेनैव तावत्सिद्ध्यापत्तेः । तथाचि
चास्यायासद्विजादिकर्मण्यैवोपपत्तौ ब्रह्मायासबहुलकर्मकरणप्रसङ्गः । न
यासाङ्गत्वशङ्कया तदिति वाच्यं । सावधानं साङ्गेऽपि कृतेऽन्यकर्मफलदर्श-
नात् । ‘सामख्यमेवेति, आवश्यककर्मणामिति शेषः । तथाच तेजानेव
कर्तव्यमित्येव कृतानां ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं न तु जातेष्यादेः । तत्र च
विनिगमनाविरहेण सन्ध्यावन्दुवत् सर्वकर्मणामेव तत्फलहेतुत्वमुत्पन्न-

अनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति । तच्च फलं क्वचिद्विधिवाक्य-
श्रुतं क्वचिच्चार्यवादिकमिति ।

इति श्रीमद्गणेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामखौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्ववादः ॥

गौरवमिति वाच्यं । प्रामाणिकत्वादिति भावः । 'क्वचिदिति यथा
सर्गकामो वाजपेयेन यजेतेत्यादौ,^(१) 'क्वचिच्चेति, अर्थवादस्तु द्वेषा
विधिसन्निधिश्रुतो यथा "आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तत इति,
क्वचिच्च विधिकल्पको यथा "तरति मृत्युमित्यादौ, तस्मिद्ध-
मित्यर्थः । एतदुपलक्षणं क्वचिश्चायगम्यमपि बोध्यं यथा विश्वजिता
यजेतेत्यादाविति ॥०॥

इति श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामखिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्येऽपूर्ववादसिद्धान्तरहस्यं ॥

(१) सर्गकामो राजसूयेन यजेतेत्यादाविति ग० ।

पूर्वदिकल्पनमपि प्रामाणिकमित्युत्सर्ग एवेत्युपसंहरति, 'इति साधुक्त-
मिति । 'क्वचिदिति खाराण्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यादौ । 'क्वचिच्चेति
वरति मृत्युमित्यादौ । इति प्रकाशः ।

अथ कार्यान्वितशक्तिवादः ।

नग्वर्थवादादीनां सिद्धार्यतया न प्रामाण्यं । कार्यान्वित इव पदानां शक्त्यवधारणात् दृश्यव्यवहार-

अथ कार्यान्वितशक्तिवाद्दृश्यम् ।

प्रसङ्गादर्थवादस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं परमतमवतारयति, 'नग्वित्यादि ।

केचित्तु फलं कश्चिदार्थवादिकमिति पूर्वमुक्तं तथैवाक्षिपति, 'नग्वित्यादि, तथाचोपोद्घात एवाच सङ्गतिरित्याहुः । तदसत्, विधेकवाक्यतापन्नार्थवादस्य तैरपि प्रामाण्यस्वीकारान्तमादायैव तदुपपत्तेः ।

'अर्थवादादीनामिति पटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यादिकाङ्क्षानां स्वरूपाख्यानमात्रपरायां काव्य-नाटकादीनाञ्चेत्यर्थः, 'सिद्धार्यतयेति कार्यतावाचकस्किङ्काद्यसमभिव्याहृततथेत्यर्थः, 'न प्रामाण्यमिति न विशिष्टानुभवजनकत्वमित्यर्थः, किन्तु पदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गाद्यद्यमप्यजनकत्वमिति, अथ शाब्दत्वं कार्यत्वाप्रकारकज्ञानवृत्ति न वा शब्दप्रामाण्यं कार्यत्वोपस्थापकपदभिराकाङ्क्षपदज्ञानवृत्ति न वा असुमित्याद्यजनकं घटपदज्ञानं कार्यत्वान्वितघटाद्यनुभवजनकं न वेत्यादयो विप्रतिपत्तय ऊहनीयाः । कुतो न प्रमाथं तदाह, 'कार्यान्वित एवेति, शक्तिर्द्विविधा एका कारणत्वरूपा,

अर्थवादिकमित्याक्षिपति, 'नग्विति । एतदेव कुत इत्यत आह, 'अथ-

चञ्चला पदसङ्घेतरूपा इत्यनेव सारिका शक्तिरिति नीचते,
 प्रकृते च शक्तिपदं कारकतापरं चानुभाविका शक्तिरिति नीचते
 तथाच कार्यत्वान्वितघटाशब्दबुद्धित्वेन घटपदज्ञानत्वेनेत्यादिक्रमेण
 पदमात्राणां कार्यत्वान्वितस्वार्थबोध एव जनकत्वावधारणादित्यर्थः,
 शक्तिपदस्य सारकशक्तिपरत्वमु न सङ्गच्छते शुद्ध्या जातावेव
 घटादिपदानां सारकशक्त्यभ्युपगमात् । अतएव तस्मतेऽपि चञ्चलादि-
 पदात् सतिर्त्तानमादिरूपेणैव असुभवस्तु क्षिण्णादिपदशाचिञ्चलात्
 कार्यत्वान्वितघटत्वैव । किञ्च घटादिपदानां कार्यत्वान्वितघटत्वादि-
 रूपेण सारकशक्त्यभ्युपगमेऽपि घटोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यं
 दुर्वारमेव घटादिपदात् कार्यत्वान्वितघटत्वादि रूपेण घटादेरुप-
 स्थित्या कार्यत्वान्वितघटोऽस्तीत्यादिरूपशब्दबोधस्यैव सम्भवात्
 पदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षाज्ञानादिरूपसकलसामग्रीसत्तात् । न च शक्ति-
 पदस्यानुभावकशक्तिपरत्वेऽपि घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्याद्यर्थवादस्यैव
 घटादिपदात् कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबोध एव कुतो न जायत-
 इति वाच्यं । कार्यत्वोपस्थिति-घटादिनिष्ठकार्यत्वान्वयबुद्धिप्रयो-
 वकाकाङ्क्षाज्ञानादिरूपकार्यत्वान्वयबोधसामग्रीविरहेण तदभावात्
 सामान्यसामग्रीसहिताया एव विशेषसामग्र्याः कार्योपधावकत्वात् ।
 न च तथापि कार्यभावोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यं दुर्वारमिति
 वाच्यं । घटः कृतिसाध्य इत्याद्यर्थवादवक्तव्यापि प्रामाण्ये इष्टापत्तेः ।
 न च तस्मते कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबोधाप्रविष्ट्या कार्यता-
 वच्छेदे कार्यत्वान्वितविशेषणवैषम्यमव्यावर्तकत्वादिति वाच्यं । अस्या-
 वर्तकत्वेऽप्यविशेषदर्शिना बालेन प्रथमं तदन्वयार्थवैव जन्यताया-

यहीतत्वेन तदपरित्यागात् अन्यथा कार्यत्वान्विततत्तच्छाब्दबुद्धि-
 लमपेक्ष्य साधवात् तत्तच्छाब्दबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमित्य-
 स्थापि सुवचत्वात् । न च कार्यत्वान्वितघटशाब्दबुद्धित्वं न कार्यत्व-
 विषयकघटशाब्दबुद्धित्वं घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ विध्वर्ष-सि-
 द्धार्ययोः समूहासम्भवापत्तेः, नापि घटविशेष्यकार्यत्वप्रकारक-
 शाब्दबुद्धित्वं तस्य कार्यतावच्छेदकत्वे घटमानयेत्यांदावपि घटा-
 दीनामन्वयबोधानुपपत्तेरिति वाच्यं । साक्षात्परम्परया घटविष-
 यितागिरूपितकार्यत्ववैशिष्यविषयिताशालिशाब्दबुद्धित्वस्य तत्त्वा-
 दिति ग्रन्थानुचायिनः ।

उक्तृश्लाघु घटविषयकशाब्दबुद्धित्वमेव घटपदादेः कार्य-
 तावच्छेदकं साधवात्, न तु कार्यत्वस्थापि तत्र प्रवेशः । न चैव-
 मर्थवादाद्घटादिशाब्दबोधो दुर्वार इति वाच्यं । तत्र च घटादि-
 शाब्दबोधस्य कार्यत्वान्वितत्वनिश्चयेन कार्यत्वान्वितशाब्दबोधसा-
 मग्रीविरहादेव तत्र शाब्दबोधाभावादिति गुरुमतं परिष्कुर्वन्ति ।

यत्तु शाब्दसामान्यं प्रति कार्यत्वप्रकारकज्ञानजनकसामग्रीत्वेन
 हेतुत्वान्वयवादाच्छाब्दबोध इति । तत्र । घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ
 विध्वर्ष-सिद्धार्ययोः समूहासम्भनस्य दुर्वारतापत्तेः ।

केचित्तु घटशाब्दबुद्धित्वेन साक्षात्परम्परया घटविषयिता-
 गिरूपितकार्यत्वप्रकारिताकशाब्दबुद्धिसामग्रीत्वेनेत्यादिक्रमेण हेतु-
 हेतुमद्भावः शाब्दबोधमात्रस्यैव कार्यत्वप्रकारकतया कार्यत्वप्रका-
 रकत्वदृश्याव्यावर्तकत्वेऽपि सिद्धार्यस्यैव अन्वयबोधवारणात् तत्-
 प्रवेश इत्यर्थं इत्याहुः ।

देव सर्व्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्द-
व्युत्पत्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकवाक्योच्चारणा-
नन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वा-

ननु घटपदादिज्ञानस्य कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबुद्धित्वं न
कार्यतावच्छेदकमपि तु साधवाद्घटादिशब्दबुद्धित्वमित्यत आह,
'व्यवहारादेवेति, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति पञ्चम्यर्थः समुदाये-
ऽप्येति, तेन यत इति लभ्यते, 'सर्व्वेषां' पुरुषाणां, 'आद्या व्युत्पत्ति-
रिति प्रथमं पदत्वेन कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धित्वेनेति क्रमेण सामान्यतः
पदत्वावच्छेदेन कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धिजनकताग्रह इत्यर्थः । 'उपा-
यान्तरस्येति विशेषतो घटादिपदानां घटादिशब्दबुद्धिजनकता-
ग्राहकस्येत्यर्थः, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति सामान्यतस्तद्ग्राहकार्य-
कारणभावोत्तरकास्मीनत्वादित्यर्थः, तथाच प्रथममर्थहीतसामान्य-
कार्य-कारणभावे कार्यत्वान्वितस्य कार्यत्ववैशिष्ट्यविषयता-
ग्राहित्वरूपस्य प्रवेशादिशेषकार्य-कारणभावे गुरोरपि तस्य प्रवेश-
इत्यभिमानः । कथं व्यवहारात् प्रथमं पदत्वावच्छेदेन कार्यत्वान्वित-
शब्दबुद्धिजनकत्वग्रहः कथं वा कार्य-कारणभावग्राहकस्य
तदुत्तरकास्मीनत्वं तदुत्पादयति, 'तथा हीति, 'वाक्योच्चारणेति,
घटमानयेत्यादिवाक्योच्चारणेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' घटानयनादिगोचर-
प्रवृत्तिः, 'प्रेक्षावदिति प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रेक्षावद्भवहारत्वेन

हारादिति, 'उपायान्तरस्येति प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्य-वाक्यशेष-
वाक्यरस्य-कोषाम्बोपदेशोपमानादेरित्यर्थः । तदुक्तं "शक्तिग्रहं व्याकरणो-

क्योच्चारणस्य प्रयोजनविज्ञानासावां तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृत्तप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति, न चाकिञ्चित्कुर्व्यतस्तादर्थ्यं^(१) सम्भवतीति तज्जन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति, स्वप्रवृत्तौ च तेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात्, नान्यत् प्रवृत्तेः कार्य्यताज्ञानावरुद्धत्वात् । न

शामान्यतः प्रयोजनवत्तामनुमाय तद्विशेषविज्ञानासावामित्यर्थः, 'तदन्वयेति प्रवृत्तेर्वाक्योच्चारणान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वपरादित्यर्थः, 'उपस्थितत्वाच्चेति प्रवृत्तेरुपस्थितत्वाच्चेत्यर्थः, 'अकिञ्चित् कुर्व्यत इति प्रवृत्त्यनुकूलं किञ्चिदजनयतः शब्दश्चेत्यर्थः, 'तादर्थ्यमिति प्रवृत्त्यनुकूलत्वमित्यर्थः, तथासति ममापि प्रवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः । 'तज्जन्यमिति 'कल्पयतीत्यस्य पूर्व्वं योजनीयं, 'प्रवृत्त्यनुकूलं' प्रवृत्तिहेतुतयान्वितं, 'कार्य्यताज्ञानं' कार्य्यत्ववैशिष्यविषयताशास्त्रिज्ञानमिति यावत् । ननु बालस्य कार्य्यताज्ञाने प्रवृत्तिहेतुत्वपराभावात् कथं तेन तदनुमानमित्यत आह, 'स्वप्रवृत्ताविति, 'तेन' बालेन, 'नान्यदिति नेष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः, 'कार्य्यताज्ञानावरुद्धत्वादिति कार्य्यताज्ञानमात्रजन्यत्वावधारणादित्यर्थः, इदञ्च स्वमतावृत्त्येवोक्तं ।

(१) न चाकिञ्चिद्वक्तुर्वचनतस्तादर्थ्यमिति क० ।

प्रमान-क्रीडाप्रवाक्यव्यवहारतश्च । वाक्यस्य श्रेयाद्विद्वतेर्वदन्ति साम्प्रिध्वतः चिद्वचस्य बद्धाः" इति । 'न चाकिञ्चिदिति, आशुविनाशित्वादिति भावः ।

येन शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वं, स्वप्रवृत्तौ वाच्येन शब्दाहितविशेषस्य कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनागवधारणात् । ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्शनात् शब्दोऽपि कार्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्यं तत्रैव शक्तिं

‘ज्ञानद्वारेति कार्यताज्ञानद्वारेत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिहेतुत्वं’ प्रवृत्तिहेतुत्वमपि, वाच्येन गृह्यतामिति शेषः, तथाच शब्दस्य कार्यताम्बितानु-
 धयजनकत्ववत्प्रवर्तकत्वमपि कस्य्यतां तदकल्पने कार्यताम्बितानु-
 भावकत्वमपि न कस्य्यतामिति भावः । ‘शब्दाहितविशेषस्वेति शब्दबोधरूपस्वेत्यर्थः, ‘हेतुत्वेनागवधारणादिति कार्यताम्बितशब्द-
 बुद्धिभावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताग्रथत्वेनागवधारणादि-
 त्वर्थः, तथाच व्यभिचारज्ञानसत्त्वाच्च प्रवृत्तिकारणतापह इति भावः ।
 प्रवृत्तियतविशेषस्य च तेनागवगमाच्च विजातीयप्रवृत्तिं प्रत्यपि हेतु-
 त्वापहसम्भव इति हृदयं । नन्वेवं कार्यताम्बितज्ञानेऽपि व्यभिचा-
 रात् शब्दस्य न कारणता गृह्यत इत्यत आह, ‘ज्ञाने चेति, ‘ना-
 नोपायकत्वदर्शनादिति नानोपायकार्यतावच्छेदकसाक्षात्कारत्व-
 ज्ञानादिरूपवैजात्यज्ञानादित्यर्थः, ‘कार्यताज्ञानहेतुरिति, ‘कार्यता-

वर्ति शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वमस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति, ‘न चेति,
 ‘नन्वेति शब्दप्रयोज्यजातिमत इत्यर्थः, तथाच तत्र व्यभिचारादप्यपि ज्ञान-
 रवान्ध्यासिद्धः शब्दः । न च प्रवृत्तिविशेषे तस्य हेतुत्वं, सामान्यसाम्यो-
 दकोपपत्तौ तथा हेतुत्वकल्पने भौतवाग्भावाभावाच्चेति भावः । तर्हि व्यभि-
 कास्तत्र ज्ञानेऽपि हेतुत्वं कल्पयेदित्याशङ्क्याह, ‘ज्ञाने चेति, तथाचान्ध्या-

कल्पयति उपस्थितत्वात् पश्चादावापोद्दारेण क्रिया-
कारकपदानां कार्यत्वान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं पृच्छति
प्रथममृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । स्यादेतत्, यद्यपि
दृश्यव्यवहारादादौ कार्यत्वान्वितधौरनुमिता तद्याप्य-
न्वितमात्रशक्त्यैव कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारादा-

न्वितेति साक्षात्परम्परया कार्यत्वान्वितेत्यर्थः, 'तत्तदर्थेषु' तत्तदर्थ-
शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नेषु, 'शक्तिं' जनकतां, 'सामान्यशक्त्यनुरोधादिति
सामान्यकार्य-कारणभावे कार्यत्वान्वितत्वस्य प्रवेशादित्यर्थः । न च
तावता कार्यत्वान्वितज्ञानशक्तिबुद्धावपि कार्यत्वान्वितज्ञाने शक्ति-
र्नाद्याता कार्यत्वान्वितज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया बालेन प्रवृत्त्या तद-
नुमानादिति वाच्यं । कार्यत्वान्विते शक्तिरित्यादिसर्वत्र कार्य-
पदस्य भावव्युत्पत्त्या कार्यतापरतया कार्यत्वान्वितज्ञान एव तैः
शक्त्यभ्युपगमात् । ननु तत्रत्येऽपि कार्यत्वान्वितज्ञाने शक्तिः सा-
मान्यकार्य-कारणभाव एव कार्यत्वान्वितत्वस्य 'प्रवेश एव तदेव
नेत्याशङ्कते, 'यद्यपीति, 'अन्वितमात्रशक्त्यैवेति पदत्वावच्छेदेनान्वित-
शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्वाभ्युपगमेनैवेत्यर्थः, 'अन्वितत्वं' वैशिष्ट्य-

विज्ञान्यवादिना शब्दस्य ज्ञानहेतुत्वाद्द्वैजात्वाच्च न व्यभिचार इति भावः ।
विशिष्य शक्तिग्रहार्थमाह, 'पश्चादिति, 'आवापः' सङ्गृहः, 'उद्धारः' त्वाभः,
कश्चिद् 'उद्घापेति पाठः, 'कार्यत्वान्वितेति । नन्वेवं कार्यत्वान्वितघटत्वादिकं
शक्त्यतावच्छेदकमिति घटपदादेस्तत्रकारिकैव पदार्थस्मृतिः स्यादिति चेद्,
न, इत्यापत्तेरित्येके । वस्तुतस्तु यथा पदानामन्वितज्ञानजनननिवर्त्तनेऽप्यन्व-

काङ्क्षादिमहिम्ना कार्यान्वितधीसम्भवात् न कार्यान्त्रे-
ऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्यान्वितज्ञाना-
नुकूलत्वादर्थार्थापत्तौ अन्यथोपपत्तिरपि । अवश्यञ्चा-
काङ्क्षादेः कारणत्वं कार्यान्त्रे शक्तावपि तद्गतिरेकाद-

विषयकत्वं, एतच्चाव्यावर्तकतया नोपादेयमित्यनुपदं ख्यमेव व-
क्ष्यते, 'कार्यान्वितधीसम्भवादिति कार्यान्वितधीसम्भवादित्यर्थः, 'न
कार्यान्त्रेऽपि' न कार्यान्त्रेऽपि, 'शक्तिरिति कार्यतावच्छेदकतेत्यर्थः,
गौरवादिति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह,
'परम्परयेति आकाङ्क्षाज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'अनुकूलत्वात्' अनुकूल-
त्वसम्भवात्, उपधायकत्वसम्भवादिति यावत्, 'अर्थापत्तावन्यथोप-
पत्तिरपीति अर्थापत्तिप्रयोजकान्यथानुपपत्त्यभावोऽपीत्यर्थः, तथा-
चार्थापत्तेरेव प्रमाणतया तदसम्भवेन प्रमाणमपि तत्र नास्तीति
भावः । ननु तवाकाङ्क्षाज्ञानादेः पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवञ्चेत्यत-
आह, 'अवश्यञ्चेति, 'आकाङ्क्षादेः' आकाङ्क्षाज्ञानादेः, 'कार्यान्त्रे

वाञ्छे स्वरूपसतीति शक्तिस्तथाच कार्यान्वितत्वज्ञानजनननियमाभ्युपगमात्
तत्र शक्तावपि तदंशे स्वरूपसती सा व्याप्तिरिति न तथात्वमिति ।
ननु कार्यान्त्रे शक्तिं विना कार्यान्वितधीर्न स्यादित्यन्यथानुपपत्त्या तदंशे
शक्तिकव्यगमित्यत आह, 'परम्परयेति । यद्यपि पदार्थस्मरणद्वारा आ-
काङ्क्षादिसहकारेणोभयमतेऽपि कार्यान्वितधीरिति पदस्यापि परम्परयेव
तज्ज्ञानानुकूलत्वं, तथापि कार्यान्वितत्वान्तरवाक्यार्थज्ञानद्वारा तज्जी-
रिति परम्परा, तन्मते तु कार्यान्वितज्ञान एव पदसामर्थ्यात् साक्षादेव

श्रिताभिधानव्यतिरेकनियमात् । सति चाकाङ्क्षादौ
कार्यव्यतिरेकदर्शनादश्रिताभिधानव्यतिरेको न का-
य्यस्ति । अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिः
स्यात् संस्कारादेव व्यक्तिसाभदर्शनात् तथेति यदि
तदा कार्यवाचकपदादेव कार्यश्रितसाम इति किं
शक्त्या, वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्यश्रितज्ञानं तत्र
वृद्धमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोप-

शक्तावपीति कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकप्रवेशेऽपीत्यर्थः, 'कार्य-
व्यतिरेकदर्शनादिति कार्यत्वान्वितज्ञानव्यतिरेकादित्यर्थः, 'श्रिता-
भिधानव्यतिरेक इति शब्दबोधव्यतिरेक इत्यर्थः । 'अन्यथेति
प्रकारान्तरसम्भार्यान्तर्भावेऽपि शक्तिकल्पनेऽपीत्यर्थः, 'व्यक्तावेव'
व्यक्तावपि, 'शक्तिः स्यादिति तव मते स्मारिका शक्तिः स्यादित्यर्थः,
'संस्कारादेवेति जातिशक्तिज्ञानोद्बोधिताश्रितगोचरसंस्कारादेवेत्य-
र्थः, 'व्यक्तिसाभदर्शनादिति व्यक्तिसाभसम्भवादित्यर्थः, 'किं श्रितेति

कार्यश्रितज्ञानमित्यन्तरवाक्यार्थबोधोऽपि कार्यश्रितविषयत्वविषयत इ-
वेति साक्षात्त्वं । अतएव रुद्रिपूर्वकशक्त्याद्ये प्रत्यकार एव वक्ष्यति
अथा पञ्चममन्येत्त्वच प्रथमं शार्थवाक्यार्थधीस्तत्त्वश्रितजन्यधीस्तदनु च
तथाभूतजन्यमि पञ्चमपरार्थान्वयधीः कार्यश्रितव्युत्पन्नसारात् न तु सिद्ध-
यज्ञ-जन्म-कर्मत्वानां प्रथममन्यधीरिति वयमाशोचयामः । 'तद्यतिरेका-
दिति, शब्दपदाकाङ्क्षाहेतुत्वच्छे 'सति चेति, सिद्धार्थेऽप्यन्यवर्णोपादि-
त्वाच्च । 'अन्यथेति उपस्थितत्वमात्रादेव यदि शक्तिकल्पनं तदेतत्त्वचं,

स्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनाच्छब्दसन्निधेरेवान्वयबोध-
 हेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत । क-
 चिदसम्यूर्णवाक्ये वृत्तव्यवहारादाद्यव्युत्पत्तेः शब्दस-
 न्निधिर्यभिचरतीति चेत्, तर्हि, सिद्धार्थेऽप्यन्वय-
 प्रतीतिदर्शनात् कार्यत्वमपि व्यभिचारि । न च तत्र
 लक्षणा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पनाभिया अन्यत्र

किं कार्यत्वाग्रान्तर्भावेणानुभावकशक्तेत्यर्थः, 'शब्दसन्निधेरेवेति
 शब्दवन्वपदार्थोपस्थितेरित्यर्थः, 'शब्द एवेति, तन्मतेऽपीति शेषः,
 तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः । शङ्कते, 'कचिदिति, 'अस-
 म्यूर्णवाक्ये' असम्यूर्णवाक्येऽपि, सकलान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाभावे-
 ऽपीति यावत्, 'आद्यव्युत्पत्तेरिति, आद्यव्युत्पत्तिस्थानेऽपीति शेषः,
 'सिद्धार्थेऽपीति कार्यत्वोपस्थापकसिद्धाद्यसमभिव्याहृतवाक्यादपी-
 त्यर्थः, 'कार्यत्वमपीति कार्यत्वान्वितत्वमपीत्यर्थः, 'व्यभिचारौति
 शब्दबोधत्वाप्यपकमित्यर्थः । 'लक्षणेति कुचचित्पदे कार्यत्वेन
 लक्षणेत्यर्थः, 'बाधकाभावादिति लक्षणान्वयबोधे बाधकाभावादि-
 त्यर्थः । न्वान्वितशब्दबुद्धावप्यनुभावकशक्तिकल्पनारूपगौरवमेव
 बाधकमन्वया गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदादेरपि तीरे
 लक्षणा न स्थात् तीरे स्मारकशक्तिकल्पनागौरवरूपबाधकादेव
 तत्र तीरे लक्षणाभ्युपगमादित्यत आह, 'शक्तिकल्पनेति शक्त्यन्तर-

त्वं तन्मत इति शेषः । 'अध्याह्रियेतेति, तन्मतेऽपीति शेषः, 'प्रतीति शक्त्य-
 न्तरेत्यर्थः । ननु प्रथमं शक्तिग्रहस्योपनीयत्वात् तद्विरोध एव बाधक इति

लक्षणांनुमता इह तु लघीयस्या उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या मुख्यस्यैवोचितत्वात् । किञ्च कार्यवाचिसिद्धादीनां आकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यमतो विशेषात् पदान्तराखामपि तथात्वमस्तु साधवादिति । मैवं । व्यवहारहेतुतया-

कल्पनेत्यर्थः, 'उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्तेति एकैव कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धि-तदनन्वितशब्दबुद्ध्युभयसाधारणान्वितपदार्थशब्दबुद्धित्वरूपधर्मावच्छिन्नेऽनुभावकशक्तेत्यर्थः, सिद्धार्थस्यैव शब्दबोधापत्तेरिति शेषः । 'कार्यवाचीति कार्यत्ववाचीत्यर्थः, 'स्वार्थबोधकत्वं' स्वार्थबोधकशक्तत्वं, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्यत्वान्वयासम्भवेन कार्यत्वान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्त्यसम्भवादिति भावः । इदञ्च स्वमतानुसारेणोक्तं तन्मते सिद्धादेः कार्यं धर्मिणि शक्त्वा कार्यत्वान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य सिद्धादेरपि सम्भवादिति ध्येयं ।

केचित्तु कार्यान्वितस्वार्थबोधे शक्तिरिति धनेण दूषणमाह, 'किञ्चेति, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्यं कार्यान्वयासम्भवेन कार्यान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्त्यसम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

'साधवादिति पदभेदाच्छक्तिभेदाभावेन साधवादित्यर्थः । 'साधैतदितिपूर्वपक्षे समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साक्षात्कारणत्वमिति

कक्षया स्यादित्यत आह, 'किञ्चेति, कार्यवाचिनि कार्यान्विते शक्तिकल्पनेऽवगम्य एवेति अभिप्रायात् प्रथममेव कार्यान्वितेन शक्तिग्रहो भूतो वाग्ये

नुमिते हि कार्यान्वितज्ञानेऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारखत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्त्व-स्यौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वा-दिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने पदार्थज्ञाने

कार्यान्वितशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताग्रयत्व-मित्यर्थः । 'न परम्परयेति । नान्वितशब्दज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यता-प्रतियोगिककारणतां कल्पयित्वा कार्यत्राचकपदसमभिव्याहारादि-वशेन कार्यत्वान्वितशब्दबोधसाभ इति कल्प्यत इत्याह, 'साक्षात्त्व-स्यौत्सर्गिकत्वेनेति बाधकाभावे सति कार्य-कारणभावग्रहदशायां कार्यवृत्तितयोपस्थितत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वव्याप्यत्वेनेत्यर्थः, का-र्यत्वान्वितशब्दबुद्धित्वेन कार्यत्वमकल्पयित्वाति शेषः, 'तत्सम्भवे' कार्य-त्वान्वितशब्दबोधोपपत्तिसम्भवे, 'परम्पराया इति कार्यतावाचक-पदसमभिव्याहारादेरित्यर्थः, सहकारित्वकल्पनाया इति शेषः । उपसंहरति, 'इतीति, 'तत्रैवेति कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न-एवेत्यर्थः, 'नान्वितज्ञान इति नान्वितशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न इत्यर्थः, वैशिष्ट्यविषयत्वरूपस्यान्वितत्वस्याग्रस्याव्यावर्तकतया व्यर्थत्वादाह, 'प-

त्वाव्य इति भावः । 'शब्दस्येति, पदार्थस्मरणव्यापारादिविशिष्टस्येति शेषः । अन्यथा स्मरणद्वारा हेतुत्वे साक्षात्त्वानुपपत्तेः उक्तरीत्या साक्षात्परम्परे बोध्ये । वस्तु कार्यवाचिपदसमभिव्यहारात् तन्नाभो न्यायमते परम्परेति, तन्न, परमतेऽपि तत्समभिव्याहारस्यापेक्षयात् अन्यथा कार्यान्वितशक्तावपि सिद्धार्थान्वयबोधस्य दुर्भारत्वात् । व्यवहारोपपादकतावच्छेदककार्य-त्वान्वितज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वमेव साक्षात् कारणत्वमिहेत्यन्ये । 'तत्रैवेति,

वा, अप्रवर्त्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेन तयोरनुप-
 स्थापनात् । न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया कार्-
 य्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यतां साधवात्
 न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यत्राभ्यत्वात्^(१) इति वाच्यं ।
 अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयत्वेन न्यूना-

दार्थज्ञाने वेति शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने वेत्यर्थः । ननु बाधकाभावे
 सत्युपस्थितरूपस्य कार्यतावच्छेदकत्वव्याप्यत्वं प्रकृते तु गौरवमेव
 बाधकमित्यत आह, 'अप्रवर्त्तकतयेति, 'तयोः' अन्वितज्ञानत्वा-
 वच्छिन्न-पदार्थज्ञानत्वावच्छिन्नयोः, युगपदुपस्थित्या न साधव-गौर-
 वावकाग्र इत्यभिमानः । कार्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वमध्येऽन्वितशाब्द-
 बुद्धित्व-शाब्दबुद्धित्वयोरपि प्रवेशाद्युगपदुपस्थितिरस्येवेति सिद्धान्ते
 स्यमेव वक्ष्यत इति नासङ्गतिः । गौरवं बाधकमुद्भूतं अन्यत्राभ्यत्वं
 बाधकमात्रञ्च निराकरोति, 'न चेति, 'परम्परया' कार्यवाचक-
 पदसमभिव्याहारादिना, 'अर्थापत्तेति कार्यत्वाद्भयशाब्दबुद्धित्वन-
 कत्वं विना दारान्तररहितस्यास्य प्रवर्त्तकतानुपपत्तेत्यनुपपत्तिकर-
 कार्थापत्तेत्यर्थः । 'सैव' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने शक्तिरेव, न तु
 प्रथमोपस्थितत्वसाधवात् 'विशिष्टज्ञाने' कार्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने,

(१) सम्भवतीत्यन्वितज्ञान एव अर्थापत्त्या शक्तिः कल्प्यतां साधवात् न तु
 कार्यत्वाप्रेऽप्यन्यतो लभ्यत्वादिति क० ।

प्रथममद्दीतसाक्षात्कारव्यतारद्वार्थमिति भावः । 'साक्षादिति साक्षादनुप-

धिकाग्राहकत्वात् साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञाने^(१)
शक्तिः कल्प्यते खिन्नादीनां शक्तेरुपपत्त्यात् अन्यसम्भत्व-
तर्कस्याप्यभावात्^(२) वा आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । किञ्च
प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपहायानु-

‘शक्तिरिति योजना, ‘साक्षादुपपादकेति असति बाधके यदुर्ध्व-
विशिष्टजनकत्वं विना अनुपपत्तिज्ञानं तदुर्ध्वावच्छिन्नकार्यताप्रति-
बोधिककारणताविषयत्वेनेत्यर्थः, ‘नूनाधिकेति, तदुर्ध्वघटकीभूत-
वत्किञ्चिदुर्ध्वान्तर्भावेष तदघटकीभूतधर्मान्तर्भावेष कारणता-
ग्राहकत्वादित्यर्थः, ‘साक्षादुपपादकेति अनुपपत्तिज्ञाने जनकतांशे
साक्षादिशेषतया भासमान इत्यर्थः, ‘कार्यान्वितज्ञाने’ कार्यत्वा-
न्वितशब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने, कार्यत्वान्वितवैशिष्ट्यविषयशब्दबुद्धित्वा-
वच्छिन्ने इति यावत्, ‘कल्प्यत इति अर्थापत्त्या विषयीक्रियत-
इत्यर्थः । न्यूनसम्भत्वज्ञानमेव बाधकमस्तीत्यत आह, ‘खिन्ना-
दीनामिति, ‘शक्तेरकल्पनादिति बाधस्य कार्यत्वे शक्तेरज्ञानादित्यर्थः,
‘अन्यसम्भत्वतर्कस्यापीति खिन्नादिषमभिव्याहाररूपान्यसम्भत्वप्रति-
यन्धारूपस्य बाधकस्यापीत्यर्थः । कार्यत्वान्वितज्ञाने शक्ति-
कल्पने परोक्षगौरवादिति बाधकमुद्धृत्यान्वितज्ञानशक्तिकल्पनात्मकं
बाधकमाह, ‘किञ्चेति, ‘शक्तिकल्पनमिति शक्त्यभ्युपगम इत्यर्थः,

(१) साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञान इति क० ।

(२) अन्यसम्भत्वतर्कस्याप्यसम्भवादिति क० ।

पादिका कार्यान्वितज्ञानशक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः । यदा व्यवहारसाक्षादुप-

पस्थिताम्बितज्ञानमात्रे शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावा-
दुपस्थित्यन्तरे च गौरवात् । अथ कार्याम्बितज्ञा-
नोपस्थितावप्यम्बितज्ञानमप्युपस्थितमिति साधवात्
कार्यांशमपहायाम्बिते शक्तिर्युक्ततामिति चेत्, न,
ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वान्नार्थेषु, अन्यच्च का-
र्याम्बितज्ञानं अन्यदेवाम्बितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-

‘हेत्वभावादिति उपस्थितकार्यत्वाम्बितज्ञानपरित्यागे हेत्वभावादि-
त्यर्थः, ‘उपस्थित्यन्तरे चेति अम्बितज्ञानस्योपस्थित्यन्तरकल्पने
चेत्यर्थः, ‘अम्बिते’ अम्बितज्ञानत्वावच्छिन्ने, वैशिष्ट्यविषयकज्ञान-
नत्वावच्छिन्न इति यावत्, ‘शक्तिरिति कारणतेत्यर्थः, ‘शक्यत्वादिति
ज्ञानस्यैव पदकार्यत्वादित्यर्थः, ‘नार्थेष्विति नान्वयेष्वित्यर्थः,
अन्वयानां शक्यत्व एव कार्यत्वाम्बितज्ञानस्योपस्थितिदशायां कार्य-
त्वांशवदन्वयांशस्याप्युपस्थितत्वान्तर्भावैव शक्तिपह इति सुवचं सादिति
भावः^(१) । ननु ज्ञानस्य शक्यत्वेऽपि कार्यत्वाम्बितज्ञानस्योपस्थिति-
दशायां अम्बितज्ञानस्योपस्थितत्वान्तर्भावैव शक्तिपह इति
सुवचमित्यत आह, ‘अन्यच्चेति, ‘कार्याम्बितज्ञानमिति कार्यत्वाम्बि-

(१) तथाच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि विशेषण-विशेष्योपस्थितिं विना ना-
तिरिक्तविशिष्टोपस्थितिरिति भावः । अन्यथा तादृशविशिष्टविषयक-
ज्ञानोपस्थितिकाले अन्वयाद्युपस्थित्यनियमेन कथमर्थेषु शक्तिकल्पनस्य
सुवचत्वं सङ्गच्छत इति ।

वादेन कार्याम्बितज्ञाने शक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः, ‘हेत्वभावादिति उपस्थिति-

मेदात् । तदुक्तमभाववादे अन्यद्भूतसंज्ञानमन्यच्च
घटवद्भूतसंज्ञानमिति अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्ति-
ग्रह इति गौरवमेव । लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यसंज्ञं
गुरु न तथेति चेत्, न, युगपदुपस्थितौ तच्चात्वात् । न
च तस्याप्यनुपस्थितिः, पुद्विषयविशेषदोषात्, सर्वैरेवा-

तत्त्वविशिष्टशब्दज्ञानमित्यर्थः, 'अन्वितज्ञानमिति अन्वितत्वविशिष्ट-
शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'विषयभेदेनेति विशेषणभेदेनेत्यर्थः,
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति भावः । 'घटवद्भूतसंज्ञानमिति घट-
प्रकारकत्वविशिष्टभूतसंज्ञानमित्यर्थः । 'अन्वितज्ञानमिति अन्वित-
शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः । अन्यसंज्ञप्रतिषन्धान-गौरवज्ञानयो-
र्बाधकत्वमुद्धृत्य खण्डपक्षतोऽस्योर्बाधकत्वमाशङ्क्य निराकरोति, 'लघु-
नौति वस्तुगत्या लघुनि धर्म इत्यर्थः, 'शक्ये' शक्यतावच्छेदके, का-
र्यतावच्छेदक इति यावत्, 'अन्यसंज्ञमिति, वस्तुगत्येत्यादि, 'युग-
पदुपस्थिताविति कार्य-कारणग्रहप्राक्काखे वास्तविकलघु-गुरुधर्म-
द्वयोर्युगपदुपस्थितिसत्त्व एवेत्यर्थः, 'तथात्वादिति वास्तविकलघु-
धर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे सम्भवति गुरोरतथात्वादित्यर्थः, यथा-
श्रुते पौनरुक्त्यापत्तेः । 'तथाप्येति अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापौ-
त्यर्थः, 'अनुपस्थितिः' कार्य-कारणभावग्रहप्राक्काखेऽनुपस्थितिः ।

रूपहेत्वभावादित्यर्थः, 'दोषादिति, 'न चेति सम्बन्धः, तत्र हेतुमाह, 'सर्वै-
रिति, 'सर्वपदानामिति । नन्वेवं कार्यान्वितशक्तौ कार्यान्वितत्वेनेव पदा-
र्थोपस्थितिपक्षे विद्मार्थेऽपि विशेषणोभूतकार्यमादाय कार्यत्वविशिष्टधी-

अव्युत्पत्तौ तद्यानवगमात् । तथापि न कार्यान्विते
शक्तिः कार्यवाचिजिह्वादीनां व्यभिचारादिति चेत्,
न, सर्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात् । तच्च
कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वितस्वार्थकार्यप्रति-
पादकतया वेति । एवञ्च कार्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्या-

‘पुरुषविशेषदोषादिति पुरुषदोषविशेषव्यक्तेरित्यर्थः, तथाच कश्चि-
दुपस्थितिरख्येवेति भावः । पुरुषसामान्यस्यैव तदुपस्थितिर्नास्तीति
समाधत्ते, ‘सम्येरिति, ‘आद्यव्युत्पत्तौ’ आद्यव्युत्पत्तिकाञ्चे । कार्या-
न्वितस्वार्थबोधशक्तिभ्रमेष शङ्कते, ‘तथापीति, पदमाचख्येति शेषः,
‘कार्यान्विते शक्तिरिति कार्यान्वितस्वार्थबोधशक्तिरित्यर्थः । ‘व्यभि-
चारादिति, कार्यान्वयासम्भवेन तेषां कार्यान्वितस्वार्थबोधा-
जनकत्वादिति भावः । भ्रमं निराकरोति, ‘सर्वपदानामिति, ‘का-
र्यत्वविशिष्टधीजनकत्वादिति कार्यत्वविशिष्टविषयकशब्दधीजनक-
त्वादित्यर्थः । ‘तच्च’ तादृशशब्दधीजनकत्वञ्च, ‘कार्यान्वितेति इतर-
पदार्थोपस्थापितकार्यत्वान्वितेत्यर्थः । ‘स्वार्थकार्येति स्वोपस्थापित-
कार्यत्वविशिष्टकार्यप्रतिपादकतया चेत्यर्थः, ‘इतरान्वितेति ख-
रूपकचर्णं । ननु पदमाचख्यैव कार्यत्वान्वितशब्दज्ञाने शङ्कौ निरा-
काञ्चेऽपि कुतो न तादृशबोध इत्यत आह, ‘एवञ्चेति, ‘व्यभि-

जनकत्वमस्य । न च कार्यवाचिजिह्वादिपदाभावात् न तद्गौरिति वाचं ।
कार्यत्वोपस्थित्यर्थं हि तदपेक्षा सा च सिद्धार्थादेव जाता तथापि च तदपे-
क्षायां कार्यस्याध्याहारस्य अक्षयया बोधस्थितौ तद्विशिष्टधीर्न स्यात् खो-

मनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वं । तत्रा-
 चोपजीव्यप्रथमभाविकार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन वि-
 ध्यश्रुतावपि कार्याध्याहारः, क्वचिद्विद्यया क्वचिद-
 संसर्गाग्रह इति सिद्धार्येऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकाल-
 मन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्पयतां, प्राचीनकार्यान्वित-
 ज्ञानं बाध्यतामित्यप्यत एव निरस्तं । पूर्वकल्पनातः

चारादिति अन्वयव्यभिचारादित्यर्थः, 'उपाधित्वमिति कारणीभूत-
 ज्ञानविषयत्वरूपं प्रयोजकत्वमित्यर्थः । 'उपजीव्येति क्रिया-कारकप-
 दानां विग्रहस्तत्तदर्थज्ञानशक्तिप्रदोपजीव्येत्यर्थः । असोपजीव्यत्वं एव
 मानाभाव इति सिद्धान्ते अयमेव वक्ष्यते इत्यदोषः । 'प्रथमभावोति
 प्रथमोत्पत्तेत्यर्थः, 'लक्षणा' कार्यं लक्षणा, 'असंसर्गेति चा पदार्थो-
 पस्थितिक्षदसंसर्गाग्रह इत्यर्थः, 'सिद्धार्य इति सिद्धार्यवाक्यस्यान्वय-
 प्रतीतिजनकतादर्शनादित्यर्थः, 'अन्वितमात्र इति अन्वितशब्दज्ञान-
 मात्र इत्यर्थः, 'कार्यान्वितज्ञानं' कार्यत्वात्त्वितशब्दत्वावच्छिन्नज्ञाने
 शक्तिज्ञानं, 'बाध्यतामिति अप्रमात्वेन कल्पयतामित्यर्थः । 'उत्तरका-

लतश्चानुपदमेव तथा । किञ्च कार्याभाव इत्यादिशब्दोऽपि तन्मते प्रमाणं
 स्यात्, अत्राहुः, प्रवृत्तिहेतुज्ञान एव व्युत्पत्तिग्रहादुत्पत्त्यकार्यत्वोपस्थित्वा
 तथा निर्व्वहति तादृशस्य प्रयोजकत्वं प्रकृते तु न तथा । यदा अयमपि
 दोषस्तन्मते बोध्य इति, 'उपाधित्वमिति प्रयोजकत्वमित्यर्थः, यत्र न तथा
 तात्पर्यग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रह इत्याह, 'क्वचिदिति । ननु पूर्वमपि अमज्ञान-
 मन्यथासिद्धत्वेनोत्तरेण बाध्यत एवेत्यत्रापि तथा स्यादित्यत आह, 'अनन्व-
 येति, 'उपजीव्येति, कार्यान्वितव्युत्पत्तिमुपजीव्य सिद्धार्येऽन्वयप्रतीतिरिति

कल्पमान्तरप्रसङ्गात् उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य
 लक्षणादिभिरप्युपपत्तेः अनन्यथासिद्धत्वाभावेन प्रा-
 चीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च । अत्र
 सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैव-
 पुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्त्ताहारेण समं चैव-
 समीपं गतचैव पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारवाक्यं
 शृण्वन् चैवस्य सुखप्रसादं गृह्णन् श्रोतुर्द्विर्षमनुमि-
 नोति, इषाञ्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति, उप-

लभावौत्यादि 'अबाधकत्वादित्यन्तमेको पञ्चः । 'सिद्धार्थप्रयोगश्चेति
 सिद्धार्थकवाक्यजन्यशब्दबोधश्चेत्यर्थः, 'लक्षणादिभिरिति कार्य्य-
 लक्षणादिभिरित्यर्थः, 'अनन्यथेति शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नशक्त्यभावं
 विनाऽनुपपन्नत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अबाधकत्वादिति अप्रामाण्याज्ञापक-
 त्वादित्यर्थः, 'उपजीव्यव्याघाताच्चेति प्राचीनज्ञानबाधोपजीव्यस्य
 सिद्धार्थेऽन्यप्रतीतिदर्शनस्यासिद्धेऽप्येत्यर्थः, यथाश्रुते कार्य्यान्वित-
 व्युत्पत्तेः सिद्धार्थान्वयप्रतीतिदर्शनानुपजीव्यतया असङ्गत्यापत्तेः ।
 'सिद्धार्थेऽपीति कार्य्यत्वाविषयकज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति
 प्रथमजनकतापह इत्यर्थः, तथाच प्रमात्वानुरोधादर्धतः शब्दत्वाव-
 च्छिन्न एव पदानां शक्तिरभ्युपेक्षेति भावः । 'तादृशेनैव' उपलब्धचैव-

तन्मूर्ध्नि कान्वितशक्तिकल्पना न बाधत इत्यर्थः । 'अथेति, तथाच कार्य्य-
 न्वितशक्तेर्नोपजीव्यत्वमिति न तद्व्याघातो न वा कल्पान्तरप्रसङ्ग इति भावः ।
 'अशक्तत्वादिति, अविचारादिति भावः । ननु परिशेषाद्बोध्यमत आह,

स्थितत्वाद्पपादकत्वादान्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वा-
क्यस्य कारयतां कल्पयति साधवादिति चेत्, न,
इर्षहेतूनां वङ्गनां सम्भवात् इर्षेण सिङ्गेन पुत्रजन्म-
ज्ञानस्य बाधेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य
परिशेषयितुमशक्यत्वाच्च । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभि-
चारिदृष्टिआह्लादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञाना-
नुमानमिति चेत्, तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्

पुत्रजन्ममेव, 'उपस्थितत्वादिति पुत्रजन्म एव उपस्थितत्वादित्यर्थः,
'उपपादकत्वादिति पुत्रजन्मज्ञानस्य इर्षोपपादकत्वादित्यर्थः, 'तत्र'
तस्मिन् कार्यत्वाविषयकपुत्रजन्मज्ञाने, तत इत्यादिः । 'साधवादिति,
कारणान्तरकल्पने गौरवादिति भावः । 'इर्षहेतूनामित्यग्रक्यत्वा-
दित्यन्तमेको मन्वः, 'इर्षेण सिङ्गेनेति, व्यभिचारादिति भावः ।
ननु प्रियान्तरज्ञानाभावकास्त्रीनो इर्षो सिङ्गं सादित्यत आह,
'मिथेति, 'परिशेषयितुं' निरसितुं, तदभाववत्त्वेन मिथेतुमिति
वाक्यं, तथाच विशिष्टहेतोरज्ञानलक्षणासिद्धिरिति भावः । इदञ्च
समाधिसौकर्यादुक्तं । वस्तुतस्तु पुत्रजन्मज्ञानानुमानेऽपि तस्य कार्य-
त्वाविषयकत्वे मानाभावः, कुत्रचित्पदे लक्षणादिना तत्र कार्यत्व-
विषयकत्वस्यासम्भवादिति शेषं । 'दृष्टिआह्लादीति दृष्टिआह्ला-

'प्रियान्तरेति, 'परिशेषयितुमिति निरसितुमित्यर्थः । यदा प्रियान्तरज्ञानस्य
व्यत्ययेन पुत्रजन्मज्ञानस्य परिशेषयितुमिति पूरयित्वा आस्त्रेयं । अन्व-

क्रियाकर्तव्यपरमेवेति कार्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य
प्रथमतो गृह्यते उत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति
न व्युत्पत्तिः कार्यं जहाति, यथापीह सहकारतरौ
मधुरं पिको रौतीति प्रसिद्धार्थपदसमानाधिकरण्यादि-
भिर्व्युत्पत्तिस्तथापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्विका का-
र्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः, पूर्वं नावृत्तेति
चेत्, न, तत्र पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्यान्वित-

विशेषादित्यर्थः, 'तर्हीति यदि पुत्रो जात इति वाक्यप्रवचानन्तरं
वृद्धिश्राद्धादिक्रियादर्शनं तदेत्यर्थः। ननु प्रसिद्धार्थकपदसामानाधि-
करणमृहीतस्मारकशक्तिकपिकादिपदस्य कार्यत्वाविषयकश्राद्धो-
धजनकत्वात् पदमात्रस्य कार्यत्वात्त्वितज्ञाने शक्तिरित्यत आह,
'यथापीति, पिकादिपद इति शेषः। सहकारतस्य आसत्त्वः,
'पिको रौतीति, तथापि पिकपदवाच्ये सत्त्वेति, 'प्रसिद्धार्थ-
पदेति तादृशप्रसिद्धार्थकबोधस्य विश्वस्यमधुररवकर्तृत्व-पिकपद-
वाच्यत्वसामानाधिकरण्यज्ञानादिभिरित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति उप-
मानविधया कोकिलत्वादिविशिष्टस्मारिकायाः शक्तेर्भौरित्यर्थः।

तथापि सिद्धार्थे व्युत्पत्तिमाशङ्क्य निराकरोति, 'यथापीति। यद्यपि 'उपा-
दान्तरस्येति प्रागुक्तं तथापि अधिकवचनाय पुनराशङ्कितमिति ध्वेवं।
यद्यपि पिकपदशक्त्यनवधारणेऽपि सहकारादिपदव्युत्पत्तिपूर्वकतयापि तथा
बुध्यते तथापि अशुभपगमरोत्वा समाधत्ते, 'तथापीति, 'कस्यचिदिति प्रयो-

एव व्युत्पत्तेः, उपजीव्यजातीयतया च तस्या बलवत्त्वं ।
किञ्चेदमपि कार्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामा-

‘तन्नपीति, सा शक्तिधौरिति शेषः, ‘व्युत्पत्तिपूर्विकेति पिक-
पदनिष्ठकार्यत्वान्वितपिकानुभावकशक्तिग्रहपूर्विकेत्यर्थः, ‘कार्यान्वित-
एवेति अध्याहारादिना कार्यत्वान्वितपिकानुभवमेव अनयतीत्यर्थः,
अन्यथा प्राथमिकपिकपदवाच्यनिष्ठकार्यत्वान्वितानुभवजनकशक्ति-
ग्रहस्याप्रमालापत्तेरिति भावः । न च प्रसिद्धार्थपदजन्यसामानाधि-
करस्यज्ञानस्योपमानविधया शक्तिग्राहकत्वे “शक्तिग्रहं व्याकरणोप-
मान-कोषान्वाक्याद्भवहारतस्य । वाक्यस्य शेषादिवृत्तेर्व्वदन्ति सा-
क्षिधतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ॥ इत्यत्र शक्तिग्राहकस्य साध्ये प्रसिद्ध-
पदसामानाधिकरस्यस्य पृथक्पाठानुपपत्तिरिति वाच्यं । उपमान-
पदस्य सादृश्यकरणकोपमानपरतया गो-वृषन्यायेन विभागात् ।
ननु पिकपदस्य स्मारकशक्तिग्रहपूर्वं घटादिपदस्य कार्यान्वित-
घटाद्यनुभाविकायाः शक्तेर्यहेऽपि पिकपदस्य कार्यत्वान्वितशक्तिर्ज-
गृहीतेत्यपि शक्यते, ‘पिकपदेति, ‘शक्तिः’-कार्यत्वान्वितपिकानु-
भावकशक्तिः, ‘तत्र’ पिकादिपदे, ‘कस्यचित्’ पुरुषान्तरस्य, ‘का-
र्यान्वित एवेति कार्यत्वान्वितपिकानुभव एवेत्यर्थः, ‘व्युत्पत्तेः’ प्रथमं
शक्तिग्रहात्, ‘उपजीव्यजातीयतयेति उपजीव्यताअयतयेत्यर्थः, प्रा-
थमिकत्वादेवोपजीव्यत्वं, ‘बलवत्त्वं’ प्रामाण्यं । तस्यापि पुरुषस्य प्रथमं
कार्यत्वान्वितानुभावकशक्तिग्रहः सम्भवतीत्याह, ‘किञ्चेति, ‘इदं’

स्तुरित्यर्थः, एवञ्चोपजीव्यकार्यान्वितव्युत्पत्तिजातीयतया इदानीन्तन्यपि
पिकपदस्य कार्यान्वितशक्तिरेव बलवतीत्याह, ‘उपजीव्येति, ‘इदमिवि

न्यतोऽवगतं स्वार्थविशेषः परं नाधिगतः स इदानीं
सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते । अतः सिद्धं प्रवृत्तिपराणां
शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजनकत्वं, तच्च क्वचित् साक्षात्
कार्यान्वयात् क्वचित् परम्परया कार्यान्वयात् अत-
एव विधिशेषीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदशक्तिग्राह-

पिकपदं, 'सुहृदुपदेशादिभिरिति पिकः कोकिल इत्याप्तवाक्या-
दिभिरित्यर्थः । उपसंहरति, 'अतः सिद्धमिति, षट्मागयेत्यादा-
विति शेषः, 'शब्दानामिति नाम-कारक-विभक्ति-भालाख्यातादि-
पदानां सर्वेषामित्यर्थः, 'प्रवर्तकेति कार्यत्वान्वितस्वार्थज्ञानत्वाव-
च्छिन्नजनकत्वमित्यर्थः, 'तच्च' तच्च तादृशज्ञानजनकत्वञ्च, 'क्वचित्'
आख्यातपदे, 'साक्षात्कार्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः साक्षात्का-
र्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'क्वचिदिति नामादिपद-
इत्यर्थः, 'परम्परया कार्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः परम्परया
कार्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः । 'अत एवेति अत एव
कार्यत्वान्वितस्वार्थबोधपदेन साक्षात् परम्परया स्वार्थविषयितानिरू-
पितकार्यत्ववैशिष्ट्यविषयिताग्राहिविबोधोविवक्षितः अत एवेत्यर्थः, 'वि-
धिशेषीभूतेति "आत्मा साक्षात्कर्तव्य इत्यादिविधिशेषीभूतानां
"न स पुनरावर्तत इत्याद्यर्थवादानामित्यर्थः, 'स्वर्गादिपदेति, स्वर्ग-

पिकपदमित्यर्थः । प्रथममृद्द्वीतसामान्यशक्त्यनुरोधादग्रे न कार्यांशत्वात्-
इत्ययत्तं प्रथमं वाक्यसामान्य-कार्यत्वान्वितज्ञानसामान्ययोर्हेतु-हेतुमद्भावायहे

कार्याच्च प्रवृत्तिपरत्वेन परम्परया कार्यान्वयात् कार्या-
न्वितस्वार्थबोधकत्वमिति । यच्च पुराण-भारतादि-
पाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधिश्रेणीभूत-
त्वेन प्रवृत्तिपरत्वमेव तेषामतिपरम्परया कार्यान्व-
यात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं, स्वरूपाख्यानपराणान्तु
काव्य-नाटकादीनां पदार्थासंसर्गाग्रहेण संसर्गव्यव-
हारो न संसर्गग्रह इति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्यान्वितशक्तिवादपूर्वपक्षः ।

कामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिश्रेणीभूतानामित्यादिः, 'परम्परया
कार्यान्वयादिति स्मार्थविषयितायाः कार्यत्वविषयितानिरूपकत्वा-
दित्यर्थः, 'अर्थवादकल्पितविधीति भारतादिनाम पठेदिति विधी-
त्यर्थः, 'अतिपरम्परया कार्यान्वयादिति स्मार्थविषयितायाः पर-
म्परया कार्यत्ववैशिष्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'स्वरूपाख्यानेति
प्रवृत्तपरामित्यर्थः, 'पदार्थेति स्मारितपदार्थेत्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्यान्वितशक्तिवादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

अथ कार्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तः ।

अचोच्यते, घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयो-
ज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञान-
मनुमितं वाक्येन न तु कार्यान्वितज्ञानं, प्रवृत्तिविशेषे
तस्याहेतुत्वाद्घटादिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च ।
तच्च तज्ज्ञानविशेषे घटमानयेतिवाक्यविशेषस्थाना-
कक्षितपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्यं घटपद-द्विती-
या-धातु-विधिप्रत्ययानां प्रत्येकमवापोद्वापद्वारेण घट-

अथ कार्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘घटानयनकार्यताज्ञानमिति घटकर्मकानयनविशेष्यककार्यता-
ज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, ‘न तु कार्यान्वितज्ञानमिति न कार्यत्ववै-
शिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, तस्मिन्ने अन्वितज्ञान-कार्यत्वा-
न्वितज्ञानयोरिव घटानयनकार्यज्ञान-कार्यत्वान्वितज्ञानयोर्भेदादिति
भावः । ‘प्रवृत्तिविशेष इति घटानयनगोचरप्रवृत्तावित्यर्थः, ‘घटादि-
पदशक्तिग्रह इति आवापोद्वापद्वारेण घटादिपदानां प्रत्येकं विशिष्य
तत्तदर्थशक्तिग्रह इत्यर्थः, ‘अनाकक्षितपदविभागश्चेति अनाकक्षितं
विशेष्यपदानां तत्तदर्थज्ञानजनकत्वं यच्च तादृशेत्यर्थः, ‘घटपदेति
यथासङ्गेन घटज्ञानादिष्वन्वयः, ‘आवापोद्वापद्वारेणेति घटज्ञाना-

कर्मत्वानयन-कार्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारखत्वमवगम्य
शक्तिं कल्पयति । पश्चात् प्रवृत्तिसामान्येनानुमितका-
र्यान्वितज्ञाने वाक्यमाचस्यान्यलभ्यत्वेन कार्यांशम-
पहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति, न तु प्रथमं
वाक्यमाचस्य कार्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनं । अथ
घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमा-

दिकं प्रति प्रवृत्त्यन्वय-व्यतिरेकग्रहेणेत्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति घट-
शब्दबुद्धित्व-कर्णत्वशब्दबुद्धित्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वं कल्पयती-
त्यर्थः । ननु तदनन्तरं प्रवृत्तिसामान्येन सामान्यतः कार्यत्वान्वित-
ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमनुमाय तत्रैव पदत्वावच्छेदेन शक्तिपदः स्यादि-
त्यत आह, 'पश्चादिति, 'अनुमितकार्यान्वितज्ञान इति अनुमितेऽपि
कार्यान्वितत्वावच्छिन्नज्ञान इत्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वेनेति प्रथमं विधि-
प्रत्ययानां कार्यत्वज्ञानशक्तेर्गृहीतत्वादन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेनेत्यर्थः,
अन्यथा घटाद्यन्तर्भावेणापि पदमाचस्य शक्तिपदः स्यादिति भावः ।
'कार्यान्वितज्ञानमात्र इति, कार्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्योपस्थित-
त्वादिति भावः । 'प्रथममिति घटानयनकार्यताज्ञान-घटमानयेति-
वाक्ययोर्विशेषकार्य-कारणतावग्रहात् पूर्वमित्यर्थः, 'क्रियात्वेति चे-

प्रथमं सामान्यशक्तेरग्रहादित्याह, 'घटमिति, 'कार्यांशमिति, प्रथमं वि-
धिप्रत्ययानां शक्तिग्रहादन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानस्य सुकरत्वादन्यथा घटाद्यन्त-
र्भावेणापि सर्वत्र शक्तिपदः स्यादिति भावः । 'क्रियात्वेति, यद्यपि तन्मते
क्रियात्वं प्रवृत्तिं स्वभिचरत्वेव तथापि अन्यकृतिजन्यक्रियामात्रे विशेषोऽस्ती-

चानुमानं तेन च कार्य्याग्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्य-
 मात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुत्तरं
 विशेषयोः कार्य्य-कारणभावधीरिति चेत्, न, प्रथमं
 प्रवृत्तिमात्र-कार्य्याग्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं वाक्यस्य
 क्रमशोभवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य
 तेन विनापि सम्भवात् । न च तदनुमानसामग्री
 तदावृत्तेति वाच्यं । तदा व्याख्यादिस्मृतौ मानाभावात् ।

हात्वेत्यर्थः, अतस्तस्मिन् ईश्वरानुष्ठीकारात् क्रियामात्रस्य कृतिवन्-
 त्वाभावेऽपि न व्यभिचारः । 'कार्य्याग्वितज्ञानमिति कार्य्याग्वित-
 ज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति कार्य्यत्वाग्वितज्ञान-
 मत्वं कार्य्यतावच्छेदकं कल्पयतीत्यर्थः, 'विशेषयोः' घटानयनकार्य्यता-
 ज्ञान-घटमानयेतिवाक्ययोः, 'क्रमश्च इति पौर्वापर्य्येत्यर्थः । ननु
 घटादिपदानां विशिष्य तत्तदर्थज्ञानशक्तिग्रहानुपपत्तिरेव मानमि-
 त्यत आह, 'घटादीति, 'शक्तिग्रहस्य' विशिष्य तत्तदर्थज्ञाने शक्तिग्रह-
 क्षेपेत्यर्थः । 'न च तदनुमानेति, तथाच साम्येव मानमिति भावः ।

त्वभिमान इत्येके । व्यभिचाराप्रतिसन्धानदृष्टायामनुमानाविरोध इत्यन्वे ।
 'घटादीति, तथाच तदन्वयानुपपत्तिर्न तत्र मानमिति भावः । एतच्च पर-
 रोत्वा परस्मै दूषणमस्तन्नये कार्य्याग्वितज्ञानोपस्थितावग्वितज्ञानत्ववत् घटा-
 नयनकार्य्यताज्ञानोपस्थितौ कार्य्यताज्ञानोपस्थितिब्रौबात् तदुपस्थितावपि
 सामान्यतो हेतुत्वायहान्न सामान्यशक्तिग्रह इत्यत्र वा तात्पर्य्यं । अतएव

सामान्ययोः कार्य-कारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्व-
ग्रहे हेतुरिति चेत्, न, विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्या-
मेव तद्ग्रहात् । यथा धूम-वह्निविशेषयोः कार्य-कार-
णभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतु-हेतुमङ्गावो भासते
अन्यथा न सकृद्दर्शनगम्या ध्याप्तिः स्यात् तथाचापि
विशेषयोः कार्य-कारणभाववित्तिवेद्य एव सामान्य-
योस्तथाभाव इति चेत्, न, प्रत्यक्षेण विशेषग्रहे
योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते प्रकृते च कार्यविशे-

शङ्कते, 'सामान्ययोरिति । न च तावता सामान्यकार्य-कारणभावपरि-
ग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि कार्यत्वान्वितज्ञानत्वेन पदत्वेन कार्य-कारणभावे
मानाभावः अन्वितज्ञानत्वेन पदज्ञानत्वेनैव सामान्यकार्य-कारण-
भावसम्भवादिति वाच्यं । अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्थानुपस्थितत्वात्कार्य-
त्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वेनैवानुमानसम्भवादित्य-
भिमानः । ननु हेतुतया तस्योपस्थितिर्मास्तु समानवित्तिवेद्यतया तु
नियतोपस्थितिः स्यादेवेत्याशङ्कते, 'यथेति, स्वमतेनाह, 'अन्यथेति,
'ध्याप्तिः' कारणताविशेषः घटानयनकार्यताज्ञानरूपः, 'न सामा-

सामान्यहेतुत्वग्रहमेव शङ्कते, 'सामान्ययोरिति, विशेषहेतुत्वग्रह एव प्रा-
थमिक इति वैपरीत्वमित्याह, 'विशेषयोरिति । शङ्कते, 'यथेति, स्वमत-
दर्शनेनाह, 'अन्यथेति, यद्यपि कार्य-कारणभाव एव न ध्याप्तिर्दृश्य-घटयो-
स्तस्यत्वेऽपि तदसत्त्वात् उपाध्यभावस्य तन्मते ध्याप्तित्वाच्च, तथापि मत-

शेष कारणविशेषानुमितौ न सामान्यमिति न युग-
पदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्य-कारणभावात्
सामान्ययोरपि तथात्वमनुमापयतीति चेत्, तर्हि
विशेषयोः कार्य-कारणभाववगमः प्राथमिक इति
तन्मूलकः प्रथमं पदविशेषे शक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्र-
योजनकत्वेनान्तरानुमिती मानाभावात् यद्योक्तं प्रवृत्ति-
कारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं
कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तं उभयत्र गौरवा-

न्यमिति न कार्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'न युगपदुप-
स्थितिरिति कार्यत्वान्वितज्ञानत्व-घटानयनकार्यताज्ञानत्वरूपयोः
सामान्य-विशेषधर्मयोर्न युगपदुपस्थितिः, प्रवृत्तिसामान्येन तदनु-
माने मानाभावादित्यर्थः, तथाच यत्र सामान्य-विशेषधर्मयोर्युगप-
दुपस्थितिस्तत्रैव विशेषकार्य-कारणभावग्रहस्य सामान्यकार्यकारण-
भावविषयतानियम इति भावः । 'पदविशेष इति घटादिपदानां
प्रत्येकं घटादिज्ञानेषु शक्तिग्रह इत्यर्थः । 'उभययेति उपस्थितपरि-

विशेषेद्येदमुक्तमित्याहुः । 'विशेषग्रहे' कार्य-कारणभावग्रहे, 'सामान्यमपि'
सामान्यकार्य-कारणभावोऽपौत्यर्थः, एतदपि क्वचित्कामिप्रायं, 'कार्यविशे-
षेयेति, कारणत्वेनेति शेषः, 'युगपदुपस्थितिः', विशेष-सामान्यकार्य-
कारणभावयोरिति शेषः । यदा प्रत्यक्षेण सामान्योपस्थितौ सामान्यकार्य-
कारणभावश्रद्धा प्रकृते च तदनुपस्थितौ न तच्छ्रद्धापौति यथाश्रुतमेव
शोध्यं । 'निष्प्रयोजनकत्वेनेति, व्याप्त्यादिस्मृतिविरहादिति भावः । प्रथमं

दिति, तन्न, कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात्
तद्विशेषत्वात् तस्य अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्यत्वां-
शेऽपि । अतएव घटवद्भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति
तद्विन्नं तज्ज्ञानमभावव्यवहारे कारणं त्वयापि स्वी-
कृतं । अस्त्येवं किन्तु तदुपस्थितावप्यन्वितज्ञानत्वं न
विषय इति तस्यैवोपस्थित्यन्तरं कल्प्यमिति चेत्, न,
कार्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्रीतो-

त्वागे अनुपस्थितकल्पनायाच्चेत्यर्थः, 'कार्यान्वितज्ञान इति विशिष्ट-
ज्ञानतिरिक्त्वादिति भावः । 'तत्रैव' तदवच्छिन्न एव, साधवादिति
भावः । 'कार्यत्वांशेऽपीति कार्यत्वांशान्तर्भावेणापीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानं'
भूतलज्ञानं । कार्यत्वान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानस्य सत्त्वेऽपि गान्वित-
ज्ञानलक्षणे तदुपस्थितमपि तु कार्यत्वावच्छिन्नज्ञानत्वेनैव तदुप-
स्थितमित्याशङ्कते, 'अस्तीति, 'तदुपस्थितावपि' कार्यत्वान्वितज्ञा-
नत्वेनोपस्थितावपि, 'तस्य' अन्वितज्ञानत्वस्य, 'कार्यान्वितज्ञाने'
कार्यत्वान्वितज्ञानत्वे, 'अन्वितज्ञानं' अन्वितज्ञानत्वं, इदञ्च समाधि-
शौकर्यादुक्तं । वस्तुतस्तु तद्व्येऽप्युपस्थितं कार्यत्वान्वितज्ञानत्वं न

सामान्यस्योपस्थितिमभ्युपेत्य कार्यत्वांशे गौरवान्न शक्तिग्रह इत्याह,
'कार्यान्वितज्ञान इति, 'अतएवेति, 'विशिष्टेति, अन्यथा विशेष्यत्वस्याप्य-
विषयतया विशिष्टबुद्धिर्निर्विषया स्यात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यावभ्युपगमा-

विषेयभावावश्रभावात् अन्यथा अन्यजातिज्ञानं
अन्यथा जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाव
जातिज्ञानं चापि नोपस्थितमिति न तत्र अतिरेव
पदार्थः स्यात् जातेः केवलोपस्थितौ च व्यक्तिमान-
संबित्संबेद्यत्वं न स्यात् । अथ जातिविशिष्टज्ञानो-

पदजन्यतावच्छेदकं प्रत्यक्षादिना तादृग्ज्ञाने अभिपारात् किन्तु
कार्थत्वान्वितग्राह्यत्वेव, तत्र प्रवृत्तिहेतुकानुमानाद्योपस्थितमिति
नाद्यमनुयोग इत्येव तत्त्वं । 'जातिज्ञानमिति जातिप्रकारकज्ञान-
मित्यर्थः, 'जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिविशेषकजातिप्रकारक-
ज्ञानत्वमित्यर्थः, 'व्यक्तिज्ञानं' व्यक्तिविशेषकज्ञानत्वं, 'जातिज्ञानं'
जातिप्रकारकज्ञानत्वं, 'जातिरेवेति जातिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्न-
एव पदानां व्यक्तिग्रह इति न स्यादित्यर्थः, जातिप्रकारकज्ञान-
त्वस्यानुपस्थितत्वादिति भावः^(१) । ननु केवलजातिविषयकज्ञान
एव जातिज्ञानत्वमुपस्थितमिति तदेव साधवाच्छब्दतावच्छेदकमि-
त्यत आह, 'जातेरिति । 'जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेरिति व्यक्ति-

(१) तन्मते जातिविशिष्टज्ञानं विना केवलजातिज्ञानाभावात् विशिष्टोप-
स्थितौ च न जातिज्ञानोपस्थितिरुक्त्या खीक्रियते कथं तत्र शक्ति-
ग्रह इति भावः ।

दिति भावः । अनियन्तरमप्याह, 'अन्यथेति, अथ तदुपस्थितिरुपधावि
न बौगपद्येनेति न साधवावतार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति,

परिच्छेदेर्ध्वान्निष्ठानविषयत्वेऽपि गौरवाद्ब्रह्मत्वेऽन्वय-
 न्नात्र जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्यतावच्छेदकं किन्तु
 जातिज्ञानत्वं साधवादिति मतं तर्हि तुष्यं । न च
 शुभपदुपस्थितौ साधवावतारो न चात्र युगपदुपस्थिति-
 रिति वाच्यं । विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनिव-
 मात् । किञ्च ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं
 प्रकृत्या स्वकारणत्वेनानुमितमतस्तत्र शक्तिं पृच्छीयात्
 साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः । न त्विदं का-
 र्यमिति ज्ञाने, तस्य साक्षादुपपादकोपपादकत्वात् ।

विशेष्यजातिप्रकारकज्ञानत्वेनोपस्थितेरित्यर्थः, 'अन्निष्ठानेति अन्नि-
 विशेष्यविषयत्वेऽपीत्यर्थः, विशेष्यविधया जातिप्रकारकज्ञानत्ववि-
 शेष्यकतमेति शेषः । नन्वस्य तदुपस्थितिस्तथापि न बौगपद्येनेति
 कथं साधवावतार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति । 'साक्षादु-
 पपादकमिति प्रकृतिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः, 'अत इति
 प्रकृतिवाच्यताज्ञानत्वेन प्रकृतिजनकत्वादित्यर्थः, 'तमेति तथैवेत्यर्थः,
 'वाच्यदिति, तत्र नच इत्यादिः, तत्रनचे प्रकृतिकारणतावच्छेदका-
 वच्छिन्नजातिनिष्ठशक्तिविषयकत्वादित्यर्थः, 'कल्पनायाः' प्रकृत्यव्या-
 सुषपत्वा कार्यताज्ञाननिष्ठशक्तिकल्पनायाः, तथाच महंज्ञानार्भा-

'विशिष्टेति, तथाच विशिष्ट-विशेष्ययोर्युगपदुपस्थितिरैवेत्यर्थः । यदि
 प्रकृतिसाक्षादुपपादकत्वेन तत्र शक्तिकल्पना तत्राह, 'किञ्चेति, तथापि
 महंज्ञानार्थं शक्यः सादन्वयत्वं गौरवत्वं तुष्यमिति भावः । परम्यर-

अथेदं कार्यमितिज्ञाने शक्त्यैव परम्परयानुमानद्वारा
ममेदं कार्यमिति ज्ञानसम्भवात् अन्यसम्भवेन न
शक्तिकल्पना, तर्हि इतराग्नितज्ञानशक्त्यैव कार्यवा-
चकपदसमभिव्याहारेणैव कार्याग्नितज्ञानसम्भवात्
अन्यसम्भवेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यं ।

नग्विदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्तकं कर्त्त-
व्यताप्रयोजकयावदेकविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसम्भानं
सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः । न च सहकारिविद्यमाने

वेषापि शक्तिः स्यादिति भावः । 'साक्षादुपपादकोपपादकेति
प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य मत्कृतिसाध्यताज्ञानस्य विशे-
षणज्ञानादिविधयोपपादकत्वादित्यर्थः, 'शक्त्यैवेति शक्त्यभ्युपगमेने-
वेत्यर्थः, 'परम्परयेत्यस्य विवरणं 'अनुमानद्वारेति, 'अन्यसम्भवेनेति,
गौरवेष चेत्यपि बोध्यं, एवमप्येपि ।

तत्र मदंशे विध्यक्तनवीनमतमाह, 'नग्विदमिति, 'इदं' पाका-
दिकं, 'साक्षादेव प्रवर्तकमिति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्न-
मेवेत्यर्थः, पाकत्वादिधर्कितावच्छेदककार्यताज्ञानत्वेनैव प्रवर्तक-
त्वादिति भावः । नन्वेवं पाकादौ सङ्गत्यसाध्यताज्ञानद्वारापामपि
प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कर्त्तव्यतेति, 'यावदेकेति सकलेत्यर्थः,

नेवाह, 'अनुमानद्वारेतीति प्रकाशः ।

नवीनमतेनाशङ्कते, 'नग्विति, 'कर्त्तव्यतेति, तदुक्तं श्रोतृकामस्य तत्त्व-
ज्ञानप्रकरणात् इत्यादि । 'यावदेकेति चोक्तोक्त्या सकलेत्यर्थः, तेन नैक-

कार्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तत इति चेत्,
 न, साधवेन ममेदं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः, यथा
 च भविष्यद्विषया कार्यतानुमितिस्तद्योक्तमधस्तात् ।
 अपि च यादृशस्य पुरुषस्याविगौतकृतिसाध्यमिदं
 तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः कृतक्रियमाणविषय-
 कृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छा-

तथाच पुरुषान्तरौयपाककृतिसाध्यताप्रयोजकत्वेनावधृतं सत् यत्
 प्रवर्त्तमानपुरुषविशेषणं तादृशसकलविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसम्भान-
 मित्यर्थः, तच्च विशेषणं ओदनकामना-तत्साधनताज्ञान-तच्छुभा-
 शुपकरवत्त्वादिकं, स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशाद्याञ्च न तत् स्वगतत्व-
 प्रतिसम्भानमिति भावः । 'साक्षात्साधनत्वं' कारणतावच्छेदकावच्छि-
 क्तत्वं, 'कार्यतानुमितिः' कृतिसाध्यत्वानुमितिः, 'यादृशस्येति ओद-
 नकामादिमत इत्यर्थः, 'अविगौतेति वक्षवदनिष्ठाजनकैत्यर्थः, 'इदं'
 पाकादिकं, 'कृत-क्रियमाणेति, परकीयपाकेति शेषः । ननु समान-
 प्रकारकलेनैव कार्य-कारणभावो न तु समानविषयत्वेनापि गौरवा-

पदानर्थक्यानन्वयादित्यर्थः, 'ममेदमिति, यद्यपीष्टसाधनत्वविषयकत्वमपि
 तत्र तथापि तदन्यस्य परोक्तस्य एवकारणवच्छेद्यत्वे तात्पर्यं । नन्वेतद्-
 दुर्यहं मदुक्तं परकृतपाकादौ सद्यहमित्याशङ्क्य निराचष्टे, 'यथेति,
 स्वसमानप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वं । ननु समानविषयत्वमपि तन्नं गौरवा-
 दिव्यत आह, 'इच्छामा इति, इदानीं कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः सिद्धे च
 पाकादौ तद्वाधितमित्यपि दोषो बोध्यः । औत्सर्गिकत्वेन साक्षात्-

तुत्यादकत्वात् इच्छायाः स्वप्रकारकभीसाध्यत्वेन कृत्या
साधयामीतीच्छायाः स्वकृत्यगन्तरभविष्यत्तारूपकृति-
साध्यताधीजन्वत्वाच्च । अपि चास्तु प्रथमं कार्यान्वित-
ज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्काररूपावोधात्तत्र शक्तिप्रहः
तथापि पश्चादावापोद्वारेण पदविशेषस्वेतरान्वित-
स्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात् । न तु कार्य-
त्वांग्रेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । न चैवं प्रथम-
प्रवृत्तस्य साक्षात्काररूपावोधस्य तन्मूलककार्यान्वित-

दित्यत आह, 'इच्छाया इति, 'कृत्या साधयामीति मत्कृतिषाचं
भवत्वित्यर्थः, प्राथमिकसामान्यकार्य-कारणभावपक्षे कार्यलाघवात्
प्रवेशेऽपि पश्चादावापोद्वारेण तत्तत्पदानां तत्तदर्थज्ञानेषु शक्तिपक्षे
न तस्य प्रवेश इत्याह, 'अपि चास्त्विति, साक्षात्काररूपेति कार्यला-
न्वितज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतिबोधिकाररूपावोधादित्यर्थः, 'तत्र
कार्यलान्वितज्ञानत्वे, 'शक्तिप्रहः' अवच्छेदकतापहः, 'इतरान्वितेति
अन्विततत्तदर्थज्ञानत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । 'न त्विति सामान्यकार्य-
कारणभावपक्षे तस्य प्रवेशोविशेषकार्य-कारणभावपक्षेऽपि तस्य
प्रवेश इति निश्चये मानाभावादिति भावः । 'कार्यान्वितशक्ति-

कारणत्वमवधारयतीत्यत्राह, 'अपि चेति, 'अन्यलभ्यत्वाचेति, इत्यत्र
शिष्टादिशक्तिकल्पनोत्तरमिति ज्ञानत्वं । 'तन्मूलकेति, तत्रैव कारणत्वस्यैव
तत्रैव तदवच्छेदकतया कल्पनाच्छक्तिश्च तन्मते परार्थान्तरं अलम्बये
चेन्नरेच्छेत्तन्वदेतदिति भावः । अदर्शने हेतुमाह, 'वाक्येति । 'क'

शक्तिग्रहस्य च वाधा स्वादिति वाच्यं । इष्टत्वात्
अन्यथासिद्धिमपश्यतो हि वासस्य स भूत इति तस्या-
वसवत्त्वात् गौरवान्धलभ्यत्व-तर्क-सहकृतप्रमाखजग्य-
त्वेनोत्तरस्य वसवत्त्वात् । न चोपजीव्यवाधान्न तथा
प्रत्येतीति वाच्यं । उपजीव्यत्वे मानाभावात् । देवादि
प्रथमं तद्दृष्टं न तु पदविशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वं
तेन विनापि तत्सम्भवात् । न च प्राथमिकत्वेन

ग्रहणेति कार्यान्वितज्ञानत्वेऽवच्छेदकतापक्षेत्यर्थः, 'बाधेति अप्र-
मानमित्यर्थः, 'अन्यथासिद्धिमिति अन्यथोपपत्तिकमित्यर्थः, 'सः'
वाचात्कारणताबोध इत्यर्थः, 'अवसवत्त्वात्' अप्रमात्वात्, एवमपे-
ऽपि, 'अन्यथाभवेति, 'तर्कपदमचोत्कटकोटिकसम्भावनापरं, 'वस-
वत्त्वात्' प्रमात्वात्, एवं सर्वत्र, 'बाधात्' अप्रमात्प्रसङ्गात्, 'तथा
प्रत्येतीति अन्वितकार्यज्ञानत्वावच्छिन्ने पदविशेषाणां शक्तिं प्रत्ये-
तीत्यर्थः, 'उपजीव्यत्वं इति सामान्यशक्तिग्रहस्य विशेषशक्तिग्रहो-
पजीव्यत्वे मानाभावादित्यर्थः, 'देवादिति सामान्याः प्राथमिक-

कार्यान्वितशक्तिग्रहः, अन्यथाभ्यस्यं यद्यपि न तर्कस्तथापि यदि शक्यं
स्यात्तन्मन्त्रं न स्वादितादितर्कप्रबोधकतया तर्कसोक्तिरित्याहुः । तर्कपदेन
तर्कान्तरमेवोक्तं न तु तदुभयान्वितं तदित्यन्वे । तर्कपदं ज्ञानपरमित्यपदे ।

'उत्तरस्य' अन्वितमात्रशक्तिग्रहस्य, 'तेन विनापीति, पूर्वोक्तत्वावे-
नेति श्रेयः, तत्रापि कार्यान्वितशक्तिग्रहस्य परविशेषशक्तिग्रहेऽप्युपजीव्यत्वं-

बलवत्त्वं व्यभिचारात् । नापि सर्वैः प्रथमं प्रतीय-
मानत्वेन बलवत्त्वं सर्वेषां शरीराहम्यत्यये चन्द्रतार-
कादिपरिमाणस्य सर्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभिचारात् ।
अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः स्यादिति
निरस्तं । यथानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा बलवत्त्वं
पूर्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात् । किञ्च प्रथमं कार्या-
न्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परोदासीनं कारणत्व-

त्वादित्यर्थः, 'व्यभिचारादिति इदं रजतमित्यादिभ्रमस्य प्राथ-
मिकत्वे तदुत्तरवर्तिनो विशेषदर्शनजन्यज्ञानस्यैव प्रमात्वादित्यर्थः,
'बलवत्त्वमिति साक्षात्कारणत्वादेव बाधितमित्यर्थः, 'अहम्यत्यये'
अहम्यत्ययविषये, 'अल्पत्वग्रहे' । 'अनन्यथासिद्धतयेति प्रयोजनान्त-
रक्षतिभिरुपजीव्यतयेत्यर्थः, 'तथात्वादिति पूर्वकल्पनातो विप-
रीतकल्पनाया दोषत्वादित्यर्थः । पूर्वकल्पनातो विपरीतकल्पनैव
न भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'साक्षात्परम्परोदासीनमिति कार्यत्वा-
न्वितज्ञानत्वात्त्वितज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वेनान्वितज्ञान-

मिति भावः । 'व्यभिचारादिति भ्रमस्य प्राथमिकस्याप्यबलत्वादित्यर्थः ।
'सर्वैरिति सर्वस्य प्रत्ययत्वेनेत्यर्थः, तेन प्रत्यये व्यभिचारोऽप्ये न विरुध्यत-
इति बोध्यं । एतच्चाभ्युपगमवादेनेति मन्तव्यं । 'यत्रेति, अन्यथा ज्ञान-
ज्ञानं स्वविषये प्रवर्तकमिति प्रथमकल्पनाया अबाध्यत्वे तवान्यथास्वात्वा-
पत्तिरिति भावः । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितं । वस्तुतस्तु साक्षात्कारकत्वं
गृह्यत एव नेत्याह, 'किञ्चेति, 'उपायस्येति, यद्यपि प्रत्यक्षोऽन्वय-व्यति-
देकादिबपायः, तथापि अनुमाने लिङ्गघटकतया तथात्वे तात्पर्यं । ननु-

मात्रं यद्वाते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वय-व्यति-
रेकादेरुभयविशेषसाधारणत्वेन तत्संशयकत्वात्,
उत्सर्गोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतो निश्चायकः ।
न चान्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावमापाततः स्वतो दर्श-
नमात्रेण बालो निश्चेतुमर्हति । अतएव प्रामाण्यस्यौ-
त्सर्गिकत्वेऽपि बाधकाभावसहकृतनिश्चयादेव निश्चयः,
अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनं वेति

त्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वेन चाविशेषितमित्यर्थः, अन्वये-
धादौ स्वर्गकारणतायहवत्कार्यतावच्छेदकमविषयीकृत्यापि कार-
णतायहसम्भवादिति भावः । 'न तु विशेषोऽपीति न तु निरुक्त-
साक्षात्त्वविशेषितमपीत्यर्थः, 'उभयविशेषसाधारणत्वेनेति साक्षात्-
कारणत्वे परम्परया कारणत्वे च सम्भवेनेत्यर्थः । ननु कार्य-कारण-
भावग्रहद्वयार्था कार्यवृत्तितया उपस्थितत्व-कार्यतावच्छेदकत्वयोः
सहचारदर्शनसहकारात् साक्षात्कारणत्वनिश्चयः कथं न स्यात् साक्ष-
वादिज्ञानवद्भूयोदर्शनरूपोत्सर्गस्यापि प्रमाणसहकारित्वादित्यतश्चाह,
'उत्सर्गोऽपीति निरुक्तभूयःसहचारग्रहोऽपीत्यर्थः । 'श्रौत्सर्गिकत्वेऽपि'
भूयःसहचरितत्वेन गृहीतत्वेऽपि, 'साक्षात्परम्परेति, कारणत्व-
त्सर्गसहकारात् साक्षात्त्वनिश्चयः स्यादित्यतश्चाह, 'उत्सर्गोऽपीति, कदा-
चित्तन्निश्चये वाग्ये त्याग इति पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् । ननु यदि बाधकाभाव-
निश्चयसहकृत एवोत्सर्गो निश्चायकस्तदा किमुत्सर्गेण बाधकाभावनिश्चया-
देव तन्निश्चयसम्भवात् बाधकाभावोऽप्यनियमरूपतया बाधनिश्चये परं
नोत्सर्गावतार इति तन्निश्चयाभावः परमपेक्ष्यतां न तु तदभावनिश्चयोऽपि
तथाच बाधकनिश्चयसन्देहेऽपि तदवतार इत्युपेयं इत्यतश्चाह, 'अन्यथेति

संग्रहः कापि न स्यात् । यच्च हर्षहेतूनां बहुनां
सम्भवादित्यादि, तन्न, स्वतोयुहीतहर्षहेतुस्तनपाना-
द्देर्वाधावतारादन्यस्य हर्षहेतोरग्रहादुपस्थितत्वादुप-
पादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन कल्पनात् ।
अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति शङ्कायां कश्च-
मेवमिति चेत्, न, एवं हि कार्यान्वितज्ञानेऽपि
शक्तिर्न युज्येत, प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वादनन्यथा-
सिद्धशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यप्रियस्याज्ञा-

याच्चात्कारणत्वयोर्भूयःसहचारग्रहरूपस्योत्सर्गश्च सत्त्वादिति भावः ।
इदमुपपन्नत्वं वस्तुतस्तु कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्वरूपधोमत्त्वेनैव
पदत्वावच्छेदेन ग्रहीतश्च स्वरूपग्रहौ कार्यान्वितत्वस्य प्रवेग्रेऽपि
न बाधः, न वा विपरीतकल्पनेत्यपि बोध्यं । 'हर्षहेतुत्वेनेति अत्रं
हर्षः प्रियज्ञानजन्यः हर्षत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः, 'अन्यप्रियज्ञानमिति,
'तुल्यत्वादिति इहापि हर्षहेतुज्ञाने शब्दस्थान्वथाद्यनुविधानसत्त्वा-

---

एवं सति सर्वत्रौत्सर्गिकार्थतिष्ठये तत्संग्रहो न स्यादित्यर्थः । न चोत्सर्ग-
वैयर्थ्यं, अन्यव-द्यतिरेकाभ्यां तस्यापि साधवादिवत् प्रमाणसहकारित्वा-
भ्युपगमादिति दिक् इति प्रकाशः ।

'एवं हीति, यदि च शङ्काया अनावश्यकत्वं शङ्कापिशाचीत्वेन वा अप्रति-
बन्धकत्वं तदा तुल्यमिति भावः । कोटिज्ञानाभावादपि न शङ्केत्याह,
'अन्येति, 'निग्रम इति तथाच यत्रैव तदनुपस्थितित्तत्र सिद्धार्थशक्तिग्रहो-
ऽविकल्प एवेत्यर्थः । नन्वेवमन्यप्रियज्ञानाभावविशेषितो हर्षो न पुत्रजन्म-

नाहं ज्ञानेऽपि वा तदा तदुपस्थितिनियमे माना-
भावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गभासजन्यकाकता-
क्षीयसम्यक्संवादानुमितिवद्वर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञा-
नानुमानसम्भवाच्च । न चाभासजत्वेनानुमितेर्धर्मत्वे
तद्धेतुकशक्तियहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयो-
र्यथार्थत्वात् । यथा कश्चित् दूषसञ्चाराधिष्ठितं
दाहपुत्रकं घटमानयेति नियुक्ते स च तमानयति तदा
चेतनव्यवहारादिव तद्दृशी बालो व्युत्पद्यते । इयं क्रिया

दित्यर्थः, तच्च पुत्रजन्मज्ञानस्य हेतुत्व एव सम्भवतीति भावः ।
सन्देह एव न सम्भवतीत्याह, 'अन्यप्रियस्येति अन्यस्य प्रियत्वेना-
ज्ञानाच्चेत्यर्थः, 'सन्देहाभावोपपत्तेरिति सन्देहस्यैवाभावाच्चेत्यर्थः,
'वर्षेण लिङ्गेनेति व्यभिचारिणापि वर्षेण हेतुनेत्यर्थः, 'पुत्रजन्मेति
अयं पुत्रजन्मज्ञानवान् वर्षवत्त्वादित्यादिक्रमेणेत्यर्थः, 'तथाभावेनेति
अवाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तयोः' अनुमिति-शक्तियहयोः, कारणस्य भ्रम-
नेऽपि कार्यस्य यथार्थत्वे दृष्टान्तमाह, 'यथेति, तदन्वय इति शेषः ।
'य च' दाहपुत्रकः, 'व्युत्पद्यते' अनुभाविकां शक्तिं मृच्छति ।

ज्ञानानुमाने लिङ्गं तदनुपस्थितेः तद्विशेषितं व्यभिचारीत्वत आह,
'लिङ्गमासेति, तथाच व्यभिचारास्वरूपदशायां लिङ्गभ्रमात् तत्सम्भव इति
भावः । 'तयोः' अनुमिति-शक्तियहयोः, अत्रानुसृत्यं दृष्टान्तमाह, 'यथेति,
'य चेति दाहपुत्रक इत्यर्थः, 'कृतौति आत्मकृतिजन्येत्यर्थः, तथाच पक्ष-
धर्मतत्त्वात् तदीयत्वं कृतौ मातमिति भ्रमत्वं । न चैवमग्रे पक्षाप्रसिद्धिः,

कृतिजन्या सा ज्ञानजन्या तत् वाक्यजन्यमित्यनुमिति-
परम्पराया धमत्वेऽपि तद्धेतुशक्तिग्रहः तज्जन्यशब्द-
बोधश्च यद्यार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धं

शक्तिग्रहप्रकारमेवाह, 'इयमिति, 'कृतिजन्या' स्वसमानाधिकरण-
कृतिजन्या, तेन धमत्वं, 'सा' एतन्निष्ठासमानाधिकरणा कृतिः,
'ज्ञानजन्या' स्वसमानाधिकरणकार्यत्वान्वितज्ञानजन्या, 'तत्' एत-
न्निष्ठासमानाधिकरणकृतिसमानाधिकरणीभूतं कार्यत्वान्वितज्ञानं,
'अनुमितिपरम्पराया इति, तच्चेत्यादिः, 'तद्धेतुशक्तिग्रह इति तद्-
धीनः कार्यत्वान्वितज्ञानत्वस्य पदमात्रकार्यतावच्छेदकताग्रह इत्यर्थः,
'तज्जन्येति अनुमितिजन्येत्यर्थः, तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्य हेतुतया अनु-
भावकशक्तिज्ञानमपि शब्दधीहेतुरिति मतेनेदं, 'तथाभावादिति
अबाधितत्वादित्यर्थः, 'सिद्धार्थेऽपीति सिद्धत्वेन कार्यत्वान्वितशब्द-
बोधेऽपीति यावत्, 'शक्तिग्रह इति शब्दस्य कारणताग्रह इत्यर्थः,
'इत्यन्नं 'सिद्धमित्यस्य कर्तृ नातो नपुंसकस्त्रिङ्गानुपपत्तिः । 'अत-
एवेति शब्दस्य कार्यत्वान्वितशब्दबोधं प्रत्यपि जनकत्वादेवेत्यर्थः,
विधिवाक्यश्रवणं विनापीति शेषः, यथाश्रुते "यस्य दुःखेनेत्याद्यर्थ-

काश्चनमयोऽत्रिरितिवत् तदीयत्वेन प्रसिद्धकृतेरेव पक्षत्वात् अतएव तद्देव
तदंश एव भ्रमत्वं प्रसिद्धकृतौ ज्ञानजन्यत्वस्याबाधितत्वात्, एवं तदीयत्वेन
प्रसिद्धज्ञानं पक्षीकृत्य तद्वाक्यजत्वं सार्थं तत्र बोधयांश एव भ्रमत्वं । यद्वा
कृतिसाक्षाज्जन्येति सार्थं । न चेदमबाधितं, अतएवानुमितेर्भ्रमत्वात्
दासपुत्रकर्मिणा स्वकृतिजन्येति सामान्यव्याप्तिपुरस्कारेण सार्थमित्याहुः ।

सिद्धार्थेऽपि शक्तिग्रह इति । अतएव “यत्र दुःखेन

वादस्यापि विधिग्रेषीभूतत्वेन विधिवाक्यैकवाक्यतया कार्यताविष-
कशब्दाब्धबोधं प्रत्येव जनकत्वात् तेन रूपेण शक्तिग्रहे बाधका-

‘अतएवेति सिद्धार्थस्यापि श्रुत्युन्नतया वाक्यार्थानुभावकत्वादेवेत्यर्थः ।
ननु दुःखासम्भिन्नत्वमत्रासम्भवि, आद्यन्तयोक्तत्रियमात् । यदि च तदसह-
दत्तत्वं तत् तदा अस्मदादिसुखेऽप्यस्ति । न चानन्तरमित्यनेनाविरलजग-
प्रवाहो दुःखासम्भिन्न इत्यर्थान्न दोष इति वाच्यं । कतिपयकालावच्छेदे-
नास्मदादेरपि तथा सम्भवात् । न चाभिजाघोपनीतमित्यनेन तन्निरासः,
चक्रवर्त्तिसुखे तस्यापि सम्भवात्, अन्यथा तत्र एवातिप्रसङ्गनिरासे
विशेषणान्तरवैयर्थ्यादिति । अत्र केचित् एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भिन्न-
त्वादिकं नानैव प्रवृत्तिनिमित्तं अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् तदुपस्थि-
तेषु तात्पर्यग्राहकत्वात् एवञ्च न चक्रवर्त्तिसुखातिप्रसङ्ग इत्याहुः, तन्निश्चं,
एवं हि नानार्थत्वपर्यवसाने गौरवात् तथा तात्पर्यग्राहकत्वाभावाच्च । या-
वति न वैयर्थ्यं तावदेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमभिमतमित्येके । अन्ये तु अध-
र्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वोपलक्षकमिदं । न च योगिनस्तादृशं शरीरं,
तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्माजन्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदके तच्छरीरे मानाभावात् ।
न च स्वर्गिशरीरेऽपि मरणजन्यदुःखसम्भवात् अधर्माजन्यत्वं मरणस्य दुःख-
त्वात्वात् “ते नराः सुखमृत्त्वव इति दुःखात्पत्परमिति वाच्यं । विपक्ष-
बाधकत्वाभावेन शान्तेरसिद्धेः सिद्धौ वा मरणदुःखजनकाधर्मान्याधर्माजन्य-
शरीरजन्यसुखत्वे तात्पर्यात् । न च स्वर्गहेतुपुण्यक्षयशङ्कया स्वर्गेऽपि दुः-
खोत्पत्तेर्दोषतादवस्थं, तदुक्तं “स्वर्गेऽपि पातभीतस्येत्यादौति वाच्यं । तद-
न्वलेनाप्यधर्मविशेषणादित्येके । वस्तुतस्तु स्वर्गिशरीरं सुखमात्रावच्छेदक-
मिति यदि तत्र दुःखधीस्तदा भ्रान्तिः अतएव तद्भर्मात्रजन्यमेव । केचित्तु
अविरलजगप्रवाहधिरस्थायीष्णामात्रयोनिदुःखासम्भिन्नसुखत्वं तथा, अत-
एव तत्प्रकारिकैव धोः चक्रवर्त्तिसुखे अवश्यमन्यतमविशेषणवैकल्यमित्याहुः ।

सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं । अभिलाषोपपत्तीत्थ

भावात् । 'यत्र दुःखेन सम्भिन्नमिति, 'न दुःखेन सम्भिन्नं' न दुःख-
समानाधिकरणं न दुःखावच्छेदकशरीरावच्छेद्यमिति यावत्, अन्यथा
स्वर्गिणः सुखस्याप्यात्मनि भावि-भूतदुःखसमानाधिकरणत्वादसम्भा-
वत्तेः दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यमिति निष्कर्षः, तच्च
एकजन्मावच्छेदेन दुःखानुत्पादएव सम्भवति तेन राजचक्रवर्त्तिगो-
धारावाहिकसुखमात्रावच्छेदकपुष्पपरीपाकमात्रजन्यखण्डशरीरमा-
दाय तदवच्छिन्नसुखे नातिप्रसङ्गः, स्वर्गिणो मरणेऽपि न दुःखं 'ति
नराः सुखमृत्यव इत्यादिवेदेन तथैव बोधनात् पापजशरीरविरहाच्च ।
अतएव स्वर्गिशरीरेऽपि पातभयजन्यदुःखश्रवणादसम्भव इत्यपि
निरस्तं, पापजशरीरविरहेणानायत्या तच्च संसारनिन्दाभाषपरत्वात्,
अतएव धर्मजन्यमावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वं स्वर्गत्वमित्यपि
वदन्ति । 'दुःखपदं वा मरण-पातभौदलादिजन्यदुःखातिरिक्तदुःख-
परं, 'यस्यमिति यासो लौकिकसुखापेक्षयाऽपकर्षः तच्छून्यमित्यर्थः,
'अनन्तरं' अनन्तरा विच्छेदस्तद्द्रष्टितं साश्रयावच्छेद्यसुखानधिकरण-
काश्रोत्तरोत्पन्निकसुखावच्छेदकवृत्तिजातिमदनवच्छेद्यमिति यावत्,
स्वपदं जातिपरं, स्वर्गिणः सुषुप्तावपि मानाभावात् युगपत्सकल-
ब्रह्माण्डे खण्डप्रसथाभावात् सप्ता-द्रव्यत्वादेः साश्रयावच्छेद्यसुखान-
धिकरणकाशाप्रसिद्धा न तदादायासम्भवः, तादृशसुखावच्छेदका-
वृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यमिति वा अनन्तरत्वं वक्तव्यं, अथापि
स्वपदं स्वर्गिशरीरवृत्तिजातिपरं, इत्यत्र युगपत्सकलब्रह्माण्डप्रस-

तत् सुखं स्वःपदास्पदं” ॥ इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे
वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः न तु चन्दादौ सुखो-

घाभ्युपगमेऽपि न चतिः^(१) । ‘अभिलाषोपनीतश्चेति सुखाभिलाषा-
नन्तरं तत्साधनार्जनविलम्बनासहमित्यर्थः, स्वसमानाधिकरणस्वविषय-
काभिलाषोत्पत्त्यनियतसामग्र्यजन्यमिति यावत्, स्वर्गिणां तथैव
विलक्षणमदृष्टं यतः सुखविषयकाभिलाषोत्पत्तिसमय एव तत्र
कारणानां सर्वेषां सम्पत्तिरिति भावः । स्वसमानाधिकरणेत्यभि-
लाषविशेषणात् संसारितादग्रायां स्वर्गविषयकाभिलाषे स्वर्गानुत्पा-
देऽपि न चतिः । स्वसमानाधिकरणत्वञ्च स्वावच्छेदकशरीरावच्छे-
द्यत्वं, अभिलाषव्यतिरेकोत्पन्नस्वर्गोऽव्याप्तिवारणाय निषेधद्वयगर्भता,
‘स्वःपदास्पदमिति स्वरदिपदशक्यमित्यर्थः । न चायस्तादिविशे-
षवैयर्थ्यं तादृशसुखस्यैव दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीराव-
च्छेद्यत्वनियमेनाव्यावर्त्तकतया तादृशजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वस्यैव
शक्यतावच्छेदकलौचित्यात् यासादिविशिष्टैतादृशशरीरावच्छेद्यसुखे
मानाभावादिति वाच्यं । प्रवृत्तिनिमित्ते विशेषणवैयर्थ्यस्यादोषत्वात्
यत्रकारेण स्वारसिकबोधस्तस्याव्यावर्त्तकस्यापि गृह्यतरस्यापि शक्य-
तावच्छेदकत्वादिति भावः । ‘वेदादेवेति ‘स्वःपदास्पदमिति वेदादे-

(१) तथाच पूर्वकल्पे सकलब्रह्माख्येषु प्रलयानन्तरं पुनः दृष्टौ सत्त्वां स्वर्गि-
शरीरोत्पत्तौ सत्ता-द्रव्यत्वादिकमादायासम्भवो बोध्यः, अनादौ संसारे
स्वर्ग-प्रलययोरसङ्गजातत्वादिति भावः ।

अप्रसृतं चिरस्थायित्वं प्रवाहस्य बोध्यं । ‘वेदादेवेति “स्वःपदास्पदमिति

परागेण स्वर्गपदप्रयोगाद्देयतादशायाच्चाप्रयोगात्
सुखमेव शक्यं, बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तत्तत्कर्मणि
सुखमावायी न प्रवर्तत इत्यर्थवादोपस्थिते स्वर्गपद-
तात्पर्यं । न चार्थवादस्योपजीव्यत्वात् तदुपनीते तत-
एव शक्तिग्रहः, तस्य स्वर्गपदतात्पर्यविषयत्वेनास्पद-

वेत्यर्थः, 'सुखोपरागेण' सुखजनकताप्रतिसन्धानेन, 'देयतादशाया-
मिति सुखजनकताप्रतिसन्धानदशायामित्यर्थः, 'सुखमेवेति अति-
शयितसुखसामान्यमेवेत्यर्थः, तथाच तज्जनकतात्मकशक्यसम्बन्धेन
चन्द्रनादौ स्वर्गपदप्रयोगो भाक्त इति भावः । नन्वेवं "यन्न दुःखेने-
त्याद्यर्थवादस्य वैयर्थ्यमप्रवृत्तिश्चेत्यत आह, 'बहुवित्तेति, 'तत्तत्कर्मणि'
अग्निष्टोमादौ, 'स्वर्गपदेति "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यत्र स्वर्ग-
पदतात्पर्यमित्यर्थः, तथाच सामान्यशब्दस्य विशेषे' तात्पर्यघाटक-
तथा अर्थवादशाक्यमिति भावः । 'उपजीव्यत्वादिति तात्पर्यघाटार्थ-
मवस्थापेच्छण्णौयत्वादित्यर्थः, 'तदुपनीते' तदुपस्थिते सुखविशेषे,
'ततएवेति, तत्र स्त्रःसदास्पदमित्यभिधानादिति भावः । 'स्वर्गपदेति
सुखसामान्यशक्तस्वर्गपदेत्यर्थः, 'आस्पदलोपपत्तेरिति स्वर्गपदविषय-
तोपपत्तेरित्यर्थः, 'वाच्यत्वाभिधायकत्वमिति "यन्न दुःखेनेत्यादे-
र्विशेषरूपेण शक्त्यभिधायकत्वमित्यर्थः, आस्पदपदं हि न वाच्यत्व-
वाचकमपि तु विषयतावाचकं तच्च सामान्यशक्तैव सामान्यशब्दस्य
विशेषपरतया निर्वहतीति न विशेषरूपेण शक्तिबोधकत्वं तस्येति
भावः । कश्चिच्चास्पदोक्तेरिति पाठः तत्र 'तात्पर्यविषयत्वेन' तात्पर्य-

त्वोपपत्तेर्न वाच्यत्वाभिधायकत्वं गौरवात्, सुखमात्रे
चाप्रयोगात् अतिशयितसुखत्वं वाच्यं प्रयोगोपाधिर्वा-
तिशयः । न चातिशयस्य सावधित्वेन चन्दनसुखेऽस्मा-
दयं स्वर्ग इति धीः स्यात्, रसादाविवातिशयस्य
जातित्वेनावध्यनिरूप्यत्वात् । अतिशयपदप्रयोगस्तु
इतरज्ञानापेक्ष इति चेत्, न, विचित्रहेतुसाध्यतया

विषयार्थकत्वेन, 'आस्यदोक्तेः' आस्यदपदस्येत्यर्थो बोधः । 'गौरवा-
दिति, तत्रकारेण स्वारथिकबोधस्वसिद्ध इति भावः । नचेवं
सामान्यतः सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु किमतिशयस्य शक्यताव-
च्छेदकत्वेनेत्यत आह, 'सुखमात्र इति, 'अतिशयितसुखत्वमिति
सुखत्वव्याप्योऽतिशय इत्यर्थः, 'वाच्यं' शक्यतावच्छेदकं, 'प्रयोगोपाधि-
रिति सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमतिशयस्तु प्रयोगोपाधिरित्यर्थः,
प्रयोगोपाधिलक्ष्य विग्रेष्यतासम्बन्धेन शक्तिप्रमथा स्वर्गपदजन्यशब्द-
बोधोत्पत्तिप्रतिबन्धकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, विग्रेष्यता-
सम्बन्धेन तादृशशब्दबोधोत्पादेऽतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । 'अतिशयपदेति अस्मादतिशयितमिति
पदप्रयोग इत्यर्थः, 'इतरज्ञानेति अवधिज्ञानेत्यर्थः, अवधेर्वाक्यार्थ-
घटकत्वादिति भावः । 'विचित्रहेतुसाध्यतयेति विचित्रो हेतु-

वेदादेशेत्यर्थः । 'गौरवादिति विशिष्टव्याप्यत्वे गौरवादित्यर्थः, स्वर्गपदशक्ति-
ग्रहण प्रकारान्तरेणेति भावः । तर्हि सुखमात्र एव स्वर्गपदप्रयोगः
स्यादित्यत आह, 'सुखमात्रे चेति, विचित्रो हेतुर्याग-दागादिः प्रत्येकं

विक्षयश्चातिशयस्यानेकत्वेनानुगमात्, सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनास्यानुगमेऽप्यनध्यवसायेन शक्त्यग्रहादप्रवृत्त्यापत्तेः । सुखत्वावान्तरजातेषु सुखमात्रसाधारणत्वात् प्रयोगोपाधेर्निराकर्तव्यत्वात् लोके च खल्वसा ।

र्यांगदानादिसत्साध्यतया तज्जन्यतावच्छेदकतयेत्यर्थः, 'सुखत्वावान्तरेति सुखवृत्त्यतिशयपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः, अतिशयवाच्यत्वञ्च वाच्यतासम्बन्धेनातिशयपदवत्त्वं तेन वाच्यतावच्छेदकभेदेन वाच्यतायाचननुगमेऽपि न चतिः, सम्बन्धानुगमस्यादोषत्वादिति भावः । 'अनध्यवसायेनेति सा जातिरतिशयपदार्थ इति विग्रिह्यानिख्येनेत्यर्थः, 'अप्रवृत्त्यापत्तेरिति स्वर्गपदस्याप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः, अप्रवृत्तिः प्राग्बोधजनकत्वं, इदमुपलक्षणं विनिगमनाविरहेषातिशयपदोत्कर्षपदादेः शक्यतावच्छेदकतया सर्वथैवानुगमतादवस्थ्याच्चेत्यपि बोध्यं । ननु सुखत्वावान्तरजातित्वेनानुगमः जातित्वञ्च समवेतत्वमित्यत आह, 'सुखत्वावान्तरेति, 'सुखमात्रेति, तथाच सुखत्वमेवावच्छेदकमस्तु अतिप्रसङ्गस्य विवक्षितेऽप्यनुद्गारादिति भावः । एतच्च दूषणं पूर्वकल्पेऽपि बोध्यं, अत्यन्तापहृष्टसुखे मानाभावेन तस्यापि सुखमात्रसाधारणत्वात् । नन्वास्तां तर्हि प्रयोगोपाधित्वं । न च तत्राप्यननुगमो दोषः, तत्तदतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य हेतुत्वादित्यत आह, 'प्रयोगेति, 'निराकर्तव्यत्वादिति शक्तिप्रमया स्वर्ग-

शक्यत्वे नानार्थत्वापत्तिरिति भावः । 'सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनेति । यद्यपि विक्षयश्चानातिशयसाधारणं नैकमतिशयत्वमिति दोषान्तरतादवच्छं ।

ननु दुःखासम्भिन्नसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादौ स्वर्गपद-
प्रयोगोलक्षण्यापि न स्यात् सातिशयसुखस्य शक्यत्वे
तत्सम्बन्धितया चन्दनादौ लक्षणा भवति तस्मात्
दुःखासम्भिन्नत्वादिनोपलक्षिता सुखत्वावान्तरजाति-

पदजन्यत्वस्थानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्बलतया स्वर्गवाचकपदभेदेना-
नन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावापत्त्या च निराकर्तव्यत्वादिति भावः ।
ननु “सञ्ज्ञेत्याद्यर्थवादोपनीतसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादिजन्यलौकिक-
सुखे कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत आह, ‘सोमे चेति । स्वर्गत्वमश्वमे-
धादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणं चन्दनादिसुखसाधारणञ्च कौटादि
सुखव्यावृत्तौका जातिसादेव च स्वर्गादिपदशक्यतावच्छेदकमित्या
ब्रूते, ‘नञ्चिति, ‘लक्षणवापीति, शक्यसम्बन्धाभावादिति भावः ।
‘सातिशयेति विजातीयेत्यर्थः, ‘तत्सम्बन्धितयेति जनकतात्मकतत्स-
म्बन्धितयेत्यर्थः, ‘उपलक्षिता’ लक्षणया बोधिता, ‘सुखत्वावान्तरजा-
तिरिति कौटादिसुखव्यावृत्ता अश्वमेधादिजन्यसकलस्वर्गसाधारण्यौ

तथाप्यतिशयत्वं जातित्वमित्यनुगम इति भावः । तादृशातिशयस्य सुख-
मात्रवृत्तित्वात् कुत्र शक्तिरित्यनध्यवसायः विशिष्यान्तानमित्यर्थः । ननु
सुखत्वावान्तरजातिमत्त्वेन सर्वत्रैव शक्तिग्रह इति नागनुगमो न वागन्ध-
वसाव इत्यत आह, ‘सुखत्वेति, तथाच सुखमात्र एव प्रयोगः स्यादिति
भावः । तथात्वे जाघवेन सुखत्वेनैव शक्यतापत्तेर्येवमपि बोध्यं । ‘तत्सम्बन्धि-
तयेति तस्माद्जात्यसम्बन्धितयेत्यर्थः, शक्यसाक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणबोध्यमिमानः ।
‘तस्मादिति, जाघवाज्जातिविशेषः शक्यः तदुपस्थापकतया च नार्थवाद-
वैयर्थ्यमिति भावः । सुखमात्रे प्रयोगं परिहर्तुमाह, ‘सुखत्वेति ।

रेव वाच्या साधवादिति चेत्, न, एकजातीयहेतु-
साध्ये एकजातिसत्त्वेऽपि विसृष्ट्यहेतुसाध्यस्वर्गेष्वेक-
जातौ मानाभावात् । विहितकर्मजन्यता च तत्त-
द्विशेषत्वेनैव, अननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्

चन्दनादिसुखसाधारणी च जातिरित्यर्थः. 'वाच्या' शक्यतावच्छे-
दिका, 'साधवादिति "यच्च दुःखेनेत्याद्यपेक्षया साधवादित्यर्थः,
तत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्वधिद्ध इति भावः । ननु विहितकर्म-
जन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्धेदित्यत आह, 'विहितेति ।
न च नानाजातीनां जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवासाधवेन विहितकर्म-
जन्यतावच्छेदकमेकमेव सामान्यं कल्प्यत इति वाच्यं । तादृशकार्थ-
कारणभावे मानाभावात् विहितत्वस्य स्वर्गकारणत्वेन वेदबोधितत्व-
रूपतया आत्माश्रयेण कारणताया अनवच्छेदकत्वाच्च । न च धर्म-
जनककर्मात्वं विहितत्वमिति वाच्यं । तथा सति सुखमात्रस्यैव धर्म-
जन्यत्वात् सुखत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वसम्भवेऽतिरिक्तजातौ मानाभावा-
दिति भावः । नन्वेवं चन्दनादौ लक्षणया कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत-

ननु विहितकर्मजन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्धेदित्यत आह,
'विहितेति । ननु तत्तद्विहितकर्मविशेषजन्यतावच्छेदकत्वं तेषामिति
यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्ययोरपि कार्थ-कारणभावः स्यात् अन्यथा
जन्यसाक्षात्कारित्वमपि जन्यतावच्छेदकं न स्यात् न स्याच्च कर्तृजन्यता-
वच्छेदकं जन्यत्वमिति । मैवं । अस्त्येवं तथापि लौकिकोत्कटसुखस्य
विहितकर्मजन्यतया चन्दनादौ तज्जातीयसुखसम्बन्धाभावात् लक्षणाशु-
पत्तेः । ननु लौकिकस्याप्यकृष्टद्वारा विहितकर्मजन्यत्वमिति चेत्, इन्न तर्हि

सम्बन्धमात्रञ्च लक्षणावीजमिति वक्ष्यते । एवं देवता-

शाह, 'सम्बन्धमात्रञ्चेति शक्यस्य सम्बन्धमात्रञ्चेत्यर्थः, 'लक्षणावीजं' लक्षणास्वरूपं, प्रकृतेऽपि स्वर्गवृत्तिसुखलाश्रयजनकत्वादिरूपपरम्परा-सम्बन्ध एवास्तीति भावः ।

अत्र नव्याः, दुःखासम्भिन्नत्वादिरूपेण शक्यत्वेऽपि तेषां विशेष्य-विशेष्यभावो विनिगमनाविरहात् स्वल्पघटितत्वेनानुगतत्वाच्च नामा-र्थत्वं दुर्वारं, तथाच लाघवाद्भ्रमेध-वाजपेयादिजन्यतावच्छेदिकाः गङ्गास्नानादिजन्यतावच्छेदिकास्तत्तज्जातय एव स्वर्गादिपदशक्यताव-च्छेदिकाः दुःखासम्भिन्नत्वादिप्रकारेण स्वारसिकबोधस्यासिद्धत्वात् "यत्र दुःखेनेत्याद्यर्थवादस्य च शक्यतावच्छेदकत्वपर्यन्ताबोधकत्वाच्च तद्विरोधः । नभ्रमेधेधादिजन्यतावच्छेदिका न जातिसुन्दनसंयोग-पुष्पसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिभिः साङ्ख्येयात् विनिगमनाविरहेण चन्दनसंयोग-पुष्पसंयोग-तरुणीसम्बन्धादीनां सर्वेषामेवाभ्रमेधेधादि-जन्यसंयोगोपधायकत्वात् । न च चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदक-जातीनां नामालम्बिमिति वाच्यं । विनिगमकाभावात् । न चाभ्रमे-धेधादिजन्यतावच्छेदकजातयस्य पुष्पसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातीनां

सुखत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तस्यैव शक्यत्वे अतिप्रसङ्ग इत्युक्तमेव, तस्मात् कौकिकजातिश्रयितसुखव्यावृत्तपारलौकिकसुखमात्रवृत्तिजातिर्न तज्जन्यताव-च्छेदकतया न वा मानान्तरेण सिद्धतीत्यत्रैव तात्पर्यमिति वयमाजोचयामः ।

केचित्तु विहितकर्मत्वं वेदवोधितकारणताकर्मत्वं, तथाच तस्या-वच्छेदकत्वे कारणतैव कारणतावच्छेदिका स्यादित्याहुः ।

'सम्बन्धेति स्ववृत्तिसुखत्वजातिमज्जनकत्वरूपपरम्परासम्बन्धस्तथेत्यर्थः, एवं

विद्वद्वाः तद्व्यन्यसर्गाणां धर्ममात्रहेतुकत्वादिति वाच्यं । अन्वयेधादि
 अन्यसर्गाणां सुर्व्यग्रीयन्मन्वादिनामोपधायकत्वमवच्छादिति चेत्, न,
 विनिगमनाविरहादन्वयेधादिजन्यतावच्छेदकजातीनां चन्दनसंयोगा-
 दिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विद्वद्भेदेन चन्दनसंयोगादिजन्यता-
 वच्छेदकजातीनां चान्वयेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विद्वद्भेदेन
 नानात्वाभ्युपगमात् । न चैवमन्वयेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-
 चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजाति-चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेद-
 कजातिव्याप्यान्वयेधजन्यतावच्छेदकजात्योस्तुल्यव्यङ्गिहृत्तितया कथं
 जातित्वमिति वाच्यं । जातिजन्याया एव जातेरभयजन्यतावच्छेद-
 कत्वाभ्युपगमादिति प्राञ्जः ।

केचित्तु निरुक्तदुःखासम्भिन्नसुखत्वमेव स्वर्गपदजन्यतावच्छेदकं,
 'न च पक्षमित्यादिकन्तु स्वरूपकथनं, न हि विशिष्टधर्मस्वावच्छेद-
 कत्वपर्यन्तं वेदेन बोध्यते, किन्तु तदाश्रयस्य वाच्यत्वमात्रं वेदार्थः,
 विशिष्टधर्मेषु स्वारसिकबोधोऽप्यसिद्धः । न च तज्जातीनामेव
 शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यं । नानार्थत्वप्रसङ्गादित्याञ्जः ।
 तदसत्, प्रत्येकं तत्तज्जातिमादाय विनिगमकाभावेन जातीनामव-
 च्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात् जातिप्रकारेण स्वारसिकप्रयोगाभावस्य
 विवादपक्षत्वादिति दिक् ।

दुःखासम्भिन्नत्वादिसमानाधिकारबसुखत्वस्य विशिष्टस्यैव स्वर्गपदजन्यप्रतीति-
 प्रकारत्वात् सामानाधिकरण्यांशेऽपि शक्तौ गौरवं न दोषः प्रामाणिक-
 त्वात् । अतएव दुःखासम्भिन्नत्वादिक् शक्यताधिष्ठिति जातिप्रसङ्गः तस्यापि
 शक्यत्वे च गौरवमिति निरस्तं, पदान्वयतोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् ।

यामपि “इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमात्
गौततयैव व्यवहाराच्चार्यानध्यवसायेऽलौकिकसह-
साध्यादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः, प्रमाखञ्च “इन्द्रः सह-

प्रसङ्गादिभ्याम् साहा अग्रये साहेत्यादिमन्त्रात्मकाचेतनमेव
इन्द्रान्यादिपदशक्तिं “इन्द्रमुपासीतेत्यादावपि इन्द्रपदं तादृशमन्त्र-
वाचकमेव तदुपासना च तत्करकहविख्यागादिसम्बन्धादिष्वेति
मीमांसकमतं निराकर्तुमाह, ‘एवमिति, ‘देवतायामपि’ देवताबो-
धनेऽपि, एतच्च इन्द्रमुपासीतेत्यादावित्यस्य विशेषणं, ‘लोके’ लौकिके
ईश्वरे, ‘प्रयोगश्च’ इन्द्रादिपदस्य, ‘अनियमात्’ शक्तिनिषामक-
त्वासम्भवात्, अनुगतानतिप्रसङ्गग्रह्यतावच्छेदकासम्भवादिति यावत्,
यामेश्वर-मण्डलेश्वर-पृथिवीश्वरादिभेदेन लौकिकानामीश्वराणां वि-
भिन्नतया सर्वसाधारणानतिप्रसङ्गग्रह्यतावच्छेदकस्य दुर्बलत्वात् । न
चेश्वरत्वमेव तथेति वाच्यं । तस्मात्पुनरुक्तस्य दुर्बलत्वादिति भावः ।
नन्वेवं विनिगमनाविरहाच्चार्यानार्थतैवास्त्वित्यत आह, ‘गौतमेति तपेन्द्र-
पदप्रयोगश्च गौततया व्यवहाराच्चेत्यर्थः, ‘अर्थानध्यवसाय इति लौ-
किकेश्वरस्य इन्द्रपदार्थत्वाभावनिरर्थये इत्यर्थः । ननु तत्र सहसाचपुद्वे
इन्द्रपदशक्तौ मानाभावः मन्त्रात्मकाचेतनस्यैव इन्द्रपदशक्ततया त-
स्यैव तत्र तत्पदार्थत्वादित्यत आह, ‘प्रमाणश्चेति, ‘विधिसमभिव्या-
हतेति “इन्द्रमुपासीतेत्यादिविधिगोपीभूतेत्यर्थः, विधिगोपीभूतत्वञ्च

‘लोक इति राजादौ तत्प्रयोगस्यानियमादित्यर्थः । तर्हि तत्रैवोभयत्र
वा शक्तिरस्त्वित्यत आह, ‘गौततयैवेति, ‘विधीति, तथाच प्रत्यक्षन्यथा-

स्वाक्ष इत्यादिर्विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्ग-
पदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या “तत्सुखं
स्वःपदास्पदमिति श्रुतेश्चार्थवादादेव शक्तिग्रहः, न चेह
तथार्थवादः, किन्तु “इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादि स्ताव-
कत्वेन प्रवृत्तिपरमिति चेत्, न, “इन्द्रः सहस्राक्ष-

विधिप्रयोञ्ज्याकाङ्क्षेत्याप्यत्वं, ‘अर्थवाद एवेति, “इन्द्रः सहस्राक्ष-
इत्यर्थवादस्येन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वाश्रये योगार्थमर्थ्यादया सहस्र-
चतुर्विंशतिपुरुषस्याभेदबोधकतया इन्द्रत्वाश्रयाभेदेन हेतुना परम्प-
रया सहस्राक्षपुरुषे इन्द्रपदशक्तिसाधकत्वादिति भावः । यद्यपि
विधिसमभिव्याहृतार्थवादस्यापि न्यायनये प्रमाणतया विधिसमभि-
व्याहृतेति व्यर्थं, तथाप्युभयवादिषिद्धप्रमाणात्स्थापनाय तदुपात्त-
मिति ध्येयं । मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते, ‘अथेति, ‘प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येति
स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तत्वे बद्धवित्तव्ययायाससाधे यागादौ स्वर्गार्थि-
प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । ननु स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तत्वेऽपि यागा-
दिस्थले तस्य “यज्ञ दुःखेनेत्यादिसुखविशेषज्ञाचणिकत्वाच्च प्रवृत्त्यनु-
पपत्तिरित्यत आह, ‘तत्सुखमिति, ‘न चेहेति, ‘इह इन्द्रमुपासीते-
त्यादौ, ‘तथार्थवादः’ अर्थवादस्तथा, “इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य
इन्द्रपदशक्तिबोधकत्वमिति यावत्, ‘स्तावकत्वेनेति मन्त्रात्मकेषु सह-
स्राक्षाभेदरूपोत्कर्षभ्रमजनकत्वेनेत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिपरमिति मन्त्रोपा-

नुपपत्त्या अथग्रहं तस्य शक्तिग्राहकत्वमिति भावः । प्रामाण्यस्योभयसिद्धत्वाच्च
तदुक्तमित्यन्ये । ‘किन्त्विति, तथाच न शरीरिणी देवतेति तात्पर्यं ।

इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्याश्रुतौ बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपद-समन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां प्रवर्त्तकत्वात्^(१) । मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमु-

स्यविषयकप्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया महाजनप्रसिद्धपदादिन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रलाश्रये सहस्राक्षभेद-शब्दप्रमितावित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः, 'इन्द्र-पदेति इन्द्रलाश्रयाभेदेन हेतुना इन्द्रपदवाच्यत्वानुमानादित्यर्थः । नन्वस्य इन्द्रपदस्य सहस्राक्षेऽपि शक्तिसत्त्वापि "इन्द्रमुपासौतेत्यादौ इन्द्रपदं मन्त्रवाचकमेवेत्यत आह, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया महाजनप्रसिद्धपदसमभिव्याहारबलेनेत्यर्थः, 'प्रतीयमानमिति इन्द्र-पदवाच्यत्वेन प्रतीयमानं सहस्राक्षमित्यर्थः, 'अबाधितमिति उपास्य-त्वबाधरहितमित्यर्थः, 'तेषां' "इन्द्रमुपासौतेत्यादिविधीनां, 'प्रवर्त्त-कत्वादिति प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वसम्भवादित्यर्थः, तथाच किं वृत्त्य-कारेणेति भावः । ननु देवताया एवेष्टसाधनौभूतोपासनाविषयतया सहस्राक्षे तादृशोपासनाविषयत्वरूपमुपास्यत्वमेव बाधितं मन्त्रस्यैव देवतात्वेन सहस्राक्षे देवतात्वाभावादित्यत आह, 'मन्त्रेति, 'शशि-

(१) प्रवृत्तिपरत्वादिति क० ।

'बाधकं विनेति तथाच सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव शक्तियाह्निकेत्यर्थः । नन्वेवमपि सहस्राक्षदेवतायामिन्द्रपदशक्तियद् इत्ययुक्तं देवतायास्त्वचैतन्य-विषये सहस्राक्षस्य तद्भिन्नत्वनियमादित्यत आह, 'मन्त्रेति, आदिपदा-

दृश्य इति स्वामेन तथैव याज्ञिकानां देवताव्यव-
 हारत् । अपि च “श्रिवाय मां दद्यादित्यादिना
 देवतासम्प्रदानत्वश्रुतेः श्रिवादिषहस्रनाम्नां पर्यायत्वेन
 श्रुतेर्महाजनपरिग्रहेण प्रमाखत्वादाराधितदेवतायां

शेखरादीत्यादिपदाद्विषहस्रादिपरिग्रहः, ‘तथैव’ सहस्राच्च एव ।

केचित्तु ननु देवतैव इन्द्रपदवाच्या सहस्राच्चस्तु न देवता मन्त्रा-
 त्मकाचेतनस्यैव देवतात्वादिति कथं तस्येन्द्रपदवाच्यत्वमित्यत आह,
 ‘मन्त्रेतीत्याहुः ।

‘श्रिवायेति देवायेत्यर्थः, ‘सम्प्रदानमेति, न ह्यचेतनस्य सम्प्र-
 दानत्वमिति भावः । ‘श्रिवादिषहस्रनाम्नामिति, देवतावाचकत्वेन
 प्रसिद्धानामिति शेषः, यथाश्रुते श्रिवादिपदस्यैतावता चेतने प्रकृ-
 त्तिद्रावपि तस्य देवत्वादिश्रद्धा असङ्गतत्वापत्तेः, ‘पर्यायत्वेनेति अभिष-
 ग्गतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः, मन्त्रस्य ग्गत्वात् च पदभेदेन मन्त्रभेदा-
 च्छक्यतावच्छेदकैक्याभावेन पर्यायत्वं न स्यादिति भावः । ‘वरेति
 न च मन्त्रस्य वरदाहत्वमिति भावः । ‘देवताचैतन्यपञ्च इति^(१)

(१) देवताचैतन्य इति क० पुस्तकपाठः ।

दक्षिणहस्रादिसंग्रहः । ननु तत्र भाक्तः प्रयोग इत्यखरसादाह, ‘अपि चेति
 सम्प्रदानत्वं चेतनस्यैवेत्यर्थः । ननु इत्यायोदकमासिद्धतीतिवत् सम्प्रदानत्वं
 वैवक्षिकमादाय चतुर्धा न तु वास्तवसम्प्रदानत्वं स्वीकरविरहादिति यदि
 परो ब्रूयात् तदा दोषान्तरमाह, ‘श्रिवादेति पर्यायत्वमर्धैक्य इवेति

वरदातृत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेत्तर्नैव देवता । अर्थ
 देवताचेतन्यपक्षे तत्प्रतीतिरेव यागव्यापार इति
 नापूर्वसिद्धिरिति चेत्, न, प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य
 चाश्रुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये
 फलाहेतुत्वात् फलाहेतुस्थायिक्रतिव्यापारापेक्षायां
 साधवेन कृतिसमानाग्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् ।
 नानायागेष्वेकदाज्ञाने चैकदा सन्निधानं तद्बुद्धिविशेष-

देवताचेतन्याभावादेव यजदेवपूजायामिति यागस्य देवताप्रतीति-
 हेतुताबोधकशाब्दिकस्यतेरप्रमाणत्वाभ्युपगमादिति भावः । 'तज्ज-
 न्येति प्रीत्यनुभवजन्येत्यर्थः, 'स्वाविषय इति स्वाविषयाविषयकफला-
 हेतुत्वादित्यर्थः, 'व्यापारापेक्षायामिति व्यापारे कल्प्यमान इत्यर्थः ।
 नन्वेवमेकस्या एव देवतायाः कथमेकदा नानायागेषु सन्निधानं स्यात्-
 शरीरस्यावच्छिन्नपरिमाणवत्त्वादित्यत आह, 'नानेति, 'बुद्धिविशेष-
 इति तस्य तत्तत्कर्माविषयकबुद्धिविशेष इत्यर्थः । ननु बोधककोटि-
 भिरेकदावाहने देवतानां सार्वज्ञ्याभावात्कया प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानं ।

शब्दभिन्न एकोऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः, अन्यथा अनेकदेवताकल्पनापत्तिहेत्वपि
 बोध्यं । ननु उपचरितार्थैव श्रुतिः स्यादत आह, 'बाधकं विनेति ।
 निराकृतमपि प्रसङ्गान्तरेण श्रुते 'अथेति, 'साधवेनेति, बाधकं
 विनेति शेषः, 'तदुद्धीति । ननु' नरेन्द्रादेः सार्वज्ञ्याभावात् संयामादि-
 चासङ्गदशायां आराधककोटिभिरेकदाज्ञाने कथं ज्ञानमिति चेत्, न,
 अदृष्टविशेषस्मारितकिङ्गादिप्रतिसन्धानादित्येके । अदृष्टविशेषप्रत्यासत्त्या

एव प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ रा-
जसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिश्वेतन एव देवतात्वन्तु
तस्य नास्ति मानाभावात्, किन्तु देशनादेशितचतु-
र्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं देवतात्वमितीन्द्रायेत्यादिपदमेव

न चानुमानात्तज्ज्ञानं, तदपहे तद्वाप्यादेरपहादिति चेत्, न, आवा-
हनजन्यादृष्टविशेषस्मारितप्रत्येकपदार्थासंसर्गापहसहितमनसैव तद्वा-
नादिति भावः । वस्तुतस्त्वस्मन्मतेऽपि तन्मतवददृष्टविशेष एव फलसह-
कारीभूतावाहनेन अन्यतेऽप्यत एव विष्णवावाहनसङ्गतिरेवं प्रतिष्ठावि-
धावपीत्येव तत्त्वं । यद्यप्यश्वेतनस्य देवतात्वं निराकृतं, तथापि श्वेतनस्य
देवतात्वे मीमांसकोक्तबाधान्तरनिरासाय पुनराग्रह्यते, 'अथेति,
'श्रुतेः' इन्द्रत्वस्य श्रुतेः, 'इन्द्रादिः' इन्द्रादिपदवाच्यः, 'देवतात्वं' देवता-
पदवाच्यत्वं, 'देशनादेशितेति, 'निर्द्देश्यत्वं' चतुर्थ्यन्तनामोच्चार्यत्वं, तथाच
देशना वेदः तद्देशितं तद्बोधितं यच्चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं यच्चतुर्थ्यन्त-

अनन्यगत्या मनसैव तज्ज्ञानमित्यन्ये । 'अथेति, वरदाहृत्यमपि तस्यैव
न देवताया इति भावः । 'देशनेति, "आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं
दधीत्यादिना तद्धितेनाग्रदेः प्रकृत्यर्थस्य चतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं बोध्यत-
इति तत्र तत्र हविषि तस्य देवतात्वं । ननु सास्य देवतेति देवताधिकार्य-
त्वात् तद्धितस्य देवतात्वमित्यर्थः, तदुक्तं, "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन
वा पुनः । देवतासङ्गतिस्तत्र दुष्कलन्तु परस्परं" । इति, तथाच देवतात्व-
ज्ञाने तद्धितात्मकदेशनाप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ तु देशनादेशित-तद्भूटितदेवता-
त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत्, न, देवतैकदेशस्य तत्पदनिर्द्देश्यत्वमात्र-
त्वस्यैव तदर्थत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवृत्ते तद्धिते देशनादेशिततत्पदनिर्द्देश्य-

पदत्वविशिष्टं चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वं तद्देवतापदशक्त्यावच्छेदकमित्यर्थः, यादृशपदं चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वेन देशनया बोध्यते चतुर्थ्यन्तं सत् तादृशपदं देवतापदशक्त्यमिति तु फलितार्थः । न च कया देशनया इन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वं बोध्यत इति वाच्यं । “ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामाग्नेयं चरुं निर्व्वपेदित्यादौ “सास्य देवतेत्यर्थे विहितेन तद्धितेनैव चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वरूपदेवतात्वस्येन्द्रान्यादिपदे बोधनादिन्द्रान्यादिपदस्य स्मभावत्वादिति भावः । अतएवेन्द्रायाग्नेये इत्यादिपदमेव देवता न तु शक्राय वज्रये इत्यादिपदं शक्र-वज्रादिपदे चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वं वेदेनाबोधनात् । न चेन्द्राय स्वाहेत्यादिषुमुदाच एव देवता तस्य चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वं न वेदबोधितमिति वाच्यं । स्वाहेत्यादेस्सागमाचपरत्वेन देवतागन्तर्गतत्वात् । न च देवतार्थे विहितस्य तद्धितस्य देवतात्वमेवार्थः तच्च न चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वाच्चमपि तु देशनादेशितत्वविशिष्टमिति वाच्यं । विशिष्टस्यापि तद्धितार्थत्वे बाधकाभावात् साचवाद्विशे-

त्वरूपं तद्गृह्यत इति । न चैवं प्रकृत्यर्थस्य तद्धितादिना तथात्वबोधनात् तस्यैव देवतात्वं स्यादिति वाच्यं । शब्दात्मकस्यैव प्रकृत्यर्थाभ्युपगमात् । नन्वेवमपि इन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तं । न हि चतुर्थ्यन्तस्यैव तस्य तदन्तपदनिर्द्देश्यत्वं तेन बोध्यत इति चेत्, अत्राहुः, अर्थोपहितशब्दस्य देवतात्वमिति मते देशनादेशितं यस्य तत्पदनिर्द्देश्यत्वं तदर्थोपहितचतुर्थ्यन्तपदमेव देवतेत्यर्थः, एवञ्च यद्यप्यर्थस्यापि देवताशरीरान्तर्भावस्तथापि विशिष्टस्याचैतन्यं चतुर्थ्यन्तपदस्यैव प्राधान्याच्चेन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तमिति मन्तव्यं । यदा अर्थस्य उपलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तद्योक्तं, एतेन तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्क-द्वार्षेयदेवतागामनधिकारइत्युक्तं, तत्र

अमात्रस्यैव तद्धितार्थत्वाच्च, एवञ्च “ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्याथानि-
 त्यादौ चतुर्थ्यन्तयोश्चार्थेन्द्रपदकरणकाभिन्नदधियागोऽमावास्यार्था
 भवतीत्यन्वयबोधः । अत्र ‘निर्दिष्टत्वं’ स्वरूपत्वं, तथाच देशनादे-
 शिता या चतुर्थ्यन्तता तद्विशिष्टपदत्वं देवतात्वमित्यर्थः, घटाद्येत्यादौ
 घटादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वेऽपि वा चतुर्थ्यन्तता न वेदबोधि-
 तेति नातिप्रसङ्गः, केवलेन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वाभावादेव
 नातिप्रसङ्गः, एवमैन्द्रमित्यादौ तद्धितस्य चतुर्थ्यन्तत्वमर्थः, चतुर्थ्य-
 न्नेन्द्रपदकरणकाभिन्नी दधियाग इत्यन्वयबोधः । न च यथातथा-
 र्थाऽस्तु सर्वेषु धृतिः स्मारेत्यादौ प्रथमान्ते धृत्यादिपदेऽव्याप्तिः
 चतुर्थ्यन्तत्वाभावादिति वाच्यं । चतुर्थीपदेन चतुर्थ्यर्थकपदस्याभिधा-
 नात् धृतिः स्मारेत्यादौ चतुर्थीनिषेधात् प्रथमाया एव चतुर्थीस्मा-
 नाभिषिक्ततया इन्द्राय स्मारेत्यादौ चतुर्थ्या इव तस्या अण्युद्देश्यता-
 र्थकत्वात् धृतिपदेन्द्रपदादेश्ये न चेतनवाचकत्वं । वस्तुतस्तु चतुर्थ्यन्तत्वं

तिरस्त्रां विशिष्टान्तःसंज्ञाविरहात् पङ्क्तौ प्रचरखविरहात् तिष्ठो वृष्टि-
 ऋति-वाचः आर्षेया ऋभियोग्याः खखविभये विमुखा तेषामन्ध-बधिर-
 मूकानामवेक्ष्य-श्रवणोच्चारणाशक्ततया युक्तोऽनधिकारः, देवतानामन्ध-
 त्वन्तविदुषीणां कथमनधिकार इति पूर्वपक्षस्तदचैतन्ये न घटेत घटादि-
 वदप्रसङ्गात् । किञ्च देवतानामचैतन्ये आवाहनमन्मानर्थकं बौद्धस्य
 श्रादीरस्य वा सन्निधेरसम्भवात्, एवञ्च तीर्थेषु देवतानां निम्बसन्निहित-
 त्वादावाहनबाध इति यदुक्तं तद्विरुद्धीतेत्यादिनिरवकाशं वेदितव्यं विश्वे-
 ष्वणीभूतार्थस्य चैतन्यभावात् सर्वस्योपपत्तेः, धृतिहोमादावर्थतश्चतुर्थ्या-
 ऊहनमन्वया स्मारेति न स्यात् घृत्वादेर्न देवतात्वमित्यप्याहुः । चतुर्थ्यन्त-
 त्वेन चतुर्थ्यर्थकत्वं विवक्षितमित्यन्ये । केचित्तु देशनादेशितं यत्र चतु-

देवता, अतश्चाग्निप्रकाशकमन्त्रेणाग्निप्रकाशनाम-
न्तरं अग्नय इति नियमतो हविस्त्रागो न पर्याया-
यान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्राग इन्द्रनिष्ठकि-
ञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रिय-

वैज्ञानिकं तथाच धृतिः स्नाहेत्यादौ चतुर्था ऊहनाभाष्याग्निः ।
अतएव भूः स्नाहेत्यादौ कृत्तचतुर्थीकेऽपि नाष्याग्निः । न चैव-
मचेतनस्य देवतात्वे तिर्यक्पशु-द्वार्षेयदेवतानामनधिकार इति
सूत्रेण तिर्यक्स्वप्नान्ध-वधिर-मूकदेवतानां विहितकर्माधिकारनिषे-
धोऽसङ्गतः देवताया अचेतनत्वेन तत्र कर्मकर्तृत्वस्याप्रसक्तत्वादिति
वाच्यं । तत्र देवतापदस्य सप्तस्नाहादिपरतया भाक्तत्वादिति
दिक् । ‘अतएवेति यतएव देशनादेशितत्वं विशेषणमत एवेत्यर्थः,
‘अग्निप्रकाशकमन्त्रेणेति अग्नये स्नाहेति मन्त्रेणेत्यर्थः, ‘अग्निप्रकाश-
नामन्तरमिति अग्नेरुद्देश्यताप्रतिपादनानन्तरमित्यर्थः, ‘अग्नय इतीति
अग्नये इत्यनेनेत्यर्थः, ‘न पर्यायान्तरेणेति न वक्तव्य इत्यादिनेत्यर्थः,
देवतोद्देश्यानन्तरमेव हविस्त्रागविधानात्तस्य च देवतात्वविरहादिति
भावः । देवतायाश्चैतन्यमनुमानेन बाधयति, ‘न चेति, ‘किञ्चि-
दिति, पञ्चधर्मतावन्नात् स्नामित्यस्य प्रीतेर्त्वा सिद्धिः उभयमपि

अन्तपदनिर्देश्यत्वमुच्चार्यत्वं तत्तथा एवचेन्द्रायेत्युच्चार्यं दद्यादिति वेदेव
बोधनात् तत्र साक्ष्यममं । न च पिबन्त्य इत्युच्चार्यं दद्यादित्यादावति-
प्रसङ्गः, तादृशवेदाभावादित्याहुः । ‘न चेति, ‘इन्द्रपदं देवतापरं, स च
जन्मः स-स्नामिभावः सम्बन्ध इति देवताचैतन्यमिति भावः । ‘तत्-
स्वरूपेति, घटोत्पत्तये क्रियमाणे दद्याद्यापारादौ स्नामिचारादाह, ‘सत्सन्तं,

माणात्वात् ब्राह्मणाय दानवदिति वाच्यं । अप्रयोजक-
त्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च । इन्द्राय

देवताया अचेतनत्वे न घटत इति परिशेषाद्देवताचैतन्यसिद्धिरिति
भावः । यद्यपि तन्मतेऽपि इन्द्रचेतन एवेति सिद्धसाधनं, तथापि
पक्षे साध्ये च इन्द्रपदं देवतापरं, देवतात्वन्तु देवतापदग्रन्थत्वं तेनो-
भयमतसाधारणदेवतात्वनिर्व्वचनाग्रन्थत्वेऽपि न क्षतिः । न च तन्मते
इन्द्राद्येत्यादिपदस्यैव देवतात्वेन इविस्त्यागस्य देवतोद्देशकत्वमेवा-
सिद्धं इन्द्रादेचेतनस्यैव इविस्त्यागोद्देशकत्वादिति वाच्यं । इन्द्रादि-
वदचेतनमन्त्रस्यापि तन्मते उद्देशकत्वाददोषः । 'तत्स्वरूपेति देव-
तास्वरूपपाजनकत्वे सति देवतोद्देशेन क्रियमाणत्वादित्यर्थः, यत्तज्ज्ञां
सामान्यतोव्याप्तिः तेन तन्मते न साध्यासिद्धिः न वा वृष्टान्ते साध्य-
साधनवैकल्यं, घटोद्देशेन क्रियमाणे दण्डादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तं, 'क्रियमाणत्वं' शिष्टैः क्रियमाणत्वं, तेन भ्रमेषु क्रियमाणे न
व्यभिचारः । 'तदर्थत्वेनेति तद्गतफलसार्थित्येत्यर्थः, इविस्त्यागस्य
स्वनिष्ठस्वर्गादिफलसार्थित्यैव क्रियत इति पक्ष एव साधनाव्यापकत्व-

'क्रियमाणत्वं प्रमाप्रयोज्यकृतिविषयत्वं । शिष्टैरिति च विशेषणमतो
न भ्रमेषु क्रियमाणे व्यभिचारः, सामान्यव्याप्त्यभिप्रायकमिदमिति न
तन्मते साध्याप्रसिद्धिः । न वा वृष्टान्ते साध्यवैकल्यं । न चोभयमते
नैकं देवतात्वमनुगतं, देवतापदवाच्यत्वेनानुगमादित्याहुः । ननु निर-
पाधित्वमेव विपक्षबाधकमित्यत आह, 'तदर्थत्वेनेति तन्निष्ठफल-
जननायेत्यर्थः । अयन्तु स्वनिष्ठफलजननाय क्रियत इति भावः । कथं
तर्हि तार्थ्यं चतुर्थीत्यत आह, 'इन्द्रावेति, साधनेन विशेषणोभूतार्थ-

स्वाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थीं किन्तु स्वाहादिपद-
योगे उपपदविभक्तिरेव अन्यथा “नमः-स्वस्ति-स्वा-
हेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् । मैवं । चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यव-
हारात्^(१) । अग्नये कथ्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रस-
ङ्गात् “इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपासीते-
त्यादिविधिसमभिव्याहारेण एकवाक्यतया तस्यैवोपा-

मिति भावः । ननु देवाय स्वाहेत्यादौ तादर्थ्यचतुर्थ्यैव देवतायाः
स्वामित्व-प्रौत्त्यादौ मानं स्वाहापदार्थं त्यागे तन्निष्ठफलजनक-
त्वस्य तादार्थ्यचतुर्थ्यर्थत्वान्तथाच परिशेषाद्देवताचैतन्यसिद्धिरित्यत-
श्चाह, ‘इन्द्राय स्वाहेति देवाय स्वाहेत्यर्थः, ‘उपपदविभक्तिरिति उप
समीपवर्ति पदं उपपदं, तद्योगादिभक्तिरित्यर्थः, अन्यथा तादर्थ्य-
चतुर्थीसूत्रवैयर्थ्यात् सूत्रे स्वाहापदवैयर्थ्यात् । ‘देवतात्व इति देवता-
पदवाच्यत्व इत्यर्थः, बाधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, ‘चतुर्थीमिति,
‘व्यवहारात्’ अभेदव्यवहारात् । ननु तच्चेन्द्रपदं इन्द्रायेतिपदे भाक्त-
मित्यत आह, ‘अग्नय इति । ननु कथ्यवाहनपदस्य चतुर्थ्यन्ततथोच्चार्यत्वं
चतुर्थ्यन्तत्वं वा न वेदबोधितमतो न कथ्यवाहनायेति पदं देवते-
त्यत आह, ‘इन्द्र इति, ‘एकवाक्यतयेति मिलित्वा सहस्राक्षाभिश्चेन्द्र-

(१) व्यवहारदर्शनादिति ख० ।

स्यैव देवतात्वमित्याशयेनाह, ‘चतुर्थ्यन्तेति, तर्हि विभेद्यमात्रस्यैव तद्यत्त्व-
मस्त्वित्यत आह, ‘चतुर्थीमिति, ‘देवताद्वयेति । अथास्मिन् इविधि

स्यत्वात् “शिवस्वप्नाददीतेत्यत्र महादेवमुद्दिश्य त्यक्ते-
ऽपि शिष्टानां शिवस्वप्नेन व्यवहाराच्च । अग्नय इति
पदेन नियमतस्यागश्रुतिबोधितत्वेन तथा त्यागस्य

सुपासीतेत्यन्वयबोधजनकतया इन्द्रपदस्य सहस्राक्षे तात्पर्यं प्राहकतया
वेत्यर्थः, ‘तस्यैवेति चेतनस्य सहस्राक्षस्यैवेत्यर्थः, उपास्यत्वे देवतात्व-
भावश्चकं तेन विना तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु देवतात्वाभा-
वेऽप्युपास्यत्वं वाचनिकमित्यत आह, ‘शिवस्वप्नमिति देवस्वप्नमित्यर्थः,
‘महादेवमिति, शरीरिणमिति शेषः, ‘शिवस्वप्नेन’ देवस्वप्नेन, इदमुप-
स्यणमचेतनस्य स्वप्नासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अग्नय इति पदस्य
देवतात्वाभावे कथं तेनैव नियमतो हविस्स्याग इत्यत आह, ‘अग्नय-
इतीति, ‘श्रुतिबोधितत्वेनेति अग्नये इत्युच्चार्य्यं दद्यादिति श्रुतिबोधित-
त्वेनेत्यर्थः, ‘तथा त्यागस्य’ तथा त्यागस्यैव । न च चेतनस्यैव देवतात्वे
आकाशाय स्नाहेत्यादावाकाशादेः कथं देवतात्वं श्रूयत इति वाच्यं ।
तदधिष्ठातृपरत्वादाकाशादिपदस्य । न च चेतनस्य देवतात्वे देवाव
स्नाहेत्यादौ तादर्थ्य एव चतुर्थीसम्भवात् स्नाहाद्योगे चतुर्थ्यनु-
प्रासनवैयर्थ्यमिति वाच्यं । तादर्थ्याविवक्षायां चतुर्थीविधायकत्वा-

चतुर्थ्यन्तपदनिर्देशतया विशिष्ट एव देशनया देशित इति कथ्यवाहनत्व-
विशिष्टाभिरेव देवतेति चेत्, न, विशेषणचतुर्थीवैयर्थ्यापत्तेः । विशिष्ट-
देवतात्वेऽपि तत्प्रयोगो देशनानुरोधादिति चेत्, तर्हि सापि चतुर्थी
देशनादेशितैवेति देवताद्वयापत्तिरेवेति वदन्ति । ‘शिवस्वप्नमिति, अचेतनस्य
स्वप्नमित्वासम्भवादिति भावः । न च देवताभिन्नं शिवमादाय तदुपपत्तिः, तथापि
देवतास्वमित्वात्प्रागतेः । न आकाशादेरचेतनस्य कथं देवतात्वमिति वाच्यं ।

फलहेतुत्वात् । न च वीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यं । वीजाक्षराणां चतुर्थ्यन्तत्वानियमात् । तदप्रतीतावपि मन्त्रप्रकाशित-शशिग्रेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याञ्चि-कानां व्यवहारः वीजाक्षराणां हविस्त्यागभागित्वेना-नुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां माना-त्वात् अननुगमेन शिवपदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च । न च मूर्त्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तवापि न शक्तिग्रह इति वाच्यं । वाच्यादिना भिन्नशरीरेषु

दिति भावः । वीजाक्षराण्येव देवताः शिव-महादेवादिपदशक्तिरपि तत्रैवेति मीमांसकैकदेशिमतं निराकरोति, 'न चेति । ननु चतुर्थ्य-नवीजाक्षरत्वं न लक्ष्यमत आह, 'तदप्रतीतावपीति वीजाक्षरा-प्रतीतिदश्यायामपीत्यर्थः, 'तत्रैव' शशिग्रेखराद्युपेत एव । ननु तत्र देवताव्यवहारो भाक्त इत्यत आह, 'वीजेति, 'हविस्त्यागभागित्वेनेति हविर्भिष्टत्यागजन्यफलरूपकत्वेनोद्देश्यत्वाभावादित्यर्थः, तादृशोद्दे-श्यस्यैव देवतात्वनियमादिति भावः, तत्र फलं खल्वं । ननु तादृशो-द्देश्यस्यैव देवतात्वमिति नियमे मानाभाव इत्यत आह, 'शिवस्येति, 'शिवपदेति, देवतापदेत्यपि बोध्यं, 'न शक्तिग्रहः' न शिवपदशक्ति-

तदधिष्ठातृत्वेनस्यैव देवतात्वात् । तदेकदेशिमतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति । नन्वेकदेशिगो न तत् देवतालक्ष्यमत आह, 'तदिति, तस्य च भाक्तत्वे मानाभावादिति भावः । 'शिवपदेति, नानार्थत्वकल्पने

वैश्वानरवृत्तवृत्तजातेरदृष्टविशेषोपपत्तौ तत्त्वस्य वानुग-
तत्वात् अदृष्टभूतस्य चेश्वरस्य न देवतात्वं, ईशानस्य

ग्रहः, 'शिवत्वजातेरिति । न च शिवशरीरस्य तेजसत्व-पार्थिवत्वा-
दिनामारूपताश्रवणाच्चेका जातिः सम्भवतीति वाच्यं । तावता
पार्थिवत्वादिध्यायजातिचतुष्टयस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि वीजाक्षरा-
पेक्षया सूक्ष्मादिति भावः । ननु नागार्त्तमयशिवशरीरे शिवत्व-
जातौ मायाभावः इदानीमपि बलेरिच्छत्वापत्तेश्च बलित्वमादाय
शास्त्रार्थप्रसङ्गात् अदृष्टशरीरमादायोपपत्तेश्चादित्यत आह, 'अदृ-
ष्टेति, अदृष्टस्य विशेषोविजातीयत्वं तदुपपत्तौ तत्त्वं, परतोऽदृष्टानु-
पगमेऽपि वारणादीनामदृष्टविशेषमादाय लक्षणाप्रकृतिः बलेसेत्त-
तादशायां अदृष्टशरीरं तदवस्थमिति शोक्तदोष इति भावः ।

केचित्तु पतितब्राह्मणे ब्राह्मणत्वस्यैव बलेरपीच्छत्वमिदानीमस्यैव
व्यवहाराभावस्याधिकारविशेषविश्रुतिप्रयुक्त इत्याहुः ।

ननु दृष्टोपपत्तौ तत्त्वं शरीरवृत्ति न त्वात्मवृत्ति तथाच परमा-
त्मनो ब्रह्मणः कथं शिवत्वप्रवाद इत्यत आह, 'अदृष्टेति अदृष्टा-
नुपपत्तौ तत्त्वस्यैव, 'ईश्वरस्य' परमात्मनः, 'न देवतात्वं' न शिवत्वं ।
ननु वैश्वानरः शिवइति कोषविरोध इत्यत आह, 'ईशानस्येति,
गौरवादिति भावः । ननु नागार्त्तरूपशिवे एकजातौ मायाभावः भावे वा
वीजाक्षराणामेव तथा अनुगमोऽस्त्वित्यत आह, 'अदृष्टेति, 'विशेषो जातिरूप-
इत्यनुगमः । न चेन्द्रपदे तथात्वाद्विदानीन्तनैतद्व्यवहारापत्तिः, उत्तरकाशोक्त-
अदृष्टशरीरस्यैवावृत्तौ तत्त्वस्यैव तत्त्वं तच्च तद्व्यवहारादित्येवमिति दिक् । 'ईश-
रस्येति, अदृष्टत्वात् तस्य इविरसम्भवात्तथाच वापीश्वराणाञ्छक्तिः सागौ-

तद्भिन्न एव, तस्मान्मन्त्रकरणकहविस्व्यागभागित्वेनो-

‘तद्भिन्न एव’ परमात्मभिन्न एव, ईशानत्वस्य शरीरवृत्तित्वादिति भावः । ‘मन्त्रकरणकेति मन्त्रकरणकहविस्व्यागोद्देश्यत्वमित्यर्थः, ‘हविःपदं स्वरूपकथनं, हविःपदस्य द्रव्यसामान्यपरतयाऽव्याप्तिविरहेऽपि व्यर्थत्वात्, उद्देश्यत्वञ्च यादाकादाचित्कं याच्ञां तेनोद्देश्यताविरहदशायामपि न देवतात्वविरोधः हविस्व्यागानुद्देश्यदेवे च भावाभावः अनन्तसंसारे चाश्रिकानामप्यनन्तत्वात् । न च यदाकदाचिदुद्देश्यत्वस्य देवतात्वरूपत्वे इन्द्राद्यात्मन इन्द्रादिशरीरानवच्छिन्नतादशायामपि देवतात्वापत्तिरिति वाच्यं । इन्द्रादिशरीरस्यैवोद्देश्यत्वादेवतात्वाच्च आत्मव्यावृत्तौद्देश्यताया सञ्चणघटकत्वात् कदाचित् कस्यचिदात्मन उद्देश्यत्वेऽपि न क्षतिः । न चैवं देवतायाश्चेतनत्वापत्तिरिति वाच्यं । अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाधारतया शरीरस्यापि चेतनत्वात् । न चैवं गथाश्राद्धादौ मुक्तस्य पित्रादेर्देवतात्वप्रसङ्ग इति वाच्यं । इष्टत्वादिति भावः । ह्यस्ततो ‘मन्त्रकरण-

ज्ञानाय तस्यैव तद्भिन्नस्य देवतात्वसम्भवात् । ‘मन्त्रेति मन्त्रप्रयोज्यहविःसम्बन्धवत्त्वेनोद्देश्यत्वमित्यर्थः, हविःपदञ्च त्यागकर्म्मत्वं, तदुपादानञ्च तादृशसर्गसम्बन्धवत्त्वेनोद्देश्यतया त्यागकर्म्मत्वंतिथ्याप्तिवारणाय । न चैवमपि प्रतिग्रहीतुः कोऽदादिति मन्त्रप्रयोज्यघृतादिसत्त्वसम्बन्धवत्त्वेनोद्देश्यतया देवतात्वापत्तिः, त्यागकर्म्ममन्त्रप्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । न चोद्देश्यपदं व्यर्थं, पार्वणादौ पित्रादेर्देवतात्वाभ्युपगमेऽपि तत्पत्त्या अपि देवतात्वापत्तिः, ‘न बोधिज्ञः पृथग्दशार्द्रित्यादिना तस्या अपि तत्र तादृशहविःसम्बन्धप्रतिपादनात् । न चैवं श्रद्धापित्रादेरपि देवतात्वेन तत्र मन्त्रप्रयोज्य-

हेश्यत्वं देवतात्वं, अन्येषां हविःसम्बन्धे मन्त्रस्याहेतु-
त्वादिति ।

क्वचिच्च वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः, यथा यवमयश्चूर्भ-

केत्यस्य व्यावृत्तिमाह, 'अन्येषां हविःसम्बन्ध इति ब्राह्मणानुद्देशक-
द्रव्यत्याग इत्यर्थः, तथाच ब्राह्मणादावतिथ्याग्निवारणाय 'मन्त्रकर-
णकत्वं त्यागविशेषणं, "इन्द्राय स्नाहेत्यादेरेव मन्त्रत्वादिन्द्रादौ
स्नाहणसङ्गतिः, प्रेतश्राद्धकरणीभूतस्य च न मन्त्रत्वमतो न प्रेतस्य
देवतात्वं । अस्य वा तस्यापि देवतात्वं प्रेतपदोन्नेहस्य वाचनिकः, एवं
कन्यात्यागादावपि "कोऽदादित्यादिमन्त्रस्य प्रतिपद्यीदृषपठनीयत्वेन
न करणत्वमतो जामाचादेर्न देवतात्वं, शूद्रादेश्च नमःपदस्यैव
मन्त्रत्वात् पार्ष्ण्ये तत्पिचादेर्देवतात्वं, तत्प्रेतश्राद्धे तु नमःपदस्य
मन्त्रत्वातिदेश इति भावः ।

अर्थवादस्य शक्तिपाहकत्वं व्युत्पाद्य प्रसङ्गादाक्यशेषस्यापि शक्ति-
पाहकत्वं व्युत्पादयति, 'क्वचिच्चेति, 'वाक्यशेषादिति वाक्यशेषसह-

त्वाभावादव्याप्तिः, तस्य देवतात्वागभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तच्चातीव-
हविःसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । प्रेतस्यैव देवतात्वमिष्टमेवेत्येके । तदन्वयेन
विशेषणान्न तत्रातिथ्याग्निरित्यपरे । ननु नात्मनि देवतात्वं शरीरान्तर-
वच्छिन्नत्वदशायामतिप्रसङ्गात् किन्तु शरीरे तथाचात्मन्यतिथ्याग्निरिति चेत्,
न, तथात्वे उद्देश्यत्वेनैव तद्वारण्यात् देवतामुद्दिश्य हविःस्थागात् । वस्तुतस्य
विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वं देवतात्वश्चेति नोक्तदोष इति दिक् । 'अन्येषामिति,
उत्सर्गत इति शेषः ।

'वाक्यशेषादिति, प्रयोजकत्वे पक्षमी, तेनार्थस्ववहाराच्छक्तिग्रह-
इत्युपसंहारेण च विरोधः । 'शूकरस्येवेति, उपपन्नञ्चं तत्, यवेनेव चङ्कु-

वति वाराही चोपानत् वैतसे कटे प्राजापत्यं चहं
चिनोतीत्यथ यव-वराह-वैतसशब्दाः किं कङ्गु-वायस-
जम्बूनां वाचकाः, उत दीर्घशूक-सूकर-वञ्जुक्षानामिति
श्लेषार्थव्यवहारदर्शनाद्विप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यव-
सायात् तत्पदे प्रामाण्यानिश्चये व्यवहाराद्युत्पत्तिः,

कृतव्यवहारादित्यर्थः, यथाश्रुते स्वर्गादिपदेऽपि विधिवाक्यश्रेणी-
भूतादेव शक्तिग्रह इति पृथगुपादानासङ्गतेः 'आर्य्यव्यवहारात् शक्ति-
ग्रह इति वक्ष्यमाणपक्षेण विरोधापत्तेरिति श्रेयं । अथ भीमांसक-
शब्दं प्रमाणमाह, 'वधेति यस्मादित्यर्थः, 'वाराही चेति वराह-
वर्षनिर्दिष्टता चेत्यर्थः, 'वैतसे कट इति वैतसत्वचा निर्दिष्टे कटे
प्राजापतिदेवताकं द्रव्यं स्थापयतीत्यर्थः, 'कङ्गुः' सस्यविशेषः, काङ्ग-
इति यस्य प्रसिद्धिः, 'वायसः' काकः, 'जम्बुः' वृक्षविशेषः, याम् इति
यस्य प्रसिद्धिः, 'दीर्घशूकः' यवः, 'वञ्जुसः' जलजोवृक्षविशेषः,
वयसा इति यस्य प्रसिद्धिः, 'श्लेषार्थ्येति कङ्गादौ श्लेषव्यवहारस्य
दीर्घशूकादौ आर्य्यव्यवहारस्य दर्शनादित्यर्थः, 'विप्रतिपत्तौ' शक्ति-
संग्रहे, 'मुख्यार्थानध्यवसायात्' मुख्यार्थनिश्चयाभावात् तत्तदर्थं शक्ति-
निश्चयाभावादिति यावत्, 'तत्पदे प्रामाण्यानिश्चय इति यवा-
दिपदे तत्तदर्थप्रमाजनकत्वानिश्चय इत्यर्थः, तत्तदर्थाधिगम एव
तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । इदञ्च व्यवहारादेव
द्युत्पत्तौ हेतुः, तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चय इति व्यवहारं विना-
पनेनेव द्युत्पत्तिसम्भवादिति भावः । 'व्यवहाराद्युत्पत्तिः' इतर-

स चाविशिष्टः पिकादिपदेषु श्लेष्मव्यवहाराद्भुत्पत्तेः
 शूकरस्येव चर्मणा काकस्याप्युपानहोः सम्भवादिति
 पूर्वपक्षे “वसन्ते सर्व्वसस्त्रानां जायते पचशातनं ।
 मोदनमानाः प्रदृश्यन्ते यवाः कश्चिश्शास्त्रिनः” ।
 “वराहं गावोऽनुधावन्ति” । “अम्बुजो वेतसः” । इति

व्यवहारादेव व्युत्पत्तिः, यवादिपदे वाच्येति शेषः । ‘अविशिष्टः’
 उभयत्राविशिष्टः, तथाच तस्मादपि नागृहीताप्रामाण्यकशक्तियह-
 सम्भव इति भावः । यद्यपि व्यवहारस्योभयत्राविशिष्टत्वेऽपि नानार्थ-
 न्यायेनोभयत्रैव शक्तियहसम्भवस्तथाप्यन्याथस्यानेकार्थत्वमिति न्याये-
 नानेकार्थत्वाभावनिस्यवाज्ञोभयत्र तादृशशक्तियहसम्भव इति इदं ।
 ननु श्लेष्मव्यवहारो न शक्तियहक इत्यत आह, ‘पिकादीति,
 ‘श्लेष्मव्यवहारात्’ श्लेष्मव्यवहारादपि । ननु काकेनोपानहोरसम्भवा-
 देव वराहपदस्य शूकरे शक्तिनिश्चयः एवं जम्बुना कटासम्भवादेव
 वेतसपदस्य वज्जुले शक्तिनिश्चय इत्यत आह, ‘शूकरस्येवेति, ‘काक-
 स्त्रापीति, चर्मणेति शेषः । ‘उपानहोरिति षष्ठीद्विवचनं । इदमुप-
 षाचं वज्जुसवस्त्रलेनेव जम्बुस्त्रलेनापि कटासम्भवादित्यपि बोधं ।
 ‘इति पूर्वपक्ष इति, यवमयस्यदर्भवतौत्यादावित्यादिः, ‘पचशातनं’
 पचग्रन्थं, ‘मोदमाना इति कश्चिश्शास्त्रिनो मोदमाना ये तिष्ठन्ति
 ते यवपदवाच्या इत्यर्थः, “कश्चिश्ं शस्त्रमञ्जरौ,” ‘वराहं गावो-
 ऽनुधावन्तीति, ‘अनुधावन्ति’ सदृशीकुर्वन्ति, वराहपदवाच्यंसदृशा-
 गाव इत्यर्थः, गोसदृशो वराहपदवाच्य इति फलितार्थः, ‘जम्बु-

वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी श्लेषप्रसिद्धिः स्मृतिरिव
वेदविद्वद्वा हेयेति निरस्तायां श्लेषप्रसिद्धौ निष्प्रति-
पक्षार्थव्यवहाराच्छक्तिग्रहः । ननु वाक्यशेषात् शूक-

इति, वृष इति शेषः, 'वेतसः' वेतसपदवाच्यः, 'वाक्यशेषेति यवमघ-
सर्भवंतीत्यादिवाक्यशेषेत्यर्थः, 'वेदविरोधिनीति वेदबोधितार्थ-
विद्वद्धार्षाधिकेत्यर्थः । यद्यपि वेदस्य दीर्घशूकादिशक्तिग्रहप्रयो-
जकत्वमात्रं न तु कङ्गादिशक्तिविरहबोधकत्वं नानार्थत्वेनाप्युपपत्ते-
रिति श्लेषप्रसिद्धेः कुतो वेदविरोधित्वं, तथापि उक्तक्रमेण नाना-
र्थताभावनिस्यद्ये सति तत्सहकारेण दीर्घशूकादौ शक्त्यभावसाधकतया
श्लेषप्रसिद्धेर्येदविरोधित्वमिति भावः । 'स्मृतिरिवेति वेदविद्वद्वा
स्मृतिरिवेति योजना, 'हेया' वस्त्वसाधिका, 'निरस्तायां श्लेष-
प्रसिद्धाविति श्लेषप्रसिद्धिविषये कङ्गादौ शक्त्यभावज्ञाने सतीत्यर्थः,
'शक्तिग्रहः' दीर्घशूकादावेव यवादिपदानां शक्तिग्रहः, इति
मीमांसकसिद्धान्त इति शेषः । यथाश्रुते पूर्वपक्ष इत्यस्यानन्वया-
पत्तेः । न च श्लेषप्रसिद्धिगिरासे वाक्यशेषादेवाऽऽहोताप्रामाण्यक-
शक्तिग्रहसम्भवात् किमार्थव्यवहारेणेति वाच्यं । उपायान्तरस्य

नापि धरोः वज्रजवल्कलैरिव जम्बुवल्कलैरपि कटस्य सम्भवादित्यपि प्रसूयं ।
वेदविद्वद्वेति, यद्यपि वेदस्य दीर्घशूकादिशक्तिग्रहप्रयोजकत्वमात्रं न तु
कङ्गादिशक्तिविरहबोधकत्वं तथाच नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेर्न वेदविरोधः,
तथाप्यन्वायज्ञानेकार्थत्वमिति निश्चये वेदस्य वक्ष्यत्वात् तत्सहकृतार्थ-
व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमिति विनिगमकमुक्तमिति तात्पर्यं । 'नन्विति,

रादिषु तात्पर्यनिश्चयो न शक्तिनिर्वायकः काकादि-
सदृशतया शूकरादौ प्रयोगस्य गौण्यादिनापि सत्त्वा-
दिति चेत्, न, शूकरादौ तात्पर्यवच्छक्तेरपि निश्च-
यात् । तथा हि यद्यप्यनादिप्रयोगयोगिता न शक्ति-
नियता वैदिकगौण्यादिना व्यभिचारात् तथापि
शक्तिरनादिप्रयोगनियता अतो वराहशब्दस्यानादि-

उपाकात्तराशूकत्वादिति इदं । 'तात्पर्यनिश्चय इति "वाराहो
श्लेषादित्यादौ वराहपदादेः शूकरादौ तात्पर्यनिश्चय इत्यर्थः,
सत्त्वात् वाच्यत्वे च वा इत्यादेर्वादिपदतात्पर्यविषय इत्यर्थे इति
शब्दः । ननु उक्तिं विना तात्पर्यज्ञानमात्रात् कथञ्चन्यस्योप-
दक्षत इति, 'काकादौति, 'शूकरादौ प्रयोगश्चेति, "वाराहो
श्लेषादित्यादौ शूकरादेरन्वयोपलक्ष्यार्थः । तात्पर्यपादकत्वमेव
भूयेत्य उपाधत्ते, 'शूकरादादिति, 'तात्पर्यवदिति "वाराहो
श्लेषादित्यादौ वराहपदादेश्च तात्पर्यवदित्यर्थः, 'अनादिप्रयोगयो-
नितेति, तात्पर्यविषयतासम्बन्धेन अन्यज्ञानान्वयतत्पदव्याख्या,
'न शक्तिनिश्चयता' न तत्पदशक्तिनिश्चयता, 'शक्तिः' तत्पदशक्तिः,
'अनादिप्रयोगनियता' उक्तसम्बन्धेन अन्यज्ञानान्वयतत्पदव्याख्या,
वैचादौ च वैचादिपदस्य न शक्तिः किन्तु आधुनिकशब्देत इति
वैचादिपदस्य भगवदनुचरितत्वेऽपि न शक्तिरिति भावः । 'वराह-

श्लेषादित्यादौ वराहपदादेश्च तात्पर्यवदित्यर्थः । 'शक्तिरिति शब्द-
नियतवैचादिपदशक्तिनिश्चयवदित्यर्थः । 'वराहशब्दादिति, न च शक्तिप्र-

प्रयोगयोनिता शक्तिश्च कावे कल्प्येति गौरवं शूक-
रत्वेऽग्रादिषेदसम्बन्धात् प्रयोगोऽग्रादिसिद्ध एव शक्ति-
मात्रं कल्प्यत इति साधयमित्यग्रादितात्पर्यात् शूकरे
शक्तिरेव । अथ काकवत् शूकरोऽप्यसदृश एव सुस-
हृशश्च गवदादेः सत्त्वत् कवचित् सादृश्यं काक-
स्याप्यस्तीति चेत्, न, काक-शूकरयोर्वराहशब्दाद्-
बुद्धिस्थत्वेऽनयोः को वाच्य इति जिज्ञासानुरोधात्

शब्दश्चेति अग्रादिवराहपदबोधितेत्यर्थः, 'अग्रादिषेदसम्बन्धादिति
'काराहो बोधानदित्यग्रादिषेदसत्त्वादित्यर्थः, 'प्रयोगोऽग्रादिषिदु-
हवेति तात्पर्यविषयसम्बन्धेवावाहितेन सिद्धौ वराहपदप्रयोगो-
ऽप्येवेत्यर्थः, 'अग्रादितात्पर्यादिति अग्रादिवराहपदस्यार्थादित्यर्थः,
'शक्तिरेव' वराहपदस्य शक्तिरेव । अनु "वाराहो लोकमदित्यथ
वैदिकवराहपदस्य शूकरवत् कावेऽपि तत्पर्यं शूकरवत् काकस्यापि
व्यपकवच्छिद्दोसदृशतया "वराहं जातोऽनुधावन्तीतिवाक्यशेषेण
गोसदृशसदृशेष तत्रापि वराहपदतात्पर्यबोधनादित्याशयेन शक्यते,
'अवेति, 'असदृशश्च' असुसदृश एव, 'वराहशब्दादिति "वाराहो
लोकमदित्यथ वराहशब्दादित्यर्थः, 'बुद्धिस्थले' स्मृतिविकल्पे, 'को
वाच्य इति वस्तुगत्ता को वाच्य इत्यर्थः, इदञ्च वाक्यशेषस्य शक्ति-
शाहकल्पपक्षे, तात्पर्यशाहकल्पपक्षे तु कक्षात्पर्यविषय इति जिज्ञासा
बोधा, 'जिज्ञासानुरोधादिति जिज्ञासात्मकवाक्यशेषजन्यशब्दबोध-
पूर्वं काचं तत्कवचित्पक्षितिरिति वाच्यं । अथानुभवश्चैव शक्तिपक्षकल्प-

तयोरन्यान्यापेक्षया गोसाहस्यमुद्भूतं जिघासमानस्य
स्मृतिविषय इति तन्निरासादन्यथा तात्पर्यग्राहक-
वाक्यशेषस्यापि निष्प्रयोजनत्वं स्यात् कथञ्चित् साह-
स्यस्य सर्वेषु सत्त्वेन तात्पर्यानध्यवसायादिति । इत-
रान्विते शक्तिरित्यपि गुडजिज्ञिका, वस्तुतोऽन्वयेऽपि न

प्रयोजकाकाङ्क्षानुरोधादित्यर्थः । अन्यथा यथाकथञ्चित् साहस्यस्य
वाक्यशेषार्थत्वे तादृशाकाङ्क्षाया अनिष्टत्तेरिति भावः । 'तयोरन्यो-
न्यापेक्षयेति गो-काकयोरन्योन्यसाहस्यपेक्षया उद्भूतं प्रकृतं यद्गो-
साहस्यं तदेवेत्यर्थः, 'स्मृतिविषय इति "वराहं गावोऽनुधावन्मौ-
त्यचानुधावनपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः, 'तन्निरासादिति काके
वाक्यशेषाच्छ्रुत्यादियहनिरासादित्यर्थः, तथाच प्रकृतसाहस्यमेवाचा-
नुधावनपदार्थ इति भावः । 'तात्पर्यग्राहकेति तात्पर्यादियाहकेत्यर्थः,
आदिपदात् स्मृते शक्तिपदः, 'तात्पर्यानध्यवसायादिति ततोऽपि
विशिष्य तात्पर्याद्यनिस्रयादित्यर्थः । कार्यत्वांग्रमपहाय साधवाद्-
न्वितशब्दज्ञानत्वावच्छिन्न एव पदानां शक्तिरन्वितत्वं वैशिष्यावना-
द्विलमिति पूर्वमुक्तमिदानीमन्वितत्वांग्रस्य न प्रवेशो गौरवादव्या-
वर्त्तकत्वाच्चेत्याह, 'इतरान्वितेति, 'इतरेति स्वरूपकथनं, अन्वित-
शब्दज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यपीत्यर्थः, शक्यता कार्यता एव-

मात्, ततश्चोक्तन्यायेनैकार्थत्वनिश्चये कोऽनयोर्वाच्य इत्यत्र विनिगमकानु-
सरणमिति भावः । यत्र च विनिगमकभावस्तत्र नागार्थत्वमिति ध्येयं ।
'अन्यथा' उद्भूतत्वस्यापुरस्कार इत्यर्थः । अन्वयलभ्यत्वे गौरवमप्रयोजकं तथाच

शक्तिः । ननु व्यवहारेणानुमिते इतरान्वितज्ञाने पद-
शक्यत्वग्रहात्^(१) तत्रैव शक्तिं गृह्णाति उपस्थितत्वात् ।
न चाग्रे तच्चागो हेत्वभावात्, न तु पदार्थज्ञानमात्रे,
व्यवहारात् तस्यानुपस्थितेः, उपायान्तरान्तदुपस्थित्य-
न्तरकल्पने मानाभावात्, अत इतरान्वितस्वार्थज्ञान-
शक्यत्वेन ज्ञातपदं स्वार्थान्वयानुभावकं^(२) इत्यन्विता-
भिधानमिति चेत्, न, इतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ
पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषय-
त्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति

मयेऽपि सर्वत्र । 'वस्तुत इति, 'न शक्तिः' न शक्यतावच्छेदकता,
गौरवाद्ब्यावर्त्तकत्वाच्चेति भावः । 'शक्यत्वं' कार्यत्वं, 'तत्रैव' अन्वित-
शब्दज्ञानत्व एव, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'पदार्थज्ञानमात्र-
इति शब्दज्ञानत्व इत्यर्थः, एवमयेऽपि सर्वत्र पदार्थज्ञानपदं शब्द-
ज्ञानपरं, 'अत इति, अन्वयानुभावकत्वेन ज्ञानस्य शब्दबोधे हेतु-
तया अनुभाविकाया अपि शक्तेर्ज्ञानं शब्दधीहेतुरिति मतेनेदं ।
'व्यवहारात्तस्यानुपस्थितिरित्युक्तं दूषयति, 'इतरेति, 'पदार्थज्ञानो-
पस्थितौ' शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नोपस्थितौ, 'पदार्थज्ञानं' शब्दज्ञानत्वं,
'विशेष्यं' विशेष्यतावच्छेदकं, 'तस्यापि' शब्दज्ञानत्वस्यापि, 'विशि-
ष्टज्ञानस्येति तदुच्चावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानस्य तदुर्ध्वविषयत्वनियमा-

(१) पदकारणत्वग्रहादिति क०, ख०, ग० ।

(२) स्वार्थस्मरणद्वारानुभावकमिति क० ।

तत्रैव शक्तिं कल्पयति लाघवात्, न त्वन्यथाऽपि
 गौरवात् । अस्तु वा प्रथममितरान्वितज्ञाने शक्ति-
 ग्रहेऽग्रे तत्त्यागः अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्य-
 लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्, प्रथमगृहीतमात्रं न बल-
 मित्युक्तमेव, तस्मात् सर्वैः प्रथमव्यवहारादुपस्थिते
 कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञाने वा पदकारखत्वग्रहात्तत्र
 शक्तिग्रहोऽग्रेऽपि गौरवान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेऽपि न
 तत्त्यागः पूर्वकल्पनाया विपरीतत्वादिति स्वशिष्य-
 व्यामोहनं । अत्र कार्यत्वस्येतरपदलभ्यत्वेन तथा न

दित्यर्थः, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'इतरान्वितज्ञाने' इतरशब्द-
 ज्ञानत्वे, 'शक्तिग्रहे' शक्यतावच्छेदकताग्रहेऽपि, 'प्रथमेति सर्वैः'
 प्रथमगृहीतमात्रस्येत्यर्थः, 'न बलमिति न बोधितत्वव्याप्यमित्यर्थः,
 'उक्तमेवेति, आत्मनि शरीरभेदप्रत्ययादिविषये व्यभिचारादिति
 भावः । 'तस्मादिति 'इति स्वशिष्यव्यामोहनमित्युच्यतेनेत्याम्बुः, 'तत्र
 शक्तिग्रह इति कार्यत्वान्वितज्ञानत्वादौ शक्यतावच्छेदकताग्रह-
 इत्यर्थः । 'अथेति, घटमाणयेत्यादिवाक्य इति शेषः, 'इतरपद-
 लभ्यत्वेनेति छिन्नादिपदेन ज्ञानसम्भवेनेत्यर्थः, 'तथेति पदसामान्य-
 शक्यतावच्छेदकामवेग्र इत्यर्थः, 'एवं' इतरपदलभ्यत्वं, 'अन्वये' कर्त-

---

तदानोमन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानभाषाच्छक्तिग्रहः स्यादिति च पुराणं, 'अस्तु वेति ।

त्वेवमन्वये तस्वेतरपदाश्रयत्वाच्छब्दत्वे वा अविवादा-
दिति चेत्, न, घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरण-
द्वारा आकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिध्वाङ्गतपदा-
र्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभाववति स्वभावादित्य-
न्वयैवान्वयज्ञानलाभात् किं शक्त्या । अन्वयमात्रश-
क्तावप्यन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात्,
क्रिया-कारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वे

त्वादिनिष्ठघटाद्यन्वये, 'इतरपदाश्रयत्वादिति शब्दज्ञानविषयतया
अमादिपदशक्ततावच्छेदकत्वादित्यर्थः, 'शक्तत्वे वा' अमादिपद-
शक्ततावच्छेदकत्वे वा, 'अविवादादिति, विनिगमनाविरेषेण घट-
पदादीनामपि तदन्तर्भावेण शक्तिशिद्ध्या पदमात्रस्यैवान्वितज्ञाने
शक्तिशिद्धेरिति भावः । 'आकाङ्क्षादीति आदिपदाद्योग्यता-तात्पर्य-
परिपहः, 'स्वभावादिति तथैवाकाङ्क्षादेः कार्य-कारणभावादि-
त्यर्थः । नन्वेवमाकाङ्क्षादेः सहकारित्वकल्पनाद्यमेव गौरवमित्यत-
न्नाह, 'अन्वयमात्रेति अन्वयसामान्येत्यर्थः, अन्वितज्ञानत्वमितर-
विशेषणकस्वार्थविशेषकबोधत्वं तदेव निखिलपदकार्यतावच्छेद-
कमित्यभिमानेन दूषणमाह, 'क्रिया-कारकपदयोरिति, घटमान-
येत्यादौ कर्मतासंसर्गेण घटानयनयोरन्वयबोध इति प्राचां मते-

क्याङ्क्षादिसहकारित्वकल्पनाद्यमेव गौरवमत आह, 'अन्वयमात्रेति,
कल्पनाद्यमेत्यर्थः । 'क्रियेति, ब्रह्मणेक एवान्वय उभावप्रतियोगिक इति न
वास्तवबन्धव्योप्रसङ्गस्यापि घटान्वितत्वमनस्मानयनाम्बितघटस्य च विशे-

वाक्यार्थद्वयधौप्रसङ्गात् । न चैकमेवान्विताभिधायक-
मितरत्तु प्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यं । अविश्लेषाद्-
घटशक्यान्वयानुभवेऽतिप्रसङ्गात् । अन्वयेऽपि शक्ति-
रिति चेत्, न, अशक्यमपि हि शक्यान्वयं बोधयति

नेदम् । नयमते तु कारकविभक्ति-नामपदयोरिति बोध्यं । 'इत-
रान्वितेति इतरविश्लेषक-स्वार्थविश्लेषकबोधत्वस्य कार्थ्यतावच्छेदकत्व-
इत्यर्थः, 'वाक्यार्थद्वयेति घटवदानयनमानयनवान् घट इत्युभय-
विश्लेषकबोधापत्तेरित्यर्थः । नयमते तु घटवत्कर्तृत्वं कर्तृत्ववान् घट-
इत्युभयविश्लेषकबोधापत्तेरिति द्रष्टव्यं । 'अन्विताभिधायकं' इतर-
विश्लेषणकस्वार्थविश्लेषकबोधजनकत्वं, 'अन्वयप्रतियोगीति अन्वयप्र-
तियोगिस्वार्थस्मारकमात्रं न मितरविश्लेषणकस्वार्थविश्लेषकानुभव-
जनकमित्यर्थः । 'अविश्लेषादिति सामग्र्या अविश्लेषादित्यर्थः । इदमा-
पाततः आकाङ्क्षादिविरहेणैव सामग्रीविरहात् । वस्तुतस्तु गौरव-
मेव बाधकं सारं । 'अशक्यान्वयानुभव इति शाब्दज्ञानविषयतया
शक्यतानवच्छेदकस्यापि तदनुभव इत्यर्थः, शक्यता अन्यता, एवमपे-
ऽपि, 'अतिप्रसङ्गादिति घटमानयेत्यादौ पटादिसंसर्गस्यापि भान-
प्रसङ्गादित्यर्थः, 'शक्तिः' शक्यतावच्छेदकता, 'अशक्यमपि' शक्यतान-
वच्छेदकमपि, 'शक्यान्वयमिति शक्या स्वस्मारितस्यान्वयमित्यर्थः, अप-

पक्ष-विश्लेषभावभेदेन भिन्नत्वात् तथात्वं बोध्यं । अन्वयप्रकारधौप्रसङ्ग-
इत्यत्र तात्पर्यमित्यन्ये । 'अशक्येति प्रकृतपदप्रयोज्यनिश्चयस्युत्पत्तिविषयानुभव-
इत्यर्थः । तेन तन्मते व्यक्तेरशक्यतया न दोष इति ध्येयं । इति प्रकारः ।

जान्यत् शब्दान्वयत्वस्य स्वरूपतो नियामकत्वात्,
अन्यथा तवाप्यप्रतीकारात् । नन्वेवं पदानामन्वित-
ज्ञानजनकत्वात् तत्र शक्तिरस्येव अशक्तस्याजनकत्वात्

अग्रे शक्तिभ्रमादेव बोधो गौण-साक्षिकबोधो नानुभावकत्वमिति
भावः । 'शब्दान्वयत्वस्येति शब्दा पदस्मारिततत्तदर्थांशविविधयक-
बोधत्वस्येत्यर्थः, 'नियामकत्वादिति आकाङ्क्षादिधीजनकतावच्छेद-
कत्वादित्यर्थः, 'अन्यथेति आकाङ्क्षादेरनियामकत्व इत्यर्थः, 'तवापि'
अन्वयसामान्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वादिगत्वापि, 'अप्रतीकारादिति
अन्वयान्तरभानप्रसङ्गस्याप्रतीकारादित्यर्थः, अन्वयविशेषस्य भवन्मते-
ऽपि शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । पदानामन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं
प्रति जनकतात्त्रिकां शक्तिं निरस्य पदार्थं स्मारकशक्तिवदन्वयेऽपि
इदानीं नित्यसम्बन्धविशेषरूपा शक्तिरस्तीति चे वदन्ति तन्मतेसुप-
न्यसति, 'नन्विति, 'तत्र' अन्वये, 'शक्तिरस्येवेति नित्यसम्बन्धरूपा
शक्तिरस्येवेत्यर्थः, 'अशक्तस्येति तत्राशक्तस्य पदस्य लक्षणा-शक्तिभ्रमा-
जन्यतच्छब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः, एतन्मते जातिप्रकारेण व्यक्ता-
देव शक्तिः कार्यत्वादिवच्छक्तेरपि किञ्चिदवच्छिन्नलनियमेन केवल-
जातौ शक्त्यभावात् परन्तु जातिनिष्ठत्वेन ज्ञाता व्यक्तिं स्मारयति

'नियामकत्वादिति, यद्यपि शब्दान्वयत्वं न कारणं न वा कारणतावच्छेदकं
अन्वयबोधे तस्याकारणत्वात् अनवच्छेदकत्वाच्च, तथाप्यन्वयशक्तिविविधयक-
ज्ञानत्वमपि न कार्यतावच्छेदकं गौरवात् अन्यथे चाकाङ्क्षादिसामयौल्यत्वा-
त्तत्र तदभावान्जातिप्रसङ्ग इत्यत्र तात्पर्यं, 'अशक्तस्येति, अप्यन्वये चैतन्मते
पदकत्वेन न अभिचारः । तदभ्युपगमेऽपि शक्तिरज्ञातीत्याह, 'तदा-

तथापि पदादन्वयबोध इतीश्वरेच्छासत्त्वादिति सत्यं,
किन्तु अन्वयबोधे स्वरूपसती सा व्याप्रियते, न तु
ज्ञाता घटज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव घटादन्वयबोधो-
पपत्तेः, यथा तव जातिशक्तपदस्य आत्मव्यक्तिज्ञाने,
दृष्टञ्च ज्ञातकरणे सामान्यसम्बन्धितया ज्ञातस्यापि

न तु व्यक्तिनिष्ठत्वेन ज्ञातेति न तत्र व्यभिचारः । 'अन्वयबोधः'
अन्वयस्य बोधः, 'ईश्वरेच्छेति ईश्वरेच्छायाः शक्तेरन्वयेऽपि सत्ता-
दित्यर्थः, परन्तु सा अस्मान्मते नित्यसम्बन्धरूपोऽतिरिक्तपदार्थ इत्येव
विशेष इति भावः । इष्टापत्त्या परिहरति, 'सत्यमिति, 'अन्वय-
बोधे' अन्वयस्य बोधे, 'स्वरूपसती' अन्वयप्रकारेण ज्ञाता, 'सा'
शक्तिः, 'व्याप्रियते' उपयुज्यते, 'घटज्ञानशक्तत्वेनेति घटज्ञानजनकत्व-
प्रकारकेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, शक्तिप्रकारकं ज्ञानं हेतुरिति प्राचीन-
मतेनेदं, एवमप्येऽपि, नव्यमते तु स्वरूपज्ञानजनकत्वप्रकारकेच्छात्मक-
शक्तिसम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं बोधं, साधवाच्छक्ति-
सम्बन्धेन घटवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । 'जातिशक्तपदस्येति जाति-
शक्तत्वेन ज्ञातस्य पदस्येत्यर्थः, 'आत्मव्यक्तिज्ञान इति स्वाश्रयव्यक्ति-
ज्ञान इत्यर्थः, जनकत्वमिति शेषः, स्वरूपदं जातिपरं । ननु व्यक्ति-
सम्बन्धितया ज्ञातस्य संसर्गबुद्धिजनकत्वं ज्ञाप्यदृष्टपरमित्यत आह,
'दृष्टस्येति, 'ज्ञातकरणे' ज्ञायमानकरणस्येति, 'सामान्यसम्बन्धितयेति

पीति, विषयाबाधादिति भावः । 'किन्त्विति, तथाच बद्धिबलतया ज्ञाता
शक्तिरनुभावयति स एव शक्य इत्युच्यत इति नाम्बः शक्य इत्यर्थः ।

विशेषबुद्ध्युपायत्वं यथा वह्निसामान्यव्याप्ततया यद्गी-
तधूमस्य वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वं । अथ घटज्ञानत्वं
इतरान्वितघटज्ञानेऽप्यस्तीति तेन रूपेणान्वितघट-
ज्ञानेऽपि ज्ञाता शक्तिर्व्याप्रियत इति चेत्, सत्यं, किन्तु
घटज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकं न त्वन्वितघटज्ञानत्वं
गौरवात् अन्यसम्भत्वाच्च । एवञ्च जातिवाचकपदस्य
व्यक्ताविव एकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती पदार्थांशे

व्यक्तिसम्बन्धितयेत्यर्थः, 'विशेषबुद्धीति संसर्गबुद्धीत्यर्थः, 'वह्नि-
विशेषबुद्धिजनकत्वमिति वह्निसंसर्गबुद्धिजनकत्वमित्यर्थः । 'अथेति,
घटज्ञानत्वरूपेण शक्तिज्ञानस्य हेतुत्व इति शेषः, 'तेन रूपेण'
घटज्ञानत्वेन, 'अन्वितघटज्ञानेऽपीति अन्वितघटज्ञानप्रकारेणापी-
त्यर्थः, 'व्याप्रियते' व्याप्रियेत, हेतुः स्यादिति यावत् । 'शक्यताव-
च्छेदकमिति शक्तिज्ञानविशेषणतावच्छेदकीभूय कारणतावच्छेदक-
मित्यर्थः, 'अन्यसम्भत्वादिति, तेन रूपेण शक्तिज्ञानं विनापि नि-
रुक्तप्रणास्या तस्मात्सम्भवादिति भावः । 'अन्वयांशे स्वरूपसतीति
अन्वयप्रकारेणाज्ञातेत्यर्थः, 'पदार्थांशे ज्ञातेति पदार्थप्रकारेण ज्ञाते-

प्रतिबन्धमिप्रायेण दृष्टान्तमाह, 'अथेति, 'वह्निविशेषेति पर्वतीयत्वादि-
विशिष्टेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसामान्यशक्तस्याप्यन्वितपदार्थबोधकत्वं तत्र
पक्षधर्मतावन्नात् पर्वतादिसम्बन्धभागं अतएव योग्यतादिवन्नात् पदार्था-
न्वयमानमिति भावः । 'न त्विति, अन्वयांशे शक्तत्वज्ञानस्य गौरवेणाप्रयो-
जकत्वान्न तत्र शक्तिरिति भावः । 'व्यक्ताविति, त्वन्मत इति शेषः । वैबन्धं

ज्ञाता व्याप्रियते । जाति-व्यक्तयोः समानसंविक्संबेद्य-
त्वात् तथा घटज्ञानादिकन्तु नान्वयविषयतानियतं
स्मरणे व्यभिचारादिति चेत्, घटानुभवविशेषं प्रति
घटपदत्वेन कारणता स च शब्दानुभवोऽन्वयविषयता-
नियत एव केवलस्य शब्देनानुभवात् स्मरणश्च प्रति
पदत्वेन न जनकता व्यभिचारात् किन्तु सम्बन्धितया

त्यर्थः । शङ्कते, 'जाति-व्यक्तेरिति, 'तथेति जातिप्रकारेण ज्ञाता
व्यक्तिं बोधयतीत्यर्थः, 'घटानुभवविशेषमिति, तथाच घटपदत्वा-
वच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताअथघटज्ञानमन्वयविषयताभि-
धतमिति घटशक्तिज्ञानादेवान्वयभानमिति भावः । ननु घटानु-
भवविशेषं प्रति घटपदत्वेन हेतुत्वे स्मरणं प्रति केन रूपेण
हेतुतेत्याकाङ्क्षायामाह, 'स्मरणश्चेति, 'व्यभिचारादिति ज्ञात-
मानपदं विनापि सम्बन्धान्तरज्ञानेन पदार्थस्मरणोत्पत्त्या व्यति-
रेकव्यभिचारात्तत्सत्त्वेऽपि कदाचित् पदार्थस्मरणानुत्पत्त्यान्वयव्यभि-
चाराश्चेत्यर्थः । 'सम्बन्धितयेति तत्तत्सूत्रित्वेन तत्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वे-

शङ्कते 'जातीति, 'घटेति शब्दप्रयोज्यजातिविशेषविशिष्टघटानुभवं प्रती-
त्यर्थः, एवञ्चान्वयविषयत्वमन्यथासिद्धतया न कार्यतावच्छेदकतया प्रविष्टं
अतस्तत्र न शक्तिरिति । 'स्मरणश्चेति, यद्यप्यत्रापि तत्त्वेन अतकत्वेऽनु-
क्तस्यापि अन्यतावच्छेदकत्वात् प्रकृते न कोऽपि दोषः, तथापि स्मरणेनैक-
रूपेण जनकत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्येके । अन्ये तु यत्र पदत्वेन कार-
णता तत्रान्वयविषयतानियमः एवञ्च शब्दानुभववत् तज्जन्तस्मरणेऽपि
तथा स्यात् इत्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्याहुः । 'किञ्चित्, यद्यप्येतदुक्त-

ज्ञातत्वेन । स्यादेतत्, अन्वयतात्पर्यकतया तत्प्रति-
पादकं पदमित्यविवादं, तात्पर्यनिर्व्वाहिका च वृत्तिः,
सा चेह न गौणौ न वा लक्षणेति शक्तिसिद्धिः । अत्रा-
न्वये लक्षणैव स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्यात् पदार्थोप-

नेत्यर्थः, यथाश्रुते अदृष्टादिकारितस्मृतौ व्यभिचारात् । नन्वन्वयां-
शेऽपि शक्तिज्ञानमावश्यकमित्याशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'अन्वयतात्प-
र्यकतयेति अन्वयतात्पर्यकत्वज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'तत्प्रतिपादकं'
अन्वयप्रतिपादकं, 'तात्पर्यनिर्व्वाहिका चेति तात्पर्यज्ञानाधीनतद्वो-
धनिर्व्वाहिका चेत्यर्थः, 'वृत्तिरिति तत्र तत्पदवृत्तिधौरित्यर्थः,
एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानस्य हेतुंतथा न व्यक्तिशाब्दबोधे व्यभि-
चारः घटेन जलमाहरेत्यादौ द्विद्वेतरत्वस्यापि योग्यतावच्छाङ्गान-
मिति न तत्रापि व्यभिचारः । 'सा चेति, वृत्तिरिति शेषः, 'इह'
अन्वये, 'शक्तिसिद्धिः' शक्तिज्ञानं, आवश्यकमिति शेषः । तटस्य
शङ्कते, 'अथेति, 'लक्षणैव' लक्षणाज्ञानमेव, ज्ञानजनकमिति शेषः,
'स्वार्थसम्बन्धिनीति स्वार्थसम्बन्धिरूपेणान्वये तात्पर्यगृह्यादित्यर्थः,

दिकारितस्मरणे व्यभिचार्येव यदि च तद्विशेषहेतुत्वं तदा पदत्वेनापि तस्य
हेतुत्वे तुल्यं, तथापि हस्त्यादिदर्शनस्य हस्तिपदादिस्मरणे सम्बन्धिज्ञानत्वेन
हेतुत्वमावश्यकमिति सामान्यसामग्री एवञ्च तदुपपत्तौ विशेषसामग्र्यन्तर-
कल्पने मानाभाव इत्यत्र तात्पर्यं, 'ज्ञातत्वेनेति । यद्यपि चिरनष्टपदस्य न
हेतुत्वं, तथापि सम्बन्धायमतेनेदं । प्रामाणिकं गौरवमित्याश्रयेन शङ्कते,
'स्यादेतदिति, तटस्य आह, 'अथेति, 'तदन्वयोपपत्तेश्चेति, यथा पुरोप-

स्थित्यनन्तरं तदन्वयोपपत्तेश्च । न च वृत्तिद्वयस्य
विरोधः, अन्वयविशेषणतया पदार्थोपस्थितेः । न च
लाक्षणिकानाममनुभावकत्वादन्वयानुभवः कश्चमिति
वाच्यं । पदार्थस्य स्मरणादन्वये शक्यत्वाच्च पदानां

घटपदं घटसम्बन्धतात्पर्यकमिति तात्पर्यग्रहणरीरत्वात्तादृशतात्पर्य-
ज्ञानजन्यलनियतमिति भावः । 'तदन्वयोपपत्तेश्चेति तदन्वयज्ञा-
नोदयाच्चेत्यर्थः, तथाच यथा गङ्गायां घोषइत्यादौ स्वशब्दप्रवाहो-
पस्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधकञ्च लक्षणाज्ञानं तीरबोधजनकं तथा-
ऽन्वयेऽपीति भावः । 'वृत्तिद्वयस्येति शक्या पदार्थस्य लक्षणा-
चान्वयस्य शाब्दबोधजननादिति भावः । 'अन्वयविशेषणतया'
अन्वयभिरूपकतया, सर्व्वचेत्यादिः, 'पदार्थोपस्थितेरिति पदार्थानां
बाधादित्यर्थः, तथाच फलान्तद्विरोध एव नाङ्गीक्रियतइति भावः ।
'लाक्षणिकानां' लक्षणावृत्तीनां, 'अन्वयानुभवः' अन्वयस्यानुभवः,
लक्षणयेति शेषः । 'पदार्थस्येति शब्दार्थस्य प्रवाहादेरित्यर्थः, 'स्म-
रणात्' स्मरणमात्रात्, मात्रपदाच्छब्दानुभवव्यवच्छेदः, 'अन्वय इति
शाब्दबोधविषये तीरादावित्यर्थः, 'पदानां' गङ्गादिपदानां, 'सर्व्वचेति

स्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधात् तत्र लक्षणा तथेहापीति भावः । 'अन्वय-
विशेषणतयेति, यद्यपि शक्यस्य शक्या विशेषणतयोपस्थितौ अदोषत्वे
गङ्गायां घोष इत्यादावपि तथात्वापत्तिस्तथाप्यन्वयस्य सम्बन्धरूपतया वद्वि-
येन विना न भासते इति न्यायेन लक्षणाद्यैव पदार्थोपस्थितिरिति न
वृत्तिद्वयविरोधः । अतएव राजपुरुष इत्यादावपि तथा, गङ्गायामिन्द्रादौ
तु नैवमित्याहुः । ग्रन्थकारमते वृत्तिद्वयविरोधाभावादेतदुक्तमित्यन्ते ।

शक्तज्ञाननुभावकतया सर्वत्र साक्षरिण्यस्यैवानुभावक-
त्वादिति । तन्न । वृत्तिर्हि ज्ञातोपयुज्यते न स्वरूपस-
त्यतिप्रसङ्गात् । न चेह स्वार्थसम्बन्धितयाऽन्वयः प्राग-
वगतः, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् । किञ्च शक्यसम्बन्धितया
अन्वये लक्षणाार्थं पदार्थं शक्तिकल्पनं तद्वरं लाघवाद्-

नङ्गादां घोष इत्यादौ साक्षरिण्यस्यैव सर्वत्रेत्यर्थः, 'साक्षरिण्यस्येति
लक्षणावृत्तिज्ञानस्यैवेत्यर्थः, तत्र घोषादिपदशक्तिज्ञानमेवानुभावकं
लक्षणाज्ञानन्तु तौरादिस्मारकतामात्रेषोपयुज्यते इति चेत्, किं
प्रकृतेऽपि पदार्थशक्तिज्ञानमेवानुभावकमन्वये लक्षणाज्ञानन्तु अन्वय-
स्मारकतयोपयुज्यते अतस्यापि तात्पर्यमन्यथा दया संसर्गतया भागे
बाधकाभावादिति सुवचमिति भावः । 'अतिप्रसङ्गादिति अगृही-
तवृत्तिकादपि पदाच्छब्दबोधप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेकपदार्थनिष्ठा-
परपदार्थनिरूपितसंसर्गत्वादिना प्रागनवगतत्वेऽप्याधेयत्वादिना सा-
मान्यतः शक्यसम्बन्धिताज्ञानं सम्भवत्येवेत्यत आह, 'किञ्चेति,
'शक्यसम्बन्धितयेति, अभेदे द्वितीया, तथाचान्वये शक्यसम्बन्धित-
रूपलक्षणासम्बन्धितमित्यर्थः, 'शक्तिकल्पनं' तत्र पृथक्शक्तिकल्पनं,
अवच्छेदकमिति शेषः, 'लाघवात्' शक्तैक्यलाघवात्, 'अन्वये' पदार्थ-

'पदानामिति, यदि च पदार्थशक्त्यैव साक्षरिण्यकार्यानुभावकत्वं तदा प्रकृते-
ऽपि तथास्त्विति भावः । 'लाघवादिति, विशिष्ट एव शक्तिकल्पने लाघवं,
नङ्गापदे च नानाशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् न तथात्वमिति भावः । यद्यप्य-
न्वयस्य लक्षणाकल्पने विशिष्टशक्त्यावेव गौरवं । अतएव मुक्तादिपदस्य

न्वयेऽपि शक्तिरस्तु किं वृत्तिद्वयकल्पनया, एवं स्थिते प्रयोगोऽपि अन्वयः पदशक्यः वृत्त्यन्तरं विना पद-
प्रतिपाद्यत्वात् पदार्थवदिति । उच्यते । वृत्तिं विनापि
तात्पर्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या पदानामुक्तक्रमेणान्वय-

विशिष्टान्वये, 'किं वृत्तिद्वयेति । इदमापाततः अन्वये पदार्थ-
विशिष्टे शक्त्यपेक्षया पदार्थमात्रशक्त्यान्वये लक्षणायामेव साधवात् ।
वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणक्रमेण शक्तिवल्लक्षणां विनाऽप्युपपत्त्या लक्षणाया-
मपि मानाभाव इत्येव तत्त्वं । 'अन्वय इत्यादि घटमित्यादौ
घट-कर्मात्वयोरन्वयस्य बोधः तन्निष्ठघटपदान्पदान्यतरशक्तिज्ञान-
जन्यः तन्निष्ठतदन्यतरपदवृत्त्यन्तरज्ञानाजन्यत्वे सति तदन्यतरपद-
जन्यतच्छाब्दबुद्धित्वात् यो यन्निष्ठयत्पदवृत्त्यन्तरज्ञानाजन्यत्वे सति
यत्पदजन्यतच्छाब्दबोधः स तन्निष्ठतत्पदशक्तिज्ञानजन्यः घटपदादि-
जन्यघटशाब्दबोधवदित्यर्थः, यथाश्रुतेऽन्वयादिपदशक्यत्वात् पूर्वं
घटादिपदशक्यत्वाभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनापत्तेरिति ध्येयं । 'वृत्तिं
विनापीति घटमित्यादौ अन्वये घटादिपदवृत्तिज्ञानं विनापी-
त्यर्थः । 'तात्पर्यनिर्वाहादिति घटादितात्पर्यज्ञानाधीनस्यान्वयस्य
निर्वाहादित्यर्थः, 'किं वृत्त्या' किमन्वयवृत्तिज्ञानेन, 'उक्तक्रमेणेति
शाकाङ्गाज्ञानानामन्वयविशेषमन्तर्भाव्य कार्थ्य-कारणभावबलेनेत्यर्थः,

शक्यत्वात् तथाप्युक्तरीत्या लक्षणाजन्यत्वमेव नेति भावः । 'वृत्त्यन्तरं वि-
नेति, यद्यपि तन्मते यत्तौ द्विद्वैतरत्वादौ च यमिधारः, तथापि पररीत्या

बोधजनकत्वसम्भवादन्यथा शक्त्या तात्पर्यनिर्वाहोद्दृष्ट-
इति लक्ष्योच्छेदः । अथ शक्तिं विनापि शक्यसम्बन्धात्
तन्निर्वाह इति न तत्र शक्तिः, तर्हि वृत्तिं विनापि
तन्निर्वाह इति किं वृत्त्या । अतएवानुमानमप्रयोजकं
अन्यथा पदप्रतिपाद्यत्वादेव शक्तिसाधने वृत्त्यन्तरो-
च्छेदः । अतएव धूमोऽस्तौत्यत्र धूमपदस्य वह्निबोधपर-

‘अन्यवबोधेति अन्यविषयकबोधेत्यर्थः, ‘अन्येति कश्चित्तात्पर्य-
ज्ञानाधीनस्य बोधस्य वृत्तिज्ञाननिर्वाहत्वदर्शनात् सर्वत्र तथा
कल्पने इत्यर्थः, ‘तात्पर्यनिर्वाहः’ तात्पर्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य
निर्वाहः, ‘वृष्टः’ कश्चिद्दृष्टः, ‘लक्ष्योच्छेदः’ तीरादावपि गङ्गा-
दिपदस्य ब्रह्मभावोच्छेदः, तीरादावपि गङ्गादिपदस्य शक्तिपदप्रसङ्ग-
इति चावत् । ‘शक्तिं विनापीति तीरादौ गङ्गादिपदस्य शक्तिं
विनापीत्यर्थः, ‘तन्निर्वाहः’ तीरादेर्बोधनिर्वाहः, ‘वृत्तिं विनापि’
अन्यववृत्तिज्ञानं विनापि, ‘तन्निर्वाहः’ अन्यस्य ज्ञाननिर्वाहः,
‘किं वृत्त्या’ किं वृत्तिज्ञानेन । ‘अन्येति, सहचारदर्शनमात्रादेव
व्याप्त्यनुपगमे इत्यर्थः, ‘पदप्रतिपाद्यत्वादेव’ तत्पदप्रतिपाद्यत्वादेव,
‘शक्तिसाधने’ तत्पदशक्तिसाधने, ‘वृत्त्यन्तरोच्छेदइति तीरादावपि
गङ्गादिपदब्रह्मभावोच्छेद इत्यर्थः । तात्पर्यज्ञानाधीनत्वं यथाकथ-
ञ्चित् तात्पर्यज्ञानप्रथोव्यवहित्यभिप्रायेणाह, ‘अतएवेति तत्पद-
तात्पर्यज्ञानाधीनस्य तद्बोधस्य तत्र तत्पदवृत्तिज्ञानानिर्वाहत्वादे-

वरननुपगमेन व्यापातत इदमुक्तं । वस्तुतो अये अप्रयोजकत्वाभिधानं

त्वेऽपि वद्भौ न लक्षणा शक्त्या धूमोपस्थितौ अनुमान-
द्वारा तत्प्रतीतिसम्भवात् । तथा “गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तथैव
भूयाद्यत्र गतो भवान्” इति ॥ वाक्यस्य मा गच्छेत्यत्र
तात्पर्येऽपि न लक्षणा गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वं हि
वाक्यार्थः, तेन गमनं मया न कर्तव्यं प्रियामरण-
हेतुत्वादित्यनुमानाद्देव गमने अकर्तव्यताबोधनेन

वेत्यर्थः, ‘वक्तिबोधपरत्वेऽपीति धूमशब्दबोधं जनयित्वा वक्तिज्ञानं
जनयत्विति तात्पर्येऽपीत्यर्थः, ‘न लक्षणा’ न लक्षणाज्ञानं, वक्ति-
बोधनिर्वाहकमिति शेषः, ‘धूमोपस्थितौ’ उक्ततात्पर्यज्ञानाद्दूम-
शब्दबुद्धौ, ‘तत्प्रतीतिसम्भवादिति लक्षणाज्ञानं विनापि तात्पर्य-
ज्ञानाधीनस्य वक्तिज्ञानस्य सम्भवादित्यर्थः । ‘शिवाः’ कक्षापरूपाः,
‘गतः’ गमिष्यति, ‘न लक्षणेति तादृशबोधे न लक्षणाज्ञानं हेतु-
रित्यर्थः, ‘वाक्यार्थ इति, यद्यपि मरणमेव न वाक्यार्थः कुतः
प्रियामरणस्य तद्हेतुत्वं, तथापि मरणं विना पुनर्जन्माभावात्तेन
मरणमाधिष्यते ततश्च मगसा तद्हेतुत्वं उपस्थितमरणस्यैव प्रतीकत-

उपलक्ष्यं अत्रापि दूषये तात्पर्यं, । ‘गमनस्येति कान्तगमनस्येत्यर्थः । यद्यपि
प्रियामरणहेतुत्वं न वाक्यार्थः पदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात् किन्तु मरणं
विना जन्माभावात् तेन तदाधिष्यते, तथापि वाक्यप्रयोज्यज्ञानविषयत्वेन
वाक्यार्थत्वं बोध्यं वाक्यतात्पर्यविषयत्वेन वा तदर्थात् । यदा च किङ्कशास्त्रा-
द्यप्रतिबन्धानात् नालुमानेन तात्पर्यनिर्वाहः तदा लक्षणाभ्युपगमे न क्षति-

तात्पर्यनिर्वाहात् । यत्र हि मुख्यया साक्षात्परम्परया वा न तात्पर्यनिर्वाहः^(१) तत्र लक्षणा । ननु घट-मानयेत्यत्र प्रत्येकमन्वयविशेषे जिज्ञासा भवति । न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यात्, इत्यन्वयसामान्ये शक्तिरेवेति चेत्, न, कारकेषु क्रियया च क्रिया-

इति परम्परया वाक्यार्थत्वमवगम्यं । 'तात्पर्यनिर्वाहादिति तात्पर्यज्ञानाधीनस्याकर्तव्यताबोधस्य निर्वाहादित्यर्थः । 'यत्र' इति, 'मुख्यया' शब्दा, 'परम्परया' वेति, 'अन्वये' साक्षाच्छब्दा निर्वाहः धूमोऽस्त्रीत्यादौ वक्तुं परम्परया शब्दा निर्वाह इति भावः । 'तात्पर्यनिर्वाह इति तात्पर्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य निर्वाह इत्यर्थः । 'अन्वयसामान्ये शक्तिरेवेति, सामान्यतोऽन्वयस्वरूपार्थमन्वयसामान्ये शक्तिधीरपेक्षितैवेत्यर्थः, 'कारकेष्वेति यथा यत् कारकं तत् सक्रियं वा क्रिया सा सकारकेति व्याख्या कारकेषु सामान्यतः क्रियानुमानं क्रियया च सामान्यतः कारकानुमानं, यथा यत् कारकं तत्क्रियासंसृष्टं वा क्रिया सा कारकसंसृष्टेति सामान्यतो व्याख्या अन्वयमनुमाय तत्र विशेषतो जिज्ञासोपपत्तेरित्यर्थः, एतच्च 'क्रिया-कारकसामान्याद्येपवत्तदुपपत्तेरिति पाठे, क्रिया-कारकसामान्या-

(१) न तात्पर्यं निर्वाहतीति ख० ।

रिखाडः । अतएवाह, 'यत्र' इति, 'क्रियेति क्रिया-कारकान्वयसामान्याद्येपवत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवमपि विशेषज्ञानं विना कथं विशेषजिज्ञासेति चेत्, न, अन्वयरूपधर्म्मिज्ञाने सति तत्र सुसुप्तपतीतिविशेषजिज्ञासासम्भ-

कारकसामान्याक्षेपात्तदुपपत्तेः दृष्टे फलादौ रसविशेषजिज्ञासावत् । एतेन यदुक्तमन्वितपदार्थे मम त्वेकैव शक्तिस्तव त्वेका पदार्थेऽपरा त्वन्वय इति निरस्तं । अन्वये शक्त्यभावात् । न चैवमन्वयानुभवे पदविनियोगो न स्यादिति वाच्यं । अन्वयानुभवार्थमेव पदार्थे पदानां शक्तिकल्पनात् । तस्मात् पदं करणं

क्षेपात्तदुपपत्तेरिति पाठे तु क्रियायाः कारकश्च च सामान्यतः संसर्गाक्षेपादित्यर्थः, 'रसविशेषेति जम्बीरत्वादिना रससामान्यमनुभाष रसविशेषजिज्ञासावदित्यर्थः, 'अन्वितपदार्थ इति अन्वितपदार्थशक्तिज्ञानत्वेनैकेन रूपेण मम कारणतेत्यर्थः, 'एका पदार्थ इति पदार्थशक्तिज्ञानत्वेनान्वयशक्तिज्ञानत्वेन चोभयरूपेण कारणतेत्यर्थः, 'अन्वये शक्त्यभावादिति अन्वये शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभावादित्यर्थः । 'न चैवमिति, 'एवं' अन्वये शक्तिज्ञानाभावे, 'विनियोगः' उपयोगः, 'न स्यादिति, अन्वयस्यतिद्वारेण तस्यान्वयानुभवे उपयोगित्वादिति भावः । 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थस्यतिद्वारेण तस्यान्वयानुभवहेतुत्वमिति भावः ।

केचित्तु 'न स्यादिति, शक्तिज्ञानविषयतयैव तस्योपायोनादिति भावः । 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थशक्तिज्ञानविषयतयैव पदानामन्वयानुभवे उपयोग इति भाव इत्याहुः ।

वात् । अत एवानुरूपं वृष्टान्तमाह, 'वृष्ट इति रूपविशेषेणैवाक्षिप्तरससामान्ये स्वरूपपनीतमधुरत्वविशेषजिज्ञासावदित्यर्थः । 'पदमिति, एतच्च

पदार्थस्मरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारिवशात्
 स्मरितार्थान्वयानुभवः फलं पदार्थस्मरणं न व्यव-
 धायकं व्यापारत्वात् । न च स्मरणद्वारा पदार्थ एव
 करणं, तस्यानागतत्वादिना स्वस्मरणे अन्वयानुभवे
 चाजनकत्वात् । तथापि पदार्थस्मरणमेव करणमस्तु
 आवश्यकत्वात्, अतएव चिन्तावशोपनीतपदार्थाना-
 मन्वयबोधान् काव्यादिरिति चेत्, न, स्मरणस्य नि-

‘पदं करणमिति वृत्तिसंज्ञासम्बन्धेन पदार्थविशेषणतया
 पदार्थविशेष्यतया वा पदज्ञानमित्यर्थः, ‘पदार्थस्मरणमिति पदार्थ-
 मात्रस्मरणमित्यर्थः, ‘मात्रपदादन्यथवच्छेदः, ‘स्मरितेति वृत्त्ये-
 त्वादिः, ‘न व्यवधायकमिति न पदज्ञानस्यान्यथासिद्धिसम्पादक-
 मित्यर्थः, ‘तस्य’ पदार्थस्य, ‘स्मरण इति, तज्जनकत्वाभावे च
 तद्वारा कुतोऽन्यबोधकारणत्वं स्यादिति भावः । शङ्कते, ‘तथापीति,
 ‘आवश्यकत्वादिति । न च व्यापारेण व्यापारी नान्यथासिद्ध इति
 वाच्यं । तद्व्यापारत्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । पदज्ञानस्य व्यभिचारम-
 प्याह, ‘अतएवेति, ‘चिन्ता’ उद्बोधकसमवधानं, पदज्ञानं विनापीति
 श्रेयः । ‘स्मरणस्य’ पदार्थस्मरणस्य । ननु व्यापाराभावेऽपि फलायोग-
 यव्यदायमते, ‘आकाङ्क्षादीति, स्वरूपसङ्गतत्वपक्ष इदं, अन्यथा तज्ज्ञाने
 तात्पर्ये ।

मद्वृत्तमाशङ्क्य गिराकरोति, ‘न चेति, ‘आवश्यकत्वादिति, तथाच
 पदानामर्थस्मरण एवोपजीवत्वादन्यथासिद्धत्वमिति भावः । व्यभिचारम-
 प्याह, ‘अतएवेति, फलवैजात्यं नास्तीत्यभिमानः । ‘स्मरणस्येति, तथा-

व्यारत्वेनाकरत्वात् अनन्यथासिद्धान्वय-व्यतिरेकाभ्यां
आकाङ्क्षादिमतपदस्यान्वयानुभवविशेषे कारत्वात्
पदार्थोपस्थितेः संसर्गधीमात्रहेतुत्वेऽपि शाब्दसंसर्ग-
धीविशेषे पदस्यैव हेतुत्वात्, गौः कर्मत्वमानवम-
मित्यत्र पदार्थज्ञानेऽपि अन्वयज्ञानानुदयात् पदवि-

व्यवच्छिन्नत्वेनैव कारणत्वं स्यादित्यत आह, 'अनन्यथेति, 'अन्वयानु-
भवविशेषे' शाब्दानुभवे । ननु पदार्थस्मरणेनैवान्वय-व्यतिरेका-
वन्यथासिद्धावित्यत आह, 'पदार्थेति, 'संसर्गधीमात्रेति विशेष-
ज्ञानविधया विशिष्टबुद्धिमात्रहेतुत्वेऽपीत्यर्थः, 'हेतुत्वात्' हेतुत्वा-
वश्यकत्वात्, अन्यथा मनसोपनौतभागमात्र एव शाब्दधामीत्यनु-
व्यवसायापत्तेरिति भावः । ननु शब्दजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वाच्च
सर्वत्र तादृशानुव्यवसाय इत्यत आह, 'गौरिति, 'पदविशेषेति

शानन्यगत्वा पदानामेव कारणत्वं न तु स्मरणे तदुपलब्धत्वमिति भावः ।
न चासत्तिज्ञानरूपस्तज्ज्ञानव्यापारोऽस्त्विति वाच्यं । तद्धेतुत्वस्य प्रागेव
निराकृतत्वात् । क्रियया अयोग्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं कारणत्वमिति निर्वा-
पारमपि कारणमस्तु स्मरणव्यापारकं मन एव वा कारणमस्तु तद्धेतुत्वस्या-
वश्यकत्वात् यथा चैवं न मानसत्वापत्तिस्तथोक्तमनुमानप्रकाशे, तथाच स्म-
रण एव पदोपलब्ध इत्यतो हेतुन्तरमाह, 'अनन्यथेति, अतएव पदादनुमर्षे
प्राग्धामीत्यनुभवोऽपीति भावः । 'विशेष इति शब्दप्रयोग्यजातिमतौत्तर्यः,
तथाच नोक्त्यभिचारोऽपीत्यर्थः । न च वैजात्यमसिद्धं, अनुभवसिद्धत्वात् ।
पदहेतुत्वे मानान्तरमाह, 'गौरिति तदुक्तसकलहेतुसत्त्वेऽप्यन्वयबोधानु-
त्पादः पदविशेषहेतुत्वमाक्षिपतीत्यर्थः । अवच्छेदकत्वेनान्वयासिद्धिमात्रज्ञ

त्रेषोपस्थितपदार्थज्ञानस्य हेतुत्वे पदविशेषस्यैवावश्य-
कत्वेन हेतुत्वाच्च । काव्यस्थले च पदार्थज्ञानव्यापारकं
उत्पन्नादिसहकृतं मन एवान्वयानुभवकरणं । न चैव-

नामान्येत्यादिपदविशेषजन्येत्यर्थः, 'आवश्यकत्वेनेति, साधनेन चेत्यपि
बोध्यं, 'हेतुत्वादिति वृत्तार्थजन्यपदार्थोपस्थितिसम्बन्धेन हेतुत्वादि-
त्यर्थः, पदार्थोपस्थितेः शब्दबोधश्च विशिष्टानुभवतया विशेषणादि-
ज्ञानविधयैव हेतुत्वमिति भावः । एतेन वृत्त्या शब्दजन्यपदार्थोप-
स्थितिं विना पदज्ञानमात्राच्छब्दबोधानुदयात्तद्धेतुत्वावश्यकत्वा-
त्तत्रैव शब्दविशेषान्तर्भावसाधिव्यादिदमसङ्गतमिति परास्तं । इद-
मुपलक्षणं शब्दजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वे च तदवच्छेदककोटौ
शब्दविशेषान्तर्भावो नोचितः आनुपूर्वीभेदेन पदार्थोपस्थितेर्गुह-
तरानन्तकारणतावच्छेदकप्रसङ्गात्, आनुपूर्व्याः पृथक्प्रयोजकत्वे च
जन्यलोपस्थितित्वादेरवच्छेदककोटावप्रवेगादनन्तकार्य-कारणभावा-
विशेषेऽपि कारणतावच्छेदकगौरवाभावात् पदार्थोपस्थितेश्च सर्वानु-
पूर्वीसाधारणशब्दजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैकेनैव लघुरूपेण सामान्यतो
हेतुत्वादित्यपि बोध्यं । नन्वेवं काव्यस्थले चिन्तावश्रोपनीतपदानां
कथमनुभव इत्यत आह, 'काव्येति, 'उत्प्रेषादीति, 'उत्प्रेषा'
इत्यादिशेषः, आहार्थज्ञानस्थले सहकारिणी, 'आदिपदात् कश्चिद-

विराचष्टे, 'पदविशेषेति । यस्यप्येवं तन्मतेऽपि काव्यस्थले व्यभिचाररक्तथा-
प्यन्वयबोधविशेषे अरथविशेषस्यैव हेतुत्वं न तु पदस्येति भावः । 'हेतुत्वा-
दिति, व्यापारावच्छेदकतया व्यापारिणोऽप्यन्वयाविविधौ चक्षुरादेरपि तथा-

मुत्प्रेक्षयाः पृथक् प्रमाणत्वं, व्यभिचारिजातीयतया
लिङ्गादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकानतिप्रसक्तानुगत-
रूपाभावान्निर्व्यापारत्वाच्च, किन्तु प्रमाणसहकारिणी
सा । अतएव मानसे लिङ्गपरामर्शे व्याप्तिस्मृत्यादि
न पृथक् प्रमाणं । अथ पदमन्तरेणापि योग्यतादि-

संसर्गाग्रपरिग्रहः । 'न चेवमिति, यदसाधारणं सहकार्यासाधेति
न्यायादिति भावः । 'उत्प्रेक्षाया इति, इदमुपलक्षणं पदार्थोप-
स्थितेरपि बोधं । 'व्यभिचारिजातीयतयेति उत्प्रेक्षायाः कश्चिद्धर्म
प्रत्यपि जनकतयेत्यर्थः, 'लिङ्गादाविवेति लिङ्गपरामर्शादाविवेत्यर्थः,
तच्च सलिङ्गपरामर्शस्यैव शाब्दरूपत्वादिति भावः । 'करत्ता'
कारणता, 'चेति, कश्चिदिति शेषः । अतिरिक्तनिर्वचनाय पुनः
शङ्कते, 'अथेति, 'अन्वयबोधः' शाब्दानुभवः, 'पक्षतः श्वेतमा रूप-

त्वापत्तेः उक्तयुक्तेः इति भावः । 'व्यभिचारोति, ननु तत्तदुत्प्रेक्षातः कदाचित्
प्रमोत्पत्तेः तत्तद्विशेषहेतुत्वमावश्यकमिति तथैव प्रमाणत्वमस्तु पदार्थज्ञानं
वा तथास्तु यथा च चक्षुरादौ व्यभिचारिव्यावृत्तं निर्दोषत्वादिकमवच्छेदकं
तथा प्रकृतेऽप्यस्तु । यदि च निर्वाहतया न तथात्वं तदा पदार्थोपस्थापक-
चिन्तादेस्तथात्वमस्तु । न चानुगमः, उपाधिविशेषस्य तथात्वापत्तेः ।
यदि च तस्य स्मरण एवोपक्षयः तदा पदेऽपि तुल्यं । किञ्चानुमितेः परा-
मर्शव्यापारकमनःकारणकत्वपक्षे यथा परामर्शस्य प्रमाखान्तरत्वं तथा
प्रकृतेऽप्यस्त्विति चेत्, नैवं, फलबलेन परामर्शस्य विजातीयप्रमाणकत्वं
प्रकृते च न तथेति प्रमित्यन्तरासाधारणकारणासङ्गततमनोजन्मत्वेनास्य
मानसत्वेन तत्स्मरणस्यातथात्वात् अधिकमनुमानप्रकाशे विपश्चितं । अन्वय-
विरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरित्वाश्रयेन शङ्कते, 'अथेति । 'आ रूप-

ज्ञानेऽप्येवबोधो भवत्यतः पदार्थस्मरण एव पदाना-
मुपस्रयः । तदुक्तं “पश्यतः श्वेतमा रूपं शेषाशब्दश्च
मृक्षतः । खुरविश्लेषशब्दश्च श्वेतोऽश्वोधावतीति धीः” ॥
इति चेत्, सत्यं,^(१) प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्र-
योज्यव्यापारदर्शनात् अन्वितज्ञानोपपत्त्यर्थं पदस्यैव
शक्तिः कल्प्यते प्रथमतस्तस्यैव कारणत्वावधारणात्

मिति श्वेतं रूपमा पश्यत इति-योजना, आपदसौषदर्शकं, ‘प्रयो-
जकेति प्रयोजकतत्तत्पदोच्चारणानन्तरमेवेत्यर्थः, ‘प्रयोष्येति प्रयोष्येण
सख तत्तत्पदार्थशब्दबोधदर्शनादित्यर्थः, अन्वय-व्यतिरेकाभिमिति
प्रेषः, ‘अन्वितज्ञानेति तत्तत्पदार्थशब्दात्मकोपस्थितावित्यर्थः,
‘पदस्यैव’ तत्तत्पदस्यैव, ‘शक्तिः’ ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेद-
कता, ‘प्रथमत इति आद्यव्युत्पत्तिसमय इत्यर्थः, ‘तस्यैव’ पद-
त्वावच्छिन्नस्यैव, ‘कारणत्वावधारणादिति शब्दबुद्धिसामान्यं प्रति

(१) इति चेत्, नेति क० ।

मिति, ‘आ’ ईषत्, श्वेतं रूपं पश्यत इत्यर्थः, इत्येके । ‘आ पश्यत इति व्यव-
हितोपसर्ग इत्यन्ये । आरूपशब्दोऽस्यस्यार्थक इत्यप्याहुः । तथा हेतुत्वे
गौरवमित्याशयेनाह, ‘प्रयोजकेति, ‘प्रथमत इति । ननूपायस्यान्वयादेः सा-
धारणतया प्रयोजकत्वमात्रमवधारयति, न तु कारणत्वं गृहीतमपि
कारणद्वयकल्पनागौरवादये त्याग्यं कार्य्यान्वितशक्तिवत् । न चैवं पदे
शक्तिरपि न स्यात् इति वाच्यं । प्रयोजकत्वगर्भाया एवेत्यरेण्यायाः शक्ति-

प्रदार्थेषु शक्यन्तरकल्पने गौरवात्, तदाहुः, “प्राच-
स्यादभिधातृत्वात्तात्पर्योपगमादपि । पदानामेव सा

कारणतावच्छेदकत्वावधारणादित्यर्थः । नन्वसु पदज्ञानस्य कारणत्वं
तथापि पदार्थोपस्थितेरपि हेतुत्वं दुर्वारमन्वय-व्यतिरेकघोरविश्लेष-
णादित्यत आह, ‘पदार्थोपस्थिति, ‘शक्यन्तरकल्पनरति तत्तच्छाब्दबु-
द्धिभावश्चिन्तं प्रति ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वान्तरकल्पन-
इत्यर्थः, अन्वय-व्यतिरेकयोर्ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमन्वयतया
विश्लेषणज्ञानादिरूपतया बोधपक्षेति भावः । ‘प्राचस्यादभिधातृ-
त्वादिति, प्राचमन्वयमभिधातृत्वे हेतुः, ‘अभिधातृत्वं बोधकत्वं, तथाच
प्रथममट्टहीतत्वेन पदानां बोधकत्वावश्यकत्वादित्यर्थः, ‘तात्पर्योपग-
मादप्येति पदविश्लेषकतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे विश्लेष्य हेतुलो-
पगमादप्येत्यर्थः, ‘पदानामेवेति, ‘एवकारात् पदार्थमन्वयवच्छेदः, ‘सा
शक्तिः’ शाब्दबुद्धिं प्रति विशेषतः शक्तिश्च ज्ञानविषयतया कारण-
तावच्छेदकता । नन्वेवं शेतोऽश्वो धावतीति धीः कथं स्यादित्यत-

त्वाभ्युपगमादिति चेत्, न, अनन्वयान्निवृत्त्यान्वयादिसदस्याहकत्वं चापारेण च
मान्वाद्यान्निवृत्तिरित्यादिप्रागुक्ते तात्पर्यात्, ‘शक्यन्तररिति, । ननु कारणता
वदि शक्तिः सास्त्वैव पदवत्, अतएव विषयवाधाघादीन्परेणापि । न चास्मा-
च्छब्दादिति शब्दगर्भा सा, तर्हि तत्र बाधो न गौरवं पदार्थान्तररूपा नु
पदेऽप्यनभ्युपगतेति चेत्, न, तद्विषयतया तदिच्छाया ज्ञानहेतुत्वे गौरव-
रित्यत्र तात्पर्यम् । ‘अभिधातृत्वादिति भट्टमते, निष्कारादिपदाभिप्रायेणान्नि-

शक्तिर्वरमभ्युपगम्यतां” ॥ इति, श्वेतोऽश्वोधावतीति
 धीय खिन्नजा पदस्य कृतकारणभावस्याभावादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
 शब्दास्वतुरीयखण्डे कार्यान्वितशक्तिवादः ।

चाह, ‘खिन्नवेति, अनुमानश्चायं श्वेतोऽश्वो ज्ञेयावत्त्वात् । न च
 ज्ञेयस्य अनेऽपि तद्वत्त्वं श्वेतोऽसिद्धमिति वाच्यं । ज्ञेयाया आश्रय-
 प्रतीराकाङ्क्षायासुपस्थितश्वेत एव मनसा तद्वत्त्वपहारात् ततोऽयं श्वेतो-
 ऽश्वो धावति स्वरविशेषशब्दविशेषवत्त्वात् पक्षधर्मतासिद्धिस्तु पूर्व-
 वदिति भावः । इदमुपलक्षणं क्षयिन्मनसापि तादृशधीर्द्रष्टव्या ।

शेषित्तु अयं श्वेतो धावद्भ्यः ज्ञेयावत्त्वे सति स्वरविशेषशब्द-
 विशेषवत्त्वादित्यनुमानप्रकारमाहुः । तदसत्, तस्य श्वेतोऽश्वो धाव-
 तीत्याकारविरहादिति समासः ।

इति श्रीमधुरामाय-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दास्वतुरीयखण्डरहस्ये कार्यान्वितशक्तिवाद्ग्रहणं ॥

अथास्तत्र हत्तेरित्याहुः । ‘खिन्नवेति, अयं श्वेतो धावद्भ्यः ज्ञेयावत्त्व-
 कारित्वे सति स्वरविशेषविशेषकारित्वादिति खिन्नवेत्यर्थः । इति प्रकाशः ।

अथ जातिशक्तिवादः ।

एवं पदार्थमात्रे शक्तौ^(१) पदार्थो निरूप्यते । तत्र प्रा-

(१) कार्यान्वितशक्तिवादपर्यन्तं मूलं मथुरानाथकृतरहस्याभिधानव्याख्या सहितं प्रकाशितं । तत्परवर्तिनः व्याख्यातवादपूर्ववर्तिनश्च मूलभागस्य मथुरानाथकृतरहस्यानामकव्याख्याया दुर्लभत्वेन मथुरानाथोपजीव्यजयदेवमिश्रकृतानुकाख्यव्याख्यासाहित्येन प्रकाशे प्रवृत्त-मस्माभिरिति ।

जातिशक्तिवादे 'एवमिति एवमकारेणेत्यर्थः, 'पदार्थमात्रे शक्तौ' स्वार्थ-शब्दबुद्धित्वात्त्रस्य पदानां कार्यतावच्छेदकत्वसिद्धौ, 'मात्रपदात् कार्यान्वितत्वात्प्रपरिग्रहः, 'पदार्थो निरूप्यते इति पदानां स्मारकशक्तिविशेषो विचार्यते इत्यर्थः, गवादिपदानां गोत्वादिजातावेव शक्तिर्न तु गवादिशक्तिषु शक्तौनामनन्ततया तत्र शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवात् । न च शक्तेर्गोशब्दबुद्धौ बोद्धव्यत्वादीच्छारूपतया शक्तौनामपि शक्तिसम्बन्धित्वं दुर्भारमिति वाच्यं । शक्तेर्गोपदाद्गोत्वप्रकारकबोधो भवत्वित्वादीच्छारूपतया अतिरिक्तपदार्थरूपतया वा तादृशेच्छारूपत्वासिद्धेः । न च गोत्वादेः शक्यत्वे गोत्वत्वादिकं शक्यतावच्छेदकमिति महद्गौरवमिति वाच्यं । गोत्वादौ निरवच्छिन्नशक्त्यभ्युपगमात् शक्तेः क्विचिदवच्छिन्नत्वनिश्चये मानामावात् । किञ्च गोत्वप्रकारकगोशब्दबुद्धौ गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानकारकत्वमपेक्ष्य काश्चवाद्गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुः । न चैवं गोपदं गन्धशक्तमिति ज्ञानेऽपि गोपदाद्गोशब्दबोधोपापत्तिरिति वाच्यं । न्यायनयेऽपि गोत्वदं गोत्वशक्तमिति ज्ञाने गोपदाद्गोत्वशब्दबोधोपापत्तिरित्यनुयोगस्य तुल्यत्वात् ।

भाकराः । यद्यप्यानयनादिव्यवहाराद्व्यक्तावेव शक्ति-
रचिता तथाप्यानन्त्य-व्यभिचाराभ्यां^(१) तत्र न शक्ति-

अथ जातिशक्तिवादासौकः ।

‘आनन्द्येति यदि यत्र शक्तिपक्षस्तत्र शाब्दधीस्तदानन्तासु व्यक्तिषु
शक्तिपक्षाभावात् अगृहीतशक्तिके शाब्दधीर्न स्यात् यद्यन्यत्र शक्ति-

(१) आनन्द्याद्यभिचारादिति क० ।

न च न्यायनयेऽपि गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानं न गोत्वप्रकारकशाब्दबोधे हेतु-
र्मानाभावात् किन्तु पदार्थस्यतावेव तत्तद्द्वयत्वानोद्बोधकविधया हेतुरिति
न कार्य-कारणभावे साधव-गौरवावतार इति वाच्यं । तथापि पदार्थोप-
स्थितेः कार्य-कारणभावे साधव-गौरवसत्त्वात् पदनिष्ठगोत्वविशिष्टशक्ति-
ज्ञानजन्यगवोपस्थितित्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य पदनिष्ठगोत्वविशिष्टज्ञानजन्यगवोप-
स्थितित्वेन हेतुत्वे साधवात् स्वरूपतो गोत्वनिष्ठशक्तिज्ञानाद्गोशाब्दबोधव-
त्तद्वृत्तगोत्वनिष्ठलक्षणाज्ञानादपि गोशाब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं गोपदं
गोत्ववदित्याकारकं गोत्वं गोपदवदित्याकारकं वा शक्तिज्ञानं गोत्वप्रकारक-
गोशाब्दबोधे गोत्वप्रकारकगोस्यतौ वा हेतुरिति प्रकृतं, तथाच क्वचित्
समवायेन गोत्वप्रकारकगोशाब्दधीः क्वचिच्च कालिकादिसम्बन्धेनेत्यत्र किं
नियामकं एवं क्वचित् समवायेन गोत्वप्रकारिका गोस्युतिः क्वचिच्च कालि-
कादिसम्बन्धेनेत्यत्र वा किं नियामकमिति वाच्यं ।

एतत्पर्यन्तं जातिशक्तिवादस्य रहस्यनामकव्याख्यानमस्माभिर्निर्व्वन्मित्वे-
वद्विज्ञापनमेवैतत्सुखिच्छितांशसन्निवेशनप्रयोजनमिति ।

‘आनन्द्येति सर्वांसामनन्त्यक्तीनामुपस्थापनमशक्यमिति कस्याश्चिदेव
शक्तिपक्षो वाच्यः स च व्यभिचारी व्यक्त्यन्तरस्याप्युपस्थितिदर्शनादित्यर्थः ।

ग्रहः, समुच्चयेन शक्यत्वे गां दद्यादित्यादौ सर्वोपा-
दानासामर्थ्यं एकस्य शक्यत्वेऽनध्यक्षसायः । न च
गोव्यक्तिमात्रमर्थः, मात्रशब्दस्य सर्वार्थत्वे उक्तदो-
षात्, सामान्यार्थत्वे व्यक्तेरप्रतीतेः, नानार्थत्वे च
सर्वासां प्रत्येकं ज्ञातुमशक्यत्वं, शक्तौ शक्ये च गौरवं,
अपूर्वगवि व्यवहाराभावश्च । नापि गोत्वेनोपलक्षिता

ग्रहोऽन्यत्र शाब्दज्ञानं तदा शक्तिधीः शाब्दज्ञाने व्यभिचारिणीत्यर्थः,
यद्यन्यशक्तिज्ञानादन्यधीस्तदा 'व्यभिचारात्' व्यभिचारप्रसङ्गात्, शक्ति-
ग्रहमात्रं विनापि स्यादित्यपि कश्चित् । 'अनध्ववसायः' का वा
व्यक्तिर्या गोपदवाच्या इत्येवं रूपः । 'गोव्यक्तिमात्रं' गोलभित्त्वर्थः,
'नानार्थत्व इति, तत्तद्वाक्यत्वस्य तदा प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः ।
'अपूर्वगवीति समाधानविधेरनित्यत्वाद्बोधं । नन्वस्येव साक्षा-

केचित्तु एकव्यक्तेस्तदन्यसर्वव्यक्त्यव्याप्यत्वाद्द्व्यभिचारात्तद्वाप्यत्वे चेन्नाधिक-
रञ्च एव सर्वव्यक्तिसम्भवे सर्वग्रहसम्भवोऽपीति भावः । आनन्वयो-
सत्त्वेव मित्तितानां सर्वव्यक्तीनां शक्यत्वे दोषान्तरमाह, 'समुच्चयेनेति,
अन्यतमव्यक्तिः शक्येति गोक्तदोषद्वयमित्त्वत् आह, 'एकस्येति, इयं व्यक्ति-
शक्या अन्या वेत्यभिधरणात् गां दद्यादित्यादावप्रवृत्तापत्तेरित्यर्थः, 'अप्र-
तीतेरिति अप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः, अतएवेति शेषः । अस्मन्न्वायेन कति-
नामाभ्युपगमे वा मन्मतप्रवेश एवेति भावः । बहु तत्तद्रूपेण सर्वा व्यक्तिः
शक्या तथाच गोपदं नानार्थं अतएव नानध्ववसाय इत्यत आह, 'नाना-
र्थत्व इति, 'प्रत्येकमिति प्रत्येकरूपेणेत्यर्थः, 'शक्तौ' नानाशक्तौ, 'शक्ये'
नानाशक्यतावच्छेदक इत्यर्थः, 'अपूर्वगवीति तत्र तेन रूपेण शक्तेरस्यर्हो-

शक्तिः शक्त्वा धेनुपदवदतो न शक्यानन्धं, न व्यभि-
चारः, न सर्वासङ्ग्रहः, न नानार्थत्वं, गोत्वेन तासामि-
त्यादिति वाच्यं । रूपान्तरेण विघ्नातमन्धेन रूपेण
हि उपलक्ष्यते यथा काकेन गृहविशेषोगोत्वेन धान-
वर्त्मशक्तिविशेषः स्वतोविलक्षणः, न तु काकाद्या-
कारेणैव तत्प्रतीतिः । न च व्यक्तीनां जातिं विना
रूपान्तरमेकमस्ति ज्ञायते वा, गोपदाद्गौरित्येव
प्रतीतेः, गोत्वविशिष्टे च कार्यान्वयाद्गोत्व' विशेषणं
नोपलक्षणं, तदन्येन कार्यान्वये उपलक्षणं, यथायं

वत्सादौत्वत आह, 'ज्ञायते वेति, तदेवोपपादयति, 'गोपदादिति ।

तादृशवहाराभावप्रसङ्ग इत्यर्थः, एतच्च समासान्तविधिरनित्य इति साधु ।
'न व्यभिचार इति, द्वितीयपक्षे दोषायेति शेषः । तन्मतेनाह, 'गोत्वेनेति ।
ननु तत्रोत्पत्त्यादिकमिवात्रापि साक्षादिमत्त्वादिमस्तीत्यत आह, 'ज्ञा-
यते वेति । ननु ज्ञायते चेत्त्वत आह, 'गोपदादिति यदि गोत्वोपलक्षित-
त्वकारावच्छेदेन शक्तिस्तदा तत्रकारिका धीः स्यादित्यर्थः । दोषान्तर-
माह, 'गोत्वेति मां पश्येत्यादौ गोत्वविशिष्टे दर्शनाद्यन्वयादित्यर्थः, कार्या-
न्वयविशेषणं तदन्वयुपलक्षणमिति लक्षणाानुसारेणैर्द । उपलक्षणमुदाह-
रति, 'यथेति वास्तुति तत्पदवाच्यत्वान्त्वये तस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः ।

केचित्तु गोत्वं यदि वासोऽवच्छेदके गन्धुपलक्षणं तदा देवदत्तपद-
मन्वज्ञाने वासस्तद्गोपदजन्यज्ञाने गोत्वमपि न स्फुरेदित्यत्र तात्पर्यादि-
भाङ्गः ।

वासस्वी देवदत्तशब्दवाच्य इत्यत्र वासः । न च गोत्वै-
कत्वेन व्यक्तीनामैक्यं क्रियते, अशक्यत्वात् । नापि
प्राप्यते, असत्त्वात् । न च तदेकत्वमेव व्यक्तेरेकत्वं,
असम्भवात् । नापि व्यक्तिः शक्या गोत्वमवच्छेदकं
कारणत्वे दण्डत्ववत्, एवं हि गोपदात् न गोत्ववि-
शिष्टबुद्धिः स्यात् शक्तिग्रहाहितसंस्कारसचिवाद्गो-
पदादेव धेनुपदादिव गोत्वविशिष्टज्ञानं तदुद्बोधश्च
तद्देव, परम्परासम्बन्धादिति चेत्, न, तत्र हि धान-
कर्मव्यक्तिविशेषस्यावश्यशक्यत्वेऽनुगमाय गोत्वमव-
च्छेदकमात्रं न तु वैपरीत्यं गोत्वस्य वृषभेऽपि सत्त्वात्,
इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति जातिविशिष्टैव सा शक्या

गोत्वेन तासामैक्यादिति दूषयति, 'न चेति । 'एवमिति अवच्छेदक-
त्वेऽपि यथा दण्डत्वे न कारणत्वं तथा गोत्वेऽपि न शक्यत्वमिति तदुप-
स्थितिर्न स्यादित्यर्थः । अशक्यत्वेऽपि तदुपस्थितिः स्यादित्याह, 'शक्तीति,
शक्यवृत्तित्वं परम्परासम्बन्धः । गुरुमतेन दूषयति, 'तत्र हीति । ननु
लाघवाद्गोत्वमपि शक्यमस्त्वित्यत आह, 'न त्विति । ननु धानकर्म-
विशेषवदिहापि व्यक्तिविशेषाणां शक्यत्वमस्य । न धानानुगमः, गोत्वे-
नैवानुगमात् । न हि धानकर्मविशेषेऽप्यन्यदनुगमकं, तथात्वे अनुग-
मार्थं गोत्वमवच्छेदकमित्यसङ्गतं स्यात् । न च तत्र तत्तद्धानकर्मत्वमपि
शक्यमित्यनतिप्रसङ्गः इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति वार्थं । तत्तत्प्रकारक-
प्रतीत्यापत्तेः, अन्यथा तत्रापि तत्तद्द्वैतित्वं शक्यमिति सुवचं स्यादिति
चिन्तयं ।

स्यात् । वस्तुतस्तु जातेः शक्योपलक्षणत्वे शक्त्यव-
च्छेदकत्वे वावश्यकत्वात् लाघवाच्च जातिरेव शक्या
स्यात् न तु व्यक्तिः, धेनुपदे तु गोत्वं न तथा अति-
प्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि जातिविशिष्टं शक्यं स्वव्यवहारेण
च स्वहेतुतया जातिविशिष्टज्ञानस्यानुमितत्वादिति
चेत्, न, विशेष्यभेदाद्विशिष्टानामनन्तत्वेन व्यक्तिवा-
च्यत्वे उक्तदोषग्राप्तात् । विशेषणस्यैक्येन विशिष्टानामै-
क्यस्योपलक्षणपक्षवद्दुष्यत्वात्, तस्माद् व्यक्तेरपदार्थत्वे
जातिरेव पदार्थः । वस्तुतस्तु व्यक्तौ जातिरनुगमिका
विशेषिका चावश्यं वाच्येति नागृहीतविशेषणान्यायेन
सैव वाच्या । अथ जातावपि व्यक्तिरेव विशेषः धर्मा-
न्तराभावात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वादे-
रुपाधेरपि व्यक्तिघटितत्वात् नागृहीतविशेषणान्या-
योव्यक्तावपीत्युभयमपि वाच्यमिति, न, जातेः स्वत-

केचित्तु एतदस्वरसादेवाह, 'वस्तुतस्त्विति । शक्तौ नावश्यकत्वमित्य-
हचेराह, 'लाघवाच्चेति, व्यक्तिधौश्च संस्कारादेवेति भावः । 'अतिप्रसङ्गा-
दिति, उच्यते इति शेषः । यद्यपि लाघवादित्युक्तं तथापि विशिष्टस्यै-
वोपस्थितत्वात् तत्र शक्तिरित्याह, 'अस्त्विति । नन्वेवमवच्छेदकैक्येन धान-
कर्मविशेषाद्यामपि नैक्यमिति तव धेनुपदेऽपि तुल्यं दृष्टत्वादिविशिष्ट-
कारणत्वे का गतिरित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, लाघवादिति भावः ।
'विशेष इति विशेषिकेत्यर्थः, 'धर्मेति विशेषिकेत्यर्थः, 'गवेतरिति, गोपद-
मुभयत्र साक्षादिमत्परमिति नास्माच्चय इत्याहुः । 'उभयमपीति'

एव व्यावृत्तत्वात् । अन्यथा जाति-व्यक्त्योर्व्यावृत्तत्वघ्ना-
नादन्योन्यव्यावृत्तत्वबुद्धावन्योन्याश्रयः । स्वतोव्यावृत्त-
त्वञ्च न स्वयमेव स्वव्यावर्त्तकत्वं स्वस्मिन् स्वावृत्तेः ।
नापि व्यावर्त्तकं विनैव व्यावृत्तत्वं, असम्भवात् । किन्तु
स्वाश्रयवत्स्वात्मनि व्यावृत्तधीजनकस्वभावत्वं परेषा-
मन्त्यविशेषवत् । व्यावर्त्तकधर्मोऽपि धर्मान्तरादेव व्या-
वृत्तबुद्धावनवस्था स्यादतएव किञ्चिद्धि वस्तु स्वत एव
विलक्षणमित्याहुः ।

अस्तु वा व्यक्त्या व्यावृत्ततया बोधिता जातिरेव
पदार्थोलाघवात् न तु वैपरीत्यमुभयं वा गौरवात्,
कुतस्तर्हि व्यक्तिधीः, जातिशक्तादेव कथमन्यशक्ताद-
न्यधीः, स्वभावात्, तत्स्वभावत्वमेव व्यक्तिशक्तिं विना

ननु स्वतो व्यावृत्तायां जातौ विशेषणं व्यक्तिवशं वाच्या व्यक्ति-
विशिष्टज्ञानाभावे निर्विकल्पकविषयौभृतायां जातौ शक्त्यपहार्शि-
विकल्पकस्य व्यवहारासम्भवात् तथाच नागृहीतविशेषणान्यायसुख-
इत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'व्यावृत्ततया' विशेष्यतया, यदा स्वतएव

विनिगमकामावादिति भावः । 'स्वस्मिन्निति, व्यावृत्तिसमानाधिकारस्यैव
व्यावर्त्तकत्वादिति भावः । 'नापीति, व्यावर्त्तकत्वस्यात्र व्यावृत्तव्यधिकारवता-
वच्छेदकत्वं न तु व्यावृत्तधीजनकत्वमतो नायिमग्रश्विरोधः । 'गौरवा-

न निर्व्वहतीति चेत्, न, गोपदं हि नियमतोजाति-
 व्यक्तौ बोधयति तत्रास्य जातिशक्तिधीरेव सहका-
 रिणौ कल्प्यन्ते साधवादावश्यकत्वाच्च, न तु व्यक्ति-
 शक्तिधीरपि गौरवात् । जातिशक्तिज्ञाने सति तां
 विना व्यक्तिबोधे विलम्बाभावात् यथा तव पदार्थ-
 शक्तादेवाग्वयधीः । यद्वा जातिशक्तमेव पदं व्यक्तिं
 बोधयति अशक्यत्वेऽपि जात्याश्रयत्वमेव नियामकं
 यथा अशक्यमपि स्वार्थाग्वयं बोधयति । तच्च प्रयोज-
 कत्वेन कृप्ता शक्तिरेवास्तु जात्याश्रयत्वस्य तथात्वकल्पने
 गौरवादिति चेत्, न, अन्यलभ्यस्यापदार्थत्वादन्यथा
 अग्वयोऽपि शक्यः स्यात् लक्षणायुच्छेदश्च । अथ वा

आवृत्ततया व्यक्तिविशेषणतयाप्युपस्थितेरित्यर्थः, 'साधवादिति तथाच
 न्यायसाम्येऽपीदमेव विनिगमकमिति भावः । 'नियमत इति,
 जातिशक्तिज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं जातिविशिष्टज्ञानत्वं कार्यताव-
 च्छेदकं इत्याद्यः कल्पः, 'यदेतिद्वितीयकल्पे जातिशक्तं पदं जातिं
 व्यक्तिञ्च बोधयति तच्च जातिबोधे जातिशक्तिधीः व्यक्तिबोधे

दिवि अस्तेर्नानार्थत्वादित्यर्थः । 'अस्येति पदस्येत्यर्थः, यथा पदार्थशक्तादग्वय-
 बोधे आकाङ्क्षादिधीः सहकारिणौ तथा अशक्यत्वाविशेषेऽप्यग्वयबोधे
 न वा सहकारिणोत्वत्र सत्त्वात् एव नियामक इति भावः । नियामका-
 न्तरमाह, 'यदेति, 'अन्येति, तथाच प्रामाणिकं गौरवमिति भावः ।
 एकवित्तियेद्यत्वमेव वा नियामकमित्याह, 'अथवेति, 'तद्विषयमिति, यद्यपि

जातिशक्तिज्ञानाज्जातिधीर्भवन्ती व्यक्तिमपि गोचर-
यति । व्यक्तिं विना जातेरभावात्, यो येन विना न
भासते तद्बीहेतुस्तमवबोधयति, यथा ज्ञानधीहेतुस्त-
द्विषयं, यथा वा तवाधिकरणसिद्धान्तो ज्ञानादिनि-
त्यत्वं, अन्यथा पदं जातिमपि न बोधयेत् केवलाया-
अपतीतेः, तथाच जातिशक्तिकल्पनावैयर्थ्यं तस्मात्
जातिज्ञानार्थं क्लृप्ता शक्तिर्व्यक्तिमपि बोधयति एकवि-
त्तिवेद्यत्वनियमात् । एतेनैकवित्तिवेद्यतैव व्यक्तिशक्तिं
विना न स्यात् ज्ञापकाभावात् । न हि व्यक्तिज्ञानम-
हेतुकं जातिहेतुकं वा, सदातनत्वप्रसङ्गात् । नापि
जातिधीहेतुकं, संविद्भेदापत्तेरिति निरस्तं । जाति-

स्वरूपसच्छब्दजात्याश्रयत्वं सहकारीति, 'अथ वेतिद्वितीयकस्ये जाति-
शक्तिज्ञानत्वं जातिबोधे कारणतावच्छेदकं व्यक्तिबोधस्तु सामग्री-
महिम्ना जातिबोधकस्य व्यक्तिबोधकत्वनियमादिति । 'अधिकर-

ज्ञानमस्तीत्यादौ व्यभिचारस्तथापि सविषयकमेव ज्ञानं तत्रापि भासत इति
मतेनेदमित्येके । केचित्तु प्रत्यक्षाभिप्रायेणैदमित्याहुः । 'यथा वेति, 'अधि-
करणसिद्धान्तः' पक्षधर्मेतावकलभ्योऽर्थः यथा ज्ञानादिनित्यत्वमादाय वि-
ध्यतीत्यर्थः । स्वमतोपलम्बेनाह, 'अन्यथेति, 'सदातनत्वेति, 'अहेतुकमित्यत्र
तन्मते प्रागभावाभावात् व्यभिचारः, भावत्वेन विशेषणोदित्यन्ये । अनादि-
स्यादित्यत्र तात्पर्यमित्यपरे । 'जातिहेतुकमित्यत्र यद्यपि जातिसाक्षात्कारे

शक्तेरेव व्यक्तिज्ञापकत्वात् । ननु जातिं विना प्रत्यक्षा-
दिना व्यक्तिज्ञानादन्यैव व्यक्तिधौसामग्री जातिविशि-
ष्टज्ञानञ्चोभयज्ञापकसामग्रीद्वयसमाजादार्थं । अतएव
व्यक्तिं विना जातेरस्मरणेन जातिस्मरणस्य व्यक्तिवि-
षयत्वनियमात् जातिज्ञापकमात्रमेव व्यक्तिज्ञापकं
कल्प्यते सामान्यकल्पनायां बाधकाभावादिति परास्तं ।
जातिं विनापि व्यक्तिस्मरणान्तचान्यैव सामग्री जा-
तिविशिष्टस्मरणञ्चोभयांशस्मारकसमाजादिति । अत्र
ब्रूमः । जाति-व्यक्तिप्रत्यक्षादिवोधे तथैव सामग्रीद्वयस्य
पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहाच्छाब्दे तु व्यक्तिबोधे जाति-

वेति पक्षधर्मतावसल्लभ्योविशेष इत्यर्थः, 'जातिं विनेति जाति-
ज्ञापकसत्त्वे जातिज्ञानापत्तेः तत्र जातिज्ञापकं विनैव व्यक्तिज्ञान-
मित्यर्थः । 'पृथगिति संयोगादेर्व्यक्तिग्राहकस्य संयुक्तसमवायादेर्जाति-
ग्राहकस्य प्रत्येकं पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रह इत्यर्थः, न तु जाति-व्यक्तिग्रहे
पृथग्जातिग्रहस्य व्यक्तिव्यभिचाराभावादिति । 'शाब्दे त्विति, नन्वेवं
पूर्वकल्पनादविशेषः शाब्दव्यक्तिज्ञाने जातिशक्तिज्ञानहेतुत्वे पर्यवसा-

व्यभिचारः जातिमात्रहेतुत्वमप्रसिद्धं, तथापि यदि व्यक्तिज्ञानं जातीतरान-
पेक्षं स्यादित्यत्र तात्पर्यं । न च जातीतर इति अर्थः, अखण्डाभावे तात्पर्यात् ।
'अन्येवेति, अन्यथेदं रजतमिति भ्रमस्थले व्यक्तिधोर्न स्यात् जातिधौसाम-
ग्र्यभावादिति भावः । 'सामग्रीद्वयस्येति, संयोगो व्यक्तेः, संयुक्तसमवायो-

शक्तिज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् न सामग्र्यन्तरं, तत्सञ्चे-
तेन विना विलम्बाभावात् । एवञ्च जातिशक्तत्वेन
ज्ञातं पदं जातिविशिष्टस्य स्मारकमनुभावकञ्च । ननु
ज्ञाने शक्तिः शक्यत्वात् तथाच यस्य ज्ञाने शक्तिस्त-
च्छक्यं जाति-व्यक्तिज्ञाने च शक्तिरिति जातिवद्भक्तिरपि
शक्येति चेत्, न, यद्विषयतया हि ज्ञाता ज्ञाने शक्ति-
रुपयुज्यते तत् शक्तिज्ञाने विषयतया शक्यतावच्छे-
दकं शक्यं जातिज्ञानञ्च तथेति जातिरेव शक्या
न तु व्यक्तिज्ञानत्वमप्यवच्छेदकं गौरवात् । न च
शक्यज्ञाने नियतविषयत्वमेव शक्यत्वं व्यवहारानुमित-

नादिति, नैवं, स्मरणहेतुसंस्कारवज्जातिज्ञापकसामग्र्या व्यक्ति-
ज्ञापकत्वकल्पनादिति सामान्य-विशेषभेदेन कल्पभेदोपपत्तेरिति ।
'जातिज्ञानं' जातिज्ञानत्वं, 'तथा' अवच्छेदकं, 'ज्ञातशक्नोति'
स्त्वविषयज्ञातशक्नोत्यर्थः, अन्यथे व्यभिचारवारणाय 'योग्यतादीति,

---

जातेरिति सामग्र्योभेदस्य तत्र प्रमायसिद्धत्वादित्यर्थः, 'न सामग्र्यन्तर-
मिति, यद्यपि जाति-व्यक्त्योरुपस्थित्यनन्तरमन्यतरत्र बाधावतादादन्तर-
मात्रान्वयबोधसम्भवाद्वापि सामग्र्योभेदसम्भवस्तथापि अत्रोभयत्र न वा
बाधप्रतीतिस्तदभिप्रायेऽदमित्याहुः । एतन्मते चाह्वातिभानं नेत्वेके । व-
क्तिवदेव तद्भानमित्यन्ये । 'जातिज्ञानञ्चेति, जातिञ्च तथेत्त्वत्र तात्पर्यं ।
'तत्सम्बन्धोति अन्यसम्बन्धोत्यर्थः ।

शब्दानुभवविषयाणामन्वये तत्सम्बन्धिमिति-मातृणा-
मपि शक्यतापत्तेः, एवञ्च जाति-व्यक्तिज्ञानजनकत्वा-
दुभयत्रापि शब्दशक्तिः । जात्यंशे सा ज्ञाता व्यक्त्यंशे
स्वरूपसती हेतुर्लाघवादिति कुलशक्तिवादः । एवञ्च
सैव तदैव तेनैव ज्ञाता अज्ञाता च वाचिका अवाचि-
कावेत्यत्र जातिव्यक्त्यवच्छेदकभेदेनाविरोधः, त्वया-
यन्वये कुलशक्तिस्वीकारात् । व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि^(१) ज्ञात-
शक्तिशब्दजनितज्ञानविषयत्वलक्षणं वाच्यत्वं नास्ति ।
न चैवं परिभाषा, शब्दजन्यज्ञानविषयत्वेन वाच्यत्वे
लाघविकादेरपि वाच्यत्वापत्तेः, व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि
व्यक्तिशक्तिज्ञानं न कारणं व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वं नाव-
च्छेदकमिति लाघवं ।

यत्तु तच्छक्तत्वेन ज्ञातादेव तदर्थबोधः शक्तिभ्रमा-
दपि धीदर्शनात् । तथा योग्यताद्यन्वयानुपपत्तौ विना

(१) वाच्यत्वेऽपीति क० ।

यद्यपि अत्रेष्टापत्तिः, तथापि मिलितानां शक्यत्वापादने तदभाव इति भावः ।
'मिति-मातृणामिति स्वमतावष्टम्भेन । 'अन्वयेति, न्यायमते परमनिष्ठापा-
दवं बोध्यं, 'ज्ञातशक्तीति, तद्विषयत्वेनेति शेषः । अधिकोपपत्तिवचनाय
पूर्वोक्तमेव विवृतमिति न पौनःपत्यं दोषः । 'नावच्छेदकमिति न कारणता-
वच्छेदकमित्यर्थः ।

'ज्ञातादेवेति लक्षणादिकं विनेति शेषः । पक्षान्तरमाह, 'तथेति,

पदादुपस्थितिः शक्तिसाध्येति व्यक्तिरपि शक्येति । तन्न । अन्यलभ्ये शक्तेरकल्पनात्, अन्यथा तवान्वयेऽपि शक्तिर्लक्षणाद्युच्छेदश्च । ननु न जातिरर्थः व्यवहाराभावेन व्युत्पत्तेरसिद्धेः, कारकोपरक्तक्रिया हि व्यवहारगोचरः, जातिश्च न क्रिया नित्यत्वात्, कारकं न कर्त्वादि क्रियायास्तत्रासमवायात् परसमवेतक्रियाफलभागित्वाभावात् कर्तृव्यापारानाश्रयत्वात् अचेतनत्वात् तथा सह विभागाभावात् क्रियानाधारत्वाच्चेति चेत्, न, व्यक्तिव्यवहारादेव उक्तन्यायेन जातौ

लक्ष्ये व्यभिचारवारणाया 'अन्वयानुपपत्ति इति, 'अन्येति अन्यलभ्येऽपि शक्तौ विगेषणद्वयं त्यक्त्वा पदादुपस्थितिरित्येवास्त्वित्यर्थः, 'न कर्त्वादीत्यत्र प्रत्येकं हेतुमाह, 'क्रियाया इति, एतच्च वैयाकरणमतेन अन्यथा कृतेरिति ध्येयं ।

अन्वयलाक्षणिकार्थमादाय व्यभिचार इति विनान्तं । 'शक्तिसाध्येति तद्विषयतया ज्ञातशक्तिसाध्येत्यर्थः, 'अन्येति, तथाचोक्तनियमेनान्यलभ्यत्वस्यैवोपाधित्वात्प्रयोजकत्वमिति भावः । 'न क्रियेति, अनित्यैव क्रियेत्यभिप्रायेणोदमित्येके । आनयनादिक्रियेत्यर्थ इत्यन्ये । प्रत्येकभेदे साध्ये क्रमेण हेतूमाह, 'क्रियाया इत्यादि कृतेरित्यर्थः, तेन पक्षतीत्यादौ पाकादेः कर्त्तृर्यत्नसमवायान्न व्यभिचारः । न चेवं साध्यावैशिष्ट्यं, कर्त्तृपदवाच्यभेदस्य साध्यत्वेनोपाधिभेदात्, अन्योन्यात्यन्ताभावभेदाद्भेद इत्यप्याहुः । 'क्रियापक्षेति जातेर्जन्यधर्मानाश्रयत्वादित्यर्थः, 'तयेति जात्येत्यर्थः, 'अस्तीति, जाति-

शक्तिग्रहात्, जातिसविकल्पकाद्यव्यावृत्ततया ज्ञातायां व्यक्तौ क्रियान्वयः, सविकल्पकश्चालोचनद्वारा^(१) जाति-जन्यमिति परम्परया जातेरपि कारकत्वेनान्वयः । यद्वा न केवलव्यक्तेः कारकत्वं, न हि गौर्गच्छतीत्यथ व्यक्तिमात्रं यातीति कस्यचित्प्रतीतिः, किन्तु जाति-विशिष्टायाः, तथाचोभयमपि कारकं ।

श्रीकरस्तु केवलजाति-व्यक्तयोरकारकत्वात् क्रियान्वयव्यक्तेराश्रयतया जातेरवच्छेदकतया आरुह्यादिवत्, एवञ्च जातिशक्तपदात् जातेरनुभवः शब्दोव्यक्तेरौपादानिकः अशक्यत्वादिति ।

श्रीकरस्त्विति, 'श्रीपादनिक इत्येतावतैव पूर्वकल्पतोऽस्य भेदोऽवच्छेदकतायाः पूर्वकल्पेऽपि सत्त्वादिति ।

---

(१) निर्विकल्पकद्वारेत्वर्थः ।

शक्तिभावस्यैव नियामकत्वादिति भावः । 'आलोचनेति, यद्यपि तन्मते न निर्विकल्पकजन्यत्वं तथापि परमतेनेदं । अनुगतत्वबुद्धौ तद्वेतुरिति ह्यत्रा तथोक्तमित्यन्वे । ननु तथापि प्रकृतं शब्दज्ञानं गालोचनजन्यं, किञ्चैवमपि जातेः सविकल्पके परम्परया कारकत्वेऽपि प्रकृतक्रियान्वये कारकत्वं गोप-पादितमित्यवचेराह, 'यद्वेति, 'किञ्चित्ति विशेष्ये गोत्वेऽपि शमनक्रियान्वयावगमात् तदपि कारकमित्यर्थः । ननु बाधात् तत्र न तदन्वय इत्यवचे-राह, 'श्रीकरस्त्विति, 'आरुह्येति "अवच्छेदकद्वारेण मोः करकत्वेना-रुह्यस्य चावच्छेदकत्वेन क्रियान्वयवदित्यर्थः । अन्वेवं मोत्वप्रकारकशब्द-

अन्ये तु जातिशक्तमेव पदं जाति-व्यक्तयोः स्मारक-
मनुभावकश्चेति व्यक्तेरपि शाब्दत्वं । न च वृत्तिं विना-
ऽन्वयानुभवेऽप्रवेशान्न व्यक्तेः शाब्दत्वं, वृत्तिं विनापि
एकवित्तिवेद्यत्वनियमेन जातिशक्तादेव व्यक्तेरनुभवात्,
अन्यथा आत्यन्वयोऽपि न स्यात् व्यक्तिं विना जातेरनु-
भवात् । अतएव जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयतीति
गुरवः । किञ्च शक्त्योपस्थापितस्यान्वयानुभवं प्रति
पदानां कारणत्वं अतो जातिवदुपस्थापिताया व्यक्ते-
रनुभवः पदात्, न तु तत्तच्छक्त्योपस्थापितस्य गौर-
वात् । न चैवमशक्यपरत्वे लक्षणा, यथा अन्यत एव

‘अन्ये त्वित्यनेन श्रीकरकल्पाङ्गेदयितुं पूर्वोक्तं एवानूदितो-

ज्ञानानुपपत्तिरित्यबचेराह, ‘अन्ये त्विति, यद्यपि प्रागेतदुक्तं तथापि
श्रीकरमतेनात्यन्ततो दोषदर्शनाय पुनरभिधानमिति मन्तव्यं, अत्र मते
व्यक्त्यंशे स्वरूपसत्यपि न शक्तिरिति वा मतान्तरत्वाभिधानं । ‘शाब्दत्वमिति
शाब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः । ‘वृत्तिं विनेति स्ववृत्तिं विनेत्यर्थः, प्रत्युत सांप्र-
प्रवेशे गौरवमित्याह, ‘किञ्चेति, ‘अन्यत इति तुल्यवित्तिवेद्यत्वनिश्चयमादि-
त्यर्थः । ननु जातिशक्तिमिति ज्ञाने जातिविशेष्यकस्मरणात् कथं व्यक्ति-
विशेष्यकशाब्दधीरिति चेत्, न, शब्दशक्तिवैचित्र्यात् तदुपपत्तिरित्येके ।
गोपदेन गोत्वस्य विशेषणतयैवोपगयात् तद्विशेष्यकस्मरणसिद्धिरित्येके ।
‘वस्तुतस्त्विति, नन्वत्र यौगवत्यं कुत्र वा पूर्वपक्षे एतदुत्थानमिति चेत्, न,
‘न चेत्त्वादिपूर्वपक्षे द्वितीयसमाधिपरत्वात् । न च तत्रापि प्रथमसमाधिपर

ज्ञानान्न शक्तिस्तथा लक्षणापि न तत् किमशक्येऽपि मुख्यः प्रयोगः, सत्यं, शक्त्या साक्षादुपस्थित एव तस्य मुख्यत्वात्त्वशक्त्येति त्वधिकं । वस्तुतस्तु जातिशक्तादेव व्यक्तिधौसम्भवान्न व्यक्तौ शक्तिः । यदि च ततो न तद्बीस्तदा तच्च शक्तिरेव स्यात्, अन्यथा तद्बीर्न स्यादेव । ननु पद-जातिभ्यामप्येकोजाति-व्यक्त्यनुभवः क्रियते, तच्च जात्यंशे पदस्य व्यक्त्यंशे जातेरनुभावकत्वमयमेव उपादानार्थं इति चेत्, तर्हि जातेः कारत्वापेक्षया शक्तिज्ञाने उपस्थितव्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रकल्पनैव लघीयसी जातेः प्रमाणान्तरत्वापातश्च । अतएव ब्रीह्रीनवहन्तीत्यत्र व्यक्तौ न लक्षणा तत्साध्यो-

पौनरुक्त्यं, एकवित्तिवेद्यत्वेन व्यक्तिज्ञानाभिप्रायेण तस्योक्तत्वादस्य चान्यथा वक्ष्यामाभिप्रायकत्वादित्याहुः । केचित्तु 'तत्किमशक्येऽपीति शक्तिसाधकपूर्वपक्षे समाध्यन्तरमिदमित्याहुः । 'अन्यथेति शक्त्यकल्पन इत्यर्थः, तथाच तत एव तद्बीरिति भावः । औकरमतान्तरं शङ्कते, 'गन्विति, 'जातेरिति । ननु प्रमाणासङ्गकारितया अस्याजनकत्वे कथं प्रमाणान्तरत्वं अन्यथा यो-य्यताज्ञानादेरपि तथात्वापत्तेः, यदि च निर्थापारतया तस्य न तथात्वं तदात्रापि तुल्यमिति चेत्, न, तदंशे स्वातन्त्र्येणैव तद्भेतुत्वं निर्थापारस्य करत्त्वमित्यभ्युपगन्तारं प्रति तदापादनात् । वस्तुतो जातिशक्त्यैव तथा धौक्यमे जातेः करत्त्वकल्पने गौरवादित्यत्र तात्पर्यं । 'अतएवेति यत-एव जातिशक्तादेव व्यक्त्यन्वयबोध इत्यर्थः, औकरमते तु ब्रीहित्वाभ्ययथावद्-घातस्य शब्दात् प्रतीतेर्लक्षणा स्यादिति भावः । ननु तथापि व्यक्तिमात्र-

पस्थितेर्जातिशक्तित एव सिद्धेः । अस्तु वा गवा-
 वच्छेदकत्वेनारुण्यादिवद्ब्रीहिवत्प्यवघातान्वय इति ।
 अशोच्यते । गोत्वज्ञाने गोज्ञाने वा शक्तं पदमित्या-
 कारः शक्तिग्रहः तथाच शक्यज्ञाने विषयतया जाते-
 रवच्छेदकत्वं व्यक्तिमादायैव प्रतीयते न केवसायाः
 व्यक्तिं विना जातेरप्रतीतेः, तथाच जातेरवच्छेदकत्वे-
 नायुहीतविशेषणान्यायेन व्यक्तेरवच्छेदकत्वं वञ्छे-
 पायितमिति शक्तिज्ञाने विषयतया अवच्छेदकत्वात्
 जातिवत्सापि शक्या तस्मात् परिहरैकवित्तिवेद्यत्वनि-

ऽन्यथा पूर्वनिर्विशेषत्वे पौनरुत्थापत्तेरिति धेयं । 'गोत्वेति गोल-
 ज्ञानत्वमवच्छेदकं न तु विशिष्टविषयत्वं अतः स्वविषयज्ञातशक्ति-
 शब्दजन्यज्ञानविषयत्वं शक्यत्वं न व्यक्तावित्युक्तं, तपेदमुच्यते गोल-
 ज्ञानत्वेऽवच्छेदके विशिष्टविषयत्वमेवावच्छेदकं निर्विशेषणस्य तस्या-
 नुपस्थितेरुपस्थितौ वा न समानवित्तिवेद्यत्वं तथाच व्यक्तिभानार्थ-
 मेव शक्तिरित्युभयथापि व्यक्तावुक्तरूपं शक्यत्वमित्यर्थः । ननु विशि-
 ष्टमेव गोत्वं ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितं तत्रावच्छेदकत्वं विशेषणीभूतां

न्यये तन्मात्रोपस्थित्यर्थं कक्ष्यैव स्यादत आह, 'अस्तु वेति, ज्ञानशक्तिपक्ष-
 माश्रित्याह, 'गोत्वज्ञान इति, मतभेदेनोभयोपन्यासः, उभयमते कक्षेरव-
 च्छेदकत्वमित्याह, 'तथाचेति, 'नायुहीतेति । ननु यत्र प्रथमोपस्थितत्वं
 तत्र तन्नगायावतारो न चात्र तथेति चेत्, न, तदग्रहं विना यत्र विशे-
 षस्य ग्रहो न सम्भवति तत्रैव तन्नगायप्रवृत्तेः, यत्र कक्ष्या आरुण्या जातिव-

यमं स्वीकुरु वा व्यक्तेर्व्याप्यत्वं । अपि च यद्ब्रह्मवत्तया
 ज्ञात एव यच्च यस्य ज्ञानं स तत्रावच्छेदकः व्याप्तिज्ञा-
 नत्वेन ज्ञात एव तच्च ज्ञाने शक्तिधीरिति व्यक्तिरपि
 शक्या । नन्वाद्यवृत्तौ मिति-मातृविषयत्वेन ज्ञात एव
 ज्ञाने प्रवर्तकत्वं ज्ञातं न च तयोर्ज्ञानं प्रवर्तकमतो
 व्यभिचारः, अन्यथा प्रवर्तकत्वेन मिति-मातृज्ञान-
 मपि प्रयोज्यस्यानुमाय बालस्तत्रापि शक्तिं गृह्णीयात्,
 एवं तत्रापि कार्यान्वितज्ञान एव शक्तिः स्यात् तत्त्वेन
 ज्ञात एव ज्ञाने शक्तिग्रहादिति चेत्, मिति-मातृज्ञा-
 नत्वं कार्यान्वितज्ञानत्वञ्च विनापि प्रवर्तकज्ञाने घट-
 ज्ञानत्वादिकं ज्ञातुं शक्यमिति तयोर्नावच्छेदकत्वं
 किन्तु घटज्ञानत्वादिकमेव साधवात् तयोरपि तत-

वक्तिमपहाय विश्लेष्योभूतजातेरेव साधवादिद्वयस्वरसादाह, 'अपि
 चेति । ननु स्तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वग्रहे मिति-मातृविष-

---

यत्वेन ग्राह्या तत्र प्रथमं व्यक्तिज्ञानभावश्लक्ष्णमित्यप्याहुः । ननु जाति-
 शक्तीरेवच्छेदकत्वप्रतीतावपि अत्यंशे तद्भ्रान्तं भ्रमः साधवेव जातेरेवावच्छेद-
 कत्वादित्यत्र साह, 'अपि चेति, तथाच विषयाबाधात् तत्प्रमेवेति भावः ।
 'मिति-मातृज्ञानत्वमिति, तथाच नियतोपस्थित्यभावादेव कारणघटितोक्त-
 रोषाभावात् न व्यभिचार इति भावः । 'तयोरपीति, मिति-मातृज्ञाननाम-
 इति तु पररौत्वोक्तं । ननु 'यद्ब्रह्मवत्तयेत्यत्र लघुत्वं धर्मविशेष्यमतो न
 शक्तीरेवच्छेदकत्वं तस्या नामात्वेन गृह्यत्वात् । न च तत्प्रवेशे गौरवं, एवं हि

एव प्राप्तेश्च । किञ्च पदं व्यक्तिज्ञानार्थं शक्यज्ञाने
विषयतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्पयति साधवात्
जातिविषयत्वव्यक्तिविषयत्वस्य ज्ञानवित्तिवेद्यत्वेना-
वश्यं शीघ्रोपस्थितत्वात्, न तु जातिशक्तिस्तदोपे
कारणान्तरं वा तदवच्छेदकं गौरवाच्छक्तिग्रहकाशे
कल्पनीयोपस्थितिकत्वाच्च ।

यतया ज्ञात एव जाने प्रवृत्तिहेतुताग्रहः स्रज्ज्ञानग्रहस्य च तदि-

एवकारस्याप्यप्रवेशे मिति-माह ज्ञानत्वादावतिप्रसङ्गात् । किञ्चैवं धूमत्वा-
दिकमवच्छेदकं न स्यात् इदम्वादिनोपस्थिते व्याप्तिग्रहसम्भवात् । यदि वा
नियतोपस्थितत्वेऽप्यनुगतत्वात् जघृत्वाच्च तस्यैवावच्छेदकत्वं तदा नियतोप-
स्थितिकत्वेऽपि तत एव जातिरेव तथा, अपि च शक्तिग्रहविषयोभूते
शब्दज्ञाने उभयविषयत्वनियमेऽपि व्यक्तिसंज्ञानत्वं विनापि जातिसंज्ञानत्वं अनु-
मानेन शक्यग्रहमिति कार्यत्वादिवत् न व्यक्तिः शक्या । न च व्यवहारानु-
मिते तदज्ञाने शक्तिग्रहव्यवहारश्च व्यक्तिविषय इति तद्विषयत्वेनावश्यं तदु-
पस्थितिरिति वाच्यं । जिज्ञासादिना जातिविषयत्वमात्रेणानुमिते तत्र
शक्तिग्रहे बाधकाभावात् मानान्तरेणापि तत्सम्भवाच्च उत्सर्गतोभानं कार्य-
त्वविषयत्वेनापीत्यस्येति, 'किञ्चेति, तथाचोभयविषयशब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने
पदस्य कारणतया तदवच्छेदकत्वेनोभयत्रैव शक्तिरिति भावः । न चाव्यव-
विषयताया नियमेऽपि तद्विषयत्वं यथा नावच्छेदकं तथा व्यक्तिविषयत्वम-
पीति वाच्यं । तस्यावश्यकाकाङ्क्षादिलभ्यत्वात् व्यक्तेस्त्वानन्यलभ्यत्वात् तल्लामा-
र्चमनावश्यककारणान्तरकल्पने गौरवमित्यनुपदमेव स्फुटं । 'ज्ञानवित्तोति,
यद्यपि प्रत्यक्षे तथात्वेऽपि अनुमाने तथात्वानियमः तथाप्युत्सर्गतस्रज्ज्ञानं
बोध्यं । 'कारणान्तरं' जात्याश्रयत्वादि, 'शक्तिग्रहेति, यद्यप्युत्तरकाशं तद-

अन्ये तु प्रथमं व्यवहारानुमितव्यक्तिज्ञाने शब्दानु-
विधानात् पदं शक्तमित्यवधारयति न तु जातिज्ञाने,

पयतानियतत्वादित्यद्वेषेण, 'किञ्चेति, 'अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनं,
तद्दीजन्तु व्यक्तिज्ञाने कारणत्वग्रह उपजीव्यो न तु व्यक्तिज्ञानत्वेन,

ग्रहे न दोषः तथापि गौरवमेव मूलं । नन्वत्युत्पन्नस्य शब्दानुभवाभावा-
च्छक्तिबोधोऽवश्यं हेतुः । न च पदार्थस्मरण एव तदुपपत्त्यः, तथापि
प्रयोजकत्वसम्भवात् एवञ्च जातिशक्तिधोरवश्यं प्रयोजिकेति तत एव व्यक्ति-
धोः । किञ्च जातिरिव व्यक्तिरपि शक्यज्ञानमवच्छिनत्तु तथापि न व्यक्ति-
र्वाथा शक्तिज्ञानं यद्विषयत्वेनाङ्गं तदेव शक्यं जातिश्च तथेति जाघवात् सैव
शक्या । अतएवान्वयो न शक्यः व्यक्तिविषयत्वेन च तस्य ज्ञानं सामग्रीवशात्
सम्पातायातं न तु तथात्वेन तदङ्गं गौरवात् व्यक्तिधोश्च तुल्यवित्तिवेद्यत्वादिति
चेत्, न, शक्तिबोधस्य प्रयोजकत्वेऽपि व्यक्तिशब्दबोधहेतुत्वकल्पनायां
गौरवतादवस्थ्यात् जातिशब्दानुभवे पदं व्यक्तिशब्दानुभवे च जातिशक्ति-
बोधो हेतुरिति सामग्रीद्वयकल्पने गौरवाच्च, तथाचानन्यत्वात्तत्त्वाद्यक्ति-
रपि शक्या, एवञ्च जाघवाद्वाङ्मोरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्गं
गौरवञ्च प्रामाणिकं । न च तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्वाङ्मोरपि शक्या, एवञ्च जाघ-
वाद्वाङ्मोरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्गं गौरवञ्च प्रामाणिकं । न च
तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्वाङ्मोरपि शक्तिं विना ज्ञापकत्वाभावे तथात्वात्सिद्धेः
जातिशक्तिग्रहे तथात्वस्यापास्तत्वात् । किञ्चैवं वैशिष्ट्यलाभो न स्यात्,
न हि तदपि तुल्यवित्तिवेद्यं, आलोचने तदभानेऽपि तद्भानात् शब्दे तथात्वस्य
निर्वोजत्वात् । न च गोपदं स्वभावादेव गोत्वविशिष्टज्ञापकं तत्र च जाति-
शक्ततया ज्ञातत्वमेव प्रयोजकं जाघवादिति वाच्यं । वैशिष्ट्यशक्ततया ज्ञात-
त्वस्यैव तथात्वापत्तेः तस्यापि समवायरूपस्यैकत्वप्रसाधनाद्विशिष्टज्ञानः
एवं सति तस्मादिति तुल्यं स्वभावाद्विशिष्टबोधकत्वमित्यपि तुल्यमिति दिक् ।

व्यवहाराजनकत्वेन तदा तस्यानुपस्थितेः, पश्चाद्भक्ते-
 र्थावृत्त्यर्थं अनुगमार्थञ्च जातिरपि तद्विषय इति
 मानान्तरेण ज्ञात्वा जातिज्ञानेऽपि तत्पदस्य कारखतां
 प्रत्येति, तथाच व्यक्तिशक्तिज्ञानमपि कारणं न तु जा-
 तिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिः व्यक्तिज्ञानकारखतां उप-
 जीव्य जातिज्ञाने कारखताग्रह इत्युपजीव्यविरोधात् ।
 एतेन जातिरेव शक्या साधवात् शक्तिग्रहजन्यसंस्का-
 रस्य व्यक्तिविषयत्वनियमेन पदात् जातिस्मरखसुत्या-
 द्यमानमवश्यं व्यक्तिविषयं, संस्कारस्यानियतोद्बोध-
 त्वेऽपि जात्यंशोद्बोधकादेव व्यक्त्यंशोद्बोधनियमकल्प-
 ना, यथा पदेनोद्बुद्धसंस्कारादेव नियता शक्तिस्मृतिः

तथाच जातिज्ञानस्य कारणत्वस्येऽपि नोपजीव्यविरोधः तेन रूपेषापि
 व्यक्तिधीहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । वयन्तु न जातिरेव पदार्थः
 जातिविशिष्टव्यक्त्यनुभवानुपपत्तेः^(१) । न च समानवित्तिवेद्यतया
 व्यक्तिज्ञानः, वैशिष्ट्येन सह तथात्वाभावात् अन्यथा निर्विकल्पको-

(१) जातिविशिष्टव्यक्तिज्ञानानुपपत्तेरिति ख० ।

‘अन्ते त्विति, ‘उपजीव्यविरोधादित्त्वन्तमेतन्मतं । अत्रायमस्मरखसः,
 न ह्यनेनैव न्यायेन जतिशक्तिकल्पना येनोपजीव्यतानियमः, किन्तु साधवा-
 दिना प्रकारान्तरेषापि, तथाचान्यवश्वत्वे प्रथमकृता व्यक्तिशक्तिधीस्त्वात्वा
 अयन्व्यवश्वत्वे किमनया कुर्वन्नेतीति प्रकाशः ।

पदं विनापि च सर्वा जातिस्मृतिर्व्यक्तिविषया, अन्यथा केवलजातिमात्रस्मरणपक्षेः । संस्कारसहितात् पदादेव जातिविशिष्टानुभवोऽपौन्द्रियादिव प्रत्यभिज्ञा । अतएव भाष्यं, “संस्कार-शब्दशक्तिभ्यां विशिष्टानुभव-इत्युच्यते ततमपास्तं”, उक्तन्यायैर्जातिवद्व्यक्तेरपि शक्यत्वात् विशिष्टानामानन्त्येऽपि एकच विशिष्टे तत्त्वं विहाय गोत्वमादाय गोत्वविशिष्टं शक्यमिति शक्तिग्रहः, यथा च क्वचिदेव धूमे धूमोवह्निव्याप्य इति बुद्धिः, यथा वा तवैव कार्याणामानन्त्येऽपि क्वचित् कार्ये तत्त्वं तटस्थीकृत्य क्वचित्मादाय धर्मिणि कार्यं शक्यमिति सिद्धादेरपूर्वं शक्तिग्रहः, अवच्छेदकैक्या-च्छक्तेरेकत्वं तद्वदेव, यथा वा व्यक्तिवाचकपञ्चादि-

च्छेदापक्षेः । तथाच नियमतोजातिविशिष्टव्यक्तिसाभादिशिष्टे शक्तिः

‘तत्त्वमिति तद्व्यक्तित्वादिकमित्यर्थः, तथाचैकव्यक्तावेव शक्तिग्रहः समानप्रकारकत्वनियामक इति तन्मतमात्मव्योक्तं । ‘यथा वेति जाति-साङ्गर्थेऽथ शरीरत्वादिवत् पशुत्वादिजातेरभावात् सोमवह्नाङ्गुलयोगित्व-कक्षयोपाधिमादाय व्यक्तावेव पशुपदशक्तिग्रह इत्यर्थः । न चैवं द्वि-ज्जाङ्गुलानां पशुत्वेन व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं । तादृशजाङ्गुलवदृश्य-न्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वे तात्पर्यादित्येके । अदृष्टविशेषोपगृहीतभूत-भेदारन्वत्वमित्यन्ये । यत्तु अनुव्यञ्जकाभावात् पशुत्वं जातिरिति, तन्न,

पदानां, अथ वा गोत्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञाते सर्व्वेषु गवि गोत्वमादाय शक्तिग्रहः, प्रमेयत्वेन च सर्व्वज्ञाने सार्व्वज्ञमिष्यत एव, नेष्यते तु घटत्वादि-सर्व्वंप्रकारकज्ञानवत्त्वेन, सर्व्वैकोदासीनगोः शक्यत्वाद्-यत्किञ्चिदेकोपादानेऽपि गोरूपादानादन्योपादाना-शक्यत्वं एकोपादानेऽनध्यवसायो वा । अन्यथा तवा-प्येकवित्तिवेद्यतया सर्व्वैकपरत्वे उक्तदोषे का गतिः, का वा गतिर्व्यक्तिवाचकपञ्चादिपदानां । भट्टमते तु जातिरेव शक्या लाघवात् व्यक्तिस्त्वाक्षेपलभ्या । ननु नाक्षेप एकवित्तिवेद्यत्वात्तयोः, समानानां हि भावः सामान्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासते इति चेत्, न,

अन्यथा समूहालम्बनरूपनिर्व्विकल्पकापत्तेरिति ब्रूमः । 'पञ्चादीति, इदञ्च तन्मते, पश्यत्वं न जातिः उच्चैःश्रवःशरीरादिवृत्तित्वात् योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्वनियमाच्च जातेः, अस्माकन्तु जातिरेव पश्यत्वं अश्वत्वादिव्यापिका लोमवस्त्राङ्गुलवत्त्वव्यङ्गेति ध्येयं । 'नेष्यते त्विति,

उक्तोपाधेरेव तथात्वोपपत्तेः, अन्यथा किमवच्छेदेन व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्, अस्मन्मते पशुत्वस्य जातित्वेऽपि परानभ्युपगतत्वेन तथोक्तमित्यप्याहुः ।

रुमतमाह, 'अथ वेति, 'लाघवादिति, आवश्यकत्वात्प्राप्तद्वैतविशेष-यान्यायाच्चेत्यपि बोध्यं । तदुक्तं, "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीयशक्ति-विशेष्यञ्च इति । सामान्यत्वपुरस्कारेण सामान्यं शक्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासत इति भ्रान्तः शङ्कते, 'गन्विति, 'न भासत इति, सामान्यत्वेनेति

स्वरूपेण शक्या जातिः, न च सामान्यत्वं तस्याः स्वरूपं, तद्धर्मत्वात्, अन्यथा आलोचनेऽपि सा न भासेत । कथं सामान्यत्वेनाप्रतीता जातिर्व्यक्तितोभिन्नतया शब्देनाभिधातव्येति चेत्, न, शब्देन व्यक्तितो भिन्न-तया जातेरबोधनात् । ननु व्यावृत्ता जातिर्व्याख्या व्यावृत्तबुद्धिं विना व्यक्तिविशेषानाश्लेषात् व्यावर्त्तिका च तत्र व्यक्तिरेव अनुगतत्वमप्यनुगम्यमानं विना न भासत इति जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिरिति चेत्, न, स्वतोव्यावृत्तजातिस्वरूपस्य वाच्यत्वात् । व्यक्तेर्धर्मान्तरस्य वा व्यावर्त्तकत्वेऽन्योन्याश्रयोऽनवस्था वा । ननु गौरितिपदात् जाति-व्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतिः । न च सूक्ष्मकालभेदाग्रहात् सा भ्रान्ता, बाधकाभावात्, तथाच गोपदाद्गोत्वधीस्ततः क्रमेण व्याप्ति-पक्षधर्म-ताज्ञानं ततो व्यक्त्यनुमितिरिति ज्ञानपरम्पराकल्प-नाद्वरं जातिवित्तिवेद्यत्वं व्यक्तिरिति चेत्, न, व्युत्प-त्त्यधौनं हि शब्दस्य बोधकत्वं, अतो व्युत्पत्तिपर्या-लोचनया युगपज्ज्ञानमसिद्धं । अतएव ज्ञानपरम्परा-

सर्वशब्दात् सर्वज्ञानात्त्वयाप्येवं मन्यमानत्वादिति भावः ।

शेषः । भ्रान्त एव शङ्कते, 'कथमिति, अनुगतत्वस्य व्यावर्त्तकत्वे व्यक्तिविशेषा-च्छेपदोषे सत्त्वेवाह, 'अनुगम्यमानमिति, 'युगपत्प्रतीतिरिति यौगपद्यधौ-

कल्पनमपि युक्तं, अन्यथा कर्तुरप्याक्षेपोन स्यात्
शब्दात् सकर्तृकाया एव क्रियाया अवगमात् । न च
जातिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतानिममः, प्रत्यक्षादौ तस्य
व्यक्तिधीहेतुसमाजाधीनत्वात् । अतएव न जाति-
धीहेतौ व्यक्तिधीहेतुसहकारितानियमः समाजस्वार्थ-
सिद्धत्वात् गोत्वं गवाविषयप्रतीतिविषयः जाति-
त्वात् गोभिन्नभावत्वादेति जातिमात्रधीसिद्धेः । अथ
यत् यत्परतन्त्रं तत् तेनैकव्यक्तियेद्यं यद्यार्थपरतन्त्रं
ज्ञानमर्थेन जातिश्च परतन्त्रेति व्यक्तौ भासमा-

‘जातित्वादिति, न च श्रवणत्वादौ व्यभिचारः, वाच्य-कौमारा-
दिना तस्मिन्नेतौ शरीरभेदाभावेन तज्जातित्वादिद्वेः । नित्यत्वे षति
समवेतत्वस्यैव सामर्थ्यं व्यर्थविशेषणत्वमित्यरुचेराह, ‘गोभिन्नेति, भावलं
गोनिरूपणानधीननिरूपणत्वं गवाभाववद्गोश्राद्धादावपि व्यभि-
चारात् तत्त्वञ्च गव्येव व्यभिचारीति गोभिन्नत्वं विशेषणमिति भावः ।

रित्यर्थः, ‘व्युत्पन्नधीनमिति लाघवेन जातिमात्रस्यैव शक्यतया पदादुपस्थिते-
रित्यर्थः । ‘अवगमात्’ अवगमाभ्युपगमप्रसङ्गादित्यर्थः, यदि च यौगपद्यधीनतत्र
भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः । ‘गोत्वमिति, न च नित्यपदादिना
गवादिविषयकप्रतीतिविषयत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं । जातिज्ञानस्य
व्यक्तिविषयतानियमाभ्युपगन्तारं प्रत्येव तदनुमानावतारेणापाततस्तदसिद्धेः,
अतएव सामान्यत एव तत्सिद्धिं वक्ष्यति, ‘जातिमात्रधीसिद्धेःचेति हेतौ
जातित्वनिर्व्वचने यावदेव व्याप्यं तावदेव विवक्षितं, ‘गोभिन्नेति । ननु भाव-

नायामेव भासत इति चेत्, न, परतन्त्रत्वं हि न परसमवेतत्वं गन्धादिना व्यभिचारात्, न तद्धी-
निरूप्यत्वं असिद्धेः, नापि तस्मिन् भासमान एव
भासमानत्वं साध्याविशेषात्, नापि विशेषणत्वेनैव-
ज्ञानं गौरित्येव प्रतीतेः । गवि गोत्वमिति कश्चित्
प्रत्येतीति चेत्, न, आलोचने विशेषणत्वं विनापि

‘विशेषणत्वेनैवेति यत् प्रतीयमानं यद्विशेषणत्वेनैव भासते तद्विशेष-
णमानवित्तिवेद्यमिति नेत्यर्थः, ‘गौरितीति, तथाच न व्यक्तिवित्ति-
वेद्या जातिरिति भावः । ‘गवीति, गोवि गोत्वमित्येव प्रतीतिरिति,
‘कश्चित्’ परः, विशेषणत्वेनैवेत्यादिनियमवादीति यावत्, ‘प्रत्येति’
स्वीकरोति, तेन गौरित्येव प्रतीतिरिति परं प्रत्यक्षिद्धं तेन गवि
गोत्वमित्येव प्रतीतिस्वीकारादिति भावः^(१) । ‘आलोचन इति,

(१) स्वीकारादित्यर्थ इति ख० ।

पदं अर्थं निषेधपदादिना अभावमात्रस्यैव गवादिविषयकप्रतीतिविषयतया
तत्र व्यभिचाराभावात्, अन्यथा गोसादृश्यादौ व्यभिचारात्तादवष्ट्यापत्तेः ।
न च प्रतीतिपदं प्रत्यक्षपरं भावपदश्चेतरनिरूपणात्निरूप्यपरमिति वाच्यं ।
वाध्यापत्तेः, किञ्च गोघटितोपाधेरपि नियमतो गोविषयकप्रतीतिविषयतया
तत्र व्यभिचार इति । मैवं । भावपदस्याखण्डभावपरत्वेनोक्तदोषनिरासात् ।
‘नापि विशेषणत्वेनैवेति, व्यक्तिविशेषणत्वेनैव जातेर्ज्ञानं तस्याः व्यक्तिपार-
तन्त्रमित्यपि नेत्यर्थः, ‘गौरित्येवेति गोपदादिना गौरित्वाकारिकायाः
प्रतीतेर्दर्शनात् तस्याः स्वव्यक्त्याक्षेपवादिना मया जातिमात्रविषयत्वेनाप्युप-
पाद्यत्वादित्यर्थः । ‘गवीति, गवि गोत्वमिति प्रतीतौ गवीत्यंशो गोत्वा-

स्वरूपतः प्रतीतेः जातिमात्रशक्तात् पदात् जातेः
स्मरणमालोचनमेव जातिविशिष्टगोचरसंस्कारादेव
पदेन जात्यंशोद्बोधे सति जातिमात्रस्मरणात्। अतएव
ततो जातिं विनापि कदाचित् व्यक्तिस्मृतिः। अस्तु वा
गुरोरिवालोचनमपि संस्कारजनकं शब्दव्युत्पत्तिबन्धेन

गवि गोत्वमित्येव प्रत्यय इति तेनापि स्त्रीकार्यं विशेषणज्ञानं विना
विशिष्टज्ञानानुदयादिति आलोचने नियमभङ्गश्च भ्रुवत्वादिति
भावः। ननु विशिष्टज्ञानस्यैव संस्कारजनकत्वेन तेन समानप्रका-
रकस्मरणजननात् जातिमात्रस्मरणमसिद्धं, अतएव तथा शाब्दाद्-
भवोऽपि नेत्यत आह, 'जातीति, संस्कारसत्त्वेऽपि तदुद्बोधकवि-
त्त्वमेव व्यक्त्यंशस्मरणभावादिति भावः। नन्वेकदेशोद्बोधकादेवा-
परांशस्मृतिः अन्यथा सदृशदर्शनादिना धर्मिस्मरणेऽपि तदुद्बोधा-
स्मरणापत्तेः, अतएवेत्यादिकमसिद्धमेव, न हि जातिविशिष्टानुभ-
वेन कदापि व्यक्तिमात्रस्य स्मृतिरित्यरूपेराह, 'अस्तु वेति, 'विश्रे-

न्वयार्थं व्यक्तिभागस्यावश्यं वाच्यत्वात् तत्र च गोत्वस्य विशेषणत्वेनैव भाव-
स्त्रीकार इति गौरित्वाकारकप्रतीतावपि तथैव तज्ज्ञानस्त्रीकारः किम-
त्यर्थभेदेऽपि प्रकृत्यर्थोक्तेः विशेषज्ञानाभावादिति भावः। एवकारान्वितो
हेतुस्तथाप्यसिद्ध एवेत्याह, 'आलोचन इति निर्विकल्पक इत्यर्थः। नन्वेवं
पदान्निर्विकल्पकापत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिमाह, 'जातिमात्रेति। 'अतएवेति
संस्कारोद्बोधकप्रतिनियमादेवेत्यर्थः, 'गुरोरिवेति, यद्यपि तन्मते तदवभ्युप-
गमः, तथापि व्यक्तिविशेषानवगाहिज्ञानं तस्य निर्विकल्पकत्वेन बोध्यं,
तदेकदेशमतेनेत्यन्वे। 'शब्दव्युत्पत्तीति जातिमात्रशक्तापदात् तन्मात्र-

जातिमात्रस्मरखसिद्धेः । न च स्मरखस्य विशिष्टज्ञान-
त्वमेव, अनुभवस्यापि तथात्वेन निर्व्विकल्पकासिद्धि-
प्रसङ्गात् एकवित्तिवेद्यत्वेऽपि प्रथमदर्शनवत् शब्दाद्-
गोत्वस्मरखमालोचनमेव गोत्वे गोव्यक्तिवृत्तित्वादि-
वैशिष्ट्यस्याशक्यत्वेन तदविषयत्वात् । न चालोचनस्ये-
न्द्रियअन्धत्वात् न स्मृतित्वं, ज्ञानत्वसाक्षाद्वाप्यधर्म-
त्वेन स्मृतित्वस्यालोचनवृत्तित्वात् । नन्वाक्षेपाद् व्यक्ति-
धीर्न व्यक्तित्वेन न वा रूपान्तरेण गौरित्येव प्रतीतेः,
नापि गोत्वेन गोत्वस्य गोत्वविशिष्टाभेदेनाक्षेपाभा-
वादिति चेत्, न, विशेषण-विशेष्ययोर्भेदेनानुमा-
नाविरोधात् । अतएव गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वा-

वचेति गोत्वं गवाश्रितं गोत्वत्वादित्यत्र गोत्वत्वे गवाश्रितत्वप्रवेगेऽपि
विशिष्टाविशिष्टभेदादित्यर्थः, 'अतएव' विशिष्टाविशिष्टभेदादेव,
'जातित्वादिति अचानेकव्यक्तिवृत्तित्वगर्भतया जातित्वस्य साध्यप्रवेगे-
ऽपि विशिष्टस्य हेतुत्वादित्यर्थः । ननु इयमप्यनुपपन्नं प्रथमे पक्ष-

विषयकसंस्कारोद्बोधात् तन्मात्रस्मरखसिद्धेरित्यर्थः । अन्वुपेत्वाह, 'एकेति,
'ज्ञानत्वेति, अनुमित्वादौ व्यभिचारादाह, 'साक्षादिति, यदि चानुमिति-
विशिष्टस्मरणान्यतरत्वादिकमपि साक्षाद्वाप्यं तदा धर्मपदं जातिपरं बोध्यं ।
'गोत्वविशिष्टाभेदेनेति आक्षेप्यगोत्वविशिष्टान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः, तथाच न
गोत्वांशाक्षेपकत्वमभेदादिति भावः । गोत्वांशस्य आक्षेप्यत्वमित्वाह, 'विशे-

दिति पक्षधर्मताबलात् गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिः, अ-
 र्थापत्तेर्व्या तत्सिद्धिः। ननु व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं
 व्यक्तं विनापि गोत्वस्य तद्बुद्धेश्च सिद्धेः कश्चमर्था-
 पत्तिरिति चेत्, न, व्यापकं विना व्याप्यस्यासिद्धेः।
 उच्यते। गामानयेत्यतो गोत्वविशिष्टस्य क्रियाम्ब-
 बोधाद्गौरित्याकारकगोविशेष्यकबुद्धिः कारणं सा
 च न शब्दं विना आक्षेपाद्व्यक्त्याश्रितं गोत्वमिति
 धीर्न तु गौरिति। न चैवं व्यक्तेः क्रियाम्बयोऽपि,
 गोत्वाश्रिततया निराकाङ्क्षत्वात् राजपुरुषमानयेत्येव

तावच्छेदकस्य हेतुत्वं यच्च विशिष्टाविशिष्टभेदेन समाधानं तदवि-
 शिष्टेन हेतुना विशिष्टसाध्यसिद्धौ सम्भवति विशिष्टसाध्यसिद्धत्वेन
 सिद्धसाधनाभावात् न त्वविशिष्टसाध्ये विशिष्टहेतौ सिद्धसाधना-
 दित्यवचेराह, 'अर्थापत्तेरिति, गां विना गोत्वमनुपपन्नमित्यर्थाप-
 त्त्वा गोत्वविशिष्टसिद्धिरित्यस्य अन्तेऽनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं न तु
 व्याप्यादिकमपि अधिकरणस्यैव जीविगृह्यभावस्य वहिःसत्त्वं विना-
 ऽनुपपत्तिज्ञानेन वहिःसत्त्वसिद्धेरिति भावः। 'व्यापकमिति व्याप्ति-
 रवश्यभावः तथाच व्यापिकां व्यक्तं विना व्याप्यगोत्वाम्बयोऽनुपपन्न-

यजेति। तर्हि कथं गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिरित्यत आह, 'अतएवेति अने-
 देनाक्षेप्यत्वविरोधादेव, पक्षधर्मताबलात् तत्सिद्धिरित्यर्थः। 'न तु
 गौरिति, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनिश्चयमादिति भावः। 'न

रात्रः, अन्वये वा व्यक्तिमानयेति धीः स्यात् न तु गामिति । किञ्च गोत्वं न व्यक्तिव्याप्यं, न हि यच्च यदा वा गोत्वं तच्च तदा व्यक्तिर्यत् सामान्यं सा व्यक्तिरिति वा नियमः, व्यभिचारात् । नापि गोत्वं गवाश्रितं गोत्वादित्यनुमितिः, व्याप्तिग्रहशरीरत्वात् । न च जातित्वं व्यक्त्याश्रितत्वे लिङ्गं, जातित्वस्य पदादनुपस्थितेः, तथात्वे वा जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिः । अपि

इत्यर्थः । यद्गोत्वं सा गौरिति यच्च गोत्वतादात्म्यं तच्च गोतादात्म्यं सम्बन्धसामानाधिकरणस्यैव सम्बन्धिव्याप्तित्वादिति भावः । 'व्याप्नोति, पक्षतावच्छेदकस्यैव हेतुत्वादिति भावः । ननु साधनशब्दं विनेत्यनुपपन्नं गां विना गोत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानाद्गोत्वविशिष्टस्यैव सिद्धेः, अतएव व्यक्त्याश्रितं गोत्वमित्याद्यनुक्तोपासम्भः, गोत्वं न

ह्येति, यद्यपि प्रलयाभावाद्यदा गोत्वं तदा गौरिति व्याप्तिरस्येव तथापि स्वमतावच्छेदेदमुक्तां । 'गोत्वादिति गोत्वत्वादित्यर्थः, गोत्वत्वस्य गोपदादनुपस्थितेरिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह,, 'व्याप्नोति हेतोरेव पक्षतावच्छेदकतया व्याप्तिग्रहकाल एवोद्देश्यसिद्धेः सिद्धसाधनादित्यर्थः, 'जातित्वस्येति, तथाच गोपदश्रवणानन्तरं नियमतो व्यक्तिधौरनुभवसिद्धा न स्यात् प्रकारान्तरेण तदुपस्थितेरनावश्यकत्वादिति भावः । 'तथात्वे वेति जातित्वस्य व्यक्तिघटितत्वादित्यर्थः । ननु गोत्वमेव लिङ्गं तच्च पदादनुपस्थितमेवेत्यत आह, 'अपि चेति व्यधिकरणयोर्न गम्य-गमकभाव इत्यर्थः । 'प्रकृत्यर्थत्वं' प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं, नन्वेतावतापि न लक्ष्योच्छेदस्तात्पर्यनिर्वाहार्थमेव तत्-

च लिङ्गं व्याप्यमनुपपन्नं स्वाश्रये व्यापकमुपपादकञ्च बोधयति । न चेह गोत्वाश्रये व्यक्तिबुद्धिः । वयन्तु ब्रूमः, व्यक्तेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थसङ्ख्या-कर्मत्वादेर्व्यक्तावनम्बयः स्यात् सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थाग्वितस्वार्थबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्प्रकृतितात्पर्यविषये तदम्बयव्युत्पत्तौ लक्षणोच्छेदो गौरवञ्च । आख्यातार्थसङ्ख्यापि नानुमितेनाम्बेति, किन्तु भावनाम्बयिना शुद्धेन प्रथमान्तादुप-

व्यक्तिव्याप्यमित्यपि तथा व्याप्तिनैरपेक्षेणार्थापत्तेरेरभावात् गोवं गवाश्रितमित्यपि तथा जातित्वेनापेक्षप्रसङ्ग एव शब्दाज्जातित्वानुपस्थितिस्तु गोलत्वेऽपि तुल्या, परन्तु विशिष्टोपस्थितये सप्रकारकः प्रसज्यते जातित्वेनाप्रसङ्ग एव न किञ्चित्, 'अपि चेत्यादि यदुक्तं तदपि न श्रुतार्थापत्तौ तथा नियमस्य तन्मतेऽभावादित्यस्तरसादाह, 'वयम्बिति, 'सुब्विभक्तीनामिति, लिङ्ग-सङ्ख्यायोः प्रकृत्यर्था-नम्बयादिशेषनियमः सोऽपि पाचक-पम्बादिपदे व्यक्तिवाचके व्यवस्थित इति भावः । इदमुपलक्षणं "शब्दो ज्ञाकाङ्गान् शब्देनैव प्रपूर्यते" इति व्युत्पत्तेस्त्यपि हेतुर्द्रष्टव्यः । अतएव तद्व्यभिचारमाशङ्कोरति, 'आख्यातार्थसङ्ख्यापीति । ननु विशिष्टलक्षणावादे

कल्पनादित्त्वचेराह, 'गौरवञ्चेति तत्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्योच्चरितत्वगर्भते गुहत्वादित्त्वर्थः । नन्वाक्षिप्ते कर्त्तव्याख्यातार्थसंख्याम्बयवद्वाक्तावप्याक्षिप्तावाम्बयोऽस्य 'सुब्विभक्तीनां इत्यादिव्युत्पत्तिश्चासिद्धैवेत्यत आह, 'आख्यातेति,

स्थितेन पदान्तरादुपस्थितिरेव तच्चाक्षेपार्थः । अतएव न व्यक्तेराक्षेपः किन्तु लक्षणाया गोपदाद्गौरिति व्यक्तिधीरिति मण्डनः । यदाह, “जातावस्तित्व-नास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्ते-स्ते हि विशेषणे” इति ॥ उच्यते । स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, तीरत्वेन ज्ञाते गङ्गापदस्येव । न चेह गोत्वादन्येन रूपेण व्यक्तेरुपस्थितिः, किन्तु गोत्वे-नैव, व्यक्तित्वेन साम्नादिमन्त्वेन चोपलक्ष्यत्वे गोपदा-द्यक्तित्वादिरूपेण धीः स्यान्न तु गौरिति । नापि गोत्व-सम्बन्धिनि गोत्वविशिष्टे लक्षणा, गोत्वे हि न साक्षा-दानयनाद्यन्वय इति व्यक्त्यवच्छेदकतया तस्यान्वयेऽमु-स्यत्वं । लक्षणायापि गोत्वावच्छिन्नैव व्यक्तिः क्रियान्व-यिनौ प्रतीयते न केवला व्यक्तिरिति गोत्वविशिष्टस्य

प्रक्षोपस्थितिर्लक्षणयैवेति गोत्वेऽपि लक्षणायाभिष्टापत्तिरित्यद्वे-

शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति न्यायात् अतएव श्रुतार्थपत्तिरिति भावः । ‘अतएवेति विभक्त्यर्थान्वयादेवेत्यर्थः, ‘अस्तित्व-नास्तित्वे’ उत्पाद-विनाशौ, तथाच गौरुत्पन्ना गौर्विगद्येत्यादौ जातौ तदन्वयानुपपत्त्या व्यक्तौ वक्ष्येत्यर्थः । ननु स्वार्थादन्येनेत्यप्रमाणाकं तथाच गोत्वेनैव व्यक्तेरुपलक्ष्यत्वम-स्तिवत आह, ‘नापीति, ‘गोत्वसम्बन्धिनीति शक्यसम्बन्धो दर्शितः, ‘ल-क्षणे’ उपस्थाप्यत्वे । ननु लक्षणयैव विशिष्टोपस्थितौ नोक्तविरोध इत्यत-

लक्ष्यत्वे युगपद्दृष्टिद्वयविरोधः, गोत्वेऽपि वा लक्षणा ।
 अपि च जातिमात्रे न शक्तिर्न वा व्यक्तौ लक्षणा जातौ
 मुख्यप्रयोगाभावात्, तयोस्तन्मूलकत्वात्, प्रयोगो हि
 व्यवहारहेतुज्ञानार्थः । न च जातिमात्रनिर्विकल्प-
 काद्भक्तिमनादाय केवलजातौ व्यवहारः, तस्य विशि-
 ष्टज्ञानसाध्यत्वात्, गां पश्य गौरस्तीत्यादावपि गोत्व-
 विशिष्टस्यैव ज्ञानं व्यवहारश्च । तस्मादेकवित्तिवेद्यत्व-

राह, 'अपि चेति, किञ्च मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणा तथाच
 यत्र न सा तत्रापि व्यक्तिधोरिति सापि शक्येत्याह, 'गां पश्येति,

आह, 'गोत्वेऽपि वेति, सा च न सम्भवति अभेदे शक्यसम्बन्धाभावादिति
 भावः । ननु विशिष्टस्य केवलादन्यत्वात् गोत्वविशिष्टे लक्षणास्तु अतएव
 गुणवाचकस्य नौलादिपदस्य नौलादिविशिष्टे लक्षणेति सिद्धान्तः, तथाच
 स्वार्थादन्येनेत्युक्तं । न च तत्र नौलादिसम्बन्धित्वेनोपलक्ष्यत्वं सम्बन्धि-
 लक्षणाथैव "यद्धि येन विनेत्यादिन्यायेन नौलादिभानमिति वाच्यं । प्रकृतेऽपि
 गोत्वसम्बन्धित्वेन तथात्वापत्तेः । गोपदेन गोत्वमात्रप्रकारकानुभवान्न तथेति
 यदि तदा नौलादिपदेनापि नौलादिमात्रप्रकारकानुभवात् तत्तुल्यं । यदि
 च केवलवाचकस्य न विशिष्टे लक्षणा तदा 'प्रकृत्युत्पत्ते लक्षणेति वक्ष्यमाण-
 विरोधश्चेत्यरुचिराह, 'अपि चेति, 'तयोरिति शक्ति-लक्षणायोः प्रयोगमूलक-
 त्वादित्यर्थः, मुख्यप्रयोगाच्छक्तिः मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या अन्यत्र प्रयोगा-
 लक्षणेत्यर्थः । ननु गां पश्येत्यादावेव जातौ मुख्यप्रयोगोऽस्तीत्यत्र आह,
 'गामिति, अत्र जातेरप्यन्वयभोग्यत्वादन्वयानुपपत्त्यभावे लक्षणाविरहात्
 तद्विशिष्टलाभोऽनुभूयमानो न स्यात् । न च तात्पर्यानुपपत्त्यैव शक्यैः

नियमात् जातिविशिष्टं शक्यं । यदि च तृतीयायाः
 करसैकत्व इव गो-गोत्वे शक्ये तदा गोत्वं गोव्यक्तियेति
 धीः स्यात् न तु गौरिति, वैशिष्ट्यञ्च सम्बन्धो वा
 ज्ञातो घट इत्यत्रेव विशेषणताविशेषोऽर्थान्तरं वे-
 त्यन्यदेतत् । जातिविशेषवदवयवसंयोगरूपाकृतिरपि

‘जातिविशेषेति जातिविशेषवानवयवसंयोग इत्यर्थः, । नन्वन्यतर-
 कर्षजलादिव्याप्याया नानाजातेः कथमनुगमकं विना पदादुप-
 स्थितिः, नैवं, अनुभवसिद्धतत्तज्जातिव्यञ्जकतत्तत्संस्थानवैजात्य-
 व्यापनानान्यतरकर्षजलादिस्त्रीकारात् न तु वैपरीत्यं, तत्तज्जाता-

प्रवेशयेतिवक्तव्याश्विति वाच्यं । उभयसाधारणतात्पर्याग्रहेऽपि विशिष्टा-
 नुभवात् तद्विदमुपसंहरणेव स्पष्टयति, ‘तस्मादिति, एवञ्च गौर्नित्येत्यादौ
 नादादिपरत्व एव लक्ष्येत्यवधेयं । अत्रेदं चिन्त्यं शक्तिग्रहकाले जाघब-
 धाने लक्षणां विना विशिष्टलाभोऽसिद्ध एव तदप्रतिसन्धाने च शक्तिभ्रमात्
 तज्जाभोऽन्यथा सिद्ध इति क्वचित् लक्षणाया क्वचिच्छक्तिभ्रमात् व्यक्तिलाभ-
 इति जातिरेव शक्येति । अनुभववलादेवानन्यलभ्यं तद्वैशिष्ट्यमपि शक्य-
 मित्याह, ‘यदि चेति, न चान्वयवदन्यलभ्यमिति वाच्यं । अन्वयो हि अर्थ-
 मात्रपदार्थयोरीग्यतादिबललभ्यः । न च प्रकृतेऽपि तथा, निर्विकल्पको-
 पस्थितयोर्जाति-व्यक्तयोरीग्यतादिप्रतिसन्धानासम्भवात् तत्प्रतिसन्धानेऽपि
 विशिष्टोपस्थितेऽह । अतएव पदाद्विशिष्टस्यैव स्मरणमपि न तु निर्वि-
 कल्पकं । न चैवमाकृतवैशिष्ट्यमपि शक्यमित्येत्वात्, ‘जातिविशेषवदिति
 जातिविशेषवान् योऽवयवसंयोगः संस्थानविशेषस्तद्रूपेत्यर्थः, तथाच जाति-
 विशेषस्यैवानुगमकतया व्यक्तवदननुगतानां संयोगानां कथं शक्यत्वमिति

पदशब्दा गोपदात् आत्याकृतिविशिष्टस्यैवानुभावात्,
पिष्टकमथ्यो गाव इत्यादौ गवाकृतिसदृशाकृतौ लक्षणा
पिष्टकसंयोगविशेषस्याशक्यत्वात् । आत्याकृति-व्यक्तीनां

वनुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्गादन्यतरकर्म्मजत्वेन उपाधिना तच्चानुगतबुद्धि-
शक्यत्वात् । अतएव गत्वं कत्वं न नामा किन्तु तत्तद्वाप्यं भावलमेव ।
न चेन्द्रिय-मनःसंयोगेन जातिभेद इत्याशङ्क्यामन्यतरकर्म्मजत्वव्याप-
जातिनामात्वे परीक्षारानुपपत्तिः तच्च तादृशजातेरनेवानुगतबु-
द्धिभावादिति । नन्वाकृतेः शक्यत्वे पिष्टकमथ्योगाव इत्यत्र लक्षणा
न स्यात् इत्यतश्चाह, 'पिष्टकेति । ननु कारणत्वे सति जातिविशे-

निरस्तमिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं । अन्यतरकर्म्मजत्वादिना सङ्गरेण तादृश-
जात्वसिद्धेः । केचित्तु जातिविशेषवद्गोत्वादिवदिति दृष्टान्त इति, तदपि न,
तथाप्यननुगतानां कथं शक्यत्वमिति दोषस्यापरिहारात् । न च जातिपरं
धर्ममात्रपरं तथाचोपाधिविशेष एवानुगत इति वाच्यं । तादृशोपाधेरनि-
रुद्धेः । न च जातिविशेषवत्त्वमवयवविशेषणं तथाच कपालसंयोगादिकमेव
तथेति वाच्यं । गवादिपदे सास्त्राद्यवयवस्याप्यननुगतत्वेन दोषतादवस्था-
दिति । अत्र वदन्ति जातिविशेषवतो गवादेरवयवसंयोगरूपेत्यर्थः, वि-
शेषपदोपादानेन पृथिवीपदादौ नाकृतिः शक्येति सूचितं, तथाच गवावयव-
संयोगत्वादिकमेवानुगमकं । न चैवं तत्प्रकारिका धीः स्यादिति वाच्यं ।
इत्यापत्तेः, अतएव तथा सति सास्त्राद्यवयवस्यापि शक्यता स्यादित्यपाहं ।
गवादावाकृतिवैशिष्ट्यस्य परम्परासम्बन्धात्मकत्वेन तद्भूटकतया तच्छक्यत-
स्यावश्यकत्वाच्च । अन्यथा गोत्वविशिष्टमात्रमेवानुभूयते न त्वाकृतिरित्त्व-
स्यापि वाचाकवचसोऽवकाशापत्तेरिति दिक् । 'सदृशेति, तथाच सादृश्यमेव
शक्यसम्बन्ध इति भावः । 'जातीति, यद्यपि गोवत्पद्म इत्यादौ व्यक्तीमात्र-

प्रत्येकमात्रपरत्वे लक्षणैव प्रत्येकस्य जात्याकृतिविशि-
ष्टादन्यत्वात्, यथा गुरुणां कार्यशक्ताया लिङ्गे लोके
कार्यत्वपरत्वे । अतएव व्यक्त्याकृति-जातयस्तु पदार्थ-
इति पारमर्षसूत्रं, एकयैव शक्त्या एकवित्तिवेद्यत्वसूत्र-
नाय पदार्थ इत्येकवचनं । एवं पद्मं पङ्कजपद्मशब्दं
ततो नियमतः पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति प्रतीतेः, अव-
यवानां तत्रासामर्थ्यात् रूढिं विना योगमात्रात्

शब्दसंयोगवदवयवकत्वमाकृतिविश्लेषणत्वेन शक्या सा च पिष्टकमय्यो-
गाव इत्यचाप्यस्तीति कथं लक्षणेत्यत आह, 'प्रत्येकेति समुदायशक्तस्य
पदस्य प्रत्येके साक्षणिकत्वमिति पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्रैव लक्षणे-
त्यर्थः । 'एवमिति यतो नियमतो यत् प्रतीयते तत् तत्पदशक्य-

परत्वेऽपि न लक्षणा अक्षेः स्वातन्त्र्येणैवोपस्थितेः गोत्वस्य चावच्छेदकतया-
प्यन्वयात्तथापि तत्र अक्षिमात्रपरत्वमेव नास्ति जातेरप्यन्वयात् तथाच
अक्षित्वादिना तदुपस्थितौ यत्र तात्पर्यं तत्र लक्षणा मात्रपदव्यवच्छेद्यस्य
गोत्वादिकमतो अक्षिशक्तिवादिमतमादायात्रापि न अक्षिमात्रपरत्वमित्य-
पास्तं । 'अतएवेति प्रत्येकवाच्यत्वे पदार्था इति स्यादित्यर्थः ।

प्रसङ्गाद्ययोगरूढिं साधयति, 'एवमिति, तत्र पङ्कजसमुदायः पद्मे
शक्तो न वेति विप्रतिपत्तिः, 'तत इति, प्रामाणिकानामिति शेषः, तेन
शक्तिभ्रमादन्यादृशप्रतीत्या न अभिचारः । यद्यपि पद्ममित्वेव वक्तुमर्हति
प्रकृतसाध्यत्वात् तथापि योगरूढित्वसाधनाय विशिष्टमुपात्तं, अन्य-
थोद्भिदादिवद्यौगिकरूढत्वशङ्का स्यादिति । 'अवयवानामिति पङ्गादि-
पदानां पद्मत्वे शक्त्यभावादित्यर्थः, 'रूढिं विनेति, ऋहोतपद्मप्रयोगस्यापीति

कुमुदे प्रयोगधीप्रसङ्गाच्च । ननु रूढावपि योगात्
 कुमुदे तौ कुतो न स्यातां, रूढ्या प्रतिबन्धादिति प्राञ्चः।
 वयन्तु नियमतो रूढ्या स्मृतं पद्ममेव व्यक्तिवाचक-
 उप्रत्ययेन पद्मजनिकर्तृतयानुभाव्यते, बाधकं विना
 व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् यथा-
 ग्रेयीति ढगन्तपदेन प्रकरणादिना सन्निहिता ढगभि-
 हिता ऋग्व्यक्तिर्बोध्यते, एवञ्च सर्व्वञ्च पद्मानुभवसाम-
 ग्रेवेति न कुमुदे धीर्न वा तदर्थप्रयोगः । नन्वेवं रूढि-

मित्यस्मिन् सतीत्यर्थः, 'तच्च' पद्माग्रे, 'प्रयोगप्रसङ्गादित्युपलक्षणं पद्मा-
 ननुभवप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं । ननु सामर्थ्यां सत्यां फलाभावे प्रति-
 बन्धकत्वं कल्प्यते न तु कारणाभावे कार्याभाव इत्यस्या कारणा-
 भावमेव सिद्धान्तयति, 'वयन्त्विति । ननु पद्मञ्जं द्रव्यमित्यादौ यच्च
 सामान्यवचनत्वं तच्च कुमुदसाधारणबोधापत्तिः, मैवं, चैवो दृष्टी
 द्रव्यमित्येव सामान्यवचनतापि विशिष्टे पर्य्यवस्यति, न हि दृष्टि-
 मात्रे सामान्यवचनत्वं, किन्तु विशिष्टप्रतिपादकोभयपदे तेन चाव-

शेषः, 'रूढ्येति ज्ञातयेत्यर्थः । ननु रूढिज्ञानं ग्राह्याभावानवगाहितया
 जनकज्ञानाविघटकतया च न प्रतिबन्धकं ज्ञानस्य मयिमन्नादिवत् प्रति-
 बन्धकत्वानभ्युपगमात् । वक्ष्यमाख्युक्त्या सामग्रीविरहादेव कुमुदे प्रती-
 त्वादिविरहोपपत्तौ तत्तथात्वे मानाभावस्यैत्यरूपेराह, 'वयन्त्विति, 'व्यक्ति-
 वाचकेति कर्तृरूपव्यक्तिवाचकेत्यर्थः, 'व्यक्तिवचनानामिति किञ्चिद्व्यक्ति-
 तात्पर्य्यकाव्यामित्यर्थः, सन्निहितत्वं नौडं बोध्यं । घटेन जलमाहरेत्तच्च

रेवासु तत एवोभयलाभात् किं योगरूढ्या, न, अवयवशक्तेः कृतत्वात् यौगिकार्थानुभवाच्च । यदि च रूढ्यर्थ एव यौगिकार्थ एव वानुभूयेत, तदा विवाद-एव न स्यात् अनुभवेनैव तद्विच्छेदात् ।

अत्र मीमांसकाः । न तावत् स्मृत्यर्थं शक्तिः पङ्कजपदप्रयोगविषये नियतपद्मानुभवजनितसंस्कारात् स्मृतेरेवोपपत्तेः स्मृतेस्तज्जन्यत्वनियमात् । नाप्यनुभवार्थं, नियमतः स्मृतं पद्ममादाय व्यक्तिवचनन्यायेना-

दृष्टिचैचनिष्ठं द्रव्यत्वं प्रतीयते, न तु परस्परनिर्मुक्तोभयविषयक-द्रव्यत्वं प्रतीयते, वाक्यभेदापत्तेः, तथेहापि पङ्कजनिष्ठकर्तृत्वविशिष्टपद्मप्रतिपादके पङ्कजपदे सामान्यपरत्वमपि यावद्विशिष्टपरतायामेव पर्यवस्यति, न तु यावत्पङ्कजनिष्ठकर्तृत्वमात्रपरतायां, वाक्यभेदापत्तेः । यदि वाक्यभेद एवाभ्युपेतस्तात्पर्यवशादिना न परस्परमन्वयबोधः, तदा दृष्टिपदस्य दृष्टिमात्रपरत्ववदस्तु पङ्कजपदेऽवयवानां यावत्पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रपरत्वे कुमुदसाधारणतापि किञ्चिच्छक्तिमिति, वस्तुतः साकाङ्क्ष-योग्यासन्नपदसमुदाये परस्परार्थान्मन्वयनियम एव चैत्रो दण्डीतिवदिति तत्त्वं । 'तत एवेति, धेनुपदवदिति भावः । 'अवयवेति, धेनुपदे तु प्रत्ययशक्तेरकल्पनादिति

किञ्चिदस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽपि नाम्बन्ध इति व्यभिचारवारणाय 'बाधकं विनेत्युक्तं । यद्यप्येवं पङ्कजं प्रमेयमित्यादौ व्यक्तिवचनत्वाभावे कुमुदसाधारणबोधः स्यादेव तथापि 'व्यक्तिवचनानामिति क्वाचित्कामिप्रारयं । बाधकं विना

ययवैः पञ्चजनिकर्तुं पद्ममित्यनुभवसम्भवात्, स्मृतिय
रूढ्या अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषः । शक्तिं विना

वक्ष्यत इति भावः । 'रूढ्या अन्यथा वेति, तन्मते शाब्दी आकाङ्क्षा
शब्देनैवेत्यादिनियमासिद्धेरिति भावः । 'शक्तिं विनेति ज्ञापकं

पदानां पदोपस्थिताकाङ्क्षादिविशिष्टान्वयबोधकत्वनियमादित्थञ्च तात्पर्यं,
तथाच पञ्चजं प्रमेयमित्यादावपि पद्मान्वयात् तत्रैव प्रमेयत्वान्वयो न कुमुदे-
ऽपीति । वस्तुतोऽस्यापि शक्तिवचनत्वमेव कर्तृविशेषोभूतपञ्चजन्मकर्तृपर-
त्वादिति । आग्नेयीति वैदिकः, घटादीति जौक्तिको वृद्धान्तः, "आग्नेया
अग्नीभ्रमुपतिल्लते" इत्यत्र प्रकरणसन्निहितैव घटादिशक्तिर्वोध्यत इत्यर्थः ।
अभेदं चिन्तं, यदि रूढिर्न प्रतिबन्धिका तदा पञ्चजपदस्य यत्र पद्मे तात्पर्या-
भावः कुमुदे तात्पर्यञ्च गृह्यते तत्र जज्ञाणां विनैव कुमुदबोधः स्यात् तथाच
वक्ष्यमाद्यविरोधः । न हि तत्रापि पद्मानुभवसामग्री, पद्मे तात्पर्याभाव-
निश्चयस्यैव बाधकत्वात् बाधकं विनैव शक्तिवचनानां सन्निहितपरत्वाभ्युपग-
मात् कुमुदं पञ्चजमित्यत्र कुमुद एव प्रथमसन्निहितत्वसम्भवाच्च । न च तत्र
कुमुदं भिन्नपदोपस्थाप्यमिति वाच्यं । प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैव तन्मत्वात्
अवयवापेक्षया समुदायस्यापि भिन्नत्वाच्च । ननु तादृशस्थले शक्त्यैव कुमुदा-
न्वयबोधोऽस्तु पञ्चजपदस्य कुमुदे जज्ञाणेति सिद्धान्तस्य ज्ञापित्वाभिप्रायेण-
प्युपपत्तेः । सम्प्रदायमते सर्वत्र जज्ञाणाभ्युपगमेऽपि सामग्रीवजात् पद्मान्वये
कुमुदान्वयमभ्युपगच्छतो मयि कृतस्तादृशान्वयोन्नयनात् एवञ्च सर्वत्र पद्मा-
नुभवसामग्रेणैव तदभिप्रायकमेवेति चेत्, मैवं, तथा सति कश्चिदपि
जज्ञाणापत्तेः । न च यत्र पद्मान्वयागन्तरं कुमुदतात्पर्यधीस्तत्र कृतमनोप-
स्थितये जज्ञाणा स्यादिति वाच्यं । तत्रापि पञ्चजन्मकर्तृत्वस्य कुमुदान्वय-
तात्पर्यंयज्ञाणो पुनः स्मृतेन पञ्चजपदेन शक्त्यैव तदुपस्थापनसम्भवात् ।
न हि तत्रापि तस्य पद्म एवान्वयः, तत्र तात्पर्याभावनिश्चयात् कुमुदे ता-

नियमतः प्रयोग एव कुत इति चेत्, न, पूर्वप्रयोग-
मपेक्ष्य अवयवानामुक्तन्यायेन पद्मानुभवजनकत्वमि-
यमात् । पूर्वप्रयोगोऽपि तत्पूर्वप्रयोगमपेक्ष्येत्यना-
दितैव । अद्यानियतोद्बोधस्य संस्कारस्य शक्तिं विना
नियतोद्बोधे हेत्वभावात् नियता स्मृतिरेव न स्यादिति

सम्बन्धमप्यस्ततोऽनेनेदं ज्ञानं जनयितव्यमित्यज्ञात्वा तज्ज्ञापनाद्य
प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यर्थः, 'पूर्वेति विशेषतस्तदद्येऽपि सम्बन्धं विना
ज्ञापनाद्य कथं पूर्वप्रयोग इति पूर्वप्रयोगादेव ज्ञापकसम्बन्धनिश्चयः
शक्तेरपि सामान्यत एव ज्ञानं न विशिष्येति वक्ष्यते सम्बन्धस्य न
शक्तिः किन्तु प्रयोग एव परिशेषादित्यर्थः, 'शक्तिं विनेति सम्-
न्धपक्षे सति सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानात् संस्कारोद्बोधे

तर्कनिश्चयाच्च, अन्यथा कक्ष्याया अप्यसम्भवात् । ननु तथापि जाघवात्
कक्ष्यायाश्च कक्ष्याया पद्मजन्मकर्तृत्वस्य प्रदार्थविधया जघूपस्थितिकत्वात्,
अवयवप्रज्ञाया च योग्यतादिबलेन वाक्यार्थविधया प्रथमोपस्थितिकत्वादिति
चेत्, न, पद्मजन्मकर्तारमानयेत्यादिवाक्यमात्र एवं कक्ष्यापत्तेः, यदि च
प्रत्येकशक्त्यैवावश्यकयोग्यतादिबलात् तस्माभाज्ज तथा तदा प्रकृतेऽपि मुख्यं,
तस्मात् रुद्रिज्ञानप्रतिबन्धकत्वपक्ष एव कक्ष्याया युज्यते । न च विरोध-
विषयतया तन्न प्रतिबन्धकं, अनुमितौ साध्यज्ञानवत् तथात्वसम्भवादिति,
तदिदं बन्धमते वक्ष्यति, स्मृतपद्मत्वस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तरमेव कुमुदघोरिति
तत्र कक्ष्याव्यवहारो वस्तुतो मुख्यतैवेत्यादि । 'उभयजानादिति पद्माशु-
भवस्य कुमुदघोरप्रतिबन्धस्य च ज्ञानादित्यर्थः । 'यदि चेति, योगार्थानुभवा-
न्नुपपत्तये पद्मानुभवार्थमेव परेषा रुद्रिस्त्रीकारप्रसङ्गादिति भावः । 'कुत-

चेत्, न, कदाचिच्छक्तितोऽपि उद्बोधभावेन शक्वा-
स्मरणात् शक्तिं विनापि नियमतः शक्तिस्मरणाच्च ।
उद्बोधकञ्च न नियतं सदृश-पदशक्ति-सम्बन्धिज्ञाना-
नां प्रत्येकं व्यभिचारात्, किन्तु यत्र स्मृतिस्तत्र तत्-
कालोत्पन्नमनियतमेवोद्बोधकं कल्प्यते फलबलात्,
कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनात् । न च पद्म-
त्ववत्तद्वापकादेरपि स्मृतिप्रसङ्गः, स्मृतिबलेनोद्बोधक-
ल्पनमिति तत्र स्मृत्यभावेन तदुद्बोधभावात्, तस्मा-
च्छक्तिं विना शक्तेरिव पद्मत्वस्य नियता स्मृतिः ।

स्मरणं सम्बन्धश्चात्र शक्तिरेव तस्यैव पदे कृत्तव्यात् प्रयोगादीनां
तथात्वेनाकल्पनादित्यर्थः । ननु शब्दस्थले शक्तेः स्मारकत्वेऽस्मारकत्वे
उभयतोऽनियमव्यभिचार इत्याह, 'कदाचिदिति, 'कार्येति, तथा-
चात्र पूर्वप्रयोगादिकं अन्यत्राकृत्तमप्यनन्यगतिकतया स्मरणाच्च
कल्प्यमिति भावः । ननु पदादग्रक्यस्यापि स्मृतौ पद्मत्ववत्तद्वा-
पकस्यापि स्मृतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति । पदाद-

इत्याक्षेपे, तथाच शक्तिं विना नियतप्रयोग एव न स्यादित्यर्थः, प्रत्यर्थत्वे-
नेत्यस्यासङ्गतत्वापातादिति । शक्तेरन्वयव्यभिचारमाह, 'कदाचिदिति, श-
क्तिरेकव्यभिचारमाह, 'शक्तिं विनापीति । नन्वेवमपि नियतसंस्कारोद्बोध-
कानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह, 'उद्बोधकञ्चेति, फले च वैजात्यमिति भावः ।
'तद्वापकादेरिति पद्मजपदप्रयोगविषयत्वे कुमुदत्व-पुच्छरीकत्वादेरप्यनुभवा-
यातादित्यर्थः । 'स्मृतिबलेनेति, कदाचित् सामयौबलात् तत्तत्स्मृतौ तात्-

न चैवं गवादिपदेऽपि न शक्तिः स्यात् व्यवहार-
कालीनसंस्कारादेव गवादिस्मृतिसम्भवादिति वाच्यं ।
न हि तत्र स्मृत्यर्थं शक्तिः, किन्वनुभवार्थं पदादन्यतो
गवादेरनुभवासम्भवादव्युत्पन्नस्य ततोऽनुभवासम्भवा-
च्च, पद्मानुभवश्च योगादेवेति न समुदायो हेतुरन्य-
थासिद्धत्वात्, अतो नानुभववत्त्वात् समुदाये शक्तिक-
ल्पनं । नन्वेवं गवादिपदानां प्रमेयत्वे शक्तिरस्तु गवा-
दिस्मृतिः संस्कारादिति चेत्, न, गोव्यवहारेण स्वोप-

पत्तोऽनुभवात् अस्तु पदमनुभावकं तावतापि तत्र शक्तिर्न सिद्ध-
त्यतो हेत्वन्तरमाह, 'अव्युत्पन्नस्येति, 'व्युत्पत्तिः' शक्तिग्रहः, तथाच
शक्तभावे व्युत्पत्त्यपेक्षा न स्यादित्यर्थः, 'पद्येति । ननु चागृहीत-
पद्मप्रयोगनियमस्य पद्मानुभवनियमः कुमुदसाधारणबोधात् प्रयोग-
नियमग्रहे तु स एवानुभवनियामकः, तथाच गवादिपदेऽपि

र्थाभावान्न तत्प्रकारिका धीः तद्ग्रहे चेष्टापत्तिः अन्यथा तवापि ज्ञान-
न स्यादिति भावः । 'किन्त्विति, शक्तस्यैवानुभावकत्वादिति भावः । नन्वे-
वमपि गवादिपदे अनुभवजनकतावच्छेदकत्वेन शक्तिरस्तु तज्ज्ञानस्य च
प्रयोजकत्वे मानाभावः उक्तन्यायेन गवादिस्मृतिसम्भवादित्यतचेराह, 'अव्यु-
त्पन्नस्येति अगृहीतशक्तिरित्यर्थः, तथाचान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वमिति
भावः । अनुभवजनकतावच्छेदकमपि शक्तिमत्तया ज्ञातत्वमेव अन्यथा
अपभ्रंशस्यानुभावकत्वानुपपत्तेः । न च साधुशब्दस्मरणं, तद्विरहिणामप्य-
नुभवादित्यपि ब्रह्मं । 'योगादेवेति अन्वयादेवेत्यर्थः, अर्थाध्याहारव-
रन्वयबोध इति भावः । 'अनुभववत्त्वादिति अनुभवार्थमित्यर्थः, 'गोज्ञान-

पादके गोज्ञाने पदस्य शक्तिकल्पनं न त्वनुपपादके प्रमेयत्वेन गोज्ञाने गोपदात् प्रमेयो गौरित्यनुभवाच्च । अथैवं संस्कारादेव तीरादिस्मृतिसम्भवे गौल्लाक्षणिकोच्छेदः, तीराद्यनुभवार्थं हि न तत्कल्पनं तदनुभवस्येतरपदादेव सिद्धेः^(१) तयोरननुभावकत्वात्, तस्मान्नियता स्मृतिः वृत्तिसाध्येति तयोः कल्पनात्, तथाच नियतपद्मस्मृत्यर्थं पङ्कजपदेऽपि वृत्तित्वेन शक्तिकल्पनमावश्यकं लक्षणाद्यभावादिति चेत्, न, गङ्गायामित्यादौ वृत्तिं विना तीरादेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थान्वयस्तत्र न स्यात् विभक्तौनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्व-

स एवास्तु अनुभवनियामकः, नैवं, शक्तिर्हि अनुभावकतावच्छेदको धर्मः तं विना नानुभावकत्वमिति शक्त्यावयवस्यास्तु अनुभावकत्वं न त्वशक्तस्य गोपदस्य, स्मारकता तु तं विनापि प्रयोगादिनिबन्धादपि सम्बन्धभावादेव स्मृत्युपपत्तेरिति । ननु गोज्ञाने शक्तिं कल्पयित्वा पश्चात्तत्राद्यत्वात् सर्वपदानां प्रमेयत्वे शक्तिं कल्पयित्वा हेतुत्वरमाह, 'प्रमेय इति, पदस्य शक्त्योपस्थापकत्वनिबन्धादिति भावः । 'विभक्तौनां' सुविभक्तौनां, 'प्रकृत्येति । ननु प्रकृत्यर्थत्वं वृत्त्या प्रक-

(१) इतरपदादेव सम्भवादिति क० ।

इति गोत्वप्रकारकज्ञान इत्यर्थः, तर्हि तदनुभवार्थमेव तत्त्वस्यैवमस्मिन्नवस्थाह, 'तीरादीति, 'विभक्तौनामिति प्रकृत्यर्थान्वितेत्यर्थः, तेन तिष्ठामपि

यबोधकत्वव्युत्पत्तेः । पद्मस्य तु पङ्कजवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन
पाषकादेरिव विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तिः ।

यत् शब्दोपस्थित एव शाब्दान्वयबोधः अन्यथा
प्रत्यक्षोपस्थिते कलाये पञ्चतीत्यन्वयबोधः स्यादिति ।
तत्र । पदस्य तत्र तात्पर्याग्रहात् तद्ग्रहे भवत्येव
किं पञ्चसीत्युक्ते बधूपदर्शितकलायादौ, अन्यथा दैवात्
श्रुत-स्मृतकलायपदात् कुतो नान्वयबोधः । द्वारमि-
त्यादावपि न पिधेहिपदाध्याहारः किन्तु तदर्थस्यैव

त्युपस्थाप्यत्वं वृत्तिश्च शाब्दानुभवानुकूलपदार्थस्मृतिजनकः पद-
पदार्थसम्बन्ध इति वक्ष्यते, तथाच संस्कारवशादुपस्थितेऽपि प्रक-
त्यर्थत्वमस्यैव, न हि संस्कारभावात् स्मृतिः, किन्तुदुःसंस्कारात्,
उद्बोधकश्च सम्बन्धिज्ञानं प्रकृत्या स्मरणे यः कश्चित् सम्बन्धज्ञा-
नात्

तथात्मानं व्यभिचारः । सुपामिति शेष इत्यन्ये । 'पङ्कजवाक्येति पङ्कजरूप-
वाक्यत्वर्थः ।

'अन्वयेति तात्पर्यग्रहमनपेक्ष्यैव शब्दोपस्थितत्वभावाद् इत्यर्थः । 'गौर-
वादिति कक्ष्यया कुमुदादिपरस्यापि पद्मादिपदस्य पद्मानुभावकत्वापत्त्या
पद्मान्वयबोधतात्पर्यकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । न चैतच्छुक्वाक्ये व्यभि-
चारि तन्मते तत्र तात्पर्याभावादिति वाच्यं । तद्भिन्नस्थले तज्जेतुत्वस्य
विवक्षितत्वात् । वस्तुतो जाघवादर्थाध्याहारसिद्धौ पद्मोपस्थापकपदत्वं
व्यभिचारोति भावः ।

योगभावात्पुनरुपगमपक्षे परमयं दोषो न तु योगवृद्धिपक्ष इति भ्रमवान् ।

साधवात् । न च पद्ममानयेत्यादौ शाब्दानुभवे पद्मो-
पस्थापकपदजन्यत्वादन्यथापि तथेति वाच्यं । शाब्द-
पद्मानुभवे हि तदन्वयबोधतात्पर्यकपदत्वेन कारकता
न तु पद्मोपस्थापकपदत्वेनापि गौरवात् ।

अथैवं अनिकाल एव प्रयोगः स्यात् न तदत्ययेऽपि,
न ह्यसति हि दण्डे दण्डीति व्यपदिश्यत इति चेत्,
न, पाचकादिपद इव प्रत्ययस्य योग्यताशक्तत्वात् तस्य-

वयं वाच्य इति, नैवं, प्रकृत्या शक्त्युपस्थाप्यस्य प्रकृत्यर्थत्वात् शक्तिश्च
कश्चित् साक्षात् कश्चित् परम्परया वा इत्यन्यदेतत्, पाचकादि-
प्रकृतेरप्यवयवशक्तिभिर्वाक्यार्थोपस्थितेस्तत्र शक्त्युपस्थाप्यत्वं । न चाव-
यवो न प्रकृतिः समुदाये च न शक्तिरिति कथं पद्मज-पाचकादि-
प्रकृतिशक्त्युपस्थाप्यता वाक्यार्थ इति वाच्यं । यावदवयवघटितत्वात्
समुदायस्य तत्प्रकृतित्वेऽवयवस्यापि तत्प्रकृतित्वात् । अतएव कृत-
द्वित-समासाद्येत्यर्थवादादिसूत्रप्रपञ्चतया सिद्धान्तितं । अन्यथा
समुदायस्यानर्थकतया अर्थवादादिसूत्रसंघात् कृदित्यादिसूत्रं
विधायकमेव स्यात् । अतएव गवादिपदानां शक्तिकल्पनं तेन
विना तदर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वात् अन्यथा तत्र शक्तौ प्रमाणाभावः स्मर-
णस्य संस्कारवशादनुभवस्य विभक्तिवशादुपपत्तेः पद्मजादिपदेऽपि
आवश्यकयोगवशादेवानुभवसम्भवे समुदायशक्त्यभाववत्सुखिभक्तिमा-

शङ्कते, 'अथैवमिति कर्तृत्वशक्तस्य उपप्रत्ययस्य कृतिविरहदशायां न प्रयोग-
इत्यर्थः, 'प्रत्ययस्य' उपप्रत्ययस्य, 'योग्यतेति कृतियोग्यताविशिष्टशक्तत्वादि-

शकत्वाद्वा उपसर्गादौ तथा निर्णय्यात्, अन्यथा योग-
रूढावपि जनिकाल एव प्रयोगः स्यात्, योगत्यागे
केवलरूढिवादे विवादाभावश्च, तथापि कुमुदे लक्षणा
न स्यात् योगार्थस्याबाधादिति चेत्, न, वक्ष्यते हि
तत्र तस्यासाधुत्वं ।

नव्यास्तु नियमतः स्मृतपद्मस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तर-
मेव कुमुदधीरिति न तत्र लक्षणाव्यवहारः वस्तु-
तो मुख्यतैव तथापि पद्मत्वस्यायोग्यतया अनन्वये
योगादेव कुमुदधीर्न लक्षणयेति । उच्यते । अस्ति व्यु-
त्पन्नस्य पदज्ञानानन्तरं नियमतोऽन्वयप्रतियोगिस्मृति-
रतस्तद्धेतुसंस्कारोद्बोधकं प्रतिबन्धकं विना पदज्ञान-
मेव दृष्टानुविधानत्वादनुगतत्वाल्लघुत्वाच्च, न तु प्रति-

पादेवानुभवसम्भवे गवादिपदानामपि शक्तिर्न कल्पेत, नहि सुखि-
भक्तिं विना कृतं किञ्चिदाक्यमिति दिक् । 'शब्देति शब्देन शक्तो-
पस्थापित एवेत्यर्थः, तथाचास्तु तीरस्य पदान्तरादनुभवो न पद्म-
स्तेति भावः । 'पदज्ञानमिति पदत्वं शब्दत्वं तथाच शक्त्वाश्रयताव-

---

त्यर्थः, 'तवापीति शक्तिवचनन्यायात् पद्मान्वयेन कुमुदावन्वयस्वीकर्त्तु-
रित्यर्थः । 'व्युत्पन्नस्येति गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः, 'प्रतिबन्धकं विनेति बाधकं
विनेत्यर्थः, 'पदज्ञानमिति गृहीतशक्तिकपदज्ञानमित्यर्थः । 'दृष्टेति गवा-
दिपदे दृष्टान्वय-व्यतिरेकत्वादित्यर्थः, 'लघुत्वाच्चेति दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टस्य
तथात्वकल्पने गौरवमित्यर्थः । ननूक्तरीत्या पद्मानुभवोपपत्तौ पद्मेन समं

पदार्थस्मृति-तत्कालोत्पन्नमनन्तमदृष्टपरमनिर्व्वचनीयं
 गौरवात्, अतः पद्मस्मृतावपि गृहीतसम्बन्धं पद्मजप-
 दमपि तथेति सम्बन्धत्वेन शक्तिसिद्धिः । एवञ्च रच-
 कारशब्देऽपि जातिविशेषे रूढिर्न स्यात् संस्कारादेव
 तदुपस्थितिसम्भवात् । तथाच “वर्षासु रचकारोऽग्नौ-
 नाद्घौतेत्यच रूढ्यर्थस्य बलावत्त्वेन शीघ्रमुपस्थितत्वात्
 जातिविशेषवत् एवाधानं विधीयत इति राजान्तव्या-

च्छेदकावच्छिन्नज्ञानमित्यर्थः । ननु रचकारशब्दे अनुभवाधेमेव
 शक्तिर्न हि पद्मजपदवत्तत्रावयवानामनुभावकत्वमिति न राजान-
 त्याघातो न वास्तीत्यादिषमाधानमिति पूर्वपक्षानास्कन्दनादित्य-

पद्मजपदस्य गृहीतसम्बन्धत्वमेवासिद्धं अन्यथा गृहीतसम्बन्धस्य तस्य
 स्मारकत्वे शक्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च गृहीतसम्बन्धस्य स्मारकत्वमित्यन्योन्वा-
 अथापत्तिरिच्छबचेराह, ‘एवमिति, ‘जातिविशेषः सङ्गरवाविशेषः ।
 तदुक्तं, “श्रुत्यां करणो वैश्यान्माहिथो विट्स्त्रियां कृपात् । रचकारश्च
 माहिथ्यात् करण्यं यस्य सम्भवः” ॥ इति, ‘तथाचेति, अतएव तत्र विद्या-
 प्रयुक्तिकल्पनमपि, अन्यथा योगेन त्रैवर्णिकपरत्वेन तदपि न स्यादिति भावः ।
 ननु जातिविशेषस्य संस्कारोपस्थितावपि तदनुभवार्थमेव रूढिरुक्ता । न हि
 तस्यापि पद्मत्ववदवयवैरेवानुभवः, अवयवार्थानुपस्थितस्यैव जातिविशेषस्य
 निवृत्तमवयवैः । न च पद्मजपदवत्तत्रापि रूढि-बोगयोरविरोधेन बोधार्थो-
 ग्रहितरूढ्यर्थप्रतीतौ बाधकाभावात् रचकारणयोग्यजातिविशेषवत् एवा-
 धानविधिरिति वाच्यं । परस्यैवमवयुपगमात् । अतएव रूढ्यर्थस्य शीघ्र-
 मुपस्थितत्वादित्युक्तं । अन्यथा बोधार्थसाहित्यैवोपस्थितौ तदनुपपत्तेः ।

घातः । यथाच शब्दः सन्निधिरन्वयबोधाङ्गं तद्योक्त-
मासक्तिप्रस्तावे । स्यादेतत्, पद्मे नियतप्रयोगरूपस-
म्बन्धेन पङ्कजपदादेव पद्मस्मृतिरस्तु, एवञ्च पद्मे वि-
भक्त्यर्थान्वयः शब्दानुभवप्रवेशश्चोपपद्यते पङ्कजपद-
प्रतिपाद्यत्वात् । न च प्रतिपाद्यता दृश्यैव तदुपयो-
गिनी, पाचकमानयेत्यादौ वाक्योपस्थाप्ये तद्भावात् ।
न च पदाद्दृश्यैव स्मृतिः, किन्तु सम्बन्धिज्ञानाद्दृश्ये-
रपि सम्बन्धत्वेन स्मृत्युपयोगात्, अन्यथा पदाच्छक्तेः
स्मृतिर्न स्यात्, गवादिपदे त्वेवं स्मृतिसम्भवेऽप्यन्वयानु-
भवार्थं शक्तिरित्युक्तं । एतेन पङ्कजपदान्नियमतः
पद्मज्ञानं न दृष्टिं विना अतोऽलक्षणाद्यभावे शक्तिरि-

स्मरणादाह, 'यथाचेति, तथाच शक्तिं विना उपस्थितपद्मस्य शब्दा-
नुभवप्रवेश एव न स्यादिति शक्तिविद्विरिति भावः । उक्तसमा-
धिमबुद्धा यथाश्रुते प्रकृते, 'स्यादेतदिति, 'नियतप्रयोगेत्युपलक्षणं
उक्तमेवेत्यपि द्रष्टव्यं, 'पाचकमित्यापाततः, वस्तुतोऽवयवशक्त्युप-
स्थाप्यत्वमेवेति, 'अनुभवार्थमित्युपलक्षणं विभक्त्यर्थान्वयार्थमित्यपि

अन्वया पङ्कजपदवत् तथापि बोधस्फुरेवेति क्वचित् परस्य तदभ्युपगमः
क्वचित्चेति असम्भवदुक्तिकमापाद्येतेत्यनुप्रधानः शब्दाध्याहारशक्तिमेव स्मर-
यति, 'यथा चेति, शब्दाश्रयत्वे शक्तिरित्येव मतं सम्यगिति भावः । अस्तु
ऽदृश्योत्सम्बन्धं पङ्कजपदं पद्मस्मारकं तथापि न शक्तिविद्विरित्याह, 'स्यादे-
तदिति, तथाच न शब्दाख्यसन्निधिभङ्गोऽपीति भावः । 'दृश्यैवेति, यद्यपि शब्द-

त्यपास्तं । ज्ञानं हि स्मृतिरनुभूतिश्च शक्तिं विनाप्युप-
पन्ना न तां कल्पयति अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्,
अन्यथा शक्तिं विना पदान्नोपस्थितिरित्यन्वयेऽपि
शक्तिर्लक्षणोच्छेदश्च । पङ्कजं पद्ममुच्यत इति प्रसि-
द्धार्यपदसामानाधिकरण्यात् पद्मस्य ज्ञापकं तत् सिध्य-
ति न तु तच्छक्तं । अत एव पङ्कजपदं पद्मशक्तं निय-
मतस्तत्स्मारकत्वात् पद्मपदवदिति निरस्तं । शक्तौ
व्यभिचारात् अनन्यलभ्यत्वस्य पद्मानुभावकत्वस्य चो-
पाधित्वाच्चेति । उच्यते । नियतपद्मस्मृतेरुक्तसम्बन्धेन

द्रष्टव्यं । 'अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वं, तदपि सामान्यव्याप्तौ यत्
यचानन्यलभ्यबोधकं तत्तत्र शक्तमित्यत्र,^(१) विशेषव्याप्तावुपाधिमाह,
'पद्मेति, 'नियतेति, अत्र पद्मस्मृत्यर्थं न सम्बन्धापेक्षा उपदात्
कर्तृत्वेन स्मरणस्य समुदायाद्वाक्यार्थोभावेन चानुभवस्य सम्भवात्

(१) यत् यत्र नियतस्मारकं तत् तत्र शक्तमित्यत्रेति ख० ।

बोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपद-पदार्थसम्बन्धत्वं दृष्टित्वमत्रापि, तथापि
दृष्टिपदमत्र शक्ति-लक्षणान्यतरपरं, साक्षादिति शेषः । अन्यथा पाषक-
स्यापि परम्परया दृष्ट्युपस्थाप्यत्वेनाग्निमदोषस्यासङ्गतत्वापत्तेः । 'नोपस्थिति-
रिति नानुभव इत्यर्थः, पदादन्ययस्मृतेरभावात् । 'अतएवेति नियमतस्तत्-
स्मारकत्वस्य हेतोरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । साक्षात्किञ्चे व्यभिचारवारणात्
'नियमत इत्युक्तं । दोषान्तरमाह, 'शक्ताविति, सामान्यव्याप्ताविति शेषः ।
विशेषव्याप्तावाह, 'अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वस्येत्यर्थः, 'पद्मेति, पङ्कजशब्दे

पङ्कजपदसाध्यत्वे पद्मवत्तद्वाप्य-व्यापकयोरपि नियमतः
स्मृतिप्रसङ्गः । अथ पद्मे प्रयोग एव पद्म एव प्रयोग-
इति नियतसम्बन्धेन पद्मेतरव्यावृत्तेन पद्मस्यैव पदात्
स्मृतिः । न चैवं नियतप्रयोगादेव शक्तिसिद्धिः, अन-
न्यत्वस्यैव पदार्थत्वादिति चेत्, न, तर्हि ज्ञानस्यास्य
हेतुत्वे सकलप्रयोगादर्शिनो बहुधा पद्म एव गृहीत-
प्रयोगस्य समव्याप्तिज्ञानाभावात् नियता पद्मस्मृतिः
स्यात् स्वरूपसतस्तथात्वे वा अगृहीतपद्मप्रयोगस्यापि
ततो नियतपद्मस्मृतिप्रसङ्गः । अथ यादृशः प्रयोगस्त्वया

तथाच पद्मत्वस्यैतत्वं सम्बन्धानुसरणं तेन नियतपङ्कजपदप्रयोगवि-
षयवृत्तित्वमुक्तसम्बन्धो वाच्यः तथाच तन्निष्ठरूपादि-प्रमेयत्वयोरपि
स्मरणप्रसङ्ग इति भावः । 'अथेति यदिशिष्टे प्रयोग एव यदिशिष्ट-
एव प्रयोग इत्येवंरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः, तेन प्रमेयत्वविशिष्टे पङ्कज-
पदप्रयोग एवेत्यसिद्धं घटादौ तदप्रयोगात् तत्रैव प्रयोग इत्यनेन
रूपादिवारणं तच्चागेन पद्मान्तरेऽपि प्रयोगादित्युभयानतिप्रसङ्ग-

शक्तानामवयवानामेवानुभावकत्वमतः पङ्कजसमुदाये पक्षे न साधनव्यापकत्व-
शङ्कापीति भावः । यद्यपि शक्तिवदनुभावकत्वमपि सन्दिग्धं तथापि सन्दि-
ग्धोपाधिः स्यादिति भावः । 'पद्मवदिति पद्मत्ववदित्यर्थः । पङ्कजपदप्रयोग-
विषयवृत्तित्वेन सम्बन्धेन यदि स्मारकता तदेदं दूषणं, यदि पद्मत्वविशिष्टे
नियतप्रयोगरूप एव सम्बन्धस्तथा तदा तत्प्रकारकप्रतीत्यापत्त्या कुमुदत्वा-
दिविशिष्टे तत्प्रयोगाभावात् न तन्नियतस्मृतिप्रसङ्गः, एवञ्च तत्र वक्ष्यमाण-

शक्तिग्राहकत्वेनाभिमतः स एव पद्मस्मारकोऽस्तु । न च पद्मत्वस्येव प्रयोगसमव्याप्तत्वेन गृहीतस्य सौर-
भादेवपाषेस्ततः स्मृतिप्रसङ्गः, तवापि शक्तिग्रहप्रस-
ङ्गात् । तयोस्तुल्यत्वेऽपि शक्तिग्राहकप्रमाणे लाघवा-
दितर्कावतारान्नोपाधौ शक्तिरिति यदि तदा तर्कसह-
कृतएव शक्तिग्राहकत्वाभिमतः सम्बन्धः पद्मस्मृतिहेतु-
रस्तु, तर्काद्यनवतारेऽपि बहुधा गृहीतप्रयोगस्य पद्म-
स्मृतिदर्शनाच्च तथेति चेत्, तर्हि तवापि तर्कं विना
शक्तिग्राहकाभावात् कथं पद्मस्मृतिरिति तुल्यं । न
चैवं तत एव शक्तिग्रहोऽपि स्यात्, अनन्यलभ्यस्यैव
शब्दार्थत्वादिति, मैवं, एवं गवादिपदेऽपि शक्तिग्राह-
कत्वाभिमतादेवंविधप्रयोगादेव घ्राताद्गवादेः स्मृत्य-

इति भावः । 'पद्मेतरेति पद्मत्वेतरेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि, 'सौरभादेः'

दोषो बोध्यः, 'अस्येति समनियमस्यैवेत्यर्थः । 'सौरभादेरिति सौरमविशेष-
वत्त्वादेरित्यर्थः, तथाच पद्मेतरथावृत्तत्वमप्यसिद्धमिति भावः । 'तयोरिति
पद्मत्व-सौरमविशेषवत्त्वयोरित्यर्थः, 'तदेति, यद्यपि स्मारकसम्बन्धे क्वचि
गुरोरपि स्मारकात् तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वं तथात्वादर्थत्वात् शक्तिग्रहस्य
पद्मत्वे लघुनि युज्यते, तथापि लघुत्वे सति नियतप्रयोगविषयवृत्तित्वमेव
सम्बन्धः स्मारकः स च सौरमविशेष इति तात्पर्यं । 'तत एवेति तादृ-
शप्रयोगविषयत्वादेवेत्यर्थः, 'स्मृत्यनुभवाविति, शक्तिवत्तस्याप्यनतिप्रसङ्गत्वा-
दिति भावः । ननु शक्तिग्राहकत्वाभिमतप्रयोगात् शक्तेरन्वयासिद्धिः, न

तुभवौ स्यातां किं शक्त्या, तस्मात् पदाधीना नियता
 स्मृतिः शक्तिसाध्या वा नियतसम्बन्धसाध्या वा वृत्ति-
 साध्या वा, तत्र परिशेषादिह शक्तिसाध्येन । न
 च शक्तिस्मृतौ व्यभिचारः, शक्तिस्मारकत्वाभिमतान्नि-

शौरभविशेषवत्त्वादेः, 'किं शक्तेत्यापाततः, वस्तुतः प्रयोगविषयवृत्ति-
 तस्य स्मारकत्वे तर्कापेक्षाया अदृष्टपरत्वात् सम्बन्धिज्ञानात् सम्ब-
 न्धिसहस्रस्य गुरोर्लघोस्य युगपत् स्मरणदर्शनात् शक्तौ च तदपे-
 खायाः प्रामाणिकत्वात् । किञ्च प्रामाणिकं सम्बन्धमपश्यत आप्तस्य
 तादृशप्रयोगाभावेन सम्बन्धान्तरस्य तदुपजीव्यस्यावश्यकत्वात् । अत-
 एवाप्ततात्पर्य्यमात्रादेव नार्थोपस्थितिरिति वक्ष्यत इति दिगिति
 तत्त्वं । 'नियता' आवश्यकी, 'नियतेति प्रयोगादिनियामकसम्बन्ध-

हि शक्तिः प्रयोगादेव ज्ञायते, तथाच व्यवहारादिना शक्तियहेऽन्वयबोधो
 न स्यात् न स्याच्च सादिदेवदत्तादिपदादन्वयबोधो नियतप्रयोगाज्ञानादिति
 चेत्, न, प्रकृत्येऽपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं गवादिपदे पदाधीननियतस्मृतित्वा-
 वच्छेदेन शक्तेः प्रयोजकत्वकल्पनादत्रापि तथा, तदिदमाह, 'तस्मादिति,
 'शक्तिसाध्येति शक्तिप्रयोज्येत्यर्थः, तेन शास्त्रशक्तिकार्थस्मृतौ न व्यभिचारः
 शक्त्योपस्थितिद्वारा शक्तेस्तत्रापि प्रयोजकत्वात् । यदा नियतवर्गहेतोरेव
 तत्राभावात् व्यभिचारः । न च समवायेन पदादाकाशस्मृतौ व्यभिचारः,
 पदाधीनत्वेन शब्दबोधानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वात्, एवञ्च 'न चैत्वादिशङ्का
 यथाश्रुत इति बोध्यं । अयिमसाध्यद्वयेऽपि सामान्येन रूपेण शक्तिरेव
 सिद्धतीत्याह, 'परिशेषादिति, नियतप्रयोगादिसम्बन्धस्य दूनिवत्त्वात् शक्त-
 यादेः आभावादिति भावः । 'हेत्वभावादिति शक्तिस्मारकत्वात् शक्त्यभावादि-

पदात् पदार्थस्यैवाहृत्य स्मरणं न शक्तेर्हेत्वभावात्
कल्पनागौरवाच्च सम्बन्धिनं विना सम्बन्धस्यास्मरणेन
प्रथमं पदार्थस्मरणस्यावश्यकत्वाच्च । पदार्थस्मृतेश्च श-
क्तिविषयत्वे मानाभावात् उद्बुद्धसंस्कारविषयत्वाद्-
यदि शक्तिरपि तद्विषयः, तथापि पदार्थशक्तत्वेनैव
ज्ञातस्य पदस्य शक्तिस्मारकता न तु शक्तिसम्बन्धित्वेन

साध्येत्यर्थः । ननु पदार्थस्मृत्यन्तरं शक्तिस्मृतिं न ब्रूमः किन्त्वे-
कैव उभयस्मृतिरित्यत आह, 'पदार्थेति सम्बन्धिस्मृतेः सम्बन्धविष-
यत्वानियमेन शक्तिविषयत्वनियमे मानाभावादित्यर्थः^(१) । 'न निति,
तथाच शक्तिसाध्यत्वेनैव नियमो न तु तच्छक्तिसाध्यत्वेनेति भावः ।
ननु पदात्तच्छक्त्येति नियमः शक्तिमात्रेण वा आद्ये शक्तिस्मृतावेव
व्यभिचारः अन्ये चेष्टापत्तिरवयवशक्तेरेव परम्परया पदालम्भार-

(१) सम्बन्धिस्मृतेः सम्बन्धविषयत्वे मानाभावादित्यर्थ इति ख० ।

त्यर्थः, तत्कल्पने तु गौरवमित्याह, 'कल्पनेति, 'सम्बन्धिनमिति । यद्यपि
संयोगादिपदजन्यस्मृतौ व्यभिचारः, तथापि सम्बन्धिघटितरूपेण सम्बन्ध-
स्मरणे तथा नियमः, शक्तित्वस्य सम्बन्धिघटितत्वादिति भावः । नन्वेवं
विस्मृतशक्तेरपि पदात् पदार्थस्मृतिः स्यात् तथाच शक्त्यंशेऽपि संख्य-
रोद्बोधे आवश्यक इति सामग्रीबन्धादेव विशिष्टस्मरणं । न च प्रथमं
पदार्थास्मरणे विशेषणज्ञानाभावान्न विशिष्टस्मरणं गवादिपदादपि विशिष्ट-
स्मरणाभावापत्तेः । यदि च स्मरणे तन्न हेतुः पूर्वानुभवरूपएव वा हेतुस्तदा
प्रकृतेऽपि तुल्यमिति शक्तिस्मृतौ व्यभिचारतादवष्यमित्याह, 'उद्बुद्धेति,
गिराकरोति, 'तथापीति, तथाचानन्यगत्या पदार्थशक्तत्वेनैव ज्ञातं पदं

अन्ववासिद्धत्वात् । यद्वा पदान्वयमतः स्मृतिर्नियतसम्बन्धसाध्या शक्त्यापि समं पदस्य शक्त्याश्रयत्वमेव नियतः सम्बन्धः । अपिच कुमुदेऽवयवशक्तिप्रतिबन्धार्थं रूढिः । न च नियतपद्मस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका, रूढिं

कत्वात् इत्यहचेराह, 'अपि चेति, तथाच 'नियतेत्यपरान्वयवच्छिन्ना अपरान्वयप्रतिबन्धिकेति यावत् । न च शक्तिस्मृतिः पद्मस्मृतिवद्व्यान्वयप्रतिबन्धिकेति भावः । ननु रूढिजा पद्मस्मृतिर्न तत्र तन्ममपि तु पद्मस्मृतिरेवेति कथं विशिष्टा स्मृतिः रूढौ शिष्टं इत्यशङ्क निषेधति, 'न चेति, 'रूढिं विनेति, पद्मस्मृतिरेव

शक्तेरपि स्मारकं कथ्यत इति शक्तिस्मृतिरपि शक्तिसाध्येति न व्यभिचारः । न हि सशक्तिसाध्येति साध्यमिति भावः । 'न त्विति, येन शक्तिनिष्पितसम्बन्धस्य शक्तिभिन्नत्वेन व्यभिचारशङ्का स्यादिति भावः । 'अन्यथेति पदार्थशक्त्यैवान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु पदस्यापि सम्बन्धित्वेन स्मारकता न तु पदत्वेन मानाभावात् गौरवाच्च । न च शक्तिसम्बन्धित्वेन पदं ज्ञातमतो न तत् स्मारकमित्यहचेराह, 'यदेति, उक्तबाधकान्नियतप्रयोगरूपसम्बन्धेन नार्थान्तरं; 'सम्बन्धसाध्या' सम्बन्धज्ञानसाध्येत्यर्थः, तेन शक्तिभ्रमजन्यस्मृत्वादौ न व्यभिचारः । यद्यपि शक्तेः सम्बन्धत्वाच्छक्तिग्रहकाले तत्सम्बन्धस्यापि भावे भावाभावः, तथापि शक्तेः स्वरूपतो ज्ञानं नान्वयबोधप्रयोजकं किन्वनुभवजनकतावच्छेदकत्वेनेति पदस्य तद्वत्त्वेन भावे शक्तेरपि सम्बन्धो भासत इति भावः । न चैवं पदविशेष्यकमेव स्मरणं स्यान्न पदार्थविशेष्यकमिति वाच्यं । हस्यादिना हस्तिपकादिसृतेहस्यादिगोचरत्वादर्शनेन तदंशेष्वसंस्कारोद्बोधकत्वनात् । पदार्थविशेष्यकसंस्कारानन्तरमेव पदमुद्बोधयतीत्यपि कश्चित् । 'रूढिं विनेति, उक्तयुक्तेरिति भावः । 'अतएवेति

विना नियतस्मृतेरभवात् । अत एव न व्यक्तिवचनन्या
योऽपि । नचैकं पदमेकदैकेनैव रूपेण प्रवर्तते अतो
न पद्मत्व-पङ्कजत्वयोर्धोरिति वाच्यं । अवयव-समुदा-
ययोर्भेदात् कम्बकर्णादिपदे व्यभिचाराच्च । तर्हि तद-
देव रूढ्या नावयवशक्तिप्रतिबन्ध इति चेत्, न, तथा-

रूढौ कार्यतया सिद्धं सा स्वभावात् कुमुदान्वयप्रतिबन्धिका
अतः शक्तिस्मृतावेव व्यभिचारवारणाय तादृशस्मृतिर्लिङ्गमिति
भावः । नचैकं पदं इत्यत्र न पदत्वं शक्तत्वं अपि तु विभक्त्यन्तं
तथाचैकं पदं योग-रूढ्योरन्यतरेणैव रूपेण प्रवर्तते इत्यत्र
व्याप्तौ नाद्यं दोषः इत्यहचेराह, 'सन्वेति, तस्मते वज्रप्रोहा-
वन्यपदार्थं रूढिषत्त्वादिति भावः । 'तर्हीति, इतरान्वयप्रति-
बन्धकरूढि-योगयोरन्यतरप्रवृत्तिनियमो न रूढि-योगमात्रवो-
रिति न व्यभिचार इति भावः । 'तथावयवेति, प्रकृतेऽपि न
रूढिः प्रतिबन्धिका अपि तु स्मारिका सती यथाकाङ्क्षादि-
धमवहिता तमनुभावयति तस्ममवधानञ्च पद्म एव न कुमुदे-

रूढिं विना नियतस्मृतेरभावादेवेत्यर्थः । 'कम्बकर्णोति समासशक्तिवादिनः
परस्य मते तद्गुणसंविज्ञानवज्रप्रोहौ योग-रूढिभ्यां कम्बकर्णवत्पुत्रवप्रती-
तेरित्यर्थः ।

केचित्तु कम्बकर्णपदं कर्णाद्ये रूढं कम्बकर्णवति यौगिकमिति कम्ब-
कर्णत्वेन कर्णाद्यत्वेन च युगपदेव प्रवर्तते इत्याहुः ।

'तद्वदेवेति कम्बकर्णादिपदवदेवेत्यर्थः, 'तत्रेति, यत्रयत्नेन क्वचिदेव
प्रतिबन्धो न सर्वत्रेति भावः । अत्रापि प्रतिबन्धः कुमुदमभिप्रेत्य यद्येऽवयवा-

वयवार्थक्रियाम्बयेनाप्रतिबन्धानानार्थं च मानार्थानु-
भवात् नैकशक्त्यान्यशक्तिप्रतिबन्धः ।

यत्तु अवयवशक्तिस्मृतिकाञ्चे समुदायशक्तिस्मृति-
नियमे हेत्वभावात् तया प्रतिबन्ध इति । तन्न । समु-
दायस्य तावदवयवरूपत्वेन सर्वावयवाद्देवोभयशक्ति-
स्मृतिसम्भवात् मण्डपपदे तथा दर्शनात् ।

अथ पङ्कोत्तरजपदं प्रतिबन्धकं गो-बलीवर्हवत्
पङ्कजनिपदप्रयोगे उपत्ययस्य कर्तृविशेषपद्मपरत्वं वा

ऽपौत्यन्देतत् । अथ च क्रियया समं तत्समवधानान्तया सहान्वय-
इति न कश्चित् रूढेः प्रतिबन्धकत्वमिति विशेषणप्रक्षेपेऽपि प्रकृते
बभिवार एवेति भावः । ननु सकृदुच्चरितात्सकृदर्थप्रत्ययनियमा-
देकरूढिरेवापराम्बयप्रतिबन्धिकेत्यत आह, 'मानेति, सैन्धवमा-
नवेति युगपदुभयार्थतात्पर्यपक्षेऽप्यथानुभवदर्शनात् सकृदित्याद्य-
षिट्ठेरिति भावः । ननु पङ्कोत्तरजपदमित्यत्र पदं वर्षः स चेत्
पद्येतराम्बयप्रतिबन्धकः तदा चैववदाधुनिकसङ्केतितपङ्कजपदादपि
तदनुभवो न स्यादिति कल्पान्तरमाह, 'गो-बलीवर्ह्वेति । नन्वच-
न्वाचे पौनःपुन्यापत्तिर्माणं तेन विशेषपदसमभिव्याहार एव सामा-

र्थस्य भागादिति ध्येयं । 'मखपेति, अन्यथा मखपागकर्त्तरि रूढिपूर्विका
वक्ष्यापि न स्यादिति भावः । 'अथेति, तथाच न प्रतिबन्धार्थं रूढिः
अन्वयासिद्धेरिति भावः । 'गो-बलीवर्ह्वदिति बलीवर्ह्वपदसमभिव्याहृतस्य

जनेः पद्मजनविशेषपरत्वं वा स्वभावादेव कुमुद-
 बोधाजनकत्वं वा चक्षुष इव रसे कुमुदेऽवयवशक्ति-
 कुण्डनं वा कल्प्यतां तेन कुमुदे न धीरिति चेत्, तर्ह्य-
 ज्ञातपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधो न स्यात् । न
 भवत्येवेति चेत्, किमवयवव्युत्पन्नस्य । ततोऽर्थप्रत्यय-
 एव न भवति, यद्वा पद्मजत्वेन पद्ममेवानुभूयते, चाद्ये
 मन्दुरजादिपदादिव सामग्रीसत्त्वे ऋद्यं नानुभवः,
 द्वितीये कुमुदमप्यनुभूयेताविशेषात् । न चैवं पद्म-
 शब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् तात्पर्यवशेन विशेषतः
 पद्म-कुमुदधौसम्भवात् न रूढिर्न वा लक्षणा स्यादिति
 वाच्यं । न हि प्रयोजनक्षतिभयेन सामग्री नानुभा-
 वयति । यदि च पद्म-कुमुदयोस्तुल्यता तदा अय-

न्यपदस्य तदितरविशेषस्मारकत्वमित्यदृष्ट्या कस्यान्तरमाह, 'स्व-
 भावादिति । नववयवानां शक्तिमत्त्वे कुमुदबोधजनकत्वस्वभावतोहि
 भागाजनकत्वस्वभावतेत्यवयवानामेव शक्तिकुण्डनमाह, 'अवयवेति,

जोपदस्य स्त्रीगवौमात्रपरत्वादित्यर्थः, 'तेनेति धर्मिकल्पनात् इति न्याया-
 दित्यर्थः । 'न चैवमिति, 'एवं' कुमुदसाधारण्येन बोधकत्वे, पाचकशब्दव-
 दिति भावः । 'न हीति, तथाचावयवव्युत्पन्नस्य कुमुदसाधारण्यबोधः स्यादेव
 सामग्र्याः सत्त्वादित्यर्थः । कुतस्तर्हि पद्मे शक्तिः कुमुदे वा कल्प्या सामान्य-
 शब्दत्वेनैवोभयबोधोपपत्तेरित्यत आह, 'यदि चेति, कुण्डने दोषान्तरमाह,

हीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिपुरःसरैव कुमु-
 इधीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिद्वैपरीत्यं अतः पद्मे रूढि-
 रेव, कुमुदे यथा लक्षणा तथा वक्ष्यामः । कुण्डलञ्च
 शक्तिवृत्तिधर्मान्तरं वा शक्तेरनुकूलो वा अभिभवो
 वा तत्र कारखान्तरं वा अदृष्टपरं कल्प्यं । रूढेः
 प्रयोगप्रतिबन्धकत्वं मण्डपादौ दृष्टमेव । अतएव
 पद्माद्यवयवैः पद्ममेवानुभाव्यत इति, अवयवनियमस्य
 कल्पनाच्च कुमुदे धी-प्रयोगौ । अन्यथा रूढावपि
 योगाच्च कुतस्तौ कुमुदे, यथा उद्भित्पदस्य योगात्
 खनिषे रूढ्या कर्मविशेषे प्रयोग इति निरस्तं ।
 अयहीतनियतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधदर्श-
 नात्, रूढिवादे तु सैव प्रतिबन्धिका मण्डपपदवत्,
 ज्ञातस्य चावयवनियमस्य प्रयोजकत्वे पद्मे शक्तिरेव
 पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्य शक्तिनिर्व्वाणत्वात्, उद्भित्य-

‘एवमिति अविशेष इत्यर्थः, ‘ज्ञातस्येति, अस्मात् पदाद्यमर्थो-

‘कुण्डलञ्चेति, ‘धर्मान्तरमिति पदार्थान्तरमित्यर्थः, ‘कारखान्तरं’ अभि-
 भवादिकारखान्तरं, पदार्थान्तरञ्चादृष्टपरमित्यर्थः, ‘अवयवनियमस्येति
 पद्मानुभवजनकत्वस्येत्यर्थः, नियमगर्भस्य प्रयोजकत्वे मानाभावात् गौरवाच्च,
 अतएवाह, ‘पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्येति, ‘शक्तीति जनकतावच्छेदकशक्तिं
 विना जनकत्वस्यासम्भवादित्यर्थः, तथाचात्र सैव प्रतिबन्धिकेति भावः ।
 उद्भित्यदे तु न ह्येः प्रतिबन्धकत्वं तद्वि योगरूढ्यर्थयोर्विशिष्टप्रतीतिविर-

दे त्ववयवार्थः कर्मण्ययोग्यत्वादेव नाग्वीयते न तु
 रूढ्या प्रतिबन्धात् । अवयवाग्वययोग्ये खनिषेऽपि न
 प्रतिबन्धः योगेन खनिषेऽपि प्रयोगात् । एवञ्च रूढि-
 योगाभ्यामुद्भित्यदस्य नानार्थतुल्यतैव उभाभ्यामेका-
 र्थानवगमात् । ननु गृहीतपद्मप्रयोगस्यावयवैः सह
 प्रयोगे पद्ममेवानुभाव्यत इति स्वभावकल्पनमस्तु ।
 नचैवं व्युत्पत्त्यन्तरं, स्वरूपसत एव प्रयोगग्रहस्य शक्ति-
 ग्रहस्येवोपसन्धानत्वात् उपसर्गस्येव धातोः प्रकर्षादि-
 बोधकत्वे, उपसन्धानं विना कुमुदबोधोभवत्येव ।

ऽनुभूत इत्यस्य ज्ञातस्य शक्तिकल्पकत्वादानुभवजनकतावच्छेदकं
 विना अनुभावकत्वाभावेनावच्छेदकतया शक्तिकल्पनमिति भावः ।
 'नानार्थेति, एकत्र वर्षे शक्तिदयाभावानुस्रव्यमिति द्रष्टव्यं ।
 'व्युत्पत्त्यन्तरं' ज्ञापकसम्बन्धान्तरकल्पनं ।

हेतु वा योगेनान्यप्रयोगाभावेन वा कल्प्यं, तथाचाद्ये अन्यथासिद्धिमाह,
 'अयोग्यत्वादिति, अन्ये असिद्धिमाह, 'योगेनेति । शक्ततावच्छेदक-
 रूपाभावाद्दस्यतो न नानार्थत्वमिति विभावयन्नाह, 'तुल्यतैवेति, 'उभाभ्या-
 मिति, बध्यैवमुद्भित्यदतुल्ययोगक्षेमतया मरुपपदेऽपि लक्षणा न स्यात्,
 तथापि तत्र रूढ्यर्थान्वयानुपपत्तिपुरःसरमेव योगार्थमात्ममिति विशेष-
 इति वदन्ति । उद्भित्यदे तु कथं न तथेति चिन्त्यं । नन्ववयवैः सह प्रयोगे
 गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्ममेव समुदायेवानुभाव्यत इति स्वभावकल्पने समु-
 दाये शक्तिरेव स्यादित्यत आह, 'न चैवमिति, 'व्युत्पत्त्यन्तरं' अवयव-
 शक्तिग्रहापेक्षया शक्तिग्रहान्तरमित्यर्थः, 'स्वरूपसत एवेति, व्युत्पत्त्येव

यत् पदानां स्वार्थान्वयबोधसामर्थ्यं उपजीव्य कुमुदाबोधार्थं नान्विताभिधानेऽवयवनियमः कल्प्यते उपजीव्यविरोधात्, किन्तु समुदायस्य कुमुदे स्वार्थत्वाभाव एवेति । तन्न । एवं स्वार्थत्वाभावेन समुदायात् कुमुदधीर्न स्यात् अवयवेभ्यस्तु स्यादेवेति ।

मैवं । न हि पदानां स्वभावाधीनं बोधकत्वं किन्तु शक्तिज्ञानाधीनं अज्ञातशक्तेरबोधकत्वाच्छक्तिभ्रमेण बोधकत्वाच्च । तथाच बोधकशक्त्यभावाद्देवाबोधकत्वं कार्याभावे हेत्वभावस्यैव तन्त्रत्वात् । धातोश्चोपसर्गा-

‘धातोश्चेति, तथाच तच्च तदुत्तरत्वेन शक्तिरेवान्यादृशस्योप-

ज्ञाताया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । ‘उपसन्धानत्वात्’ सहकारित्वात्, उपसन्धानं सामिध्मिति क्लृप्तिः । न चैतददृष्टचरमित्याह, ‘उपसर्गस्येवेति, ‘उपसन्धानं विनेति पक्षे प्रयोगग्रहं विनेत्पर्यः, पूर्वं प्रयोगग्रहस्य उपसन्धानत्वं नाशङ्कितमित्यपौगन्धत्वं । ‘पदानामिति अन्यथा कुमुदबोधस्याप्रसक्तत्वे तद्बोधार्थं नावयवनियमः कल्प्येतेत्यर्थः, एवं सति कुमुदाबोधमुपपादयति, ‘किन्त्विति, ‘कल्प्यत इत्यनुषण्यते, ‘एवमिति, तथाच कुमुदाबोधार्थमवयवनियम एव कल्प्यते न क्लृप्तिर्वादिति भावः । ‘अबोधकत्वं’ कुमुदस्येति शेषः । बोधकशक्तिमत्त्वाच्च पद्मबोधकत्वमित्यपि बोध्यं । न चोक्तप्रयोगग्रहादेवोभयोपपत्तिरिति वाच्यं । गवादिपदेऽपि शक्तिविक्षापत्तेः पद्मत्वस्य पदादनुपस्थितौ तेन रूपेणानुभवानुपपत्तेश्चेति भावः । तर्हि पदानुपस्थितप्रकर्षस्य कथमनुभव इत्यत आह, ‘धातोश्चेति, ‘उच्चा-

पसन्धानात् प्रकर्षादौ शक्तिरेव । स्वादेतत् यथा सर्व्व-
नामत्वमहम्पदेषु बुद्धिस्थत्व-सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वानि
प्रयोगोपाधयस्तेन बुद्धिस्थादिकमेव तदोध्यति तथैव
प्रयुज्यते च न तु बुद्धिस्थत्वादिकं शक्यं तेन रूपेण
ज्ञानाभावात् तथा पद्मत्वमपि प्रयोगोपाधिरिति चेत्,
न, तेन हि नावयवशक्तिर्विच्छिद्यते पद्मे तत्सत्त्वात् ।
नापि कुमुदे तात्पर्यमपोद्यते, बाधकं विना तस्यौत्स-
र्गिकत्वात् । नाप्यवयवाधीनज्ञानं प्रतिबध्यते, शक्त्या-
काङ्क्षादि-तात्पर्याणां सत्त्वे अन्यज्ञानस्यावश्यकत्वात्

सन्धानस्य क्वचिदप्यदर्शनात्तदुपसन्धानस्य नियतानुभावकत्वस्यन-
मित्येव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमितिभावः । ननु शक्यतावच्छेदकातिरिक्त-
नियामकत्वकल्पनादन्यत्र क्वचिदप्यदर्शनाद्बुत्पत्त्यन्तरकल्पना गौरवाच्च ।
न च तस्या अदर्शनमिति शङ्कते, 'स्वादेतदिति, त्वमहमितियुष्म-
दस्मदर्थकनिपातद्वयं । नन्वेवं पद्मजनिकर्तृत्वेन पद्मानुभवो न पद्मत्वेन
बुद्धिस्थत्ववदप्रकारीभूतस्य प्रयोगोपाधित्वादित्यनुभवविरोधं दोषं

रचिद्वत्' सत्वम्बोच्चारयिद्वत् । यद्यपि पद्मत्वं शब्दानुभवमोचरत्वेन घेनुपदे
गोत्ववच्छक्युपाधिः, तथापि अहमादिपदेषु उच्चारयिद्वत्त्वादिवदतिप्रकृत-
भङ्गकत्वेन प्रयोगोपाधित्वं न तत्र शक्युपाधित्वं शक्येऽनुगमार्थं गोत्ववत्त-
कल्पनात् । अनुगमस्य पद्मजनिकर्तृत्वेवैव भावात् कुमुदोपयोगप्रकृत-
प्रतिबन्धस्य तावदेव सिद्धौ पद्मत्वस्यानुभवमोचरत्वमनङ्गीकृतत्वेवास्त्वोक्तत्वा-

उपाधेरन्वयबोधप्रतिबन्धाहेतुत्वात्^(१) । नापि प्रयोगो-
 धार्यते, इष्टकुमुदघीहेतुतया इष्टसाधनताज्ञानस्य
 तस्मिन्नकार्यताज्ञानस्य वा प्रयोगहेतोः सत्त्वे अप्र-
 योगस्याहेतुत्वात् । अहमादिपदे त्वात्ममात्रशक्ते

स्फुटतयोपेक्ष्य दोषान्तरमाह, 'तेन हीति । 'उपाधेरिति, आकाङ्क्षा-
 दिसत्त्वे मष्ट्यादिवत् पद्मत्वज्ञानमात्रस्य तदितरान्वयप्रतिबन्धकत्वा-
 सम्भवात् कश्चिदप्येवमदर्शनादिति भावः । 'इष्टेत्यादिकल्पद्वयं मतभे-
 देन द्रष्टव्यं । 'आत्मेति, अन्यस्य सम्बोध्यतोच्चारयितृत्वाभावादिति
 भावः । 'शक्तीति, शक्यतावच्छेदकोपलक्षणतया स्वरूपसदेव शक्य-
 तावच्छेदकत्वेनामृहीतमेव स्मभावात् शब्दान्तरे एवमकल्पनेऽप्यप्येव-
 व्यकारकज्ञानसामर्थ्यकल्पनादिति भावः । इदमत्राकृतं सर्व्वनाम्नां

(१) अन्वयबोधाप्रतिबन्धकत्वादिति ख० ।

दिति, 'पद्म इति, पद्मजनिकर्तृत्वेनैव तदनुभवादिति भावः । 'उपाधेरिति,
 तथा अदर्शनात् उच्चारयितृत्वादिवत् स्वरूपसत एव तद्यत्त्वेऽवयवव्युत्पन्न-
 स्यापि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात् तदिदं वक्ष्यति 'पद्मत्वं न तथेत्यादि,
 'अहमादीति, सर्व्वनामादिपदेभ्यो बुद्धिस्यत्वादिना गोपस्थितिः किन्तु देव-
 दत्तत्वादिनेत्यनुभवसिद्धं तत्र देवदत्तत्वादीनामननुगमाद्बुद्धिस्यप्रकारत्वाद्यनु-
 गतोक्ततत्तद्देवदत्तत्वाद्युपाधिविशिष्टेऽनन्यगत्या शक्तियहः । न चैवं बुद्धि-
 स्यत्वादिनैवोपस्थितिः स्यात् तेनैव रूपेण शक्तियहादिति वाच्यं । न हि येन
 रूपेण शक्तिर्दृश्यते तेनैव धीः, ज्ञाने पदानां शक्तियहे ज्ञानत्वस्यापि धी-
 प्रसङ्गात्, किन्तु यत्प्रकारकज्ञानजवकत्वं यस्य मृहीतं तदस्मादृशालुभव-

शक्तिग्रहसङ्कारितया स्वरूपसदेव उच्चारयितृत्वा-
दिकं धीनियामकं स्वभावान्वियमतस्तस्यैव बोधना-
दिति स्वरूपसत एवोपाधित्वं । पद्मत्वन्तु न तथा, कु-
मुदसाधारणबोधदर्शनात् । ननु कुमुदे पूर्व्वेषामप्रयो-
गादाधुनिकानामप्रयोगः । न च प्रयोगमात्रे कोहेतु-
रिति वाच्यं । प्रयोगाणां हि न मेलनकार्यता किन्तु
प्रत्येकं, तद्योत्तरस्य पूर्व्वोहेतुः यथा पूर्व्वगौरुत्तरस्य,
अन्यथा गोमात्रे कोहेतुरित्यत्र किमुत्तरं तवेति चेत्,
न, प्रयोगहेतोः सत्त्वात् पूर्व्वप्रयोगस्य चाहेतुत्वात्
पूर्व्वप्रयोगमज्ञात्वाप्यवयवव्युत्पन्नेन पाचकादिपदानां
नवकाव्यानां गौणलाक्षणिकदेवदत्तादिपदानाञ्च प्र-
योगात् । स्यादेतत्, ग्रामगामादिपदेऽन्वयबोधाभा-

सर्व्वेषां बुद्धिस्थमात्रवाचकता, बुद्धिस्थत्वञ्च न प्रवृत्तिनिमित्तं तेन
रूपेणानुपस्थितेः सर्व्वेषां पर्यायतापत्तेश्च, किन्तूपलक्षणं, तेन तदुप-
लक्षितेषु चैत्र-मैत्रादिषु शक्तिग्रहः प्रत्येकन्तश्च तत्र शक्तिग्रहासम्भवात्
अपूर्व्वव्यक्तिसाभासम्भवाच्च । तथाच बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नमेतेषां
पदानां वाच्यमित्याकारके शक्तिग्रहे यद्यदा बुद्धिस्थसत्प्रकारिका
धीक्षैः परैर्जन्यते, न च पर्यायता, बुद्धिविशेषेष्वेव विशेषात् । तथाचि

इति भावः । 'स्वरूपसत इति, न तु गोत्वादिवच्छक्यतयापीत्यर्थः । 'प्रबोध-
हेतीरिति पूर्व्वोक्तस्येत्यर्थः', 'पूर्व्वेति, मानाभावादिति भावः । स्वभिचार-

वात् साधुत्वज्ञानमपि हेतुः । न चैवं तदेव हेतुरस्तु किं
शक्त्या गौण-साक्षणिकविवेकश्च सोपाधित्वानुपाधि-
त्वाभ्यामेवास्तु इति वाच्यं । प्रथमं व्यवहारेण शब्दस्य
ज्ञानकारणतावगमात् तत्रैव शक्तिकल्पनं ततो आम-
गामादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरिव साधुत्वज्ञानस्य
हेतुत्वकल्पनात् । साधुत्वञ्च न पूर्वप्रयोगप्रवाहा-
विच्छेदः नवकाव्यादौ तदभावात्, किन्तु भ्रमादि-
जन्यत्वाभावः । कुमुदे च तत्प्रयोगोबोधकत्वभ्र-
मात् । न चैवं अमजन्यत्वादबोधकत्वं अबोधकत्वे च

उद्देश्यतावच्छेदकबुद्धिविषया यावन्तस्तावत्प्रकारेषु सर्वपदं, प्रश्नेऽपि
क्रमबुद्धिविषयप्रकारे किम्पदं, उद्देश्यबुद्धिविषये यत्पदं, अवान्तर-
वाक्योद्देश्यविषये तत्पदं, प्रत्यक्षबुद्धिविषये इदमेतत्पदयोः, व्यवहित-
बुद्धिविषये अदःपदस्य शक्तिग्रहः, तथाच तैः तैः पदैस्तत्प्रकारिका
तदा तदा धीः, एवं त्वमहम्पदयोरपि नात्ममात्रशक्तत्वं नात्मत्वं वा
प्रवृत्तिमिमिषं, तेन रूपेणानुपस्थितेः अन्यथा त्वमहं वेति विकल्पा-

मप्याह, 'पूर्वेति, 'साधुत्वज्ञानमपीति, एवञ्च तदभावान्न प्रकृते कुमुदधौ-
रिति भावः । 'सोपाधित्वेति इतरान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानानन्तरमेव
यतोऽन्वयधीः स गौणादितया व्यवहर्त्तव्य इत्यर्थः । अष्टहोतशक्तेः साधुत्व-
ज्ञानेऽप्यन्वयाबोधात् तदावश्यकत्वमित्त्वभिप्रेत्याह, 'प्रथममिति, 'व्यभिचा-
रादिति इतरकारणे सत्यपि साधुत्वज्ञानं विना तत्रान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः ।
'किमिति, न च शुक्लोक्त्यामगामपदेऽतिप्रसङ्गः, अमादिजन्यत्वातीयत्वा-

भ्रमजन्यत्वं^(१) इत्यन्योन्याश्रयः, पूर्वभ्रमजन्यत्वेनोत्तरं प्रति बोधकत्वभ्रमात् उत्तरस्य प्रयोगोभ्रमजन्यः, एवं पूर्वस्यापीति तत्र भ्रमपरम्परैव मूलं एवं ग्रामगामादेरपि । कथमिदं ज्ञातव्यमिति चेत्, ग्रामगमनकर्त्तरि ग्रामगामपदस्यैव प्रामाणिकानां कुमुदे तस्य निरुपाधिप्रयोगाभावात् । अतएव साधुत्वभ्रमात् कुमुद-

नुपपत्तेः प्रकारविरोधं विना तदसम्भवादुद्योः पर्यायतापत्तेश्च । न च सम्बोध्यत्वसुञ्चारयित्वं तथा, 'स्वरूपसदेवेति यन्वविरोधात् । न च स्वरूपसन्नियामकत्वे तथोरसम्बोधे अनुञ्चारयितरि च तदुभयत्र भ्रमेण ताभ्यां पदाभ्यां अनुपस्थापनापत्तिरिति वाच्यं । तावतापि यन्वविरोधानुद्धारात्, तथाचात्र सम्बोध्यतावच्छेदकबुद्धिविषयप्रकारावच्छिन्ने तन्पदस्य उञ्चारयित्वावच्छेदकधीविषयप्रकारावच्छिन्ने अहम्पदस्य शक्तिसञ्च चैतलाद्येवेति न काथनुपपत्तिर्न वा यन्वविरोधः, शक्यतावच्छेदकत्वेनागृहीतत्वमात्रस्य तदर्थत्वेनोक्तत्वादतएव विकल्पोऽपि सङ्गच्छते । उञ्चारयित्वञ्च स्नातग्व्येण विवक्षितं

(१) बोधकत्वभ्रमजन्यत्वमिति ख० ।

भावस्य विवक्षितत्वात् । 'निरुपाधीति लक्षणां विनेत्वर्यः, एवञ्च लक्षणां विनापि यदि तत्र धोस्तदा साधुत्वभ्रमादित्याह, 'अतएवेति । यद्यपि कुमुदबोधकत्वे विषयावाधात् बोधकत्वभ्रमासम्भवे साधुत्वभ्रमासम्भवस्तथापि बोधकत्वं बोधजननस्वरूपयोग्यता विवक्षिता सा च प्रामाणिकानां निरुपाधिप्रयोग एवेति तदभ्रमात् साधुत्वभ्रम इति भावः । समुदायशक्त्या

साधारणोबोधोऽपि । कुमुदे चासाधुत्वात् समुदायेन तत्र पद्मजन्मकर्तृत्वं लक्ष्यते । न चासाधुत्वे ग्रामगाम-पदवत् लक्षणापि न स्यात्, पद्मे तस्य साधुत्वात् । उच्यते । पद्मजन्मकर्तृरि तत्प्रयोगस्य भ्रमाद्यजन्यत्वेन साधुत्वं । कुमुदे न तथेति चेत्, न, पुण्डरीकवन्मवप-द्यवच्च तस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात्, प्रतिवाक्यार्थञ्च सा-धुत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अभिनवव्यक्तौ भ्रमाद्यजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यतया पाषकादिपदप्रयोगो न स्यात्, पा-

तेनानुवादे वाच्यस्त्वया मदचनात् स राजेत्यादौ न कवेरेव मत्प-दोपस्थाप्यतातिप्रसङ्ग इति^(१) सङ्क्षेपः । पद्मत्वन्तु न तथा स्वरूपस-त्त्वतावच्छेदकत्वेनागृहीतमेव नियामकं तथात्वे कुमुदसाधारण-बोधानुपपत्तेरिति ध्येयं । ननु कुमुदावगमप्रतिबन्धार्थं न पद्मे रुद्धिः तदवगमस्थान्यथासिद्धेरित्याशङ्कते, 'स्यादेतदिति । 'समु-दायेनेति वाक्यलक्षणापक्षमाश्रित्य, अन्यथा रूढ्यभावे समुदायस्था-

(१) कविरेव मत्पदोपस्थाप्य इतीति ख० ।

बोधकत्वन्मात् साधुत्वन्नम इत्यन्ये । साधुत्वन्नमविरहदशायान्तु लक्ष्ययैव तद्वीरित्वाच्च, 'कुमुदे हीति, यद्यपि समुदाये शक्त्यनभ्युपगमात् तत्र लक्षणा तथापि वाक्यलक्षणावादिमतेनेदं । 'साधुत्वमिति साधुत्वाश्रयत्वमित्यर्थः, अतो न साध्याविशेषः, अन्यथा पद्मजनिकर्तृतया पद्ममपि नानुभावयेदिति भावः । ननु साधुत्वनिश्चयत्वेन न हेतुता किन्तु तज्ज्ञानत्वेन साधवात् तथाच तत्सन्देहमादायाभिनवव्यक्तौ नाग्वयप्रतिबन्धः कुमुदे चासाधुत्व-

कर्तृजातीये भ्रमाद्यजन्यत्वस्य सुग्रहत्ववत् पङ्कज-
कर्तृजातीयेऽपि सुग्रहत्वात् येन रूपेणान्वयबोधस्तस्य
कुमुदवृत्तित्वात् ।

अथ पङ्कजपदं कुमुदे वृत्त्यन्तरं विना न साधु वृत्त्य-
न्तरं विना वृद्धैस्तथाप्रयुज्यमानत्वात्, यः शब्दो यत्र
वृत्त्यन्तरं विना बृद्धैर्न प्रयुज्यते स तत्र वृत्त्यन्तरं विना
न साधुः यथा गङ्गापदं तीरे, यथा वा ग्रामगामपदं
ग्रामगमनकर्त्तरि, न प्रयुज्यते च वृत्त्यन्तरं विना पङ्क-
जपदं कुमुदे, तस्माद्वृत्त्यन्तरं विना न तत्र साध्विति
चेत्, न, व्यर्थविशेषणत्वात् तथाप्रयुज्यमानत्वस्यैव व्या-
प्यात्वत् आकाङ्क्षादिमद्भाषासाधुत्वे अवयवार्थान्वया-

शक्तत्वे लक्षणानुपपत्तेरित्यवधेयं । 'येन रूपेणेति अन्वयितावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्ने भ्रमाद्यजन्यत्वपदस्य तन्मत्वा दिति भावः । 'यथा वेति,
सामान्याभावादेव ग्रामगामे विशेषाभावादिति भावः । 'आकाङ्क्षा-

विशयात् तथेत्याह, 'अथेति, बाधवारणाय साध्ये वृत्त्यन्तरं विनेति,
असिद्धिवारकतया साध्यकत्वमभ्युपेत्य हेतौ तदुक्तं, विशेषव्याप्तिसत्त्वेऽपि
वृष्टान्तसौकर्याय सामान्यव्याप्तिमाह, 'य इति, विशेषव्याभावेन विशिष्टा-
भावाद्दृष्टान्तमुक्त्वा विशेषव्याभावादिशिष्टाभावेन तमाह, 'यथा वेति, अ-
सिद्धिवारकं न साध्यकमित्यभिप्रेत्याह, 'अथेति, 'तत्रेति, तत्र स्वरूपासि-
द्धमेवेति भावः । असाधुपदे अवयवप्रसिद्धेः साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादि-
मदात्मत्वं पक्षधर्मं साध्यावच्छेदकमाह, 'आकाङ्क्षादीति । अद्यपि बाध-

बोधकत्वस्य व्याकरणात्मन्यनुपगृहीतत्वस्य पक्षधर्माव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वाच्च । पक्षे उभयाभावेन
साधनाव्यापकत्वात् । पक्षजशब्दः कुमुदे साधुः साधुत्वे
सति कुमुदबोधप्रयोजकाकाङ्क्षादिमहाक्यत्वात्, साधुत्वे

द्वीति अत्र वाक्यत्वमात्रपक्षधर्मावच्छिन्नव्यापकत्वादाकाङ्क्षाद्वीति
समव्याप्तमभिप्रेत्यान्यथाकाङ्क्षाद्यभावे अत्राबोधकत्वं तत्र साधुत्वसत्ता-
द्यभिचारः, आकाङ्क्षादिमहाक्यत्वावच्छिन्नाबोधकत्वेऽसाधुत्वनिवृत्तः
कारणान्तरसाक्ये साधुत्वं विना फलाभावाभावात्, अत्र यद-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नस्यैव साध्यव्याप्यत्वे समव्याप्तत्वादिति

त्वमात्रेणैव तन्निरासस्तथापि साधुत्वभेदेऽन्यथाबोधकत्वतया ग्रामग्रामवाक्ये
साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादौत्युक्तं । तत्र च नाकाङ्क्षाद्वीति मतेनेदं, तद्विदं
वक्ष्यति तत्राकाङ्क्षैव नास्तीति, एवञ्च वाक्यत्वं स्वरूपनिर्वचनं । न चैवमा-
काङ्क्षादिमहाक्यासाधुत्वमप्रसिद्धं, पाचकादेरपि घटादौ दृश्यन्तरं विना
असाधुत्वात् तत्रावयवार्थान्वयाबोधकत्वाच्च ।

केचित्तु गङ्गायां घोष इत्यत्र दृश्यन्तरं विना असाधुत्वं तीरे सप्तम्यर्थ-
रूपावयवार्थान्वयबोधकत्वञ्चेति साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादौत्युक्तं, गौणसाक्ष-
यिकयोरनुभावकत्वपक्षे च तत्र नाकाङ्क्षेत्याहुः ।

आकाङ्क्षादिमत्त्वं वाक्यत्वञ्च पक्षधर्मद्वयमेवेत्यन्ये ।

‘अवयवेति स्वावयवेत्यर्थः, ‘व्याकरणेति, वाधति-ग्रामग्राम इत्यादौ
शानभिधानेन निषेधात् व्याकरणास्तत्पसङ्गह इति भावः । अनु गङ्गाया-
मित्यत्र साध्याव्याप्तिः सामीप्यविवक्षादिना साक्षयिकस्यापि व्याकरणास्तत्प-
पगृहीतत्वादित्युक्तं स्मारयति, ‘पक्षधर्मेति आकाङ्क्षादिमत्त्वेत्यर्थः, ‘उभ-

सति यद्वाक्यं यद्बोधप्रयोजकाकाङ्क्षादिमद्भवति तत्तत्र
साधु यथा तद्प्रसूनशब्दः कुसुमे, यथा वा पाचकशब्दः
पाककर्त्तारि, तथा पङ्कजपदं कुमुदे तस्मात्तथेति सत्प्र-
तिपक्षत्वाच्च । वस्तुतस्तु साधुत्वज्ञानं न हेतुः अवय-

भावः । 'वस्तुतस्त्वित्यादि वस्तुगतिमतुर्द्वय, असाधुत्वनिश्चयप्रति-
बन्धकत्वेऽपि पूर्वप्रयोगतः कुमुदेऽसाधुत्वनिश्चये ततएव कुमुदा-
नन्वयेन तत्प्रतिबन्धकपक्षकल्पकल्पनरूपपूर्वपक्षानास्त्वन्यदित्यादिति
ध्येयं । 'संग्रहश्चेति, अतएव साधुत्वनिश्चयो न हेतुः यत्संग्रह-सति-
रेकनिश्चयौ यत्प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्यैव तत्र हेतुत्वादिति भावः ।

येति । यद्यपि दृष्टान्तरं विनापि कुमुदेऽप्रयुज्यमानत्वं पङ्कजशब्दस्य कुमुदे-
ऽवयवार्थान्वयान्बोधकत्वञ्च सन्दिग्धं तथापि सन्दिग्धोपाधित्वं स्यादिति
भावः । 'कुमुद इति, दृष्टान्तरं विनेति शेषः, तेन न सिद्धसाधनं । अतएव
पूर्वसाध्यविपरीतत्वाभावात् न सत्प्रतिपक्षतेत्पक्षां । अत्र वाक्यत्वं शब्द-
त्वमिति, कुमुदबोधकापभ्रंशे अभिचारवारणाय साधुत्वे सतीति ।

यत्तु ग्रामगामपदेऽप्याकाङ्क्षेतिमते सामान्यव्याप्तौ तत्र अभिचारात्
तद्दुपादानमिति, तन्न, ग्रामगामपदस्यापि कदाचिद्दुत्पत्त्वा क्वाप्यर्थे साधुत्वेन
दोषतादवस्थ्यात् तदर्थसाधुत्वविवक्षायाञ्च अर्थविशेष्यत्वात् ।

कुमुदनाक्षयिके पद्मादिपदे अभिचारादाह, 'आकाङ्क्षादीति,
आकाङ्क्षादिमत्त्वं नैकस्यैव पदस्येतीतरपदं । नन्वस्तु सत्प्रतिपक्षत्वापि
सन्देश एव न तु साधुत्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः, संग्रहसाधारण्य-
तज्ज्ञानं हेतुरेव अन्यथा असाधुत्वनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः,
जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अतएव च तत्-

वादिष्यत्पन्नेन भ्रमाद्यजन्यं पूर्वप्रयोगमज्ञात्वापि नव-
काव्यादिप्रयोगात्, कुतस्तर्हि ग्रामगामादौ नान्वयबो-
धः, असाधुत्वनिश्चयादिति ब्रूमः, साधोरप्यसाधुत्वनि-
श्चयेनावोधकत्वात् अभिनवकाव्यादौ नासाधुत्वनिश्च-
यः, संशयश्च न प्रतिबन्धकः, अन्यथा योगरूढिसंशये
सत्यभिनवव्यक्तौ पाचकादिप्रयोगो न स्यात् ।

अन्ये तु ततोऽन्वयबोधोभवत्येव, अपभ्रंशादिव यथा
तव साधुत्वभ्रमात्, साधुत्वं तस्य नास्ति तद्वदेव ।

‘अन्ये त्विति अस्तरघोद्भावनं तदीजं इदमेव, यदसाधुत्वनिश्चये-
नापभ्रंशादप्यन्वयधीस्तन्निश्चये तु भवन्त्यन्वयधीस्तदसाधुत्वनिश्चय-

संशयेऽप्यन्वयबोधं वक्ष्यति ‘संशयश्च नेति, तदभावकारणत्वापेक्षया साधु-
त्वज्ञानहेतुत्वे जाघवाच्च । अन्यथा योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वं न स्यात् ।
न च साधुशब्दमजागतां पामराणामन्वयबोधाद्भिचारः, उक्तयुक्त्या तद्धेतु-
त्वसिद्धौ साधुत्वभ्रम-संशयान्यतरकल्पनात् । अन्यथा योग्यताज्ञानेऽपि-
तुल्यत्वात् । व्युत्पन्नस्य चापभ्रंशस्थले साधुशब्दस्मरणमेव । एतदपि
ब्रह्ममाख्यथाकरखोपगृहीतत्वरूपसाधुत्वमभिप्रेत्योक्तं । भ्रमादिजन्यत्वाभाव-
ज्ञानन्तु न हेतुरेवेत्याह, ‘अवयवादीति, ‘भ्रमादीति प्रयोगे भ्रमादि-
जन्यत्वाभावमज्ञात्वापीत्यर्थः । ‘असाधुत्वेति व्याकरणानुपगृहीतत्वनिश्चया-
दित्यर्थः ।

केचित्तु अनुमितौ साध्यज्ञानवदस्य साक्षाद्विरोधित्वं, साक्षाद्विरो-
धिण एव जनकज्ञानविघटकतया प्रतिबन्धकत्वमेवञ्च साधुत्वसंशयस्थलापि
तन्प्रयोगक इति इति ज्ञात्वोक्तं ।

अपरे त्वचाकाङ्क्षैव नास्ति घटः कर्मत्वमानयनमित्य-
चेव ।

यत्तु गमाद्यनुत्तराण्यत्वेन गमादिपूर्व्वेतराण्यत्वेन
वा शक्तिः काशपूर्व्वेतरकुशत्वेनेवेति । तन्न । कर्मोप-
पदधातूत्तराण्यत्वेनैव शक्तेर्न तु तत्तद्भावात्तनुत्तराण्यत्वेन
गौरवात्, तत्तद्भावात्तूनां विशिष्याद्यने शक्तिग्रहानुप-
पत्तेः कर्मण्यणिति सूचार्थमजानतः कुम्भकारादिप-
दप्रयोगानुपपत्तेश्च शक्तिसन्देहात् ।

असाधुत्वञ्च न भ्रमादिजन्यत्वं अनाप्तोक्ते असा-
धुत्वापत्तेः शुकाद्युदीरिते ग्रामगामादौ भ्रमाद्यजन्य-

प्रतिबन्धकतायां पर्यवस्यति न साधुत्वनिश्चयहेतुतायामिति ।
'अपरेत्वित्यत्र योग्यतादिसकलकारणोच्छेदोऽस्तरसवीजं व्यक्तं ।

'तत इति ग्रामगामादेरित्यर्थः, 'साधुत्वभ्रमात्' व्याकरणोपगृहीतत्वं
भ्रमात्, तत्संश्रयादेत्वपि बोध्यं, तथाच तज्ज्ञानं हेतुरेवेति भावः ।

'यत्त्विति, तथाच शक्तिविरहादेव ततो न ग्रामगमनकर्तृत्वपस्थिति-
रित्यर्थः । 'काशपूर्व्वेतेरेति, काश इति पूर्वं यस्य तदितरकुशत्वेन
इन्द्रसमासशक्तिपक्षे कुश-काशमित्यत्र शक्तिः, न तु काशकुशमित्यत्र कञ्चक्षरं
पूर्व्वमिति सूत्रात्, क्वचित् 'कुशपूर्व्वेतेरेति पाठस्तत्र कुशस्यपूर्व्वो यः काश-
स्तदितरकाशत्वेनेत्यर्थं इति प्रकृतो न कश्चिद्विशेषः, एतच्चाभ्युपेत्य समाहितं ।

वस्तुतस्तु त्वदुक्तं नासाधुत्वमिवाह, 'असाधुत्वञ्चेति, वाक्यस्येति
शेषः । ननु व्याकरणास्मृतिर्न निषेधिकेत्यस्येतिवाह, 'तदिति, तथाच

त्वाच्च । किन्तु महाजनपरिग्रहीतव्याकरणस्मृतिनि-
षिद्धत्वं तदपरिग्रहीतत्वं वेति वक्ष्यते । पदस्य साधुत्वं
वृत्तिरेव वृत्तिश्च शब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूल-
पद-पदार्थयोः सम्बन्धः, वाक्यसाधुत्वञ्चाकाङ्क्षादिमत-
स्वार्थान्वयबोधकत्वे सति व्याकरणस्मृत्यनिषिद्धत्वं,
तस्मात् कुमुदे पञ्चजशब्दस्य साधुत्वे सति प्रयोगप्रति-
बन्धकत्वेन समुदायशक्तिसिद्धिरिति । न चैवं लाघवात्
जशब्द एव शक्तिरस्तु न समुदाये, मन्दुरजादौ पद्म-

‘आकाङ्क्षादौति, अत्र यत्कानं वाक्यस्य चणमविशिष्टं साधुत्वमेति
कर्तव्यं । ननु प्रतिबन्धकत्वं ह्येसाद्बुद्धेर्वा तज्जन्यपदत्वस्यतेर्वा,
आद्ये कदापि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात्, अन्ययोर्मानाभावः,
ज्ञानस्य हि प्रतिबन्धकताविषयविरोधेन बाधवत्कारणविरोधेन
वाक्यव्यभिचारादिज्ञानवदनयोस्तु नैकमपीति दूषणं स्फुटतयोपेक्ष्य

महाजनपरिग्रहीतत्वं साधुत्वमिति भावः । व्याकरणात्तच्च प्रकृति-प्रत्यय-
विभागकल्पनया शब्दार्थाख्यापकत्वं, एवञ्च कल्पितव्याकरणव्युत्पाद्येति-
व्याप्तिवारणाच्च महाजनपरिग्रहीतत्वं विशेषणं । ‘वृत्तिरेवेति, न तु
पूर्वोक्तमतः पदविशेषे तस्याव्याप्तिर्न दोष इति भावः । ‘वृत्तिश्चेति,
आकाङ्क्षपदे आकाङ्क्षोपस्थित्यनुकूलः सभवायोऽपौत्वतिय्याप्तेराह, ‘हेत्वन्तं
पदार्थोपस्थितिविशेषणं । न च वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शब्दबोधहेतुत्वं
याद्व्यमित्यन्योन्याश्रयः, शक्तिजन्योपस्थितित्वादिना शब्दबोधविशेषणक-
त्वग्रहणानन्तरं तदग्रहणसम्भवात् वृत्त्यादीनामभिजननत्ववत् । ‘वाक्येति, घटः

धीप्रसङ्गात् । पञ्चोत्तरजपदत्वेन शक्तिरिति चेत्तर्हि सर्वत्र तत्तदर्थोत्तरान्यवर्ण एव शक्तिरिति समुदाय-
शक्त्युच्छेदः, न चैवं, विनिगमकाभावादिति सम्प्रदायः ।

अथ ब्रूमः ज्ञाता हि या शक्यमनुभावयति सा शक्तिः । न च समुदायः पद्मानुभवहेतुः, अवय-
वादेव तदुपपत्तेः । एवञ्च प्रतिबन्धकमात्रे शक्तिपदं पारिभाषिकं, शक्तित्वाद्नुभावकत्वसाधनेऽन्वोन्याश्र-
यः प्रतिबन्धकत्वेनावगते शक्तित्वासिद्धिश्च । मस्य-

दोषान्तरमाह, 'ज्ञातेति, चतुस्रन्वभावच्छिन्नतया ज्ञातस्य शब्दस्या-
नुभावकत्वमिति भावः^(१) । अनुभवजनकतावच्छेदकोऽन्वयसम्बन्ध इति

---

(१) शब्दस्यानुभावकत्वमित्यर्थ इति ख० ।

कर्मत्वमित्यादिवाक्येऽतिव्याप्तेराह, सत्यन्तं । यद्यपि तस्य साधुत्वमेव तथा-
प्याकाङ्क्षादिमहाक्यस्य साधुत्वमिदमुक्तमित्याहुः । ग्रामग्रामादावप्याका-
ङ्क्षेतिमते तत्रातिव्याप्तेराह, विशेष्यमिति ।

केचित्तु घटः कर्मत्वमित्यादि साध्येवेति ग्रामग्रामव्यावर्तनार्थमेवा-
काङ्क्षादौलुप्तं, तत्र नाकाङ्क्षेतिमताभ्युपगमादेव च ज्ञानद्वये तात्पर्य-
मित्याहुः ।

'विनिगमकेति, यद्यपि शक्तिरौम्बरेणा व्यथासव्यवृत्तिरित्येकवर्ष-
वृत्तितया मन्दुरजादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव तथाप्यपेक्षानुद्धिवदौम्बरेणापि
व्यासव्यवृत्तिरिति भावः । 'पारिभाषिकमिति शक्तिभिन्नस्यापि प्रति-
बन्धकत्वसम्भवादित्यर्थः, 'प्रतिबन्धकत्वेनेति शक्तेरनुभवप्रयोजकतया प्रति-

पादौ त्वनुभावकत्वेनैव शक्तिसिद्धिः । किञ्च रूढि-
योगयोर्विरोध एव परं रूढ्या योगप्रतिबन्धः मण्ड-
पादौ तथा निर्णयात् । अन्यथा सम्बन्धादावपि
योगप्रतिबन्धः स्यात् । न चेह विरोधः, पद्मे समा-
वेशात् योगादर्धधीश्वोभयत्र तुल्या ।

यत्तु पङ्कजमानयेत्यादौ रूढ्या शीघ्रोपस्थितं पद्ममेव
क्रिययान्वीयते, न पङ्कजम्भकर्तृ, तस्य वाक्यार्थत्वेन

यावदिति भावः । नन्वेवं गोपदाहीनपदादेरपि पङ्कजपदवदस्य
योगरूढता तथाच केवलरूढोच्छेदः, अहीनपदे च धौगिके द्वादशो-

बन्धकत्वविरोधादित्यर्थः, 'मण्डपादौ त्विति ऋहविशेषेऽवयवार्थान्वयाननु-
भवादित्यर्थः । ननु प्रतिबन्धार्थं कल्पितापि समुदायशक्तिरवयवशक्तिवदनु-
भावयिष्यति अविशेषात् अन्यथा स्मृत्यर्थं कल्पिताया अननुभावकत्वेन
सिद्धान्तेऽप्यमतेः । न च शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसम्भवाच्छक्तिष्वेन
तत्कल्पनमेव न स्यादिति वाचं । अऋहोतसमुदायशक्तेः कुमुदसाधारण-
धीदर्शनात्, अतएव नान्योन्याभयः अवयवशक्तिप्रतिबन्धकतया शक्तित्वेनैव
तत्कल्पनात्, प्रतिबन्धकत्व-प्रयोजकत्वयोश्चावच्छेदकभेदेनाविरोधात् अन्यथा
मण्डपादावपि रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वानापत्तेः । किञ्च स्मृत्यर्थमेव कल्पि-
ताया रूढेः कुमुदे योगप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र नैवमपि दोषाभिधानमित्य-
वचेराह, 'किञ्चेति, यद्यप्येवमपि यदवच्छेदेन विरोधस्तदवच्छेदेन प्रति-
बन्धकत्वं स्यात् कुमुदे समावेशाभावात् रूढ्या योगप्रतिबन्धः स्यादेव
तथापि अस्तिवचनन्यायेन पद्मान्वयात् कुमुदान्वयोपपत्तौ रूढिप्रति-
बन्धकत्वे माणाभाव इति निर्वर्गः । अत्र विरोध एवेत्यभिधानादविरोधे

विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । एवञ्चाविरोधेऽपि रूढेर्यो-
गापहारितेति । तन्न । क्रियापद-तदर्धयोग्यतादिघ्रा-
नाधीनत्वेन क्रियान्वयबोधस्य विलम्बितत्वात् रूढ्य-
वयवार्थयोरन्वयबोधस्य सामग्रीसत्त्वेन प्राथमिक-
त्वात् । तस्मान्न प्रतिबन्धकत्वेन रूढिसिद्धिर्न वा तथा
योगप्रतिबन्ध इति । अचोच्यते । नियमतः पद्मस्मृत्यर्थ-
मेव रूढिः रूढ्या च नियमतः स्मृतं पद्ममेवावयवैः
पङ्कजनिकर्तृत्वेनानुभाव्यते, बाधकं विना व्यक्त्वच-
नानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् । अतः सर्वत्र
पद्मानुभवसामग्रेवेति न कुमुदे धी-प्रयोगौ । न

पसन्दोऽहीनस्येत्यत्र न हीनोऽहीन इति योगदर्शनात् वङ्गिषाग-
माचक्ष्य न दादगोपसत्ता अपि तु रूढाहीनपदोपस्थाप्यत्यागविशेष-

प्रतिबन्धाभाव इत्यत्र तात्पर्यं न तु विरोधे प्रतिबन्ध एवेति उद्भिदादौ
अभिचारात् योगेनापि प्रयोगेन फलकल्पप्रतिबन्धकत्वस्य तत्रावभ्युप-
गमात् । ‘अविरोधेऽपीति पद्मेऽपि रूढेर्योगापहारितेत्यर्थः’, ‘विलम्बित-
त्वादिति, यद्यपि रूढ्यवयवार्थान्वयबोधेऽपि योग्यतादिघ्राणापेक्षास्त्वेव
तथापि योगापहारितानियमखण्डने तात्पर्यं । अवयव-समुदाययोरेकैवो-
पस्थितिः क्रियापदस्य चोपस्थित्यन्तरमिति विलम्ब इत्यन्ये । ‘पद्मस्मृत्यर्थमे-
वेति, यद्यपि शक्तिकल्पनसमये व्यवहारहेतुतया पद्मस्मृतिर्नोपस्थिता किन्तु
तदनुभव इत्यनुभवार्थमेव रूढिरुचिता, तथापि प्रकारान्तरेणोपस्थापित-
स्थाप्यवयवैरनुभव इति पराभ्युपगमादाहृत्य न तदर्धं तत्कल्पना किन्तु
पदान्वयतस्मृतिः शक्तिसाध्येति समर्थनात् प्रकारान्तरोपस्थितिरतन्मिति

चैवमनुभवाजनकत्वेन न सा शक्तिः या ज्ञाता निय-
मतः शक्यं ज्ञापयति सैव हि शक्तिः, ज्ञप्तिश्च स्मृति-
रनुभूतिश्चेति नियतस्मारिकापि शक्तिः । वस्तुतः स्वार्थ-
स्मृतिद्वारा अवयवानामिव समुदायस्य स्वार्थानुभाव-
कत्वमविशेषादिति पश्चादनुभाविकापि रूढिः पङ्कज-
मानयेत्यादावानयनादिना स्वार्थान्वयानुभवे समुदा-
यावयवयोर्हेतुत्वाच्च तस्मान्वियतस्मृतिहेतुत्वेनैव रूढि-
सिद्धिः न तु प्रतिबन्धकत्वेन । यदि च नियता स्मृतिः
प्रकारान्तरेण भवति तदा योग एव न रूढिः । रूढि-

सैवेति सिद्धान्तो भवेत्, अङ्गि भवोऽहीन इत्यत्रापि योगसत्त्वेन

नियतस्मृत्यर्थं कृता समुदायरूढिरवयवशक्तिवदविशेषादनुभाविकापीति
समुदायार्थः । अतएव वक्ष्यति यदि च नियता स्मृतिः प्रकारान्तरेणेत्यादि,
'या ज्ञातेति, सामान्यबाधके सत्येव विशेषनिष्ठत्वकल्पनादिति भावः ।
'समुदायावयवयोरिति, विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेवं लक्ष्यैवास्तु
न रूढिरन्यलभ्यत्वात् । न च शक्त्यभावे लक्ष्यापि न स्यादिति वाच्यं ।
पङ्काद्यवयव एव तदन्युपगमात् । न चैवं युगपदवृत्तिद्वयविरोधः शक्य-
लक्ष्यसाधारणतादृशैकरूपाभावाच्च गजहत्वस्वार्थेति वाच्यं । मणिकल्पने
तद्विरोधाभावात् । न चैवं शक्यसम्बन्धग्रहं विनापि तदुपस्थितिदर्शनात्
रूढिरिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमादपि तदुपपत्तेः । अन्यथा गङ्गापदमपि
तोरशक्तं स्यात् । न चैवं लम्बकर्णादिपदेऽपि रूढिर्न स्यादिति वाच्यम् ।
इत्यस्वात्, अतएव समासेऽपि शक्तिं गङ्गाकुरवधे । न चैकपदेन वृत्ति-
द्वयोपस्थापितयोः परस्परमनाकाङ्क्षेति वाच्यम् । रथो गच्छतीत्यादौ

न्यायेनैव कुमुदे धी-प्रयोगयोरभावादिति । गोपदस्य
 गवि वेदेऽहीनपदस्य कर्मविशेषे रूढिरेव लाघवात् ।
 न तु गमेर्ङोरङ्गः खः क्रतावित्यनुशासनाद्योगोऽपि,
 ङोः-खप्रत्ययोर्लोके कर्त्तरि कर्मविशेषे च शक्तिर्न
 कृता अतः प्रत्यये शक्तिः नियामकश्च गमिपदोत्तरत्वं
 अहःपदोत्तरत्वश्च^(१) कस्य्यं, तथाच गौरवं । एवं धेनु-
 पदेऽप्यैकस्यातिप्रसक्तत्वात् गोत्वविशिष्टधानकर्म्मणि

विनिगमनाविरहादित्यत आह, 'गोपदस्येति, 'असवद्वेति अत्रं

(१) गवाहःपदोत्तरत्वश्चेति ख० ।

वर्त्तमानत्व-व्यापारयोर्धर्मिचारादिति, मैवं, शक्यान्वये नाधकाभावेन अक्ष-
 योपनीतानपेक्षये कुमुदसाधारणबोधोपापत्तेः । तदाह, "श्रुतान्वयादनाका-
 ङ्गमित्यादि । न च तात्पर्यानुपपत्त्या यद्यैः प्रवेशयेतिवक्तव्यत्वात्, कुमुदेऽपि
 कदाचिद्वक्ष्यया पद्म-कुमुदयोस्तुल्यत्वापत्तेः । अतएव प्रागुक्तं 'अदि च पद्म-
 कुमुदयोस्तुल्यता तदा गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिपुरःसरैव कुमुद-
 धीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिद्वैपरीत्यमिति । अतएव शक्तिर्नमोऽप्यपाकः,
 कुमुदेऽपि कस्यचिद्व्यमस्य सम्भवेन तुल्यत्वापत्तेः । किञ्चैवं तमःपदादेरा-
 बोकाभावत्वादिविशिष्टे शक्तिर्न स्यात् तदिदं वक्ष्यति औपाधिककारणादि-
 पदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यादिति । विशेष्यशक्तस्य अक्षयया शक्तिर्नमेव
 वा तदुपस्थापकत्वसम्भवादतएव धेनुपदेऽपि गोत्वं शक्यमित्यनुपपत्तेः क्लृप्त-
 मिति दिक् । नन्वेवं गवादिपदमपि योग्यरूपमस्त्वित्यत आह, 'गोपद-
 स्येति, 'कर्मविशेषे' क्रतुविशेषे । 'ङोः-खेति, अतएव गमनकर्म्मत्वादिना ततो
 गोपस्थितिरिति भावः । 'एकैकस्येति गोत्वस्य वृत्तमे धानकर्म्मत्वस्य महि-

रूढिरेव नियमतो गोत्वविशिष्टोपस्थितेः, न तु योगो-
ऽपि, दानु-भानु-कशान्वादौ भिन्नार्थत्वेन नुप्रत्ययशक्ते-
रकल्पनात् गमेर्दोरङ्गः खः क्रतौ दा-भाभ्यां नुर्धेट-
इधेत्यादिस्मृतिश्चालवड्डादिवत् कथञ्चिद्व्युत्पादन-
परा, अतएव भगवान् पाणिनिरर्थाननुगमात् समु-
दायशक्त्यपेक्षया गौरवादुणादिप्रत्ययेषु न शक्तिरिति
पञ्चपादिकाविहितानुणादिप्रत्ययान् उणादयो बहु-
समित्येकेनैव सूत्रेण विहितवान्, यत्र तु प्रत्यये
शक्तिस्तत्र प्रत्येकमेवासूचयत् ।

यत्तु धेनुपदे गोत्वं न शक्यं, किन्तु शक्योपलक्षण-
तया शक्त्युपाधिः, यत्र गोत्वं तद्वानकर्म शक्यं शक्या-
स्तूपलक्ष्या महिष्यादिव्यावृत्ता धानकर्मव्यक्तिविशेषा-
एव, अनुगमस्तूपलक्षणैक्यात् । न चैवं लाघवाद्गोत्वं
शक्यं धानकर्मत्वमुपाधिः, उपलक्ष्यस्य गोत्वस्यातिप्रस-

वदतीति अलवत् तं डाति चिपतीति अलवङ् इत्यर्थः, 'उपलक्ष्य-

व्यादावित्यर्थः, 'भिन्नार्थत्वेनेति नानार्थत्वापत्त्यर्थः, दानुरित्यादौ कर्तृत्वं
धेनुरित्यादौ कर्मत्वं तदुत्तरत्वञ्च नियामकमिति गौरवमिति भावः ।

'अलवङ्गादिवदिति, अलवङ्गादेः क्वचिदर्थे कथञ्चिद्व्युत्पादनसम्भवेऽप्यवयवान-
येत्यस्यैव काष्ठप्रतिमाकारवाचित्वं तथोणादिकप्रत्ययान्तस्यापीति । आड-
न्वडादिवदिति पाठे आट अवु अट इत्यादेरशक्त्यस्यैव यथा शक्तसाधुत्वार्यं-
मनुशासनं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । गुह्यमतमाह, 'यत्त्विति, 'धानकर्मत्व-

कृत्वात् । गोत्वविशिष्टधानस्मृतिस्त्वेकैव शब्द-संस्काराभ्यां अन्यते न त्रुभयस्मृत्यनन्तरं परस्परमन्वयबोधः अवयवशक्तेरभावादिति । तन्न । शक्तिं विना नियत-

श्चेति, गोत्वस्य शक्यत्वेन गोव्यक्तिः शक्या गोपदवदन्यत्त्वभवात् नाग्यहीतविशेषणान्वायाच्चेति गोत्वमात्रं वृषभेऽतिप्रसक्तं धानकर्म्मत्व-शक्यत्वे तस्योपाधितया नान्यतो व्यक्तित्वाभः पश्चादिवदतो धानकर्म्म-त्वादिविशिष्टव्यक्तिविशेष एवानतिप्रसक्तः शक्योऽतोऽनुगमाद्यं गोत्व-मुपाधिरित्यर्थः, 'शब्देति, धानकर्म्मणि शक्तुद्बोधितसंस्कारात् गो-त्वाग्रे च केवलसंस्कारात् कथं एकदेशोद्बुद्धसंस्कारादिविशिष्टस्यति-रिति चेत्, नैवं, विशिष्टविषयकसंस्कारस्य एकदेशोद्बोधकादेवो-द्बुद्धसंस्कारादिविशिष्टस्यतिरित्यर्थात् । 'अवयवेति, अनुभवो गोत्वाग्रे समुदायशक्त्या आधानाग्रे चावयवशक्त्या वाच्योऽन्वया समुदायेनैव धानकर्म्मोपस्थापनेन गोत्वस्य शक्यत्वच्छेदकत्वाभावेनाशक्यानुभवशा-

मिति तज्ज्ञानकर्म्मत्वमित्यर्थः, अन्यथा गोत्ववदस्यापि महिष्यादावतिप्रसक्त-तथाग्रिमग्रस्यस्यासङ्गतेः अस्यैवानुगततथानुगमशङ्काविरहे पूर्वग्रन्थासङ्ग-तेषु । अतएव महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्म्मत्वेऽपि न शक्तिरिति सिद्धान्ते वक्ष्यति । यद्वा तज्ज्ञानकर्म्मविशेषा इत्यर्थः, तथाच ये तज्ज्ञानकर्म्मवि-शेषास्तद्वृत्तिगोत्वं शक्यमिति तेषामेव शक्योपलक्षणत्वमिति वैपरीत-मेवाश्विति शङ्कार्थः । न चैवं गोपदवद्ध्येनुपदादपि गोत्वमात्रप्रकारक-प्रत्ययापत्तिः, धानस्याशक्यस्यापि प्रकारत्वादिति, 'अवयवशक्तेरिति, यद्यपि तदभावेऽपि समुदायशक्त्युपस्थापितमेव धानकर्म्मत्वमादाय स्मृत्यनन्तरोप-स्थितगोत्वान्वयः सम्भवत्येव, तथापि योग्यतादिप्रतिसन्धानं विनैव विधि-

गोत्वोपस्थित्यभावादुपलक्ष्यत्वैक्येन उपलक्ष्यैक्याभावाच्च ।
अन्वया महिष्यादिव्याहृतधानकर्म्मत्वेऽपि न शक्तिः
धान-गोत्वे शक्त्युपाधी, अग्रे च संस्कारादुपस्थितयो-
स्तयोः कर्म्मणि घेनुपदादन्वयोभासत इति धानमपि
न शक्यं । यदि चानुगतं विशेषणं शक्त्युपाधिर्विशेष्ये
च शक्तिरनुगमातिप्रसङ्गाभावश्चोपाधिर्नैव, तदौ-
पाधिककारखादिपदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यात् ।

नन्ववयवात् पक्षजनिकर्तृत्वानुभवः समुदायाच्च
पद्मस्मरणं स्यान्न तु पक्षजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभव इति
चेत्, न, अवयव-समुदायस्मारितपक्षजनिकर्तृपद्मानां

शक्तिसम्भवात्तथासतीदमुत्तरमित्यर्थः, 'शक्तमिति, पदाभियमतः
स्यतेः शक्तिषाध्यत्वादिति भावः । 'उपलक्ष्यतेति, गोत्वविशिष्टं
धानकर्म्म शक्यमित्याकारके शक्तिपक्षे गोत्वं विशेषणमेव, धानकर्म्म
शक्यमित्याकारके तु गोत्वस्य तज्ज्ञानागोचरतायां तदैक्येन धान-
कर्म्मैक्यापत्तिरिति भावः । ननु गोत्वविशिष्टं धानकर्म्म शक्यमित्या-
कारकेऽपि साधवाङ्गोत्वाग्ने न शक्तिरित्यत आह, 'अन्यथेति शक्ति-
पक्षगोचरस्याप्यशक्यत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयो भासत इति तदुभयवैशिष्ट्यं

कोपस्थितेर्न तथात्वमन्यथा तथापि वैशिष्ट्यमशक्यं स्यादिति भावः । नन्व-
काशपदाच्छब्दाभ्यतत्त्वदस्यापि नियतोपस्थितिः स्यादुपलक्ष्यत्वैक्यं प्रबोजक-
मिति ब्रूमः किन्त्वनुगमनिवारकमित्यवचेराह, 'अन्यथेति, शब्दाभ्यतत्त्व
शक्यमेवेति भावः । तटस्थः शक्यते, 'बन्धिते, 'अवयवेति, अथ वाशब्दो-

पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवोऽवयव-समुदायाभ्यां स-
 म्भूय जग्यते समुदायोपस्थितपद्मेन समं स्वार्थान्वयो-
 ऽवयवैर्वा अवयवजनितानुभवोपस्थितपङ्कजनिकर्तृ-
 त्वेन समं स्वार्थान्वयः समुदायेन वा अनुभाव्यते,
 आकाङ्क्षाद्युपेतशब्दानां तात्पर्यविषयोपस्थापितस्वा-
 र्थान्वयबोधकत्वनियमात् । न च वाक्यान्तरे तथात्वा-
 दर्शनेन जैवं व्युत्पत्तिरिति वाच्यं । वाक्यान्तरे हि समु-
 दायशक्त्यभावेन तथा अत्र तु समुदायशक्तिबलात्
 प्रदविधया वाक्यविधया वा एकस्मादेवोपस्थितयोः
 पङ्कजनिकर्तृ-पद्मयोरन्वयोबोध्यते समुदायेन पदैक-
 वाक्यतावत् पङ्कजं कुमुदमित्यत्र समुदायेनैव पङ्कज-
 निकर्तृत्वमशक्यं स्वार्थपद्मसम्बन्धि लक्ष्यते । कुमुदे

स्मर्यते तदुभयविशिष्टोऽर्थः स्मर्यत इति यावत्, न त्वन्वयानुभवो
 जन्यत इति भ्रमः कर्त्तव्यः अनुभवस्य पदाभ्यामेव सम्भवादिति ।
 'अवयवैर्वा समुदायेन वेत्यनास्थायां वा, अनयोरन्वयतरेणैवानुभाव्यतां
 तावतापि समीक्षितसिद्धिः । वस्तुतस्तु उभाभ्यामेवानुभवो विनि-
 गमकाभावादिति ध्येयं । 'समुदायेनैवेति, अवयवानां तत्र लक्ष-

ज्जास्थायां सर्वथेष्टसिद्धिरिति भावः । सर्वत्र हेतुमाह, 'आकाङ्क्षेति,
 'पदैकवाक्यतावदिति भिन्नश्रुतपदवाक्यैकवाक्यतावदित्यर्थः, 'योमादेवेति,
 तत्र तस्य साधुत्वादिति भावः । प्राचीनमतेन समाधत्ते, 'कुमुद इति ।

साधुत्वात् कथं तत्र लक्षणेति चेत्, न, समुदायस्य
तथासाधुत्वात् ।

यत्तु तत्र पद्मत्वमयोग्यतया नाम्नेति योगादेव
मुख्यया वृत्त्या कुमुदे पङ्कजनिकर्तृत्वं अनुभूयते इति
तत्र, कुमुदेऽवयवशक्तेः समुदायशक्त्या ज्ञातया प्रतिब-
न्धात् तथैव तदवगमात् ।

ननु यदा व्यक्तिवचनन्यायात् न कुमुदे धीर्न
त्वयवयवशक्तिप्रतिबन्धात् तदा पङ्कजशब्दादुपस्थिते
पङ्कजं पद्ममिति वाक्यार्थेऽयोग्यतया पद्ममपहाय पद-
वाक्यैकवाक्यतया पङ्कजनिकर्तृ कुमुदमित्यनुभव इति
चेत्, तर्हि पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्या-
श्रयाकाङ्क्षा नास्तीति स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थमवश्यं लक्षणा,
यथा पुरोडाशकपालपदेऽधिष्ठानलक्षणा । ननु^(१) प्रथ-
ममेवावयव-कुमुदपदैरन्वययोग्यतया स्मृतं पद्मं त्यक्त्वा
स्वार्थान्वयानुभव इति चेत्,^(२) । कुमुदपद-तदर्थयोग्य-
तादिज्ञानात् पूर्वमेव पङ्कजशब्दात् पङ्कजं पद्म-

षायां वृत्तिदयविरोधात् पद्मत्वोपस्थितौ कुमुदान्वयापत्तेरिति

(१) न चेति क० ।

(२) वाच्यमिति क० ।

मङ्गलान्मते अक्षयानुपपत्तिमाशङ्कते, 'नन्विति, तन्मतेनैव समाधत्ते,

मित्यनुभवात् विसम्बे हेत्वभावात्, स्वल्पपङ्कजन्तु
विजातीयमेव, साजात्येऽपि तत्र लक्षणा ।

यत्तु अयोग्यतया योगार्थीनाम्बेति किन्तु योग्यतया
रूढ्युपस्थितं पद्मत्वमेवान्वीयते इति । तन्न । पद्मत्वस्य
योगार्थगतत्वेन उपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वात् । स्वतन्त्रो-
पस्थितये लक्षणाया अवश्यं वाच्यत्वादिति ।

नन्वेवं पङ्कजपदस्येवापभ्रंशानामपि शक्तिस्ततो
नियमेनार्थप्रतीतेः व्यवहाराधीनव्युत्पत्तेरविशेषात्

द्रष्टव्यं^(१) । 'विसम्ब इति, यदि च तात्पर्यादिविसम्बान्नात् तदन्वयधी-
विसम्बस्तदा लक्षणां विनापि पङ्कजनिकर्तृत्वं कुमुदेऽन्वेत्युत्सर्गतसङ्ग-
क्षणेति प्रकृतयन्वार्थः । 'विजातीयमेवेति, अतोऽप्रकृतत्वात्तत्र लक्ष-
णेति भावः । 'स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रपङ्कजपदेन पद्मत्वं लक्ष्यते न तु

(१) कुमुदानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यमिति ख० ।

'तर्हीति, 'स्यलेति, तथाच तत्र पद्मत्वजातेरभावात् सर्वेषामेव यद्गवाधि-
पङ्कजादिपदानां पद्माकृतिसदृशाकृतौ स्थलपद्मत्वविशिष्टे वा लक्षणेत्वार्थः ।
यदि चानुगतप्रतीतिवशात् तत्रापि सा जातिस्तदापि स्वतन्त्रोपस्थितये
लक्षणेवेत्याह, 'साजात्येऽपीति । अत्रैव शङ्कते, 'यस्त्विति, 'स्वतन्त्रेति ।
यद्यपि शङ्के पद्मे समुदायस्य लक्षणा न युक्ता सार्थादन्वेनेति पूर्वोक्तेषु
विरोधश्च । न चान्येनैव रूपेण तदुपस्थितिः, स्वतन्त्रोपस्थितय इत्यनेन
विरोधात्, तदा ह्युपस्थित्यर्थमेव लक्षणा स्यात् तथापि कर्तृवाचके उपद-
यस्य लक्षणेत्वात् । ननु मन्त्रिक्रमते कुमुदे लक्षणा न स्यादिति प्रानेव

अथवा असति वृत्त्यन्तरे तेभ्योऽर्थधीर्न स्यात् । न च
 लक्षणा, मुख्यार्थावाधात् न चापभंगेन स्मारितसा-
 धुशब्दादन्वयबोधः, साधुशब्दमज्ञानतामपि पामराणां
 ततोऽर्थप्रतीतेः तदर्थकसंस्कृतेनार्थाप्रतीतेश्च । शक्त्या-
 रोपात्ततोऽर्थप्रत्यय इति चेत्, न, मानाभावात् व्यव-
 हारादिनावृत्तशक्तिग्रहे बाधकाभावाच्च । न च शक्ति-
 साध्यं शक्त्यारोपाद्भवितुमर्हति, आरोपितादपि
 दहनाद्वाहापत्तेः ।

अथ ज्ञायमानकरणे प्रयोजकरूपवत्तया ज्ञायमा-
 नादेव फलं वाघ्ये धूमारोपाद्यज्ञानुमितिवदिति चेत्,

बभ्रुदायेनोक्तयुक्तेः यदि च कारणाभावात् पञ्चजनिकर्तृत्वानन्वयस्तदा
 पूर्ववच्छक्तैवान्वयधीरित्यवधेयं । एवञ्च प्रथममिति प्रकृताभिप्रायं,
 व्युत्पन्नस्य साधुस्मरणादन्यस्य शक्त्यारोपादिति भावः । अत्र वदन्ति
 ननु गावीशब्दात् अर्थानुभवस्येत्तदा शक्तिरेवास्माच्छब्दादयमर्थो

विपश्चितं तद्ग्रायेनैवात्रापि सा न बुक्ता स्थलपदसमन्विताहारेण पञ्चजनि-
 कर्तृत्वस्य पद्मान्वयतात्पर्याभावग्रहे तदनन्वितपद्मस्य साकाङ्क्षत्वात् यत्रापि
 प्रथमं तदन्वयस्तत्रापि स्थलीयपद्मतात्पर्यग्रहानन्तरं पुनः स्मृतेन तत्पदेन
 लक्षणा स्वतन्त्रपद्मोपस्थितिर्वाच्या, एवञ्च तदा शक्त्यैव तदुपस्थितिरस्तु
 अयोग्यतया योगार्थस्यानन्वयात् । किञ्च श्लेणेनाभिधरन् यमेतेत्यत्र यथा
 विशेषयागस्यायोग्यतया अनन्वयेऽपि विशेष्यान्वयस्तथा प्रकृतेऽप्यस्तु । न च
 योगार्थस्यैव विशेष्यत्वं तथासति पञ्चजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकाङ्क्षता,
 लक्षणा उपपत्तेरिति चिन्त्यं । 'एवं' पदान्वितोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वे ।

न, तर्हि तद्देव फलस्यायद्यार्थत्वापत्तिः । अन्यथा
 अपभ्रंश एव शक्तिः साधुशब्द एव तथेति किं न स्यात् ।
 न च सादित्वात् देवदत्तादिशब्दवदाधुनिका एव तत्र
 शङ्केताः गवादिपदे त्वनादित्वात् शक्तिरिति वाच्यं ।
 सजातीयप्रयोगजन्यप्रयोगत्वस्य भ्रमाद्यजन्यत्वस्य वा
 अनादित्वस्यापभ्रंशेऽपि सत्त्वात् । तत्तद्देशीयापभ्रंशेऽपि
 शङ्केतयितृणामस्मरणाच्च । न चापभ्रंशानां देशभेदेन
 एककार्ये बहुत्वात् संस्कृतस्यैकत्वाह्लाघवेन तत्रैव शक्तिः,
 प्रमाख्यतो गौरवस्थापीष्टत्वात् । अन्यथा नानार्थो-
 च्छेदः प्रतीत्यन्यथानुपपत्तिस्तुल्यैव । ननूभयोः शक्तत्वे
 साध्वसाधुविभागाभावात् तद्व्यवहारविरोधः साधु-

बोद्धव्य इतीश्वराभिप्रायसम्भवात् ईश्वरेच्छायाः सर्व्ववस्तुविषयत्व-
 निवृत्त्यात् । किञ्च गावीपदे लक्षणा न स्यात् अपभ्रंशस्य बोधक-
 तथा लक्षणाप्यसम्बन्धसत्त्वात् गम्भीरायां नद्यामित्याद्यनुरोधेन शङ्क-
 यन्बन्धस्यालक्षणात्वात् तथाच गावीपदं लक्ष्यसाध्वपि स्यात् वृत्तेरेव

‘तद्देवेति, निर्बन्धिस्थजाभिप्रायेण निष्प्रोपहितलौकिकभागमतेन वेदं । ननु
 विषयाबाधादत्र याद्यार्थं स्यादित्यवचेराह, ‘अन्यथेति तथा शक्त्यारोप इत्य-
 र्थः । ‘शङ्केतयितृणामिति, स्मरण इव देवदत्तादिशब्दवच्छक्तत्वेऽप्यविरोध-
 इत्यपि बोध्यं । ‘प्रमाख्येति, शक्तिप्राप्तकमानस्याविशेषादिति भावः । दत्ति-
 तद्विरहनिबन्धन एव साध्वसाधुव्यवहार इति मन्वानः शङ्कते, ‘नन्विति ।
 न चैवं नानार्थोच्छेदः, तत्र विनिगमकाभावादिति भावः । अत्र विनिगमक-

भिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न च्छेष्टितवै इत्यादिकवै-
दिकविधि-निषेधानुपपत्तिश्चेति चेत्, तर्हि शक्तत्वा-
विशेषेऽपि तद्भिद्युक्तेन्द्रपाणिन्यादिप्रखीतव्याकरखोप-
गृहीतानामेव संस्कृतानां साधुत्वमस्तु, न अपभ्रंशे
तैः साधुत्वं स्मर्यते, तद्विषया एव साधुभिर्भाषितव्य-
मित्यादिविधयः तेषामेव धर्मापयोगित्वं स्वभावात्
बौजस्येवाङ्कुरे, तस्मादपभ्रंशोऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाच्छक्त-
इति । उच्यते । एकत्र शक्त्याप्यन्यत्र तदारोपात्तदर्श-
प्रतीत्युपपत्तावेकत्वेव शक्तिर्लाघवात् अनन्यसम्भ्यस्यैव
शब्दार्थत्वात् । अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः । तदाह भग-
वान् जैमिनिः “अन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति । सा च
शक्तिः संस्कृत एव सर्व्वदेशे तस्यैकत्वात् नापभ्रंशेषु
तेषां प्रतिदेशमेककार्ये भिन्नभिन्नरूपाणां तावच्छक्ति-
कल्पने गौरवात् पर्यायबहुतरत्वञ्चोभयत्रापि । न च
देशभेदेऽपि प्राकृतस्यैकरूपत्वात् तत्रैव शक्तिः, संस्कृत-

पदाधुलरूपत्वादिति । अत्र ब्रूमः । अस्मात् पदादयमर्थाबोधश्च-
इतीच्छयेश्चरेषु स्नातश्चेषोच्चरितत्वमेव शक्तिः ईश्वरेच्छायाः स-
विषयशक्तिबोधादिना नियमितत्वादपभ्रंश्यादौ न दोषः । न च
त्रैचादिपदाव्याप्तिः, “दादशेऽङ्गि पितेत्यादितो नामत्वेन तेषामपी-

---

मस्योच्चाह, ‘सा चेति । न चोभयचारोपः, तस्य प्रमापूर्वकत्वात्, इत-

प्रभवत्समदेशिभेदेन तस्याप्यनेकत्वात् । एवमेकं
 शक्त्यारोपादर्थप्रत्ययोपपत्तौ नापभ्रंशे शक्तिः । ननु
 श्रीचादीनां संस्कृतमजानतां कथं तच्छक्त्यारोपः ।
 उच्यते । केनचिद्गौरिति शब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्-
 गावौशब्दे प्रयुक्ते व्युत्पन्नस्तेन गोशब्दसुन्नीय ततो गां
 प्रतीत्य व्यबहृतवान्, यथाहुः, “अन्वाम्बेति यदा
 बालः शिष्यमाणः प्रभाषते । अव्यक्तं तद्विदा तेन व्यक्तं
 भवति निर्णयः” ॥ इति पार्श्वस्थश्च व्युत्पित्सुर्गावौ-
 शब्दादेव अयं गां प्रतीतवान् इत्यवगम्य गावौशब्द-
 मेव गोशक्तत्वेन प्रतीत्य अन्येषां व्युत्पादको बभूवेति

शरोत्तरितत्वात् । न च नापभ्रंशेत्यादिश्रुतेरपभ्रंशस्यापि तदुत्तरि-
 तम्, तत्र तद्विच्छयोच्चारणाभावादिह तु नामपदाच्छोचनयैव तथा-

देवामिषेत्वं शङ्कते, ‘नृपिति, ‘गोशक्तत्वेनेति । ननु व्युत्पत्तिसोर्वाक्षस्य गो-
 शक्तत्वप्रमाविरहे कथं तत्त्वेन भ्रमः कथं वा सोऽन्येषां शास्त्राणां व्युत्पाद-
 कस्तेषामप्युक्तन्यायेन शक्तत्वभ्रमासम्भवादिति चेत्, मैवं, न हि शक्तित्वेन
 शक्तिज्ञानं प्रयोजकं, अन्यथा मौमांसकस्यातिरिक्तशक्तिज्ञानादन्यस्तेष्वर-
 क्तेष्वेव शानादर्थप्रत्यय इति अभिचारापत्तेः, किन्तु तद्विचनकतावच्छेदक-
 त्वेन, तत्र कस्यचिच्छक्तिः, कस्यचित् सङ्गते इत्यन्यदेतत् । तथाच गावौ-
 शब्दस्य गोज्ञानजनकत्वज्ञानानन्तरं तदवच्छेदकरूपवानयमिति भ्रमः सम्भ-
 वत्वेन तस्य गोप्रत्यक्षजनकत्वादावेव प्रसिद्धत्वात् । यदा तद्विचनकत्वज्ञाना-
 नन्तरं ज्ञानजनकता प्राप्यसम्बन्धाधीनेति प्रत्यक्षादौ दर्शनात् तत्सम्बन्ध-

ततः प्रभृत्यपभ्रंशे शक्तत्वभ्रमः । पवञ्च प्रथमव्युत्पन्नस्या-
पभ्रंशादेव स्मारितसाधुशब्दादर्थप्रत्ययस्तन्मूलकज्ञान-

तात्पर्यकोच्चारणसत्तात् साक्षणा च प्रकृतसम्बन्धो न तु ज्ञाप्यसम्बन्धः,
तथाच अग्निप्रयोजकसम्बन्धाग्रयसम्बन्धः पर्यवसन्नसेत् साक्षात्-

नेन शक्तिज्ञानं प्रयोजकं प्रकृते च गोज्ञानजनकताप्रयोजकसम्बन्धवानव-
मित्कारोपः सम्भवत्येव अस्यापि गण्येव प्रसिद्धेः, तदिदं वक्ष्यति तवापि ज्ञान-
जनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवदत्रापि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति । ननु
तवापि कथमपभ्रंशात् तद्भ्रमः ततोऽर्थप्रत्यये अस्मादयमर्थो बोध्य इति ईश्व-
रेच्छाया विषयावाधेन सत्त्वात् तस्यत्वे च विषयावाधेन शक्तिग्रहस्यापि
प्रमात्वादिति चेत्, अत्र वदन्ति, तदिच्छया ईश्वरोच्चारितत्वं शक्तिर्न चाप-
भ्रंशे तदिति तद्भ्रम इति तच्चिन्त्यं, तदुच्चारितत्वं हि न तज्जन्यत्वमपभ्रंशेऽपि
गतत्वात् । नापि तत्त्वगुणतात्त्वाद्युदीरितत्वं आधुनिकपदाव्यापनात् । न च
“दादशेऽहनि पिता नाम कुर्मादिति नामत्वेन तदुच्चारणसम्बन्धेति त्राणं ।
वापभ्रंशितवै इत्यादिना अपभ्रंशत्वेन तदुच्चारणमादाय तत्रातिव्याप्तेः
हेऽरयो हेऽकव इत्यपभ्रंशेऽलिशब्दे गतत्वात् । वयन्तु भ्रमः, तादृशेऽश्वरे-
रूपपद-पदार्थसम्बन्धत्वं शक्तित्वं, अतएव पद-पदार्थयोः सम्बन्धो वृत्तिरिति
प्रागुक्तं, सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति च वक्ष्यति, अपभ्रंशे तादृशेऽश्वरे-
च्छायाः सत्त्वेऽपि तस्याः सम्बन्धत्वे मानाभावः । उक्तरीत्यैव ततोऽर्थप्रत्ययो-
पपत्तेः । तथाच सम्बन्धत्वाभावेन शक्तिविरहात् तद्भ्रमः यथा घटवति
भूतत्वाभावस्वरूपयोः सम्बन्धत्वाभावादेव घटाभावभ्रमः । सादिमैत्रादिपदे
चान्यथानुपपत्त्या सम्बन्धत्वं कल्पते अन्यथा अपभ्रंशवन्निरर्थकात् तस्मात्
प्रातिपदिकाधिकारोधा विभक्तिर्न स्यात्, न स्याच्च यच्चादौ तत्प्रयोगः ।
एवं जात्यधिकेऽपि तस्याः सम्बन्धत्वाभावादेव शक्तिविरहः वक्ष्यमावरीत्या
वचाप्यर्थप्रत्ययोपपत्तौ तत्सम्बन्धत्वाकल्पनात् । न च जात्यधिकस्यानुमान-

नुसंहितसाधुशब्दानामपि शक्तिधमात् शक्तिमत्तवा
 प्रायमानस्यैव शाब्दज्ञानहेतुत्वात् ।

यत्तु जनकज्ञानस्य ध्रमत्वे शाब्दज्ञानायथार्थत्वं
 खिङ्गधमजन्यानुमितिवदिति, तन्न, न हि शक्ति-
 ज्ञानयथार्थत्वं शाब्दप्रमायां प्रयोजकं, अनाप्तोक्ते
 व्यभिचारात् । नापि जनकज्ञानध्रमत्वेन अयथार्थत्वं
 ध्रमानुव्यवसाये व्यभिचारात् । प्रमाजनकत्वञ्चापध-
 शस्यावश्यकशाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतादेर्यथार्थतद्बो-
 धाद्वा न तु शक्तिज्ञानयथार्थत्वं तन्न गौरवात् । अवा-
 धितसंसर्गज्ञानजनकपदार्थोपस्थापकत्वादित्यन्ये । सं-
 सर्गबाधकप्रमाविरहादित्यपरे । ननु साधुत्वं न प्रति-

परम्परासाधारणशक्तिविषयसम्बन्धपर्यवसन्न एवेति नातिप्रसङ्गः ।
 न च गौरवं, व्यवहाररूपप्रमाणसत्त्वादिति । ननु खिङ्गशब्देनागादिः

कत्वे तादृशेऽप्यैव तन्न नेति वाच्यं । अन्योन्याभ्यापत्तेः अवनुभावकत्वे
 तादृशेऽप्यैव शक्तिविरहस्तत्र चावनुभावकत्वमिति । न च शक्तिसाध-
 मित्वादि दूषयति, 'शक्तिमत्तयेति । 'अनाप्तोक्त इति वञ्चना सिद्धतीत्वा-
 दावन्वयव्यभिचारात् इत्यर्थः । 'अमेति, शक्तिज्ञानस्य तत्जनकत्वमपि नेत्वपि
 बोध्यं । 'अवाधितेति, जनकान्तं पदार्थोपस्थितिविशेषणं । प्रमाजनकत्व-
 मेव प्रमाजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं पर्यवस्यतीत्यनुपपन्नमाविष्करोति,
 'अन्य इति । प्रमेयं वाच्यमित्वादावव्याप्तेरनुपपन्नान् आह, 'अपर इति ।
 साधुभिर्भाषितव्यमित्वाच्च किं साधुत्वमित्याक्षिपति, 'नन्विति, पूर्वञ्च पश्य-

पादकत्वं अपभ्रंशे तिथ्याप्तेः । नापि यस्य यथानादि-
प्रयोगः स तत्र साधुः, हेऽरयो हेऽलय इति वदन्तो-
ऽसुराः परावभूवुरिति वेदे श्रवणात् अलिशब्देऽपभ्रंशे
गतत्वात्, संज्ञाशब्दाव्यापनात् सौक्विकगौण-साक्षि-
कयोरसाधुत्वापत्तेश्च । तथाभ्युपगमे वेदेऽपि तयोः
साधुत्वं न स्यात् । अनादित्वं सजातीयप्रयोगपूर्वकत्वं
अपभ्रंशेऽपि नियमतस्तथात्वञ्च सर्गादौ स्वतन्त्रपुरुष-
प्रयोगेऽव्यापकं भ्रमाद्यजन्यत्वमपभ्रंशेऽपि । ननु साधुत्वं
जातिर्गत्वादिव्यापिका । न चानुपलब्धिबाधः, व्याकरण-

प्रयोगो वेदे तदंशेऽनुवादरूपत्वादतो हेत्वन्तरमाह, 'संज्ञेति । ननु
नामत्वेन तस्याप्यनादिः प्रयोग इत्यत आह, 'सौक्विकेति । ननु गौणा-
द्यसाध्वेवेत्यत आह, 'तथेति । नन्वनादिगौणं साध्वेव न तु सादीत्यत-
आह, 'अनादित्वमिति । ननु गत्वादिव्यापकत्वे प्रत्येकवर्णं साधुत्वप्रत्य-

पदस्य कुमुदसाधुत्वप्रसङ्गेन तच्चिन्तेति न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयं । नन्वलि-
शब्दस्य साधुत्वमेवेत्यत आह, 'अपभ्रंश इति अरौ तस्यासाधुत्वमेवेत्यर्थः,
'तथेति असाधुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । 'वेदेऽपि' यजमानः प्रक्षर इत्यादौ,
'अव्यापकमिति । न च संसर्गान्तरप्रयोगमादायादोषः, तस्य तज्जातीयत्वे
मानाभावादन्यथा अपभ्रंशेऽपि तुल्यत्वादिति भावः । 'गत्वादिव्यापिकेति
वज्रप्रोक्तिः, अपभ्रंशे गत्वसत्त्वे तदभावे तद्व्यापकत्वाभावात् आदिपदाच्च गत्व-
घत्वादिव्याप्यं नागैव तदिति सूचितं, अन्यथा ककारादौ तदभावप्रसङ्गात्
व्याकरणसंस्कृतश्रौतयाज्ञातिमत्त्वेनानुगमादनुगतसाधुत्वव्यवहार इति

संस्कृतश्रोत्रग्राह्यत्वात् । न च संज्ञाशब्दानामसाधु-
त्वापत्तिः, तच्चापि प्रकृति-प्रत्ययोहसम्भवात् । गाव्या-
दिशब्देऽपि तत्सम्भवात् साधुत्वञ्च स्यादिति चेत्,
न, यच्चार्ये तथा सम्भवः तत्र तथैव गवादौ न तथेति
तच्चासाधुत्वमिति चेत्, न, जातिरूपत्वे सप्रतियोगि-
कत्वानुपपत्तौ सर्वस्य सर्वञ्च साधुत्वापत्तेः । ननु गो-
शब्दः अश्वे प्रयुक्तः साधुरेव ज्ञापकस्तु न भवति तच्छक्त-
त्वेनाज्ञानादिति चेत्, एवं गावौशब्दोऽपि कयाचिद्-
व्युत्पत्त्या कश्चित् साधुरिति साधुत्वजातियोगात् ग-
व्यपि साधुः स्यात्, प्रतिशब्दञ्च भिन्नतद्विषयजाति-

यापत्तिर्वाक्ये तथा प्रत्ययानुपपत्तिः देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजाति-
सङ्हरापत्तिश्चेति दूषणचयं स्फुटतयोपेक्ष्य दूषणान्तरमाह, 'जातीति,
'एवं गावौति गं गणपतिं अवितुं प्रीणयितुं ग्रीषमश्चेति गावौशब्देऽपि
साधुता कश्चित् साधुत्वादेव च गव्यपि साधुत्वं प्रतिपादकता चा-

भावः । अर्थविशेषे अप्यंशस्यापि साधुत्वमेवेत्यये स्फुटमिति यथाश्रुतेऽप्य-
दोष इत्यन्ये । 'संज्ञेति, तत्र व्याकरणसंस्काराभावादिति भावः । 'यच्चार्य-
इति गां अवतौत्वादिव्युत्पत्त्येत्यर्थः, 'गव्यपीति, तत्र व्यवहारविबद्धमिति
भावः । 'प्रतिशब्दमिति गोप्रतिपादकशब्देषु गोसाधुत्वं जातिरित्वादिकमे-
वेत्यर्थः । न चोक्तरूपेणानुगमः, तदप्रतिसन्धानेऽप्यनुगतव्यवहारादिति
भावः । ननु जातिर्यदि न सप्रतियोगिका तदा तारत्वादिकं कथं जाति-

स्वीकारेऽननुगमः । तारत्वादेस्तु जातित्वेऽप्युत्कर्षरूप-
तया अवधिनिरूप्यत्वं । नापि यज्ञप्रयोगार्हत्वं साधुत्वं
शक्यमवच्छेदकं विना प्रतिशब्दमर्हत्वस्य दुर्निरूप्यत्वात् ।
साधुत्वेनैव यज्ञे विधानात् । चाण्डालाद्युच्चार्यमाख-
स्यापि साधुत्वात् । यज्ञाग्रहणेऽपि साधुत्वव्यवहा-
राच्च । नापि धर्मजनकशब्दत्वं अपभ्रंशेऽपि गतत्वात्
पतितोच्चार्यमाखस्यापि साधुत्वाच्च । नापि वेदस्यश-

स्येति गोपदवद्भावोऽर्थः गद्यपि साधुः स्यादित्यर्थः । ननु जातिर्षदि
न प्रतियोगिनिरूपणनिरूप्या तदा तारत्वजातिरपीतरनिरूपणनि-
रूप्या न स्यादित्यत आह, 'तारत्वादेरिति, कुचापि जातिर्नैतर-
निरूपणनिरूप्या किन्तु तदुत्कर्षवत्त्वं तथेत्यर्थः, 'साधुत्वेनैवेति
'साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिश्रुतित एवेत्यर्थः, 'चाण्डालेति, एतच्च
फलोपधानपक्षे, स्वरूपयोग्यताया अर्हत्वस्येत्यनेनैव निरसत्वादित्यर्थः,
'अपभ्रंश इति, परोपकारार्थकस्य व्यापारमात्रस्य तथात्वादिति
भावः । 'पतितेति, घटमानयेत्यादेरिति शेषः । इदमपि इयं फलोप-

रिखत आह, 'तारत्वादेरिति, एतच्चाभ्युपेतोक्तं । वस्तुतस्तदपि नावधि-
निरूप्यं किन्तु सजातीयसाक्षात्कारप्रतिषन्धकत्वावच्छेदकजातित्वं तस्योत्कर्षवत्त्वं
तदेव तन्निरूप्यमिति बोध्यं । 'साधुत्वेनैवेति, "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि-
नेति शेषः, तथाचात्मान्मय इति भावः । 'अपभ्रंश इति, आर्त्तभाषाद्यर्थ-
मुच्चारित इति शेषः । अथ्याप्तिमाह, 'पतितेति, न च जनकत्वं स्वरूप-
बोध्यत्वं तथापीति वाच्यं । तदवच्छेदकाग्रहादिति भावः । 'वेदस्येति वेदस्य-

व्युत्पत्तौ अपभ्रंशेऽलिशब्देऽपि गतत्वात्, संज्ञाशब्दे तदभावात् । भाषायां सदवसश्रव इत्यादेः साधुत्वानुशासनविरोधात् सर्वेषां साधुत्वेन सप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्च । न हि क्वचिद्विषये तद्वेदस्थं क्वचिन्नेति युज्यते, विरोधात् । नापि व्याकरणव्युत्पाद्यशब्दत्वं संज्ञाशब्दे तदभावात् साधुत्वेन सिद्धे व्याकरणप्रवृत्तेः साधुत्वान्वास्थापकस्य व्याकरणशब्दवाच्यत्वात् । उच्यते । यः शब्दो यथेश्वरेण सङ्घेतितः स तत्र शक्तः साधुरित्युच्यते,

धानपक्षे स्वरूपयोग्यतापक्षे तदवच्छेदकरूपज्ञानादसंभवः सश्रवे वा तदेव लक्षणमुपजीव्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यं । नन्वनुवादतया वेदस्थं विवक्षितमतो दोषान्तरमाह 'संज्ञेति । ननु नामत्वेन तदपि वेदस्थमतो दोषान्तरमाह, 'भाषायामिति । ननु संज्ञाशब्दे निर्विभक्तिकेऽसाधुत्वमेव सविभक्तिके तु व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव तथेति कुतोऽव्याप्तिरत उत्पत्तावन्योन्याश्रयरूपं दोषान्तरमाह, 'साधुत्वेनेति,

शब्दजातीयत्वमित्यर्थः, 'भाषायामिति, भाषामात्रप्रयुक्तसाधुशब्दाव्याप्तिरिति भावः । 'संज्ञेति, प्रकृत्याद्युहकल्पने भाषामावादिति भावः । 'न-इति, सप्रतियोगित्वार्थं यत्र तत्रेत्युक्तं, ईश्वरपदस्यात्र वादिसंज्ञेतितापसंज्ञवारणार्थं, "एकादशे द्वादशे वाङ्मि पिता नाम कुर्यादित्वादिना सामान्यत ईश्वरसंज्ञेताम्न चैत्रादिशब्दाव्याप्तिरित्यग्रे स्फुटं । यत्र च नामद्वयवदिकं कृतं तत्र प्राथमिक एव तत्संज्ञेतः, "नाम कुर्यादित्वेकवचन-स्वरसात् । न हि हविशमयत्ववदत्रापि एकत्वमविवक्षितमिति वाच्यं, हविर्विधायकवाक्यानुसारेण तत्र द्वित्वस्याविवक्षणात्, विविगमका-

परेषां शब्दार्थयोः स्वाभाविकसम्बन्धवत् अस्माकमी-
श्वरसङ्केतस्य नियामकत्वात् यथा या काचिदोषधी
नकुलदंष्ट्रास्पृष्टा सा विषं हन्ति तथा प्रतिपादकत्वावि-
शेषेऽपि ईश्वरसङ्केतिता एव शब्दा धर्मीपयोगिनः
स्वभावात् तद्विषया एव “साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि-
विधयः । ईश्वरसङ्केतज्ञानञ्च व्यवहारात् उपमानात्
प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यात् आप्तोपदेशात् यव-
वराहेन्द्रादिशब्देषु वाक्यशेषात् कोषात् तदभियुक्तेन्द्र-
पाणिन्यादिप्रखीतशब्दानुशासनाच्च तेषां साध्वसाधु-
विभाग एवाधिकारात् । तदुक्तं “तच्च तत्त्वमभियोगात्
स्वादिति । “अभियुक्ताश्च ये यच्च यन्निबद्धप्रयोजनाः ।
ते तच्च गुण-दोषाणां ज्ञाने चाधिकृता मताः” ॥ इति ।
न च साधुत्वे सिद्धे शब्दानुशासनं तस्मिंश्च सति

‘आप्तोपदेशादित्यन्तेनैव, त्रिप्रमाणीकथनादवशिष्टं’ चयमेतत्प्रपञ्च-
ज्ञापि यव-वराहादौ वाक्यशेषस्य व्यवहारयोः सत्प्रतिपक्षितयो-
रेकतरस्मिन्ननुकूलतर्कोपस्थापकतया व्यवहारादेव शक्तिग्रहः स-
चानुमानात्मा कोष-व्याकरणे तु शब्दविधया प्रसिद्धार्थपदसामा-

भावात् सर्वत्रैवेश्वरसङ्केत इत्यप्याहुः । ‘ईश्वरेति, तदुक्तं, “शक्तिग्रहं
व्याकरणोपमान-कोषाप्तवाक्य-व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादित्येतेर्वदन्ति
वान्निश्चयतः सिद्धपदस्य दृढाः” इति कोषादेराप्तोपदेशत्वेऽपि गो-दृढन्या-

तद्धीरित्यग्योन्धाग्रयः, पूर्वपूर्वशब्दाग्यास्थानेन साधु-
त्वमवगम्य उत्तरोत्तरानुशासनप्रवृत्तेः । सर्गादौ भग-
वत एव तत्प्रखीतव्याकरणाद्वा साधुत्वनिश्चयेन उत्त-
रव्याकरणप्रवृत्तिः । विश्राम-विश्रमशब्दयोश्च साधुत्वे
पाणिनि-चन्द्रगोमिव्याकरणविरोधे “वौ अनेर्बिक्कस्य
इष्यत इति महाभाष्यकारवचनादुभयमपि साधु ।
ननु मैत्रादिशब्दानामीश्वरसङ्केताभावादसाधुत्वे यज्ञ-
दौ न प्रयोगः स्यादिति चेत्, न, “द्वादशेऽहनि पिता
माम कुर्यादित्यनेन सामान्यतस्तेषामपौश्वरसङ्केत-
विषयत्वात् । ननु वासुदेवशब्दस्य वसुदेवापत्ये
व्याकरणेन व्युत्पादनात् तत्रैव साधुत्वं न त्वाधुनिकस-
ङ्केतविषये । अथ तत्र प्रकृति-प्रत्ययविभागपरिकल्प-
ना कर्त्तव्या, तर्हि गाव्यादिशब्देऽपि तथात्वं सम्भव-
तीति तस्यापि साधुत्वं स्यादिति चेत्, न, “द्वादशे-

नाधिकरणविधया वा आप्तोपदेशोऽनुमानं वेति, प्रत्यक्षं न
तत्र सम्भवत्येवेति श्रेयं । ‘प्रकृति-प्रत्ययेति, वासुदेवादिपदं प्रकृतिः,
‘प्रत्ययः’ विभक्त्यादिः, यथाश्रूयमाणस्तत्र कुप्तः कस्यत रत्नर्षः,
‘तर्हीति, ‘गावीतिपदं प्रकृतिस्ततो विभक्तिरिति तथापि सम्भव-
वीत्यर्थः, ‘द्वादश इति, तथाचार्यवत्त्वेन^(१) चैत्रादिशब्दसाक्षीति

(१) तथाचार्यपरत्वेनेति ख० ।

इति पिता माम कुर्यादिति सामान्यतः तस्येश्वर-
सङ्केतितत्वेन तस्य साधुत्वनिश्चयात् व्याकरणस्य तद्वि-
शेषविषयत्वमस्तु न तु गावीशब्दे तथा । अथ शास्त्र-
कारसङ्केतितशब्दादश्चादिषु सङ्केतितगवादिशब्दादा
कथमर्थप्रत्ययः शक्ति-तदारोप-वृत्त्यन्तराणामभावा-
दिति चेत्, न, येन शब्देन उपस्थितेऽर्थे नवादिशब्द-
सङ्केतग्रहः तस्मादेव गवादिपदेन स्मारितादर्शप्रत्य-
यात् चेष्टास्मारितपदादिवेति सम्प्रदायः ।

अथ वदन्ति, नेश्वरसङ्केतितत्वं साधुत्वं तस्य निष्प्रुति-
योगिकत्वेन सर्व्वत्र सर्व्वस्य साधुत्वापत्तेः । नापि यः
शब्दः यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः गौण-स्वात्म-

प्रकृतित्वमतो विभक्तिकल्पना युक्ता न तु गावीशब्दे तस्यानर्थकत्वेन
प्रतिपादकत्वाभावादित्यर्थः । 'शक्नोति, शक्तिरौश्वराभिप्रायः, परा-
भिप्रायनिश्चयादेव न तदारोपः, शक्त्यभावादेव न वृत्त्यन्तरनि-
त्यर्थः, 'चेनेति, यत्र पराभिप्रायनिश्चयः तन्मूलकापिमशब्दप्रयोगे तु

वात् पृथगुपन्यासः । 'व्याकरणस्येति, वामुदेवशब्दस्य सार्थकतया प्राति-
षदिकाधिकारोपविभक्तिविधानादिति भावः । 'शास्त्रकारेति नदी-वृद्धादि-
शब्दादित्यर्थः, 'तदारोपेति, विशेषदर्शनादिति भावः । ननु पदसाधुत्वमिदं
तथाच बाधत इत्यादावव्याप्तावपि न दोषः । न च बाधतोत्पादावतिव्याप्तिः,
प्रकृत्यादेः प्रत्येकं साधुत्वात् । समुदाये शक्त्यभावादिति यदि ब्रूयात् तदाह,
'इत्येति, प्रकृत्यादेः प्रत्येकं साधुत्वे यच्चादौ प्रयोगापत्तिरित्यपि बोध्यं ।

खिकयोरसाधुत्वापत्तेः । केवलयोः प्रकृति-प्रत्यययोः
 बाधति-ग्रामगाम इत्यादेश्च साधुत्वापत्तेः । बाधतीत्यादौ
 समुदायस्यासङ्केतितत्वादसाधुत्वे बाधत इत्यस्यापि
 साधुता न स्यात् प्रकृति-प्रत्यययोः प्रत्येकं सङ्केतितत्वात्
 अन्वयस्य प्रत्येकशक्तिलभ्यत्वात् प्रत्युत प्रकृति-प्रत्यय-
 समुदायो न साधुः स्यात् समुदायस्यासङ्केतितत्वात्
 ईश्वरसङ्केतमज्ञात्वापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमवधार्य सा-
 धुत्वव्यवहाराच्च । शक्तत्वं साधुत्वमित्यपि न, ईश्वरसङ्के-
 तोक्तदोषग्रासात् । ऋचोच्यते । व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं

तदारोपः, एवं कश्चिद्दृष्ट्यन्तरमपीति भावः । नन्वीश्वरसङ्केतवशा-
 दर्थापस्थापकत्वं साधुत्वं तच्च साक्षात् परम्परया वेति क गौशा-
 यव्याप्तिरित्यस्तरसात् दोषान्तरमाह, 'केवलेति । ननु पदसाधुत्वं
 सङ्केतितत्वं बाधतीत्यादि वाक्यं तत्साधुत्वं अन्यदेवेत्यपरितोषादाह,
 'ईश्वरेति, 'शक्तत्वं' सङ्केतितत्वमित्यर्थः, 'व्याकरणेति, अस्यावमात्रवः
 ईश्वरसङ्केतितत्वं वृत्तिमत्त्वं वा पदसाधुत्वमिति न युक्तं केवलस्य सा-

मीमांसकमतमाह, 'शक्तत्वमिति । न च सर्वापञ्चशस्य नामत्वेन शक्तत्व-
 सम्भवात् "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादौ व्यावर्थाप्रसिद्धिरिति वाच्यं । यस्य
 च शक्तिः तत्र तत् साध्विति तात्पर्यात् । 'ईश्वरेति गौशाद्यव्याप्तेरित्यर्थः ।
 न च वृत्तिमत्त्वं तत्त्वं, साधुत्वसामान्यस्यैव लक्ष्यत्वेन अव्याप्तेरिति । अतएव
 वाक्यसाधारणमेव सिद्धान्तलक्ष्यमाह, 'व्याकरणेति, घटः कर्मत्वमि-
 त्यादौ च साधुत्वमित्येव व्याकाङ्क्षादिगर्भंश्च पूर्वोक्तलक्ष्यत्वं मतान्तरेव

साधुत्वं यः शब्दो यस्मिन्नर्थे व्याकरणव्युत्पादितः स तत्र साधुः । अतएव गावौशब्दोव्याकरणोक्तव्युत्पन्न्या यमर्थं प्रतिपादयति स तत्र साधुरसाधुरन्यत्र नाम्नामप्युत्पादयो बहुलमित्यादिना व्युत्पादनात् । केवलप्रकृतिप्रत्यययोर्बन्धति-ग्रामगाम इत्यादेश न व्युत्पाद्यत्वं तत्प्रयोगस्यानभिधानात् निषेधाच्च । गौश-खाश्लिषिकयोश्च यत्रा प्रतिपादकत्वं तद्व्युत्पादनमपि तत्र तथेति तयोरपि साधुत्वं तस्माच्छक्तत्वमौश्वरसङ्केतितत्वं वा

धुत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, केवलस्यापि यत्र प्रयोगापत्तेः तदर्थमेव साधुत्वविचारणादन्यथा प्रतिपादकत्वाविशेषे तद्विचारस्य काकदन्तविचारत्वापत्तेः, प्रयोगस्य वाक्यस्यैवेति तस्माधुत्वमेवेह विचार्यं तत्रेश्वरसङ्केतितत्वमसम्भवादतो व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव साधुत्वं । किञ्च वाक्यसाधुत्वायं तस्यावश्यं त्वया निर्व्याच्यत्वमतो न पदसाधुत्वाय लक्षणात्तरं । यत्तु पदसाधुत्वे ईश्वरसङ्केतितत्वमज्ञात्वेत्यादि दूषणं । तत्र । तदज्ञाने व्याकरणव्युत्पादनस्याज्ञानात् प्रातिपदिकत्वाज्ञाने प्रत्याज्ञानादिति । 'नाम्नामपीत्यादि समाधिसौकर्यादुक्तं, केवलस्या-

बोध्यं । मैत्रादिप्रदाव्याप्तिमाशङ्क्याह, 'नाम्नामपीति, एवञ्च विभक्तिग्रन्थस्यापि यत्रादौ प्रयोगमाशङ्क्याह, 'केवलेति, एवञ्च यद्यपि वाक्यसाधुत्वमात्रमेवात्र लक्ष्यं इति पर्यवस्यति, तथापि सुवन्तादिमात्रस्य पदत्वाभ्युपगमादुभयसाधारण्यं बोध्यं । 'गौशेति, यद्यपि गङ्गायामित्वादिपदं न तौरे व्याकरणेन व्युत्पादितं तथाप्यर्थवतः सुपो विधानादर्थवत्त्वेन सामान्यतस्मापि

अज्ञात्वापि साधुत्वव्यवहारात् ज्ञात्वाप्यव्यवहाराच्च
 न तत्साधुत्वं किन्तु व्याकरणपरिमृहीतत्वं-तद्भावा-
 भ्यामेव प्रामाणिकानां साध्वसाधुव्यवहारात् तावेव
 ते । न च साधुशब्दव्युत्पादकत्वमेव व्याकरणत्वं इत्या-
 त्माश्रयः, शब्दगुण-दोषविद्भिरभियुक्तैः प्रकृति-प्रत्य-
 यादिकल्पनया शब्दान्वास्थायकस्य व्याकरणत्वात् । न
 च साधुत्वे सिद्धे व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं तद्व्युत्पाद्यत्वे
 साधुत्वं इत्यन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वव्याकरणतः साधुत्व-
 मवगम्य उत्तरोत्तरव्याकरणेन व्युत्पादनमित्युक्तत्वात् ।
 ननु तद्धीजनकतावच्छेदिकायाः शक्तेः तद्धीजनकता-
 विषयकेश्वरसङ्केतस्य वा ज्ञानादर्थप्रत्यय इत्यावश्य-
 कत्वात् लाघवाच्च तद्धीजनकत्वज्ञानमेवार्थप्रतीतौ
 हेतुरस्तु किं शक्तेरौश्वरसङ्केतस्य वा ज्ञानेन अन्यथा

साधुत्वादिभक्त्यन्तस्य व्याकरणव्युत्पाद्यत्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकादि-
 भक्तिविधानादतो नामांशस्य व्याकरणव्युत्पाद्यत्वेऽपि चत्तरभावा-
 दिति ध्येयं । ज्ञप्तावन्योन्याश्रयमाश्रयश्च निषेधति, 'न चेति, 'शब्द-
 गुणेति । न च गुणवत्त्वं दोषवत्त्वञ्च साध्वसाधुत्वमिति तथैवान्योन्या-

---

वात्पर्यं कल्पितं, व्याकरणातिथामेराह, 'शब्देति । न च व्याकरणेकदेशे-
 ऽतिव्याप्तिः, तस्यापि व्याकरणत्वात् । सिंहावकोक्तिन्यायेन तटस्थः श्रज्जते,
 'नन्विति, 'प्रक्षेरिति स्नाभाविकसम्बन्धरूपाया इत्यर्थः, 'अन्वयेति । नन्वे-

मीमांसकस्य शक्तिज्ञानादर्शप्रत्ययोनैयायिकस्येश्वरस-
ङ्केतज्ञानादिति व्यभिचारेणैकस्यापि कारणात् न
स्यादिति, अतएव लौकिकानां शक्तीश्वरसङ्केताज्ञाने-
ऽपि हृद्यव्यवहारादर्शज्ञाने शब्दस्य जनकत्वमवधार्य
अग्रे शब्दादर्शप्रत्ययः । न चैवं साक्ष्यखोच्छेदे गङ्गापदान्
मिलन्वितार्थधीर्न स्यादिति वाच्यं । साक्ष्यखिकस्यानु-
भावकत्वात्, तथात्वेऽपि तीरज्ञानजनकत्वेन ज्ञातस्य
न तीरज्ञापकत्वं किन्तु प्रवाहज्ञानजनकत्वेन साध-
यात् । अथ ज्ञानजनकता ज्ञाप्यसम्बन्धाधीना प्रत्य-
क्षादौ तथा दर्शनादिति सम्बन्धत्वेन शक्ति-सङ्केतयो-

अयत्वमिति वाच्यं । धर्मजनकत्वाधर्मजनकत्वयोरेव गुण-दोषत्वादिति
भावः । उत्पत्तावन्योन्याश्रयमाशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, तद्भौजन-
कत्वं तद्भौजननस्वरूपयोग्यत्वमेव यदि स्वरूपयोग्यतावच्छेदकोधर्मः
स च प्रातिखिकेन रूपेणोपस्थितो हेतुरित्यर्थः, तेन रूपेण गृहे
व्यभिचारान्तरमाह, 'अतएवेति । 'न त्विति, हेतुरित्यन्ते शेषः ।

वमिलसाधनताज्ञानमपि प्रवर्तकं न स्यादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न हि
मीमांसकस्य तत्त्वामग्रौवैकल्यमेव, किन्तु तत्प्रवर्तकतायामगभ्युपजममात्रं,
अथ शक्ति-सङ्केतयोरन्योन्यस्य बाधात् तज्ज्ञानासम्भवेन व्यभिचारादिति ।
एतदपि शक्तित्वादिना तज्ज्ञानहेतुत्वमभ्युपेतम् । सम्बन्धत्वादिना तज्ज्ञान-
हेतुत्वपक्षे दोषाभावादिति । एतदभिप्रायेणैवाह, 'अतएवेति, 'साक्ष्य-
कस्येति तथाच न तद्भौजनकत्वं तस्येति न सामग्रौतौन्यमिति विवक्ष्य-

एन्यतरसिद्धिरिति चेत्, न, तद्द्वीजनकत्वेन ज्ञातत्वस्यैव सम्बन्धत्वात् । न च तद्द्वीजनकत्वमेव न पृच्छते सम्बन्धज्ञानं विनेति वाच्यं । तथापि ज्ञानजनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवद्वापि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनात्, अन्यथा अन्योन्याश्रयः सम्बन्धज्ञाने सति ज्ञानजनकत्वज्ञानं तस्मिन् सति सम्बन्धज्ञानात् । यद्यार्थतद्द्वीजनकत्वज्ञानं यच्च भवति तच्च तत्पूर्वं सम्बन्धोऽस्त्येवेति चेत्, अस्त्येव पूर्वपूर्वेषां तद्द्वीजनकत्वेन ज्ञातत्वस्य पूर्वमपि सत्त्वात् । एतावतापि शक्तिः सङ्केतो वा सम्बन्धोऽस्तु तथात्वेऽपि तद्बोधस्य नार्थप्रत्यायकत्वं गौरवात्, किन्तु तद्विषयधीजनकत्वज्ञानस्यैव, एवञ्च तद्द्वीजनकत्वेन ज्ञातं यत्पदं यदनुभवं जनयति तस्यैव तच्च शक्तत्वं न तु शक्तिरीश्वरसङ्केतोवेति । उच्यते । देव-

---

‘देवदत्तेति, तद्द्वीजनकत्वं जननयोग्यता सा च तदवच्छेदकोधर्मः

इत्यर्थः । ननु शक्तत्वेनानुभावकत्वानभ्युपगमे तदेवासिद्धमित्यत आह, ‘तथात्वेऽपीति शक्तिख्यानीयतद्द्वीजनकत्वज्ञानात् पूर्वोपस्थितौ ज्ञाप्यसम्बन्धेन तीरधीरन्यथासिद्धेति युक्तो विसम्ब इत्यर्थः, ‘पूर्व-पूर्वेषामिति । ननु ज्ञातत्वं ज्ञानं तथास्माकमसम्भवात् सर्गादावीश्वरस्यैव वाच्यमितोऽज्ञातौऽस्मिति चेत्, न, तद्द्वीजनकत्वज्ञानस्योपस्थितत्वेन तत्रैव सम्बन्धकल्पनात् । अथा एतदस्वरसादाह, ‘एतावतापीति, ‘एवञ्चेति, न चैवमपञ्चमे ब्रह्मावृत्तिः, इत्युत्तरादिति भावः । ‘देवदत्तादिपदादिति । ननु मन्नादिपदे यज्ञो-

दत्तादिपदादर्शबुद्धौ सङ्केतज्ञानस्य कारखतावधारखात्
अन्यथापि तत्कल्पनात् । न अस्माच्छब्दाद्यमर्थो-

तदवच्छिन्ना वा सेत्युभवथा तद्दर्शनज्ञानमपेक्षते तज्ज्ञानमपि न

कल्पकस्य मानान्तरस्याभावाद्देवदत्तादिपदे सङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वं यावन्नाव-
धार्यते तावत्तज्ज्ञानकत्वज्ञानादेव अवादिपदादर्शघोरिति अभिचारेण
सङ्केतज्ञानं न हेतुः किन्तु तज्ज्ञानकत्वज्ञानमेव । न च देवदत्तादिपदे
तस्यापि अभिचार इति वाच्यम् । अस्माद्यमर्थो बोद्धव्य इति सङ्केतज्ञाने
वत्पदे तज्ज्ञानकत्वविशिष्टस्यावश्यं भावात् । न चैतदर्थज्ञानमेतच्छब्दन्य-
त्वेनेष्टविषय इति ज्ञाने कथं तद्ज्ञानमिति वाच्यम् । तृतीयार्थप्रकारत्व-
मानवद्वैशिष्ट्यमानस्यावश्यकत्वात् खातग्व्येण तु वैशिष्ट्यं न भातमित्यन्यदेत-
दिति चेत्, अत्र ब्रूमः, खातग्व्येण तज्ज्ञानकत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव
परेण हेतुतया खोकार्थत्वादन्यथेदं न तज्ज्ञानकमिति विशेषदर्शनेऽपि
अस्मादर्थमर्थो बुद्ध एतदर्थज्ञानमेतच्छब्दन्यत्वेन ज्ञानविषय इति ज्ञानेऽपि
कथञ्चित्तद्वैशिष्ट्यज्ञानान्ततत्कदुबुद्ध्यापत्तिः । यदि च न तत्र तद्ज्ञानं पार-
तग्व्येण वा तद्ज्ञानं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं तस्मादिदं तज्ज्ञानकमित्याकारकं
ज्ञानं तज्ज्ञेतुरिति वाच्यं तच्च देवदत्तादिपदे अभिचार्येव तदिदमाह, 'तद-
ग्रहस्य वा सम्भवादिति । न च सङ्केतज्ञानस्यापि अभिचारः, सङ्केतत्वेन
तज्ज्ञानहेतुत्वस्यानभ्युपगमे तेन रूपेण अभिचारेऽप्यदोषात् तज्ज्ञानकता-
वच्छेदकत्वादिना च तज्ज्ञानहेतुत्वस्य पूर्वमपि सम्भवेन तेन रूपेण अभि-
चाराभावात् अन्यथा साधवावतारपूर्वं भेदाग्रहादेव प्रवृत्तिर्जातेति अभि-
चारादिशिष्टज्ञानं तज्ज्ञेतुर्न स्यात् । यदि च साधवात्तज्ज्ञेतुत्वे निश्चिते पूर्व-
मपि तत एव प्रवृत्तिरभूदिति कल्पनात् अभिचारावकाशकदा देवदत्तादि-
पदे तज्ज्ञेतुत्वनिर्णये पूर्वमपि तज्ज्ञानकतावच्छेदकत्वादिना सङ्केतज्ञानादेव
तज्ज्ञोरभवदिति तत्कल्पनात् तथेति तुल्यं तदिदमाह, 'अन्यथापि तत्कल्पना-

बोद्धव्य इति यस्तत्र सङ्केतः तद्वोधं विना ततस्तदर्थ-

विशेषाकारेण प्रत्येकज्ञानव्यभिचारस्योक्तत्वादिति । घटपदं घटानु-
भवजनकतावच्छेदकधर्मवदित्याकारकः शक्तिपक्षः च एव चावच्छे-
दकधर्मः पदार्थसम्बन्धरूपस्य, तथाच तथा शक्तिपक्षे तत्सम्बन्धिता-

दिति । इदमुच्यते चिन्तयं देवदत्तादिपदे यथा तद्विभवकत्वादिज्ञानं तथा
तद्विभवकतावच्छेदकत्वादिप्रकारकज्ञानमपीत्यनुभवसिद्धं, तज्ज्ञानेनैव तद-
वच्छेदकतया तन्निर्व्विहाकसम्बन्धत्वेन वा तात्पर्यनात् किन्तु विशेषप्रकार-
सङ्केतज्ञानादेव ततोऽर्थप्रत्ययः, तदिदमाह, 'न ह्यस्माच्छब्दादेवमर्थो
बोद्धव्य इति, 'यस्तत्र सङ्केतस्तद्वोधं विना ततस्तदर्थप्रत्यय इति, तथाच
तादृशसङ्केतज्ञानस्य व्यभिचारो दुर्व्वार एव गवादिपदे व्यवहारकावे तज्-
ज्ञानासम्भवात्, तदिदमुक्तं 'लौकिकानां शक्तौश्वरसङ्केताज्ञानेऽपि दृश्यव-
हारादर्थज्ञाने शब्दस्य जनकत्वमवधार्याद्ये शब्दादर्थप्रत्यय इति । किञ्चैवमपी-
श्वरेच्छारूपसङ्केतज्ञानादेव शब्दबोध इति सिद्धान्त उभयत्रैव । न च सङ्केत-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथाधुनिकसङ्केतसाधारण्यमिति वार्थं । गवादावाधुनिष्ठा-
न्वादिपदसङ्केतस्यापि शक्तित्वापत्तेः । न चैवापत्तिः कथमन्यथा शास्त्रकार-
सङ्केतितनदी-वृद्ध्यादिपदानां प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् इति वार्थं । गवादी
गाथादिपदस्याधुनिकसङ्केतसम्भवेन शक्ततया साधुत्वापत्तेः । तथाच साधु-
साधुव्यवहारोच्छेदः । अतएव 'चैवास्मारितपदादिव ततोऽर्थप्रत्यय इत्युक्तं ।
एवञ्च तत्र प्रातिपदिकसंज्ञाविरहेऽपि न क्षतिः, लक्ष्यतया वा तथात्वं । न च
सादिपदेऽपीश्वरेच्छैव सङ्केतसङ्ज्ञानादेव चार्थप्रत्यय इति वार्थं । आधु-
निकसङ्केताज्ञाने ततोऽर्थप्रत्ययानुदयात् तज्ज्ञाने चैश्वरेच्छाज्ञानं विनापि
तदुदयाच्च । किञ्च तज्ज्ञानात् ततोऽर्थप्रत्यये नियतपदविषया भगवदिच्छा
न निर्व्विहाका तत्पूर्व्वं तस्याः साधारणत्वात् । न चाधुनिकसङ्केतज्ञानादप्ये
यतो धर्धघोस्तविषयः प्रागपि तदिच्छा तस्या अनागतविषयत्वादिति

प्रत्ययः, सङ्केतज्ञानात् पूर्व्यं तद्जीवनकत्वस्य तद्ग्रहस्य वा असम्भवात् । सादिपदे तथा अनादिपदे त्वर्थ-
प्रत्ययस्य अन्ध्यापि भावात् न तत्कल्पनेति चेत्, न,
पदत्वस्यैव प्रयोजकत्वे सम्भवति तत्र विशेषख्ये गौरवात्
सङ्केत एव मुख्या वृत्तिः तात्पर्यनिर्व्याहकत्वात् अन्वय-

वच्छेदकोत्तरघटलक्षणे सम्बन्धिगोऽर्थस्य स्मरणं सम्बन्धितावच्छेदक-
हस्तितावच्छिन्नत्वग्रहे हस्तिपकस्यतिवदच्छेदकत्वेन गृहीतः सम्बन्धः
प्रतिरूपपदार्थान्तरं वा भगवदिच्छा वा पर्यवस्यतीति सन्देहे
इच्छायास्तथात्वकल्पनात् सेव कल्प्यते कृपायाश्च तस्यानन्तदिच्छाया-
अननुगमेन साधवादनुगतत्वाच्च भगवदिच्छैव कल्प्यत इत्यर्थः । ननु

वाच्यं । तर्हि तादृशतदिच्छायामाधुनिकसङ्केतज्ञानमुपगौष्यमिति तद्धेतुत्व-
प्रौष्यात् तस्मात् सादिपदे आधुनिकसङ्केतज्ञानमनादिपदे च तद्जीवनकत्व-
ज्ञानं विशेषसामग्री सामान्यसामग्री च योग्यतादिज्ञानमित्येवाह्यु । न च
गौरवं, प्रामाणिकत्वात् । न च तद्जीवनकतावच्छेदकत्वादिना ईश्वरसङ्केत-
ज्ञानमेव तत्र विशेषसामग्र्यस्त्विति वाच्यं । गौरवात् । न च सादिपदे
कृतत्वात् तथेति वाच्यं । तेन रूपेण तथा अकल्पनादिति । न च तद्जी-
वनकत्वं न फलोपधानं प्रथमं दुर्निरूपत्वात् किन्तु स्वरूपयोग्यता तदवच्छे-
दकः सङ्केत एव सादिपदे कृतत्वादिति वाच्यं । तथापि तज्ज्ञानहेतुत्वे
भागभावात् गौरवाच्च । न चावच्छेदकाग्रहे तदेव दुर्यहं, अवच्छेदकाग्रहस्य
दृशारक्षि-मखिवद्भावात् तद्विषयत्वेन तन्नाथहेतुत्वादिति । 'पूर्वमिदमुप-
पत्तयं सङ्केतज्ञानेऽपि तद्विषयत्वासम्भवादित्यपि बोध्यं । 'तात्पर्येति, सा-

प्रतियोग्युपस्थापकत्वाच्च । लक्षणा च ह्यन्यन्तरं यत्र
वाच्यार्थान्वयानुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धोपस्थापिते वा-
क्यार्थान्वयः, यथा गङ्गायाङ्गोष इत्यत्र गङ्गापदस्य
तीरे । तदुच्यते, “वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुप-
पत्तितः । तत्सम्बन्धवशात्प्राप्तस्यान्वयात् लक्ष्योच्यते” ॥

मुख्येति विशेषणस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिरत आह, ‘लक्षणा चेति,
सर्वमतसाधारणं लक्षणास्वरूपमाह, ‘यथेति, ‘वाच्येति, ‘वाक्यार्थे
सम्बन्धानुपपत्तिः’ विधेयार्थेऽन्वयानुपपत्तिः । एतेन “विधौ न परः
शब्दार्थ इति सूचितं । न च गौष्वाद्यतिथ्याग्निः, तस्या अपि
लक्षणाप्रभेदत्वात् सादृश्यात्मकशक्यसम्बन्धस्वरूपत्वात् गो-बन्धोवर्हन्वा-
द्यात् गौष-स्वाद्यधिक्यवहारोबन्धोवर्हन्वाद्युत्तस्त्रीगवोवच्च गौषी-
व्याद्युत्तविशेषस्थाने निर्वचनं न तु लक्षणे, लक्षणास्य तस्य दूरेणैवा-
नुसर्तव्यत्वात् । यदा गौषुपचारादीनां भेदेऽपि विभाजकोपाधिरं

क्षादिति शेषः । ननु मुख्येति अर्थमव्यावर्तकत्वादित्यत आह, ‘लक्षणा
चेति, एवञ्चाग्रे तद्वाक्यं लक्ष्यं मतान्तरेण बोध्यं । एवं लक्षित-
लक्षणापि लक्ष्यैव लक्ष्यभ्रमरपदघटितपरम्परासम्बन्धेन द्विरेषपदस्य
मधुपार्थोपस्थापकत्वात् शक्यसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वात् । न च लक्ष्यपद-
देव तदुपस्थितिः, द्विरेषपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थस्य तत्रान्वयप्रसङ्गात् ।
‘वाच्येति, ‘वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तिः विधेयार्थेऽन्वयानुपपत्तिरित्याहुः ।
तच्चिन्त्यं, लिङादिलक्षणायां तदभावात् । न च न विधौ परः शब्दार्थः,
सुर्विभक्तिवदत्र लक्षणाबाधकभावेन तत्रवादस्याप्रामाणिकत्वात् तथाच

इति । अथ तीरे शक्तिरेव शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्य-सख्यसाधारणत्वात् पदानां सम्भूय वाच्यार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः पदजन्योपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् । अन्यथा न तत्र शाब्दत्वं तात्पर्यं वा तयोः शक्तिनियतत्वात् । किञ्च तीरे यदि तात्पर्यमवष्टतं तदा तन्निर्वाहकत्वेन शक्तिरेव कल्प्या कृतत्वादक्षादिपदवन्मानार्थतैव युक्ता न त्वकृतवृत्त्यन्तरं कल्प्यत इति । उच्यते । गङ्गापदस्य लक्षणीयतीरादिसहस्रेषु प्रत्येकं शक्तिकल्पनं तद्ग्रहार्थं लक्षणीयेषु प्रत्येकं वृत्त्यवहारान्तरापेक्षा स्यात् तथा च गौरवमननुभवश्च,

---

साधारणोक्तिरुक्त इति द्वे एव वृत्ती विवक्षिते अग्रे तु व्यावर्तकं लक्षणमुक्तं, लक्षितलक्षणा तु स्फुटैव लक्षणासङ्क्षपदं समन्वयमन्तर्भाव्यद्विरेकपदेनार्थोपस्थापनात् । नच लक्षणपदादेवार्थोपस्थितिः, द्विरेकपदसमव्याहृतविभक्तेस्तदुपस्थापितभ्रमरपदानुगतस्वार्थबोधकत्वे व्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । 'सम्भूयेति, जात्यधिकत्वे अननुभावकतया तद्गङ्गा इति भावः । हेत्वन्तरमाह, 'पदेति शाब्दबोधानुकूलपदजन्योपस्थितेरित्यर्थः, अत्र चकारः पूरणीयः, 'लक्षणीयतीरादीति ।

वाच्यार्थपदं तात्पर्यविषयपरं बोध्यं । तटस्थः शङ्कते, 'अथेति, हेत्वन्तरमाह, 'पदानामिति, जात्यधिकत्वे अननुभावकतया तद्गङ्गाइति भावः । हेत्वन्तरमाह, 'पदेति, शाब्दबोधानुकूलपदजन्योपस्थितेरित्यर्थः, तत्र

शक्यत्वा तु शक्यसम्बन्धस्वरूपैका लक्षणीयविषयकहृद-
व्यवहारान्तरामपेक्षा चेति साधवात् सैव युक्ता । न
च गौरवमपि माय्यं प्रामाणिकत्वात् खल्यत्वाभिमत-

न च लक्ष्यसदृश्य प्रथमलक्षणाकल्पनकालेऽनुपस्थितिः, तदानीं
शक्तिकल्पनेऽपि यदोक्तगौरवप्रतिबन्धिसदा तत्कल्पनमित्यपे स्फुट-
मेवेति भावः । 'सैवेति, वस्तुतः शक्यसम्बन्धस्तस्य सम्बन्धिसारकत्वञ्च

शकारः पूरणीय इत्यादि । 'कक्षया त्विति, ननु शक्तिरपीश्वरेऽप्य-
तया कृता एका च । न च तीरादिसम्बन्धिभेदात् तद्भेदः, कक्षयायामपि
तुल्यत्वात् पूरप्रतियोगिकतीरादिसंयोगस्य स्वरूपतोऽपि नात्वात् ।
शक्यसम्बन्धत्वेनानुगमे शक्तित्वेनानुगमस्य तुल्यत्वात् । एतेन शक्यसम्बन्ध-
स्य सम्बन्धिसारकत्वञ्च न कक्ष्यं कृतत्वात् तज्जन्यस्युतेः शाब्दबोधा-
नुकूलत्वं धर्मेमात्रं कक्ष्यते न तु शक्तिरूपधर्मिकल्पनमिति विरसं,
ईश्वरेऽपि अपि कृतत्वात् । न चास्मादयमर्थो बोध्य इत्याकारा शक्ति-
त्वादृशो चाकृतमेवेति वाच्यं । गङ्गापदात् तीरान्वयबोधे सर्वविषयवया
तस्यास्तावृशत्वप्रौढ्यात् । न च साक्षादिकस्याननुभावकतया न तथात्वमिति
वाच्यं । अन्योन्याश्रयात् अननुभावकत्वे शक्त्यभावः तस्मिन् सत्यननुभावक-
त्वमिति । अत्र ब्रूमः, अपर्यये शक्तिभ्रमानुरोधेन तादृशेऽप्येवमात्रं न शक्तिः
किन्तु सम्बन्धत्वगर्भा प्रागुक्ता तथाच तस्यां तत्तदनन्ततीरादिनासम्बन्धत्व-
कल्पनं तज्जन्यस्युतेः शाब्दबोधानुकूलत्वकल्पनञ्चेति गौरवं प्रकृते च कृत-
सम्बन्धस्य तदनुकूलत्वमात्रकल्पनमिति । किञ्च ब्रह्ममाशरीत्वा अध्याहृत-
वदितरपदैस्तादृशानुभवोपपत्तौ तस्यां तादृशकारत्वमकृतमेव कक्ष्यमित्यपि
गौरवं । यदि च गान्धया तदुपपत्तिस्तदा प्रामाणिकतया गौरवं परिभूय
शक्तिः स्यादेव । अतएव तदेवाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, प्रामाणिकत्व-

न्ययबोधस्य शक्तिं तद्ग्रहं वा विमानुपपत्तेः सप्तखायाः
 कापि कारकत्वाग्रहादिति वाच्यं । शक्तिं विनापि
 तौरान्वयबोधोपपत्तेः । तथाहि व्युत्पन्नो निरूपिताप्त-
 भावस्य गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति वाच्यं श्रुत्वा
 विद्युशक्ति इदं प्रमाणं आतोक्तत्वात् सम्भवति चेदं
 तथा, यथा वस्त्रेण पिषेहीत्यथ कर्मत्वापन्ने हारे
 अध्याहृते योग्ये इतरपदैः स्वार्थान्वयो बोध्यते तथा
 शक्त्या गङ्गापदस्मारितमुख्यार्थस्मारिते तौरे योग्या-

न कस्यं कृतत्वात् तज्जन्यस्यतेः शब्दबोधानुकूलत्वं धर्ममाणं
 कस्यते न तु शक्तिर्धर्मिण्यपीति साधवं । किञ्च गङ्गापदजन्यतौर-
 स्यतेः शब्दबोधानुकूलत्वमुभयपक्षसाधारणात् कृतमेव तस्यास्तु
 स्वरूपतः कारणतश्च कृतशक्त्यसम्बन्धजन्यत्वं कस्यते न त्वकृतशक्ति-
 जन्यत्वं गौरवादये मम मतेष्वेव एव निगर्वः । शब्दआविणोऽर्था-
 भवादर्थोपस्था हि कारणता कल्पणीया कृतायाश्च तस्यामवच्छेदक-

मेवाह, 'कस्यत्वेति, 'इदं प्रमाणमिति, तच्च सम्भूय विशिष्टैकार्यानुभावक-
 मित्वपि बोध्यं । 'अध्याहृत इति, इतथाध्याहारमतमाशित्बोक्तं । वस्तुतः
 शब्दाध्याहारेऽपि तदुपपादकशब्दत्वेनाहोपात्, तत्त्वञ्च शक्त-जात्यविक-
 साधारकमिति, शक्तत्वेनानिश्चयात् तस्याननुभावकतया इतरपदैरेवा-
 न्वयानुभव इति भावः । 'तद्येति, शक्तिप्रयोज्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव प्रयो-
 जकत्वं न तु शक्तिजन्यत्वेन । अनन्यथासिद्धाप्रवेशे गौरवादिति भावः ।
 अर्थस्मारकत्वपक्षे चात्रान्वयप्रतियोग्यस्मारकतया विध्यापारत्वेन वाच्य-

काङ्क्षिते इतरपदैः स्वार्थान्वयबोधोऽपि सम्भवति इति ततोमुत्थार्यस्मारिते तौरे घोषादिपदैः स्वार्थान्वयबुद्धिरस्य उत्पद्यते । एवञ्च तौरान्वितवाक्यार्थबुद्धिः तौरप्रतिबद्धव्यवहारादिदर्शनं विनैव जायते पदानां स्मृतयोग्यान्वितस्वार्थप्रतिपादनस्य प्रागेव व्युत्पन्नत्वात् । एवञ्च तौरस्मृत्यनुभवयोः शक्यसम्बन्धज्ञाना-

तथा पदार्थान्तरमीश्वराभिषन्धिर्वा शक्तिपदार्थः कल्पणीयः सैव च तद्भावभावित्वमात्रेण न शक्तिकल्पना तावन्मात्रेण पौर्वापौर्यनिश्चयमात्रादिद्वेः स च कारण-तत्कारणसाधारण इत्यन्वयासिद्धिशक्यत्वकाशे अनन्यथासिद्धतया प्रथमकल्पो व्यवतिष्ठते, प्रकृते त्वद्याहतवत्स्मृतस्य पदान्तरेरेवानुभवसम्भावयथा अनन्यथासिद्धतया स्मारकतामात्रेण हेतु-हेतुतया शक्तिकल्पनागन्तव्यनिश्चयेन प्रकृतेऽन्वयासिद्धिपक्षधौव्यादित्यख्यतात्पर्यार्थः एवमप्येवमेव भावः । 'शक्नोति, शक्यान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य ज्ञानानुभवे कारणत्वादिति

शिकपदं नानुभवकरञ्जमिति सूचितं । 'तत इति पूर्वोक्तविमर्शानन्तरमित्यर्थः । ननु विमर्शस्य कथमपेक्षा सन्निविदर्शनजन्मायाः स्मृतेस्तदनपेक्षत्वात् स्मृतपदार्थान्वयानुभवस्यापि बोध्यतादिज्ञानसहकारेणोपपत्तौ तदनपेक्षत्वात् । न चार्थान्वयस्मृतेरन्वयबोधानुपपत्तकल्पनायां तदनपेक्षा, तद्बोधस्यान्वयबोधानङ्गत्वात् । न च बोध्यतादिप्रतिसन्धान एव तदनपेक्षा, तस्य प्रागेव जातत्वात्, तदिदमाह, 'बोद्याकाङ्क्षित इति । न च तात्पर्यज्ञाने तदुपयोगः, तदनङ्गत्वाभ्युपगमस्यापि स्फुटत्वात्, तथाच स्मृत्वादिप्रतिसन्धानस्य कविमर्शस्य कथमुपयोग इति चिन्तं । 'तौरप्रतिबद्धेति, शक्तिपक्षे

देवोपपत्तेः न शक्तिः स्वार्थसम्बन्ध एव च लक्षणा
 पश्चात् परम्परया गङ्गासम्बन्धितौरप्रतिपत्तये अने
 माप्तेन गङ्गापदं प्रयुक्तमिति तात्पर्यधीर्जायते ।
 गङ्गास्मारिततौरान्वयबोधश्च न तात्पर्यज्ञानमपेक्षते
 न्यायत एव तौरस्य प्रथमं वाक्यार्थान्वयबोधोत्पत्तेः ।
 अथवा निश्चिते स्वार्थसम्बन्धिनोऽन्वये तद्विशेषज्ञानार्थं
 तदपेक्षास्तु, न च तदर्थमपि, योग्यताद्वारेण तद्विशेष-
 साभात् । अन्यधानुपस्थिते विशेषे तात्पर्यस्यावगन्तु-
 मशक्यत्वात् । शक्तिस्मारितशक्यसम्बन्धो वा तज्जन्या
 शक्यसम्बन्धस्मृतिर्वा लक्षणा उभयथापि लक्षकपदस्य
 लक्ष्ये तात्पर्यज्ञानं लक्षणायामनुपयुक्तमेव । उक्तन्या-
 येन शब्दात् परम्परया अशक्यस्मृतेस्तात्पर्यग्रहात्

भावः । 'पश्चात्तित्यादि, तात्पर्यग्रहं विना लक्षणाकल्पणमन्वया-
 नुभवश्च न भवतीति न न्यायतोयोग्यतावग्रतश्च भवेत् कश्चित्तात्प-
 र्यतोविनिगमनापि तन्नियामकं कल्पयति तथापि वा तद्ग्राहक-

तद्ग्रहार्थं तदपेक्षायां गौरवमिति भावः । 'स्वार्थसम्बन्ध एवेति, व्यङ्गनादि-
 कमपि लक्ष्यैवेति भावः । 'न्यायत एवेति तात्पर्यग्राहकप्रकरणादित एवे-
 त्त्वर्थः, 'अथ वेति शक्यसम्बन्धिनो योग्यस्यान्वय इति सामान्यतो निश्चये
 तद्विशेषतौरादिज्ञानार्थं तदपेक्षेत्यर्थः । 'अस्त्वित्यन्वयौ तामेवोद्भावयति,
 'व चेति, प्रकरणादित एव तज्ज्ञानादिति भावः । 'अन्यथेति, तथाचा-

पूर्वमेव कृतकारणादुपपत्तेः । शक्त्योपस्थापितार्थे
 शब्दतात्पर्यात् लक्षणेति तात्पर्याच्च वृत्तिरिति च
 लक्षणास्ये लक्ष्ये वस्तुतस्तात्पर्यमस्तीत्येवम्यरं ।
 नन्वेवं तात्पर्यानपेक्षणे यत्र तीरं नीरन्वान्वययोग्यं
 तत्र कदाचित्तीरान्वयोऽपि बोध्येतेति चेत्, न, श-
 क्त्युपस्थापितेन योग्याकाङ्क्षितेनैवान्विताभिधानमिति
 व्युत्पत्तेः शाब्दत्वन्तु तीरस्याध्याहृतस्येव इतरपदैस्ती-
 रान्वितस्वार्थान्वयाभिधानात् । तदेवं वृद्धव्यवहारादि-
 दर्शनं विनैव तीरादौ लक्षणेति स्थितं । अथ वा
 गङ्गायां घोषः प्रतिवसति तमानयेति वाक्यश्रवणा-
 नन्तरं प्रयोज्यस्य तीरोषितघोषानयने प्रवृत्तिमुपलभ्य
 किं तीरेऽपि गङ्गापदस्य शक्तिरुत स्वार्थेन सम्बन्धात्

प्रकारणादिनैव तत्सम्भवादिति भावः । ननु स्वार्थानुभवे पदानां
 हेतुत्वात्प्राचणिकस्याग्रकाले तदनुभावकशब्दाभावात् कथं शाब्दत्व-
 मित्यत आह, 'शाब्दत्वमिति, इतरान्वितस्वार्थानुभावकत्वस्य पदे
 कृतत्वात् तीरान्वितानुभवस्येतरपदादेव भावादिति भावः । 'अध्या-

---

व्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । 'शक्त्येति, तदन्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।
 नन्वेवमुभयोरन्वययोग्यत्वे यत्र तीर एव तात्पर्यज्ञानं तत्र न तीरान्वयबोधः
 स्यात्, किञ्च प्रकरणादीनामननुगततया तैस्तदन्यथासिद्धभावात् तात्पर्य-
 ज्ञानं हेतुरिति प्रागेव निर्योतमित्यस्येकैकज्ञेयत्वमभ्युपगम्याह, 'अथ वेति,

स्मारिततौरे तात्पर्यमात्रं, तौरान्विताभिधानन्तु पदान्तरैः, एवमप्ययोग्यार्थपरत्वाभावेन प्रामाण्यादात्तोक्तत्वोपपत्तेरिति विचिकित्सन् बालः तौरादौ न शक्तिः तथासत्येकार्थसम्बन्धिषु बहुष्वेकपदस्य बहु शक्तिरेवं पदान्तरेष्वपि तेषु तेषु च शक्तिग्रहार्थं दृष्टव्यवहारापेक्षा च, तथाच गौरवमतः स्मार्थसम्बन्धिनि तौरादौ तात्पर्यमात्रं लाघवादिति तत्र तत्र लक्षणात्मेव कल्पयति । यस्य चैवं विमर्शः प्रथमं लाक्षणिकपदत्रयत्वेन जायते तस्य तत्र शक्तिबुद्धावपि यदा लक्षणाख्यव्यावृत्त्यन्तरज्ञानं पूर्वोक्तन्यायेन जायते तदा प्रथमावगतशक्तिज्ञानं मम भ्रम इति कल्पयति लाघवात् ।

इतस्त्वेवेति, यद्यर्थाध्याहारस्तदा स्फुटमेव यदि च पदाध्याहारस्तदाप्यन्वयप्रतियोग्यपस्थापकत्वेनाच्चेपात्तत्त्वञ्च शक्त-लाक्षणिकसाधारणमेवेति शक्तत्वेनाज्ञानात् तस्याननुभावकत्वादुभयथापि पदान्तरादेवानुभव इति भावः । 'यस्य चैवमित्याद्युपलक्षणं, यदा प्रथमं लक्ष्य एव शक्तिं शक्य एव लक्षणां कल्पयति तदा प्रथमकल्पनं भ्रम इत्यपि कल्पयतीति द्रष्टव्यं । एवमुभयशक्तवेलादिपदेऽपि, यद्येकत्र लक्षणां कल्पयति तदा तत्रापि विशेषदर्शने प्रथमकल्पनां त्यजती-

'लक्षणात्मेवेति, लक्षणात् एव प्रयोज्यस्य तौरधीर्न तु तत्र शक्तिरिति कल्पयतीत्यर्थः । 'भ्रम इति, अपसंश्रवत् सम्बन्धत्वाच्चे भ्रमो बोध्यः, 'एवञ्च

अन्यत्र तु यत् प्रथमावगतस्य सत्यत्वकल्पनं तदुपपा-
दककल्पनञ्च तस्माद्यथादेव अत्र तु न तथा । अन्यथा
सम्बन्धिसहस्रेष्वपि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । एवञ्च सद्य-
सास्थस्ये यस्य प्रयोज्यव्यवहारादाद्या व्युत्पत्तिः तीरादौ
स यदा तीर-नीरयोरन्वयबोधयोग्यप्रयोगे तीरे व्यव-
हारं पश्यति तदा तत्रैव शक्तिः तीरधीस्तु प्रयोज्यस्य
लक्षणावशात् मम तदनाकलनात्तत्र शक्तिज्ञानं सम-
द्वृत्ति कल्पयति । यदा तूभयानुगतमेकमेवावच्छेदक-
मस्ति उभयत्र प्रयोगश्च तत्रोभयत्र शक्तिरेव न
लक्षणा तुल्यवद्भ्युत्पत्तेरेकत्र मुख्यत्वोपमर्हं हेत्वभावात् ।

त्यपि द्रष्टव्यं । 'अन्यत्र' अन्यथाख्यात्यादौ, 'तदुपपादकेति दोषकारण-
त्वमित्यर्थः । 'तत्रोभयत्रेति, यद्यप्येतावतैव सम्यक् तथापि तत्रोभयत्र

लक्षणास्थस्य इति, गवादिपदवत् विचिक्त्वां विनैवेति शेषः, तेन च
पौनसक्त्यं । 'स यदेति, ननु नीरतात्पर्यादेव तीरव्यवहारोऽन्यथासिद्धो न
शक्तिकल्पकः अन्यथा तीरव्युत्पन्नस्य तीर-नीरयोरन्वययोग्यप्रयोगे तात्पर्य-
वशेन नीरव्यवहारात् तत्रैव शक्तिकल्पने नीरशक्तिधीरेव अम इति वैष-
रोत्यकल्पनापत्तेः । यदि च लक्षणापि तात्पर्यनिर्वाहात् न तीरे शक्तिः
तदा नीरेऽपि तुल्यं तस्मात् सर्वस्य न प्रथमं नीरेऽपि व्युत्पत्तिः केषाञ्चित्
तीरेऽपीति विनिगमकामावादन्यतरशक्तिग्रहणमत्वकल्पकामावादेत्यादिपद-
वज्ञानार्थतैव युक्तेति चेत्, न, तदनुग्रहेनैव 'किञ्चेत्त्वयिमयाकवारात् ।
नन्वेवं नील-पीतघटयोरपि द्वयोर्न शक्तिः स्यादित्यत आह, 'यदा त्विति,

यच्च तु न तथा तच्चेकार्थत्वमेव । अक्षादिपदे तावद-
न्यतरत्वं तथाप्यनुगतमस्तीति चेत्, न, तावदन्योन्या-
भाववदन्यत्वं हि तत् । न च तावदन्योन्याभाववद-
न्यत्वेन रूपेण तावतामक्षपदादवगतिः, किन्तु पाश-
कत्वादिनैव । किञ्च यदि तौरेऽपि शक्तिस्तदा न तौर-

तुल्यः प्रयोग इत्येव व्यापकं, तदिभागस्तु यद्येकमवच्छेदकं तदा न
नानार्थता, यदि तु तन्नाना तदा नानार्थतेति भावः । 'यच्च तु न
तथेति, तुल्यवत्प्रयोगे नैकमवच्छेदकमिति भावः । 'न च तावदिति,
वस्तुतस्त्वावदन्यान्यत्वं न सर्व्वनानात्वव्यापकं अर्थशब्दस्य धन-प्रमेयवा-
चकस्य तावदन्याप्रसिद्ध्या तदभावेन नानार्थत्वस्यैर्थादिति द्रष्टव्यं ।
एकच शक्तिनिस्ये सत्यपरच प्रयोगाप्राप्त्यर्थं लक्षणावीजमुक्तत्वाव-
स्थापि तदपेक्षणादन्यथा वेद्यापदादावुभयच शक्तावन्यच लक्षणायां
विनिगमकं न स्यादित्यवधेयं । एतदवच्छेदेनैव 'किञ्चेत्यादिपदः,
अन्वया मत्सरशब्दादौ धर्मिणि शक्तिर्न स्यात् यदि प्रयोगप्राप्त्यर्थं

'यच्च तु न तथेति तुल्यवत्प्रयोगे नैकमवच्छेदकमित्यर्थः, विनिगमकाभावा-
दिति भावः । 'किञ्चित्, ननु बुद्धिस्यप्रकारकज्ञानजनकत्ववत् तावदन्यान्य-
त्वप्रकारकज्ञानजनकत्वग्रहात् तत्पदे बुद्धिस्यत्ववदन्यान्यत्वस्य स्वरूपसत एव
शक्ततावच्छेदकतया कथमक्षादिपदं नानार्थं । न च तावदन्यान्यत्वं न सर्व्व-
नानार्थत्वावच्छेदकं अर्थशब्दस्य धन-प्रमेयवाचकस्य तावदन्याप्रसिद्ध्या तदभावेन
नानार्थत्वस्यैर्थादिति वाच्यं । तस्य प्रकारानुगमकतया धनत्व-प्रमेयत्वप्रकार-
रान्यप्रसिद्ध्या तत्सम्भवाद् अक्षादिपदे तथापि नानार्थत्वानुपपत्तेः ।

मात्रे किन्तु गङ्गातीरे तथाच विशिष्टशक्तौ विशेषणशक्तिरावश्यकी नागृहीतविशेषणान्यायात् । अथ लक्षणापक्षे यथा प्रवाहेणोपलक्षणेन व्यावृत्ततीरविशेषस्या-

न सहकारि भवेदिति । 'आवश्यकीति, तथाच तच्छक्त्यैवोक्तक्रमेण तीरोपस्थितिर्लाघवादिति भावः । ननु शब्दाश्रयत्वस्यापि विशेषणत्वं सम्भवत्येव अर्थगौरवात्तदसम्भवस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादित्युपलक्षणत्वं

एकार्थत्वसम्भवे नानार्थत्वस्यान्याय्यत्वादिति चिन्त्यं । 'आवश्यकीति, तथाच तच्छक्त्यैवोक्तक्रमेण तीरधीसम्भवे तत्रापि न शक्तिरिति भावः । अतएव वेलादिपदवदुभयत्र शक्तिरस्त्वित्यपास्तं । तस्य स्वातन्त्र्येण तीर-नौरशक्तत्वमविशिष्टशक्त्यभावेन तन्मयायानवतारात् । नन्वेवं मत्सरशब्दादावपि धर्मिणि शक्तिर्न स्यात्, अतएव गुणशक्तगौलादिपदस्य न गुणिशक्तत्वं । यदि चोक्तन्यायात् लाघवेन विशेषणमात्रे शक्तिस्तदा मत्सरशब्देऽपि तुल्यं । एतेन प्रयोगप्राचुर्यं शक्तिनियामकं मत्सरशब्दस्य च धर्मिणि तुल्यवत्प्रयोगात् तत्रापि शक्तिरित्यपास्तं । गौलादिपदस्य गुणिनि प्रयोगप्राचुर्येऽप्यशक्तत्वात् समासस्य तथात्वेऽप्यशक्तत्वाच्च । लक्षणाथैवोपपत्तौ न शक्तिरिति तुल्यमिति चिन्त्यं । ननु तीरे शक्त्यन्तरं तत्र विशिष्टशक्तत्वे गौरवादुपलक्षणत्वं स्यादित्यत आह, 'किञ्चेति, शक्यतावच्छेदकत्वे गोत्वादिवच्छक्तौ विशेषणत्वमेव स्यादन्यथा शब्दात् तदुपस्थितिर्न स्यात् तथाच पूर्वोक्तगौरवादिशेषणमात्रे शक्तिरेवास्त्वित्यर्थः, शक्त्युपाधावपि गौरवेण शक्तेरस्वीकारे धेनुपदात् गोत्वप्रकारिका धीर्न स्यात् अन्यथा धानमपि शक्यं न स्यात् धानोपस्थित्यर्थं निमित्तान्तरकल्पनागौरवञ्च गोत्वेऽपि तुल्यमिति भावः । कथं न कल्पयेत् यदि नोक्तं गौरवं बाधकं प्रतिसन्दध्यादिति शेषः । प्रथमं तीरव्युत्पन्नस्य व्यवहारवैपरीत्यमेवेत्यपि बोध्यं । 'किञ्चित्ति, एतच्च यत्र तीरत्वेन पूर्वं तज्ज्ञानं तदभिप्रेत्य,

श्वयोन तु तीरान्तरस्य तथा प्रवाहोपलक्षिते तीरे
शक्तिरस्तु न तु तीरे प्रवाहेऽपीति चेत्, न, गङ्गापद-
शक्तौ प्रवाहस्य शक्यत्वेन विशेषणत्वे सम्भवति नोप-
लक्षणत्वं विशेषणत्वासम्भवे सत्येव उपलक्षणत्वात्तः
प्रवाह एव शक्तिः । किञ्च तीरशक्तौ उपलक्षणत्वं

विकल्पयति, 'किञ्चेति, व्यक्तयः शक्याः व्यवहारान्तासामान्येन
व्यभिचारेण च पदशक्तिग्रहासम्भवादुपचरणस्य परिचायकत्वमस्य व्याव-
र्त्तनार्थमनुगमार्थञ्च अपेक्ष्यते यथा गोपदे गोत्वस्येति वा । अथ
वा शक्तानुपलक्षणत्वमविषयं धेनुपदे परमते यथा गोत्वस्याद्यशक्य-
त्वमेवान्यथा शब्दात्तदनुपस्थित्यापत्तेः अन्यस्य गौरवेषास्त्रौकारः,
अन्यथा धानमपि न शक्यं स्याद्भ्रान्तोपस्थित्यर्थं निमित्तान्तरकल्पना-
गौरवञ्च गोत्वेऽपि तुल्यमित्युक्तमिति भावः । कथं न कल्पयेत् यद्यु-

यदा तु गङ्गासम्बन्धित्वात्वेन ज्ञानं तदा तेनापि प्रकारेण तज्ज्ञानसम्भवात्
सम्बन्धिदर्शनं हि येन प्रकारेण सम्बन्धी ज्ञातस्तत्प्रकारकसंस्कारमुद्बोध्य
तत्प्रकारिकामेव स्मृतिं जनयति । न च गङ्गासम्बन्धित्वावच्छेदेनापि कथं
गङ्गासम्बन्धानुभवः स्यादिति वाच्यं । घटेन घटवद्भूतत्वमिति वद्गङ्गास-
म्बन्धीति बुद्धिरुम्भवात् । न च वृत्तिद्वयविरोधः, गङ्गाया अप्युक्तक्रमेण जल-
स्यैवोपस्थितेः, शक्यसम्बन्धो हि तीरे वर्तमानस्तत् स्मारयन् तीरत्ववदुक्त-
क्रमेण गङ्गासम्बन्धित्वमुपस्थापयतीति किमनुपपन्नं । न हि तीरत्वोपस्थित-
येऽप्युक्तकल्पादन्यः कल्पोऽस्ति, शक्यतावच्छेदको शक्तिवत् लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि
लक्ष्यताया अभावादिति वदन्ति । तत्र ब्रूमः एवं हि गोत्वादावपि शक्तिर्न
कल्पेत्त उक्तक्रमेणैव तत्प्रकारकस्मृतिसम्भवात् । यदि च वृत्त्युपस्थापितस्यै-

प्रवाहस्य न शक्यतावच्छेदकत्वं, नापि धेनुपदे गोत्वस्वेव
शक्त्युपाधिकत्वं गौरवात् ।

अन्ये तु तीरे नीरे च व्यवहार एव विसृष्टः; नीरे
त्वनुपपत्तिं विनैव व्यवहारो निरुपाधिकत्वाच्छक्त्युप-
पाद्यः, तीरे त्वनुपपत्त्या ह्युपाधिक एव व्यवहारः,
स च शक्त्यभावोपपाद्य इति, तत्र, लक्षणायामव्युत्पन्नो
बालः प्रयोज्यस्य तीरान्वितानयनादिरूपं व्यवहारं
पश्यन्नन्यत्र दृष्टं शक्तिं कथं न कल्पयेत् ।

ऋरूपं बाधकं न प्रतिबन्ध्यादिति शेषः । 'तीरान्तरेति, न च
गङ्गातीरान्ध्यापत्तिरिति तुल्योऽनुयोगः, तथापि धोम्यतासत्त्वे
गङ्गातीरानुभववन्तीरान्तरानुभवाभावेन तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः ।

वार्थस्यान्वय इति तत्र शक्तिस्तदा तीरत्वेऽपि तुल्यं तस्मात् तीरत्वेऽपि पर-
स्परसम्बन्धात्मिका कक्षयैव । न च गङ्गासम्बन्धित्वेऽपि तथैवास्त्विति वाच्यं ।
तत्र तत्सम्बन्धाभावात् तदिदं वक्ष्यति तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धाभावादिति ।
न च संयोगे समवायवत् तत्सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धान्तरं अन्यथा गङ्गायाः
सम्बन्ध इत्यत्र बह्वर्थानुपपत्तिरिति वाच्यं । गङ्गांश्चे तथापि तदनुपपत्ते-
रिति । इदन्तु स्यात् गौलोघट इत्यादाविव विशिष्ट एव कक्ष्यास्तु अन्यथा
तथापि दृष्टिद्वयविरोधस्य बह्वक्षेपत्वापत्तेः । केवलाद्विशिष्टस्यान्यत्वात् प्रजब-
तोत्पत्त्याये तस्य स्फुटत्वात्, एवं यथा व्यक्तौ शक्तिस्तथोक्तं । यदा तत्सम्बन्धे
तत्सम्बन्धान्तरसम्भवात् कक्षयैव, यद्धि येन विनेत्यादिन्यायेन गङ्गांश्चामो-
ऽप्यस्तु । अतएव राजपुराण इत्यत्रापि राजसम्बन्धित्वेनैव पुराणानुभवः ।
तस्मात् यत्रूपेण पूर्वं तीरभागं तेनैवाये तदनुभव इति सत्यं किन्तु तस्मान्-
उक्तप्रकारेण न किन्तु कक्षयैवेति ।

अथ अक्षय्या तौरत्वेनोपस्थितौ तौरान्तरान्वयो-
ऽपि स्यात् गङ्गातौरत्वेनैवोपस्थितौ युगपद्दृष्टिद्वय-
विरोधः गङ्गोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वादिति चेत्, अक्ष-
याधीनतौरस्मृतेर्न गङ्गासम्बन्धित्वेन तौरं विषयः,
किन्तु यद्गङ्गाया गङ्गासम्बन्धि तदेव तौरत्वेन परि-
चोयते सम्बन्धिदर्शनजस्मृतेस्तत्सम्बन्धविषयत्वात् यथा

‘न तौरमिति, निघमत् इति शेषः । ‘किञ्चित्, सम्बन्धिदर्शनं
संस्कारोद्बोधकं घेन रूपेण सम्बन्धी प्राक् ज्ञातस्तत्प्रकारकसंस्कार-
सुबोधे तत्प्रकारिकां तद्गोचरामेव स्यतिं जनयति न त्वन्यप्रकारिकां
अन्यविषयां वा तथाच तौरत्वेन सम्बन्धिज्ञाने तत्प्रकारिकैव तन्मा-
चगोचरैव स्यतिः, अदा तु गङ्गासम्बन्धितौरत्वावच्छेदेन तौरत्वानु-
भवकदा तथैव स्यतिर्न प्रकारान्तरेण । न च गङ्गासम्बन्धित्वावच्छे-
देन कथं तत्सम्बन्धित्वानुभव इति वाच्यं । घटेन घटवद्भूतक-
मितिवद्गङ्गासम्बन्धि तौरं गङ्गासम्बन्धीति बुद्धिसम्भवात् । न च
दृष्टिद्वयविरोधः, गङ्गाया अप्युक्तक्रमेण अक्षय्यैव उपस्थितेः शक्त-
सम्बन्धो हि तौरवर्तमानस्तत्प्रकारकस्तौरत्ववदुक्तक्रमेण गङ्गासम्-
बन्धिसुपस्थापयतीति किमनुपपन्नं, न हि तौरत्वोपस्थितावप्युक्त-
प्रकारादन्यप्रकारोऽस्ति शक्यतावच्छेदेन शक्तिवत्तत्त्वतावच्छेदे-
ऽपि अक्षयाया अभावादिति सर्वं सूक्ष्ममिति । ‘तत्सम्बन्धविषय-

केचित्तु मखिद्धन्ते दृष्टिद्वयविरोधस्यादोषत्वेन उपस्थिततौर-नौरवोर-
न्ववस्य गङ्गातौरत्वानुभव इत्याहुः ।

‘तत्सम्बन्धविषयत्वात्’ सम्बन्धिविषयत्वानियतत्वादित्यर्थः । ‘न प्रद-दृष्टि-

पद-इस्तिदर्शनात् पदार्थ-इस्तिपक्षस्मृतेर्न पद-इस्ति-
विषयत्वं । अतएव तीरान्वितवाक्यार्थबोधेऽपि न
गङ्गासम्बन्धित्वेन तीरं विषयः । अपि च गङ्गायामि-
त्यादिपदानां प्राप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यात् संभूय पदप्रति-
पाद्यान्वयबोधकत्वमेकवाक्यत्वमवगतं मुख्यार्थश्चायोग्य-
इति योग्य आकाङ्क्षितश्चामुख्यार्थोऽपि पदप्रतिपाद्यः
कल्प्यते, अन्यथैकवाक्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न चापदा-

त्वात्' सम्बन्धिविषयत्वानिघतत्वादित्यर्थः, 'न पद-इस्तिविषयत्वं'
निघतमिति शेषः । 'तीरं विषयः', निघनेनेति शेषः । नन्वध्याहृत-
तीरपदाभ्यामेव शब्दैव प्रामाण्ये किं वृत्त्यन्तरेष्वेत्युक्तत्वाच्च वेद्युत्पत्त्य-
नुपपत्तिमपि सहायमाह, 'अपि चेति । वस्तुतस्तदेकवाक्यत्वपक्षेऽपि
शब्दार्थोभयकल्पनापेक्षाया अर्थकल्पनापक्षे जायवमित्येव वीजमध्या-
हारकल्पने तु शब्दकल्पना गौरवमिति वृत्त्यन्तरमेव कल्प्यमिति तत्त्वं ।

विषयत्वं', निघतमिति शेषः । 'तीरं विषयः', निघनेनेति शेषः । ननु नीलोत्त-
रत्वादावपूर्वगोक्षधर्मागुभवो न स्यात् तत्र नीलसम्बन्धग्रहेण तदनुप-
स्थितेरिति चेत्, नीलसम्बन्धित्वेन सामान्यतस्तत्सम्बन्धिमात्रोपस्थित-
योग्यताबलेन विशेषजाभात् । ननु गङ्गायां जलं तीरे घोषइत्यध्याहृतपदा-
भ्यामेवोक्तवाक्यप्रामाण्योपपत्तौ किं जलत्वाकल्पनेनेत्यत्रैवैकवाक्यत्वानुदाहरकं
सिंहावजोक्तितन्वायेनाह, 'अपि चेति, 'अन्यथेति अध्याहारदिकल्पव-
इत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, तस्यौत्सर्गिकत्वात्, अध्याहारे शब्दार्थोभयकल्प-
मिति गौरवमपि बोध्यं । 'गङ्गापदेत्वापाततः शब्दानुपस्थाप्यस्य शब्द-

र्धेनैव योग्यतादिमतान्वयबोधकत्वमस्त्विति वाच्यं ।
 गङ्गापदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिपाद्यता च लक्षणीयस्य
 कृतेनैव स्मार्थसम्बन्धेन न तु शक्त्या गौरवात्तदन्वय-
 बोधश्चेतरपदेनैव । शक्त्योपस्थितस्य पदेनान्वयो बोध्य-
 तेऽन्यत्र तथा दर्शनात् इति चेत्, न, साधवेन पदोप-
 स्थापितत्वस्यैव तन्त्रत्वात् । यद्यपि साक्षरिण्यस्य पदा-
 न्तरेण सम्भूय न प्रतिपादकत्वं अननुभावकत्वात्
 लक्ष्यस्मृतौ च न सम्भूयकारित्वं अतएव नैकवाक्य-
 त्वमपि, तथापि घोषादिपदानां समभिव्याहृतपदप्रति-
 पाद्यान्वयबोधकत्वमवगतं तच्च न लक्षणां विनेति तां
 कल्पयति ।

यत्तु सामान्यतो गङ्गादिपदार्थान्वयो ज्ञात इति

‘गङ्गापदेत्यापाततः, शब्दानुपस्थाप्यस्य शब्दधीवद्भिर्भाव एवाकाङ्क्षा-
 विरहादिति परमार्थः । ‘साधवेनेति, पदत्वावच्छिन्नोपस्थापितत्वा-
 पेक्षया शक्तिपुरस्कारेण पदत्वावच्छिन्नोपस्थापितत्वस्य गुरुत्वादिति
 भावः । वस्तुतः शक्त्वा पदोपस्थापितत्वं तन्त्रं साधवात् न तु साशक्त्वा
 पदोपस्थापितत्वं गौरवादस्ति च प्रवाहशक्त्वा तीरोपस्थापकत्वं
 गङ्गापदस्य अतएवाकाशपदोपस्थाप्यशब्दाश्रयत्वस्यान्वयधीविषयत्व-

बोधवद्भिर्भावापत्तेरित्यपि बोध्यं । ‘शक्त्येति साशक्त्येत्यर्थः, परशक्त्या गङ्गा-
 पदस्यापि तीरोपस्थापकत्वात् सांश्रयवेत्ते गौरवमित्याद्यसाधवेनेति । ‘न

तद्दर्शार्थं परम्परया गङ्गादिपदार्थस्मारिते तीरादौ
लक्षणा कल्प्यत इति, तत्र, प्रथमं गङ्गापदार्थान्वय-
बोधकाभावादन्यबोधेऽपि लक्षणाया गङ्गापरिचित-
तीरस्य घोषान्वयबोधेऽपि गङ्गाया अन्यबोधाविषय-
त्वेन तदन्यस्यारक्षणात् ।

यत्तु गङ्गायां घोष इत्यादेरेकवाक्यत्वं पदस्मारि-
तार्थान्वयबोधकत्वरूपमवगतं तच्च यद्यपि गङ्गापदा-
र्थस्य साक्षाद्घोषाधारत्वायोग्यत्वात् न सम्भवति,
तथापि गङ्गासम्बन्धितीरे योग्ये घोषान्वयात् तीरा-
वच्छेदकतया गङ्गापदार्थस्य घोषान्वयादेकवाक्यत्वं
सम्भवति । अत एवैकवाक्यत्वस्य सामान्यतोऽवगत-
पदार्थान्वयस्य च रक्षार्थं गङ्गापदस्मारितस्वार्थस्मारिते
तीरे वृत्त्यन्तरं लक्षणा कल्प्यते तयोरन्यथा भङ्ग-

मिति । 'लक्ष्येति प्रकृताभिप्रायं, सामान्यत एव स्मृतिं प्रति
पदानां सम्भूयाजनकत्वादिति । 'गङ्गादिपदार्थेति प्रवाहेत्यर्थः, एव-
मग्रेऽपि । ननु गङ्गातीरत्वेनान्वयबोधनियम एव तदुभयरथा । न
च सम्बन्धितावच्छेदकतया गङ्गातीरत्वभागे तद्भौगिकमः, तीरत्व-
भाषेणापि तत्सम्बन्धिपदादतः शक्या प्रवाहो लक्षणा तीरत्व-

लक्ष्येति प्रकृताभिप्रायकं, स्मृतिमात्र एव सम्भूयाजनकत्वात् । 'गङ्गादिपदार्थेति
प्रवाहेत्यर्थः, 'प्रथममिति, अयोग्यत्वादिति भावः । 'गङ्गाया इति तीरत्वेन

प्रसङ्गादिति, तन्न, तीरार्थस्य घोषान्वयबोधेऽपि गङ्गा-
पदार्थस्य तदन्वयबोधाविषयत्वात् ।

अथ गङ्गातीरत्वेनोपस्थिते घोषान्वयबोधात् भवति
गङ्गायास्तीरावच्छेदकतया अन्वयबोधविषयत्वमिति
चेत्, न, गङ्गापदाद्गङ्गा-तीरयोर्युगपदुपस्थितौ वृत्ति-
द्वयविरोधात् । न ह्युभयोः शक्त्या लक्षणाया वोपस्थितिः
सम्भवति । अथ लक्षणास्वाभाव्यात् लक्षणकपदेन स्वार्थ-
सम्बन्धित्वेनैव लक्षण्यतीरादेरुपस्थितिः, अन्यथा
तीरमात्रान्वयप्रसङ्गात् । तथाच लक्षण्यैव गङ्गोपस्थि-
तिरिति चेत्, न, गङ्गासम्बन्धात् तीरस्य स्मृतिः सम्भ-
वति न तु गङ्गासम्बन्धस्य तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धाभा-

मित्युभयवृत्तियौगपद्यनियमान्तया धीनिघमो वाच्यः । न चेवं
सम्भवतीत्याह, 'गङ्गेति, 'वृत्तिद्वयेति वस्तुगतिमनुबध्य, वस्तुतो वृत्ति-
द्वयप्रवृत्तावपि अतन्मपदार्थद्वयोपस्थित्या घटः कर्षालमित्यत्र घट-
कर्षालवद्गङ्गासम्बन्धितीराप्रवृत्तेरिति दूषणं द्रष्टव्यं । ननु शब्दस्य
स्वभावाधीनं न बोधकत्वमपि तु बोधकसम्बन्धबोधाधीनं तथाच
गङ्गासम्बन्धित्वं तीरत्ववत्सम्बन्धबोधप्रकारत्वेन भासत इति यद्य-
भिमतं तदा नियमो न स्यादित्युक्तं । तथाच लक्षण्यैव तीर-
वदुपतिष्ठत इति तथा सत्याह, 'न तु गङ्गासम्बन्धेति, 'सम्बन्धि-

पूर्वं तद्गानपद्ये इदं । तदभिप्रायेणैवाह, 'तीरस्येति, 'तत्सम्बन्ध इति,
आत्मान्यादिति भावः । एतच्च लक्षण्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्, अन्यथा सम्बन्ध-

वात् । अतएव एकसम्बन्धिघ्नानात् अपरसम्बन्धि-
 स्मृतेरपरसम्बन्धिसम्बन्धाविषयत्वनिश्चयः यथा पद-
 हस्तिघ्नानात् पदार्थ-हस्तिपक्षयोः स्मृतौ न पद-हस्ति-
 नोर्विषयत्वं पदे पदस्य हस्तिनि हस्तिनः सम्बन्धा-
 भावात् । सामान्यतो गङ्गापदार्थान्वयो नावगम्यते
 बोधकाभावात्, लक्षणा च शब्दात् परम्परया अश-
 क्वासदृशस्यान्वयपरोपस्थितिरूपा शक्यसम्बन्धादशक्या-

सम्बन्धाविषयत्वनिश्चयः' सम्बन्धिसम्बन्धविषयत्वानिश्चयः, नञ्च्यत्या-
 घात्, 'न पद-हस्तिनोर्विषयत्वं', निश्चयेनेति शेषः । नन्वेवं लक्षणा
 कल्पेताध्याहारतोऽपि प्रामाण्यसम्भवादित्यत आह, 'सामान्यत इति,
 उक्तरूपैकवाक्यत्वपक्षो न कल्पनामूलं किन्तु घोषादिपदानां स-
 मभिव्याहृतपदस्मारितार्थविशिष्टस्वार्थासुभावकत्वस्यैकवाक्यत्वपक्ष-
 एवेति भावः । 'परम्परयेति शक्यसम्बन्धेनेत्यर्थः, अथ गौणोप-

सम्बन्धस्य भिन्नत्वेन तदभावात् अतएव वक्ष्यति, 'राजनिरूपितपुरुषसम्बन्ध-
 स्येत्यादि । 'सामान्यतोऽवगतेत्याद्युक्तं दूषयति, 'सामान्यत इति । प्राचीनम-
 तमाह, 'लक्षणा चेति, शब्दाजन्यापि तावृशतौराद्युपस्थितिरक्षणा स्यादत-
 उक्तं, 'शब्दादिति । घटपदशक्तिभ्रमात् पटोपस्थितावतिथ्यात्तेराह, 'पर-
 म्परयेति । अन्वयपरत्वं अन्वयानुकूलत्वं कारणकारणसाधारणं तेन
 शक्तिस्मृतिरपि तथाभूता लक्षणा स्यादत उक्तं, तदित्यन्ते । शक्तिस्मृति-
 जन्यत्वमते शक्यस्मृतावतिप्रसक्तेराह, 'अशक्येति, गौणोपस्थितिवारबाध
 'असदृशपदं सादृशान्वयसम्बन्धेन तदुपस्थितिरूपेत्यर्थः । एतेन प्रमेयत्वादिना
 सर्वत्र सादृश्यादसदृशाप्रसिद्धिरित्यपास्तं । नन्वन्वयपरत्वमन्वयानुकूलत्वं !

सहशान्वयपरोपस्थितिरूपा वा अशक्यासहशान्वय-
प्रतियोग्युपस्थितिहेतुः स्वशक्यसम्बन्धो लक्ष्येति पर-
मार्थः, उपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिः शक्तिवत् । अतएव
कृत्तेन स्वार्थसम्बन्धेन लक्ष्योपस्थितिसम्भवात् न तदर्थं
शक्तिः । न चैवं राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थलक्षणाद्यव्याप्तिः

स्थितिवारणाय असदृशस्येति, अत्र सादृश्यस्यैव सम्बन्धत्वात् । न
चासदृशाप्रसिद्धिः, असदृशस्येत्यर्थविशेषणेन सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धसा-
भात् । न चाशक्यपदवैयर्थ्यं, शक्तेरपि शक्यसम्बन्धत्वात् तदर्थोऽपि
शक्यान्यत्वं पर्यवसितं, तथाच शक्ति-सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धेन शब्द-
जन्यान्वयपरोपस्थितिरिति विवक्षितविवेकेन लक्षणं एवमप्येऽपि । न
चाभेदः, तचान्वयप्रतियोगित्वेनैवानतिप्रसङ्गे शब्दपदपरित्यागेन
विशेषादिति । ‘अशक्येति शक्तिसादृश्यान्यान्वयपरोपस्थितिहेतुः
स्वशक्यसम्बन्ध इत्यर्थः, तादृगुपस्थितिहेतुरिति हेतुगर्भविशेषण-
मतस्तद्विदृष्टोति, ‘उपस्थितौति, ‘अतएवेति, यत्कारण्यं तत्स्थानीयेन

तन्नात्पर्यक्तत्वं वा, नाद्यः शब्दपदवैयर्थ्यापातात्, नाद्यः घटपदादिना सम-
वायघटितपरम्परासम्बन्धेनाकाशधम्मोपस्थितावतिप्रसक्तेः आहृत्य पदार्थस्यैव
स्मरन्मिति प्रागुक्तैरशक्यपदवैयर्थ्याच्चेत्यरुचेराह, ‘शक्यसम्बन्धादिति,
शक्तिरपि शक्यसम्बन्ध एवेति नाशक्यपदवैयर्थ्यतादवस्थं, तथाच शक्ति-सादृ-
श्यान्यशक्यसम्बन्धेनान्वयाशुभ्रुणोपस्थितिरूपा वेत्यत्र तात्पर्यं । ‘अशक्येति
शक्तिसादृश्यान्वयाशुभ्रुणोपस्थितिहेतुशक्यसम्बन्ध इत्यर्थः । ‘अतएवेति श-
क्त्यन्वयासिद्धिप्रयोजकतया कथ्यमाना लक्षणा तत्कार्यकारितया शक्य-

राजसम्बन्धे राजसम्बन्धाभावादिति वाच्यं । शक्येन
 राज्ञा स्वसम्बन्धं विना सम्बन्धस्य लक्षयितुमशक्यत्वात्,
 अन्यथातिप्रसङ्गात् । न चात्माश्रयः, राजनिरूपित-
 पुरुषसम्बन्धस्य स्वसम्बन्धसम्बन्धस्य च भिन्नत्वात् । अथैवं
 मुख्यपरत्वेऽपि लक्षणा स्याच्छक्यसम्बन्धस्य तीरादौ
 सत्त्वादिति चेत्, न, लक्षणायां तात्पर्याभावेन शक्ते-

तस्यान्यथासिद्धिरतो व्युपस्थितिरक्षणा कथं तथा शक्यस्यासिद्धि-
 रतत्कार्यकारिणात् तथाच लक्षणाया तदन्यथासिद्धिरुदा स्यात्
 यदि सा तत्कार्यकारिणी तच्च तदा यदि सम्बन्धरूपा स्यादिति
 भावः । एवं सम्बन्धस्य लक्षणात्वे मन्तते व्युपस्थितिसत्त्वाविद्वेति
 भावः । न चाद्यं तुल्योऽनुयोगः, 'शक्यसम्बन्धादिति शक्यसम्बन्धज्ञाना-
 दित्यर्थः । तथाच विनापि सम्बन्धं सम्बन्धज्ञानादुपस्थितिसत्त्वाविद्वेत्
 न तु वस्तुभूतः सम्बन्ध इति तात्पर्यात् । 'शक्येनेति, विना सम्बन्धं
 तज्ज्ञानं न सम्भवति । न च भ्रमरूपं तत्, कश्चिद्भ्रमस्य विभेद-
 दर्शनबन्धेनासम्भवादिति भावः । शक्ये सति उपस्थितिहेतुतथा लक्षणापि
 सम्बन्धाभ्युपगमादिति भावः । 'अथैवमिति, उपस्थितिरच नास्ति
 तद्हेतुश्च सम्बन्धोऽस्तीति भावः । उपस्थितिहेतुः शक्यसम्बन्धोऽक्ष-
 येति स्वरूपयोग्यतागर्भं यदि लक्षणापर्यमापाद्यते तदेष्टापत्तिः फलो-

सम्बन्धरूपैव न तदुपस्थितिरूपेत्यर्थः । 'एवं' शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्-
 इत्यर्थः, 'शक्येनेति, उपस्थितिलक्षणात्पक्षेऽपि तद्हेतुतयावश्यमभ्युपगमा-
 दिति भावः । 'अथैवमिति, उपस्थितिसत्त्वात् तदा नास्तीति तन्मते दोषाभावे-

रिव मुख्यपरत्वेऽपि लक्षणाया मूकत्वात् वृत्तेस्तात्पर्या-
नुरोधित्वात् । तदुक्तं “तात्पर्याद्धि वृत्तिर्न तु वृत्ते-
स्तात्पर्यं” इति, गोपदादेश्च स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः
स्वार्थसम्बन्धेनैव स्वोपस्थितिसम्भवात् ।

अन्वे तु पदानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वं तदभावे स्वप-
रत्वं गामुधारयेत्यादौ वाच्याविवक्षया पदेन स्वाभि-
ताभिधानादिति, तन्न, वृत्तिं विना स्वपरत्वस्यानिर्वा-
हात् अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः तत्पदादेव तद्विधाभि-
धानसम्भवात् ।

पदानगर्भे नाख्येवेत्याह, ‘लक्षणायामिति, ‘तात्पर्याद्धि वृत्तिरित्युप-
हितान्वयपरसम्बन्धाभिप्रायेण । ननु यदि शक्ति-सादृश्यान्वः सम्बन्धो
लक्षणा तदा स्वपरत्वे शक्तिरेवार्थेन समं पदे शक्तेरेव सम्बन्धश्च
यत्नादिति तत्र लक्षणेति कथमित्यत आह, ‘गोपदेति, स्वार्थसम्बन्ध-
रूपा हि शक्तिसाच न तु शक्तित्वेन विषय एव शक्तेसात्त्वेन सम्बन्धत्वात् ।
न च पदं तद्विषयः, किन्तु तदाश्रयः, तदुक्तं ‘स्वार्थेति, स्वशक्ति-
विषयेति यावदिति भावः । ‘वृत्त्यन्तरेति, अचान्तरशब्दः संप्रदा-
-

इति भावः । ‘लक्षणायामिति तात्पर्याभावेन लक्षणाख्यत्वे शक्तेरिव मुख्य-
परत्वेन लक्षणाया मूकत्वादिति भावः । ननु यदि शक्ति-सादृश्यान्वशक्त-
सम्बन्धो लक्षणो तदा पदस्य स्वपरत्वेऽपि लक्षणेव स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह,
‘गोपदेति । ‘तदभावे’ अनुपपत्त्यादिना स्वार्थपरत्वामवि, तदेव दर्शयति,
‘नामिति वाच्यार्थे उच्चारणानुपपत्तेरित्यर्थः, तथाच किं लक्षणेति भावः ।

ननु पदगोचरश्रोत्रजनितप्रत्यक्षोपस्थितस्वपरत्वमेव पदानां, तदन्वितस्वार्थाभिधानन्तु पदान्तरेण । न च वृत्त्युपस्थितेनैव स्वार्थान्वयः पदेनाभिधीयत इति व्युत्पत्तिः, किन्तूपस्थितिमात्रेण लाघवाद्दध्याहारे तथैव स्वीकारात् लक्षणादीनाञ्चोपस्थितिरूपतया तद्वारा चान्विताभिधानोपयुक्तत्वात् लक्षणात्वाद्यसाधारणरूपेण तदुपयोगे परस्परव्यभिचारादिति चेत्, न, वर्णानां अयौगपद्येन पदगोचरप्रत्यक्षस्याभावात्, भावे

घातः, वस्तुतः तात्पर्यान्यथासिद्धौ शक्तेरपुञ्जदशम्भवादिति ध्येयं । 'अध्याहार इति स्मरते । ननूपस्थितिमात्रस्य तन्मन्त्रे किं लक्षणावृत्त्येत्यत आह, 'लक्षणादीनामिति, तत्रोपस्थितेरेव तां विना अशम्भवादिति भावः । 'उपस्थितिरूपतया', उपस्थापकसम्बन्धरूपतया वेति शेषः । उपस्थितित्वेनैव जनकत्वे वीजमाह, 'लक्षणात्वेति, वृत्तित्वं यदि शब्दान्वयबोधानुसूलोपस्थितिगर्भं तदान्योन्याश्रय इति लक्षणात्वादिपरं वाच्यं तथा चाननुगमादुपस्थितित्वेनैव जनकत्वमिति भावः । ननु तदुपनीता च श्रोत्रविषय इत्युक्तमत एव पदं शृणोमीत्यवाधितानुश्रवसाय इत्यत आह, 'भावे वेति । ननु प्रत्यक्षमूर्च्छिका स्थितिः नन्वेवमन्वयप्रतियोग्यनुपस्थापकतया तदनुभावकं न स्यादित्यत आह, 'तदन्वितेति, 'अध्याहारे' अर्थाध्याहारे । शक्यसम्बन्धो लक्षणेतिमतमाश्रित्याह, 'तद्वारा चेति उपस्थितिद्वारा चेत्यर्थः, सा चोपस्थितिः प्रत्यक्षैव यदि सिद्धा तदा किं लक्षणात्वेति भावः । 'लक्षणात्वेति, तथाचोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वमिति भावः । 'भावे वेति, उपनयवशादिति भावः । ननु

वा योग्यतादिविमर्शापेक्षया प्रत्यक्षस्यातीतत्वात् ।
किञ्चैवं गामुच्चारयेत्यादौ विद्वतं गांपदमेव उच्चारण-
कर्म स्यात् तस्यैव श्रोत्रप्रत्यक्षत्वात् न त्वविद्वतं गोपदं,
एकमुच्चारयेत्युक्तौ च न प्रद्वतं पदान्तरमुच्चारणकर्म
स्यात् किन्त्वेकमुच्चारयेति पदमेव, सत्यन्वययोग्यसम-
भिव्याहृते प्रकरणादेरनुपयुक्तत्वात् । अपि चाध्या-
हारे वृत्त्युपस्थापितेनाम्बिताभिधानमस्तु तस्यापदार्थ-
त्वेऽपीतरपदैरन्वयबोधात् अत्र तु स्वरूपस्य पदार्थत्व-
मवश्यं वाच्यं तच्च वृत्त्यन्तर्भावादेव, अन्यथा गामु-
च्चारयेत्यादौ द्वितीया अष्ठावाकीर्य सामेत्यादौ च छ-

स्यादित्यपरित्यक्त्वाद्, 'किञ्चेति । ननु विद्वतस्य प्रत्यक्षोपस्थितस्यापि
कर्मत्वेनानुपस्थितेर्नोच्चारणान्वयः किन्त्वविद्वतस्य तस्य तत एवद्विती-
याश्रुतेरित्यस्वरसादाद्, 'उच्चारयेत्युक्ताविति, इदमपि न प्रक-
रणस्य तात्पर्यपाहकत्वेन बलवत्त्वादित्यस्वरसादाद्, 'अपि चेति,
'द्वितीत्यस्मन्मते । नन्वर्थत्वं प्रतिपाद्यत्वं तच्च शाब्दबोधानुक्लोपस्थिति-

प्रत्यक्षमूलिका स्मृतिः स्यादित्यस्वरसाद्, 'किञ्चेति । ननु विद्वतस्य प्रत्य-
क्षोपस्थितस्यापि कर्मत्वेनानुपस्थितेर्नोच्चारणान्वयः किन्त्वविद्वतस्य तत एव
द्वितीयाश्रुतेरित्यस्वरसाद्, 'उच्चारयेत्युक्तौ चेति । ननु प्रकरणस्य तात्पर्य-
याहकत्वेन बलत्वमित्यस्वरचेरर्थाध्याहारमभ्युपेत्याद्, 'अपि चेति । 'अष्ठा-
वाकीर्यमिति, अष्ठावाकशब्दस्य यदि लक्षणया न स्वपरत्वं तदा निरर्थकात्
तस्मात् शब्दार्थप्रत्ययो न स्यादिति तदीयत्वेन सामान्यान्वयो न स्यादि-

प्रत्ययो न स्यात् अर्धश्रुत्यत्वेनाप्रातिप्रद्विकृत्वात् तस्माच्च
 प्रत्ययानुशासनात् । किञ्च गौरस्तीत्यादौ उभय-
 परत्वसम्भवे स्वपरत्वमेव स्यात् स्वस्य प्रत्यक्षेण शीघ्रमुप-
 स्थितत्वात् । प्रत्यक्षमूलकस्मृतपदार्थस्यान्वयो भवतीति
 चेत्, न, उक्तदोषात् पदार्थस्वरस्य अन्वयपरत्वा-
 निश्चयाच्च तत्परसन्निधानस्य अन्विताभिधानोपयो-
 गात् । किञ्च विभक्त्युपनीतान्वयप्रकारकर्त्तृत्वादिना-
 नुपस्थितस्याकाङ्क्षाविरहेण क्रियाद्यन्वयो न स्यात् ।
 स्मृतपदे द्वितीयार्थकर्मत्वान्वय इति चेत्, न, विभक्तेः

विषयत्वं तच्च प्रत्यक्षोपस्थिते तदनुकूलत्वे नास्तीत्यदपेराह, 'किञ्चेति,
 प्रत्यक्षमूला स्मृतिरङ्गं न तु प्रत्यक्षं सा च न शीघ्रेत्याशङ्कते, 'प्रत्यक्षेति,
 'उक्तदोषादिति तादृशस्मृतेरप्यर्थोपस्थित्यपेक्षया शीघ्रत्वादित्यर्थः ।
 ननु तात्पर्यग्रहाद्विक्रमितापि सा वक्तवतीत्यत आह, 'पदार्थेति
 उभयत्र तात्पर्यानिश्चयेऽप्यर्थानुभवस्यैव सर्व्वचानुभविकत्वादित्यर्थः ।
 ननु व्युत्पत्तिवशादेवार्थान्वयबोधकत्वमतएवौत्सर्गिकं तदित्यत-
 आह, 'किञ्चेति । 'प्रकृत्यर्थेति प्रकृतिशक्त्युपस्थापितेत्यर्थः, तन्नोभव-

त्वर्यः, स्मृतत्वे हेतुमाह, 'प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षमूलकस्मृतिविषयपदार्थस्येत्वर्यः,
 शक्तिग्रहकाक्षे गोः प्रत्यक्षत्वादिति भावः । 'उक्तदोषादिति तादृशस्मृत्यपे-
 क्षया प्रत्यक्षोपस्थितेः शीघ्रत्वादित्यर्थः । ननु तात्पर्यग्रहाद्विक्रमितापि
 सा वक्तवतीत्यत आह, 'पदार्थेति प्रथमं शीघ्रोपस्थितस्वपरत्वस्यैव निश्चयात्

प्रकृत्यर्थास्मितस्वर्थास्मयबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।
 अतएव गङ्गायामित्यत्र सप्तम्यर्थान्वयार्थं तीरे लक्षणा-
 शब्दात् स्मृत्युपनीततीरस्यान्वयबोधसम्भवे लक्षणा-
 च्छेदः । नन्वेवं ज्वगड्दशमाहेत्यादौ निरर्थकेषु
 लक्षणा न स्यात् स्वार्थसम्बन्धाभावात् प्रत्यक्षोपस्थिते
 स्मृते वा स्वरूपे क्रियान्वय इति दूषितमेवेति चेत्, न,
 न हि ज्वगड्दशमाहेत्यत्र समुदाये क्रियान्वयः,
 समुदायस्योच्चारणासम्भवात्, किन्तु दण्डानन्तरश्रुत-
 क्रियापदेन प्रत्येकवर्णे स्वार्थान्वयबोधनं, प्रत्येकवर्णस्य
 च शक्तत्वेन स्वार्थसम्बन्धादेव स्वस्मिन् लक्षणा स्तोभे-
 ऽप्येवं, स्वार्थसम्बन्धाग्रहे च स्वरूपोपस्थितिः शक्ति-

वृत्तिसाधारणं तत्तात्पर्यविषयत्वादिकञ्च तत्साधारणं गुर्विति
 भावः । 'लक्षणाच्छेद इति पदनिष्ठलक्षणास्वरूपवृत्त्युच्छेद इत्यर्थः ।
 'उच्चारणासम्भवादिति सम्भवप्राचुर्यादुक्तं । वस्तुतो ज्वगड्दशमाः

तस्यैवान्वयः स्यादित्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थेति तच्च वृत्तिं विना नेति स्वपरत्वे लक्ष-
 णैरेत्यर्थः, 'उच्चारणासम्भवादिति सम्भवप्राचुर्यादुक्तं । वस्तुतो ज्वगड्दशमाः
 प्रमेया इत्यत्रापि प्रत्येकमेवान्वयस्तावतैव स्वार्थसम्बन्धेनान्वये मिक्षिते
 तस्मिन् शक्तेरकल्पनादिति । न च ते षडित्यत्र षट्त्वान्वयो न प्रत्येकं
 व्यासज्यवृत्तित्वादिति वाच्यं । तत्रापि प्रत्येकलक्षणाभिरुपस्थापितेषु षट्त्वा-
 न्वयसम्भवात् षट्-पटौ द्वाविति वत् उक्तलक्षणाद्यैवोपपत्तौ शक्तिरूपेण
 ज्ञानाभाव इत्यनुश्रयमाविष्करोति, 'आऊरिति, ।

धमात्, निरर्थकस्य स्वरूपे शक्तिरेव वृत्त्यन्तरं विनै-
वोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् इत्यप्याहुः ।

अन्ये तु पदस्य स्वबोधकत्वं वृत्तिं विनैव स्वभावात्
अन्येन ह्यन्यबोधनेऽतिप्रसङ्गात् शक्तिकल्पनं स्वबोध-
कत्वे च न तथा, यथा घटस्य स्वबोधकत्वं स्वसम्बन्धं
विनैव । एवञ्च स्वबोधिते स्वस्मिन् विभक्त्यर्थान्त्वयोऽपि ।
न च पदस्य स्वभावात् स्वबोधकत्वे सर्व्वञ्च स्वबोध-
प्रसङ्गइति वाच्यं । इत्यादिपदस्य स्वार्थान्वयानुप-
पत्त्यादेः सहकारित्वात् यथा घटस्य स्वबोधकत्वे
इन्द्रियसम्बन्धाद्यपेक्षेति ।

यत्तु स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्य्यमेव लक्षणा तत्-
तात्पर्य्यञ्च तत्प्रतीतिमुद्दिश्योच्चरितत्वमिति, तन्न,
लक्ष्यस्मृतये लक्षणा सा च स्वार्थसम्बन्धज्ञानादेवेत्य-

प्रमेया इत्यत्रापि प्रत्येकमेवान्वयः तावतैव स्वार्थसम्बन्धेनान्वये
मिहिते स्वस्मिन् शक्तेरकल्पनादिति तन्न । अतएवास्वरसादेक-
देग्निमतेऽस्वरसोऽपि नाहुतः । 'अन्येत्विति, स्वबोधकत्वेऽपि स्वस्य
प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वय इति तथाच व्युत्पत्त्यन्तरकल्पन-
मित्यस्वरसो द्रष्टव्यः ।

'अन्ये त्विति, एवमपि स्वस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वय इत्यस्वर-
सोऽत्र बोध्यः । 'अधिकस्य' तात्पर्य्यस्य, 'अन्योन्येति लक्ष्यानुपस्थितौ तात्पर्य्य-

धिकस्य व्यर्थत्वात् । सम्बन्धधीः स्मृतिहेतुः कृता न तु तात्पर्यधीरपि तस्या लक्ष्यस्मृतिजन्यत्वेनान्योन्याश्रय-प्रसङ्गात् । तात्पर्यज्ञानञ्च लक्षणावीजानुपपत्तिज्ञाने-ऽन्वयानुभवे चोपयुक्तमतोऽशक्योपस्थितिस्तद्धेतुः शक्य-सम्बन्धो वा लक्षणेति तत्स्वरूपे तात्पर्यमनुपयुक्तमेव । लक्ष्ये तात्पर्यात् लक्षणा “तात्पर्याद्धि वृत्तिरिति च लक्षणास्थले, वस्तुतो लक्ष्ये तात्पर्यमस्तीत्येवम्परं । किञ्चैवं मुख्येऽपि तत्तात्पर्यकत्वमेव वृत्तिरस्तु किं शक्त्या, तात्पर्यमेव वृत्तिं विना न निर्वहतीत्युच्यत-

‘अधिकस्य’ तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य, ‘अन्योन्येति, उपस्थितौ तत्र तात्पर्यधीस्तस्याञ्च सेत्यभ्युपगमादिति भावः । नन्वेवं लक्षणा-स्थले तात्पर्यार्थविधानं कोपयुक्तमत आह, ‘तात्पर्येति, ‘अत-इति, मतभेदेन कल्पद्वयेऽप्युभयथा तात्पर्यं न लक्षणेति भावः । ‘अनुपयुक्तमिति न स्वरूपं न वा कल्पनावीजमित्यर्थः, कल्पनावीजत्वे तद्गहावश्यकतया तत्स्वरूपत्वशङ्काप्यवतरेत् तदपि नेति भावः । ननु यदि न तद्बीजं तदा गन्धविरोध इत्यत आह, ‘तात्पर्यादिति, सोऽपि स्वरूपनियममाह न तु धीनियमं यतो विद्ध्येतेति भावः ।

स्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः । नन्वेवं लक्षणास्थले तात्पर्यान्वयाद्यनु-विधानं न स्यादित्यत आह, ‘तात्पर्यज्ञानञ्चेति, ‘लक्षणावीजेति लक्षणा-कल्पनावीजेत्यर्थः । पूर्वेषां गन्धविरोधं परिहरति, ‘लक्ष्य इति, अन्यथा

इति चेत्, तर्हि लक्षणापि तन्निर्वाहिकैव न तु तद्देव ।
 अपि च तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणावीजं न तु तदनुप-
 पत्तिरेव तद्वीजं विरोधात् । अतएवाशक्ये तात्पर्यं
 न लक्षणा वृत्तेस्तात्पर्यनिर्वाहकत्वात् । निर्वाहक-
 सम्बन्धमपश्यत आप्तस्य तात्पर्याभावात् । शक्त्या
 शक्यसम्बन्धेन वा पदादमुमर्षं जानात्वित्यभिप्रायैश्च
 पदप्रयोगो न तु तात्पर्याद्देवायममुमर्षं आस्यतीति
 बुद्ध्या तात्पर्यमात्रस्य वृत्तित्वे सर्वस्य सर्वत्र प्रयोगो
 मानार्थोच्छेदश्च । स्वार्थसम्बन्धेनेदं पदमर्षं बोधयि-
 ष्यतीति वक्तुरभिप्रायोलक्षणा तदभिप्रायज्ञानं विना
 श्रोतुर्लक्ष्यानुपस्थितेरित्यन्ये । तन्न । अयं अभि-

‘एवं’ तात्पर्यस्य वृत्तित्वे, ‘अपि चेति, यद्यपि तात्पर्यानुपपत्ति-
 र्लक्ष्यतात्पर्यज्ञानमेव पर्यवसितं न तु लक्षणावीजमित्यस्यापि न
 लक्ष्यानुभवे कारणमित्येवार्थं इति न कल्पनान्तरं, तथापि सामा-
 न्यतोऽन्वयानुभवमात्रे तात्पर्यधीर्हर्तुर्लक्ष्यानुभवरूपे विशेषे वेति
 मतभेदेन कल्पभेदोपादानं द्रष्टव्यं । ‘विरोधात्’ एकस्योपपादको-
 पपाद्यत्वविरोधादित्यर्थः । ‘शक्यसम्बन्ध एवेति, सम्बन्धिज्ञानमात्रं-

---

पञ्चम्यनन्वयोऽपि स्यादिति भावः । ‘अतएवाशक्यं इति, अत्र पूर्वोक्तं
 वैयर्थ्यं नावतरतीति विशेषः । ‘सर्वस्येति, शक्यसम्बन्धग्रहं विनापीति श्रेयं,
 ‘मानार्थेति, उल्लेखलक्षणावैव शक्तेरन्यथासिद्धेति भावः । ननु प्रयोगविनि-

प्रायः प्रयोगनिमित्तं यथा शक्त्यायमर्थं बोधयिष्यती-
त्यभिप्रायः न तु स एव लक्षणा गौरवात्, किन्तु स्वा-
र्थसम्बन्ध एव लक्षणा तत एव लक्ष्योपस्थितिसम्भवात्
वृत्तेस्तत्रैवोपयोगात् तस्य चाबोधकत्वे स्वार्थसम्बन्धे-
नायं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायवान् वक्ता नाप्तः स्यात् ।
तात्पर्यधीस्त्वन्वयबोधे हेतुरित्युक्तम् । शक्यसम्बन्धश्चा-
विनाभाव एव यष्टीः प्रवेशय मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्रापि
प्रवेशन-क्रोशनसमये यष्टिधर-मञ्चस्थपुरुषयोर्यष्टि-म-
ञ्चाविनाभाव एव । एवञ्च छत्रिणोयान्ति काकेभ्योदधि
रक्ष्यतामित्यत्राजहत्स्वार्थलक्षणायामपि छत्रिणस्तत्समू-
हानन्तर्गतेनाच्छत्रिणाप्यविनाभाव एव । काक-कुङ्कुरा-
दीनां दध्युपघातकत्वेन युगपदुपस्थितिसमये काकस्य
कुङ्कुराद्यविनाभावः । यत्र तूपघातकत्वेन काकमाच-

स्यैवापरसम्बन्धिसारकत्वाच्चाविनाभूतज्ञानमात्रस्यैवेत्यर्थः, 'अविना-
भाव एवेति, गङ्गागदस्य तीरवन्मत्स्यादावप्यविनाभावादिति भावः ।

तत्त्वेषुपि तत्त्वविरोध इत्यत आह, 'गौरवादिति, तस्य च तदुपस्थापकत्वं
त्वयापि मन्तव्यमेवेत्याह, 'तस्य चेति, 'अविनाभाव एवेति, अन्यथाति-
प्रसङ्गादिति भावः । 'अच्छत्रिणेति, गमनसमय इति शेषः । ननु छत्रिशब्दे
न लक्षणा वाक्यत्वात्, नापि छत्रपदे तदर्थस्य त्यागादजहत्स्वार्थतानुपपत्तेः ।
किञ्चैकसार्थगन्तृत्वं न लक्ष्यतावच्छेदकं गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविर-
हेण यान्तीत्यनेनामन्वयापत्तेरिति, अत्राहुः, छत्रपद एव लक्षणा, एकसार्थ-

मुपस्थितं न कुकुरादि तत्र काकपदेऽप्युपघातकत्वेन
लक्षणापि नास्ति दध्युपघातकत्वेनातर्किताद्रक्षणेपदे-
शानर्हत्वादिति सम्प्रदायः ।

वस्तुतः शक्यसम्बन्धएव लक्षणा अतिप्रसङ्गश्च सम्ब-
न्धस्याविनाभावस्वरूपत्वेऽपि, तात्पर्यादन्वयनियमः
शक्यसम्बन्धमात्रलक्षणापक्षेऽपि, लक्षणावीजं तात्पर्या-
नुपपत्तिः पदस्य वृत्तिं विना लक्ष्ये तात्पर्यानिर्वाहात्,
न तु शक्यान्वयायोग्यत्वं वीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राज-
हत्स्वार्थायाञ्च शक्यस्यान्वययोग्यत्वेऽपि लक्षणासत्त्वा-
त्तात्पर्यानुपपत्तिस्तथापि लक्ष्ये तात्पर्यं विना लक्षणा-
नुदयादिति सम्प्रदायः ।

वस्तुतोऽविनाभावस्य लक्षणात्वे रूपरत्वे लक्षणा न स्यादर्धेन
वमं पदस्य देयतः कास्ततोवाऽविनाभावाभावात् स्वार्धसम्बन्ध
शक्तिलक्षणस्तथापि । न चैवं मुख्य एव प्रयोगः शक्तेरेव तन्मत्वादिति
वाच्यं । शक्तिविषये प्रयोगस्य मुख्यत्वात् पदस्य तु तदाश्रयत्वा-

वत्यमेव लक्ष्यं, तथाचैकसार्धवन्तो यान्तोत्थेतद्वाक्यार्थः, अजहत्स्वार्थतोक्तिश्च
हृत्विवाक्यलक्षणाभिप्रायेणार्थपदस्य प्रतिपाद्यपरत्वाभिप्रायेण वेति ।

एकसार्धवन्त्वेन हृत्स्वस्याप्यन्वयात् तथात्वमत एव शक्य-लक्ष्यसाधारण-
मुपपद्यत इत्यन्ये ।

केचित्तु न प्रकृतौ लक्षणा किन्तु प्रत्यय एवेत्याहुः ।

‘अतिप्रसङ्ग इति, पूरस्य तोरवन्मत्स्यादावप्यविनाभावादिति भावः ।

अस्तुतोऽन्वयपरप्रमाणशब्दस्य मुख्येऽन्वयायोग्यत्वमेव
लक्षणावीजम् गङ्गायां घोषइत्यादौ पूर्वोक्तान्वयायेन
लक्ष्ये तात्पर्यग्रहात्पूर्वमेव मुख्यस्यान्वयायोऽग्यत्वज्ञानेन
लक्षणोपपादनात् । अस्तु वा तथापि लक्ष्ये तात्पर्य-
ग्रहः तथापि मुख्येऽन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं प्रव-
मोपस्थितत्वात् तात्पर्यानुपपत्तिं विनैव लक्षणावी-
जत्वसम्भवाच्च । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राजहस्वार्थायाञ्च
मुख्यस्यान्वयानुपपत्तिरेव तथाहि प्रकरणादिना प्रवेश-
येत्यस्य भोक्तृप्रवेशनपरत्वं यान्तौत्यस्य छवि-तदितर-
घटितसमूहगमनकर्तृपरत्वञ्च ज्ञातम् । तादृशप्रवेशन-

दिति सम्बन्धमात्रं लक्षणा । 'प्रकरणादिनेति, तात्पर्यं लक्षकपदे
ब्रुवता अपरपदेऽपि तद्गोवाच्योऽन्वया घोषादिपदस्य जज्ञादिपरत्वे

'तात्पर्यग्रहात्पूर्वमेवेति, मुख्यार्थान्वय औत्सर्गिक इति तदन्वयानुपपत्ति-
ज्ञानानन्तरमेव लक्ष्ये तात्पर्यधीरिति भावः । तात्पर्यग्रहस्य सामान्यत एव
शाब्दबोधहेतुत्वं प्रागुक्तमभिप्रेत्याह, 'अस्तु वेति, 'तात्पर्येति, तात्पर्यग्रहे-
ऽपि न तदनुपपत्तिज्ञानं भिन्नग्रहसामग्रीकत्वादिति भावः । 'प्रकरणादिने-
ति, लक्षकपदवदितरपदेऽपि तात्पर्यग्रहो वाच्यः, अन्यथा घोषपदस्यैव
जज्ञपरत्वे गङ्गापदे लक्षणा न स्यादिति भावः । ननु तुल्यन्यायेन लक्षक-
पदस्यापि लक्ष्ये तात्पर्यग्रहात् तदनुपपत्तिरेव तद्गोवाच्यमिति, 'अथेति,
'तथापीति । ननु यत्र दैवाद्यष्टिधरे तात्पर्यज्ञानं न तु प्रवेशयेत्वस्य
भोक्तृप्रवेशनपरत्वज्ञानं तत्रान्वयानुपपत्तिज्ञानं विनैव तात्पर्यानुपपत्तिरेव
तद्गोवाच्यमिति ज्ञातत्वं तुल्यमेव तस्मात् कल्पकस्याननुगमो न दोषः इत्युक्तो-

गमनयोरन्वयायोग्यावेव यष्टि-च्छचिणौ । अथ प्रकर-
णदिनैवेतरपदवत् यष्टि-च्छचिपदयोरपि लक्ष्ये तात्पर्य-
मवगतमतस्तदनुपपत्तिरेव तद्वीजमिति चेत्, न,
लक्षणातः पूर्वमवश्यं लक्ष्योपस्थितौ तत्र तात्पर्यग्रहे
मानाभावात् लक्षणाया अन्यथाऽपि सम्भवात् । भावे
वास्तु तत्रोभयानुपपत्तिस्तथाप्यन्वयानुपपत्तिरेव लक्ष-
णाव्रीजं, गङ्गायां घोषइत्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन लक्ष्ये

गङ्गापदादौ वा न स्यात् तथाच प्रकरणात् प्रवेशनादिविशेषे
तात्पर्यग्रहात् तत्र चायोग्यावेव यष्टि-च्छचिणवित्यर्थः । ननु यत-
एव प्रकरणात् तयोर्विशेषे तात्पर्यग्रहस्तत एव लक्षकपदस्य लक्ष्य-
इति तात्पर्यानुपपत्तिरेव वीजमित्याशङ्कते, 'अथेति । ननु

लक्षणावृत्तित्वकल्पकत्वाविरोधः । न ह्यन्वयानुपपत्तेरपि तत्त्वल्पकत्वादन्यत्
तद्वीजत्वं नाम । न च स्वतन्त्रान्वयानुविधायितया अनुपपत्तिज्ञानं लक्ष्या-
न्वयबोधे हेतुरित्येव तद्वीजत्वमिति वाच्यं । लक्ष्ये तात्पर्यग्रह एव तस्योप-
क्षीयत्वात्, अतएव शब्दादिना तद्धिनैव यत्र लक्ष्ये तत्पर्यग्रहस्तत्रापि तद-
न्वयबोधोऽनुभवसिद्धस्तथाच अमिचारोऽपि । न च तदनुपपत्तेस्तत्राहेतुत्वे
यत्रोभयोर्योग्यत्वं तत्र कदाचिल्लक्ष्यान्वयोऽपि स्यादिति वाच्यं । लक्ष्ये ता-
त्पर्याग्रहात् तदग्रहे च युगपच्छक्य-लक्ष्ययोरन्वयबोधस्येष्टत्वात् तस्मान्मुखा-
र्थान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थान्वयबोधप्रतिबन्धकत्वं न तु लक्ष्यान्वयबोधकत्वं,
एवञ्च पूर्वोक्तविमर्शस्यापि लक्ष्यतात्पर्यग्रह एवोपयोगः । न च पूर्वोक्ता
प्रोक्तत्वैकवाक्यत्वादिज्ञानं तर्हि लक्षणावृत्तित्वकल्पन एवोपयुक्तं तत्र
नान्वयबोधाङ्गमिति कथं तदपेक्षा, तदनपेक्षायाञ्च अनाप्तवाक्येऽपि लक्षणा

तात्पर्यग्रहात्पूर्वमेव मुख्यार्थाऽनुपपत्तेः कृतत्वात् । ननु पदार्थविशेषस्मृतौ तदन्वयबोधे वा प्रकरणादेः सहकारिता न तु तात्पर्यग्रह इति चेत् । न । शब्दसहकारित्वेऽननुगमात् तात्पर्यग्रहे तु तद्याप्यत्वेनानुगमः तात्पर्यव्याप्यत्वग्रहे तात्पर्यग्रहः सम्भवत्येव । बहुव्रीहौ चिच्चगोपदार्थस्यान्वयायोग्यत्वादन्यपदार्थे तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणावीजमिति चेत् । न । तत्रापि चिच्चगोस्वाम्यानयनपरानयनपदार्थान्वयानुपपत्तेः । यद्यपि लक्षणायामन्वयायोग्यत्ववन्निराकाङ्क्ष-

---

प्रकरणाद्विशेषे तात्पर्यग्रहो न सम्भवतीति शङ्कते, 'नन्विति । ननु यदि तात्पर्यानुपपत्त्युपजीव्यतया अन्वयानुपपत्तिर्वीजं तदा तदनुपपत्त्युपजीव्यतया तदयोग्यत्वं वीजमस्तु न तु सेत्यत आह, 'यद्यपीति । वस्तुतस्तु लक्षणावीजं यदि लक्ष्यान्वयबोधहेतुरित्यर्थस्तदा अन्वयानुपपत्तिरपि न वीजं, न हि शक्यान्वयानुपपत्तिर्लक्ष्यान्वयधीहेतुः मानाभावादपि तु तदन्वयानुपपत्त्या तदन्वयो न भवति तदन्वयाभावे कृतसामर्थ्येव लक्ष्यान्वयबोधः । न च तदनुपप-

---

स्यात् तस्यापि तात्पर्यग्रहोपक्षीणत्वाभ्युपगमे यत्रानाप्तवाक्येऽपि तदग्रहस्तत्रापि सा स्याद्विष्टापत्तौ सिद्धान्तविरोध इति वाच्यं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यापि लाक्षणिकार्थानुभवहेतुत्वात् तदवच्छेदकत्वाद्देति विपश्चिद्धिः परिचिन्तनीयमिति । तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, यद्यप्यननुभावकत्वरूपाकाङ्क्षा

त्वमप्यस्ति तथाहि गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषस्य
निविडाधाराकाङ्क्षितत्वेन न प्रवाहाकाङ्क्षा एवं समू-
हगमनस्य छविषु नाकाङ्क्षा तेष्वपरिसमाप्तेः, तथापि
नोभयं निमित्तम् अन्यतरज्ञानेऽपि लक्षणासम्भवात् ।
नैकैकमेव निमित्तम् अननुगमात् । अन्वयानुपपत्ति-
व्याप्यत्वेन वानुगमेऽन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं
तस्या उभयत्र सत्त्वात् । लक्षणास्थले च स्मृतशक्या-
न्वयानुपपत्तिज्ञानानन्तरं गङ्गापदात्पुनः शक्यस्मृतिः
स्मृतशक्यात्स्वसम्बन्धेन तौरस्मृतिः शक्तेः शक्यस्मृतौ

त्तेस्तथातन्मन्त्रे यत्रोभयोर्योग्यत्वं तत्र कदाचित्तद्वयान्वयोऽपि
स्वादिति वाच्यं । तन्नात्यर्थ्यग्रहविसृज्येन तदुपजीव्यप्रकरणाद्वि-
सृज्येन वा विसृज्यत्वात् । अत एवोभयत्र तात्यर्थ्यग्रहे घुगपच्छक्य-
सृष्ट्योभयान्वयबोधाविरोध इत्याकरसिद्धान्तः, तात्यर्थ्यग्रह एव तत्र
नान्वयानुपपत्तिं विनेत्यन्यदेतत् । न चोपजीव्यतथास्यैव हेतुरस्त्विति
वाच्यं । शब्दादिना तात्यर्थ्यग्रहेऽपि सृष्ट्यान्वयबोधसम्भवेन व्यभि-

तत्रापि अन्यथा वद्विना सिद्धतीत्यत्रापि सेकस्य ब्रवन्न्याकाङ्क्षितत्वेन निरा-
काङ्क्षित्यैवान्वये योग्यताया अगङ्गत्वापत्तेः, तथाप्यनुपेत्वाह, 'तथापीति,
'अन्वयानुपपत्तिरेवेति । यद्यपि यथा तात्यर्थ्यानुपपत्त्युपजीव्यतया अन्वया-
नुपपत्तिर्वीजं तथा तदुपजीव्यतया तदयोग्यत्वमेव वीजमस्तु, तथापि यत्र
योग्यताग्रहेऽपि तात्यर्थ्याद्यभावान्मुस्थार्थान्म्वयस्तत्साधारण्यदेतदुक्तं, तदि-
दमाह, 'तस्या इति । यद्यपि सम्बन्धिदर्शनस्य तत्तत्सम्बन्धित्वेन स्मारकत्वं

प्रवाहस्य स्वसम्बन्धेन तीरस्मृतौ सामर्थ्यावधारणात् ।
 अतः शक्यस्मारिततीरस्येतरपदादेवान्वयबोधः । अत-
 एव साप्शणिकं पदं नानुभावकम् अन्वयप्रतियोगि-
 नस्तीरस्य ततोऽनुपस्थितेः अन्वयप्रतियोग्युपस्थापक-
 त्वेन पदानामन्वयानुभावकत्वात् । न च गङ्गा-
 पदात्स्वशक्यसम्बन्धेन प्रथमं तीरस्मृतिरेव पुनः शक्य-
 स्मरणे गौरवादिति वाच्यम् । गङ्गापदस्य स्वशक्यस-
 म्बन्धेनान्वयप्रतियोगिस्मारकत्वाकल्पनात् । न चेद्वैव
 तत्कल्पनं, कृतकारणताकस्मृतिद्वयादेव तीरोपस्थिति-
 सम्भवादिति प्राञ्चः । तन्न । गङ्गापदात्तीरस्यानु-

चारात् । यदि च लक्षणावीजं लक्षणाया वृत्तिलकल्पकं तदोभयो-
 रपि वीजत्वं न त्वसाधारणमुभयज्ञानतः प्रत्येकमेव तत्कल्पनात्
 आप्तवाक्यत्वेन प्रतीतप्रामाण्यनिर्व्वाहायान्वयानुपपत्त्या प्रकारान्तरप्र-
 तीताप्तलक्ष्यतात्पर्यनिर्व्वाहाय च तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात् कल्पकान-
 नुगमस्यादोषत्वादिति सारं । 'अतएवेति अन्वयानुभावकत्वं पदाना-
 मौत्सर्गिकं बाधकेन लक्षणास्थले त्यज्यते तत्रान्वयप्रतियोगिपदार्थ-
 स्मारकः पदार्थ एवेति पदस्य तत्स्मारकत्वाभावाच्चानुभावकतेत्यर्थः ।
 'गौरवादिति प्रकृत्यर्थत्वस्य प्रकृत्युपस्थाप्यत्वात्मकतया तदर्थप्रतिपाद-

न कथ्यते गौरवादनुगमाच्च, किन्तु सामान्यतस्तथाच शक्यसम्बन्धेनापि
 स्मारकत्वं कृतमेव, तथापि समाधिस्तौकर्यादाह, 'गङ्गापदादिति, 'गौरवा-

पस्थितौ तत्र सप्तम्यर्थान्वयानुपपत्तेः विभक्तेः प्रकृत्युपनीतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थोपस्थाप्यस्य विभक्त्यर्थान्वयेऽतिप्रसङ्गोऽननुगमश्च । न च प्रकृतितात्पर्यविषयस्वार्थान्वयबोधकत्वं विभक्तौनां, गौरवात् । एवञ्च प्रकृत्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयनियमाच्छब्दसम्बन्ध एव क्लृप्तस्तौरस्मारकत्वेन कल्प्यते । न चैवं गङ्गापदात् साक्षात्तौरोपस्थितौ शक्तिः, तां विनापि तदुपस्थितिसम्भवात् । नन्वेवमन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतया इतरपदवस्त्राक्षणिकमप्यनुभावकं स्था-

नेच्छोच्चरितप्रकृतिकत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रकृतितात्पर्यविषये विभक्त्यर्थान्वये धूमोऽस्तीत्यत्र वङ्गितात्पर्यकधूमपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयस्य वङ्गौ भानापत्तेः, तथाच प्रकृत्यर्थ एव तदन्वय इति तत्त्वं । 'तौरस्मारकत्वेन' विशेष्यस्मारकत्वेनेत्यर्थः, परम्परासम्बन्धस्यापि स्मारकत्वकल्पनाच्छब्दबोधानुकूलतत्स्मारकत्वं प्रकृते कल्प्यत इति भावः । 'तां विनेति, तथाच शब्दात् साक्षादुपस्थितिः शक्तिसाधैव अन्यथा शब्दात् साक्षादुपस्थितौ शक्तिकल्पने परम्परासम्बन्धेन उपस्थितौ लक्षणेति धूमोऽस्तीत्यापि लक्षणा स्यादित्यपि द्रष्टव्यं ।

इति प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वापेक्षया तत्प्रतिपादनेच्छोच्चरितत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । यद्यप्यतिप्रसङ्गमिषा वृत्त्या तत्प्रतिपाद्यत्वं वाच्यं तथाच वृत्तित्वविवेचने गौरवं तुल्यं, तथापि वङ्गितात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये धूमपदोत्तरविभ-

दिति चेत्, न, इतरपदार्थैः सह स्वशक्यान्वयानु-
भावकत्वेन कृतादितरपदादेव तौरानुभवसम्भवेन
लाक्षणिकस्याननुभावकत्वात् स्वशक्यान्वयानुभवे पदा-
नां कारणत्वावधारणाच्च । अथ यदि गङ्गापदं
नान्वयबोधकं तदा गङ्गापदान्तर्भावेन सम्भूयान्वयबो-
धकत्वलक्षणं नैकवाक्यत्वं स्यान्न वा प्रमाणत्वं तथाच
तदुभयरश्चार्थं न लक्षणाकल्पनम् । न च परम्परया

‘इतरपदार्थैरिति, न च स्वशक्यानुभवत्वापेक्षया खोपस्थाप्यानुभव-
त्वमेव सामान्यतो लघु अतएव स्वशक्यानुभव इत्याद्यपि हेत्वन्तरं
हेयमिति वाच्यं । तथासत्यतिप्रसङ्गात् । न च दृश्योपस्थाप्यत्वं तत्,
सा हि शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिगर्भा, तदनुकूलत्वञ्च यदि
दृष्टिनिबन्धनं तदान्योन्याश्रय इति शक्तिगर्भं वाच्यं तथाचो-

क्त्यर्थस्य वहावन्वयापत्तिरिति दूषणं बोध्यं । ‘इतरपदार्थैरिति, न च स्व-
शक्यानुभावकत्वापेक्षया खोपस्थाप्यानुभावकत्वमेव सामान्यतो लघु अतएव
स्वशक्यान्वयानुभव इत्यादि हेत्वन्तरमपि हेयमिति वाच्यं । तथा सत्त्वति-
प्रसङ्गात् । न च दृश्योपस्थापकत्वं तत्, सा हि शाब्दबोधानुकूलपदार्थोप-
स्थितिगर्भा, तदनुकूलत्वञ्च यदि दृष्टिनिबन्धनं तदान्योन्याश्रय इति शक्ति-
गर्भं वाच्यं तथाच प्रथमोपस्थितत्वादुपजीव्यत्वाच्च स्वशक्यान्वयानुभावकत्वमेव
पदानां ज्ञानं । किञ्च शक्तेरीश्वराभिप्रायस्य पदार्थान्तरस्य वा तत्त्वेन ज्ञानं
नानुभवप्रबोजकं व्यभिचारात् किन्तु अनुभवजनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानं
तथाच शक्तिं विना अनुभवजनकत्वमवच्छेदकं विना जनकत्वमिति पर्यव-
सितं, तथाच आघात इति वदन्ति । तत्र ब्रूमः, शक्तित्व-लक्षणात्वाभ्यां

साक्षादान्वयप्रतियोगिस्मृतिहेतुत्वेन प्रमाणत्वं, स्मृतेर-
प्रमाणत्वात् । न चैकवाक्यत्वं, वाक्यभेदेऽपि पदार्थ-
स्मृतिसत्त्वादिति चेत्, न, असौक्तत्वात् गङ्गापदान्त-
र्भावेनान्वयप्रमाप्रयोजकत्वं सम्भूयान्वयबोधप्रयोजक-
त्वञ्च पृथीतं तदुभयमपि तीरोपस्थितिद्वारा निर्व-
हति ।

पञ्जीयत्वात् प्रथमोपस्थितत्वात् साधवाच्च साग्रक्यानुभावकत्वमेव
पदानां कृतं । किञ्च शक्तेरीश्वराभिप्रायस्य पदार्थान्तरस्य वा ज्ञानं
नानुभावकं व्यभिचारादिति वक्ष्यते किन्त्वनुभवजनकतावच्छेदक-
त्वेन ज्ञानं तथाच शक्तिं विनानुभावकत्वं अवच्छेदकं विना जनकत्व-
मिति पर्यवसितं, तथाच व्याघातः तस्मात् प्रकृत्यैव जनकतावच्छेद-
कावच्छिन्नसैवानुभावकत्वं न तु साधयिकस्य, इदमेवादचिबोधमपे-
नवीना इत्यनेन सूच्यत इति धेवं । 'तदुभयमपौति समाधिचौ-

श्राब्दबोधविश्लेषजनकत्वग्रहणान्तरं तयोः श्राब्दबोधानुसूक्तत्वगर्भवृत्तित्वयहे
अन्योन्वाभयानवकाशात् दृष्टत्वादिना वद्विविश्लेषानुसूक्तत्वग्रहणान्तरं दृष्टा-
दीनां वद्वानुसूक्तत्वग्रहणवत्, यदि च शक्तिगर्भमेव श्राब्दबोधानुसूक्तत्वं तदा
तद्गर्भवृत्तिजज्ञत्वं जज्ञत्वायामन्वाप्तमेव स्यात्, अतएव 'किञ्चेत्साध्यवृत्तं
शक्तेः श्राब्दानुभवविश्लेषजनकतावच्छेदकत्वेऽपि शक्तिं विना तदतिरिक्तानुभव-
विश्लेषजनकत्वे व्याघातविरहात् । वस्तुतोऽनुभवजनकतावच्छेदकत्वं न शक्ते-
रन्यथा अशक्तेऽपि शक्तिभनेखान्वयबोधकत्वे उक्तव्याघातापत्तेः, किन्तु शक्ति-
मत्तया ज्ञातत्वं तथा, एवञ्च वृत्तिमत्तया ज्ञातत्वमेव तथास्तु, सामान्यत्वेन
साधवात्, अतएव तैरप्युक्तं 'सामान्यतो जञ्चिति ।

नव्यास्तु जात्यधिकमप्यनुभावकम् । न चैवं ज्ञाने
शक्तिः शक्यत्वादिति लक्ष्यमपि शक्यं स्यात्, प्रवाह-
शक्तत्वेन ज्ञातादेव गङ्गापदाच्छक्तिं विनापि तीरानु-
भवसम्भवात् । यथा परेषां जातिशक्तत्वेन ज्ञातादेव
व्यक्त्यनुभवसम्भवात् यथा वास्नाकं पदार्थशक्तत्वेन
ज्ञातादेवान्वयानुभवसम्भवान्न व्यक्त्यन्वययोः शक्ति-
रिति । कश्चियोगार्थान्वयसम्भवेऽपि रूढिपूर्विका ल-
क्ष्या यथा मण्डपं भोजयेत्यत्र रूढ्यर्थगृहविशेषस्या-
न्वयायोग्यत्वात् रूढ्यर्थगृहसम्बन्धिजनज्ञानं लक्ष्यया

कर्त्यादुक्तं । वस्तुतस्तु घोषादिपदे गङ्गापदार्थान्वितस्त्रार्थान्वयानु-
भावकत्वमेवैकवाक्यत्वं प्रमाणत्वञ्च गृहीतं तदुभयरक्षार्थमेव लक्षणा-
कल्पनमिति धारं । 'कश्चिदिति, अत्रानुभवोमा निर्णायकः अनुभव-
एव विमतेः मीमांसकस्य मते सम्बन्धितावच्छेदकमण्डपानकर्तृत्व-
चेत्त्वादिना उपस्थितिः यौगिकार्थान्वये धोगोपस्थितमण्डपानकर्तृ-

एतदनुश्रयादेव समतमाह, 'नव्यास्त्विति । एतेन जात्यधिकानुभावकत्व-
प्रभावोऽप्यवप्रतियोग्यनुपस्थापकतया प्राचीनमतेनेति सूचितं । यदि च नैवं
तदा गौतमं घटं करोतीत्यादौ गौतम-घटशब्दयोर्जात्यधिकत्वेन तदुपस्थाप्य-
योरेतेदानुभवो न स्यात् तस्य लक्ष्यत्वान्वयाभावेन विभक्त्यापि तदनुपपत्तेः,
नदीत्यादौ प्रकृति-प्रत्यययोरपि जात्यधिकत्वसम्भवात् । तथाचार्यस्मारकतायां
प्राचीनमते विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिवत् लक्ष्ययोरन्वयानुपपत्तिरपि दोषो
नश्यति इति मुक्तमुत्पश्यामः । 'योगार्थान्वयसम्भवेऽपीति, तथाचान्वयानुप-

मण्डपपदेन क्रियते न तु योगान्मण्डपानकर्तुरिति मीमांसकाः । ननु रूढिपूर्विका लक्षणा न युक्ता औतार्थपरत्वे सम्भवति लक्षणया अन्याय्यत्वात् रूढ्या योगापहारान्न मुख्यतेति चेत् । न । अपहारो हि न यौगिकार्थस्मृतिः, स्मारकसम्बन्धस्य शक्तेः रूढ्यर्थ इव यौगिकेऽपि सत्त्वात् । नापि योगार्थस्य प्रथममस्मृतिः, यदैव हि समुदायेन स्वार्थस्मरणं तदा अवयवैरपि स्मारकसमुदायज्ञाने अवयवानामपि विषयत्वात्, प्रत्युतावयवैरेव शीघ्रं स्वार्थस्मरणम् अवयवज्ञानपूर्वकत्वात् समुदायज्ञानस्य । विलम्बेऽपि यदा रूढ्यर्थेन लक्षणया स्वार्थसम्बन्धिस्मरणं तदा यौगिकार्थस्मरणं

त्वेनैव । न च मण्डपानकर्तृत्वेनोपस्थितौ द्वयोरविशेषः, तस्मै मण्डपानकर्तृत्वस्य पदार्थत्वादन्यत्र वाक्यार्थत्वादिति भावः । 'स्मारके-
ति, ननु शक्त्यभावादस्मृतिर्नोक्ता अपि तु रूढ्यर्थस्यत्वा वा तत्साम्य्या वा प्रतिबन्धात् जात्यापहारस्य प्रतिबन्धपर्यायत्वात् तथाच किं शक्तिमत्त्वकथनेनापीति, मैवं, भावानवगमात् प्रतिबन्धो हि ज्ञानात् तत्साम्य्या वा फलविरोधे सति स्यात् । न च स प्रकृते,

पत्तिरेव न लक्षणावौजमित्त्वभिसन्धिप्रसङ्गादिदमुक्तमित्यन्ये । नैयायिकः शङ्कते, 'नन्विति, 'अवयवज्ञानपूर्वकत्वादिति । यद्यपि समूहालम्बवस्त्यतौ न तत्पूर्वकत्वं, तथापि पूर्ववर्णानां उत्तरवर्णानुभवविषयत्वमभ्युपेत्येदमुक्तं,

वाच्यं तथाचौत्सर्गिकान्वयाभिधायकत्वानुरोधाद्यौ-
गिकार्थान्वयावबोधोऽस्तु । नापि स्मृतस्याप्यवयवार्थ-
स्यान्वयबोधवह्निर्भूतत्वमपहारः, योग्यताद्विसत्त्वाद्-
वयवार्थस्यान्वयबोधः स्यादेव, न तु रूढ्यर्थस्यायोग्य-
त्वात् । नापि लक्षणया स्मारितस्यार्थस्य, लाक्षणिक-
स्थानभिधायकत्वात् । अथ मण्डपशब्दस्य गृहविशेषे
प्रयोगदर्शनादवयवशक्त्या च तदनिर्वाहान्तश्च समुदाये

समूहालम्बनसम्भवात्, जात्यपहारः फलाभावो वा सः स च साम-
ग्रीयत्वे सम्भवतीति एवमग्रेऽपि । 'तथाचेति' अन्वयानुभावकत्वं
पदानामौत्सर्गिकं तद्बाधकेन लक्षणास्थले त्यज्यते तचान्वयप्र-
तियोग्यपञ्चापकः पदार्थ एवेति तत्स्मारकत्वाभावात्तानुभावकत्वं
इत्यर्थः । 'योग्यतेति, अपापहारः फलाभावो यदि कारणाभावात्
तपेदमुत्तरं, अथ प्रतिबन्धात् तथाच, 'न त्विति, रूढ्यर्थान्वयसामग्र्याः
प्रतिबन्धिकाया अभावादिति भावः । 'न तु रूढ्यर्थस्येति, अचा-
न्वय इति शेषः, एवमग्रेऽपि, तथाच तदनुभवसामग्र्यपि न प्रतिब-
न्धिकेति भावः । ननु प्रतिबन्धः फलाभावकस्यो न तु फलविरोध-
मात्रकस्यः फलाभावः प्रयोगान्विधीयत इति स्मारकशक्तेः
सत्त्वमेव यदुक्तं तन्नेत्याशङ्कते, 'अथेति, तत्रे पयसि दधानयती-

'वाच्यस्येति, तथाचौत्सर्गिकं पदानामन्विताभिधायकत्वं भज्येतेति भावः ।
मौमांसकः शङ्कते, 'अथेति, 'प्रयोगदर्शनादिति पराभिमानः । अवयव-
मात्रव्युत्पन्नस्य तत्रयोगे बाधकाभावात् प्रयोगप्राचुर्याभावमभ्युपेत्येदमित्यन्वे ।

शक्तिकल्पना तथाच मण्डपानकर्त्तरि सत्यपि योने
 प्रयोगादर्शनात्तथावयवशक्तिकुण्डनमपि कल्प्यं कार्वा-
 नुरोधित्वात् कल्पनायाः । अन्यथा अनेकार्थरूढा-
 द्वादिपदादिव कश्चित् मण्डपानकर्त्तुरप्यवगमः स्याद्-
 बहुव्रीहौ समुदायशक्तावपि नावयवशक्तीनां कुण्डनम्
 अवयवार्थे सम्बन्धार्थादौ प्रयोगप्राचुर्यात्, कुण्डनस्य
 प्रयोगाभावकल्प्यत्वात्, एवञ्च मण्डपादिपदेऽवयव-
 शक्तेः कुण्डितत्वात् रूढ्यर्थस्योपस्थितस्य परम्परयापि
 वाक्यार्थप्रतीत्यन्वयाय तत्पूर्विका लक्षणेति चेत्, न,
 तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
 वाजिनमित्यभामिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वेन विश्वेदेव-

त्यादेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धात्मकयागप्रथमप्रापकत्वेन उत्पत्तिवाक्यत्वं प्रथ-
 मयागप्रापकवाक्यस्यैव उत्पत्तिवाक्यत्वात् तथाच तेनोत्पत्तिवाक्येन
 तप्ते पयसीत्यादिनैकदेशेनामिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वं विहितं, तप्ते
 पयसि दधानयतीत्यादिना वाक्येनामिक्षोत्पत्तिः कथ्यते तथा-
 चोत्पत्तिरुत्पत्तिवाक्यं । तेनैव विश्वेदेवदेवताकलमनुश्रियते इति
 तदनुश्रित्वेनामिक्षाया विश्वेदेवदेवताकलं इति धीरुत्पत्तिशिष्ट-
 त्वेनेत्यादिफक्कार्थः, एकभामिक्षाया अपरञ्च विश्वेदेवदेवताकलं

भामिक्षाधिकरणविरोधमाह, 'तप्त इति, 'उत्पत्तीति, भामिक्षा-
 चोत्पत्तिवाक्यप्रतिपादितत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतिपादकवाक्यस्योत्पत्ति-

देवताकत्वं, वाजमन्मामिन्द्रारूपं तद्येषामस्ति ते विश्वे-
 देवा देवता इति चतुर्थ्यन्तवाजिपदाद्योगेनामिन्द्रा-
 रूपान्नयोगिनां विश्वेदेवानामुपस्थितेर्वाजिनस्यापि
 विश्वेदेवदेवताकत्वमेव । ननु वाजिपदात् रूढ्योपस्थि-
 तानामश्चानां वाजिने देवतात्वमिति सिद्धान्तः स न
 स्यात् रूढ्या योगापहारादश्चानामेव . तत्र देवतात्वा-
 पत्तेः । न ह्यत्र लम्बकर्णादिवद्वाजिपदस्य विश्वेदेवेषु

विशेषमिति विशेषः । 'वाजिनस्यापीति अन्योद्देशप्रवृत्तकृति-
 साध्यत्वेन क्व नाश्रयतां क्व दूष्यतामित्याकाङ्क्षायां देवतान्तरकल्पने
 गौरवादुपस्थितानां विश्वेदेवानामेव कथञ्चिद्वाजिपदादुपस्थितानां
 तद्देवतात्वं कल्प्यत इति सिद्धान्तोऽत एव वाजिनापचारे पुनस्त-
 दुपादाने न प्रयत्नः तदुपादनस्याग्रास्त्रार्थत्वात् आमिचोत्पादनस्य
 विनियुक्तत्वात् । यदि च तत्र देवतान्तरं कल्प्येत तदा वाजिनाप-
 चारे तद्गोमाभावात् पुनर्वाजिनापचारावश्यकतापत्तौ त्रिष्टाचार-

वाक्यत्वादिति भावः । 'चतुर्थ्यन्तेति, तद्धिते चतुर्थ्यां वा देवतानुश्रितप्रत्ययत्वस्य
 तुल्यत्वादिति भावः । 'वाजिनस्यापीति क्षौरसारपानीयस्यापीत्यर्थः । अन्योद्दे-
 शप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वया क्व नाश्रयतां क्व दूष्यतामित्याकाङ्क्षायां देवतान्तरकल्पने
 गौरवादुपस्थितानामेव विश्वेदेवानां योगेन वाजिपदादुपस्थितानां देवतात्वं
 कल्प्यत इति सिद्धान्तः, अतएव वाजिनापचारे न पुनस्तदुत्पादनप्रयत्नः
 तस्याग्रास्त्रार्थत्वात् आमिचोत्पादनस्य विनियुक्तत्वात् । यदि च तत्र
 देवतान्तरं कल्प्येत तदा वाजिनापचारे तद्गोमाभावात् पुनर्वाजिनावश्यकता-

प्रयोगप्राचुर्यमस्ति । अथान्वयप्रकारोविभक्त्योपनी-
यते, सा च यतः समभिव्याहृता तस्यान्वयं बोधयति
विभक्तिश्च समुदायात्, अतः समुदायोपनीतस्य रू-
क्ष्यर्थस्यैवान्वयबोधोनावयवोपनीतस्येति चेत्, न, पङ्क-
जनिकर्तुरिव मण्डपानकर्तुरप्यन्वयबोधसम्भवात् । न-
न्वयवार्थानां परस्परमन्वयोयोग्यतादिसापेक्षतया
विलम्बितः रूक्ष्यर्थधीस्तु न तथेति चेत्, अस्तुतावद-
वयवार्थस्यान्वयधीर्विलम्बिता न तु स्मृतिरूपापि सा
तथा, सा चान्वयबोधोपयोगिनी, एवञ्च यथा पङ्कज-
मानयेत्यत्र प्रथमं डार्थ-वाक्यार्थान्वयधीः ततस्तद-

विरोधः । न च विश्वेदेवदेवताकलेऽपि स दोषः, तदामिष्यैव
तत्प्रतीतिसम्भवेनान्यथासिद्धोत्पत्तिकस्य वाजिनस्थापचारेऽपि न पुन-
स्तदाचरणं, स चायमन्यथासिद्धोक्ताववाद्युपष्टम्भः सिद्धान्तोभव-
दुक्तयुक्ता भ्रमेदिति भावः । 'पङ्कजनीति, यद्यपि मन्दुरजेत्याद्युदा-
हरणं भवितुमर्हति पङ्केत्यादेः समुदायार्थपद्मविशेषणत्वे नौत्वं घट-
मित्यत्रेव साक्षात्तत्र विभक्त्यर्थानन्वयात्, तथापि पङ्केत्यादिविशेषणत्वं

पत्तौ शिष्टाचारविरोधः । न च विश्वेदेवदेवताकलेऽपि स दोषः, तदा-
मिष्यैव तत्प्रतीतिसम्भवे अन्यथासिद्धोत्पत्तिकस्य वाजिनस्थापचारेऽपि न
पुनस्तदाचरणं सोऽयं तव सिद्धान्तस्त्वदुक्तयुक्त्या भ्रमेदिति भावः ।
विश्वदेवतात्वाङ्गीकर्तृमिन्नमतन्तु न सिद्धान्त उक्तयुक्तेरिति विगर्भः ।
'रूक्ष्यार्थस्यैवेति, परम्परशापीति शेषः ।

नित्तजन्मधीः तदनु च परम्परया तथाभूतजन्मनि
 पक्षपदार्थान्वयधीः कार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुसारात् न तु
 सिद्धपक्षजन्मकर्तृत्वानां प्रथममन्वयधीः तथा मण्ड-
 पादिपदेऽप्यस्ति । यदि च सिद्धार्थेऽप्यन्वयधीर्योग्य-
 तादिवशात्तदा रूक्षार्थावयवार्थानां स्मृतावयवार्थान्व-
 यबोधसम्भवात् । रूक्षार्थान्वितबोधस्येतरपदात्तदर्थस्मर-
 ष्याकाङ्क्षा-योग्यतादिज्ञानसापेक्षतया विलम्बितत्वात् ।
 अथ यावत्सु वर्णेषुका शक्तिस्तावतां वर्णानां स्मृति-
 रप्येकैव कार्यवशात् कल्प्यंते, अत एकदा स्मृतसमु-
 दायनिष्ठशक्तिस्मृतिः शीघ्रा अवयवशक्तौनान्तु स्मृति-
 विच्छिद्य कतिचिद्वर्णस्मृताविति विलम्ब इति चेत्,
 न, यथा हि मण्डपसमुदायगोचरैका स्मृतिस्तथा
 मण्डादिपदविषयापीति न कश्चिद्विशेषः अतः कथं
 योगाद्रूढेर्बलवत्त्वमिति । उच्यते । यदा मण्डपपदाद्-
 गृहविशेषस्मृतिस्तदैव प्रथमं मण्डार्थीपस्थितिः तदुत्तर-

पक्षस्यापि सम्भवति । कामचारादित्यभिप्रेत्योक्तं 'उच्यत इति,
 मीमांसकैरर्थात् तस्मिन्नुक्तमुपक्रम्यैव पूर्वपक्षावतारात् । 'प्रथमं
 मण्डार्थीपस्थितिरिति यद्यदाकाङ्क्षितमित्यादिक्रमेणान्वयधीरिति

'उच्यत इति, मीमांसकैरिति शेषः, 'तदुत्तरमिति, यद्यप्येतत्परा-
 मिमावमात्रं मण्डपसमुदायगोचरस्मृतेर्मण्डादिगोचरतया तदैव तावद्गो-
 चरसमूहालम्बनस्मृतिसम्भवात् तदिदं वक्ष्यति, 'प्रथमं रूक्षार्थस्मृतिकाळं

म्पिवत्यर्थस्य तदनन्तरं प्रत्ययार्थस्य ततो मण्डपानकर्तृ-
त्वेन ज्ञातस्य स्मृतिः तदेवं रूढि-यौगिकयोर्बलाबलं
श्रीघ्नविलम्बितधीकृतमेव, तथाच रूढ्यर्थस्य श्रीघ्नोप-
स्थितत्वाद्बलवत्त्वमौत्सर्गिकम् । यच्च तु प्रकरणादिना
यौगिकार्थस्य श्रीघ्नन्धीविषयता तच्च रूढेर्यौग एव बल-
वान् । यथा “अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भि-
र्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यथ विश्वेदेवपदाद्-
योगेन सकलदेवप्रतिपादकात् प्रकरणावशेन सन्निहि-
तवसु-रुद्र-मरुदादित्यरूपसकलदेवतानां श्रीघ्नं बुद्धि-

मते, यदा तु समूहाजम्नस्यत्या युगपदेवान्वयधीस्तदापि वाक्या-
र्थोपस्थित्यपेक्षया पदार्थोपस्थितिस्वरितेति द्रष्टव्यं । अतएवाप्ये
कल्पद्वयं स्वयमेव वक्ष्यति ‘विश्वेदेवपदादिति । यद्यपि “आदित्या-
विश्ववसव इत्यादिकोषदर्शनादिश्वपदस्यैव पुरुरवोमाद्रवःप्रभृति-
गणवाचित्वाच्च रूढियोगसम्भवः उभयथापि विश्वदेव इति योग-
एव परन्तु पूर्वस्य विश्वपदस्य सकलवाचित्वं गणवाचित्वञ्चेत्यपदस्यैव

वा स्मृतस्य मञ्जाद्यवयवार्थस्येति, तथापि वाक्यार्थोपस्थित्यपेक्षया पदार्थो-
पस्थितिः श्रीघ्ना इत्यत्र तात्पर्यं । ‘ज्ञातस्येति, यद्यपि ज्ञानमित्येव
वस्तुसत् तथापि महावाक्यार्थानुभवकाले अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्यातीत-
त्वात् स्मृतिपर्यन्तमुक्तं, एवञ्च सिद्धान्तविरोधं परिहरति, ‘यत्र त्विति,
अतएवोत्सर्गोऽन्यथा नियम एव स्यादिति भावः । ननु सकलवाचि-
विश्वपदार्थान्वयान्न यौगिकार्थान्वय इत्यत्र आह, ‘सन्निहितेति, यथा
सर्वेण घटेन जलमाहर सर्वं ब्राह्मणं भोजयेत्यादौ प्रकरणाद्युपस्थिता-

स्यता प्रकरणादवयवार्थे संस्कारोद्बोधात्, न तु पूर-
रवोमाद्रवःप्रभृतिषु गणेषु रूढादपि विश्वेदेवपदात्तेषां
धीः। एवं सा वैश्वदेव्यामिष्टा वाजिभ्योवाजिनमि-
त्यामिष्टारूपार्थस्योत्पत्तिशिष्टविश्वेदेवदेवताकत्वं ज्ञातं,
वाजिभ्य इति चतुर्थ्यन्तपदादश्चे रूढादपि वाजमन्त्रं
तद्यस्यास्तीति व्युत्पत्त्या वाजनामकामिष्टारूपान्नयो-
गिनां विश्वेदेवानाञ्च प्रकरणात् शीघ्रमुपस्थितिः । न
च रूढ्याश्चानां, तेन वाजिनस्यापि विश्वेदेवदेव-
ताकत्वं प्रतीयते । ननु रूढेर्बलवत्त्वादपि रूढ्यर्थधी-
रेव स्यादिति चेत्, न, द्वयोरुपस्थितयोरनुपस्थित-
योर्वा रूढिर्बलीयसी । अत्र तु प्रकरणरूपहेत्वन्त-
रादुद्बुद्धसंस्कारेण योगार्थ एव ज्ञाने सम्भृतसामग्री-

नानार्थतथैकार्थोपस्थापकप्रकरणापेक्षा, अतएव विश्वेभ्योदेवेभ्य इत्या-
दित्यागोऽन्यथा विश्वदेवेभ्य इति स्यात् । न चैवं देवेभ्य इति व्यर्थं,
अग्नये कव्यवाहानायेति वचतुर्थीद्वयस्यैव देवतात्वादिति, तथापि
विश्वदेवपदस्यापि तद्रूढत्वमस्तीति तदुदाहृतं । अतएव वा अस्मर-
सादाह, 'एवमिति, 'उपस्थितयोरिति उपस्थापकप्रकरणादिमतोर-
दतोर्वैत्यर्थः । 'अत्र खिति योग एव प्रकरणसाक्षिभ्यादुभयत्र न तत्सत्त्वं

नामेवान्वयस्तथात्रापीति भावः । 'उपस्थितयोरिति उपस्थापकप्रकरणा-
दिमतोरतदतोर्वैत्यर्थः, 'योगार्थ एवेति तत्रैव प्रकरणसाक्षिभ्यादुभयत्र न

कः । ननु शाब्दानुभवे शब्दकारिता स्मृतिरूपयोगिनी
 न तु प्रकरणादिकारितापि उच्छृङ्खलज्ञानकारिता-
 यास्तस्या अन्विताभिधानानुपयोगादिति चेत्, न, प्रक-
 रणादुद्बुद्धसंस्कारस्यैव शब्दादप्युद्बोध इति प्रकर-
 णसदृशतशब्दादवयवार्थसंस्कारोद्बोधादवयवार्थस्मृतिः
 शब्दकारिता शीघ्रा वा न तु रूढ्यर्थस्मृतिः तत्र च
 संस्कारोद्बोधकाभावात् । न चैवं लोकेऽपि मण्डपादौ
 योगस्य बलवत्त्वान्न लक्षणेति वाच्यम् । प्रकरणाद्यभावे
 हि शीघ्रं रूढ्यर्थोपस्थितौ रूढिपूर्विका लक्षणा प्रकर-
 णादिसन्धे तु मण्डपादिपदेऽपि योगार्थ एव बलीया-
 निति न लक्षणा । अतएव रूढिच्युतकप्रकरणादिसन्धेन
 रूढ्यर्थास्मरणान्न लक्षणा किन्तु योग एव । तस्मा-

न बोधयत् तदभाव इत्यर्थः । 'तत्रेति संस्कारोद्बोधकप्रकरणाद्यभावा-
 दित्यर्थः । यद्यपि पदज्ञानमेवोद्बोधकं तथाप्यन्यतरस्मृतिमात्रहेतु-
 संस्कारोद्बोधकं प्रकरणाद्येव तच्चात्र प्रकृतमतस्तदभाव उक्तोऽन्यतर-
 प्रकरणजन्यस्मृतेरपरस्मृतिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । 'अतएवेति,

---

तत्त्वत्वं न वा तदभाव इति रूढिर्बलवत्त्वमित्यर्थः । 'तत्रेति संस्कारोद्बोधक-
 प्रकरणाद्यभावादित्यर्थः । यद्यपि पदज्ञानमेव तदुद्बोधकं अतएव प्रकरणा-
 दिकं विनापि पदात् पदार्थस्मृतिरनुभवसिद्धा, तथापि तत्प्रकरणाद्यस्यैव
 प्रतिबन्धकत्वमिति पराभिसन्धिः । 'अतएवेति, एवं तत्र रूढिच्युतकं

प्रकरणाद्यभावे रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वाद्रूढिपूर्विका
 रूढ्यर्थसम्बन्धिनि लक्षणा प्रकरणादिसद्भावे तु रूढ्य-
 र्थस्य न स्मृतिरिति योग एवेति तत्त्वम् । न चैवं प्रोक्ता-
 तृष्णामित्यत्रोद्गीयाख्यसामभागयोगिनां चयाणां प्रक-
 तत्वाद्योगस्यैव बलवत्त्वं स्यात् न तु रूढिपूर्विकानुवाके
 लक्षणेति वाच्यम् । तत्र हि रूढौ योगे च प्रकरणस्य
 तुल्यत्वाद्रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वेन बलवत्त्वाद्रूढिपूर्विका
 लक्ष्यस्यैव । अत्र वदन्ति । भवतु रूढ्यर्थस्य शीघ्र-
 मुपस्थितिस्तथापि तस्यायोग्यत्वादनन्वयेन शक्त्योपस्था-
 पितावयवार्थस्यैव योग्यतादिमत्त्वादन्यवयोर्भवेत्

न च तथापि लक्षणेनैव, तथा षति रूढिच्युतकस्य गुणत्वापत्तेः
 न हि महीमहेन्द्र इत्यत्र षड्भावे रूढिच्युतौ दोषः, किन्तु
 तुल्यलक्षणाया मुत्पत्तं । यदि परमेश्वरार्थकोयोगोभवेत्तदा योगार्थस्य

दूषणमपि नेति भावः । 'प्रकरणादिसद्भाव इति योगार्थसंस्कारोद्गोषक-
 प्रकरणादिसत्त्वे तेनैव प्रतिबन्ध्यान्न रूढ्यर्थस्मृतिरित्यर्थः । 'न चैवमिति, प्रो-
 क्तातृष्णां प्रथममध्यख्यमस इत्यत्रोद्गीयाख्यसामभागयोगिनामुद्गाह-प्रसोह-
 प्रतिहर्षणां चयाणां प्रकृत्योद्गावनयोगित्वेन योगार्थानामेव सताक्षमसरूप-
 मध्यान्वयः स्यात् तेषां प्रकृतत्वेन योगस्य बलवत्त्वात् न त्वेकस्मिन्नेवोद्गातरि
 रूढ्यर्थे षड्त्वान्वयानुपपत्त्या एकानुवाकगायकत्वेनोक्तत्रिषु लक्षणा
 स्यादित्यर्थः, 'अनुभावक इति क्वचित् पाठः तदापि प्रसोत्रादावित्यर्थः ।
 'अत्र वदन्तीति, नैयायिका इति शेषः, 'लक्षणाकार्यस्येति मुख्यार्था-

प्रतिबन्धकस्य रूढ्यर्थान्वयबोधस्याभावात् साक्षरि-
कार्यस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात् । नन्वेवं महदुप-
भोजयेत्यवयवार्थपरत्वेऽवयवार्थानां प्रथममेकम-
न्विताभिधानं तदनन्तरं तस्य वाक्यार्थेऽपरमन्विताभि-
धानमिति तात्पर्ये गौरवं रूढिपूर्वकलक्षणायान्तु एक-
चान्विताभिधाने तात्पर्यमिति साधवमिति चेत् ।
न । सामग्रीसत्त्वेनावयवार्थान्वयबोधस्यागौरवेणाप-
हस्तयितुमशक्यत्वात् । लक्षणीये तात्पर्यग्राहकस्या-
भावात् भावे वा न्यायाभिधानस्य व्यर्थत्वात् । ननु
रूढ्यर्थस्य प्रथमं स्मृतत्वात्तस्य च लक्षणाया परम्परया-
पि प्रयोजकत्वसम्भवे तच्चागायोगादरं लक्षितस्यान्व-
यबोध इति चेत्, तर्हि, प्रथमं रूढ्यर्थस्मरणसमकालं

विलम्बितोपस्थित्या च दोषो भवतीति भावः । नन्वयोग्यताज्ञानं
रूढ्यार्थान्वयबोधप्रतिबन्धकं योगार्थधियोगाग्रकञ्च तथाच कथं यो-
गार्थान्वयधीस्तथाच रूढिपूर्विका लक्षणेव युक्तेत्यत आह, 'साक्षरि-
केति, तथा रूढ्यर्थोपस्थितेरपि नाग्रात् पुनरुपस्थित्यन्तरकल्पने

न्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानाद्यपेक्षया विलम्बादित्यर्थः । ननु लक्षणीये तात्पर्य-
ग्राह्यादवयवार्थे च तदभावात् सामग्रीवैकल्यमित्यत आह, 'लक्षणीय इति,
'भावे वेति, न तर्हि न्यायलभ्या लक्षणा किन्तु तात्पर्यानुपपत्तैव तत्र
चेष्टापत्तिरित्यर्थः । ननु रूढ्यर्थस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका सामान्यतस्तथात्वे

वा स्मृतस्य मण्डाद्यवयवार्थस्य बाधकं विनान्वयरक्षार्थं तच्चागोऽपि नोचितः तच्चागहेतोः रूढ्यर्थान्वय-
बोधस्याभावात् । अथ रूढ्यर्थस्योपस्थितिरेव योगा-
र्थान्वयबोधप्रतिबन्धिका न तु रूढ्यर्थान्वयबोधे गौर-
वात् यच्च च प्रकारणादिना योगार्थान्वयबोधस्तच्च
रूढ्यर्थस्य स्मृतिरेव नास्ति संस्कारोद्बोधाभावात्
किन्तु प्रकरण-शब्दाभ्यामवयवार्थस्य संस्कारोद्बोध-
नादवयवार्थस्यैव स्मृतिरिति चेत्, न, अवयवार्थस्य
स्मृतावन्वयबोधे वा रूढ्यर्थस्य स्मृतेः प्रतिबन्धकत्वे
मानाभावात् मण्डपपदस्य गृहपरत्वे रूढ्यर्थस्यान्वय-
बोधो योग्यत्वात् स्मृतस्याप्यवयवार्थस्य नान्वयबोधः

योगार्थधीरेव ग्रीष्मा अन्वयानुपपत्तिपुरःसरलक्ष्योपस्थितेर्विलम्बित-
त्वादिति भावः । 'प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति साक्षादविरोधि-
नोज्ञानस्य जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तथाच
रूढ्यर्थान्वयबोधोयोगार्थं आकाङ्क्षविघटनद्वारा प्रतिबन्धको भवति
जनितान्वयबोधस्य निराकाङ्क्षत्वात् न तु तदुपस्थितिमात्रमित्यर्थः ।
ननु परपदेन महास्वनाकाङ्क्षिता रूढ्यर्थेनैव कुतो न योगार्थान्वयो-

---

जाघवादित्याह, 'अथेति, 'प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति, साक्षादविरो-
धिने जनकज्ञानविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तदान्वयबोधे च जनितान्वय-
बोधत्वेन निराकाङ्क्षतया तथात्वमिति भावः । अनुमितौ च सिद्धे प्रति-

कृतकारणयोग्यताविरहान्न तु रूक्षार्थस्मृत्या प्रति-
बन्धात् । इह तु रूक्षार्थस्यायोग्यत्वान्नावयवबोधः अव-
यवार्थस्य योग्यतादिसामग्रीसत्त्वाद्दन्वयबोधो भवत्येव ।
यदि च रूक्षार्थस्मृत्या प्रतिबन्धान्नावयवार्थस्मृतिरन्व-
यबोधो वा तदा त्वन्मते सम्बन्धमानयेत्यत्र तद्गुण-
संविज्ञाने बहुव्रीह्यावयवार्थान्वयबोधो न भवेत् किन्तु
रूक्षार्थान्यपदार्थस्यैव । तस्माद्रूढेर्योगापहारिता रू-
ढि-योगयोर्विरोधे मण्डपादौ न तु सम्बन्धादौ ।
अपहारोऽप्ययमेव यद्योग्यतया रूक्षार्थस्यान्वयबोधो
भवति नावयवार्थस्यायोग्यत्वात्, न तु योग्यतादिम-
तोऽप्यवयवार्थस्यान्वयबोधो भवति अनन्वितरूक्षार्थ-
स्मृत्या प्रतिबन्धात् । तस्मान्न न्यायसभ्या रूढिपूर्विका
लक्षणा किन्तु यत्र रूक्षार्थसम्बन्धिनि तात्पर्यं माना-

यदि न रूक्षार्थोपस्थितिमात्रं प्रतिबन्धकमत आह, 'मण्डपेति,
'किन्तु यचेति, 'प्रोद्गाढ्यामित्यत्रापि रूक्षार्थसम्बन्धिनि तात्पर्य-
यहात् लक्षणा अन्यथा तथापि योगार्थ एव बलवान् स्यादिति

बन्धकत्वं । रूढेर्योगापहारितेति प्रवादं सङ्गमयज्ञाह, 'तस्मादिति, प्रका-
रान्तरेण रूढिपूर्विकां लक्षणासुपपादसङ्गुपसंहरति, 'तस्मादिति, रूक्षार्थ-
ऽहसम्बन्धिप्रबन्धानस्य पूर्वोऽहोतसम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकमित्यवधेवं ।
'प्रोद्गाढ्यामित्यत्रापि रूक्षार्थसम्बन्धिनि तात्पर्यग्रहादेव अक्षयेति बोधः ।

न्तरादवधार्यते तच्च रूढिपूर्विका लक्षणा रूढ्यर्थसम्बन्धिविशेषज्ञापनायं विशेषे तात्पर्यग्रहस्यावश्यकत्वात् । यच्च तु प्रकरणाद्यभावाच्च योगबलवत्त्वं तच्च रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वात्तेनैवेतरपदार्थान्वय इति रूढेर्योगापहारः । उपपदधातुप्रत्ययार्थानां स्मृतिस्ततस्तेषां योग्यतादिज्ञानं ततोऽवयवार्थान्वयबोध इति यौगिकार्थस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात् यथा “वर्षासु रथकार आदधीतेत्यथ रथकारशब्दाद् रूढ्या जातिविशेषवत्प्रतीतेः शीघ्रत्वात्तस्यैवाधानं प्रतीयते तदर्थं तदनुकूलविद्याप्रयुक्तिरपि तस्यास्त्रियते न तु रथकारशब्दस्य योगोपस्थितरथकरणयोग्यान्यतो लब्धविद्यैवैवर्णिकपरत्वं, विद्याप्रयुक्तिकल्पनातो रथकारशब्दे योगसङ्कोचमात्रस्य लघुत्वादिति युक्तं, शब्दार्थानु-

---

भावः । ‘जातिविशेषेति “वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्यौ तौ सुतौ स्यतौ । वैश्यान्तु करणः शूद्रां” इत्यादि जातिविशेषवाक्यतः “माहिष्येण करणान्तु रथकारः प्रजायते” इति जातिविशेषवाक्यतश्च शक्तिनिश्चयान्तत्तत्पदं हृढमित्यर्थः, ‘न त्विति, तथासति “कृतेनाप्यन्यजन्मन इत्यादिश्रुतावप्यन्यजन्मपदं विद्याप्रयुक्तिकल्पना-

---

‘न त्विति, अन्यथा “कृतेनाप्यन्यजन्मन इति श्रुतेरन्यजन्मपदं विद्याप्रयुक्ति-
मयेन लक्षणादिनाम्बरम्भवेदिति भावः । आद्वादौ तु श्रुतादीनां न विद्या-

रोधेन हि कल्पना न तु कल्पनाभयेन शब्दार्थत्यागः
प्रमाणशब्दमूलकत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।
अतएव च क्रतुविशेषे “हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे

भयेन लक्षणादिनाप्यन्यपरं भवेदिति भावः । ‘फलमुखेति विद्या-
प्रयुक्तिकल्पनाया हि रथकारस्य जातिविशेषवत् एवाधानप्राप्तिः फलं
तथाच तत्फलमाश्रित्य यद्गौरवज्ञानं तत्तामेव न व्याहृत्युपजी-
व्यविरोधादित्यर्थः, ‘हिरण्मयाविति, ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ तं श्रुतेन
द्वौच्यतीति श्रुतं गावोदक्षिणात्वेन श्रुताः, तच्च श्रोडघर्त्विजः किं
समुदायेन सम्यदानमेकदेशस्य वैकदेशेन वा इति संग्रहे “परि-
षदि दत्तमदत्तमिति सूत्रेण समुदायदानं निषिद्धं, दानं हि यमु-
द्दिश्य त्यागस्तस्य स्त्रीकारेण निर्बन्धति, न हि चैत्रमुद्दिश्य त्यक्ते मैत्र-
स्त्रीकारेण दाननिर्बन्धः, स्त्रीकारस्य ज्ञानविशेषः । न च समुदायमु-
द्दिश्य त्यक्तेऽपि समुदायस्य स्त्रीकारः सम्भवति, ज्ञानस्य प्रत्येकनि-
ष्ठत्वेन समुदायवृत्त्यभावात् तथाच एकदेशस्य सम्यदानता वाच्या सा
च “समं स्यादश्रुतत्वादितिन्यायेन समांशकल्पनया वाच्या समांशता
चासम्भाविनी श्रोडघसु षट्कृत्वा भागपरिकल्पनया गोचतुष्टयस्योद्-
वृत्तत्वात्, तथाच “सर्वेषामर्द्धिनोमुख्या द्वितीयास्तु तदर्द्धिनः ।
द्वितीयिनस्तृतीयास्तु चतुर्थास्त्वेकपादिनः” ॥ इह षोडशर्त्विजां

प्रयुक्तिकल्पनं “अमन्त्रस्य तु श्रुद्रस्येतिविशेषश्रुतेरिति ध्येयं । ‘फलमुखेति,
विद्याप्रयुक्तिकल्पनाया रथकारस्याधानप्राप्तिः फलं, तथाच तत्फलमाश्रित्य
यद्गौरवज्ञानं तत्तज्ज्ञानमेव न व्याहृतं उपजीव्यविरोधादित्यर्थः । न च
निषेधविरोधः, न हिंस्यादित्वादिवत्तस्य विशेषपरत्वात् । ‘अतएवेति,

चत्वारो मुख्यास्तेषामर्द्धभागप्राप्तौ भागानुरोधादेकदेशवाचकार्द्धपदे-
नाष्टचत्वारिंशद्गोरूपस्थापनादपरचतुर्णां चतुर्विंशतिरपरचतुर्णां षोडश
अपरचतुर्णां द्वादशेति कृत्वा भागकल्पना एवं सत्यध्वर्योयर्जुर्वदि-
कुण्डमुख्यस्य प्राकाशस्त्वविधिना तदीयभागद्वादशगोषु न गोशतं
दक्षिणा, तथाहि कात्यायनसूत्रं “द्वादश द्वादशान्येभ्यः षट् षट्
द्वितीयेभ्यस्तस्यतस्यतस्यतृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः” इत्यादि-
क्रमेण षोडशानां भागाः कृप्रास्तद्विहतावभिषेचनीये प्रकृतिधर्म-
पाहकतया तद्देव दक्षिणाप्राप्तौ हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे दक्षिणां
ददातीत्यध्वर्यो प्राकाशस्त्वविधौ ब्राह्मणेभ्योदधि दीयतां तत्र
कौण्डिन्यायेतिवत् सामान्य-विशेषन्यायेन सामान्यदक्षिणायां तस्य
भागबाध इत्यर्थः । ननु स्वत्वलक्षणः सम्बन्धोविधीयत इत्यसङ्गतं

ऋतुविशेषे ज्योतिष्टोमविकृतिभूते अभिषेचनीये प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तं
श्रुतेन दीक्षयतीति श्रुतं गावो दक्षिणात्वेन श्रुताः, तत्र षोडशत्वैजः
किं समुदायेन सम्प्रदानमेकदेशेन वेति संशये परिषदि दत्तमदत्तमिति
समुदायदानं निषिद्धं, दानं हि यमुद्दिश्य स्वत्वत्यागस्तत्स्वीकारेण निर्व-
हति, न हि चैत्रमुद्दिश्य त्वक्ते मैत्रस्वीकारेण दाननिर्वहः, स्वीकारश्च
ज्ञानविशेषः । न च समुदायमुद्दिश्य त्वक्ते समुदायस्य स्वीकारः सम्भवति,
ज्ञानस्य प्रत्येकनिष्ठत्वेन समुदाये कृत्यभावात् तथाचैकदेशस्य सम्प्रदानता
वाच्या सा च “समं स्यादश्रुतत्वादिति समांशकल्पनया प्रसक्ता, समांशता
थासम्भाविनी । षोडशसु षट् कृत्वा भागकल्पनया गोचतुष्टयस्योद्भूतत्वात्
“सर्वेषामर्द्धिगो मुख्याः द्वितीयास्तु तदर्द्धिगः । तृतीयानस्तृतीयास्तु चतु-
र्थास्त्वेकपादिनः” ॥ इत्यादि मुख्यानामध्वर्युंप्रभृतीनां चतुर्णामर्द्धभागानुरोधा-
दष्टचत्वारिंशद्गोषु सान्ये तथा द्वितीयाणां प्रस्तोत्रादीनां चतुर्णां तदर्द्धे सान्ये

दक्षिणां ददातीति श्रूयते, तथाध्वर्युशब्दाद्दक्षिणां च-
त्विग्विशेषस्य शीघ्रमुपस्थितेः तस्यैव प्राकाशस्य स्वत्वस-
हसम्बन्धो विधीयते ददातीत्यनुवादः । तेन क्रतुद-
क्षिणायामध्वर्युभागमात्रबाधः अन्येषामृत्विजां प्रा-
काशस्वत्वाभावात् क्रतुदक्षिणायामन्वयः । यदि चा-

ददातीतिश्रुतेर्दानस्यैव विधेयत्वादित्यत आह, 'ददातीति सामा-
न्यतोयज्ञाङ्गवस्त्वामृत्विग्भ्योदानस्य विधानादित्यर्थः, 'यदि चेति,
यस्यै कस्यैचित् ऋत्विजे प्राकाशदाने तस्य तद्भागबाधापत्तेः तथा-

तथा द्वितीयानां नेत्रादीनां चतुर्णां दक्षिणाङ्गस्य द्वितीयांशे साम्ये तथा चतु-
र्थानामुन्नेत्रादीनां चतुर्णां दक्षिणाङ्गस्य चतुर्थांशे साम्ये तद्विहतावभिषेचनीये
प्रकृतिधर्मग्राहकतया तद्देव दक्षिणाप्राप्तौ "हिरण्यमयौ प्रकाशावध्वर्यवे
दक्षिणां ददातीत्यादिना अध्वर्योः प्राकाशयोश्च नैरन्तर्य्योपस्थितयोः स-
म्बन्धयोग्ययोरन्वयाकाङ्क्षितोः स-स्वामिभावेनान्वयो विधीयते । तथाच
प्राकाशावध्वर्योः स्वीकार्यावित्यर्थः पर्य्यवस्यति । न च तस्यै तावद्दत्तौ स्वीकर्तुं
प्रभवति, इत्यर्थत एव तस्यै तयोर्दानेऽप्यवगते पश्चादर्थापत्तिप्रतीतार्थसमर्प-
णाय ददातिरथमर्थवादविधया प्रवर्षत इत्यनुवाद इत्युच्यते, एवमाध्वर्योः
प्राकाशस्वत्वविधौ ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तन्नं कौश्लिन्यायेतिवत् सामान्य-
विशेषन्यायेन सामान्यदक्षिणायामध्वर्युभागमात्रबाध इत्यखण्डनकार्यः ।

केचित्तु सामान्यतो यज्ञवस्त्वानां ऋत्विग्भ्यो दानस्य विधानात् अत्र दानं
न विधेयं किन्तु स्वत्वजक्षणः सम्बन्ध एवेति ददातीत्यर्थानुवाद इत्याहुः ।

एवमाभिषेचनीये अध्वर्युभागान्यूनैव दक्षिणा तद्भागो मुखैरेव वा
पिभिर्याज्ञ इति विद्वद्भिर्विधेचनीयं । 'यदि चेति, यदि च परिचरि न दानं

ध्वरं युनक्तौतियोगोपस्थित ऋत्विङ्मात्रे प्राकाशसम्बन्धविधिः स्यात्तदा सर्वेषामेव ऋत्विजां क्रतुदक्षिणाबाधो नाध्वर्युभागमात्रस्य । नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामशब्दात् स्वर्गकामत्वेन स्त्री-शूद्रयोरेष्युपस्थितेरधिकारो बोध्येत शब्दार्थानुरोधाद्विद्याप्रयुक्तिरपि तयोराश्लिष्येतेति चेत् । न । स्त्री-शूद्रयोर्विद्यानिषेधात् स्वर्गकामपदस्य स्त्री-शूद्रेतरपरत्वं तेन

वाच्यारविरोधोऽन्यथा इष्टापत्तिरिति भावः । 'स्त्री-शूद्रयोरिति, न च विद्यापदमेव यज्ञाङ्गभूतविद्यातिरिक्तविद्यापरं कल्प्यतां, यदा स्त्री-शूद्रपदं स्वर्गकामेतरस्त्री-शूद्रपरं रचकारादिविद्याप्रयुक्तिकल्पनानुरोधेन स्त्री-शूद्रपदसङ्गोपस्थावश्यकत्वादिति वाच्यं । प्रसङ्गं हि प्रतिषिध्यते, न च स्त्री-शूद्रयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतोविधिं विना अन्यत् प्रसङ्गकमस्ति, विद्यायास्तदध्यापनस्योपनयनाभावेन निषेधान्तदध्ययनाप्रसङ्गेस्तथाच स्वर्गकामत्वेन सामान्यतः प्रसङ्गेन स्त्री-

बन्धौ कस्मैचित् ऋत्विजे प्राकाशदाने तद्भागबाधापत्तेस्तथापि भागकल्पनापत्तेर्वेति भावः । 'स्त्री-शूद्रयोरिति, न च विद्यापदमेव यज्ञाङ्गभूतविद्यातिरिक्तविद्यापरं कल्प्यतां, स्त्री-शूद्रपदं वा स्वर्गकामेतरस्त्री-शूद्रपरं, रचकारादिविद्याप्रयुक्तिकल्पनानुरोधेन स्त्री-शूद्रपदसङ्गोपस्थावश्यकत्वादिति वाच्यं । प्रसङ्गं हि प्रतिषिध्यते, न च स्त्री-शूद्रयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतोविधिं विना अन्यत् प्रसङ्गकमस्ति, विद्यायाः तदध्यापनस्योपनयनाभावेन निषेधात्तदध्ययनाप्रसङ्गेः तथाच स्वर्गकामत्वेन सामान्यतः प्रसङ्गे स्त्री-शूद्रयो-

स्वर्गकामपदार्थे सङ्कोचमात्रं न बाधः सङ्कोचे च न शब्दार्थहानं स्वर्गकामधैवर्णिकस्याधिकारबोधनात् रथकारशब्दे च पदार्थमात्रस्यैव बाधः स्यात् । यद्यपि सङ्कोचोऽप्येकदेशबाध एवेति सोऽपि न युक्तः तदंशे शब्दार्थहानप्रसङ्गात्, तथापि सामान्यबाधादेकदेशबाध एव लघुरिति । लक्षणा च पदवृत्तिवृत्तित्वात् शक्तिवत् । ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र नैकपदे लक्षणा तौरस्यानदीत्वाद्गभीरत्वाच्च मुख्य-लक्ष्ययो-

---

शूद्रयोस्तन्निषेधो न वैपरीत्यं कल्पयत्युपजीव्यविरोधादिति भावः । 'पदवृत्तिः' शक्तवच्छेदकावच्छिन्नवर्णवृत्तिः, गभीरपदलक्षणायां तेन तौरस्य लक्ष्यत्वे नदीपदं प्रकृतमेव, तथाच तयोरन्वये दोषमाह, 'तौरस्येति, एवमप्येऽपि । 'वाक्यार्थेति वाक्यार्थोगभीरनदी-तत्त्व-

---

स्तन्निषेधो न वैपरीत्यं कल्पयतीत्युपजीव्यविरोधादिति वदन्ति । तच्चिन्तं, रागादिप्राप्तनिषेधेनापि चरितार्थत्वादिति । 'तथापीति, यद्यप्येकत्रोभय-प्रसक्तौ लाघवमिदं विनिगमकं स्यादत्र च विषयभेदस्तथाचैकदेशबाधोऽप्यु-क्तयुक्तेरसङ्गतस्तथापि विद्यानिषेधादेवैकदेशबाध इत्यत्रैव तात्पर्यं । न च विद्यानिषेधेऽपि आह्वयदमन्त्र एव यागस्तयोरस्त्विति वाच्यं । अमन्त्रआह्व-भिप्रायकशब्दवदमन्त्रयागाभिप्रायकशब्दाभावादिति भावः । 'पदवृत्तिः' शक्ततावच्छेदकावच्छिन्नवर्णवृत्तिरित्यर्थः, तेन वाक्यवृत्तित्वेऽपि पदवृत्ति-त्वान्न सिद्धसाधनं । पदस्यैव वृत्तिरित्यर्थ इत्यन्ये । गभीरपदलक्षणायां तेन तौरस्य लक्ष्यत्वे नदीपदं प्रकृतमेव तथाच तयोरन्योन्यान्वये दोषमाह,

रन्वयापत्तेः । नापि पदद्वये प्रत्येकशक्त्या सम्बन्धिनो गभीरनदीतीरस्याप्राप्तिप्रसङ्गात् । तस्माद्गभीर-नद्यो-रन्वयबोधानन्तरं वाक्येन स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं लक्ष्यते । वाक्यार्थगभीरनदीसम्बन्धिनस्तीरत्वेन प्रती-तेः । न च वाक्ये शक्त्यभावात्तत्सम्बन्धं विना न लक्ष्येति वाच्यम् । स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव हि लक्ष्यस्मृतौ

म्बन्धिन इत्यर्थः, 'स्वज्ञाप्येति स्वज्ञापकतावच्छेदकसम्बन्धविषयसम्बन्ध-इत्यर्थः, अन्यथा यथाश्रुते अपभ्रंशगङ्गापदेन समभिव्याहृतघोष-पदादौ स्वज्ञाप्यसम्बन्धेन तीरज्ञापकापभ्रंशस्य लाक्षणिकत्वे साधु-त्वस्यापि वञ्चलेपतया यज्ञप्रयोगापत्तेः, विवक्षिते तु ज्ञापकतावच्छे-दकसम्बन्धः शक्तिस्तत्र नास्ति किन्तु तदारोपादुपस्थापकत्वमिति नातिप्रसङ्गः, प्रकृते च गभीरपदसमभिव्याहृतनदीशक्तत्वमेव विशि-ष्टबोधकतावच्छेदकं नदीपदस्य तद्विषयस्य गभीरपदोपस्थापितार्था-

'तीरस्येति । नदीपदलक्षणायां दोषमाह, 'अगभीरत्वाच्चेति 'वाक्यार्थेति वा-क्यार्थो गभीरनदी तत्सम्बन्धिन इत्यर्थः, 'स्वज्ञाप्येति । नन्वेवमपभ्रंशेऽपि लक्षणा स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तथा सति वृत्तिमत्त्वेन तस्यापि साधुत्वापत्तौ यज्ञप्रयोगापत्तेः वृत्तेरेव पदसाधुत्वात्मकत्वादिति चेत्, न, सिद्धान्तस्यापि दोषस्य बोध्यत्वात् । न चोक्तदोषमिवा सिद्धान्तेऽपि स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव तथा वाच्यः तथाच दोषतौल्यं अतएव स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं लक्ष्य-तीति वक्ष्यतीति वाच्यं । स्वशक्तिज्ञाप्यत्वस्य तदर्थत्वात् । न च गौरवं, उक्तदोषापत्त्या प्रामाणिकत्वादिति ।

केचित्तु स्वशक्त्यसम्बन्ध एव तदर्थः, नद्या इव गभीरनद्या अपि शक्त्य-

तन्त्रं । न तु सम्बन्धविशेषः शक्तिर्गौरवात् प्राप्यश्च स्वशक्यवद्वाक्यार्थोऽपि । घोष-नद्योरन्वयबोधाद्गभीर-नद्योरन्वयबोध एव नेति चेत्, न, प्रथमोपस्थितत्वेन गभीर-नद्योरन्वयबोधस्य शीघ्रत्वात् । घोषे तदनुप-पत्तिज्ञानाधीनतया तीरस्मृतिविलम्बेन नदी-घोषयो-रन्वयबोधे विलम्बात् । न चैवं वाक्यभेदः, कर्मव्या-न्विताभिधानान्तरानुकूलत्वेन वाक्यैकवाक्यतावच्छेदे-

सन्निभतौ नदीति न काप्यनुपपत्तिः । अतएव 'न तु सम्बन्धविशेषः शक्तिरित्यधिमपन्थोऽपि सङ्गच्छते, अन्यथा प्राक् सम्बन्धस्याप्रवेशे कस्य विशेषः शक्तिर्धेन गौरवं निर्वहेदिति भावः । 'प्रथमोपस्थित-त्वेनेत्यापाततः, वस्तुतस्तु नदी-घोषयोरन्वयबोधे विशिष्टनदीसम्बन्धितोराप्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव दूषणं अन्यथा घोषो नद्यां गभीरा-यामित्यत्र का गतिरित्यवधेयं । 'वाक्यैकवाक्यतावदिति वाक्यैकवाक्य-तायामवान्तरवाक्यार्थो महावाक्यार्थे विशेषणतया भासते इह तु

त्वात्, तात्पर्यवशेन चान्वयनिश्चयात् अन्यथा तीरान्तरान्वयोऽपि स्यात्, तात्पर्यग्राहकश्च गभीरपदमित्वाहुः ।

तदर्थत्वमेवाशङ्क्य व्यापातत उक्तमेव गौरवमाह, 'न त्विति न तु शक्तिगर्भसम्बन्धविशेष इत्यर्थः, यथाश्रुतस्यालक्षकत्वात् । 'प्रथमोपस्थितत्वेने-त्यापाततः, वस्तुतो गभीर-नद्योरन्वयबोधाभावे विशिष्टनदीसम्बन्धितोरा-प्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव दूषणमन्यथा घोषो नद्यां गभीरायामित्यत्र का गतिरित्यवधेयं । 'वाक्यैकवाक्यतावदिति, तत्रावान्तरवाक्यार्थो विशेषणतया

कवाक्यत्वादिति । अथ नव्याः । वाक्यस्य ज्ञाप्याभावेन
ज्ञाप्यसम्बन्धाभावात् लक्षणा । अथान्वयबोधकं वाक्यं
पदानि हि सम्भूयार्थान्वयं बोधयन्ति न प्रत्येकमाच-
मिति चेत् । न । पदं हि स्वार्थान्वयं बोधयति न तु
समूहः समूहे स्वार्थाभावात् । न च पदेषु व्यासज्यहृ-
त्तिर्बोधकता, न वेतरपदावच्छिन्न इतरपदे गौरवात् ।
किञ्च गभीरायां नद्यामित्यथ विभक्तिं विना अन्व-
यबोधाभावादिभक्त्यन्तर्भावेन वाक्यत्वं, तथाच लक्ष्ये
विभक्त्यर्थान्वयो न स्यात् लक्ष्यकार्यस्य लक्ष्येऽनन्वय-

न तथेत्यभिप्रायः, साम्यन्तु महावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमापेक्षेत्यर्थः,
समुद्दिताणि पदानि वाक्यमतस्तत्र लक्षणा तस्य ज्ञाप्यसत्त्वात् समुदा-
योवाक्यमेव न तस्याशब्दात्मकत्वादित्यस्तरसं 'नया इत्यनेन सूचयन्नेव
सिद्धान्तयति, 'अचेति । ननु समुदायोऽस्त्वन्वयकः समुद्दिताना-
मर्थाऽस्त्वेवेत्यत आह, 'न च पदेऽस्त्विति, 'गौरवादिति, पदत्वेनैवानु-
भावकत्वादिति भावः । ननु बोधकता यदि स्वरूपयोग्यता तदेदं
यदा तु फलोपधानं तदा इतरपदावच्छिन्ने एवमुक्तमित्युक्तिसम्भव-
मात्रास्तरसादाह, 'किञ्चेति, फलोपधानस्य विभक्तिसाध्यत्वादिति
भावः । 'लक्षकार्यस्य' लक्षकपदशक्यस्य, 'लक्ष्य इति प्रकृताभिप्रायं,

भासते इह तु नेति तद्वदित्युक्तं, साम्यन्तु महावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमापे-
क्षेति ध्येयं । ननु फलोपधानरूपबोधकत्वमितरपदावच्छिन्न एवेत्यत्रचेराह,
'किञ्चेति, 'लक्षकार्यस्य' लक्षकपदशक्यस्य । ननु अमेदान्वये विभक्तिरपि

नियमात् । नापि गभीरायां नदीतिविभक्तिशून्ये लक्षणा अन्वयस्य तदज्ञाप्यत्वाद्द्विविभक्तिश्च प्रकृतिनदीगतं स्वार्थमभिदध्यान्न गभीरनदीगतं तस्या अप्रकृतित्वात् । वस्तुतः पदलक्षणाद्यैवोपपत्तौ न वाक्यलक्षणा, तथा हि गभीर-नद्योरन्वयबोधोत्तरं नदीपदं गभीरपदं वा स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तौरं लक्षयति न वाक्यम् । न च विनिगमकाभावात् पदयोर्लक्षणादयं व.क्ये चैकैव लक्षणेति युक्तं, पदे कृतत्वाद्वाक्यापेक्षया लघुत्वाच्च पदएव लक्षणा अन्यथा विनिगमकाभा-

---

वस्तुतोलक्ष्योपस्थितौ वृत्तिद्वयविरोधेन शक्यानुपस्थित्या शक्यानन्वयनियमादित्येव विवक्षितं । ननु अभेदान्धये विभक्तिरपि न बोधिकेत्यरुचेर्दोषान्तरमाह, 'विभक्तिश्चेति । नन्वेवं नीलं घटमानयेत्यत्रापि विशिष्टकर्माता न प्रतीयेतेत्यरुचेर्मूलसिद्धान्तमाह, 'वस्तुत इति । ननु ज्ञापकत्वं लक्षणामूलं तच्चेदाक्य-पदसाधारणं तर्ह्युभयत्रापि साम्बादित्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, 'पदे कृतत्वादिति, वृत्तेरिति शेषः,

---

न बोधिकेत्यरुचेराह, 'विभक्तिश्चेति, 'प्रकृतिनदीगतमिति प्रकृत्यर्थनदीगतमित्यर्थः, 'अप्रकृतित्वात्' अप्रकृत्यर्थत्वादित्यर्थः । नन्वेवं नीलं घटमानयेत्यत्रापि विशिष्टकर्माताप्रतीतिर्न स्यात् इति नञ्मते अतु-च्छान् सिद्धान्तसारमाह, 'वस्तुत इति, 'स्वज्ञाप्येति । ननु नीलं द्विरेष-मानयेत्यादौ साक्षात्पदद्वये तद्विपरिविशिष्टसम्बन्धिलक्ष्यत्वे स्वज्ञाप्याप्रसिद्धिः साक्षात्पदस्यानुभावकत्वात् । न च स्वज्ञाप्यज्ञाप्यत्वं विवक्षितमिति

वाङ्मन्त्रादयं पदे एका वाक्ये चापरा लक्षणेति गौरवं
 स्यात् । अन्वयबोधपूर्विका प्रत्येकं पदद्वये लक्षणेव
 वाक्ये लक्षणेति च परिभाषा पद-वाक्ययोर्भिन्नत्वात्,
 वस्तुतस्तु गभीरपदात् स्वार्थपरम्परासम्बन्धेन लक्ष्योप-
 स्थितौ विलम्बान्नदीपदात् स्वार्थसाक्षात्सम्बन्धेन शीघ्रं
 तीरोपस्थितिसम्भवात्तत्रैव लक्षणा । अथ “पदं पांशु-

‘गौरवं स्यादिति, तवापीति शेषः । ननु भवतु पद-वाक्यभेदः भवतु
 षाकृत्त्वाद्वाक्यलक्षणायां गौरवं तथाप्येकलक्षणातो नामालक्षणाकल्पने
 गौरवमित्यद्वेषेण, ‘वस्तुत इति । ननु लक्षणाप्यसम्बन्धो लक्षणा
 विशिष्टार्थज्ञापकता चोभयत्र तुल्यता तथाच किं विनिगमकं । न च
 नीलायां यमुनायां घोष इत्यादौ नीलपदस्य गुणपरत्वेन लक्षणायां
 तत्र विशिष्टतीरलक्षणायां लक्षितलक्षणेति गौरवादिश्रेष्ठे लक्षणा-
 कल्पनादन्यथापि तथैवेति वाच्यं । तत्र हि साक्षणिकस्थाननुभावक-
 तया लक्षणाप्यैव न विशिष्ट इति विशेष्ये लक्षणा इह त्वभयो-
 र्ज्ञापकत्वादुभयत्रापि लक्षणा । न च गभीरपदोत्तरसप्तमीविशेषण-
 विभक्तिः शब्दसाधुत्वार्थमतो नदीपदोत्तरसप्तम्या नदीपदार्थानु-
 गतस्वार्थमात्रबोधकत्वान्तत्रैव लक्षणेति वाच्यं । एकैवोपपत्तौ हि

वाच्यम् । अस्मैरपि तत्सद्वकारेणैव क्षमिप्रयोजकत्वात्, तथाच तुल्यमिति
 चैव, न, अतएव तदनुभावकत्वमित्युक्तत्वादिति । ‘पदे षकृत्त्वादिति, लक्ष-
 णाया इति शेषः, ‘गौरवं स्यादिति, तवापीति शेषः । ननु तथाप्येक-
 लक्षणातो नामालक्षणाकल्पने गौरवमेवेत्यत आह, ‘वस्तुतस्त्विति, एतच्च

ना यूपमनक्ति सप्तमं पदं गृह्णातीत्यत्र पदस्य
ग्रहणकर्मानर्हत्वेन ग्रहणकर्माणैर्घञ्जनसाधनत्वेन नि-
रूढेषु सोमक्रयार्थानीयमानैकहायन्युपसृष्टितसप्तम-

गोभयार्थः साधुस्तथाचान्यत्र विशेषणविभक्तेरिवात्र विशेष्यविभक्तेरेव
तथात्वमस्तु प्राथम्यात् गभीरपद एव लक्षणाया तदुत्तरविभक्तेरेवा-
र्थसाधुत्वौचित्यादिति, नैवं, अनवबोधात् गभीर-नद्योरभेदेन
तीरसम्बन्धश्च साम्येऽपि गभीरत्वविशिष्टनदीसम्बन्धश्च प्रतीतौ
गभीरार्थश्च तीरे परम्परासम्बन्धभानात् तथाच तद्गुणानुरोधात्
सर्वत्र परम्पराप्रतीतेः सर्वत्र विशेष्यपदे लक्षणेति दिक् । सुखा-
र्थान्वयानुपपत्तिमाह, 'ग्रहणेति, उपलक्षणस्यैतत्, सप्तमत्वासम्भवेने-

गभीरपदस्य नौकादिपदवद्गुणमात्रवाचकत्वमभ्युपेतोक्तं । वस्तुतस्तु तस्य
गाम्भीर्यगुणविशिष्टवाचकत्वमेव गुणमात्रे नौकादिपदवदप्रयोगात्, अन्यथा
घोरोदारपदस्य पदमात्रस्यैव वा धर्मिवाचकत्वं न स्यात्, तथाचात्रापि
तीरे लार्थसाक्षात्सम्बन्ध एव, तस्मादिदंशेषविभक्तिः साधुत्वार्थमित्यभ्युप-
गमान्नदीपदलक्षणायामेव विभक्त्यर्थान्वय इति विशेष्यवाचिपद एव लक्षणा ।
न च प्राथम्याद्गभीरपद एव लक्षणास्तु तथाचान्यत्र तथात्वेऽप्यत्र विशेष्य-
विभक्तेरेव शब्दसाधुत्वं कस्यमिति वाच्यं । विशेष्यविभक्तित्वेन सामान्यत-
एव तथात्वकल्पनात् । किञ्च श्रुत्यां नद्यामित्यादावुक्तवृत्त्या विशेष्यपद एव
लक्षणाकल्पनादन्यत्रापि तथा । न च श्रुतपदस्य लक्षकिकत्वेनानुभावकत्वा-
भावेन लक्षणाप्याभावान्न लक्षणेति वाच्यं । सुतरां तर्हि विशेष्यपद एव लक्ष-
णाकल्पनं । वस्तुतस्तु तदनुभावकमेवेत्युक्तमित्यत्र तात्पर्यं । उदाहरणभेदे-
नाह्यङ्गते, 'अथेति । सुखान्वयानुपपत्तिमाह, 'पदस्येति, 'निरूढेषु' नि-

पदपांशुषु सप्तमार्थान्वितपद-पदार्थान्वयबोधके सप्तमं
 पदमिति वाक्ये लक्षणेति चेत्, न, अत्रापि हि सप्त-
 मपदयोरन्वयबोधानन्तरं सप्तमपदार्थान्वितस्वार्थबो-
 धके पदे लक्षणा न तु वाक्ये । अतएव “पुरोडाशक-
 पाखेन तुषानुपवपतीत्यत्रावघातजनितव्रीहितुषाणां
 पुरोडाशकपाखेनोपवापो विधीयते पुरोडाशप्रपख-
 प्रयोजनत्वेनोपस्थिते च कपाखे नोपवापप्रयोजनाका-
 ङ्क्षा । न ह्येकप्रयोजनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षा
 भवति । अन्यत्र विनियुक्तत्वेन शब्दादन्यत्राकाङ्क्षा-
 विरहेऽपि विनियोगाप्रतीतेरेव हि विनियुक्तविनि-

त्यपि द्रष्टव्यं । ‘अङ्गनसाधनत्वेनेति, पूर्वेषानुपपत्तिर्द्रष्टव्या, पुरोडा-
 शपाकार्थमेवावहतवौचित्युषाणां कथमुपवाप इत्याकाङ्क्षायामपि
 पुरोडाशाद्य कपाखमिति तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थलक्षणाया तत्प्रयोजनत-
 चोपस्थितं कपाखं किमप्यस्य प्रयोजनमिति नाकाङ्क्षेति उभयाका-
 ङ्क्षायाश्चान्वयधीर्न तन्वतराकाङ्क्षायां अतः षष्ठीतत्पुरुषेष भविष्यत्-
 पुरोडाशाश्रयकपाखेनेत्यर्थोऽवगम्यते, अतएव च न कपाखपदे

चित्तेषु । पूर्वोक्तरीत्यैव परिहरति, ‘अत्रापि हीति, ‘न हीति, पुरोडाशाद्य
 कपाखमिति तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थभावे तत्प्रयोजनतयोपस्थितं कपाखं न प्रयोजना-
 न्तरमाकाङ्क्षति अन्यतरमात्राकाङ्क्षायाश्च नान्वयधीरिति भावः । एवञ्च
 षष्ठीतत्पुरुषेण गामभ्याजेत्यारौ यथा नाकाङ्क्षानुपपत्तिस्तयोक्तं । उक्तदोष-

बोगविरोधः । अत-आकाङ्क्षोत्यापनार्थं पुरोडाशक-
पालवाक्यस्य पुरोडाशार्थाधिष्ठाने आश्रयस्वरूपे लक्ष्य-
येति निरस्तम् । अत्रापि हि पुरोडाशपदेन पुरो-
डाशप्रत्ययप्रयोजनकाधिष्ठानमाश्रयस्वरूपं लक्ष्यते ।
कपालपदञ्च तत्र कपालत्वविशिष्टबोधकमिति पुरो-
डाशपदे लक्षणा न पुरोडाशकपालवाक्ये ।

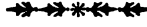
इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे शक्तिवादः ।

लक्षणा तथासति पुरोडाशपदस्य तदर्थकत्वपर्यवसाने अनुपपत्त्यप-
रीहारात् । एतेन घटजननेन दण्डेन गामभाजेति लौकिकवाक्य-
दर्शनात् तदर्थकतथोपस्थितेनाप्यपरान्वय इति निरस्तं । तत्र न्या-
यानपेक्षणात् इह तु न्यायार्थसाधिततात्पर्यकतयैव तादृशाकाङ्क्षा-
निर्वाहादित्यखण्डनकार्यः ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यालोके
शब्दाख्यतुरीयखण्डालोके शक्तिवादासौकः ।

अथादाह, 'आश्रयस्वरूपमिति अधिलानत्वादिवैव तस्य तस्य ज्ञानत्वान्नोक्त-
होव इत्यर्थः, एवञ्चात्र कर्मधारयो न प्रत्ययतुर्धौतत्प्रत्यय इत्यवघेवं ।
इति प्रकाशः ।

अथ समासवादः ।

ननु बहुव्रीहौ चित्रगुमानयेत्यत्र वाक्यार्थचित्र-
गोस्वामिनः सम्बन्धितया अन्यपदार्थस्य प्रतीतेर्वाक्य-
एवान्यपदार्थे लक्षणा । अथ चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवा-
क्यस्यं लुप्तं यत्पदं स्मृतमन्यपदार्थं बोधयति यथा दधि
पश्येत्यादौ लुप्ता द्वितीया स्मृता कर्मत्वं अन्यथा तत्र
कर्मत्वे लक्षणापत्तेः । अज्ञातविग्रहस्य बहुव्रीहौ शक्ति-
धमादन्यपदार्थधीरिति चेत्, न, स्मृतयत्पदात् सम्ब-
न्धितयोपस्थिते अन्यपदार्थे कर्मत्वेनोपस्थितिं विना
आनयनान्वयानुपपत्तेः राज्ञः पुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ-

उपोद्घातसङ्ख्या समासविचारमवतारयति, 'नन्विति, 'चित्रगोस्वा-
मिन इति, चित्रगोस्वामिनोऽन्यपदार्थस्य सम्बन्धितया प्रतीतेरिति योजना,
'अन्यपदार्थस्य' समस्यमानपदातिरिक्तपदार्थस्य, 'सम्बन्धितया' चित्रगोस-
म्बन्धित्वरूपेण, 'वाक्य एवेति, तथाच वाक्ये लक्षणा नास्तीति प्राक् कथमुक्त-
मिति भावः । 'लुप्तमिति प्रकृतवाक्यघटकत्वेनाश्रुतमित्यर्थः, एवमयेऽपि ।
'बोधयतीति पुरुषत्वेन बोधयतीत्यर्थः, 'बहुव्रीहाविति चित्रगुवाक्य इत्यर्थः,
'स्मृतयत्पदादिति स्मृतार्थकयत्पदादित्यर्थः, 'सम्बन्धितया' षष्ठ्यर्थसम्बन्धवि-
शेषणतया, 'उपस्थिते' अवान्तरवाक्यार्थबोधविषये, 'कर्मत्वेनोपस्थितिं
विनेति कर्मत्वसंसर्गक-धात्वर्थविशेष्यक-नामार्थप्रकारकशब्दबोधानुकूलक-
र्मेत्वोपस्थित्यभावेनेत्यर्थः, 'आनयनान्वयेति कर्मत्वसंसर्गेण विशेष्यतया

इव विशेषखत्वेनोपस्थिते क्रियान्वयाभावाच्च । विभ-
क्तिशून्ययत्पदादुपस्थिते च चित्रगुपदेन क्रियया चान्व-
यो न स्यात् अन्वयप्रकारबोधकविभक्त्यभावात् । न च
चिन्ताया गौर्यं इति विग्रहे स्मृतप्रथमान्त-य इति पदा-
दुपस्थितिः प्रथमान्तेनानयनानन्वयात् । प्रथमान्त-

अथ समासवादास्योक्तः ।

‘राज इति पूर्वमन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यभावाद्ग्राह्यत्वम-

‘राज इति, पूर्वमन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यभावाद्ग्राह्यत्वमचेतरा-
न्वितत्वेनेति विशेषः । यद्यप्यन्वयबोधादौ कर्मकर्ममाण्येत्वादौ च विशेषबोधि

आनयनबोधानुपपत्तेरित्यर्थः । भेदसंसर्गेण नामार्थविशेष्यक-नामार्थप्रकार-
कशाब्दबोधे तन्नामोत्तरविभक्तिजन्यभेदसंसर्गोपस्थितेऽस्त्यत्वादिति भावः ।
इदमुपपत्तत्वं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन कर्मत्वेऽपि
तदन्वयानुपपत्तेः खेत्वापि बोध्यं । ‘विशेषखत्वेनेति कर्मत्वेतरस्य बह्वर्थस्य वि-
शेषखत्वेनेत्यर्थः, ‘क्रियान्वयेति कर्मतासंसर्गेण विशेष्यतया क्रियाया बोधा-
सम्भवाच्चेत्यर्थः, पूर्वं कर्मत्वसंसर्गबोधानुकूलकर्मत्वोपस्थित्यभावाद्गिराकाङ्क्ष-
त्वमत्र कर्मत्वेतरविशेषखत्वेनोपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वमिति भावः । ननु विभ-
क्तिशून्ययत्पदमनुषङ्गनीयमतो न कर्मत्वेतरविशेषखत्वेनोपस्थितिरित्यत आह,
‘विभक्तिशून्येति, ‘चित्रगुपदेन’ चित्रगुपदाद्येन चित्रगवा, ‘अन्वयप्रकारेति
यत्पदोत्तरं स्वत्व-कर्मत्वरूपसंसर्गोपस्थापकविभक्तिविरहादित्यर्थः, नामार्थ-
योर्नामार्थ-धात्वर्थयोश्च भेदसंसर्गकान्वयबोधे नामोत्तरविभक्तिजन्यसंसर्गोप-
स्थितेऽस्त्यत्वात् चित्रपदोत्तरद्वितीयायाञ्च यत्पदानुत्तरत्वादिति भावः । ‘उप-
स्थितिः’ स्वामिनः पुत्रस्योपस्थितिः, ‘प्रथमान्तेनेति, धात्वर्थ-नामार्थयोर्भे-

विग्रहे तदभियुक्तैर्बहुव्रीहेः साधुत्वनिषेधाच्च । न च
चिषा गौर्यस्य तमानयेति तत्पदार्थस्य क्रियान्वय-
इति वाच्यम् । तद्याननुभवात् चिषगोसम्बन्धिन-
मानयेति हि वाक्यार्थधीः विग्रहे तत्पदस्याप्रयोगेण
स्मृत्यभावाच्च । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तत्पदस्मरणमपी-
ति चेत्, न, अद्याहारापत्तेः, तथापि चिषगुमानये-
त्यत्र विभक्तिस्तत्पदार्थगतं न स्वार्थमुपनयेत् किन्तु

चेतराम्बित्वेनेति विशेषः । 'तद्याननुभवात्' वाक्यार्थद्वयान्वया-
ननुभवात्, 'अद्याहारापत्तेः', तथाच तदपेक्षया लक्षणाया एव कल्प-

क्रियान्वयस्तथापि पूर्व्वदोष एव तात्पर्यं, 'प्रथमान्तेति । यद्यपि पुत्रेण सह-
मतः पिता सपुत्रक इत्यादौ प्रथमान्तविग्रहेऽपि बहुव्रीहिरिति व्यभिचार-
स्तथापि तदतिरिक्ते नियमो बोध्यः इत्याहुः । 'तद्याननुभवदिति वाक्यार्थ-
दद्याननुभवदित्यर्थः । नन्वेतदेव कुत इत्यत आह, 'चिषेति, 'अद्याहा-
रेति, पदकल्पनापेक्षया च लक्षणाया पदार्थमात्रकल्पनस्य लघुत्वादन्वया

देवान्वये विभक्तिजन्यसंसर्गोपस्थितेस्तन्मत्वादिति भावः । ननु प्रथमाया एव
कर्म्मत्वे लक्षणेत्वत आह, 'प्रथमान्तेति । यद्यपि पुत्रेण सह वर्त्तते यः स
सपुत्रक इत्यादौ प्रथमान्तविग्रहेऽपि बहुव्रीहिवृत्तस्तथापि तदतिरिक्तस्थले
नियमो बोध्यः । 'तत्पदार्थस्येति स्मृततत्पदभेदोपस्थापितस्यार्थस्येत्यर्थः । 'तथा-
ननुभवदिति अन्वयपदार्थस्य सम्बन्ध-कर्म्मत्वोभयविशेषणतयागनुभवदि-
त्यर्थः, 'यत्तदोरिति तत्पदं विना यत्पदस्य निराकाङ्क्षादित्यर्थः,
'तत्पदस्मरणमपीति विग्रहवाक्यस्ययत्पदानुसङ्गेन तत्पदस्मरणमपीत्यर्थः ।
'अद्याहारापत्तेरिति तत्स्मरणकल्पनापत्तेरित्यर्थः, तथाचैतद्गौरवमयादेव

गो-गतमेव विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधजनकत्वव्यु-
त्पत्तेः । अत एवान्यपदार्थोपस्थापकेन समासेनोक्तार्थ-
त्वात् यत्पदाप्रयोगः । अन्यथा यत्पदप्रयोगोऽपि स्यात् ।
न च यत्पदप्रयोगः सधुत्वार्थमेव स्त्रीप्रत्ययस्येवेति
वाच्यम् । “गो-स्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यनुशासनबलात्-
तत्रैव साधु यत्पदे तूक्तार्थत्वं विना असाधुत्वादन्ये-
न निमित्तान्तरमस्ति, बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वेन विप्र-

गौचिन्त्यात्पदकल्पनापेक्षया पदार्थमात्रकल्पनस्य सधुत्वादन्यथा च-
षोऽपत्तेरिति भावः । ननु अत्र पदं कस्यं तत्रेवं व्यवस्था
इह तु तत्पदाध्याहारस्याप्यावश्यकत्वाच्चैवमित्यरुचेराह, ‘तथापीति ।

अत्रोपपत्तेरिति भावः । ननु अत्र पदं कस्यं तत्र तथास्तु प्रकृते च
तत्पदाध्याहारस्यावश्यकत्वाच्चैवमित्यरुचेराह, ‘तथापीति, ‘उक्तार्थत्वादिति,
उक्तार्थानामप्रयोग इत्यभिधानादिति भावः । ‘बहुव्रीहेरिति, चित्रा गौरव-

---

यत्पदमपि गानुषण्यते तदनुबद्धे आकाङ्क्षासम्पादनाय तत्पदस्मरणस्यावश्य-
कत्वात् इति भावः । ननु क्लृप्तसमासस्यपदोपस्थितेस्तदर्थोपस्थितेरेव वा
तत्पदादिविषयकत्वकल्पनाच्च गौरवमित्यरुचेर्दोषान्तरमाह, ‘तथापीति
तत्पदस्मरणोऽपीत्यर्थः, ‘विभक्तेः’ वाच्यसमभिव्याहृतविभक्तेः । ‘अतएवेति
अत एव बहुव्रीह्यावन्यपदार्थे अक्षयोर्यर्थः, ‘उक्तार्थत्वात्’ बोधितार्थकत्वात्,
‘स्त्रीप्रत्ययस्येवेति चित्रपदोत्तरं स्त्रीप्रत्ययस्येवेत्यर्थः, ‘उपसर्जनस्येति, परतः
स्त्रीप्रत्ययबोधोभयतीति शेषः, ‘उपसर्जनं’ विशेषणं, ‘तथैवेति स्त्रीप्रत्यय-
प्रयोगं विनेत्यर्थः । स्मृतं यस्येतिपदं अन्यपदार्थं बोधयतीत्यत्र दोषमाह,
‘बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वेनेति चित्रगवादिवाक्यस्यैव चित्राभिन्नगोस्त्रामित्यादि-

हाभावाच्च । चिन्ना गौर्यस्येति वाक्यं बहुव्रीहेरन्यपदा-
र्थकथनाय । अन्यथा चिन्नागुमानयेत्यत्र प्रक्रान्त-प्रक्रां-

ननु यदि विग्रहोनास्ति तदा चिन्ना गौर्यस्येत्यादिकिमित्यत आह,
'चिन्नेति, समस्यमानपदेनैवार्थकथनस्य विग्रहवाक्यत्वादिह त्वसमस्य-
मानेनापि अल्पदेनार्थकथनादिति भावः । अत्र च नित्यसमासत्व-
मसौत्युपन्यस्तं, वस्तुतो नित्योऽस्त्वनित्यो वा समास उभयथापि
विग्रहानुभवनियमोनास्ति येन तत्स्मरणं कल्प्यत इति ध्येयं ।
ननु मा भूदयं विग्रहः तत्प्रतिरूपकस्याप्यनुभवनियमेन स्यतयत्प-
दादन्यपदार्थोपस्थितिसदा स्यात् यदि बुद्धिस्यः कोप्यन्यः स्यात्
तदा अल्पदस्य तत्रैव प्रक्रियेति तु लक्षणयान्यपदार्थधीसदा पूर्वम-
बुद्धिस्यस्यापि चिन्नागोस्त्रामित्तेनोपस्थितस्य लक्ष्यस्यान्वयधीरित्याह,
'अन्यथेति, ।

स्येत्वादि तु न विग्रहः समस्यमानपदेनैवार्थकथनस्य विग्रहत्वादत्र त्वसमस्य-
मानयत्पदेनाप्यर्थकथनादिति भावः । वस्तुतो विग्रहसत्त्वेऽपि तस्य निब-
मतः प्रागुपस्थितौ मानाभावादन्यपदार्थे कक्ष्यैव अन्यथा बहोतत्पुरुषे-
ऽपि सा न स्यादिति ध्येयं । एतेन विग्रहप्रतिरूपकतद्वाक्यस्यमेव यत्पदमा-
दायान्वयोऽस्त्विति परास्तं । विग्रहवत्तस्यापि नियमतोऽनुपस्थितेः । 'प्रक्रा-

प्रकारकबोधसाक्षात्कृत्वाक्यत्वेनेत्यर्थः, 'विग्रहाभावाच्चेति तादृशवाक्यार्थबोध-
समर्थायत्पदघटितवाक्यान्तराभावाच्चेत्यर्थः । नन्वेवं चिन्ना गौर्यस्येति वाक्यं
किमित्यत आह, 'चिन्नेति । न च विग्रहाभावेऽपि विग्रहप्रतिरूपकैतद्वा-
क्यस्ययत्पदादेवान्यपदार्थनामोऽस्त्विति वाच्यं । एतद्वाक्यस्य नियमत उप-
स्थितौ मानाभावादिति भावः । 'अन्यथेति यदि विग्रहवाक्यस्ययत्पदादन्य-

स्वमानयोरभावे यत्पदार्थव्यवहारो न स्यात् । न च
चित्रापदं चित्रगोस्वामिलक्षकं, तत्र गोपदार्थान्वय-
यात् । नापि गोपदं लक्षकं, गोस्वामिनि चित्रा-
पदार्थान्वयापत्तेः । तस्माद्वाक्यार्थचित्रगोसम्बन्धितया
पुरुषस्य प्रतीतेर्बहुव्रीहौ वाक्य एव लक्षणेति । वार्त्त-

न्तेति, यद्यप्यर्थं चित्रा गौर्यस्येत्थर्थक्यनवाक्य एव कथं यत्पदार्थान्वयस्यथापि
तत्र तमागयेत्वाद्यध्याहारात् तथा प्रकृते च तस्य दूषितत्वादिति भावः ।

पदार्थप्रत्ययस्तदेत्थर्थः, 'यत्पदार्थव्यवहार इति यत्पदार्थशब्दबोध इत्थर्थः,
यत्पदस्य सर्वनामतया प्रक्रान्त-प्रक्रांस्यमानान्तरस्यैव परामर्शकत्वादिति भावः ।
'प्रक्रान्तं' शब्दान्तरेण पूर्वोक्तं, 'प्रक्रांस्यमानं' शब्दान्तरेणानुपदं वक्ष्यमाणं ।
नन्वेवं चित्रा गौर्यस्येत्थर्थक्यनवाक्य एव कथं यत्पदार्थान्वय इति वाच्यं ।
समासादेरन्यपदार्थस्य प्रक्रान्तत्वात् तस्य तदर्थक्यनरूपत्वादिति हृदयं ।
'अनन्वयात्' अन्वयासम्भवात्, न च गोपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं ।
तथापि विभक्त्यर्थान्वयासम्भवात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् प्रत्ययाना-
मिति भावः । 'तत्र गोपदार्थेति, गोस्वामिनस्तन्मत्वाभावादिति भावः । न च
गोपदार्थस्य गोस्वामिन एकदेशे गवि चित्रपदार्थस्याभेदेनान्वयः घटात्परः
चैत्रस्य नभेत्वादाविव पदार्थैकदेशेनान्वयस्याप्यत्र श्रुत्युत्पत्तादिति वाच्यं । पदा-
र्थैकदेशे भेदेनान्वयस्य क्वचिदश्रुत्युत्पत्तेश्चभेदेनान्वयस्यात्तन्मश्रुत्युत्पत्तादन्वया
गौर्निन्वा ब्रह्मं निन्वमित्यादौ गोत्व-ब्रह्मत्वादावपि निन्वान्वयापत्तेरिति हृदयं ।
यदि च श्रुत्युत्पत्तैश्चिन्वात् अभेदेनाप्येकदेशेऽन्वायोऽत्राभ्युपेयते तदा त्वयमपि
पक्षः साधोयानिति मन्तव्यं । 'वाक्य एवेति, न च चित्रपदस्य च स्वामिनि
लक्ष्यया चित्रगोस्वामिगोलाभसम्भवात् कथं वाक्ये लक्षणेति वाच्यं । पदा-
र्थैकदेशेऽन्वयस्य नामाद्ययोर्भेदान्वयस्य चाश्रुत्युत्पत्तया गोपदार्थैकदेशे स्वा-
मित्त्वे चित्रगोरन्वयासम्भवात् । एतेन चित्रपदं चित्रगोपरं गोपदस्य स्वा-

नेतत्, वाक्ये निरर्थकतया स्वार्थसम्बन्धाभावेन लक्ष-
णानिषेधात् अत्रापि पदलक्षणयैवोपपत्तेश्च । तथा
हि चित्र-गोपदयोरन्वयबोधानन्तरं गोपदं चित्रगो-
स्वामिलक्षकं स्वघ्राप्यचित्रगोसम्बन्धेन तत्स्वामिस्मार-
कत्वात् । चित्रापदं गवान्वितस्वार्थबोधकतया मुख्या-
र्थमेव । कर्त्तव्यान्वयबोधानुकूलत्वेन न वाक्यभेदोऽपि ।

पदलक्षणां दूषयन्नेव वाक्यलक्षणां व्यवस्थापयति, 'न चेति, 'कर्त्तव्येति सम्ब-
न्धुपस्थितिहेतुचित्रगवोपस्थित्यनुकूलत्वादित्यर्थः, 'गोपदस्येति गोपदमात्र-

मित्यपरमित्यपि प्रत्युक्तं नामार्थयोर्भेदान्वयस्याद्युत्पन्नतया स्वामित्वे चित्र-
गोरन्वयासम्भवात् धर्मिण्यः स्वामिनोऽलाभप्रसङ्गाच्चेति भावः । 'निरर्थकत-
येति शक्तिभ्रूयत्वयेत्यर्थः, 'स्वार्थेति अशक्यतयेत्यर्थः । ननुक्तप्रणाल्या स्वघ्रा-
प्यसम्बन्ध एव लक्षणास्त्वित्यद्वेषेराह, 'अत्रापीति बहुव्रीह्यावपीत्यर्थः, 'चित्र-
गोपदयोरिति चित्रपदार्थ-गोपदार्थयोरित्यर्थः, 'अन्वयबोधानन्तरमिति
अभेदान्वयबोधानन्तरमित्यर्थः, 'चित्रगोस्वामिलक्षकमिति लक्षणाया चित्र-
गोस्वामिबोधकमित्यर्थः, एतच्च यत्र मुख्यार्थस्यापि क्रियाद्यन्वयो न बाधित-
स्तत्सामग्री च प्राथमिकी तदभिप्रायेणोक्तमन्यत्र तु चित्रपदं तात्पर्यग्रा-
हकं, अन्यत्र च चित्रगोस्वामिलक्षकमिति मन्तव्यं । 'स्वार्थबोधकतयेति
चित्रगुणविशिष्टबोधकतयेत्यर्थः, 'मुख्यार्थमेवेति । यद्यपि चित्रपदस्य चित्रगुण-
विशिष्टबोधने लक्ष्यैव लाघवाच्चित्रगुण एव शक्तेः "गुणिलिङ्गास्तु तदतीत-
मरकोवस्तु निरुक्तलक्षणाप्रतिपादक इति कुतो मुख्यार्थत्वं, तथापि 'मुख्या-
र्थमेवेत्यस्यामरकोवादिबोधितार्थकमेवेत्यर्थः । ननु चित्रपद-गोपदयोर्विभि-
न्नान्वयबुद्धिजनकत्वे भिन्नवाक्यत्वापत्तिरित्यत आह, 'कर्त्तव्येति चित्रपदस्या-
पि तात्पर्यग्रहद्वारा कर्त्तव्यान्वयबुद्धिप्रयोजकत्वादित्यर्थः, एकान्वयबुद्धिप्रयो-

न चैवमेकस्यैव गोपदस्यान्यपदार्थे वृत्तौ समासो न स्यात् अनेकस्यान्यपदार्थे वर्तमानस्य समासानुशासनादिति वाच्यम् । चित्रापदस्यापि परम्परया अन्यदार्थबोधकत्वात् । अस्तु वा चित्रापदेऽपि लक्षणा चित्रापदार्थस्य परम्परया चित्रगोखामिसम्बन्धात् ।

स्येत्यर्थः । चित्रपदस्य गुणमात्रवाचित्वमाश्रित्याह, 'परम्परयेति, 'चित्रेति, अयञ्चाभ्युपगमवादोऽस्तु वेत्युपक्रममात् । वस्तुतः साक्षात्सम्बन्धेन उपस्थाप-

ककत्वस्यैव भिन्नवाक्यतारूपत्वादिति भावः । 'वृत्तौ' लक्षणायां, 'अन्यपदार्थे वर्तमानस्येति अन्यपदार्थबोधकस्येत्यर्थः, 'परम्परयेति तात्पर्यग्राह्यादिद्वारेत्यर्थः, चित्रपदं चित्रगोसम्बन्धित्वेन चित्रगोसम्बन्धिगं गोपदश्च पुरुषत्वेन पुरुषं लक्षयतीति पदद्वय एव लक्षणा अन्यधोरपि चित्रगोसम्बन्धभिन्नं पुरुषमानयेत्याकारेणभिप्रायेणाह, 'अस्तु वेति । ननु चित्रपदस्य चित्रगोखामिनि लक्षणासम्बन्धाभावात् कुतो लक्षणेत्वत आह, 'चित्रापदार्थस्येति चित्रपदलक्षस्य चित्ररूपस्येत्यर्थः, 'परम्परया' स्थापयस्वामित्वलक्षणापरम्परासम्बन्धेन । न च तथापि चित्रगुः पुरुष इत्यादौ एवम् पुरुषवाचकपदसत्त्वे पदद्वये न लक्षणासम्भव इति वाच्यं । तथापि चित्रगोखामिन्नपुरुषामिन्नः पुरुष इत्यन्यबोधसम्बन्धेन पदद्वये लक्षणासम्भवात् । यदि चोद्वेष्टतावच्छेदकस्य विधेयतावच्छेदकान्तर्भाव एव निराकाङ्क्षत्वं दृष्टोरत्नदृष्टः घटो नीलघट इत्यादयोऽपि व्यवहारा निराकाङ्क्षास्तदा तु तत्र गोपदस्य पुरुषत्वातिरिक्तत्वेन मनुष्यत्वादिना पुरुषे लक्षणेति न क्वाप्यनुपपत्तिरिति भावः । एवञ्चाहोवागरो वृक्ष इत्यादावपि आहोपदं तात्पर्यग्राहकं वानरपदश्च वानरारोहककर्मणि जाक्षिकं तस्य च वृक्षे अभेदेनाश्रयः । यद्वा आहोपदं प्रकृति-प्रत्ययविभागेन वानरारोहककर्मपरं वानरपदश्च द्वेषपरं तथा-

न चैवमेकपदे लक्षणायामितरपदवैयर्थ्यम्, इतरपद-
महिम्नैव विशेषस्य लक्षणीयत्वात् । न चैवं वाक्यार्थ-
बोधकपदलक्षणादयमेव वाक्यलक्षणा, पद-वाक्ययो-
र्भिन्नत्वात् ।

यत्तु चिन्नापदेन गोपदसन्निधानात् स्वार्थसम्बन्धि-
नी गौर्लक्ष्यते चिन्नगवा च स्वामी लक्षित इति

‘चिन्नगवेति लक्ष्यचिन्नगोद्वारा तत्सम्बन्धीत्यर्थः, लक्ष्यमेक-
मन्तरा कृत्वा पदेन परम्परासम्बन्धेन लक्षणाया एव लक्षितलक्ष-

कत्वाद्गोपद एव लक्षणा अतएव तत्रैव दूषणमाशङ्क्य परिहरति, ‘न चैव-
मिति, एवं सर्वनामपदद्वयेन बह्व्रीहावपि लक्ष्यैव । न च सर्वनाम्नि न
लक्षणा, निरूढलक्षणातिरिक्तलक्षणायामेव तथा नियमात् । अतएव तत्-
पुत्र इत्यादौ बह्वीतत्पुत्रबोधेऽपि लक्ष्येति वदन्ति । ‘गोपदेति, तथा च
तात्पर्यग्राहकतया न गोपदवैयर्थ्यमिति भावः । ‘चिन्नगवेति, लक्षितार्थस्य

च वानरारोहणकर्मभिन्नो वृक्ष इत्यन्वयबोधः । अथ वा वानरपदं वान-
रारोहणकर्मपरं आरूढपदं प्रकृति-प्रत्ययविभागेन कर्तृपरं तस्य चैकदेशे
वानरे अन्वयः पदार्थैकदेशान्वयस्यापि क्वचिदभ्युपगमात् तथा चारोहणक-
र्मभिन्नवानरारोहणकर्मभिन्नो वृक्ष इत्यन्वयबोध इत्यादि स्वयमूह्यं । पूर्व-
स्मिन् कल्पे शङ्कते, ‘न चैवमिति, ‘एकपद इति उत्तर इत्यर्थः, ‘इतरपदेति,
अत्र पूर्वपदार्थोत्तरपदार्थयोरभेदेनान्वयबोधे न तात्पर्यं तत्र पूर्वपदवैयर्थ्य-
मित्यर्थः, ‘विशेषस्य’ चिन्नगोस्त्रामित्वादिरूपविशेषस्य, तथाच तात्पर्यग्राह-
कतया पूर्वपदसार्थकतेति भावः । उत्तरकल्पे शङ्कते, ‘न चैवमिति ।

‘स्वार्थसम्बन्धिनीति चिन्नाभिन्नेत्यर्थः, ‘चिन्नगवा चेति लक्षितेन
चिन्नाभिन्नगवा चैत्यर्थः, ‘स्वामीति चिन्नगोस्त्रामित्वेन चिन्नगोस्त्रामौत्यर्थः,

लक्षितलक्षणाया अन्यपदार्थधीरिति । तन्न । एकपद-
लक्षणातोलक्षितलक्षणायाजघन्यत्वात् । भुवादयोधा-
तवः चैवादीन् भोजय लम्बकर्णमानयेत्यादितद्गुणसं-

लक्षकतया लक्षितलक्षणेति भावः । वस्तुतो लक्ष्यचित्रगोघटितपरम्परास-
म्बन्धेन चित्रापदस्यैव तल्लक्षकत्वं लक्ष्यभाषायाः पदधर्मीत्वात् । 'एकेति, गौर-
वादिति भावः । न च परम्परासम्बन्धेन तदुपस्थापकत्वसम्भवादेकैव लक्ष्यभा-
स्त्विति वाच्यं । साक्षात्सम्बन्धेन गोपदस्य तदुपस्थापकत्वे जाघवादिबुद्ध-
त्वात्, अन्यपदार्थस्य च सम्बन्धितावच्छेदकतया पूर्वं भातेन स्वामित्व-चैत्रत्वा-
दिनैव भागं तौरत्ववचित्रगोसम्बन्धित्वेनैव वा गङ्गातौरत्ववदिति ध्येयं । नन्वेवं
चित्रगुमानयेत्यत्रैव लक्षकपदार्थे भुवादय इत्यादावपि कार्यान्वयो न स्या-
दित्यत आह, 'भुवादय इति, जहत्स्वार्थायामेव तथेति भावः । 'क्रिया-

गोपदस्य तु तात्पर्यग्राहकतया सार्थकतेति भावः । 'जघन्यत्वादिति गौर-
वादिति भावः । इदमुपलक्ष्यं वस्तुतो लक्षितस्य चित्रगोर्लक्षकत्वे वि-
भक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिः प्रकृतौभूतेन गोपदेनानुपस्थितत्वात् । किञ्च इत्या पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेरेव शब्दधीहेतुतया अर्थोपस्थापितस्य चित्रगोस्वामिन-
शब्दानुभव एवानुपपन्नः । न च जाघवात् पदज्ञानप्रयोज्यपदार्थोपस्थितेरेव
शब्दबोधोपपत्तिरिति वाच्यं । तथासति शब्दबोधजन्यसंस्काराद्यौनपदाजन्वोप-
स्थितेरपि शब्दबोधोपपत्तेरित्यपि बोध्यं । ननु भुवादबोधातवोभवन्ति चैत्रा-
दीन् भोजयेत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानवज्जग्रीहौ लक्ष्यभाषा आदिपदोपस्थापि-
तस्यान्यपदार्थस्यैव क्रियान्वयसम्भवात् कथं भू-चैत्रादेरपि क्रियान्वयः, न हि
चित्रगुमानयेत्यत्र चित्रेण क्रियान्वय इत्यत आह, 'भुवादबोधातव इति,
भवन्तीति शेषः, तेनाये क्रियान्वय इति सङ्गच्छते, 'तद्गुणेति, यत्र पूर्वप-
दार्थस्यापि क्रियान्वये तात्पर्यं तदेव तद्गुणसंविज्ञानवज्जग्रीहः, 'विशेषब-

अत्राहुः अनस्तमितपद-पदार्थविभागस्य चित्र-
गुप्तमुदायस्यान्धोन्याम्बितावयवार्थसम्बन्धिन्यन्यपदार्थे
शक्तिः कल्प्येत अतो नानेकार्थत्वम् न वा अवयवार्थ-
त्यागो न वा तद्गुणसंविज्ञाने लक्षणा योगरूढिस्वी-

कर्षमित्यादौ यद्यजहत्स्वार्थलक्षणाया एव लक्षितलक्षणात्वादिति
तदुपस्थितिसदा विग्रेथत्वेनेवोभयान्वयापत्तिः ।

‘अत्राहुः इति, वैयाकरण्या इति शेषः । योगार्थभानार्थमाह, ‘अनस्त-
मितेति, ‘अत इति, सम्बन्धित्वेन शक्तिर्न चैत्रत्वादिनेत्वर्थः । ‘तद्गुणेति
अन्यथा अन्यपदार्थस्यैव शक्यत्वे समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादित्यर्थः,
उभयसिद्धावयवार्थभानार्थं ‘तद्गुणेत्युक्तं । अन्यथा अन्यत्रातद्गुणाभ्युपगमा-

‘अत्राहुः इति, वैयाकरण्या इति शेषः, ‘अनस्तमितेति प्रतीयमानाव-
यवार्थस्येत्यर्थः, ‘अन्धोन्याम्बितेति चित्राभिन्नगोसम्बन्धिनोत्वर्थः, ‘शक्तिः
कल्प्येतेति चित्राभिन्नगोसम्बन्धित्वरूपेण शक्तिः कल्प्येतेत्वर्थः, शक्यतावच्छे-
कान्तु चित्रगुपदत्वमेवेति भावः । ‘अत इति अतश्चित्रगोसम्बन्धित्व-कल्पकत्वं-
सम्बन्धिरूपकत्वादिना शक्तिर्न तु चैत्र-मैत्रत्वादिनेत्वर्थः, ‘अनेकार्थत्वं’ चित्र-
गुपद-कल्पकार्यपदादेरनेकार्थत्वं । ‘न वा अवयवार्थेति, चैत्रत्व-मैत्रत्वादिना
शक्यावयवार्थत्वागापत्तिरिति भावः । ‘तद्गुणसंविज्ञान इति कल्पकत्वादिप-
दइत्यर्थः, ‘लक्षणेति, चैत्रत्व-मैत्रत्वादिना अन्यपदार्थस्य शक्यत्वे अवयवार्थ-
भानार्थं समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादिति भावः । ‘तद्गुणसंविज्ञान-
इत्युपलक्ष्यं, अतद्गुणसंविज्ञाने चित्रगवादिपदेऽपि चैत्रत्व-मैत्रत्वादिना
शक्यत्वे अवयवार्थभानार्थं समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादित्यपि बोध्यं ।
न च तथापि सुवादयो धातवः चैत्रादीन् भोजयेत्वादौ का गतिः तत्र
त्रिधावापित्व-नियमितत्वादिना शक्यभ्युपगमे अवयवार्थत्वागापत्तेरिति वाचं ।

कारात् अवयवार्थाज्ञाने तत्सम्बन्धिनोऽज्ञानात् ।
मख्दपादौ तु अवयवार्थनिरपेक्षैव यद्विभोषधीरि-
त्यवयवार्थत्याग एव समुदाये रूढिः ।

देव तदनापत्तिरित्यपि परोब्रूवादिति, 'अवयवार्थेति । न चैवं चित्रगुणान-
येत्वादावप्यवयवार्थात्वागे तद्गुणातद्गुणविभागो न स्यादिति वाच्यं । विधे-

अनायत्वा तत्रावयवार्थत्वागाभ्युपगमात् भूत्व-सत्त्व-मैत्रत्व-चैत्रत्वादिना नागा-
र्थत्वाभ्युपगमादिति भावः । सर्वत्र हेतुमाह, 'योगरूढीति योगार्थान्तर्भावेन
रूढिस्त्रीकारादित्यर्थः । योगार्थान्तर्भावे हेतुमाह, 'अवयवार्थेति, 'तत्सम्ब-
न्धिनोऽज्ञानादिति तत्सम्बन्धित्वेनाज्ञानापत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं मख्दपादिपदे-
ऽपि योगार्थान्तर्भावेन रूढ्यापत्तिरित्यत आह, 'मख्दपादाविति, 'निरपेक्षैव'
अविभक्त्यैव, 'अवयवार्थत्वाग एवेति अवयवार्थान्तर्भावेनेत्यर्थः ।

केचित्तु पञ्चादिवचित्रगवादिपदमपि योगरूढं अवयवशक्त्या चित्रग-
वादेः समुदायशक्त्या च सम्बन्धित्वेन सम्बन्धिन उपस्थितेः अवयवार्थ-समुदा-
यार्थयोः परस्परमन्वयश्च चित्रगोसम्बन्धादेर्विशिष्टस्य ज्ञानः । न च नामा-
र्थबोर्भेदेनान्वयस्याद्युत्पन्नतया कथमवयवार्थ-रूढ्यर्थयोः परस्परमन्वयः
पञ्चमपदे त्वभेदसंसर्गैवैवान्वय इति नानुपपत्तिरिति वाच्यं । समासाति-
रिक्तस्थले तथा व्युत्पत्तेरिति वैभाकरकमतमाशङ्कते, 'अत्राडरिति, अतएव
'योगरूढिस्त्रीकारादिति यथाभूतं सङ्गच्छते । 'अन्योन्याग्नितेति सम्बन्धित्व-
रूपेणान्योन्याग्नित्वावयवान्वयिनोत्वर्थः, 'शक्तिः कश्चेतेति सम्बन्धित्वेन रूढिः
कश्चेतेत्यर्थः, 'अत इति यतः सम्बन्धित्वेन रूढिर्न तु चैत्र-मैत्रत्वा-
दिनेत्यर्थः, 'नानेकार्थत्वं' चित्रगवादिसमुदायस्य नानेकार्थत्वं । योगादरे
हेतुमाह, 'अवयवेति । नन्वेवं मख्दपादिपदेऽपि योगरूढत्वं कुतो नाभ्यु-
पेयत इत्यत्र आह, 'मख्दपेति, 'रूढिरिति, बोधिकेति शेषः, अन्यत्सर्वं
पूर्ववदित्वाहुः ।

तत्राद्यस्ति चित्रगवादिपदस्वान्यपदार्थे तात्पर्यमेव
तत्रैव च तात्पर्यं नियमतोऽन्यपदार्थस्य प्रतीतेः तद्व्या-

किञ्चैवं लोहितोष्णीषा इत्यत्र गुणविधिर्न स्यात् लौहित्याप्रत्य-
याद्युपपत्तिद्वयविरोधेन जडत्वाभ्युपगमात् । अपि च लक्षणा
अन्यपदार्थस्य चित्रगवादिनोपस्थितौ शक्त्वा सम्बन्धप्रतीतौ प्रतीति-

यान्वये विशेषणत्व-उपलक्षणत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेरिति भावः । नन्वन्यत्रान्य-
तया न कृदिरित्यत आह, 'तथाहीति, 'चित्रगवादिपदस्येति । यद्यपि शक्त-
स्यापि शक्ते तात्पर्यानियम एव लक्ष्येऽपि तात्पर्यात् तथाचोक्तनियततात्प-

ननु समुदायशक्तिं विनाप्युक्तमेवैवोपपत्तिसम्भवात् किं समुदाय-
शक्त्या शक्त्यन्तरकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च । न चैवं घटादिपदेऽपि समु-
दायशक्तिर्न स्यादेकाक्षरकोषेण प्रत्येकशक्तियुत्पादनादुत्तरवर्षे लक्षणाचैव
घटादिबोधोपपत्तेः पूर्ववर्णानानु चित्रादिपदवत् तात्पर्यमात्रग्राहकतायाः
सुवचत्वादिति वाच्यं । प्रत्येकवर्षशक्तिमविदुषः प्रत्येकवर्षलक्षणाप्रतिसन्धानं
विनापि घटपदश्रवणानन्तरं घटादेरुपस्थितेस्तत्र समुदायशक्तेरावश्यकत्वा-
दिह तु चित्रादिप्रत्येकपदशक्तिमविदुषोऽन्यपदार्थबोधस्यासिद्धत्वादित्यतः
समुदायशक्तौ वैयाकरणोक्तं युक्त्यभावं व्युत्पादयति, 'तथाहीति, 'चित्रगवादि-
पदस्येति सतात्पर्यकचित्रगवाद्यानुपूर्वगा इत्यर्थः, 'अन्यपदार्थे' यत्पदार्थे,
'तात्पर्यमेवेति समस्यमानपदार्थान्यतात्पर्यकत्वव्याप्यत्वमित्यर्थः, मुक्ताद्यु-
चरितातात्पर्यकचित्रगवादिपदे व्यभिचारवारणाय सतात्पर्यकेत्वानुपूर्वी-
विशेषणं, 'तत्रैवेति समस्यमानपदार्थातिरिक्तेतरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्व-
ज्ञेयार्थः, कदाचिदपि चित्ररूपप्रतीतिर्जायतां गोसदृशप्रतीतिर्जायतामिवा-
दीह्येवा चित्रगवादिपदानुषारणादित्यभिमाणः । यद्यपि चित्रगोसम्बन्धा-
दावन्यपदार्थतात्पर्येऽपि विशेषणविधया चित्ररूपादौ तात्पर्यमन्वयेव तथापि

प्रतीतेषु, नियततात्पर्यं विना अन्यपदार्थं बहुव्रीहौ
नियमतोलक्षणापि न स्यात् । तस्मान्नियततात्पर्यनिर्वा-
हिका बहुव्रीहेरन्यपदार्थं शक्तिरेव, लक्षकपदस्य लक्ष्ये

कलहादेव विवादविच्छेदे विनिगमकन्यायाभिधानानौचित्यात्
तस्मान्न तद्गुणसंविज्ञाने अजहत्स्वार्थां न वा अतद्गुणसंविज्ञाने
जहत्स्वार्थेति विभागः, किन्तुभयत्र जहत्स्वार्था उभयत्र च सम्ब-
कर्षसम्बन्धित्वेन चित्रगोस्वम्बन्धित्वेन चोपस्थितिर्विशेषणत्वोपलक्षणत्व-
भेदादुभयभेदः, उपलक्षणत्वन्तु विधेयापेक्षया ज्ञाने त्वभयोर्विशेषण-
त्वमेव । न च वृत्तिद्वयविरोधः, सम्बन्धलक्षणैव सम्बन्धिनोभानात्,
यद्भि येन विना न भासते तद्ग्रीहेतोस्तद्बोधकत्वनियमेन सम्बन्ध-

र्थस्य शक्तिनिर्वाह्यत्वं नोभयसिद्धं तत्रैव तथात्वकल्पने निरूढलक्षणानिर्वा-
ह्यत्वं नोभयसिद्धं तत्रैव तथात्वकल्पने निरूढलक्षणानिर्वाह्यत्वकल्पनेऽपि
तुल्यं, तथाप्यापातत इदं, अतएवाग्रे तदेवाशङ्क्य युक्त्यन्तरं वक्ष्यति । इष्टा-

विशेषणविधेया तात्पर्येतरतात्पर्याभावस्य विवक्षितत्वाददोषः । अन्यपदार्थ-
तात्पर्यस्याप्यत्वमन्यपदार्थेतरतात्पर्याभावस्याप्यत्वस्योपपादयति, 'नियमत-
इति, तात्पर्यप्रमात इति शेषः, 'तदन्याप्रतीतेष्वेति अन्यपदार्थान्या-
प्रतीतेष्वेत्यर्थः, तात्पर्यप्रमात इत्यत्रापि सम्बध्यते, 'नियततात्पर्यं विनेति
अन्यपदार्थेतरतात्पर्यकत्वाभावस्याप्यत्वान्मुपगम इत्यर्थः, 'अन्यपदार्थ इति,
तात्पर्यप्रमात इति शेषः, 'लक्षण्यापि न स्यादिति लक्षणया शाब्दबोध-
जनकता भवन्मतेऽपि न स्यादित्यर्थः । क्वचित् तात्पर्यप्रमातोऽन्यपदार्थ-
तरस्यापि प्रतीतिः स्यादिति भावः । नन्वेतावता चित्रगवाद्यानुपूर्वगं अन्य-
पदार्थं नियमतस्तात्पर्यमस्तु तत्र तच्छक्तिः कथं स्यादित्यत उपसंहरति,
'तस्मादिति, 'नियततात्पर्यनिर्वाहिकेति चित्रगवाद्यानुपूर्वगं अन्यपदार्थ-

तात्पर्यानि यमात् तात्पर्यनियमे च कश्चिद्बहुव्रीहे-

सञ्चयैव सम्बन्धिभोगानात्तौरसञ्चयथा तौरत्वस्येव तेन विना तौरास्तरणात् निर्बिकल्पकरूपायाः स्मृतेरभावादित्यपि द्रष्टव्यं । तत्र तात्पर्यमेव तत्रैव तात्पर्यमिति निश्चयौ प्रत्येकमेव शक्तिनिश्चयौ न तु व्यापकौ प्रकृतानुपयोगात् नानार्थे व्यभिचाराच्च । प्रकृत-

तात्पर्यकत्वस्य तदितरतात्पर्यकत्वाभावस्य वा व्याप्यत्वनिर्व्विहितेत्वर्थः, 'बहु-
व्रीहेः' चित्रगवाद्यानुपूर्व्वगर्दे; तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यसतात्पर्यकानुपूर्व्वीकत्वस्य
तदितरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यानुपूर्व्वीकत्वस्य वा तच्छक्तत्वव्याप्यत्वादिति
भावः । ननु तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्वीकत्वस्य तच्छक्तत्वव्याप्यत्वं कुत्रापि घटं न
तावद्घटादिपदे तत्र कस्ये तत्तात्पर्यदशायां शक्ते तात्पर्यभावेन प्रकृत-
तात्पर्यकत्वव्याप्यत्वस्यैवाभावादेवं तदितरतात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्वीकत्वस्य
तच्छक्तत्वव्याप्यत्वमपि न कुत्रापि घटं घटादिपदे कस्ये तात्पर्यदशायां
शक्तेतरतात्पर्यकत्वभावे शक्तेतरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्वस्यैवासिद्धेरिति
चेत्, न, योऽपूर्व्वपदविशेषः शरीरविशेषशक्तौ कस्यपरतया तात्पर्यसामान्यं
विना च न प्रयुक्तत्वस्यैवोभयत्र दृष्टान्तत्वसम्भवात् ।

केचित्तु अन्यपदार्थतात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्वीकत्व-तदितरतात्पर्यक-
त्वाभावव्याप्यानुपूर्व्वीकत्वयोरन्यपदार्थशक्तत्वस्यान्वयव्याप्तिरसिद्धत्वस्यैवाभावेऽपि
व्यतिरेकव्याप्त्या अन्यपदार्थशक्तत्वमनुमेयमिति भावः ।

नन्वत्र तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्वीकत्वं न तच्छक्तत्वव्याप्यं कस्यकपदस्य
कस्यतात्पर्यकत्वादिव्याप्यानुपूर्व्वीकत्वेऽपि तच्छक्तत्वाभावादित्यत आह,
'कस्यकपदस्येति, 'कस्ये तात्पर्यानि यमादिति कस्यतात्पर्यकत्वस्य कस्येतर-
तात्पर्यकत्वाभावस्य वा व्याप्यत्वविरहादित्यर्थः, केवलकालाच्चिकानुपूर्व्वग-
व्यसिद्धत्वादिति भावः । ननु बहुव्रीहेरन्यतात्पर्यपदार्थनियमोऽसिद्ध इत्यत-
आह, 'तात्पर्यनियमे चेति, बहुव्रीहेरपीत्यादि; 'बहुव्रीहेः' सतात्पर्यक-

रन्ध्रपदार्थपरत्वमपि न स्यात् । अथ क्वचिद्वहुब्रीहे-
रन्ध्रपदार्थे तात्पर्यमेव न भवति यथा “यजमान-
पञ्चमा ऋत्विजोऽसोहितोऽसौ ऋत्विज इत्यथ यज-
मानपञ्चमत्व-सौहित्ययोर्विधेयत्वेन प्राधान्यात्तत्परत-
या अन्यपदार्थे तात्पर्याभावादेवं क्वचिस्त्रोकेऽपीति
चेत्, तर्हि तत्रान्यपदार्थे तात्पर्याभावात् तदनुपपत्तिं
विना लक्षणाविरहादन्यपदार्थे शक्तिरेव । अन्यथा

नियमस्त्रोकार्थ एव सुग्रहः । न च प्रथमनियमोऽसिद्धः, लक्ष्यता-
त्यर्थेऽपि वाक्यतात्पर्यसम्भवात् प्रकृतसम्बन्धिनि वाक्याविशेषणत्वादि-
ति भावः । लक्ष्यतात्यर्थविशेषत्वेनापि लक्ष्यतात्यर्थनियमादित्यत्र

पत्तिमाशङ्कते, ‘अथेति, ‘अन्यपदार्थं इति, “सोऽसौमा ऋत्विजः प्रचरन्ती-
त्वादिना उऽसौबस्थान्यपदार्थस्य प्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादिति भावः ।
तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणावोजमितिमतमाश्रित्वाह, ‘तर्हीति, ‘आभि-

वहुब्रीहेः, ‘अन्यपदार्थपरत्वमपि न स्यादिति अन्यपदार्थतात्पर्याभाववत्त्वमपि
स्यादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते, ‘अथेति, ‘तात्पर्यमेव न भवतीति तात्पर्या-
भावोऽस्येवेत्यर्थः । ‘यजमानेति यजमानपञ्चमा ऋत्विजः प्रचरन्ति सोहितो-
सौमा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यर्थः, प्रचरन्तीत्यस्य अक्षशालायां गच्छेयुरित्यर्थः,
‘यजमानपञ्चमत्व-सौहित्ययोः’ यजमानपञ्चम-सोहितोऽसौबयोः, प्रचरन्त्यस्यै-
वेति शेषः, ‘विधेयत्वेन’ पूर्वाज्ञातत्वे सति ज्ञापनीयत्वेन, ऋत्विक्प्रचरन्त्यस्य
प्रकारान्तरेणापि कथ्यत्वादिति भावः । ‘प्राधान्यात्’ अग्नूद्यत्वात्,
‘क्वचिस्त्रोकेऽपीति लक्ष्यकार्यमागयेत्यादावपीत्यर्थः, ‘तदनुपपत्तिं विना’
तदनुपपत्तिज्ञानं विना, ‘लक्षणाविरहात्’, ‘शक्तिरेवेति, बोधिकेति शेषः ।

तत्त्वान्यपदार्थबुद्ध्यनुदयापत्तिः । न च तत्त्वान्यपदार्थबुद्धि-
राभिधानिक्येव न भवतीति युक्तम्, अद्वैतगुणैः सा-
मानाधिकरणानुदयात् तस्माद्बहुव्रीहेर्नियमतोऽन्य-
पदार्थबुद्ध्यनुदयात्तत्र शक्तिरेव । यद्यपि शक्तस्य शक्ये न
तात्पर्यनियमः लक्ष्येऽपि क्वचित् तात्पर्यात् । तथापि

नियम उभयद्वयोवाच्यः, अग्रे चान्यपादार्थपरत्वमपि न स्यादित्युप-
लक्षणमन्यपरत्वमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यं । 'आभिधानिकीति शा-
ब्दीत्यर्थः । ननु वस्तुगत्या शक्यसम्बन्धिनि तात्पर्याद्विशेषणत्वेनापि
शक्ये तात्पर्यनियम इत्यभिसन्धाय नियमपदसुत्सर्गपरतया निश्चये-
ऽन्तर्भावयति, 'यद्यपीति, तादृशोत्सर्गश्च शक्तिनियमादिति भावः ।
शक्तिमित्यापाततः परमार्थतस्तु साक्षयिकत्वपक्षे बहुव्रीहिस्यपदे
साक्षया वाच्या तच्च केवलसाक्षयिकमेव नगरादिपदानां शक्तत्वादि-

यतश्च साक्षयिकान्वयबोधं प्रत्येवानुपपत्तिज्ञानद्वारा लक्षणाज्ञानं जनयित्वा
तात्पर्यज्ञानं हेतुर्न शक्यान्यबोधे इत्यभिप्रायेण, यथाश्रुते तत्पर्यज्ञानं विना
शक्तिरेव कथं बोधिका स्यादित्यसङ्गतत्वापत्तेः, 'अन्यथा' शक्तेरबोधकत्वे,
'आभिधानिकीति शाब्दीत्यर्थः, 'सामानाधिकरणानुदयादिति बहुव्री-
ह्यर्थस्याभेदान्वयबोधानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः, यजमानादिना अद्वैतज्ञानमेव-
विरहादिति भावः । 'शक्तिरेवेति तात्पर्यभेदेत्यर्थः । ननु तथापि
यथा घटादिपदस्य न घटादितात्पर्यकत्वनियमः क्वचिन्नक्ष्ये तात्पर्यात् तथा
चित्ररवाद्यानुपूर्वगं अपि कथमन्यपदार्थतात्पर्यकत्वनियमोभवन्मतेऽपि
लक्षणाया अन्यपदार्थादन्यत्र कदाचित् तत्प्रयोगादित्यत आह, 'यद्यपीति,
'शक्तस्य' शक्तपदान्तरस्य, तथापीति, पदान्तरलक्ष्यानुपूर्वग इति शेषः,

शक्ये तात्पर्यमौत्सर्गिकं क्वचिदन्यत्र प्रयोगादपोद्यते ।
बहुव्रीहौ चान्यपदार्थादन्यत्राप्रयोगाच्छब्दार्थेऽपि ता-
त्पर्यनियमो भवति ।

यत्तु केवलजाक्षयिकस्याभावाद्बहुव्रीहौ शक्यनि-
यमे परिशेषादन्यपदार्थ एव शक्य इति । तन्न । शक्तिं
विनापि तात्पर्यनिर्वाहात् ।

अत्र ब्रूमः । बहुव्रीहौ न वाक्ये लक्षणा किन्तु पदे

‘धानिकी’ शाब्दौ, ‘तथापीति, ‘बौत्सर्गिकं’ बौत्सर्गिकमेव, तात्पर्यं शक्ति-
नियतमिति भावः । ‘बहुव्रीहाविति, यजमानपञ्चमा इत्यादावप्युक्तसामा-
नाधिकरन्यानुपपत्त्या अन्यपदार्थान्वये तात्पर्यमस्यैव विधेयतया परं न तत्र
तात्पर्यमित्यवधेयं ।

‘केवलेति अशक्तेत्यर्थः, शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वादिति भावः । ‘शक्ति-
मिति समुदायशक्तिं विनाप्यवयवलक्षणाद्यैव तात्पर्यनिर्वाहादित्यर्थः ।

‘बौत्सर्गिकं’ बौत्सर्गिकमेव, भूयः सङ्घटितमेवेति यावत्, एवकारादप्यप-
कत्वव्यवच्छेदः, ‘अपोद्यते’ अभ्युपगम्यते, ‘अप्रयोगात्’ लक्षणाद्यप्रयोगात् ।

‘केवलजाक्षयिकस्येति अशक्त्वाक्षयिकस्येत्यर्थः, ‘शक्यनियमे’ लक्षणा-
वादिमते शक्यनियमे, ‘शक्तिं विनापि’ समुदायशक्तिं विनापि, ‘तात्पर्य-
निर्वाहादिति अवयवलक्षणाद्यैव तात्पर्यविषयान्वयबोधनिर्वाहादित्यर्थः,
लक्षणायामेव समुदायशक्तेरावश्यकत्वादिति भावः । वैयाकरणमतं दूषयति,
‘अत्र ब्रूम इति, ‘लक्षणेति न्यायनयेऽपि लक्षणाया अन्यपदार्थशाब्दबुद्धि-
जनकतेत्यर्थः, तथाच तस्यान्यपदार्थशाब्दबुद्धिजनकत्वाभावात् तत्र तात्पर्य-
नियम इति भावः । ननु वङ्गव्रीहिस्यपदे तात्पर्यनियमात् तस्यैव तत्र

तस्य च नान्यपदार्थे तात्पर्यनियमः क्वचिच्छब्देऽपि तात्पर्यात् । अथास्ति बहुव्रीहिस्यपदद्वयस्यान्यपदार्थे तात्पर्यनियमः ततोऽन्यथाप्रयोगनियमात् अतस्तत्रि-
र्वाहिका पदद्वये शक्तिः सैव च वाक्ये वाक्यस्य पदद्व-
यात्मकत्वादिति चेत्, अस्तु तर्हि बहुव्रीहिस्यपदद्वये
निरूढा लक्षणा तथैवान्यपदार्थे तात्पर्यनियमोपपत्तौ
समुदायशक्तौ मानाभावात् ।

नवीनास्तु बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य लक्ष्यत्वे नियम-

त्यपि द्रष्टव्यं । 'निरूढेति पदान्तरसमभिव्याहारनियमे लक्ष्यमान-
तात्पर्य एव निरूढलक्षणा, यथा यत्कार्यकपदसमभिव्याहारे कर्म-

'बहुव्रीहाविति, तथाचावयवतात्पर्यनिर्वाहाय न समुदायशक्तिरिति भावः ।
अस्य तर्हि समुदायतात्पर्यनिर्वाहाय शक्तिरिति शङ्कते, 'अथेति,
अन्यलभ्यत्वान्न शक्तिरित्याह, 'अस्त्विति, नियततात्पर्यं न शक्तिनियतं
ज्ञानसाक्ष्यिके हेतुवाक्ये घटं करोतीत्यादाववयवसाक्ष्यिके च स्वभि-
चाररिति भावः । प्रामाणिकेन तदर्थमात्रपरतया लक्ष्यत्वात् प्रयुज्य-

शक्तिरस्त्वित्यत आह, 'तस्य चेति पदस्य चेत्यर्थः, 'अन्वत्राप्रायागनियममा-
दिति, साक्षात् परम्परया अन्यपदार्थशब्दबोधानुसूत्रत्वाच्चेत्यपि बोध्यं ।
'पदद्वयइति, 'निरूढा लक्षणा' उक्तक्रमेणान्यपदार्थे निरूढा लक्षणा, 'तथै-
वेति, नियततात्पर्यं हि न शक्तिमात्रनियतमपि तु शक्ति-लक्षणावन्यतर-
साध्यमिति भावः । 'मानाभावादिति, गौरवाच्चेत्यपि बोध्यं ।

'नवीनाः' वैयाकरणनवीनाः, 'लक्ष्योपपदेति लक्ष्योपपदवाचकपदत्वर्थः ।

तोऽक्षखीयपदलिङ्गता न स्यात् लक्षकपदस्य लक्षखी-
यपदलिङ्गाग्राहकत्वनियमात् स्वलिङ्गापरित्यागाच्च ।
अतोऽन्यपदार्थे शक्तिरेवेति । अथ ब्रमः । बहुव्रीहेर्ला-
क्षिकत्वेन विशेषणपदत्वनियमान्नियमतो लक्षखी-
यविशेष्यपदलिङ्गकत्वं । समानाधिकरणस्य समानवि-

विभक्त्यन्तस्त्रयवे घटं करोतीत्यादौ लक्षणेति भावः । 'समाना-
धिकरणस्येति तच्चाद्यं पदं चैत्रस्य पत्न्याः स्वमित्यत्र व्यभिचारवार-
मानत्वं निरूपणाच्छब्दिकत्वं, अतएव निरूपणच्छब्दा शक्तितुल्येति वदन्ति ।

ननु मक्षाः क्रोशन्तीत्यत्र लक्षखीयपुरुषपदलिङ्गाग्राहकत्वात् व्यभिचार-
इत्यत्रचैराह, 'स्वलिङ्गेति । ननु च्छत्रिणो मक्षा इत्यादौ व्यभिचार इत्यत-
श्चाह, 'बहुव्रीहेरिति, तथाच बहुव्रीह्यावयवं नियम इत्यर्थः, 'समानाधि-

ननु मक्षाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्यत्र लक्षखीयवाचकपुरुषपदलिङ्गाग्राहकत्वाद्-
व्यभिचार इत्यत्रचैराह, 'स्वलिङ्गेति, 'विशेषणपदत्वनियमादिति विशेषण-
वाचकपदत्वनियमादित्यर्थः । न च मक्षाः क्रोशन्तीत्यादौ मक्षादिपदस्य
लाक्षिकत्वेऽपि विशेषणशब्दत्वाभावाद्द्व्यभिचार इति वाच्यं । तथापि
किञ्चिद्विशेष्यवाचकपदाध्याहारनियमेन विशेषणवाचकत्वादित्यभिमानः ।
यदा 'लाक्षिकत्वेनेतिविशेषणपदत्वनियमो न हेतुरपि तु विशेषणत्वे द्वितीयया
लाक्षिकत्वेन विशिष्टस्य बहुव्रीहेरित्यर्थः, तथाच बहुव्रीहेरेव विशेषण-
वाचकपदत्वनियमः चित्रगुरस्तौत्वादावपि यत्किञ्चिद्वाचकपदाध्याहारादिति
भावः । 'लक्षखीयविशेष्यपदलिङ्गकत्वमिति अध्याहृतस्य श्रुतस्य वा लक्ष-
खीयोपस्थापनविशेष्यपदलिङ्गाग्राहकत्वमित्यर्थः, 'समानाधिकरणस्ये-
त्यादि, तस्य दीर्घिकायां पय इत्यत्र तच्छब्दस्य विशेष्यपदलिङ्गाग्राहकत्वा-
द्द्व्यभिचारवारणाय आद्यं यद्यन्तं, अभेदान्वयबुद्धिसाक्षात्स्येति तदर्थः,

भक्तिकस्य विशेषणपदस्य विशेष्यपदलिङ्गत्वनियमात् ।
भिन्नविभक्तिकयोरिव भिन्नलिङ्गकयोरपि सामाना-
धिकरण्येन विशेषण-विशेष्यपदभावाभावात् । अजह-
षाय, द्वितीयन्तु चैवोगच्छतीत्यचेत्यर्थः, विपक्षबाधकमाह, 'भिन्नेति,
'अजहदिति, तथाच विशेषानुशासनावतार इति पूर्वनिश्चये विशेष-
णं देयमिति भावः ।

करणस्येति, एतच्च मैत्रस्य पत्न्याः स्वामीत्यत्र व्यभिचारवारणाय, मैत्रः
पक्षतीत्यत्र तद्धारणाय 'समानविभक्तिकस्येति सुप्तिषोश्च न समानत्व-
मित्यर्थः । न च कर्तुरवाच्यतया तत्र सामानाधिकरण्यमेव नेति वाच्यं ।
समानसंख्याभिधायकविभक्तिप्रकृतित्वस्य तत्त्वात् तस्य च तत्रापि सत्त्वात् ।
ननु विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्वेन न तथात्वमिति चेत्, न, तदभिधानस्य
विशेष्यविभक्त्यर्थातिरिक्तार्थनिषेधपरत्वात् मतान्तरत्वाद्वा । अतएव वक्ष्यति,
एकसङ्ख्यावाचकमेव हि शाब्दसामानाधिकरण्यमिति । अप्रयोजकत्वं
निरस्यति, 'भिन्नेति, 'अजहदिति, तथाच लिङ्गनियमानुशासनाभावे सतीति
स्तोकं पक्षतीत्यादौ स्तोकशब्दे विशेष्यस्य धातोर्लिङ्गविरहाद्विशेष्यपद-
लिङ्गकत्वाभावेन व्यभिचारवारणाय द्वितीयं बध्दन्तं । न च तथापि
लिङ्गरहितयुग्मदादिविशेषणत्वे त्वमुत्तम इत्यादौ व्यभिचारः सलिङ्गविशेष्यक-
त्वेन विशेषणपदविशेषणत्वे द्वितीयबध्दन्तवैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यं । युग्मदादेरपि
सलिङ्गकत्वात् लिङ्गाधिकारविहितटापुष्ठीवादिशून्यत्वेन चालिङ्गकत्वव्यप-
देशादिति भावः । यद्यप्येवं नेयं नबध्दकामेत्यादिबहुव्रीहौ स्त्रीलिङ्गकत्वानुप-
पत्तिस्तत्र नचो विशेष्यपदत्वात् समानाधिकरण्यविशेषणत्वाभावात् । तथापि
नेयं दक्षिणोत्पद्यबहुव्रीहाविव तत्रापि व्युत्पत्त्यन्तरं कस्यमिति हृदयं ।
उक्तनिश्चये विपक्षबाधकमाह, 'भिन्नविभक्तिकयोरिति भिन्नविभक्तिकनामार्थ-
योरित्यर्थः, 'भिन्नलिङ्गकयोः' तदर्थयोः, 'सामानाधिकरण्येन' अभेदसंसर्गोऽन्व ।

स्त्रिंशे तु लिङ्गविशेषनियमानुशासनान्न तथा, अन्य-
दन्यस्य लिङ्गं मृह्णातीत्यत्र विशेषण-विशेष्यपदस्य
भावत्वमेव नियामकम् । अथ नियमतोविशेष्यलिङ्गतैव

यत्तु अजहलिङ्गत्वं प्रकृतेऽपि चित्रगुपदेऽपि गोपदादेरजहलि-
ङ्गत्वमिति, तत्र, तत्र विभक्त्यन्तस्य पदतथा गोपदमात्रस्थापदत्वात्
समुदायस्य विभक्त्यन्तत्वादेत एव परवलिङ्गमित्यादौ वतिः परवत्-
समुदाये लिङ्गमित्यर्थादिति । ‘अन्यदिति विशेषानुशासनाभावे
विशेषणपदं विशेष्यपदलिङ्गग्राहकमित्यर्थः । ननु शक्तत्वमलाचणि-

पूर्वनियमे विशेषणमिति भावः । न च चित्रगुपदेऽपि गोपदमज-
हलिङ्गमेवेति वाच्यं । विभक्त्यन्तत्वेन समुदायस्यैव तत्परत्वात् । ‘विशेषण्येति
तादृशविशेषण-विशेष्यपदस्यभावत्वमेवेत्यर्थः । परोक्तनियमे व्यभिचारमप्याह,

ननु समानाधिकरणस्येत्यादिनियमे परमेश्वरः प्रमाणं रूपं गुण इत्यादौ कथं
नपुंसकलिङ्गकत्वमित्यत आह, ‘अजहदिति, तथाचोक्तनियमे अजहलिङ्ग-
कतत्तत्पदभिन्नत्वेन विशेषण्यीयमिति भावः । अतएव पञ्चजपदादेर्मत्स्यादौ
लक्षणायांमपि अयं पञ्चजमित्यादिकं साधु पञ्चजपदादेरजहलिङ्गकत्वादेवं
खद्गादिकं यदा पुंसो नाम तदापि अयं खद्गैवेति स्त्रीलिङ्गतैव साध्वी ।
नन्वेवं वृष्टसागरा योषित् लब्धधनः पुमानित्यादौ सागरशब्द-धनशब्दयो-
रजहलिङ्गत्वादिशेष्यलिङ्गग्राहित्वानुपपत्तिः सागरशब्द-धनशब्दादेरजह-
लिङ्गत्वेऽपि तद्भेदप्रवेशे जलमेतत् सागरः पुत्रो धनमित्यादावसमासेऽपि
विशेष्यलिङ्गग्राहित्वापत्तिरिति चेत्, न, वृष्टसागराद्यानुपूर्वीघटकसागरा-
दिशब्दभेदस्य निवेशनीयत्वादिति न काप्यनुपपत्तिः । नन्वेवमन्यदन्यलिङ्गं
मृह्णातीति सामान्यतोऽनुशासनानुपपत्तिरित्यत आह, ‘अन्यदिति, ‘विशे-
षण्यविशेष्यपदेति निरुक्तविशेषण्यविशेष्यपदत्वमेव नियामकं निरुक्तविशेषण-

विशेषणपदस्य बहुव्रीहेः शक्तिं विना न निर्वहतीति चेत्, न, विशेषणपदत्वमेव हि विशेष्यलिङ्गकत्वे तन्त्रं न तु शक्तत्वे सति गौरवात् । दण्ड्यादिवाक्यस्याशक्तस्यापि पुरुषादिविशेष्यलिङ्गकत्वात्, गुणवाचिशुक्लादिपदानां शुकः पट इत्यादौ लक्षणया विशेषणानां विशेष्यलिङ्गत्वाच्च । ननु शुक्लादेर्गुणपरत्वे लाञ्छनिक-

कत्वं दण्ड्याद्यपि तथा, न च गौरवं, गभीरनद्यां देशे घोष इत्यादौ वाक्ये परलिङ्गग्रहणादित्यतो व्यभिचारान्तरमाह, 'गुणेति, गभीर-

'गुणेति, 'विशेषणानामिति विशेषणोपस्थापकानां विशेष्यपदलिङ्गकत्वादित्यर्थः । 'नन्विति, तथाच ममापि लिङ्गानुशासनाभावे सतीति विशेष-

पदं विशेष्यपदलिङ्गं गृह्णातीत्येवार्थं इति यावत्, अन्यथा अतिप्रसङ्गादिति भावः । इदञ्चापाततः सर्वत्र बहुव्रीहौ विशेष्यपदाध्याहारे मानाभावात् । वस्तुतो दण्ड्यादिवद्वह्नौहेरपि चलिङ्गकत्वं वक्तृविवक्षया च प्रयोगविषयः विशेष्यपदसत्त्वे तु समानाधिकरणस्येत्यादिनियम एव वक्तृविवक्षा बाधिकेत्येव तत्त्वं । 'विशेषणपदस्येति बहुव्रीहेर्विशेष्यं, 'शक्तिं विनेति, पदत्वस्य शक्तिमत्त्वरूपतया शक्तिं विना विशेषणपदत्वस्यैवासम्भवादिति भावः । 'विशेषणपदत्वमेवेति विशेषणोपस्थापकशब्दत्वमेवेत्यर्थः, 'शक्तत्वे सतीति शक्तत्वे सति विशेषणोपस्थापकत्वमित्यर्थः, 'दण्ड्यादीति, तथाच शक्तत्वप्रवेशे एवामसंग्रह इति भावः । 'गुणवाचीति, यद्यपि शुक्लादिशब्दानां प्रकृते लक्षणायामपि शक्तत्वमस्येवेतिनैतद्दूषणं घटते तथापि लक्षणपदेन खलिङ्गं न परित्यज्यत इति परोक्तनियमे व्यभिचारपरोऽयं ग्रन्थो न तु शक्तत्वप्रवेशे दूषणपर इत्यवधेयं । अतएवात्रैव शङ्कते, 'नन्विति,

त्वेन स्वलिङ्गप्राप्तौ “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलि-
ङ्गास्तु तद्वतीत्यनुशासनास्त्राक्षणिकस्यापि विशेष्यलि-
ङ्गकत्वम् । न च बहुव्रीहौ तथानुशासनमस्तीति चेत्,
न, तस्य न्यायप्राप्तानुवादकत्वात् । अतएव शुक्लं रूप-
मिति शुक्लगुणवाचकत्वेऽपि लिङ्गानुशासनं परिभूय
विशेषखपदत्वात् शुक्लपदं विशेष्यरूपपदस्यैव लिङ्गं

नद्यादावसमासेऽजहलिङ्गतया समासे कर्मधारयस्यापि तत्पुरुष-
प्रभेदत्वेन परवलिङ्गमित्याद्यनुशासनेनैव व्यभिचाराभावेन विशष-
खान्तरदानाभावाच्चेति भावः । ‘तस्येति व्याकरणसिद्धमनूद्यते
कोषेण, न हि कोषस्य तदनुशासनसामर्थ्यमिति भावः । शुक्लोरूप-

व्यभिचारीति भावः । ‘तस्येति उक्तन्यायसिद्धमनूद्यते कोषेण न तु तस्य
तदनुशासनसामर्थ्यमित्यर्थः । नन्वेतदेव कुत इत्यत आह, ‘अतएवेति
उक्तकोषस्य स्नातन्नेरख तदनुशासनसामर्थ्याभावादेवेत्यर्थः । ननु “गुणे शुक्ला-
दय इत्यस्य गुणे विशेष्यपदे इत्यर्थः, अत्र च रूपं विशेष्यपदमित्यरुचिराह,

‘स्वलिङ्गप्राप्ताविति स्वलिङ्गप्राप्तेरचितत्वेऽप्यौत्तर्यः, ‘स्त्राक्षणिकस्यापीति, त-
स्येति शेषः । ‘तथानुशासनं’ लिङ्गानुशासनं, ‘तस्य’ “गुणे शुक्लादयः
पुंसौत्यादेः, ‘न्यायप्राप्तेति, समानाधिकरणस्येत्याद्युक्तन्यायसिद्धत्वानुवाद-
कत्वं न तु स्नातन्नेरख लिङ्गविधायकत्वमित्यर्थः । ‘अतएवेति यत एव न
स्नातन्नेरख तस्य लिङ्गविधायकत्वमत एवेत्यर्थः । अथ “गुणे शुक्लायः पुंसौ-
त्वप्तासति गुणवाचकविशेष्यपदासन्निधाने इति विशेषणान्नैतादृशः प्रयोग-

एह्लातीति । अन्यथा शुक्लोरूपमिति स्यात् । किञ्च बहुव्रीहेर्लिङ्गानुशासनाभावेन स्वलिङ्गाभावाद् विशेषणोपस्थापकवाक्यत्वाच्च विशेष्यपदलिङ्गतैव युक्ता यथा दण्डी पुरुष इत्यादौ । वस्तुतो बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तावपि कथं नानालिङ्गकत्वं तथा लिङ्गानुशासनाभावात् । अथ विशेषणपदत्वाद्विशेष्यपदलिङ्गता विशेष्यपदञ्च नानालिङ्गमतो नानालिङ्गतेति चेत्, तर्हि लाघवात्संज्ञैवास्तु उक्तन्यायेनैव लक्षणीयविशेष्यपदलिङ्गत्वोपपत्तेरिति ।

मिति नान्वयः, गुणे शुक्लादय इत्यस्य गुणविशेष्य इत्यर्थं इत्य-
रुचैराह, 'किञ्चेति ।

'किञ्चेति, 'तर्हीति । नन्वेवं चित्रगुधनमित्यादौ बहुव्रीहेर्लक्षणान्तरं तत्पुरुषलक्षणायां लक्षितलक्षणा स्यात् । न च परम्परासम्बन्धादेकैव लक्षणा अन्यपदार्थसम्बन्धिनि बहुव्रीहेरनुशासनाभावात् तस्माद्बहुव्रीहौ शक्तिरेवेति चेत्, न, बहुव्रीहेर्लक्षणाया चित्रगुपदस्य अन्यपदार्थपरत्वे तत्सम्बन्धिनि परम्परासम्बन्धेन तत्पुरुषलक्षणायाञ्च लक्षणाद्वयादेव युगपदन्वयबोधोपपत्तेः युगपददृष्टिद्वयविरोधस्य मणिलक्ष्मतेऽभावादिति ।

इत्यत आह, 'किञ्चेति, 'स्वलिङ्गाभावादिति, तथाच आक्षेपिकपदे स्वलिङ्गापरित्याग इति नियमस्यात्रानवकाश इति भावः । 'तथा लिङ्गानुशासनेति नानालिङ्गविधायकानुशासनाभावादित्यर्थः, 'लाघवादिति, अतिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवादिति भावः । इति बहुव्रीहेरहस्यं ।

तत्पुरुषेऽपि राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदस्य षष्ठ्यर्थ-
सम्बन्धे निरूढलक्षणयैव राजसम्बन्धिपुरुषबुद्ध्युपपत्तेर्न
समासे शक्तिरनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् ।

ननु तत्पुरुषस्थले समासत्वेनैव शक्तिकल्पनाद्बहुव्रीहावपि
शक्तिरित्यत आह, 'तत्पुरुषेति, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्धे' सम्बन्धिनीत्यर्थः,

ननु तत्पुरुषस्थले समासत्वेनैव शक्तिकल्पनाद्बहुव्रीहावपि शक्तिरित्यत-
आह, 'तत्पुरुष इति । ननु कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्साधारण्येन लक्ष-
णोपपादनमयुक्तमित्यतोविशिनष्टि, 'राजपुरुषइत्यादाविति, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्ध-
इति सम्बन्धिनीत्यर्थः, द्वयोः प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोध एव सामर्थ्यं

ननु तथापि तत्पुरुषस्थले समुदायशक्तिरावश्यकीत्यत आह, 'तत्-
पुरुषेऽपीति, कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्र लक्षणाविरहात् तद्वा-
चकनायाह, 'राजपुरुषइत्यादाविति, 'पूर्वपदस्येति राजपदस्येत्यर्थः, 'षष्ठ्यर्थ-
सम्बन्ध इति षष्ठ्यर्थराजसम्बन्धिनि लक्षणेत्यर्थः, तस्य चाभेदेन पुरुषेऽन्वय-
इति भावः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते राजसम्बन्धलक्षणायां तस्याश्रय-
तया पुरुषे अन्वयः तादात्म्यसम्बन्धेन वा, नाद्यः नामार्थायोरभेदाति-
रिक्तसम्बन्धेनान्वयस्यायुत्पन्नत्वादन्वया राजसम्बन्धः पुरुष इत्यत्राप्याश्र-
यतया अन्वयापत्तेः, नान्यः बाधितत्वात् । न च राजसम्बन्धिनि लक्ष-
णायां नीलोत्पलमित्वादाविव कर्मधारयत्वापत्तिरभेदेनान्वयस्य तुल्यत्वा-
दिति वाच्यं । किञ्चिद्विशिष्टद्वितीयादिविभक्त्यर्थतावच्छेदकविशिष्टवता यत्र
नाभेदधीस्तत्रैव कर्मधारयाभ्युपगमात्, अतएव राजपुरुषेत्यत्र राजप्रकारेण
राजवति लक्षणायां कर्मधारयत्वं, नीलोत्पलमित्यत्र नीलपदस्य नील-
गुणप्रकारेण लक्षणावामेव कर्मधारयत्वं नीलसम्बन्धित्वेन लक्षणायान्तु
तत्पुरुषत्वमेव राजपदस्य सम्बन्धिमात्रपरत्वे कर्मधारयतासम्पत्तये किञ्चि-

यत्तु समस्यमानपदातिरिक्तं न समासपदं समस्य-

द्विशिष्टेत्युक्तं, पाककरत्तो घटः शोभनराजपुरुष इत्यादौ तु रक्तपद-राज-
पदादेरेव पाककरणकरत्तत्वाश्रय-शोभनराजसम्बन्धादिषु लक्षणा पाक-
पद-राजपदादिकन्तु तात्पर्यग्राहकं ।

यत्तु पाकपदं पाककरणकपरमेव तस्य चाभेदेन रक्तपदार्थैकदेशे
रक्तत्वे तादात्म्येनावयवः, एवं शोभनराजपुरुष इत्यादावपि राजपदं राज-
सम्बन्धिपरमेव तदेकदेशे राञ्च शोभनस्याभेदेनावयव इति । तदसत् ।
अभेदेन पदार्थैकदेशान्वयस्यात्यन्तमथुत्पन्नत्वात् ।

उपाध्यायास्तु निपातातिरिक्त इव समासातिरिक्त एव नामार्थ-
योर्भेदान्वयस्याथुत्पन्नतया राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदस्य राजसम्बन्धादा-
वेव लक्षणा तथाच षड्यर्थसम्बन्ध इति यथाश्रुतमूलमेव साधु । अतएव कर्म-
धारय-बलौतत्पुरुषयोर्भेदोऽपि स्फुटतरमुपपद्यते, कर्मधारयेऽभेदः संस-
र्गोऽत्र तु भेद इति भेदात् । न च समासातिरिक्त एव नामार्थयोर्भेदान्वय-
स्याथुत्पन्नत्वे राज-पुरुषयोः संसर्गमर्थ्यादयैव सम्बन्धभागसम्भवात् सम्बन्ध-
लक्षणापि वृथेति वाच्यं । विग्रह-समासयोस्तुल्यार्थकत्वानुरोधेन सम्बन्ध-
लक्षणाभ्युपगमादित्याहुः । तदसत् । अुत्पत्तिसङ्गोचे मानाभावाद्गौरवाच्च
विग्रह-समासयोस्तुल्यार्थकत्वस्य चासिद्धत्वादिति दिक् ।

‘अनन्यलभ्यस्येति, न च लक्षणाया राजसम्बन्धमिन्नपुरुषबनुद्गुपपा-
दनेऽपि राजपुरुष इत्यादौ राजवत्पुरुषबोधस्यानुभवसिद्धस्य न तयोपपत्ति-
रिति तदर्थं समुदायशक्तिसिद्धिरावश्यकीति वाच्यं । तादृशबोधस्यैवासिद्धेः तादृश-
बोधस्यानुभवसिद्धत्वेऽपि पुरुषपदस्य राजवत्पुरुषे लक्षणा राजपदं तात्पर्य-
ग्राहकमित्यस्य सुवक्षतया समुदायशक्तिसिद्धेः । न चैवं घटादिपदेऽपि
समुदायशक्त्युद्भेदः तत्राप्यन्तिमवर्णलक्षणाद्यैव घटादिबोधोपपत्तेरिति वाच्यं ।
तत्रैकाक्षरकोषमविदुषोऽन्यवर्णलक्षणाप्रतिसन्धानं विनापि घटादिबोध-
स्यानुभवसिद्धतया समुदायशक्तिसिद्धेरिति भावः । ‘समस्यमानपदावा-

मानपदानां प्रत्यभिज्ञानादतो न समासे शक्तिरिति ।
तन्न । पद-तत्समुदाययोर्भिन्नत्वात् ।

नन्वनुपपत्तिं विना कथं षड्यर्थे लक्ष्येति चेत्,

दयोः प्रातिपदिकार्थयोः स्वभावादभेदान्वयबोध एव सामर्थ्यं अत-
एव विभक्त्यादिपदेषु सम्बन्धादिधर्मपरोक्षप्रातिपदिकार्थान्वयबोध-
कत्वं अर्थविशेषबोधे पदविशेषस्य तन्त्रत्वादत एव व्यासेन तदर्थ-

स्वभावादत एव नीलो घट इत्यत्राभेदोपचारोऽन्यथा समवायस्यैव गुण-
गुणिसंसर्गत्वसम्भवादिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं घटोनेत्यत्र प्रातिपदिकयोर्भेदे-
नाप्यन्वयदर्शनेन तथा अनियमात् । यदि च नञादिपदे भिन्नैव व्युत्प-
त्तिरिति तदितरत्र तथा नियम इति मन्यसे तदा समासेऽपि भिन्नैव
व्युत्पत्तिरिति तदितरत्र तथा नियम इति तुल्यं । किञ्चैवं राजसम्बन्धौ
पुरुष इति विग्रहवाक्यं स्यान्न तु राज्ञः पुरुष इति समाससामानार्थ-
समासारम्भकपदसमूहस्यैव विग्रहत्वात् तथा सति च कर्मधारयत्वापत्तौ
षष्ठौसमासोच्छेदापत्तेः । न च शक्त्या अभेदप्रतियोग्युपस्थापने कर्मधारय-
इति वाच्यं । नीलोत्पलमित्यादौ तदभावापत्तेः नीलपदस्यौपचारिकत्वात्
तस्मात् सम्बन्ध एव लक्षणा राजसम्बन्ध-पुरुषयोश्च धर्म-धर्मिभाव एवा-
न्वय इति युक्तमुत्पश्यामः । न च षड्यर्थस्य लक्षणाया नामार्थत्वे भेदेनाप्यन्व-
योन स्यात् विभक्त्यर्थापेक्षो भेदेन नामार्थयोरन्वय इति वक्ष्यमाणव्युत्पत्ति-
विरोधादिति वाच्यम् । तस्य विभक्त्यर्थातिरिक्तनामार्थान्वयपरत्वात् ।

मिति समस्यमानपदत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, 'न समासे शक्तिरिति न
समासस्य विशिष्टार्थे शक्तिरित्यर्थः, समस्यमानपदानां प्रत्येकमन्यत्र शक्ति-
कक्षणादिति भावः । 'भिन्नत्वादिति भिन्नानुपूर्वीकत्वादित्यर्थः ।

'षड्यर्थ इति षड्यर्थसम्बन्धप्रकारेण लक्ष्येत्यर्थः, एवमग्रेऽपि । राज-

यदि षष्ठ्यर्थो न लक्ष्यते तदा राजपुरुषादौ लाघवा-
दिना प्राक्सामानाधिकरण्यावगमाद्राजत्वविशिष्टपु-
रुषस्यैव वैभक्तिकोऽन्वयः स्यात्, राजवाहनमानयेत्यादौ
वाहनपदे वाहनवस्त्रक्षणा स्यात् । अत्र राजत्ववि-
शिष्टेऽस्मदाद्यानयनान्वयोऽयोग्य इति चेत्, तर्ह्यनयैवा-
नुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्त्या वा षष्ठ्यर्थे लक्षणा, विभ-

बोधनमन्यथा स एवार्थोऽभावसदृशादिपदेनान्यथा बोध्यते कश्चित्
संसर्गविधया कश्चित् प्रकारतया सम्बन्धभागात् अतः पटोनेत्यादौ
न षष्ठी पटस्याभाव इत्यादौ षष्ठी । न च राजपदादेः सम्बन्धिपरत्वे
कर्मधारयापत्तिः, समासपूर्व्यं तत्परत्वाभावात् सति तत्पुरुषेऽनु-

पूर्वोक्तरीत्या राजपदार्थस्यापि भागमतो विग्रहसमानार्थत्वं वृत्तिद्वयविरो-
धेन तवापि भग्नमिति दूषणमनवकाशं बोध्यं । 'यदीति, यत्र तत्सम्बन्धि-
तात्पर्यग्रहस्तत्रैव षष्ठ्यर्थलक्षणा अन्यत्र तु कर्मधारयादभेदान्वयघोरिच्छे-
वेति भावः । 'विभक्त्यर्थेति, नामार्थयोर्भेदान्वयो विभक्त्यर्थेद्वादेवेति व्युत्प-
त्तेरिति भावः । न च भेदेनेति अर्थं, नीजोघट इत्यादौ अभिचारवारक-

सम्बन्धिपुरुषबुद्धानुपपत्त्या लक्षणेति समाधत्ते, 'यदीति, 'षष्ठ्यर्थो न लक्ष्यते
इति षष्ठ्यर्थप्रकारेण लक्षणा न क्रियत इत्यर्थः, 'लाघवादिनेति, लुप्तषष्ठी-
स्मरणकल्पने गौरवादिति भावः । 'आदिपदात् सर्वत्र लुप्तषष्ठीस्मरणे
मानाभावस्य परिग्रहः, 'प्राक्सामानाधिकरण्येति प्रथमं राज-पुरुषयोरभेदा-
न्वयबोधादित्यर्थः, 'वैभक्तिकोऽन्वय इति विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः । अनुप-
पत्त्यन्तरमाह, 'राजवाहनेति वाहनेन समं राज्ञोऽभेदान्वयबोधासम्भवा-
दिति । 'तात्पर्यानुपपत्तेति तात्पर्यविषयोभूतस्य राजकीयपुरुषबोधस्यानुप-
पत्तेत्यर्थः । ननु विग्रहवाक्यस्य षष्ठ्यर्थसम्बन्धेन पुरुषे राज्ञोऽन्वयादेव राज-

ज्ञानार्थापेक्षो हि सर्वत्र नामार्थान्वयः । अतः श्रुतवि-
भक्त्यर्थसम्भवे विभक्त्यर्थलक्षणेवोचिता । अथ राज-
पुरुषादावन्यप्रकारतया षष्ठ्यर्थसम्बन्धबुद्धिरतो न

पपत्था सम्बन्धलक्षणापर्यवसानादिति भावः । 'नामेति, इदन्तु
समाधिसौकर्यादिकं । वस्तुतः षष्ठ्यर्थापस्थितावपि नामार्थयोर्नान्वय-

त्वात् विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्वात् तस्या अभेदार्यकत्वस्यैकदेशिमतत्वात्
अन्यथा गौलघट इत्यादौ कर्मधारये विग्रहसमानार्थतया विभक्त्यर्थलक्ष-
णापत्तौ निषादाधिकरणविरोधापत्तेः । एवञ्च कर्मधारयेऽपि अभिचार-
वारकं तदिति ध्येयं । नन्वेवमपि भूतलो घटो नास्तीत्यादौ अभिचारः तत्र
षष्ठ्यर्थलक्षणाभ्युपगमात् । न चाख्य-निपातातिरिक्तस्यो उक्त्युत्पत्तिरिति
वाच्यम् । अघट इत्यादौ सम्बन्धलक्षणाभावप्रसङ्गादिति चेत्, न, घटो
नास्ति घटो नष्ट इत्यादौ विभक्त्यर्थसङ्ख्यान्यस्यानुभक्तत्वेन तद्द्वारैवोक्त-
श्रुत्यन्तरेप्रत्यूहत्वात् । अतएव तत्र विभक्तिप्रयोगः साधुरेवेत्यपास्तं । तथा
च तत्रान्वयप्रकारतयैव सम्बन्धी भासते घटस्य नेत्यादिर्न प्रयोगः असाधु-
त्वात् । न चैवमपि तद्भनमित्यादौ अभिचारः सर्वनाम्नि लक्षणाविरहा-
दिति वाच्यम् । तत्रापि तस्या व्यवस्थापितत्वात् । न च सम्बन्धस्य तत्पद-
शुद्धतया तत्र न लक्षणेति वाच्यम् । शब्दसम्बन्धस्य तत्राप्यनपायादिति
दिक् । 'अन्वयप्रकारतयेति छिन्नेतरत्ववत् प्रकारान्तरोपस्थितस्यैवान्वय-
प्रतिबोधितयेत्यर्थः । ननु तदनुपस्थितौ तत्र तात्पर्याग्रहे तत्र लक्षणापि
कीयपुरुषबन्धोपपत्त्या किं लक्षयेत्यत आह, 'विभक्त्यर्थापेक्षो ह्येति
विभक्त्यर्थविशेष्यको ह्येत्यर्थः, 'नामार्थान्वयः' भेदेन नामार्थप्रकारकोऽन्वयः,
'श्रुतविभक्त्यर्थेति विग्रहवाक्यश्रुतविभक्त्यर्थसम्बन्धेनान्वयासम्भव इत्यर्थः ।
'विभक्त्यर्थलक्षणेवेति, 'अन्वयप्रकारतया' राज-पुरुषयोरेव्ययप्रतियोगितया,
राज-पुरुषयोर्विशेष्य-विशेषणतयेति यावत्, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्धबुद्धिरिति छिन्नेत-

पूर्वपदे लक्षणा न वा समासे शक्तिरिति । तत्र ।
नामार्थयोरन्वयाभिधानेऽन्वयप्रकारतया नियमतः
षष्ठ्यर्थोपस्थितौ हेत्वभावात् शब्दादनुपस्थितस्यान्वय-
प्रकारतया भाने मानाभावाच्च । चैत्रस्य नप्तेत्यादौ
पुत्रस्य नप्तृपदाच्छक्यतावच्छेदकतयोपस्थितस्यान्वयप्र-
कारत्वेन ज्ञानं ।

प्रकारतया तद्ज्ञानं अभेदेनैव तयोरन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः, अन्यथा
नीलोघट इत्यत्राभेदोपचारो न कल्प्येत समवायस्यैव गुण-गुणि-
संसर्गत्वसम्भवादिति तत्त्वं । 'नप्तृपदादिति, षष्ठ्यर्थपरम्परासम्बन्धे
पुत्रस्य सम्बन्धघटकतया भानादिति भावः ।

न स्यादिति तदुपस्थितिरावश्यकी । किञ्च पटो नेत्यत्रैवान्वयरूपतयैव
तद्भागमस्त्वित्यत आह, 'शब्दादिति । न च तत्प्रकारकानुभवोऽसिद्ध एवेति
वाच्यम् । विग्रहतुल्यप्रकारकज्ञानजनकत्वात् विभक्त्यर्थोपस्थितिं विना
भेदेनान्वये पूर्वव्युत्पत्तिविरोधाच्च । 'नप्तृपदादिति पुत्रपुत्रस्य शक्यत्वे
पुत्रस्यावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

रत्नवत् प्रकारान्तरोपस्थितस्यैव षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य बुद्धिरित्यर्थः । 'नामार्थयोः'
राज-पुरुषयोः, 'अन्वयाभिधाने' शब्दबोधे, जायमान इति शेषः । 'अन्वय-
प्रकारतयेति अन्वयप्रकारोभूतधर्मीप्रकारेणेत्यर्थः । ननु भवतो नियमतो
लक्षणाया सम्बन्धुपस्थितिवत् नियमतः स्वतन्त्रसम्बन्धस्त्वतिरपि यथायकश्चित्
स्यात् कार्योन्नेयधर्माणां यथा कार्यमुन्नयनादित्यत आह, 'शब्दादिति,
'मानाभावाच्चेति सामग्र्यभावाच्चेत्यर्थः, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शब्दबो-
हेतुत्वादिति भावः । नन्वेवं चैत्रस्य नप्तेत्यादौ चैत्रपुत्रस्य शब्दादनुपस्थितस्य
कृतोऽन्वयप्रकारतया भानमित्यत आह, 'चैत्रस्येति, 'शक्यतावच्छेदकतयेति,

राज्ञः पुरुष इत्यादौ विग्रहे समासाभिधानास्तुता
स्तृता षष्ठेव सम्बन्धस्मारिका अतो न लक्षणा न वा
शक्तिरित्येके । तन्न । राजपुरुषमानयेत्युक्ते पूर्वं निय-
मेन विग्रहाश्रवणात् । शाब्दिकानान्तु विग्रहाभिधानं

‘विग्रहाश्रवणादिति । न च दधि पश्येत्यादाविव लुप्तविभक्तोर्नियतो-
पस्थितिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र क्रिया-कर्मभावेनाग्वयस्य विभक्तिं विना-
काङ्गाविरहेणानुपपत्तेः घटः कर्मत्वमित्यत्रेव समासे तु विभक्तिमन्तरेणा-
प्याकाङ्गादर्शनात् साधवेन लक्षणाकल्पनात् तदिदमुक्तं अभिकरणकौदन-

पुत्रपुत्रत्वरूपेण शक्तौ पुत्रस्यावच्छेदकत्वादिति भावः । ‘अग्वयप्रकारत्वे-
न ज्ञानमिति अग्वयबोधे प्रकारतया भानमित्यर्थः ।

केषाञ्चिन्मतं दूषयितुमाशङ्कते, ‘राज्ञ इति । न चैवं षष्ठीतत्पुरुषे-
ऽपि लक्षणाविरहे “निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कुतो निषादस्य चाख्डालस्य
स्थपतिः निषादस्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषमपहाय निषादश्चादौ स्थपति-
श्चेति कर्मधारयादरः कर्मधारये निषादस्य चाख्डालस्यापि वैदिकमन्त्रा-
ध्ययनप्रसक्त्या “स्त्री-श्रुद्रौ नाधीयेतामिति विधिसङ्कोचापत्त्या तत्पुरुषस्यै-
वोचितत्वात् लक्षणाविरहस्य चोभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यं । लुप्तविभक्ति-
स्मरणकल्पनाप्रसङ्गादेव तत्पुरुषपरित्यागात् वेदे तत्पुरुष-कर्मधारययो-
रभयोः सम्भवे कर्मधारय एवाद्रियते न तत्पुरुष इति सकलमीमांसा-
सिद्धनियमबलेन परित्यागाच्च, अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽप्यनिस्ता-
राच्छक्ति-लक्षणायोरभयोरेव वृत्तिरूपतया लक्षणाकल्पनस्यादोषत्वाद्विधि-
सङ्कोचकल्पनस्यैव च दोषत्वादिति भावः । ‘विग्रहाश्रवणादिति, तथाच यत्र
न विभक्तिस्मरणं तत्र लक्षणावश्यकौति भावः । ननु यदि विग्रहाप्रतिस-
न्धानेऽप्यग्वयधीस्तदा विग्रहप्रतिसन्धानार्थं समासस्थले शाब्दिकानां विग्र-
हप्रतिसन्धानवैयर्थ्यमित्यत आह, ‘शाब्दिकानान्विति, ‘विग्रहाभिधानं’

समासार्थकथनपरं विभाषाधिकारे च समासानुशासनं समास-विग्रहयोः पर्यायत्वं साधुत्वं वा बोधयितुम् । विशेषस्तु विग्रहे सोऽर्थानाम-विभक्त्यादिभिः शक्त्याभिधीयते समासे तु राजादिपदेन लक्षणाया ।

‘कथनपरमिति न तु समानार्थकेऽन्यतरोपस्थितावपरोपस्थितिनियम इत्यर्थः । नन्वन्यत्रानियमेऽपि अत्र विभाषाश्रवणाच्चियम-इत्यत आह, ‘विभाषेति, ‘बोधयितुं’, न त्वभयोपस्थितिनियमं

कर्मैकपाकविषयककृतिरिष्टसाधनमिति तु वाक्यमिति । यत्र च दैवाद्-विभक्त्युपस्थितिरुक्तत्र समासशक्तिभ्रमवत् इव लक्षणाविरहेऽपि न कृतिरित्यपि वदन्ति । ‘कथनपरमिति, न च समानार्थकत्वे अन्यतरोपस्थितावपरोपस्थितिनियम इति भावः । अन्यथा अपभ्रंशे स्मृतसाधुशब्दवद्विग्रह एव

अस्मिन् विग्रहे अयं समास इत्यभिधानं, ‘समासार्थकथनपरमिति समासस्य तात्पर्यविषयोभूतोऽयमर्थ इति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः, न तु समासार्थबोधपूर्वं विग्रहप्रतिसन्धानार्थमिव भावः । ननु यदि विग्रहप्रतिसन्धाननियमो नास्ति तदा तदर्थं विभाषया समासानुसरणमपक्षमित्यत आह, ‘विभाषेति, ‘बोधयितुमिति, न तु नियमत उपस्थित्यर्थमिति भावः । यद्यपि विग्रहसमासयोः कथं पर्यायत्वमर्थभेदात् । न च विग्रहेऽपि सम्बन्धिनि वक्ष्या लक्षणेति वाच्यं । ‘शक्त्याभिधीयत इत्यग्निमयश्रवणविरोधापत्तेः सुवर्ध-नामार्थबो-रभेदान्वयबोधस्याश्रुत्युत्पन्नतया अग्नयपत्तेश्च, अन्यथा प्रमेयं ग्रामं घटस्य संयोग इत्यादौ ग्रामकर्मत्वाभिन्नः प्रमेयः घटसम्बन्धभिन्नः संयोग इत्यन्वयबोधोपापत्तेस्तद्यापि पर्यायत्वं एकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वं, साधुत्वं एकमुख्यविशेष्यकश्राब्दबोधसाकाङ्क्षत्वं । यदा पर्यायत्वं अन्यूनानतिरिक्तविष-

बहुव्रीहौ तु नित्यसमासत्वाभिधानं विग्रहस्यासाधुत्व-
स्थापनार्थम् चिन्ना गौर्यस्येति विग्रहाभिधानं बहु-
व्रीह्यर्थकथनपरम् । स्यादेतत् “विभाषेति सूत्रेण

कर्त्तुमिति भावः । नन्वेवं समासोऽप्ययं नित्य एव विग्रहपूर्वकत्वा-
नियमादिति बहुव्रीहौ विग्रहविधिर्विदुः इत्यत आह, ‘बहुव्री-
हाविति’ स्थापनार्थमिति, तथाच विग्रहसाधुत्वासाधुत्वप्रयुक्तएवा-
नित्यत्व-नित्यत्वविभाग इति भावः । ‘अर्थकथनेति, समस्यमान-

बोधकोन समास इत्यपि कस्येतेत्यपि बोधं । ‘विग्रहस्येति समाससमा-
नार्थकसमस्यमानपदमात्रस्येत्यर्थः । ‘चित्रेत्युपलक्षणं चिन्नाया गोः सम्बन्धो-
त्वादिकमपि न विग्रह इत्यपि बोधं । तथाच विग्रहसाधुत्वासाधुत्वकृत एव
यकशाब्दबोधजनकत्वं, साधुत्वं तादृशबोधसाक्षात्कृतं, सम्बन्धितादात्म्यस्य
सम्बन्धात्मकतया समासेऽप्यतिरिक्ताभागादिति हृदयं ।

केचित्तु ननु यदि विग्रहप्रतिसन्धाने नियमो नास्ति तदा समासार्थ-
बोधे विग्रहस्योपयोगिताबोधनार्थं विभाषया समासानुशासनमफलमित्यत-
आह, “विभाषेति, न तु समासार्थबोधे विग्रहस्योपयोगिताज्ञापनार्थमिति
भाव इत्याहुः ।

नन्वेवं बहुव्रीहौ विग्रहाभावरूपनित्यसमासानुशासनं समासान्तरे
नियमतो विग्रहप्रतिसन्धानस्थापनार्थं तत्रासङ्गतमित्यत आह, ‘बहुव्रीहौ
त्विति, ‘असाधुत्वस्थापनार्थमिति समासे यो मुख्यविशेष्यस्तन्मुख्यविशेष्य-
कान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वस्थापनार्थमित्यर्थः, सपुत्रक इत्यादिप्रथमान्तान्व-
यदार्थबहुव्रीहिसु न निरस्यसमास इति भावः । नन्वेवं चिन्ना गौर्यस्येति
वाक्यस्य कुतो बहुव्रीहिसमासमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वमित्यत आह,
‘चित्रेति, ‘विग्रहाभिधानं’ विग्रहवाक्यं, ‘बहुव्रीह्यर्थकथनपरमिति बहु-

वाक्य-समासयोस्तुल्यार्थता दर्शिता वाक्ये च मुख्या
 वृत्तिरतः समासेऽपि सैव वृत्तिः अन्यथा अतुल्यार्थ-
 तापत्तेः वाचकस्यैवानुशासनाच्च यथा लिङ्गादेः । न
 च लाक्षणिकं वाचकम्, अन्यथा गाव्यादेरप्यनुशा-
 सनापत्तेः । अथ वाचकव्युत्पादनवस्त्राक्षरिकव्युत्पादन-
 मपि उभयोरपि ज्ञानयोः पदार्थोपस्थापकत्वादिति
 चेत्, न, वाचकत्वज्ञानं विना वाच्याज्ञानाद्युक्तं वाच-
 कत्वानुशासनं, लाक्षणिकञ्च शक्यव्युत्पत्त्यैव परम्परया
 लक्ष्यस्मारकमतो न तस्य व्युत्पत्त्यन्तरापेक्षा । न च
 प्रयोगानुशासनं व्याकरणं स च लक्षणायामप्यस्ति
 अतस्तस्याप्यनुशासनं घोषसमभिव्याहारे गङ्गापद-

वित्यत्वानित्यत्वविभाग इति भावः । ननु तुल्यार्थत्वं न तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं
 वाक्ये शक्यभावेन तदभावात् किन्तु तुल्यप्रतिपाद्यकत्वं, तच्च लक्षणायामपि
 तुल्यमित्यवचेराह, 'वाचकस्यैवेति, 'अन्यथेति अवाचकस्याप्यनुशासने

त्रौद्धर्ष्यमात्रबोधकं, न तु बड्ब्रीहिसमानमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वमि-
 त्त्वर्थः, 'सैव वृत्तिरिति वाक्यसमानार्थे सैव वृत्तिरित्यर्थः । ननु तुल्यार्थकत्वं
 तुल्यप्रतिपाद्यकत्वं तच्चोत्तरपदे राजसम्बन्धवत्पुत्रवत् लक्षणायामपि विवर्द्ध-
 तीत्यत आह, 'वाचकस्यैवेति तद्वाचकस्यैव तत्रानुशासनादित्यर्थः,
 'लाक्षणिकं वाचकमिति तद्वाचकमित्यर्थः, 'अन्यथा' अवा-
 चकस्याप्यनुशासने, 'वाच्याज्ञानात्' वाच्यास्मरणत्वात्, 'शक्यव्युत्पत्त्यैवेति शक्ये
 शक्तिग्रहेणैवेत्यर्थः, 'परम्परया' शक्यव्युत्पत्तिद्वारा, 'व्युत्पत्त्यन्तरापेक्षेति लक्ष्ये
 लक्षणाग्रहापेक्षेत्यर्थः, 'अस्ति' भवति, 'समभिव्याहार इति तद्वाच न

स्येवेति वाच्यम् । गङ्गायामितिमात्रं अनुशिष्टं तच्च
 ज्ञातिसमभिव्याहारेऽप्युपपन्नं न तु तत्तद्वाक्यस्यत्वेन ।
 किञ्च गङ्गायामितिपदं नानुशिष्टं किन्तु विभक्तिः सा
 चोभयत्र वाचिकैवेति न प्रातिपदिकवृत्तेर्मुखाया वा
 लक्षणाया वा अपेक्षा, अतएव विभक्तौ न लक्षणा
 अवाचकस्याननुशासनादिति । उच्यते । साधुपदस्या-
 नुशासनं व्याकरणं तस्य साधुत्वघापकत्वेनैव प्रामा-
 णिकप्रसिद्धिसिद्धत्वात् । अतएव न गाव्यादेरनुशासनं
 तस्यासाधुत्वात् । अस्ति च समासः साधुरतोर्युक्तं
 तस्य साधुत्वानुशासनम् । साधुता च साक्षरिणेनापि

इत्यर्थः, 'गङ्गायामिति गङ्गायामितिपदमेवेत्यर्थः । ननु सामीप्ये तदनुशास-
 नादर्धप्रतिपत्तिवद्वाक्यस्यत्वेनाप्यनुशासनमित्यदचेराह, 'किञ्चेति, 'प्राति-
 पादिकेति गङ्गापदवृत्तेरित्यर्थः । अतएवेत्यस्य परामर्शनीयमाह, 'अवाचक-
 स्येति, टाप्छोवादीनां गङ्गानद्यादिपदे श्रुता-त्राहण्य्यादौ तु स्त्रीत्ववाचकत्व-
 मेव तयोरित्याहुः । 'अतएवेति व्याकरणस्य वाचकमात्रानुशासकत्वा-

साक्षरिणमिति भावः । 'तत्तद्वाक्यस्यत्वेनेति गङ्गायां घोष इति वाक्यस्यत्वेने-
 त्यर्थः, 'किन्तु विभक्तिरिति, अधिकरत्वेऽनुशिष्टेति श्रेयः, इदमुपपन्नं,
 गङ्गापदश्च प्रवाहेऽनुशिष्टमित्यपि बोध्यं । 'उभयत्र' गङ्गापदस्य साक्षरिणत्वे
 श्रुतत्वे च, 'वाचिकैव' अधिकरत्वं वाचिकैव, 'प्रातिपदिकवृत्तेः' गङ्गा-
 पदवृत्तेः, 'न लक्षणेति संख्यायां कर्मात्वादौ वा न लक्षणेत्यर्थः, 'अतएवेत्येव
 विदुषोति, 'अवाचकस्येति तदवाचकस्य तत्रानुशासनादित्यर्थः, 'साधुपद-
 स्थानुशासनमिति पदानां साधुताबोधकमित्यर्थः, साधुत्वञ्च बोधकानुपूर्वी-

सम्भवति पदवाचकता चानन्यसभ्यत्वादवगम्यते, न तु
 व्याकरणं वाचकत्वानुशासनम्, प्रयोगमात्रे साधूनां
 टाप्डौवादीनां शपश्यनादिविकरणानां इ-ई-नुमा-
 द्यागमानां वर्णविकारषकार-णकारादीनां निरर्थ-
 कानामपि साधुत्वार्थमनुशासनात् । अतएव “द्वेकयो-
 रित्याद्यनुशासनस्यैकत्व एवैकवचनप्रयोगः साधुरिति
 साधुत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकता, अन्यथैकत्वे एकवच-

पदेनैवार्थकथनस्य विग्रहत्वाद्व्यङ्ग्यशै त्वमस्यमानयस्येत्यादिपदे-
 नापि तदर्थकथनादविग्रहत्वमिति भावः । ‘टाप्डौवादीना-

भावादेवेत्यर्थः । ‘अन्यथेति, यद्यपि स्त्रादिसूत्रेण स्त्रादिमात्रं विवक्षितं न
 त्वेकत्वादावेकवचनत्वादिकं, तथापि “तान्येकवचन-द्विवचनेत्यादिसूत्रेणान्यर्थ-

मत्वं ननु व्याकरणस्य साधुतामात्रानुशासनत्वे पदानां वाचकतासिद्धिः कथं
 स्यादित्यत आह, ‘पदवाचकता चेति, ‘वाचकत्वानुशासनमिति वाचकत्वानु-
 शासनमिवेत्यर्थः । ‘प्रयोगमात्रे साधूनामिति प्रयोगसाधुतासम्पादकाना-
 मित्यर्थः, ‘टाप्डौवादीनामिति, यद्यपि श्रूद्रा-ब्राह्मण्योत्पादौ टाप्डौवादीनां
 स्त्रीत्वमेवार्थः । न च तत्र श्रूद्र-ब्राह्मणादि सामान्यशब्दस्यैव सामान्यरूपेण
 श्रूद्रादिसिद्ध्यां विशेषे तात्पर्यमिति वाच्यं । कृतश्रूद्रबध्ने श्रूद्राबध्नास्त्रीवि
 गणार्थान्वयानुपपत्तेः श्रूद्रबध्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बाधितत्वात् ।
 न च श्रूद्रादिपदस्यैव श्रूद्रादिसिद्ध्यां लक्षणा टावादयस्तु द्योतका इति
 वाच्यं । सुवादेरपि संख्याशक्तिविषयापत्तेः, तथापि श्रूद्रा-तटौत्वादिसिद्ध-
 मभिप्रेत्य इदमुक्तं । ‘अतएवेति व्याकरणस्य वाचकतामात्रानुशासकत्वा-
 भावादेवेत्यर्थः, ‘द्वेकयोरिति, द्विवचनेकवचन इति शेषः, ‘स्त्रादिपदाद्-

नस्य स्वादिसूत्रेषु विहितत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात् । द्वित्वादा-
वशक्तत्वादेवैकवचनाप्रयोग इति चेत्, न, लक्षणाया

मिति गङ्गा-नद्यादिपदे, शूद्रा-ब्राह्मणादौ तु स्त्रीत्ववाचकत्वमेव
तयोरित्यवधेयं । 'स्वादिसूत्रेण' "तान्येकवचनेत्यादिसूत्रेणेत्यर्थः ।

संज्ञाविधाने तस्मात्मे तद्वैयर्थ्यशङ्केति ध्येयं । सुबिभक्तौ तथा सत्यसाधुत्वा-
पत्तेरिति भावः । नन्वेकस्यां पाथःकणिकायामाप इति प्रयोगानुपपत्तिः ।
न चावयवमादाय तत्र बद्धत्वान्वय इति वाच्यं । एकस्मिन् पाथःपरमाणौ
तथाप्यगतेः दारा इत्यत्रागतेश्च । न च तत्रापि तद्रूतबद्धरूपादिकमादाय
बद्धत्वान्वयः, तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावात् । न च प्रकृतिजन्यत्वयैव तदुपपत्तिः,
तथाचाजहृत्वस्वार्थतापत्त्योभयसाधारणरूपाभावादिति । मैवं, तत्र बद्ध-
वचनस्य प्रयोगसाधुत्वात् । अतएव प्रमाणोपाये वर्द्धमानचरणान्तथैवाङ्क-
रिति ।

बद्ध-बद्धवचनमित्यस्य परिग्रहः । 'एकत्व एवेत्येवकारात् द्वित्वादि-
व्यवच्छेदः, 'स्वादिसूत्रेषु विहितत्वादिति तान्येकवचन-बद्धवचनावतीति
संज्ञासूत्रे योगार्थमर्थ्यादया प्राप्तत्वादित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते
स्वादिसूत्रं हि "सुप् औ जस् अम् औट् शसित्वादिसूत्रं तत्र नैकत्वे एक-
वचनविधायकमिति मन्तव्यं । ननु भवन्मतेऽपि द्वित्वादावेकवचनस्यासाधुत्वं
शक्यभावादेव भविष्यतीति व्यर्थं तदर्थं सूत्रं इत्याशङ्कते, 'द्वित्वादाविति,
'न लक्षणेति यत्र यत्रार्थेऽनुशासनं तदतिरिक्ते लक्षणेत्वर्थः, "द्वैकयो-
रित्वाद्यनुशासनबलाद्विभक्तेः खानुशासितातिरिक्तेऽर्थे न लक्षणाया साधुत्व-
मिति सामान्यतो नियमकामादिति भावः । "खानुशासितातिरिक्त इत्यनु-
शासनात् सुबिभक्त्यर्थयानुशासितेऽर्थे लक्षणाया साधुत्वेऽपि न क्षतिः,
लक्षणेत्युपादानात् धान्येन धनवान् इत्यादावनुशासितेऽप्यभेदादौ

द्वित्वादौ प्रसक्तः प्रयोगोऽसाधुरितिच्चापकत्वेन सार्धक-

वस्तुतोऽन्वर्थसंज्ञयैव वाचकत्वसिद्धिरिति तत्त्वं । 'द्वित्वादाविति,

केचित्तु एवं सति रथो गच्छतीत्यादावपि प्रयोगसाधुत्वापत्तौ लक्षणा न स्यात् तद्याच विभक्तौ लक्षणा नेति न नियमः किन्तुत्सर्म इत्याहुः । 'द्वितीयाद्या अपीति, ननु रथेन गम्यते इत्यादौ अभिचारः रथो गच्छती-

द्वितीयादेः साधुत्वेऽपि न क्षतिः, प्राचीननये अमेदादावपि द्वितीयादेः शक्त्यन्वयप्रसङ्गात् उक्तनियमेन प्रामाणिकतया गौरवस्यादोषत्वात् । न चैवं रथेन गम्यते रथो गच्छतीत्यादावास्यातादेः क्षत्यतिरिक्तव्यापारे लक्षणा कथं साधुत्वं कथं वा चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादावपेक्षाबुद्धिविशेषविवक्षते लक्षणाया साधुत्वमिति वाच्यं । तत्राप्यनायत्या तेषां शक्तिसौकारात्, एवं गुरौ वा यत्र यत्रार्थे विभक्तोः प्रसिद्धप्रयोगोवर्तते विशिष्य च बानुशासनं तत्र सर्वत्रैव तस्याः शक्तिः एवमेकस्यां पाथःकञ्चिकायामेकस्मिन् पाथः-परमाद्यौ वा यत्रापः सन्तीति प्रयोगस्तत्रापि बहवचनस्य नैकत्वे लक्षणा अपि तु प्रकृतिविशेषसमभिव्याहारेण बहवचनमेकत्वे शक्तं प्रयोग-साधुत्वार्थं वा तत्र बहवचनमेवं दारा इत्यादावपीति ग्रन्थस्तोत्रिगर्भः । एतच्चापाततः, "श्लोकयोरित्वाद्यनुशासनवैयर्थ्याभिया द्वित्वादावेकवचनादे-र्नलक्षणाया न साधुत्वमित्येव नियमोऽप्यु अन्यथा सामान्यतो विवमकल्पने अमेदादित्वपि द्वितीयादेः शक्तिकल्पनापत्तेरित्यवधेयं ।

केचित्तु विभक्तोर्निरूपणक्षयेतरलक्षणायां न साधुत्वमिति विवमः तेन रथेन गम्यते रथोगच्छतीत्यादौ द्वितीयादेर्वापरलक्षणावामपि न क्षतिः तल्लक्षणायानिरूपणादेवमन्यत्रापि, अतएव सुबिभक्तेर्नानु-शासितेऽर्थे लक्षणावामपि न क्षतिः तदर्थास्यानुशासितत्वेन तत्र लक्षणावा-प्यपि निरूपणादित्यर्थः ।

त्वम् । एवञ्च विभक्तौ न लक्षणा खिडादेस्त्वपूर्व्ये का-

नयासत्त्वसाधुतापातादिति भावः । 'विभक्ताविति, अनुशासनं विना
नियमाभावादिति भावः । 'एवञ्चेति विभक्तेरर्थविशेषशक्तत्वप्रति-

त्यनेव कर्तृत्वशक्त्यास्तृतीयायाथापारे लक्षणाया प्रयोगादिति चेत्, न,
प्रकृतिलक्षणावैवोपपत्तौ तत्रापि लक्षणाविरहादित्याहुः ।

वस्तुतो विभक्तौ न लक्षणेत्वनुशासनं विवक्षार्थपरं । प्रकृते च कर्तृ-
करणास्तृतीयेत्यादौ कर्तृपदस्य क्रियानुकूलथापारभागीपरतया नानुशा-
सनविरोधः । न चैवमुभयसाधारणशक्तौ लक्षणावैव न स्यादिति वाच्यं । अनु-
शासनस्योभयत्र साधुत्वमात्रबोधकत्वात् शक्तेश्च साधवानन्यलभ्यत्वादिकण्य-
त्वेन कर्तृत्व एव कल्पनात् । एवं यत्र यत्र प्रयोगो वृश्यते विशिष्य नानु-
शासनं तत्र यत्त्वयो बहुलमिति बहुलप्रहारेण समर्थनीयमिति ।

केचित्तु विभक्तेः खानुशासितातिरिक्ते स्वसमागजातीयविभक्त्यन्तरानु-
शासनविषयेऽर्थे न साधुत्वमिति नियमार्थः, तेन धान्येन धनवानित्यादा-
वभेदादौ तृतीयादेर्लक्षणाकत्वेऽपि न क्षतिरभेदादेर्विभक्त्यन्तरार्थत्वेनानु-
शासितत्वाभावादेव रथेन गम्यते रथोगच्छतीत्यादौ तृतीयाख्यातादेर्यापारे
लक्षणावामपि न क्षतिः, थापारस्य सजातीयविभक्त्यन्तरानुशासनविषयत्वा-
भावात्, साजात्यश्च सुप्र-तिष्ठादिनेति प्राहुः । तदसत्, 'खिडादेरित्त्वग्रिम-
ग्रश्यास्त्रुतेः ।

नन्वेवं मौमांसकनये लौकिकखिडः कथं क्रियाकार्यत्वे लक्षणेत्वत-
व्याह, 'खिडादेस्त्विति, 'अपूर्व्ये' अपूर्वमात्रे, 'अनुशासनं' शक्तिविधायकं
सूत्रं, 'अलक्षणेत्वकारप्रसिद्धः पाठः, 'न लक्षणा' किन्तु शक्तिरेवेत्यर्थः,
इतिषु 'न लक्षणेत्वेव पाठः, तदा तु नन्वेवं मौमांसकनये लौकिकखिडः
कथं क्रियाकार्यत्वे लक्षणा अपूर्व्य एवानुशासनसत्त्वेन क्रियाकार्यत्वस्यानु-
शासितत्वादित्यत व्याह, 'खिडादेस्त्विति, 'अपूर्व्य इति किन्तु क्रियाकार्यत्व-

य्यनुशासनं नास्तीति लोके क्रियाकार्यत्वे न लक्षणा^(१)
 एवञ्च तृतीयाया अपि लक्षणया न कर्मत्वाद्दौ
 प्रयोगः सामान्यतः साधुः “कर्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यनु-

पादकत्वासम्भवादर्थविशेषसाधुत्वनियमबोधकत्वेनार्थान्तरेऽसाधुत्वनि-
 यमात्रं चापि लक्षणेत्थर्थः, ‘खिडादेरिति । नन्वेवं रयोगश्च-
 तीत्यादौ व्यापारलक्षणाया मसाधुत्वापत्तिः “कर्तृ-कर्तृशोरित्यनु-
 शासनबन्धादिति चेत्, न, यत्रानुशासनाग्निमस्तत्र तथा यथा
 योगबन्धादेकत्वात्पर्यत्वे “श्लोकयोरित्यादि, इह तु प्राप्तकर्तृत्वादि-
 वाचकत्वमित्यादि सूत्रार्थ इति लक्षणा न बाधिता एवञ्च खिडा-
 दावप्युक्तसमाधौ खिडादौति समाधिसौकर्यादित्यवधेयं । नन्वेवं
 “कर्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यनुशासनस्यापि तदर्थविधायकत्वादेवञ्चेत्या-
 दिकमयुक्तं अत्यथानुशासनबन्धेन तस्यापि नियमात्मकत्वात् एवाह,
 ‘सामान्यत इति ।

(१) क्रियाकार्यत्वेऽलक्षणेति पाठान्तरं ।

केचित्तु यत्रानुशासनाग्निमस्तत्र तथा यथा प्रयोगबन्धादेकादर्थत्वे
 श्लोकयोरित्यादि इह तु प्राप्तकर्तृत्वादिवाचकत्वमेव सूत्रार्थ इत्यत्र न लक्षणा-
 बाध इत्याहुः ।

‘सामान्यत इति अनुशासनविरोधो यत्रेत्यर्थः ।

एवानुशासनमस्तीत्यर्थः, तथाच क्रियाकार्यत्वमनुशासितमेवेति भाव इति
 व्याख्येयं । यन्मते नियमे लक्षणापदं निरूपणलक्षणेतरलक्षणापरं तन्मते
 तत्र लक्षणापदं निरूपणलक्षणापरमित्यवधेयं । ‘सामान्यतः’ सामान्यनिब-
 मतः, ‘कर्तृकरणयोरिति, तथाच कर्मत्वादेरेवानुशासितत्वेन कर्मत्वादेरेवनु-

शासनबलात् । व्यत्ययेऽपि च साधुत्वमनुशासनान्तर-
बलात् । तस्माद्यदि समासो नानुशिष्येत तदा तस्य
लोके साधुत्वं न ज्ञायेत प्रत्युत गाव्यादिशब्दवदप-
शब्दतैव स्यात् । यदि च विभाषेति सूत्रं न प्रणीयेत
तदा तद्यामूतेऽर्थे समासस्यैव साधुत्वं ज्ञायेत न वाक्य-
स्य तदभिधानशक्तस्यापि शैवाल इव पङ्कजादेः ।
विभाषाशब्दः समास-विग्रहयोः साधुत्वज्ञापनार्थो न तु
विकल्पेन समासस्य साधुत्वबोधकः । अवाचकः शब्दः
समासोऽतोऽसाधुर्गाव्यादिपदवत्, वाक्यमेव वाचक-
त्वात्साध्विति शङ्कां “तुल्यार्थौ वाक्य-समासाविति

‘न त्विति, अन्यथा समासः साधुरसाधुश्चेति सूत्रार्थे विरोधः स्यादिति

शासितत्वमिति भावः । ‘व्यत्ययेऽपि चेति, ‘साधुत्वं’ लक्षणया साधुत्वं, ‘अनु-
शासनान्तरेति, अनुशासितातिरिक्तार्थं एव लक्षणया साधुत्वाभावनियमा-
दिति भावः । ‘अपशब्दतैवेति अपशब्दताबुद्धिरेवेत्यर्थः । ननु तथापि
“विभाषेति सूत्रं अर्थमेव समाससाधुत्वस्य समासविधायकसूत्रादेव सिद्धे-
रित्यत आह, ‘यदि चेति, ‘तदभिधानशक्तस्यापीति तद्बोधनसमर्थस्यापी-
त्यर्थः । ननु “विभाषेति सूत्रादेव कथं वाक्यस्य साधुत्वसिद्धित्वेन समास-
स्यैव विकल्पेन साधुत्वबोधनादित्यत आह, ‘विभाषाशब्द इति, ‘साधुत्व-
ज्ञापनार्थः’ साधुत्वबोधकः । ‘न त्विति, एकत्र साधुत्वासाधुत्वबोर्विरोधा-
दिति भावः । ‘अवाचक इति राजसम्बन्धावाचक इत्यर्थः, ‘असाधुरिति
राजसम्बन्धविषयकबोधे असाधुरित्यर्थः, ‘वाचकत्वादिति राजसम्बन्धवाचक-
पदघटितत्वादित्यर्थः, ‘साध्विति राजसम्बन्धविषयकबोधे साध्वित्यर्थः, तथाच

बोधयद्भिभाषापदमेव निराकरोति । न च साधुत्वादेव
शक्तत्वम्, अन्यलभ्यत्वेन शक्तिनिरासात् तिङन्त-
सुवन्तयोर्ब्यभिचारश्च । तच्च हि समुदाये साधुत्वं
प्रत्येकं शक्तिरसाधुत्वञ्च । ननु नामार्थयोः राजसम्ब-
न्धि-पुरुषयोर्विभक्तिं विना अग्न्याभावाद्राजसम्बन्धि-
पुरुषाप्रतीतेः विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्प-

‘अन्येति अनुशासनबलात् साधुत्वमात्रं न तु शक्तत्वं सिद्धति
सिद्धे च तच्चान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानाच्छक्तत्वमिति पर्यवसितार्थः ।
ननु राजसम्बन्धिपुरुषे विभक्त्यर्थान्वयः विशिष्टञ्च विशेषणविभक्तिं
विना नोपस्थितमतोविशिष्टे कथमन्वय इति यदि समासे शक्ति-
रास्त्रीयते तदा विशिष्टं पदार्थतयैवोपस्थितं भवतीत्याह, ‘नन्विति ।
नन्वेवं कर्माधारयेऽपि विभक्तिं विना विशिष्टानुपस्थितेः समासमात्र-
एव शक्तिरभ्युपेया तथाचार्थवदधातुरप्रत्यय इति सूत्रतएव प्राति-

समासासाधुत्वबोधकमनुशासनमप्रमाणं वाक्यसाधुत्वबोधकं विभाषासूत्रमेव
प्रमाणाविति भावः । ‘इति शब्दं’ इति पूर्वपक्षं, ‘तुल्यार्थाविति अन्वया-
नतिरिक्तविषयकशब्दबोधजनकावित्यर्थः, सम्बन्धितादात्म्यस्य सम्बन्धात्मक-
तया समासस्यानतिरिक्तविषयकशब्दबोधजनकत्वमिति भावः । ‘विभाषा-
पदमेवेति प्रमाणात्वेनोभयसिद्धं विभाषासूत्रमेवेत्यर्थः । व्यभिचारमेव विदु-
ञ्छोति, ‘तच्चेति । शक्तेरपि साधुत्वव्यभिचारमाह, ‘असाधुत्वञ्चेति प्रत्येकम-
साधुत्वञ्चेत्यर्थः, ‘अग्न्याभावादिति अग्न्यासम्भवादित्यर्थः । नीलं घटमानये-
त्वादौ नामार्थयोरग्न्यबोधमात्रे विभक्तेः सहकारित्वकल्पनादित्यभिभावः ।
शक्त्यन्तरमाह, ‘विभक्तेरिति, ‘प्रकृत्येति, प्रकृतिर्हि अत्र समासवाक्यं, तच्च

नेश्च राजसम्बन्धिपुरुषे समासस्य शक्तिरेव, एवं बहुव्रीहि-कर्मधारयादावपि सार्थकत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वविधानमर्थवदादिस्त्रयस्य प्रपञ्च इति चेत् । उच्यते । नौलं घटमानयेत्यादौ नामार्थयोर्विशेषणविशेष्ययोरन्वयबोधे आकाङ्क्षादिकमेव हेतुर्न तु विशेष-

पदिकसंज्ञायां सिद्धायां “कृतद्वितेत्यादि सूत्रमनर्थकं स्यादित्यत आह, ‘एवमिति, ‘नौलं घटमित्यादि, यत्रापि विशेषणविभक्तिस्तत्रापि साधुत्वाय नार्थं ब्रुते अभेदस्तु विशेषण-विशेष्यपदाभ्यामेवानुभाव्यते प्रकृते च साधुत्वविभक्तिं विनापि समासानुशासनवशात् अभेदस्तु व्यासवदुभाभामेव, यदि च विभक्तेरभेदार्थः तदा तदभावात् समासे अभेदः प्रकारो न स्यात् संसर्गविधया तु भासत एव विभक्तिं विनापि इष्ट-स्वर्गघोरभेदानुभवादित्यखण्डनकार्यः । ‘न तु विशेषणविभक्तिरपीति, इष्ट-स्वर्गघोरभेदानुभवे

भावः । राजसम्बन्धिपुरुषयोरित्यत्र तात्पर्यं विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थमिति मतमाश्रित्य नामार्थयोर्विभक्तिं विनाम्बय इति दर्शयति, ‘नौलमिति ।

त्वन्मते निरर्थकमेव, राजपुरुषमानयेत्यादौ कथं द्वितीयाद्यर्थान्वयः स्यादिति भावः । अन्वेवं समासस्यापि सार्वभिकत्वे “अर्थवदघातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेनैव प्रातिपदिकत्वे सिद्धे “कृतद्वितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणमनर्थकमेवेत्यत आह, ‘एवमिति, ‘प्रपञ्चः’ विवरणं, ‘न तु विशेषणविभक्तिरपीति, मानाभावादिति भावः । ननु तत्र कर्मतासंसर्गञ्च नौलस्य घटेऽन्वयात् कर्मत्वोपस्थापकत्वेन विभक्तेरवश्यं हेतुत्वं नामार्थयोरभेदान्वय-

षड्विभक्तिरपि नीलस्य घटकर्मत्वाभावात् शब्दा-
त्तद्याऽननुभवाच्च, नीलविशिष्टस्य कर्मत्वं विभक्त्यर्थ-
वहिर्भावेनैव नील-घटयोरन्वयबोधे स्यान्न त्वन्यथा ।
न च विभक्तिं विना समस्यमानपदानां साधुत्वञ्चेति
वाच्यम् । विभक्तिं विनापि समासस्य साधुत्वानुशास-

यभिचारादिति भावः । 'नीलस्येत्यादि तु वस्तुगतिमनुरुध्य, तत्-
कर्मत्वेऽपि तद्बोधार्थं तदपेक्षा न त्वभेदानुभवार्थमिति प्रकृते तु
तदुपन्यासवैयर्थ्यात् एवमप्येऽपि तस्माद्भेदानुभवार्थं न विशेषण-
विभक्तिरपेक्ष्यते किन्तु साधुत्वायैव इति इति निधायाच्च,
'नीलस्येति, तर्हि तदर्थमेव प्रकृतेऽप्यपेक्ष्यतामित्यत आह, 'विभक्ति-

यत्रापि विशेषणो विभक्तिस्तत्रान्वयो विशेषणविशेष्यपदाभ्यामेवानुभाव्यते
तस्याः साधुत्वार्थत्वात् प्रकृते च विभक्तिं विनापि समासानुशासनबलाद्-
न्वयानुभवस्तु व्यासवदुभाभ्यामेवास्त्वित्यर्थः । 'नीलस्येति, तथाच न नीलमात्रस्य

बोधे विभक्तिजन्यसंसर्गोपस्थितेर्हेतुत्वादित्यत आह, 'नीलस्येति, 'घटकर्म-
त्वाभावादिति, तथाच तत्र बाधाम् कर्मतासंसर्गेण नीलस्य घटेऽन्वय इति
भावः । 'घटवत्कर्मत्वाभावादिति पाठस्तु प्रामादिकः । ननु बाधेऽपि भ्रमात्
तथान्वयबोध इत्यत आह, 'शब्दादिति, 'नीलविशिष्टस्येति तादात्म्यसम्ब-
न्धेन नीलविशिष्टस्य घटस्येत्यर्थः, 'कर्मत्वं' कर्मत्वान्वयबोधः, 'विभक्त्यर्थ-
वहिर्भावेनेति द्वितीयाविभक्त्यर्थकर्मतासंसर्गव्यतिरेकेत्येत्यर्थः । 'न त्वन्यथेति
न तु कर्मतासंसर्गेण नील-घटयोरन्वयबोध इत्यसाधुत्वं व्यभेदान्वयबोधे सा-
क्षात्त्वमेव नेत्यर्थः, नामार्थयोरभेदान्वयबोधे विशेषण-विशेष्ययोः समानवि-
भक्तिकत्वस्य तन्नत्वाद्द्विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्नत्वे घटं नीलं पश्येत्यादावपि
नील-घटयोरन्वयापत्तेरिति भावः । 'विभक्तिं विनापीति, तथाच समासा-

नात् । तस्मान्नामार्थयोरन्वयबोधे विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्था न तु कर्मत्वोपनायिका । एवञ्च राजस-
म्बन्धिपुरुषस्य विभक्तिं विनापि पुरुषपदादुपस्थितिः ।
अतएव तादृशपुरुषपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयः । यदि च

मिति, पुरुषपदादुपस्थितिरनुभवरूपा साक्षणिकस्यानुभावकत्वेन
शक्तस्य पुरुषपदस्यैव विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः । 'यदि चेत्य-
भुपगमवादः, अरूणान्यायोऽपि यत्र विशेषणविभक्तिस्तत्र विशेषण-

कर्मत्वेनान्वयो येनान्वयस्य विभक्तिनिर्वाह्यतानियमः स्यादिति भावः ।
'उपस्थितिः' अनुभवः, साक्षणिकस्यानुभावकतया शक्तस्य पुरुषपदस्यैव
विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः । परमतेनापि सङ्गमयति, 'यदि चेति,

यतिरिक्तस्थल एव समानविभक्तिकत्वं तन्त्रं नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्ति-
स्यतिविधुराणां समुदायस्य विशिष्टार्थे वृत्तिप्रतिसन्धानविधुराणामपि वि-
शिष्टार्थान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । 'तस्मादिति, नीलघटमान-
येत्यादाविति शेषः, 'उपनायिका' उपस्थापिका, प्रकृते उपसंहरति, 'एव-
चेति, 'पुरुषपदादिति राजसम्बन्धुपस्थापकराजपदसहितपुरुषपदादित्यर्थः,
'उपस्थितिः' शब्दानुभवः । प्रागुक्तं विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गमुद्धरति, 'अत-
एवेति, राजसम्बन्धिपुरुषस्य प्रकृतीभूतपुरुषपदार्थत्वादेवेत्यर्थः, 'तादृशेति
राजसम्बन्धिपुरुषरूपे पुरुषपदार्थ इत्यर्थः, तथाच न प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकरूपेणैव विभक्त्यर्थान्वयनियमोमानाभावात् राज्ञः पुरुषमानयेत्यादौ
अभिधाराणेति भावः । नामार्थयोः परस्परमन्वय एव नास्तीति नीलघट-
मानयेत्यादौ च नील-घटयोर्नान्वयोऽपि तु नीलकर्मत्व-घटकर्मत्वयोरुभयो-
रेव क्रियायामन्वयोऽन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति मीमांसकमतेनापि तत्-
पुरुषस्यैव अन्वयबोधमुपपादयति, 'यदि चेति, 'विभक्तिबलादिति विशेषण-

विभक्तिबलात् क्रियान्वयोनीलमित्यस्यारुखयान्याया-
 दार्थः समाजस्तथापि राजसम्बन्धिपुरुषयोः क्रिया-
 न्वयादार्थः समाजोऽस्तु । न च राजसम्बन्धिनः कर्मत्वे-
 नानुपस्थितेर्न क्रियान्वय इति वाच्यम् । समस्यमान-
 पदार्थान्वयार्थं समासादिभक्त्यनुशासनमतो विशेषखे-

विभक्तेरर्थसाधुत्वानुरोधादिह विशिष्टानुभवस्यापि सर्वसम्मतत्वादिति
 श्रेयं । नन्वगन्तशक्तिकल्पनवदनन्त्युत्पत्तिकल्पनमपि सामान्यतोष-
 शेकं तर्हि समासत्वेन समस्यमानपदार्थं विशिष्टे शक्तिरिति प्रक-

‘राजसम्बन्धीति राजसम्बन्धेत्यर्थः । न च सम्बन्धे आनयनाद्यन्वयविरोधः, नीलं
 घटमित्यादौ परस्परया नील-तदन्वयवदुपपत्तेः । ‘समासादिति, प्रकृत्यार्था-
 न्वयव्युत्पत्तिस्तु समासातिरिक्तविषयेति भावः । नन्वगन्तशक्तिकल्पनवदनन्त-
 व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं तुल्यं, यदि च समासत्वेन सामान्यतस्तत्कल्पनं तदापि

विभक्तेः सार्थकानुरोधादित्यर्थः । नन्वेवं नील-घटयोः परस्परमन्वये नील-
 विशिष्टघटकर्मतावैशिष्ट्यप्रत्ययः क्रियायां कथं स्यादित्यत आह, ‘अरुखया-
 न्यायादिति यथा “अरुखया गवा क्रौयातीत्यादौ आरुख्यकरखकत्व-गोकरख-
 कत्वयोः प्रत्येकं क्रियान्वयानन्तरं मनसा क्रययादावारुख्यविशिष्टगोकरखक-
 त्ववैशिष्ट्यप्रत्ययस्तथेहापि प्रकृत्यान्मानसोयथोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यय इत्यर्थः,
 ‘क्रियान्वयात्’ प्रत्येकं क्रियान्वयानन्तरं, ‘अर्थः समाजोऽस्तु’ भावसोराजस-
 म्बन्धिभिन्नपुरुषवैशिष्ट्यप्रत्ययोऽस्तु, ‘कर्मत्वेनानुपस्थितेरिति पुरुषपदोत्तरदि-
 तीयाविभक्त्यर्थेन कर्मत्वेनान्वयादित्यर्थः, ‘न क्रियान्वय इति, धात्वर्थ-ना-
 मार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः । ‘समस्यमानेति क्रिया-
 यां समस्यमानपदार्थान्वयार्थमित्यर्थः, ‘विशेषखेऽपीति पूर्वपदार्थेऽपीत्यर्थः ।

ऽपि विभक्त्यर्थान्वयादन्यत्रभ्ये शक्त्यभावनियमात् ।
समासान्निरर्थकादिभक्तिश्च समस्यमानपदार्थमात्र-
गतमेव स्वार्थमाह तथैव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनात् समा-
सेधनन्तशक्तिकल्पनातो लघुत्वात् । यद्वा विभक्तेः

कामपीत्यस्तरसादाह, 'यदेति, न चार्द्धपिप्पल्यादौ पूर्वपदार्थप्रधान-
समासे तदसम्भवः, तथापि सन्निधानादानुशासनिकसन्निधेर्विवक्षित-
त्वात् तथाच यत्पदानन्तरमनुशिष्टा या विभक्तिः सा तद्गतं स्वार्थं
बोधयतीत्यर्थः पर्यवसितः, समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानु-
शासनमतस्तदनुगतं स्वार्थं बोधयति अत्र च पूर्वोत्तरपदयोर्योग्य-

तुल्यमित्यस्तरसादाह, 'यदेति । न चोपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थ-
प्रधान्ये व्यभिचारः, तत्रापि सन्निधानादानुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात्
तथाच यत्पदानन्तरमनुशिष्टा तद्गतं स्वार्थं बोधयतीत्यर्थः पर्यवस्यति ।
समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमतस्तदर्थगतमेव स्वार्थं बोधयति
तत्र च पूर्वोत्तरपदयोर्योग्यतादिकमेव विनिगमकमिति भावः । बज्रप्रौढ-

नन्वेतादृशकल्पनापेक्षया समासस्यैव विशिष्टे शक्तिः कल्पयतामित्यत आह,
'अन्यकन्ध इति । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् प्रथमं पूर्वपदार्थं कथं
विभक्त्यर्थान्वय इत्यत आह, 'समासादिति, 'निरर्थकात्' वृत्तिशून्यात्,
'समस्यमानपदार्थमात्रगतमिति, समस्यमानपदार्थश्च पूर्वपदार्थोऽपीति भावः ।
'तथैवेति, तथाच प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादिव्युत्पत्तिः समासातिरिक्तस्यैव एवेति
भावः । अस्तु वा प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादियथाश्रुतव्युत्पत्त्यनुरोधात् राजपुरुष-
मानयेत्यादावुत्तरपद एव राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ विशिष्टे लक्षणा पूर्वपदन्तु
तात्पर्यग्राहकमित्यत आह, 'यदेति, 'सन्निहितपदार्थेति अन्यवहितपूर्वप-

सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमतो बहुव्रीह्यादाव-
न्वयबोधपर्वकोत्तरपदलक्षणायां षष्ठीतत्पुरुषे च विभ-
क्तिसन्निहितोत्तरपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं, विभक्तिस-
न्निहितपदस्यार्थश्च मुख्यया लक्षणाया वा ।

तादिकमेव विनिगमकमिति भावः । ननु बहुव्रीहौ नान्यपदार्थः
समस्यमानपदार्थः तथासत्यन्यपदार्थतैव न स्यात् तत्पदार्थेऽन्यप-
दार्थत्वाभावादित्यत आह, 'लक्षणाया वेति । 'एवमिति सन्निहितप-
रुरोधादाह, 'लक्षणाया वेति, 'न शक्तिरिति, अभेदबोधनायेति शेषः ।

दार्थेत्यर्थः, 'बहुव्रीह्यादाविति, 'बहुव्रीह्यपदं चित्रम्नादिबहुव्रीहिविशेष-
परं, तेनादिपदादारूढवानरेत्यादिबहुव्रीह्यन्तरपरिग्रहः । 'अन्वयबोधपूर्व-
केति राजसम्बन्धादिप्रकारेण राजसम्बन्धवत्पुरुषादावुत्तरपदे लक्षणाया-
मित्यर्थः, 'सन्निहितोत्तरपदेति पूर्वपदन्तु तात्पर्यग्राहकमित्यर्थः, 'मुख्यया'
शक्त्या, यद्यप्येवंरूपेण राजपुरुषमित्यादावन्वयबोधोपापत्तिसम्भवेऽपि पिप्यल्या-
अर्द्धमर्द्धपिप्यलौत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषे का गतिः । न च तत्राप्युत्त-
रपदे पिप्यल्यादौ लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं । पूर्वपदार्थ-
प्रधानत्वथाघातात् पूर्वपदार्थप्रधानत्वं हि पूर्वपदोपस्थापितार्थविशेष्यका-
न्वयबोधजनकत्वं, तथापि यत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वमनुशासनसिद्धं तत्र प्रक-
त्यर्थान्वितेत्यादिश्रुत्यपत्तिः परित्यज्यते किन्तु पूर्वपदार्थस्याप्रकृत्यर्थत्वेऽपि
तत्रैव विभक्त्यर्थान्वयः, एवञ्च अर्द्धपिप्यल्यादौ मीमांसकमते अर्द्धादिपूर्वप-
दस्यैव पिप्यल्यादौ लक्षणा पिप्यल्याद्युत्तरपदन्तु तात्पर्यग्राहकं, समासो-
त्तरविभक्त्यर्थस्य चाप्रकृत्यर्थे पूर्वपदार्थ एवान्वयः । न्यायमते तु पिप्याल्पा-
द्युत्तरपदस्य पिप्यल्यादिसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य चार्द्धादौ पूर्वपदार्थेऽभेदा-
न्वयः विभक्त्यर्थोऽपि पूर्वपदार्थ एवान्वेति, एवमुपकुम्भमित्यादावन्वयमीभावे-

एवं नीचोत्पलमानवेत्यादौ कर्मधारये विभक्तिं
विनैव नामार्थयोरन्वयबोधानन्तरं विशिष्टस्य कर्मत्वेन
क्रियान्वयः । कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा
ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः । ननु

दार्ढ्यगतेत्यादिष्युत्पत्तेरित्यर्थः, 'विभक्तिं' विशेषणविभक्तिं, इदमपि
वस्तुगतिमनुबध्य, वस्तुतोव्याप्तेऽपि विशेषणविभक्तेः सन्नेऽपि साधु-
त्वमात्रप्रयोजकत्वादिशिष्टस्य विशेष्यपदार्थस्य कर्मत्वं तदुत्तरदि-
तीयथैव बोध्यत इति ध्येयं । ननु विशेषणविभक्तिरभेदार्था न
प्रयोगसाधुत्वार्था तथाच कर्मधारये पूर्वपदार्थं तत्पुरुषे षष्ठ्यर्थ इव
विभक्त्यर्थेऽभिन्ने लक्षणा वाच्या तथाच नीचाभिन्नाभिन्नत्वेन षट्धीः
स्यात् न नीचाभिन्नत्वेन पदार्थसंसर्गस्यानुभवविषयत्वात् ततोऽनुभ-
वानुरोधादिशिष्टे कर्मधारये शक्तिरेव वाच्या सा च समासत्वेनैव
साधवात् कल्प्यतां न विशेषतः कर्मधारयत्वेनेत्यत आह, 'कर्मैति,

ऽपि तत्राप्युपपदस्य सामीप्यान्वयैकदेशे सामीप्ये कुम्भपदार्थस्य विशेषणत-
वान्वयः विभक्त्यर्थस्य चाप्रकृत्यर्थे पूर्वपदार्थसामीप्याश्रये अन्वयः पूर्वपदार्थ-
प्राधान्यानुरोधात् । मीमांसकमते तु उपपदस्यैव कुम्भसमीपे षष्ठ्या उक्त-
रपदन्तु तात्पर्यग्राहकं विभक्त्यर्थं च पूर्वपदार्थं एवान्वेति न काप्यनुपपत्तिः ।
समाप्तश्चायं षट्ठीतत्पुरुषवादः, समाप्तश्च षट्ठीतत्पुरुषवादरहस्यं ।

'विभक्तिं विनैवेति विशेषणविभक्तिं विनैवेत्यर्थः, 'कर्मधारये त्विति
नीचोत्पलसमुदाये त्वित्यर्थः, 'न शक्तिरिति, गौरवादिति भावः । 'न वा
षष्ठ्येति न नीचादिप्रत्येकपदेन षष्ठ्येत्यर्थः, 'ताभ्यां विनापीति पाठः, 'तेन
विनापीतिपाठश्च प्रामादिकः । अद्यपि नीकादिपदस्य साधवाद्गुणवाचकत्वमा

नौक-घटयोः सामानाधिकरस्यप्रतीतेस्तत्र चक्षुषैव
 अन्वयप्रकारत्वादिना च तस्य भाने राजपुरुषादौ
 वक्ष्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु । अत्र ब्रूमः । कर्मधारये
 सामानाधिकरस्यं नामार्थयोरभेदो वा बुद्ध-गुणिनोः
 समवायो वा अनुभूयते स चान्वय एव न त्वन्वयप्रति-
 योगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्नामपदात् अ-

न शक्तिर्गौरवात् न वा लक्षणा विशेषणविभक्तेरभेदवाचकत्वपचे-
 ऽपि समासे पूर्वपदार्थसंसर्गस्यैवानुभवसिद्धत्वेनाभेदपदार्थानुभवादेव
 लक्षणाकल्पकाभावादित्यसमास-समासयोः सर्वत्र प्रतीतिभेदात्, न
 हि राज इत्यत्रापि सम्बन्धो भासते, अपि तु सम्बन्धः, प्राति-
 पदिकार्थयोरेवाभेदान्वयबोधव्युत्पत्तेरिति भावः । 'गुण-गुणिनो-

एवञ्च पुत्रवत्पुत्र इत्यादौ सादृश्यलक्षणा निरुद्धेति श्रेयं । परमतमन्वय-
 ममवादेनाह, 'गुण-गुणिनोरिति । 'राजसम्बन्धोति राजसम्बन्धेत्वर्थः, 'अनु-
 भूयत इत्यनेनानुभव एवात्र निवामक इति सूचितं । अन्यथा वक्ष्यर्थोऽप्य-

गुणिनि लक्ष्यैव तथापि कोषस्य शक्तिग्राहकतया गुणिन्यपि नोच्चारिपदस्य
 शक्तिरित्त्वभिमानेनेदं । 'तत्र' सामानाधिकरस्ये, 'लक्ष्यैव' नौकपदस्य लक्ष-
 यैव, 'अन्वयप्रकारत्वादिनेति संसर्गविधयेत्वर्थः, 'आदिपदात् क्षुब्धविभङ्गा
 तदुपस्थितेः परिग्रहः, 'तथास्थिति, किं राजपदस्य राजसम्बन्धिवि लक्ष्य-
 वेति भावः । सामानाधिकरस्यपदार्थं विकल्प्य दूषयति, 'कर्मधारय इति,
 'नामार्थयोरिति नौकपद-घटपदार्थयोः नौकरूपामय-घटयोरित्यर्थः, 'गुण-
 गुणिनोरिति नौकपद-घटपदार्थयोः नौकरूप-घटयोरित्यर्थः, 'स चान्वय-

क्षयैवेति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष इत्यत्र तु राज-
सम्बन्धि-पुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते राजसम्बन्धिनश्चान्वय-
प्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थलक्षणां विना
राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानये-
त्यादौ पर्यायत्वात् । राजसम्बन्धिनः पुरुषेऽन्वयोऽनु-

रिति मतभेदेन, प्रातिपदिकयोः स्वार्याभेद एव व्युत्पत्तेः, 'राजेति,
अचोक्तयुक्त्वा अभेदानुभव एव व्युत्पत्तेरिति भावः । 'पर्यायत्वा-
दिति, इदञ्च राजसम्बन्धपुरुषविषयतामात्रेण न त्वन्यनानतिरिक्त-

न्वय एव न त्वन्वयप्रतीयोगीति न लक्षणा स्यादिति ध्येयं । 'राजसम्बन्धिन-
इति राजसम्बन्धस्येत्यर्थः । अतएवाह, 'राज्ञः पुरुषमिति, 'पर्यायत्वादिति,
एतच्च सम्बन्धप्रकारतामात्रेण, न त्वन्यनानतिरिक्तविषयतया, द्वितीये मतुपः
सम्बन्धिवचनतया राजसम्बन्धाश्रयाभेदः संसर्ग इत्यर्थातिरेकादिति भावः ।

एवेति स च संसर्ग एवेत्यर्थः । यद्यपि नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया
नौलक्ष्य-घटयोः समवायस्य कथं संसर्गमर्थ्यादया भागं, तथापि समासाति-
रिक्तस्यलएव सा व्युत्पत्तिरिति मतेनेदं, 'उपस्थितिः' शब्दानुभवः, 'नाम-
पदादिति नौलादिप्रत्येकपदादित्यर्थः, 'लक्षणेति नौलादिप्रत्येकपदे लक्षणे-
त्यर्थः । नन्वेवं राजपुरुष इत्यादावपि संसर्गमर्थ्यादयैव सम्बन्धभागमस्तु किं
राजसम्बन्धिनि लक्षययेत्यत आह, 'राजपुरुष इति, एतच्च समासातिरिक्त-
स्यल एव नामार्थयोर्भेदान्वयोऽव्युत्पन्न इति मतेनेदं समाहितं, सर्वत्र
तस्याव्युत्पन्नत्वमते तु राज-पुरुषयोः संसर्गमर्थ्यादया सम्बन्धभागसम्भवादेव
राजसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगम इत्यपि बोध्यं । ननु राजपुरुष इत्यत्र राज-
सम्बन्धि-पुरुषयोरन्वयोऽनुभूयत इत्येवासिद्धमित्यत आह, 'राज्ञ इति,
'पर्यायत्वादिति, पर्यायत्वस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः । यद्यपि पर्यायत्वं

भूयते राजसम्बन्धौ अन्वयप्रतियोगित्वेन । एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वपदानां षष्ठौतत्पुरुषे पूर्वपदस्यान्यपर-
तया साक्ष्यिकत्वात्ताभ्यां कर्मधारयोबलवान् तत्र सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् । अतएव

विषयतया प्रथमे षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य पुरुषे आश्रयत्वं संसर्गो द्वितीये मतुपः सम्बन्धिवचनतया राजसम्बन्धसम्बन्धिगोऽभेदः संसर्गः समासे राजसम्बन्धिगोऽभेद इत्यस्य नून्याधिकभावादिति भावः । 'एवञ्च' समासे शक्यभावव्यवस्थितौ, समासशक्तौ सर्वेषां तुल्यत्वाद्बलावसा-
निरूपणं स्यादिति भावः । 'सर्वपदानामिति, "अनेकमन्वपदार्थ इति सूत्रानुरोधत्वात् द्रष्टव्यं । वस्तुतस्तुपान्वयपद एव लक्षणेत्युक्तत्वात् । 'अतएवेति, "वास्तुमयं चरं निर्व्वपेदित्यनेन बोधितायामिष्टौ "एतयैव निषादस्त्वपतिं याजयेदित्यनेनानयैवेष्ट्या निषादस्त्वपतिमि-

'एवञ्चेति समासशक्यभावव्यवस्थितावित्यर्थः, समासशक्तौ सर्वेषां तुल्यत्वात् बलावसानिरूपणादिति भावः । 'सर्वपदानामिति "अनेकमन्वपदार्थ इति

नान्युक्तानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वं राजसम्बन्धिनमित्यत्रार्थघटकतया सम्बन्धनिरूपितसम्बन्धस्यापि सम्बन्धभानेनापीति विवेकात्, तथापि राज-
सम्बन्धप्रकारकज्ञानजनकत्वं पर्यायत्वमिति भावः । 'सर्वपदानामिति, एतच्च चित्रगुरित्वादौ चित्रपदस्य चित्रगोसम्बन्धिनि गोपदस्य गोसम्बन्धिनि लक्ष-
णेति क्रमेण पदद्वय एव लक्षणेति द्वितीयमतेन, पूर्वमते तु विशेष्यपदस्यैव लक्ष्यिकत्वं बोध्यं । 'लक्ष्यिकत्वादिति सर्वत्र लक्ष्यिकत्वादित्यर्थः, 'ताभ्यामिति, क्वचिदिति शेषः, 'तत्र' कर्मधारये, 'मुख्यत्वात्' मुख्यत्व-

“इत्या ऋषा निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारयश्च मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थलक्षणपत्तेः । एवञ्चेश्वरनिषादप्रतीतेस्तस्यैवाधिकारात्तदपूर्वेण स्वनिर्वाहकतयैवेश्वरनिषादस्यैव यागानुकूलविद्याप्रयुक्तिराश्रियते, अन्यथा मुख्यार्थहानिप्रसङ्गात् । नन्वत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया लब्धविद्यस्त्वैवर्णिकश्च निषादानामीश्वरोऽधिकारी बोध्यते न त्वीश्वरनिषादोऽङ्गुत्तविद्याप्रयुक्तिकल्पनातः षष्ठ्यर्थलक्षणायालघुत्वादिति चेत् । उच्यते । मुख्यार्थान्वयाधीनकल्पनागौरवेण मुख्यार्थो न हीयते किन्तु बाधकं विना मुख्यार्थान्वयबोधस्य प्राथमिकत्वात्तदनुरोधेन तदुपादकं कल्प्यते फलमुखञ्च गौरवं न दोषाय प्रमाण-

त्यर्थकेन निषादस्थपतेरधिकारोबोध्यते । अत्र सन्देहः, किञ्चिषादानामीश्वरस्त्वैवर्णिकः, उत निषाद ईश्वरो वा यस्य तादृक् चैव-

सूत्रानुरोधादुक्तं । वस्तुतस्तु विशेष्यपद एव लक्षणोक्तत्वात् षष्ठीतुपलक्षणं षष्ठीतुपलक्षणपदाद्यंलक्षणपत्तेरित्यपि बोध्यं । ननु गौरवमेव बाधकमस्त्वित्यत्र आह, ‘फलमुखश्चेति, ‘श्रुतपद इति । ननु श्रुतपदे रथकारनिषादेतरपरतायां निषादादेः सर्व्ववेदपाठाधिकारापत्तिः वेदपाठनिषेधक-

स्यापि सम्भवात्, ‘कर्मधारय एवेति निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारय-एवेत्यर्थः, ‘निषादः’ घाञ्छानः, ‘स्थपतिः’ ईश्वरः, ‘मुख्यात् इति, इति रहस्यं ।

वतो गौरवस्य न्याय्यत्वात् । न चाकृतकल्पनाप्रसङ्ग-
 एव मुख्यार्थान्वये बाधकः, अकृतस्य प्रागनवगमात्
 मुख्यार्थान्वयबलादेव तदवगमे उपजीव्यविरोधात् ।
 अन्यथा प्रतीतानुपपत्तिबलात् कल्पना कापि न स्यात्
 अकृतकल्पनागौरवेण कल्पकस्य बाधितत्वात् । अथ
 शूद्रस्य वेदपाठनिषेधादीश्वरनिषादोऽधिकारी बोध-
 यितुं न शक्यत इति मुख्ये बाधकान्न कर्मधारयः । न
 चेश्वरनिषादे विधिबलादेदपाठनिषेध एव बाध्यत इति
 युक्तम् । षडर्थलक्षणया अबाधे सम्भवति निषेधकवेद-
 बाधकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति चेत्, न, सामान्य-
 निषेधस्य तद्विशेषविधाने तदितरपरत्वात् । यथा “न
 हिंस्यात्सर्वाभूतानि” श्वेतं छागमालमेतेत्यथ । एवं
 निषादपदस्य मुख्यत्वे शूद्रपदे सङ्कोचमाचमम् । शूद्र-

र्षिकः, उत निषादरूप ईश्वरः, तपोऋयुत्वा चरमः कस्य आद्रियत-
 इति भावः । षष्ठीत्युपलक्षणं, ब्रह्मज्ञीहावपि तदापत्तेरिति श्वेतं ।
 एवमप्युपलक्षणं द्रष्टव्यं । ‘शूद्रपद इति, ननु शूद्रपदे निषादेत-
 रपरतायां निषादस्य सर्व्ववेदाधिकारापत्तिः । न च शूद्रपदस्येत्य-

---

वाक्ये वेदपदस्यैव प्रकृतोपयोगिवेदेतरवेदपरतायां तद्देदस्य सर्व्वशूद्रपात्न-
 त्वापत्तिरिति चेत्, न, वेदपदस्य विशेषतः प्राप्तेतरवेदपरत्वात् तेव निषा-
 दादीनां विशेषतो भावत्प्राप्तिस्तावदन्वपाठनिषेधः श्रुजान्तरस्य बाधत एव
 वेदराशेस्तदितरतया अर्थात् सर्व्वनिषेध इत्याहुः ।

पदस्य निषादपरत्वे निषादपदस्य मुख्यत्वबाध एव ।
यद्यपि सङ्कोचेऽप्येकदेशबाध एव तथापि सङ्कोचेऽद्वयो-
रपि मुख्यत्वरश्चत्वादबाधाच्च सङ्कोच एव ज्यायान् ।

अन्ये तु । नात्र षष्ठ्यर्थोलक्ष्यते अनुपपत्त्यभावात् ।
अतः समासस्य षष्ठ्यर्थमन्तर्भाव्य शक्तिरेव । अन्यथा
कर्मधारयेऽपि पदार्थसामानाधिकरण्यप्रतीतेः तथापि
लक्षणेति तुल्यम् । अयान्वयप्रकारतया सामानाधि-
करण्यप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, तर्हि षष्ठ्यर्थेऽपि तथैव न

स शूद्रपदसमभिव्याहृतवेदपदस्येत्यर्थः तेन शूद्रवेदपाठनिषेधक-
वाक्ये वेदपदं प्रकृतोपयोगिवेदेतरवेदपरमिति वाच्यं । तथासति
तदेदस्य सर्वशूद्रसंघात्तापत्तेरिति, अचाञ्चः, वेदपदस्य विशेषतः
प्राग्नेतरवेदपरत्वं तेन निषादस्यपतिरयकारादीनां विशेषतो यावत्-
प्राग्निस्त्वावदन्यवेदपाठनिषेधः शूद्रान्तरस्य तु यावत् एव वेदरात्रे-
ल्लयात्मात् सर्ववेदनिषेधः । ननु विशेषत इत्यधिकं प्राग्नेतरेत्य-
स्यैव सम्यक्त्वात् तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामत्वेन स्त्री-
शूद्रवोरपि वेदप्राग्नेर्यागोपयोगिवेदान्यवेदपाठनिषेधः स्यादिति
तवोरपि यागाधिकारोऽस्तु न तु वेदपाठनिषेधात्तथोर्यागानधि-
कारः पाठनिषेधकवाक्ये वेदपदस्य सङ्कोचावश्यकत्वे स्वर्गकामादि-

‘तुल्यमिति, तथाच न कर्मधारयस्य बलवत्त्वमित्यर्थः । ‘न चेति,
यद्यपि तात्पर्याग्निभयः सम्भवत्येव तथाप्यापातत इदं, एवं सति कर्म-
धारयस्य बलवत्त्वप्रवादं समर्थयति, ‘कर्मधारये त्विति । नन्वेवं कथं

शुद्ध्या । नचान्वयप्रकारतया नियमतोविशेषोपस्थितौ प्रमाणं तस्मादुभयत्र समासस्यैव बोधकत्वम्, कर्मधारये तु बलवत्त्वमुत्सर्गतः सामानाधिकरण्यस्योचितत्वात् । निषादस्थपतौ तु स्थपतिपदार्थस्येश्वरस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात्तत्पूरणसमर्थः षष्ठीतत्पुरुष एव निष्प्रतियोगिके कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् । तथाच निषादेश्वरस्याधिकारः, ऐश्वर्यस्य

पदे सङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्^(१) । मेवं । सामान्यतः प्राप्तस्यैव निषेधकवाक्येन निषेधात्, न हि उपनीताधिकारित्वेन प्राप्तस्य वेदाध्ययनस्य तयोः प्रसङ्गो येन निषिध्येत्, किन्तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना सामान्यतः सर्वस्य च यागप्राप्त्या प्रसङ्गो वेदपाठः प्रतिषिध्यते, अतः स्वर्गकामपदे युक्तः सङ्कोचः, अन्यथा अप्रसक्तत्वेन प्रतिषेधानुपपत्तिः । न च जीविकालेन पाठप्रसङ्गः, तस्याध्यापनादिबाधेन प्रवृत्तभावानिष्टप्रसङ्गसम्भवेन तच्छङ्कानुदयात् । ननु विद्याप्रयुक्तिबाधेन यागबाधः आङ्गवत् तद्रहितक्रियाया अबाधनात् अन्यथा स्त्रीशूद्रयोः आङ्गेष्यमधिकारापत्तेरिति कथं स्वर्गकामपदसङ्कोच इति चेत्, न, तत्र द्रष्टव्यमेव “शूद्रोऽप्यमन्त्रवदित्यादिना वैदिकमन्त्रशू-

(१) अप्रामाणिकत्वादिति क० ।

निषादरूपेश्वरनाम इत्यत आह, 'तथा चेति, निषादेश्वरस्यात्रैवर्षिकस्येवार्थः, 'ऐश्वर्यस्येति, उत्सर्गत इति शेषः, तेन मजपतिपदादौ न अमिचारः ।

सजातीवापेक्षत्वात् । नरपतिपदान्तरपतिर्नरस्येव मि-
षादस्यपतिपदान्मिषादस्येश्वरस्य प्रतीतेरिति । तन्न ।
राजवाहनादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसङ्ख्ययैव राजसम्बन्धि-
प्रतीतेः समासे शक्त्यभावात् अनुपपत्तिरुक्तैव ।

उपकुम्भमित्याद्यव्ययीभावोऽर्द्धपिप्यलीत्यादिश्च तत्-

न्ब्राह्मादिप्राप्तेः । न च यानेऽपि तथा शब्दोऽस्तीति, करणबाधेन
क्रियाया एव बाधादिति । न च पत्ये भार्गव्यङ्गवाक्यात् स्थित्याः
ब्राह्माधिकारप्राप्तौ रथकारादिवत् विद्याप्रयुक्तिरपि कल्प्यतां
“शूद्रोऽप्यमन्त्रवदित्यादिवदच पर्युदासाभावादिति वाच्यं । ‘शूद्र-
पदस्य वर्षसङ्करादिसङ्गहानुरोधेनाविद्यमात्रपरत्वात् ।

ननूपकुम्भादौ समासे तदर्थे शक्तिकल्पनादन्यथापि समासे
शक्तिरित्यत आह, ‘उपकुम्भमिति । अत्र वदन्ति तत्पुरुषे भवति
पञ्चमं लक्षणं न त्वय्यवीभावे अव्ययस्य विभक्त्यन्तरान्तपदेनाश्व-
यात्, न हि भवति घटस्य पटस्य इतिवत् घटस्य पटस्य चेति
प्रयोगः, तस्मिन् एवार्थे पदान्तरप्रयोगे घटस्य समुच्चयः पटस्य
समुच्चय इति । तदुक्तं प्रयोगे स्वार्थादभिद्यमानरूपा निपाता इति,
तथाच कुम्भस्य समीप इति भवतु षष्ठी न त्वपशब्दे निपाते
पञ्चमलक्षाकाङ्क्षता यतस्तदर्थं लक्षणा कल्प्येतेति, नैवं, चच यथा

अनुपपत्त्यभावादित्यत्राह, ‘अनुपपत्तिरिति, ‘यदि षष्ठ्यर्थो न लक्ष्यत इत्या-
दिना प्रागुक्तेनेति शेषः । ननूपकुम्भमित्यादौ समासे शक्तिकल्पनादन्यथापि
तथेत्याशङ्क्याह, ‘उपकुम्भमिति, यथाच पूर्वपदार्थविभक्त्यर्थान्वयस्तथोक्तं,

पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधान एव कुम्भस्य समीपे पिप्यव्या-
 अर्धे तात्पर्यादतस्तपोत्तरपदे षड्यर्थसङ्ख्या न तु
 समासे शक्तिः । नञ्प्रसमासे अब्राह्मणसमानयेत्यत्र पर्यु-
 दासे पूर्वपदे नञि उत्तरपदार्थसदृशे क्षत्रिये सङ्ख्या ।

प्रयोगः तत्र तथा व्युत्पत्तिः, न च घटस्य पटसेत्यादिवत् उपकुम्भ-
 इति व्यासप्रयोगोऽस्ति येन तथा व्युत्पत्तिरवशीयेत, किन्तु उप-
 कुम्भमित्येव प्रयोगो नित्यसमासत्वात् अत उत्तरपदे षड्यर्थसङ्ख्या
 विना नार्थसङ्गतिरित्यत्रापि सङ्घेति । न च नपदेन सहाव्यची-
 भावेनोत्तरपदे षष्ठ्यौ सङ्ख्या स्यादिति वाच्यं । नञ्पदेन सह तत्पु-
 रषानुग्रासनेन तत्राप्यव्यचीभावनिषेधात् तत्र च पर्युदासनिवमा-
 सङ्ख्या-शक्तिर्भा पर्थ्युदास-प्रसव्यप्रतिषेधयोः प्रतीतेः 'अव्ययं विभ-
 क्तीत्यादिसूत्रेषामौष्वर्थेषु वर्त्तमानमव्ययं प्रसव्यत इति बोधितेऽस्य
 नञ्तत्पुरुषानुग्रासनबलेन सङ्कोचात् । न चैवं निष्कोशमित्यादि-
 विधायकसूत्रसङ्कोचात् निर्झञ्चिकमित्यादि न स्यादिति वाच्यं ।
 नचार्थभेदात् निर्झञ्चिकमिति मञ्चिकाया अभावः निर्विघ्नमिति
 विघ्नाभिक्रान्त इत्यर्थेन विघ्नाभाववानित्यर्थो न तु विघ्नाभाव इत्यर्थः,
 अतएव निर्विघ्नं समाप्यतामिति सामानाधिकरण्यमिति शारं ।
 ननु विघ्नार्थः समासेन बोध्यमानस्तद्धेतुविभक्तभावे तदर्थे साङ्-

अब्राह्मण्यो घट इत्यत्र न सदृशसङ्ख्येति विशेषयति, 'पर्युदास इति
 पर्युदासविशेष इत्यर्थः । तदुक्तं "पर्युदासः सदृशस्याहौति, उत्तरपदेऽपि
 षड्यर्थसङ्ख्या नामार्थयोरित्यादिप्रागुक्तव्युत्पत्तेरिति ।

अघटः पट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधार्थं नञि सामानाधिकरण्यादभाववत्त्वक्षणा व्यासेऽपि न घटः पट-
इत्यादौ यथा शुक्तः पट इत्यत्र शुक्तवत्त्वक्षणा । न

षिकोऽस्तु अत्राद्गणपदेन त्वविग्रहार्थस्य सादृश्यस्य प्रतिपादनात् तत्र
शक्तिरेवेत्यत आह, 'अत्राद्गणमिति, विग्रहाधिकार्य एव भासते
इत्युभयसिद्धं, तथाच प्रकृत्यर्थानुरोधाद्दृष्टौ कल्प्यमानायां लक्षणेव
कल्प्यते लाघवाच्च शक्तिरिति तत्र मानाभावादिति भावः ।
'अघट इति संसर्गाभावत्वेन नञस्तदाचकत्वेन सामानाधिकरण्य-
वत्त्वादभाववत्त्वक्षणा अत्र सामानाधिकरण्यार्थमभाववत्त्वक्षणा च न तु
न तथा तत्र समासे नाभाववत्त्वक्षणा अभाववत्त्वक्षणेत्यर्थः, तत्र
सामानाधिकरण्यादित्यभिधानात् च न तथा तत्र समासेऽपि
नाभाववत्त्वक्षणा किन्त्वभाव एव वाच्य एवं वादिनामविवाद एवे-
त्यादाविति भावः । ननु संसर्गाभावशक्तस्य नञोऽभावांग्रेऽपि शक्ति-
रित्यभाववति लक्ष्येऽभावांग्रस्य शक्यत्वेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इत्य-
तोऽनुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथा शुक्तवदिति, सम्बन्धलक्षणेव येन

केचित्तु अन्यत्र-निपाताद्यतिरिक्त एव तथा व्युत्पत्तिरिति वाक्यार्थविधयेव
तद्गणमित्याहुः ।

'प्रसज्येति, संसर्गाभावशक्तनञोत्यर्थः, अतएव इह घटोनेत्यत्र संसर्गा-
भावस्यैव प्रतीतिः न त्वन्योऽन्याभावस्य अन्यथा तत्र संसर्गाभावसंग्रहप्रस-
ङ्गात् तथाच केवलान्योन्याभावेऽप्रयोगात् संसर्गाभावशक्तस्य सामानाधि-
करण्यानुपपत्त्यादिना अन्योन्याभाववति लक्ष्येति भावः । 'व्यासेऽपीति,
सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति भावः । नचान्योन्याभाववति लक्ष्ये-

पचतीत्यादौ क्रियासम्बन्धे सूतके न घट इत्यादौ प्रस-
 ज्यप्रतिषेधे मज्जोमुख्यार्थता सुवन्तसम्बन्धेऽपि न समासः
 विभाषाधिकारादिकल्पेन समासानुशासनात् । “वज्र-
 त्तियु च ये यजामहे करोति नानुयाजेच्चित्यच पर्युदासे

विनेति न्यायात् सम्बन्धिनोऽपि लक्षणधैवोपस्थितिरिति न युगप-
 द्दृष्टिद्वयविरोध इति भावः । ननु व्यास-समासयोर्द्वयत्रयापि लक्ष-
 णार्था सुख्यप्रयोगो न क्वापीति कथं सापीत्यत आह, ‘न पच-
 तीति । ननु न घटः पट इति व्यासो नास्त्वैव सुप् सुपेति समा-
 सानुशासनात् तथाच समास एव लक्षणा व्यास एव शक्तिरित्येव
 विभागोऽस्त्वित्यत आह, ‘सुवन्तेति, तथाच समासानियमात्
 धामानाधिकरत्नबलाद्भाषेऽपि लक्षणेति नोक्तविभागो युक्त इति
 भावः । ननु समास एव लक्षणेति न युक्तं नानुयाजेच्चित्यच समासे-
 ऽननुयाजेच्चित्यापत्त्या स एव वक्तव्यः तथाचात्रापि लक्षणा न स्यादि-
 त्यभिप्रेत्याह, ‘यजतिच्चिति, ‘अन्यपरत्वमिति, गम्भीराणां नद्या-
 मिति वत् न त्वन्यत्र दृष्टिरित्येतत्परं, अत्राङ्गणोऽघट इत्यादौ प्रति-

ऽभावाग्रस्य शक्तत्वेन युगपद्दृष्टिद्वयविरोध इति वाच्यं । विशिष्टलक्षणाधै-
 वोभयमानात् मन्त्रिक्रमते तद्विरोधाभावाच्च । अतएव तदनुकूलं दृष्टान्त-
 माह, ‘यद्येति । ननु व्यास-समासयोर्द्वयत्रयापि लक्षणायामुक्तप्रयोगाभावे
 कथं लक्षणसापीत्यत आह, ‘न पचतीति । न घटः पट इति व्यासमभिप्रेत्याह,
 ‘सुवन्तेति, यदा न घट इत्यत्राघट इति स्यादित्यत आह, ‘सुवन्तेति,
 प्रसङ्गादाह, ‘यजतिच्चिति, मन्त्रं करोति प्रयुक्त इत्यर्थः । ‘परद्वयसापीति,

नञ् तेनायमर्थः 'यजतिषु' यागेषु, 'नानुयाजेषु'
 अनुयाजव्यतिरिक्तेषु, ये यजामह इति मन्त्रं करोति ।
 अथ नानुयाजेष्वित्यथ न पर्युदासे नञ् तदा हि पद-
 द्वयस्थान्यपरत्वं स्यात्समासापत्तिश्च तस्मादनुषङ्गात्
 करोतिना नञोऽन्वयात्प्रसज्यप्रतिषेधः तेनानुयाजेषु
 ये यजामह इति मन्त्रं न करोतीत्यर्थः, एवञ्च नानु-
 याजेष्विति पदद्वयस्य नान्यपरता न वा नञोऽसुस्थार्थ-
 त्यागः समासाभावेन साधुता च इति चेत्, न, समा-
 सस्थानित्यत्वात् नानुयाजेष्विति वाक्ये पर्युदासे नञ् ।
 न चैवं वाक्यवृत्तिपदत्वान्नञोऽन्यपरत्वाभावः, गौर्वा-
 षीक इत्यादौ वाक्येऽपि गवादिपदस्थान्यपरत्वात् ।

द्योगित्वषष्ठ्यर्थादीनां भानेऽपि न प्रकारतया भानं किन्तु वैशिष्य-
 तथा अत्राङ्गण इव घटो नेत्यादौ तथा व्युत्पत्तेः व्यासतिरिक्त-
 पदेन तदर्थाभिधान एव तत्रकारोपस्थापकपदापेक्षेति व्युत्पत्ति-
 रतो ब्राह्मणस्य सदृशो घटस्याभाव इत्यथ विभक्त्यपेक्षा तदभावे
 तेनायमर्थः समासे तदर्थलक्षणेति भावः । 'वाक्यवृत्तीति विग्रह-
 वाक्यवृत्तीत्यर्थः, समासे सति भवति लक्षणा राजपुरुष-चिचम्नादौ
 न तु विग्रहवाक्येऽपि तथाच समासे सति भवति नञि पर्युदासे
 लक्षणा न विग्रहवाक्य इति भावः । 'गौरिति मौर्वाशीक इति

एतन्नानुयाजपदेऽपि प्रतियोगित्वलक्षणाभिप्रेतवोक्तं, वाक्यार्थविधयेव तद्धाने
 नञ् एवान्यपरत्वं स्यादित्ववबोध्य एतदभिप्रायेण वक्ष्यति 'न वा नञो-

यदि च प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तदा मन्त्रविधायक-तन्नि-
षेधयोर्विरुद्धार्थत्वेन वाक्यभेदापत्तिः तस्मात् प्रथमप्र-
तीतैकवाक्यताबलादेकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्या-
न्याय्यत्वात् नञ्पदे लक्षणा कल्प्यते न तु नञ्पदे
मुखत्वानुरोधादेकवाक्यतात्यागः । न हि पदार्थानुरो-
धेन वाक्यार्थकल्पनं, किन्तु वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थ-
कल्पना । नपदञ्च केवलं नास्त्येव नञ्पदादेव सर्वत्र
समासानित्यत्वेन प्रयोगोपपत्तेः । अन्यथा प्रसज्यप्र-

कर्षधारयविग्रहवाक्यस्ये गौर्वाहौक इत्यत्र गोपदस्यापि साचष्टिक-
त्वादित्यर्थः, 'नञ्पद इति । ननु व्यासलक्षणायां अनुवाचे-
ष्विति सप्तम्यप्रकृत्यर्थे नञ्पर्यस्वरूपे भिन्ने स्वार्यं न बोधघेदिति
तदनुपपत्त्या वाक्यभेद एवास्त्विति, मैवं, साधुत्वमात्रप्रयोजिकावा-
विशेषणविभक्त्यर्थबोधकत्वात् । यदा ब्राह्मणमिव पश्य ब्राह्मणेनैव
कल्प्यत इत्यादिदर्शनात् निपातसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थो निपातार्थ-
एव भासते । न च सुखिभक्तौनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्यबोधकत्वस्युत्प-
त्तिभङ्गः, प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्यबोधकत्वस्यैव व्युत्पत्तिषिद्धत्वादिति
भावः । ननु नानुवाचेष्वित्यत्र नञ् न भवति किन्तु नपदमन्त्र-
देवेत्यत्र आह, 'नपदमिति, 'नपदमेवेत्यत्र विनिगमकाभावेना-

मुख्यार्थत्याग इति । नन्वननुवाजेष्वित्यत्र न नञ् किन्तु नपदमेवेत्यत्र आह,
'नपदस्येति, नन्वेवमब्राह्मणमित्यादावपि नञ्समासो न स्यात् अपदेनैव

तिषेधे नञ् न स्यादेव नपदेनैव गतार्थत्वात् । अमा-
नोना इत्यापदमेव निषेधवाचकं समास-वाक्यभेदेन
नञोद्वैविध्याद्वा तथाभिधानम् । इतरेतरद्वन्द्वे च
धव-खदिरौ ऋन्धीत्यादौ विभक्त्युपनीतद्वित्वस्य धव-
खदिरयोः प्रत्येकं न योग्यत्वं न वा साकाङ्कत्वं द्वित्व-
मपि प्रत्येकं न योग्यं न वा साकाङ्कम् एकच द्वित्वा-
भावात् । न च व्यासज्यवृत्तित्वेन द्वित्वमेकाश्रित-
मपीति वाच्यम् । स हि द्वित्वमाकाङ्कति द्वित्वञ्च तं
यच्च द्वित्वं परिसमाप्यते, एकस्य तथात्वे द्वौ वहव-

खरसादाह, 'समासेति । ननु न योग्यमित्यसङ्गतं द्वित्वसंसर्गश्चैव
धवनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यत आह, 'न वेति, 'द्वित्व-
मपीति वस्तुगतिमनुरुद्धोक्तं, तत्साकाङ्कत्वेऽपि अन्याकाङ्गाविरहेणै-
वानन्वयादित्यवधेयं । 'यच्च द्वित्वमिति परिसमाप्यतावच्छेदकधर्म-
णोपतिष्ठत इत्यर्थः, 'एकस्य' समाप्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्य, 'एकच'

निषेधवाचिना गतार्थत्वादित्यत आह, 'अमानोना इति, 'अपदमेवेति नञ्-
प्रकृतिकमित्यर्थः, तथाप्रापदमपि भिन्नं नास्त्येवेति भावः । नन्वेवं कथं तस्य
पृथग्भिधानमित्यत आह, 'समासेति, अतएवाभवतीत्यादिप्रयोगः समासा-
भावात् साधुरिति भावः । एतदपि ज्ञापित्वाभिप्रायं, यत्र तु नञुत्तरं पदं
सर्वोत्तरं भवति तत्र समासेऽपि नञोपो न भवति गमिकर्म्मोक्ततनैकनो-
द्वतेत्यादौ, अतएव कथं नैकं यथा नैककोर्त्तिरित्यादि पूर्वपक्षयित्वा सर्वो-
त्तरपदं विवक्षितं यथा अत्राक्षय इत्यादौ तच्चेह नास्तीति समादधुः । 'साका-
ङ्कत्वमिति, 'न योग्यमिति न द्वित्वान्वयप्रयोजकरूपावच्छिन्नमित्यर्थः । नचैवं

इत्येकचापि स्यात् अतोदग्धे पदशब्दस्य नाम्बयबोधः,
 बोधे वा धवद्वयधीः खदिरद्वयधीश्च स्यात् । तस्मात्पद-
 शब्दे द्वित्वान्वयानुपपत्त्या सहितावस्थमुभयं द्वित्वा-
 न्वयावगमयोग्यं तस्मात्काङ्क्षेति खदिरसहितधवोप-
 स्थितये धवपदे साहित्यलक्षणा । ननु खदिरसहित-
 धवस्यैकत्वात् खदिरसहितो धव इतिवद्द्विवचना-
 नुपपत्तिः धवसहितखदिरसाहित्यावस्थालक्षकत्वे च
 तस्या एकत्वादेकवचनापत्तिः अवस्थाश्रययोः पदसर्जन-
 त्वेन द्विवचनान्वयानुपपत्तिश्चेति चेत्, अथ कश्चित्,

समाप्यतावच्छेदकानवच्छिन्ने, एकत्वेनोपस्थित इति यावत् । ननु
 धव-खदिरवृत्तिद्वित्वपरिसमाप्यतावच्छेदकं धव-खदिरत्वमेवेत्यत-
 आह, 'धवेति धव-खदिरत्वं नैकं किन्तु धवत्वं खदिरत्वञ्च तयो-
 र्दयोर्द्वित्वसमाप्यतावच्छेदकत्वे धवद्वयधीः स्यात् खदिरद्वयधीः
 स्यात् इत्यर्थः, 'साहित्येति । ननु भवतु अन्वयाद्यं साहित्योपस्थिति-

द्वित्वाश्रयोधव इत्यपि योग्यं न स्यादिति वाच्यं । तत्र द्वित्वसमवायस्यैवान्वय-
 प्रतिबोधिनात् तस्य चाथासव्यवृत्तित्वात् । 'धवपद इति, प्राच्यम्नादिति
 भावः । यद्यपि योग्यतावच्छेदकद्विधेतरत्ववत् प्रकारान्तरोपस्थितमेव साहि-
 त्यमादावान्वयः सम्भवति तथापि मतान्तरेच्छेदं, तथाचेतन्मते द्विधेतरत्वेऽपि
 लक्षणेनैव तदिदं वक्ष्यति 'द्विधेतरत्वविशिष्टे च घटपदस्य लक्षणवैवेति । अन्येन
 धव-खदिर-पक्षाग्ररूपमित्यादौ न लक्षणा स्यात् अनुपपत्त्यभावात् । न च
 वद्यर्थवद्भूतान्वयानुपपत्त्या सेति वाच्यं । विभक्त्यर्थसंख्यायाः समासादप्रतीवेः

अस्यालक्ष्यत्वेऽपि तदाश्रयगतस्वार्थबोधकत्वमेव द्वि-
वचन-बहुवचनयोः पदवृत्तिवैचित्र्यात् तथैव व्युत्पत्तेः
यथा गुणवाचि नीलादिपदं क्वचिद्गुणमात्रवाचकं
क्वचित्तदुपलक्षितद्रव्यपरम्, अन्यथा नीलः पट इति
सामानाधिकरण्यां न स्यात् एकत्र वृत्त्यभावात् ।

यत्तु लक्षिता साहित्यावस्था स्वाश्रयमुभयं लक्षय-
तीति, तन्न, लक्षितलक्षणाया अघन्यत्वात् ।

नियमः तथापि योग्यतावच्छेदकत्वेन छिद्रेतरत्वत् साहित्यमुप-
तिष्ठतां किं लक्षणयेति, नैवं, आकाङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापनस्य
प्रयोजकत्वात्ततः पदोपस्थितिं विना नाकाङ्क्षा योग्यतावान्तु नैवं
नियम इति भावः । 'यथा गुणेति वैचित्र्यमात्रमुदाहरणं, प्रकृति-
भेदेन प्रत्ययस्य स्वार्थान्वयवैचित्र्योदाहरणन्तु क्वचित् प्रत्ययस्य प्रकृ-
त्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वं क्वचित् तद्विशेषणगतस्वार्थबोधकत्वं तर-
तमादौ द्रष्टव्यं । सर्वत्राजहत्स्वार्थलक्षणायां दध्युपघातकत्वादेर्वि-
शेषणभूतस्यैव लक्ष्यत्वमिति तदाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इति व्युत्प-

तदुक्तं सङ्ख्या तु व्यञ्जकामावाद्युक्तेति चेत्, न, एकधर्मावच्छेदं विना
लक्ष्यत्रये रूपान्वये ध्वञ्च खदिरश्चेतिवद्वाक्यभेदः स्यादिति परसिद्धान्तात् ।
समासारम्भकविग्रहे तथात्वात् समासेऽपि तथात्वमित्यन्ये । समासादपि
विभक्त्यर्थसंख्याप्रतीतिरिति मतेनेदमित्यपरे । वैचित्र्यमात्रे उदाहरणमाह,
'यथेति ।

'यत्त्विति, तथाच द्विवचनोपपत्तिरिति भावः । ननु सर्वत्राजहत्-
स्वार्थायां दध्युपघातकत्वादेर्विशेषणभूतस्यैव लक्ष्यत्वं तदाश्रये विश्लेष्य एव

वस्तुतस्तु साहित्याश्रयः प्रधानं साहित्यमवच्छेदक-
तया गुणभूतं पदेन लक्ष्यते तेन साहित्याश्रयस्यानेक-
त्वाद्द्विवचन-बहुवचने भवतः । अतएवेतरेतरद्वन्द्वः
सर्वपदार्थप्रधानः धवञ्च खदिरञ्चेति विग्रहेण तत्रैवा-
र्थविवरणात् । समाहारे तु साहित्यावस्था प्रधानं
पदार्थो गुणभूतः तेन तस्या एकत्वाद्भेरी-पटहमित्या-
दावेकवचनम् । धर्मे धर्मिणि च तात्पर्याद्द्वन्द्वयो-
र्भेदः । अतएव युगपदधिकरणवचन इतरेतरद्वन्द्व-
इति शाब्दिकाः ।

अधिक्रियत इत्यधिकरणं पदार्थस्तेषां युगपद्वचन-
मेकैकदोषस्थापनं तच्च न शक्त्या एकपदस्येतरपदार्थे
शक्त्यभावात् । अन्ययेतरपदवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अनेका-

त्तिवैचित्र्यमसिद्धमित्यस्तरसमच कश्चिदित्यनेन दर्शयित्वा तथैव
सिद्धान्तमाह, 'वस्तुतस्त्विति ।

विमलार्थान्वय इति श्रुत्यत्तिवैचित्र्यमसिद्धमित्यस्तरसं कश्चिदित्यनेन दर्श-
यित्वा तथैव सिद्धान्तमाह, 'वस्तुतस्त्विति, अन्यथा समाहारेऽपि द्विवचना-
दिकं स्यादिति भावः । 'समाहारे त्विति, न चैवं भेरी-पटहं वादयेत्त्वादाव-
नन्वयापत्तिरिति वाच्यं । परम्यरासम्बन्धेन धर्मेऽपि तदन्वयात् शोभ्यतावशाद्-
प्रधानेऽपि धर्मिणि तदन्वयोपपत्तिः तत्तिवैचित्र्यादित्यन्वे । 'अतएवेति
साहित्यकक्षासत्त्वादेवेत्यर्थः ।

र्थत्वेऽप्येकस्यैकचानेकार्थपरत्वाभावात् । नापि पदद्वयं
मिलितमुभयोरुपस्थापकं, मिलितस्य मिलिते शक्य-
भावात् । नापि इन्द्रे शक्तिरेव, पदलक्षणयैवानेकार्थो-
पस्थितिसम्भवात् । अतएवाङ्ग-वाङ्ग-कालिङ्गशब्दाद्-
इन्द्रे बहुषु वर्त्तमानात् परस्य तद्राजस्याभादेः “तद्रा-
जस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां” इत्यनेन लोपे अङ्ग-वङ्ग-
कलिङ्गा इति भवति । अन्यथा साहित्यलक्षणां विना
तेषां प्रत्येकपदस्य बहुषु वृत्त्यभावादञ्जलोपो न स्यात् ।
घटौ घटा इत्यत्रापि घटसहितघटत्वेन द्विवचन-
बहुवचनान्वययोग्यतेति तदुपस्थितये घटपदे साहि-
त्यलक्षणा । ‘तदर्थप्रदर्शनार्थं इन्द्रापवादकं सरूपाणा-
मेकशेषानुशासनमपि । तदुक्तम् “सहभावविवक्षायां
वृत्तिर्द्वन्द्वैकशेषयोः । क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्याद्-
द्विवचनादिकम्” ॥ इति । ननु स्वरूपद्वयमेव साहि-

‘तदर्थप्रदर्शनार्थमिति इन्द्रे साहित्ये लक्षणायां स्थितायां
अदि इन्द्रसमानार्थकं तद्भवेत् तदा इन्द्रप्रसक्तौ तदपवादकं सूत्रं
प्रसज्येत अन्यथा अर्थभेदादेव इन्द्राप्रसक्तौ तदपवादकं न

‘अनेकार्थत्वेऽपीति, सङ्गदुश्चरितादिति न्यायात्, अन्यथेत्यस्य विव-
रवं ‘साहित्यलक्षणां विनेति, ‘प्रत्येकपदस्येति, एतेन सर्व्वपदे साहि-
त्यलक्षणेति सूचितं अन्यथा एकपदलक्षणावामपरपदस्य वृत्त्य-
भावात् आङ्ग-वाङ्ग-कालिङ्गा इत्याद्येव स्यादिति । ‘तदर्थेति इन्द्रसमा-

त्यमतिरिक्तस्याभावात् स्वरूपयोश्च धवपदादुपस्थितौ युगपद्दृष्टिद्वयविरोधः । न चाजहत्कार्या, साधारणरूपाभावात् । एकक्रियान्वयित्वमेकान्वयप्रकारत्वम् अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिकं द्वित्वान्वयात् पूर्वमविद्यमानमप्रतीतञ्च धव-खदिराविति हि प्रतीतिः न तु रूपान्तरेण । न च धवपदस्य खदिरे स्वार्थसम्बन्धो लक्षणावीजमस्तीति चेत्, न, साहित्यं हि तुल्यद्वारता सा च धातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयस्यैकरूपस्तुल्यः सम्बन्धः । इन्द्रेऽन्योन्यसम्बन्धोऽप्ययमेव । धव-खदिरौ छिन्धीत्येष छिदानुकूलोयावान् व्यापारः सतयोस्तुल्यं एव भासते च । अतएव स्वर्गकामादौ पत्न्याः सहत्वेनानुप्रवेशेऽपि

क्रियेतेत्यर्थः । 'एकक्रियेति छिदादिष्वशेषैकक्रियान्वयित्वं, 'एकान्वयेति कर्मत्वमेकोऽन्वयस्तत्प्रकारत्वं द्वयोरित्यर्थः, आद्यद्वयमविद्यमानं शेषमप्रतीतञ्च तदेव विवृणोति, 'धव-खदिराविति ।

सार्थत्वाभावे इन्द्रापसप्तौ तदपवादकमेकश्रेष्ठानुशासनं न स्यादित्यर्थः, 'एकेति एकोऽन्वयप्रकारः कर्मत्वादिः । आद्ययोराह 'अविद्यमानमिति, अन्ये त्वाह, 'अप्रतीतञ्चेति, एतदेव विवृणोति धव-खदिरावितौति । 'सा चेति, सजातीयत्वादिकं स्वरूपनिर्वचनं अतएवाग्रे तदवन्तर्भावैव वक्ष्यति । पूर्वोक्तदोषं निरस्यति, 'भासते चेति, द्वित्वान्वयात् पूर्वमिति शेषः । ननु धव-खदिरावित्वादौ क्रियारहिते धातूपनीतफलानुकूलव्यापारवत्त्वाप्रतीतौ कथं द्वित्वान्वय इति चेत्, न, कार्त्वाग्नित्वात्पत्तेः क्रियारहिते

न द्विवचनापत्तिरेकत्वविरोधो वा अतुल्यद्वारकत्वात्
 दम्पत्योरेकरूपसजातीय-विजातीयव्यापारप्रचयसम्ब-
 न्धरूपसाहित्याभावात् । एवं छिदानुकूलतुल्यव्यापार-
 त्वेन साहित्यरूपेण शक्य-लक्ष्यसाधारणेनाजहत्त्वार्थ-
 लक्षणाया धवपदादुपस्थिते धव-खदिररूपे विभक्त्यर्थ-
 द्वित्वान्वयः धवपदार्थस्य खदिरेण सम्बन्धोऽपि तुल्यद्वार-
 रत्वमेव । न चास्य लक्ष्यत्वान्न सम्बन्धरूपतेति वाच्यम् ।
 अजत्स्वार्थायां हि येन रूपेण लक्ष्यता स एव सम्बन्धः
 यथा छचि-काकपदयोः छचिघटितसमूहवर्तित्वं दध्यु-
 पघातकत्वञ्च लक्ष्यमेव सम्बन्धः । न चैवं खदिरपदवै-
 यर्थ्यं लक्षणायां लक्षणीयपदानुपयोगादिति वाच्यम् ।
 खदिरपदं विना न नियता खदिरोपस्थितिरिति
 साहित्याश्रयद्वितीयविशेषप्रापनाय पदसार्धकत्वम्
 अन्यथा लक्षणाविरहेण धवद्वयधीप्रसङ्गात् । अत-
 एवाग्नीषोमीये अग्नीषोमौ देवते इति द्वित्वान्वयबला-
 देव साहित्यावस्थयोः सापेक्षयोर्देवतात्वं इन्द्रे आद्यं
 पदं लक्षकं प्राथम्यात् द्वितीयं पदं साहित्यनिरूपका-

ऽसंसर्गाग्रहाभावाभ्युपगमेन द्वित्वान्वयात् । वस्तुतस्तुल्यव्यापारवत्त्वमात्रं
 साहित्यं तच्च तत्रापि अन्यथा धव-खदिरौ त्वजेत्वादी तयोर्धातूपगोतपणा-
 नुकूलव्यापारवत्त्वाभावेन द्वित्वान्वयापत्तेः तदपि विवक्षासिद्धं बोध्यं, तदुक्तं
 “सहभावविवक्षायामित्वादि, अन्यथैकस्यापि प्राधान्यविवक्षायां तत्रैव

काङ्क्षितसमर्थकं मुख्यमेव उभयोरमुख्यार्थत्वे हेत्व-
भावात् ।

अन्ये तु द्वितीयपदेऽपि लक्षणा समभिव्याहृतवि-
भक्त्यर्थान्वयानुरोधत् । अन्यथा समभिव्याहारभङ्गा-
पत्तेः पदार्थगतस्वार्थबोधिका हि विभक्तिः । न च
समासे पदमन्यदस्ति, समस्यमानपदात् समासे
शक्त्यभावात्, तेन धवपदार्थगतं खदिरपदार्थगतञ्च
द्वित्वं तन्त्रेण विभक्तिराह, अतो धवपदवत् खदिरपदे-
ऽपीतरसम्बन्धावस्थस्वार्थपरता प्रातिपदिकार्थे इतर-
पदार्थान्वयस्य विभक्त्यर्थगर्भत्वादुभयपदार्थगत एव
द्वित्व-कर्मत्वे विभक्तिराह । न च द्वयोः सहितावस्थ-
स्वार्थपरत्वे धवद्वयं खदिरद्वयञ्च वाक्यार्थेऽन्वीयेत न
त्वेको धवः खदिरश्चेति चतुष्टयापत्तिरिति वाच्यम् ।
पदद्वयेन हि सहितयोरेकमेव साहित्यं लक्ष्यते तच्च
न चतुष्टयवृत्तिः ।

‘अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजमिदमेव यत्समस्यमानयावत्पदा-
र्थगतस्वार्थबोधकत्वं विभक्तौनामिति व्युत्पत्तिरधिष्ठा किन्तु समस-

खदिरसहितधवं छिन्द्येति कस्यचित् प्रयोगोऽसाधुः स्यात् इन्द्रापत्तेरिति ।
‘अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजन्तु समस्यमानपदार्थानुगतस्वार्थबोधकत्वं
विभक्तौनामित्येव व्युत्पत्तिर्न तु यावत्पदार्थानुगतत्वगर्भा, सा चैकपदार्थे
लक्ष्यते न चतुष्टयवृत्तिरिति । ‘तन्त्रेणेत्येति युगपदिद्वयार्थः, ‘पदद्वयेनेति । न चैवं

अपरे तु द्वितीयपदं फलतोऽनुवादकं यथान्विता-
भिधाने एकं पदम् । अतएव समुच्चये अन्वाचये च
तयोः साहित्यानवगमान्न द्विवचन-बहुवचने न वा
इन्द्रः । यद्यपि चार्थमात्रे इन्द्रानुशासनं तथापि
यथान्वोन्वसाहित्यान्वयपूर्वक इतरेतरपदार्थान्वयस्तत्र
समासः साधुस्तेनेतरेतरयोग-समाहारयोस्तथाभावात्
समासः । समुच्चये अन्वाचये च न तथा^(१) असम्बद्ध-
एव एकैकशः क्रियाम्वयात् । एवं धवं खदिरश्च छिन्धौ-
त्यादौ समुच्चये तुल्यवदसम्बद्धयोः क्रियाम्वयधीः पश्चात्
तयोरेकरूपसजातीय-विजातीयव्यापारप्रचययोगित्वं
साहित्यश्चकारादवगम्यते । क्रियाभेदेऽन्वाचयः यथेन्ध-

मानपदार्थगतमेव स चैकपदलक्षणैव निर्वहतीति । 'अपरे तित्यपि
तथा अनुवादस्य प्रकारभेदेनासम्भवादिति, तस्माद्द्वितीयं पदं

(१) न तेषां सम्बन्ध इति क० ।

पौनस्यत्वं, करोतीत्यादाविव सम्भेदे दोषाभावादिति, 'फलत इति, साहित्य-
निरूपकतया सामान्यत उपस्थितस्य द्वितीयपदार्थस्य विशेषणोपस्थिति-
रनुवादप्रयोजनमिति भावः । 'यथेति इतरान्वितशक्त्युपस्थापितस्येतरस्य
पदान्तरेण पूनर्वचनमनुवाद इत्यर्थः, 'क्रियाभेद इति क्रियागुण-प्रधानभाव-
इत्यर्थः, तेन धवं छिन्धि खदिरमपीत्यन्वाचये नाव्याप्तिर्न वा घटं पश्य पटं
वा ज्ञानयेत्त्वादावुभयत्रैव प्राधान्येन क्रियाम्वयतात्पर्यात् समुच्चयेऽतिव्याप्तिः
अतएवाह वनमानयनमेवेति न क्रियाभेदः निरूपकभेदेन च भेदे समुच्चयेऽपि

नमाहर्तुं वनं ब्रज शाकमप्यानेष्यसीति । गौश्वान्ध्वेति
इन्द्रसमानार्थकं वाक्यमेव साहित्यं परमनेन न
स्फोरितं द्विवचन-बहुवचनयोरेव तद्गुञ्जकत्वात् ।

यत्तु द्वित्वान्वयार्थं तदन्वययोग्यार्थोपनयनं अपे-
क्षाबुद्धिविषयत्वावस्थया च द्वित्वान्वय इत्यपेक्षाबुद्धि-
विषयत्वावस्थस्वार्थपरतास्तु इदमेव च साहित्यं न
त्वेकक्रियान्वयः तस्य च विभक्त्यैव बोधितत्वात् । एक-
क्रियान्वयाभावेऽपि च द्वित्वान्वयदर्शनादिति । तन्न ।
अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वार्थमप्येक उपाधिरवश्यं
वाच्य इति^(१) तथैव लक्षणाया युक्तत्वात् साधवात् ।

(१) अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वानुगमेऽप्येक उपाधिरवश्यं वाच्य-
इतीति ख० ।

तथात्वापत्तिरिति निरस्तं । नन्वेवं गौश्वान्ध्वेति न स्यात् क्रियायोग्यभावेन
समुच्चयान्वाचयत्वाभावादित्यत आह, 'गौश्वेति, इयानेव विशेषः यद्इन्द्रे
स्वार्थसम्बन्धेन लक्षणाया साहित्योपस्थितिरत्र पञ्चाक्षकारेणेत्याह, 'साहित्यं
परमिति, अनेन चकारेण पञ्चादिति शेषः । नन्वत्रापि कथं न लक्षणेत्वत-
आह, 'द्विवचन-बहुवचनयोरिति द्वित्वान्वयानुपपत्तौ च सेत्त्वर्थः, एतदपीत-
रेतरबोगदन्दाभिप्रायेण, समाहारे तदभावेऽपि तत्सत्त्वादिति ध्येयं । ह्यचित्तु
'न स्फोरितमिति पाठः तत्र प्रागिति शेषः ।

'न त्विति, अस्यप्येकक्रियान्वयः साहित्यं न प्रागुक्तमिति तन्निषेध-
स्तुत्सोपालम्भः, तथापि परगुञ्जस्य तादृशस्यैवात्र लिखनमिति न दोषः ।
'विभक्त्यैवेति हिन्योतिविभक्त्यन्तेनेत्यर्थः, 'अपेक्षेति द्वित्वादिवत्समूहा-
कम्बनरूपापेक्षाबुद्धिविषयत्वस्याप्येकत्रासमाप्तेरित्यर्थः, अतएव गुडादौ

न च विना लक्षणाप्यन्यसम्बन्धस्य सतः सापेक्षस्य क्रियान्वयोऽपि विभक्त्या बोध्यत इति ।

अपोच्यते । एकस्मृत्यारूढपदद्वयात् स्वस्य शक्त्या स्व-स्वार्थयोरेकदा स्मृतिसम्भवाद्नेकस्मृत्यर्थं न साहित्ये लक्षणा एकैकमाचगोचरसंस्कारद्वयाच्चि पदयोस्तदर्थ-योश्चैका स्मृतिरित्यनुभवसिद्धम् प्रत्येकेन्द्रियसंयोगात् समूहासम्बन्धमिव । अन्यथा इन्हे न लक्षणा न वा तथा अनेकस्मृतिः पदयोस्तदर्थयोश्चैकस्मृत्यभावात् । एवञ्च पदद्वयादुपस्थिते धव-सुदिरादिस्वरूपे विभक्त्या द्वित्वान्वयोबोध्यते^(१) । यथेन्द्रियसन्निकृष्टे ज्ञाते वा धव-सुदिरादिस्वरूपे प्रत्यक्षेण द्वित्वं बोध्यते । न च तत्र तयोः स्वरूपातिरिक्तं तुल्यद्वारत्वादिक्तं साहित्यमस्ति

तात्पर्यपादकमित्याद्य पञ्च एवेति । 'अपेक्षेति तस्याः समूहासम्बन्ध-रूपाया एकभासमाप्तेरित्यर्थः । 'न च विनेति, 'अन्यसम्बन्धस्य'

(१) क्रियान्वयो बोध्यत इति ख० ग० ।

तद्विनयापि द्वित्वादिधीर्नेकचेति भावः । 'तस्य च विभक्त्येवेति, दूषयति, 'न चेति । 'अन्यसम्बन्धस्य' इतरसहितावस्थस्य, 'सापेक्षस्य' साक्षात्स्य, साहित्यलक्षणां विनासाक्षात्सापेक्षेण द्वित्वान्वये क्रियान्वयात्, तदुक्तं प्रातिपदिकार्थे इतरपदार्थान्वयस्य विभक्त्यर्थगर्भत्वादिति । एकदा पदार्थ-बोधपक्षितिरिक्तं न त्वेकपदेन गौरवात् सा च पदद्वयादेवोपपद्येति न साहित्यलक्षणेत्वाद्, 'एकेति, प्रत्यक्षादिशेषमाश्रयते, 'नन्विति,

ज्ञायते वा तथा विभक्त्यापि विलक्षणस्वरूपे द्वित्वं बोध्यते । उभयोर्द्वित्वान्वयबोधकत्वे विशेषाभावात् । ननु योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते इतरपदादन्वयबोधः साहित्याश्रयत्वेन च धव-खदिरौ तथा न प्रत्येकं छिद्रेतरत्वविशिष्टे घटपदस्य लक्षणैवैति चेत्, न, उपस्थिते योग्येऽन्वयबोधोऽधिकस्य गुरुत्वात् । घटपदादपि योग्यस्यान्वयो बोध्यते न तु छिद्रेतरत्वेनेत्युक्तम् । स्यादेतत् । पदद्वयात् स्व-स्वशक्त्या एकदा स्मृतेनैकच इतरपदार्थस्य विभक्त्यर्थस्य चान्वयबोधो न स्यात् इतरपदार्थे इतरपदानां नामार्थे विभक्तौनां स्वार्थान्वयबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेः व्याप्तेश्च । अनेकश्च न पदार्थोऽनापि नामार्थः मिलितपदद्वये पदत्व-नामत्वयोरभा-

---

अन्योन्यसम्बन्धस्य, अतएव सापेक्षस्य चः क्रियान्वयः स विभक्त्यापि लक्षणां विना न बोध्यत इत्यर्थः, लक्षणां विना अन्योन्यसम्बन्धाभावेन सापेक्षत्वाभावादिति भावः । एकदान्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्मुग्यते न त्वेकेन पदेन गौरवात् सा च पदद्वयादेव सम्भवतीति न लक्षणेत्याह, 'एकेत्यादि, योग्यतावच्छेदकेत्युपलक्षणं, अकाङ्क्षावच्छेदकेत्यपि द्रष्टव्यं । अतश्छिद्रेतरत्वस्याकाङ्क्षावच्छेदकत्वमाश्रित्य

'छिद्रेतरत्वेति मतान्तरेण बोध्यं, 'योग्य इति, योग्यता च बाधकमानाभावरूपा न त्वन्वयप्रयोगकरूपवत्त्वादिकमिति भावः । लक्षणास्यैव पदार्थस्यैव

वात् । अतोद्वित्वान्वययोग्यस्य पदार्थत्व-नामार्थत्व-निर्वाहाय इन्द्रपदे साहित्यलक्षणेति । तन्न । पदार्थ-त्वं हि वृत्त्या पदोपस्थाप्यत्वं पदतात्पर्यविषयत्वं वा । अस्ति च इन्द्रे पदस्यानेकमुपस्थाप्यं तत्र तात्पर्यञ्च तन्निर्वाहस्यानेकैकस्मृतिद्वारा लक्षणया पदेन वा स्व-स्वशक्त्या पदाभ्यां वेति न कश्चिद्विशेषः । एकपदोप-स्थाप्यत्वञ्च न पदार्थत्वं गौरवात् । एवं नामार्थत्व-मपि तत्तात्पर्यविषयत्वमेव । अथ पदार्थतावच्छेदका-वच्छिन्ने विभक्तेः स्वार्थान्वयबोधकत्वमतोमिलिते तद-वच्छिन्नत्वं न मिलितवृत्तिपदार्थतावच्छेदके लक्षणां विनेति चेत्, न, धव-खदिरस्वरूपद्वयस्य प्रत्येकं तद्व-च्छिन्नत्वमेव मेलकञ्च न स्वरूपद्वयातिरिक्तं प्रत्येक-

लक्षणेत्युक्तमन्यथा संस्कारादेव तदुपस्थितेः तत्र लक्षणाभ्युपगमस्या-नुपपत्तेरिति श्रेयं । एवमप्येऽपि शोग्ये साकाङ्गे इति पूरणीयं । 'पदतात्पर्येति मतान्तरेण, यदा पदेन पदार्थत्वेन च सम्बन्धी उपस्थाप्यतरिति मतं तदा तत्र पदवृत्त्युपस्थापनाभावादिति । 'एक-स्यतीति एकपदस्यतीत्यर्थः, यथाश्रुतस्यानभ्युपगमादिति भावः । 'धव-खदिरेति, पदार्थतावच्छेदकत्वमात्रं तन्नं न त्वेकपदार्थावच्छेदकत्वप-ञ्जारकत्वमिति मतमाश्रित्याह, 'पदतात्पर्येति, 'धव-खदिरेति । पदार्थ-तावच्छेदकत्वमात्रं तन्नं न त्वेकपदार्थतावच्छेदकत्वपर्यन्तं गौरवादिति भावः । 'प्रत्येकस्येति, व्यासग्यवृत्तितया प्रत्येकमात्रान्वयायोग्यत्वं द्वित्वस्येत्यर्थः,

स्यायोग्यत्वात् न द्वित्वान्वयः । तथापि यादृशे द्वित्वा-
 न्वयस्तादृशो न तदवच्छिन्नस्तदवच्छिन्ने च न द्वित्वा-
 न्वय इति चेत्, न, स्वरूपद्वयातिरिक्तस्य यादृशपदार्थ-
 स्याभावात् । वस्तुतः समभिव्याहृतपदार्थे विभक्त्यर्था-
 न्वय इति व्युत्पत्तिर्लाघवात् न तु पदार्थतावच्छेदका-
 वच्छिन्ने गौरवात् । ननु विभक्तेः पदार्थतावच्छेद-
 कधर्मव्याप्यसञ्ज्ञाबोधकत्वं इन्द्रादन्वय तथा व्युत्पत्तेरि-
 ति उभयगतपदार्थतावच्छेदके साहित्ये लक्षणेति चेत्,
 न, पदार्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणस्वार्थबोधकत्वे
 विभक्तिव्युत्पत्तिर्लाघवात् न तु सामानाधिकरण्ये
 नियमांशोऽपि प्रविशति गौरवात् । नन्वेवं घटावानय

र्थ्यन्तं गौरादिति भावः । 'अयोग्यत्वात्' अन्वयशून्यत्वाद्भावात्
 तादृशेति यावत् । ननु स्वार्थान्वयितावच्छेदकपदार्थतावच्छेदकाव-
 च्छिन्ने विभक्तेः स्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः द्वित्वान्वयिता-
 वच्छेदकसोभयवृत्तिधर्मा न च धवत्वादिकं तथेत्त्वस्वरूपादाह, 'वस्तुत-
 इति, उक्तव्युत्पत्तेर्गौरवपात्रेव समभिव्याहृतेत्याद्येव व्युत्पत्तिरिति
 भावः । 'पदार्थतेति उक्तपदार्थतेत्यर्थः ।

'नियमेति, वस्तुतश्चाप इत्यादेरेकपापः परमाशावधि प्रश्ने-
 मात् तद्गुणानादाय वक्तव्यमनुपपादनीयं । न च प्रकृतौ

'भावश्च इति, मिलित इत्यर्थः, प्रत्येकस्य पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम-
 भ्युपेत्याह, 'वस्तुत इति, समभिव्याहाराभावात् पटे न तदन्वय इति यदि

पटञ्चेत्यथ घटत्वसमानाधिकरणं द्वित्वं समभिव्याहृते
पटेऽपौति तमादायाम्बयबोधः स्यादिति चेत्, न,
विभक्तौनां योग्यतादिमत्प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाम्बयबोधकत्वं
व्युत्पन्नम् । न च घटावित्यथ पटपदं प्रकृतिः । धव-
खदिरावित्यथ धवपदं व्यवहितमपि विभक्तिसमभि-
व्याहृतमेव तदन्तर्भावेनैव समासस्य प्रातिपदिकत्वात्

लक्षणा, वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । न चाजहत्स्वार्था, उभयसाधारण-
धर्माप्रतीतेरिति गुणादीनादाथ अत्परमाणोर्वङ्गत्वं तदेव परमाणु-
मतत्वेन भासत इति व्यक्तव्यं, तथाच पदार्थतावच्छेदकव्याप्त-
सङ्गाबोधकत्वे व्यभिचार एव । न चाप इत्यादेर्वङ्ग आपः वहवो-
दारा इत्यनुभवाच्चैवमिति वाच्यं । एकपायःपरमाणावाप इति
एते वयममी द्वारा इति प्रयोगानुपपत्तेः । न च घटा इत्यथाप्येवं
प्रसङ्गः, तथैकघटे घटा इति प्रयोगाभावेन नियमात् आप-
इति शब्दानां घटादिशब्दवैषम्यस्य सर्वसिद्धत्वात् । न चैको-
ऽयं द्वौ बहव इत्यपि स्यात्, एकत्वावहङ्गत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् ।
ननु चक्षुषप्रतीक्षमाणत्वमादाथ वङ्गत्वं आप इत्यादौ तर्हि गुणाना-
दाथेति व्यर्थं घटादिकमादाथेत्यपि स्यात् इति चेत्, न, न ही-
षापोदारा इत्यादौ घट-पटादयोऽपि येन तन्निबन्धनं वङ्गत्वं प्रती-
येत अपि त्ववयवगुणादिकमादाथेति दिक् । 'प्रकृत्यर्थेति प्रकृत्यर्थे-

नुवात्तदाह, 'समभिव्याहृत इति, अतएव 'पटञ्चेत्सुक्तं इति भावः । यथा-
कथञ्चित्समभिव्याहारो न प्रयोजक इत्याह, 'विभक्तौनामिति ।

विभक्त्यर्थान्तर्भावेनैव नामार्थस्य क्रियाम्बयित्वात् ।
 विभक्तेरेकपदार्थमात्रगतसङ्ख्याभिधायकत्वं नानापदा-
 र्थगतसङ्ख्यान्वयाबोधकत्वञ्चेति चेत्, न, आद्ये एकमात्र-
 पदयोर्व्युत्पत्तावधिकत्वात् द्वितीयेऽन्वयाबोधकत्वे योग्य-
 ताविरहस्योपाधित्वात् । न चैकधर्मावच्छेदकं विना
 यदि स्वरूपद्वये द्वित्वान्वयस्तदा धवश्च खदिरश्चेत्येव
 वाक्यभेदः स्यात् द्वित्वविशिष्टैकार्थाप्रतिपादकत्वादिति
 वाच्यम् । आनयनान्वितद्वित्वविशिष्टैकार्थबोधकत्वात् ।
 धव-खदिराविति च न वाक्यं क्रियायाः प्रत्येकमन्वये
 वाक्यभेद इत्यपि न लक्षणापक्षेऽपि प्रत्येकमेव क्रिया-

नैवान्वययोगाप्रकृत्यर्थनेत्यर्थः, दारा इत्यादिवत् तदादाय द्वित्वं प्रक-
 त्यर्थ एवान्वेतीत्यपि न तथा प्रयोगाभावात् प्रयोगमूलत्वाद्भववि-
 धमस्येति भावः । 'समभिव्याहृतमेव' प्रकृतिरेव, 'एकपदेति एकं
 यत्पदं तदर्थ इत्यर्थः, एवमप्येऽपि, 'एकमात्रेति । यद्यपि मात्रान-

'आनयनेति, यद्यप्यागवगान्वितेत्वधिकं द्वित्वान्वयमात्रादेवैकवाक्य-
 तासिद्धेस्तथापि कार्यान्वितव्युत्पत्तेः तथाच कृतं तत्रैकवाक्यत्वचिन्तया
 मन्मते तु द्वित्वविशिष्टैकार्थबोधकत्वात्त्रैकवाक्यतामङ्गप्रसङ्गोऽपीति भावः ।
 'लक्षणापक्षेऽपीति, एकजातीयक्रियाम्बयश्च ममापि तुल्यः समुच्चये च
 क्रमिक एव क्रियाम्बयबोधइति नैकवाक्यतेति भावः । 'प्रत्येकमिति,
 यद्यप्यङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गा इत्यत्र न प्रत्येकं वङ्गत्वान्वयः अन्यथा धव-
 खदिरावित्वत्रापि द्वित्वान्वयापत्तिः यदि विभक्तेरेव संख्याभिधायकत्व-

न्वयित्वात् गमनादिक्रियाया व्यासज्यदृष्टित्वाभावात् ।
 तद्राजानान्तु प्रत्येकं तेनैव बहुषु वर्त्तमानात्परस्याभा-
 देर्लोपो भवति “तद्राजस्य बहुषु तेनैवेति वचनात्
 न त्वेकत्वबोधकात् । अतएवाङ्गानामपत्यानि राजानो
 वा अङ्गा इत्युदाहरणं अङ्गानामपत्यं राजा वा
 अङ्ग इति प्रत्युदाहरणं दृष्टिकारोदर्शयति स्म,
 तस्मान्नानापदादप्युपस्थितेऽनेकव द्वित्वान्वयइति ना-
 नेकोपस्थित्यर्थं साहित्यलक्षणा । अतएव “चन्द्रे
 कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु
 चञ्चला । सुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशोविधातुः
 क्वथयन्ति खण्डितं” ॥ इत्यादावेकैकस्मृत्यारूढना-
 नापदजनितैकस्मृतिविषयेषु कलङ्कादिषु बहुत्वान्वय-

भाव आवश्यकस्तथापि बोधकत्वाग्ने तथा न तु पूर्वप्रतीके गतपर्यन्ते
 मात्रार्थान्वयोदारा इत्यादौ व्यभिचारादित्येकमात्रपदयोरित्युक्तं,
 ‘तद्राजानान्त्विति समाधिषौकर्यादुक्तं, अङ्गस्य वाङ्गस्य इत्यादिवि-
 षयेषु दग्धेषु बहुषु वर्त्तमानत्वमख्येवेति ध्येयं । ‘नानेकोपस्थितौति ।

श्रुत्पत्तिः तदा तुल्यं तथापि प्रत्येकं बहुषु तात्पर्यं विवक्षितं तच्च
 समुदिते बहुत्वान्वयेऽप्यख्येवेति भावः । ‘न त्विति, न तु साहित्यरूपै-
 कधर्मावच्छिन्नबहुबोधकात् परस्येत्यनुबङ्गः, ‘अतएवेति, यतएव तद्रा-
 जान्नाप्रकृतिहृतमेव बहुत्वं प्रयोजकमित्यर्थः, इन्द्रेत्युपलक्षणं एकशेषाभावा-
 धेत्यपि बोध्यं । ननु तत्रापि इन्द्र एव तानीत्येकशेषो वा कथ्यत इत्यत-

बोधः मेलकोपस्थापकस्य इन्द्रस्य तथाभावात् तत्-
 कल्पने मानाभावात् एकवचनान्तानां वाक्येऽनन्व-
 यप्रसङ्गाच्च । नन्वेवं धव-खदिरौ छिन्धीत्यत्र तयोश्छि-
 दानुकूलव्यापारवचनं साहित्यं न प्रतीयेतेति चेत्, न,
 द्वित्वान्वयबोधात्पूर्वं तन्न प्रतीयत एव तदुत्तरन्तु
 विभक्त्या क्रियापदेन च सम्भूय द्विदानुकूलसजातीय-
 विजातीयव्यापारप्रचयस्य तुल्य एव सम्बन्धो धवे
 खदिरे च बोध्यते यथा धवं छिन्धि खदिरश्चेति
 समुच्चयेन । न चैवं इन्द्रसमानार्थत्वेन समुच्चयेऽपि
 समासः स्यादिति वाच्यं । इन्द्रे युगपदुपस्थिते इमे
 एकदा क्रियान्वयबोधे तात्पर्यन्तेन तत्र समासः समु-
 च्चये क्रमेणोपस्थिते क्रमेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्यमित्य-
 समासः । अन्वाचयेऽप्येवम् । किञ्च यदि तुल्यव्यापार-

न च युगपदधिकरणवचनत्वविरोधः, नानापदादपि युगपदुपस्थि-
 तेरेकत्वान्तर्भावस्यातदर्थादिति भावः ।

आह, 'तत्कल्पन इति, 'एकेति, यद्यप्येकत्व-बहुत्वयोर्विरोधे बहुत्वान्वये
 तवापि तदनन्वयस्तुल्यस्तथापि प्रत्येकमेकत्वान्वये मित्तिरे बहुत्वान्वयोऽवि-
 द्यः अतएव तद्यानुभवोपीति भावः । यद्यपि सृष्टिष्वभ्यामेकसंख्यानभिधा-
 नात् सामानाधिकरण्यमङ्गस्तथापि मतान्तरेष्वेदं, 'इन्द्रे युगपदिति । बहवः
 समाखानित्वादिति बोध्यं अन्यथा यन्त्रे कणक इत्यादौ युगपत्क्रियान्वय-

त्वेन साहित्येन द्वयोरुपस्थितिः पदार्थता च तदा तुल्य-
व्यापारौ सहितौ वा गच्छत इति धीः स्यात् न तु
चैव-मैवाविति पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थं विभक्तेः
क्रियापदस्य चान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेर्व्याप्तेश्च यथा दध्यु-
पघातकत्वेन काकादेरितरपदार्थान्वयः सहितावस्थ-
चैव-मैवत्वेनोपस्थितौ प्रत्येकं द्वित्वान्वयानुपपत्तिर्हृत्ति-
द्वयविरोधश्च । अपि च चैव-मैवौ गच्छत इत्यत्र
गमनस्य व्यासज्यवृत्तित्वाभावात् चैवत्वेन गमनान्व-
यार्थं चैवपदात् चैवत्वेन द्वित्वान्वयार्थं मैवसहित-
चैवत्वेनोपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः सहितावस्थे
च गमनकर्तृत्वाभावात् आख्यातार्थसङ्ख्यान्वयोऽपि न
सहितावस्थे । न च सहितत्वेनोपस्थिते पदार्थैकदेशे

तात्पर्ये समासापत्तिरिति तुल्यव्यापारवत्त्वेनेत्यस्य विवरणं, 'साहित्येनेति,
एवमग्रेऽपि । 'इति धीरिति, स्यादिति शेषः, अभ्युपेत्याह, 'सहितेति
चैत्रसहितमैत्रत्वादिनोपस्थितावन्यतरसाहित्यनिरूपकतया अप्राधान्येनोप-
स्थितौ चैत्रसहितोमैत्र इत्यत्रैव प्रत्येकं द्वित्वान्वयः स्यादित्यर्थः । ननु सहि-
तत्वेनोभयोः प्राधान्येनोपस्थितौ नोक्तदोष इत्यत्र आह, 'वृत्तिद्वयेति मैत्र-
त्वादिनोपस्थितेरनुभवादित्यर्थः । ननु गङ्गातीरत्ववद्विशिष्टलक्षणायां नोक्त-
विरोध इत्यत्रचेराह, 'अपि चेति, ननु मणिकारमते वद्विरोधाभावादुभय-
रूपेणोपस्थितिः स्यादित्यत्रचेराह, 'सहितावस्थे चेति कृतेः प्रत्येकविश्रान्त-
त्वात् संख्यायाश्च भावनानुगामित्वादित्यर्थः, 'सहित इति, भावनान्वयिनैव
संख्यान्वयात् प्रत्येकमयोग्यत्वान्न द्वित्वान्वयः स्यादित्यर्थः, 'न चेति, यद्यपि

चैवे मैवे च धात्वर्थगमनाव्यय इति वाच्यम् ।
सहितो गच्छतीति धीप्रसङ्गात् । न च धात्वर्थगमने
आख्यातार्थद्वित्वान्वयः, सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गात्
सुवन्त-तिङन्तयोरेकसंख्याभिधायकत्वात् । एवं गर्गा-
भुञ्जत इत्यत्र भोजनस्यैककर्तृकत्वनियमात् अनेककर्तृकं
भोजनं न सम्भवतीति तन्त्रदृष्ट्या गर्गत्वेनोपस्थितेऽनेकत्र
सुप्तिङ्-र्थबहुत्वान्वयः न तु सहितत्वेनोपस्थिते ।

यत्तु तथापि धात्वर्थभोजनगतं बहुत्वमाख्यातेनो-
च्यत इति । तन्न । तिङन्त-सुवन्तयोः सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्तेः भोजनानां सहितत्वेनानुपस्थितेश्च । यदा
चानुगतं रूपं विनैवैकैकपदात् स्व-स्वशक्त्योपस्थिते-
ऽनेकत्र योग्यतया द्वित्व-बहुत्वान्वयस्तदा सुवन्त-तिङ-
न्तसंख्यान्वयः प्रातिपदिकार्थे भवतीति नैते दोषाः ।

यत्तु साहित्यं नोभयानुगतं तुल्यव्यापारत्वादिक्
तेन रूपेण धव-खदिरयोर्विभक्ति-धात्वर्थान्वयाप्रतीतेः
किन्तु प्रत्येकविलक्षणं स्वरूपद्वयमेव प्रत्येकाहोभय-
मन्यदेव भवति हि द्वयादन्य एकः धवोन धव-
खदिरौ तौ च न धव इत्यनुभवात् । तथा चैकमात्र-

साहित्येनोपस्थितिं विना धात्वर्थेऽपि द्वित्वान्वयानुपपत्तिः तथापि प्रकृतदूष-
योद्धारमात्रे तात्पर्यं । 'तन्त्रदृष्ट्येति एकयादृष्ट्येत्पर्यः', 'सामानाधिकरण्येति

वाचकेन द्वयमशक्यं लक्ष्यत इति न वृत्तिद्वयविरोधः ।
 ध्रुवपदस्य च स्वार्थनिरूप्यत्वमेव लक्ष्ये स्वरूपद्वये
 सम्बन्ध एकनिरूप्यत्वाद्द्वयस्य । अनुगतधर्मं विनापि
 ध्रुवपदादनेकोपस्थितिर्ध्रुवपदादिव चतुर्दशानाम् । यो-
 ग्यतया विभक्त्यर्थस्य स्वरूपद्वये धात्वर्थस्य च प्रत्येक-
 मन्वय इति, तन्न । उक्तरीत्या हि स्व-स्वशक्त्या नाना-
 पदजनितैकस्मृतिविषयेऽनेकच द्वित्वान्वयबोधसम्भवात्
 न तदर्थं साहित्यलक्षणा घटौ घटा इत्यत्र द्वित्व-बहु-
 त्वान्वययोग्यानेकोपस्थितिः शक्तित एव तन्नवृत्त्या
 घटपदात् सम्भवतीति न तदर्थं लक्षणा । यथा ग्रहं

‘न वृत्तिद्वयविरोध इति, न चैवं गङ्गातीरोपस्थितिरप्येवमस्तु,
 शुद्धपदार्थचोरेवमुपस्थितावपि गङ्गायाः सम्बन्धित्वेनानुपस्थितेरिति
 भावः ।

एकसंस्थाभिधायकतयैव तथात्वादित्यर्थः, ‘ध्रुवपदादिनेति, यथा ध्रुवपदादेक-
 यैव शक्त्या ध्रुवत्वादिना प्रातिखिकरूपेण चतुर्दशानामुपस्थितिः तथा स्वार्थ-
 निरूप्यत्वेनैकेनैव सम्बन्धेन ध्रुवत्वादिनोभयोपस्थितिरित्यर्थः । न च ध्रुवपदे
 शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदः स्यादिति वाच्यं । सङ्घेतस्यैकत्रोच्चारणमर्म-
 तथा पुष्पवन्तादिपदवत्सङ्घेदेऽपि शक्त्यभेदादिति भावः ।

‘तन्नवृत्त्येति, एकेनरूपेण घटत्वेनेत्यर्थ इत्येके । अन्ये तु एकयावृत्त्येत्यर्थः,
 सर्वाभ्योविभक्तिभ्यस्तसिरिति शक्तित इत्यनेन सामानाधिकरण्यान्वय-
 इत्याहुः ।

सम्माष्टीत्यत्र ग्रहपदान्तरवृत्त्योपस्थितानेकग्रहे सम्मा-
 र्गान्वयः, तर्हि तत्रानेकग्रहस्वरूपमात्रज्ञानवदिहाप्य-
 नेकघटस्वरूपधीः स्यात् न तु तेषां सहितावस्थत्वधी-
 रिति चेत्, न, तां विनापि द्वित्व-बहुत्वान्वययोम्बोप-
 स्थितेः । सहितावस्थत्वेनानेकस्य द्वित्व-बहुत्वान्वय-
 योग्यतेति चेत्, न, प्रकृत्युपस्थितानेकत्वेनैव तद्योग्य-
 त्वात् साधवात् । भवत्वनेकच द्वित्वान्वयबोधस्तेषां
 साहित्यधौस्तल्लक्षणां विना न स्यादिति चेत्, न,
 विभक्त्यर्थ-धात्वर्थव्यापारान्वयबोधात्पूर्वमनेकच तुल्य-
 व्यापारवत्त्वस्याप्रतीतेः । किञ्चैवं न विभक्त्यर्थद्वित्व-
 बहुत्वान्वयानुपपत्त्या लक्षणा किन्तु साहित्यप्रतीत्यनु-
 रोधात् । न चैवमपि, धातुनैव तुल्यव्यापारवत्त्वस्य
 बोधनात् तदन्वयबोधात्पूर्वं तत्प्रतीत्यसिद्धेः । समा-
 हारे तु पश्चि-पादं पञ्चपुलौत्यादौ तावद्वृत्त्येकधर्मा-
 भिधानं लक्षणयैव तदेकत्वादेकवचनम् ।

तदाहुः शाब्दिकाः समाहरणं समाहारोऽनेकस्यै-

‘ग्रहः’ यत्रपात्रं, गृह्यते अनेनेति व्युत्पत्तेः, इष्टापत्तिमाह, ‘तामिति
 सहितावस्थत्वधियं विनापीत्यर्थः, ‘धातुनैवेति धातुसमभिव्याहृतघटवैवे-
 त्वर्थः, तदसमभिव्याहृततद्भौरसिद्धैवेति भावः । नन्वेवं धव-खदिरावित्त्वैव
 पश्चि-पादमित्यत्रापि द्विवचनं स्यात् प्रकृत्युपस्थापितानेकत्वस्याविशेषादि-
 त्वत आह, ‘समाहारे त्विति एकत्वान्वयानुपपत्त्या धर्मे लक्षणत्वार्थः ।

कौकरणम् एकोधर्म इति यावत् । स चैकोधर्मः सेना-
वनादाविव द्वित्व-बहुत्वसङ्ख्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं
वा । विरूपैकशेषे तु पितरावित्यचैकस्य पितृदया-
भावात् अगत्या पितृपदेन जनकदाम्पत्ये लक्षणा
विभक्त्युपनीतश्च द्वित्वं विरूपयोरेव माता-पितोरव-

न्वेवं पाणिपादं चलतीत्यादौ धर्मे चलनाद्यन्वयानुपपत्तिरिति चेत्, न,
परम्परासम्बन्धेन तदुपपत्तेः । न च पाण्याद्यन्वयापत्तिः, विशिष्टलक्षणत्वात्
तदुपपत्तेः ।

यत् साक्षात् पाण्यादावेव चलनान्वयस्यानुभवान्न धर्मे लक्षणा । न
चैकत्वान्वयानुपपत्तिः, पदद्वयात् स्वशक्त्युपस्थापितयोः प्रत्येकमेकत्वान्वयात् ।
न चैवं धव-खदिरमित्यपि स्यादिति वाच्यं । असाधुत्वात्प्रकृतस्य इन्द्रस्य
पाणि-तुर्येत्यादिसूत्रेण साधुत्वादिति । तन्न । विभक्तेरेकसङ्ख्याभिधायकत्व-
स्युत्पत्तेः प्रत्येकमेकत्वद्वयान्वयात् एकस्य चैकत्वस्यापरत्रायोम्यत्वात् अन्यथा
धव-खदिरावित्यत्रापि प्रत्येकं द्वित्वान्वयापत्तिरिति ।

केचित्तु अनुशासनवजात्तत्रैकवचनं प्रयोगसाधु तथा चैकत्वान्व-
येऽप्यदोष इति न लक्षणेत्वाज्जः ।

अन्ये तु धर्मलक्षणायां पदार्थतावच्छेदके पाण्यादौ चलनान्वयः
शब्दवैचित्र्यात् उल्लेखः पण्डित इत्यादाविवेति वदन्ति ।

‘जनकेति, जनकत्वमेव सम्बन्धः शक्य-लक्ष्यसाधारणश्चेति भावः ।
नञास्तु जनकत्वलक्षणायां पुंस्वादिविशिष्टान्वयोऽनुभवसिद्धो न स्यादित्येक-
शक्तेन द्वयमशक्यं स्वार्थनिरूप्यत्वेन सम्बन्धेन जनकस्त्रीत्वादिना भिन्नरूपेणैवो-
पस्थाप्यते धवपदे शक्यतावच्छेदकवस्तुत्वावच्छेदकमप्यनेकमिति वदन्ति ।

‘माता-पितोरिति, लक्षणाया तयोः प्रकृत्यर्थत्वादिति भावः । पुंस्त्वं

गम्यते, सरूपस्य तु पितृद्वयस्य मातृद्वयस्य वैकं प्रत्य-
जनकत्वात् । अशुरावित्यत्र अशुरपदे पत्नीजनकदा-
म्यत्ये लक्षणा पत्नीजनकद्वित्वञ्चोक्तन्यायात् एलीमा-
ता-पितोरेव । ब्राह्मणावानयेत्यत्र दम्पतिपूजाप्रकरणे
मानान्तराद्ब्राह्मण-ब्राह्मणीपरत्वावगमे “पुमान् स्त्रि-
येति विरूपैकशेषत्वाद्ब्राह्मणपदे स्त्री-पुंसलक्षणेवा-
नन्यगतिकत्वात् । पुंलिङ्गत्वन्तु पदार्थैकदेशगतमनू-
द्यते । स्त्रीपरत्वाज्ञाने च ब्राह्मणपदेन तन्वदृष्ट्या

‘विदुषेति, अत्र सर्वत्र पदान्तरविभक्तादिस्ततौ तत एवार्थ-
प्रत्ययः तदस्ततौ लक्षणेति यदा लक्षणा तदा प्रकारोऽयं एकत्र च

पितर्येवान्नेति न तु मातरि अयोग्यत्वात् । ‘सरूपस्येति, यद्यपि ‘मातृद-
यस्येति प्रकृतानुपयुक्तं तथापि वृष्टान्तपरं तदिति भावः । ‘उक्तन्यायादिति,
यद्यप्यत्र सरूपद्वयस्यापि सम्भव इति नोक्तन्यायस्तथाप्येकपत्नीकत्वेन प्रमिते
गतिरियं सरूपैकशेषशङ्कां वारयति । ‘दम्पतीति, ‘ब्राह्मणपद इति, यद्यपि
ब्राह्मणत्वजातिमत्त्वाद्ब्राह्मण्यपि शक्येवेति न लक्षणा तथापि आद्यवर्ग-
स्त्रीत्वादिप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञाने तन्निर्वाहार्थं सा तदिदमुक्तं ‘ब्राह्मणी-
परत्वावगम इति, ब्राह्मण्याविति तु स्त्री-पुंसलक्षणायांमसाध्विति भावः ।

यत्तु ब्राह्मण्यां न ब्राह्मणत्वं विशुद्धमाता-पितृयोनिजपुंस्वस्यैव तद्व-
क्तत्वात् अन्यथा तद्वधे प्रायश्चित्तज्ञासो न श्रूयेतेति, तन्न, पुंस्वस्य
गुणत्वात् प्रायश्चित्तभेदस्य चापकृष्टब्राह्मणवध इवान्यथाप्युपपत्तेरिति ।

नन्वेवं स्त्री-पुंसयोः पदार्थत्वे विभक्त्यर्थपुंस्वात्वयो न स्यात् उभयस्य
पुंस्वाभावादित्यत आह, ‘पुंलिङ्गत्वन्विति, ‘अनूद्यते’ ब्राह्मणपदेनादावुक्तत्वात्

पुंस्त्वमेवोच्यते न तु स्त्री-पुंसौ सरूपैकशेषापेक्षया^(१)
 विरूपैकशेषस्य लक्षणिकत्वेन जघन्यत्वात् । यदि
 च सरूपैकशेषेऽपि लक्षणा तदाप्यौकारान्तपदात्सद्वि-
 तीयपुंस्त्वौ द्वितीयापेक्षायां तत्पदबोधस्य पुमवरु-
 द्धत्वात् लिङ्गानुरोधात् डीबाद्यर्थकल्पने मानाभावात्
 पुंस्त्वमेवावगम्यते न तु स्त्री-पुंसौ । शिवौ नमस्कु-
 र्यादित्यत्र नमस्यशिवान्तराभावाद्द्विरूपैकशेष इत्य-
 गत्या शिवपदेन शिवश्च शिवा च लक्षणयोच्यते ।
 भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि मानान्तरात् स्त्रीपरत्वज्ञाने
 “भ्रातृपुत्रौ स्वस्तृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद्भ्रातृ-

जनकावित्यर्थे जनकदयाभावादस्तुगत्यैकोजनकः पुमानपरा स्त्री
 भाषते जनकत्वेन सामान्येन, यदा तु स्त्रीत्वं प्रकारस्तदापि तन्व-
 द्धमते वृत्तिदयाविरोध एव, प्राचीनमते त्वेकशक्तेन इयमप्यशक्यं

---

(१) सरूपैकशेषादिति ग० ।

विभक्त्येति शेषः । न च पदार्थैकदेशेनान्वयव्युत्पत्तिविरोधः, योग्यतावशेन
 चैत्रस्य नभेत्यत्रेव तथाप्यन्यथाविरोधात् भ्रुवपदादिव प्रातिस्विकरूपेण
 पुंस उपस्थितेरितरपारतन्व्याभावात् अन्वयाविरोध इत्यन्ये । ‘यदि चेति,
 तन्मत इति शेषः, एवं वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डावित्यत्रापि न लक्ष-
 णा वक्रस्य कुटिलपर्यायत्वे तन्ववृत्त्योपस्थितिसम्भवात् । ननु ब्राह्मण्येऽपि
 तत्पदबोधेत्वरुचैराह, ‘लिङ्गानुरोधादिति, ‘शिवपदेनेति, देवतात्वादिनेति

पदेन भ्रातृस्वसारौ पुत्रपदेन पुत्र-दुहितरौ लक्ष्येते ।
स्त्रीपरत्वाज्ञाने च तन्त्रवृत्त्योक्तयुक्त्या भ्रातृद्वयं पुत्र-
द्वयमेवोच्यते । नन्वेवं “क्षौमे वसानावग्रीनादधीयाता-
मित्यचाप्यौकारान्तवसानपदात् सद्वितीयपुंबुद्धौ द्वि-
तीयापेक्षायां तत्पदबोध्यस्य पुमवरुद्धत्वात् टावाचर्ष-
कल्पने च हेत्वभावात् पुंद्वयबुद्धौ पुरुषद्वयविधिराधाने
स्यात् वसानपदात्तन्त्रवृत्त्यापि स्त्री-पुंसयोर्ज्ञानासम्भ-
वात् । न चैवं “पुमान् स्त्रियेति विरूपैकशेषोच्छेदः,
यत्र तु मानान्तरात् स्त्रीपरत्वधीस्तत्र स्त्रीद्वितीयस्य
प्रातिपदिकार्थत्वात् । उभयसमवेतद्वित्वस्य पुंस्यपि
सम्भव इति विभक्त्या तद्गतसङ्ख्याभिधाने विरूपैक-
शेषसम्भवात् । इह तु स्त्रिया उपनायकाभावात्
द्वितीयत्वेन स्त्रिया अप्राप्तत्वात् वसानपदस्योक्तयुक्त्या
तदुपस्थापकत्वाभावात् सरूपैकशेषतैव स्यादिति ।
मैवम् । क्षौमे वसानावित्यत्र यत् कर्त्तव्यं तदनया
सहेति विधिना अग्राधाने सहत्वेन प्राप्तया पत्यैव
पुंसः सद्वितीयत्वात् न त्वप्राप्तेन पुमन्तरेण वाक्-

भ्रुवपदवत् प्रत्येकप्रकारेणोपतिष्ठत इत्येव सर्वत्र तत्त्वं । पत्नीत्युपसर्ग

शेषः । ‘भ्रातृपदेनेति, सोदरत्वेनेति शेषः, ‘पुत्रपदेनेति, अपत्यत्वेनेति शेषः ।

भेदापत्तेः । पुंस्त्वन्तु विभक्त्या नामार्थगतमेवानुद्यते
न तु नामार्थैकदेशगतम् अन्वसहितावस्थपुमर्थस्यैव
नामार्थत्वादिति ।

पतिरित्यपि द्रष्टव्यं । 'वाक्यभेदेति, पुमन्तरयोर्बभयोर्विधेयतायां
वाक्यभेदापत्तेरिति भावः । 'नामार्थगतमिति, नामार्थप्राप्तं, स्वर्ग-
कामपदानामार्थतया प्राप्तमात्रैकदेश एवानुद्यते सम्पूज्य द्विजदा-

'वाक्यभेदेति, क्षौम-पुंसयोर्बभयोर्विधेयतायां वाक्यभेदापत्तेरिति भावः ।
उत्पत्तिवाक्यश्रुतिकर्तृकत्वबाधापत्तेरित्यपि बोध्यं । 'नामार्थगतमिति, ननु
ब्राह्मणावित्यत्रैव स्त्री-पुंसयोर्नामार्थत्वात् पुंस्त्वं नामार्थैकदेशगतमेव । न
चात्र पत्न्याः सहस्येनान्वयात् पुंमात्रस्यैव प्राधान्येन क्रियान्वयात् पुमानेव
नामार्थइति वाच्यं । तथा सति वसानाविति द्विवचनानुपपत्तेरिति । अत्राहुः
'नामार्थगतं' उत्पत्तिवाक्ये नामार्थतया प्राप्तं, 'न तु नामार्थैकदेशगतं' न
तु नामार्थैकदेशतया प्राप्तमित्यर्थः, "स्वपत्नीकोऽप्रीनादध्यादिति विधौ
पत्नीसहितस्य पुंस एव नामार्थत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र प्रधानविधौ
स्वर्गकामपदानामार्थतया प्राप्तमात्रैकदेश एवानुद्यत इत्यन्ये । ब्राह्मणावि-
त्यत्र तु न तथा सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यमित्यत्र पूजयेद्द्विजदम्पती इत्युत्पत्ति-
विधौ च स्त्री-पुंसयोरेव प्रातिस्निकरूपेण नामार्थत्वश्रवणात् तथा चात्रो-
भयोरेव नामार्थत्वादेकदेशगतमेवानुद्यत इति न द्विवचनानुपपत्तिः । न
चैवं तुल्यवदुभयोरन्वयात् स्त्रियः क्षौमपरिधानवदग्न्याधानमपि स्यात्
अन्वयात् सुवन्त-तिउन्तयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, स्याच्च रथकारादि-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दास्थतुरीयखण्डे समासवादः ।

अत्यमित्यत्र पतिशब्दादेकदेश एवाप्ततथैवानुसृत इति भावः ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यष्टोत्तरे
समासवादाष्टोक्तः ।

वद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनमिति वाच्यं । अनुमतत्वेच्छादिद्वारापि तत्त्वचिन्ताम-
ण्येतिरिति दिक् । इति प्रकाशः ।

अथाख्यातवादः ।

आख्यातस्य यत्नवाचकत्वादचेतने रथोगच्छती-
त्यादौ आख्याते व्यापारलक्षणा । तथाहि पचतीत्या-
दावाख्यातस्य यत्नोवाच्यः पचति पाकं करोतीत्यादि-
यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । वृद्धव्यवहा-
रादिवद्बाधकाभावे^(१) विवरणादपि व्युत्पत्तेः । इन्द्रा-
दिसमासस्य विग्रहेण विवरणेऽपि विग्रहार्थे न शक्ति-
रन्यत्रभ्यत्वात् । किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य

अथाख्यातवादाद्योक्तः ।

‘विवरणादिति, तस्य प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यरूपत्वा-
दिति भावः । ‘अन्वेति, शक्तियाहकमात्र एवान्यत्र भवत्यतर्कसह-
कारित्वादिति भावः । नन्वाख्यातस्यैव कृतिवाचकत्वे भावनाख्या-

(१) वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विनेति ग० ।

‘आख्यातस्येति, तथाच कक्षप्रसङ्गैवाख्यातार्थनिरूपणमत्रेति
नामवसरपराघात इति भावः । ‘विवरणादप्येति, तस्य प्रसिद्धार्थपदसामा-
नाधिकरण्यपर्यवसन्नत्वादिति भावः । ‘बाधकं विनेत्यस्य व्यावर्त्तमाह, ‘इन्द्रा-

यत्कार्यत्वं विना अनुपपत्तेरित्याचार्याः । अत्र वदन्ति
 आख्यातस्य करोतेश्च न यत्कार्यत्वं रथोगच्छति जानाति
 यतते निद्रातीत्यादौ धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्या-
 तप्रयोगात् गमनं करोतीति करोतिना तच्चाख्यात-
 विवरणाच्च तत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेत्तनेऽपि तथा ।
 न च तच्चाख्यात-करोत्योर्गौणत्वम्, मुख्ये बाधकाभावात् ।
 अतएव प्रश्नोत्तरयोर्न यत्कार्यत्वं किन्तु कृञः क्रियावा-
 चित्वमेव तेन किं करोतीति क्रियामात्रप्रश्ने पक्षति-
 गच्छतीति-क्रियाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसमभवति ।
 अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां
 घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् कृञन्तकृञधातुव्यु-
 त्पन्नकर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचकत्वाच्च कृञोयत्कार्यत्वम्
 क्रियामात्रार्थत्वे कृञः क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः स्यात्
 तथाच कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः । एवञ्च कृञो यत्कार्यत्वे
 तेन चाख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः । तदुच्यते,
 “कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया । यत्न एव कृतिः

दीति, ‘अत्रेति, भट्टा इति शेषः । ‘करोतेश्चेति, ‘तथा’, तेन विवरणेऽपि न
 यत्कार्यत्वमिति भावः । करोतेश्चेत्यत्र हेतुमाह, ‘गमनमिति, उक्तयुक्त्याख्यातस्य
 व्यापारार्थत्वे रथोगच्छति गमनं करोतीत्याख्यातस्य करोतिना विवरणा-
 त्तस्यापि व्यापारार्थत्वमिति भावः । ‘क्रियेति, व्यापारेत्यर्थः, ‘कृतिरिति,
 करोत्यर्थ इत्यर्थः । नन्वेवमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे भावनाख्यातार्थ इति

पूर्वा परस्मिन् सैव भावना” ॥ सैवाख्यातार्थोभावनो-
च्यते इति चेत्, न, वीजेनाङ्कुरः कृतः सगादिना सुखं
कृतं वीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात् ।
कर्तृपदञ्च न यौगिकम् तथाहि कृजोयत्नार्थत्वे तृचञ्च
कृत्यर्थत्वे कर्त्तर्यत्वे वा धातु-प्रत्ययार्थयोः कृत्योः कृति-

तार्थो न स्यादित्यत आह, ‘पूर्वेति पूर्वापरौभूतव्यापारकदम्ब-
इत्यर्थः, तथाच पूर्वापरौभूतव्यापारकदम्बरूपधात्वर्थविषयतया फल-
भावकत्वेन सैव कृतिर्भावनेत्युच्यत इति भावः । विभाग एवासिद्ध-
इत्याह, ‘वीजेनेति । द्वितीयं हेतुं दूषयति, ‘कर्त्तृपदमिति, न
तावदाश्रयत्वं द्वयर्थः, पक्तेत्यादौ पाकाश्रयप्रतीत्यापत्तेः । अतएव
कृत्याश्रयपर्यन्तं द्वयर्थः, तथापि प्रातिपदिकयोरभेदरूपान्वयबोध-
कल्पनियमोनास्ति, अन्यथा पदयोरेव परस्परं तथा नियमव्युत्पत्तौ
कर्त्तुरपि आख्यातवाच्यतापत्तिः, अप्रयोजकतया नेयं व्युत्पत्तिरिति
यदि तदा प्रातिपदिकयोरपि तथा । अतएव गुण-गुणिनोः सम-
वाय एव संसर्ग इत्युक्तं, नीलोघट इत्यादावित्येवं मतान्तरं मनसि-
कृत्याह, ‘कृत्योरिति । ननु प्रातिपदिकयोरभेद एव संसर्गः सामा-

मन्थेतेत्यत आह, ‘पूर्वेति पूर्वापरौभूतव्यापारकलाप इत्यर्थः, तथाच
फलानुबन्धपूर्वापरौभूतव्यापारकलापरूपधात्वर्थविषयतया फलभावकत्वेन सैव
कृतिर्भावनेत्युच्यत इति भावः । उक्तविभागोऽसिद्ध इत्याह, ‘वीजेनेति, कर्त्तृ-
रूपेणेत्यादिकमन्यथासिद्धमित्याह, ‘कर्त्तृपदञ्चेति । नन्वेवं चैत्रः पक्तेत्यादौ
विनाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः स्यान्न त्वभेदेनेति नामार्थयोरित्यादिव्युत्पत्ति-
विरोध इत्यक्षेपराह, ‘कर्त्तर्यत्वे वेति, आद्य आह, ‘कृताविति, द्वितीये

कर्त्तव्या परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषय-
त्वस्य चाभावात् कृतिविशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वाच्च ।
एवं कृजः क्रियार्थत्वे तृचञ्च क्रियाश्रयवाचकत्वे तयोः
परस्परमनन्वय एवेत्युभयदर्शने कर्त्तृपदं कर्मादिपद-
वद्गूढमेव । रूढिश्च कृत्याश्रये क्रियाश्रये वेत्यन्वदेतत् ।
तस्मात् कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया च न

नाधिकरण्यात् एकसंख्याबोधकत्वस्य च सामानाधिकरण्यरूपत्वात् ।
न च गुणवाचिनौष्ठादिपदोत्तरविभक्त्युपनीततद्वत्त्वं घटपदार्थं भाषते,
अप्रकृत्यर्थत्वात् नौक्षवत्परले तु नौक्षवतोघटाभिन्नत्वेन दाभ्यामेक-
विषयत्वस्य विशिष्टबोधनसम्भवात् । न चैवमर्थपरले विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्थमिति सिद्धान्तव्याघातः, नौखं घटमित्यादौ विशेषणवि-
भक्तिर्न कारकार्थिकेति तदर्थात् । प्रथमायाः साधुविभक्तेः सङ्गा-
वाचकत्वस्य सर्वमतसिद्धत्वात् आख्यातसङ्गाबोधनिघामकसमा-
नपदोपात्तभावनान्वयवदिहाप्रकृत्यर्थगतसङ्गाबोधनिघमाभावादिति
मुख्यसिद्धान्तसारादाह, 'कृति-कर्त्तृर्विति, प्रथम आह, 'कृताविति,
द्वितीय आह, 'कृतीति, 'उभयेति क्रियामाशान्नयः कृत्याश्रयो वा
कर्त्तृत्युभयमत इत्यर्थः, 'कर्मादीति, कर्म-करणपदे अपि कृधातोः

त्वाह, 'कृतीति, 'उभयेति कृत्याश्रयः क्रियाश्रयोवा कर्त्तृत्वमयमत इत्यर्थः,
'कर्मादीति, कर्म-करणपदयोश्चादिप्रत्ययान्तकृधातुस्युत्पादितयोः प्रत्यय-
श्रद्धाकल्पने योगाभावात् यथा केवलरूढिस्तथेहापीत्यर्थः । यदि रथादि-
साधारणः कर्त्तृपदप्रयोगस्तत्राह, 'क्रियाश्रये वेति । ननु यौवराज्यमनुवादे न

दृजोयत्कार्यत्वमिति । किञ्चाख्यातस्य करोतेश्च न यत्कार्यत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्प्रत्ययस्य यत्प्रत्ययकत्वस्य वा प्रतीतेः प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः साम्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकैव विध्यनुवाद-दोषाच्च । ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य तदर्थत्वं न दोषाय । एको द्वौ बहवः इषिषिषतौत्यत्र च व्यभिचारात् ।

यत्तु द्वितीयसङ्क्षेप्यादिकल्पनवदिहापि द्वितीय-यत्प्रत्ययकल्पनमिति । तन्न । द्वितीयसङ्क्षेप्या-यत्प्रत्यया-वात् । वस्तुतस्तु प्रत्येकं सामर्थ्यावष्टौ सम्भेदे त्रुभ-

प्रत्ययान्तस्य रूपे तत्राप्यव्याप्त्यादितो योगमपहाय यथा केवल-रूढिसंश्लेषापि तत्रोपपन्नवत्त्वेन योगाभावनिसंश्लेषादिति भावः ।

ननु न कलत्रं मन्त्रेदित्यत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वान्वयवदि-हापि आश्रयत्वमात्रं कृतोपस्थाप्यं कर्त्तव्यत्र धातु-प्रत्ययार्थान्वयोऽस्य कर्त्तव्यत्वाद् न तु प्रत्ययप्रत्ययभावात् केवलरूढिवाद इत्यवधेराह, 'किञ्चेति ।

दोष इत्यत आह, 'एकत्रेति केवलबोधात्साख्यातचोरसाधुत्वात् परस्पर-समन्वित्वावहारेणान्यतरस्य यत्प्रत्ययकत्वमपरस्यानुवादकत्वमिति प्राप्त-प्राप्तिविबन्धनयोस्तयोरेकत्र वाक्ये विरोधइत्यर्थः ।

केचित्तु तदंशे गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यं स्यादिति भट्टनयनान्वित्य-दूषकमिदमित्याहुः ।

योपस्थितेरावश्यकत्वेऽप्येकस्यानन्वयेऽप्यदीघात् । पाकाय
 यतते पाकं कुर्यादित्यत्र कृत्यर्थकाख्याते त्वयापि
 तथैवाङ्गीकारादिति चेत्, न, एको द्वौ बहव इत्यत्र
 नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसङ्ख्यान्वयावगमयोग्यत्वात् ।
 लडादेर्यत्ने सामर्थ्यानवधारणाल्लिङः पचेतेत्यत्र कृतौ
 सामर्थ्यावधारणाच्च । अथायत्नार्थकधातुपराखातस्य
 यत्नार्थत्वं तेन यतत इत्यत्र नानन्वयः अचेतने चाखा-
 तप्रयोगो गौण एव । न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे
 शक्तिकल्पना युक्ता । यदा अनुकूलयत्ने प्रवृत्तं पदं
 तद्देकदेशेऽनुकूलभावे प्रयुज्यते विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य

‘विशुद्धीति विशुद्धमाता-पितृजन्यसाङ्गवेदाध्येतरि शक्तं श्रोचि-

‘एकस्येति, नन्वेकस्य प्रत्ययार्थस्य नानन्वयः भावनामन्वये कर्त्तरि
 सङ्ख्यामन्वयप्रसङ्गात्, नापि प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थसार्थबोधकत्वद्युत्पत्तिमङ्गा-
 प्रत्तिरित्यतः प्रतिबन्धिमाह, ‘पाकायेति, ‘एकोद्भाविति, तत्र प्रत्येकसामर्थ्या-
 वधारणात् अन्ययोग्यत्वमस्ति केवलमाकाङ्गाविरहात् प्रत्ययार्थस्थानन्वयः,
 ‘लडादेरिति । न चैवमपि प्रकृत्यर्थगतद्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यं । बोधकत्वे
 सत्त्वेव तथा नियमात् लडादेस्तु यत्नसामर्थ्यमेव नावधारितं भावाभावाद-
 त्कञ्च नेषं गतिरिति भावः । यजेतेत्यादौ तु सैव गतिरित्याह, ‘चिष्ट-
 इति, ‘अयेति, यत्नार्थकयोगात् सङ्ख्या-वर्तमानत्वादिकमेवार्थ इति भावः ।
 ‘यदेति, एतच्चानुकूलत्वाप्येऽपि शक्तिमभ्युपेतोक्तं । वस्तुतस्तस्मिन् संसर्गमर्था-
 दया भावसम्भवात् न तत्र शक्तिः तथा सति साधवेनानुकूलत्वमात्रस्यैव
 शक्यत्वापत्तौ रथादौ गौणत्वादिकल्पनाप्रसङ्गाभावाच्चेति बोध्यं । ‘विशुद्धीति

ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत् । अचेतने च मध्यमपुरुषोत्तम-
 पुरुषौ न भवत एवोपपदयोर्युष्मदस्मदोश्चेतनार्थत्वात् ।
 भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्थ्यनुयोज्यत्वादिति चेत्,
 न, अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौण-
 त्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्य-
 इति भट्टाः तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य
 सत्त्वादाख्यातप्रयोगोमुख्य एव । न चैवं पथिश्रमशयाने
 पचतीति स्यात् श्रमशान्तिद्वारा शयनस्य पाकानुकूल-
 व्यापारत्वादिति वाच्यं । तव प्रयत्नविशेषस्यैवानुकूल-
 व्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि
 तद्दुलानुकूलयत्नवति पचतीति स्यात् । एवमचेतनेऽपि
 करोतिमा आख्यातविवरणात् करोत्यर्थोऽपि व्यापार-
 विशेष एव, कथं तर्हि चैवः पचतीत्यत्र पाकानुकूल-
 यत्नवत्प्रतीतिः, आक्षेपादिति चेत्, न, आख्यातार्थेन
 व्यापारेण सञ्ज्ञया वा यत्नानाक्षेपात् तयोः प्रयत्नं
 विनापि सत्त्वात् । नापि कर्त्वा, द्रव्यमात्रस्य कर्त्तृत्वात्,

विशुद्धमाता-पितृजन्यसाङ्गवेदाध्येतरि शक्तमेकदेशे यथा प्रयुज्यत इत्यर्थः,
 'भवत्विति, भित्तिनिखितो हस्तीत्यादौ । 'अनुकूलत्वेनेति, व्यापारत्वापेक्षया
 तस्य कषुत्वादित्त्वभिमानेनेदं, व्यापारत्वेन वेत्यपि बोध्यं । 'नापि कर्त्तेति,
 आख्यातार्थेनेत्यनुषङ्गः, कर्त्तृपदं व्यापारवत्परं यत्नवत्परं वा आद्ये 'द्रव्येति

यत्नवतश्च कर्तृत्वेन आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्य-
 भिधानात्। नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य प्रयत्नं विनापि
 सञ्चात्। नापि यत्नोधात्वर्थः, क्रियायास्तत्फलस्य वा
 धातुवाच्यत्वात्। अन्यथा पाक इत्यापि यत्नानुभव-
 प्रसङ्गादिति चेत्, न, धात्वर्थविशेषपाकादिना यत्ना-
 श्लेषापत्तस्य प्रयत्नं विनाऽनुपपत्तेः। अथ पचतीत्यस्य
 पाकयत्नवानिति विवरणाद्यत्नार्थतेति चेत्, तर्हि
 कर्षर्थतापि स्यात्। न हि पाकयत्न इत्येव विवरणम्।
 पचतीत्यस्य तात्पर्यविवरणं तत् तच्चाश्लेषेण निर्वहतीति
 चेत् तुल्यं यत्नेऽपि। कथं तर्हि रथोगच्छति विद्यते
 व्योमेति भावनानुभव इति चेत्, न कश्चित्,
 भावनायाधात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन त्वयापि तच्च गौस-
 त्वाभ्युपगमादिति। उच्यते। चैवः पचतीत्यत्र पाका-
 कूलयत्नानुभवाद्यत्न एवाख्यातार्थो लाघवात् न त्वनु-
 कूलोव्यापारः यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन

यपदमेकदेशमात्रमेव शक्त्योपस्थापयतीत्यर्थः, 'यत्नत्वेति। ननु

व्यापारवन्मात्रस्य कृतित्वमिचारित्वादित्यर्थः, अन्ये 'यत्नेति, 'आख्यातेनेति,
 अन्यधानुपस्थितस्याक्षेपकत्वानुपपत्तेरिति भावः। 'क्रियाया इति व्यापारस्त्वे-
 त्वर्थः, मगद्वगमत आह, 'फलस्येति, 'यत्नानुभवप्रसङ्गादिति, अन्यथाक्षेपोऽपि
 न स्यादिति भावः। स्वमते यत्नत्वं जातिरित्यभिप्रेत्याह, 'यत्नत्वेति, 'व्यापारत्व-
 स्येत्युपलक्षणं, अनुकूलत्वस्येत्यपि बोध्यं। न चास्य सामान्यत्वेन तद्यत्नमत्र एव

गौरवात् । न चाचेतनेऽपि आख्यातस्य मुख्यत्वार्थमनु-
गतोव्यापार एव शक्यः मुख्यत्वसम्भवे त्यागायोगादिति
वाच्यम् । शक्तिग्राहकेन प्रमाणेन लघुनि शक्तिपरि-
च्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात्
मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरोच्छेदः । एतेन
व्यापारवाचकाख्यातस्य यत्नसाध्यार्थकपञ्चादिधातूप-
सन्दानेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापकत्वमिति निरस्तं ।
साधवेन यत्नस्यैव शक्यत्वात् । ननु यत्नोनाख्यातार्थः
पाकत्वेन पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादि-

यत्नत्वं सामान्यमिति तदेव शक्यं सामान्यप्रमाणपक्षपातात् अन्यथा
कार्यतापेक्षया घटत्वादेर्जातिरूपतया कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वापत्तेः ।

वस्तुतो व्यापारत्वं यत्नत्वं वा न शक्यं धेनान्यतरत्र नियामकं
चिन्थेत, किन्त्वनुकूलत्वमात्रं तथाच चैत्र-रथयोर्द्वयत्र गमनानुकूल-
वाचिलादित्यविशिष्टप्रत्ययेनानुकूलत्वेन च योग्यतावशादेकत्र यत्नो-
ऽपरत्र प्रेरणाकर्षणादि प्रतीयत इति, मैवं, अनुकूलत्वस्य विषयत्व-
रूपतया संसर्गत्वात्, तथाच पाकविषयकयत्नवानित्यनुभवः सर्व्वशिद्धः
स यत्नवाचकतया आख्यातस्य मयोच्यते । परेषु तु पाकविषयक-
व्यापारवानित्यनुभवानन्तरं पाकविषयकयत्नवानित्यनुभव आचेपा-

कार्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । लघोर्विशेषस्य सम्भवे सामान्यस्यापि
गुरोस्व्यागात् द्वयोस्तुल्ययोः सामान्यादरात् कार्यत्वे त्वनेकघटत्वाद्यपेक्षया
तस्यैव सामान्यतया लघुत्वात् । 'नन्विति अन्यलभ्यत्वान्न तत्र शक्तिरित्यर्थः,

त्युक्तमिति चेत्, न, चैवः पक्षतीत्यत्र चैवः पाक्कानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते, न च पाक्स्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति, अतीतानागते व्यभिचारात् । न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानत्वान्वयबोधः सम्भवति, यत्नस्यापदार्थत्वात् स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्यवसितत्वाच्च । अत्र चैवः पाक्कानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैवः पाक्कानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चेतमत्वे सति पाक्कानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैववत् अनुमानं

दित्युच्यते, तत्रानुभवद्वयकल्पनागौरवाद्यापारत्वस्य उपाधितया गौरवाच्च यत्न एव शक्यः । न च व्यापारत्वस्य सामान्यतया द्वितीयं न गौरवं, लघोर्विशेष्यस्य सम्भवे सामान्यस्यापि गुरोस्त्वात् द्वयोस्तुल्ययोः सामान्यादरात् । कार्यत्वे त्वनेकरूपत्वघटत्वाद्यवान्तरजात्यपेक्षया कार्यत्वसामान्यस्यैकतया लघोरौचित्यादित्यतो यत्नवाचकत्वे सिद्धेऽप्याख्यातसिद्धाद्वात्तरविभक्तित्वादाक्षेपानुपपत्तेः ।

ज्ञानद्वयकल्पनागौरवमेव दातुं शक्नामुत्यापयति, 'अथेति,

ज्ञानद्वयकल्पनागौरवदोषोऽख्येवेत्याह, 'चैव इति तद्याच्च तादृशप्रतीति-बलसम्भवेत्त्वर्थः, 'लक्ष्ययेति । न चैवं शक्यता वर्त्तमानत्वामिधाने युगपद्दृष्टि-द्वयविरोध इति वाच्यं । विशिष्टलक्षणायामदोषत्वात् मणिक्रमते तद्विरोधाभावाच्च ।

विना च पाकयत्ने वर्त्तमानत्वज्ञानमाख्यातस्य यत्ने शक्तिधमादिति चेत्, न, यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्यव्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् । किञ्च व्यापारस्य वाच्यत्वं तस्मिन्काले वर्त्तमानयत्नानुमानमिति च कल्पनाद्वयाद्द्वयं यत्नवाच्यत्वं लाघवात् । न चाचेतने आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणात् एवं कल्पनेति युक्तम्, गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तच्चाख्याताद्ब्यापारावगमोपपत्तेः । यत्नविगमदृश्यां तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया यथा रथोच्छतीत्यत्र अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः । अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न स्यात् । तस्मात्सङ्घातार्थं यत्नवाचकं

‘नन्विति, स्थूलकालोपाधिमादाय यत्ने वर्त्तमानत्वं वाच्यं तथाच न व्यभिचार इत्यरुचेराह, ‘किञ्चेति, ‘वर्त्तमानव्यापारेति यदि गर्भं तेनाद्यमर्थः, यदि वर्त्तमानव्यापारत्वप्रकारिका तत्र प्रतीतिः तदा

नव्यास्तु यां शक्तिमपेक्ष्य या लक्षणाभिधीयते ताभ्यां शक्ति-लक्षणाभ्यां एकदा प्रवृत्तौ तद्विरोधः प्रवृत्ते च विभक्तित्वेन सङ्घाया आख्यातत्वेन भावनाया लट्त्वेन वर्त्तमानत्वे शक्तित्रयमिति न दोषावकाश इति वदन्ति ।

‘यत्नकाल इति यत्नत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञानकाल इत्यर्थः, अन्यथा व्यापारत्वेन यत्नस्यापि शक्यतया असङ्गतेरिति, ‘यत्नवाचकं’, यत्नत्वेनेति शेषः । न चेवं तस्य यत्नपदपर्यायत्वापत्तिः, इष्टत्वात् अतिरिक्तवर्त्तमानत्वा-

आस्थातत्वात् लिङ्गादिवत्^(१) तर्कश्चोक्त एव । एतेन फलानुकूलो व्यापारोधात्वर्थः आस्थातवाच्या सङ्घैव तेन चैवः पचति रथोगच्छतीत्यत्र चैव-रथयोर्धात्वर्था-
नुकूलव्यापारवश्वप्रतीतेर्मुख्य एव प्रयोगः, पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वर्थेनाश्लेषादिति विक्रिच्यनुकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्तेरिति गुरुमतमपास्तम् । पचतीत्यस्य पाकानुकूलयत्न-वर्त्तमानत्वस्याश्लेषादलाभेनास्थातार्थ-
त्वात् ।

यत्तु रत्नकोशकारोक्तं धात्वर्थोव्यापारः आस्थातार्थ-
उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादौ
आस्थातस्य पाकमुत्पादयतीति विवरणात् । धात्व-
र्थोत्पादना च चेतनाचेतनयोरिति सर्वथास्थातप्रयो-
गोमुख्य एव । यतते जानातीत्यादावपि यत्नं ज्ञान-

सचणैव, परन्तु सूक्ष्मकालमादाय यत्नगतमेव वर्त्तमानत्वं भाषते
अन्यथा क्षणस्यातीन्द्रियतया वर्त्तमानयत्नधीः कापि न स्यादेवेति
भावः ।

‘धात्वर्थेति, ‘धात्वर्थः’ अनुकूलव्यापार इत्यर्थः, ‘अलाभादिति,

(१) लिङ्गास्थातवदिति ख० ।

भिधायकत्वेनातथात्वाद्वा । ‘सङ्घैवेति, एवकारव्यवच्छेद्यं व्यापारमात्रं तेव
वर्त्तमानत्वादेस्तदर्थत्वेऽप्यविरोधः, ‘धात्वर्थेति धात्वर्थतावच्छेदकपदानुकूले-

मुत्पादयतीत्यर्थात् । न तु व्यापारोयन्नोवाख्यातार्थः
यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात्
आख्यातार्थविवरणं करोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाकं
करोतीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् ।
घटं करोतीत्यत्र कृञर्थ उत्पत्तिरेवावगम्यते । अतएव
किं करोतीति सामान्येनोत्पादनाप्रश्ने पचतीति
पाकोत्पादनाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसम् । चैव उत्पा-
दयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चेत्रेणान्वेति । आख्या-
तार्थ उत्पादनानन्वितैवोत्पत्तेरुत्पत्त्यभावात् । वस्तु-
तस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पादन-
परधातूत्तरवर्तिन आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना
वाच्या । पचतीत्यादौ यत्नलाभः पाकादिना धात्वर्थे-
नाक्षेपात् तूत्पादनामात्रेण व्यभिचारादिति तदप्यत-
एव निरस्तम् । पचतीत्यत्र यत्नप्रतीतेर्यत्न एवा-
ख्यातार्थोलाघवात् तूत्पादकत्वमुपाधितया गौरवात्
पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नस्याक्षेपादिनाप्यलाभाच्च । वस्तु-

त्यर्थः । धात्वर्थानुकूलव्यापारयोः कर्मधारय इत्यन्ते । 'अलाभेनेति, यद्यपि
शब्दानुपस्थितेऽपि यत्ने लडर्थवर्त्तमानत्वान्वयस्तन्मते सम्भवौ । न च प्रत्यया-
र्थस्य प्रकृत्यर्थान्वयनियमः, आख्यातसङ्ख्यायामेव व्यभिचारात् तथापि
ज्ञानद्वयकल्पनागौरवमभिसन्धायैतदुक्तं । ननूत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः स च
तत्संस्कारात्मक एवेति तस्योत्पत्तिरस्यैवेत्त्वञ्चेत्तद्वाह, 'वस्तुत इति, वाक्यार्थत-

तस्तु चैषोजानातीच्छति यतत इत्यादौ ज्ञानादिमत्त्वं
 चैषस्य प्रतीयते न तूत्पादकत्वं अचेतनेऽपि ज्ञानोत्-
 पादके शब्द-लिङ्गेन्द्रियादौ जानातीत्यादिप्रयोग-
 प्रसङ्गात् घटं जानातीत्युक्ते घटज्ञानवान्न वेति संश-
 यापत्तेश्च । अचेतनस्यापि ज्ञानोत्पादकत्वात् । शब्दा-
 दिकं ज्ञापयतीति चानुभवोन तु जानातीति तस्मा-
 द्ज्ञाघवात्पचति-पश्यत्यपाक्षीदित्यचातीतानागतवर्त्त-
 मानयत्नप्रतीतेश्च यत्न आख्यातवाच्यस्तेन यत्नस्य वर्त्त-
 मानत्वादिकमाख्यातेनाभिधीयते प्रकारान्तरेण तद्-
 लाभात् । जानातीच्छति यतते निद्रातीत्यत्र धात्वर्थ-
 एव यत्नादिश्वैषेणान्वेति यत्नादिमांश्वैश्च इत्यनुभवात् ।
 धात्वर्थे च यत्नादौ नाख्यातार्थयत्नान्वयः । यत्नादिवि-
 षयकयत्नस्याभावात् रयोगच्छतीत्यत्राख्याते व्यापार-
 लक्षणा तेन गत्यनुकूलव्यापारवत्त्वमात्रं रथस्य प्रती-

यद्यपि तन्मते शब्दानुपस्थापितेऽपि यत्ने तदर्थवर्त्तमानत्वान्वयः
 सम्भवी, न च प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययार्थभाननियमः, आख्यातसंज्ञाया-

---

एव धातु-निचोक्त्यतिहेतुत्वार्थकतया तस्मात्तत्र शक्तिरिति भावः ।
 ननु जानातीत्यादौ तथाप्यसङ्गतिरित्यत्र आह, 'जानातीति, 'धात्वर्थ एवेति
 विभक्त्यानां प्रकृत्यर्थेत्यादिश्रुत्युत्पत्तेरिति भावः । न चैवं भावमानान्वये आख्या-
 तार्थसंज्ञान्वयोन स्यादिति वाच्यं । अग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तटस्य आह,

यते । अथ पाकानुकूलैककृतिकाखे पचतीतिवत्कृते-
रत्ययेऽग्रिमकृतेरनुत्पादे च मध्येऽप्यपाक्षीत्यक्ष्यतीति च
स्यात् । न च भ्रुवपदवत्कृतिप्रचयस्य शक्यत्वात् प्रच-
यस्य ध्वंसे प्रागभावे वा अपाक्षीत्यक्ष्यतीतिप्रयोग इति
वाच्यम् । एवं हि पचतीति न स्यादेव एकदा कृतिप्रच-
यस्यासत्त्वात् । अथ भूत-भविष्यतोः कृत्यभावनिरूप्यत्वं
कृतिकाखे च कृत्यभावोनास्ति प्रतियोगिजातीयवत्य-
भावस्यासत्त्वादिति चेत्, न, प्रागभाव-प्रध्वंसयोः कृति-
विशेषप्रतियोगित्वेन कृतिकाखेऽपि सत्त्वात् तयोः सकल-
कृतिप्रतियोगिकत्वासम्भवात् । ननु फलायोगव्यव-
च्छिन्ना कृतिः शक्या अत एव पाकानुकूलतण्डुलक्रय-
काखे पचतीति न प्रयोगः, एवं चरमकृतिकाखे पचति
तत्प्रागभावकाखे पश्यति तद्ध्वंसकाखे चापाक्षीदिति

मेव व्यभिचारात्, तथापि पूर्वच ज्ञानदयकल्पनागौरवमभिसम्भा-
येतदुक्तं ।

वस्तुतस्तु फलानुकूलव्यापारत्वस्य कारकमात्रसाधारण्यात् कर्तृ-
त्वादिप्रतीत्यवैचित्र्यं । न च विशेष्यत्वेन निधमः, कर्माख्यातेऽति-
प्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं ।

‘कृत्यभावेति कृतिसामान्याभावेत्यर्थः, ‘प्रागभावेति, अथ तदु-
‘च्येति, ‘कृत्यभावेति कृतिसामान्याभावेत्यर्थः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं
भूतत्वं विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वमिति न तयोः सामान्याभाव-

मुख्यप्रयोगः तत्पूर्वं पचतीति गौण एवेति चेत्, न, तर्हि मध्येऽपि पश्यतीति स्यात् तदा चरमद्वेतेरनागतत्वात्, एवं व्यापारप्रचयस्यास्थातार्थत्वे धात्वर्थत्वे वा मध्ये पश्यत्यपाश्चीदिति स्यात् । उच्यते । यथास्थातवाच्ये प्रचये एकैकस्य वर्तमानव्यवहारनिमित्तत्वं तत्र तावतां ध्वंसैः प्रागभावेऽथ भूत-भविष्यद्व्यवहारः, न तु वर्तमानव्यवहारनिमित्तं किञ्चिद्भावात् । चेतनाचेतनयोर्भोजन-गमनादौ तथैव प्रयोगात् प्रयोगे सति निमित्तानुसरणात् धातोरास्थातस्य वा पाकानुकूलव्यापारवाचकत्वादिभिरप्यनन्यगतिकतया तथैव स्वीकाराच्च । स्यादेतत् धैचस्तण्डुलं पचति धैचेऽथ पचते तण्डुल इत्यथ कर्त्तरि कर्मणि चास्थातार्थसंस्थान्वा-

---

भयसामान्याभावादिति भावः । प्रारम्भपाकानुकूलकृतिप्रागभावध्वंसयोर्वावत्तदुभयरूपत्वेन चावत्तदुभयाभावव्याप्यतदुभयसामान्याभावरूपत्वेन वा अतीतानगतप्रतीतिरुपपाद्या अनन्यगतिकत्वादिति भावः ।

निरूप्यत्वमित्याह, 'प्रागभावेति, 'स्थातार्थेति । नन्वास्थातस्य सङ्गावाचकत्व एव मानाभावः प्रतीतेः सुव्विभक्त्यर्थसङ्गाधैवोपपत्तेः । न च विविगमनाविरहः, प्रथमान्तादिकर्त्त-कर्मिदिवाचकपदं विनास्थाताप्रयोगाधैत्रोदशीलादावास्थातं विनापि सुव्विभक्त्या सङ्गोपस्थापनादिति, मैवं, चन्द्रे

कर्तृ-कर्मखौ अपि यत्न इव लकारवाच्ये तेन वाच्य-
गामिनौ सञ्ज्ञेतिनियमो भवति अन्यथा आक्षिप्त-
सञ्ज्ञेयमाषान्वये नियमो न स्यादिति वैयाकरणाः ।
तत्र । कर्तृगता सञ्ज्ञा यच्च वाच्या तच्च कर्त्ता तदन्वयः
प्रतीयते इति तदुपपत्तेः । कर्तृगतैव सञ्ज्ञा क्व वाच्येति
चेत्, कर्त्ता क्व वाच्य इति तुल्यं । यच्च कर्तृगता सञ्ज्ञा
प्रतीयत इति चेत्, न, अन्योन्याश्रयात् कर्त्तृवाच्यत्वे
तद्गतसञ्ज्ञाधीः तद्गतसञ्ज्ञाप्रतीत्या च तद्वाच्यतेति,
यथाख्यातेन कर्त्तुर्विवक्ष्या तच्च कर्त्ता वाच्य इति चेत्,
न, यच्च कर्त्तृगतसञ्ज्ञा विवक्ष्या तच्च सा वाच्येति

‘सञ्ज्ञेति, न्वाख्यातस्य सञ्ज्ञावाचकत्वे मानाभावः प्रतीतेः
सुखिभक्त्यर्थसञ्ज्ञयैवोपपत्तेः । न च विनिगमनाविरहः, प्रथमान्त-
कर्त्तृ-कर्त्तादिवोधकपदं विना आख्याताप्रयोगात् । न च तिङन्त-
समभिव्याहारनियमः, तच्च चैवो दृष्टीत्यादावाख्यातेन विनापि
सुखिभक्त्वा सञ्ज्ञोपस्थापनादिति, मैवं, चन्ने कश्चिद् इत्यादौ वङ्गत्व-
प्रत्ययस्य आख्यातसञ्ज्ञाशक्तिं विनानुपपत्तेरिति ।

‘कर्त्तेति, कस्यचित् कारकस्य कर्त्ता वाच्यः कस्यचित् कर्त्तेति

कश्चिद् इत्यादौ सुखिभक्त्यर्थवङ्गत्वाभावेनाख्यातवाच्यस्यैव तस्यान्वयात् । ‘तेन
वाच्येति, एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गत्वात् इति भावः । ‘कर्त्तृगतेति,
आत्मनेपदत्वादिक्त्वं न प्रयोजकं पठत इत्यादौ व्यभिचारादिति । ‘कर्त्तृगतेति,

तुल्यम् । एवं कर्मापि न शक्यं किन्तु तद्गतसङ्घैव,
कर्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये इत्यस्यायमर्थः तद्गतसङ्घा
वाच्येति ।

सम्प्रदायस्तु सङ्घेयमात्रसाक्षात्पि सङ्घा भावना-
न्वयिनैवाव्येति एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः । भावना च
व्यापारत्वेन शुद्धं प्रातिपदिकार्थमाकाङ्क्षति न तु
कर्म-करणादि द्वितीयादिना तस्य व्यापारवत्त्वेनोप-
स्थितेः । अतएव कर्माद्यपि न व्यापारमाकाङ्क्षति ।
अतः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनान्वयः प्रातिपदिक-
स्यापि क्रियान्वयार्थं व्यापाराकाङ्क्षितत्वात् । शुद्ध्या-
ग्निना चैवस्तत्तुल्यं पचतीत्यत्र कर्त्ता चैत्रेण पच्यते
तत्तुल्य इत्यत्र कर्म अतस्तत्रैव भावनान्वय इति सङ्घा-
न्वयोऽपि तत्रैव । तदुक्तं, “यं यं भावनानुधावति तं तं

नियमोऽनुशासनपारतन्व्यात् त्वया वाच्यः सङ्घावचनत्व एव सोऽसु
साधवात् अनुशासनस्य लक्षणयाप्युपपत्तेरिति भावः ।

‘एकपदेति, भावनया सहेति शेषः, ‘प्रतिपदिकस्य’ प्रातिपदि-
कार्थस्य, उभयाकाङ्क्षायास्तन्त्रत्वादिति भावः ।

सोदनं पचतीत्यादि कर्मगतसङ्घाविवक्षायामसाध्विति भावः ।

‘एकपदेति, भावनया सहेति शेषः । ‘शुद्धेति, ‘शुद्धं’ व्यापारानवबद्ध-
मित्यर्थः । ननु व्यापारस्योद्देशत्वेन विषयत्वेऽपि व्यापार्यत्वेन तद्व्यत्यये

सङ्ख्यापीति स्थितिरिति । स्यादेतत् चैत्रस्तण्डुलं पच-
 तीत्यत्र भावनाम्बयश्चैत्रे सम्भवति आश्रयत्वात्, चैत्रेण
 तण्डुलः पच्यते इत्यत्र भावनाम्बयस्तण्डुलस्य न विष-
 यतया यत्रास्य विक्रिच्यनुकूलव्यापारविषयत्वात् । वि-
 षयत्वेनाम्बये वा तण्डुलं पचतीत्यत्रापि तण्डुलस्य
 विषयत्वेन भावनाम्बय इति तद्गतैव सङ्ख्या स्यात्
 नाश्रयतया तत्रावृत्तेश्चैत्रेऽपि न यत्राम्बयः तृतीयार्थयत्ने-
 नावबुद्धत्वात् इत्यनन्वितैव तत्र भावना । अचेतने च
 भावनाम्बयाभावात् कथं सङ्ख्याम्बयनियम इति न,
 यत्रविशेष्ये सङ्ख्याम्बयात्, चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र
 तण्डुलस्य कर्मत्वेनाम्बयात्तण्डुलवृत्तिफलजनकव्यापा-
 रजनकयत्राश्रयश्चैत्र इति प्रतीयते इति स एव विशेष-

‘सङ्ख्यापीति, आश्रितवतीति शेषः । ‘तण्डुलमिति, द्वितीया-
 तस्तण्डुलवृत्ति फलं तेन सममनुकूलव्यापारविशेषस्य धात्वर्थस्याम्बये
 तण्डुलवृत्तिफलानुकूलव्यापारोपस्थितौ तेन सहाख्यातार्थयत्राम्बये
 तज्जनकतया यत्रोपस्थितिः तेन सह चैत्राम्बये तादृशयत्रावांचैत्र-
 इति प्रतीतिः, ‘चैत्रेणेत्यत्र द्वितीयातः समवेतकृत्युपस्थितौ तथा सह
 चैत्राम्बये चैत्रसमवेता कृतिरुपस्थिता तथा सह धात्वर्थव्यापाराम्बये
 चैत्रसमवेतप्रयत्नजन्यव्यापारोपस्थितिः अन्य-जनकभावस्य सम्बन्धत्वात् ।

विषयता कृतेः सिद्धवृत्तित्वादित्त्वभिप्रेत्याह, ‘विषयत्वेनेति, ‘नाश्रयतया’,

ष्यः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र चैवृत्तियत्नजन्य-
 व्यापारजन्यफलाश्रयस्तण्डुलः प्रतीयते इति यत्नस्य
 परम्परया तण्डुल एव विशेष्यः । एवञ्च यद्यप्युभयचैव
 चैवः कर्ता तण्डुलः कर्म तथापि यत्नविशेषे सङ्ख्या-
 न्वयः । अचेतनेऽपि रथोग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्ति-
 गमनफलजनकव्यापाराश्रयोरथः प्रतीयते, रथेन
 गम्यते ग्राम इत्यत्र रथवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयोग्राम-
 इति तच्चापि विशेष्ये सङ्ख्यान्वयः । न चैवं यत्नस्य
 व्यापारस्य च विशेष्ये सङ्ख्यान्वये नियामकमननुगत-
 मिति वाच्यम् । आख्याततात्पर्यविषयस्य विशेष्ये

अस्य तादृशव्यापारेणाख्यातार्थफलभागित्वान्वये तादृशव्यापार-
 जन्यफलभागी तण्डुल इत्यन्वयः, एतच्च फलस्य धात्ववाच्यत्वपक्षे,
 यदा तु फलानुकूलव्यापार एव धात्वर्थस्तदा आश्रयत्वमात्रस्यैव
 द्वितीयार्थत्वं, तण्डुलाश्रितविक्रित्यनुकूलव्यापारविषयकयत्नवांचैव-
 इति कर्तृत्वकारेण, चैवसमवेतकृतिविषयविक्रित्यनुकूलव्यापार-
 विषया तण्डुला इति कर्मत्वकारेण प्रत्ययः, प्रत्ययार्थस्तु परिशेषतो
 विषयत्वमात्रमिति वक्ष्यते ।

‘तात्पर्यव्यापाततः, वस्तुतस्तु आख्यातोपस्थाप्यफलानुकूलव्यापार-

भाववन्वासङ्गत्वनुबध्यते, ‘तात्पर्यविषयस्येति, स च शक्योवा लक्ष्योवेति न
 विशेष्यइति भावः । यद्यपि विशेष्यत्वं व्यापारादेरपि तथापीतदाविशेष्यत्वकाले

सङ्ख्यान्यात् स च यत्नान्यापारो वा । चैत्रेण सुप्यत-
इत्यत्र चैत्रो न भावनाविशेष्यः तृतीयार्थावरुद्धत्वात् ।
कर्म च तत्र नास्त्येवातोधात्वर्थ एव भावनाविशेष्यः
फलत्वाद्विषयत्वादेति तत्र सङ्ख्यान्ययः । द्विवचन-बहुव-
चनयोस्तथासाधुत्वमेव । तदुक्तम् । “आक्षेपस्थान्ये सङ्ख्ये
नाभिधानस्य कल्पना । सङ्ख्येयमात्रस्थान्येऽपि साक्षाच्छेष

विशेष्य इति तत्त्वं । व्यापारश्च व्यापारत्वेन यत्नत्वेन वा उपतिष्ठतां
उभयथापि व्यापारोभवत्येव, यथाश्रुते इष्टसाधनत्वविशेष्ये धात्वर्थं
सिद्धाख्यातसङ्खाबोधापत्तेरिति ध्येयं ।

‘भावनेति, सत्यन्तं भावकारान्तधात्वर्थं, द्वितीयं ज्ञान्ता-

यति साक्षात् परम्परया तद्विशेष्यत्वं विवक्षितं एतच्च लडाख्यातमभिप्रेत्य
लिङ्गादौ च तत्तात्पर्यविषयेष्टसाधनत्वविशेष्ये धात्वर्थयागादौ सङ्ख्यान्या-
दन्वदेव तदन्वयणियामकमनुसन्धेयं अनुगतन्तु तन्नियामकं चिन्त्यं, ‘चैत्रेणेति,
एतच्च स्थापनादेकत्वप्रकारकप्रतीतिमभ्युपेतोक्तं । वस्तुतस्तत्र स्थापकत्वाने-
कत्वसंशयानुभवात् न तत्र सङ्ख्यान्ययः, अतएव स्थापस्य बहुत्वोप्येकवचन-
स्यैव साधुत्वेन प्रयोगश्चेत्वाञ्छः ।

‘साक्षाच्छेष्य’ भावनासाक्षाच्छेष्य तदर्थान्वयिनेति यावत्, नन्वेवं
जानातोत्पादौ सङ्ख्यान्ययोन स्यात् तत्राख्याततात्पर्यविषयभावनादेरनन्व-
यादिति चेत्, न, तत्र वर्तमानत्वादेरेवाख्याततात्पर्यविषयत्वात्तस्य च
धात्वर्थान्वयित्वात् परम्परया चैत्रादेस्तद्विशेष्यत्वादित्याञ्छः ।

‘भावनेति, सत्यन्तं भावकारार्थं, द्वितीयं ज्ञान्तादिपदोपख्याये गत-
मित्युभयमुपासं इत्येके ।

व्यवस्थितिः” ॥ इति । इदमेव च कर्तुः कर्मसंज्ञाश्लेष-
 लभ्यत्वं यद्भावनाविशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोप-
 स्थाप्यत्वं न तु सङ्ख्यालिङ्गकानुमितिविषयत्वम् अनु-
 मित्या सङ्ख्येयमाप्नोतत्वेन सङ्ख्याप्रतीतेः । ननु नामार्थे
 भावनाम्बयेऽपि न सङ्ख्याम्बयः प्रथमोपस्थितसङ्ख्याम्ब-
 येन तस्या निराकाङ्क्षत्वात् । न च प्रथमा न सङ्ख्यावा-
 चिका किन्तु प्रयोगसाधुरिति वाच्यम् । चैव इदानीं
 राजेत्यत्र केवलादपि एकत्वप्रतीतेः । अन्यथा प्रथमोप-
 स्थितसङ्ख्याया कर्तृ-कर्मान्वये सङ्ख्या न तिङ्घर्ष इत्यपि
 कल्पयेतेति चेत्, न, एकैव हि सङ्ख्या प्रथमास्थाताभ्या-

द्विपदोपस्थाप्ये गतमित्युभयमुपात्तमित्यर्थः । ‘अन्यथेति यदि न
 केवलं प्रथमाप्रयोग इत्यर्थः, चन्द्रे कक्षङ्ग इत्यादौ व्यभिचारं स्फुट-
 तयोपेक्ष्य नियमपक्षेऽपि न दोष इत्याह, ‘एकैव हीति, ‘सामान्या-

यतः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमत एव भावनाविशेष्यत्वमित्यर्थं इत्यन्ते ।

‘अनुमित्येति, ‘प्रतीतेः’ प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः, कर्तृ-कर्मादिविश्लेष-
 नाभोन स्यादिति भावः । शब्दानुपस्थितेगान्बन्धापत्तिरित्यपि बोध्यं । ‘न
 चेति, शुद्धप्रतिपदिकार्थ एव प्रथमाविधानादिति भावः । ‘केवलादपीति
 क्रियाशून्यादपीत्यर्थः, शुद्धत्वानु द्वितीयादिवदन्वयप्रकारराहित्यमिति भावः ।
 ननु तन्नाप्यस्तीतिपदाध्याहार इति यदि त्रुयात्तत्राह, ‘अन्यथेति, एवं सति
 वैपरीत्यापत्तिरिति भावः । चन्द्रे कक्षङ्ग इत्यादौ व्यभिचारं स्फुटतयोपेक्ष्य
 नियमपक्षेऽपि न दोष इत्याह, ‘एकैव हीति । यद्यपि सामान्यधिकारख्यं
 नैकसङ्ख्यामिधायकत्वमेव साध्याविशेषात्, नापि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोरे-

मभिधीयते समानाधिकरण्यानुरोधात् यथा चैषोद्-
 ष्ठीत्यत्र, अन्यथा त्वन्मतेऽप्याख्यातेन चैवसङ्ख्याभिधा-
 नात् प्रथमावाच्यसङ्ख्यान्वयश्चैव न स्यात् । ओदन-
 कामः पचेतेत्यत्र त्वयाप्येषैव रौतिरवगन्तव्या तत्र
 कर्तुरवाच्यत्वादिति वक्ष्यते । अथ कर्त्ताप्याख्यातवाच्यः
 चैवः पचतीति समानाधिकरण्यात् अन्यथा नामाख्या-
 तयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽप्येकत्र वृत्त्यभावे सामा-
 नाधिकरण्यं न स्यादिति चेत्, न, नीलः पटश्चैवः
 पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ नाम्नीर्नामाख्यातयोर्वा

धिकरण्यात्' उभयपदार्थाभेदादित्यर्थः, अन्यथा भेदान्वयव्युत्पत्तिः न
 तु सुवन्-तिङन्तयोरिति लडाख्यातादौ न धर्मिणि शक्तिः किन्तु
 धर्म एवेति भावः ।

कत्र वृत्तिः कर्त्तवाच्यत्वानभ्युपगमेन तदसिद्धेः, अतएवोभयपदार्थाभेदक-
 दित्यप्ययुक्तं, तथाप्यविभक्त्यर्थादारकविशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थत्वे सति
 विभक्त्यमत्वं सामानाधिकरण्यं राष्ट्रः पुरुष इत्यादौ विभक्त्यर्थद्वारैव विशेष-
 यक-विशेष्यभावात् तत्र विभक्त्योरेकसङ्ख्याभिधायकत्वं विनानुपपन्नमित्यत्र
 तात्पर्यमित्याहुः ।

एवं सति चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ कथं सामानाधिकरण्यमिति चिन्तं
 अन्यथा उभाभ्यामेकसङ्ख्यानभिधाने आख्यातार्थसङ्ख्यान्वये निराकाङ्क्षत्वा-
 दिति भावः । 'एषैव रौतिरिति एकसङ्ख्याभिधायकत्वेनैव सामानाधिकरण्यं
 न त्वेकत्र वृत्त्यर्थः, 'अन्यथेति, इदमेव सामानाधिकरण्यमित्यभिमानः ।

एकसङ्ख्यावाचकत्वमेव हि शाब्दसामानाधिकरण्यं न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्यैककार्ये वृत्तिर्गौरवात् ओदन-
कामः पचेतेत्यादौ व्यभिचाराच्च । विध्याख्यातस्य हि
वृत्तिशक्तस्य नामसामानाधिकरण्यं तयोरेकसङ्ख्याभि-
धायकत्वात् न त्वेककर्तृवाचकत्वेन । तथापि कर्तुर्वा-
च्यत्वे तस्येष्टसाधनत्वबोधने अप्रवृत्तिस्तस्यासाध्यत्वात् ।
अयोग्यतया कर्तारं विहाय वृत्तिविषये पाके पाक-
विषयकतौ वेष्टसाधनतान्वये कर्तुरनन्वयादप्रतीतेः
नाभिधेयत्वम् । पचतौत्यस्य पाकयत्नवानिति विवर-
णात् कर्ता वाच्य इति चेत्, न, इन्दादिसमासस्य
विग्रहेण विवरणेऽपि विग्रहार्थे शक्त्यभावेन व्यभिचा-
रात् कर्तुरन्यलभ्यत्वेनाव्याच्यत्वस्थितौ विवरणस्य तात्प-

‘पाके’ ‘पाकविषयकताविति सिद्धान्तभेदेन तथाप्ये इष्टसाधन-
यागकर्ता स्वर्गकाम इत्यन्वये व्युत्पत्तिविरहः एकस्वार्थान्वयमपर-
पदार्थं बोधयित्वा तद्विशिष्टापरपदार्थबोधनेऽसामर्थ्यात्, द्वितीयेऽपि
तथा पदार्थः पदार्थेनान्वेतौति व्युत्पत्तेरिति दूषणं स्फुटत्वाच्चोक्त-
मित्यव धेयं ।

व्यभिचारं विवृणोति, ‘विधीति, ‘तस्येति एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरित्यर्थः,
कृतौष्टसाधनताज्ञानप्रवर्तकत्वमतेनेदं, पाके पाकविषयककृताविति मतभे-
देन, ‘अनन्वयादिति, एकार्थान्वयमित्यादिव्युत्पत्तेरिति भावः । ‘अप्रतीते-

र्यविषयप्रापकत्वात् कर्तृशक्तिभ्रममूलत्वाद्वा । वस्तुतः पञ्चतौत्यच्च यत्नवतः शक्यत्वे धात्वर्धस्य विषयत्वेन साध्यत्वेन वा कृतावन्वयो न स्यादितरपदार्थविशेषस्तयोपस्थिते पदार्थैकदेशे इतरपदार्थस्यानन्वयात् । राजपुरुषमानयेत्यच्च राज इवामयने पदार्थे पादार्थान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । यत्नस्याग्रयाम्बितत्वेनोपस्थितस्येतरानाकाङ्क्षत्वात् । पाक-यत्नवतोरन्वये च यत्नवत्साध्यः पाकः पाकजनको यत्नवानिति धीः स्यात् न तु पाक-यत्नयोर्विषय-विषयिभावधीः । पाककर्ता इत्येवमपि न पाकस्य कृतावन्वयधीः कृतेरपदार्थत्वात् । किन्तु कृत्याग्रयः पाकजनक इति प्रतीतिः । अतएवापञ्चत्यपि पाञ्चकपदप्रयोगात् वृत्तः कृतियो-ग्यता वाञ्छेति निरस्तम् । पाकस्य कृतावन्वयप्रसङ्गादिति तच्च पाञ्चकपदं गौणमेव । ननु कर्तृ-कर्मणी

नचैवं चैवञ्च मातेत्यादौ का गतिः, तथाचान्यगतिकतया एकदेशान्वयस्वीकारात् पदार्थान्वये दम्भवति तदेकदेशान्वयस्याभावादिति व्युत्पत्तेः, पदविशेषे चान्वये अनन्यगतिकत्वादिति भावः ।

‘पाञ्चकपदं’ न वृष्णपदमित्यर्थः, पाञ्चकपदवाक्यत्वधिहान्तमा-

चेति, पदार्थैकदेशत्वादित्यपि बोध्यं । ‘वस्तुत इति, पदार्थान्वये सम्भवति न तदेकदेशान्वयस्तथैव व्युत्पत्तेः चैत्रस्य नमेत्यादौ चानन्यगतिकतया एकदे-

लकारवाच्ये तेनाभिहिते कर्त्तरि कर्मणि चानभि-
हिताधिकारीया कर्त्तृ-कर्मविभक्तिर्म भवति किन्तु
प्रथमैव लकारेण तयोरनभिधाने च चैषेण पचति
तदुल्लुः चैषः पचते आदेनमित्याद्यपि स्वादिति
चेत्, न, कर्त्तृ-कर्मगतसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यामे-
वाहितानभिहितकार्योपपत्तेः तादृशप्रयोगस्यासाधु-
त्वाच्च । साधुत्वे हि सत्यनुशासनं न त्वनुशासनानुरो-
धेन साधुत्वम् ग्रामगामादौ साधुत्वापत्तेः ।

नवीनास्तु सुपः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थसङ्ख्याबोधकत्वं

श्रित्य प्रकृतपन्थावतारात्, यदुक्तं भङ्गेन, “पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तारं
प्रत्ययोष्णकः । पाकयुक्तः पुमान् कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कश्चिन्” ॥
इति, तथापि धर्मिणि न शक्तिः किन्तु कृतिमात्रे समवायः संसर्ग-
इति मतं प्रकृतं, कर्त्तृरूपवाच्यत्वे कृतियोग्य एव रूढ्या पचति-
पाचकपदस्य गौणत्वानुपपत्तेरिति ध्येयं । ‘नवीनत्वोद्भावनं अस्तरस-

श्रान्वय इति भावः । ‘पाचकपदमिति, यद्यपि पचत्यपि पाचकपदप्रयोगो न
स्यात् पाकस्य कृतावनग्न्यात् धर्मिणोऽपि शक्यत्वेन पदार्थैकदेशत्वात् ।
यदि तन्न यौगिकं किन्तु रूढमेव यदि वा योग्यतया एकदेशेनाप्यन्वयः
तदा योग्यताशक्यत्वेऽपि तुल्यं, तथापि गौरवान्न योग्यता शक्यत्वपचत्यपि
पाचकपदं गौणमिति भावः । धर्मिणि न शक्तिः किन्तु कृतिमात्रे समवायः
संसर्ग इति मतेनेदमित्यन्ये । ‘ग्रामगामादाविति, कर्मस्थानित्वनुशासनस्य
तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।

‘नवीनास्त्वस्तरसोद्भावनं तद्वीजन्तु सामग्र्यभावादेव यत्राभावे

तिङ्ः प्रथमान्तपदार्थगतसङ्ख्याबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिरेव व्युत्पत्तिश्च तत्त्वभावत्वं तच्च फलोन्नेयम् । प्रथमान्तपदार्थः कर्ता कर्म वा । अतएव चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावान्न सङ्ख्यान्वयः । न च धात्वर्थे सङ्ख्यान्वयः, स्वापस्य द्वित्व-बहुत्वेऽपि द्विवचन-बहुवचनयोरभावात्सुप्यत इत्येव प्रयोगः स्यात् । अतएव स्वापमात्रावगमात् आख्यातार्थयत्न-सङ्ख्यायोरनन्वये आख्यातं प्रयोगमात्रे साध्विति तिङ्ं विना धातोः केवलस्यासाधुत्वात् । अतो न सङ्ख्यानुरोधेन कर्त्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये । वयन्तु ब्रूमः । चैत्रेण पच्यते तण्डुलः रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र तण्डुल-ग्रामौ कर्मणी प्रतीयेते अस्ति च तयोः परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं तच्चाख्यातवाच्यमेव । तण्डुलं पचतीत्यत्र द्वितीयात् इवान्यतः कर्मत्वात्साभात् । तस्मा-

माविष्कर्त्तुं, तदीजन्तु सामर्थ्यभावादेव फलाभावे सम्भवति न स्वभाव एव मूलं सहकार्युच्छेदापत्तेः क्लान्तादिपदे व्यभिचारश्चेति । 'कर्तृत्ववत् कर्मत्वमपीति कृतिवदाश्रयत्वमपीत्यर्थः । पूर्वञ्च समवायस्य संसर्गत्वाद् उत्तरञ्च परसमवेतव्यापार-फलादीनां पदान्तरसम्भवति न स्वभाववलम्बनं सहकार्युच्छेदापत्तेः क्लान्तादिपदे व्यभिचारश्चेति । 'परंति, चैत्रो गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाफलस्योत्तरदेशसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय । यद्यप्येतदात्मानं जागामीत्यत्रात्मन्यव्याप्तं,

त्कर्तृत्ववत्कर्मत्वमपि लकारवाच्यं तद्धर्मिणोः कर्तृ-
कर्मणोरन्यत इव लाभादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दास्यतुरीयखण्डे आख्यातवादः ।

त्वात् अनन्वयत्वस्यैव पदार्थत्वात् । 'द्वितीयात् इवेत्यत्र द्वितीयादा-
वप्याश्रितत्वादिमात्रस्यैव तदर्थत्वात् अन्यस्य तत्र पदान्तरत्वत्वा-
दिति भावः ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यष्टादशोके शब्दास्य-
तुरीयखण्डाष्टोके आख्यातवादाष्टोकः ।

तथापि करणव्यापारस्य विषयत्वादिकं तद्बोधं । 'कर्तृत्ववदिति कृतिव-
दित्यर्थः, समवायस्य संसर्गत्वात्, 'कर्मत्वमपीति । यद्यपि वाक्यार्थतया
तद्भासत एव तथापि तत्रकारकप्रतीतिमभ्युपेक्षोक्तं । वस्तुतस्तु चैत्रेण पच्यते
तद्बुद्ध इत्यत्र चैत्रवृत्तियत्नजन्यव्यापारजन्यप्रकाशयत्कृत्युक्त इति प्रतीतिः
द्वितीयात् समवेतकृत्युपस्थितौ धातुना व्यापारस्य जनकत्वस्य संसर्गव्यवस्था
घोपस्थितावन्यलभ्यतया विधिगृहे न शक्तिः किञ्चनन्यलभ्यतया प्रकाशयत्त्व-
मात्रे । यदि च प्रकाशयत्त्वव्यापार एव धात्वर्थस्तदाश्रयत्वमात्र एव,
द्वितीयाद्योऽप्येतदेव तद्बुद्धं पचतीत्यत्र तद्बुद्धवृत्तिप्रकाशजनकव्यापारजनक-
व्यवस्था इति प्रतीतेस्तत्राप्युक्तरीत्या तन्मात्रस्यैवान्यलभ्यत्वादिति वदन्ति ।

यत्तु व्यापारत्वमपि संसर्ग इवेति तन्न, तत्रकारकत्वस्यानुभवविहितत्वा-
दिति । इति प्रकाशः ।

अथ धातुवादः ।

धात्वर्थः फलमिति मण्डुनाचार्याः, तथा हि पच्यर्थोविक्रित्तिर्लाघवात् न तु तत्फलकोव्यापारोऽधःसन्तापनादिर्गौरवात् गनेरुत्तरसंयोगः पतेरधःसंयोगः त्यजेर्विभागोऽर्थेन तु तत्फलजनकः स्पन्दः । इन्तेरपि मरुत्समर्थः न तु तत्फलजनकोव्यापारः खन्नाभिघातादिः गौरवात् । यजत्यर्थोऽपि देवतोद्देश्यकत्यागफलं स्वस्वत्वध्वंस एव । जुहोत्यर्थस्त्यागफलं प्रक्षेपः । ददात्यर्थः सम्प्रदानस्वीकारपूर्वकत्यागफलं स्वस्य स्वत्वध्वंसः परस्वत्वं वा न तु तत्तत्फलकत्यागो गौरवात् । न चैवं व्यापारविगमे फलदशायां पचति-गच्छति-ददातीत्यादिप्रयोगः स्यात् त्वपाक्षीदित्यादिः व्यापारकाखे च पचतीत्यादि न स्यादिति वाच्यम् । धात्वर्थानुकूलव्यापारवर्तमानत्वमास्थातार्थः तेन व्यापारकाखे पचतीत्यादि भवति न तु व्यापारविगमे । न च स्पन्दजन्यसंयोग-विभागाश्रयत्वेनाकाशो गच्छति पतति त्यजतीति स्यात् विनश्यदवस्ये कर्मणि च न स्यात्

प्रसङ्गादाह, 'धात्वर्थ इति, 'विनश्यदवस्य इति फलजनक इत्यर्थः,

संयोग-विभागाद्यभावादिति वाच्यम् । व्यापारवति व्यापारकाले आख्यातप्रयोगात् । नन्वेवं धात्वर्थत्वेन फलं क्रिया तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मतापि न स्याद्विक्रियादिरूपक्रियाजन्यफलशालित्वाभावादिति चेत्, न, परसमवेतव्यापारफलशालित्वं कर्मत्वं स च व्यापारोधात्वर्थं अख्यातार्योवेत्युभयत्रापि परसमवेतव्यापारफलशालिनस्तण्डुलादेः कर्मत्वं विक्रियानुत्पादे व्यापारकाले पाकोवर्जत इत्यत्र पाकपदे व्यापारलक्षणा लाघवेन विक्रियेः शक्यत्वात् । ज्ञानातीच्छति-यतते-विद्यते-तिष्ठतीत्यादौ ज्ञानेच्छा-प्रयत्न-सत्ता-गतिनिवृत्तिरेव धात्वर्थः, न ज्ञानादिफलं न वा ज्ञानाद्यनुकूलोव्यापारः ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरिति । अचोच्यते । ओदनकामः पचेतेत्यत्र विधिप्रत्ययेन धात्वर्थे प्रवृत्त्यर्थं कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्च बोध्यते । न च फले विक्रियादावोदनसाधनत्वं न वा फले प्रवृत्तिः सम्भवति, उपायमकृत्वा फलस्य साक्षात् कृत्या साधयितुमशक्यत्वात् उपायकृतिसाध्यमेव हि फलं न

‘व्यापारवतीति फलस्वरूपयोग्यव्यापारवतीत्यर्थः, ‘आख्यातेति खडाख्याते-
त्वर्थः, ‘पचेति । नन्वेवं वृक्षात्पत्रं पततीत्यादौ वृक्षादेरपि कर्मत्वापत्तिः,
यदि च धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फलविशेषकं तदा प्रकृत्येव सङ्गतिरिति चेत्,
तस्य कर्मत्वेषुपि तदा तत्रापादानविभक्तेरेव साधुत्वादित्याहुः ।

तु तदन्यकृतिसाध्यम् उपायकृतित एव तत्सिद्धेरधः-
सन्तापनादेः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं विना विक्रिच्यर्थ-
मप्रवृत्तेश्च । उपाय एवाधःसन्तापनादिर्यापारः प्रवृ-
त्तिविषयत्वात् कृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वेन च विधिप्र-
त्ययेन बोध्यत इति फलानुकूलोक्त्यापार एव धात्वर्थः ।
अथोपायस्य कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति सत्यं
किन्तु विधिबोधितफलकृतिसाध्यत्वेन तदुपायकृतिसा-
ध्यत्वमाश्लिष्यते तेन विना तदनुपपत्तेरिति चेत्, न,
व्यवहारात्प्रवृत्तिजनके ज्ञाने विधिप्रत्ययस्य शक्तिग्रहात्
प्रवृत्तिसाक्षादुपपादकविषयत्वात्कल्पनायाः । एवं य-

अथ धातुवादाश्लोकः ।

—•••—

एवं पचतीत्यत्र इथी सिद्धात्मगतिः फलावच्छिन्नस्यैव व्यापा-
रस्य प्रतीतेरर्थान्तेनापि फलेनावच्छिन्न एव व्यापारो धात्वर्थो

वस्तुतः प्रकपदं धात्वर्थप्रकपरमित्यदोषः, 'सत्तेति सत्तासहिता मति-
निवृत्तिरिति मध्यपदलोपो समासः, अन्यथा बहुवचनगुणसकलिकृतान्ध-
तरापत्तेरिति, 'व्यवहारादिति, प्रवृत्तिहेतुतयोपायगोचरकृतिसाध्यताच्चा-
नस्यैवोपस्थितत्वात् तत्रैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिकल्पनं तस्यैव साक्षादुपपा-
दकत्वादिति भावः । न तु जाघवात् तस्यैव साक्षादुपपादकत्वादिति भावः ।
ननु जाघवात् प्रकस्यैव धात्वर्थत्वे अथस्थिते पचेतेत्यादौ व्यापारकक्षणात्
अन्यथा रथोगच्छतीत्यादौ व्यापारप्रतीतेस्तस्यैवाख्यातवाच्यत्वं स्यात्, यदि च

जि-गमि-पचि-जुहोति-इदातीनामपि व्यापार एव वाच्यः फले प्रवृत्त्यसम्भवात् । तत्र पच्यर्थोऽधःसन्ताप-नमेव तच्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरावृत्तिफलाविनाभूतं, अधःसन्तापने च जातिविशेषोरूपादिपरावृत्तिजनक-तावच्छेदकोऽवश्यं वाच्यः । अन्वया फलार्थमधःसन्ता-

वाच्यः, अतएव त्यजि-गम्योर्विशेषः अन्यथा कर्ममात्रस्यैव संयोग-विभागोभयजनकतायामपि तदुभयफलजनकत्वाप्रतिषन्धाने कर्म-

लाघवेन यन्नार्थत्वसिद्धौ तत्र लक्षणा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं । किञ्चैवं कार्या-न्वितव्युत्पत्तिरपि स्यात्, अपि च आख्यातत्वेनाख्यातवाच्य एव व्यापारस्तत्र विधित्वेन तदर्थः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः अन्वेतु । यदि च तस्य यन्नार्थस्तदा व्यापारलक्षणास्तु कृतिनिष्ठेष्टसाधनत्वविधिपक्षे दोषप्रसङ्गोऽपि नेति, मैवं, फलस्य धात्वर्थत्वे स्पन्दजन्यसंयोगाद्याश्रयतया ग्रामाकाशादिकं गमनवदित्वादिप्रतीतेर्दुर्वारत्वात् तथाच गौरवमपि न्यायं प्रामाणिकत्वादिति, अत्रेदं चिन्त्यं अस्त्वेवं तथापि पचादौ फलमेव धात्वर्थो-ऽस्तु तत्र लाघवबाधकाभावात् । न चोक्तयुक्त्या म्यादेर्वापारार्थत्वेनैव तथात्वकल्पनात् अपि तथेति वाच्यं । जानातीत्यादौ विद्यतइत्यादौ च तथात्वापत्तेः । यदि च तत्तद्जातौ तत्तदर्थे शक्तिभेदादत्र बाधकान्न तथा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं । नन्वेवं व्यापारकाले पचतीति न स्यात् । न च व्यापार-आख्यातार्थः पूर्वोक्तयुक्त्या तस्य यन्नार्थत्वादिति चेत्, न, कृतेरपि तदा सत्त्वे तामादाय तत्प्रयोगसम्भवात् तदसत्त्वे व्यापारलक्षणतया तथात्वात् तदुक्तं प्राक् यन्नविगमदशायामित्यादि । ननु व्यापारशक्तौ फलवद्भिर्भावः तदन्यतरमात्रशक्यत्वे कथं लाघवं फलत्व-व्यापारत्वयोरुपाधित्वेनाविशेषादिति, मैवं, फलावच्छिन्नस्यैव व्यापारस्य त्वया धात्वर्थत्वेनाभ्युपगम्यत्वात् अन्वया

पनेऽप्रवृत्तेः व्यापारस्यास्वातवाच्यत्वेऽपि विशेषस्यावश्यं
वाच्यत्वात् । पच्यर्थे च फलं न विशेषणं न घोषलक्ष्यं
लोकेश्वरः सन्तापनविशेषस्य रूपादिपरावृत्त्यभिप्रा-
रेण व्यावर्त्याभावात् । वेदेष्वधःसन्तापनमात्रं पाक-
पदार्थः कृष्णलं अपयेदित्यादौ फलाभावात् । अस्तु
घोषलक्ष्यं रूपादिपरावृत्तियोग्याधःसन्तापनं पाकप-

मात्रवाचकयोस्तयोः पर्यायतापत्तेः । अतएव ब्रौह्मीन् प्रोक्षती-
त्यत्र अक्षसंयोगे फले प्रोक्षणपदार्थैकदेशत्वमित्याशङ्क्य उपलक्षण-

त्वजि-गन्धोः पर्यायत्वापत्तेः फलांशस्यापि प्रतीतेश्च । एतेन गमनत्व-त्वाग-
च्छेदत्वयोर्भेदात् पर्यायतेत्वपास्तं । न च संयोग-विभागादिफलस्याद्या-
वर्तकतया तदवच्छिन्नत्वेन न शक्यत्वमित्यदिममशयविरोध इति वच्यं ।
अथावर्तकतया व्यापारविशेषणीभूतस्य न शक्यत्वं किञ्चित् परं जबकतया
शक्यज्ञानविषयत्वेन फलमपि शक्यमेवेति तदर्थत्वात् । ब्रौह्मीन् प्रोक्षतीत्यत्र
अक्षसंयोगस्य न प्रोक्षणपदार्थत्वमिति प्रागुक्तस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्युपपा-
दितमाशेषशङ्कौ । न च पचतीत्यत्र फलानुकूलव्यापारानुकूलत्वेनास्वातार्थ-
प्रतीतेर्यापारो धातुर्थ इति वाच्यं । फलानुकूलत्वेनैव तस्य प्रतीत्या तदसिद्धेः
अन्यथा प्रतीतिवशादेव तदर्थत्वसिद्धौ उक्तन्यायानुसरणानुपपत्तेः लक्ष्यया
तादृशप्रतीत्युपपत्तेश्चेति न विशेषणं व्यावर्तकं । अथसन्तापनविशेषस्य
फलाद्यभिचारात् घोषलक्ष्यं शक्यविति शेषः, उपरलक्षकतया शक्यज्ञान-
विषयत्वेन फलस्यापि शक्यत्वात् व्यापारे तु तस्योपलक्ष्यत्वमेव यथाकृति-
ज्ञाने विषयतया विशेषसाध्ये घोषलक्ष्यमित्युक्तमाकरे । एकशक्तिसम्भवे
शक्तिद्वयकल्पनमयुक्तं अत आह, 'अस्तु वेति, 'योग्यता चेति, सहकारि-

दार्थः याग्यता च सन्तापने कृष्णलादावप्यस्ति ।
 गमेः स्पन्दविशेष एव वाच्यो न तूत्तरदेशसंयोगजनक-
 त्वेन स्पन्दस्य वाच्यता सर्वस्पन्दानां तथात्वेन व्याव-
 र्त्त्याभावात् । स्पन्दे च विशेषः संयोग-विभागजनक-
 तावच्छेदकः सर्वसिद्ध एव । त्यजेश्च कर्ममात्रं शक्यं न
 तु पूर्वदेशविभागफलककर्मत्वेन शक्यत्वं सर्वकर्मणां
 तथात्वेन व्यावर्त्त्याभावात् । त्यजतीतिप्रयोगे च तद्-
 बुद्धिर्निमित्तं । पतत्यर्थोऽपि कर्मविशेष एव गुह्यत्वा-
 समवायिकारणप्रयोज्याधःसंयोगफलजनकः, फलन्तु
 कर्मविशेषपरिचायकमात्रम् । यजति-ददाति-जुहोती-
 नामिदं न ममेत्यादितत्तत्सङ्कल्पविशेषपूर्वस्थाग एव
 वाच्यः सङ्कल्पे च विशेषस्तु तत्तद्विशेषकृतस्तत्तत्-
 फलविशेषजनकतावच्छेदकोमानसप्रत्यक्षसिद्ध एव न

विरहात् फलानुत्पादेऽपि न योग्यताहानिरिति लोक-वेदबोरेकैव शक्ति-
 रिति भावः । स्पन्दविशेषो गमनत्वाच्छिद्रित इत्यर्थः, गमनत्वे भावमाह,
 'स्पन्दे चेति । 'न त्विति, विभागरूपफलस्य विशेषणबोधाय न शक्यत्वमित्यर्थः,
 कथमेतदत आह, 'सर्व्वेति अथावर्त्तकतया विशेषणत्वाभावादित्यर्थः । अन्येवं
 कथं तस्य प्रतीतिरित्यत आह, 'त्यजतीति, उपरञ्जकतया तस्यापि शक्य-
 त्वादिति भावः । एतच्च प्रकाशं प्रतीत्यवच्छन्नेन व्याख्यातं ।

केचित्तु तत्प्रतीतिरसिद्धैव 'गमेः स्पन्दविशेष इत्यादिप्रत्यक्षरसेन
 गमनत्वं कर्मत्वव्याप्यसामान्यमिति लोकावतीक्षरसेन च गमनत्व-स्पन्दत्वबो-
 र्मेदादेव बोद्धव्यमित्यत इति तेन रूपेण व्यापारमात्रमेव धात्वर्थ इत्याहुः ।

तु तत्तत्फलजनकसङ्कल्पविशेषे शक्तिः गौरवात् । देव-
तोद्देश्यकस्वत्वध्वंसफलकत्यागत्वं सम्प्रदानस्वीकरण-
पूर्वकस्वत्वध्वंस-परस्वत्वापत्तिफलजनकत्यागत्वं देवतो-
द्देश्यकप्रक्षेपफलकत्यागत्वञ्च तत्तत्सङ्कल्पविशेषपरिचा-
यकमात्रमिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दास्थतुरीयखण्डे धातुवादः ।

तथा समाहितमित्येका, अन्या च व्यापार एव वाच्यः अग्रकक्ष्यापि
फलस्य ज्ञानमात्रं तत्तत्प्रयोगे विनिगमकं फलोपस्थितिः द्वितीया-
दित आख्यातादितश्च कश्चिदिति ।

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते
'शब्दचिन्तामण्यालोके धातुवादाश्लोकः ।

तत्तज्जातिपरिचायकमाह, 'देवतेति, न च देवतादानातिव्याप्तिः, तत्र
तस्य देवतास्वत्वस्योद्देश्यत्वात् यागे यद्युः स्वत्वध्वंसस्यैवोद्देश्यत्वात् होमस्य
यामात्मक एव किन्तु जुहोतिप्रयोगे प्रक्षेपधीर्निमित्तं । 'सम्प्रदानेति, एतच्च
स्वीकरणस्यन्योन्यागकरणमभिप्रेत्य न दानविद्धिः किन्तूत्सर्गमात्रं, अतएव
पुष्करिणीजलादेवत्सर्गमात्रं न तु दानमतएव शिवाय गां दद्यादित्यादावपि
न दानमपि तूत्सर्गमात्रं, एवं आद्यादावपि सम्प्रदानस्वीकरणाभावादिति
भावः इति सङ्गेषः । इति प्रकाशः ।

अथ उपसर्गवादः ।

उपसर्गास्तु द्योतकाः न वाचकाः । द्योतकत्वञ्च धातोरर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वं तदुपसन्दानेन तच्च शक्तिर्वा न तु धात्वर्थाभिधायकत्वं पौनरुक्त्यापत्तेः । ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयते इत्यादावतिशयस्य अभ्यागच्छतीत्यादावाभिमुख्य-सामीप्ययोः प्रतीतावुपसर्गान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् पदान्तरवदच्चापि शक्तिः । न च प्रतिष्ठत इत्यत्र गतिधीनं स्यात् प्रशब्दस्य प्रकर्षवाचित्वेनातिशयेन गमनार्थधौ-प्रसङ्गादिति वाच्यम् । तच्च प्रशब्दस्य धात्वर्थावरुद्धार्यत्वात् तच्च गमनमेव । धातोरिव तस्याप्यनेकार्थत्वात् । न च धातोः सार्थकत्वं क्लृप्तमतस्तत्त्वानेकार्थता युक्ता उपसर्गे तु नैवमिति वाच्यम् । धातूनां बहुत्वान्न प्रकर्ष-

अथ उपसर्गवादाश्लोकः ।

‘प्रोत्तरस्त्वमेति, एतच्च गमनत्वप्रकारकप्रतीतिदार्ढ्यनोक्तं ।

प्रसङ्गादाह, ‘उपसर्गास्त्विति, तच्च स्वार्थविशेषे शक्तिर्धातोरिविशेषः । ‘धातोरिवेति, न चैवं नानार्थत्वेऽपि प्रकर्षार्थमादाव प्रतिष्ठत-

वाचित्वं गौरवात् किन्तु प्रशब्दस्यैकस्येति तस्यापि सार्थकत्वात् । धातोरनेकार्थत्वं क्लृप्तं तदभियुक्तैर्नोपसर्गस्येति चेत्, न, तर्हि धातोर्नानार्थत्वे उपसर्गानुविधानमर्थविशेषे न स्यात् अक्षादिपदे तथा दर्शनात् । उपसर्गस्यापि शक्तत्वे धात्वनुविधानं न स्यादिति चेत्, न, साधुत्वार्थं तत्र तदनुविधानं तेन विना प्रयोगाभावात् न तु शक्त्यै । धातोस्तु शक्तावेव तदपेक्षेति वैषम्यम् । अथ प्रजयत्यभ्यागच्छतीत्यादौ सामान्यवाचकाद्धातोरेव प्रकर्ष-सामौष्यादिविशिष्टस्य विशेषस्योपस्थितिः । तात्पर्यग्राहकत्वमात्रमुपसर्गाणामिति चेत्, न, प्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेन तत्र लक्षणायां युगपद्दृष्टिद्वयापत्तेः । एतेनाभ्यागच्छतीत्यादौ सामौष्यादिविशिष्टधात्वर्थप्रतीतेर्वाचकत्वमुपसर्गाणां, प्रसिद्धत इत्यादौ धातोरेव गमनार्थत्वं तात्पर्यग्राहकस्तु

इत्यादौ स्थितिप्रकर्षधीश्च स्यादिति वाच्यं । स्थापूर्वप्रशब्दस्य गतावेवादितात्पर्येण तत्र तस्यासाधुत्वात् तात्पर्याभावेनैव तदबोधकत्वाद्वा । 'तेन विनेति, यद्यप्युपकुम्भमित्यादौ धातुं किनापि तत्प्रयोगः तथापि तदतिरिक्तस्थले धातोः प्रागेव तस्याधुत्वमिति भावः । 'धातोस्त्विति, औपसन्दानिकशक्तेस्त्वयाङ्गीकारात् ।

'सामान्येति, प्रकृतजयस्यापि जयत्वादिति भावः । एवं जयत्वेनैव तस्य धीः स्यादित्यत आह, 'प्रकर्षादेरिति, 'आख्यातस्येति । यद्यपि

प्रशब्दः । अन्यथा धातूपसर्गार्थयोर्विरोधेनान्वयानुप-
पत्तेः^(१) । एवं यच्च धातूपसर्गयोर्विरोधस्तच्च द्योतकत्व-
मन्यच्च वाचकत्वमिति मतमपास्तम् । अगमनविरोधि-
गमनस्यैव प्रशब्दार्थत्वात् । अचोच्यते । आस्थ्यातस्य
धात्वर्थेन सह स्वार्थान्वयबोधकत्वमतः प्रतिष्ठत इत्यत्र
गमनं धात्वर्थ एव । प्रशब्दार्थत्वे भावनाम्बयो न स्यात्
प्रकृति-प्रत्यययोः सम्भूयान्वयबोधकत्वनियमात् । एवञ्च
प्रोत्तरस्थत्वेन गमने शक्तिरिति प्रशब्दः शक्ततावच्छे-
दको न शक्त इत्यौपसन्दानिकी शक्तिरेव द्योतकत्वम् ।

यदि गमनाभावाभावत्वप्रकारिका धीर्भवेत् तदा उपसर्गवाचकत्व-
पक्षेऽपि नान्वयानुपपत्तिः विशिष्टस्यार्थत्वादिति । न चैवं वृत्तिद्वय-

(१) उपसर्ग-धात्वर्थयोः विरोधेनान्वयापत्तेरिति ख० ।

वर्तमानत्वस्य स्वकृतावेवान्वयान्न तदर्थस्य धात्वर्थान्वयनियमस्तथापि तद्वि-
शिष्टकृतेस्तदन्वयोऽख्येवेति भावः । 'प्रशब्दार्थत्व इति, एतच्च अगमनत्व-
प्रकारकप्रतीतिदार्ढ्यनोक्तं । यदि च गमनाभावविरोधित्वप्रकारिका धीकृदा
गमनाभावधातुः प्रशब्दविरोधित्वमाहेति तद्विशिष्टधात्वर्थान्वयोभावनायां
भवत्येवेति । वस्तुतस्तु प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थ इव विरोधित्वविशिष्टगमनाभावे
भावनाम्बयः स्यात् तथैव व्युत्पत्तेः, न तु धात्वर्थविशिष्टे प्रशब्दार्थे तथा च
गमनत्वप्रकारिकैव धीः, अतएव तदुपेक्ष्य विद्वदुक्तवान् 'अगमनं धात्वर्थ-
एवेति, 'प्रकृतौति, न च सुपां तथा नियमः, प्रकृत्यर्थगतत्वगर्भस्य तद्विषय-
त्वेऽपि सम्भूयान्वयबोधकत्वगर्भस्य तस्य सामान्यविषयत्वात् । अन्येवं अगमन-
धात्वर्थत्वे तिस्रस्तौत्वत्रापि गमनधीप्रसङ्ग इत्यत्र आह, 'एवञ्चेति, तथा च

प्रकर्षाभिमुख्यसामीप्यादेरुपसर्गवाच्यत्वेऽपि तद्विशिष्ट-
धात्वर्थान्वयः सम्भवत्येव भावनाया ओदनं पचतीत्य-
चौदनविषयकपाकान्वयवदिति यद्यपि । तथापि उप-
सर्गस्य शक्ततावच्छेदकत्वं न शक्तत्वं गौरवात् तथाच
प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिः । एवं हि क्लृप्तविशेष्य-
शक्तेर्विशेष्यविषयत्वमात्रं कल्प्यते अन्यथा तु शक्त्य-
न्तरमेव । न चैवं जिपूर्वप्रत्वेन तत्रैव शक्तिरस्त्विति
वाच्यम् । धात्ववाच्यत्वे भावनानन्वयप्रसङ्गात् प्रतिष्ठत-
इत्यत्रोपसर्गस्य शक्त्यवच्छेदकत्वमात्रकल्पनाच्च । अथ वा

तत्र शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनादन्यत्रापि तथा एकत्र निर्णीतशब्दार्थ इति
न्यायादिति भावः । तदेवाह, 'तथापीति ।

नव्यास्तु प्रोत्तरजित्वादिकं न शक्ततावच्छेदकं गौरवात् किन्तु जित्वा-
दिकमेव उपसर्गाणां तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं तदेव च तेषां द्योतकत्वं । न
चैवं केवलघातोरेपि तत्प्रत्ययापत्तिः, केवलस्य तत्रापस्तुतत्वादिति वदन्ति ।

ननु शक्त्यन्तरकल्पनं तुल्यमेव तथा च प्रकृष्टजयत्वापेक्षया प्रकर्षत्वमेव
कञ्चित् तत्रैवोपसर्गस्य शक्तिरस्त्वित्यत-आह, 'एवं हीति, 'न चैवमिति,
तत्रैव विनिगमनाविरहाद्वर्णद्वयमेव शक्तं न त्वेकमवच्छेदकं अन्यथा घटादि-
षदेऽपि तथा स्यादिति भावः । 'धान्विति, घटादिषदे तु विनिगमकामावा-
दानुपूर्वीविशिष्टसकलवर्णं एव शक्तिरिति भावः । ननु तथापि शक्त्यन्तर-
मेव शक्ततावच्छेदक-शक्ततावच्छेदकयोर्भेदे शक्तिभेदावश्यकत्वाग्निरवयवत्वेन
शक्तिविस्तारस्याप्यन्यत्र सम्भवाच्च एवञ्च प्रत्वेनैव शक्तत्वं प्रकर्षणैव शक्तत्वं
काघवाक्श्यांशस्यान्यकथत्वाच्चेत्यहचेराह, 'अथ वेति, नचैवं कृत्तिद्वयविरोधा-
पत्तिः, मन्त्रिकृत्तते तद्भावेन प्रकृष्टांशस्य कृत्तव्यया जयांशस्य शक्त्या

प्रतिष्ठत इत्यत्र विरोधिलक्षणाया धातोर्गमनोपस्थितिः
 प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः अनन्वयसम्बन्धस्य शब्दार्थत्वात्
 प्रजयतीत्यादावपि विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे
 लक्षणा विशेष्याद्विशिष्टस्यान्यत्वात् प्रादेस्तात्पर्यग्राह-
 कत्वम् । न हि शक्तिं विनापि धातुतः प्रतीतिसम्भवे

विरोधोच्छेदः, वृद्धिद्वयेनोपस्थापन एव तद्विरोधात् न लेक्या
 वृत्त्या एकया लक्षणयैवोपस्थापनादिति भावः ।

वयन्तूपसर्गस्य वाचकत्वे निपातस्थानर्थकस्येति सूत्रं न क्रियेत

चोपस्थितावन्यसम्भवात् विशिष्टस्य लक्षणयैवोपस्थितेर्नोक्त दोष इत्यन्ते ।
 प्रतिष्ठत इत्यत्र च विरोधिलक्षणाया एव निरुद्धत्वेन स्थितिप्रकर्षधीरिति
 ध्येयं । नन्वेवं विभक्तेः कर्मत्वादौ शक्तिर्न स्यात् प्रकृतिलक्षणयैव तदुपस्थिति-
 सम्भवात् प्रादिविभक्तेस्तात्पर्यग्राहकत्वादिति चेत्, न, विनिगमकाभावेन
 वैपरीत्यापत्तेः । नन्वेवमप्यौपाधिककारणादिपदानां विशिष्टोपाधौ शक्तिर्न
 स्यात् नाद्येन विशेष्यमात्र एव शक्तौ लक्षणया विशिष्टोपस्थितिसम्भ-
 वादिति चेत्, न, विशेष्य-विशेष्ययोरन्यतरत्र शक्तौ विनिगमकाभावात्
 प्रकृते च केवलधातुप्रयोगे विशेष्यवाचकतानिर्णयात् ।

यत्तु प्रतिष्ठत इत्यत्र मुख्यार्थोपस्थितिं तदनुपपत्तिश्च विनैव नानार्थवत्
 प्रस्थानप्रतीतेरुपलब्धस्य धातोरेव तत्र शक्तिरिति, तन्न, अन्यत्र गृहीत-
 शक्तेर्धातोर्मुख्यार्थोपस्थितौ बाधकाभावात् प्रशब्दग्राहितात्पर्यानुपपत्त्या
 लक्षणसम्भवाच्चेति दिक् । 'विशेष्यादिति, तथा च शक्तिसम्बन्धोऽप्यविरुद्ध-
 इति भावः । यदि चोपसर्गस्य वाचकत्वं तदा निपातस्थानर्थकस्येति
 सूत्रमनर्थकं स्यात् अर्थवदादिस्त्रयेणैव तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाभावात्

तत्कल्पनमर्हम् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् व्यतिसे
इत्यादौ तु लुप्तः स्मृतो धातुरेवार्थप्रत्यायकः धातुसो-
पमज्ञानतस्तत्रार्थप्रत्ययाभावादिति कृतं प्रसक्तानु-
प्रसक्त्या ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे उपसर्गवादः ।

अर्धवदादिसूत्रेषैव प्रातिपदिकत्वज्ञाभात् प्रपञ्चकलभ्याद्या गौरवात्
इति श्रुतः ।

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते .
शब्दचिन्तामण्यस्योक्ते उपसर्गवादास्योक्तः ।

प्रपञ्चार्थत्वकल्पनायां गौरवादित्यपि बोध्यं । ननु व्यतिस इत्यत्र धातोरभा-
वादुपसर्ग एव वाचक इत्यत आह, 'व्यतिस इति । इति प्रकाशः ।

अथ प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादः ।

स्यादेतत्, तथापि सङ्केतग्रहे चेष्टातोऽप्यनुभव-
सम्भवाच्छब्दवत्सापि प्रमाणमतश्चत्वारि न प्रमाणा-
नीति चेत्, उच्यते, शब्देन चेष्टायां सङ्केतग्रहाच्छब्द-
स्मृत्युपयोगिनी चेष्टा लिपिवत् शब्द एव प्रमाणमर्थे
कृतत्वात् । नन्वेवं सति कथमेक-मूकस्य व्यवहारस्तस्य
शब्दास्मरणादिति चेत्, न, अभ्युत्पन्नत्वाच्चेष्टायां तस्य
तस्य शब्देन न सङ्केतग्रहो न मानान्तरेणेति समया-

अथ प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादाख्योक्तः ।

ननु चेष्टा सङ्केतशब्दं स्मारयति न त्वनुमापयतीति न युक्तं
तेन सह सम्बन्धापहात् अर्थेन समं सङ्केतस्यैव सम्बन्धत्वात्, शब्देन

धर्मिणि धर्मा इति न्यायेन धर्मिणिरूपयां धर्मिणिरूपखानकारमाह,
'स्यादेतदिति, न हि सा शब्दान्तर्भूता नियतशङ्केताभावात्, नानुमानम-
विनाभावाभावात्, प्रत्यक्षादिस्वन्तर्भावशङ्कैव नेति भावः । प्रतिबन्धनिप्रायेण
वृष्टान्तमाह, 'लिपिवदिति, एतेन समयाद्योगप्रदत्तिकल्पेन शब्द एवान्त-
र्भवतु नागार्थशब्दवदनियतसङ्केतोऽप्यविरुद्ध इत्यपास्तं, उक्त्वा प्रमाणत्व-
स्यैवासम्भवात् मूकस्य आञ्जनवधिरस्य एतच्छब्दनि तेन शब्दानुभववदिति

ग्रहाच्चब्दवत् चेष्टापि तं प्रति कुर्वन्निव । व्यवहारस्तु
 एड-मूकस्यैतद्विषया मम प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा एतस्याभि-
 प्रेता यदा भवति तदा मामुद्दिश्यायमेतां चेष्टां करोति
 इत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहात्तथाभिप्रायमनुमाय
 प्रवृत्ति-निवृत्ती । कशाक्षुशाभिघातादिव करि-तुर-
 सादेः । न च कृतसमयापि चेष्टा अभिप्रायानुमापि-
 कास्तु^(१) किं शब्दस्मरणेनेति वाच्यम् । अविनाभावा-
 भावात् । न चैवं शब्देऽप्यभिप्रायानुमानादेव प्रवृत्त्या-
 च्छिविति वाच्यम् । शब्दादेव प्रत्येमीत्यनुव्यवसायात्त-
 दनुभावकत्वे स्थिते तदनुकूलशक्तिकल्पनात् । एड-मू-

समं सम्बन्धगृहे तत्स्मरणेऽपि सङ्केतबलाच्चोपजनितैवार्योपस्थिति-
 रन्वयबोधाङ्गं प्राथमिकत्वात् न स्मृतशब्दजा विसृजितत्वात्, अन्यथा
 अलौकिकस्मरणादिपदस्यापि अर्थानुपस्थापकत्वं आवश्यकसङ्केतक-

(१) चेष्टाभिप्रायमनुमाय प्रवृत्तिकाश्चिति ख० ।

भावः । 'अक्षुत्पन्नत्वादिति, शब्द इति शेषः, 'चेष्टापीति, तन्मत इति शेषः ।
 कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'अविनेति, तदप्रतिसन्धानेऽपि
 ततोऽर्थप्रत्यावात् एवं मूकस्यानन्वयत्वा तद्गुमादिकमपि कथ्यं इति भावः ।
 ननु चेष्टा सङ्केतग्राहकशब्दं स्मारयति न त्वर्थमिति न युक्तं शब्देन सह
 सम्बन्धाद्यद्वात् अर्थेन सह सङ्केतस्यैव सम्बन्धत्वात् । यदि च शब्देनापि
 सम्बन्धग्राहकादा ततः शब्दस्मरणेऽपि सङ्केतबलाच्चोपजनितैवार्योपस्थितिरे-

कादौ तु मानाभावात्तत्प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः । एवमन्व-
चापि शब्दप्रयोजकत्वे स्थिते तद्द्वारैव चेष्टायामनु-
भावकत्वं सम्भवतीति न सा पृथक् प्रमाणात् । अथ वा
स्मारयतु चेष्टा पदार्थानिव न तु शब्दांस्तथापि सा न
प्रमाणात्, ऊर्द्धाङ्गुलीकरणे याचां करिष्यसीत्यादिका
स्त्यन्वयिनी प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती प्रमाणात्मेव
न, शङ्खध्वनौ याचां करिष्यसीत्यत्र शङ्खध्वनिवत् ।
अत्यन्वयिनी तु कारकेषु प्रातिपदिकार्थप्रधानक्रिया
आनयनादिस्वरूपप्रधाना तत्रात्र गौरवः पुरुष इत्या-
दिपदैरिव स्वतन्त्रेषु पदार्थेषु स्मारितेषु परस्परमन्व-
यायोगः प्रातिपदिकार्थे कर्मात्वादेरानयनादिष्वती-

वाक्यादेव वाक्यार्थीभूततदर्थापस्थितेः । यदि शब्दार्थं प्रत्येभि
इत्यनुव्यवसायो विनिगमक उक्तः सोऽपि चेष्टातोऽमुमर्थं प्रत्येभौ-
त्यनुव्यवसायत्वेनानिर्णायक इत्यस्मिन्सादाह, 'अथ वेति, अत्रापि

वाक्यबोधार्थं प्राथमिकत्वात् न तु स्मृतशब्दना अतिविकल्पितत्वादिति ।
अन्यथा आवाश्यकसङ्गैतयाहकवाक्यादेव वाक्यार्थीभूतत्वोपस्थिति-
सम्भवेन स्वर्गादिकमप्यर्थोपस्थापकं न स्यात् । यदि शब्दार्थं अर्थं
प्रत्येभौत्यनुव्यवसायो विनिगमक उक्तः सोऽपि चेष्टातोऽमुमर्थं प्रत्येभौत्यनु-
व्यवसायेन तुल्य इत्यस्मिन्सादाह, 'अथ वेति, चेष्टाप्रवृत्तिसमवे भवतीति
शेषः । 'अत्यन्वयिनी, 'अत्रभिप्रायपूर्विकेत्यर्थः, स्मृतेरप्रमाणात् तत्प्रवृत्तस्य
न प्रमाणात्मित्यर्थः । 'अत्यन्वयिनी' अत्रभिप्रायपूर्विकेत्यर्थः । न च वच

तानागत-वर्तमानत्वस्य चान्वयप्रकारस्यानुपस्थितेः ।
 पदैकदेशविभक्तिविशेषवशेष्टैकदेशविशेषात् प्रकरणा-
 दिविशेषाद्वा कर्मत्वादि-वर्तमानत्वादिस्मृतिनियम-
 इति चेत्, न, कर्मत्वाद्यतीतत्वाद्युपस्थापकशेष्टैकदेशा-
 भावात् । प्रकरणाद्यस्तु विषयविशेषे शब्दादीन्विय-
 मयन्ति न त्वन्वयप्रकारकर्मत्वादौ कालविशेषे वा
 प्रवर्तयन्ति । अन्यथा गौरश्च इत्यादावपि प्रकरणा-
 दिभिः कर्मत्वाद्युक्तौ विवक्षितार्थाध्यवसायः स्यात् ।
 न हि चेष्टाकलापप्रकरणादयः कारकविशेषानाक्षेपु-
 मलं न तु पदकदम्ब इत्यस्ति नियमः, तथाच काल-
 सङ्ख्या-कर्मत्वादिप्रतिपादकविभक्त्यादिसमभिव्याहार-
 वैयर्थ्यप्रसङ्गः । कथं तर्हि ततोऽर्थव्यवहारः संशय-
 प्रतिभयोरन्यतरस्मात् चेष्टास्मारितशब्दानामपि कर्म-
 त्वाद्यन्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्यादेरभावात् । कथ-

कर्मत्वादिविशिष्टवाक्यार्थ एव सङ्केतः तत्र का गतिरिति वाच्यं । तत्र
 वाक्यार्थस्यैव सङ्केतविषयत्वेन पदार्थस्थानीयतया तत्स्मारकत्वेऽप्यननुभावक-
 तथा प्रमाणात्वाभावात्, उत्तरं 'संशयेति उत्कटकोटिकसंशयेत्यर्थः', विशे-
 षोन्नेषः 'प्रतिमा' । आद्यपक्षमाक्षिपति 'चेष्टास्मारितति, 'शब्दमात्रेणेति
 सङ्केतग्राहकशब्दस्य विभक्त्यादिमत एवानुभूतत्वात् तस्यैव स्मरणमित्यर्थः ।
 नन्वोवृषचेष्टायां गेहे दृश्य घटान्छास्यतीत्याकारेण तेन शब्देन न
 चेष्टान्यथासिद्धिः तस्याः गेहे दृश्य घटाः सन्तीति भिन्नप्रकारकज्ञानजनक-

मन्वयबोधकत्वमिति चेत्, न, विभक्त्यादिमतामेव
शब्दानां स्मरणात् शब्दमात्रेण सङ्केताग्रहात् । नन्वप-
भ्रंशात् कथं वाक्यार्थधीः तच्चान्वयप्रकारोपस्थापक-
विभक्त्यादेरभावात् । न च साधुशब्दस्मरणादिति
वाच्यम् । साधुशब्दसङ्ख्याविरहिणामपि पामराणा-

प्रमाणान्तरकल्पनागौरवमूर्च्छं, अतएव समयाधीनप्रवृत्तिकत्वं चदेव
विभक्तिसमभिव्याहारसहकारितावच्छेदकत्वेनोक्तं तदेव विभाज-

त्वात् । न च कर्मत्वाद्यनुपस्थिते न सान्वयबोधिका, स्वतन्त्रेच्छाया विवक्षुम-
शक्यतया यत्र चेष्टादिविशेषे कर्मत्वादिसङ्केतस्तत्रागतेः । यच्चोक्तं समया-
धीनप्रवृत्तिकमागमात्रं प्रतीत्यादि तदप्ययुक्तं तथा सति मानमात्र एव
तत्सहकारित्वापत्तेः साधवात् । यदि च तद्विनापि प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिदर्शनात्
न तथा तदा चेष्टायामपि तुल्यं ।

यत्तु संशयादिनैव व्यवहारान्यथासिद्धिर्न सा प्रमाणात्मिति, तदपि न,
तथात्वे शब्दादेरपि प्रमाणात्वानुपपत्तेः शब्दादर्थं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्या-
त्रापि तुल्यत्वात् तस्माच्चेष्टापि प्रमाणात्मेव समयाधीनप्रवृत्तिकत्वस्य विभाज-
कोपाधितया न विभागव्याघातोऽपीति, मैवं, संशयादेर्मानसनिश्चयाद्वा
व्यवहारोपपत्तौ तत्प्रमाणात्वकल्पने गौरवात् । न चैवं शब्दादेरप्यनुपपत्तिः,
इति भावः ।

अनुमिगोमीत्यादिना विजातीयप्रमाणासिद्धौ फलबलेन तदनुकूलकल्पनात् ।
न हि तद्विषयकनिश्चयकान्तराभावस्तत्कल्पनावीजं पक्ष-साध्याद्युपस्थितौ
सर्वत्र कविकाव्यमूलज्ञानवन्मानससंसर्गप्रत्ययसम्भवात् प्रकृते च विजातीया-
नुव्यवसायाभावेन प्रमाणान्तरत्वाभावात् शब्दज्ञानानुव्यवसायाभावेन च

मर्धप्रत्ययात् साधुपदमाचक्षरत्वेऽपि कर्मत्वाद्युपस्थाप-
कविभक्त्यादेरभावाच्चेति चेत्, न, यथा हि पदार्थशक्त-
त्वेन ज्ञातादपभ्रंशात्पदार्थोपस्थितिः तथा विभक्त्यर्ध-
कर्मत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातादपभ्रंशैकदेशात् तसत्स्वराव-
च्छिन्नात् कर्मत्वाद्युपस्थितिः । अथ साधुशब्देऽन्वयप्र-
कारविभक्त्यादेः सहकारित्वं न तु चेष्टायां किन्तु
तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं सहकारौति चेत्, न, समयाधौ-
नप्रवृत्तिकमानमात्रं प्रति तत्सहकारित्वात् । तद्विशेष-
शब्दस्य गुरुत्वादिति न सा प्रमाणांतरम् । ऐतिह्यश्चा-
प्तोक्तत्वेन शब्द एवान्तर्भवति । अर्थापत्त्यनुपलब्धोस्तु
यथायथमन्तर्भावः प्रागेव चिन्तितः । अतः सिद्धं

कोपाधित्वेनोच्यतां अतो न विभागव्याघात इत्यपि निरस्तं, अति
प्रमाणभेदे अनुगमकगवेषणादिति ।

शब्दान्तर्भावाभावाच्च चेष्टातोऽर्थं प्रत्येमीत्यनुवसायस्य च तत्प्रयोजक-
तामादाय भागसञ्ज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेरिति दिक् । 'प्रमाणांतरमिति ।
यद्यपि न प्रमाणात्मित्वेव वक्तुमुचितं प्रमाणात्मस्यैवान्धुपगमात्तथापि प्रमाणा-
न्तरत्वमेवाशङ्कितमिति तदेव दूषितं । 'ऐतिह्यश्चेति, अनाप्तोक्तत्वे तु
प्रमाणांतरमपि न बाधितत्वादिति भावः । न च सम्भवो भागान्तरमिति
वाच्यं । द्विधा सम्भवः योग्यताकारो यथा सम्भवति भेदे ज्ञानमिति,
निश्चयाकारश्च यथा सम्भवति सहस्ये अतमिति तत्राद्यो न प्रमाणं अनि-

चत्वारि प्रमाणानीत्यपरम्यते । धीराः कुशाग्रमतयो-
भवतः प्रणम्य मौलौ निधाय करवारिरुहे समीहे ।
वाण्यौयमर्थरहितापि विशृङ्खलापि सानुग्रहेषु हृदयेन
विलोकनीया ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्गङ्गेश्वरविरचिते
तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे प्रमाणचतुष्टय-
प्रामाण्यवादः समाप्तः, समाप्तश्च शब्दाख्यस्तुरीयः
परिच्छेदः ॥

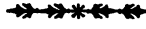

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते
शब्दचिन्तामण्यसौके प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादासौकः ।

आयकत्वात्, द्वितीयस्वविनाभावपुरस्कारादनुमानमेव, आर्षश्च ज्ञानं
पूर्वोक्तन्यायेन मानसमेव, एतच्च सर्वमभिसन्धाय सिद्धवदाह, 'सिद्धमिति ।
इति प्रकाशः ।

अथ शिरोमणिहताख्यातशक्तिवादः ।

आख्यातस्य* यत्नवाचकत्वं पचति पाकं करोतीत्यादि-

अथ शिरोमणिहताख्यातशक्तिवादविवृतिः ।

कुञ्चिताधरपुटेन वादयन्
 वंशिकां प्रचलदङ्गुलपङ्क्तिः ।
 मोहयन्नखिलवामलोचनाः
 पातु कोऽपि नवनौरदच्छविः ॥

श्रीमता मथुरानाथ-तर्कवागीशधीमता ।

आख्यातशक्तिवादस्य क्रियते विवृतिः शुभा ॥

आख्यातस्य शक्तिं निरूपयति, 'आख्यातस्येति, आख्यातं यत्न-

* यद्यपि तत्त्वचिन्तामणिकारप्रणीताख्यातवादग्रन्थः पूर्वं मुद्रितः तथापि शिरोमणिप्रणीताख्यातशक्तिवादग्रन्थः तदपेक्षया युक्तिपूर्णत्वेन अभिनव-रौत्या निर्मितत्वेनास्मिन् लोके दुर्लभत्वेनास्मत्सङ्घग्रन्थस्य जीर्णप्रायत्वेन च तत्त्वचिन्तामण्यग्रश्रेष्ठे मथुरानाथकृतविवृतिनामकव्याख्यानेन सह स्वातन्त्र्येण मुद्रित इत्यर्थं पक्षवितेन ।

'आख्यातस्येति आख्यातत्वं शक्ततावच्छेदकं यत्नत्वञ्च शक्यतावच्छेदक-मित्यर्थः, तथाख्यातत्वं कालं वर्णत्वव्याप्यजातिविशेषः, त्यादयो लकारादेशाः, तथाचाप्राप्तस्य पचतीत्यादावादेशेन त्यादिना आदेशिनो लकारस्य स्वरवादेव

त्वावच्छिन्नप्रकृत्याकमित्यर्थः, तेन वक्ष्यमाणहेतुर्न वैधधिकरणम् ।
 आख्यातत्वञ्च ग्रहेतविशेषणशब्देन आख्यातपदवत्त्वं, न तु जातिः,
 तित्वादिना साहचर्यात् मानाभावाच्च । प्रकृतावच्छेदकञ्च न तत्,
 किन्तु प्रत्येकं तित्वादिकमेव, आख्यातत्वप्रकारेषाञ्चानदग्राह्यां
 तित्वादिना ज्ञानात् शब्दबोधमात्रञ्च शक्तिभ्रमजन्यत्वप्रसङ्गात्, ति-
 त्वादिना प्रकारेषाञ्चानदग्राह्यां तत्प्रकारेषु ज्ञानात् शब्दबोधानुद्-
 यञ्च सर्वसिद्धत्वात् । यत्नत्वञ्च प्रवृत्तित्वं, प्रवृत्तित्वञ्च रागजन्यता-
 वच्छेदकतया सिद्धं, अहं धते अहं प्रवृत्तोऽस्मि अहं करोमीत्यनुब-
 वसाद्यसाधिकोनिवृत्ति-जीवनधोनिव्यावृत्तो जातिविशेषः, निवृत्ति-
 जीवनधोनिवृत्तयोः रागजन्यत्वात् तथानुबवसाद्यविरहाच्च । चेष्टा-
 जनकतावच्छेदकः च एव निवृत्तेचेष्टाजनकत्वविरहात् । सुषुप्तौ
 शरीरकर्तृत्वः^(१) चेष्टाले मानाभावात्,^(२) तथापि^(३) चेष्टात्वज्ञानुभव-

(१) आकुक्षनादेरित्यर्थः ।

(२) न जीवनधोनिवृत्तस्य चेष्टाजनकत्वमिति शेषः ।

(३) ननु चेष्टावत्त्वं शरीरत्वं सुषुप्तौ चेष्टाविरहे शरीरव्याघात इत्यत-
 आह तत्रापीति ।

यत्नत्वविशिष्टस्योपस्थिति-शब्दबोधौ विशेषदर्शनः । ज्ञानस्य च त्वादावेव
 यत्नत्वविशिष्टशक्तिभ्रमादन्वयबोधः । न च त्वादेः ककारादेशत्वमादाव
 विनिग्रमकामावः, सर्वशब्देन पाणिनिमुनिना त्वादीनां ककारादेशत्वबोधनं
 न तु ककारादीनामित्यस्यैव विनिग्रमकत्वादिति सप्रदावविहः । आख्यात-
 पदात् त्वादयो बोद्धव्या इत्याकारकवैयाकरणपरिभाषाविषयत्वसम्बन्धे-
 प्राख्यातपदादवत्वमेवाख्यातत्वं तेन रूपेण त्वादिषु तथा परिभाषा कृता न तु

चिह्नमे रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वव्यापकोनिवृत्तिव्यावृत्तो जीवन-
 योनिजन्यसाधारणो जातिविशेष एव चेष्टाजनकतावच्छेदकः, य
 च नाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकः तथासत्याख्यातस्य कृधातुपर्या-
 यत्वानुपपत्तेः । सुषुप्तौ जीवनयोनिजन्यत्वेऽपि स्वारथिककरोति-
 श्चवहाराभावेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैव कृधातुशक्यतावच्छे-
 दकत्वात् । एतेन प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनिसाधारणं गुणविभा-
 जकं प्रथमत्वमेव आख्यातस्य शक्यतावच्छेदकं । न चैवं पाकगोचर-
 निवृत्तिदृग्वाप्यपि पचतीत्यादिः प्रयोगः स्यादिति वाच्यं ।
 निवृत्तेः क्रियानुकुलताभावात् क्रियानिष्ठसाध्यत्वात्प्रवृत्तिसंभवात्
 त्वानिरूपकत्वाच्च । तथाच व्यवहारासम्भवात् आख्यातार्थप्रथम-धात्व-
 र्थसोऽसादृशसम्बन्धेषैवान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात् योग्यताभ्रमात् तथा
 प्रयोगश्चेष्टत्वात् । प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि सचस्य

ककारादीनामित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति, तित्वादिना वा यत्नत्वविशिष्ट-
 गोचरपदार्थस्युत्ति-शाब्दबोधव्यन्तस्य, व्यन्तस्य च तित्वादिना शक्ति-
 व्यन्तदेव तावित्यन्ते । विनापि कत्वाख्यातपदवत्त्वयोश्चान्नं पचतीत्यादाव-
 व्यन्तस्य शाब्दबोधदर्शनेन कत्वादिना शक्तिः तथाच तित्वादिकमेवा-
 ख्यातत्वं । न चैवं तित्वादिभेदेन शक्तिभेदकल्पने गौरवं, प्रामाणिकतया
 तस्यादोषत्वात् । न च तिस्रसादीनां विष्णु-नारायणशब्दादीनामित्यप्यर्थ-
 तापत्तिः, इष्टत्वादित्यपरे । वेदत्वादिवदाख्यातत्वमस्योपाधिरिति नञ्वाः ।
 एतेन धातुत्व-विभक्तित्वादयो व्याख्याताः । यत्नत्वञ्च घटं करोमि घटाञ्च
 वतते इत्यादिप्रतीतिस्त्रिज्जातिविशेषः । न च यत्नत्वं प्रवृत्ति-जीवनयोनि-
 जन्यसाधारणो जातिविशेषः इति सिद्धान्तः तद्व्याप्यापि जीवनयोनिजन्य-
 व्यावृत्तप्रवृत्तित्वाख्यातविरक्ति तथाच तद्व्याप्यप्रवृत्तित्वजातेरप्याख्यातशक्य-

योग्यताभ्रमात् तदानीं तादृशप्रयोगस्य दुर्भारत्वात् इति कस्यचित् प्रकृतमित्यपासं । तथा सति आख्यातस्य ह्यधातुपर्यायत्वानुपपत्तेः गुणविभाजकप्रयत्नत्वस्य जातित्वे मानाभावेन प्रवृत्तित्वमपेक्ष्य तस्य गुरुत्वाच्च । न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे चैत्रो निम्ब-
सितीत्यादौ कथं स्वासानुकूलप्रयत्नानुभव इति वाच्यं । तत्र स्वासाश्रयत्वमात्रप्रतीतेः शरीरक्रियाविशेषस्य श्वासत्वात् । न च तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे परमेश्वरो वेदं वक्ति परमे-
श्वरो वेदमुच्चारयति परमेश्वरो वेदं प्रयुक्ते इत्यादौ कथं वेदा-
भिन्नशब्दानुकूलयत्नवत्त्वानुभवः वेदजनककण्ठाद्यभिघातानुकूलयत्न-
वत्त्वानुभवो वा इति वाच्यं । कार्यसामान्यं प्रत्यतिलघुतया व्याप-
धर्मतया च प्रवृत्तित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वेऽपि भागवतप्रयत्नेऽपि प्रवृत्तित्वस्य धर्मिण्याहकप्रमाणसिद्धत्वात् । यदा तत्र वचादिधातो-
रेव यत्नसामान्यमर्थः, अनुकूलत्वं विषयत्वं वा कर्मविभक्त्यर्थः,
आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, आख्यातस्यैव वा यत्नसामान्ये लक्षणा वचा-
दिधातुश्च कण्ठाद्यभिघातपर एव ।

तावच्छेदकत्वसम्भवेन तदादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तथा सति सुषुप्तिकाले चैत्रो निम्बसितीति प्रयोगाभावप्रसङ्गात् तदानीं प्राबलक्रिया-
रूपनिम्बासानुकूलप्रवृत्तेरभावात् प्रवृत्तिहेत्विदृशसाधनताज्ञानादेस्तदानीम-
भावेन प्रवृत्त्युत्पादासम्भवात् । न हि यत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्ययं
दोषः, निम्बासानुकूलजीवगयोनिवत्त्वस्य धर्माधर्मसहिततात्ममनोबोद्धमात्र-
जन्यस्य सुषुप्तिकालेऽप्युत्पत्तेः । न च निवृत्त्याख्ययत्नत्वस्य कुत्राप्याख्यातपदा-
प्रतिपाद्यतया यत्नत्वस्यातिप्रसङ्गत्वेन न शक्यतावच्छेदकत्वं अन्यथा सत्त्व-सुब-

केचित्तु परमेश्वरपदं तदीयकण्ठपरं, वचादिधातोः कण्ठाद्य-
भिघात एवार्थः, आख्यातस्य आश्रयत्वमेवार्थः, आख्यातस्यैव वा
परम्परासम्बन्धविशेषणाश्रयत्वमर्थः, तथाच परमेश्वरपदं यथाश्रुत-
मेवेत्याहुः ।

तथासति प्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन कृधातुमत्त्वादिति हेतु-
रुक्तः, विशेषेत्युपादानात् आत्मादौ न व्यभिचारः । नन्वयं
हेतुरसिद्ध इत्यत आह, 'पचतीति, पचति पाकं करोतीत्यादि-
वाक्यमध्यवर्तिना यत्नार्थककरोतिना यत्नशक्तकृधातुना सर्व्वाख्याता-

त्वादेरप्याख्यातशक्ततावच्छेदकत्वं अनुकूलताविशेषस्य संसर्गत्वाच्च पचती-
त्यादौ न ज्ञानादौनां बोधः इत्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यम् । पचतीत्यादौ
सप्त-गुणत्वादिनैव यत्नस्य शाब्दबोधाभ्युपगमे पचतीत्यादिशाब्दबोधानन्तरं
चैत्रः पाकानुकूलयत्नवान्न वेति संशयादिप्रसङ्गात् अप्रसङ्गाच्च चैत्रः
पाकानुकूलगुणवान्न वेत्यादेरिति निवृत्तिसाधारणमपि यत्नत्वमेव शक्तता-
वच्छेदकं स्वीक्रियते । न च ईश्वरः पचतीति प्रयोगापत्तिः कार्यमात्रहेतु-
भूताया ईश्वरकृतेः पाकस्याप्यनुकूलत्वादिति वाच्यम् । ईश्वरकृतित्यावृत्तस्य
पाकानुकूलत्वस्यैव पचतीत्यादौ वाक्यार्थत्वाभ्युपगमात् । अस्तु वा ईश्वरो
जगत् सृजतीत्यादिवदीश्वरः पचतीत्यादिप्रयोगे इष्टापत्तिरिति ।

यत् रागजन्यतावच्छेदकं प्रवृत्तित्वावान्तरवैजात्यमेवाख्यातशक्तता-
वच्छेदकमिति पाकानुकूलतावृष्टविजातीयप्रवृत्तेरीश्वरावृत्तित्वादीश्वरः पच-
तीति न प्रयोगः इति तदसत्, तथा सतीश्वरो जगत् सृजतीति प्रयोगा-
भावप्रसङ्गात् सुषुप्तिदशायां चैत्रोनिश्वसितोति प्रयोगाभावप्रसङ्ग इत्यस्या-
प्युक्तत्वाच्च इति दिक् । नन्वाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः कुत इत्या-
काङ्क्षयामाह, 'पचतीत्यादि, 'यत्नार्थकेति यत्नार्थको यः करोतेः कृधातु-

यत्कार्यककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणात् । व्यवहारा-
दिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किञ्च-

नां छट्त्वादिरूपसकञ्जाख्यातविभाजकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानां
विवरणात् स्रग्प्रतिपादकताप्रमाजननात् । 'आदिपदात् पच्छति
पाकं करिष्यति अपचत् पाकमकरोत् इत्यादिपरिग्रहः, आदि-
पदापूरणे पाकं करोतीत्यच करोतिना पच्छतीत्यादेरविवरणा-
दसङ्गतत्वापत्तेः । 'सर्व्वाख्यातविवरणादित्यस्य सर्व्वैराख्यातविवरणा-
दित्यर्थः, इति केचित् । अयं भावः पचति पाकं करोतीत्यादि-
विवरणेषु पचतिपदं स्रपरतथा पचपदपरं तिपदपरञ्च, पाकपद-
समभिव्याहारेण कृधातुः पाकसमानार्थकत्व-कृञसमानार्थकत्वपरः,
आअथत्वमाख्यातार्थः, एवञ्च पचपदं पाकसमानार्थकं, तिपदं कृञ-
समानार्थकमित्यादिबोधः । एवं सर्व्वेष्वेव विवरणे चरमपदे एव
तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्समानार्थकत्वे सञ्चणा । अतएव टेन
समानार्थकतया यत् बोध्यते तत् तस्य विवरणमिति प्रामाणिकाः ।
ननु तथापि स्रग्प्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन कृधातुमत्त्वं स्रग्प्र-
दिना कृधातुस्रग्प्रतिपादके शब्दे अनैकान्तिकमित्यत आह,
'व्यवहारादिवेति, 'बाधकं विना' स्रग्बाधकं चद्विशेषणं तद-
भाववत्त्वविशेषणसङ्कारेण, 'व्युत्पत्तेः' व्युत्पत्तिसम्भवात् शक्तिग्रह-

स्तेन सर्व्वाख्यातार्थक्यनादित्यर्थः । ननु विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वे अप-
सिद्धान्तः शक्तिग्राहस्य मध्ये विवरणस्याग्रगणादित्यत आह, 'बाधकं विनेति
गौरवस्यान्यकभ्यत्वादिरूपबाधकाभावे सतीत्यर्थः, तेन ख्याती पचतीत्यादौ

सक्यवादिति चावत् । गवादिपदव्यवहारो यथा गवादिपदशक्त्य-
स्वरूप-संसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं सत्त्वसा-शक्तिभ्रमजन्यप्रति-
पत्तिविषयतासम्बन्धेन गवादिशब्दव्यवहारत्वं तदभाववत्त्वे सतीति
विशेषणविशिष्टीभूय प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन गवादौ गवादिपदशक्ति-
साधकः, तथा कृधातुमत्त्वादिरूपविवरणमपि प्रवृत्तित्वावच्छिन्न-
शक्त्यताकत्वादिरूपसंसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं सत्त्वसा-शक्ति-
भ्रमजन्यस्यशक्त्यप्रतिपत्तिजनकतासम्बन्धेन कृधातुमत्त्वं तदभाववत्त्वे
सतीति विशेषणविशिष्टीभूय सत्त्वशक्त्यप्रतिपादकताविशेषणसम्बन्धेन
प्रवृत्तावाख्यातादेः शक्तिसाधकमित्यर्थः, तथाच निरुक्तबाधकाभाव-
त्वं हेतौ विशेषणं देयमिति भावः । अतएव “शक्तियज्ञं व्याक-
रणोपमान-कोषान्नवाक्याद्भव्यव्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वतेर्वदन्ति
साम्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ॥ इति पठन्ति । तत्रानुमानपदं
व्यवहारादौतरानुमानपरं, तेन व्यवहारादेर्न पृथगुपादानविरोधः ।

पाकानुकूलव्यापारस्य विवरणोऽपि न व्यापारत्वविशिष्टे शक्तिः यत्नत्वापेक्षया
व्यापारत्वस्य गुरुत्वमेव बाधकं एवं पचति पाकयत्नवान् इत्यादिना धर्मिणो
विवरणोऽपि तत्रानुक्तस्यत्वमेव बाधकमिति भावः । तदाहुः “शक्तियज्ञं
व्याकरणोपमान-कोषान्नवाक्याद्भव्यव्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वतेर्वदन्ति
साम्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ॥ ‘विद्वतिः’ विवरणमित्यर्थ इति, तथाच
शक्तियाहकार्या मध्ये विवरणस्यापि शक्तियाहकार्यमुक्तमिति न सिद्धान्त-
विरोधः । विवरणस्य शक्तियाहकता च व्यवहारस्येव अनुमानोत्थापकतया
तथा हि पचतीत्यादावाख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टार्थक-
कृधातुप्रतिपाद्यार्थकशब्दत्वादित्वाद्येवानुमानं, अत्र च कृधातुप्रतिपाद्या-
र्थकत्वरूपं विवरणं हेतुघटकमिति शक्तियाहकानुमानहेतुघटकत्वमेव

साम्प्रदायिकास्तु नवाख्यातस्य किं शक्यमित्यत आह, 'आख्यात-
स्येति घञ् आख्यातस्य वाच्य इति यथाश्रुत एवार्थः । ननु तस्या-
ख्यातपदवाच्यत्वे किं मानमित्यत आह, 'पचतीति, अभेदे द्वितीया,
अन्वयस्यास्य विवरणे, विवरणं स्वसमानार्थकत्वज्ञापनं, ज्ञापनं ज्ञाना-
नुकूलः शब्दः, प्रमाथ्यत्वं पञ्चम्यर्थः, तथाच विवरणमेव मानमिति
भावः । ननु विवरणस्य शक्तिप्रमापकत्वं न शब्दविधया शक्तेः पदार्थ-
त्व-वाक्यार्थत्वयोरभावादत आह, 'व्यवहारादिवेति, तथाचानुमान-
विधयेव तस्य शक्तिसाधकत्वमिति भावः । अनुमानस्योक्त्यरूपमिति
व्याचक्रुः ।

ननु विवरणेन कृधातुशक्यप्रतिपादकत्वं तिवादेर्न बोधितं,

विवरणस्य शक्तियाहकत्वपदार्थ इति भावः । न च व्यवहारस्य शक्तियाह-
कत्वाभावेन 'व्यवहारादिवेति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । घटपदं
घटत्वविशिष्टे शक्तं लक्षणाद्यजन्यघटत्वविशिष्टबोधजनकपदत्वादित्यनुमाने
घटत्वविशिष्टबोधकत्वरूपव्यवहारस्य हेतुघटकतया शक्तियाहकानुमानो-
त्थापकत्वसम्भवात् 'श्रुत्यन्ते' शक्तियद्वात्, श्रुत्यन्तिपदस्य शक्तिवाचकत्ववद्
शक्तियद्वाचकत्वादिति भावः । ननु नैयायिकाणां यत्नत्वविशिष्टे आख्या-
तस्य विवरणवत् मीमांसकाणां व्यापारेऽपि विवरणात् व्यापारत्वविशिष्टेऽपि
शक्तिः स्यादिति न विवरणस्य शक्तियाहकतेत्यत आह, 'किं करोतीति
कृतित्वविशिष्टधर्मिक-किञ्चिद्धर्मप्रकारकजिज्ञासाविषयः किंशब्दार्थः, 'द्वि-
मिति क्रियाविशेषणं, तथाच किं करोतीत्यस्य तादृशजिज्ञासाविषय-
भिन्नकृतिमानित्यर्थः, क्रियाविशेषणस्याभेदेनान्वयस्य श्रुत्यन्तत्वात् । न च
किमित्यत्र द्वितीयाया अनुकूलत्वमर्थः, तथा सति विषयेषोत्तरस्यानुपपत्ति-
प्रसङ्गादिति भावः । अस्तु वा विषयत्वमेव द्वितीयार्थः, तादृशजिज्ञासा च

रोतीत्यादियत्प्रभे पचतीत्याद्युत्तरस्य यत्प्रार्थकत्वं
विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनु-

अपि तु कृधातुप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं, तच्च लक्षणया कृधातोः
प्रतिपाद्यस्य व्यापारादेः प्रतिपादकत्वेऽपि निर्व्वहतीत्यरुचेराह, 'किं
करोतीति किंविषयकत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकप्रभे सती-
त्यर्थः, किंविषयकत्वं जिज्ञासितविषयकत्वं, किंशब्दस्य जिज्ञासित-
वाचकत्वात् । 'यत्प्रार्थकत्वं विना' आख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टार्थ-
कत्वं विना, 'अनुपपत्तेरिति जिज्ञासामि वृत्तकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
षड्रूपविशिष्टे जिज्ञासितस्य तत्सम्बन्धः प्रश्नवाक्येन बोध्यते परिशिष्टे
विशिष्य तत्सम्बन्धज्ञानेनैव जिज्ञासामिवृत्तेरिति भावः । तथाच
आख्यातं प्रवृत्तित्वावच्छिन्नशक्यताकं प्रवृत्तित्वविशिष्टे जिज्ञासाया-
निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य जनकत्वात् इत्यनुमानप्रकारोऽवसेयः । तथापि
लक्षणा-शक्तिभ्रमाजन्यत्वेन ज्ञानं विशेषणीयं, तेन लक्षणया प्रवृत्ति-
बोधके शब्दे न व्यभिचारः । न च लक्षणा-शक्तिभ्रमाद्यजन्यप्रवृत्ति-
त्वविशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वादित्येवास्त्विति वाच्यं । हेत्वन्तरसम्भ-
वस्य हेत्वन्तरादूषकत्वादिति निगर्ह्यः । ननु पूर्व्वहेतौ निरूक्तबाध-

किंशब्दार्थ इति, 'यत्प्रार्थकत्वं विनेति पचतीत्यस्य यत्प्रत्वविशिष्टार्थकत्व-
विरहे पचतीत्यतो यत्प्रत्वविशिष्टधर्म्मिकपाकप्रकारकबोधो न स्यात् तथाच
प्रश्नप्रतिपादितजिज्ञासामिवर्त्तकज्ञानजनकवाक्यत्वव्युत्तरत्वं पचतीति वाक्ये
न स्यादित्यर्थः । नन्वाख्यातस्य यत्प्रत्वविशिष्टार्थकत्वे रथो गच्छतीत्यादि-
वाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिः अचेतने रथादौ गमनानुकूलकृतेर्बाधादित्यत आह,
'अचेतन इत्यादि अचेतनविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः, 'अनुकूलेत्यादि,

कूक्ष्यापारे सख्या । अन्यदीयगमनानुकूलनोदना-

काभाववत्त्वविशेषणं च तु सख्या-प्रतिभ्रमाद्यजन्यत्वं ज्ञानविशेषणमप्रसिद्धं प्रवृत्तित्वस्याख्यातप्रकृतावच्छेदकत्वे रथो गच्छतीत्यादिवाक्यस्यार्थोऽप्यत्रानुक्तानुक्त्यापारादावाख्यातस्य प्रकृतेः रथादेरचेतनतया चैतन्याद्यवच्छेदकतया च तत्र प्रवृत्तिमत्त्वावस्थात् । अपचत्यपि चैत्रादौ काशिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रवृत्तिमत्त्वमादाय चैत्रः पचतीत्यादिव्यवहारवारणाय समवायावच्छेदकत्वान्तरसम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थं आख्यातार्थधत्त्वान्वयस्य साकाङ्क्षत्वमित्यभ्युपेक्षत्वात्, आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगानभ्युपगमे समवायोऽपि नाम्नाभावनीयः, परमेश्वरो वेदं वक्षीत्यादौ परमेश्वरपदस्य तच्छरीरपरत्वं एव योग्यत्वं न तु परमात्मपरत्वं इति साकामेव स्त्रीकरणीयमित्याशङ्कां प्राचीनमतमाश्रित्य परिहरति, 'अचेतन-इत्यादिना, 'अचेतने' अचेतनविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबुद्धिकल्पे, 'अचेतनत्वं' समवायावच्छेदकत्वान्वतरसम्बन्धेन चैतन्यवतो भिन्नत्वं, तेन चैत्रः पचतीत्यादेर्न सङ्गः, तच्छुद्धः पच्यत इत्यादेर्व्यवच्छेदार्थसुक्तं 'रथोगच्छतीत्यादाविति, तेन कर्तृरक्षिताख्यात इति ज्ञायते, 'चः' लर्थः । 'अनुकूलन्यापारे सख्येति अनुकूलन्यापारे निरुद्धसख-

तथाच रथोगच्छतीत्यादौ समनानुकूलन्यापारात्मकनोदनाभिघातादिरेव रथादावस्तीति नायोग्यतेति भावः । इदञ्च प्राचीनमतं यत्तन्मतं दूषितं समतं दर्शयितुं चाह, 'अन्यदीयेत्यादि, 'अन्यदीयेत्यादिकमारब्ध 'नाना-इत्यन्त इती मन्त्रः । रथोऽसमवानुकूलनोदनादिमिति निश्चये इत्यादा-कित्वाः । ननु समनोपहितन्यापार एव गच्छतीत्यस्यार्थो वाच्य इति

इति मच्छतीत्यप्रयोगात् जानातीच्छति-यतते-देष्टि-

चेत्यर्थः, चादृशसञ्चय्या प्रयोगे कथायां वादिनो न नियहः सैव सञ्चया निरूढा, अनुकूलत्वस्य धालर्थास्वातार्थव्यापारयोः संसर्गतया स्फोरणायानुकूलत्वेनोपादानं, न तु सञ्चयतावच्छेदके तदन्तर्भावः । व्यापारत्वञ्च कार्यत्वं तच्च प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसवत्त्वं, प्रागभाव-वत्त्वं वा व्यापारत्वं । व्यापारे निरूढिसञ्चयामतं दूषयन् मतान्तर-माह, 'अन्यदीचेत्यादिना 'नव्या इत्यन्तेन, 'अन्यदीचत्वं रथादि-निष्ठत्वं, 'नोदनादिमतीति, निश्चय इति शेषः, 'आदिपदादभि-चातादृष्टवदात्मसंयोगादिपरिग्रहः, 'अप्रयोगादित्यादेः पञ्चम्यन्तच-यस्य 'आश्रयत्वे निरूढिसञ्चयणा' इत्यपेतनेनान्वयः । ननु विशिष्टाधार-त्वसम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थं गमनवद्वापारान्वयस्य साकाङ्क्षात् गमन-विशिष्टव्यापारस्य च निश्चले विरहात्प्राथम्यप्रसङ्ग इत्यत आह, 'जानातीत्यादि, तथाचावश्यकस्यनीचाश्रयत्वे निरूढिसञ्चयवैवोप-पत्तौ नानुकूलव्यापारे निरूढिसञ्चयणा कल्प्यत इति भावः । अत्र चचुर्जानातीत्यादौ व्यापारस्यापि प्रत्ययादुक्तं 'इच्छतीति, अत्र घाग-आदूसञ्चयणेश्चार्थां तदनुकूलप्रवृत्तेरपि प्रत्ययादुक्तं 'यतते देष्टीति, यत्र-देष्टयोस्तु प्रवृत्तिजनकत्वमसम्भाव्यमेवेति भावः । उक्तेषु प्रवृत्तिव्यापारधोरप्रतीतावपि आत्म-मनोयोगादिरूपो व्यापार-आत्मनि सम्भवत्येव, अतिप्रसङ्गगिरासोऽपि धालर्षविशिष्टनिरूपि-

नोक्तस्य इत्यत आह, 'जानातीति, 'मच्छतीत्यादित्रिकमुदाहरणवाक्य-प्रदर्शनम् । ननु जानातीत्यादौ जानानुकूलव्यापार आत्मनि मनो-

विद्यते-निद्रातीत्यादौ च क्रियानुकूलकृति-ध्यापारयो-

ताधारत्वस्य सम्बन्धनियमाभ्युपगमादेव सम्भवतीत्यनुग्रयेनोक्तं
 'विद्यते निद्रातीति, विदेः कास्यसम्बन्धित्वमर्थः, तदनुकूलकृति-
 ध्यापारयोश्च न घटत्वादौ सक्षयः, एवं मेधास्थनाडीविशेषावच्छेदे-
 नात्ममनःसंयोगो निद्रा, मेधात्वञ्च पुरीततिसाधारणोनाडीविश्ले-
 षवृत्तिजातिविशेषः, तेन सुषुप्तौ निद्रातीति प्रयोगो नानुपपन्नः ।
 तादृशनिद्राश्रयत्वव्यवहारस्यात्मनि मनोव्यावृत्तेनात्मत्वविशिष्टसमवा-
 यसम्बन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिसमवेतादृष्टारभ्यत्वलक्षणपरम्परा-
 सम्बन्धेन, असाधारणतदनुकूलताश्रयो ध्यापारश्च न कश्चिदात्मनि
 सम्भवतीति भावः । वस्तुतस्तु 'विद्यते इत्यस्य पूर्वं 'निद्रातीति
 पाठः, 'निद्रा च मेधास्थनाडीविशेषमनःसंयोगः, तदाश्रयत्वव्य-

योगादिरेव प्रतीयतां इत्यत आह, 'विद्यत इति धात्वर्थस्य वर्तमान-
 कालसम्बन्धादेरनुकूलध्यापारस्य गगनादौ बाधात् गगनं विद्यत इत्यस्या-
 नुपपत्तिरित्यर्थः, 'निद्रातीति, मेधानामनाडीविश्लेषेण मनसः संयोगो
 निद्रा स च संयोग आत्मनि स्वाश्रयमनःप्रतियोगिकविलक्षणसंबोम-
 लक्षणपरम्परासम्बन्धेन वर्त्तते इत्यर्थं पुरुषो निद्रातीति प्रयोग उप-
 पद्यते विलक्षणसंयोगश्च तत्तदात्मीयादृष्टाकृतमगसि तत्तदात्मीयताव्यव-
 हारनियामकतया सिद्धः केवलमात्म-मनसोरेव एवं मनःप्रतियोगिकसंबो-
 गेन मनो न मनस्यीति मेध्या निद्राति मनो निद्राति इत्यादयो न
 प्रयोगाः । न च निरुक्तपरम्परासम्बन्धेन मेधान्तःकरणसंबोगो यथा
 आत्मनि वर्त्तते तथा तदनुकूलध्यापारो मेधाक्रिया मनःक्रिया वा स्व-
 न्यमेधान्तःकरणसंबोगाश्रयमनःप्रतियोगिकविलक्षणसंबोगेनात्मनि वर्त्तते

हारश्च आत्मनि स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वरूपेण, स्वसमवाय्यारम्भकादृष्टवत्त्वरूपेण वा परम्परासम्बन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिसमवेतद्रव्यत्वलक्षणेन परम्परासम्बन्धेन, असाधारणतदनुकूलताश्रयो व्यापारश्च न कश्चिदात्मनि सम्भवतीति भावः । यथा स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन तादृशनिद्राश्रयत्वमात्मनः तथा तदनुकूलव्यापारश्च नाडीक्रियादेरप्यात्मनि तेन सम्बन्धेन सत्त्वसम्भवादुक्तं 'विद्यत इति, काष्ठसम्बन्धित्वरूपस्य विद्यमानत्वस्य चानुकूलव्यापारो न कश्चिदुघटत्वादौ सम्भवतीति भावः ।

यत्तु विदेः सत्तार्थकतया तदनुकूलव्यापारएवासम्भव इति भाव इति, तन्न, सत्ताजातेस्तदर्थत्वे अविद्यतेत्यादौ ज्ञानस्यास्यर्थातीतत्वाद्यस्यापत्तेः ।

इत्थञ्च क्रियानुकूलव्यापारबोधः सम्भवत्येवेति वाच्यम् । तादृशपरम्परासम्बन्धेन तदनुकूलव्यापारस्यात्मनि विशिष्टबुद्धभावेन तादृशपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् मेध्यान्तःकरणसंयोगस्य च उक्तपरम्परासम्बन्धेनात्मनि विशिष्टबुद्ध्या उक्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वमावश्यकं अन्यथा स्वनिद्रायाः विशिष्टबुद्धानुत्पादापत्तेः । अतएव यत्र प्रयत्नयोग्यताद्यवच्छेदेन प्रयत्ने जाते तेन प्रयत्नेन तन्नाडीकर्म जायते तेन च कर्मणा तन्नाद्या मनसि मेध्यायां वा बोदनाभिधातौ जायेते ततो मनसो मेध्याया वा कर्मोत्पत्तिः तदनन्तरं उत्तरदेशे मनसि मेध्यायां वा मेध्याया मनसो वा संयोगस्तत्र मेध्या-मनःसंयोगानुकूलायास्तत्तन्नाद्यवच्छिन्नज्ञतेरात्मनि सम्भवेन कथं तादृशज्ञतेरप्रतीक्षमिधानमित्यपास्तम् । ईदृशानुकूलत्वसम्बन्धेन धात्वर्थस्याख्यातार्थे अन्वयविरहात् । अन्यथा तदनुकूलव्यापारानुकूलतावपि तुल्य-

रप्रतीतेः गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः आश्रयत्वे नश्यती-

ननु जानातीत्यादावाश्रयत्वस्य रधोगच्छतीत्यादौ गमनादि-
विग्रिष्ट्यापारवत्त्वस्यापि प्रत्ययात् तत्रापि निरुद्धिसत्त्वा दुम्भारै-
वेत्यत आह, 'गत्यादीति रधो गच्छतीत्यादौ गत्याद्याश्रयत्वमात्र-
प्रतीतेरित्यर्थः, 'आदिपदार्धस्य जतीत्यादौ त्यागादेः परिग्रहः, न
तु पूर्वोक्तेषु जानातीत्यादिषु ज्ञानादेः परिग्रहः मात्राश्रयत्व पुनरुक्त-
तापत्तेः । अतएव जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छतीति पाठः प्रामादिकः,
कचिच्च मात्रपदसम्बन्धितो न पाठः जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छती-
त्यपि पाठः । तत्र गच्छति-जानातीत्यादौ धात्वर्थानुकूलकृति-

न्यायेन साकादेरनुकूलत्वसम्बन्धेनाश्रयतापत्त्वा अप्यत्रापि तादृशप्रत्ययकर्त्तरि
पचतीति प्रसङ्गात्, अत्र च क्रियानुकूलकृति-त्यापारयोरप्रतीतेराश्रयत्वे
निरुद्धलक्षणेत्यर्थः, गच्छतीत्यादौ कर्त्तराख्याते आश्रयत्वे निरुद्धलक्षणा
वाच्येत्यर्थः, क्रियानुकूलकृति-त्यापारयोः प्रतीतौ शब्दैव बोधः स्यादिति
निरुद्धलक्षणायां मानाभाव एव स्यादित्यप्रतीत्यन्तमुक्तं, लक्षणाया निरुद्ध-
त्वज्ञानादितात्पर्यानादिप्रयोगयोः सामानाधिकरस्यम् । न चैवमवादितात्व-
र्यानादिप्रयोगयोः सत्त्वे घटादौ घटपदादिवत् कर्त्तराख्यातस्याप्याश्रयत्वे शक्ति-
रेव कथ्यतामिति वाच्यम् । यत्र लक्ष्यार्थे गुण्यर्थे चानादितात्पर्यानादि-
प्रयोगौ तुल्यौ तत्र साधवेन लक्ष्यार्थे शक्तिगुण्यर्थे निरुद्धलक्षणेति सर्वसिद्धं,
अन्यथा नीलादिपदस्य नीलरूपादाविव नीलरूपवदादावपि शक्तिप्रसङ्गात्
अनादितात्पर्यानादिप्रयोगयोरेवमयत्र तुल्यत्वात्, तथाच प्रकृतेऽप्याख्यातस्य
कृतौ आश्रयत्वे च तयोस्तुल्यत्वे कृतावेव शक्तिरूपगं नुक्तं न तत्राश्रयत्वे,
आश्रयतात्वस्य जातोत्तरत्वेन कृतित्वजात्वपेक्षया गुणत्वात् सामान्यत्व-विश्लेष-
वत्त्ववत् जातित्ववदितरत्वेत्वादावपि साधव-गौरवपदार्थत्वादिति भावः ।

त्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धिलक्षणा । चैत्रः पचति

आपारयोरप्रतीतावप्याश्रयत्वस्य प्रतीतौ न तत्र लक्षणासम्भव इत्यत-
 लक्षं 'गत्यादौति, 'अदिना ज्ञानादिपरिग्रहः इति ध्येयं । 'आश्रयत्व-
 रति 'निरुद्धिलक्षणा इत्येतेनेनाश्रयः, ज्ञानादीनां चतुर्णामाश्र-

इत्यत्र निरुद्धत्वेन शक्तिकल्पनप्रसक्तिवारणाय 'निरुद्धेमुक्तं, तथाच निरु-
 ढापि अनादितात्पर्यानादिप्रयोगसमानाधिकरण्याप्याश्रयत्वांशे आख्यातस्य
 वृत्तिर्लक्षणेन न तु शक्तिरक्तगुणैरिति निरुद्धलक्षणेत्वस्यार्थो बोध्यः, अन्यथा
 निरुद्धत्वप्रदर्शनस्यानुपयोगित्वापत्तेरिति दिक् । 'गच्छतीति, गच्छतीत्यादि-
 प्रयोगनियतत्वमेव निरुद्धत्वमित्यपि कश्चित् । ननु गच्छतीत्यादौ क्रियानुकूल-
 कृति-आपारयोरप्रतीत्या आख्यातस्य कृति-आपारबोधकत्वाभाव एवायाति
 न तु तत्राश्रयत्वे निरुद्धलक्षणेत्वत आह, 'गत्यादौति, 'आदिपदेन
 ज्ञानादिपरिग्रहः, 'मनुवर्धं आश्रयत्वं, 'मात्रपदस्य सम्पातावातं, गत्याश्रयत्व-
 प्रतीतेरेव तत्राश्रयत्वलक्षणासाधकत्वात् । यद्वा अगनुगत्या आश्रयत्व-
 प्रतीतिमात्रं यदि आश्रयत्वनिरुद्धलक्षणासाधकं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ
 तीरादिबोधकत्वेन गङ्गापदादेरपि तीरादौ निरुद्धलक्षणापत्तिरित्याशङ्का-
 मपाकर्तुं मात्रपदमुक्तं, तथाच गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदात् कदाचित्
 तीरबोधः कदाचित् गृहादिबोध इत्येकत्राप्यनादिप्रयोगानादित्पर्ययोर-
 भावेन न निरुद्धलक्षणा गच्छतीत्यादौ सर्वस्मिन् काले सर्वेषु पुरुषेषु
 गत्याश्रयत्वमेव प्रतीयते न त्वर्थान्तरमिति तत्राश्रयत्वे निरुद्धलक्षणेत्वर्थः ।

यत्तु अचेतनस्य लीये रघोगच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वं सचेतनस्य लीये
 चैत्रो गच्छतीत्यादौ च गमनानुकूलकृतिरर्थः सापि आत्मा गच्छतीत्यादौ
 समवायेन चैत्रो गच्छतीत्यादाववच्छेदकतासम्बन्धेनेति, तत्तुच्छम् । तथा-
 सत्त्वर्थतोभेदेन अत्यन्तभेदकल्पनापत्तेस्तस्मात् चेतनाचेतनसाधारणमा-
 कृतत्वमेव गच्छतीत्यादावर्थः आश्रयतात्वच्च सर्व्याश्रयत्वसाधारणमेकं तेन च

खलं समवायेनप्रवच्छेदकतया च बोध्यं । तेनात्मनि चैवादिशरीरे
 च जानातीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः न वा घटो जानातीत्यादिप्रयो-
 गापत्तिः, गत्यादेराश्रयत्वञ्च समवायेनैव वाच्यं तेन यथाकथ-
 ञ्चित् सम्बन्धेनाश्रयत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । न चैवमात्मा गच्छती-
 त्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यं । दृष्टत्वात् । अहं गच्छामि तं
 नच्छरीत्यादौ उच्चारयिचादिशरीरस्यैव चैतत्वादिरूपेणाश्रयादि-
 पदशक्यतया नानुपपत्तिः । अतएव आत्मा पश्यतीत्यादिप्रयोगवार-
 णाय अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थस्य आख्यातार्थत्वान्मवस्य
 साकाङ्क्षत्ववादिनयेऽपि तं पश्यति अहं पशामीत्यादौ नान्वयानु-
 पपत्तिः । उच्चारयिचादिशरीरस्यैव चैतत्वादिरूपेण युष्मदादिप्रव-
 वाच्यतया अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव प्रवृत्तेस्तत्त्वान्वयसम्भवादिति भेद्यं ।
 ननु तथाप्यनुकूलव्यापारे निरुद्धिलक्षणा आवश्यकी वर्णेनशक्ती-

रूपेण क्वचित् समवायसम्बन्धावच्छिन्नं क्वचिदवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नं क्वचित्
 परम्परासम्बन्धावच्छिन्नं आश्रयत्वं प्रतीयते, आद्यं चैत्रो गच्छतीत्यादौ,
 द्वितीयं चैत्रो जानातीत्यादौ, तृतीयं चैत्रो निद्रातीत्यादौ । ननु घटो
 नश्यतीत्यादौ नाश्रानुकूलकृति-व्यापारयोर्बाधादेव नान्वयः । न च संयोगा-
 दिनाश्रानुकूलव्यापारस्य क्रियादिघटादिरुत्तित्वेन न तत्र बाधः, तथा सति
 विद्यमानेऽपि तादृशे घटे अयं घटो नश्यतीति प्रयोगप्रसङ्गात्, एतेन
 गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वादिवत् नश्यतीत्यादावपि नाश्राश्रयत्वमर्थं इत्व-
 पास्तम् । तथासति विद्यमाने संयोगादिश्राजिनि अयं नश्यतीत्यादि-
 प्रयोगप्रसङ्गात् इत्यत आह, 'नश्यतीत्यादाविति, 'प्रतिबोध्यित्व इति । न
 चैवमपि भाविनाश्रप्रतियोगितामादाय विद्यमानेऽपि घटे नश्यतीति प्रयो-
 गापत्तिः, आख्यातार्थवर्तमानत्वस्य धात्वर्थनाश्राव्ययत्वस्वीकारात् एवम-

तण्डुलः मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयाबोधात्

त्यादौ वर्णादिषु वर्त्तमानोत्पत्तिकनाशविशिष्टव्यापारवत्त्वप्रतीतेः^(१)
तादृशव्यापारवत्ता च नाशकतावच्छेदकसम्बन्धेन इत्यत आह, 'नश्य-
तीत्यादाविति, तत्त्वेनैवानुभवादिति भावः । यद्यपि प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन आश्रयत्वमेवार्थस्तत्रापि सम्भवति आत्मा निद्रातीत्यनुरो-
धेन सम्बन्धितासाधारणाश्रयत्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तथापि प्रति-
योगितात्वप्रकारेनैवानुभवस्य तत्र सर्व्वजनसिद्धत्वात् तत्परित्यागः ।
ननु रथो गच्छति चैत्रो जानातीत्यादौ वर्णो नश्यतीत्यादौ च
धाल्थर्थ-कर्त्तृपदार्थयोश्च संसर्गमर्थ्याद्या आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयो-
र्भाजसम्भवात् किन्तु लक्षणाभ्युपगमेन आख्यातस्य तु वर्त्तमानत्वं
सङ्गा च अथायथमर्षोऽस्तु इत्यत आह, 'चैत्र इति । 'अन्वया-
बोधादिति धाल्थर्थे कर्मतासम्बन्धेन तण्डुलस्य कर्त्तृतानिरूपकत्व-
सम्बन्धेन चैत्रस्यान्वयाबोधात् एवं धाल्थर्थापाकस्य कर्त्तृतासम्बन्धेन
चैत्रे कर्मतासम्बन्धेन च तण्डुले अन्वयाबोधाच्चेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं
ज्ञानं चैत्र इत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वया-
बोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । एतेन पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मतासम्बन्धेन

(१) स्वायवहितपूर्व्वक्षणावृत्ति-स्वसमानाधिकरण-विभूषणमवेतविशेषगुण-
रूपव्यापारवत्त्वप्रतीतेरित्यर्थः ।

न्यद्बोध्यम् । न च गच्छतीत्यादौ गत्यादेराश्रयतासम्बन्धेन नश्यतीत्यादौ
प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशस्य च प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव साक्षात् प्रका-
रतया अन्वयोऽस्तु किमाश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्निरूपकत्वस्येत्वत आह,

धात्वर्थ-प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया सम्बन्धमर्थ्यादया तद्ज्ञानस्यासम्भवात् इति

तद्युक्तादेर्धाल्पर्यपाकविशेषकत्वेनान्वयबोधवारणाय धाल्पर्यस्य नामार्थ-विशेष्यतया अन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रकृते च नामार्थकर्तृविशेष्य-तया गमादिधाल्पर्यस्यान्वये न किमपि बाधकमित्यपि प्रत्युक्तं । लोकोपपत्तीत्यादौ धाल्पर्य-नामार्थयोरभेदसंसर्गस्यान्वयबोधदर्शनादुक्तं 'भेदेनेति अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनेत्यर्थः, अभेदसादात्म्यं, 'साक्षाद-न्वयस्य' साक्षात्तेनान्वयस्य, 'अव्युत्पन्नतया' शब्दाजन्यतया, नामार्था-न्वितस्य विभक्त्यर्थस्य धाल्पर्यं धाल्पर्यान्वितस्य विभक्त्यर्थस्य च नामार्थ-बोधस्य शब्दाजन्यत्वादुक्तं 'साक्षादिति, 'तद्ज्ञानेति' आश्रयत्व-प्रतिषो-गित्वयोर्भानेत्यर्थः । अथ प्रातिपदिकमथयातिरिक्तत्वेन विशेष्यं, तेन न कश्चिद्भेदोदित्यथ न्यायनये मञ्जर्यस्य विशेष्यताविशेष्यसम्बन्धेन

'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थगत्वादेराश्रयत्वादिसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थचैत्रा-दावन्वयस्य धात्वर्थत्वादित्युत्पत्तिविरोधेनासम्भवात् तत्र तत्राश्रयत्वादौ वि-रुद्धकक्षत्वावशङ्कित्यर्थः, लोकोपपत्तीत्यादौ क्रियाविशेष्यस्य लोकोपपत्तीत्यादे-सम्बन्धेन धात्वर्थे पाके साक्षादन्वयादाह, 'भेदेनेति अभेदातिरिक्ततत्तद्वि-भक्त्यर्थसम्बन्धेनेत्यर्थः, घटमानयेत्यादौ घटविश्लेषकर्मत्वं कर्मतासम्बन्धेन घटादिकक्षानयने धात्वर्थे प्रकारतया भासते तथैव कर्मत्वादीनां प्रकारत्व-संसर्गत्वात्स्वविशेष्यताद्वयानुभवादित्यत उक्तं 'साक्षादिति विभक्त्यर्थान्वयं विनेत्यर्थः, अत्र विपाताव्ययातिरिक्तत्वेन प्रातिपदिकं विशेष्यबोधं तेन चैत्रो-पपत्तौ न लोकोपपत्तीत्यादौ धात्वर्थे पाके प्रातिपदिकार्थस्य लोकोपपत्ती-त्याश्रयत्वासम्बन्धेनान्वयेऽपि न क्षतिः । 'तद्ज्ञानस्य' मञ्जरीत्यादौ आश्रय-

धात्वर्थे अन्वयः^(१) गृह्णये अनुयोगितासम्बन्धेन धात्वर्थस्य नञर्थे
अन्वयो नानुपपन्नः । अतएव ज्ञानवदिच्छा इत्यादावपि वत्यर्थस्य
धात्वर्थे अनुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगितया च साक्षादन्वयो नानु-
पपन्नः । न चाभेदातिरिक्तसम्बन्धेन पाक ज्ञानादिप्रकारक-चैत्रादि-
विशेष्यकः शाब्दबोधः पचति चैत्रः ज्ञानश्चैत्र इति वाक्यात् योग्यता-
तात्पर्यादिज्ञानसत्त्वेऽपि कुतो न जायते सति कारणस्रोते
कार्यानुत्पादस्यासम्भवादिति वाच्यं । यादृशानुपूर्व्यैतस्मादृशान्वय-
बोधोऽनुभवसिद्धसादानुपूर्व्यास्तत्र हेतुतया यावद्विशेषकारणविरहा-
देव ततस्तदनुत्पादात् ।

(१) बलवदनिष्टानुबन्धोत्साधनत्वाभाववत् कलङ्कलक्षणाभित्वन्वय इत्यर्थः ।

त्वादिभानस्य । नन्वोदृशत्युत्पत्तौ भावाभाव इत्याशङ्कायां धात्वर्थेत्वादिव्युत्पत्तौ
युक्तिमाह, 'चैत्रः पचतीत्यादि, तथाचेदृशत्युत्पत्त्यनङ्गीकारे चैत्रः पचति
तच्छुल इत्यत्र चैत्रः कर्मेत्वसम्बन्धेन तच्छुलीयपाकानुसूत्रकृतिमान् इत्या-
कारकस्य मैत्रः पचते तच्छुल इत्यत्र कर्तृत्वसम्बन्धेन मैत्रीयपाकजन्यफलवान्
तच्छुल इत्याकारकस्य चान्वयबोधस्यापत्तिरित्यर्थः । यद्यप्यत्र तादृशान्वय-
बोधस्याप्रसिद्धतया आपत्तिर्नसम्भवति क्वचित् प्रसिद्धस्यैवान्यत्रापाद्यत्वात्
तथापि विभक्तिजन्यकर्मेत्वाद्यनुपस्थितिविशिष्टतच्छुलपदादिजन्योपस्थित्यधि-
करणक्षयो यदि कर्मेतासम्बन्धेन तच्छुलप्रकारक-पाकविशेष्यकान्वयबोध-
सामग्रीक्षयः स्यात् तदा तादृशान्वयबोधोत्पत्तिक्षयात्प्रहितपूर्वक्षयः
स्यादित्यापत्तिर्नोभ्या तादृशान्वयबोधः तथा पचतीत्यादावन्वयोभूततथापदो-
पस्थापितस्य तच्छुलस्य कर्मेतासम्बन्धेन पाके यत्रान्वयस्तत्र प्रसिद्धः ।

यत्तु कर्मेत्वादीनां सम्बन्धत्वे भावाभाव इत्यापाद्याप्रसिद्धिरिति, तत्सुष्ठं,
तथा सति तच्छुलं पचतीत्यादौ कर्मेत्वादेर्द्विविधविषयत्वसिद्धान्तविरोधा-

केचित्तु धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपिततादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धा-
वच्छिन्ननिपातातिरिक्तपदार्थनिष्ठविषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं
प्रति धातृत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन कारणं । यदा
तादृशविषयतानिरूपितोक्तसम्बन्धावच्छिन्नानामार्थनिष्ठविषयतासम्ब-
न्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति निपातजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन
कारणमतो न तस्मात् तादृशबोधः इत्याहुः । तदसत्, धात्वर्थ-

पद्या कर्मत्वादीनां सम्बन्धत्वाभ्युपगमात् । न च तथापि चैत्रः पचतीत्यादे-
रसाधुत्वेन साधुत्वज्ञानविरहादेव तत्र न तादृशान्वयबोध इति वाच्यं ।
साधुत्वभ्रमदशायां आपत्तिसम्भवात् साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे
मानाभाव इति मतेनेदमिति कश्चित् । एतेन कर्मत्वादीनां सम्बन्धत्वा-
भावेऽपि घटोजानातीत्यादौ विषयत्वसम्बन्धेन घटे ज्ञानान्वयापत्तेश्चैत्रो
ज्ञायत इत्यादौ समवायेन चैत्रे ज्ञानान्वयापत्तेश्च वारण्या जानातीत्यादावा-
श्रयत्वे निरूप्यत्वात् खोजियते इति गुणानन्दमतमपास्तं । आश्रयत्व-विषय-
त्वलक्षणाङ्गीकारेऽपि जानातीत्यादिसमभिव्याहारस्याश्रयतासम्बन्धेन ज्ञान-
प्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायत इत्यादिसमभिव्याहारस्य च विषय-
तासम्बन्धेन च ज्ञानप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताभ्युपगमेन तादृशा-
पत्तिवारणात् ।

गुरवस्तु चैत्रः पचति तदुक्त इत्याद्यतिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्तदर्थ-
प्रकारेण धात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधोमाऽस्तु गच्छतीति जानातीत्यादौ च
साक्षाद्भात्वर्थप्रकारेण नामार्थविशेष्यकान्वयबोधे बाधकाभाव एव तस्मात्
गच्छतीत्यादावाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वेनाश्रयत्वादौ निरूप्य-
त्वात् खोजियत इत्यत्र दीधितिह्यतस्तात्पर्यं । मञ्जिह्यतश्चाश्रयत्वसम्बन्धे-
नैव चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयं वदन्ति तैराश्रयत्वप्रकारकानुभवानङ्गीकारात्
एवं नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वलक्षणाङ्गीकारे घटो न नश्यतीत्यादौ न-

नामार्थबोधोत्पत्तिप्रसक्तयोर्दुर्वचत्वादिति ध्येयं । करोतेः प्रवृत्ति-
वाचकत्वं एव कृधातुशक्यप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यक-
जिज्ञासागिवर्तकज्ञानजनकत्वेन वा हेतुना आख्यातस्य तदाचकत्वं
सिद्ध्यति, तस्य क्रियादिवाचकत्वे क्रियादिवाचकपदे प्रथमहेतोर्व्य-
भिचारात् द्वितीयहेतोश्च किं करोतिप्रश्नस्य यत्रविषयकत्वासिद्ध्या

धर्मव्यानुप्रपत्तिस्तथाहि यद्यभ्ययतासम्बन्धेन नाशस्याभावः प्रकृतसम्बन्धस्य
स्वरूपसंयोगादिनाशस्य घटे सत्त्वेन बाधापत्तिः । अथ प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन नाशस्याभावः प्रतीयतामिति चेत्, न, निरूपकत्वादिवत् प्रति-
योगित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहात् प्रतियोगित्वलक्षणा-
स्वीकारे च नाशप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभाव एव प्रतीयते तत्र
च न कोऽपि दोषः । एवं घटं जानातीत्यादौ कर्मत्वस्य केवलसम्बन्धत्वे
घटं न जानातीत्यादौ नकारधर्मव्यानुप्रपत्तिर्विषयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धत्वाभावादेवमन्यद्बोध्यमित्याहुः ।

नयास्तु चैत्रो ज्ञानमित्यादौ समवायसम्बन्धेन चैत्रविशेष्यकज्ञानप्रका-
रकान्वयबोधवारणाय चैत्रविशेष्यक-ज्ञानप्रकारकशब्दबुद्धिं प्रति ज्ञाधातू-
त्तरविभक्तिजन्यत्वोपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या तथाच चैत्रोजानातीत्यादौ
आश्रयत्वलक्षणाविरहे तावृशोपस्थितिविरहादेव नान्वयः इत्याश्रयत्वलक्ष-
णाङ्गीक्रियते, एवं पाकस्तब्धुल इत्यादौ प्राक्विशेष्यक-तब्धुलप्रकारकशब्द-
बोधवारणाय प्राक्विशेष्यकतब्धुलप्रकारकशब्दबुद्धिं प्रति तद्बुलपदोत्तर-
विभक्तिजन्य-कर्मत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येति तदभावादेव चैत्रः प्रचति
तब्धुल इत्यादौ कर्मत्वाद्सम्बन्धेन पाकादौ तद्बुलप्रकारकान्वयबोधो न
चास्यते, अदा च तत्रापि तद्बुलपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ कर्मत्वादिलक्षणा
क्रियते तदा जायत एव पाकादौ तद्बुलप्रकारको बोधः । नन्वेवं तद्बुलं
प्रचतीत्यादौ विभक्तिजन्य-कर्मत्वोपस्थितिसहकारेण पाकादौ कर्मतासम्ब-

नव्याः । कृञश्च यन्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रति-

पञ्चदन्तित्वादिङ्ङेरतः कृञोऽपि प्रवृत्तिवाचकत्वं आचार्य्ययुक्तिर्भा-
व्यवस्थापयति, 'कृङ्ङेति, 'यन्नाभिधायकत्वं' प्रवृत्तित्वविभिष्टाभि-
धायकत्वं । नन्विदमसिद्धं क्रियाया एव तत्प्रकृत्यात् पाकं
करोतीत्यादौ श्लोकं पञ्चतीत्यादाविवाभेदः संसर्गः, पाकौ करोति
पक्वान् करोति पाकः क्रियते इत्यादौ च कर्मविभक्तेरेवाभेदोऽर्थः,
तथाचभेदप्रकारकोऽन्वयबोधः इत्यत आह, 'क्रियेति, 'क्रिया'

न्वेन तच्छुलप्रकारकान्वयबोधोऽस्तु न तु कर्मताविशेष्यकतच्छुलप्रकारको
बोधः तदुक्तं पञ्चतीत्यादिसमभिव्याहारस्य पाकविशेष्यकतच्छुलकर्मकत्व-
प्रकारकशब्दात्वापेक्षया जाघवेन पाकविशेष्यककर्मतासंसर्गकतच्छुलप्रका-
रकशब्दात्वादीनां कार्य्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति चेत्
सत्यमेतत् यदि नानुभवविरोधोभवेदिति । वयन्तु केवलतच्छुलमिवादौ कर्म-
ताश्रे तच्छुलप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धतया तच्छुलमिति वाक्यस्य कर्मता-
विशेष्यकतच्छुलप्रकारकशब्दत्वं कार्य्यतावच्छेदकं वाच्यं तथाच तच्छुलं पञ्चती-
त्यादावपि सामग्रीवत्त्वादेव तच्छुलकर्मकत्वेन पाकविशेष्यकान्वयबोधोऽवश्यं
वाच्यः । न च कर्मत्वं तच्छुलोयं पाकस्तच्छुलोय इत्यन्वयबोधः स्यान्महा-
वाक्यार्थबोधे कर्मत्वविशेष्यकत्वप्रवेशे गौरवादिति वाच्यं । तथा सति
तच्छुलं पञ्चतीत्यादौ एकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गात् विधेयभेदस्य वाक्यभेदकत्वात् ।
किञ्च चैत्रोमांसं पचति न तच्छुलमिवादौ पाके नञर्थतच्छुलकर्मत्वामावस्य
प्रतीत्यर्थं कर्मताश्रे तच्छुलस्य प्रकारता वाच्या कर्मत्वादेर्हन्त्रविशामकतया
कर्मतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-तच्छुलामावबोधस्यासम्भवात् आश्रय-
त्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतच्छुलामावबोधाम्भुप्रगमे च तच्छुलपाक-
श्लोकेऽपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादिति वदामः ।

सन्धानाविभेदेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानात्

अथयवविभ्रामानुकूलस्यन्दः, 'यत्नजन्यत्वाजन्यत्वेति, 'यत्नजन्यत्वं' यत्ननिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्व-साध्यत्वाख्यविषयत्वोभयसम्बन्ध-वत्त्वं, 'यत्नजन्यत्वञ्च' यत्ननिरूपिततादृशोभयसम्बन्धवद्विभ्रमत्वं, तादृशोभयत्वेन तादृशोभयसम्बन्धविशिष्ट एव कृधातुसमभिव्याहृतनिष्ठा-प्रत्ययेन बोध्यते, धमात् प्रवृत्तस्य गुस्तरभारोत्तोखनादौ कृत-

यत्तु विभक्तिकर्म्मत्वोपस्थितित्वेन पाकविश्लेषकतच्छुल्लप्रकारक-श्राब्दबोधे न हेतुता तदादिना तच्छुल्लकर्मकपाकश्राब्दबोधस्थले व्यभिचारा-दिति, तदसत्, पाकोद्देश्यकतच्छुल्लकर्मत्वविधेयकश्राब्दत्वादीनामेव तादृशो-पस्थितिकार्य्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन व्यभिचारविरहादिति । एतेनाथया-दिषदात्तच्छुल्लप्रकारेण पाकविश्लेषकबोधे व्यभिचारेण विभक्तिकर्म्मत्वोपस्थिते-कलादृशहेतुता न सम्भवतीत्यपास्तं । निपाताद्यजन्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशनीयत्वात् । अस्य वा असाधुप्रथमाविभक्तिकत्वमेव प्रकृते विभक्तित्वं व्यययोत्तरं प्रथमोपस्थितत्वेन प्रथमाविभक्तेरेव साधुत्वस्वीकारात् तथाच व्यय-निपातयोरपौदृशविभक्तित्वेन विभक्तिकर्म्मत्वोपस्थितिस्तत्राप्यस्तीति गो-क्तव्यव्यभिचारः । न च तथापि जानामि सौता जनकप्रसूतेत्यादौ विभक्तिकर्म्म-त्वोपस्थितिं विनापि ज्ञाने कार्य्यतासम्बन्धेन सौतादेरन्वयेन व्यभिचार-इति वाच्यं । तत्र प्रथमाविभक्तौ कर्मत्वलक्षणास्वीकारात् सुव्विभक्तौ न साक्ष्येत्विसिद्धान्तस्य च सुव्विभक्तिलक्षणाया यद्वादी सङ्ख्यवाक्यादिकं न कर्मत्वमन्वर्थकत्वात् । एकदेशिनस्तु चैत्रोज्ञानं पाकस्तच्छुल्ल इत्यादौ मेदान्वयबोधवारणाय विभक्तिकर्म्मत्वोपस्थितेः न हेतुता येनोक्तस्थले व्यभिचारः स्यात् किन्तु ज्ञानादिप्रकारेण चैत्रादिश्राब्दं प्रति चैत्रो ज्ञानं इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानाद्युपस्थितिः प्रतिबन्धिका तादृशोपस्थितिकार्य्येऽपि

व्यवहारं वारणाय कस्योपधानात्मकजन्यत्वप्रवेशः, नान्तरीयके कृत-
व्यवहारवारणाय साध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेशः । अतएव नान्तरीयके
मत्तोभूतं न तु मया कृतमिति व्यवहारः । व्यवहारं प्रति व्यवह-
र्त्तव्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात् प्रतिसन्धानप्रवेशः । तथाच क्रियायाः
कृत्तर्यत्वे क्रियाजन्यत्वस्यैव तादृशव्यवहारविषयतावच्छेदकतया तज्ज-
न्यत्वप्रतिसन्धानद्वारायां निरुक्तयत्नाजन्यत्वप्रतिसन्धानादकृतव्यवहारा-
नुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं नान्तरीयकेऽपि मया कृतमिति
व्यवहारप्रसङ्गान्नया न कृतमिति व्यवहारप्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यं ।

चैत्रोजानातीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानाद्युपस्थित्या तादृशान्वयबोधदर्शनेन चैत्रो-
जानातीत्यादिवाक्यजन्योपस्थितौनामिव अथय-तदादिपद-जानामि सौतेत्यादि
वाक्यजन्योपस्थितौनामपि प्रसङ्गत्वेन उत्तेजकत्वं कल्पनीयमिति न कोऽपि
दोष इत्याहुः । ननु करोतेर्बन्धार्थकत्वे निरुक्तविवरणबलादाख्यातस्य कृति-
वाचकत्वं सिध्यति तदेव च न सिद्धं परेषां तस्यैव करोतेरपि व्यापारार्थक-
त्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'कृत्तर्येति कृत्तर्योर्बन्धार्थः, 'यत्नामिधा-
यत्नप्रकृत्यं, अतः "कृताकृतविभागेन कर्त्तर्यरूपव्यवस्थया । कृत्तर्यो यत्नामिधा-
यत्नं न व्यापारप्रसङ्गता" । इत्याचार्यकारिकोक्तकृताकृतविभागेनेति प्रस-
मयुक्तिमाह, 'क्रियेति, अत्रायं भावः पटादिः कृतोऽङ्गुरादिर्न कृत इत्यादौ
कृतइत्यस्य यदि क्रियाजन्यत्वविशिष्टोऽर्थः तदा पट इव अङ्गुरेऽपि कृतव्यवहा-
रापत्तिः आरम्भकसंयोगादिरूपक्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानस्य व्यवहर्त्तव्यताव-
च्छेदकविशिष्टज्ञानविधया भवन्मते कृतव्यवहारनियामकस्य तत्र सत्त्वादिभि
क्रिया न कृत्तर्योर्बन्धार्थः । ननु कृत्तर्योर्बन्धार्थकत्वेऽपीन्द्रोयत्नजन्यत्वभादात्
उभयत्र कृतव्यवहारापत्तिर्दुर्व्यवहारैवेत्यत आह, 'यत्नजन्यत्वेति, इन्द्रोयत्नकृते-
रनुपस्थितिद्वारायामङ्गुरे यत्नाजन्यत्वप्रमात्मकप्रतिसन्धानेनाकृतव्यवहारो-
पायते इतरथा तु पट इव तत्रापि कृतव्यवहार एव जायते इति भावः ।

पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् ज्ञात्वादिब्रह्मपर-
मृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्त-

‘ज्ञात्वादिब्रह्मदिति ज्ञात्पदादिवदित्यर्थः, ‘आश्रयपरेति, तथाच
कृतः कृतिमति शक्तावपि सविषयधातुत्तरस्य तस्याश्रयत्वे निह-
टिच्छणा अन्यथा कर्त्तव्यच कृतिकर्त्ता इत्यन्वयः स्यात् स चायोग्य-
इति भावः । नन्विदमेवाधिष्ठं किन्तु कर्त्तृपदं क्रियाश्रयबोधकमनु-
कूलव्यापाराश्रयबोधकं वेत्यत आह, ‘क्रियाया इति, ‘क्रिया’ स्यान्ः,

अतएव प्रतिसन्धानपर्यन्तानुधावनं । न च कृधातोः क्रियार्थकत्ववादिमतेऽपि
यदाङ्गुरे क्रियाजन्यत्वप्रतिगन्धानं नास्ति अथ च क्रियाजन्यत्वाभावस्य भ्रमा-
त्मकप्रतिसन्धानं तदैवाङ्गुरे कृतव्यवहारो भविष्यतीति वाच्यं । अनुभवविरो-
धात् क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानस्योभयत्र तुल्यत्वेऽप्यङ्गुरेऽकृतव्यवहारस्य सर्व्व-
सिद्धत्वादिति उक्तकारिकोक्तां कर्त्तृरूपव्यवस्थयेति द्वितीयां मुक्तिमाह,
‘ज्ञात्वादीति ज्ञाधातोर्ज्ञानं ढच्प्रत्ययस्य चाश्रयोऽर्थ इति ज्ञात्पदस्य
ज्ञानाश्रयबोधकत्ववदित्यर्थः, आश्रयपरः आश्रयजाक्षयिकः ढच् अन्ते यस्य
तदाश्रयपरऽकृतपदं तस्येत्यर्थः, तथाच कृधातोर्ज्ञानार्थकत्वाभावे कर्त्तृपदाद्-
यत्नाश्रयबोधो न स्यादिति कृधातोर्ज्ञानोऽर्थ इत्येते इत्यर्थः । ननु कृधातोः
कृत्यर्थकत्वे पक्षोत्पादिवत् ढचः कर्त्तृबोधकत्वेन कर्त्तृपदाद्यत्नानुकूलकृति-
मानित्यर्थ एवावगन्तव्यो न तु कृत्याश्रयः आश्रयस्य ढचर्थत्वाभावात् । न च
यत्नानुकूलकृत्याश्रयबोध एव वक्तव्यः, बाधितत्वात् अस्मादादौ कर्त्तरि यत्ना-
नुकूलकृतिमन्वस्याभावादित्याशङ्कामपाङ्कतुं ‘ज्ञात्वादिब्रह्मदिति वृष्टान्तप्रदर्शनं
कृतं तथाच ढचो यथा ज्ञात्वादिस्थले आश्रयबोधकता तथा कर्त्तृपदस्थले-
ऽपि आश्रयबोधकत्वमिति कर्त्तृपदाद्यत्नाश्रयबोधो गानुपपन्न इति भावः ।
क्रियायाः कृत्यर्थत्वे दोषान्तरं क्रियानुकूलव्यापारस्य तदर्थत्वे दोषश्चाह,

दनुकूलव्यापारस्य वा छत्रार्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं
वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अथ रघो गच्छति गमनं

‘अनुकूलव्यापारस्य वेति पाठः, ‘तदनुकूलव्यापारस्येति पाठः प्रामा-
दिकः । अठं करोति अठस्य कर्त्तृत्यादौ स्यन्दानुकूलव्यापारस्य
छत्रार्थत्वानभ्युपगमात् पाकं करोतीत्यादिस्त्रलविशेषएव तदनिधान-
मतस्माद्दृशपाठेऽपि न दोष इत्यपि कश्चित् । प्रथमे दोषमाह,
‘तदाश्रय इति क्रियाश्रय इत्यर्थः, तथाच तच्छुद्धः पाककर्त्ता इत्या-
द्येव व्यवहारः स्यादिति भावः । एतच्च साक्षादिकित्त्वानुकूलस्य
स्यन्दस्य पाकत्वमते । द्वितीये दूषणमाह, ‘कारकमात्रं वेति,
स्यात्तौ-काष्ठादेरपि पाकानुकूलसंयोगादिसत्त्वात् पाकादिकर्तृ-
व्यवहारः स्यादिति भावः । छत्रधातोरस्यातस्य च जनकव्यापार-
त्वमेव प्रक्यतावच्छेदकं इति केचिददन्ति तन्मतं शङ्कते, ‘अथेति,

‘क्रियाया इत्यादि, ‘तदनुकूलेति क्रियानुकूलेत्यर्थः, ‘तदाश्रयः’ शक्तिक्रियाया-
श्रयः, तदुल्लादिकर्त्तृपदार्थः स्यादित्यन्वयः, क्रियानुकूलव्यापारस्य कर्त्तृपदा-
र्थत्वे दोषमाह, ‘कारकमात्रं वेति, ‘मात्रपदं छत्रार्थकं, तथाच क्रिया-
नुकूलव्यापाराश्रयस्य कर्त्तृपदार्थत्वे कारकसामान्यस्यैव क्रियानुकूलव्यापारस्य
कर्त्तृपदार्थता स्यादित्यर्थो लभ्यते । यद्यपि क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा
छत्रार्थत्वादिभवे क्रियाश्रयः कारकमात्रं वा कर्त्तृपदार्थः स्यादिति न वाच्यं
तन्नये तयोर्विस्थापितिसम्भवात् तथापि क्रियात्वं तत्तद्वात्पर्यत्वं तदनुकूलव्या-
पारत्वञ्च तत्तद्वात्पर्यानुकूलव्यापारत्वं तदुभयमपि यत्नत्वजात्येक्षया मुख्यर-
मिति यत्नत्वमेव तदुभयापेक्षया लघुत्वेन छत्रधातुप्रक्यतावच्छेकमुच्यते इत्येव
वात्यर्थः । शङ्कते, ‘अथेति, तथाच रघोगमनं करोतीत्यादौ रघोगमनस्य-

करोति बीजादिना अक्षुरादिः कृत इति विनापि
यत्नं कृतः प्रयोगान्न तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च

‘रथोगच्छति गमनं करोतीति, तथाच तद्विवरणवशात् यत्नो न
कृत्यर्थः, किन्तु जनकव्यापार एवार्थः, रथोगमनं करोतीत्यादौ च
कर्त्तृविभक्तेर्निरूपितत्वमेवार्थः, कृत्यैकदेशे जनकयत्ने च तदन्वयः,
आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, गमनविशिष्टनिरूपिताधारत्वसम्बन्धेन रथादौ
तदन्वयः, तेनान्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति निश्चये गमनं
करोतीति न व्यवहार इत्येवमाश्रयः । ‘बीजादिनेति, निष्ठत्वं
इतीत्यर्थः, अन्वयस्यास्य कृत्यैक व्यापारे, अन्यत्वरूपेण अन्यमात्रं
निष्ठार्थः । न चैवं क्रियाजन्यत्वप्रतिसम्बन्धदशायां निरुक्तयत्नाजन्य-
त्वप्रतिसम्बन्धानादङ्कुरे अकृतव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं । तदानीं
तद्व्यवहारे तत्र कृतो यत्ने साचणिकत्वात् निरुक्तोभयत्वेन निरुक्तो-
भयसम्बन्धविशिष्टस्य च निष्ठार्थत्वात् । अतएव नान्तरीयके मया
न कृतमिति व्यवहारोऽपि व्याख्यातः । क्रियाजन्यत्वमादाय तत्र
कृतव्यवहारे दृष्टापत्तिरित्येवमाश्रयः । नन्वेवं कारकमात्र एव
कर्त्तृव्यवहार इत्यत आह, ‘कर्त्तृपदे चेति, ‘निरुद्धिस्तत्रेति प्रवृत्तौ
निरुद्धिस्तत्रेत्यर्थः, भवता कारकपदे कृतो व्यापार इव, अन्यथा

कृतव्यापारवानित्वाद्यर्थोऽवगम्यते इत्यनाद्यत्वा उक्तलाघवं त्यक्त्वापि कृत्यातो-
र्यापारार्थकत्वमुपेयमिति भावः । कृताकृतविभागेनेत्यादियुक्त्या कृतिवाचकत्वं
निराकरोति, ‘बीजादिनेति, तथाच कृतः कृत्यर्थत्वे बीजादेः कृत्यर्थे वाचि-
त्वं स्यादिति भावः । नन्वेवं कर्त्तृपदे का गतिरित्यत आह, ‘कर्त्तृपदे चेति,

कृञो यत्ने निरुद्धिसङ्घा, यदि क्रियाद्याभ्रयमाधे न

कर्मादौ कारकव्यवहारो न स्यादिति भावः । 'यदीति, 'क्रिया-
द्याभ्रयमाधे' क्रियादिरूपजनकव्यापाराभ्रयमाधे कर्मादाविति चावत्,
'न तत्प्रयोगः' न कर्त्तृपदप्रयोगः । वस्तुतस्तु कर्मादावपि कारक-
पदप्रयोग इव कर्त्तृपदप्रयोगोऽभ्युपेक्षः, अतएव "विवक्षातः कारक-
विभक्तयो भवन्ति" इति प्राश्निकाः । इत्यभिप्रायोऽदौत्तनेन
सूचितः । 'एवमेति कृञो यत्नावाचकत्वे इत्यर्थः, 'जनकव्यापार-
एवाख्यातार्थ इत्यपेतनेनान्वयः, उक्तहेतुद्वयस्य प्रवृत्तित्वविभिष्टे
शक्तिसाधकत्वाभावादिति भावः । व्यापारत्वञ्च धर्मत्वं, तच्च यत्नसा-
धारणमपि, तेन परमेश्वरो वेदं वक्तौत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अथ
यत्नानुभवोऽनुभवसिद्ध इत्यभिप्रायेण अन्यथा परमेश्वरपदस्य त्रयी-

'निरुद्धीति । नन्वेवं यत्नेऽपि प्रयोगसत्त्वे जाघवेन यत्ने कथातोः शक्तिर्वापारे
लक्ष्येत्वेव किं न स्यादिति चेत्, प्रयोगप्राप्त्यर्थस्य शक्तिनियतत्वेन तद्व्यवेन
कृञोव्यापारे शक्तौ सिद्धावामन्यायस्यानेकार्थत्वमिति न्यायेन न यत्ने शक्तिः
कथ्यते । न च प्रयोगप्राप्त्यर्थं यत्नेऽपि वर्तते, तथा सति गङ्गापदादेरपि
तीरशक्तत्वापत्तेस्तत्रापि गङ्गापदप्रयोगप्राप्त्यर्थस्य वस्तुं शक्यत्वात् । अथ
प्रयोगमात्रं यदि शक्तिप्राप्तकं तदा कालादौ व्यापारवाचिकव्यवधानुपपत्ति-
कारकपदप्रयोगबलेन कृञोतीर्थ्यापारशक्त्यर्थेयाविकानामपि प्रसङ्गादिति ।
अनु क्रियाभ्रये तदनुकूलव्यापाराभ्रयमाधे वा कर्त्तृपदप्रयोगे इत्यापत्तिरेवेति
कायं कर्त्तृपदे कृञोयत्ने निरुद्धिसङ्घा वाच्येत आह, 'यदीति, 'न तत्प्रयोगः'
न कर्त्तृपदप्रयोगः, वैयाकरणमतो विवक्षातः कारकानि भवन्तीत्यस्याभ्यु-
ज्जनेन करणीभूतकालादावपि कारकप्रयोग इष्ट इवेति 'यदीत्युक्तं ।

तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात्
क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्बाधकं विना गौखत्वायो-

रपरत्वे वेदाभिन्नग्रन्थानुकूलकण्ठाद्यभिघातव्यापारमिति बोधो
व्यापारबोधकत्वेऽपि स्यात् । असाधारणजनकताया एव ग्रन्थता-
वच्छेदकतया च नेश्वरः पचति कृष्णः पचतीत्यादिप्रयोगः, अन्यथा
प्रवृत्तिवादिनामप्यप्रतीकारात् प्रवृत्तिलस्य भगवद्ब्रह्मेऽपि सत्त्वात्
ईश्वरोवेदं वक्षीत्यादौ वेदाभिन्नासाधारणग्रन्थजनकता भगवद्-
ब्रह्मेऽपि स्वीकरणीया अतो न दासः, आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगे
चेष्टापत्तिरिति निगम्यः । ननु तथापि विनिगमकाभावात् शक्ति-
साधकहेतुमैव प्रवृत्तिलविशिष्टे शक्तिः सेत्स्यतीत्यत आह, 'अचेत-
नेऽपीति अग्नि-काष्ठादावपीत्यर्थः, 'पचतीत्यादिप्रयोगात्' व्यापा-
रत्वे बुद्धिविशेष्यतासम्बन्धेन पचतीतिप्रयोगसत्त्वात्, रयोगच्छती-
त्यादावाश्रयत्वप्रतीतेरेव नयैरुक्तत्वात् तत्परित्यागः । ननु तथा-
ख्यातस्य व्यापारे लक्षणा इत्यत आह, 'क्रियेति, 'क्रिया' पाकः,
'गौखलं' लक्षणाजन्यत्वं । नन्वेवं तदुक्तकथयणादेरपि पाकानुकूल-

'एवञ्चेति ह्यधातोर्थापारवाचकत्वे स्थिते तद्विवरणलेनाख्यातस्यापि व्यापा-
रशक्तत्वे चेत्पर्यः, 'अचेतनेऽपि' बद्धि काष्ठादावपि, ह्यताह्यतविभागेनेत्यादि-
बाधकस्य गिरासात् यत्नत्वजात्वनभ्युपगमाद्गौरवमपि नास्तीति 'बाधकं
विनेत्स्य नास्तिद्विरिति भावः । 'गौखलेति जाक्षुषिकत्वेत्यर्थः, 'गौखत्वा-
योगादिति पञ्चम्यन्तं जनकव्यापार एवाख्यातार्थं इत्यत्र हेतुत्वेन बोध्यं,
व्यापारत्वमिह जन्यत्वं धर्मत्वं वा अतः पचतीत्यादेः पाके जनकयत्नाऽर्थक-
धर्मबोधकतयोपस्थितिः सम्भवतीति । नन्वेवं तदुक्तकथयणादेरपि पचतीति

गात् जनकव्यापार एवास्यातार्थः, तदुल्लङ्घयन्त्यादेश
न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः, कथन्तीति
पञ्चतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्ना-
विनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्या-

त्वात् तदानौमपि पञ्चतीत्यादिप्रयोगः स्यादित्यत आह, 'तच्छु-
ञ्जेति। एतेन शक्यतावच्छेदकजनकत्वदक्षे अनन्यथासिद्धत्वांशस्य प्रवेगे
प्रयोजनं ह्यसतो दर्शितं। जनकप्रवृत्तित्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्व-
वादी शङ्कते, 'कथमिति, 'तर्हीति आख्यातस्य जनकप्रवृत्तित्वविशि-
ष्टाशक्तत्वे इत्यर्थः, 'पञ्चतीत्यादौ' चैवः पञ्चतीत्यादौ, 'पाकजनक-
यत्नानुभवः' पाकजनकप्रवृत्तित्वेनानुभवः, 'यत्नाविनेत्यादि चैवला-
दिविशिष्टजनकतासम्बन्धेन पाकजनकव्याप्येनेत्यर्थः, 'क्रियाविशेषका-
रणस्येति पाठः पाकलक्षणक्रियाविशेषजनकस्य यत्नस्येत्यर्थः, 'क्रिया-
विशेषेणेति द्वितीयाक्तपाठेऽपि कारणत्वान्वितनिरूपितत्वस्य द्विती-

प्रयोगः स्यात् पाकजनकौभूततच्छुल्लङ्घयन्त्यात्मकव्यापारस्य तदानौ सत्त्वादि-
त्यत आह, 'तच्छुञ्जेति अन्यथासिद्धतया तस्य न पाकजनकत्वमित्यर्थः। इत्य-
द्यानुल्लङ्घयन्त्यापारस्याख्यातार्थत्वे चायं दोषः तच्छुल्लङ्घयन्त्यास्य पाकानुल्लङ्घयन्त्या-
दिति तदुपेक्षितमित्यपि सूचितं। नैयायिकः शङ्कते, 'कथं तर्हीति,
'पाकजनकेति, यद्यपि यत्नस्यापि पाकजनकव्यापारत्वेनानुभवे बाधकाभाव-
त्वादि चैवः पाञ्चतीत्यादौ पाकजनकयत्नत्वेन रूपेण पाकजनकयत्नानुभवः
कथं स्यादित्याशङ्क्यार्थः, 'यत्नाविनेति पाकजनकयत्नाविनाभूतेनेत्यर्थः, अवि-
नाभूतत्वं व्याप्यत्वं, 'कारणस्य' पाकादिकारणस्य, तेन चैवः पाकजनकयत्न-
वान् पाकवत्त्वादित्यनुमानं प्रकृतं, पाकवत्ता च कथं पाकस्यैव इत्यादि-

नुमानात् । पचति पाकविषयकयत्नवानिति तात्पर्य-

यार्थत्वादयमेवार्थः, तथाच चैत्रः पाकजनकयत्नवान् पाकवत्त्वादित्यनुमानप्रकार इति भावः ।

केचित्तु 'यद्वाविनाभूतेति तादात्म्यसम्बन्धेन जनकयत्नव्याप्येनेत्यर्थः, 'क्रियाविशेषेण' धातूपस्थापितपाकादिविशेषणत्वेन, 'कारणस्य' जनकत्वविशिष्टस्य, 'अनुमानात्' जन्यतासम्बन्धेनानुमानात्, अयं पाकोजनकयत्नवान् पाकात् इत्यनुमानप्रकारः, सौरादिपाकेऽप्यन्ततोभगवद्दयत्नस्यैव सत्त्वात् न व्यभिचारः, तदनन्तरञ्च अनुमानोपस्थितस्य जनकताविशिष्टयत्नस्य एकदेशे जनकत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन धातूपस्थापितस्य पाकस्य विशेषणतया अन्वयः शाब्द इति भावः । एतेनानुमानात् पाकोजनकयत्नवानिति प्रतीत्युपपादनेऽपि पाकजनकयत्न इति विश्लेषणानुभवस्यानुपपन्नत्वादिदमसङ्गतमिति परास्तं । अग्रे च 'अथैवमित्यत्र वर्तमानपदं पाकवत्त्वस्याप्युपलक्षणमिति व्याचक्रुः ।

अन्वेवं पचति पाकजनकयत्नवानिति विवरणमसङ्गतं तेन प्रकृततिप्पदस्य यत्नपदोस्थापकत्वबोधनादित्यत आह, 'पचतीति, 'तात्पर्यविवरणमिति परम्परया यत्नपदशक्यप्रतीतिप्रयोजकताप्र-

प्रतीतिनियामकस्वरूपसम्बन्धेन अतोनासिद्धिरिति ध्येयं । ननु मास्तु करोतिना विवरणबलेनाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं कृत्वोच्चारवाचकत्वं कृतिवाचकत्वञ्चेति विवाददृष्ट्या कृत्वः कृतिवाचकत्वसंशयात् पचति-पाकजनकयत्नवानिति विवरणबलात् स्यादेवाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं इत्यत आह, 'पचतीति, 'पाकयत्नवानिति पाकजनकयत्नवानित्यर्थः, 'तात्पर्यविवरणं' पच-

विवरणं । अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः । अत्रैवं
वर्त्तमानत्वं यत्रस्य न प्रतीयेत तस्यापदार्थत्वात् ।

कारकतदिच्छयोच्चरितत्वस्य तिप्पदं बोधकं न तु तदुपस्थिति-
जनकताबोधकमित्यर्थः । यद्वा 'तात्पर्यविवरणमिति तत्परत्वमात्र-
बोधकं यत्रपदशक्यप्रतीतौ तिप्पदज्ञानोत्तरत्वमात्रबोधकमिति
यावत्, न तु तिप्पदं तदुपस्थितेर्जनकत्वबोधकमित्यर्थः । ननु
विवरणेन स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वमेव विप्रियमाणे बोध्यते इत्यत-
आह, 'अन्यथेति विवरणस्य स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वबोधकत्वनिवमे
इत्यर्थः, 'धर्मिणोऽपि' आख्यातार्थविशेष्यत्वेनाभिमतस्य यत्रात्रव-
स्थापि, 'वाच्यतापत्तेः' भवन्मते आख्यातस्य वाच्यतापत्तेः, मत्तुप्-
पदशक्योपस्थापकत्वस्य यथोक्तविवरणेन तिपोऽबोधनात् न तन्निवम-
इति भावः । 'अथैवमिति, 'एवं' प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य आख्यातानु-
षङ्गाप्यत्वे, 'वर्त्तमानत्वं' आख्यातोपस्थापितं वर्त्तमानत्वं, 'यत्रस्य'
प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य, 'अपदार्थत्वात्' पदानुपस्थितत्वात्, "शब्दी-

तौत्यतः पाकजनकथापारप्रतीतौ तेन व्यापारेणानुमितोयः पाकजनकयत्र-
स्तस्य ज्ञापनं, 'अन्यथेति विवरणविषयतामात्रेणाख्यातस्य यत्रे शक्तिस्वीकार-
इत्यर्थः, 'धर्मिणः' पाकजनकयत्रवतः, 'वाच्यतापत्तेः' आख्यातवाच्यतापत्तेः,
तस्यापि पाकयत्रवानिति मत्तुपा विवरणादिति भावः । अत्रते, 'अथैवमिति,
'इवं' यत्रत्वविशिष्टस्याख्यातवाच्यत्वविरहे, 'यत्रस्य' यत्रत्वविशिष्टस्य, 'तस्य'
यत्रत्वविशिष्टस्य, 'अपदार्थत्वात्' पञ्चतीत्यादावाख्यातानुपस्थाप्यत्वात्, तथाच
शब्दीत्याकाङ्क्षेति न्यायेन तस्यापदार्थत्वे तत्र वर्त्तमानत्वेन शब्दबोधविषयता
न स्यादित्यर्थः, इदञ्च न्यायनये दूषणं, अर्थाध्याहारमवे पदानुपस्थितस्य

अन्वय धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा लडादेर्वर्त-
मानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पन्नत्वाच्च । न च पाकजनक-

झाकाङ्गेति नियमादिति भावः । अर्थाधाहारवादिमतमालम्ब्य
कदाचिदपदार्थेऽप्यन्वयोक्तुं शक्यते इत्यतो व्युत्पत्तिविरोधमप्याह,
'अन्यचेति ।

केचित्तु नन्वध्याहृतपदाद्यत्नोपस्थितौ वर्त्तमानत्वस्यान्वयो
भविष्यतीत्यत आह, 'अन्यचेत्याहुः ।

'अन्यच' चैवः पचतीत्यादेरन्यच, 'क्रियायां' स्यन्दे, एतच्च
चलति-गच्छतीत्यादौ । इदमुपलक्षणं, जानातीत्यादावपि धात्वर्थ-
वर्त्तमानत्वान्वयोबोध्यः । 'स्वार्थव्यापारे वेति, 'वाग्भट्टस्वार्थे, एत-
च्चाग्निः पचतीत्यादौ, 'लडादेरित्यादिपदादाख्यातान्तरोपसंग्रहः,
'वर्त्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्व-भविष्यत्त्वोपसंग्रहः । न च पचती-
त्यादावपि धात्वर्थे वर्त्तमानत्वान्वये को दोष इति वाच्यं ।
साक्षादिक्रित्तिजनकस्य स्यन्दस्य पाकत्वमते पाकभविष्यत्ताद्ग्रायां
तदनुकूलकर्त्तृव्यापारस्य विद्यमानताद्ग्रायामपि पचतीतिप्रयो-
गात् पच्यतीत्यप्रयोगात् कर्त्तृव्यापारस्यातीतत्वद्ग्रायां तादृशपाकस्य
वर्त्तमानत्वद्ग्रायां पचतीत्यप्रयोगाद्पचदित्यपि प्रयोगाच्च । नन्वेव-

आम्बुविषयत्वं सम्भवतीति तन्मतेऽपि यत्र वर्त्तमानत्वप्रतीत्यनुपपत्तिं दर्शयति,
'अन्यत्रेति स्वार्थव्यापारादन्यत्र धात्वर्थे जानातीत्यादौ, 'स्वार्थव्यापारे वेति
अग्निः पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारे, 'लडादेरित्यादिनाख्यातान्तरपरि-
ग्रहः, 'वर्त्तमानत्वादीत्यादिपदेनातीतत्व-भविष्यत्त्वयोः परिग्रहः, तथाचाख्या-
तार्थवर्त्तमानत्वादेः प्रतिनियतान्वयव्युत्पत्तिविरोधानुमाने तदन्वयो भवन्मते

अग्निना पच्यते चेत्तेषु पच्यते इत्यादौ यत्र वर्त्तमानत्वाद्यन्वयः
 तत्राख्यातेन व्यापार-कृत्योरबोधनात् साक्षाद्विकृतिजनकस्यन्दस्य
 पाकत्वमते पाकानुकूलव्यापारासत्त्वदशायां पाकसत्त्वेऽपि तादृशप्र-
 योगाभावेन कर्त्तृव्यापारसत्त्वदशायां पाकासत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगस-
 त्त्वेन च धात्वर्थे तदन्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च तत्र सुवर्थव्या-
 पारादावेव तदन्वय इति वाच्यं । तथासत्युक्त्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः
 तथा द्वितीयाद्यन्तपदासमभिव्याहृतपच्यते तण्डुल इत्यादौ वर्त्तमा-
 नत्वाद्यन्वयप्रसङ्गस्य दुर्म्भारत्वाच्च । न च तत्रानश्वितत्वमेव वर्त्तमा-
 नत्वादिकमिति वाच्यं । पाकानुकूलकर्त्तृव्यापारस्यातीतत्वानागतत्व-
 दशायामपि पच्यतेऽयं तण्डुल इत्यादिव्यवहारापत्तेरिति चेत्, न,
 तत्र वर्त्तमानव्यापारजन्यत्वादिरूपपारिभाषिकवर्त्तमानत्वादेराख्या-
 तार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थेऽन्वयात्, धातोः पाकानुकूलव्यापारे
 साक्षणिकतया धात्वर्थ एव वर्त्तमानत्वाद्यन्वयसम्भवाच्चेति भावः ।

अन्वेवं कालः पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्त्तमान-
 व्यापारवत्त्वादित्यनुमेयं, यदा पाकजनकतृचणवृत्तिव्यापारस्तदा
 पाकजनकतृचणवृत्तियत्न इति सामान्यमुखी च व्याप्तिरित्याशङ्क

सम्भवतीति भावः । ननु चैत्रः पचतीत्यतश्चैत्रः पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवा-
 नित्यन्वयबोधे जाते तत एव पक्षधर्मताज्ञानात् पाकजनकवर्त्तमानव्या-
 पारत्वावच्छेदेन पाकजनकवर्त्तमानयत्नव्याप्तिप्रकारकस्मरणसहितात् चैत्रः
 पाकजनकवर्त्तमानयत्नवानित्यनुमितिर्भविष्यति तथाच चैत्रः पचतीत्यादौ
 चैत्रः पाकजनकवर्त्तमानयत्नवानिति प्रत्ययस्य नानुपपत्तिस्तादृशानुमितेरेव
 तादृशप्रत्ययत्वादित्याशङ्क निराकुरते, 'न चेति, निराकरणहेतुमाह,

वर्त्तमानयत्नानुमानं, यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः ।
धर्मविशेषनिष्ठता च यत्नस्य न स्यात् तद्व्यधिक-

निराकरोति, 'न चेति, 'यत्नविगमेऽपीति, तथाच संयोगात्मक-
पाकजनकव्यापारवत्यपि क्षणे पाकजनकयत्नाभावाद्ब्यभिचार इति
भावः । ननु संसारस्थानन्तत्वात् सर्वदैव पाकजनकयत्नसत्त्वात्
ख्यूलकाक्षस्य वर्त्तमानत्वघटकत्वादा न व्यभिचारः । यदा चेष्टोत्-
पत्तिक्षणो वर्त्तमानत्वघटकः तद्विशिष्टव्यापारवत्त्वञ्च हेतुः विशेष-
मुखी च व्याप्तिरतो न व्यभिचार इत्यत आह, 'धर्मीति चैत्रा-
दिनिष्ठतेत्यर्थः, तथाच पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् चैत्र इति धीर्न

'यत्नविगमेऽपीति पाकजनकवर्त्तमानयत्नविरहेऽपीत्यर्थः, 'व्यापारानुवृत्तेः'
पाकजनकव्यापारस्य सत्त्वादित्यर्थः, एतावता च पाकजनकवर्त्तमानव्यापारस्य
पाकजनकवर्त्तमानयत्नस्य कालिकी व्याप्तिर्निराकृता । ननु चैत्रः पचतीत्यादौ
कृतिनिष्ठानुकूलताविशेषसम्बन्धेन व्यापारत्वविशिष्टे धात्वर्थपाकान्वयो वाच्य-
स्तथाच तादृशानुकूलतासम्बन्धेन पाकविशिष्टव्यापारः पाकजनकव्यापार एव
यत्न एव स च यत्नविगमे न तिष्ठत्येवेति कालिकव्याप्तौ नोक्तव्यभिचार इत्यत-
आह, 'धर्मविशेषेति चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रादेः समवायेन पाकजनकवर्त्त-
मानयत्नवत्ता न प्रतीयेतेत्यर्थः, कालिकसम्बन्धेन व्यापकताज्ञानात् कालिक-
सम्बन्धेनैव काले पाकजनकयत्नानुमितेरेवोत्पत्तेरिति भावः । ननु तादृश-
व्यापारं प्रति तादृशयत्नः समवायेन व्यापक इति व्यापकताज्ञानादेव धर्म-
विशेषनिष्ठताप्रतीतिर्भवतीत्यत आह, 'तद्व्यधिकरणेति पचतीति वाक्यात्
पाकजनकवर्त्तमानयत्नानधिकरणवृत्तेर्यापारस्यापि पाकजनकत्वेन प्रतीते-
रित्यर्थः, अत्राद्यं भावः चैत्रः पचतीत्यादौ यत्ननिष्ठानुकूलताविशेषसम्बन्धेन
पाकस्य व्यापारेऽन्वयः कालं पचतीत्यादौ चानुकूलतासामान्येन सम्बन्धेन

करणव्यापारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्याविनाभूत-
चैत्रत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेत्,

स्वादिदि भावः । ननु चैत्रः पाकजनकवर्त्तमानयन्नवान् पाकजन-
कवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् इत्याद्यनुमेयं, सूक्ष्मकांक्षोविशिष्य चेत्योत्प-
त्तिचक्षुषो वा वर्त्तमानत्वघटकः तेन न व्यभिचार इत्यत आह,
'तद्व्यधिकरणेति यन्नव्यधिकरणस्यापि स्वाख्यादिकाष्ठान्वादिबंधोगस्ये-
त्यर्थः, संसारस्थानन्तत्वात् तथाच व्यभिचार इति भावः । ननु
चैत्रत्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इत्याग्ररूपे, 'चैतन्येति, अचेत-
नेऽपि चैत्रत्वादिसङ्केतसत्त्वात् अत्र 'चैतन्याविनाभूतेति, 'चैत्रत्वादीति,
चैत्रत्वं स्वरूपतो विशेषणं तेन चैत्रत्वान्न चैत्रत्वस्य शब्दानुपस्थितत्वे

पाकस्य व्यापारेऽन्वय इति खोकारे श्रुत्यन्तेर्भेदापत्त्या गौरवं स्यादित्यनुभवसा-
धारणायानुकूलतासामान्यसंसर्गेण व्यापारे पाकान्वयो वाच्यस्तथाचानुकू-
लतासामान्येन पाकविशिष्टव्यापारस्य चैत्रः पक्षतीत्यादौ प्रतीकमानस्य
पाकजनकवर्त्तमानयत्रे व्यभिचारितया न तेन तदनुमानं विशेषदर्शिना स्या-
दिति । ननु चैत्रः पाकजनकवर्त्तमानयन्नवान् पाकजनकवर्त्तमानव्यापारव-
त्त्वादित्यनुमितिर्जायतामित्याशङ्कते, 'चैतन्येति, अविनाभूतं व्याप्यं अचैत्र-
त्वादि तद्विशेषितेनेत्यर्थः, 'तेन' पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारेण, 'यत्नानुमान'
पाकजनकवर्त्तमानयन्नानुमानं । शोभनत्वं सुन्दरत्वं, 'शोभन इति काष्ठादि-
साधारणं बोध्यं तथाच शोभनत्वे सति पाकजनकवर्त्तमानव्यापारत्वं शोभन-
काष्ठादौ पाकजनकवर्त्तमानयत्रे व्यभिचारोति तत्र तावृशानुमानानुपपत्ति-
रित्यर्थः । न च तत्रापि चैत्रत्वादिविशेषितेन तदनुमानं, तत्र चैत्रत्वादेः
शब्दादनुपस्थितेः प्रमाखान्तरेण च तदा नियमतस्तदनुपस्थितौ भावाभाव-
एव तथाच शोभनः पक्षतीत्यादौ प्रमाखान्तरेण चैत्रत्वाद्यनुपस्थितिदशायां

सत्यं, चैवत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभ-
नादेः पाकयत्नवत्त्वप्रतीतेः तत्राख्यातस्य जनकयत्ने
स्वाप्स्यकित्वात् । मैवं, अविनाभावमपेक्ष्य साधवेन

न चतिः । तेन पाकजनकवर्त्तमानव्यापारेण यत्नानुमानम् । 'शोभ-
नादेरिति, शोभनत्वस्य स्थास्यादिशाधारणतया शोभनत्वे सति
तादृशव्यापारवत्त्वं न यत्नानुमापकमिति भावः । इदमुपलक्षणं चैत्रः
पचतीत्यादौ शाब्दबोधात्मकतादृशप्रतीतेरानुभविकत्वाच्चेत्यपि मन्त-
व्यम् । 'तत्रेति यत्र यत्नशाब्दबोधसत्तेत्यर्थः, जनकव्यापारवत्त्वस्य
शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि क्वचिन्नक्षणाया आवश्यकत्वे साधवं किमित्या-
शयेन जनकयत्ने शक्तिवाद्येव दूषयति, 'मैवमिति, 'जनकव्यापारः'
जनकव्यापारत्वं, 'जनकयत्नस्य' जनकप्रवृत्तित्वस्य, 'शक्यत्वात्' शक्यता-
वच्छेदकत्वात्, जनकत्वप्रवेशस्याविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातितया
तदपेक्ष्य धर्मत्वरूपस्य व्यापारत्वस्य उपाधित्वाद्गुरुत्वमिति भावः ।
जनकयत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि जनकत्वप्रवेशस्यावश्यकतया जन-

तदनुमानानुपपत्तिरिति भावः । 'अथैवमिति पूर्वपक्षसमाधानमाह, 'सत्य-
मिति, 'तत्र' शोभनः पचतीत्यादौ, इत्यञ्च काष्ठं पचति अग्निः पचतीत्यादि-
बहुतरप्रयोगे सङ्ख्यात्वसम्पादनाय परं व्याख्यातस्य व्यापारे शक्तिः कथ्यते
शोभनः पचतीत्यादिप्रयोगान्वाख्यत्वेन तत्र लक्षणाकल्पनैव युक्तेति पूर्व-
पक्षिहृदयम् । 'साधवेनेति अन्यत्वं धर्मैत्वं वा व्यापारत्वं अपेक्ष्य यत्नत्वस्य
लघुत्वेनेत्यर्थः । ननु पचतीत्यादौ पतनानुकूलगुरुत्ववदिति स्पन्दत इत्यादौ च
स्पन्दानुकूलवेगवदिति प्रतीयते इति गुरुत्वत्वं वेगत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकं
स्यात् यत्नतुल्यत्वादिति चेत्, तत्र तत्र तेन तेन रूपेण प्रतीतेरानुभविकत्वे

जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात् । यत्नं विहाय जनकमात्रे
शक्तिरस्तु साधवात् तथाचाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य-
वेति चेत्, न, अपचत्यपि पाकजनकादृष्टवति पचतीति
प्रयोगापत्तेः । पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च न पाकजन-

कत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु साधवात् किं यत्नत्वप्रवेशेनेत्यभिप्राये-
णाशङ्कते, 'यत्नं विहायेति, 'यत्नं' यत्नत्वं, 'मात्रे' सामान्ये, 'तथा-
चेति जनकसामान्ये शक्तौ चेत्यर्थः, 'अचेतनेऽपीति, व्यापारानु-
बन्धिविशेष्यता सप्तम्यर्थः, अचेतनमुख्यविशेष्यकेऽपीत्यर्थः, 'प्रयोगः'
पचतीत्यादिप्रयोगः, अग्निः पचतीत्यादिप्रयोगोऽपीति समुदितार्थः ।
'अपचत्यपीति, 'पाकजनकादृष्टवति' भोक्तारि, पचतीतिप्रयोगः
स्यादिति । ननु यत्नशक्तिवादिनस्तवापि तददृष्टजनककृतिकाशे
तामादाय तत्र तत्प्रयोगो दुर्वारः जनकताविशेषनिवेशेनातिप्रसङ्ग-
वारणन्तु ममापि नाशक्यमित्यत आह, 'पाकजनकेति, 'अतएव'
जनकादृष्टजनककृतेः स्वाजनकत्वादेव, 'कृत्यादिजन्यत्व इति, 'आदि-

दृष्टापत्तेः । वस्तुतः पततीत्यादौ पतनाश्रयत्वादेरेव प्रतीतेरानुभविकत्वा-
दिति भावः । जनकयत्नत्वे जनकत्वं प्रविष्टमिति तदेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं
स्यात्साधवादित्याशङ्कते, 'यत्नं विहायेति, साधवात् जनकयत्नत्वापेक्षया
जनकत्वस्य लघुत्वात्, यत्नत्यागे वीजान्तरमप्याह, 'तथाचेति जनकत्व-
मात्रस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे चेत्यर्थः, अचेतनेऽपि काष्ठं पचति अग्निः
पचतीत्यादावाख्यते प्रयोगोमुख्य एव भवतीत्यर्थः । ननु जनकयत्नस्य शक्य-
त्वेऽपि पाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतया स एव दोषः स्यादित्यत-
आह, 'पाकजनकेति, 'अतएव' तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे मागभा-

कृत्वं मानाभावात् । अतएव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे
साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थान्तरप्रसङ्गो-
ऽपि प्रत्युक्तः । भावे वा तादृशकृतिनिवारणायादृष्टा-
दारकजनकतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् । यत्नमात्रं शक्यं

पदादिच्छादिपरिग्रहः, 'साध्ये' कार्यत्वेन हेतुना साध्ये, 'तज्जन-
केति' क्षित्यादिजनकेत्यर्थः । अभ्युपेत्याह, 'भावे वेति, 'तादृशेति
पाकजनकादृष्टजनकेत्यर्थः, 'त्वयापि' जनकसामान्ये शक्तिवादिना
त्वयापि, अन्यथा तदा तादृशप्रयोगापत्तेरुक्त्यापि दुर्वारत्वाददृष्ट-
मादायातिप्रसङ्गस्तु तव दुर्वारः, अदृष्टस्यादृष्टमदारौक्यैव पाक-
जनकत्वात् इति भावः । ननु कार्यस्य समवायो जनकस्य विषय-
तेति सम्बन्धनियतफलोपधानात्मकजनकतानिवेशात् अदृष्टमादाय
नातिप्रसङ्ग इत्यतो नव्यमतमाह, 'यत्नमात्रं शक्यमिति प्रवृत्तित्व-

वादेव, 'क्षित्यादेरिति, क्षितिः कृतिजन्या कार्त्स्न्यत्वात् घटवदित्यनुमानबले-
नास्मदादिकृतिजन्यताबाधेन भगवत्कृतिजन्यता सिध्यतीति सिद्धान्तः । स च
तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे भग्नः स्याद्वाधाभावेनादृष्टजनकास्मदादि-
कृतिजन्यतामादायार्थान्तरप्रसङ्गेन भगवत्कृतेरसिद्धापत्तेरिति दोषोनि-
रस्त इत्यर्थः । अभ्युपेत्याह, 'भावे वेति तज्जनकादृष्टजनककृतौ तज्जनकत्वस्य
प्रामाणिकत्वे वेत्यर्थः, 'त्वयापीति जनकमात्रे आख्यातशक्तिवादिनापि, 'वा-
च्यत्वादिति, अन्यथा पाकजनकादृष्टजनकयत्रस्यापि पाकजनकत्वेन तमादाय
अपचक्षपि पाकजनकादृष्टजनकौभूतगङ्गास्नानादिगोघरबलवति पचतीति
प्रयोगप्रसङ्गस्य तवापि दुर्वारत्वादिति भावः । वस्तुतः कार्योभूतपाकस्य
समवायः कारणीभूतकृतेर्विषयता इत्येवं सामानाधिकरणप्रत्यासत्त्यवच्छि-

विषयित्वं जनकत्वं वा सम्बन्धमर्थ्यादद्या भासत इति

मात्रं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । न च प्रवृत्तित्वस्यैव शक्यतावच्छेद-
कत्वे पच्यत इत्यादौ पाकजन्यफलशास्त्रित्वरूपपाकादिकर्षत्वप्रतीतिः
कथं स्यादिति वाच्यम् । तत्रात्मनेपदस्य कर्षत्वे साचक्षिकत्वात्,
कर्षत्वं फलवत्त्वं, तस्य फलमेव, अन्यतासम्बन्धेन पाकादेर्धात्वर्थस्य
तत्रान्वयः, फलत्वस्य कार्त्तव्यं, प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावादिमत्त्व-
मिति यावदिति भावः । विषयित्वं जनकत्वं वेति तात्पर्याधीनो
व्यवस्थितो विकल्पः सम्बन्धान्तरेणान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वबोधकः न तु
पूर्वाखरसे विकल्पः, तेन जनकत्वस्य विषयित्वमपेक्ष्य गुरुत्वेऽपि
धरमनिर्द्देशो नानुपपन्नः । अथैवमसदादीनां पाकानुष्ठानदशायां

जनकत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन बोद्धव्यत्वात्तानादिभोचरकृतिमादावाति-
प्रसङ्गस्य पाकसमवायिस्थान्यादिविषयकत्वाभावेन निरुक्तसामानाधिक-
रण्यप्रत्यासत्तवच्छिन्नपाकजनकत्वासम्भवादिति तत्त्वं । नन्वदृष्ट्याहत्तं विष-
यजनकत्वमेवास्यातश्चक्यतावच्छेदकं वाच्यं अतो न पाकजनकादृष्टमादाबो-
द्धातिप्रसङ्ग इत्यतो न्यमते यत्र शक्तौ बुद्धिं दर्शयति, 'यत्रमात्रमिति यत्र-
त्वमात्रं स्यात्स्यातश्चक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । मात्रपदेन जनकत्वत्वस्य जनक-
त्वस्यास्यातश्चक्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तयोर्बलत्वजात्यपेक्षया गुरुत्वा-
दिति भावः । धात्वर्थपाकादेर्यत्रे फलसम्बन्धेनान्वय इत्याकाङ्क्षायामाह, 'वि-
षयित्वमिति, तथाच पचतीत्यादौ विषयितासम्बन्धेन पाकविश्लिष्टयत्रवाचि-
त्यर्थः । नन्वेवं पचतीत्यादौ पचैः पाकत्वकक्ष्यायामपि पाकत्वविषयकत्वनिश्च-
यित्वमवबोधोपापत्तिः पाकविषयिन्यास्तत्तत्कृतेः पाकत्वविषयकत्वनिश्चयमात् ।
न च विशेष्यत्वात्स्यमेव विषयित्वं संसर्गः तथापि निगडनिश्चयदेहस्यामवा-
तजडोक्तकसेवरस्य चोत्थानविषयककृतिर्जायते उत्थावन्तु न जायते निगड-

परमेश्वरः पचतीत्यपि प्रयोगापत्तिः तद्धतेः सर्वविषयकतया कार्ख्यमाचजनकतया चास्मदादिकर्तृकपाकस्यापि तद्विषयत्वात् तद्व्य-
न्यत्वाच्च । न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य तद्धतावभावात् न
तथा प्रयोग इति वाच्यम् । तथापि धर्मिषाश्चकमानसिद्धत्वात् । न
चाख्यातार्थयत्न-कर्तृपदार्थयोरवच्छेदकतासम्बन्धेनैवान्वयस्य साका-
ङ्गत्वात् न तथा प्रयोगः आत्मा पचतीत्यपि प्रयोगो नेष्यते अहं
पचामि त्वं पचसीत्यादौ उच्चारयिचादिशरीरमेव चैचत्वादिना
अस्मदादिपदशक्यं परमेश्वरो वेदं वेत्तीत्यचापि परमेश्वरपदं शरीरपरं
न तु परमात्मपरमिति वाच्यम् । तथापि तदानीं कृष्णः पचतीति
प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत्, न, साध्यताख्यविषयिताविशेषस्य
चेष्टादिद्वारा फलपधानाख्यजनकताविशेषस्य च संसर्गत्वनियमात्,
भगवत्कृत्तिस्य नास्मदादिद्वयपाकस्य तादृशविषयितावती तादृशजन-
कतावती वा, अतएव पाकत्वेन पाकविषयिण्याः कृतेषु पाकत्व-
विषयतानियमेऽपि पचेः पाकत्वे लक्षणायां पचतीति प्रयोगो न
योग्यः, न वा उपादानतादिरूपपाकादिविशेष्यताकप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि
पचतीति प्रयोगो योग्यः, न वा क्रियान्तरगोचरप्रवृत्तिदशायां
स्वरूपयोग्यतामादाय पचतीत्यादिप्रयोगः, नापि पाकजनकादृष्ट-
जनककृत्तिसमादाय पचतीत्यादिप्रयोगः । न च तथापि विषयिताया-
अपि संसर्गत्वे पाकाद्यनुत्पत्तावपि पाकादिषाध्यकप्रवृत्तेर्वर्तमानत्वा-

बन्धनामवातादिना दोषेण प्रतिबन्धादिति सिद्धान्तस्तथाच यदा निगड-
निश्चलदेहस्योत्थानविषयिणी कृत्तिसदा निगडनिश्चलदेह उचित्ततीति
प्रयोगापत्तिः एवं आमवातजडीकृतकृत्तेवरस्योत्थानविषयिकृत्तिदशायां

तौतलदृशां पचत्यपचदित्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारा पचतीत्यादा-
 वाख्यातार्थवर्त्तमानत्वादेराख्यातार्थयत्नादावेवान्यस्य निरुद्धिमा-
 दिति वाच्यम् । विषयिनासम्बन्धमादाय तत्र तदानीं तादृशप्रयो-
 गस्य दृष्टत्वात्, फलोपधानात्मकजनकतासंसर्गस्य विषयत्व एव तत्र
 तदानीं तथा प्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युपगमात् । अतएव विषयितायाः
 संसर्गत्वभ्रान्त्या वृक्षादिसाध्यकप्रवृत्तिमति पुरुषे वर्षतीति प्रयोगापत्तिः
 भ्रमादुत्पन्नसाध्यकप्रवृत्तिमति निगडुनिस्सङ्गदेहे उत्पन्नानुत्पत्तावपि
 उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यपि निरस्तम् । साध्यत्वाख्यविषयिता-
 संसर्गमादाय तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्, फलोपधानात्मकचेष्टादि-
 द्वारजनकताविशेषसंसर्गविषयकत्व एव तादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्यु-
 पगमादिति भावः ।

केचित्तु विषयित्वस्य संसर्गत्वे सर्वमेतद्दोषमभिसन्धाधैव क्व-
 थाञ्चेत्यभिहितमित्याहुः ।

केचित्तु साध्यत्वाख्यविषयिता द्विविधा स्वरूपयोग्यतात्मिका
 फलोपधानात्मिका च तत्र फलोपधानात्मिकायाः साध्यत्वाख्यविष-
 यिताया एव प्रकृते संसर्गत्वाभ्युपगमाच्चोक्तातिप्रसङ्गः । अतएव भोज-
 नाद्यनुत्पत्तिस्थले भोजनादिसाध्यकप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि भोजनं करोति
 भोजनं क्रियते इत्यादयो न व्यवहाराः फलोपधानाख्यसाध्यत्वाख्य-
 विषयिताया एव कृधातुप्रयोगे कर्मप्रत्ययार्थत्वात् । न च साध्य-
 त्वाख्यविषयित्वादेः तादृशद्वैविध्ये मानाभावइति वाच्यम् । क्रियानु-

ष्यामवातजडोद्धतकलेवरस्तिष्ठतीति प्रयोगः स्यात् एवं दृष्टौ कृतिसाध्यत्व-
 भ्रमे दृष्टिविषयिणो कृतिर्जायते दृष्टिस्तु न जायते दृष्टिं प्रति दृष्टिविषय-

तु नव्याः । कर्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये चैचः पचति
पच्यते तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात्

त्पत्तिदशायां तादृशप्रतीत्यभावस्य मानत्वादित्याहुः । तदसत् ।
कचित् स्वरूपयोग्यतात्मकसाध्यतावती प्रवृत्तिः, कश्चित् फलोपधा-
नात्मकतदतीत्यत्र नियामकस्य दुर्वारत्वादिति दिक् ।

वस्तुतस्तु साध्यतास्यविषयता-फलोपहितजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव
धात्वर्थस्य कृतावन्वयोऽभ्युपेयः, अन्यथा जनकतायाः सम्बन्धत्व-
कल्पे विषयतासम्बन्धकल्पोक्तपूर्वदोषोद्कारेऽपि गान्तर्रीयकमीन-
भोजनादौ मीनं भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वात्, दौधितिकार-
सिखनन्तु वाकारस्य समुच्चयार्थतैवेत्युपपादनौयमिति विभावनी-
यम् ।

वैयाकरणमतमुत्यापयति, 'कर्तृ-कर्मणी इति, 'लकारः' आख्यातं,
'इति सामानाधिकरण्यानुरोधादिति, 'इति' अत्र, चैच-तण्डुलादि-
पदाख्यातपदयोरेकधर्म्मिर्बोधकत्वानुरोधादित्यर्थः, विभिन्नप्रवृत्ति-

ककृतेः स्वरूपयोग्यत्वादिति मते चैत्रे दृष्टिविषयकृतिदशायां चैत्रोवर्षतीति
प्रयोगापत्तिरित्यत आह, 'जनकत्वं वेति फलोपहितजनकत्वमित्यर्थः, तेन
निगडनिश्चकदेहादिप्रसङ्गाभाव इति भावः । वैयाकरणमतमाह, 'कर्तृकर्मणी
इति, 'लकारः' आख्यातं, वैयाकरणैस्त्वयादीनां कालेन परिभाषितत्वा-
दित्यर्थः, कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च समवायेन विषयतया वा, कृतिरेव शक्यतावच्छेदि-
केति पचतोत्पादौ समवायेन कृतिप्रकारेण पच्यते इत्पादौ च विषयतया
कृतिप्रकारेण तत्तदर्थबोधस्यानुभविक्तत्वादित्यर्थः, 'इति' इत्यत्र, 'सामाना-
धिकरण्येति चैत्रपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्याश्चैत्रत्व-कृतिभ्यामेकस्य चैत्रस्य

अन्यथा पञ्चतीत्यादावपि कर्त्तरि तृतीया पञ्चत इत्यत्र
कर्म्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीय-

निमित्तकयोरेकधर्मिबोधकत्वसङ्गणस्य शाब्दसामानाधिकरणस्यैव
सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात् । ननु चैव-तच्छुद्धपदाख्यातपदयोरेक-
धर्मिबोधकत्वमेवापि तत्र तत्र स्यात् प्रवृत्तित्वमाख्यातस्य शक्य-
तावच्छेदकमित्यत आह, 'अन्यथेति तयोरेकधर्म्यबोधकत्वे इत्यर्थः ।

केचित्तु 'इतिसामानाधिकरणानुरोधादित्यत्र चैव-तच्छुद्धपदा-
र्याख्यातार्थयोरभेदसंसर्गकाम्बधानुरोधात् । नन्विदमेवाप्रसिद्धं तत्र
स्यात् प्रवृत्तित्वमेवाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमित्यस्तरसात् साध-
कान्तरमाह, 'अन्यथेति कर्त्तृ-कर्म्मणोरनभिधाने इत्याहुः ।

'तयोः' तृतीया-द्वितीययोः, 'अनभिहिताधिकारीयत्वादिति
कर्त्तृ-कर्म्मणोरनभिधान एवानुग्रहत्वादित्यर्थः । ननु द्वितीया-

धर्मिबोधकत्वमेव शाब्दसामानाधिकरण्यं चैत्रेण पश्यते तच्छुद्ध इत्यादौ
च तच्छुद्धपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्यां तच्छुद्धत्व-विषयतासम्बन्धेन कृतिभ्या-
मेकस्य तच्छुद्धधर्मिबोधकत्वं शाब्दसामानाधिकरण्यं अनुभवसिद्धं तदनु-
रोधात्साख्यातसामान्यस्य समवायेन कृतिः शक्यतावच्छेदिका आत्मनेपदस्य
च विषयतासम्बन्धेन कृतिः शक्यतावच्छेदिकेति समुदायार्थः । यदा सामाना-
धिकरणानुरोधादित्यस्य चैत्रादिपदार्थे तादात्म्यसम्बन्धेनाख्यातार्थप्रकारक-
बोधस्यानुरोधादित्यर्थः, 'अन्यथेति आख्यातस्य कर्त्तरि कर्म्मणि च शक्य-
नङ्गीकारे इत्यर्थः, 'तयोः' तृतीया-द्वितीययोः, अनभिहिताधिकारीयस्यत्राभ्यां
साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः, आख्यातेन कर्त्तुरनभिधाने समभिव्याहृत-
प्रातिपदिके तृतीया एवं आख्यातेन कर्म्मणोऽनभिधाने समभिव्याहृतप्राति-

त्वात् कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्तृ-कर्मसङ्घा-

दतीयानुग्रासनस्याख्यातेन कृत्यनभिधाने न कर्मणि द्वितीयेत्यवार्थ-
इत्यत्राह, 'कृत्यभिधानस्येति, 'अविशिष्टत्वादिति भवन्मते कर्तृ-
कर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः, तथाच तण्डुलं पचतीत्यत्रापि द्वितीया
चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादित्यर्थः । एतच्च कर्मा-
ख्यातस्यापि कृतिबोधकत्वमिति प्राचीनमतानुसारेण, तन्मते अन्वय-
बोधप्रकारस्यापि व्युत्पादनीयः । वस्तुतस्तु कृत्यनभिधानाभिधानस्य
द्वितीया-द्वितीयानियामकत्वे चैत्रो घटं ज्ञानातीत्यादावपि कर्त्तरि
द्वितीयापत्तेः कर्मणि द्वितीयानापत्तेः । न चाख्यातेन मुख्य-भाक्तसा-
धारणकर्माख्यानभिधानाभिधानाभ्यामेव द्वितीया-द्वितीयानियम इति
वाच्यम् । चैत्रेण भूयते इत्यादौ भावाख्यातस्थले कर्त्तरि द्वितीया-
नुपपत्तेरिति ध्येयम् । नियमान्तरमाशङ्क्य निराकरोति, 'कर्तृ-
कर्मसङ्घेत्यादिना, 'इत्यपि नास्तौत्यन्तेनान्वयः । कर्तृगतसङ्घायाः

पदिके द्वितीया इति द्वितीया-द्वितीयादिविधायकसूत्रस्यार्थस्तथा च कृतिः
कर्मत्वं वा यद्याख्यातशब्दं न तु कर्त्ता कर्म वा तदा द्वितीया-द्वितीयाविधा-
यकसूत्रबलेन चैत्रः पचतीत्यादौ द्वितीया चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीया
स्यादेवञ्च चैत्रेण तण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुलमित्यादिप्रयोगस्यापि
साधुत्वापत्तिर्नचैत्रापत्तिस्तथा सति यच्चादौ तादृशप्रयोगेऽप्यसाधुशब्दप्र-
योगकृतदोषविरहप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र हेतुमाह, 'कृत्यभिधानेति कृत्यभि-
धानेत्यनन्तरं मात्रपदाध्याहारेण कर्त्ताख्यातस्थले कर्माख्यातस्थले च कर्तुः
कर्मण्यख्यानभिधानेऽस्य भवन्मते तुल्यत्वादित्यर्थः करणीयः । यद्वा ननु कृते-
रनभिधाने द्वितीया कृतेरभिधाने द्वितीयेत्यनभिहित्वाधिकारोयसूत्रार्थोवाच्यः
इति नोक्त दोष इत्यत्र आह, 'कृत्यभिधानस्येति, 'अविशिष्टत्वादिति चैत्रः

भिधानानभिधानाभ्यां नियमः । न चैवं चैत्रेण दृष्टो
घट इत्यादौ विनापि तिङ् सङ्ख्याप्रतीतेः कृतशक्तेः सुप-
एव सङ्क्षोपस्थितिसम्भवे तिङो न तदभिधायकत्व-

प्रत्ययेनाभिधाने कर्त्तरि प्रथमा, तेन तदनभिधाने द्वितीया, एवं
प्रत्ययेन कर्मगतसङ्ख्याया अभिधाने कर्मणि प्रथमा तदनभिधाने
तत्र द्वितीया इति नियम इत्यर्थः । अन्तरा शङ्कते, 'न चेति,
'सुप एव' प्रथमाविभक्तित एव, 'सङ्क्षोपस्थितिसम्भव इति चैत्रः
पचति तण्डुलः पच्यते इत्यादौ सङ्क्षोपस्थितिसम्भव इत्यर्थः, 'न
तदभिधायकत्वं' न सङ्ख्याभिधायकत्वं, तथाच तथापि द्वितीया-

पचतौत्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वादिबर्धः,
तथाच चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादित्यर्थः । ननु कर्त्तृगत-
सङ्ख्यायाः प्रत्ययेनाभिधाने द्वितीया एवं कर्मगतसङ्ख्यायाः प्रत्ययेनाभिधाने
द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारीयसूत्रार्थोवाच्य इति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य
निराकुर्वते, 'कर्त्तृ-कर्मत्वादि, अत्र च कर्त्तृ-कर्मत्वाद्य 'इत्यपि नास्तीत्यन्त-
एकोग्रन्थः । नन्वाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वे उक्तनियमः सम्भवति तत्र च
प्रमायं नास्तीत्याशङ्क्य निराकुर्वते, 'न चेति, यद्यपि चैत्रेण दृष्ट इत्यस्योप-
दर्शनं निरर्थकं घट इत्यत्रैव सुपः कृतसङ्ख्याशक्तिकत्वात् तथापि कृत्यमभि-
ध्याहारस्थले सुपः सङ्ख्याबोधकत्वे प्रदर्शिते कृतः सङ्ख्याशक्तौ मात्राभाव-
इत्युक्तं भवति तथाच कृता सङ्ख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणदूषणस्य स्फुटता
भवतीत्यभिप्रायेण तदुपदर्शनमिति ध्येयं । 'सङ्ख्याप्रतीतेरिति एकोघटचैत्र-
दत्तिदर्शनविषय इत्यन्वयबोधे एकत्वसङ्ख्यादिप्रतीतेरित्यर्थः, इदञ्च कृतशक्ते-
रित्यत्र शक्तिकल्पने हेतुः । 'सुप एवेति प्रथमाविभक्तेरेवेत्यर्थः, 'सङ्क्षोप-
स्थितिसम्भव इति चैत्रो गच्छति यामोग्म्यत इत्यादौ एकत्वादिप्रतीति-

मिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि
तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादि-

द्वितीयापत्तिस्तदवस्येति भावः । यद्यपि घट एतावतैव सङ्ख्यायां
सुपः कृत्प्रशक्तिकत्वमुपदर्शितं भवति किं चैत्रेण दृष्ट इत्यनेन, तथापि
ज्ञाना सङ्ख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणदूषणेऽस्य विशिष्टोपदर्शनस्य
फलं भविष्यति ।

केचित्तु क्रियारहितं वाक्यमेव नास्तीतिमते घटरत्यत्र क्रिया-
पदाध्याहारस्यावश्यकत्वे अस्तीत्यादितिङन्तमेवाध्याहर्त्तव्यम् । तथाच
विनिगमनाविरह इति कदाचित् ब्रूयादतस्तदुपेक्ष्य सक्रियमेव
वाक्यमुदाहृतम् । न च तथापि चैत्राभ्यां पच्यते तण्डुलान् पचती-
त्यादि विहाय हृदन्तपर्यन्तानुधावनं विफलमिति वाच्यं । प्रथमायाः
सङ्ख्याशक्तिशिद्धेरेव प्रकृतोपयोगित्वात् प्रथमेतरसुम्बिभक्तेः सङ्ख्याश-
क्तिशिद्ध्या तिङः सङ्ख्याशक्तिनिराकरणाशक्यत्वात् इत्याहुः ।

‘इत्यादाविति, ‘आदिपदात् चैत्रोमैत्रो विष्णुमिश्रश्च गच्छ-
न्तीत्यस्य परिग्रहः । ‘तादृशेति द्वित्वादिबोधकेत्यर्थः, द्वित्वादिपदाद-

सम्भव इत्यर्थः, ‘न सङ्ख्याभिधायकत्वं आख्यातस्य न सङ्ख्याबोधकत्वं । ‘चैत्रो-
मैत्रश्चेति, ‘इत्यादाविति, ‘आदिपदेन चैत्रोमैत्रोदेवदत्तश्च गच्छन्तीत्यादिसं-
ग्रहः, ‘तादृशसुपमिति द्वित्वादिबोधकसुपमित्यर्थः, तथाच अत्र द्वित्वादि-
सङ्ख्यावाचकसुपोऽभावात् अकामेनापि आख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गी-
कार्यमिति भावः । न चोक्तप्रयोगे लक्षणायैव एकवचनात् द्वित्वादिसङ्ख्या-
बोधसम्भवे किमनुरोधेनाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यं ।
लक्षणावोवाच्यप्रतिसन्धानदश्यायामपि उक्तवाक्यात् द्वित्वादिसङ्ख्याव्यवबोधस्य

नैव एकत्वादौ शक्तत्वाच्च । इत्यपि नास्ति कृता सङ्घा-

डत्वपरिग्रहः । न चात्र सुपैव द्वित्वादिबोधसम्भवः सुब्विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्य यदिभक्त्यर्थे यदिभक्तेर्व्यत्ययानुशासनं तदिभक्त्य-
र्थातिरिक्ते विभक्त्यन्तरशक्ये तदिभक्तेर्न लक्षणेत्येव विषयत्वादिति
वाच्यं । सुपो द्वित्वादिषु लक्षणानुसन्धानं विनापि द्वित्वादिप्रत्य-
यादिति भावः ।

केचित्तु चैत्रादिपदोत्तरसुपो द्वित्वादिलक्षणायां चैत्रपर्या-
प्तेर्मैत्रपदोत्तरसुपो द्वित्वादिलक्षणायां मैत्रपर्याप्तिर्द्वित्वादेरेव प्रतीत्या
चैत्र-मैत्रोभयपर्याप्तद्वित्वाद्यलाभात् चैत्र-मैत्रोभयमिति प्रतीतिर्न
स्यात् स्याच्च चैत्रद्वयं मैत्रद्वयमित्येव प्रतीतिः सुब्विभक्तेः प्रकृत्यर्थग-
तमात्रसङ्घाबोधकत्वनियमात् । न चैवं चैत्र-मैत्रपदोत्तरसङ्घा कथं
चैत्रादावन्वेतीति वाच्यं । इन्द्रसमासाद्यतिरिक्तस्यैव एव तथा
नियमादित्याहुः ।

सर्वानुभवसिद्धत्वात् अन्यथा अन्यत्रापि शक्त्यच्छेदप्रसङ्गात् । ननु उक्तवाक्य-
प्रामाण्यागुरोधात् आख्यातद्विवचनादेर्द्वित्वादिसङ्घावाचकत्वस्य सिद्धत्वेऽपि
आख्यातैकवचनस्य सङ्घावाचकत्वं न सिद्धतीत्यत आह, 'जाघवादिति
सित्वाद्यनन्तधर्मेषु शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया आख्यातैकवचनसाधा-
रयैकवचनत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे जाघवादित्यर्थः, एकवचनत्वञ्च कक्षबा-
ग्रहाजन्यैकत्वसङ्घाबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमन्वमिति गान्धोन्याश्रयादि-
कमिति । सम्प्रदायविदस्तु चैत्रोगच्छतीत्यादौ सुवेकवचनस्य शक्तिप्रतिसन्धानं
विनापि सङ्घान्वयबोधस्य सर्वजगानुभवसिद्धत्वेन सुवेकवचनस्येव आख्यातै-
कवचनस्यापि सङ्घावाचकत्वं निर्विवादमिति वदन्ति । 'कृतेति, तथाच
कर्त्तृवाच्यत्वात्प्रत्ययघटितवाक्ये कर्मपदस्य द्वितीयान्तता कर्त्तृवाच्यत्वात्प्रत्यय-

यन्नु चैत्रोमैत्रस्य गच्छत इत्यादौ लक्षण्यैवाख्यातद्वित्वादिप्रत्य-
यसम्भवात् किन्तस्य तत्र शक्तिकल्पनेन । न चात्र वा द्वित्वादावा-
ख्यातस्य लक्षणा दृष्टौ घटौ दृष्टा घटा इत्यत्र प्रथमाया वा द्वित्वा-
दिषु लक्षणेत्यत्र विनिगमनाभावात् उभयोरेव शक्तिसिद्धिरिति
वाच्यं । सङ्घातिरिक्तस्य प्रथमाविभक्तेः शक्यस्याप्रसिद्ध्या तत्र प्रथ-
माविभक्तेः सङ्घायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव
लक्षणात्वादिति । तन्न । प्रथमाविभक्तेः सङ्घायां लक्षणाया वक्तुम-
शक्यत्वेऽपि शक्तिभ्रमस्य सुवचतया विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वा-
दिति ।

नन्वेतावता आख्यातद्विवचनादेर्द्वित्वादौ शक्तिरायातु तदे-
कवचनस्य एकत्वे शक्तौ तु किं मानं, तथाच तत्रैव तृतीया-द्विती-
यानियमार्थं कर्त्तादिराख्यातपदवाच्यः स्यादित्यत आह, 'लाघवा-
दिति, शित्वादिना एकत्वादिषु शक्तिकल्पने शक्ततावच्छेदकता-
बाहुल्यापत्या लाघवादेकवचनत्वादिनैव प्रथमैकवचनादेरेकत्वादिषु
शक्तिः, तथाचायातमाख्यातेकवचनादेरप्येकवचनत्वादिषु शक्त्येत्यर्थः ।
अत एव "श्लोकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यनुशासनं । यद्यप्येक-
वचनत्वं नैकत्वशक्तत्वं आत्माश्रयात्, नाप्येकत्वबोधकत्वं पदमात्रस्यैव
लक्षणदिना एकत्वबोधकत्वात् । तथापि सङ्केतविशेषसम्बन्धनैक-
वचनपदवत्त्वं एकवचनत्वादि, "तान्येकवचन-द्विवचन-वहुवचनान्ये-
कग्र इत्यनुशासनेन तिङ्-सुवेकवचनादिपदस्य सङ्केतितत्वात् । न

घटितवाक्ये कर्त्तृपदस्य तृतीयान्तता स्यादिति भावः । ननु आख्यातघटित-
वाक्य एव तादृशनियमः ह्यत्रत्ययघटितवाक्यस्यले तु नियमान्तरमेवेत्यत-

चेवं तेन रूपेण ज्ञानं विना सित्वादिना ज्ञानादेकत्वादिप्रत्ययो न स्यादिति वाच्यं । विना शक्तिभ्रममिष्टत्वादिति भावः ।

अत्र नञ्याः सित्वादिना प्रातिखिकरूपेण सुब्विभक्तेरेकत्वादिषु शक्तावपि तिस्रादिना तिङ्ब्विभक्तेरेकत्वादिषु शक्तिरावश्यकौ चैचः पचतीत्यादावगृहीतसुषुप्ताशक्तिकानां कदाचित्तिवादेरेकत्वादि-निष्ठवृत्तिज्ञानादेकत्वादिबोधो भवत्यविवादं । तथाच तिवादेः प्रवृत्तित्वं शक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयोरेव तत्शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धेः एकत्वत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रवृत्तित्वप्रकारेण बोधस्य लक्षणादिना सुवचत्वात् प्रवृत्तित्वप्रकार-कतिवादिजन्यबोधस्यैव एकत्वादिप्रकारकतज्जन्यबोधस्यापि स्वारसिकत्वस्य प्रामाणिकसिद्धत्वात्, अन्यथा बोधस्य स्वारसिकत्वमादाय विज्ञादे पश्चादिपदस्यापि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण साध-वात् हरिणत्वादेरशक्यतावच्छेदकतापत्तेः नानार्योच्छेदापत्तेः । एवञ्च प्रथमैकवचन-द्विवचन-वज्जवचनानां वा एकत्व-द्वित्व-वज्जत्वेषु शक्तिः, तिङ्कैकवचन-द्विवचन-वज्जवचनानां वा इत्यत्र विनिगमकाभावादे-कत्वादिषु शक्तिसिद्धिः, चैचः पचतीत्यादौ अगृहीतसुषुप्ताशक्ति-कानां कदाचित् तिवादेरेकत्वादिनिष्ठवृत्तिज्ञानादथेकत्वादि-बोधस्य सर्वसिद्धत्वात् । न च तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानरूपं शक्ति-भ्रमरूपं वेति वाच्यं । तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानादिरूपं प्रथमैक-वचनत्वादावेकत्वादिषु वृत्तिज्ञानं वा शक्तिभ्रमरूपमित्यत्र विनि-गमकाभावात् प्रत्येकमादाय विनिगमकाभावेन तिङ्कैकवचनादे-र्वाज्जस्यस्यकिञ्चित्करत्वादिति वदन्ति ।

नभिधानात् । किञ्च एकत्वादिसङ्ख्याभिधाने न नि-

केचित्तु केवलात् पचति-पचत इत्यादितः तिङ्ः कर्त्तरि लक्षणा-
दिना वा वैयाकरणमते तिङ्ः शक्या वा एकः पाककर्त्तृत्यादिवुद्धे-
रनुभवसिद्धत्वादाख्यातसैकत्वादौ शक्तिसिद्धिः । न च तसैकत्वादि-
विशिष्टकर्त्तर्यैव लक्षणा शक्तिभ्रमोवेति वाच्यं । केवलकर्त्तरि लक्ष-
णादिनापि तादृशबोधस्थानुभवसिद्धत्वादित्याहुः ।

केचित्तु वारि तिष्ठति स्खलिष्ठति इत्यादौ विनापि कुत्रसुपः
प्रतिसन्धानं एकत्वादिप्रतीतेरेकत्वादिषु तिङ्ः शक्तिसिद्धिरित्याहुः ।

‘कृतेति, तथाच चैषेण दृष्टो घट इत्यादावपि कर्म्मणि द्वितीया
स्यात् न प्रथमा चैत्रः पक्तेत्यादावपि कर्त्तरि तृतीया स्यात्
प्रथमेति भावः । तस्मात् प्रत्ययेन सङ्ख्याभिधानानभिधानं न प्रथमा-
द्वितीयानियामकं, किन्तु प्रत्ययेन कर्त्तृ-कर्म्मणोरभिधानानभिधान-
मेव तन्नियामकमिति वैयाकरणनिर्गमः । नन्वाख्यातस्यैव एव तथा
वक्तव्यं कृतस्यत्वे तु कर्त्तृ-कर्म्मणोरभिधानानभिधानाभ्यामेव नियम-
इत्यत आह, ‘किञ्चेति, ‘संख्याभिधान इति आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रका-
रकबोध-इत्यर्थः, ‘न नियम इति कृतिशक्तिवादिनां विशेष्यता-
नियमो नास्तीत्यर्थः, कश्चित् कर्त्तृव तद्विशेष्यः कश्चित् कर्म्मत्येष
नियामकस्य दुर्बलत्वादिति भावः । एतदेवाह, ‘पदार्थेति आख्या-

आह, ‘किञ्चेति, ‘एकत्वादिसङ्ख्याभिधान इति, आख्यातजन्य एकत्वादि-
सङ्ख्याप्रकारकान्वयबोध इत्यर्थः, ‘न नियमः’ कृतिशक्तिवादिनां मते न
विशेष्यत्वनियमः, तथाच कुत्रचित् कर्त्तुः कुत्रचित्कर्म्मण्यस्य तद्विशेष्यत्वे

यमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकाङ्क्षादिवशात् कर्तृ-
कर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् । कर्त्तृकत्व-
त्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्तादेरप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्त-

तोपस्थापितस्यैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'कर्तृ-कर्मति, तथाचोभय-
त्रैव सङ्ग्रहान्वयात् देवदत्तः पचति तण्डुलमित्यत्र कर्मणि प्रथमा
देवदत्तेन पचते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तरि प्रथमा स्यादिति भावः ।
ननु कर्त्तृकत्वत्वादिना शक्यत्वाद्योग्यतैव नियामिका इत्यत्र आह,
'कर्त्तृकत्वत्वादिनेति, 'अभिधेयत्वं' विशेषणविधया शक्यत्वं । यदि च
छातिविशिष्टैकत्वं कर्त्तृकत्वं तदा संसर्गविधया शक्यत्वं । ननु मुख्य-
विशेष्यविधयैव मया शक्यत्वं नाभ्युपेयते इत्यत्र आह, 'शक्ताविति,
कर्त्तृकत्वाद्योः सम्बन्धो मम वाक्यार्थः, तत्र च तत्रापि शक्ति-
विषयत्वं । किञ्च मम एकवचनत्वादिना सुप्-तिङ्माधारं

विनिगमकस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । एतदेव स्पष्टयति, 'पदार्थतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्येति आख्यातोपस्थापितस्यैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'आका-
ङ्क्षादिवशात्' आकाङ्क्षादिसाचिन्त्यात्, 'कर्तृ-कर्मति, तथाचोभयत्रैव
सङ्ग्रहान्वयात् चैत्रः तण्डुलं पचति इत्यत्र कर्मपदं प्रथमान्तं स्यात् स्याच्च
चैत्रेण पचते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तृपदं प्रथमान्तं इति भावः । 'कर्त्तृकत्व-
त्वादिनेति । यद्यपि देवदत्तेऽप्याख्यातार्थसङ्ग्रहान्वयापत्त्या चैत्रेण देवदत्तोऽं
गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिरेव, तथापि स्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्त्तृकत्वत्वादिना
शक्तिकल्पने तात्पर्यं । नचैवं स्वत्वाननुगमस्यापि सत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता,
प्राचां मते यत्त्व-तत्त्वादिवत् स्वत्वस्याप्यनुगतत्वेन तन्मतमाश्रित्यैतदभिधानात् ।
'कर्त्तादेरपीति, 'आदिपदेन कर्मपरिग्रहः, विशिष्टस्य शक्यत्वे विशेषण-

तावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोगैरवमधिकम् । तस्मा-

सङ्ख्यायां शक्तित्रयं, तव आख्यातैकवचनत्वादिना कर्त्तृकत्वादिषु
शक्तित्रयं, आत्मनेपदैकवचनत्वादिना कर्मैकत्वादिषु शक्तित्रयं,
सुवेकवचनत्वादिना एकत्वादिषु शक्तित्रयमिति नव शक्तय इत्यर्थः ।
'शक्ततेति ममैकवचनत्वादिना शक्तत्वं, तव आख्यातैकवचनत्वादिना
कर्त्तरि विहितैकवचनत्वादिना वा शक्तत्वं इति शक्ततावच्छेदक-
गौरवमित्यर्थः । तत्तद्रूपेणैव शक्तत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् शक्तता-
वच्छेदकशरीरमुभयमते समानमित्यत आह, 'शक्यतेति ममै-
कत्वत्वादिना शक्तत्वं, तव कर्त्तृकत्वत्वादिना शक्यत्वमिति शक्यता-
वच्छेदकगौरवमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं, कर्त्तृकत्वत्वादिना शक्यत्वे च
योग्यताभ्रमात् कर्त्तृ-कर्मसाधारणेनान्वयस्य दुस्परित्यक्तमित्यपि बोध्यं ।

नव्यास्तु नव्याख्यातस्य एकत्वत्वादिना पृथगेकत्वादौ न शक्तिः
किन्तु आख्यातैकवचनस्य कर्त्तृकत्वेन कर्त्तृकस्मिन् शक्तिः, आख्यात-
द्विवचनस्य कर्त्तृद्वयत्वेन कर्त्तृद्वये शक्तिः, आख्यातवज्जवचनस्य कर्त्तृ-

श्रेऽपि शक्तिरावश्यकीति भावः । 'अभिधेयत्वं' शक्यत्वं, तथाच त्वस्विकभिया
प्रलायमानस्येत्यादिन्यायावतार इति भावः । इदमुपलक्षणं व्ययमश्वस्तमश्वं
गच्छतीत्यादावुभयकर्मजसंयोगस्थले स्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्त्तृत्वस्य कर्त्तृ-कर्मसा-
धारणतयाख्यातस्य निष्ठत्वांशे स्वप्रकृत्यर्थत्वांशे च शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवं,
एवं कर्त्तृकवचनाख्यातत्वादिकं शक्ततावच्छेदकमिति शक्ततावच्छेदकगौरवं,
एवं शक्यतावच्छेदकगौरवञ्च स्फुटमेव कर्त्तृकत्वत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वादिति
तथाच कर्त्तृकत्वत्वादिना शक्तिकल्पने कर्त्तरि कर्मणि च विशेषणतया शक्तिः
स्वीकृतैव भवता अधिकञ्च तव शक्त्यादिगौरवमिति समुदायार्थः ।

वैयाकरणः स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मादिति, एकवचनत्वस्याखण्डस्या-

दास्यातत्वेन कर्त्तरि कर्मणि च आत्मनेपदत्वेन एक-

वङ्लेन कर्त्तृवङ्लु शक्तिः, आत्मनेपदैकवचनस्य कर्मैकत्वेन कर्मैकस्मिन् शक्तिः आत्मनेपदद्विवचनस्य कर्मद्वयत्वेन कर्मद्वये शक्तिः आत्मनेपदवङ्लवचनस्य कर्मवङ्लेन कर्मवङ्लु शक्तिः, तथाच कर्त्तृ-कर्मशक्तिवादिनां वैयाकरणानां कर्त्तृ-कर्मणोरभेदसंसर्गेषाम्बयनि-यामकस्यैव अस्माकमपि कर्त्तृकादीनां तादात्म्यसम्बन्धेनाम्बये निषा-मकत्वात्प्रातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यत आह, 'कर्त्तृकत्वादिनेति, कर्त्तृ-कत्वत्वादिनेति पाठस्तु प्रामादिकः, 'अभिधानेऽपि' आख्यातश्च शक्तावपि, 'अभिधेयत्वं' शक्तिविशेष्यत्वं । नन्वच इष्टापत्तिः किन्तु केवलकर्त्तृत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वं एव विवाद इत्यत आह, 'शक्ता-विति, व्याख्यानञ्च पूर्वोक्तमिति प्राञ्जः ।

वैयाकरणः स्वमतनिष्कर्षमाह, 'तस्मादिति, 'आख्यातत्वेनेति पचते इत्यादावात्मनेपदेनापि कर्त्तृबोधनादिति भावः । 'आत्मने-पदत्वेनेति, परस्मैपदत्वेन कदाचिदपि कर्त्तृबोधनादिति भावः ।

नभ्युपगमे त्वाह, 'तत्तद्रूपेणेति सित्वादिनैव तित्वादिना वेत्यर्थः । आख्यातत्वञ्च दशसकारसाधारणं लत्वमन्वत्रेति प्रागेवोक्तं तत्रैवानुसन्धेयं । नन्वेवं कर्त्तृ-कर्मसाधारण्येन सङ्ख्यान्वयस्य दुर्वारत्वादिति दोषस्यापरोहार एवेत्यत आह, 'एकेति, एकेनाख्यातपदेन कर्त्तृ-सङ्ख्योरभिधानात् छति-वर्त्तमाव-त्ववत् कर्त्तृ-सङ्ख्योरेव परस्परमन्वयः आसत्तेस्तत्कटत्वादिति सम्प्रदायः ।

व्याख्य कर्त्तृख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यात-जन्यकर्त्तृपस्थितित्वेन हेतुत्वं लाघवात् अन्यथा तादृशशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदजन्योपस्थितौनामनन्तानां परामर्शानुमितिवत् कार्य-कारणभाव-कल्पने महागौरवप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यमित्याहः ।

वचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकाख्यातस्य च एकत्वाद्दौ
शक्तिः सङ्ख्यावाच्यगामित्वं कर्तृ-कर्मबोधकत्वञ्च

‘एकवचनत्वादिनेति, आदिना द्विवचनत्व-वहुवचनत्वपरिग्रहः, एक-
वचनत्वादिरूपेणाज्ञानदशायां तिप्त्वादिप्रकारकज्ञानादिना शक्तिभ्रमं
एकत्वादिबोधो यद्यनुभवसिद्धस्तदा त्वाह, ‘तत्तद्रूपेण वेति, एव-
माख्यातत्वादेः शक्ततावच्छेदकत्वाभिधानमयापाततः । वस्तुतस्तु
प्रागुक्तयुक्त्वा तिप्त्वादिकमेव बोधं । ननु भवतामपि सङ्ख्यान्वय-
निवमः कथमित्यत आह, ‘एकेति, ‘चस्त्वर्थे, एकेनैवाख्यातपदेनोप-
स्थापितत्वाच्च इत्यर्थः, ‘वाच्यगामित्वमिति सङ्ख्या-कासाद्यतिरिक्ता-
ख्यातबोधान्वयित्वमित्यर्थः, तथाच विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन
आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशब्दबोधोत्पत्तिं प्रति कासत्वेकत्वत्वाद्य-
वृत्तिप्रकारतासम्बन्धेनाख्यातजन्योपस्थितेः कारणतया नान्यत्र तद-
न्वयः, चैत्रः पक्षतीत्यादौ एकश्चैत्रः एकपाककर्षभिक्ष-इत्याद्येवान्वय-
बोधः । अत एव सुवेकवचन-तिङ्केकवचनत्वाद्योरुभयोरेव सार्थक-
तेति भावः ।

केचित्तु कर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्या-
प्रकारकशब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकारकोप-
स्थितिः कर्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्याप्रकारक-

नन्वाख्यातसामान्यस्य कर्तृशक्ततया आत्मनेपदस्यापि कर्तृबोधकत्वं
कर्मबोधकत्वञ्च तस्य प्रसिद्धं तथाचैकदा कर्तृ-कर्मतात्पर्ये चैत्रः पक्ष्यते
तच्छुभ इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत आह, ‘कर्तृ-कर्मतेति, ‘अद्युत्पन्नमिति,

एकदाऽव्युत्पन्नं । अतएव मैत्रेः पश्यते तण्डुल इत्यादयो

शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यातपदजन्यकर्मत्वोपस्थितिर्विशेष्यता-
सम्बन्धेन कारणं, तदुभयातिरिक्तविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातजन्यसङ्गा-
प्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तेरलीकतया यावद्विशेषकारणबाधादेव सङ्गा-
कालादौ न सङ्गाया अन्वय-इत्याहुः ।

ननु पश्यत इति प्रयोगस्य कर्तृ-कर्माभयसाधारणतया चैत्रः
पश्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रः पाककर्त्ता तण्डुलः पाककर्त्तिति बोधो
जायतां आत्मनेपदस्य कर्तृ-कर्माभयवाचकत्वादित्यत आह, 'कर्तृ-
कर्त्तिति, बोधकत्वं स्मारकत्वं, 'अव्युत्पन्नं' एकाख्यातपदविषयक-
ज्ञानस्यासिद्धं, पदज्ञानस्य उद्बोधकविधयैव पदार्थस्मारकतया
फलबन्धेन तत्तज्ज्ञानव्यक्तिभिन्नाख्यातपदज्ञानस्यैव कर्तृ-कर्माद्बोध-
कत्वात्, अन्यथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्तृत्व-कर्मात्वबोधस्य दुर्वारत्वा-
दिति भावः । चैत्रः पश्यते तण्डुल इत्यत्रापि पश्यतेपदस्यानु-
वृत्त्या कर्तृ-कर्मास्मरणादुक्तं 'एकदेति, चैत्रः पश्यते तण्डुलं मैत्रेण
पश्यते तण्डुलः इत्यत्र समूहासम्बन्धाख्यातपदद्वयज्ञानस्यैकदेव कर्मा-
कर्तृस्मारकत्वादेकेत्याख्यातपदविशेषणं, मैत्रेण पश्यते श्रोत्रः
चैत्रस्तेमनं इत्यादिष्वप्यावृत्त्यैव कर्तृ-कर्माबोधः । यद्वा 'बोधकत्वं'
अनुभावकत्वं, 'अव्युत्पन्नं' एकाख्यातपदविषयकैकज्ञानजन्यकर्तृ-

एकदा तदुभयबोधाय कार्य-कारणभावाकल्पनादिति भावः । न चैत्रस्या-
ख्यातस्यैकदा कर्तृ-कर्माबोधकत्वाभावे मैत्रेण तण्डुलः पश्यते चैत्रस्तु तेमनं
इत्यादावेकस्मादाख्यातात् तण्डुले चैत्रकर्तृकपाककर्मात्वस्य मैत्रे तेमन-
कर्मात्वस्य च समूहासम्बन्धशाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यं । आख्यातान्तरा-

न प्रयोगाः । कर्त्तरि यकोऽसाधुत्वाच्च पच्यते चैत्र-

कर्म्मोपस्थितेरसिद्धं, पदज्ञानजन्यकर्त्तृ-कर्म्मोपस्थितेः शब्दबुद्धि-
कारणतायां तत्तदुपस्थितिव्यक्तिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्य संसर्गत्वा-
दिति भावः । 'न प्रयोगा इति न विना आवृत्तिं चैत्रः पाक-
कर्त्ता तण्डुलः पाककर्म्मति बोधजनका इत्यर्थः, एतच्चापाततः,
सति तात्पर्यज्ञाने आवृत्तिं विनापि तादृशबोधस्येष्टत्वादिति
ध्येयं । ननु तथापि चैत्रः पच्यत इत्यत्र चैत्रः पाककर्त्तेति बोधो-
दुर्वारः आत्मनेपदस्य कर्त्तर्यपि शक्तत्वादित्यत आह, 'कर्त्तरीति,
'असाधुत्वात्' अनाकाङ्क्षितत्वात्, यगाद्यसमभिव्याहृतानुपूर्व्या एव
तत्राकाङ्क्षात्वादन्यथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्त्तृत्वबोधस्य दुर्वारत्वा-
दिति भावः । 'चस्त्वर्थः, 'इत्यादयोऽपि न प्रयोगाः' इति

ध्याहारस्य एवेदृशसमूहात्मन्वशाब्दबोधाङ्गीकारात् यत्र च नाध्याहार-
स्तत्रैकस्मादेवाख्यातादावृत्त्या क्रमेणैव कर्त्तृत्वस्य कर्म्मत्वस्य च शब्दबोधो
न समूहात्मन्वः । नचावृत्तिस्त्रोकारे एकस्याख्यातस्य एकदा कर्त्तृ-कर्म्मबोध-
कत्वाभावव्युत्पत्तिमङ्ग एव, एतादृशव्युत्पत्तावेकानुसन्धानावच्छिन्नतयैक-
स्याख्यातस्य विशेषितत्वादिति दिक् । ननु मात्र उक्तव्युत्पत्तिविरोधेनैक-
दोभयबोधकत्वं, तथापि चैत्रे पाककर्त्तृत्वमात्रतात्पर्यदशायां चैत्रः पच्यते
इति प्रयोगः स्यादित्यत आह, 'कर्त्तरीति, 'असाधुत्वाच्चेत्यत्र चोऽवधारणे ।
ननु कर्त्तृसङ्ख्याभिधानानभिधाने प्रथमा-द्वितीयानियामके कर्म्मसङ्ख्याभिधाना-
नभिधाने च प्रथमा-द्वितीयानियामके वक्तव्ये सङ्ख्यान्वये च भावनाविशेष्यत्वं
नियामकमिति कर्त्तृ-कर्म्मसाधारण्येन बोधस्य दुर्वारत्वादित्युक्तदोषविरहस्त-
थाच कर्त्तृ-कर्म्मखोरवाच्यत्वेऽपि चैत्रस्तण्डुलः पच्यते इत्यादिप्रयोगो भवती-

इत्यादयोऽपि कर्त्तरि नेति वैयाकरणाः । अत्र वदन्ति
भावनाविशेष्ये सङ्ख्यान्ययः समानपदोपात्तत्वेन रक्ता-

सम्बन्धते, न कर्त्तृबोधका इति तदर्थः । इदमुपलक्षणं, कर्त्तृषि
सपोऽसाधुत्वात् तण्डुलः पचते इत्यादयोऽपि न कर्त्तृबोधका इत्यपि
मन्तव्यं । आद्यवादाख्यातस्य यत्र एव शक्तिः सङ्ख्याभिधानानभि-
धानाभावेव प्रथमा-द्वितीयादिनिश्चयः तत्र च सङ्ख्यायाः कर्त्तृ-
कर्त्तृसाधारण्येनान्वयबोधापत्तिरेव मूलवाधिका अतस्त्वामेवोद्भूति,
'भावेनेति आख्यातार्थभावनाविशेष्ये इत्यर्थः, तादृशभावना-
विशेषणीभूतधात्वर्थादिवारणाय विशेष्येति, तथाच तादृशभाव-
नाया विशेष्यत्वेनान्वये यन्नियामकं तदेव सङ्ख्यान्ययेऽपि निश्चा-
मकं, विशेष्यत्वस्य प्रतियोगितेतरसम्बन्धेन बोध्यं, तेन न पचती-
त्यादौ न नञर्थं सङ्ख्यान्यय इति भावः । भावना चात्र यज्ञो-
प्यापार आश्रयत्वादिसु न तु यत्रमात्रं, तेनाग्निः पचति चैवो

त्याश्रयेन समाधत्ते, 'अत्र वदन्तीत्यादि, 'भावेनेति, भावना च क्वचिद्यापारः
कुत्रचित् क्वचित् क्वचिदाश्रयत्वं कुत्रचित् प्रतियोगित्वं, आद्यं प्राचां मते
रथोगच्छतीत्यादौ, द्वितीयं चैत्रः पचतीत्यादौ, तृतीयं चैत्रो ज्ञातातीत्यादौ,
चतुर्थं घटो नश्यतीत्यादौ, तथाचाख्यातार्थव्यापारादेर्विशेष्यत्वेनान्वयिन्वेवा-
ख्यातार्थसङ्ख्यान्यय इति प्रकृतं । ननु भावनाविशेष्यभिन्नएव स्वार्थसङ्ख्यान्ययः
कथं न भवतीत्यत्र आह, 'समानेति क्वचित्-सङ्ख्यान्ययोर्विभिन्नशक्त्यैकपदोपात्तत्वे-
नैकधर्मिण्यन्यस्य साकांक्षत्वादित्यर्थः, शक्तिभेदसूचनायैकपदं तत्र
समानपदमुक्तं । ननु समानपदोपात्तान्वयित्वं स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्तर-
ान्वयित्वं आख्यातार्थसङ्ख्यान्यये नियामकमित्यायातं, तथाचैतदपेक्षया
स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्तरान्वयित्वमेव वैयाकरणात्मतमेव युक्तं चाद्यवा-

न्वयित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वय-

जानातीत्यादौ लक्ष्यार्थस्यापि संग्रहः, वर्त्तमानत्वादेः कृतिषाथेष्ट-
साधनत्वादेश्चासंग्रहः ।

केचित्तु कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्थो भावना इत्याहुः ।
तदसत् । तथा सति कर्मविभक्त्यर्थस्य फलस्यापि भावनात्वेन पच्यते
तद्युक्त इत्यादौ व्यभिचारभयेनापि मतान्तरानुसरणस्यासङ्गतत्वा-
पत्तेरिति ध्येयं ।

‘एकान्वयित्वस्येति एकविशेष्यान्वयित्वस्यानुमितत्वादित्यर्थः ।
अनुमानप्रकारस्य आख्यातोपस्थापितसङ्ख्या भावनाविशेष्यान्वयिनी
कालाद्यतिरिक्तत्वे सति तदुपस्थापकपदस्मारितत्वात् भावनादिव-
दिति भावः । नन्वाख्यातार्थभावनाया एव विशेष्यत्वेन कुत्रान्वय-
इत्यत आह, ‘भावनायाश्चेति, प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्था-

दिति चेत्, न, कर्त्तृत्वस्य कृतिमत्त्वरूपस्य हि शक्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तकृतीनां
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिः धर्मिणोऽन्यलभ्यस्य शक्यत्वापत्तिश्चेति महागौरवं
स्यात् । न च स्वाश्रयसमवायित्वादिलक्षणपरम्परासम्बन्धेन कृतिमत्त्वमेवा-
ख्यातशक्यतावच्छेदकं वैयाकरणमतेऽपीति न शक्यतावच्छेदकानात्वगौरव-
मिति वाच्यं । समवायेन कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वापेक्षया निरुक्तपर-
म्परासम्बन्धेन कृतित्वस्य तथात्वे गौरवस्यापरोहारात् । उक्तसमानपदो-
पात्तान्वयित्वस्य नियामकत्वे तु न गौरवं वैयाकरणस्याख्यातजन्यसङ्ख्या-
प्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातजन्यकर्तृपस्थितित्वेन हेतुतावदस्माक-
मपि तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्प-
नारिति भावः । ननु चैत्रस्तब्धुजं पचतीत्यादौ भावनान्वयस्तब्धुलादावपि
स्यात् तथाच कर्त्तृ कर्मसाधारण्येनेत्यादिबाधकापरोहार इत्यत आह,
‘भावनायाश्चेति, प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्थस्य भावनायां विशेष-

योग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । चैवः

देर्भावनायां विशेषणत्वेनान्वयादुक्तं विशेष्यत्वेनेति, 'कर्मत्वाद्यनवरुद्ध-
इति, अत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रोपादाने तण्डुलः पचति चैव-
इत्यादौ प्रथमायाः कर्मत्वे शक्तिभ्रमेण स्रज्ज्ज्ञानेन वा यदा
तण्डुलकर्मकेत्यादिबोधस्तदापि तण्डुले भावनान्वयापत्तिरतः 'कर्म-
त्वाद्यनवरुद्ध इति कर्मत्वाद्यविशेषणीभूत इत्यर्थः, तेन पक्षं भुञ्जते
तण्डुलस्य पाकोभवतीत्यादौ पाककर्मत्व-तण्डुलकर्मत्वादिविशेष्यक-
तदन्वयो नानुपपन्नः, कर्मत्वादिपदस्य स्वरूपकथनं अविशेषणत्वमात्रं

शब्देनान्वयादाह, 'विशेष्यत्वेनेति । ननु कर्मत्वादेर्विशेष्यतयोपस्थितं
चैत्रस्तब्दुलं पचतीत्यादौ तब्दुलादिकमेव भावनाविशेष्यतया अन्वितमिति
किं नाङ्गीक्रियते इत्यस्योत्तरदागयाह, 'कर्मत्वादीति, 'आदिपदेन करण-
त्व-सम्भवादागत्वापादानत्व-सम्बन्धाधिकरणत्वादीनां सुवर्धानां परिग्रहः, तथाच
तेषां कर्मत्वादिविशेष्यतया उपस्थितत्वेन भावनाया विश्लेष्यत्वेनान्वये
निराकाङ्क्षत्वमित्युत्तरमभिप्रेतं । ननु यदि कर्मत्वादिविशेष्यतयोपस्थितत्व-
मेव भावनाविशेष्यत्वेनान्वये निराकाङ्क्षतावीजं तदा धात्वर्थस्य भावना-
विश्लेष्यतयान्वये निराकाङ्क्षता न स्यात्तस्य कर्मत्व-करणत्वादिविशेष्यतया-
नुपस्थितत्वादित्यत आह, 'प्रथमान्तेति, तथाच कर्मत्वादिविशेष्यतयोप-
स्थिते धात्वर्थे च भावनाया विश्लेष्यत्वेनान्वयाविश्लेष्यत्वेनान्वयबोधस्याजाय-
मानतया तद्धारणाय भावनाया विश्लेष्यत्वेनान्वयबोधं प्रति प्रथमान्तपद-
जन्योपस्थितित्वेन हेतुता कल्प्यते इत्यर्थः । ननु विशेष्यतयोपस्थित एव
कथमाकाङ्क्षा नास्तीत्यत आह, 'तथैवेति कर्मत्वादिविशेष्यतयानुपस्थितेन
प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैव विश्लेष्यत्वेन भावनान्वयस्य साकाङ्क्षत्वादित्यर्थः,
अत्रायम्भावः प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य विश्लेष्यतयैवान्वयनियमेन विश्लेष्यसा-
काङ्क्षता भावनायाश्च विश्लेष्यत्वेन विश्लेष्यसाकाङ्क्षतेति भद्राश्वदग्धरथन्त्यामेव

विवक्षितं । अत एव यदा साक्षात्परम्परासाधारणपञ्चनौकानिरूपि-
 तारम्भकताश्रयत्वप्रकारकाम्बयबोधे वक्रुरभिप्रायः तदा एको वृत्तः
 पञ्च नौका भवतीत्येव प्रयोगः, तत्र नौकायाः प्रथमार्थनिरूपितत्व-
 विशेषणतया तत्र भावनाम्बयासम्भवेनाख्यातार्थसङ्ख्याम्बयासम्भवात् ।
 यदा च पञ्चनौकासु वृत्तनिरूपितोत्पत्त्याश्रयत्वप्रकारकाम्बयबोधे
 वक्रुरभिप्रायः तदा तु भवन्तीत्येव प्रयोगः, प्रथमस्य साक्षात्परम्परा-
 साधारणत्वस्य उपादानात् साक्षाद्दृष्टारम्भकमहावयवानां नाशेऽपि न
 क्षतिः, द्वितीयस्य तस्योपादानात् साक्षात्परम्पराया वृष्टारम्भकता-
 शून्यानामेव खण्डावयविनां साक्षात्नौकारम्भकत्वेऽपि न क्षतिः ।

प्रथमान्तोपस्थाप्यं विशेष्योक्तत्वं भावनायास्तद्विशेषणत्वेनाम्बयः । न च प्रथ-
 मान्तोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणतया सम्बन्धोऽस्तु चैत्रः पञ्चतीत्यादौ
 चैत्रोपाकाङ्क्षायास्तद्विशेषणतया प्रातिपदिकार्थे श्राब्दबोधविषयत्वानङ्गीका-
 रादिति । एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव भावनाया विशेष्यत्वेनाम्बये
 नियामकमस्तु तावतैवानतिप्रसङ्गादिति किं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्य तन्नियाम-
 कत्वकल्पनयेत्यपास्तं । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्यापि तन्नियामकत्वेन नाभिधानं
 किन्तु कर्मत्वाद्यनवरुद्धे भावनाया आकाङ्क्षा नास्तीत्यगत्या प्रथमान्तपदोप-
 स्थाप्येनैवाकाङ्क्षेति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव तन्नियामकमिति सूचनाय-
 परं तदभिधानमिति ।

केचित्तु कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमात्रोक्तौ धात्वर्थसाधारण्यमिति प्रथमा-
 न्तोपस्थाप्यत्वं एतन्मात्राभिधाने चन्द्र इव मुखं तिष्ठतीत्यादौ इवार्थसाकृद्भ-
 विशेषणीभूतचन्द्रसाधारण्यं स्यादिति कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमुक्तमित्याहुः ।
 तदसत् । उक्तरीत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रस्य तन्नियामकत्वकल्पनयैवा-
 नतिप्रसङ्गेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्य तन्नियामकत्वे मानाभावादिति । एतेन

केचित्तु एकवृत्तपदं परस्परैकवृत्तारम्भकारभद्रव्यपरं, धातुपदञ्च
शाब्दादारम्भकतापरमेव । यदा गौकापदं शाब्दात् तदारम्भकपरं,
धात्वर्थस्याभेद इत्याहुः ।

गौकायाः संयुक्तायाः संयुक्तावयविप्रचयरूपत्वे तु गौकापदं
तादृशविशेषणसंयोगपरमित्यसमप्रकृतेन । न चैवं भूतस्ते घटो
नास्तीत्यादौ घटस्त्राभावांग्रे विशेषणत्वात् आख्यातार्थाश्रयत्वस्त्राभाव-
एवान्वयात् घटे सङ्ख्यान्ययोऽपि न स्थादिति वाच्यं । तादृश-
स्युत्पत्तिवैशिष्ट्येण तत्र भावनाविशेष्यप्रतियोगिन्येव सङ्ख्यान्यघादत-
एवानुपपत्त्या विशेषणतासम्बन्धेन भूतस्यवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन भूतस्यनिष्ठाभावस्य वा घटे विशेषणतयैवान्वयाभ्युपगमा-
चेति भावः । धात्वर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-वर्तमानत्वादीनामपि
कर्मत्वाद्यनवद्भूतया तत्र तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति,
तथाच तद्विशेष्यक-भावनाप्रकारकशब्दबोधे तदुपस्थापकपदे प्रथमा-

प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्रस्य नियामकत्वे चैत्रस्तद्धूलः पक्षतीत्यादौ सामुत्त-
भ्रमदशायां तद्धूलपदोत्तरप्रथमायाः कर्मत्वादिशक्तिभ्रमदशायाञ्च तद्धूले
भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयापत्तिरिति कर्मत्वाद्यनवद्भूत इति । एतन्मात्रा-
भिधाने च धात्वर्थस्यापि तथात्वापत्तिरिति 'प्रथमान्तेति । यदा चैत्रः खः
पक्षतीत्यादौ व्यर्थयोभूतस्त्वपदार्थे प्रथमान्तोपस्थाप्ये भावनान्वयापत्तिरिति
'कर्मत्वादीति, तत्र प्रथमाया एव कर्मत्वार्थकत्वादिति तेन तद्वारं
धात्वर्थवारणाय प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात् । उक्तरीत्या प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्र-
स्यैव नियामकत्वेनावतिप्रसङ्गादिति ।

यस्तु प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कर्मत्वादिविशेष्यत्वबोपस्थित्यवभाव-
सङ्कारिणी भावनाविशेष्यत्वेनान्वयबोधहेतुरिति, तदपि तुच्छं, वाक्यो-

विभक्तिसमभिव्याहारोधात्तत्तरमाख्यातञ्चाकाङ्क्षा तस्यास्य तन्मुख्य-
विश्लेषक-भावनाप्रकारकग्राह्यत्वं कार्थ्यतावच्छेदकं अतः प्रथमार्थ-
कर्मत्वादिविशेषणीभूते तण्डुलादौ न तदन्वयः । द्विविधविषयता-
ग्राह्यबोधस्य तात्पर्यसत्त्वे इत्यत एव । अत एवायमेव दृश्यत-
इत्यादौ एवकारार्थान्यविशेषणत्वेन उपस्थितस्य भावनाविश्लेषत्वे-
नान्वयो नानुपपन्नः । ननु तथापि चैत्रः पक्षतः चैत्रः पक्षन्ती-
त्यादौ चैत्रादिषु कथं न भावनान्वयः । न चाख्यात-प्रथमयो-
र्वचनसाम्यस्यापि तन्मूलमिति वाच्यं । चैत्रो मैत्रस्य गच्छत इत्यादौ
व्यभिचारादिति । मैत्रं, आख्यातैकवचनोपस्थाप्यस्य यद्भादेः प्रथमैक-
वचनान्तोपस्थाप्य एवान्वयः, तद्विवचनोपस्थाप्यस्य भावनादेः कश्चित्
द्विवचनान्तोपस्थाप्ये कश्चिदेकवचनान्तदथोपस्थाप्येऽपीत्यभ्युपगमात् ।
एवमन्यत्रापि शब्देक्यस्यानुपादेयत्वादिति भावः ।

केचित्तु दृश्यते चैत्रः पक्षति, गच्छति चैत्रः पक्षतीत्यादौ एकत्र
इयमिति वदेकाख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्यापराख्यातार्थान्वयवार-
णाय 'कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति आख्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यविशिष्ट-

पस्थितत्वभावस्य सङ्कारित्वे मागामावात् चैत्रः पश्यतीत्यादौ अतिप्रसङ्ग-
वारणाय कर्मत्वादित्यात्पर्यरहितप्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुताया-
गुबन्धुत्वात् । अस्तु वा स्तःपदादेरपि तत्र द्वितीयान्तता अथयोत्तरं
प्रथमैकवचनमेव भावाख्यातवदित्वत्र मागामावात् भावाख्यातस्य च भावः
सत्ता औत्सर्गिकमेकवचनमेवेति विशेषानुप्रासनस्य सत्त्वाच्च तु तदभा-
वादिति संक्षेपः ।

नन्याख्यातेन कर्मसङ्घानभिधान एव द्वितीयेति पर्यवसितं तथाच
चत्राख्यातभेदेन युगपत् कर्म-कर्मसङ्घानभिधानं तत्र द्वितीया न स्यादिति

पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्त्तृ-कर्मस्यौ प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव सङ्घा-

इत्यर्थः, तेन पक्वं भुज्यते, तण्डुलस्य पाको भवतीत्यादौ पाककर्म्मत्व-
तण्डुलकर्म्मत्वादिमति भावनाया अन्वयो नानुपपन्नः । नचैवं धृत्यु-
द्देश्यकत्यागे दर्शनविषयत्वतात्पर्येण प्रयुक्ते धृतिः स्वाहा ज्ञायते
इत्यादौ अन्वयापत्तिः तत्र प्रथमाया एव चतुर्थ्यर्थे साचलिकतया
तदवसद्धत्वेऽप्याख्यातोपस्थाप्यतदवसद्धत्वाभावादिति वाच्यं । इष्टत्वात्,
अन्यथा प्रथममतेऽप्यप्रतीकारात् । कृतिषाध्यत्वेष्टसाधनत्वादावकर्म्मक-
क्रियायां धात्वर्थे च तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति,
तथाच तद्विशेष्यक-भावनाप्रकारकशाब्दबोधे पूर्वोक्तद्वयमाकाङ्क्षा
यद्यदानुपूर्वीज्ञानात् तत्तद्दर्शमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य तत्तद्दर्श-
प्रकारकान्वयबोधोऽनुभवसिद्धः तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य विशिष्य तादृ-
शान्वयबोधे हेतुतया दृश्यते चैत्रः पचतीत्यादौ न तथान्वय इति
भाव इत्याहुः ।

चैत्रस्तब्धुर्जं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इति युगपत् प्रयोगोऽस्माद्भुः स्था-
दित्यत आह, 'चैत्र इत्यादि, 'तत्रैव सङ्घान्वयः' चैत्रः पचतीत्यत्र कर्त्ता-
ख्यातेन कर्त्तृत्वैव सङ्घान्वयः चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र च कर्म्मणि तण्डुल-
एव कर्म्मसाख्यातार्थसङ्घान्वयः तथाच तदाख्यातपदेन वन्न कर्त्तृसङ्घावभि-
धानं तत्र तदाख्यातैकवाक्यतापन्नप्रातिपदिके द्वितीया तदाख्यातेन वन्न
कर्म्मसङ्घानभिधानं तत्र तदाख्यातैकवाक्यतापन्नप्रातिपदिके द्वितीयेत्याख्या-
तभेदेनागमिहित्वाधिकारीयसूत्रार्थोवक्तव्य इति नोक्तदोष इति भावः । ननु
भावनाविशेष्ये प्रथमान्तोपस्थाप्य एव यदि सङ्घान्वयस्तदा चैत्रेण सुप्यत-

न्वयः तथैवाकाङ्क्षितत्वात् । चैत्रेण सुप्यते गगनेन
स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य

ननु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणत्वेनैव कुतो-
नान्वय इत्यत आह, 'तथैवेति विशेषणत्वेनैवेत्यर्थः, बोधस्येति
शेषः, 'आकाङ्क्षितत्वात्' आकाङ्क्षायाः कार्यत्वात् । नन्वेवं भाव-
प्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यविरहात् सङ्ख्यान्ययो न स्यादित्यचेष्टा-
पत्तिमाह, 'चैत्रेणेति, 'इत्यादाविति 'भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव
सङ्ख्येत्यपेतनेनान्वयः । भावनाविशेष्यविरहे हेतुत्रयमाह, 'प्रथमान्ते-
त्यादि । ननु उपस्थितभावनाया अनन्वयापत्तिदोषेण भावाति-
रिक्तस्थले एव प्रथमान्तपदापेक्षा भावस्थले तु धात्वर्थ एव
भावनाविशेष्य इत्यत आह, 'धात्वर्थस्येति । ननु अनाद्यत्या
तादृशव्युत्पत्तिरपि भावप्रत्ययस्थले त्यज्यतामत आह, 'भाव-

इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् सङ्ख्यान्ययो न स्यादित्याशङ्कामिष्टापत्त्यो-
त्तरमाह, 'चैत्रेणेति । ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावेऽप्यबाधेन
चैत्रवृत्तिचक्षुर्निमीलनाद्यनुकूलह्यतेर्जन्यतासम्बन्धेन स्वापे धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु
तथाच स एव भावनाविशेष्यतया सङ्ख्यान्ययौ भवितुमर्हथेवेत्यत आह,
'गगनेनेति अत्र च गगनवृत्तिस्थितिरित्यर्थः, तथाच पूर्ववदत्र भावनाङ्गयो-
धात्वर्थे न सम्भवति धात्वर्थस्य नित्यत्वेन भावनाङ्ग्यस्य बाधितत्वादित्यगत्या
सङ्ख्यान्यय एव स्वीक्रियत इति भावः । ननु गगनेन स्थीयत इत्यत्रापि
प्रथमान्तपदाभावेऽपि जानातीत्यादाविवाश्रयत्वात्मिकाया भावनाया एव
विशेषणत्वेन धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु तथाच गगनवृत्त्याश्रयतानिरूपिका स्थिति-
रित्यन्वये भावनाविशेष्यीभूतायां स्थितावेव सङ्ख्यान्ययः स्यादित्यत आह,
'धात्वर्थस्येति गगनं तिष्ठतीत्यादावाश्रयत्वरूपे भावनाविशेषणत्वेनैव धात्वर्थ-

भावनाया विग्रेषस्तथैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् भाव-
नाया बाधितत्वाच्च भावनाविग्रेष्यविरहादनन्वितैव

नाया इति चैवदृत्तिस्त्रापनिरूपिताश्रयत्व-गगननिष्ठस्थितिनिरू-
पिताश्रयत्वादेरेव प्रकृते भावनात्वेन तस्य धात्वर्थस्त्राप-स्थित्यादौ
बाधादित्यर्थः । एतच्चापाततः निरूपकत्वसम्बन्धेनैव तस्य तत्रान्वय-
सम्भवात् । वस्तुतोऽत्र चैवनिष्ठः स्त्रापः गगननिष्ठा स्थितिरित्यादा-
वाख्यातार्थाविग्रेषणकाम्यबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात् धात्वर्थो न भाव-
नाविग्रेष्य इत्येव तत्त्वं । यदा एतदस्तरसेनैवाह, 'अतएवेति धात्वर्थं
भावनाया अनन्वितत्वेन सञ्ज्ञाया अपि तत्रान्वययादेवेत्यर्थः,

स्थित्यन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया तद्भङ्गप्रसङ्गेनाश्रयत्वविशिष्टतया धात्वर्था-
न्वयो न सम्भवतीत्यर्थः । ननु विनिगमनाविरहेऽप्य उभयत्र भिन्नभिन्ना-
व्युत्पत्तिः कल्पनीया अन्यथा भावाख्यातस्थलीयव्युत्पत्तिविरोधेन गगनं तिष्ठ-
तीत्यादावन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यस्यापि वस्तुं शब्दात्वादित्यत आह, 'भावनाया-
इति गगनवृत्त्याश्रयत्वरूपभावनायास्तद्वृत्तिस्थितौ बाधेनान्वयासम्भवादित्यर्थः ।
यद्यपि निरूपकतासम्बन्धेन गगनवृत्त्याश्रयत्वं तद्वृत्तिस्थितावबाधितमेव
तथापि प्रकृत्ये गगनेन स्थीयते न नष्टघटेन इत्यादौ गगनार्थान्वयानुपपत्त्या
निरूपकत्वसम्बन्धेन तदन्वयो न सम्भवति निरूपकत्वस्य वृत्तमिषामकतया
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेऽप्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घट-
वृत्त्याश्रयत्वाभावबोधस्यासम्भवादित्यत्र तात्पर्यम् । न च न नष्टघटेनेत्यतो-
घटवृत्त्याश्रयताया आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाव एव प्रतीक-
तामिति नोक्तदोष इति वाच्यं । तथा सति न घटेनेत्यादिवत् न गगनेन
स्थीयते इत्यादेरपि प्रसङ्गात् गगनवृत्त्याश्रयताया आश्रयतासम्बन्धेनाभावस्य
गगनवृत्तिस्थितौ अस्त्वादित्यसमधिकेनेति दिक् ।

सङ्ख्या एकवचनन्तु साधुत्वार्थम् । अतएव स्वापस्य द्वित्व-
बहुत्वेऽप्यौत्सर्गिकमेकवचनमेव । एवञ्च भावत्तिङ्गं

‘औत्सर्गिकं’ द्वित्वाद्यन्वयबोधसम्भवस्थस एवानुशिष्टं, ‘औत्सर्गिकं’
प्रथमोपस्थितमित्यपि कश्चित् । नन्वेवं भावप्रत्ययानां निरर्थकत्वा-
पत्तिः चैत्रेण सुष्यते गगनेन स्वीयते इत्यादौ चैत्रनिष्ठस्वापाश्रयत्वं
गगननिष्ठस्थित्याश्रयत्वं इत्यादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह,
‘एवञ्चेति, ‘यथायथमिति स्रटो वर्त्तमानत्वं इष्टसाधनत्वं सिद्ध-

ननु यदि भावाख्यातानां सङ्ख्याबोधकत्वं तदा गगनेन स्वीयत-
इत्यादौ वर्त्तमानत्वाद्यन्वये तात्पर्याभावस्थले भावाख्यातप्रयोग एव न स्यात्
प्रयोजनाभावात् तेषां सङ्ख्याबोधकत्वनियमे च नियमेन सङ्ख्याबोधार्थमेव
तत्तन्प्रबोधो उपपद्यते इत्यत आह, ‘एकवचनन्विति वर्त्तमानत्वादित्य-
र्थाभावदर्शयामपि गगनेन स्वीयते इत्यादावाख्यातैकवचनन्वित्यर्थः ।
‘साधुत्वार्थं’ तत्रत्यधातोः साधुत्वसम्पत्तये, भावाख्यातसमभिव्याहारं विना
तत्र धातोरसाधुत्वापत्त्या अन्वयाबोधकत्वप्रसङ्गात् भावाख्यातप्रयोज-
सम्प्रयोजन इत्यर्थः । न चाबोधकपदसमभिव्याहारो न साधुत्वसम्पादक-
स्तथा सति आनयनादीनां स्वार्थकविकरणादीनां समभिव्याहारस्यापि
साधुत्वसम्पादकत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । भावाख्यातस्य संख्याबोधकत्वे
बाधकं भावाख्यातस्यैकवचनतायां यत्किञ्च उपपृम्भकस्थलेन दर्शयति,
‘अतएवेति भावाख्यातस्थले संख्यानन्वयादेवेत्यर्थः, ‘स्वापस्य द्वित्व-बहुत्वे-
ऽपीति, तथाच यद्येकवचनभावाख्यातस्य एकत्वसंख्याबोधकत्वं तदा तुल्य-
न्दावतमा स्वापादिगतद्वित्वादित्यपार्थसत्त्वे भावस्थले द्विवचन-बहुवचन-
योरापत्तिः । यदि च भावस्थले धात्वर्थगतद्वित्व-त्रित्वादिसंख्यायां कदापि
कस्यापि न तात्पर्यमिति न तत्र द्विवचनादीत्युच्यते तदा एकत्वसंख्याया-
मपि तथैवेत्येकवचनस्याप्यनुपपत्तिरिति बाधकमित्यर्थः, ‘औत्सर्गिकमिति

यथायथं वर्त्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमर्थः, तच्च

इत्यर्थः, 'वर्त्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्व-भविष्यत्त्वपरिग्रहः, 'इष्ट-
साधनत्वादीत्यादिपदात् कृतिसाध्यत्वादिपरिग्रहः। नन्वेवं प्रथमान्त-
पदाभावात् तस्याप्यनन्वितत्वापत्तिरित्यत आह, 'तच्चेति, जानाती-
त्यादौ धात्वर्थेऽपि वर्त्तमानत्वादीनामन्वयादिष्टसाधनत्वादीनाञ्च
धात्वर्थ एव सर्वान्वयादिति भावः। नन्वाख्यातार्थस्य धात्वर्थ-
विशेष्यतानियमात् कथं तद्विशेषणत्वेन तस्यान्वय इत्यत आह,

गणनक्रमेण प्रथमोपस्थितमित्यर्थः, तथाच साधुत्वार्थं द्विवचनादेः सम्भवेऽपि
विनम्बोपस्थितिकत्वात् तस्य साधुत्वनियामकत्वं कल्प्यते किन्तु श्रोत्रोपस्थि-
तिकृतयैकवचनस्यैव तथात्वमिति युक्तिरित्यर्थः। ननु भावाख्यातस्थले यदि
कृतिसर्वापारो वा गार्थस्तदा भावाख्यातस्य कोऽर्थः कुत्र वा भावाख्यातेन
वर्त्तमानत्वादिबोध इत्याकाङ्क्षायामाह, 'अतएवेति भावाख्यातानां संस्था-
बोधकत्वविरहादेवेत्यर्थः, 'यथायथमिति भावकटस्थले वर्त्तमानत्वं भावविधि-
स्थले इष्टसाधनत्वञ्चेत्यर्थः, 'तच्च' वर्त्तमानत्वादिकञ्च। ननु कृतौ व्यापारे वा
तदन्वयोऽनुभवत्विद्धो न तु धात्वर्थेऽपीत्यत आह, 'तथैवेति भावाख्यातस्थले
धात्वर्थगतत्वेनैव वर्त्तमानत्वेष्टसाधनत्वप्रत्ययादित्यर्थः, भावाख्यातादिष्टसाधन-
ताप्रतीतिस्तु चैत्रेण पश्येतेत्यादौ विधिभावस्थले बोद्धव्या। यदि च धात्वर्थे
वर्त्तमानत्वादिबोधो गार्थीक्रियते तदा चैत्रोजानातीत्यादौ धात्वर्थश्चात्मादि-
गतत्वेन वर्त्तमानत्वबोधानुपपत्तिरिति भावः। यद्यपीष्टसाधनत्वं धात्वर्थं एव
सर्वत्र मणिकारमते भासते इति तदभिधानमसङ्गतं, तथापि कृतौष्टसाध-
नतावादिमतमाश्रित्य इदमुक्तं, कृतान्तार्थं तदुक्तमिति मान्याः। ननु यथा
पाक इत्यादौ घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं प्रयोजनं न तु वर्त्तमानत्वादि-
बोधकत्वं तथा भावाख्यातानामप्यस्तु तदेव प्रयोजनं न तु वर्त्तमानत्वादि-

धात्वर्थ एवान्वेति, तथैव प्रत्ययात् । तद्बोधकानान्तु
घञादीनां प्रयोगसाधुत्वमात्रम् । भावनायाश्च कर्त्तरि

‘तथैवेति एषां धात्वर्थविशेष्यत्वेनैव प्रत्ययादित्यर्थः, तथाच भावनाया-
एव धात्वर्थविशेष्यतानियमादिति भावः । ‘तद्बोधकानां’ वर्त्त-
मानत्वादीष्टसाधनत्वाद्यबोधकानां, ‘घञादीनां’ भावविहितघञा-
दीनां, ‘प्रयोगसाधुत्वमात्रमिति, ‘प्रयोगः’ सुन्दरः पाक इत्यादौ
पाकविशेष्यकान्वयबोधः, तत्राकाङ्क्षात्वमित्यर्थः, ‘मात्रपदात् सार्ध-
कत्वव्यवच्छेदः, ‘घञादीनामित्यादिपदेन भावविहितस्युङ्गादीनां
भावविहितप्रत्ययस्य च संग्रहः, भावविहितेत्युपादानात् कर-

बोधकतापीत्यत आह, ‘तद्बोधकानामिति वर्त्तमानत्वाद्यबोधकानामित्यर्थः,
‘तुभ्यन्दोऽवधारणार्थः, तथाच घञादिस्थले वर्त्तमानत्वानुभवाभावेन वर्त्त-
मानत्वबोधकत्वाभावः, भावाख्यातस्थले वर्त्तमानत्वबोधस्यानुभविक्त्वेन न
तथेति वृष्टान्त-दार्यान्तिकवैषम्यमित्यर्थः । ननु चैत्रः पचतीत्यादौ प्रथमा-
न्तपदोपस्थाप्ये येन केनापि सम्बन्धेनान्वयस्वीकारे अपचत्वपि मैत्रादौ
कालिकसम्बन्धादिना पाकानुकूलकृतिमत्त्वात् पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरेवं
तादात्म्येन पाकानुकूलकृतेः स्वात्मकगुणे सत्त्वाद्गुणः पचतीति प्रयोगापत्ति-
रित्यत आह, ‘भावनायाश्चेति, तथाच चैत्रः पचतीत्यादौ यदि चैत्रपदार्थः
शरीरं तदा अवच्छेदकताख्याश्रयतासम्बन्धेन कृतेरन्वयः यदि च शरीरः
विशेष्यार्थात्मा तदर्थस्तदा समवायाख्याश्रयतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति
विषमः स्वीकार्यो न तु येन केनापि सम्बन्धेन तदन्वयः स्वीकर्त्तव्य इति मोक्ष-
दोष इति भावः । एवमन्यत्रापि बोध्यं । नन्वेवं चैत्रेण पच्यते तच्छुल्ल इत्यादौ
भावनायाश्चैत्रकृत्तियाकृतेराश्रयत्वस्य तच्छुलादौ बाधेन कथं तत्र तद-
न्वयस्तथाच तत्र भावनाविशेष्यविरहात् सङ्गान्वयो न स्यादित्यत आह,

स्वाश्रयत्वेन कर्मणि पुनरन्यत्रान्वयः, तत्र कर्तृ-कर्मि-

णादिविहितघनादीनां कर्मविहितप्रत्ययस्य च धात्वर्थेऽपि न
 षतिः । न च कर्मणि प्रत्ययोऽसिद्धः तस्य भावप्रत्ययानुग्रहत्वात्,
 “वा सृष्टिः सद्गुराद्येत्यभिज्ञानपद्ये सृष्टिपदस्य भावसाधनत्वेऽपि
 “हृदभिहितेति न्यायेन सर्वजनकर्मसाधनभावादिति वाच्यं । इच्छा-
 विषयेऽपि इष्टिपदप्रयोगस्य दृष्टतया भाव इव कर्मस्यपि तस्य साधु-
 त्वात् । न च तत्र तत्प्रयोगः क्वाप्यदृष्ट इति वाच्यं । अग्रये सिष्टि-
 कृते साधेति सिष्टिकृद्भूमन्मे तथा दर्शनात्, तस्य प्रोभनेच्छा-
 विषयकर्त्तृ अग्रये इत्यर्थकतया प्रामाणिकैर्याख्यातत्वात् । न च तत्र
 सिष्टेति मिथान्त एव पाठ इति वाच्यं । वञ्चिकारान्तपाठस्यापि
 दृष्टत्वात् । श्रवण-व्यञ्जनविषयेऽपि श्रुतिपद-व्यक्तिपदप्रयोगाच्च । कर्म-
 वाचकपदाभावेन “हृदभिहितेति न्यायस्य तत्रासम्भवादित्यसमप्रकृ-
 तेन । ननु यदि भावनाविशेष्य एव संख्यान्वयस्यदा पच्यते तच्छुद्ध-
 इत्यादौ तच्छुद्धादिषु कथं तदन्वयः तत्राश्रयतासम्बन्धेन भावनासा-
 धाधितत्वेन भावनाविशेष्यत्वाभावादित्यत आह, ‘भावनासाधेति,
 ‘स्वाश्रयत्वेन’ स्वाश्रयतासम्बन्धेन, ‘कर्मणीति कर्मप्रत्ययस्य इत्यर्थः,

‘कर्मणि पुनरिति कर्मप्रत्ययस्यैव तदनुज्ञादावित्यर्थः, ‘अन्यथा’ वक्ष्यमाणप्र-
 कारेण । ननु पचतीतिपरस्मैपदाख्यातस्य यदा कर्तृत्वबोधे तात्पर्यविरहः किन्तु
 कर्मत्वे तदा तदनुज्ञस्यैव भावनाविशेष्यतया सङ्गान्वयित्वेन कर्तृ-सङ्गावा-
 च्यनुज्ञत्वात् द्वितीयापत्तिः, एवं पचत इत्यादौ कर्माख्यातस्य यदा कर्मबोधे
 तात्पर्यं नास्ति किन्तु कर्तृत्वबोधे तदा चैत्रस्यैव भावनाश्रयितया तच्छुद्धादेर्भा-
 वनाविशेष्यत्वविरहितया सङ्गान्वयित्वे कर्मसङ्गाया अतुज्ञत्वे द्वितीयापत्त्या

भिधायित्ववत् अस्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम् । अतो

‘अन्यथा’ वक्ष्यमाणक्रमेण, तथा चाश्रयतासम्बन्धेन बाधेऽपि प्रकारा-
न्तरेण विश्लेष्यत्वे न बाधकमिति भावः । ननु कदाचिदाश्रयता-
सम्बन्धेन कर्त्तर्यान्वयः कश्चिच्च कर्माणि अन्यथान्वयः इत्यत्र किं
नियामकं अत आह, ‘तवेति तवाख्यातस्य कर्त्तृ-कर्माबोधकत्वं तुल्यं
ममापि आख्यातस्य कर्त्तर्याश्रयत्वेन भावनाबोधकत्वं कर्माण्यन्यथा
तदन्वयबोधकत्वं इत्यर्थः, तथाच यथा त्वन्मते परस्मैपदस्य न कर्मा-
बोधकत्वं तथा ममापि परस्मैपदस्य न कर्माणि भावनाया अन्यथान्वय-
बोधकत्वं किन्तु कर्त्तर्याश्रयत्वेन तद्बोधकत्वं, यथा तव कर्त्तरि यको-
ऽसाधुत्वं तथा ममापि कर्त्तर्याश्रयत्वेन भावनान्वयबोधे तस्यासाधुत्वं,
यथा तव एकदा न कर्त्तृ-कर्माबोधकत्वं तथा ममाप्येकदा न
कर्त्तर्याश्रयत्वेन कर्माणि अन्यथान्वयबोधकत्वमिति भावः । क्रमेण-

तच्छुलं पश्यत इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, ‘तवेति वैयधिकरखस्येत्यर्थः,
तथाच भवन्मते यथा परस्मैपदेन नियमतः कर्त्तुरभिधानमिति तत्र न
द्वितीया एवं चैत्रेण पश्यत इत्यादौ कर्माबोधकत्वमेव न तु कर्त्तृबोधकत्वमिति
तत्र न द्वितीया तथा ममापि परस्मैपदेन कर्त्तृत्वं बोध्यते न तु कर्मात्वं पश्यत-
इत्यादौ आख्यातेन कर्मात्वं बोध्यते न तु कर्त्तृत्वमिति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु पश्यति पश्यत इत्यादावसाधुत्वात् कर्त्तृत्व-कर्मात्वबोधमादाय पश्यत-
इत्यादावाख्यातस्योभयत्र साधुत्वात् एकदा कर्त्तृत्व-कर्मात्वबोधमादाय द्विती-
या-द्वितीययोरनुपपत्तिरित्यत आह, ‘पश्यत इति, तथाच पश्यत इत्यादाव-
साधुतया अन्यथा वा यथा नैकदा कर्त्तृ-कर्माभयबोधकता तथा ममापीति
नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु भावना छतिस्तथाच रथोगच्छतीत्यादौ भावना-

मैत्रेय पचति तण्डुलः तण्डुलं पच्यते मैत्रेः मैत्रः पच्यते
तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । भावना च व्यापार-
मात्रोपलक्षिता अचेतनानुरोधात् । भिन्नाभ्यां रूपा-

सङ्घौर्णे प्रयोजनमाह, 'मैत्रेणेति, परस्मैपदेनापि तिपा कर्त्तृषि
तण्डुले विषयतया भावनाया अन्वयबोधने तदर्घसंख्याया अपि
तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याव्युत्पन्नतया
मैत्रे आश्रयतया भावनान्वयात् तद्वृत्तिसंख्याया अप्यनभिधानात्
तत्र द्वितीया स्यादिति भावः । 'तण्डुलमिति, कर्त्तृष्याश्रयतया
भावान्वयबोधेऽपि यकः साधुत्वे पच्यते इत्यात्मनेपदेन कर्त्तरि
मैत्रे तेन सम्बन्धेन भावनाया अन्वयबोधनात् तदर्घसंख्याया अपि
तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याव्युत्पन्नतया
तण्डुले भावनाया विषयत्वेनान्वयात् तद्वृत्तिसंख्याया अप्यनभि-
धानात् तत्र द्वितीया स्यादिति भावः । 'मैत्र इति, एकदा
उभयान्वयबोधस्याप्यभ्युपगमे पच्यत इत्यनेन भावनायाः कर्त्तृष्या-
श्रयतया कर्त्तृषि चान्यथान्वयबोधनात् तदुभयवृत्तिसंख्याया अन्व-
यभिधानेनोभयत्रैव प्रथमा स्यादिति भावः । 'आख्यातार्थभावना-
विशेषे संख्यान्वय इत्यत्र भावनापदार्थं निर्बन्धि, 'भावना चेति
भावना न प्रथमत्वमात्रविशिष्टा अपि तु व्यापारत्वविशिष्टाप्येत्यर्थः,
व्यापारत्वं धर्मत्वं, 'अचेतनेति अग्निः पचतीत्यादावचेतनेऽपि संख्या-
विरहेण तद्विशेष्याप्रसिद्ध्या सङ्ख्यान्वयो न स्यादित्यत्र आह, 'भावना चेति,
'व्यापारेति, 'मात्रपदं कृत्यार्थकं, तथाच रघोगच्छतीत्यादौ धात्वर्णानुसू-
च्यापार एव भावनापदार्थ इति मोक्षदोष इति भावः । 'अचेतनानुरोधात्'

भ्यामेकधर्मिबोधकत्वसङ्क्षणं सामानाधिकरस्यमप्रसिद्धं
सम्भवदन्यादृशं न वार्यते । अथ तदुलं पचति चैवः

नयानुरोधादित्यर्थः, 'व्यापारेत्युपसङ्क्षणं आश्रयत्व-प्रतियोगित्व-
मपीति बोध्यं । शब्दैक्यस्थानुपादेयत्वात् तेन चैवोच्यते घटो
नश्यतीत्यादेरपि संयहः ।

केचित्तु व्यापारमात्रोपसङ्क्षिकेत्यस्य कालेष्टषाधनत्वाद्यतिरिक्ता-
ख्यातार्थोपसङ्क्षणं इत्यर्थं इत्याहुः । तदसत् । तथा घटि कर्मा-
ख्यातार्थस्य फलस्यापि भावनात्वेनायिमयन्यासङ्गतेः ।

वैयाकरणेनाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तौ चैत्रादिपदाख्यातादिपदयोः
सामानाधिकरस्यन्यथानुपपत्तिं प्रमाणीकृतां निराकरोति, 'भिन्ना-
भ्यामिति, एकधर्मिबोधकत्वमात्रस्य सामानाधिकरस्यपदार्थत्वे कस्य-
सादिपदेऽपि घटादिपदसामानाधिकरस्यव्यवहारापत्तिरतः 'भिन्ना-
भ्यां रूपाभ्यामिति उक्तम् । घटोऽस्ति नौसमानयेति वाक्यद्वय-
स्यसौयनीसपद-घटपदयोरपि सामानाधिकरस्यव्यवहारस्येष्टत्वात् ।
एतच्च सामानाधिकरस्यपदार्थतया अभिहितं न तु कर्त्वादिशक्ति-
साधकहेतुघटकं वैयर्थ्यादित्यवधेयं । 'अन्यादृशमिति आख्यातपद-
चैत्रादिपदयोरेकाधिकरणवृत्तित्वरूपमित्यर्थः । 'न वार्यते' कर्त्तृ-

रथो गच्छतीत्याद्यचेतनविशेष्यकबोधानुरोधात् । ननु कर्त्तरि कर्मणि च
यदि नाख्यातस्य शक्तिस्तदा चैत्रपदाख्यातपदयोर्विभिन्नरूपाभ्यामेकधर्म-
शक्तत्वरूपसामानाधिकरण्यं न स्यादित्यत आह, 'भिन्नाभ्यामिति, एक-
धर्मिशक्तत्वं असिद्धमिति नैयायिकैरनभ्युपगमादिति भावः । 'सम्भवदिति,
भिन्नाभ्यां एकधर्मिविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वसङ्क्षणसामानाधिकरण्यं न

इत्यत्राश्रयतया चैत्रस्तु भावनाविशेष्यः चैत्रेण पञ्चते
तण्डुल इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयतयेति चेत्,
रथेन गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभि-

त्वादिग्रन्थापि न निवार्यते, कर्तृत्वादिग्रन्थाप्युपपद्यत इति यावत् ।

केचित्तु 'अन्यादृशं' यथाख्यातेन कृतिर्बोध्यते तत्र चैत्रादिपदे-
नापि चैत्रादिकं बोध्यते इत्येवंरूपमित्यर्थः, इत्याहुः ।

'कर्माणि पुनरन्यथा' इत्यन्यथाशब्दार्थं विवेचयितुं शङ्कते,
'अथेति', 'कथमिति केन सम्बन्धेन भावनाविशेष्य इत्यर्थः । उत्तर-
यति, 'विषयतयेति, उत्तरं निराकरोति, 'रथेनेति कथमाख्यातोप-
स्थिताया गमनाद्यनुकूलव्यापाररूपाया भावनाया विशेष्योपामादि-
रित्यर्थः, तत्र गमनानुकूलव्यापारस्य नोदनादेर्विषयाप्रसिद्धेरिति

वार्यते न नैयायिकैरस्माभिरपि निवार्यते कृति-चैत्रत्वाभ्यां भिन्नाभ्यां आ-
ख्यातपद-चैत्रपदाभ्यां एकस्य चैत्रस्य शाब्दबोधजननादिति भावः । ननु
भावनाविशेष्ये यदि सङ्ख्यान्यस्तदा कर्मप्रत्ययस्यैव भावनाविशेष्यत्वविरहा-
दाख्यातार्थसङ्ख्यान्ययित्वानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते, 'अथेति, 'भावना-
विशेष्य इति, आख्यातार्थसङ्ख्यान्ययौ च स्यादिति शेषः । 'कथमिदं च
भावनाविशेष्य इत्यनुषण्यते । अवान्तरमाशङ्कते, 'विषयतयेतीति चैत्रेण
पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलस्यैत्रकृतिपाकभावनाविषय इत्यन्ययो वाच्यस्यथाच
तत्र तण्डुलस्य भावनाविशेष्यत्वेनाख्यातार्थसङ्ख्यान्ययित्वं नानुपपन्नमित्यर्थः ।
'रथेनेति रथकृत्तेर्गमनानुकूलव्यापाररूपभावनायाः सत्त्वेऽपि तस्या नोदनादि-
रूपतया निर्विषयत्वेन तद्विषयत्वान्वयासम्भवादित्यर्थः, सचेतनकर्तृकक्रिया-
स्थले सर्वत्र तात्पर्यभेदेन द्विविधान्वयबोधं प्रदर्श्य अचेतनकर्तृकक्रियास्थले

धाने का गतिः, अत्र प्राञ्चः मैत्रेण पच्यते तण्डुलइत्यत्र
मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषय-

भावः । 'मैत्रनिष्ठेति अत्र निष्ठता द्वितीयार्थः, सा चाख्यातार्थभाव-
नान्वयिनी, 'विषय इत्यत्र विषयत्वं संसर्गः, पाकाकर्माद्यपि तण्डुले
तण्डुलरूपेण मैत्रनिष्ठपाकभावनाविशेषत्वस्य सत्त्वात् तत्रापि मैत्रेण
पच्यतइति प्रयोगप्रसङ्गात् । कर्माख्यातस्य फलवत्ताप्रतीतेरनुभव-
सिद्धत्वाच्चाह, 'मैत्रनिष्ठेति, अत्रापि निष्ठत्वं द्वितीयार्थः, भावना
आख्यातार्थः, न तु निष्ठत्वं संसर्गः, भावना द्वितीयार्थः, समानपदो-
पात्तत्वेनाख्यातार्थभावनाविशेष्य एव तदर्थसङ्ख्यान्वय इति प्रागुक्त-
व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । भावनाविषयत्वञ्च भावनाविषयकत्वं भावना-
जन्यत्वमिति यावत्, अन्यथा पाकत्वरूपेण मैत्रेणविषयचैत्रनिष्ठ-
कृतिजन्यपाककर्माद्यपि तण्डुले मैत्रेण पच्यतेऽयं तण्डुल इति प्रयोगा-
पत्तेः । फलमपि कर्माख्यातार्थः, फलत्वं कार्थ्यत्वं, प्रतियोगितासम्बन्धेन
प्रागभावादिमत्त्वमिति यावत् । अत एव व्यापारतो भेदः, जन्यत्वं
शास्त्रित्वञ्च संसर्गः, पदानां स्वार्यान्वयपुटितपदार्थान्तराबोधकत्व-
व्युत्पत्तेश्चात्र नादरः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यर्थेष्टसाधनत्व-
कृतिर्भां पुटितस्य धात्वर्थस्य घटोभविष्यतीत्यादावाख्यातार्थ-
वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वाअथवाभां पुटितस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थस्य

एकविधमन्वयं प्रदर्शयिष्यति, 'मैत्रेणेत्यादि, 'पाकभावनाविषय इत्यस्य वक्ष्य-
माख्यतश्च इत्यनेनान्वयः । 'मैत्रनिष्ठेति, अत्र निष्ठत्वं द्वितीयार्थः, भावना
आख्यातार्थः, विषयत्वं जन्यत्वञ्च संसर्गः, फलमात्मनेपदार्थः, शास्त्रित्वमा-

पाकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षा-
त्परम्परया भावनाविशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते
ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली
ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्योग्राम इति ।

नव्यास्तु भावनादेराख्यातत्वभ्यत्वात् आधेयत्वमात्रं

चान्वयाभ्युपगमेन तद्व्यत्यन्तेरसार्धचिकित्वादिति भावः । नन्वेवमा-
ख्यातार्थभावनात्वविशिष्टविशेष्यः कथं तण्डुलः भावनात्वस्य प्रथम-
व्यापारत्वादिरूपतया फलत्वस्यातथात्वादित्यत आह, 'साक्षादिति
पूर्वत्र साक्षादुत्तरत्र परम्परयेत्यर्थः । 'रथनिष्ठेति, अत्रापि प्राप्तित्वं
जन्यत्वं अनुकूलत्वञ्च संसर्गः, फलस्य व्यापारजन्यत्वं धात्वर्थद्वारा
तन्प्रयोज्यत्वं, निष्ठत्वं द्वितीयार्थः, अन्वयस्य धात्वर्थगमने न तु
व्यापारे, अन्यदीयग्रामगमनानुकूलगोदनादिमति निश्चयेऽपि रथे
अनेन रथेन गम्यते ग्राम इति प्रयोगापत्तेः । अतएव प्रागेव रथ-
निष्ठव्यापारजन्यगमनजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वययोगोक्तः । 'व्यापार-
विशेष्य इति परम्परया व्यापाररूपाख्यातार्थभावनाविशेष्य इत्यर्थः ।

प्राचां मते दूषणाभिधानपूर्वकं मतान्तरमाह, 'नव्यास्त्विति ।

अयत्वरूपं संसर्ग इत्यर्थः, 'साक्षादिति प्रथमबोधानुसारेण, 'परम्परवेति
द्वितीयबोधानुसारेणेति, अचेतनकर्तृकक्रियास्थले एकविधमेवान्वयं दर्शयति,
'रथेनेति, 'व्यापारविशेष्य इति, तथाच परम्परया भावनाविशेष्ये ग्रामे
सङ्गान्वयो नानुपपन्नः साक्षात्परम्परया वा भावनाविशेष्यत्वमात्रस्याख्या-
तार्थसङ्गान्वयनियामकत्वादिति भावः । एवमन्यत्रापि कर्मप्रत्ययस्थले,
अत्रस्यात्मनेपदार्थत्वं व्यवस्थापयितुं न्ययमतं दर्शयति, 'नव्यास्त्विति, तत्र

तृतीयार्थोऽस्तु सङ्ख्यामात्रं वा, सम्बन्धस्तु पचतीत्यादा-
विव वाक्यार्थः। अस्तु च फल-कर्मणोरपि सम्बन्धस्तथा

‘भावना’ यत्नः, ‘आदिपदात् व्यापारत्वविशिष्टपरिग्रहः, ‘सङ्ख्या-
मात्रं वेति, चैत्रेण पच्यते इत्यादावित्यादिः, ‘सम्बन्धस्तु’ निष्ठता-
रूपसम्बन्धस्तु, ‘वाक्यार्थः’ संसर्गमर्थ्याद्या लभ्यः, रथेन गम्यते
इत्यादौ पुनराधेयत्वं तृतीयाविभक्तेरेवार्थः, नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदा-
न्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । न च चैत्रेण पच्यते इत्यन्नाधेयत्वस्य संसर्गत्वे
चैत्रः पच्यते तच्छुलः इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । तादृशा-
न्वयबोधे तृतीयायाः सहकारित्वात् । चैत्रं पच्यते तच्छुलः चैत्रौ
पच्यते तच्छुल इत्यादौ द्वितीयाद्युपस्थिताधेयत्वाद्यन्वयाभावेन त्रयापि
आधेयत्वे तृतीयोपस्थाप्यत्वस्य नियामकस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति भावः ।

फलस्य पदान्तरान्धत्वं दर्शयितुं भावनादेरित्यादिकस्यार्थ इत्यन्तं, चैत्र-
निष्ठभावनाविषयेत्यादौ भावनादेरित्यर्थः, ‘आदिपदेन वर्त्तमानत्वपरिग्रहः,
‘आधेयत्वमात्रमिति, ‘मात्रपदेन कृतित्ववच्छेदः । ननु चैत्रेण पच्यते तच्छुल-
इत्यादौ आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चैत्रः पचति तच्छुलमित्यादौ यावन्तोऽर्था-
शाब्दबोधविषयास्तावदधिकपदार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वापत्तिस्तथाचानुभव-
विरोधः, कर्त्तृप्रत्ययस्थले यावन्तः पदार्था भासन्ते तावत्प्रमसङ्ख्या एव
पदार्थाः कर्त्तृप्रत्ययस्थलेऽपि भासन्ते इत्यस्य सर्व्वसिद्धत्वादित्यत आह,
‘संख्यामात्रं वेति, ‘मात्रपदेनाधेयत्ववच्छेदः । ननु तृतीयाया आधेयत्वार्थ-
कत्वाभावे कृतौ चैत्रनिष्ठत्वस्य कुतो लाभ इत्यत आह, ‘सम्बन्धस्त्विति चैत्र-
कृतोरधेयत्वरूपः सम्बन्धस्त्वित्यर्थः । ‘पचतीत्यादाविति, यथा चैत्रे पाका-
नुपपन्नकृतेराश्रयत्वं संसर्गस्तथा चैत्रेण पच्यत इत्यादौ चैत्र-कृतोरप्याधेयता-

फलन्तु कस्यार्थः। न च तदपि तथा, प्रकारीभूय
भासमानत्वात्। फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि
क्रियाजन्यफलालाभात् विशेष्य-विशेषणभावविपर्यय-

‘फल-कर्त्तेति, ‘सम्बन्धः’ शालित्वरूपः, ‘तथा’ वाक्यार्थः, ‘अपि-
शब्दात् क्रिया-फलयोर्व्यापार-फलयोः समुच्चयः, तथापि अन्यत्वञ्च
वाक्यार्थत्वात्। ‘न चेति, ‘तदपि’ फलमपि, ‘तथा’ संसर्गः, तथाच
मैत्रनिष्ठपाकभावनावान् तण्डुल इत्यादिरन्वयबोधः, स्रजजन्यफलवत्त्वं
स्रविषयक्रियाजन्यफलवत्त्वं वा सम्बन्धः न तु मैत्रनिष्ठभावनाविषय-
पाकशालितण्डुल इत्यन्वयबोधः, अतो धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदेना-
न्वयस्याव्युत्पन्नत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। ननु फलावच्छिन्नक्रियाया-
धात्वर्थत्वात् धात्वर्थ एव फलं इत्यत आह, ‘फलावच्छिन्नेति
विकृति-संयोगाद्यात्मकफलविशिष्टेत्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च अन्यजनकभावः,
‘क्रियाजन्येति पच्यते तण्डुल इत्यादौ पाकजन्यफलशाली तण्डुलः
रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनजन्यफलशाली ग्राम इति
बोधस्थानुभवसिद्धस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः। ‘विशेष्य-विशेषणभावेति,

संसर्ग इति तस्य पदार्थत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः। ‘फलमपि पाकजन्य-
फलविकृत्यादि-तण्डुलादिरूपकर्मणोरान्प्रयत्नरूपः सम्बन्धोऽपि वाक्यार्थ-
इत्यर्थः, वाक्यार्थत्वञ्च तत्तत्पदद्वयाकाङ्क्षादिजन्यत्वं, ‘तदपि’ फलमपि, ‘तथा’
संसर्गरूपो वाक्यार्थः, ‘प्रकारेति, तथाच फलप्रकारकबोधानुपपत्तिरिति
भावः। ननु फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपचधातुत एव फललाभ इत्यत आह,
‘फलावच्छिन्नेति, ‘विशेष्येति, यादृशविशिष्टोऽयत्पदार्थः तत्तत्पदात् तादृश-
विशिष्टार्थ एवावगम्यते अन्यथातिप्रसङ्गात् तथाच फलावच्छिन्नव्यापार-

स्यावश्यकत्वात् तस्मात् फलमात्मनेपदार्थः, इत्यञ्च
आख्यातोपस्थापिताया भावनायाः क्रियाविषयिण्याः

यद्रूपविशिष्टे वृत्तिग्रहः तद्रूपविशिष्टस्यैव पदेन बोधनादिति भावः ।
इदमुपलक्षणं, धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इतरविश्लेष-
णत्वेनोपस्थितस्य अन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च धात्वर्थैक-
देशस्य फलस्य कर्मणि साक्षादन्वयासम्भवात् फलत्वेन फलाभाव-
प्रसङ्गाच्च विक्रिन्ति-संयोगत्वादिरूपेण फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वा-
दित्यपि बोधं । 'आत्मनेपदार्थ इति, एतावत्पर्यन्तं प्राचीनमत-
विवेचनं, तद्रूपवति, 'इत्यञ्चेति, 'भावनायाः' यत्नस्य, एतच्च पश्यते
तण्डुल इत्यादौ, तथाच तच्च पाकविषयककृतिजन्यफलशाली तण्डुल-
इति बोध इति भावः । ननु भावनैव धात्वर्थे विशेषणीभूय भासते
तथाच भावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुलः इत्येवान्वयबोध-

बोधकधातुना फलावच्छिन्नव्यापारबोधनेऽपि फले क्रियाजन्यत्वानाम एव
स्यादिति भावः । नन्वेवं फलाभाव एव न स्यादित्याशङ्क्यामाह, 'तस्मा-
दिति चैत्रेण पश्यते तण्डुल इत्यादौ फलस्य पदान्तरालभ्यत्वादित्यर्थः,
'आत्मनेपदार्थ इति आत्मनेपदत्वावच्छेदेन फले शक्तिरित्यर्थः । आख्यातत्वञ्च
न फलशक्ततावच्छेदकं परस्मैपदस्य कुत्रापि फलाबोधकत्वेन तस्यातिप्रसक्तत्वा-
दन्यथा शब्दत्वादेरेव फलशक्ततावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । कर्मप्रत्ययस्यो
द्वितीयार्थकृतेरन्वय इति स्वमतं प्रमाययितुमाख्यातार्थकृतेरन्वय इति
प्राचां मतं वृषयति, 'इत्यञ्चेति कर्माख्यातस्यैव फलस्यात्मनेपदार्थत्वे इत्यर्थः,
फलस्यात्मनेपदार्थत्वाभावे फले भावनान्वय एव नास्ति क्व तद्विचारवार्त्त-
नीतीत्यञ्चेत्यस्य नानुपपत्तिरिति भावः । 'आख्यातेति चैत्रेण पश्यते तण्डुल-
इत्यादौ चैत्रवृत्तिपाकभावनाप्रयोज्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयस्वीकारे

फलोऽन्वये फलस्य क्रियाजन्यत्वं न लभ्येत भावना-
विषयक्रियायाः फलोऽन्वये तिङुपस्थापितभावनायां

इत्यत आह, 'भावेनेति, 'भावनायां' सङ्गा-कालेष्टसाधनार्थव्यति-
रिक्तार्थं, 'अन्वयेति पचतीत्यादावित्यर्थः, 'अन्वयः' अन्वयबोध-
नियमः। न च क्रियायाः फल-भावनयोर्भयत्रैव विशेषणतया
अन्वयबोधोऽस्तु क्रियावत् तद्विषयकभावानापि जन्यतासम्बन्धेन फल-
विशेषणमस्तु फलञ्च तण्डुले विशेषणमस्त्विति वाच्यं। तादृश-

इत्यर्थः, 'न लभ्येतेति, तथाचानुभवविरोध इति भावः। ननु चैत्रवृत्ति-
भावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकारक व्याख्यातार्थभावना-
विषयकः शाब्दबोधो वाच्य इत्यत आह, 'भावेनेति व्याख्यातार्थभावनेत्यर्थः,
'अन्वये' अन्वयसौकारे, 'तिङुपस्थापितेति कर्त्तास्थिते चैत्रस्तण्डुलं पचती-
त्यादौ चैत्रस्तण्डुलकर्मिकपाकानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधस्तत्र च धात्वर्थ-
विशेषणकस्वार्थकृतिविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वव्युत्पत्तिः क्लृप्ता सा च भग्ना
स्यात् यदि चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ व्याख्यातार्थकृतिविशेषणकस्य धात्व-
र्थपाकविशेष्यकस्यैत्रवृत्तिभावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकार-
कान्वयबोधः सौमित्रियत इत्यर्थः। ननु पचधातुसमभिव्याहृतकर्त्तास्थाव-
जन्यकृत्युपस्थितेः कृतिविशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्वं पचधातुसमभिव्याहृत-
कर्मिस्थातजन्यकृत्युपस्थितेश्च पाकविशेष्यक-कृतिप्रकारकशाब्दत्वं कार्य-
तावच्छेदकमिति विशेषत एव व्युत्पत्तौ अङ्गीकार्यं तयोश्च न भङ्गः।
सामान्यतश्च पचधातुसमभिव्याहृतास्थातजन्यकृत्युपस्थितित्वावच्छिन्नस्य न
कृतिविशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमुच्यते येन तद्विरोधः
स्यादिति चेत्, न, उक्तकार्य-कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य जाघवेन सामान्यतः
तादृशस्यैव कार्य-कारणभावस्य कल्पनाया युक्तत्वात् तथाच तादृश-
सामान्यकार्य-कारणभावबलेन चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ अपि कृति-

क्रियाया विशेषणत्वेनान्यचान्वयः कृतो भज्येत । तस्मात्
कृत्यनभिधायकभावकर्म्मकृद्योगे कृतशक्तेः सुपोलब्धया
भावनया विशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः, सुवर्ध-

बोधस्यापि तचानुभवसिद्धत्वादिति भावः । 'भाव-कर्म्म'ति चैषेण
पक्षं चैषेण पक्षं ओदन इत्यादावित्यर्थः, 'सुपः' द्वतीयाविभक्तिः,
'भावनया' कृत्या, तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैचनिष्ठ-
कृतिजन्यपाकजन्यफलशाली तण्डुलइत्यन्वयबोधः, उभयत्रैव जन्यत्वं

विशेष्यक-पाकप्रकारक एकबोधः स्यादित्येव पद्यते कृत्युत्पत्तिमङ्गप्रसङ्ग-
पदार्थः । अन्यच्च बोधः फलस्य क्रियाजन्यत्वात्तन्मप्रसङ्गेन दूषित एवेति भावः ।
नन्वेवं कर्म्मख्यातस्थले कृतिज्ञान एव न स्यादिति तस्मात्तन्वय स्वमतं दर्शयति
'तस्मादिति, कर्म्मप्रत्ययस्थले आख्यातोपस्थाप्यभावनायां चान्वयासम्भवा-
दित्यर्थः, 'कृत्यनभिधायकेति चैत्रस्य पाक इत्यादिभावकृत्यस्थले षड्यर्थ-
कृतेर्जन्यतासम्बन्धेन पाके चान्वयः, चैत्रेण पक्कस्तण्डुल इत्यादिकर्म्मकृत्यस्थले
द्वतीतार्थकृतेर्जन्यतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वय इत्यर्थः । 'कृत्यशक्तेरिति
कृता शक्तिर्यस्या इति वज्रवीहिः, तथाच लाघवेन षष्ठी-द्वतीयासाधारण्य-
सुझावच्छेदेन कृतिशक्तिकल्पने कर्म्मख्यातस्थलेऽपि सुप एव द्वतीयातः
कृतिज्ञानो भविष्यतीति भावः । सुपस्थले च पचधातुसमभिव्याहृतसुपजन्य-
कृत्युपस्थितेः पाकविशेष्यक-कृतिप्रकारकशान्दत्वमेव सामान्यतः कार्य्यता-
वच्छेदकमिति न तु गौरवं न वा तत्र तदङ्ग इत्यभिप्रायेणाह, 'सुवर्धकृते-
च्छेति । ननु तथापि भाव-कर्म्मकृतेरेव कृतिशक्तिरस्य विनिगमकाभावा-
दिति चेत्, न, कर्त्तृ-कर्म्मणोः कृति नित्यमित्यनुशासनेन षड्यां शक्तेः सिद्ध-
त्वात् । तस्मादेव कर्त्तरि वेत्यादि द्वतीयाविधायकसूत्रादपि द्वतीयायामपि
कृतिशक्तिसिद्धिः अन्यथा तत्सूत्रस्य द्वतीयाबाधकत्वानुपपत्तिः समान-

कृतेर्विक्रिच्छां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
कर्तृ-कर्मवच्च कृति-फलयोरप्यभिधाने नियमान्ना-

सम्बन्धः, 'तण्डुलपदञ्च तण्डुलावयवपरं, तेन विक्रितिरूपस्य तस्य
तण्डुलावयवत्त्वेऽपि न कृतिः । एवमोदनः पच्यते तण्डुल इत्यादावो-
दनादिपदमपि बोध्यं । न चैवं तथापि यत्रावयवविक्रितिरूपं फलं
नोत्पन्नं तत्रैव तद्वाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वादिति
भावः । ननु कृतेः क्रियाविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्तेः कथमेतदित्यत-
श्चाह, 'सुवर्धेति, 'व्युत्पन्नत्वादिति चैत्रेण पकमित्यादौ व्युत्पन्नत्वादि-
त्यर्थः, तथाच तिङर्थकृतेरेव तथात्वमिति भावः । 'नियमादिति
श्रवादेः सहकारेणैव कृतेः, एकः सहकारेणैव फलस्य सार्वधातु-
केनैवाभिधानं युगपत्कृतिफलयोरभिधानञ्च नाख्यातमात्रेण इति

विषयत्वाभावादिति भावः । इदमु बोध्यं सुप्तावच्छेदेन कृतिशक्तौ कृतावां
प्रथमासुप्यपि कृतिशक्तिरायाता तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ
प्रथमा-द्वितीयाभ्यामेव स्मृतायाः कृतेः पाकेऽन्वयः सौक्रियते सम्भेदे नान्व-
तरथैवर्था मिति न्यायात् । अतएव सुवर्धकृतेस्त्वेषुवाच ग्रन्थकारः, अन्वया
द्वितीयाद्यर्थकृतेस्त्वेषु उक्तवान् स्यात् इत्यस्मदीयो बुद्धिप्रकाशः सुधीभिः
स्नाघनीयः । ननु चैत्रेण गुणः पच्यते इति प्रयोगापत्तिः चैत्रकृतिशक्तिजन्म-
पाकजन्यविक्रित्वादिरूपतण्डुलावयववृत्तिविजातीयसंबोगात्मकफलस्य तादा-
त्म्येव स्वस्मिन् गुणे सत्त्वादित्यत आह, 'कर्तृ-कर्मवचेति तथाच भवन्मते
यथा पच्यते इत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टस्यैव तादात्म्येद
तण्डुलादावन्वय इतिबोक्तदोषः तथा अस्मन्मतेऽपि फलस्याश्रयता-
सम्बन्धेनैव तत्रान्वय इति नोक्तदोष इत्यर्थः, कर्तृ-कृतयोरभिधानमु
वृष्टान्तार्थमनुवादमात्रं भावनायाः कर्तृत्वश्रयत्वेनेत्यादिपूर्वग्रन्थे कृतत्वव्ये

तिप्रसङ्गः । न वा पच्यते तद्गुणो मैत्र इत्यादयः
प्रयोगाः । तिङुपस्थापितायाः सङ्ख्याया भावनाया-
इव प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः । “चैत्रो

नियमादित्यर्थः । ‘नातिप्रसङ्ग इति चैत्रः पच्यते इत्यादौ कृतेः,
तद्गुणः पचतीत्यादौ फलस्य न प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । ‘प्रयोगाः’
युगपत्कृति-फलबोधकाः । नन्वेवं कर्माख्यातेन भावनाया अनभिधाने
आख्यातार्थभावनाविशेष्यत्वस्य तदर्थसङ्ख्यान्वयानियामकत्वात् तत्र किं
नियामकं स्यादित्यत आह, ‘तिङुपस्थापिताया इति, ‘भावनाया-
इव’ कर्माख्यातार्थभावनाया इव, ‘प्रथमान्तेति, तथाच यथा कर्मा-
ख्यातभावनान्वये कर्मात्ताद्यनवसद्गुणप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं नियामकं

नियमस्योक्तत्वात् तेन न पौनरुक्त्यमिति भावः । ‘नातिप्रसङ्गः’ न चैत्रेण
गुणः पच्यते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः । ननु एकस्मादेव पच्यत इति वाक्यादे-
कदा चैत्रे पाककर्तृत्वस्य तद्गुणे पाककर्तृत्वस्य च बोधे तात्पर्यदशायां
चैत्रस्तद्गुणः पच्यते इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, ‘न वेति, तथाच तदा-
ख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दं प्रति तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दसामग्री एवं तदा-
ख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दं प्रति तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दसामग्री प्रतिबन्धि-
केत्वेकदोभयशब्दसामग्रीस्थले परस्परप्रतिबन्धेन न कस्यापि शब्दबोध-
इति न तथा प्रयोगापत्तिरिति भावः । इदमपि प्रागुक्तस्य स्मरणाय तेन न
पौनरुक्त्यं । ननु यदि चैत्रेण पच्यत इत्यादौ आख्यातार्थभावनाया नान्वयस्तदा
भावनाविशेष्यविरहात् कुत्र कर्माख्यातार्थसंख्यान्वयो भविष्यतीत्यत आह,
‘तिङुपस्थापिताया इति, यथा पचतीत्यादौ प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वं भावनान्वये
नियामकं तथा चैत्रेण तद्गुणः पच्यत इत्यादौ अप्याख्यातजन्यसंख्याप्रकारक-
शब्दबोधे प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमेव नियामकं वक्तव्यं इत्यर्थः, ‘व्युत्पन्न इति

गन्ता गतोग्रामो मित्रा पक्नोति गतं पुरं । भोक्ता तृप्यति

तथा तिङ्दर्शसङ्ख्यान्वयेऽपि इति भावः । एतच्च प्राचीनग्रन्थानुरोधे-
नोक्तं । तत्र आख्यातार्थभावनाविशेष्ये तदर्थसङ्ख्यान्वय इति नियमे
यत्कालव्यापारत्वविशिष्टस्यैव भावनापदार्थतया विशिष्य व्याख्यातत्वात् ।
वस्तुतस्तु भावनापदं व्यापारत्वविशिष्टस्यैव वर्तमानत्वत्वादीष्टसाधन-
त्वादीतराख्यातप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपधर्मवत्त्वरूपभावनात्वविशिष्टत्व-
रूपेण फलत्वविशिष्टस्याप्युपलक्षकं, तथाच भावनात्वविशिष्टविशेष्ये
सङ्ख्यान्वय इत्येव नियमोऽप्यायाम् इति बोध्यं । नन्वेवं कर्त्तृ-कर्मणौ
कृतोऽपि वाच्ये न स्यातां तथापि साधवेन कृति-फलयोरेव शब्दे-
चित्तत्वात् इत्यत आह, 'चैत्रो गन्तेति, कर्त्तरि कर्मणि चोभयचैव
शक्तिव्यवस्थापनाय कर्त्तृ-कर्मभेदेनोदाहरणद्वयं । ननु एकधर्मिबोध-

चैत्रः पचतीत्यादौ कृत इत्यर्थः, तथा आख्यातजन्यसंस्थाप्रकारकशाब्दत्वा-
वच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन कर्त्तृ-कर्मिणाख्यातजन्योपस्थिति-
साधारण्यौ हेतुतेति भावः । ननु यदि कर्त्ता कर्म च आख्यातार्थः किन्तु
कृतिः कर्मत्वञ्च तदा कर्त्तृ-कर्मविहितकृतेरपि तद्वत्कृति-कर्मताबोध-
कत्वमङ्गीक्रियतामविशेषादित्यतः कृतां कर्त्तृ-कर्मबोधकतां व्यवस्थापयितुं
कारिकामाह, 'चैत्रो गन्तेत्यादि, चैत्रो गन्तेत्यादौ ङच्चा कर्त्ता, गतोग्राम-
इत्यादौ क्तप्रत्ययेन कर्म, मित्रा पक्नोत्यादौ ङच्चा कर्त्ता, गतं पुरं इत्यत्र च
क्तप्रत्ययेन कर्त्ता कर्म च प्रतीयते उभयत्र साधुत्वात् तथाच ङच्चादीना-
माख्यातवत्कर्त्तृबोधकत्वाभावे चैत्रोगन्तेत्यादावभेदान्वयबोधानुपपत्तिरिति
भावः । नन्वत्र चैत्रः पचतीत्यादिवत् भेदान्वयबोध एव वक्तव्य इत्यत आह,
'भोक्तेत्यादि, तथाच भोक्तेत्यत्र ङच्ः कृतिमात्रबोधकत्वात् भोक्तृपदार्थ
विशेष्योक्तव्य ङप्यतीत्याख्यातार्थद्वयान्वयत्वबोधो न स्यात् भोजनानुकूलकृतौ

पक्वानि भुङ्क्ते पक्तापसार्यतां” ॥ इत्यादौ सामाना-
धिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-कर्मणी कदाच्ये ।

कलरूपं सामानाधिकरणमसिद्धं तज्जादीनां प्रत्ययतया भेदेनाप्य-
न्वयोपपत्तेरित्यतः समानलिङ्गकलरूपं सामानाधिकरण्यं प्रमाणयितुं
कर्तृ-कर्मशक्तिसाधकमुदाहरणद्वयमाह, ‘मिचेति । न च स्वसमान-
लिङ्गकलं कथं धर्मिमाधकमिति वाच्यं । भेदान्वयबोधे समानलिङ्ग-
कलस्यातन्त्रत्वात् । न चाभेदेनान्वयेऽपि समानवचनत्वत् समान-
लिङ्गकलमपि न तन्त्रं “वेदाः प्रमाणं” इत्यादौ “जात्याकृति-व्यक्त-
यस्तु पदार्थः” इति न्यायसूत्रे च उभयोरेव व्यभिचारादिति
वाच्यं । अजहलिङ्गस्थले अभेदान्वयबोधे तदुभयोरतन्त्रत्वेऽपि
तदतिरिक्तस्थले तदुभयोरेव तन्त्रत्वादिति भावः । ननु साधवेन
कृतः कृति-फलयोः शक्तौ व्युत्पत्तिवैचित्वादेव तत्र भेदान्वयेऽपि
समानलिङ्गकलस्योपयोगो भविष्यतीत्यत आह, ‘भोक्तेति, कृति-
फलयोः कदाच्यत्वे अत्रान्वयबोधो न स्यात् कृतौ तदप्याश्रयत्वस्य
भोजने पाकफलविक्रित्तिकर्मकत्वस्य च बाधादिति भावः । एत-
दपि कर्तृ-कर्मशक्तिसाधारण्यायोदाहरणद्वयं । कृतेः कदाच्यत्वे
कृदर्थे कर्त्ताख्यातार्थस्याश्रयत्वस्यान्यथानुपपत्तिमभिधाय तत्र कर्त्ता-
ख्यातार्थस्य फलस्यान्यथानुपपत्तिं दर्शयति, ‘पक्तेति, ‘सामानाधि-
करणादीत्यादिपदात् भोक्ता दृश्यतीत्यादौ प्रथमार्थे आधेयतान्वय-

भोक्तृपदार्थे दृष्ट्याश्रयत्वस्यायोग्यत्वादिति भावः । एवं पक्वानि भुङ्क्ते इत्यादौ
च बोध्यं, ‘अपसार्यतां, प्रपलाय्यतां, ‘सामानाधिकरण्यं’ चैत्रादिपदार्थ-

चैत्रस्य नप्ता मैत्रादन्यो घटात् पृथक् परोऽपरो वेत्या-

बोधस्य परिग्रहः, 'कर्तृ-कर्माणी कृदाच्य इति, कर्त्ता ज्ञाता नष्ट-
इत्यादौ च द्वजादेराश्रय-प्रतियोग्यादौ निरूढलक्षणा । न च
समवायित्वलक्षणाश्रयत्वस्य कृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादिकमपेक्ष्य लघु-
तया तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यं । तस्य लघुत्वेऽपि
द्वजादिपदजन्यताप्रकारकशब्दबोधे स्वारसिकत्वाभावस्य प्रामाणि-
कानुभवविद्वृतया शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् । न च कृतिमत्त्वरूप-
कर्तृत्वमपेक्ष्य फलवत्त्वरूपकर्मात्वस्य गुरुतया कथं तस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वमिति वाच्यं । पक्षेत्यादौ कर्तृत्वप्रकारकप्रत्ययवत् पक्षमित्यादौ
कर्मात्वप्रकारकप्रत्ययस्यापि स्वारसिकत्वस्य प्रामाणिकानुभवविद्वृ-
तया गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । कर्त्तरि शक्तिः कर्माणि
च निरूढलक्षणेत्यपि कश्चित् । घानीयं चूर्णं दानीयो ब्राह्मणः
पतनीयो वृक्षः आसितमिदमासनं इत्यादौ करण-सम्बन्धाना-
पादानाधिकरणादिकन्तु कृतो लक्षणमेव । न च कर्तृत्वमादाय
विनिगमनाविरह इति वाच्यं । कर्तृत्वस्य करणत्वादिकमपेक्ष्य

गन्तादिपदार्थयोरभेदान्वयबोधः । ननु यदि कृतस्थले कर्त्ता कर्मी च
तदर्थस्तदा गन्तेत्यादौ एकदेशीभूतकृतौ गमनादेशन्वयो न स्यात् पदार्थः
पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिविरोधेन कृतावेकदेशे पदार्थस्य घात्वर्थस्यान्वय-
सम्भवादित्यत आह, 'चैत्रादन्य इत्यादि, अत्रान्यपदार्थैकदेशेनान्यत्वादिम
पदार्थभूतपञ्चम्यर्थानाधितत्वादेशन्वयवदिहापि चैकदेशान्वयः स्वीकार्य-
इत्यर्थः, 'चैत्रस्येति, नप्तृत्वञ्च पुत्रपुत्रत्वं, अत्र चाद्यपुत्रे षड्यर्थान्वयस्वी-
कारात्, 'इत्यादावित्यादिपदेन पटो घटात् पृथगित्यादिपरिग्रहः । अत्र

दाबिव पदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्यादिना धात्वर्थेऽन्वयः

लघुत्वात् करणादौ तत्तद्धप्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहाच्च ।
 करणत्वं हि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं, प्रकृतकारणत्वमात्रं वा,
 सम्प्रदानत्वं स्वत्वविशेषभागित्वेन इच्छाविषयत्वं, विशेषपदोपादानात्
 विक्रमादौ क्रेत्रादेर्न सम्प्रदानत्वं, आद्धादौ पित्रादेः स्वत्वविशेष-
 भागितया नोद्देश्यत्वं, अपि तु प्रीतिभागितया अतो न तस्य
 सम्प्रदानत्वं, अत एव “नमः-स्वस्तौत्यादिसूत्रान्तरेणैव तत्र चतुर्थी-
 विधानं । ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र इच्छा चतुर्थ्यर्थः सा च
 समूहालम्बनव्यावृत्तविषयतासम्बन्धेन ददात्यर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषे
 ऽन्वेति, स्वत्वविशेषानुकूलत्यागस्य ददात्यर्थत्वात्, त्यागो ज्ञानं इच्छा
 वा, इच्छायाञ्च विलक्षणविषयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थाश्वयः, आधेयत्वञ्च
 द्वितीयार्थः, तस्यापि धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषेऽन्वयः, तथाच
 विप्रविषयकेच्छाप्रकारौभूत-गोहृत्तिस्वत्वविशेषजनकत्यागानुकूलह-
 तिमानित्यन्वयबोधः, विषयत्वं प्रकारौभूतत्वं, जनकत्वं अनुकूलत्वञ्च
 संसर्गः । वृत्रायोदकमासिञ्चतीत्यादौ च वृत्रादिषु सम्प्रदानप्रयोगो
 गौहः चतुर्थीप्राप्त्यर्थः, तत्र चतुर्थी-द्वितीययोराधेयत्वमर्थः, तत्र
 चतुर्थ्यर्थाधेयत्वं सिचधात्वर्थतावच्छेदकघटके संयोगे ऽन्वेति, संयोगा-
 वच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियानुकूलकर्तृक्रियाया एव सिचधात्वर्थत्वात्, द्वि-
 तीयार्थाधेयत्वञ्च साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकक्रियायामन्वेति, तत्रैव
 द्वितीयाधेयत्वस्य व्युत्पन्नत्वात्, अत एव वृत्रं उदकं सिञ्चतीति न
 प्रयोगः । न चैवं “कर्मणा यमभिप्रेति तत्सम्प्रदानं” इति पाणिनि-
 सूत्रविरोध इति वाच्यं । तस्यापि कर्त्ता कर्मजन्यस्वत्वभागित्वेन

यमिच्छति तत्सम्प्रदानमित्यर्थात् शेषमस्मात्कृतसुप्रक्रिवादे अनु-
 सन्धेयं । अपादानत्वञ्च परकीयक्रियाजनविभागान्नयत्वं, वृत्तात्पर्यं
 पततौत्यत्र पतनाश्रयस्य पर्णादेरपादानत्ववारणाय जन्यान्तं
 विभागविशेषणं, तत्र पञ्चम्या विभागः समवेतत्वञ्चार्थः, तथाच
 वृत्तनिष्ठविभागजनकवृत्तभिन्नसमवेतपतनाश्रयः पर्यं इत्यन्वयधीः,
 सञ्चये धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेनापि विभागो विशेष्यः, तेन वृत्तं
 त्यजति खगः इत्यादौ वृत्तस्य नापादानत्वं, “भ्रुवमपायेऽपादानं” इति
 पाणिनिसूत्रस्यापि ‘अपाये’ विभागे, यत् ‘भ्रुवं’ यदधिकरणं,
 तदपादानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अवधित्वमेवापादानत्वं, अवधित्वञ्च
 स्वरूपसम्बन्धविशेषः, वृत्तात् विभजते इत्यादौ च अवधितानिरूप-
 कत्वं पञ्चम्यर्थः, वृत्तनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः पर्यमित्य-
 न्वयधीः, अन्यत्र चापादानप्रयोगो गौणः, शेषमस्मात्कृतसुप्रक्रि-
 वादेऽनुसन्धेयं । अस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि एतत्प्रकरणे
 कृतप्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहादेव तस्य न कृतप्रत्ययस्य श्रक्तता-
 वच्छेदकत्वं । अधिकरणत्वञ्च प्रतियोगित्वानुयोगित्ववदाधारत्वापर-
 नामकस्वरूपसम्बन्धविशेषः । तस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि
 तत्प्रकारेण स्वारसिकप्रयोगविरहान्न कृतप्रत्ययस्य श्रक्ततावच्छेदकत्व-
 मित्यस्यमप्रकृतेन । ननु कर्त्तादेः कृतप्रत्ययार्थत्वे तदेकदेशे कृत्यादौ
 धात्वर्थान्वयो न स्यात् तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकशान्दबुद्धिं प्रति तन्नि-
 रूपितविशेष्यतातिरिक्तविशेषणतान्यविषयत्वेन तदुपस्थितिरूपात्वा-
 आकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्कारणत्वात्, अन्यथा नित्योत्पत्तमित्यादौ
 उत्पत्तत्वादिजातेरपि अभेदसम्बन्धेन नित्यस्यान्वयापत्तेः, चिच्चमुरि-

त्यादौ चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं गोपद एव चित्रगोखामिनि लक्षणा,
न तु गोपदे गोखामिनि लक्षणा, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसम्बन्धेन
चित्रपदार्थस्थान्वयः, केवलचित्रगुपदात् पदार्थोपस्थितिमात्रं, न तु
शब्दबोधः पदार्थद्वयाभावात् । अत एव पदार्थः पदार्थान्धीयते,
न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति प्रामाणिकाः । न च पदार्थतावच्छेदक-
जात्यखण्डोपाधरेवापरस्थान्वयो नाम्युपेयते तदतिरिक्तेषु च पदार्थता-
वच्छेदकेऽप्यपरपदार्थान्वयः, अत एव चित्रगुरित्यादावपि चित्रपदं
न तात्पर्यग्राहकं, अपि तु गोपदं गोखामिपरं, तदेकदेशे गवि
तादात्म्यसम्बन्धेन चित्रगुपदार्थस्थान्वयः, केवलचित्रगुपदादपि शब्द-
बोधादिति वाच्यं । तथापि शुक्लं द्रव्यं नित्यं चैत्रस्य नम्रा सुन्दरः
इत्यादावप्येकदेशीभूते शुक्लरूप-पुत्रादौ नित्य-सुन्दरादेरभेदसम्बन्धे-
नान्वयापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह, 'चैत्रस्येति, यथा जन्यशरीरजन्य-
शरीरं नम्रपदार्थः, पुत्रस्य पुत्र-कन्ये इव कन्यायाः कन्या-पुत्रावपि
नम्रपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमजन्यतायां षष्ठ्यर्थस्य निरूपितत्वस्थान्वयः,
यदा शरीरजन्यशरीरमेव नम्रपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमशरीरे
षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्य अन्वयस्तथेहापीत्यर्थः । न च तत्र षष्ठ्यर्थस्य
नम्रार्थैवान्वय इति वाच्यं । षष्ठ्यर्थो हि जन्यत्वं, प्रयोज्यत्वं वा, नाद्यः
बाधात्, नाम्नः चैत्रपुत्रे तत्प्रपौत्रे च तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् इति भावः ।
ननु प्रयोज्यत्वविशेष एवेह षष्ठ्यर्थस्तथाचानतिप्रसङ्गात्प्रत्ययैव तदन्वयः,
यदा शरीरमेवात्र नम्रपदार्थः, षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्य च स्वाश्रयशरीर-
जन्यत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयः, अथवा षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्याश्रयतासम्बन्धे-
नैव शरीरेऽन्वयः, शरीरस्य च जन्यतासम्बन्धेन पुनः शरीरेऽन्वयः,

तथैव साकाङ्गत्वात् । अस्तु वा ह्यत्यादिघटित एव

एकपदार्थस्यापि वारदयाम्बयाभ्युपगमात्, नामार्थयोरपि भेदे नाम्ब-
यस्य जनकादिपदस्येऽपि खण्डशक्तिवादिना विशिष्टवाचकपदस्ये-
ऽभ्युपगमात्, केवलनमृपदे च विशिष्टे शक्तिरतो नमृपद-पुत्रपदयोर्भे-
दपर्यायता तयोः पर्यायत्वस्येष्टत्वे च नमृ-पुत्रादिपदयोः शरीरमेव
शक्यं, केवलनमृ-पुत्रादिपदे विशिष्टनिरूढलक्षणेत्यत आह, 'मैत्रा-
दन्य इत्यादि, 'अन्यपदस्य भेदवानर्थः, तदेकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थस्य
प्रतियोगित्वेन यथा अन्यः इत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे प्रतियोगित्वे च
स्वरूपमैत्रत्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन मैत्रादेरन्वय इति नातिप्रसङ्ग इति
भावः । 'घटादित्यादि, पृथक्गुणविशिष्टं पृथक्शब्दार्थः, परत्वगुण-
विशिष्टं परशब्दार्थः, अपरत्वगुणविशिष्टं अपरशब्दार्थः, तेषामेकदेशे
पृथक्त्व-परत्वापरत्वादौ घटादिति पञ्चम्यर्थस्य अवधिमत्त्वस्य यथा
अन्वय इत्यर्थः । उदाहरणवाङ्मयं भूयःसु तथा दर्शनाद्युत्पत्तिदा-
ह्यार्थं । 'तथैवेति तत्र यथा आकाङ्क्षा वर्तते तथैवाचास्याकाङ्क्षा-
सत्त्वादित्यर्थः, अन्यत्र तादृशोपस्थितेराकाङ्क्षालेऽपि तत्रैवाचापीतर-
विशेषणत्वेनोपस्थितेराकाङ्क्षालादिति भावः । यदा तादात्म्यसम्ब-
न्धेन तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकशब्दबोधं प्रत्येव यथोक्ततद्विषयकता-
दृशोपस्थितिरेव हेतुः भेदसंसर्गणान्वयबोधे तु इतरविशेषणत्वेनोप-
स्थितिरप्याकाङ्क्षेति भावः । अभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, 'ह्यत्यादि-

चेकदेशान्वयदार्ष्ट्यार्थं नानास्थानमुक्तं । 'तथैवेति अन्यत्र यथा पदार्थेन
पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षः न तु पदार्थैकदेशेन तथात्र पदार्थैकदेशेनैव
पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षो न तु पदार्थेन पदार्थस्यान्वय इत्यर्थः, आका-

घटितएवेति खजनकहत्याश्रयत्व-खजन्यफलाश्रयत्वरूप एवेत्यर्थः,
 'कर्त्तादिनेत्यादिना कर्मपरिग्रह इति, 'अन्वयः' धात्वर्थस्य शाब्द-
 बोधविषयीभूतपरम्परासम्बन्धः, तथाच नैकदेशान्वयः, मैत्रादन्य-
 इत्यादावपि विशेष्य एव पञ्चम्यर्थादेः परम्परासम्बन्धेनाव्यय इति न
 तत्राप्येकदेशान्वय इति भावः । अत्रानुभवविरोधः तत्तदाक्यजन्य-
 शाब्दबोधानन्तरं कृतिः पाकवतौ न वा, भेदोमैत्रप्रतियोगिको न
 वा, प्रथकं घटाबधिकं न वा इत्यादि मंशयापत्तिर्दोषः । प्राचीनैरा-
 ख्यातेन कर्त्तादिगतसङ्ख्यायाः कृता च कर्त्तादिरनभिधाने द्वितीया-
 दय इति नियमद्वयं कल्प्यते अतस्तन्निरासाय कृदाख्यातसाधारण-

ज्ञायाः फलबलकल्प्यत्वादिति भावः । सर्वत्रैकदेशान्वयमुद्धरतां मतमाहः
 'अस्तु वेति, गन्तेत्यादौ खानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन ढजर्थकर्त्तर्यैव धात्वर्थस्य
 गमनादेरन्वयः, चैत्रस्य नभेत्यादिस्यलेऽपि चैत्रसम्बन्धस्य षड्यर्थस्य निरूपित-
 त्वस्य स्वाश्रयजन्यताश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन पुत्रपुत्र एवान्वयः, तथाच चैत्र-
 निरूपितत्ववान् पुत्रपुत्र इत्यन्वयबोधः, चैत्रः पङ्केत्यादौ चैत्रः पाक्रीयकर्त्तृत्व-
 न्वयबोधः, पाक्रीयत्वञ्च खानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टत्वं, तच्च
 कर्त्तृत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य भासते, न तु चैत्रत्वं, तथा सति प्रकृत्यर्थाग्नित-
 स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । एवं चैत्रादन्य इत्यादावपि
 चैत्रनिरूपितप्रतियोगित्वस्याबधित्वस्य वा पञ्चम्यर्थस्य खनिरूपितानुयोगिता-
 श्रयान्योन्याभाववत्त्वसम्बन्धेनान्यस्मिन् धर्मिण्येवान्वयः अन्यत् स्वयमूह्यं ।
 तथाच न कुत्राप्येकदेशान्वयस्वीकार इति भावः । 'अस्तु वेत्यादिना अस्वर-
 साविस्कारः स च तत्तत्स्थले एकदेशान्वयस्वीकारे बाधकाभावे निरुक्त-
 परम्परासम्बन्धेन तत्तत्प्रदार्थप्रकारकान्वयसुद्धिं प्रत्याकाङ्क्षाज्ञानादीनां हेतुत्व-
 कल्पने गौरवं मानाभावश्चेत्यादिः । सुवर्धकृतिवादिनवीनमते प्रत्ययेन यत्र
 कृतेरनभिधानं तत्र द्वितीया यत्र च कर्मत्वस्यानभिधानं तत्र द्वितीयेत्य-

कर्त्तादिना सममन्वयः । मुख्य-भाक्तसाधारणस्य फला-
दिलक्षणकर्म्मत्वस्य कृत्यादिलक्षणकर्त्तृत्वस्य चानभि-

मेकमेव नियममाह, 'मुख्य-भाक्तसाधारणस्येति, एतच्च कर्मत्वस्य
कर्त्तृत्वस्य विशेषणं, मुख्यं कर्मत्वं फलवत्त्वं तत्प्रत्ययः पच्यते तष्टुलः
पक्वस्तष्टुल इत्यादौ, भाक्तं कर्मत्वं विषयत्वादि, तत्प्रत्ययः ज्ञातो
घटः ज्ञायते घट इत्यादौ, मुख्यं कर्त्तृत्वं कृतिमत्त्वं, तत्प्रत्ययः
पचति चैत्रः पक्ता चैत्र इत्यादौ, भाक्तं कर्त्तृत्वं आश्रयत्वादि,
तत्प्रत्ययस्य चैत्रो जानाति चैत्रो ज्ञाता इत्यादाविति भावः ।
'फलादीत्यादिपदात् विषयत्वादिलक्षणभाक्तकर्मत्वपरिग्रहः, 'कृत्या-
दीत्यादिपदात् आश्रयत्वादिलक्षणभाक्तकर्त्तृत्वपरिग्रहः । 'अनभि-
धान इति प्रधानक्रियोत्तरकृदाख्याताभ्यामनभिधान इत्यर्थः, तेन
चैत्रेण भुक्त्वा गम्यते पक्त्वा चैत्रेण भुज्यते इत्यादौ कृता कृत्य-
भिधानात् तृतीया न स्यादिति दूषणमपास्तं । कृता कृत्यभिधाने-
ऽपि प्रधानक्रियोत्तराख्यातेन कर्त्तृत्वानभिधानादिति भावः ।
'द्वितीयादय इत्यादिपदात् तृतीयायाः कृद्योगे षष्ठ्याश्च परिग्रहः,
ग्रामोगतश्चैत्रो गतवान् चैत्रो गन्ता इत्यादौ द्वितीयाद्यभावमुप-

नभिहित्वाधिकारसूत्रस्यार्थः स चानुपपन्नः चैत्रो जानातीत्यादावाख्यातेना-
श्रयत्वस्यैव उक्तत्वेन कृतेरनभिधानात् तृतीयाप्रसङ्गात् चैत्रेण घटो ज्ञायते
इत्यादौ आख्यातेन विषयत्वस्यैवोक्तत्वेन कर्मत्वस्यानभिधानात् द्वितीया-
प्रसङ्गाच्चैत्रत आह, 'मुख्येति, 'फलादीत्यादिपदेन विषयत्वादेः 'कृतादी-
त्यादिपदेन आश्रयत्वस्य च परिग्रहः, मुख्यं कर्मत्वं तष्टुलः पच्यत इत्यादौ,
भाक्तं कर्मत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, एवं मुख्यं कर्त्तृत्वं चैत्रः पचतो-

धाने द्वितीयादयः । कृता विशिष्टाभिधाने विशेषण-
स्याप्यभिधानात् ।

यत्तु धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः पाचकादिपदे
तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे लक्षणेति,

पादयति, 'कृतेति कर्मत्वविशिष्टस्याभिधाने कर्मत्वादेरप्यभिधाना-
दित्यर्थः ।

'यत्त्विति, आख्यातस्य कृतौ शक्तिकल्पनदशायां तथैव
लाघवेन कल्पनादिति भावः । अत्र द्वितीयादिवारणाय 'धातूत्त-
रेति । नखेवं पाचको भुङ्क्ते इत्यादौ पाककर्तृबोधः कथं स्यात्
इत्यत आह, 'पाचकादौति, 'आदिपदात् चैत्रो गन्तेत्यादौ
गन्तादिपदपरिग्रहः, 'लक्षणेतीति, एवञ्च मुख्यप्रयोगाभावेऽपि कृतः
शक्तिकल्पनं शक्यसम्बन्धरूपायाः लक्षणायाः सम्पादनार्थमेवेति भावः ।
'भावकृतोऽपीति घञादेरपीत्यर्थः, तथाच तस्य निरर्थकत्वप्रवाद-

त्यादौ, "भाक्तं कर्तृत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, 'द्वितीयादय इत्यादि-
पदेन द्वितीयायाः परिग्रहः, तथाच मुख्य-भाक्तसाधारणकर्मत्वानभिधाने
द्वितीया मुख्य-भाक्तसाधारणकर्तृत्वानभिधाने द्वितीयेति तत्सूत्रार्थो
वक्तव्य इति गोक्तदोष इति भावः । ननु तथाप्याख्यातेन कर्मत्व-कर्तृत्वान-
भिधाने द्वितीया-द्वितीये इति सूत्रार्थकरणे कृतस्यले द्वितीया-द्वितीया-
नियामकानां तत्रानियमप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कृतेति कृतप्रत्ययेनेत्यर्थः,
'विशिष्टाभिधाने' कृतिविशिष्टाभिधाने, 'विशेषणस्य' कृतेः, तथाच
प्रत्ययेन कर्म-कर्तृत्वानभिधाने द्वितीया-द्वितीये इत्याख्यात-कृतसाधारणः
सूत्रार्थ इति भावः । कृतः कृतिविशिष्टप्रत्ययस्य लक्षणात् एवेतिमतं

तन्न, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः धातुत्वादि-
घटितात् तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च । यदपि कर्त्तृ-
कृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु लक्ष्यस्यैवेति,
तदप्यसत्, यतो विनावच्छेदकरूपं शक्यत्वासम्भवात्,
गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौरवाद्स्तु गवादिपदानां

व्याघात इति भावः । ननु भावकृतो घञादेः कृतिवाचकत्वेऽपि
निराकाङ्क्षतया न ततः कस्यापि अर्थस्य प्रत्यय इति व्यवहारः,
अन्यथा भावविहितघञादेरपि घञ्त्वादिना करणेऽधिकरणे वा
शक्यतया भवतामपि तत्र निरर्थकत्वव्यवहारः कथं स्यात् । वस्तुतस्तु
प्रतीयते घेनार्थः स प्रत्यय इति व्युत्पत्तिशिद्धस्य तावदन्यान्यत्वरूप-
प्रत्ययत्वस्य अन्तर्भावादेव भावविहितघञादेर्व्यवच्छेद इत्यत आह,
'धातुत्वादीति, 'आदिपदेन उत्तरत्व-प्रत्ययत्वपरिग्रहः, 'आख्यात-
त्वस्यैवेति तिप्पादेरेवेत्यर्थः, 'कृतोऽपीति, दृच्त्वादिनेति शेषः,
'कृताविति, आघवादिति शेषः । गवादिपदानां विशिष्टे शक्तिं
व्यवस्थापयति, 'यत इति, 'शक्यत्वासम्भवादिति, कार्यत्वादिकम्
शक्यत्वस्यापि अवच्छिन्नत्वनियमात् इति भावः । 'विशिष्टान्तरा-

प्रसङ्गतो निरसयितुमाह, 'यदपीति, एतन्मते यद्यपि गवादिपदानामेव
गोत्वादिविशिष्टे शक्तिरायाति, तथापि शब्दविशिष्टादिबोधकानामा-
काशादिपदानां शब्दविशिष्टादौ शक्तिर्न स्यात् तत्रापि लाघवात् शब्दत्व-
विशिष्टे शक्तिः शब्दविशिष्टादौ सत्त्वबोध्यस्य वस्तुं शक्यत्वादिति दोषमाह,
'यतोविनेति, 'यत इत्यस्य 'विशिष्टान्तराणां शक्यत्वं विधीयेतेत्यनेनाश्वयः

गोत्वविशिष्टं शक्यं विशिष्टान्तराणान्तु शक्यत्वं विलीयेत

णान्विवति गुरुत्व-महत्त्वादिविशिष्टानान्तु गुरूपद-महत्पदादिशक्यत्वं विलीयेतेत्यर्थः, तत्रापि गुरुत्वत्व-महत्त्वत्वादिजातिरूपेषु गुरुत्व-महत्त्वादावेव शक्तिः गुरुत्वादिविशिष्टे खल्लेख इत्यस्य सुवचत्वादिति भावः । अथ यत्र तत्पदस्य शक्त्या प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिः

तत्र च 'विशिष्टान्तराणामित्यस्य गोत्वविशिष्टादिभिन्नशब्दविशिष्टादीनामित्यर्थः, 'शक्यत्वं' आकाशादिपदशक्यत्वं, 'विलीयेत' न स्यात् । ननु विशिष्टान्तराणामित्यत्रान्तरपदं किमर्थमुक्तं विशिष्टसामान्यस्यैवोक्तरीत्या शक्यत्वविलयसम्भवादिति गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टशक्तित्ववस्थापनेन श्लोक्तमन्तरपदं सार्थकयति, 'विनेति, 'विनेत्वादि 'गौरवादित्यन्तं गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यमस्तु इत्यत्र हेतुः, अत्रात्रमर्थः गवादिपदानां यदि गोत्वे शक्तिरुच्यते तदा शक्तेः स्वावच्छेद्यत्वनिश्चयमाद्गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं तथाच स्वरूपतो गोत्वविशिष्टापेक्षया गोत्वत्वविशिष्टं गुरु इति तत्र शक्यमिति लाघवेन गोपदादीनां गोत्वादिजातिविशिष्टशक्तिरस्त्विति ।

गन्वाकाशादिपदानां शुद्धशब्दादौ मुख्यप्रयोगविरहेण न शक्तिः कृत्यफलक्षित एव कृत्यत्वयस्य शक्तिः न तु कृतिविशिष्टकृत्यश्रेणपि कृत्यत्वयशक्तिरूपेण गौरवादितिमतेन कृता कृतेरभिधानमिति तन्मते आख्यातकृत्याधारणसूत्रार्थरक्ष्यं ये कुर्वन्ति तन्मतमाह, 'यत्त्विति, तथाच चैत्रः यत्त्व्यादौ कृता कृत्यभिधानात् तृतीयेति भावः । नन्वेवं चैत्रः पक्षतीत्यादाविव पाचकादिपदात् पाकानुकूलकृतेराश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादावन्वय एव बोध्यस्तथाच चैत्रः पाचक इत्यादौ चैत्रे पाककर्तुरभेदान्वयबोधो न स्यादित्यत आह, 'पाचकादौति, 'सामानाधिकरण्येति पाचकादिपदार्थभेदान्वयबोधानुरोधदित्यर्थः, पाचकादीत्वादिपदेन ढङ्गन्तादिपरिग्रहः, आदिपदेन

केवलविशेषणे स्वारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य इवेति ।
एवञ्च गतोग्रामोगम्यत इत्यादौ फलस्य कृदात्मनेपदा-

श्रुतो गुरुत्वाद्दौ न गुर्वादिपदशक्तिरित्यत आह, 'केवलेति विशेष-
णतानापक्षे चेत्यर्थः, 'तुञ्च एवेति, इहापि कृतः कृतौ प्रत्या
प्रथोमस्य विरहादिति भावः ।

'एवञ्चेत्यारभ्य 'केचिदित्यन्तं एकमतं, 'एवञ्च' कर्मत्वरूपस्य
फलस्य विशेषणविधया कृतो विशेष्यविधया चात्मनेपदस्य प्रकल्पने

चैत्रपद-पाठकादीनां भिन्नाभ्यां रूपाभ्यां एकधर्मिशक्तत्वरूपताभावात्तदधि-
करणस्य परिग्रहः, 'भावकृत इति, न चेष्टाफर्तितः, अपसिद्धात्तादिति
भावः । निर्बुद्धिकसिद्धान्तभङ्गे न दोष इत्यत आह, 'धातुत्वादीति, तस्मात्
धातूत्तरप्रत्ययत्वात् धात्वाद्यन्यतमत्वघटितधातूत्तरप्रत्ययत्वमपेक्ष्यास्यात्तत्वं
लघु इति तदेव कृतिशक्ततावच्छेदकमिति भावः । इत्यञ्च कृतत्वव्यस्य कृति-
विशिष्ट एव शक्तिर्न तदुपलक्षित इति मतमाश्रित्यैवानभिहिताधिकार-
सूत्रार्थी निर्व्वहतीति तदेवमादरणीयमित्यवधेयं । आख्यातस्येव कर्तृकृतः
कृतौ न शक्तिर्लाघवात् अपि तु सर्व्वत्र । ननु शब्दविशिष्टे तत्र मुख्यप्रयो-
गात् शक्तिः शक्त्या मुख्यार्थबोधकत्वगिनयतत्वात् इत्यत आह, 'केवलेति,
'तुल्य इति कर्तृकृतोऽपि कृतौ मुख्यप्रथोमविरहेण तुल्यतेत्यर्थः । यद्यपि
शब्दोऽस्तीति प्रथोम एव मुख्यः प्रयोग आकाशपदस्यले एवं मतं प्रमेय-
मित्यादावेव कर्तृकृतः कृतौ मुख्यप्रयोग इत्येतदसङ्गतं, तथापि तथा प्रयोग-
मनभ्युपगम्य इदमुक्तमिति संक्षेपः । शब्दात्मनेपदस्य फलवाचकत्वेन चैत्रेण
ग्रामो गम्यते इत्यादौ ग्रामस्य गमनजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वलाभेऽपि
चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तस्य कथं कर्मतालाभ इत्याशङ्कान्तां 'एवञ्चे-
त्यादि 'केचिदित्यन्तं एकं मतं दर्शयामास, 'एवञ्च' ग्रामं गच्छतीत्यादौ
फलस्य पदान्तरालभ्यत्वे चेत्यर्थः, एतस्य च ग्रामं गच्छति ग्रामस्य शब्देत्यादौ

भ्यामेव साभात् साधवात् धातोरनग्यस्यभ्यव्यापारवि-
शेषमाधवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गन्ते-
त्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वसङ्ख्यं कर्मत्वमर्थः फले

च, 'कृदात्मनेपदाभ्यामिति, कृता विशेषणतया विशेष्यतया चात्म-
नेपदेन साभ इति भावः । 'व्यापारविशेषः' पाकादिक्रिया, धातोः
फलवच्छिन्नव्यापारवाचित्वे तत एव फलसाभसम्भवेन द्वितीयादेः
फलमर्थे न सिद्धतीत्यतस्तद्भवच्छेदाच्च मात्रपदं । 'द्वितीयादे-
रित्यादिपदात् षष्ठीपरिग्रहः । 'फलजनकत्वं' फलत्वविशिष्टजनकत्वं,
'अर्थ' इति, अन्यथा तच्च सत्प्रतीतेरनुपपत्तेरिति भावः । 'फले च'

द्वितीयादेः फलजनकत्वसङ्ख्यकर्मत्वमर्थः इत्येतेनेगान्त्वः । ननु फला-
वच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत एव चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ फलसाभोऽस्तु किं
द्वितीयायाः फलजनकत्वसङ्ख्यकर्मत्वे शक्तिकल्पनेनेत्यत आह, 'गतोग्रामो-
गम्यत इत्यादि चैत्रेण ग्रामोगत इत्यत्र फलविशिष्टवाचिकत्वत्वात् परार्थता-
वच्छेदकतया फलस्य साभः, चैत्रेण ग्रामोगम्यत इत्यत्र आत्मनेपदात् फल-
विशेष्यकप्रत्यया फलसाभ इत्यर्थः, तथाचान्यसङ्ख्यत्वरूपसाधकेन धातोः फले
न शक्तिरिति भावः । 'साधवादिति फलानवच्छिन्नव्यापारविशेषत्वापेक्षया
व्यापारविशेषत्वस्य शरीरसाधवादित्यर्थः, 'व्यापारविशेषेति प्रथमाधौर्वाङ्मि-
त्याजौसंबोगादिरूपव्यापारः गम्यादिधातोः स्वप्नरूपो व्यापारः त्वजधातो-
रधि स एवेत्यादिरर्थः, 'मात्रपदेन परार्थतावच्छेदकतया फलवाचकत्वस्य
व्यवच्छेदः, 'ग्राममित्यादि तथाचान्यसङ्ख्यत्वात् फलस्य द्वितीयादेः फलजन-
कत्वसङ्ख्यकर्मत्वे शक्तिरनायत्वा कथ्यत इत्यर्थः, 'द्वितीयादेरित्यादिपदेन
ग्रामस्य गन्तेत्यादौ षष्ठीपरिग्रहः, धातूनामनेकार्थकत्ववच्च तत्र वयाः कर्म-
त्वार्थकत्वात् । ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ फलसाभाय किं द्वितीयादेः

च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेनान्वेति, फलमात्रं वा
अर्थः, जनकत्वन्तु संसर्गमर्थ्यादया लभ्यमिति केचित्,

द्वितीयाद्यर्थैकदेशे फले च, 'प्रातिपदिकार्थः' प्रकृत्यर्थः, 'अधिकरण-
त्वेन' आधेयतासम्बन्धेन । एतेन आधेयतावत् फलजनकत्वमर्थः,
तदेकदेशे चाधेयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थोऽन्वेति इति कस-
श्चित्तं निराकृतं । एकदेशान्वयप्रसङ्गेन लाघवानुरोधेन चाह, 'फल-
मात्रमिति फलत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः, फलत्वञ्च कार्यत्वं, 'संसर्ग-
मर्थ्यादयेति फल-धात्वर्थयोः संसर्गविधयेत्यर्थः । अत्र केचित्
फलमात्रस्य कर्मावच्छेद्यत्वे वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वमथे पाको न तेमन्येति व्यवहारानुपपत्तिः जनकता-

फलजनकत्वे शक्तिः, किं वा तत्तद्भातोः फलजनकत्वे शक्तिरित्यत्र विनिगमना-
विरहः धातूनामनेकार्थकत्ववच्च द्वितीया-षष्ठादीनामपि अनेकार्थकत्वमिति
न तद्विनिगमकमिति चेत्, न, स्वस्यैकदेशीभूतफले ग्रामादेः प्रातिपदिकार्थ-
स्यानन्वयप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अवृष्टत्वात् । यदि चाख्यातत्वावच्छेदेन
फले शक्तिरिति कर्त्तृ-कर्म्मप्रत्ययस्थले तत एव फलनाम इत्युच्यते, तदा-
ख्यातार्थफलस्य धात्वर्थविशेष्यतया अन्वयस्य चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ
व्युत्पन्नस्य भङ्गप्रसङ्गात् कर्त्ताख्यात-कर्म्माख्यातभेदेन व्युत्पत्तिद्वयकस्यने च
गौरवमित्यादि खयमूहनीयं । ननु द्वितीयाद्यर्थफलजनकत्वस्य ग्रामेऽसत्त्वात्
कथं तेन सह ग्रामस्यान्वय इत्यत आह, 'फले चेति, विभक्त्यर्थैकदेशेन
सह प्रातिपदिकार्थस्यान्वयः फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे ब्राह्मण्यस्य गां
ददातीत्यादौ स्वामित्व-जनकत्वरूपचतुर्थ्यैकदेशीभूतस्वामित्वे ब्राह्मण्यस्य प्राति-
पादिकार्थस्यान्वयदर्शनेनाव्युत्पन्न इति लाघवादेकदेशान्वयानभ्युपगमात्वाह,
'फलमात्रं वेति, 'मात्रपदेन जनकत्वांशव्यवच्छेदः, 'केचिदित्यन्तं मतं दूषयति,

तदसत्, ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः

सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमपि तदभावस्य केवलान्वयित्वनियमेन तेमनीयपाके-
ऽपि न तेमनस्येति व्यवहारापत्तिः, एवं फलमात्रस्य द्वितीयार्थत्वे-
ऽपि यदि कर्मजसंयोगानधिकरणद्रव्यं प्रसिद्धं, तदा तत्रामुं न
गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः तत्कर्मकगमनस्याप्रसिद्ध्या तदाश्रयत्वा-
भावस्य तत्र प्रत्येतुमशक्यत्वात् । जनकतासम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकतया गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयार्थस्य तन्निष्ठसंयोगस्य तेन
सम्बन्धेनाभावप्रत्ययासम्भवात् तस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तद-
भावस्य केवलान्वयित्वनियमेन गमनकर्मापि देशे अभुं न गच्छ-
तीति प्रयोगप्रसङ्गः गमनत्वावच्छेदेन जनकतासम्बन्धेन तन्निष्ठ-
संयोगाभावस्य सत्त्वात् तस्मात् फलजनकत्वं खण्ड्यः फलं जनकत्वं
वा द्वितीयादेरर्थः । नचैवमपि रूपं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः
तन्निष्ठसंयोगाप्रसिद्धेरिति वाच्यं । फलजनकत्ववदाधेयत्वस्यापि द्विती-
याद्यर्थतया संयोगत्वावच्छेदेन रूपाधेयत्वाभावस्यैव तत्र प्रत्ययात्,
रूपं न गच्छति रस इत्यादौ चाकाशं न पश्यत्यन्ध इत्यादाविव
नञर्थस्य वारद्वयमन्वय इत्याहुः । तदसत् । साधवात् द्वितीयादेः
संयोगाद्यात्मके फले शक्तावुदाहृतस्थले संयोगजनकत्वादौ लक्षणा-
भ्युपगमात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य

‘तदसदिति, ‘नियतेति गच्छतीत्यादौ विभागस्य तद्वं त्यजति खग इत्यादौ
संयोगरूपफलस्य लाभप्रसङ्ग इति वैपरीत्यमेव कथं न स्यादित्यर्थः, ‘फल-

फलसामान्यलाभेऽपि नियतसंयोग-विभागाद्यस्त्राभेन
फलविशेषावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्। इतरथा

केवलाव्ययित्वे मानाभावाच्चेति धेयं। 'फलसामान्यलाभेऽपीति
फलस्वरूपेण फललाभेऽपीत्यर्थः, 'नियतसंयोग-विभागाद्यस्त्राभेनेति
संयोगत्व-विभागत्वादिविशिष्टे शक्तिभ्रमादिकं विना संयोगत्व-
विभागत्वादिविशिष्टस्य स्त्राभासम्भवेनेत्यर्थः, 'फलविशेषेति संयोगत्व-
विभागत्वादिविशिष्टेत्यर्थः, 'धात्वर्थत्वात्' गम-त्यजादिधात्वर्थत्वात्,
द्वितीयादेशाधेयत्वमर्थः स च धात्वर्थैकदेशे संयोगादावच्चेति। न च
विशिष्य संयोगत्व-विभागत्वादिविशिष्टलाभेऽपि न चतिरिति वाच्यं।
तदस्त्राभे गृह्याद्गमं गच्छतो गमने यामस्य गमनं न गृह्यस्य,
वृत्तं त्यजतस्यागे वृत्तस्य त्यागो न तु भूमेरित्यादयो व्यवहाराः
स्वारसिका न स्युः गृह-भूमिवृत्तिफलजनकत्वसामान्याभावस्य तथा-
सत्त्वात् तत्क्रियया गृह-भूमिवृत्तिविभागोत्तरसंयोगरूपफलजन-
नात् इति भावः। ननु द्वितीयादेः संयोगत्वादिनैव फलार्थ इति
न फलविशेषाभावः गमादिधातुविशेषसमभिव्याहारात् प्रत्ययनिष्ठा-
मक इत्यत आह, 'इतरथेति, फलविशेषावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थ-

विशेषावच्छिन्नेति गमधातोः संयोगावच्छिन्नस्यन्दः त्यजधातोर्विभागावच्छिन्न-
स्यन्दोऽर्थोऽवश्यं वक्तव्य इत्यर्थः। ननु धातोः स्यन्दादावेव शक्तिः म्रत्यादि-
समभिव्याहाराच्च द्वितीयादेः संयोगत्व-विभागत्वादिना फलबोधकता मवि-
व्यतीत्यत आह, 'इतरथेति गमि-त्यजिप्रभृतीनां स्यन्दत्वावच्छिन्नमात्रशक्तत्व-
इत्यर्थः, 'पर्यायत्वापत्तेः' एकधर्मावच्छिन्नशक्तत्वप्रसङ्गात्। न चैष्टापत्तिः,

त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्यायत्वापत्तेः । तथापि गम्यते
ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः संयोगादिफलशास्त्रित्वं कुतः
प्रतीयत इति चेत्, तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसम-

त्वानभ्युपगमे इत्यर्थः, 'पर्यायत्वेति, एकस्याश्रयक्रियायाः पूर्वदेशत्या-
गोत्तरदेशगमनरूपत्वेन शक्यतावच्छेदकस्याभेदादिति भावः । अथ
पर्यायतायामिष्टापत्तिः कर्मासमभिव्याहृते गच्छति त्यजतीत्यादौ
बोधस्य वेदेष्वनुभवे तु तत्र तत्तत्फलावच्छिन्नक्रियायां निरुद्ध-
लक्षणा । न चैवं ग्रामं त्यजतीत्यादौ ग्रामं गच्छतीत्यापत्तिरिति
वाच्यं । गमिसमभिव्याहृतद्वितीयादेः संयोगस्य त्यजिसमभिव्याहृत-
द्वितीयादेर्विभागस्य बोधकत्वादेव तद्वारणसम्भवादिति चेत्, न,
त्यजि-गम्योः पर्यायत्वाभावस्य सकलप्रामाणिकसिद्धत्वात्, कर्मा-
समभिव्याहृते गच्छति-त्यजतीत्यादौ स्वारसिकविलक्षणबोधस्याप्यनु-
भवसिद्धत्वाच्चेति निगमः । ननु तथापि गम्यते ग्राम इत्यादौ
धात्वर्थैकदेशीभृतसंयोगादेर्ग्रामे अन्वयासम्भवात् आत्मनेपदस्य च
फलसामान्यवाचकत्वात् गमनजन्यसंयोगरूपफलशास्त्रित्वप्रत्ययः कथं
स्यादित्याशङ्कते, 'तवापीति, 'तदवच्छिन्नेति विशेष्यसंयोगावच्छिन्ने-

तथा सति क्रोधादौ तथाभिधानप्रसङ्गादिति भावः । शङ्कते, 'तवापीति
संयोगावच्छिन्नस्यत्वादेर्गन्धार्थत्ववादिनोऽपीत्यर्थः, 'संयोगादिफलशास्त्रित्वं'
चैत्रहृत्तिगमनादिजन्यसंयोगादिफलशास्त्रित्वं, 'कुत इति, ग्रामोगम्यत इत्यादौ
विभागशास्त्रित्वस्य तदस्य गम्यते इत्यादौ च संयोगशास्त्रित्वस्य सामप्रसङ्गेन
वैपरीत्यापत्तिः तदवस्थैवेति भावः । 'तदवच्छिन्नेति संयोगावच्छिन्नव्यापार-
वाचिगमिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्य संयोगात्मकफलबोधकत्वं, विभागा-

भिव्याहारादेव, यथा इष्टसाधनत्ववाचकाद्विधेरेव
स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं,
प्रतीतिस्त्विष्ट-फलयोरिष्ट-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोग-

व्यर्थः, 'समभिव्याहारादेवेतिच्छेदः, गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः
संयोगशास्त्रिणं प्रतीयत इति पूर्व्वणाम्बयः, तवापि धातुविशेषसम-
भिव्याहारान्तथा सम्भवेऽपि त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्यायतापत्ते-
र्दुर्व्वारत्वादिति भावः । समभिव्याहारविशेषाद्विशेषप्रत्यये दृष्टान्त-
माह, 'यथेत्यादि, 'स्वर्गादिजनकत्वमिति, 'प्रतीयत इत्यनुषज्यते । ननु

वच्छिन्नव्यापारवाचित्यजिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्य विभागात्मकफलबोधकत्व-
मित्यादिव्युत्पत्तिकल्पनेनोक्तदोषो वारणीय इत्यर्थः । यद्यपि केवलव्यापारे
धातुशक्तिवादिनाप्येवं वक्तुं शक्यते, तथापि तन्मते त्यजि-गम्योः पर्यायता-
पत्तिरेव दोष इति ध्येयं । ननु सामान्यबोधकशब्दस्य समभिव्याहार-
विशेषबलेन विशेषबोधकत्वं कुत्र दृष्टं इत्याकाङ्गयामाह, 'यथेति,
स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि स्वर्गकामपद-
समभिव्याहारबलेन विशेषबोधकतापर्य्यवसानं फलं दृष्टं । नन्वेवं स्वर्ग-
कामोयजेतेत्यादौ यथा स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण विधिप्रत्ययस्येष्टसाधनत्वबोध-
कता तथा संयोगत्वादिना फलबोधकता स्यादित्यत आह, 'प्रतीतिस्त्विति,
तथाच तत्र यदि स्वर्गत्वादिना तत्रेष्टबोधस्तदा अत्रापि संयोगत्वादिना
आत्मनेपदात् फलप्रतीतिर्वाच्या । यदि च इष्टत्वरूपेण स्वर्गरूपेष्टबोधकता
तदा अत्रापि फलत्वरूपेणात्मनेपदस्य संयोगादिबोधकता वाच्येति भावः ।
नन्वेवं यदि संयोगत्वादिरूपेणात्मनेपदस्य शक्तियहस्तदा तेन रूपेणा-
नुपस्थितिकाले ऋद्धीतात्मनेपदफलशक्तिकस्य कालान्तरे संयोगत्वादिर्ब-
धर्भितावच्छेदकौकृत्य फलत्वज्ञानसत्त्वेऽपि संयोगत्वादिना प्रकारेणात्मने-

त्वाभ्यां वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविषयवाचक-
तदादेरिव व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-
तच्छालिवाचकाख्यात-कृतोरपि विशेषरूपेण बोध-

फलत्वेन प्रतीतौ इत्यनुभवविरोधः संयोगत्वादिनैव प्रत्ययस्यानुभव-
शिद्धत्वात् संयोगत्वादिना प्रतीतौ तु तेन रूपेण शक्तिरावश्यकौ
तथाच शक्तज्ञानस्यमित्यत आह, 'अस्तु वेति, 'बुद्धिविषयवाचकेति
बुद्धिविषयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिवशादेवेति सामान्य-
रूपेण शक्तिज्ञानस्यैव विशेषरूपेण शाब्दबोधे तज्जनकपदार्थोपस्थितौ
च कारणतावशादेवेत्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति फलत्वरूपेण
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-तच्छालिवाचकेत्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति
स्वरूपकथनं, 'विशेषरूपेणेति शक्यतानवच्छेदकेनापि विशेषरूपेणे-
त्यर्थः । न च येन रूपेण पदार्थोपस्थितिस्तेनैव रूपेण पदे शक्ति-
ज्ञानस्य हेतुतया कथं सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानादिशेषरूपेण उप-
स्थितिः विशेषरूपेणोपस्थित्यभावे च कथं विशेषरूपेण शाब्द-

पदात् फलज्ञानो न स्यादित्यत आह, 'अस्तु वेति, तथाच तत्पदं बुद्धि-
प्रकारवति शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य घटोऽस्य बुद्धिप्रकारवान् इतिज्ञान-
सहकारेण यथा घटत्व-पटत्वादिरूपविशेषधर्मप्रकारेण बोधकत्वं तथा
आत्मनेपदं फलतावच्छेदकविशिष्टे शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलमिति ज्ञानसहकारेण संयोगत्वादिना फल-
बोधकता, एवं कर्मैकत्वफलविशिष्टे शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रकृत्यर्थता-
वच्छेदकफलमिति ज्ञानसहकारेण संयोगविशिष्टबोधकता स्यादित्यर्थः, एवं
विभागादिकमादाय बोध्यं, 'आख्यात-कृतोरपीत्यपिकारेण गम्यादिधातोः

बोधः पदार्थोपस्थिति-शब्दबोधयोरपि समानप्रकारकत्वेन कार्य-
कारणभावादिति वाच्यं । तद्भेदेन शक्तिज्ञान-पदार्थोपस्थित्योः
कार्य-कारणभावभेदात्, अथ सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानादेव विशेष-
रूपेण पदार्थोपस्थिति-शब्दबोधयोरभ्युपगमात् ।

परे तु 'बुद्धिविषयत्वात्कतदादेरिवेति, यथा तदादिपदस्यै
विशिष्य घटत्व-पटत्वादिरूपविशेषधर्माविशिष्टे न शक्तिः शक्त्यानन्व-
प्रसङ्गात्, नापि स्वप्रयोक्तृबुद्धिविशेषविषयत्वविशिष्टे, तदादिपदस्य-
शब्दबोधानन्तरं घटत्वादिप्रकारकसंग्रहस्य सर्वानुभवविदुःश्रुत्यात्,
किन्तु स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनानुगतौक्यतघटत्व-पटत्वादिविशिष्टे
तदादिपदशक्तिः, अतो न घटत्व-पटत्वादिभेदे शक्त्यानन्वप्रसङ्ग-
इति प्राञ्जः ।

न चैवं नामार्थोच्छेदः हरिपदादेरपि सत्तावत्त्वादेरेव शक्त-
तावच्छेदकत्वस्य सुवचत्वादिति वाच्यं । तन्नामरकोषात् तत्तद्रूपेष्वेव
शक्यत्वप्रतीतेरिति भावः । एतच्चाभ्युपेत्योक्तं, एवमपि फलत्ववद्-
बुद्धौष्णाविषयत्वभेदवत्त्वादेरपि विनिगमनाविरहेण शक्यतावच्छे-
दकत्वापत्त्या शक्त्यानन्वस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयं । त्यजि-गम्बोः
पर्यायत्वाभावस्य कर्मासमभिव्याहृते गच्छति-त्यजतीत्यादौ विश-
ेषप्रतीतेः स्वारसिकत्वस्य च कदाचिदपस्त्रापसम्भवात् यामादे-
र्गमिकर्मात्त्वव्यवहारानुपपत्त्या फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वं व्यवस्थाप-

संयोगावच्छिन्नव्यापारत्वरूपेण बोधकत्वसमुच्चयः, तत्र च शक्तिरहो जम-
धातुः संयोगावच्छिन्नस्यन्दशक्त इत्यादिरूप एवेति शेष इत्यर्थः । यत्र यथा-
सर्वनासां नामाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि नामार्थव्यवहारविषयता नामार्थ-

कृतं। अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशास्त्रित्वं कर्मत्वम्।

यति, 'अपि चेति, 'धात्वर्थतावच्छेदकेति धातुप्रतिपाद्यतावच्छेद-
केत्यर्थः । धातुत्वञ्च शक्येतिविशेषसम्बन्धेन धातुपदत्वं शास्त्रित्वञ्च
संसर्गः, न तु शक्यतावच्छेदके तदन्तर्भावः । न चैवमग्नौ जुहुयादि-
त्यादावग्रेरपि जुहोति कर्मत्वापत्तिः अग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियाया-
जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगात्मकफलशास्त्रित्वस्याग्रेरपि
सत्त्वादिति वाच्यं । अग्निसंयोगानुकूलघृतादिक्रिया न धात्वर्थः तथा
यति घृतं जुहोतीत्यत्र द्वितीयार्थस्य परसमवेतत्वञ्च धात्वर्थे अन्व-
यानुपपत्तेः, अपि तु संयोगावच्छिन्नघृतादिक्रियानुकूलकर्तृव्या-
पारस्यैव जुहोत्यर्थतया क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकत्वात्, अग्ना-
विति सप्रत्यर्थः स्यात्स्यां पचतीत्यादाविव परम्परासम्बन्धावच्छिन्ना-
धेयत्वं तच्च धात्वर्थव्यापारे अन्वेति सप्रत्यर्थाधेयत्वस्य पदार्थान्वि-
तत्वनिश्चयमात्, इत्यञ्च यामो गमिकर्मत्वाद्दौ कर्मपदार्थैकदेशे
धातुत्वविशिष्टगम्यादेरभेदसम्बन्धेनान्वयः व्युत्पत्तिवैशिष्ट्यादभेदार्थक-
सुप्रसङ्गीकरणेणभेदस्य प्रकारतयैव भानं, यच्च च न तत्करणं
तच्च गम्यादिपदं तात्पर्यवाचकं कर्मपदस्यैव गम्याद्यभिन्नधात्वर्थ-
तावच्छेदकफलवति लक्षणेति भावः ।

व्यवहारविषयतावच्छेदके सर्वनामभिन्नत्वविशेषणोपादानात् तथा त्वजि-
गम्योर्थापारमात्रवाचकत्वेऽपि पर्यायव्यवहारविषयतावच्छेदके त्वजि-गमि-
भिन्नत्वविशेषणादेव न पर्यायव्यवहारविषयता इत्यतो युक्त्यन्तरेण गम्या-
दौनां संयोगादिरूपप्रत्वावच्छिन्नव्यापारे शक्तिं व्यवस्थापयति, 'अपि चेति,
'धात्वर्थेति तद्भात्वर्थतावच्छेदकफलशास्त्रित्वं तद्भात्वर्थकर्मत्वव्यवहारविषयता-

न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-पत्योः कर्म-
त्वस्य पूर्वस्मिन्देष्टे त्यजेद्योत्तरस्मिन्देष्टे स्पन्देः पूर्वापर-

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वमतो न ग्रामादेर्गम्यादि-
कर्मत्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह, 'न त्विति, 'कर्मत्वस्य' कर्मत्व-
व्यवहारस्य, 'पूर्वस्मिन् देष्टे इति 'प्रसङ्गादित्यपेतनं सर्वत्र सम्-
हृते, पूर्वदेष्टस्यापि गमि-पत्यर्थजन्यविभागात्मकफलवत्त्वादिति
भावः । यद्यपि पतधातोरकर्मकतया पूर्वोत्तरदेष्टयोर्द्वयैव तत्-
कर्मत्वव्यवहारापादनमुचितं, तथापि नरकं पतितः नरकपतित-
इत्यत्र द्वितीयातत्पुरुषानुशासनस्वरसात् उत्तरदेष्टस्य तत्कर्मत्व-
मस्येवेत्यभिप्रायः । नभ उत्पपातेत्यत्र नभसः कर्मतया उत्तर-
देष्टस्य तत्कर्मत्वमस्येवेत्यभिप्राय इत्यपि कश्चित् । 'उत्तरस्मिन् देष्टे-
इति, तस्यापि त्यज्यर्थसंयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । 'पूर्वापर-

वच्छेदकमित्यर्थः, तेन न गमिधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिनि त्यजिमर्मत्व-
प्रसङ्गः, तथाच यदि व्यापारमात्रं गम्याद्यर्थः न तु संयोगावच्छिन्नव्यापारादिः
तदा गम्यादिकर्मत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य दुर्वारत्वापत्तिरिति भवन्मते
फलस्य शक्यतावच्छेदकत्वविरहात् धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्याप्रसिद्धेः
प्रकारान्तरस्यासम्भवाच्च । फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमनङ्गीकृत्य धात्वर्थता-
वच्छेदकफलशालित्वमेव तत्तद्भात्वर्थकर्मताव्यवहारविषयतावच्छेदकं वक्तव्य-
मिति भावः । ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव तत्तद्भात्वर्थव्यवहारविषयता-
वच्छेदकमिति न तस्य दुर्वचतेत्यत आह, 'न तु धात्वर्थेति कर्मत्वमित्यनु-
सज्यते, 'पूर्वस्मिन्निति तत्रापि गम्यर्थ-पत्यर्थस्पन्दरूपव्यापारजन्यपूर्वदेष्ट-
विभागरूपफलशालित्वस्य सत्त्वादित्यर्थः, 'त्यजेरिति स्वार्थस्पन्दव्यापार-
जन्योत्तरसंयोगशालित्वस्य उत्तरदेष्टेऽपि सत्त्वादित्यर्थः, 'स्पन्देरिति स्पन्द-

देशयोः प्रसङ्गात् फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव

देशयोरिति, उभयोरेव स्पन्दजन्यविभाग-संयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । 'प्रवङ्गादिति, अस्यन्मते तु गमि-पत्योः संयोगवच्छिन्नायां, त्यत्रेर्विभागावच्छिन्नायां, स्पन्देऽथ केवलायां क्रियायां शक्तिरिति नैतद्दोषावकाशः । पतनत्वञ्च गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियामाच-
वृत्तितत्पञ्चन्यतावच्छेदकजातिविशेषः, तस्यैव पतधातुशक्यतावच्छे-
दकतथा न गमि-पत्योः पर्यायतेति भावः । ननु कर्मपदं तत्त-
द्भातुबोधकपदसमभिव्याहारात् फलत्वेन तत्तत्फलस्यैव बोधसाका-
ङ्क्षमिति नैतद्दोषः । न च तथापि पूर्वोत्तरदेशयोः स्पन्दिकर्मत्व-
व्यवहारो दुर्वार इति वाच्यम् । कर्मपदस्य धातुत्वेन सकर्मक-
तत्तद्भातुघटितकर्मत्वस्य बोध एव साकाङ्क्षतथा तस्य उपयोगित्वा-
दित्यत आह, 'फलावच्छिन्नेति, 'अवच्छिन्नान्तात् स्पन्दिव्युदासः ।

जन्यविभागस्योत्तरसंयोगस्य वा पूर्वोत्तरदेशयोः सत्त्वेन स्पन्दस्य कर्मत्व-
प्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, स्पन्देरकर्मकधातुत्वादिति भावः । धात्व-
र्थतावच्छेदकत्वेन प्राणित्वस्य कर्मत्वविषयतावच्छेदकत्वे च नोक्त दोषः स्पन्देः
केवलस्पन्दशक्तत्वेन फलस्य स्पन्दिधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादिति ध्येयं ।
ननु यद्भात्वर्थजन्यतत् फलवत्त्वेव यद्भात्वर्थकर्मत्वव्यवहारस्तद्भात्वर्थजन्यतत्फल-
प्राणित्वं तद्भात्वर्थकर्मत्वमित्यनुगतमेव फलानुसारेण कर्मत्वलक्षणां कर्त्तव्य-
मित्यत आह, 'फलेति, 'धातूनां' पञ्चादिधातूनां, तथाच पञ्चधातुः सकर्मकः
न भूधातुरित्यादिव्यवहारविषयतावच्छेदकं सकर्मकत्वं वाच्यं तच्च फलाव-
च्छिन्नव्यापारबोधकत्वादन्यत्र सम्भवतीति पञ्चधात्वादौ भूधात्वादित्याह तत्स-
कर्मकत्वव्यवहारवत्त्वेन पञ्चधात्वादौ फलावच्छिन्नव्यापारशक्तिसिद्धिरिति

च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः । भाक्तस्तु जानात्यादे-

‘सकर्मकत्वव्यवहारः’ मुख्यसकर्मकत्वव्यवहारः, तथाच गम्यादेः स्वार-
सिकसकर्मकत्वव्यवहारोपपत्त्या फलावच्छिन्नक्रियादिवाचित्वसिद्धि-
रिति भावः ।

केचित्तु ननूक्तसामान्यधर्मो न कर्मपदशक्यतावच्छेदकः न वा
सामान्यतो धातर्यजन्यफलशास्त्रित्वं तच्छक्यतावच्छेदकमपि तु
विग्रिष्य गम्यर्यजन्यसंयोगशास्त्रित्व-त्यज्यर्यजन्यविभागशास्त्रित्वादिक-
मेव तच्छक्यतावच्छेदकं, घामोगमिकर्मत्यादौ गम्यादिपदं तात्पर्य-
साहकम् । न चैवं नागार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकमादाव
विनिगमनाविरहेण तवापि नागार्थत्वस्य दुर्भारत्वात् तत्तद्भातु-
विशेषवाचकपदसमभिव्याहारस्य निष्पन्नकतया गमिकर्मत्यादौ न
त्यज्यादिघटितकर्मत्वप्रतीतिः, घामः स्पन्दिकर्मत्यादौ व्यवहारस्य
नायोग्यो न वा योग्यः, किन्त्वपार्थक्यः कर्मत्वस्य धातुविशेषघटित-
तथा स्पन्दादिधातोस्तन्निष्पन्नप्रवेष्टादित्यत आह, ‘फलावच्छि-
न्नेतीत्याहुः ।

नन्वेवं जानात्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र फलस्य
शक्यतानवच्छेदकत्वात् इत्यत आह, ‘भाक्तस्त्विति, ‘जानात्यादे-

भावः । ननु यदि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत्वमेव सकर्मकधातुत्वं तदा
शुद्धजानादिवाचिज्ञाधात्वादीनां सकर्मकत्वव्यवहारानुपपत्तिः तथाच तत्र
सकर्मकधातुयोगविहितकर्मप्रत्ययादिर्न स्यादित्यत आह, ‘भाक्तस्त्विति
गौय इत्यर्थः, जानार्थादेर्ज्ञाधात्वादेः सकर्मकत्वव्यवहार इत्यस्यापत्तिः
अत्र च ज्ञाधात्वाद्यन्यतमत्वमेव भक्तिः । नन्वेवं सकर्मकधातुयोगविहित-

स्तादृशप्रयोग एव च कर्मप्रत्ययाः तत्र च द्वितीय-

रिति, सकर्मकत्वव्यवहार इति शेषः । तथाच यतिप्रभृतिभिन्नत्वे
यति सविषयकवाचित्वमेव तत्र सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वेवं
तद्योगे कथं कर्मप्रत्यय इत्यत आह, 'तादृशेति उक्तमुख्य-भाक्त-
साधारणसकर्मकत्वव्यवहारविषयधातुयोग एवेत्यर्थः । 'कर्मप्रत्ययाः'
द्वितीयादयः, आदिपदान् भोजनाय यतते पुष्पेभ्यः स्पृहयति
मातुः स्मरतीत्यादौ चतुर्थी-षष्ठ्यादिपरिग्रहः ।

केचिन्नु ननु यादृशधातुयोगे कर्मप्रत्ययोऽनुशिष्यते तस्यैव
सकर्मकतया कथं गम्यादेर्मुख्यं ज्ञानात्यादेश्च भाक्तं सकर्मकत्वमित्यत-
आह, 'तादृशेतीत्याहुः ।

नन्वेवं धात्वर्थतावच्छेदके फले कथं प्रातिपदिकार्थस्य साकाङ्क्ष-
त्वादन्वय इत्यत आह, 'तत्र चेति फलावच्छिन्नव्यापारवाचिधातु-

द्वितीयादिविधायकसूत्रे सकर्मकपटेन यदि फलावच्छिन्नव्यापारबोधक-
धातुबन्धते तदा ज्ञानार्थादियोगे द्वितीयानुपपत्तिश्च । यदि च ज्ञाधात्वा-
द्यन्यतरधातुरेव तत्रस्यसकर्मकपदार्थस्तदा पश्चादियोगे कर्मप्रत्ययानुप-
पत्तिरित्यत आह, 'तादृशेति फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपश्चादि-ज्ञादिधा-
त्वाद्यन्यतमयोगे द्वितीयादय इति तत्सूत्रार्थ इति नोक्तदोष इत्यर्थः ।
ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादेर्न फलमर्थोऽन्यलभ्यत्वात्
तथाच कथं धात्वर्थप्रतिपादकार्थबोधेन साक्षादन्वयबोधोभविष्यतीत्यत-
आह, 'तत्रेति, 'तत्र' तद्गुलं पचतीत्यादौ, 'द्वितीययेति, तथाच तत्र
द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैव धात्वर्थोऽन्वयो न तु प्रातिपदिकार्थस्येति नोक्तदोष-
इति भावः । ननु धात्वर्थफलके द्वितीयार्थाधेयताया अगन्वयः एकदेशत्वात्
फलावच्छिन्नव्यापारे च तद्गुलाद्याधेयतायाश्च गन्वयः अयोग्यत्वादित्यत-

याधेयत्वमभिधीयते तच्चाकाङ्क्षावैचित्र्यात् धात्वर्थता-
वच्छेदकफलेऽन्वेति, अत एव चास्याः पदार्थान्विता-

योगे चेत्यर्थः, 'तच्च' आधेयत्वञ्च, 'आकाङ्क्षावैचित्र्यात्' पदार्थता-
वच्छेदकान्वयित्वस्यैव अत्र साकाङ्क्षत्वात्, इत्यञ्च तण्डुलमोदनं वा
पचतीत्यादौ तण्डुलौदनादिपदे तण्डुलावयवपरे तद्वृत्तिविक्रित्ति-
जनकस्यन्दानुकूलयत्नवाञ्छैव इत्यादिबोध इति भावः । ननु यदि
सुवर्थाधेयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकेऽप्यन्वयः तदा यामे गच्छति यामे
त्यजतीत्यादौ अपि समवेतत्वं सप्तम्यर्थोऽस्तु, तच्च धात्वर्थतावच्छेदक-
फले अन्वेतु, द्वितीया-सप्तम्योर्बोधकतायामविशेषात् इत्यत आह,
'अतएव चेति धात्वर्थतावच्छेदकफलान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव चेत्यर्थः,
'अस्याः' द्वितीयायाः, 'भेदः' बोधकतायां विशेषः, तथाच पदार्थ-
तावच्छेदके सप्तम्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नतया न तत्र धात्वर्थतावच्छेदका-

आह, 'तच्चेति द्वितीयाधेयत्वञ्च इत्यर्थः, 'तच्चेत्यस्यान्वेतीत्यनेनान्वयः,
'आकाङ्क्षेति अन्यत्रैकदेशान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वेऽप्यत्र साकाङ्क्षत्वे पदार्थैक-
देशीभूतफलान्वितस्वार्थान्वयस्वीकारादित्यर्थः । नन्वेवं तत्र तत्र द्वितीया-
स्थले सप्तम्यापत्तिः आधेयत्वतात्पर्यदशायां सप्तम्या एव साधुत्वादित्यत आह,
'अत एवेति, 'अत एव' द्वितीयायाः पदार्थतावच्छेदकान्विताधेयत्वबोधक-
त्वादेव, तथाच पदार्थान्विताधेयत्वतात्पर्यदशायां सप्तमीपदार्थैकदेशान्विता-
धेयत्वतात्पर्यदशायाञ्च द्वितीयेत्यर्थः । नन्वेवं कर्मप्रत्ययस्थले ये ये पदार्था-
येन येन रूपेण विशेषणीभूय भासन्ते त एव पदार्थाः कर्तृप्रत्ययजन्यबोधे
विशेषणीभूय भासन्ते इति सर्वैरवधारितं, कर्मप्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेषणी-
भूय भासमानस्य धात्वर्थजन्यफलस्य कर्तृप्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेषणत्वेन

धेयत्वबोधिकायाः सप्तम्या भेदः । अस्तु वा कर्मा-
स्थातस्येव द्वितीयाया अपि फलमर्थः । स्यादा फल-

न्वितसमवेतत्वं सप्तम्यर्थः, किन्तु स्थास्यां पचतीत्यादाविव धात्वर्था-
न्वितपरम्परामन्वधावच्छिन्नाधेयत्वमेव तदर्थः । न च तथापि
द्वितीया-सप्तम्योः पर्यायतापत्तिर्दुर्वारैव इति वाच्यम् । द्वितीयाया-
आधेयत्वे निरूढलाक्षणिकत्वात् लाघवादेकत्वादावेव तच्छक्रेरिति
भावः । एकदेशासहिष्णुतायामाह, 'अस्तु वेति, इत्यञ्च यामं
गच्छतीत्यादौ यामनिष्ठसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रिया इत्यादिको
बोधः, जनकत्वं संसर्गः दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादिवच्च न निरा-
काङ्क्षत्वमिति भावः । फल-व्यापारयोः सम्बन्धेऽपि धातोः शक्ति-
कल्पने गौरवं तादृशसंयोगस्य वारद्वयबोधश्चानुभवविरुद्ध इत्यत-
आह, 'स्यादेति, 'फल' संयोगत्वादिविशिष्टं, 'व्यापारः' स्पन्दादिर्वा,
धात्वर्थजन्यफलशालिमेव च कर्मात्वमुक्तदिगैव च^(१) पूर्वोक्तव्यवहा-
रातिप्रसङ्गः^(२) वारणीय इति भावः ।

केचित्तु ननु द्वितीयायाः फलार्थकत्वे प्राचीननये यामं गच्छती-
त्यादेर्निराकाङ्क्षत्वापत्तिः प्राचीनैर्दण्डवान् रक्तदण्डवान् इत्यादेरपि
निराकाङ्क्षत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'स्यादेतीत्याहुः ।

(१) कर्मपदस्य सकर्मकधातुविशेषसमभिव्याहारात् फलत्वेन संयोग-
विभागचाद्यवच्छिन्नबोधसाकाङ्क्षत्वस्वीकारेणेत्यर्थः ।

(२) गमि-पतिप्रभृतीनां पूर्वपरदेशयोः कर्मात्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

भावादित्यत आह, 'अस्तु वेति, तथाच जनकतासम्बन्धेन द्वितीयार्थफलस्य
धात्वर्थ एवान्वयः इत्यञ्च एकदेशान्वयोऽपि नात्तोति भावः । ननु विहगो

व्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ।

‘विशिष्टस्त्विति गच्छतीत्यादौ जनकतामम्बन्धेन फलविशिष्टो व्यापारः, गम्यत इत्यादौ जन्यतामम्बन्धेन व्यापारविशिष्टं फलमित्यर्थः, कर्त्ताख्यातस्थले फलं विशेषणं व्यापारो विशेष्यः, कर्त्ताख्यातस्थले फलं विशेष्यं व्यापारो विशेषणं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् कर्त्तविहितसुपा-
माधेयत्वमर्थः, तेन ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोग-
जनकस्यन्दानुकूलकृतिमान् तादृशस्यन्दाश्रयत्ववान् वा चैत्र इत्याद्य-
न्वयधीः, कर्त्ताख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, तेन गम्यते ग्रामश्चैत्रेणेत्यादौ
चैत्रनिष्ठकृतिजन्यस्यन्दजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इत्यन्वयधीः, कर्त्तकृत-
स्याश्रयोऽर्थः तेन गतो ग्रामश्चैत्रेण इत्यादौ यथोक्तस्यन्दजन-
संयोगाश्रयाभिन्नो ग्राम इत्याद्यन्वयधीरिति भावः ।

केचित्तु कर्त्ताख्यातस्थले इव कर्त्ताख्यातस्थलेऽपि फलं विशेषणं
व्यापारो विशेष्यः व्युत्पत्तिभेदरूपनायां मानाभावात् किन्तु
कर्त्ताख्यातस्यापि फलमर्थः तेन गम्यते ग्रामश्चैत्रेणेत्यादौ चैत्रनिष्ठ-
कृतिजन्यसंयोगावच्छिन्नस्यन्दजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वयधीः, कर्त्त-
कृतस्य फलविशिष्टोऽर्थः तेन गतो ग्रामश्चैत्रेणेत्यादौ यथोक्तस्यन्द-
जन्यफलविशिष्टाभिन्नो ग्राम इत्यन्वयधीः, अतएव परत्वं सुपा
प्रकृत्यथापेक्षिकं तिङ्गदिना च स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकं प्रत्याख्यते

भूमिं प्रयातीतिवत् विह्वगः स्वात्मानं प्रयातीतिप्रयोगः स्यात् न स्यात्
विह्वगः स्वात्मानं न प्रयातीत्यादिकं तस्य भूमिवृत्तिसंयोगात्मकफलजनक-
प्रयाणाश्रयत्ववत् स्वात्मवृत्तिसंयोगात्मकफलजनकप्रयाणाश्रयत्वात् संबोध्य

भूमिं प्रयाति विहगोविजहाति महौरुहं न तु स्वा-
त्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि

इति वक्ष्यमाणव्युत्पत्तिः साधुसङ्गच्छते, अन्यथा तिङ्गदेः फलार्थ-
कत्वाभावाच्च कल्पे तदसङ्गतत्वापत्तिरित्याहुः ।

‘अनुरोधादिति गमनादिफलस्य भूमि-वृत्तादिनिष्ठसंयोग-
विभागादेरात्मनिष्ठत्वेऽपि आत्मानं प्रयाति आत्मानं विजहाती-
त्याद्यव्यवहारादिति भावः । परसमवेतत्वस्य फलान्वयित्वे तद्दोष-
तादवस्थादुक्तं ‘क्रियान्वयीति धात्वर्थान्वयीत्यर्थः, तच्च कुत्र

द्विष्टत्वादित्यत आह, ‘भूमिं प्रयातीति, ‘प्रयातीत्यत्र संयोगवच्छिन्नव्यापारो-
धात्वर्थः, द्वितीयायाः संयोगः, ‘विजहातीत्यत्र धातोर्विभागावच्छिन्नव्यापारो
द्वितीयायाश्च विभाग इति नाविशेषः, ‘अनुरोधादिति, पञ्चम्यन्तं परसमवे-
तत्वं कर्मप्रत्ययार्थं इत्यत्र हेतुत्वेन योज्यं, परसमवेतत्वं क्लान्वेतीत्याकाङ्क्षाया-
माह, ‘क्रियान्वयीति, फलान्वयित्वे च फलस्य द्विष्टतया पूर्वोक्त एव दोषः
स्यादिति भावः । परत्वञ्च भिन्नत्वं तथाच विहगोभूमिं प्रयातीत्यादौ विहगः
भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसंयोगजनकप्रयाणाश्रय इत्यन्वयबोधः, प्रयाणं
गमनं समवेतान्तं जनकान्तञ्च प्रयाणान्वितं, एवं विजहातीत्यादौ विहगः
भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसंयोगजनकविहगानाश्रय इत्यन्वयबोधः, भिन्नघट-
कभूमेः प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः एकदेशत्वेऽप्याकाङ्क्षाबलेन तस्य व्युत्पन्न-
त्वात् । न च तथापि उभयकर्मजसंयोगस्थले विहगः स्वात्मानं प्रयातीति
प्रयोगापत्तिः तत्र प्रयाणस्य स्वात्मभिन्नसमवेतत्वात् स्वात्मवृत्तिजनकत्वाच्चेति
वार्थं । तादृशप्रयाणस्य विहगे बाधादेव तथा प्रयोगासम्भवात् । ननु
भेदे भूम्यादेर्भूमित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयखीकाराम् एषिवीं
प्रयाति विहग इत्यादौ बोधः विहगस्यापि एषिवीत्वेन विहगवृत्तिप्रयाणस्य

तस्यान्वय इति बोधनाय, न तु तदन्तर्भावेनार्थः, समवेतत्वमपि तेन सम्बन्धेन परस्यान्वयबोधनाय परमेव चार्थः, परत्वं भिन्नत्वं यथाकथञ्चित् सम्बन्धेनान्वये कालिकादिसम्बन्धमादाय उक्तदोषतादवस्थादिति ध्येयम् । किमपेक्षया परत्वप्रतिपत्तिरित्यत आह, एथिवीत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्समवेतत्वाभावात्, यदि च एथिव्याः केवलप्रतियोगित्वसम्बन्धेन भेदेऽन्वयः स्वात्मानं प्रयातीत्यपि स्यात् स्वात्मनोऽपि स्वात्मघटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वेन तथात्वात् । मैवं, तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन एथिव्यादेरन्वयस्वीकारात् अन्वयित्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधस्य चाज्ञानभ्युपगमात् । यदा भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव परसमवेतत्वपदेन विवक्षितं तथाच स्वात्मवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकाश्रयस्य स्वस्मिन् बाधानुरोधेन तथा प्रयोग इत्याह्वात् इत्येष भूमिं प्रयाति विहगो न स्वात्मानमित्यादौ नञ्चा स्वात्मभिन्नसमवेतत्वस्याभावो वा धाचर्थे प्रयागे प्रतीयते तथाच विहगः भूमिवृत्तिसंभोगजनकभूमिभिन्नसमवेतत्ववत्स्वात्मसमवेतत्वाभाववत्प्रयागानुकूलवर्त्तमानकृतिमागित्यन्वयबोधः, क्वचन जनकान्तं भूमिभिन्नसमवेतत्वं स्वभिन्नसमवेतत्वाभाववत्त्वञ्च एकत्र द्वयमिति शैत्या प्रयागविशेषणं, एवं विहगोमहोत्सवं विजहातीति न स्वात्मनं इत्यादौ विहगः महोत्सवभिन्नसमवेतमहोत्सववृत्तिविभागजनकस्वात्मभिन्नसमवेतत्वाभाववद्विहगानुकूलवर्त्तमानकृतिमागित्यन्वयबोधः, विहगञ्च विभागावच्छिन्नस्यन्दः तदवच्छिन्नत्वञ्च जनकतासम्बन्धेन विभागाविशिष्टत्वं विशेषणं पूर्वंवदित्यन्यत्र विस्तरः । ननु भूमिं प्रयातीत्यादौ यथा कर्मणः स्वयेन द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थभूम्यपेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याख्यते तथा विहगेन भूमिः प्रयातेत्यादावपि कर्मप्रत्ययेनास्थातेन स्वप्रकृत्यर्थधात्वर्थप्रयागापेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याख्यते तथाच विहगवृत्तिवृत्तिप्रत्ययप्रयागभिन्नसमवेतप्रयागजन्यफलाश्रयो भूमिरित्यन्वयबोधः फलं संयोग इति पर्यवसितं । न चेदं सम्भवति, विहगेन स्वात्मा प्रयायते इत्यादेः प्रसङ्गात्

कर्मप्रत्ययार्थः । इयांस्तु विशेषो यद्यत्परत्वं सुपा

‘इयांस्त्विति, ‘सुपा’ कर्मविहितसुपा, ‘प्रकृत्यर्थेति स्वार्थाधेयत्वादि-
प्रकारीभूता या व्यक्तिः तदपेक्षिकमित्यर्थः, ‘आदिपदात् अस्तु वा
कर्माख्यातस्यैव द्वितीयादेरपि फलमर्थः इतिमते स्वार्थफलपरि-
ग्रहः । इत्यत्र भूमिं प्रयाति इत्यादौ भूमिवृत्तिसंयोगजनक-
भूमिभिन्नसमवेतस्यन्दाश्रय इत्याद्यन्वयबोधः भूम्यादेर्भेदवदेकदेश-
भेदेऽन्वयस्य द्वितीयाधेयत्वादौ प्रकारोभूता या भूम्यादिव्यक्ति-
स्तद्व्यक्तिवावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, न तु
प्रतियोगितासामान्येन, प्रकृत्यर्थावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसम्बन्धेन वा, आद्ये विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो
विहगं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः विहगस्यापि व्यासज्यवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकविहगभेदवत्त्वात् । द्वितीये प्रमेयं गच्छ-
तीत्यादिव्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गात्, विहगस्य विहगान्तरगमन-
दशायामपि विहगो विहगङ्गच्छतीति व्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गाच्च ।
उभयकर्मजसंयोगस्थलेऽपि मल्लो मल्लं गच्छति मेषो मेषं गच्छति
इत्यादयः प्रयोगा इष्टा एव, स्वस्मिन् स्वनिप्रसंयोगजनकस्वभिन्न-
समवेतस्यन्दाश्रयत्वाभावाच्च मल्लः स्वं स्वयं गच्छतीत्यादिको न
तत्र प्रयोगः । अथेवं दौर्घतन्वादिस्थाने तन्तुः तन्तुं गच्छति इति

विहगवृत्तिकृतिजन्यप्रयाणभिन्नसमवेतप्रयाणजन्यकृताश्रयत्वस्य भूमाविव
विहगेऽपि सत्त्वात् संयोगस्य द्विष्टत्वादिव्यत आह, ‘इयांस्त्विति, ‘परत्वं’
परसमवेतत्वं, ‘सुपा’ द्वितीयादिना, ‘प्रकृत्यर्थापेक्षिकं’ स्वप्रकृत्यर्थभूम्यादि-

व्यवहारो न स्यात् तन्तोर्गमने तन्तुभिन्नसमवेतत्वंस्य बाधात् । न च
 संयोगस्य द्विष्टतया स्वस्मिन् स्वसंयोगाभावेन तदाक्यमयोग्य-
 मेवेति वाच्यम् । संयोगस्य द्वावच्छिन्नत्वनियमेऽपि द्विसमवेतत्व-
 नियमे मानाभावेन स्वस्मिन्नपि स्वक्रियया अवच्छेदकान्तरे स्वसं-
 योगे बाधकाभावात् अन्यथा एकतन्तुकपटं प्रति असमवायिकारण-
 स्यासम्भवात् अंशुद्वयसंयोगस्य विरुद्धत्वात्, न हि तचांशुद्वयमेव
 पटसमवायिकारणं, द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या तन्तुमत्यग्नौ
 पठोत्पत्तेरसम्भवात् मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधाच्च । न च द्रव्या-
 रक्षकतावच्छेदकसंयोगनिष्ठवैजात्यस्य फलवस्तुकल्प्यतया तन्तुनिष्ठ-
 पवनादिसंयोग एव तत्र पटासमवायिकारणं तन्तोस्तादात्म्य-
 सम्बन्धेन पटसमवायिकारणतया च पवनादौ न पठोत्पत्तिः
 समवायिमात्रवृत्तिसंयोग एवासमवायिकारणमिति नियमश्च
 पाकजस्थल एव व्यभिचारादिति वाच्यम् । तथापि तत्र मूलाद्या-
 वच्छेदेन तन्तुसंयुक्तस्तन्तुरिति प्रत्ययस्य विना बाधकं भ्रमलायोगात्
 इति चेत्, न, स्वस्मिन् स्वसंयोगाभ्युपगमेऽपि तन्तुस्तन्तुं गच्छती-
 त्यत्र तन्तुपदद्वयस्य तन्त्ववयवे लाक्षणिकत्वात् राम-रावणयोर्बुद्धं
 राम-रावणयोरिवेत्यादौ मादृश्यघटकतद्विभक्त्यांशस्यैव कर्मप्रत्य-
 यार्थस्य परसमवेतत्वांशस्यापि बाधेन तत्रानन्वयेऽपि क्षतिविरहाच्च ।
 न चैवं परसमवेतत्वस्यायोग्यतया अनन्वयेऽपि केवलाधेयत्वांशमादाय
 विद्मस्य महीरुहगमनदशायां विद्मसो विद्मसं गच्छतीत्यपि प्रवो-
 गापत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयायाः कर्तृत्वे लक्षण्यैव केवलाधेय-
 त्वांशमादायापि तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् ।

प्रकृत्यर्थाद्यपेक्षिकं तिङ्गदिना च स्वार्थफलाश्रयापे-

केचित्तु परसमवेतत्वाधेयत्वाद्युभयविषयकशब्दत्वस्यैव गम्यादि-
धातुसमभिव्याहृतद्वितीयादिज्ञानकार्यतावच्छेदकतया केवलाधेय-
त्वांशमादाय विहगस्य महौरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छ-
तीति न प्रयोगः तन्तुस्तन्तुं गच्छतीत्यादौ तन्तुद्वयपदे लक्षणैव
गतिः, गम्यादिपदसमभिव्याहृतत्वस्य द्वितीयादिविशेषणतया पचेः
साकाङ्क्षाद्द्विक्रिजितकक्रियायां शक्तिरिति मते पाके परसम-
वेतत्वस्य बाधितत्वेऽपि तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यस्य नायोग्यत्वापत्तिर्न
वा आत्मविषयकसाक्षात्कारस्य आत्मभिन्नसमवेतत्वेऽप्यात्मानमात्मा
साक्षात्करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरित्याहुः ।

‘तिङ्गदिना चेति कर्माविहिततिङ्गदिना चेत्यर्थः, ‘आदिपदात्
कर्माविहितरूपपरिग्रहः । ‘स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकमिति स्वार्थफलांशे
विशेष्यीभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमित्यर्थः, प्रकृत्यर्थापेक्षया परत्व-
बोधने महौरुहगमनदशायामपि विहगो विहगेन गम्यते इति
प्रयोगापत्तेः गमनस्य गमनभिन्नसमवेतत्वात्, एवञ्च भूमिर्गम्यते
विहगेनेत्यादौ विहगनिष्ठकृतिजन्यभूमिभिन्नसमवेतसंयोगावच्छिन्न-
स्यन्दफलशक्तिर्नो भूमिरित्यन्वयबोधः । भेदे भूम्यादेः संसर्गश्च

भिन्नसमवेतत्वं, ‘तिङ्ग’ कर्माख्यातेन, ‘स्वार्थेति स्वार्थो यत्फलं तदाश्रय-
भूम्यादिभिन्नसमवेतत्वमित्यर्थः, तथाच भूमिभिन्नसमवेतत्वादिप्रत्ययः कर्त्तृ-
कर्म्मस्थले तुल्य एव किन्तु कर्त्तृप्रत्ययस्थले कर्म्मप्रत्ययप्रकृत्यर्थो भूमिः कर्म्म-
प्रत्ययस्थले च न प्रकृत्यर्थ इत्येव विशेष इत्यर्थः । न चैवं प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोधः कर्म्मप्रत्ययस्थले परसमवेतत्वस्या-

तिङ्कार्थफलान्ने विग्रेष्यीभूता या व्यक्तिस्तद्गुणित्वावच्छिन्नप्रतिथोगि-
तासम्बन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च प्रथमान्तपदोपस्था-
प्यस्यास्थातार्थे आस्थातार्थस्य धात्वर्थे विग्रेषणतया अन्वयः, स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादाविव आस्थातार्थद्वयपुटितस्यापि धात्वर्थस्यान्वयः,
स्वभिन्नसमवेतगमनस्य स्वकर्तृकत्वाभावादुभयकर्माजसंयोगस्थले मन्त्रः
स्वं स्वेन गम्यते इति न प्रयोगः इति भावः । एतच्च फलावच्छिन्न-
व्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति प्रथमकल्पानुसारेण, स्यादा फल-व्यापा-
राविति द्वितीयकल्पे आश्रयत्वस्य कर्मास्थातार्थत्वमते आश्रयत्वांग्रे
विग्रेष्यीभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमिति बोध्यम् । अन्वयबोधे त्वं
विग्रेषः यत्तदेतन्मते संयोगावच्छिन्नं न स्याद्विग्रेषणं शास्त्रित्वञ्च
प्रकार इति ध्येयम् ।

केचित्तु भेद एवार्थी न तु भेदवदेकदेशान्वयापत्तेः भेदस्य च
क्रियायां विग्रेषणत्व-समवायोभयघटितसामानाधिकरस्यसम्बन्धेना-
न्वय इत्याहुः ।

केचित्तु परसमवेतत्वं परो वा न द्वितीयार्थः किन्त्वन्योन्या-
भावप्रतिथोगितावच्छेदकत्वं प्रतिथोगितावच्छेदकतासम्बन्धेनान्योन्या-
भावो वा द्वितीयादेरर्थः, अन्योन्याभावे च द्वितीयार्थाधेयत्वादौ
प्रकारौभूता या व्यक्तिः सैव निष्ठतासम्बन्धेन प्रकार इति व्युत्पत्तेः

प्रकृत्यर्थभूम्यन्वितत्वादिति वाच्यं । अप्रकृत्यर्थभूम्यन्वितस्यापि तस्य प्रकृत्यर्थ-
प्रयागे विग्रेषणत्वेन तदन्वयस्याप्रत्ययेन तादृशव्युत्पत्तेरविरोधात् । न हि
प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिः, असम्भवात् घटमात्रयेत्यादावपि
घटान्वितकर्मेत्वस्यानयनेऽप्यन्वयादिति दिक् ।

द्विकं प्रत्याय्यते । घटं जानाति इच्छति कुरुते चैवः
मैषेण ज्ञायते इच्छते क्रियते घट इत्यादौ सविषयक-

तेन विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति
प्रयोगो न योग्यः योग्यस्य विहगस्य विहगान्तरगमनदशायां विहगो
विहगं गच्छतीति प्रयोगः, कर्माख्यातस्थले तु तदर्धफलान्निविष्टे-
ष्वीभृता या व्यक्तिः सैव निष्ठतासम्बन्धेनान्योन्याभावे प्रकार इति
व्युत्पत्तिः तेन विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगेन
गम्यते इति प्रयोगो न योग्यः योग्यस्य विहगस्य विहगान्तर-
गमनदशायां विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोग इत्याहुः । तद-
सत् । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छेदकतया प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वस्य विकल्पासहत्वादिति ध्येयम् ।

मुख्यसकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थले अन्वयबोधं व्युत्पाद्य
भाक्तसकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थले अन्वयबोधं व्युत्पादयति,
‘घटमित्यादिना ।

केचित्तु घटं जानातीत्यादौ घटो ज्ञायत इत्यादौ च कर्म-
प्रत्ययस्याधेयत्वार्थकत्वे चानन्वयप्रसङ्ग इत्यत आह, ‘घटमितीत्याहुः ।

‘इत्यादावित्यादिपदात् द्वेष्टि द्विष्यत इत्यादेर्ग्रहणम् । ‘स-
विषयकेति, तथाच तादृग्धातुसमभिव्याहार एव विषयित्वादि-

ननु द्वितीयाद्या आत्मनेपदस्य च फलार्थत्वे चैत्रेण घटोज्ञायते इत्यादौ
च द्वितीयात्मनेपदार्थबोरोरनन्वयापत्तिः धात्वर्थज्ञानादेर्घटादिनिष्ठफलाजनक-
त्वादित्यत आह, ‘घटमित्यादि, ‘सविषयकेति ज्ञानेच्छा-कृति-देश-भावना-

पदार्थाभिधायिधातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विष-
यित्वं विषयत्वञ्च कर्त्तृतिङ्ग स्वाम्रयत्वं तृतीयया

प्रत्ययनियामक इति भावः । 'यथायथमिति सुपा विषयित्वं कर्त्तृ-
तिङ्ग च विषयत्वमित्यर्थः, सुपा विषयत्वाभिधाने च घटं जाना-
तीत्यादावयोग्यतापत्तेः विषयत्वस्य घटवृत्तित्वेन घटानिरूपित-
त्वात् ज्ञानस्य तदनाश्रयत्वाच्च । न साधेयतासम्बन्धेन घटस्य
विषयत्वे निरूपकतासम्बन्धेन च विषयत्वस्य ज्ञाने अश्वय इति
वाच्यम् । इदं ज्ञानं न घटस्य इति व्यवहारानुपपत्तेः निरूपकता-
सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितागवच्छेदकत्वात्
आश्रयतासम्बन्धेन विषयत्वाभावस्य तदर्थत्वे घटीयज्ञानेऽपि नेदं
ज्ञानं घटस्येति व्यवहारापत्तेः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वमयेऽपि तदभावस्य केवलाश्रयित्वाभ्युपगमेन
घटीयज्ञानेऽपि नेदं घटस्य ज्ञानमिति व्यवहारापत्तेः । एवं कर्त्तृ-
तिङ्ग विषयित्वाभिधाने ज्ञायते घट इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेः
विषयित्वस्य ज्ञानवृत्तित्वेन ज्ञानानिरूपितत्वात् घटादेस्तदनाश्रय-
त्वाच्च । न साधेयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य विषयित्वे विषयित्वस्य च
निरूपकतासम्बन्धेन घटादावश्वय इति वाच्यम् । तथा सति
घटज्ञानद्वारायां घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः, निरूपकता-

बोधकधातुख्यले इत्यर्थः, 'कर्त्तेति द्वितीयया क्वचित् यथा आत्मनेपदेव
चेत्यर्थः, 'यद्येति घटं जानामीत्यादौ कर्त्तृप्रत्ययख्यले द्वितीयाया विषयित्वं
चेन्नेयं ज्ञायते घट इत्यादौ आत्मनेपदस्य विषयत्वमित्यर्थः, 'विषयित्वं

चाधेयत्वं बोध्यते । अन्वयबोधे त्वयं विशेषः यदेकस्य

सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, वृत्त्ययिमामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केव-
लान्वयित्वाभ्युपगमेन घटज्ञानदृश्यामपि घटो न ज्ञायत इति
व्यवहारापत्तेः । अतएवाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानविषयित्वाभाव एव
घटो न ज्ञायत इत्यस्यार्थं इत्यपि परास्त्वं । तथा सति घटज्ञान-
दृश्यामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः घटस्य विषयि-
त्वानाश्रयत्वात् । न च कृधातुयोगे कर्मप्रत्ययेनापि विषयत्व-
विषयित्वयोरभिधाने स्वर्गं करोति याज्ञिकः हविः करोति
याज्ञिकः स्वर्गः क्रियते याज्ञिकेन हविः क्रियते याज्ञिकेन गगनं
करोति श्रीकृष्णः गगनं क्रियते श्रीकृष्णेन इत्यादिरपि प्रयोगः
स्यात् इति वाच्यं । साध्यत्वाख्यविषयित्व-साध्यत्वाख्यविषयत्वयोरेव
धातुयोगे कर्त्तृ-कर्मप्रत्ययार्थत्वात् भ्रान्त्या गुरुतरभारोत्तोखन-
दृश्यायां तदुत्तोखनानुत्पादेऽपि गुरुतरभारोत्तोखनं करोतीति
व्यवहारस्येष्टत्वात् । न चैवं गुरुतरभारोत्तोखनं न कृतमिति व्यव-
हारो न स्यादिति वाच्यं । फलोपधानात्मकजन्यताविशिष्टसाध्यत्वा-
ख्यविषयत्वाश्रयस्य कर्त्तृ-कर्मकृदर्थत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च क्रियाघटित-
सामानाधिकरण्यं साध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेशात् नान्तरीयके मत्तो-
भूतं न तु मयाकृतमिति व्यवहारोपपत्तिरिति भावः । 'एकमेति

विषयत्वमित्यस्य 'बोध्यते' इत्यनेनान्वयः, एवमग्रेऽपि तेन चैत्रो घटं
जानातीत्यादौ घटविषयकज्ञानाश्रयस्यैत्र इत्यन्वयबोधः चैत्रेण घटो ज्ञायते
इत्यादौ च चैत्रवृत्तिज्ञानविषयो घट इत्यन्वयबोधः एवमन्यदूह्यं । चैत्रो

कर्त्तर्याश्रयत्वं तत्र क्रिया तत्र विषयित्वं तत्र कर्म-
विशेषणं । अन्यत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रिया तत्रा-
श्रयत्वं तत्र च कर्त्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ

घटं जानाति चैत्र इत्यादौ इत्यर्थः, 'कर्त्तरि' चैत्रे, 'तत्र' आख्या-
तार्थाश्रयत्वे, 'क्रिया' धात्वर्थः, 'तत्र' धात्वर्थ, 'तत्र' विषयितायां,
'अन्यत्रेति चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादावित्यर्थः, एवञ्च घटं जानाति
चैत्र इत्यादौ घटवद्विषयितावज्ज्ञानवदाश्रयत्वांश्चैत्र इत्यादिको-
बोधः, मैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ मैत्रवदाश्रयत्वज्ञानविषयतावान्
घट इत्यादिको बोध इति भावः । ननु मुख्य-भाक्कषाधारणक-
र्त्तकधातुयोग एव यदि द्वितीयादयः तदा घटं यतत इत्यादिरपि
प्रयोगः स्यात् यत्यादिधातोरपि सविषयक्रियावाचित्वेन भाक्कषक-

घटं जानातीत्यादौ कर्त्तरि तिङा आश्रयत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ
च द्वितीया आश्रयत्वं बोध्यते । ननु चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ यदि
कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वं द्वितीयाया आश्रयत्वं अर्थस्तदा चैत्रो घटं जानाती-
त्यादौ वाक्ये चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादिवाक्यैकवाक्यतानुपपत्तिः विश्वै-
कार्थप्रतिपादकत्वविरहादित्यत आह, 'अन्यत्रेति, 'एकत्रेति चैत्रोघटं
जानातीत्यादावित्यर्थः, 'तत्र' कर्त्तरि मुख्यविशेष्ये, 'क्रिया' ज्ञानादि, 'तत्र'
क्रियायां ज्ञानादौ, 'तत्र' विषयितायां, 'कर्म' घटादि, 'अन्यत्र-
चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ, 'कर्मणि' घटादौ मुख्यविशेष्ये, 'विषयते-
त्यादौ विशेषणमित्यस्यानुपपत्तिः, 'तत्र' विषयितायां, 'क्रिया' ज्ञानादि, 'तत्र'
क्रियायां, 'तत्र च' आश्रयत्वे च, 'कर्त्ता' चैत्रादिः, तथाच चैत्रोघटं जानाति
चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ विशेष्य-विशेष्यभावभेदादेकवाक्यताभङ्गः कर्म-

कर्तृ-कर्म्म-कृतां विषयाश्रय-प्रतियोगिवोधकत्वं । यतत-
इत्यादौ यत्यादिनोपस्थिते यत्ने विषयित्वेन नाम्बयः

र्माकत्वादित्यत आह, 'यतत इति, कृतादिना उपस्थिते यत्ने
साध्यत्वाख्यविषयत्वेनैवान्वयो न तद्देश्यत्वेन भोजनाय करोतीत्य-
प्रयोगात्, अत उक्तं 'यत्यादिनेत्यादि, 'आदिपदात् यसुप्रयत्ने
इति यसधातोः परिग्रहः । अतएव पाकाय प्रयासो न तु पाक-
स्येति भावः । यत्यादिना लक्षणया उपस्थापिते ज्ञानादौ विषयता-
सामान्येनान्वयादुक्तं 'यत्न इति, 'विषयित्वेन' विषयित्वावच्छिन्नत्व-
प्रकारेण, आदिना साध्यतापरिग्रहः, 'उद्देश्यत्वेन' उद्देश्यत्वतावच्छि-

वादिसिद्ध इति भावः ! ननु सविषयकार्यकृधानुयुक्तकर्म्मप्रत्ययेन यदि
विषयत्वं प्रतिपाद्यते तदा चैत्रेण ज्ञातो घट इत्यादौ कर्म्मप्रत्ययार्थ-
घटयोरभेदान्वयबोधो न स्यादिति एवं सविषयकार्यकृधानुयुक्तकर्म्मप्रत्ययेन
यथाश्रयत्वं प्रतिपाद्यते तदा चैत्रो घटस्य ज्ञाता इत्यादौ घट-ज्ञातोर-
भेदान्वयबोधो न स्याद्वाधात् एवं घटो नष्ट इत्यादौ घटो नश्यतीतिवत्-
प्रतियोगित्वात्मकत्वेन नष्टपदार्थ-घटयोरभेदान्वयबोधानुपपत्तिरित्यत आह,
'ज्ञातोज्ञातेत्यादि, 'कर्म्मैति, चैत्रेण घटो ज्ञात इत्यादौ कर्म्मकृतो-
विषयोऽर्थः चैत्रो घटस्य ज्ञातेत्यादौ कर्म्मप्रत्ययस्य तच्च आश्रयोऽर्थः घटो
नष्ट इत्यादौ कर्म्मप्रत्ययस्य कृतः प्रतियोग्यर्थ इत्यादि स्वयमूच्छं । अतो ना-
भेदान्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु घटं करोतीत्यादिवत् घटं यतते
इत्यपि स्यात् द्वितीयार्थविषयत्वस्य बोधादित्यत आह, 'यतत इत्यादाविति,
'विषयित्वेनेति, द्वितीयार्थः विषयित्वं यदि धातुजन्वोपस्थितिसहकारेण
यत्ने गन्तेति आकाङ्क्षाविरहादित्यर्थः तर्हि कथं तत्र घटादेरन्वय इत्यत-

किन्तूद्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अतएवाभुञ्जानेऽपि
भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ।

अत्रप्रकारेण, तथाच द्वितीयाया उद्देश्यत्वत्वावच्छिन्नाबोधकतया
तद्बोधकचतुर्थ्या घटाय यतत इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ।

केचित्तु कृष्णादिना उपस्थापिते यत्न इव यत्यादिना उपस्था-
पिते यत्नेऽपि साध्यत्वाख्यविषयित्वप्रकारेणैवान्वयबोधः । न चैवं
घटं यतत इत्येव प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं । स्पृष्टधातूत्तरधातुयोमे
चतुर्थ्या इव यत्यादिधातुयोगेऽपि चतुर्थ्या द्वितीयार्थबोधकत्वा-
दित्याहुः ।

तस्मिन् निराकरोति, 'अतएवेति, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनसाध्य-
कप्रवृत्तिशून्येऽपि, भोजनोद्देश्यकप्रवृत्तिमतीति शेषः, भोजनं
करोतीति च न तत्र प्रयोग इति भावः ।

आह, 'किन्तूद्देश्यत्वेनेति, उद्देश्यत्वञ्च तत्प्रयोजनकत्वं विषयताविशेषोवेत्यन्व-
देतत्, तथाच उद्देश्यत्वबोधाय यतियोगे च चतुर्थीप्रयोग एव साधुरिति
भावः । ननु द्वितीयाया बतेः कथं नाकाङ्क्षा इत्यत आह, 'पदेति, तथाच
फलबलेनाकाङ्क्षाकल्पनं अत्र च फलाभावात् न तथाकाङ्क्षेति भावः । ननु न
केवलं यत्पर्ये द्वितीयार्थविषयत्वान्वये आकाङ्क्षाविरहमात्रं बाधकमपि तु
योग्यताविरहेऽपीत्याह, 'अत एवेति यत्पर्ये द्वितीयाद्यर्थविषयित्वादेरन्वया-
नङ्गीकारादेवेत्यर्थः, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनविषयकयत्नविरहिस्थमाद्युपादान-
कर्त्तर्यपि, अन्नाद्युपादानकाले च भोजनोद्देश्यकामाद्युपादानानुकूलकृतिरेव
वर्त्तते इति न तावृत्तप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः ।

लडादितिङ्गद्यर्थो वर्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमेक-
पदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तच्चैवान्वेति भावप्रत्ययस्य घञा-

तावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य धातूनां कियतां तत्तत्फलजनक-
तत्तद्भाष्यपारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनमेव साध्विति वाच्यं ।
तिवादिकमपेक्ष्य धातूनां स्वल्पत्वाभावादिति भावः । 'जन्य-जनक-
भाव इति फल-व्यापारयोर्जन्य-जनकभावस्ययोः संसर्गमर्थ्यादया लभ-
इत्यर्थः, पचति चैच इत्यादौ आख्यातार्थव्यापारस्य क्रियादिरूपस्य
स्वजनककृत्याश्रयत्वसम्बन्धेनैव चैचादावन्वय इति भावः । 'वर्त-
मानत्वादीत्यादिपदात् अतीतत्व-भविष्यत्त्वयोरुपग्रहः, 'इष्टसाधन-
त्वादिकमित्यादिपदात् कृतिसाध्यत्व-बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वांगपरि-
ग्रहः । 'तच्चैवेति आख्यातार्थव्यापार एवेत्यर्थः । जानाति-जानी-
यादित्यादाविव धात्वर्थ एव तदन्वये फलानुत्पाददशायां व्यापार-
सत्त्वेऽपि पचतीति प्रयोगो न स्यात्, स्याच्च पच्यतीत्यादिप्रयोगः,
न स्याच्च व्यापारातीतत्वदशायां फलसत्त्वे पपाचेति प्रयोगः, न
स्याच्च काशीं गच्छेदित्यादौ काशीसंयोगजनकक्रियाया इष्टसाधन-
त्वादिस्त्वाभ इति भावः । भावविहितघञादेर्निरर्थकत्वेन वक्ष्यमा-
णदूषणापत्तिरत आह, 'भावेति, भविष्यत्त्वस्य घञर्थव्यापार एवा-

भाव इत्यर्थः । 'लडादीति चेत्रः पचनीत्यादौ लडर्थोवर्तमानत्वं चेत्रः
पचेतेत्यादौ लिङ्गर्थ इष्टसाधनत्वं अन्वेतीत्यत्रान्वितं, 'एकपदेति, शब्देना-
ख्यातपदेन व्यापारवर्तमानत्वाद्योर्बोधनादिति भावः । 'तच्चैव' आख्यातार्थ-
व्यापार एव, 'भावप्रत्ययस्येति पाक इत्यादिस्यत्वे भावविहितस्य घञादेरि-

देरनुकूलव्यापार एवार्थः । तेन व्यापारसत्त्वे फला-
नुत्पाददशायां पाकोभविष्यतीति न प्रयोगः । न वा
व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति । नापि
घट-भूतलयोर्मिथःसंयोग इतिवत् मिथोगमनमि-

श्वयात् तस्य च तदानीं बाधान्न तत्रयोग इति भावः । 'विद्यत-
इतीति 'न प्रयोग इत्यनुष्यते, 'मिथ इति, गमधाल्थस्य संयो-
गात्मकफलस्य द्विष्टत्वेऽपि लुङ्गर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य सन्दर्भ-
स्याद्विष्टत्वादिति भावः । 'इत्यादीत्यादिपदात् महीइह-विहगयो-
र्मिथस्वाग इत्यादेः परिग्रहः । ननु धाल्थत्वे धाल्थतावच्छेदकी-
भूतफलशास्त्रित्वं कथं कर्म्मत्वमित्यत आह, 'प्रत्ययेति तत्तद्भातुसम-
भिव्याहृतप्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधाल्थफलशास्त्रित्वं तत्त-
द्भातुकर्म्मत्वमित्यर्थः, अत्र तत्तद्भाल्थफलशास्त्रित्वमाचोक्तौ वैचो-

त्त्वर्थः, व्यापारोऽर्थः अनुकूलत्वं संसर्ग इति भावः । नन्वेतन्मतेऽपि घञो
व्यापारबोधकत्वे मागभाव इत्यत आह, 'तेनेति, व्यापारस्य घञर्थत्वा-
भावे पाको भविष्यतीत्यादौ धाल्थफलस्य एव भविष्यत्त्वादेरन्वयोवक्तव्य-
स्तथाच विकृतिरूपफलानुकूलव्यापारस्य वर्त्तमानत्वेऽपि विकृतिरनुत्पाद-
दशायां पाको भविष्यतीति प्रयोगो वस्तुगत्वा न भवति स स्यादित्यर्थः ।
व्यापारस्य घञर्थत्वाभावे दुषणान्तरमाह, 'न वेति, 'व्यापारविगमे'
व्यापारोभूतस्याव्यग्निसंयोगादिनाशे, 'फलसत्त्वे' विकृतिरूपफलसत्त्वे, 'इती-
त्यस्य 'न वेत्वेनेनावयवः । अनयोर्दोषयोरिष्टापत्तावपि न प्रतिकार इत्यभि-
प्रेत्याह, 'नापीति, गमनमित्यत्र भावयुटो व्यापारार्थकत्वाभावे गमनमित्यस्य
संकोच इत्येवार्थः, तथाच घट-भूतलयोर्मिथोगमनमित्यस्य योग्यत्वापत्तिः

त्यादि, प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वञ्च कर्मत्वं फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादिना

ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तिः गन्धर्वस्य फलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वादतो जन्यान्तं फलविशेषणं, व्यापारजन्यत्वमाचोक्तावपि तद्गन्धर्वफलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रसमवेतक्रियाजन्यतया तद्दोषतादवस्थं अतः परसमवेतत्वं व्यापारविशेषणं, चैत्रसमवेतक्रिया च न चैत्रान्यसमवेता तद्गन्धर्वफलस्य ग्रामसंयोगस्यापि चैत्रान्योग्याभावयतः तत्समवेतव्यापारो ग्राम एव तच्चान्यत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यमत उपनीतान्तं व्यापारविशेषणं, चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र च ग्रामो न तिङ्प्रत्ययोपनीतः किन्तु चैत्रक्रियेव तदुपनीता, चैत्रो ग्रामस्य गन्धेत्यत्र कृतप्रत्ययोपनीतः चैत्रान्यचैत्रावयवसमवेतः चैत्र एव तच्चान्यप्रकृतगन्धर्वसंयोगाश्रये चैत्रेऽतिव्याप्तिरतो-

व्यापारस्य बुद्धर्थत्वे च स्पन्दरूपएव संबोगानुक्त्वव्यापारोऽममनमित्त्वस्यार्थो भविष्यति स च नोभयवृत्तिरिति नोक्तप्रसङ्ग इति भावः । ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वस्यैवं न सम्भवति अथसम्भवात् अन्यत्र कर्मत्वं दुर्वचमिति कथमेतदित्यत आह, 'प्रत्यय इति, प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यं यत्फलं तच्छालित्वमेव कर्मत्वमित्यर्थः, परत्वं स्वभिन्नत्वं, स्वपदञ्च यत्र ग्रामादौ कर्मत्वं ग्राह्यं तत्परं, इत्यत्र प्रत्ययोपनीतपरत्वानुपादाने गमिधात्वर्थकर्मत्वस्य स्वस्मिन् स्थात् स्वभिन्नसमवेतादृष्टात्मकव्यापारजन्यधात्वर्थशालित्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वादिति 'प्रत्ययोपनीतेति तद्भातुत्तरप्रत्ययप्रतिपाद्येत्यर्थः, गच्छतीत्यादौ चादृष्टादिधात्वन्तानुक्त्वविशेषसंसर्गत्वात् स्पन्दस्यैव बोध इति न तच्चादृष्टस्य

व्यापारनिष्ठञ्च तृतीयादिना अभिधीयते एवञ्च त-
दुलं पचति चैव इत्यस्य तदुलवृत्तिफलविशेषजनक-
व्यापारवाञ्छैवः मैत्रेय पच्यते तदुल इत्यस्य मैत्रिनिष्ठ-

‘व्यापारेति, तथाच व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतेत्यर्थः । चैवोपानं
गच्छतीत्यत्र तादृशव्यापारजन्यसाक्षात्कारग्राह्यात्मनि तादृशव्यापा-
रजन्यविभागान्प्रयपूर्वदेशेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्भ्रातर्येति फलविशेषणं,
फलपदञ्च स्वरूपकथनमिति भावः । फलस्य धातुसभ्यत्वादाधेयत्वं
द्वितीयाद्यर्थमाह, ‘फलेति, ‘आदिपदाभ्यां कृद्योगे कर्त्तृ-कर्षणश्चोः
परिग्रहः, ‘फलविशेषेति विक्रितीत्यर्थः, ‘व्यापारः’ क्रिया, तदन्ता
च चैवस्य स्रजनककृत्याश्रयत्वसम्बन्धेन, न तु व्यापारः प्रकृते कृतिरेव,
चैवः पचेतेत्यादौ विध्यर्थस्य कृतिसाध्यत्वस्य तत्रानन्वयापत्तेः । ‘मैत्रि-
निष्ठेति, निष्ठता च स्रनिष्ठकृतिजन्यतासम्बन्धेन, ‘फलविशेषग्राह्यी-

प्रतिपाद्यतेति भावः । परसमवेतत्वानुपादानेऽपि स एव दोषः स्यादिति
तदुपादानं, वर्तमानत्वादेश्चतत्क्रियादिरूपकालोपाधिरूपप्रत्ययोपनीत-
परसमवेतव्यापारतया तज्जन्यधात्वर्थसंबन्धादिग्राहितत्वादाय स एव दोष
इति ‘व्यापारेति, व्यापारपदोपदानाच्च व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्व-
वामात्रोक्त दोषः, धात्वर्थपदानुपादाने च पूर्वदेशादौ गन्धादिकर्मत्वापत्तिः
प्रत्ययोपनीतपरसमवेतस्यन्दरूपव्यापारजन्यविभागादिग्राहितत्वादिति तदु-
पादानं, विभागादेश्च न गन्धाद्यर्थत्वमिति नातिप्रसङ्गः, ‘एवञ्चेति द्वितीया-
देराधेयत्वार्थत्वे चेत्यर्थः, ‘फलविशेषेति विक्रितीत्यर्थः । नन्वेवं कर्त्तृ-कर्म-
प्रत्ययस्यै तुल्यवत्पदार्थबोधोपाद्युपगमे वैपरीत्येन कर्त्तृ-कर्मव्यवहारापत्तिः
इत्यत आह, ‘फलेति, तथाच धात्वर्थविशेषकप्रत्ययार्थव्यापारविशेषक-

व्यापारजन्यफलविशेषशाली तदुल्ल इत्यर्थः । फल-
व्यापारयोर्विशेषक-विशेष्यभावभेदादेव कर्तृ-कर्मप्र-

ति, शास्त्रित्वमपि कर्माख्यातस्वार्थः, नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदेनान्वया-
नभ्युपगमात् एतन्मतेऽपि कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमप्यर्थः, तच्च
व्यापारेऽप्येति परत्वम् कर्मविहितसुपा स्वार्थाधेयत्वान्वितव्यत्वपेक्षया,
कर्मविहिततिङ्ग च स्वार्थाश्रयत्वविशेष्योभूतव्यत्वपेक्षया प्रत्याख्यते ।
अतएव चैत्रोपामं गच्छतीत्यत्र चैत्रस्यैवं गच्छति चैत्रस्येवैव गम्यते
इत्यादयो न प्रत्ययाः इत्यञ्च उपामं गच्छति चैत्र इत्यत्र यामवृत्ति-
संयोगजनकयामभिक्षसमवेतव्यापारवाञ्छैव इत्यन्वयबोधः, चैत्रेण
यामो गम्यत इत्यत्र चैत्रवृत्तियामभिक्षसमवेतव्यापारजन्यसंयोगा-
श्रयत्ववान् याम इति बोधः, शेषं पूर्वोक्तदिशावसेवं । ननुभव-
चैवाख्यातस्य व्यापारबोधकत्वे कर्तृ-कर्मप्रत्ययव्यवहारभेदः कुत-
इत्यत आह, 'फल-व्यापारयोरिति, तथाच फलविशेषकस्वार्थव्या-
पारविशेष्यकबोधजनकप्रत्ययत्वं कर्तृप्रत्ययत्वं, स्वार्थव्यापारविशेषक-
फलविशेष्यकबोधजनकत्वञ्च कर्मप्रत्ययत्वमिति भावः । ननु चैत्रेण-
पक्षस्तदुल्ल इत्यत्र द्वितीयाया व्यापारार्थकत्वमावश्यकमन्यथा कृत एव
व्यापाराश्रयार्थकत्वे कर्माणा सममन्ययप्रसङ्गात्, तथाच सङ्गा-काल-

बोधजनकप्रत्ययस्य कर्तृप्रत्ययः धात्वर्थविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेषक-
बोधजनकप्रत्ययस्य कर्मप्रत्ययः इति न वैपरीत्यमिति भावः । आख्यातार्थ-
व्यापारस्य धात्वर्थविशेष्यतया अन्वयस्य पक्षतीत्यादिसङ्ख्ये व्युत्पन्नत्वेन पक्षत-
इत्यादौ व्यापारविशेषकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधो न सम्भवति उक्तव्युत्प-

त्ययव्यवहारः । वस्तुतस्त्वाख्यातस्येव तृतीयाया अपि
व्यापार एवार्थः कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपित-
मधिकरणत्वं, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्या-
पाराश्रयः, कर्म-कर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् जा-

घटितधर्माद्यतिरिक्ताख्यातार्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्तिभ-
ङ्गो नोचित इत्याशयेनाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'आख्यातस्येव' कर्तृविहि-
ताख्यातस्येव, 'तृतीयाया अपीति कर्मविहिताख्यातस्ये कर्मवाच-
कपदोत्तरतृतीयाया अपीत्यर्थः, । 'अधिकरणत्वमिति, धात्वर्थ-
नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधसम्भवादिति भावः । एतच्च पूर्वकल्पसा-
धारणं परन्तु तत्कल्पे व्यापारोऽर्थः, अत्राधिकरणत्वमात्रं । 'कर्म-
कृत इति, एतदुभयमपि पूर्वकल्पसाधारणं, 'व्यापाराश्रयः' व्यापा-
रवान् । नन्वत्रापि आश्रयत्वे व्यापारे च शक्तिः क्रियतां किं वि-
शिष्टशक्तिस्वीकारेणेत्यत आह, 'कर्म-कर्त्तृति 'कर्म-कर्तृभ्यां कर्तृ-
स्वाभेदान्वयबोधादित्यर्थः, जानातीत्यादौ फल-व्यापारघोरप्रतीते-

पत्तिविरोधादित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, तथाच कर्मप्रत्ययस्थले आख्या-
तार्थव्यापारो न भासते किन्तु तृतीयार्थव्यापार एवेति नोक्तव्युत्पत्तिभङ्ग-
इति भावः । ननु कर्मप्रत्ययस्थले फलस्य धात्वर्थस्य कथं नामार्थे तदुक्त्यादौ
भेदेन साक्षादन्वयो व्युत्पत्तिविरोधादित्यत आह, 'सामानाधिकरण्येति ह्य-
स्थले नामार्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुरोधादित्यर्थः ।
नन्वेतन्मते यदि प्रत्ययार्थवर्त्तमानातीतत्वादिकं जानातीत्यादिवत् धात्वर्थपक्षे
ऽन्वितं तदा तस्य फलस्य भावित्वदशायां व्यापारस्य वर्त्तमानत्वेऽपि पक्षत-
द्वत्वादिप्रयोगो न स्यात् एवं व्यापारस्यातीतत्वे फलस्य विद्यमानतादशायां

नातीत्यादिप्रयोगे तु पूर्वोक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या ।
चैत्रेण पच्यते पक्क इत्यादौ सुवर्थ एव व्यापारे वर्त्त-

राह, 'जानातीत्यादि, 'पूर्वोक्तैवेति, धातोर्ज्ञानादिकं प्रत्ययस्य
यथायथमाश्रयत्व-विषयत्वादिकं अर्थ इति भावः । एवं गच्छ-
तीत्यादावपि प्रतियोगित्वादिकमर्थो बोध्यः । ननु चैत्रेण
पच्यत इत्यादौ यदि द्वतीयाया एव व्यापारोऽर्थः न तु धात्वा-
ख्यातयोः तदा व्यापारे वर्त्तमानत्वान्वयो न स्यात् जानातीत्यादौ
धात्वर्थे पचतीत्यादौ स्वार्थ एव वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकस्य सङ्गा-
देर्द्युत्पन्नत्वात् धात्वर्थफल एव तदन्वयाभ्युपगमेऽपि फलस्य वर्त्तमान-
त्वदशायां तथा प्रयोगापत्तेरत आह, 'चैत्रेणेति, तथाच फलवत्त्वा-
देवमपि कश्चिद्भ्युत्पत्तिरिति भावः । पूर्वकल्पेऽपि चैत्रेण पक्कस्तदुच्च-
इत्यत्र इदं स्त्रीकाव्यं तत्र द्वतीयाया एव व्यापारोऽर्थः, कृतञ्चाम-
चमाचं, अन्यथा कृतो व्यापाराश्रयार्थकत्वे कर्मणा सहानन्वयप्रसङ्गात्
इति बोधनाय 'पक्क इत्युक्तं । एतच्चापाततः द्वतीयात्मपदसमभि-
व्याहृते पच्यते तच्छुल्लः तच्छुल्लः पक्क इत्यादौ वर्त्तमानत्वादेरनन्वय-
प्रसङ्गात् । न च वर्त्तमानत्वादिकमनन्वितमेवेति वाच्यं । तथा
सति पक्ष्यमाणे तच्छुल्ले अयं तच्छुल्लः पच्यते अयं तच्छुल्लः पक्क-
इति व्यवहारापत्तिः । न चैवं पूर्वकल्पेऽपि चैत्रेण पच्यमानस्तच्छुल्ल-

पक्कस्तदुच्च इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह, 'चैत्रेणेति, 'सुवर्थ एवेति,
'वस्तुतस्त्वितिमतानुसारेण पूर्वमते चाख्यातार्थव्यापार एवान्वयो बोधः ।
ननु पचमान इत्यादौ व्यापाराश्रयस्य कदर्थत्वेन व्यापारस्य तदेकदेशतया

मानत्वाद्यन्वयः पञ्चमानः पञ्चवानित्यादौ पुनर-
नायत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्वयः ।
स्तां वा व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वयबलसम्भवं एव-

इत्यादौ वर्त्तमानत्वाद्यन्वये का गतिरिति वाच्यं । वक्ष्यमाणदिग्बै
तस्योपपादनीयत्वादिति ध्येयं । 'पञ्चमान इति, एतदपि पूर्वकल्प-
साधारणं, 'पदार्थतावच्छेदके' क्लृप्त्ययार्थतावच्छेदके, 'तदन्वयः'
वर्त्तमानत्वाद्यन्वयः । एकदेशान्वयासहिष्णुतायामाह, 'स्तां वेति,
व्यापारवानाश्रय इति चान्वयबोधः अन्यथा आश्रयत्वे निरूपित-
त्वसम्बन्धेन व्यापारस्यान्वये तत्रैवैकदेशान्वयतादवस्थात्, एवञ्च
पूर्वकल्पे द्वितीयार्थे वर्त्तमानत्वाद्यन्वयो व्यापारोऽत्र द्वितीयार्थोऽनभ्यु-
पेयः किन्तु चैत्रेण पञ्चमानस्तदुल इत्यादौ कर्मकृतोऽपि व्यापा-
राश्रयौ पृथगेव शक्यौ व्यापारसृतीद्यार्थाधेयत्वस्य विशेष्यतया
जन्यतासम्बन्धेन धात्वर्थे फले विशेषणतया चान्वेति, फलज्ञानाश्रये,
आश्रयज्ञानभेदेन कर्मणीति ध्येयं । नन्वेकपदजन्योपस्थितिविशेष्ययोः

कथं तत्र वर्त्तमानत्वाद्यन्वय इत्यत आह, 'पञ्चमान इत्यादि, 'अनायत्या'
अन्यथानुपपत्त्या, 'तदन्वयः' शान्जान्यर्थे वर्त्तमानत्वाद्यन्वयः, ईदृशमेकदेशान-
न्वयमनभ्युपगम्याह, 'स्तां वेति, 'शक्यौ' शान्जान्यदिशक्यौ, 'विशिष्टं' व्यापा-
राश्रयसंज्ञकं, 'अन्वयबलसम्भवं' व्यापाराश्रययोः पदार्थयोः परस्परकाङ्क्षा-
योग्यतादिग्रन्थं । ननु न्यगोऽस्तीत्यादौ सामान्यहरिषपशुविशेषवाचकान्मृग-
पदात् पशुहरिष इत्याकारकशब्दबोधनारणाय एकपदोपात्तयोर्विशेष्य-
विशेष्यत्वभावेनान्वयः प्रतिसिद्ध इति कथमेकपदोपात्तयोर्वावाराश्रययो-

कारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदादौ अन्ययोगप्रतियोगिक-
व्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात् अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः बाधितत्वञ्च

परस्परमन्यथात् कथमेवमत आह, 'एवकारस्येवेति, तथाच तथे-
वाचापि एकपदार्थयोरन्ययोनायुत्पन्न इति भावः । ननु तथापि
अन्ययोगव्यवच्छेदविशिष्ट एवार्था न तु अन्ययोगव्यवच्छेदौ पृथक्
शक्यौ इत्यत आह, 'अन्ययोगेति, 'अतिप्रसक्तत्वादिति पार्थान्य-
स्मिन्नपि सत्त्वादित्यर्थः, तथाच पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् पार्थ-
एव द्रव्यदित्यादेरपि प्रसङ्गः पार्थान्यगुणादितादात्म्यव्यवच्छेदस्य
द्रव्यत्वावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । 'शक्याप्रसिद्धिरिति, पार्थ एव
धनुर्धर इत्यादौ तादात्म्यरूपान्ययोगस्यैव अन्यत्वस्य केवसान्यवि-

विशेषण-विशेष्यभावेनान्ययो भविष्यतीत्याशङ्कामपाकर्तुमाह, 'एवकारस्ये-
वेति, पार्थएव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वे पार्थान्ययोगव्यवच्छेदबोधो
यथा अन्ययोगे व्यवच्छेदे च खण्डशक्तिरेकपदोपासयोर्य विशेषण-विशेष्य-
भावेनान्ययोरुत्पन्नत्वात् शानजादिस्थलेऽपि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु पार्थ एव
धनुर्धरत्वमित्यादौ खण्डशक्तिस्वीकारेऽप्येकदेशे अन्यत्वे पार्थादेरन्यबो-
वाच्यस्तथाच तत्र साधवादन्ययोगव्यवच्छेदे एकैव शक्तिरिति वृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्यत आह, 'अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्येति उभया-
भाव-विशिष्टाभावसाधारणस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्येत्यर्थः, 'अतिप्रसक्तत्वात्'
पार्थएव धनुर्धरत्वमित्यादौ पार्थान्ययोग-घटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
व्यवच्छेदस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य द्रव्यत्वादावपि सत्त्वात् तथाच पार्थएव द्रव्यत्व-
मित्यादेरपि प्रसङ्ग इति भावः । 'शक्याप्रसिद्धिरिति, अन्ययोगस्य केव-

त्वेन तत्तादात्म्यस्यापि केवलान्वयितया तस्यामान्यव्यवच्छेदाप्रसिद्धि-
रित्यर्थः । 'बाधितत्वञ्च पार्थ एवेत्यादावितिच्छेदः, पार्थ एव धनु-
र्धरत्वमित्यादौ समवेतत्वादिहूपान्ययोगव्यवच्छेदस्थले बाधितत्वञ्चे-
त्यर्थः । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि अन्यसमवेतत्वस्य
समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावस्यासमवेतप्रसिद्धस्य
धनुर्धरत्वादौ बाधितत्वात् पार्थस्यापि किञ्चिदपेक्षया अन्यत्वादिति
भावः । दूषणान्तरमाह, 'पार्थान्ययोगत्वेति, 'योगत्वं' समवेतत्वं, 'तस्य'
अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य, 'ततः' पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्न-
व्यवच्छेदतः, सामान्याभावस्य विशेषाभावतोभिन्नत्वात् अन्यनिष्ठश-
क्त्वा च नान्यप्रतिपत्तिरिति भावः ।

यत्तु 'बाधितत्वञ्चेतिच्छेदः, पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ समवेत-
त्वरूपान्ययोगस्थले बाधितत्वञ्चेत्यर्थः, पृथिव्या अपि किञ्चिदपेक्षया

ज्ञान्वयित्वात् तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथ्यवच्छेदस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वन्य-
समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथ्यवच्छेदे एवकारस्य शक्तिर्वाच्या स चासम-
वेतामवादावेव प्रसिद्ध इति नाप्रसिद्धिरित्यत आह, 'बाधितत्वमिति, पार्थ
एव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वेऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथ्य-
वच्छेदस्य बाधितत्वमित्यर्थः, तथाच पार्थएव धनुर्धरत्वमित्यादिप्रयोगोऽयोग्यः
स्यादिति भावः । इदञ्च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते अन्यथान्य-
समवेतत्वाभावस्य साधनेन समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्रसिद्धे-
रपरीहारादिति ध्येयं । नन्वन्यसमवेतत्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेद-
कताकत्वमेव एवकारशक्यतावच्छेदकं तच्च पदार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकथ्यवच्छेदेऽपि तिष्ठति पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकथ्यवच्छेदस्याप्यधिकमिति न्यायेन तादृशप्रतियोगिताकथ्यवच्छेदत्वात्

पार्थ एवेत्यादौ, पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्वा-
प्रतीतिप्रसङ्गः । तस्य ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यव-

चन्यत्वादिति भावः । 'पार्थ एवेत्यादाविति पराम्बुचि पार्थ-
एवेत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्यक्षप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः,
इति व्याचष्टते, तदसत्, अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वस्याप्रसिद्धतया 'ततोऽन्यत्वादित्ययिमग्रन्वासङ्गतेः ।

केचित्तु 'पार्थ एवेत्यादाविति 'ग्रन्थाप्रसिद्धिरित्यथाप्यन्वितं,
'बाधितत्वञ्चेति, 'चकारोवार्थं, तथाच पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ
ग्रन्थाप्रसिद्धिर्बाधितत्वं वा इति योजना, अन्ययोगस्य अन्यतादा-
त्म्यरूपतया तस्य केवलावच्छिन्नेन तस्यामान्यव्यवच्छेदरूपस्याप्रसिद्धि-
रित्यर्थः । ननु धनुर्धरत्वं ज्ञानविशेषरूपं चेन समकक्षादिसम्बन्धेन
तादात्म्यं तेन सम्बन्धेनान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावो नाप्रसिद्धः अथवा-
वाप्यादावेव प्रसिद्धत्वादत्त एतत् 'बाधितत्वञ्चेति धनुर्धरे बाधितत्व-
ञ्चेत्यर्थः, पार्थस्यापि किञ्चिदपेक्षया अन्यत्वादिति भावः । दूषणा-
कारमाह, 'पार्थ इति धनुर्धरत्वं चेन सम्बन्धेन तादात्म्यं तेन सम्-
बन्धेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदश्चेत्यर्थः, 'तस्य' तत्सम्बन्धे-
नान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावस्यासमवाय्यादौ प्रसिद्धस्य, 'ततः' तत्-

मौखिकेण प्रख्यापितेरेविवक्ष्यतादित्यत आह, 'पार्थ एवेत्यादाविति, पार्थपदं
सम्बन्धनं धनुर्धरत्वमिति विशेष्यत्वं, अन्यथा पदस्य प्रथमान्तात्वे 'तस्य
ततोऽन्यत्वादित्यस्यासङ्गत्वापत्तेः, 'तस्य' पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकावच्छेदस्य, 'ततः' अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावच्छे-
दात्, वक्ष्यधिक्यमित्यन्वायेन सोऽपि शक्य एव तथापि अन्यसमवेत-

अदेन शक्यत्वे च स्वत्वस्यामनुगमाच्छक्यानन्थं

सम्यग्नेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावात्, 'अन्यत्वादिति सामान्याभावस्य विशेषाभावतोभिस्रत्वात्, अन्यग्रन्था च नान्यप्रत्ययसम्भव इत्याहुः ।

'अमनुगमादिति पार्थत्वादिहूपत्वादित्यर्थः, 'ग्रन्थानन्थं' ग्रन्थतावच्छेदकानन्थं, एतच्चापाततः प्रतियोगितासामान्यत्वव्यवस्थेनान्ययोगवतो व्यवच्छेदस्य विशिष्टस्यैव तच्छक्यत्वस्य सुवचनात् । न चैवं पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् पार्थ एव द्रव्यमित्यपि व्यवहारः स्यादिति वाच्यं । नीलो घटोनास्तीत्यादाविव अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संसर्गत्वस्य व्युत्पत्तिविद्वृतया प्रतियोगितासामान्यस्य ग्रन्थतावच्छेदकान्तर्गतत्वेऽपि तद्वर्धविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहारेष्वेवकारप्रयोगः तद्वर्धावच्छिन्नान्ययोगत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव शक्तौ संसर्गतया भावेन तादृशव्यवहारासम्भवादिति ध्येयं । नन्वन्वयोन-व्यवच्छेदयोः अस्त्यः ग्रन्थत्वेऽपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसङ्गादवस-

त्वत्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकथ्यवच्छेदत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टाभावोभयभावमादावातिप्रसङ्गेनान्वयसमवेतत्वत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकेति वक्तव्यं तत्रार्थं दीय इति मामकी सूक्ष्मवृष्टिः । 'खेति पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवकारस्य शक्तिरूपने चेत्यर्थः, 'अमनुगमात्' पार्थ-एधिव्यादिभेदेन नानात्वात्, 'ग्रन्थानन्थं' एधिव्याभेदग्रन्थकारै एधिव्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथ्यवच्छेदस्य शक्यत्वेन शक्यानन्थमित्यर्थः । नन्वन्वयसमवेतत्वाद्दौ व्यवच्छेदे च खण्डशक्तावपि कथं

नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नस्येव
पार्थ एवेत्यादावपि पार्थान्ययागत्वावच्छिन्नस्याभाव-
प्रतीतिः समानच्चेदं कृतौ कास्मान्वयवादिनां । धात्व-

इत्यत आह, 'नीलोघट इति, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताया एव संसर्गत्वस्य व्युत्पत्तिषिद्धत्वात् इति भावः । ननु
सुवर्णं पदार्थतावच्छेदके व्यापारे चाख्यातार्थवर्त्तमानत्वान्वयबोधे
व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना एवं व्यापाराश्रययोः पृथक् शक्यत्वे शक्तिद्वय-
कल्पना च मण्डनमते दोष इत्यत आह, 'समानमिति, 'इदं'
एतादृशकल्पनं, 'कास्मान्वयेति वर्त्तमानत्वाद्यन्वयेत्यर्थः, तस्मत्तेऽपि
चैत्रेण पच्यते इत्यादौ तृतीयार्थं कृति वर्त्तमानत्वान्वयात् पचमान-
इत्यादौ कर्त्तर्यस्य कर्त्तुरेकदेशे वर्त्तमानत्वान्वयात् किं वा कृति-
तदाश्रययोः पृथगेव कृत्प्रत्ययस्य शक्यत्वादिति भावः ।

केचित्तु नन्वेकपदार्थयोः परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वाद्ना-
यत्या तत्र शक्त्यानन्वयमास्तीयते इत्यत आह, 'समानच्चेति, 'इदं'

पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववच्छेदस्य बोध-
क्षेण रूपेण शक्तेरकल्पनादित्यत आह, 'नीलइत्यादि नीलघटत्वावच्छिन्न-
स्याभावस्य प्रतीतिर्यथेत्यर्थः, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
व्युत्पत्तिबलभ्यत्वेन पार्थान्यसमवेतत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वं व्यवच्छेदे प्रतीयते इति भावः । नन्वेकपदोपात्तयोर्विशेष्य-विशेष्य-
भावेनान्वयस्यानङ्गीकारे अगत्या शक्यानन्त्यं स्वीकार्यमित्यत आह,
'समानच्चेदमिति, 'कृतौ' आख्यातार्थकृतौ, 'काञ्चेति वर्त्तमानत्वादीत्यर्थः,
तथाच नैयायिकमते एकपदोपात्तयोर्विशेष्य-विशेष्यभावान्वयः यथा

र्नानुकूलव्यापारविरहित्यपि महीरुहादौ संयुज्यत-
इत्यादिव्यवहारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेः न तु तत्र
प्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति न सकर्मकत्वं, संयोग-
एकपदार्थयोः परस्परमन्वयित्वं, पचतीत्यादावेकपदार्थयोरपि कृति-
वर्त्तमानलाघोरन्वयस्य तेनाभ्युपगमात् स्वल्पविशेषे तथोरन्वयस्याभ्यु-
त्पन्नत्वादिति भावः । इति व्याचक्रुः ।

ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वं न
मुख्यसकर्मकत्वं किन्तु फलवाचकत्वमेव तथाच संयुजिप्रकृतेरपि
मुख्यसकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह, 'धात्वर्थेति, 'महीरुहादाविति
श्लेनमात्रकर्मजन्यश्लेनसंयोगवति महीरुहादावित्यर्थः । ननु मही-
रुहः संयुज्यते इत्यत्र बाधेन व्यापारानभिधाने तु श्लेनः संयुज्यते
इत्यत्र व्यापाराभिधानमस्तु बाधकविरहादित्यत आह, 'संयोग-
वत्त्वमात्रेति संयोगाश्रयत्वमात्रेत्यर्थः, न तत्र प्रत्ययस्य व्यापार-
वाचितेति किन्तु यथायथमाश्रयत्वमेव प्रत्ययार्थ इति भावः ।
'न सकर्मकत्वमिति, तथाच यद्भातृत्तरप्रत्ययेन व्यापारो बोध्यते
ताद्भातुरेव मुख्यसकर्मकः अनुगतसकर्मकत्वानिरुक्तावपि क्षति-
पचतीत्यादौ तथा पचमान इत्यादौ मख्द्वनस्यापीति भावः । ननु चैत्रेण
तद्युक्तः पचते इत्यादिवत् महीरुहेय विहगः संयुज्यत इत्यादावपि मही-
रुहवृत्तित्यापारजन्यधात्वर्थसंयोगशालित्वमर्थोवाच्यस्तथाच निश्चले विह-
गादिकर्मजन्यसंयोगशालिनि महीरुहादौ महीरुहेय विहगः संयुज्यते
इति प्रयोगो योग्यः स्यादित्यत आह, 'धात्वर्थेति, ईदृशव्यवहारानभ्युपगमे
आह, 'संयोगेति महीरुहवृत्तिसंयोगाश्रयोविहग इत्याकारिकाया एव
प्रतीतेश्चेत्यर्थः, 'सकर्मकत्वं' संयुक्तधात्वादीनां सकर्मकत्वमपीत्यर्थः । नन्वेवं

इत्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतीतेर्षमादेः प्रयोगसाधुतामात्र-
मिति मण्डनमतानुयायिनः । तत्र पचतीत्यादौ
पाकानुकूलवर्तमानयत्नानुभवप्रसङ्गात् फलानुकूला-
दृष्टवत्यपि पचतीत्यादेर्विभागाद्यनुकूलपूर्वसंयोगादि-

विरहादिति भावः । ननु तथापि संयोग इत्यादौ चष्मादिना
व्यापाराभिधानात् सकर्मकत्वं तस्य दुर्वारमेवात्र आह, 'संयो-
गेति, 'प्रयोगसाधुतामात्रमिति धातुना संयोगबोधने आकाङ्क्षा-
त्पादकमात्रमित्यर्थः । 'यत्नानुभवेति यत्नत्वविशिष्टयत्नानुभवेत्यर्थः,
यत्नत्वं प्रवृत्तित्वं, व्यापारत्वस्यैतन्मते आख्यातग्रन्थतावच्छेदकत्वादिति
भावः । नन्वाख्यातस्य यत्नस्यैव तथानुभवो भविष्यतीत्यत-
आह, 'कश्चेति, 'पचतीत्यादेरिति 'प्रयोगस्य प्रसङ्गादित्येतेनेना-
न्वयः । नन्वसाधारणानुकूलत्वस्य संसर्गत्वान्नायं दोष इत्यत्र आह,
'विभागेति । न च तत्राख्यातस्याश्रयत्वमेवार्थ इति वाच्यं ।
विभागरूपफलस्यैव तन्मते धात्वर्थतया तदाश्रयत्वस्यापि तत्र
सत्त्वात् फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तु विभागानुकूलत्वस्यैव

पाकइत्यादिवत् संयोगइत्यादावपि संभोगानुकूलव्यापारः इत्यर्थः तत्रापि
निश्चये महीब्रह्मादावत्र संभोग इति प्रयोगो न स्थाहितत्वं आह, 'संयोग-
इत्यादाविति, तथाच संयोग इत्यादौ कृतो न व्यापारवाचकतेति बोद्धव्य-
इति भावः । ननु पचतीत्यादौ पाकजनकवर्तमानयत्नस्य न शाब्दबोधोपि
कदाचिदातुमात्रिकादिरूपशब्दत्वं आह, 'पचतीत्यादेरिति 'प्रयोगस्य
प्रसङ्गादित्यग्निमेवात्वयः । नन्वदृष्टत्वात्तमनुकूलत्वमाख्यातार्थव्यापारे भावते
तथैवाकाङ्क्षादिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनारिति बोद्धव्येति इत्यत्र आह, 'विचरेति,

मति निश्चयादावपि विद्महे त्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य
प्रसङ्गाच्च ।

त्यजधात्वर्थतया तदाश्रयत्वस्याख्यातार्थस्य तथाभावाच्च तत्प्रसङ्गः ।
नचाख्यातस्य स्पन्दत्वादिरूपेणैव व्यापारे शक्तिरिति वाच्यं ।
धातोर्नागार्थत्वस्यावश्यकतया आख्यातस्य तत्कल्पनायां गौरवादिति
भावः । एतदप्यापाततः क्रियायां यादृशविभागाद्यनुकूलत्वं तस्यैव
तन्मते धात्वर्थस्याख्यातार्थव्यापारे संसर्गत्वात् । न च तथापि चेषः
पचतीत्यादौ आख्यातार्थव्यञ्जकप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन प्रामा-
खिकानुभवसिद्धस्यापत्यापप्रसङ्ग इति वाच्यं । भवन्मतेऽपि प्रवृत्ति-
त्वस्य आख्यातप्रकृत्यावच्छेदकत्वात् अचेतने अग्निः पचतीत्यादौ
च व्यापारे लक्षणा च च व्यापारः संबोगादिरेव । न चैवं
पचेतेत्यादौ विध्यर्थकृतिसाध्यत्वस्यानन्वयापत्तिः कृतेः कृतिसाध्यत्वा-
भावात् विध्यर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेकत्वान्धित्वनियमेन धात्वर्थ-
कृते तदन्वयस्यासम्भवादिति वाच्यं । तच्च धातोः फलानुकूलव्यापारे
सावधिकतया धात्वर्थ एव विध्यर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादीनाम-
न्वयसम्भवात् । वस्तुतस्तु पचतीत्यादौ धातुतः फलानुकूलस्पन्द-

‘त्वच्छीत्वादेरिति, अत्र धात्वर्थोविभागः तदनुकूलस्य पूर्वदेशसंबोगः
नासंयुक्तस्य विभागः इति युक्तेरिति भावः । मखलममत्तं सम्यक् त्यजती-
त्यादौ धात्वर्थविभागनिरूपितस्य स्पन्दस्वरानुकूलस्यैवाख्यातार्थव्यापार-
मत्तत्वेन मानाभ्युपगमात् कथमन्यथा फलानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वमतेऽपि
पचतीत्यादौ विकल्पानुकूलव्यापारत्वेनावृष्टादीनां न प्रतीतिरित्यस्य दु-
र्बलसरोबह्वदम् ।

तच्च तच्च तत्तत्फलानुकूलतत्तद्द्व्यापारविशेष एव धात्वर्थः सर्वत्र धात्वाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्या-वर्तमानत्वादिकं क्वचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थत्वादिप्रकारकबोधस्य स्वारधिकत्वेन प्रामाणिकानुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्येव तस्मिन् दोषो बोधः ।

गुरुमतमाह 'तच्च तच्चेत्यादिना, 'तत्तत्फलेति तानि तानि फलानि संयोग-विभाग-विक्रिन्ति-खलविशेषादिरूपाणि, तदनुकूलो व्यापारविशेषः गमि-त्यजि-पचीनां कर्तुः सन्दल-इदात्यादेर्ज्ञानरूप-इत्यादिव्यापारविशेष इत्यत्र विशेषपदोपदानात् गोदनादृष्टतज्जनककृत्यादिव्युदासः, पचेः साक्षाद्विक्रिन्तिजनकस्य तण्डुलावयवक्रियादेर्युदासः, तस्य पच्यर्थत्वे तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलपदस्य तण्डुलावयवपरतथा परसमवेतस्य द्वितीयार्थस्य धात्वर्थसाक्षाद्विक्रिन्तिजनकस्यन्दस्य पच्यर्थत्वेऽपि पचतीत्यादौ चैचादेः खजनककृत्यादिमत्वसम्बन्धेन धात्वर्थाश्रयत्वादिति भावः । 'आश्रयत्वादिकमिति, 'आदिपदात् प्रतियोगित्वपरिग्रहः, भाव-कर्त्वा-

गुरुमतं दूषयितुमाह, 'तच्च तच्चेति पचति-गच्छतीत्यादावित्त्वर्थः, पचतीत्यादौ विक्रिन्त्यनुकूलव्यापारोऽधःसन्तापनादिः गच्छतीदौ संयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः । नन्वेवं न्यायमताविशेष इत्यत्र आह, 'सर्वत्रेति धात्वर्थाश्रयत्वञ्च क्वचित् परम्परया क्वचिच्च साक्षादित्यर्थः, तथाचाश्रयतासम्बन्धेन धात्वर्थस्य चैत्रादावन्वयः साक्षाद्भेदेन नामार्थ-धात्वर्थप्रकारान्वयबोधस्यात्युत्पन्न एवेति भावः । नन्वेवमाख्यातार्थः को भविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह, 'संस्थेति पचतीत्यादौ वर्तमानत्वादिकमाख्यातार्थः, नामार्थ-धात्वर्थबोर्भेदेन साक्षादन्वयस्यात्युत्पन्नत्वमते त्वाह, 'क्वचिदिति, पचतीत्यादावाश्रयत्वमा-

इति गुह्यमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गा-
दनुपादेयम् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमखि-
भट्टाचार्यकृत आख्यातवादः समाप्तः ।

ख्यातवारणाय क्वचिदित्युक्तं, कर्माख्यातस्य एतमेवार्थः । 'तादृशेति
वर्तमानत्वादिविशिष्टेत्यर्थः, तादृशानुभवः स्वारधिकत्वेन विशेष-
णीयः, तेन लक्षणया तत्र यत्नानुभव इति निरसं । इदमुपलक्षणं
यत्नत्वादिकमुपेक्ष्य आश्रयत्वादेर्गुह्यत्वादित्यपि बोध्यमिति दिक् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथतर्कवागीश्वरिचितं
आख्यातवादरहस्यं समाप्तं ।

ख्यातार्थ इति न नामार्थ-धात्वर्थयोरित्यादिश्रुत्युत्पत्तिविरोध इति भावः ।
नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वस्यैवाख्यातार्थत्वे क्वचिदित्युक्तं, 'आश्रयत्वादी-
त्वादिपदेन क्वचित् प्रतियोगित्वमित्यस्य संग्रहः, 'गुह्यमतमपीत्यस्यानुपादे-
पादेयमित्यनेनाश्रयः, अनुपादेयत्वे हेतुमाह, 'तत्र तत्रेति पक्षति-गच्छती-
त्वादावित्यर्थः । वस्तुतस्तु चेन्नः पक्षतीत्यादिप्रयोगो न स्यात् पाकादेर्विक्लि-
प्तगुणव्यापारस्य स्थानो-वह्निसंयोगादेराश्रयत्वस्य चेन्नादावभावात् पाक-
विशेष्यकानुगुणकृतिमत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेनाश्रयत्वस्य न प्रामाणिकं
तथानुभवविरहात्, अपि च तादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वत्वापेक्षया
काघवेन कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकतायाएव युक्तत्वादिनादि स्वयमुह-
नीयमिति संक्षेपः ॥ * ॥ * ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-रामचन्द्रन्यायवागीश्वर-भट्टाचार्य-
विरचित्वाख्यातवादटिप्पणी समाप्तिपदमारूढवती ॥

अथ शब्दखण्डे नञ्वादः ।

संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च^(१) नञोऽर्थः । नञ् चान्व-

अथ शब्दखण्डे नञ्वादविद्वृत्तिः ।

राधासुखात्मधुमन्तमधुप्रतन्त्री-
कृष्णस्य पादयुगलं शिरसा प्रणम्य ।
नञ्वादसङ्गतशिरोमणिगूढभावं
श्रीमान् गदाधरसुधीर्बिषदीकरोति ॥

अथपि सादृश्यादथः षडेव नञ्पर्याः, तदुक्तं,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदक्षयता ।

अप्राग्रह्यं विरोधश्च नञ्पर्याः षट्प्रकीर्त्तिताः” ॥ इति,

(१) नञ्पदार्थमपर्याःशोचयद्विस्तृप्तत्वचिन्तामङ्गिकारश्रीमदुक्तेशोपाध्यायैः
प्रणीतस्य तत्त्वचिन्तामख्यन्तर्गतशब्दपरिच्छेदस्य नञ्पदार्थपर्या-
शोचनरहितस्य असम्पूर्णभावमाकलनद्विरस्त्रामिस्तत्त्वचिन्तामख्य-
न्तर्गतशब्दपरिच्छेदस्य शेषे तार्किकाग्रगण्यचिन्तामङ्गिकार-
श्रीमदुक्तेशोपाध्यायशिरोमणिमट्टाचार्यप्रणीत-नञ्वादप्रबन्धः गदाधर-
मट्टाचार्यकृतटीकया सह परिशिष्टभावेन सुत्रापित इति ।

* ‘संसर्गाभाव इत्यादि, प्रकृततावच्छेदकभेदेन प्रकृतिभेदस्य सूचयान्व-
उक्तिभेदः, तथाच संसर्गाभावत्वं अन्योन्याभावत्वश्च नञः प्रकृततावच्छेदक-

तथापि लक्षणयैव सादृश्याद्यर्थे प्रयोगनिर्व्वाहे सादृश्याद्यर्थे
 शक्तिकल्पनमयुक्तं अपि त्वभावान्यत्वरूपार्थद्वये, सादृश्याद्यपैक्षया
 अभावत्व-भेदत्वयोर्लघुतया तयोः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विनिगमकस-
 त्वादित्याशयेनाह, 'संसर्गाभाव इति, 'नञोऽर्थः' नञ्पदवाच्यः,
 संसर्गाभावे अभावत्वेनैव शक्तिर्न तु तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकाभावत्वरूपसंसर्गाभावत्वेन गौरवात् तेन रूपेण बीध-
 स्थाननुभविकत्वाच्च । अतएव "तत्सादृश्यमभावस्येत्यादिकारिकाया-
 मभावत्वेनैव संसर्गाभावस्योपादानं न तु संसर्गाभावत्वेन । न च
 संयोगादिरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनाभावभानानुप-
 गमे भूतत्वे न घट इत्यादिशब्दजन्यबोधस्य संयोगादिसम्बन्धेन
 भूतत्वादौ घटादिविशिष्टबुद्धावविरोधित्वापत्तिसत्सम्बन्धेन तद्विशि-
 ष्टबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहिन्या एवाभावबुद्धेः
 प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । निरुक्तसंसर्गाभावत्वेन शक्तावपि तादा-
 त्म्यातिरिक्तसम्बन्धत्वेनानुगतरूपेणैव संसर्गाभावत्वशरीरे संयोगादीनां
 निवेशान्नञ्पदशक्त्या विशिष्टसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 त्वाच्चाभात् तादृशशब्दबोधस्योक्तविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेना-
 काङ्क्षादिबलादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य^(१) विशिष्टप्रतिषीग्य-

(१) संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिताकत्वस्येत्यर्थः ।

मित्यर्थः । न च जाघवात् सर्व्वसाधारण्यमभावत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्य
 तत्तत्सममित्याहार्थत्वात् समवायाद्यवच्छिन्नायाक्तादात्म्यावच्छिन्नायाश्च प्र-
 तियोगितायाः संसर्गतया भानादेव बोधवैलक्षण्यमिति वाच्यं । घटोनास्तौ-
 त्वादौ संसर्गाभावत्वस्यैव घटो न इत्यत्र भेदत्वस्यैव प्रकारतया आनुभविक-

भावयोः सम्बन्धविधया भानस्योपगन्तव्यत्वात्^(१), भूतत्वे घट इत्या-
दिवाक्यजन्यबोधे कदाचित् संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वं कदाचिच्च समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भासते इत्यथ
तत्तत्सम्बन्धतात्पर्यमेव नियामकं, संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ
संयोगेनेत्यादिद्वितीयान्तार्थः संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं प्रकार-
तद्यापि भासते ।

अथ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाभावस्य समवाया-
वच्छिन्नघटसंयोगाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन कपाले सम-
वायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः^(२) । न च द्वितीयार्थाऽवच्छिन्न-

(१) तथाचाभावत्वेन शक्तावपि आकाङ्क्षादिबलात् तादृशप्रतियोगिताक-
त्वस्य सम्बन्धविधया भानान्मन्मतेऽपि तादृशबुद्धेर्विशिष्टबुद्धिविरो-
धित्वोपपत्तिरिति भावः ।

(२) कपालवृत्तिसंयोगावच्छिन्नघटाभावे समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वस्य द्वितीयान्तार्थस्याबाधादिति भावः ।

त्वेन तथाभिधानात् । संसर्गाभावत्वञ्च ध्वंस-प्रागभावयोरप्यनुभवबलादनुगत-
प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाववत्त्वाच्च सिद्धं, भवत्वत्यन्ताभावस्येव ध्वंस-प्रागभावयो-
रपि बुद्धौ नियमतः तत्त्वाकावच्छेदेन तद्देशे प्रतियोगिमत्ताघौप्रतिबन्धः, अत्र
च समवायादिना तद्घटवत्ताबुद्धिं प्रति तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वन्ता-
भावध्वंस-प्रागभाववत्त्वादिबुद्धित्वादिना प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् साधवेन
समवायेन तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धित्वमेव प्रतिबन्धकत्वाव-
च्छेदकमिति कथ्यते, तच्च ध्वंस-प्रागभावयोः समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वेनैव निर्वहतीति प्राचीनाः । नद्यास्तु संसर्गाभावत्वं न संसर्गारोप-
पूर्वकप्रतीतिविषयतावत्त्वं संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं वा आरोप-

त्वमेव तस्य च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामन्वयाज्ञायमतिप्रसङ्गः^(१)
इति वाच्यम् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गतया तत्र पदार्थस्य प्रकारतया अन्वयासम्भवादिति चेत्, न, द्वितीयार्थसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकाल-घटपदार्थघटत्वविशिष्टयोरेकविशिष्टे अपर-
वैशिष्ट्यमिति न्यायेनाभावांग्रे अन्वयबोधस्त्रीकारेणानुपपत्तिविर-
हात्^(२) ।

अथाभावत्वस्यान्योन्याभावसाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्या-
भावे पृथक्शक्तिकल्पनमनर्थकम् । न चान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधेन तत्र शक्त्यन्तरकल्पनमावश्यकं अन्यथा तादात्म्यसम्बन्धेन
प्रतियोगिप्रकारके अयं घट इत्यादिबोधे नायं घट इत्यादिवाक्य-
जन्यबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वापातात् अन्योन्याभावत्वावगाधिबुद्धेरेव तथा-
विधबोधविरोधित्वात् अन्यथा अयं घटाभाववानित्यादिबुद्धेरपि

(१) तथाच संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-सम-
वायावच्छिन्नघटसंयोगत्वावच्छिन्नाभावयोरभेदेऽपि कपाले घटाभावौय-
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः समवायावच्छिन्नत्वविरहान्नातिप्रसङ्ग-
इति भावः ।

(२) एकविशिष्टे अपरान्वयस्थले उद्देश्यतावच्छेदक-विधेययोरवच्छेद्या-
वच्छेदकभावो भासत इति भावः ।

स्याभावप्रत्यक्षे हेतुत्वे मानाभावात् अतौन्द्रियाभावात्प्राप्तेश्च संसर्गाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगित्वाद्यनिबन्धेः संयोग्यन्योभावाद्यतिव्याप्तेश्च संयोगितादात्म्यस्य
संयोगरूपतया तस्य फलतः संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् संयोगतया
तादात्म्यतया चावच्छेदकताया वैलक्षण्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् एवमन्योन्या-
भावत्वमपि न तादात्म्यावच्छिन्नाभावत्वं उक्तरौत्या संयोगेन संयोग्यत्वन्ता-

तादृशबोधविरोधितापातादिति वाच्यम् । अभावत्वस्य नञ्पद-
 शब्दात्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिका-
 नुषोभि-प्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षावशेन भागात्
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपान्योन्याभावत्वसामेन
 तेन रूपेण शक्तेरकिञ्चित्करत्वात् । न च नास्त्येवान्योन्या-
 भावे पृथक्शक्तिः संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्दयोर्विशेषयोः पृथक्-
 पादानं अभावसामान्यस्य नञ्पदार्थत्वसाभास्य यथा चत्संश्ल-
 व्यतिरेकनिश्चयावित्यत्र विशेषद्वयोपादानं व्यतिरेकज्ञानसामान्य-
 प्रतिबन्धकतासाभासेति वाच्यम् । पृथक्शक्तिं विना नञ्पर्याः षट्
 इत्यासासङ्गतेर्दुर्वारत्वादिति चेत्, स्यादेवं, यद्यन्योन्याभावत्वं
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपं भवेत्, तदेव न,
 संयोग्यादितादात्म्यस्य संयोगादिरूपतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
 संयोग्यत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वापत्तेः, अपि त्वनुयोगिताविशेष-
 एव, एवञ्च तादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्व-
 मप्यप्रामाणिकं इह संयोगेन घटो नास्तीत्यादिवत् अथं तादात्म्येन
 न घट इत्याद्यप्रत्ययात्, एवञ्च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारकत्व-
 मेवाभेदसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्मं तथाच तेन
 रूपेण पृथक्शक्तिकल्पनं तत्प्रकारकबोधानुरोधेनावश्यकम् । न

भावेऽतिशक्तेः, किन्त्वत्यन्ताभावादौ संसर्गाभाव इत्याकारानुगतप्रतीति-
 साक्षिकमखण्डोपाधिरूपमेव तत्, एवमन्योन्याभावत्वमपि तथा प्रतीति-
 साक्षिकमखण्डोपाधिरूपमेवेति तदेव शक्यतावच्छेदकं । यदि च घटोनास्ती-
 त्वादावत्त्वन्ताभावत्वप्रकारेणैव बोध आनुभविकः न तु ध्वंसादिसाधारक-

चाभावत्वावच्छिन्ने प्रतियोगिसम्बन्धविधया अन्योन्याभावत्वरूपविश-
 लानुयोगिताया भानमेवाभेदसंसर्गक-प्रतियोगिप्रकारकधीविरो-
 धित्वे तन्नं आस्तां तथाचाभावत्वविशिष्टशक्तैवोपपत्तौ किं भेदे शक्त-
 न्तरेणेति वाच्यम् । यतो नायं घट इत्यादौ घटत्वावच्छि-
 न्नस्य घटत्वावच्छिन्नरूपितत्वसम्बन्धेनैवानुयोगिताविशेषरूपभेदत्वा-
 दंशे भानमावश्यकं अनुयोगिताया एव प्रतियोगिरूपसम्बन्धिविनि-
 र्भाकेषु प्रत्येसोभानात् अभावस्य चेदन्वादिनापि भानात् प्रतियो-
 ग्युपरागेणैव भानमित्यनियमात् एवञ्चाभावे धर्म्मिणि प्रतियोगिनः
 प्रकारत्वं तत्राप्रामाणिकमित्यनुयोगितांशे प्रतियोगिप्रकारकत्वमेव
 प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्नं तथाच भेदत्वरूपानुयोगिता-
 विशेषविशिष्टे शक्तन्तरमावश्यकं तदन्तरेण^(१) अनुयोगिताविशेषण-
 तथा प्रतियोगिनोऽन्वयासम्भवादित्याशयः^(२) ।

अजवस्तु नञ्पदजन्यप्रातिपदिकार्थे भावान्धबोधे सप्तमीसम-
 भिव्याहारज्ञानं हेतुसप्तजन्यान्योन्याभावबोधे समानविभक्तिकनाम-
 समभिव्याहारज्ञानं तथेति व्युत्पत्तिभेदसूचनायैव पृथगभिहितं न
 तु शक्तिभेद इत्याहुः ।

(१) अनुयोगिताविशेषविशिष्टे शक्तिं विनेत्यर्थः ।

(२) अयदार्थे पदार्थस्य प्रकारतया अगन्वितत्वनियमादिति भावः ।

संसर्गाभावत्वेन, भ्रंसादिश्लेषेऽपि अत्यन्ताभावमादायैव नास्तीत्यादिघोर-
 वाधिता तदा अत्यन्ताभावत्वं अन्योन्याभावत्वं इयमपि शक्यतावच्छेदकमिति
 प्राहुः ।

नन्विह घटो न अयं घटो न इत्यादौ घटादेरभावे प्रतियोगि-
 तयान्वयेऽपि घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं विना तादृश-
 वाक्यबुद्धीनां घटत्वादिविग्रिष्टघटादिविग्रिष्टधौविरोधितानुप-
 पत्तिः । इह घट-पटौ न स्तः नोसघटो नास्ति नायं नोसघटः
 इत्यादिवुद्धीनां घटत्वाद्यवच्छिन्नविग्रिष्टबुद्धिविरोधितया तद्विग्रिष्ट-
 बुद्धिविरोधितायां शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि-
 तायाः प्रयोजकत्वात् । न चाभावांग्रे शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतै-
 वोपदर्शितबुद्धिविरोधिताप्रयोजिका न तु तादृशप्रतियोगिक-
 त्वावगाहितेति वाच्यम् । अभावस्य तद्रूपावच्छिन्नवत्ताविरोधित्व-
 प्रयोजकं यत्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवगाहितामगादृत्वं
 तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतामाशेषाभावबुद्धेः प्रतियोगिमत्ताधौविरोधि-
 त्वाशम्भवात् घटो नास्तीति ज्ञाने शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
 नवगाहनेऽपि तस्य घटसामान्यवत्ताबुद्धिविरोधित्वे नोसघटत्वा-
 वच्छिन्नवत्ताबुद्धेः शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिविरोधिताकम्
 नोसघटो नास्तीति ज्ञानस्यापि अधिकस्वित्यादिन्यायेन तद्वि-
 रोधित्वौचित्येन^(१) तस्यास्तथाविरोधित्वं न तु घटो नास्तीत्यादि-
 बुद्धेरिति विग्रेषानुपपत्तेः । एवमुक्तस्यले घटत्वादेः प्रतियोगिता-

(१) घटसामान्यवत्ताज्ञानविरोधित्वौचित्येनेत्यर्थः ।

ननु यत्किञ्चिद्घटवति घटोनास्तीति यत्किञ्चिद्घटे वा घटोनेति
 धीः घटान्तरस्य संसर्गाभावं अन्योन्याभावं वा अवलम्ब्य कुतो न स्यादित्यत-
 आह, 'तत्रेति, 'तत्र' संसर्गाभावे अन्योन्याभावे च नञर्थे, 'अन्वचितेति
 प्रतियोगितासम्बन्धेन नञर्थे योऽन्वयः तत्रावच्छेदकं घटोनास्तीत्यादौ घट-

श्रितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिवत्सलभ्यं,

वच्छेदकत्वाभावे वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः । तद्गानन्तु न पदार्थविधया उक्तवाक्ये तदुपलभ्यकाभावादिति कथं तदित्याकाङ्क्षायां आकाङ्क्षादिवशात् प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धघटकतया तद्गानमित्याह, 'तच्च चेति, 'तच्च' मञ्जुर्वै संसर्गाभावे, भेदे च, 'अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति येन रूपेण प्रतियोगिनोऽभावांग्रे विशेषणता तद्गुणैर्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिवत्सलभ्यमिति अपदार्थोऽपि तद्रूपवच्छिन्नोपस्थापकशब्दविशेषरूपाकाङ्क्षावशात् प्रतियोगिसंसर्गतया लभ्यइत्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वविशेषितानुयोगिता, सा च घटादिरूपविशेषणप्रतियोगिकेति तत्सम्बन्धतया भासते, अनुयोगिताया दर्शितविशेषणश्च^(१) संसर्गतावच्छेदकतया भासते, मञ्जुपदार्थतावच्छेदकानुयोगितायां घटादेरन्वयोपगमे तु तच्च^(२) तादृशप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव सम्बन्धः घटादिनिष्ठप्रतियोगिताप्रतियोगिकं निरूप्यत्वं घटादिरूपप्रतियोगिप्रतियोगिकमपीति तस्य घटादिसम्बन्धता ।

(१) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनिरूपितत्वश्चेत्यर्थः ।

(२) अनुयोगितायामित्यर्थः ।

त्वादिकं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तीति पदान्तरासमभिव्याहृतघटत्वविशिष्टघटवृत्तिमत्पदसमभिव्याहृतनञ्पदजन्यसंसर्गाभावोपस्थितेर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव घटत्वविशिष्टप्रकारकान्वयबोधजनकत्वखाभावं व्युत्पत्तिस्तदवशात् सिद्धं शाब्दबोधविषय इत्यर्थः । तेन

केचित्तु अभावे घटादेः सम्बन्धोऽनुयोगिता तत्सम्बन्धतया भासते, घटादिपारतन्त्र्येण च घटत्वादेरपि अभावविशेषतया तस्य सम्बन्धः स्थावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, अनुयोगितायां घटाद्यन्वयपक्षेऽपि तस्यां घटादिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरन्वयोबोधः, सर्व्वैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ईदृशी रीतिरनुसरणीया । एवञ्च कम्पुयीवादिमत्तादेर्गुह्यतया अनवच्छेदकत्वपक्षे कम्पुयीवादिमत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धावपि न क्षतिः । अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य कम्पुयीवादिमत्त्वस्य च खण्डग्रः प्रसिद्धैव तादृशसम्बन्धेन तस्य विशेषणतासम्भवात् । न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोगितायाः सम्बन्धप्रवेशपक्षेऽपि विशेष्य-विशेषणयोः खण्डग्रः प्रसिद्धा विशेष्य-विशेषणभावेन सम्बन्धता निर्व्वह्येवेति वाच्यम् । एवं सति तादृशबुद्धेर्भ्रमत्वासम्भवात्, तथाहि तादृशज्ञानं च विशिष्टसम्बन्धेनाभावांशे प्रतियोगिनो भ्रमः विशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्धा तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भाववतीत्यादेस्तत्सम्बन्धघटितधर्मत्वस्य दुर्निर्णयत्वात्, तज्ज्ञानं प्रतियोगितांशे कम्पुयीवादिमत्ताद्यवच्छिन्नत्वस्य भ्रमः तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिश्च विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतद्विशिष्टाभावस्य घटत्वादिविशिष्टाभावा-

नौलोघटो नास्तीत्यादौ न घटत्वावच्छिन्नाभावघोः तत्र घटपदस्य नौलपदसमभिव्याहारात् तदसमभिव्याहृतत्वञ्च तत्समभिव्याहृतत्वेनाज्ञातत्वं तेन नौलोघटो नास्तीति प्रयुक्ते नौलं इत्यश्रुत्वा घटो नास्तीति यत्र शाब्दबोधः तत्रापि नानुपपत्तिः, अन्वयितावच्छेदकश्च वैज्ञानिकं तेन लोहितो वद्विर्नास्तीत्यादौ लोहितवद्वित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः, तत्र लोहितस्यानु-

समनियतस्य प्रतियोगितायां वृत्त्यनियामकतया विषयिताया-
 न्प्रभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताविरहेऽपि तेन सम्बन्धेन तद्वि-
 शिष्टवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायामित्यपि न, भ्रमत्वस्य प्रकारता-
 घटितत्वेन संसर्गतावच्छेदकौघविषयतायां विशेषणज्ञानानुपेक्षायां
 प्रकारत्वासम्भवेन तदग्रे भ्रमत्वासम्भवात् ।

यत्तु तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक-तदभाववति
 तद्रूपेण तत्संसर्गक-तत्प्रकारकज्ञानं तद्रूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धेन तद्भ्रमः
 विशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्धिस्त्रलेऽपि व्यधिकरणतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तावच्छेदकसम्बन्धताकाभावप्रसिद्ध्या तादृशभावमादाय तद्रूपा-
 वच्छिन्नतत्सम्बन्धेन भ्रमत्वनिर्वाहात् कम्पुषीवादिमात्साक्षीत्यादि-
 ज्ञानं कम्पुषीवादिमत्ताद्यवच्छिन्नप्रतियोगितागिरूपितत्वादिविशेषि-
 तानुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिन एव भ्रमः, व्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभावः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभाव-
 धीहेतुतया तादृशकारणबाधेन तादृशभावप्रतीत्यसम्भव इति
 मणिकारेण खण्डितः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्बन्धताकाभावखण्डनन्तु तादृशरीत्या न सम्भवति विशिष्टसम्-
 भावच्छिन्नाभावनुद्धौ विशिष्टसम्बन्धज्ञानस्याहेतुत्वादिति तदपि
 न सत्, तादृशभावस्थाननुभवात् ।

योगितावच्छेदकतया भातवद्भित्तस्यैवावच्छिन्नत्वे तादृशावच्छिन्नत्वस्य प्रति-
 योगिताकत्वे तस्य चाभावे सम्बन्धा संसर्गविधया भानेऽप्येतादृशः परस्परप-
 क्षेपो अनुभववत्तात् सम्बन्धविधयैव विषयः । इयांस्तु विशेषः यत्र तादृश-
 परस्परपक्षेप एव सम्बन्धतास्यविषयता पर्याप्ता तत्र तादृशावच्छिन्नत्वा-

अथ स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणस्य प्रतियोगिविशेष्याभावांग्रे प्रकारतोपगमे पीतघटवति नीलघटो नास्तीति बुद्धेरनुपपत्तिः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वरूपतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे घटत्वादेर्विशेषणस्य तादृशसम्बन्धविरहात् । न हि तादृशमावप्रतियोगितावच्छेदकता घटत्वादौ पर्याप्ता, नीलत्वादेरपि तदवच्छेदकत्वात् घटादिसामान्याभावस्य च तादृशसम्बन्धेन घटत्वादिमन्बन्धिनः पीतघटादिमत्यसम्भवात् । अतो नीलसहितघटत्वादिरूपप्रतियोगिविशेषणधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं प्रतियोगिसम्बन्ध एव इत्युपेयं इति चेत्, न, नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलादिसहितस्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य घटत्वादि-सम्बन्धतोपगमेन सामञ्जस्यात् । न च स्वपदार्थस्य सम्बन्धिनो घटत्वादेः सम्बन्धाघटकत्वेन नीलादिसहितत्वेन घटत्वादेर्घटत्वादि-सम्बन्धघटकत्वासम्भवात् नीलादिसहितस्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतेति वाच्यम् । अगत्या अत्र सम्बन्धिनोऽपि सम्बन्धघटकत्वोपगमादिति वदन्ति । तदसत्, कम्बुघोवादि-मात्रास्तीत्यादौ कम्बुघोवादिमत्त्वाद्दौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानस्यावश्यकतया स्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमेवा-

दीनां प्रकारता । यत्र च तादृशविशिष्ट एव वैज्ञानिके पारमार्थिके वा सा पर्याप्ता तत्र न तादृशसम्बन्धघटकस्य सा किन्तु सम्बन्धीभूततादृशविशिष्ट-प्रतियोगिन एवेति । अतएव लोहितः स्फटिक इत्यादौ कौहित्यसमवायि-प्रतियोगिकसंबन्धस्य सम्बन्धत्वेन संसर्गांग्रे कौहित्यसमवायिनोऽपि प्रति-

भावे तत्सम्बन्धः^(१) इत्युपेक्षम् । तदर्थं च स्वभिन्नधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं, तत्र च स्वपदार्थस्य कम्बुघोवादिमत्त्वादेरनिवेशो न
सम्भवति भिन्नत्वस्य केवलान्वयित्वात् भिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वसा-
प्रसिद्धेः । तन्नियोगे च^(२) सम्बन्धाप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

वस्तुतः कम्बुघोवादिमात्रासौत्यादिबुद्धौ कम्बुघोवादिमत्त्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगितामिच्छितत्वविशेषितानुयोगितायाः प्रतियोगि-
सम्बन्धतया भानमतेऽपि नानुपपत्तिः, चादृशसम्बन्धे चद्रूपत्व-
यप्रतियोगिकत्व-तद्बुद्ध्यावच्छिन्नानुयोगिकत्वानां चयाणामभावंस-
द्रूपविशेषिततत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकं तद्बुद्धिर्विशेषकं ज्ञानं तद्रूपा-
वच्छिन्नतत्सम्बन्धेन तस्य तद्बुद्धिर्भिषि भ्रम इति भ्रमत्वनिवृत्त्या तादृश-
बुद्धेः कम्बुघोवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नमिच्छितत्वविशेषितानुयोगिता-
सम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमत्वोपपादनसम्भवात् । तद्बुद्ध्यावच्छिन्नमिच्छि-
तत्वस्य विषयत्वादौ प्रसिद्धं, सम्बन्धधर्भिकोभयाभावघटितस्य भ्रमत्वं
अवश्योपेयं, अन्यथा वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितामवच्छे-
दकत्वमते तत्सम्बन्धेन तस्याभाववति तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं
भ्रमत्वमिति निर्बन्धनासम्भवात्, तथा निर्बन्धने वृत्त्यनियामकसम्ब-

(१) कम्बुघोवादिमत्त्वादेः सम्बन्ध इत्यर्थः ।

(२) कम्बुघोवादिमत्त्वादिनिवेशे चेत्यर्थः ।

योगित्वस्य संसर्गतया भानेऽपि न लौहित्यसमवायिनः प्रकारतेति ध्येयं ।
घटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वञ्चेति विसकलितमेव सम्बन्धः न तु तेषां पर-
स्पररोपश्लेषोऽपीति केचित् । तत्तच्छं, एतत् त्रितयं यदि घटत्वस्य संसर्ग-
कदा प्रतियोगितायामपि घटत्वस्य सम्बन्धभागे अनुभवविरोधः ।

न्भावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा तत्सम्बन्धावगाहिध्मासंप्रहात्, तेन सम्-
 न्धेन तद्वेदनिवेशे च व्यधिकरणसम्बन्धेन ध्मासंप्रहात् । एवञ्च
 स्वसमवाधिसंयोगसम्बन्धेन स्फटिकविशेषक-सौहित्यप्रकारकप्रमाणा-
 मतिव्याप्तिवारणप्रकारोऽस्मात्कृतव्युत्पत्तिविचारे अनुसन्धेयः । कम्पु-
 यौवादिमात्रासौत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्ये च तदन्यथानुपपत्त्या गुरु-
 धर्मास्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं, अन्यथा गोसोघटो नासौ-
 त्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । तथाभेदसम्बन्धेन नीलरूपादिमतो-
 अन्वयितावच्छेदकत्वात् तेन सम्बन्धेन तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
 गौरवेषासम्भवात् समवायादिना तत्र नीलरूपादेरवच्छेदकत्वे साध-
 वात् । न चान्वयितावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
 योतियोगिताकत्वमेव सम्बन्धो वाच्यः कम्पुयौवादिमत्त्वादेरभाव-
 प्रतियोगितामवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकघटत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धा गोक्तवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरिति वा-
 च्यम् । गुरुधर्मास्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्पुयौवादिमत्त्वादिघ-
 टिततद्विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदव-
 च्छिन्नाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धा व्यापकतावच्छेदकप्रतीरे
 प्रतियोगितानां विशिष्योपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 त्वावच्छिन्नाभावब्रूटस्य च दुर्ज्ञेयतया तस्य शब्दबोधविषयत्वासम्भ-

अथ घटस्य सम्बन्धस्तदवच्छिन्नत्वेऽपि घटस्य संसर्गमाने स एव
 विरोधः, घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता अखलैवेति कश्चित् । तदपि न,
 जोहितवर्जिर्नासौत्यादौ तदसम्भवात् घटो नासौत्यादावपि घटत्वादेर-
 वच्छेदकत्वमागस्यापि आनुभविकत्वेन तदगभ्युपगमे अनुभवविरोधात् ।

वात् । प्रत्यक्षात्मकविशिष्टबुद्धौ संसर्गोपस्थितेरनपेक्षितत्वेऽपि शब्द-
बुद्धौ संसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया संसर्गोपस्थित्यपेक्षणात् । तथाहि
घटमानयेत्यादौ इदं वाक्यं कर्मान्वयविशेषकाधेयत्वसंसर्गक-घट-
प्रकारकबोधपरं इत्याकारकस्यैव संसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुता वाच्या,
तत्र चाधेयत्वं प्रकार एव न तु संसर्गः । न च तत्राप्याधेयत्वं संसर्ग-
तयैव विषयः तथाचैतद्वाक्यं घटवत्कर्मान्वयप्रतीतिपरमित्याकारक-
ज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यम् । तादृशवाक्यार्थस्यापूर्वतया शब्द-
बोधात् पूर्वं तज्ज्ञानस्याप्यसम्भवात् कथञ्चित् सम्भवे शब्दस्यानु-
वादकतापत्तेः ।

यदि चेदं वाक्यं घटवत्प्रतीतिपरमित्याकारकमेव संसर्ग-
तात्पर्यज्ञानं हेतुः प्रतीत्यंशे संसर्गविधया भासमानघटसम्बन्धस्य
स्व-निष्ठाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्मान्वयनिष्ठविशेष्यता-
कत्वमेवेति आधेयत्वस्याप्रकारतया न तज्ज्ञानापेक्षा न वा शब्द-
स्यानुवादकतेति मन्यते तथापि तद्वर्णावच्छिन्नप्रकारकबुद्धौ तद्व-
र्णांशे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धेरेव साधवेनानुभवे-
न च विरोधित्वात् कम्बुपीवादिमात्स्योतिवाक्यजबुद्धेः कम्बुपी-
वादिमत्त्वाद्यंशे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहिते तस्याः
कम्बुपीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः ।

अत्र च घटो नास्त्येत्यादौ घटः प्रतियोगितया घटत्वञ्च स्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वेन सम्बन्धेनाभावे प्रकारीभूय भासते, घटत्वञ्च प्रतियोगि-
विशेष्यतापन्नमेवाभावे प्रकारः न तु स्वातन्त्र्येण, धूमवान् पर्वतो वह्निमान्
इत्यादौ पर्वतविशेष्यतापन्ने धूम इव वह्नौ तेनाभावो घटोयः घट इत्या-
कारोनेति न्यायः ।

अव्ययितावच्छेदकता यत्र रूपान्तरावच्छिन्ना तत्र तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव भासते अतो घटत्वादिरूपैकजात्ववच्छिन्नाभाववति घटत्वादिरूपाप्रजात्यादिविशिष्टवति जातिमाप्नासीति वाक्यसप्रमाणं तद्देशे जातित्वाद्युपसंहिताभावाद्यन्तेपि तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावसत्त्वात् तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावस्य अवच्छेदकविशेषतद्दर्शान्तर्भावेन पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकः तद्विशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकोवाऽभावः येन सम्बन्धेन व्यस्यतावच्छेदकता यत्र स्वस्ते तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्र भासते तेन विषयितासम्बन्धेन सुखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाववति घटादौ गुणो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः । समवायेन गुणत्वादिविशिष्टवत्त्वकगुणादिपदात्तेनैवसम्बन्धेन तद्वच्छिन्नस्याव्ययबोधाद्विषयितादेश्चान्यव्ययितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् । अथ घटत्वेन घटो नास्तीत्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः प्रतीयते इति सोन्वयप्रतेऽव्ययितावच्छेदकस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भासतिप्रमाणो न

अन्ये तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटस्यैव सम्बन्धः न तु घटत्वस्य इति बोद्धातिप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तादृशव्युत्पत्तौ अव्यय-व्यतिरेको प्रमाणयति, 'नीलघटवतीत्यादिना, यद्युक्तव्युत्पत्तिर्नाभ्युपेयते तदा नीलघटवत्वपि पीतघटसंसर्गाभावस्य नीलघटे पीतघटस्यान्योन्याभावस्य सत्त्वात् घटप्रतियोगिकत्वेन तद्भानमपि नञा क्रियत इत्यर्थः, संसर्गान्योन्याभावभेदेनोदाहरणप्रदर्शनं, व्यतिरेकमुक्त्वाव्यय-

सम्भवति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानस्य घटत्वादेरन्व-
यितानवच्छेदकत्वात् । न च द्वितीयार्थो वैशिष्ट्यं तस्य च प्रतियो-
गिन्यन्वयोपगमात् घटत्वादेरन्वयितावच्छेदकत्वं निराबाधमेव तस्य
प्रतियोगिविशेषणवैशिष्ट्यपारतन्त्र्येण प्रतियोगिन्यपि विशेषणलोप-
गमादिति वाच्यं । तथा सति प्रतियोगिर्नि बाधितधर्मस्य तदंग्रे
प्रकारतया बोधनेन तदाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । एवं व्यधिकरणध-
र्मस्य प्रतियोगिनि प्रकारतोपगमेऽपि अन्वयितावच्छेदकता न
व्यधिकरणधर्ममात्रपर्याप्ता अपि तु समानाधिकरणधर्ममन्तर्भाष्यैव
तथा च समानाधिकरणधर्मस्य तत्र प्रतियोगितावच्छेदकान्तर्भा-
वात् । अन्वयितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
दकताकलभानासम्भवः । न चान्वयितावच्छेदकैकदेशपर्याप्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकलमपि भासत इत्युपगमसम्भवः । तथा सति
घटसामान्याभावतात्पर्येणापि नौलघटो नास्तीति प्रयोगापत्तेः
तद्गुणांग्रे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभावे तद्गुणपर्याप्तान्वयिताव-
च्छेदकताकबोधसामग्र्यपेक्षाया अवश्योपेक्षत्वात् । न च तावतैव कथं
घटसामान्याभावतात्पर्येण तथा प्रयोगापत्तिवारणं शुद्धघटत्वा-
दिपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकबोधोत्पादकसामग्र्या घटोनास्तीति
वाक्यघटिताया अधिकन्वित्यादिन्यायेन नौलघटो नास्तीति प्रयो-
गस्यलेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं । अगत्या पदार्थान्तरविशेषितस्वार्था-
न्वयपरत्वेनागृह्यमाणपदन्यघटत्वावच्छिन्नोपस्थितेः शुद्धघटत्वाव-
च्छिन्नप्रकारकबोधहेतुत्वमुपगम्य दर्शितस्यले तादृशबोधसामग्र्य-
भावस्योपपादनौच्यत्वात् । न च यत्र द्वितीयान्तेन घटत्वावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकलं प्रकारतया न प्रत्याख्यते तत्रैवान्वयितावच्छेदे
 प्रतियोगितावच्छेदकस्य संसर्गतया भाननियमः घटत्वेन पटो
 नास्तीत्यादौ घटत्वाद्यन्वितमवच्छिन्नप्रतियोगिताकलं तृतीयथा
 अभावप्रकारतया प्रत्याख्यत इत्यन्वयितावच्छेदकं घटत्वादिकं
 उपलक्षणतयैव भासते अतः समानाधिकरणधर्मास्य व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं ।
 प्रतियोगिन्युपलक्षणतया उक्तस्येऽन्वयितावच्छेदकभागोपगमे घट-
 वति नीलघटत्वादिना पीतघटाद्यभावमादाय घटत्वेन घटो
 नास्तीतिव्यवहारस्य सप्रकृत्यर्थपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तृ-
 तीयार्थत्वमुपगम्य घटत्वेनेत्यस्य घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वार्थकतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे तद्बाधेन वारणसम्भवेऽपि
 घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्युपलक्षितपटाभावमादाय घटवति घटत्वे
 द्रव्यं नास्तीति व्यवहारस्य दुर्भारत्वात् । न च तृतीयथा समभिव्या-
 हताभावान्वयितावच्छेदकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकलमेव
 बोध्यत इति घटत्वस्य द्रव्यत्वव्यधिकरणतया न तथा प्रयोग इति
 वाच्यं । अवच्छेदकस्य वास्तववैधधिकरणविवक्षणे घटत्व-द्रव्यत्ववोर्ध-
 यधिकरणभ्रमदशायां घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्याधीनबोधानु-
 पपत्तेः । व्यधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वविवक्षणे तज्ज्ञानदशायां
 घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकलेन पटाभावबोधकतया तदाक्यस्य^(१)
 प्रामाण्यापत्तेः । न च तदाक्यस्य घटत्वे द्रव्यत्वव्यधिकरणत्वबोधक-

(१) घटवति घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्यस्येत्यर्थः ।

तथा न प्रामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यं । तदुभयवैयधिकरण्ये पदार्थत्वस्य
वाक्यार्थत्वस्य चाभावेन तदाक्यतो बोधासम्भवात् ।

वस्तुतो न्यूनवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यादिसामान्याभाववति घटा-
दिशून्यदेशे तथा व्यवहारात् वैयधिकरण्यमयुक्ततरं । न च
द्वितीयान्तेन यत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे बोध्यते
तच्चान्वयितावच्छेदकत्वापकप्रतियोगिताकत्वं सम्बन्धतया भासत-
इत्युपेयं तथाच घटवति घटत्वावच्छिन्नपटाभावमादाय न तथा
प्रयोगप्रसङ्गः तादृशाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वात्वापकत्वादिति
वाच्यं । एवमपि घटवति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटाघटो-
भयाभावमादाय घटत्वेन घटाघटौ नस्त इतिवत् घटत्वेन प्रमेयं
नास्तीति व्यवहारापत्तेर्दुर्व्यारत्वात् । तादृशाभावप्रतियोगितायाः
सकलप्रमेयवृत्तित्वात् । अत्र वदन्ति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
व्यधिकरणधर्मावत् प्रतियोगिविशेषणतया भासमानः समानाधिक-
रणधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः, अत एव घटत्वेन घट-पटोभयं
नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयाभावस्य प्रतियोगिताया अस्यास्यवृत्ति-
त्वेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्व्वाहः घटत्वादे-
स्तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्या-
प्यधिकरणस्य घटत्वादिसहितघट-पटोभयत्वादेः प्रतियोगित्वाधिक-
रणघट-पटयोरपर्याप्तेरिति । यद्यपि पटादिनिष्ठप्रतियोगिताया-
व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नत्वेनैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वनिर्व्वाहस्तथापि तदभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः प्रतियो-
गितावच्छेदकतापर्याप्यधिकरणधर्माविशिष्टप्रतियोगिनिष्पिताधि-

करणतया सममभावस्य विरोधात् घटवति भूतलादौ तादृशाभा-
 वासत्त्वप्रसङ्गात् । अस्य अस्मिन् च व्यासञ्चवृत्तितदभावप्रतियोगिताव-
 ष्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटत्व-पटत्वयोरधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशा-
 भावविरोधधिकरणताया अप्यप्रसिद्ध्या तस्य केवसान्वयित्वनिर्वाहः ।
 न चैतदनुरोधेन वज्रित्वविशिष्टाधिकरणतावति पर्यन्तादौ महान-
 शीथवज्रित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वानुरोधेन च प्रतियोगितावच्छेदक-
 तापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टनिरूपिताधिकरणतयैव समच्छेदभावस्य
 विरोधः तदा घट-पटौ नस्त इतिप्रतीतिविषयघट-पटोभयत्वा-
 वच्छिन्नाभावस्यापि केवसान्वयित्वप्रसङ्गः, तथाहि तादृशाभावस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिसिद्धौ भयत्वमात्रे केवलघटत्वादौ वा यत्-
 किञ्चिदुभयवति केवलघटादिमति च तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्गात् ।
 नापि घट-पटवृत्तित्वविशिष्टद्विले, तादृशविशिष्टानुपस्थितौ तथा
 प्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्, अपि तु उभयत्वे तदूर्ध्वतावच्छेदकतापक्षे
 घटत्वे पटत्वे चेति वाच्यं । सप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिसिद्ध-
 दृशे तादृशपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकवपतया सममभावस्य
 विरोधात् घट-पटावचेतिप्रतीतिसाधिकद्विल-तदूर्ध्वतावच्छेदकता-
 पक्षघटत्वादिसमुदायपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणतावति
 अत्र घट-पटौ नस्त इतिप्रतीतिसिद्धतादृशसमुदायपर्याप्तप्रतियो-
 गितावच्छेदकताकाभावासत्त्वात् तादृशाभावस्य केवसान्वयित्वप्रसङ्ग-
 विरहात् ।

केचित्तु तदभावप्रतियोगित्वमगत्या व्यासञ्चवृत्ति स्वीक्रियते
 तथा च यदूर्ध्ववच्छिन्ने प्रतियोगितायाः पर्याप्तिः प्रतियोगिताव-

च्छेदकविशिष्टस्य तदवच्छिन्नस्यैव चाभावविरोधितया न समाना-
धिकरणधर्मास्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विना तादृशाभावस्य केव-
लान्वयित्वानुपपत्तिरित्याहुः ।

घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ यद्गुणावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं
द्वितीयान्तेनाभावाग्रे प्रत्याख्यते यस्य धर्माऽभावनिरूपितप्रतियोगि-
निष्ठप्रकारतावच्छेदकतया भासते तदुभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकत्वमभावे प्रतियोगिनः सम्बन्धतया भासत इत्युपेयते, अभावाग्रे
धर्मान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधकद्वितीयान्तासमभिव्याहार-
स्यत्वे च तादृशधर्माऽन्वयितावच्छेदकस्तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकत्वमेव सम्बन्ध इति न काप्यनुपपत्तिः । घटत्वेन द्रव्यं नास्ती-
त्यादिबुद्धौ द्रव्यत्वादावपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानात् घटत्वेन
पटो नास्तीत्यादिधीविषयाभावस्य च प्रतियोगिताया द्रव्यत्वाद्यनव-
च्छिन्नत्वात् । अत एव घटत्वविशिष्टपटवानिति प्रत्ययेऽच घटत्वेन
पटो नास्ति घटत्ववान्पटो नास्ति इति वाक्यजबुद्धावेकमेव प्रति-
बन्धकत्वं उभयत्र घटत्व-पटत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तेः
संसर्गतया भागान्तदुभयावच्छिन्नप्रकारताघटितस्य तदुभयपर्याप्तप्र-
तियोगितावच्छेदकताकत्वसंसर्गावगाहिवुद्धित्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकस्योभयसाधारणत्वादिति ध्येयं । अथ घटो नास्तीत्यादिवाक्याद्-
घटत्वादिहूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वशून्ययोर्ध्वंस-प्राग-
भावयोरन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेणाप्रत्ययात्
ध्वंस-प्रागभावसाधारणज्पदग्रन्थिर्न सम्भवतीति चेत्, न, ध्वंस-प्राग-
भावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते अन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति

नीलघटवति न घटः नीलघटो न घटः इत्याद्यव्यव-

व्यवहारानुरोधेन ध्वंस-प्रागभावयोरपि समयविशेषावच्छेदेन सामा-
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकलोपगमस्यावश्यकतया तयोरपि नञा
प्रतिपादनात् । व्युत्पत्तिविरोधेन तयोस्तेनाप्रतिपादनेऽपि सदात-
नत्वघटितात्यन्ताभावत्वापन्नया ध्वंसादिसाधारणाभावत्वस्य चास-
वेनासदातनभावरूपाभावाभावसाधारणानुरोधेन च प्रवृत्तिनिमित्त-
तया नञ्पदवाच्यत्वानपायात् । न चात्यन्ताभावत्वमखण्डधर्मान्तरं
अनुयोगिताविशेषरूपं वा न सदातनत्वघटितमिति न गौरवमिति
वाच्यं । तादृशधर्मान्तरे मानाभावात् । तद्व्यक्तिर्भास्तीतिवाक्यात्
तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोर्ध्वंस-प्रागभावयोर्बाधनात् ध्वंस-
प्रागभावसाधारणशक्तेरावश्यकत्वाच्च । न च ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ता-
भावविरोधस्याप्रामाणिकतया तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणे तादृ-
शात्यन्ताभावसत्त्वात् स एवोक्तवाक्यात् प्रतीयतइति वाच्यं । ध्वंसा-
द्यधिकरणे तादृशात्यन्ताभावस्याप्रामाणिकत्वात् अन्वयितावच्छेद-
कावच्छिन्नत्वाविशेषितायाः प्रतियोगितायाः नञ्पदार्थसंसर्गाभावे
प्रतियोगिसम्बन्धतोपगमे बाधकं दर्शयति, 'नीलघटवतीति, 'न
घट इत्याद्यव्यवहारादित्यनेन सम्बध्यते । तादृश्याः प्रतियोगितायाः
नञ्पदार्थं भेदे प्रतियोगिसम्बन्धत्वे बाधकमाह, 'नीलघट इति,
'अव्यवहारादिति व्यवहारस्य प्रमाणत्वाभावादित्यर्थः । शुद्धप्रति-

माह, 'इह नीलेत्यादिना, नीलघटवत्यपि क्वचित् पीतघटसत्त्वात् अव-
च्छेदकावच्छेदेनाम्बयबोध इति तद्व्याख्याय 'इहेति । इदमत्रावधेयं न
शीतो घट इत्यादौ पीतगुणवतो अमेदसम्बन्धेनानुयोगितावच्छेदकं घटत्वं

योगितायाः सम्बन्धत्वेऽबाधितविशेषान्तराभावबोधकतया तद्वा-
क्यानां प्रामाण्यस्य दुर्वारतया व्युत्पन्नैरपि तथा प्रयुज्यत इति
भावः । तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषिते धर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्ट-
प्रतियोगिविशेषितसंसर्गाभावस्य तद्रूपविशिष्टे प्रतियोगिनि शुद्ध-
तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञोऽसामर्थ्यापग-
मेन दर्शितप्रयोगवारणसम्भवेऽपि वस्तुगत्या नीलघटादिमति नी-
लघटादौ च अत्र न घटः अयं न घट इत्यादिप्रयोगस्य प्रामा-
ण्यप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यं । न च वस्तुगत्या अन्वयितावच्छेदका-
वच्छिन्ना या प्रतियोगिता तस्याः सम्बन्धतानियमेप्युक्तातिप्रसङ्गः
शक्यवारण इति किमन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नलभानोपगमेनेति
वाच्यं । लोहितवर्जिर्नास्तीत्यादौ लोहितवज्जेरप्रसिद्धा अन्वयिता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वेन वास्तवेन प्रतियोगिताव्यावर्तनासम्भवात्
अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभागे विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वायोगस्य
दर्शितत्वाच्च । सामान्यतो घटमनुपादाय नीलत्वेन तदुपादानञ्च
तदधिकरणे तत्र च विशेषान्तरात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्बाधितत्व-
प्रकाशनाय ।

केचित्तु अभावाधिकरणतायामन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नलभान-
मुपगम्यापि घटवति न घटः घटो न घट इति प्रयोगः शक्यवा-
रणः पीतघटादिरूपविशेषात्यन्तान्योन्याभावाधिकरणतायाः प्रति-
अन्वयितावच्छेदकं नामार्थयोरभेदस्यैव संसर्गात्वात्, तच्च समवायेन पीत-
गुणानुयोगितावच्छेदकं घटत्वमपेक्ष्य गुह्यतरमतो नावच्छेदकं, पीतगुणानु-
योगितावच्छेदकञ्च घटत्वं नाम्बयितावच्छेदकं तथाच तत्पदेनाबोधनात्

योगिसम्बन्धतादात्म्यवत् साधारणघटवत्त्व-घटत्वाभ्यामनवच्छेदात् अतो.
नीलपदोपादानमित्याहुः ।

तत्र साधु, घटप्रतियोगिकस्य घटाकाशोभयत्वावच्छिन्नात्वना-
भावस्य घट-पटोभयत्वावच्छिन्नभेदस्य साधिकरणतायामनतिप्रसक्त-
घटवत्त्व-घटत्वाभ्यामनवच्छेदसम्भवेन तादृशाभावमादाय तथा प्रयो-
गस्य दुर्वारत्वात् । प्रत्येकाभावातिरिक्तव्यासम्बन्धवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावानभ्युपगमेऽपि घटप्रतियोगिकाभावत्वेनानुगता-
भावाधिकरणतायां घटवत्त्वादिना अनवच्छेदे बाधकाभावात् अन्यथा
वज्राद्यभावाभावानां प्रत्येकनिरूपिताधिकरणतायां धूमत्वावच्छे-
देन सत्त्वासम्भवेन धूमवति वज्रभावोनास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः ।
प्रतियोगिवोधकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताभानवि-
द्यमे साधकमाह, 'इह नीलघटवतीति । 'व्यवहाराच्चेति, घटपदार्थता-
वच्छेदकशब्दघटत्वावच्छिन्नाभावासत्तेपि पीतपदसमभिव्याहारसम्भ-
वीतघटत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावमादाय ईदृशव्यवहारस्य
प्रमाणत्वाच्चेत्यर्थः । न केवलं नञादिपदजन्यशब्दज्ञाने प्रतियोगि-
तारूपसंसर्गे प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त-
धिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वभाननियमः अपि तु प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानमात्र एव उक्तरूपानवच्छिन्नप्रति-
योगित्वसंसर्गिकविषयताया अप्रामाणिकत्वादित्यवधेयं ।

अतो गुणधर्मस्यावच्छेदकत्वकल्प एवैतादृशः शाब्दबोधो विशेषदर्शना-
मिति । ननु भूतत्वं न घट इत्यादौ भूतत्वादौ घटादिसंसर्गाभावयोः स्यात् ।
न च संसर्गाभावबोधे अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षिता चैत्रो न पचतीत्यादौ

हारात्, इह नौलघटवति न पीतोघटः पीतोघटो न नौलः इत्यादिव्यवहाराच्च प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्य-

न चैवं सकलसाध्याभाववन्निष्ठेत्यादिलक्षणे साध्यविशेषाभाव-
मादायाव्याप्तेर्वारणाय साकल्यस्य साध्यविशेषणतया वर्णनविरोध-
इति वाच्यं । तत्र साध्यस्याभावः साध्याभाव इति षष्ठीतत्पुरुष-
जन्याभावबोधे षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रकारत्वात् न तु संसर्गत्वात् ।
ननु नञ्स्थाभावस्य प्रतियोगिनेवाधिकरणेनापि संसर्गः संसर्गतयापि
भासते नामार्थयोर्भेदान्वयबोधः साक्षात्तं सम्भवतीति व्युत्पत्तौ
निपातातिरिक्तत्वस्य नामविशेषणत्वात् नञश्च निपातत्वात् । अन्यथा
प्रतियोगिताबोधकपदाभावात् घटोनास्तीत्यादौ नञ्स्थाभावे घट-
प्रतियोगिकत्वभानानुपपत्तेः । न पचति चैत्र इत्यादावभावाधार-
ताबोधकानुयोगिवाचकपदोत्तरविभक्त्यभावेन पाककृत्यभाववाञ्छैत्र-
इत्यादिबोधस्य नायं घट इत्यादाविदमाद्यर्थे घटभेदाद्यधिकरण-
ताया बोधस्थानुपपत्तेश्च । न च भिन्न एव नञोऽर्थः । न तु स्वा-
तन्व्येण भेदस्तस्थानुयोगिन्यभेदान्वयो न तु भेदान्वयः । अतएव
चायमघटो न घट इति समास-व्याप्तयोरविलक्षणबोधजनकत्वानु-

तिउर्ध्वस्य कृत्यादेः संसर्गाभावबोधो न स्यात् अत आह, 'प्रतियोगीति,
'तुल्येति, अभावान्वयः प्रतियोग्यन्वयेन तुल्ययोगक्षेमः तेनानुयोगिनि प्रति-
योग्यन्वयस्य यत्र सम्बन्धत्वं तत्र तदभावान्वयस्यापि तथात्वं यत्र च प्रति-
योग्यन्वयस्य प्रकारत्वं तत्र तदभावान्वयस्यापि प्रकारत्वं तथाच तत्तत्पदोप-
स्थाप्यस्य प्रतियोगिनोऽनुयोग्यन्वयबोधे यदपेक्षितं तत्र तदभावान्वयबोधेऽपि
तदपेक्षितमित्यर्थः पर्यवस्यति, एतदेव फलमुखेन दर्शयति, 'तेनेत्यादिना ।

भवोऽपि, एवञ्च पर्थ्युदासखले भेदवतो गुरुतया न मुख्यनञ्ज्यता अपि तु लक्ष्यार्थतैवेति प्रतिषेध एव नञो मुख्यार्थ इति शूलपाष्ठादिसम्मतमिति वाच्यं । तथा सति संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति विशेषणद्वयोर्नञ्ज्यताकथनानुपपत्तेः । एवं तादात्म्येन विशिष्टबुद्धौ विशेषणताविशेषेण भेदप्रकारकधीरेव विरोधिनी न त्वभेदसम्बन्धेन भेदवत्प्रकारकधीरपि गौरवात्, तथाच सति^(१) नायं घट इत्यादावधिकरणे भेदस्य भेदान्वयानुपगमे तादृशवाक्यजबुद्धेरयं घट इत्यादिवाक्यजबोधं प्रत्यानुभविकी विरोधिता भज्येत । तथाच भूतत्वं न घट इत्यादौ भूतत्वादावाधारतासम्बन्धेन घटादिसंसर्गाभावबोधसम्भवात् अन्योन्याभावबोधतात्पर्य्येणैव संसर्गाभावबोधतात्पर्य्येणापि तथा प्रयोगः स्यात् । एवं भूतत्वे न घट इत्यादौ घटसंसर्गाभावाधिकरणतावद्भेदाधिकरणता कुतो न प्रतीयते इत्यत आह, 'प्रतियोग्यभावान्वयौ चेति, अधिकरण इत्यादिः, अन्वयपदं संसर्गभानपरं, तथाचाधिकरणे यादृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभानं यादृशाधिकरणबोधकयादृशपदसमभिव्याहारसापेक्षं तादृशपदोपस्थाप्यप्रतियोग्यन्विताभावस्यापि आधाराधेयभावरूपसम्बन्धस्य भानं तादृशाधिकरणबोधकतादृशपदसापेक्षत्वेत्यर्थः । 'अनुयोगिनीति, यदृशपदोपस्थाप्य इत्यादिः ।

(१) भेदप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे च सतीत्यर्थः ।

'यत्पदोपस्थापितस्येति, तथाच पदविशेषजन्यप्रतियोग्यपस्थित्यन्तर्भावेन कार्यकारणभावो बोध्यः अन्यथा चैत्रो न पाककृतिरित्यत्रापि कृतिसंसर्गाभावधीः स्यादिति भावः । तिडाद्यर्थस्यापि कृत्वादेर्धात्वर्थे जनकत्वेन नञर्थे

योगक्षेमौ । तेन तत्पदोपस्थापितस्य अनुयोगिन्याधारा-
धेयभावसम्बन्धेनाव्ययस्तत्र तत्संसर्गाभावस्यापि तथा

‘आधाराधेयभावसम्बन्धेनाव्यय इति आधाराधेयभावनियामकप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धस्य समवायादेः सम्बन्धमर्थ्यादया भानं
इत्यर्थः, ‘तत्संसर्गाभावस्यापि तथेति तत्पदोपस्थाप्यप्रतियोगिविशेषित-
तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याधारतासम्बन्धोऽपि^(१) तादृशपदोपस्थाप्ये^(२)
अनुयोगिनि सम्बन्धमर्थ्यादया भासत इत्यर्थः । ‘तिङ्गाद्यर्थस्येति,
नञोऽसत्त्व इत्यादिः, आदिपदात्सुपः परिग्रहः, ‘कृत्यादेरित्यादिना
तिङ्कर्याअथलादि-सुवर्धस्त्रलादिपरिग्रहः, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य
विशेष्यतानियामकत्वाभिधानं तिङ्कर्यान्वयाभिप्रायेण, चैवस्य धनं
पश्यतौत्यादौ द्वितीयाद्यन्तपदोपस्थाप्येनापि धनादिना षष्ठ्यर्थस्त्रला-
द्यन्वयात् सुवर्धविशेष्यतया अन्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यानियाम-
कत्वात् । सुपस्य कारकपदोत्तरस्य योऽर्थस्तद्विशेष्यत्वे धातूपस्थाप्यत्वं
नियामकं शेषषष्ठ्यर्थविशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्थाप्यत्वं प्रत्ययान्योप-

(१) चैत्रो न पाककृतिरित्यादितस्तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धमर्थ्यादया भान-
वारणाय तत्पदोपस्थाप्येति ।

(२) चैत्रे न पश्यति इत्यादितस्तादृशसम्बन्धभागवारणाय तादृशपदोप-
स्थाप्य इति ।

प्रतियोगित्वेनाव्ययादाधाराधेयभावसम्बन्धेनैवेत्युपपन्नमित्यतः ‘अनुयोगिनीति
अधिकरणत्वेनाव्ययबोधविषय इत्यर्थः, ‘तत्संसर्गाभावस्यापि’ तत्पदोपस्था-
प्यप्रतियोगिनः संसर्गाभावस्यापि, ‘तथा’ आधाराधेयभावसम्बन्धेनाव्ययः,
पश्यति चैत्र इत्यत्र प्रतिबोध्यन्वयस्य सम्बन्धत्वं दर्शयित्वा तदभावान्वयस्य

यथा पचति चैत्रः न पचति चैत्रः चैत्रस्येदं नेदं चैत्रस्य
इत्यादौ तिङान्तर्यस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापित एव
तथेति तदभावस्यापि तत्र तथा । षष्ठादेश्चैत्रादिनिरू-

स्थाप्यत्वं वा, गुरु-विप्र-तपस्त्रि-दुर्गताणां प्रतिकुर्वीतेत्यादौ प्रती-
कारादिक्रियायामपि तदन्वयात्, उपपदविभक्तयश्च यद्यत्पदयोमे
या विहितस्तत्तदर्थविशेष्यत्वे तत्तत्पदोपस्थाप्यत्वं^(१), यथा चैत्रादन्य-
इत्यादौ अन्यादिपदयोगे अनुशिष्टानां पञ्चम्यादौनामर्थस्य प्रतियो-
गित्वादेर्विशेष्यत्वेऽन्यत्वादिनिष्ठेऽन्यादिपदोपस्थाप्यत्वं, 'तचेति अनुवो-
गिनौत्यर्थः', 'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनाव्यय इत्यर्थः, 'तदभाव-
स्यापि' तिङान्युपस्थापितकृत्याद्यभावस्यापि, 'तत्र तथा' प्रथमान्त-
पदोपस्थाप्ये आधाराधेयभावसम्बन्धेनाव्यय इत्यर्थः । पचति चैत्रे न
इत्यादितश्चैत्रादौ नञर्थस्याभावस्य विशेषणत्वेनान्वयात् चैत्रे न
पाककृतिरित्यादित इव चैत्रे न पचतीत्यादितश्चैत्रवृत्तित्वप्रकारेण
पाककृत्यभावबोधाच्चेति भावः । चैत्रस्य धनमित्यादौ षष्ठ्यर्थः

(१) नियामकमिति पूर्व्यान्वयः ।

तद्दर्शयति, 'न पचति चैत्र इति । वैयाकरणमते कर्तुराख्यातवाच्यत्वात् तस्य
च अमेद एव संसर्ग इत्यतः सुव्विभक्तिमुदाहरति, 'चैत्रस्येदमित्यादिना,
'तिङादीत्यादिना षष्ठाः कृत्यादेरित्यादिना स्वत्वस्य संग्रहः । 'प्रथमान्तेति,
तथाच विभक्तिजन्यकृत्युपस्थितिजन्यकृतिसंसर्गाभावस्याधाराधेयभावेनाव्यय-
बोधे नञ्पदजन्यप्रथमान्तपदजन्याधिकरणोपस्थितिः कारणमेवं रीत्या कार्य-
कारणभाव एव बोद्धव्यः, एवमुत्तरत्रापि, 'तत्र' अनुयोगिनि चैत्रे धने च,
'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनाव्ययः, 'तदभावस्यापि' कृत्यादिसंसर्गा-

पितं स्वत्वादिकमर्थो न तु तन्निष्ठं स्वामित्वादिकं, तस्य
धनाद्यवृत्तित्वेन चैचीयेऽपि धने नेदं चैचस्येति प्रसङ्गात्

स्वामित्वादिकं तच्च प्रकृत्यर्थचैत्रादिविशेषणतया भासते स्वामित्वा-
दिप्रकारेण चैत्रादेरेव धनादौ स्वत्वादिसम्बन्धेनान्वयः, विभक्त्यर्थ-
विशेष्यतापक्षप्रातिपदिकार्थस्य प्रातिपदिकार्थं साक्षादपि भेदान्वय-
बोधोपगमात्सामर्थ्ययोर्भेदान्वये प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेऽन्व-
त्वात् । अथ वा षष्ठ्याद्यर्थः स्वामित्वादिकं प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते
धनादेस्तदनाश्रयत्वेऽपि तन्निरूपकतया निरूपकतासम्बन्धेन तच्च
तदन्वय इति प्राचीनमतं दूषयिष्यन् स्वमतमाह, 'षष्ठ्यादेःचेति,
'चादिपदाद्धितौया-द्वितीययोः परिग्रहः । 'चैत्रादिनिरूपितमिति,
'स्वत्वादिकमित्यादिना कर्त्तृत्व-कृतिजन्यत्वादिपरिग्रहः, निरूपित-
त्वसम्बन्धेन चैत्रादिरूपप्रकृत्यर्थान्वयौत्थर्यः, 'तन्निष्ठमिति आश्रयता-
सम्बन्धेन विशेषणतया चैत्राद्यन्वयि आधेयतासम्बन्धेन चैत्रादिरूप-
विशेषणेनान्वयि वेत्यर्थः । 'स्वामित्वादिकमित्यादिना कर्त्तृत्व-कर्त्त-
त्वपरिग्रहः । 'तस्येति चैचनिष्ठस्वामित्वादेःचेत्यर्थः । 'धनाद्यवृत्तित्वे-

भावस्यापि । ननु षष्ठा अर्थः स्वामित्वं तस्य च धने निरूपकत्वसम्बन्धेनैवान्वयो
न त्वाधाराधेयभावसम्बन्धेनेत्यत आह, 'षष्ठादेरिति, स्वत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वे
प्रकृत्यर्थस्य चैत्रादेः केन सम्बन्धेन तत्रान्वय इति तद्दर्शयति, 'चैत्रादिनिरू-
पितमिति, तथाच निरूपितत्वसम्बन्धेन तच्च प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति भावः ।
'तन्निष्ठं' चैत्रादिनिष्ठं, एतेन स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वे प्रकृत्यर्थेन समं तस्या-
न्वयबोधे निष्ठत्वमेव सम्बन्धः इत्युक्तं, 'तस्य' चैत्रादिनिष्ठस्वामित्वस्य,
'धनाद्यवृत्तित्वेनेति, तथाच वृत्तितानिबामकेन सम्बन्धेन स्वामित्वाभावबोध-

निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादि-

नेति वृत्त्यनियामकस्त्व-निरूपकत्वादिसम्बन्धेन धनादिसम्बन्धित्वेऽपि धनाद्यवृत्तितयेत्यर्थः । धनादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादेस्तन्निष्ठ-स्वामित्वादेस्वाभावसत्त्वेनेति शेषः । 'प्रसङ्गात्' भवन्मते अवाधित-तादृशचैत्राद्यभावबोधकस्येत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ननु स्वामित्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतापत्ते स्वामित्वादेर्निरूपकतासम्बन्धाव-च्छिन्नाभावस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतापत्ते तद्विशिष्टप्रकृत्यर्थचैत्रादेः स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नञ्चा प्रत्यायनोपगमात् नोक्ताति-प्रसङ्गावकाशः तादृशाभावस्य धनादौ बाधादित्यत आह, 'निरूपकत्वादेरिति, 'आदिपदात् स्वत्वादेः परिग्रहः । 'प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वृत्त्यनियामकतयेत्यादिः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् येन हि सम्बन्धेनाद्यमिहेति प्रत्ययः तत्सम्बन्धमादायैव नाद्यमिहेति प्रत्ययः निरूपकतासम्बन्धेन धने स्वामित्वमित्यप्रत्ययाप्तौ सम्बन्धेन नात्र स्वामित्वमिति प्रतीते-रप्यभावः । अत एव धनमात्रे स्वामित्वस्याश्रयतासम्बन्धावच्छिन्ना-भावसत्त्वेनैतद्देष्टव्यत्वाद्यौ गौलरूपाभाव इतिवत् अत्रैषीयधने न चैत्रनिष्ठस्वामित्वमिति धने अत्रैषीयत्वस्य स्वामित्वे च चैत्रनिष्ठत्व-नेऽवाधित एवेति तथा प्रयोगः स्यादिति भावः । ननु स्वामित्वस्य बह्वर्थत्वं तस्य निरूपकत्वेन सम्बन्धेन धनेऽन्वयः तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावो नञ्चा प्रत्याख्यते चैत्रोयन्तु धनं तन्निरूपकमेवेति कथं तत्र नेदं चैत्रस्येत्यादेः प्रसङ्गः इत्यत आह, 'निरूपकत्वादेरिति, निरूपकत्वादिसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे किं बाधकमित्यत आह, 'दिमिति, प्रमाणा-

त्येषा दिक् । यच्च चाधाराधेयभावो न संसर्गमर्थ्याद्या
लभ्यस्तचानुयोगिपदे सप्तम्यपेक्षा यथा भूतले घटो न

स्वाव्यावर्तकतया न व्यवहियते अपि तु धने न स्वामित्वमित्येव,
अन्यथा निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नस्वामित्वाभावतात्पर्येण तथा
व्यवहारस्य^(१) दुर्वारतापत्तेः । अत एव कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियामकतया न पचतीत्यत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावबोधा-
सम्भवेन पचतीत्यादौ कृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकादेः कर्त्तर्यन्वयबोधं
मणिकारो नोपजगाम उपजगाम तु जानातीत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन
ज्ञानादेरिति भावः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्वीकारे स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नचैत्राभाव-स्वत्वाभावयोः समन्यत-
तथा अभिन्नत्वेनाभावकल्पनाधिक्यविरहेऽपि अतिरिक्तप्रतियोगि-
ताकल्पनाधिक्याद्गौरवं बोध्यं । 'यच्च चेति यथोरित्यर्थः । 'संसर्ग-
मर्थ्याद्या लभ्य इति भेदान्वये निराकाङ्क्षतयेत्यादिः । तादृशौ च
प्रातिपदिकाथौ, 'तचेति, तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गाभावबोधे अनुयो-
गिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षेति तत्राभावसम्बन्धस्याधारतारूपस्य
संसर्गलासम्भवेन तदर्थकविभक्तिं विना तद्ज्ञानासम्भवादिति भावः ।

(१) अचैत्रोयधने न चैत्रनिरुक्त्वास्वामित्वमिति व्यवहारस्येत्यर्थः ।

न्तरसिद्धमेवार्थं शब्दो बोधयति न तु शब्दबलादेव वस्तुसिद्धिः । 'यच्च
चाधारेति, यत्पदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिनौत्वनुषज्यते, अत्र च
नामपदजन्यघटोपस्थितिजन्ये नञ्पदजन्यघटसंसर्गाभावबोधे अनुयोग्युप-
स्थापकपदोत्तरसप्तमीसमभिव्याहृतनञ्पदजन्या संसर्गाभावोपस्थितिः कारणं

अत्र च भूतल-घटाभावाद्योः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याप्रसिद्ध्या तस्मा-
मग्या अकल्पनात् भूतलं न घट इत्यादिवाक्यान् तादृशग्रान्दबो-
धापत्तिः । यदि च घटाभावादिविशिष्टभूतलादिपरतदादिपद-
घटितान्तदस्तीतिवाक्यात् भूतलाद्यंघ्रे घटाद्यभावप्रकारकबोधः
प्रसिद्ध इत्युच्यते तदा तादृशबोधोत्पत्तौ तादृशवाक्यज्ञान-तद्वटक-
तदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थित्यादिघटितसामग्या एव प्रयो-
जकत्वात्तदभावादेव नोक्तस्थले तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, भूतले न घट-
इत्यादौ प्रसिद्धबोधश्च घटाभावे भूतलादिवृत्तित्वप्रकारकस्तदु-
त्पादप्रयोजिका सामग्री च परस्परसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटादिपद-
नञ्पदजन्यघटादि-तदभावोपस्थितिभ्यामिव तत्तत्पदसमभिव्याहृत-
सप्तमीजन्याधेयत्वोपस्थिति-तत्प्रकृतिजन्यभूतलोपस्थित्यादिनापि घ-
टिता भूतलं न घट इत्यादौ तदभावादेव न तदुत्पादप्रसङ्गः ।
एवं न पचति चैत्र इत्यादौ प्रसिद्धस्य चैत्रादिविशेष्यकपाककृत्याद्य-
भावप्रकारकबोधस्य सामग्री प्रथमान्तजन्यानुयोग्युपस्थिति-विभक्ति-
जन्यकृत्यादिरूपप्रतियोग्युपस्थितिघटिता तदभावात् पाककृतिर्न
चैत्र इत्यादौ न तत्प्रसङ्गः, एवं पाककृतिर्न चैत्रे इत्यादिस्वल्पप्रसि-
द्धस्याभावांघ्रे चैत्रादिवृत्तित्वप्रकारकबोधस्याप्युक्तरीत्या वारणमिति
बोध्यं । ननु सप्तम्यन्तभूतलादिपदेन नञ्प्रार्थाभावे आश्रयतासम्बन्धेन

इत्यस्य यावत् सप्तम्यन्तपदसमभिव्याहारो नञ्पदे न जायते तावन्न घट-
इत्यादितो घटसंसर्गाभावधीर्न भवत्येवेति । वृत्तितानियामकसम्बन्धपर-
स्कारेणैव सर्वत्राभावप्रतीतिरस्ति एतद्धनस्वामित्वं मैत्रे नास्ति चैत्रस्वत्वं अत्र
नास्तीत्येवाभावप्रत्ययात् न तु निरूपकेत्यादिसम्बन्धं प्रतियोगितावच्छेदकौ-

घट इत्यथ तात्पर्यवशात् कदाचिद्भूतत्वादौ घटाभावः
कदाचिद्घटादौ भूतलक्षितत्वाभावः प्रतीयते, अतएव

भूतत्वादिदृष्टित्वबोधने तादृशपदेन नेदं चैवस्येत्यादौ षष्ठ्याद्यन्त-
पदेन प्रथमान्तार्थविशेषण-नञ्प्रार्थाभावेऽपि कदाचित् प्रतियोगितया
स्वार्थान्वयबोधजननवत् प्रथमान्तार्थविशेषणतापञ्चाभावे स्वार्थान्वय-
बोधजननात् घटाभावोभूतत्वे भूतलक्षितत्वाभाववान् घट इति
द्विविध एव भूतत्वे न घट इति वाक्यजन्यबोधः, एवञ्च तादृशवा-
क्यात् कदाचित् प्रथमबोधः कदाचित् द्वितीयबोधः इत्यथ किं
नियामकमित्याकाङ्क्षायां तात्पर्यभेदस्य नियामकत्वमाह, 'अचेति,
'अच' भूतत्वे न घट इत्यादिवाक्यस्ये । ननु सर्वत्र सप्तम्यन्तार्थ-
स्वाभावनिष्ठतयैवान्वयोऽस्तु न तु कदाचिदपि तत्प्रतियोगितया
विनिगमकस्यापे व्यक्तौभविष्यतीत्यत आह, 'अत एवेति कदाचित्
सप्तम्यन्तार्थप्रतियोगिकाभावस्यापि नञ्जा बोधनादेवेत्यर्थः । 'इत्यादौ'

इत्यथ क्वचिद्भावधौरस्ति इति भावः । यद्वा भूतत्वे न घट इत्यत्र घटपदोपस्था-
प्यस्य घटस्य नञ्पदजन्ये भूतत्वाधेयत्वप्रकारकसंसर्गाभावबोधे भूतत्वोपस्था-
पकपदोत्तरसप्तमीपदसमभित्याहृतनञ्पदजन्यसंसर्गाभावोपस्थितिः कारकं
भूतत्वं न घट इत्यादौ प्रजाभावात्तथा विशेषसामयौ न कल्प्यते सामान्य-
सामयौ च विशेषसामयौ विना कृतो न कार्यजननीति एषा दिक् । ननु
सप्तम्यर्थस्याभावो नञ्जा बोध्यते तस्य चानुयोगिनि घटे आधाराधेयभावः
सम्बन्धएवेति पूर्वोदाहरणमेवेत्यत आह, 'अचेति, 'कदाचिद्भूतत्वादा-
विति, तदानीमेव चरमोदाहरणमिति भावः । चरमबोधोपलम्भकमाह,
'अतएवेति, 'एकविशेष्यकत्वेति, एधिबौद्धिर्गन्धोजलदृष्टित्वाभाववाञ्छ इति

पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेष्य-
कत्वानुभवः ।

इत्यादिविधवाक्ये, 'प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवः' गन्धाद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वानुभवः, 'न जल इत्यतोगन्धाभावस्यैव जलखट्टित्वबोधोपगमे तत्प्रतीतावभावस्यैव विशेष्यतया पृथिव्यां गन्ध इत्यतश्च तद्विशेष्यकबोधानुत्पत्त्या तयोरेकविशेष्यकबोधजनकत्वानुभवोविद्ध्येत इति भावः ।

गन्धार्थाभावनिष्ठाधेयताबोधकत्वं सप्तम्याः खण्डयतां मतमुपन्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'विशेष्ये विशेषणस्याभाव इति नञोऽसत्वे यत्पदार्थं यत्पदार्थविशेषणतया भासते तच्च नञा तत्पदार्थाभावोविशेषणतया प्रत्याख्यत इत्यर्थः, तथा च भूतले घट इत्यतो घटे भूतखट्टित्वस्य विशेषणतया बोधनात् भूतले न घट इत्यतोऽपि घटे भूतखट्टित्वत्वाभाव एव विशेषणतया प्रतीयते न तु घटाभावे भूतखट्टित्वं, एकाकारवाक्यस्य द्विविधबोधजनकत्वोपगमे गन्धपदे सप्तम्यन्तभूतत्वादिसमभिव्याहारज्ञानस्य द्विविधकारणत्वकल्पनापत्तेः । उभयसाधारणतत्कार्यतावच्छेदकस्य^(१) कथञ्चित् सम्भवेऽपि तादृशवाक्यधर्म्भिक-

(१) अन्यतरत्वादेरित्यर्थः ।

उभयत्रैव गन्धो विशेष्यः आद्यकल्पानुसारे तु पृथिवीखट्टिर्गन्धो जले गन्धाभाव इति बोधे भिन्नविशेष्यकत्वं स्यादिति भावः ।

सप्तम्यर्थस्यैवाभावो भासते इति नियमवादिनां मते आह, 'केचित्त्विति, नञोऽसमभिव्याहारे यद्विशेष्ये यद्विशेषणतया भासते नञसमभिव्याहारे तद्विशेषणस्य तद्विशेष्येऽभावो नञा बोध्यते तथाच भूतले घट इत्यादौ घट-

केचित्तु सर्वत्र विशेष्ये विशेषणस्याभावो नञ्वा
प्रत्याय्यते । अतएव भूतले घटो नास्ति घटौ न स्तः
घटा न सन्ति इत्यादौ घटोऽस्तीत्यादाविव वचनैक्य-

द्विविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य पृथक्कारणतया तत्कारणताधिकस्य
दुर्भारत्वादिति भावः । एतन्मते युक्त्यन्तरमाह, 'अत एवेति, 'घटो-
ऽस्तीत्यादाविवेत्यादिना घटौ स्तः घटाः सन्ति इत्यादिपरिग्रहः,
'वचनैक्यनियम इति विशेष्य-विशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमेन
सुम्निहोर्बचनसाम्यनियम इत्यर्थः, भूतले घटोनास्तीत्यादौ अभावस्य
भूतलास्तित्वविशेष्यत्वे तदैक्येन^(१) घटौ न स्त इत्यादौ द्विवचनानुप-
पत्तेरिति भावः । न चैतन्मतेऽपि घटोनास्ति घटौ न स्त इत्यादा-
वाख्यातार्थस्य प्रतियोगितया अभावविशेषणत्वमेव न तु घटविशे-
षणत्वमिति कथमाख्यातान्तस्य समानवचनत्वमिति वाच्यं । विशेषण-
पदस्य साक्षात्स्वार्थविशेष्यपदेनेव स्वार्थविशेष्यनिपातार्थविशेष्यपदे-
नापि समानवचनत्ववियम इत्याग्नयात् । न च घटौ न स्त इत्यादौ

(१) अभावैक्येनेत्यर्थः ।

एव भूतलवृत्तित्वस्य विशेष्य इति तत्रैव भूतलवृत्तित्वाभावो नञ्वा बोध्यत-
इत्यर्थः । 'अतएवेति यतएवाभावान्वयेऽपि घटस्यैव विशेष्यत्वमित्यर्थः,
'वचनैक्यनियम इति अभावस्य विशेष्यत्वे विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमान-
वचनत्वनियमात् घटौ न स्त-इत्यादौ द्विवचनादिकं न स्यात् किन्त्वभावस्यै-
कत्वात् घटो नास्तौत्येकवचनमेव स्यात् घटस्य विशेष्यत्वे च तस्य द्वित्व-
वङ्गत्वयोः क्रियापदस्यापि द्विवचनादिकं स्फुटमेवेति भावः । यद्यपि भूतले

अस्तित्वाभावस्य घटादौ बोधपक्षे एकघटवति घटौ न स इति व्यवहारो न स्यात् घटे तद्देशास्तित्वसम्भे द्वित्वाद्यवच्छिन्नेऽपि तत्र तदभावात्त्वादिति वाच्यं । द्वित्वाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यसम्भे प्रतियोगिमत्यपि तदवच्छिन्ने तदभाव इत्यस्यैतद्वादिनोपगमात् ।

केचित्तु अत्र घटौ न स इत्यादौ घटद्वयत्वसामानाधिकरक्षेणैव तद्देशास्तित्वाभावः प्रतीयते यत्र चैक एव घटस्तत्र तादृशद्वित्वसामानाधिकरक्षेण घटान्तरे तादृशास्तित्वाभावस्याबाधाच्च घटौ न स इति वाक्यस्य योग्यता । न चैवं यथाधिकरणे घटद्वयं वर्तते तदधिकरणास्तित्वाभावस्यापि घटपर्याप्तद्वित्वाश्रयतद्देशादृष्टिघटान्तरे यत्प्राप्तदधिकरणपरमत्र घटौ न स इति वाक्यं प्रमाणं स्यादिति वाच्यं । घटपर्याप्तद्वित्वावच्छेदेन नञ्पर्याभावसामानाधिकरण्यभानोपगमाद्यद्देशे यत्किञ्चित्घटद्वयसत्त्वं तद्घटद्वयद्वित्वे तद्देशदृष्टित्वाभावसामानाधिकरण्यासत्त्वेन न घटपर्याप्तद्वित्वावच्छेदेन तद्देशदृष्टित्वाभावसामानाधिकरण्यं इति तद्बोधकतादृशवाक्यस्य प्रामाण्याप्रसङ्गेरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, तादृशद्वित्वे तद्देशास्ति-

घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं तत्र धात्वर्थे विद्यमानत्वे, तत्रास्मात्तार्थे आत्मबले, तत्र नञ्पर्ये अभावे, स च घटेऽभवेतीति भूतजनिरूपितविद्यमानत्वान्नयत्वाभाववान् घट इति शाब्दनोद्येऽभावएव साक्षाद्घटे विशेषणं न तत्रास्मात्तार्थः, तथापि परम्परया विशेषणस्यापि विशेष्यसमानवचनत्वमौत्सर्गिकं चैत्रो न पचतीत्यादौ दृष्टत्वादित्याशयः । न चैकघटवति भूतत्वे घटौ न स इति न स्यात् द्वित्ववद्घटत्वावच्छेदेनैतद्भूतजनिरूपितविद्यमानत्वान्नयत्वाभावस्याभावात् तादृशसामानाधिकरक्षेण नञ्पर्यस्यान्वये घटद्वय-

त्वाभावसामानाधिकरण्याभानं हि धर्मितावच्छेदकतादृशद्वित्वप्रकारेण
 भावमानधर्मिणि तादृशाभावरूपविशेषणसम्बन्धभानं न तु तादृश-
 द्वित्वे तादृशाभावाधिकरणवृत्तित्वस्य प्रकारतया संसर्गतया वा भानं
 तत्र तथा^(१) तद्भासकाभावात् । तथा च तादृशद्वित्वे तादृशाभाव-
 सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य तत्सामानाधिकरण्या वा तादृशद्वित्व-
 त्वावच्छिन्नत्वस्य भानमप्रसक्तमेव एकदेशवृत्तिधर्मस्य द्वित्वाद्यवच्छे-
 देनाभावोपगमे तु अत्र घटौ न स्त इति वाक्यादुक्तद्वित्वत्वा-
 वच्छेदेन तद्देशास्तित्वाभावावच्छेदकत्वभानोपगमात् घटदयाधिकरण-
 देशास्तित्वाभावस्य तदधिकरणवृत्तिघटसाधारणद्वित्वावच्छेदेन
 सत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । तादृशद्वित्वत्वावच्छेदेनाभावावच्छेदकत्व-
 भानस्याभावरूपविशेषणे धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकतादृशद्वित्वत्वा-
 वच्छिन्नावच्छेदकताकत्वरूपधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानं तत्र
 सम्भवत्येव अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशिष्टधर्मिता-
 वच्छेदकावच्छेद्यतया विशेषणभानस्य सर्व्वसम्मतत्वात् । यद्यप्युक्तयुक्त्वा
 अत्र घटोनास्ति घटौ न स्त इत्यादावभावेऽस्तित्वादिक्रियाम्वय-

(१) तादृशद्वित्वे तद्देशास्तित्वाभावसामानाधिकरण्याभानं इत्यर्थः ।

त्यपि भूतजे घटौ न स्त इति स्यादिति वाच्यं । तादृशद्वित्वत्वावच्छेदेन
 वच्यर्थसामानाधिकरण्यास्यान्वयात् घटद्वयवति भूतजे अधिकरणान्तरीय-
 घटद्वित्वे तद्भूतजास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यासत्त्वेऽपि तद्भूतद्वयद्वित्वे तद-
 भावेन घटौ न स्त इति प्रयोगस्य बाधितार्थकत्वात्, एवं घटा न सन्तीत्य-
 चापि बोध्यं । तिसामिति, अनियमपक्षे तु तत्र सत्त्वाभावो नातिवृत्ति-
 रित्यन्वयबोधेन नानुपपत्तिरिति भावः । समवायेन सम्बन्धसामान्येन वा

नियम इत्यप्याहुः । तेषां जातौ न सत्तेत्यत्र गतिश्चिन्तनीया जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धेः, सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य सत्तायामपि सत्त्वात् ।

एव खण्डयितुं शक्यते न तु अत्र न घट इत्यादौ अभावे सप्तम्यन्तार्थान्वयबोधः, तथापि क्रियां विना न वाक्यसमाप्तिरिति अत्र न घट इत्यादावप्यस्तीत्यध्याहारेण तिङन्तार्थस्यैवाभावेऽन्वय इत्यभिप्रेत्यैतदभिहितं, अस्तीत्यस्य समभिव्याहारे साधारणसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः, वृत्त्यर्थकधातुयोगे निरूपकस्यैवाधारत्वात् । भूतले वर्तते भूतलेऽस्तीत्यादेः समानार्थकतथा वृत्तिरस्त्वर्थः, 'गतिश्चिन्तनीया' सत्ताशब्दस्य सत्तासमवाये सत्ताप्रतियोगिकत्वविशिष्टसत्तासमवायानुयोगिकत्वे वा लक्षणया उपपत्तिप्रकारश्चिन्तनीयः । यथाश्रुतार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयति, 'जातीति, 'अप्रसिद्धेरिति तदभावस्य सत्तायां नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति शेषः, इदञ्चात्र समवायेन वृत्तेः सप्तम्यर्थत्वे बोध्यं, वृत्तिषामान्यस्य सप्तम्यर्थतोपगमे तु अप्रसिद्धिविरहेण तत्पक्षे बाधकमाह, 'सम्बन्धान्तरेणेति एकार्थसमवायेनेत्यर्थः । गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्तादौ गुणादिवृत्तित्वाभावानुपगमे गुणे न विशिष्टसत्ता इत्यादावपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वे

जातिवृत्तित्वस्याभावो नञा प्रत्याय्यः, आद्ये 'जातिसमवेतत्वेति, द्वितीये 'सम्बन्धान्तरेणेति एकार्थसमवायादिनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु जातौ न सत्तेत्यादौ सत्तापदं सत्त्वासमवायपरं सप्तम्यर्थश्चानुयोगित्वं तथाच जात्वमुयोजित्वाभाववान् सत्तासमवाय इत्यन्वयबोधे नानुपपत्तिः न तु गतिरेव नास्तीति तदर्थः, अतएव 'गतिश्चिन्तनीयेत्युक्तं ।

सप्तम्यर्थान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोग्यन्वय-
इत्यपि कश्चित् ।

सञ्चयया योग्यत्वमुपपादनीयं, सञ्चयणा च भावप्रत्ययस्यैव, समुदा-
यस्य^(१) शक्तप्रसिद्ध्या सञ्चयणाया असम्भवात् ।

मतान्तरमाह, 'सप्तम्यर्थेति भूतले घटोनास्ति जातौ सत्ता
नास्तीत्यादौ भूतस-जात्याद्यस्तिलरूपसप्तमीसमभिव्याहृतक्रियापर्य-
न्तार्थस्य आश्रयतया अन्वयी योऽभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन
प्रकारीभवतस्तस्य विशेष्यतया प्रतियोगी भासते इत्यर्थः, एवञ्च
परम्परया क्रियाविशेष्यप्रतियोगिवाचकघटादिपदसमानवचनत्वं
क्रियापदस्य निर्व्वहतीति द्रष्टव्यं । येन रूपेण प्रतियोगिनोविशेष्यत्वं
तद्रूपावच्छिन्नत्वविशेषितैव प्रतियोगिता सम्बन्धतया भासते अतो
घटादिमति विशेषाभावमादायाच घटोनास्तीत्यादयो न व्यवहाराः,
अवच्छिन्नत्वञ्च नान्यनवृत्तित्वं अपि तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन

(१) पदस्यैव शक्तिर्न वाक्यस्येति समुदायस्य वाक्यतया न तच्छक्तिरिति भावः ।

'सप्तम्यर्थेति, यद्यपि विशेषणस्यैवाभावो बोध्यते इति नियमस्यैव न रक्षणां
तथापि प्रथमान्तस्यैव विशेष्यत्वे वचनैकनियमोपपत्तिस्तावताप्युपपन्नैवेत्या-
श्रयः । अत्र सप्तम्यर्थान्वयेन जातिवृत्त्यभावश्च प्रतियोगितया सत्तायामन्वयेन
जातिवृत्त्यभावीया सत्तेत्यन्वयबोधः तथाच द्रव्ये न सत्तेत्यपि स्यात् तत्र
सत्ताया विशिष्टाभावस्य सत्त्वात् । न च सत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धः,
अनतिरिक्तावृत्तित्वस्यावच्छेदकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् अनुयोगितावच्छेदक-
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमन्तर्भाव्य व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवादित्यस्तरसः
'कश्चिदित्यनेन सूचितः । वस्तुतस्तु घटौ न स्त इत्यादितो द्वित्वाद्यवच्छिन्न-

वृष्ट्यादिमति तार्क्ष्णाताभयवद्गी न स इतिवत्तादृशाभावमादा-
 चाच वृष्टिर्नास्तीत्यादयो न प्रयोगाः न वा गुण-कर्मान्वयविशिष्ट-
 सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय गुणादौ सत्ता नास्तीत्यादयः, अभावे
 प्रतियोगिनोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य संसर्गता-
 पक्षेऽपि तादृशातिप्रसङ्गस्य तथैव त्रारणीयत्वात् । अत्र चाभावेऽनु-
 योगितासम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारको घटोनास्तीत्यादिरेवानुभवविक्र-
 प्रत्ययः न तु प्रतियोगिनि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावप्रकारकोऽभा-
 वीयो घट इत्यादिः । अथैवं प्रतियोगिन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्ध-
 एव न स्यादिति चेत्का क्षतिः नञ्पदघटितवाक्यात्प्रतियोगिन्यभाव-
 प्रतियोगिताप्रकारकबोधस्य न सम्भवति प्रतियोगिताया अपदार्थ-
 त्वात् । न च नञ्पदोत्तरविभक्तिरेव प्रतियोगित्वार्थिका, तत्कल्पने
 गौरवात्, प्रथमाविभक्तेः सञ्ज्ञातिरिक्तपरत्वेऽसाधुत्वात् निपातोत्तरं
 विभक्त्यन्तरानुदयात् तदनिश्चयेऽपि^(१) शब्दबोधस्यानुभविकत्वात् ।
 प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धं सम्बन्धविधया अवगाहमानस्यैव ज्ञानस्य
 साधवेन प्रतियोगिविशिष्टधोविरोधितया जातौ न सत्ता इत्यादि-
 वाक्याज्जातिधर्मिकसत्तादिसंश्रयादिनिवर्त्तकज्ञानानिर्व्वाहसेत्याह-
 रणसः । यत्र नञोऽसत्त्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धोभासते तथैव

(१) नञ्पदे विभक्त्यन्तरानिश्चयेऽपीत्यर्थः ।

घटाभावएव विश्लेष्यतया प्रतीयते नञः क्रियापदसमभिव्याहारे तस्य प्रति-
 योगिपदेन समानवचनत्वमपि तन्मं, अतएव घटौ नास्तीति न प्रयोगः द्वि-
 चनादिकन्तु प्रयोगसाधुत्वार्थं एवञ्च भूतत्वे घटौ न स इत्यादेर्भूतसाधेयत्व-
 योर्दित्वावच्छिन्नाभावोऽस्तीत्येव वाक्यार्थ इति ध्येयं । मलमुखेन निबामकं

यच्च च विशेषण-विशेष्ययोरभेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्त-
चान्योन्याभावो नञा बोध्यते यथायं घटो नीलः नायं
घटो नील इति तच्च विशेषण-विशेष्यपदयोः समान-

नञा तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावः प्रत्याख्यते इति
व्युत्पत्त्यनुसारेण भूतले न घट इत्यादितो भूतलादौ घटान्योन्या-
भावबोधं वारयति, 'यच्च चेति यादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपद-
समभिव्याहारस्यस्य इत्यर्थः, 'विशेषण-विशेष्ययोः' प्रतियोग्यनु-
योगिनोः, 'अभेदेन' तादात्म्येन, 'अन्वयः' विशेषण-विशेष्यभावः,
'तच्च' तच्चैव, 'अन्योन्याभावोनञा बोध्यत इति, तस्य तादात्म्य-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः । एवञ्च भूतले घट-
इत्यादौ घट-भूतलाद्योस्तादात्म्याप्रतीतेर्भूतले न घट इत्यादौ न
भेदबोध इति सूचितं । 'अयं घटोनील इत्यादिः प्रतियोग्यनु-
योगिनोरभेदान्वयोदाहरणं, नायं घटोनील इत्यादिरन्योन्या-
भावोदाहरणं, भूतले घट इत्यादावेव कथं न घट-भूतलाद्योर-
भेदबोध इत्यत आह, 'तच्चेति नामार्थयोरभेदबोध इत्यर्थः, समान-
विभक्तिकताविरहेऽपि श्लोकं पञ्चतीत्यादौ श्लोक-पाकाद्योरभेद-
बोधात् न श्लोकं पञ्चतीत्यादौ पाकादिक्रियायां श्लोकभेदबोधात्

वर्तुं अन्योन्याभावस्यस्यं द्रढयति, 'यत्र' चेति, 'तत्रान्योन्येति, अभेदेन
विशेषणत्वयोग्यस्य विशेष्येऽन्योन्याभावो नञा बोध्यते इत्यर्थः, अयं घटो
नील इत्यनेनाभेदान्वयो दर्शितः अत्र नञाऽन्योन्याभावबोधने । 'समानेति
दर्धि सुन्दरमित्यादावपि लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनैव श्राब्दधीरिति भावः । 'चैत्रो

विभक्तिकत्वं विरुद्धविभक्तिराहित्यं वा तन्त्रं, अतएव

नामार्थयोरित्युक्तं। 'समानविभक्तिकत्वं' एकजातीयविभक्तिकत्वं, एक-
जातीयत्वञ्च प्रथमात्-द्वितीयात्वाद्यन्यतरूपेण न त्वानुपूर्व्या, अतो-
वेदाः प्रमाणमित्यादावपि अभेदान्वयबोधः, नीलघटेत्यादिषमास-
साधारणाय 'विरुद्धेति, विशेष्यपदे तज्जातीयविभक्तिराहित्यं
विशेषणपदेऽपि तज्जातीयविभक्तिराहित्यं न तु विशेष्यपदप्रकृतिक-
विभक्तिविजातीयविभक्तिराहित्यं विशेषणपदे नीलघटरूपमित्या-
दितो नीलघटाद्यभेदबोधानुपपत्तेः घटादिपदानन्तरविभक्तेरप्र-
सिद्धेः, विशेष्यपदानन्तरकालीनावृत्तिप्रथमात्वाद्यन्यतरूपवद्विभक्ति-
राहित्यं वा विवक्षितं। इदम् चिन्थते, विरुद्धविभक्तिराहित्यं
न स्वरूपसदपेक्षितं विरुद्धविभक्तिकयोरपि समानविभक्तिकत्वधर्मे
अभेदबोधात् समानविभक्तिकयोरपि विरुद्धविभक्तिकत्वधर्मे अभेदा-

न पचतीत्यादौ आख्यातस्य धर्मिपरतायां चैत्रे पाकऋषुः पचति न स्तोक-
मित्यादौ पाके स्तोकाभेदस्य प्रतिपादने समानविभक्तिकत्वाभावादाह,
'विरुद्धविभक्तिराहित्यं वेति, निर्व्विभक्तिकासमस्तनीलादिपदसमभिव्याहृत-
नञ्पदस्थले विरुद्धविभक्तिविरहेऽप्यसाधुत्वादेव नाव्ययबोधः। वस्तुतस्तु उच्चै-
क्यमात्रमेतत् न त्वनेन रूपेण हेतुत्वं अगुयोमि-प्रतियोग्युपस्थापकनामपदबो-
समभिव्याहारे समानविभक्तिकत्वं तन्त्रं तथाच घटो न नील इत्यादौ घट-
पदार्थान्वितनीलपदार्थान्योन्याभावबोधेन घटपदसमानविभक्तिकनीलपद-
समभिव्याहृतनञ्पदत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादौ धर्मिपरताख्यातसमभि-
व्याहृतनञ्पदत्वेन न स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणसमभिव्याहारे
द्वितीयान्तस्तोकादिपदसमभिव्याहृतत्वेन विशिष्यैव हेतुत्वं बोध्यं अन्यथा
न पचतीत्यादौ धर्मिपरताख्यातप्रतियोगिपदोत्तरविभक्तेः न स्तो-

यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेद्वित्यादावेक-

बोधात्, नापि ज्ञातं, विरुद्धविभक्त्यनुपस्थितिदशायां विरुद्ध-
विभक्तिराहित्याज्ञानेऽपि नीलघट इत्यादौ आनुपूर्वीविशेषरूपेण
भासमानायाः स्त्रादिविभक्तेर्विशेष्य-विशेषणपदयोस्तदन्तत्वरूपानु-
पूर्वीज्ञानात् नीलघट इत्यादौ च नीलपदाद्यव्यवहितघटपदत्वादि-
रूपानुपूर्वीज्ञानात् नील-घटाद्योरभेदान्वयबोधात् । तस्मात्तादृ-
शानुपूर्वीज्ञानानामननुगतानामपि तदानन्तर्यघटितधर्मावच्छिन्न-
मभेदान्वयबोधं^(१) प्रति हेतुता दीधितौ वाकारोऽनास्थासूचक-
इति युक्तमुत्पश्यामः । ननु प्रतियोग्यनुयोगिनोः प्रथमान्तत्वमेव
नामार्थं नामार्थाभेदबोधे तन्त्रं किञ्चोच्यते तावतैव भूतत्वे न घटः
नीले न घट इत्यादौ भेदधीवारणसम्भवात् इत्यत आह, 'अत-
एवेति प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः प्रथमान्तत्वमुपेक्ष्याभेदान्वयबोध-
प्रयोजकतत्समभिव्याहारस्थान्योन्याभावबोधे तन्त्रतोपगमादेवेत्यर्थः ।
'नानुयाजेद्वित्यादाविति, प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः प्रथमान्त-
त्वाभावेऽप्यभेदान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकतामात्रेण नजेति शेषः,

(१) तत्तदानुपूर्वीज्ञानानन्तर्यघटितेत्यर्थः, कारणानन्तर्यस्य कार्यता-
वच्छेदककोटिनिवेशस्तु व्यभिचारवारणाय ।

पञ्चतौत्वादावनुयोगिक्रियापदोत्तरसुविभक्तेश्चाप्रसिद्धतया प्रतियोगिपदोत्तर-
विभक्तिविरुद्धविभक्तिसून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेनानुयोगिपदोत्त-
रविभक्तिविरुद्धविभक्तिसून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन वा हेतु-
त्वस्थानुगतस्यासम्भवादसङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयं । 'अतएवेति यतएव समान-

वाक्यत्वानुरोधात् ये यजामहमित्यादेरनुषङ्गे^(१) गौरवाच्च
यजतिष्वनुयाजभेदो बोध्यते विशेषणविभक्तिस्तु योग-

‘यजतिष्वऽनुयाजभेदो बोध्यते इत्यनेनाभिसम्बन्धः, तिवक्तोऽपि
यजतिशब्दो यागरूपधात्वर्थवाचकः “ईच्छतेर्नाशब्दमित्यादौ तादृशे-
चत्यादिपदमिव ज्ञानादिबोधकः । ननु ये यजामहमित्यादेरनु-
षङ्गेन नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजेषु ये यजामहं न करोतीत्येव
प्रत्याख्यते तथा च “राचौ आद्धं न कुर्वीत” इत्यत्र यथा राचि-
आद्धकरणे आख्यातार्थेष्टसाधनत्वाभावो नञ्प्रतिपाद्यस्तथा प्रकृतेऽपि
विध्वयकतिवर्षस्य इष्टसाधनत्वस्यात्यन्ताभाव एव ये यजामहमन्त्र-
पाठकरणे नञ्प्रतिपाद्यः न तु यजतिष्वनुयाजभेद इत्याशङ्क्यं निरा-
करोति, ‘एकवाक्यत्वानुरोधादिति अन्यथा वाक्यभेदेन गौरवादिति
भावः । तदुक्तं “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नैक्यते” इति ।

(१) अतपदस्य पुनरनुसन्धानमनुषङ्गः ।

विभक्तिकत्वं तन्ममत एवेत्यर्थः, ‘यजतिषु’ यागेषु, ‘ये यजामहं’ ये यजा-
महपदवन्तं मन्त्रं, ‘करोति’ उच्चारयेत्, ‘अनुयाजः’ यागविशेषः, ‘एक-
वाक्यत्वेति, अनुयाजभिन्नेषु यजतिषु ये यजामहमन्त्रकरणविधिवर्षेणा-
देकवाक्यत्वं यजतिषु ये यजामहकरणविधौ अनुयाजेषु तत्करणविषये च
विधौ अर्थभेदाद्भिन्नवाक्यता स्यादिति भावः । ‘ये यजामहमित्यादेरिति,
प्रथमानुसन्धानस्य एकवाक्यार्थबोधेनैव पर्यवसितत्वादिति भावः । आदिना
करोतीत्यस्य सङ्ग्रहः, इदञ्च मणिकारादिलिखनमनुसृत्य व्याख्यातं, ‘नानु-
याजेषु करोतीत्येव वैदिकसम्मतः पाठः । ननु नानुयाजेष्वित्यस्य निषेध-
विधित्वेऽनुयाजाधिकरणकतादृशमन्त्रकरणमनिष्टसाधनमिति वाक्यार्थे

गौरवान्तरमथाह, 'ये यजामहमिति । ननु भेदप्रतियोगितया अनुयाजाश्वये अनुयाजपदोत्तरसप्तम्या वैयर्थ्यप्रसङ्गः तथा आधारत्वरूपस्वार्थाबोधनादित्यत आह, 'विशेषणेति, यथानुयाजेषु यजति-खित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन साक्षाद्यजत्यादिविशेषणानुयाजार्थक-पदोत्तरविभक्तिसाधारत्वाद्यर्थपरत्वं अपि तु निर्विभक्तिकप्राति-पदिकस्यासाधुतया साधुत्वार्थकतैव तथा नानुयाजेषु यजतिखित्या-दावपि अन्तराभासमानमन्त्रार्थद्वारा यजतिविशेषणार्थकानुयाजपदो-त्तरविभक्तिः साधुत्वमात्रार्थेत्यर्थः । न चैवं पदसाधुत्वाय घटो न गौल-इत्यादौ गौलादिपदोत्तरमिव प्रकृते प्रथमैव ख्यात्तु सप्तमीति वाच्यं । अभेदेन साक्षाद्विशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थकयोरिव मन्त्रार्थ-भेदद्वारा विशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थकयोरपि प्रातिपदिकयोः समानविभक्तिकतानियमेन प्रकृते प्रथमाया अप्रसक्तेः । ननु घटः कर्त्तृत्वमित्यादौ घट-कर्त्तात्वादीनां आधाराधेयभावादिना अमन्वयात् नामार्थं नामार्थस्य विभक्त्यर्थप्रकारेणैव तत्सम्बन्धेन साक्षादन्वयः विभक्त्यर्थमन्तराकृत्यैव वा अन्वय इति व्युत्पत्तिरूपगन्तव्या तथाच घटो गौलः अनुयाजेषु यजतिषु इत्यादितः प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदा-न्वयासम्भवात् घटो न गौलः नानुयाजेषु यजतिखित्यादौ घट-यागादौ गौलानुयाजादिभेदो नञा कथं बोधनीय इत्यत आह,

सप्तम्यर्थस्यान्वयात् सप्तम्याः सार्थकत्वं स्यात् पर्युदासे तु तद्वैयर्थ्यमत-स्तदनुरोधात् गौरवादिक्वमपि न्याय्यमत आह, 'विशेषणेति, विशेषण-विभक्तेः पदसाधुत्वप्रयोजनसत्त्वाम्न वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वेवं प्रकारो-भूतविभक्त्यर्थोपस्थितिं विना कथं गौलो घट इत्यादौ नामार्थयोरन्वय-

साधुः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारीभूतविभक्त्य-

‘नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध इति आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयबोध-
इत्यर्थः, ‘प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेरिति विशेषणीभूतनामार्थं
प्रकारतया तादृशसम्बन्धभानप्रयोजिकाया विभक्तिजन्यतदुपस्थिते-
रित्यर्थः, एतच्च घटे कर्षत्वमित्यादौ विभक्त्यर्थाधारतादिविशेषितस्य
घटादेराधेयतासम्बन्धेन कर्षत्वादावन्वय इति प्राचीनमतानुसारेणोक्तं,
अन्यथा तादृशबोधाप्रसिद्धेरसङ्गत्यापातात् नामार्थयोः साक्षाद्भेदा-
न्वयो न भवत्येव भवति तु विभक्त्यर्थमन्तराकृत्येति व्युत्पत्तिः
घटे कर्षत्वमित्यादौ घटादिविशेषिताधेयत्वादिरूपविभक्त्यर्थस्यैव
कर्षत्वादौ प्रकारतया भागादिति तु तत्त्वं । अन्यथा सप्तम्यर्थाधार-
त्वादिविशेषितप्रकृत्यर्थस्याधेयतादिसम्बन्धेनापरनामार्थोऽन्वयेन मज्-
समभिव्याहारस्थले आधेयत्वादिसम्बन्धेनावच्छिन्ननामार्थाभावस्यैवा-
परनामार्थं भानस्थोपेक्षतया वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यात्यन्ताभावप्रति-
घोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेण तदसम्भवादसामञ्जस्यमापद्येत ।
वस्तुतो नामार्थयोरन्वयबोध इत्यत्र साक्षादन्वयबोधो न विवक्षितो-
ऽपि तु नामार्थप्रकारतानिरूपितनामार्थविशेषताकबोध एव, निरू-
पितत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणं, प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थिते-
स्तन्मत्वादित्यस्य च विशेष्यीभवन्नामार्थप्रकारतया प्रकारीभवन्ना-
मार्थविशेष्यतया अर्थान्तरभासकविभक्तिजन्यतदुपस्थित्यादेस्तन्मत्वा-
इत्यत आह, ‘नामार्थयोरिति, ननु यत्र च विशेष्यत्व-विशेष्ययोरभेदान्वय-
बोधो व्युत्पन्नस्तत्र भेदो नञ्चा बोध्यते इति नियमात् कथं यत्रतिष्ठ-
त्यनुयाजभेदान्वयः तत्र प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थित्यभावेन विशेष्यत्व-

धीपस्थितेस्तन्त्रत्वात् साधवेन तयोरन्वयबोधमात्र एव

दित्यर्थः, नामार्थविशेष्यकाभेदान्यसंसर्गक-तत्प्रकारकान्वयबोध एव विभक्तिजन्यतदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति पर्यवधितार्थः, ईदृशकारणबाधास्त्रामार्थं नामार्थस्य साक्षात्साभेदातिरिक्तसम्बन्धेन प्रकारत्वमेवञ्च भेदान्वय एव उक्तव्युत्पत्तेर्धजतिष्वनुयाजेष्वित्यादौ अभेदसम्बन्धेनानुयाजादेर्यागादिविशेषणत्वे बाधकाभावास्त्रानुयाजेषु यजतिष्वित्यादौ यागादावनुयाजभेदबोधो निरपवाद एवेति भावः । येषां मते नीलं घटमानयेत्यादौ विशेषणविभक्तेः सार्थकत्वाय तस्या-अभेदार्थकत्वं न तु नील-घटयोस्तादात्म्यं संसर्गः तन्मते मजा नामार्थं नामार्थप्रतियोगिविशेषितभेदो बोधयितुं न शक्यते इति न भवत्येव तद्बोधः अपि तु नामार्थविशेषितविभक्त्यर्थाभेदाभाव-एव, नेदं चैत्रस्य इत्यादौ चैत्रस्वत्वाभाववन्नजा प्रत्याख्यते एवञ्च मज्जोभेदे न शक्यन्तरमपि त्वनौसो घटइत्यादावनीलादिपदेन विभक्त्यर्थाभेदविशेषणतया नीलादिभिन्नस्य बोधानुरोधेन भेदवानेव लक्षणया मज्जर्यः । अत्यन्ताभावापेक्षया अन्योन्याभावविशिष्टस्य धर्म्मिणो गुरुतया विनिगमकसत्त्वेन तत्र शक्यमिद्वेरित्याह, 'साधवेनेति, उक्तकार्य-कारणभावेऽभेदातिरिक्तसंसर्गकत्वानिवेशा-

विशेष्यभावेदान्वयासम्भवादित्यत आह, 'नामार्थयोरिति अन्वय-निपातातिरिक्तनामार्थयोरित्यर्थं इत्यपरे । एतत्तत्त्वं आख्यातवादार्थविवेचने प्रपञ्चितमस्माभिः । मतान्तरमाह, 'साधवेनेति, अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन नामार्थान्वयबोधत्वापेक्षया नामार्थान्वयबोधत्वस्य लघुत्वादिति भावः ।

तथात्वं, विशेषणविभक्तिस्तु अभेदार्थिका, नीलोत्पलं
चित्रगुरित्यादौ लुप्ताया विभक्तेरनुसन्धानमिति मते तु

दित्यादिः, 'तथोः' नामार्थयोः, 'अन्वयबोधमात्रे' भेदाभेदसाधारणा
रणांन्वयबोधसामान्ये, 'तथात्वं' अन्तराभासमानविभक्त्यर्थोपस्थितेस्त-
न्वत्वं, तथाच नामार्थयोरभेदेनापि न साक्षादन्वयबोध इति
भावः । नन्वेवं नीलो घट इत्यादौ नील-घटाद्योरभेदान्वयबोधा-
नुपपत्तिः अभेदोपस्थापकविभक्त्यसत्त्वादित्याशङ्कां निरस्यति, 'विशेषण-
विभक्तिरिति विशेषणपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः, 'अभेदार्थिकेति,
अभेदे प्रथमाविभक्तेरनुशासनविरहात् तदर्थकत्वसम्भव इति न शङ्कं
विशेषणपदे विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वानुशासनसत्त्वात् अन्यथा
अभेदसंसर्गतामतेऽपि विशेषणपदोत्तरद्वितीयादेः कर्मात्वाद्यबोधक-
तथा आनुशासनिकत्वानुपपत्तेस्तदनुशासनस्यैवाभेदार्थकतायाश्च-
क्षोपगमात् । नन्वेवं नीलोत्पलमित्यादिसमासत्राक्यान्नीलोत्पलाद्यो-
रभेदबोधो न स्यात् तदर्थकविभक्तिविरहादित्यत आह, 'नील-
विति, 'चित्रगुरिति । यद्यपि बह्व्रीहिसमासे गवादिपदमेव

'तथात्वं' प्रकारोभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिहेतुत्वं, तर्हि नीलो घटइत्यादौ
का गतिरत आह, 'विशेषणोति, शुचि पुष्पमित्यादौ असमासे लुप्त-
विभक्त्यनुसन्धानं विना साधुत्वमेव नास्तीति यत्र विभक्त्यनुसन्धानं विनापि
साधुत्वं तत्र व्यभिचारमुद्धरति, 'नीलोत्पलमिति अत्राप्यनित्यसमाससत्त्वेन
वियहवाक्यानुसन्धनादेव शाब्दबोध इति यदि ब्रूयात्तदाह, 'चित्रगुरिति
बह्व्रीहेर्नित्यसमासत्वेन वियहवाक्याभावेऽपि चित्रगवोरभेदान्वयबोधोत्तरं
चित्रगोखामिति लक्षणायां फलबलेन विभक्त्यनुसन्धानं कल्प्यमित्यर्थः, तत्र

न राज्ञइत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्येव अत्रापि सप्तम्यर्था-
भेदस्याभावो बोध्यतां ।

चित्रगवादिसम्बन्धिनि साक्षणिकं पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति
चित्रादिपदोत्तरलुप्तविभक्त्यनुसन्धानमनर्थकं, तथापि पूर्वपदस्य
निरर्थकत्वे समस्यमानपदयोः सार्थकत्वघटितसामर्थ्यानुपपत्त्या समा-
सानुपपत्तेरित्युत्तरपदं पूर्वपदार्थाविशेषितस्वार्थसम्बन्धिन्येव साक्ष-
णिकं पूर्वपदसमभिव्याहारादेव तदर्थभेदो लक्ष्यार्थैकदेशीभूते
उत्तरपदमुख्यार्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्भासत इत्याशयेन चित्रगुरित्यादौ
चित्रादिपदोत्तरविभक्त्यनुसन्धानाभिधानम् । न चारूढवानरोवृक्ष-
इत्यादिषड्ब्रह्मौ समस्यमानपदार्थयोरभेदभाने च वानरकर्तृ-
कारोहणकर्तृत्वादिना वृक्षादिभानं वानरादिपदस्य तेन रूपेण
लक्षणां विना न निर्व्वहतीति आरोहणादिरूपपूर्वपदार्थघटितोक्त-
रूपेण उत्तरपदलक्षणाया आवश्यकत्वात् समस्यमानपदद्वयार्थान्वयस्य
समासनियामकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रोक्तलक्षणार्थघटक-
वानरादावपि आरूढादिपदार्थस्याभेदभानोपगमात् अभेदस्याभावो-
बोध्यतामिति तावतापि यजतिख्वित्यादारेकवाक्यत्वाच्चतेरिति
भावः । अभेदाभावस्य नञ्जा बोधने यजतिख्वित्यादौ पर्युदास एव

विभक्त्यनुसन्धानं विनापि शाब्दधिय आनुभविकत्वात् नौलो घट इत्या-
दावभेदस्य संसर्गतयैवानुभवान्नाह, 'मत इति, विभक्त्यर्थाभेदाभावान्वय-
बोधने व्युत्पत्तिविरोधो नास्तीति दृष्टान्तमाह, 'न राज्ञ इत्यत्रेति, 'एक-
वाक्यतानुरोधादित्याद्यनुषज्यते, विशेषणविभक्त्येद्यभेदार्थकत्वं तदा, अभेद-

अभावस्याविधेयतया प्रधान्याभावेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वाभावात् “अप्रा-
धान्यं विधेर्यच्च प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह
यच्च नञ्” ॥ इति प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणात् । अथैवमयमत्राद्भोजी
असूर्यग्न्येत्यादौ नञः समासनिविष्टस्य भिन्नार्थकतया भिन्नाभेद-
स्यैव विभक्त्यन्तार्थस्य विधेयतया नञर्याभावस्याप्राधान्येन प्रसज्य-
प्रतिषेधानुपपत्तिरिति चेत्, भवतु तत्र पर्युदासएव आद्भोजन-
सूर्यदर्शनरूपक्रियाकर्तृभिन्नाभेदस्य विधेयत्वे तादृशक्रियाकर्तृ-
भिन्नभेदस्य तादृशक्रियाकर्तृत्वरूपतया आद्भं न भुङ्क्ते सूर्यमपि
न पश्यन्तीत्यादिस्वस्वीयतादृशक्रियाकर्तृत्वाभावरूपविधेयपर्यवसानेन
प्रसज्यप्रतिषेधतुल्यतया च तथा व्यवहारः । अत एव पर्युदासस्यच-
एव नञत्तत्पुरुषः अत्र वादिनामविवाद इत्यत्राभावस्य प्राधान्येन
असमस्त एव नञ्समानार्थः अशब्द इति वदन्ति । सूर्यग्न्यशब्देन
नञः समासादेव सूर्यं न पश्यन्तीत्यर्थपर्यवसानात् सूर्यपदेन
नञोऽसमासे च असूर्यपदस्य दृश्युपपदत्वाभावात् “असूर्य-सञ्ज्ञा-
योर्दृशि-तपोरिति शब्दप्रत्ययानुशासनविषयत्वमसूर्यपञ्चा इत्यत्र
प्रयत्नेनोपपादानीयम् ।

विशेषणत्वेनोपस्थितस्य नामार्थस्य नञर्यान्योन्याभावे विशेषणत्वेनाम्बवा-
योगात् योगेऽपि वा विभक्त्यर्थान्वयत्वागस्यैव दोषत्वादिति भावः । इत्यत्र
चैत्रो न पचतीत्यादौ तिष्ठो धर्मिपरतायां नञोभेदत्वेन प्रतीतेर्ननवात्
पृथक् कल्पनमिति ध्येयं ।

एकवाक्यत्वानुरोधादित्याद्युक्तयुक्तेर्भेदपरतेति स्वयमुक्तं नानुयाजेष्वित्यत्र
निषेधपरत्वे तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् यजतिष्वित्यनेन तस्य प्राप्तिर्वाचा
तथाचैकविषयकविधिनिषेधे विकल्पापत्तेः भेदपरतेति स्मार्त्ताणां बुद्धिं

यत्तु करणनिषेधे विकल्पापत्तेर्भेदपरतेति, तदसत्, विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरतायाः “ब्राह्मणेष्वेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यं” इत्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् विकल्पानवकाशात् । न च तत्रापि

मानुयाजेष्वित्यस्य क्रियाप्रतिषेधपरत्वं बाधकान्तरेण खण्डयतां मतमुपन्यस्यति, ‘यत्त्विति, ‘करणनिषेधे’ मानुयाजेष्विति मञ्जोऽनुयाजे ये यजामहमन्मपाठकरणप्रतिषेधपरत्वे, ‘विकल्पापत्तेरिति यजतिपदार्थासङ्कोचेन यजतिष्वित्यादिनाऽनुयाजेऽपि मन्मपाठविधानात् विरोधेनैकस्याप्रामाण्यापत्तेः अतिराचे षोडशियहणा-यहणयोरिव अनुयाजे तन्मन्मपाठ-तदभावरूपवैकल्पिकाङ्गद्वयस्य विधायकतया विरोधपरिहारसम्भवेऽपि अनुयाजजन्यपरमापूर्वस्य भावाभावरूपाङ्गद्वयघटितसामग्रीभेदकल्पनेन तस्मान्मयीद्वयप्रयोज्य-फलप्रकर्षापकर्षकल्पनेन च गौरवापत्तेरित्यर्थः, ‘विशेषनिषेध इति तदूर्ध्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयकतन्निषेधवाक्यसत्त्वे तद्विधायक-वाक्यस्यतदूर्ध्मावच्छिन्नार्थकपदस्य निषेधविषयतावच्छेदकविशेष-रूपावच्छिन्नेतरत्वविशिष्टतदूर्ध्मावच्छिन्नपरताया इत्यर्थः, ‘ब्राह्मणेष्वेभ्य-इति, ब्राह्मणपदस्य विरोधवारणाय कौण्डिन्येतरब्राह्मणपरत्वादिति भावः । ‘तत्रापि’ ब्राह्मणेष्वेभ्य इत्यादावपि, ‘कौण्डिन्येति ब्राह्मणा-

दूषयितुमुत्थापयति, ‘यत्त्विति, ‘तदितरपरतायाः’ विशेषेतरपरतायाः, वैदिकशब्दस्य पक्षसमत्वाङ्गौकिकशब्दे व्युत्पत्तिं द्रढयति, ‘ब्राह्मणेष्वेभ्य इति ‘विकल्पानवकाशादिति, तथाचात्रापि यजतिष्वित्यादिसामान्यविधेरनुयाज-भिन्नयागपरत्वमित्येकविषयकविधि-निषेधयोरप्रसङ्गादिति भावः । ‘तत्रापि’

• कौण्डिन्यभेदो बोध्यः, कौण्डिन्यपदस्य विरुद्धैकवचनावरुद्धत्वात्, न खलु महतो राज्ञः न महतो राज्ञ इत्यचेव

न्ययौ कौण्डिन्यभेदो न कौण्डिन्यायेत्येतत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः, तथाच ब्राह्मणपदस्य न विशेषेतरपरता इति भावः । 'विरुद्धैकवचनावरुद्धत्वादिति कौण्डिन्यपदस्यानुयोगिवाचकब्राह्मणपदोत्तरचतुर्थी-बहुवचनविजातीयतदेकवचनान्तत्वादित्यर्थः, तथाचानुयोगि-प्रतियोगिवाचकपदयोर्विरुद्धवचनराहित्याभावेन नञा तदनुयोगिकतत्प्रतियोगिकभेदबोधनं न सम्भवतीति भावः । ननु विरुद्धवचनविरुद्धत्वेऽपि विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना विजातीयविभक्तिराहित्यमचतमेवेति न ब्राह्मणपदार्थं कौण्डिन्यपदार्थभेदबोधानुपपत्तिरित्यत आह, 'न खल्विति, 'इत्यचापि राजनि महद्भेदो प्रतीयते इत्यनेनास्य सम्बन्धः, 'इत्यचेवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः, तथाच यथा महतो राज्ञ इत्यच राजनि महद्भेदः न महतो राज्ञ इत्यच राजनि महद्भेदः प्रतीयते तथा महतां राज्ञ इत्यच राजनि महद्भेदः न महतां राज्ञ इत्यच राजनि महद्भेदस्य न प्रतीयत इत्यर्थः, तथाच वचनसाम्यमपि भेदाभेदबोधेऽपेक्षितमिति भावः ।

'एकोन द्वावित्यचेवेति यथा एकोन द्वावित्यचानुयोगि-प्रतियोगिवाचकैक-द्वादिपदयोर्विरुद्धवचनावरुद्धत्वेऽपि समानविभक्तिकता-

कौण्डिन्याय नेत्यत्रापि, 'विरुद्धेति, समानविभक्तिकत्ववत् समानवचनस्यापि नियामकत्वादिति भावः । इदमेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं, 'न खल्वित्यादिना, 'महतो राज्ञ इति अभेदान्वयबोधकसमभित्याहारे नञा अन्योऽन्वामावस्त्वबोधनात् भेदान्वयबोधेऽपि समानवचनत्वस्य नियामकत्वमुक्तं द्वादिशब्दावां

महतां राज्ञो न महतां राज्ञ इत्यचापि राजनि महद्भेद-
भेदौ प्रतीयेते, एको न द्वावित्यत्रेव कथञ्चित् तत्सम-
र्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् । अत-
एव “राज्ञौ श्राद्धं न कुर्वीत” इत्यादौ करणनिषेधेऽपि

मात्रेण भेदबोधस्त्येत्यर्थः, ‘कथञ्चित् तत्समर्थनेऽपीति कथञ्चिदुक्त-
स्थले भेदबोधसमर्थनेऽपीत्यर्थः, द्वादिशब्दस्य नित्यद्विवचनान्ता
कौण्डिन्यादिशब्दस्य च न नित्यैकवचनान्ता एतादृशविशेषसत्त्वेऽपि
अनुयोगि-प्रतियोगिनोर्विरुद्धसङ्ख्याया अविरुद्धस्यैव विरुद्धवच-
नावरुद्धत्वं भेदबोधविरोधीत्युपगमेन प्रकृतस्थले विरुद्धसङ्ख्याविव-
क्षया एकोन द्वावित्येतस्मान्मित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तं, कौण्डिन्य-
स्थानेकत्वेऽपि तद्गतजातावेकत्वविवक्षया परम्परया तद्विशेषणत्वे-
नैकत्वसङ्ख्याविवक्षासम्भवो बोध्यः । ‘द्वितीयस्य’ द्वितीयक्रियापदस्य,
‘अनन्वयप्रसङ्गात्’ ब्राह्मणे कौण्डिन्यभेदान्त्वयपक्षे अनन्वितार्थकल-
प्रसङ्गात्, एकवाक्य-क्रियापदद्वययोगाभावादितिभावः । ‘अत एवेति
विशेषनिशेधस्थले विधिवाक्यस्यसामान्यशब्दस्य विशेषेतरसामान्य-
परताया व्युत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः, ‘करणनिषेधेऽपीति कुर्वीतेति क्रिया-

नित्यद्विवचनान्तत्वेन तथा अत्र तु न तथा व्युत्पत्तिरतः ‘कथञ्चिदिति,
‘द्वितीयस्येति, ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय नेत्वत एव कौण्डिन्य-
भिन्नेभ्यो दधि दातव्यमित्यर्थजाभादिति भावः । वस्तुतस्तु विभक्त्यर्थैकत्व-
द्वित्वादेर्विवक्षितत्वेन भूपास्तृणमित्वाद्दौ भूपा एकदृशतुल्या इति बुद्ध्युद-
याद्विरुद्धवचनाभ्यामप्यन्वयबोधो भवत्येव परन्तु न कौण्डिन्यायेत्यादौ
विभक्त्यर्थैकत्वादिविचक्षायां वीजाभावान्न तथात्वसम्भवः । ‘अत एवेति यतएव

न विकल्पावकाशः, न हि तत्रापि रात्रौतरपरता,

वैयर्थ्यप्रसङ्गेन “अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात्” इत्यादिविधिवान्तर-
पदबोध्यामावस्यादिकाले “न रात्रावित्यनेन रात्रिभेदबोधस्त्रीकारा-
स्त्वन्भवात् अगत्या वाक्यभेदोपगमेन रात्रौ आहूकरणनिषेधपरत्वे-
ऽपीत्यर्थः, ‘न विकल्पावकाशः’ अमावस्यादिरात्रिआहूकरणे विधि-
निषेधवाक्ययोर्विद्वदसफलत्व-निष्फलत्वबोधकत्वेन एकवाक्यस्याप्रामा-
ण्यप्रसङ्गः, अमावस्यादिपदार्थं रात्रिभेदस्य “न रात्रावित्येतदर्थसाध-
न्येऽपि अमावस्यादिपदस्य रात्रिभिन्नामावस्यार्थकतया रात्रेः आहू-
करणविधिविषयत्वादिति भावः । अमावस्यापद-रात्रिपदे न उपाधि-
विशेषावच्छिन्नमहाकालपरं, माहाकालस्यैकोनामावस्यायां रात्रि-
भिन्नत्वस्य बाधप्रसङ्गात्, अपि तु कालोपाधिविशेषपरं कालोपा-
धोनामपि आधारलोपगमात् आधारसप्तम्यनुपपत्तिः वने सिंहनाद-
इतिवदवच्छेदकत्वमेव वा सप्तम्यर्थः, अमावस्यादिरूपकालोपाधयस्य
न षष्ठिदण्डाद्यवस्थायीनि अखण्डवस्त्वन्तराणि तथा सति अमावसा-
रात्र्योर्भेदनियमेन तत्र तद्भेदस्याव्यावर्तकताप्रसङ्गात् किन्त्वमाव-
स्यापदं षरमोत्पन्नकक्षारभ्रकसंयोगनाशानुगुणक्रियाकलापपरं पर-
न्परया तत्कक्षारभ्रकङ्गुलकपर्यन्तजनकसंयोगानामपि तदारभ्रकत्वं,
तादृशक्रियाकलापान्तर्गता एव काश्चित्कलावयवक्रिया रात्रिरूपाः
यतोऽदृश्यदेशविशेषावच्छिन्ना दृश्यदेशविशेषानवच्छिन्ना वा सूर्य-
क्रिया न रात्रिपदार्थः अपि तु दृश्यदेशवृत्तित्वविशिष्टसूर्यानिधि-
करणकाल एव, तत्रस्य कलावयवक्रियाविशेषसाधारणं । अथामा-
वस्याकालावच्छिन्नस्याधिकात्मानिष्ठआहूकरणाभावस्य प्रत्यवाय

जनकत्वे अभावस्यान्तर्गतभागविशेषे आङ्ककर्त्तर्यपि तदन्यभागे
 आङ्ककरणाभावसत्त्वात् प्रत्यवायप्रसङ्गः । नचैतदतिप्रसङ्गवारणाय
 तत्र तावत्कालस्याधिवस्त्वन्तरमखण्डममावास्यापदार्थः प्रवेश्यः न
 तु क्रियाविशेषाः तादृशक्रियारूपामावस्यावच्छिन्नआङ्ककरणाभावस्य
 उक्तस्यसाधारण्यात् । यद्यपि दर्शितस्थलेऽपि अवान्तरकालावच्छि-
 न्नाखण्डामावस्याकालस्य कर्त्तृनिष्ठआङ्ककरणाभावस्यावच्छेदकतया
 तादृशकालावच्छिन्नत्वस्याभावविशेषणत्वेऽप्यतिप्रसङ्गो दुस्वारः, तथापि
 तादृशामावस्यादिनिष्ठावच्छेदकतायामनवच्छिन्नत्वनिवेशेनेतन्मते प्र-
 तीकारसम्भव इति वाच्यं । “अभावस्यायां पितृभ्यो दद्यादिति
 नित्यविधेः प्रत्यवायपरीहाररूपेष्टसाधनताबोधकतया अर्थतएव
 तद्विधिविषयामावस्यापदार्थं काले आङ्ककरणाभावे प्रत्यवायसाध-
 नत्वबोधात् विधावमावस्यापदस्य क्रियाकलापार्थकत्वे प्रत्यवायज-
 नकतावच्छेदकगर्भे अखण्डवस्त्वन्तररूपामावस्यापदार्थान्तरनिवेशा-
 सम्भवादिति चेत्, सत्यं, तर्हि “अभावस्यायामित्यादिविधौ
 तावत्कालस्याधिवस्त्वन्तराद्येवामावस्यापदार्थः निषेधविधिस्तरात्रिप-
 दस्य तादृशामावस्यासाधारणदेशविशेषावच्छिन्नसूर्यक्रियाविशिष्ट-
 कालत्वावच्छिन्नपरं तद्विशेषणविशिष्टे काले निषेधमहिम्ना च
 तादृशविशेषणविशिष्टवैधर्म्यविशिष्टे अभावस्यापदार्थे आङ्ककरणं
 प्रतीयते, विशिष्टवैधर्म्यं विशिष्टावृत्तिधर्माविशेषे वैशिष्ट्यं यत्र
 धर्माणि तत्रापि तद्विशिष्टविरहदशायां तद्विशिष्टावृत्तिधर्मावै-
 शिष्ट्यमलतमेव । अतएव “ब्राह्मणाय दीयतां अशौचिने न दातव्यं”
 इत्यतो भेदस्य व्याप्यवृत्तितानियमेन शुचेरपि कदाचिदशुचितया

रात्रिभिन्ने आङ्गविधायपि “अमावास्यायां पितृभ्यो

तत्राग्नौचविशिष्टभेदासत्त्वेऽपि अग्नौचकाले तस्मै दानं प्रतीयते, भेदस्याप्याप्यवृत्ततामते विशिष्टभेदप्रतीतिरेवोपेयते । ननु विशेषनिषेधस्थले सामान्यविधिस्थसामान्यशब्दस्य विशेषेतरसामान्यत्वाच्चणिकत्वाभावेऽपि “रात्रौ आङ्गं न कुर्वीत” इत्यादौ न विकल्पावकाशः “न रात्रावित्यत्र नानुयाजेष्वितिवन्नजोभेदार्थकतया रात्रिभिन्ने काले कुर्वीतेत्यर्थकत्वेन निषेधत्वाभावादित्याशङ्कं परिहरति, ‘न हीति, ‘तत्रापि’ न रात्रावित्यत्रापि, ‘रात्रौतर-परतेति नञ्पदस्य रात्रौतरत्वार्थकतेत्यर्थः, न तु निषेधार्थकतेति शेषः, ‘रात्रिभिन्न इति, ‘अमावस्यायामित्यादिवन्न रात्रावित्यादेः रात्रिभिन्नकाले पृथक् आङ्गविधायकत्वेऽपि अमावस्यायामित्यादिविधायमावस्यादिपदार्थस्य सङ्कोचेन ततो रात्रिसाधारणेन आङ्गकरणत्वाभादमावस्यादिरात्रौ आङ्गानुष्ठानप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं “रात्रिभिन्ने कुर्वीतेति विधिवत्त्वात् सर्व्व-तिथिष्वेव आङ्गानुष्ठानस्य दुर्वारतापि बोध्या । न चायं न आङ्गान्तरविधिरपि तु अमावस्यादिविहितआङ्गे रात्रिभिन्नकाले विधिरेवातो नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । “अमावस्यायामित्यादित एव कालसाभेन कालाकाङ्गानिवृत्त्या तत्राप्राप्तआङ्गे कालवि-

विशेषनिषेधे सामान्यं तदितरमत एवेत्यर्थः, तत्रापि पर्युदासमाश्रय निषेधति, ‘न हीति, “रात्रौ आङ्गं न कुर्वीतेत्यस्य रात्रिभिन्ने आङ्गं कुर्वीतेत्यर्थः, तथाचामावस्यायामित्यादितो रात्रौ आङ्गप्रसङ्गः स्यादिति भावः । नन्वेकवाक्यतया रात्रिभिन्नायाममावस्यायां आङ्गं कुर्वीतेत्यर्थ-

दद्यात्” इत्यादितो रात्रिःश्राद्धप्रसक्तत्वस्य दुर्व्वारत्वात् ।
न खलु क्रियारहितं श्राद्धविधायकं वाक्यान्तरमस्ति
येनेदं तेन समं एकवाक्यतामासादयेत् । नापीदं

धानासम्भवात् । विकल्पेन काश्चविधाने उक्तातिप्रसङ्गानिवृत्तेः ।
ननु श्राद्धनिमित्ततया प्राप्ते अभावस्यादिकाले भागविशेषाकाङ्क्षायाः
श्राद्धप्रयोजकत्वेन रात्रिभिन्नविधिरयमित्यतो नामावास्यादिरात्रौ
नामावास्यादिभिन्नदिवसे श्राद्धानुष्ठानप्रसङ्गइत्याशङ्कामावास्याया-
मित्यादिविधिस्यामावस्यादिपदात् प्रतीयमाने अभावस्यादौ रात्रि-
भेदस्यान्वयं विना न तत्सम्भवः “न रात्रावित्यादिवाक्यस्य
कुर्वीतेत्यस्य वैयर्थ्येन “अभावस्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यादिना
क्रियान्तरघटितवाक्येन सह तदेकवाक्यताकल्पनञ्च न युज्यत इति
कथं तच्च तस्यान्वयः तदाक्यस्य कुर्वीतेत्यस्य सार्थकत्वोपगमे तु
“अभावस्यायामित्यादिवाक्यस्यदद्यादितिक्रियानर्थक्यं क्रियारहित-
स्यामावस्यादिश्राद्धकाश्चबोधकं वाक्यान्तरं नास्ति येन तदुपस्थित-
काले “न रात्रावित्येतदुपस्थितरात्रिभेदान्वयेन श्राद्धं कुर्वीतेत्ये-
तद्भागबोधश्राद्धकरणान्वयेन च सामञ्जस्यं स्यादित्याह, ‘न खल्विति,
‘श्राद्धविधायकं’ श्राद्धकाश्चबोधकं, ‘इदं’ “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वी-
तेति वाक्यं, ‘एकवाक्यतामासादयेदिति तादृशक्रियारहितवाक्येन
सममस्यैकवाक्यत्वे एतदाक्यस्यक्रियाया अन्वयान्तादृशवाक्ये च

काले कुतो रात्रौ प्रसक्तिरत आह, ‘न खल्विति, क्रियायुक्तवाक्ययोरेक-
क्रियापदार्थस्यानन्वयेन तद्यैकवाक्यत्वासम्भवादिति भावः । ‘येनेदमिति,
‘इदं’ रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्यं, ‘तेन’ श्राद्धविधायकवाक्येन ।

मानुयाजेष्वितिवत् पृथक्क्रियारहितं । अथ राक्षौ

क्रियाविरहात् क्रियावैयर्थ्यानवकाशादिति भावः । “न रात्रावित्यत्र
चेत् क्रियानिर्देशो न स्यात् तदा क्रियाघटितामावस्थादिकाश्च-
बोधकवाक्येन एकवाक्यतयैव सामञ्जस्यं भवेत् तदपि नेत्याह,
'नापीति, 'मानुयाजेष्वितिवदिति मानुयाजेष्वितिवाक्यं यथा
क्रियान्तररहितमित्यर्थः । एतेन क्रियावैयर्थ्याप्रसङ्गात् मानुयाजे-
ष्वितिवदनयोरेकवाक्यत्वसम्भव इति दर्शितं । न चात्र क्रियाया-
असत्त्वेऽप्यमावास्यामित्यादिना अस्यैकवाक्यत्वे अष्टकादिविधेक-
वाक्यत्वासम्भवादष्टकादिश्राद्धस्य रात्रावनुष्ठानप्रसङ्ग इति क्रियारा-
हित्याभिधानमसङ्गतमिति वाच्यं । एकपदोपस्थितस्थानेकवाक्यार्थ-
प्रवेशे बाधकविरहेणामावस्थाश्राद्धविधायकवाक्यार्थ इवाष्टकादि-
विधेर्येऽपि न रात्रावित्यर्थस्य रात्रिभेदस्य प्रवेशसम्भवात् । अमा-
वस्याष्टकादिबोधकतत्तद्विधिस्यपदानां भवन्मतेऽपि सच्चक्षोपस्थि-
तरात्रिभेदविशिष्टतदर्थपरताया आवश्यकत्वादस्मन्मतेऽपि न रात्रा-
वित्येतदर्थरात्रिभेदविशिष्टस्वार्थपरत्वकल्पनसम्भवात् । संसर्गाभावस्य
प्रत्यक्ष इव शब्दबोधेऽपि धर्मिणि प्रतियोगिसंसर्गधीर्हेतुरित्यभि-
मानेन शङ्कते, 'अथेति, 'राक्षौ श्राद्धस्य प्रसङ्गाविति अमावस्याया-
मित्यादिविधावमावास्यादिपदस्य सङ्कोचे निषेधानुपपत्त्या तद-
सङ्कोचेन विधितोरात्रिश्राद्धकरणे सफलत्वबोधोपगमे इत्यर्थः,
'विकल्पापत्तिः' विरुद्धार्थकथोर्विधि-निषेधवाक्ययोरेकतराप्राप्ताश्च-

'नापीदमिति, 'इदं' श्राद्धविधायकं वाक्यं, मानुयाजेष्वित्यादेरप्यानुषङ्गि-

आङ्गस्य प्रसक्तौ विकल्पापत्तिरप्रसक्तौ कथं निषेधः^(१)
 प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति चेत्, साधीयानयं मन्त्र-
 पाठो यद्बलात् जलहृदे दहनो नास्तीत्यादौ शाब्द-
 बोधेऽपि परमप्रयत्नेन तत्र दहनप्रसक्तिरुपादीयते,

प्रसङ्गः, 'अप्रसक्ताविति विकल्पभयेनामावस्यादिपदसङ्कोचेन विधेः
 रात्रिआङ्गकरणे सफलत्वबोधकत्वानुपगम इत्यर्थः, 'कथं निषेधः'
 कथं न रात्राविति वाक्याद्वात्रिआङ्गकरणे निष्फलत्वबोधः, 'प्रसक्तं
 हि प्रतिषिध्यत इति तद्वर्षिकसंस्पृष्टतया ज्ञातमेव तद्वर्षिनिष्ठा-
 भावप्रतियोगितया ज्ञायत इत्यर्थः, प्रत्यच एव प्रतियोग्यारोपस्य
 हेतुत्वं अप्रामाणिकं कुतः शाब्दबोधे तद्धेतुत्वमित्याशयेन तद्धेतु-
 तावादिनमुपहसति, 'साधीयानिति, 'अयं मन्त्रपाठः' मन्त्रपाठ-
 तुल्यतयाभ्युपगतः प्रसक्तं हीत्यादिप्रवादः, 'यद्बलात्' यत्प्रवाद-
 वलात्, 'दहनप्रसक्तिरिति, जलहृदादावित्यादिः, 'उपादीयते'
 अपेक्षणीयतयोपेयते । ननु यत्र निषेधवाक्यं विना क्रियायां
 प्रवृत्तिः प्रसज्यते तत्रैव तद्वाक्यसार्थक्यं विधिवाक्यस्य प्रवृत्तिफलक-

(१) रात्रौ आङ्गस्याप्रसक्तौ निषेधानुपपत्तिरिति पाठान्तरं ।

क्रियावत्त्वात् 'एथगिति, 'विकल्पापत्तिरिति रात्रौ आङ्गस्य रागजप्रसक्त्य-
 भावेन वैधौ प्रसक्तिर्वाच्या तदर्थममावास्यायामित्यादिविधेरेव रात्रिपरत्व-
 मपि कल्प्यमित्येकविषयकतया विकल्पः स्यादित्यर्थः, 'निषेधानुपपत्ति-
 रिति, प्राचां मते वैधस्य रागाधीनस्य वा कर्त्तव्यताज्ञानस्य निषेधविधि-
 जन्यशाब्दबोधहेतुत्वादिति भावः । अत्र सोपहासमाह, 'साधीयानिति,
 'शाब्दबोधेऽपीति, अभावकौकिकप्रत्यक्षे आहार्यारोपरूपा प्रसक्तिः

त्वन्निषेधस्याप्रवृत्तिफलकत्वात् एवञ्च विधावमावस्यादिपदस्य राक्षी-
 तरपरत्वे राक्षिआङ्गस्य विध्यविषयतया तच्चाप्रवृत्तिनिर्व्याहेण न
 राक्षाविति वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । न च “नान्तरौचे अग्निद्येतव्य-
 इति वेदो यथा निष्कलोवेद्यामग्निचयनविधानादन्तरौचेऽग्निचय-
 नाविधानादेवाप्रवृत्त्युपपत्तेस्तथा राक्षी आङ्गमित्यादिरपि निष्कल-
 एव भवत्विति वाच्यं । सफलत्वे सम्भवति निष्कलत्वानौचित्यात्
 अगत्या “नान्तरौच इत्यादेस्तथात्वोपगमात्, प्रकृते तु क्रियापद-
 वैयर्थ्यमुपगम्य विधिस्थामावस्यादिपदेन “न राक्षावित्यस्यैकवाक्यतया
 तत्सार्थकतोपपादस्योचितत्वात् । एतेन पर्युदासपक्षे नञो भेदरूप-
 सुस्थार्थपरता न सम्भवति नञोऽपि प्रातिपदिकतया प्रातिपदि-
 कार्थयोर्भेदेन नान्वय इति व्युत्पत्तौ निपातभेदनिवेगे गौरवेण
 तद्विरोधादमावस्यादिपदार्थे भेदस्यान्वयासम्भवादतो भेदवति
 सञ्चणोवोपगम्यथा अयुक्तस्य सुस्थार्थपरित्याग इति प्रकृते निषेधप-
 रतैव नञ इत्यपि निरस्तं, तदाक्यसार्थक्यानुरोधेन सञ्चणोपगमौ-
 चित्यात् प्रातिपदिकार्थमेव धात्वर्थेनापि प्रातिपदिकार्थस्य भेदे-
 नान्वयात् नञः प्रतिषेधपरत्वपक्षेऽपि “न कुर्वीतेत्यत्र धात्वर्थ-
 आङ्गकरणे नञइदृशाधनत्वाभावबोधकत्वासम्भवादभेदान्वयानुरोधेन
 तस्याभाववति सञ्चणायथा आवश्यकत्वाच्च प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति
 प्रवादस्यापि यत्र निषेधं विना तत्तत्क्रियायां प्रवृत्तिप्रसक्तिसत्त्वैव
 निषेधसाफल्यमित्येवार्थः ।

यत्तु प्रतिषेधपक्षेऽपि विधिस्थामावस्यादिपदं न राक्षीतरपरं
 येन निषेधं विना राक्षिआङ्गे प्रवृत्तिप्रसक्तिर्न स्यादिति निषेधवैयर्थ्यं

निषेधविधिवैयर्थ्यमिति चेत्, तात्पर्यानिवबोधनिवन्धन-

स्यात् । न चैवं सति विकल्पोऽपि, निषेधविरोधेन सामान्यशास्त्रस्य
 राशिआङ्कांशे सफलत्वसंसर्गबोधकत्वानुपगमात् । न च तथा सति
 कथं प्रवृत्तिप्रसक्तिरिति वाच्यं । असंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकतामते संसर्गा-
 ग्रहेऽपि प्रवृत्तिप्रसक्तेः । न च सामान्यशास्त्रस्य प्रवर्त्तकासंसर्गाग्रह-
 सहितधर्म-धर्मिज्ञानरूपभ्रमजनकत्वे तद्विरोधेन निषेधवाक्येना-
 संसर्गाग्रहजननासम्भवाभिषेधस्यापि कथं निवर्त्तकतेति वाच्यं ।
 निषेधवाक्यस्य सामान्यशास्त्रापेक्षया बलीयसः संसर्गाविषयकत्वरूप-
 भ्रमत्वकल्पकतया प्रवृत्तिविरोधित्वात् । अत एव बलीयसा दुर्बलं
 बाध्यत इति न्यायाद्वागतः प्रवृत्तिप्रसक्तिविषये अगम्यागमनादौ
 निषेधवाक्यस्य बलीयसो लौकिकमानबाधकतया निवर्त्तकत्वमेव
 न तु विकल्पः, एवं पशुयागे आघाराज्यभागान्कयागतुष्यताबोध-
 कातिदेशप्राप्ताघाराज्यभागनिषेधकस्य “न तौ पशौ करोतीति
 वाक्यस्याघाराज्यभागनिवर्त्तकत्वेऽप्यतिदेशबाध एव न तु विकल्पः,
 षोडशग्रहणवाक्ययोस्तुल्यवस्ततया बाध्य-बाधकभावासम्भवा-
 दिकल्प इति, तत्र, सामान्यशास्त्रस्यैवोपजीव्यतया वलवत्त्वेन बाधा-
 योगादिकल्पभयेन पर्युदासपचावलम्बनस्य युक्तत्वात् इत्याशयेनाह,
 ‘निषेधेति, निषेधविधिः निषेधबोधकवाक्यं, ‘तात्पर्यानिवबोधेति

कारणं कदाचित् सम्भवदपि शाब्दबोधे तादृशप्रसक्तेः कारणत्वं न
 कस्याप्यनुमतमित्यर्थः, शङ्कते, ‘वैयर्थ्यमिति, रात्रौ आद्वकरणस्य रामा-
 द्विधितो वा अत्रात्रौ तन्निषेधप्रतिपादनं निष्प्रयोजनमिति भावः । यद्यपि

निषेधवाक्यासत्त्वे विधिवाक्यस्याभावस्यादिपदस्य रात्रौतरामावस्था-
परत्वघाहकप्रमाणाभावेन रात्रिआद्धेऽपीष्टसाधनतायाः सामान्यपर-
तया गृह्यौतामावस्थादिपदघटितवाक्येन बोधनसम्भवाद्वात्रिआद्धे
प्रवृत्तिप्रसङ्गा तत्प्रवृत्तिवारणस्यैव निषेधवाक्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः ।

केचित्तु “रात्रौ आद्धं न कुर्वीत” इत्यस्य क्रियावैयर्थ्यभवेनामा-
वस्थायामित्यादिविधिवाक्यैकवाक्यत्वासम्भवेऽपि अभावस्याष्टकादिआ-
द्धविधायकवाक्येष्वभावस्याद्यनेकपदानां रात्रिभिन्नामावस्थात्वादिना
लक्षणामपेक्ष्य निषेधवाक्य एव कालसामान्यबोधकसम्बन्धन्तपदास्था-
हारोयुक्तः तथाच गजः पर्युदासार्थकतया आद्धनिमित्तीभूत-
तत्तत्कालेषु रात्रिभिन्नलरूपविशेषणस्यैव विधिरथं । एवञ्चैतदाव्या-
द्वात्रिकाक्षत्वेन आद्धजन्यापूर्वसामान्ये रात्रिभिन्नकालहेतुत्वसाभेन
रात्रिद्वयत आद्धे अपूर्वरूपफलानुपधानग्रहात् रात्रिआद्धकरणप्रसङ्गि-
रिति पर्युदासपक्षं परिष्कुर्वन्ति, यच्च गजपदं नास्ति अपि तु न
कुर्वीतेतिसमानार्थकं वर्जयेत् त्यजेत् इति क्रियापदं यथा
“यान्थायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्माणि वर्जयेदित्यादौ, तच्च न कुर्वी-
तेत्यादितो यथा आद्धादिकरणे विध्यर्थेष्टसाधनत्वाभावबोधस्तथा
तत्तत्क्रियायामिष्टसाधनत्वाभावबोधो न सम्भवति अपि तु धात्वर्थ-
ऽकरणे इष्टसाधनत्वमेव लिङ्ग प्रत्याख्यं तथाच हरिशयनादिकृत-

न कलङ्गं भक्षयेदित्यादाविव निषेधविधेः प्रत्यवायरूपानिष्टसाधनत्वमेवार्थः
तथापि तत्र भक्षयत्यस्य इष्टसाधनत्वेन तदभावस्य बाधेन बोधयितुमशक्य-
त्वात् निन्दार्थवादप्रायश्चित्तोपदेशाच्चानिष्टसाधनत्वमेव निषेधविध्यर्थः ।
इह तु इष्टसाधनत्वाभावबोधने बाधाभावान्निन्दार्थवादाद्यभावात् प्रत्यवाय-

रात्रिआहुकरणवारणस्य तदर्थत्वात्, एकविषयतया पुन-
रनन्यगत्या षोडशग्रहणग्रहणयोर्विकल्प इति, अत्र च

पुष्करिणीयागादीनां निष्फलत्वानुपपत्तिः तदकरणस्य प्रत्यवाया-
भावरूपेष्टसाधनत्वसम्भवेन करणं प्रत्यवायमयावहेदित्यत्र समाधिः
परिचिन्तनीयः । ननु विधिनिषेधस्यले विधेर्निषेधविषयेतरविषय-
कत्वे विकल्पस्यसमेव दुर्लभमित्याशङ्कामतिराचे षोडशिनं गृह्णाति
नातिराचे षोडशिनं गृह्णातीति विकल्पस्यस्य प्रकृतादिशेषं दर्शयन्
निराकरोति, 'एकविषयतया पुनरिति एकरूपावच्छिन्नातिराच-
विषयकयोर्बिधि-निषेधवाक्ययोः प्रकृते दिवा-रात्रिविषयकत्वा-
सम्भवे लित्यर्थः । 'षोडशग्रहणग्रहणयोर्विकल्प इति गृह्णाति न
गृह्णातीत्यनयोरतिराचे विरुद्धयोरपि षोडशग्रहण-तदग्रहणयोः
कल्पयोरङ्गतया विधायकत्वोपगम इत्यर्थः, राजानमिव याज्ञिका-
इत्यत्र चन्द्रवाचकराजन्ग्रहस्येव षोडशकक्षावत्त्वेन चन्द्रबोधक-
षोडशग्रहस्य स्वग्रहसोमपदस्य वाच्यत्वरूपग्रहसम्बन्धात्मकलक्षित-
लक्षणया सोमलतार्थकता तयोश्च नैकव्यङ्ग्यता विरोधात् अपि
त्वेकजातीयव्यक्तिदयाङ्गता, नातिराचे इति वाक्यस्य प्रकृते रात्रि-
आहुकरण इवातिराचे षोडशग्रहणे इष्टसाधनत्वाभावात्कत्वे तद-
भावस्य नातिराचाङ्गता निर्व्वहति ग्रहणविधिना तत्र इष्टसाधनता-
बोधादेकतराप्रामाण्यञ्च स्यादिति प्रकृतादिशेषमाह, 'अत्र चेति,

कल्पनागौरवाच्च इष्टसाधनत्वाभाव एव विध्यर्थः, इष्टसामावास्यायामि-
त्यादिविध्युपस्थितं ग्राह्यं प्राकरणिकत्वात् तथाच समावास्यायामित्यादि-
विधेः रात्रौतरामावास्यापरत्वे विधानाभावादेव तादृशेष्टसाधनत्वाभावो

घोड़शिग्रहणं नेष्टसाधनमित्यादिकमर्थोग्रहणविधिविरो-
धात्, अपि तु घोड़शिग्रहणाभाव इष्टसाधनमित्यादिकं,
व्युत्पन्नश्च नञ्समभिव्याहृतधात्वर्थस्याभावेऽपि विभक्त्य-
र्थान्वयः ।

‘अच’ नातिराचे इत्यादिवाक्ये, ‘ग्रहणविधिविरोधादिति ग्रहण-
विध्यर्थविरुद्धार्थकताप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच विरुद्धयोरेकचासत्त्वेन
विरुद्धार्थकवाक्यद्वयस्य प्रामाण्यानुपत्त्यैकवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । न
च वेदवाक्यमप्रामाणीभवितुमर्हतीति भावः । ‘इष्टसाधनमितीति,
अर्थ इत्यनुसञ्च्यते, इष्टञ्चाचातिराचे घोड़शिग्रहणजन्यं परमापूर्वं न
तु तज्जन्यं प्रधानफलं अङ्गताविरोधात् । तदीयप्रधानफलाजनकत्वस्य
तदङ्गताघटकत्वादित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थंसेष्ट-
साधनत्वस्य प्रतियोगितया क्रियान्वयत्वमित्ये प्रकृत्यर्थान्वितेति
व्युत्पत्तिविरोध इत्याशङ्क्य नञर्थद्वारा प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन न तादृश-
व्युत्पत्तिभङ्ग इत्याह, ‘व्युत्पन्नश्चेति,^(१) ‘धात्वर्थस्याभावेऽपीति प्रति-
योगितया धात्वर्थान्विते नञर्थभावेऽपीत्यर्थः । ‘विभक्त्यर्थान्वयः’

(१) नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थंसेष्टसाधनत्वस्य प्रतियोगितया क्रियान्वयत्वम-
र्थान्वयेनान्वयो न व्युत्पत्तिविरोधः “नानुपपद्य प्रादुर्भावादित्यादौ
नामार्थप्रादुर्भावाद्यभावेन तत्प्रकृतिकपक्षमौविभक्त्यर्थान्वयस्य दृष्टत्वे-
ऽपि धात्वर्थभावेन तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थान्वयस्य क्वाप्यदृष्टत्वादित्या-
शङ्कां निराधिकीर्मुद्राह, ‘व्युत्पन्नश्चेतीति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

बोध्यते इति तद्बोधनाय आङ्गं न कुर्वीतेति वाक्यं व्यर्थमिति भावः ।
‘तात्पर्येति, यदि रात्रौ आङ्गं न निषिध्यते तदा कदाचिदमावास्या-

अथ प्राभाकराः “न कस्यञ्च भक्षयेत्” इत्यादिश्रुतेः

तिरुच्येष्टान्धः, ‘गुरवः’ प्राभाकराः^(१), ‘इत्यर्थमाहुरित्यनेनाद्य सम्बन्धः, ‘कस्यञ्च भक्षणभावविषयकं कार्यमिति, एतादृशार्थभाने तन्मतविद्विध्वयकार्यस्य भक्षणान्वितेन मन्त्रार्थाभावेन सहाय्यादुप- हृतसङ्गतिः । नञ्समभिव्याहृतविधिप्रत्ययेन कश्चिद्भावे आश्रयता- सम्बन्धेनेष्टसाधनत्वं प्रत्याख्यते यथा “नातिराज इत्यादौ, कश्चिच्च तच्च प्रतियोगितया तत् प्रत्याख्यते यथा “राजौ आज्ञं न कुर्वीते-

(१) अस्मिन्मूलग्रन्थके प्राभाकरा इत्येव पाठः ।

यामित्यादिविधेः राज्ञीतरामावास्यातात्पर्यानिगुरोधेन राजावपि आज्ञ- करणं प्रसज्येत अतो राज्ञौ आज्ञकरणे निषिद्धेऽमावास्यापदस्य राज्ञी- तरामावास्यापरत्वनिश्चयाग्रेषा प्रसक्तिः एवञ्चामावास्यायामित्यादिविधेस्तात्- पर्याग्राहकतयैव तस्य सार्थकमिति भावः ।

अथ मीमांसकाः । एकवाक्यत्वं हि द्विविधं विशिष्टैकार्थप्रतिपत्ति- जनकत्वं तत्तात्पर्यजनकत्वञ्च, “राज्ञौ आज्ञं न कुर्वीतेत्यादेः क्रियान्तरवैबध्य- नाद्यस्यासम्भवेऽपि द्वितीयस्य सम्भवे न किञ्चिद्बाधकं यथा अपिहोत्रं जुहोति दध्ना जुहोति इत्यत्र, तत्र हि अपिहोत्रं जुहोतीतिप्रधानविधि- प्रवृत्तौ केन शक्येति प्रथाकाङ्क्षायां दध्ना जुहोतीति विधिप्रवृत्तिः तेन हि प्रधानविधेरेकदेशं जुहोतीत्यनेनामूद्य दधिरूपं प्रथं करणत्वेन विधीयते, अजुहोति तद्दध्ना इत्येवं बोधिते दधिकरणकोऽपिहोत्रहोम इष्ट- साधनमित्येवं रूपं विशिष्टैकार्थपरत्वं विधिद्वयस्य निर्वहति तद्यामावास्या- यामित्यादिप्रधानविधिप्रवृत्तौ काकविशेषाकाङ्क्षायां यत् आज्ञं कुर्वीत तत्रात्रिमिन्ने इति राज्ञौ आज्ञं न कुर्वीतेत्यनेन पर्युदासकक्षयया बोधिते राज्ञिमिन्नामावास्याधिकरणकआज्ञकरणमित्यसाधनमित्यर्थपरत्वं

कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यर्थ इत्याहुः । निय-
मतस्तु तात्पर्यादिवशात् मुख्यफलाजनकत्वेऽपि अङ्गस्य

त्यादौ, इत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायामाह, 'नियमतस्त्विति,
'तात्पर्यादौत्यादिना योग्यतापरिग्रहः, "राशौ आङ्गं न कुर्वीत"

विधिद्वयस्य निर्वाहति । न च मुख्यार्थातुरोधान्निषेधविधित्वमेव वृत्तं,
एकप्रकरणात्मातत्वेन तदारम्भाधीनत्वेन सामावास्यादिविशेषकारान्निभेद-
परत्व-विधित्वे निहिते मुख्यार्थत्वागस्याप्यदोषत्वात् । अत एव नेष्टो-
द्यन्तमादित्यमित्यादेर्नतप्रकरणात्मातत्वेन मुख्यार्थं परित्यज्य अक्षयवा
इक्षयविरोधिसङ्कोचं कुर्यादित्यर्थकत्वं सिद्धान्तितं । अत एव दौक्षितो
न ददाति इत्यादेरपि न निषेधविधित्वं किन्तु दौक्षितस्य दानामावादि-
रूपाङ्गविधित्वं इत्याहुः । 'तदर्थात्' निषेधविधिप्रयोजनकत्वात् । नन्वेवं
विकल्पस्यजमेव दुर्मिणमित्यत आह, 'एकविषयकतयेति, 'अनन्यग्रहेति,
तत्र सामान्य-विशेषभावाभावेन विशेषेतरपरत्वस्यासम्भवादिति भावः । यत्र
न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नञर्थे विध्यर्थस्य इच्छाधनत्वादेः प्रतिबोधि-
तयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अत्र तयान्वये ग्रहणविधिना तत्रेक-
साधनत्वादेर्नोपधनाद्विरोध इत्यत आह, 'अत्र चेति, आदिभ्यां वक्ष्यद-
निरुक्तानुबन्धि-कृतिसाध्ययोः परिग्रहः । नन्वेवं नञर्थे धात्वर्थस्य प्रति-
बोधित्वेनाग्राह्यात् नञर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वये च व्युत्पत्तिविरोधः इत्यत आह,
'व्युत्पन्नश्चेति, 'नञिति नञ्समभिव्याहृतो बोधातुक्तदर्शस्येत्यर्थः, 'अतएव'
धात्वर्थस्याभावेऽपि विभक्त्यर्थान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादेव, 'प्राभाकरा इति,
तेषां वैदिककण्डः कार्ये शक्तिः तत्र च प्रकृत्यर्थोविषयतया अन्वेति,
तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्यमित्यन्वयबधोः,
न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणस्य नञर्थेऽभावेऽभावस्य च खिद्यर्थे कार्ये
निषेधापूर्वकरूपे विषयत्वेनान्वये कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्य-

इत्यत्र राशिभाङ्गकरणाभावस्य फलजनकत्वबाधेन फलजनकत्वाभाव-
 एव तात्पर्यं कल्प्यते, “नातिराच इत्यादौ अतिराचे षोडश-
 ग्रहणखेष्टसाधनताया ग्रहणविधिना बोधनात्तत्र तदभावस्य बाधेन
 तदभावखेष्टसाधनत्व एव तात्पर्यमिति भावः । नन्वङ्गविधिभिः
 कथमिष्टसाधनत्वं बोधनीयं “फलवत्समिधावफलं तदङ्गमित्यङ्ग-
 लक्षणेनाङ्गानां निष्कलत्वोपगमादित्याग्रहामङ्गलक्षणे फलसामान्या-
 भारूपामिष्टसाधनत्वनिवेशाभिमानविजृम्भितां निराकुरुते, ‘मुख्येति
 अङ्गलक्षणे अफलपदस्य मुख्यफलजनकत्वार्थकतया तादृशाफल-
 सत्त्वेऽपि परमापूर्वरूपफलजनकत्वबोधनाविरोधादित्यर्थः, अन्यथाङ्गे
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अत एव “यागे रागादङ्गे वैधीति प्रवादोऽपीति
 भावः । इष्टप्रयोजकत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य विधायत्वे प्रधानफलरूपेष्ट-
 साधनताबोधनमप्यविरुद्धमिति बोधं । ननु षोडशग्रहणं विनापि
 तदभावाङ्गकातिराचात् परमापूर्वसम्भवेन षोडशग्रहणे परमापूर्व-
 रूपेष्टसाधनताबोधेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः तज्जन्यप्रमादौ बलवद्देव-

---

न्यवधीरिति फलवत्तादयुत्पत्त्यन्तरं कल्प्यमिति भावः । अतएव च “नामूढ-
 स्येवरोत्मतेः” “नानुपमस्य प्रादुर्भावादित्वादेर्नार्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयादमूढ-
 स्येवरोत्यन्वभावात् अनुपमस्य प्रादुर्भावाभावादित्वर्थमाहुः । क्वचिद्विभक्त्यर्थ-
 प्रतियोगिकाभावस्य घात्वर्थे क्वचिच्च घात्वर्थप्रतियोगिकाभावे विभक्त्यर्थान्वये
 किं विद्यामकमत आह, ‘नियतमस्त्विति, ‘तात्पर्यादौत्वादिना प्रकरणादि-
 परिग्रहः । ननु षोडशग्रहणस्याङ्गत्वेनाफलकत्वादित्वासाधनत्वाभावबोधने-
 ऽपि न ग्रहणविधिविरोधः एवं ग्रहणाभावस्याप्यङ्गत्वेनाफलकत्वात्तत्रेष्ट-
 साधनत्वबोधने बाध इत्यत आह, ‘मुख्यफलेति, फलवत्समिधावफलमङ्ग-
 मित्वङ्गलक्षणे चाफलत्वं मुख्यफलजनकत्वं न तु सर्वथैव फलग्रन्थत्वमिति

परमापूर्व्वरूपोपकारसाधनत्वं अविच्छेदं, ग्रहणविध्यन्वयानु-
पपत्त्या षोडशग्रहणादतिशयितं परमापूर्व्वं, तस्मा-
च्चातिशयितं मुख्यं फलं कल्प्यते इति सर्व्वसमञ्जसं । प्रति-

शब्दादित्याग्रहां फलभूमानमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'ग्रहणविध्यन्वयानु-
पपत्तेति ग्रहणविधेः प्रवृत्त्यन्वयानुपपत्तेत्यर्थः, 'अतिशयितं' अति-
शयिरूपजातिविशेषवत्, प्रधानफलातिशयविरहेषु कृतोऽसुन्दरे
परमापूर्व्वेऽतिशयिरूपजातिविशेषस्वीकारेऽपि तथोक्ततरागाद्यभवेन
षोडशग्रहणान्वयमादौ बलवद्भवे इत्यतः प्रधानफलप्रकर्षस्यापि
कल्प्यतामाह, 'तस्माच्चेति अतिशयितपरमापूर्व्वेत्यर्थः, 'फलं'
अतिराजप्रभावफलं, 'कल्प्यत इति, तथाच तादृशफले उत्कटरागा-
न्यवनकातिशयितापूर्व्वेऽप्युत्कटरागोद्भवेन तज्जनकषोडशग्रहणान्व-
यमादौ बलवद्भवेतिरस्कारेण तत्र प्रवृत्तिनिर्वाह इति भावः ।
अथ च वाकाराद्यन्तेऽपि विकल्पनिर्वाहः, तथा हि यथोः कल्पयो-
रन्योन्यग्रन्थफलविरोधिता तयोरेव विद्वद्कल्परूपविकल्पता, त्रीहि-

भावः । 'उपकारेति प्रधानोपकारेत्यर्थः, 'अविच्छेदं' अप्रत्येनाविच्छेदं,
ग्रहणाभावेनैवेतिद्वौ कल्पसाध्यग्रहणे कथं प्रवृत्तिरत आह, 'ग्रहण-
विधौति, अतिशयितफलकल्पने अननुष्ठानकक्षयाप्रामाण्यं ग्रहणविधेः
स्यादिति भावः । अतिशयितपरमापूर्व्वं स्वतः कान्धं अतः कथं तदिच्छ्वा
ग्रहणे प्रवृत्त्या विधावननुष्ठानकक्षयाप्रामाण्यं न स्यादत आह, 'तस्माच्चेति,
मुख्यं फलं स्वर्गादिरूपं । ननु भूतजे न घट इत्यादौ प्रतियोग्यभावोः
प्रतियोग्यनुयोगिभावः भूतजं न घट इत्यादौ अभावाधिकरबाधिकरबायो-
राधाराधेयभावः न प्रकारतया भासते तदुपस्थापकव्यापारेरभावात् न

यवयोः समुच्चितयोरपि फलजनकत्वसम्भवेन तच्च तभिराकरणाच्च
तयोः फलजनने परस्परभावसहकारिताप्रमाणमावश्यकं तच्च
वाकारं विना न सम्भवतीति वाकारापेक्षा अतो अत्र यवैर्यजेते-
त्यादौ वाकारो न श्रूयते तत्रापि च कल्प्यते अत्र च कल्पयोर्भा-
वाभावरूपतया विरोधेन मिथ्यासम्भवादेकस्यापरकारणप्रतिषेधक-
तया अन्योन्यफलविरोधिताया अर्धतो साभास्य वाकारापेक्षा ।

अथ त्रीहि-यवविकल्पसखे वाकारेण यागरूपकार्थं त्रीहि-
यवयोः परस्परभावसाहित्येन करणताप्रत्याखनासम्भवः एकस्यापि
यागस्य देवतोद्देशकद्रव्यत्यागरूपस्य त्यागविषयपुरोडाशरूपद्रव्य-
निष्पत्तिद्वारा त्रीहि-यवोभयसाध्यतासम्भवात् । न च स्वर्गं प्रति
त्रीहित्याग-यवत्यागयोः परस्परभावसाहित्येन करणता वाकारवज्जात्
प्रतीयते इत्यपि सम्यक्, तथा सति त्रीहियाग-यवयागयोरेव
विद्वद्भूकल्पद्वयरूपतया क्रमेष यागदयकर्तुः स्वर्गानुत्पादप्रसङ्गात्
यवैर्यजेत इत्यस्य प्राप्त्यागे करणीभूतत्रीहिरूपद्रव्यसाभेन द्रव्या-
काङ्क्षानिवृत्तावपि विकल्पसुखा द्रव्याकाङ्क्षया यवरूपद्रव्यविधावक-
ताया मीमांसकसिद्धाक्तसिद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च । एतेन गुरुमते प्रधा-
नविधेरपि यागजन्यत्वेनापूर्वबोधकतया अपूर्वं प्रत्येव त्रीहि-यवया-
गयोः परस्परभावसहकारेण करणता वाकारसमभिव्याहारवज्जात्
प्रतीयते एकेन च एकदा यागद्वयानुष्ठानासम्भवात् क्रमेष याग-
द्वयानुष्ठानसखे च एकदा तयोरसत्त्वेन क्रमेषापूर्वदयोत्पत्तौ बाध-
काभावः अपूर्वं यागस्य साक्षात्कारणतावत्साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वा-
दित्यपि गिरसं, विधिप्रत्ययसापूर्वावाचकत्ववादिनैथायिकादिमते

अपूर्वम् यागयोर्वैकल्पिककारणताया विधिवाक्यतोऽप्रतीतेः । एवं वाकारेण करणयोर्ब्रौहि-यवयोः परस्परसमवहितत्वं प्रत्याख्यते दण्डाच्छक्रादा घट इत्याद्यप्रयोगात् । ब्रौह्मसमवहितयवस्य करणता-स्माभादेव च ब्रौह्मसमवधाने कथं याग इत्याकारावयवविध्युत्पाप-काकाङ्क्षायाः शान्तिर्न तु परस्पराभावसदृहतत्त्वपर्यन्तं वार्यः दृषा-दरूपेर्वा वङ्गिर्जायत इत्यादिप्रयोगसत्त्वात्, न हि दृषारश्चादिभिः परस्पराभावसदृकारेण वङ्गादिकार्थं जन्यते मिश्रितादपि तादृश-कार्थोत्पत्तेः, तथाच कथं ब्रौहि-यवयोर्भिक्षितचोरशास्त्रार्थतेति चेत्, सत्यं, ब्रौहिभिर्यवैर्वा यजेत इत्यतो ब्रौहिकरणकत्व-यवकरण-कत्वयोर्यागविशेषणयोर्यागनिष्ठेष्टसाधनतावच्छेदकत्वं प्रतीयते एक-विशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यबोधकशब्दस्य धर्मिविशेषणे विशेषणान्तरावच्छेद-कत्वबोधकताया व्युत्पत्तिषिद्धत्वाद्दौर्लभिकविशिष्टान्वये सम्भवति शोषसञ्चितान्वये तात्पर्याकल्पनात् । एवञ्च ब्रौहिकरणकत्व-यवक-रणकत्वयोः कल्पयोर्विरोधेन विकल्पता वाकारकल्पनवीजन्तु ब्रौह्मकरणक-स्वर्गसाधनब्रौहियागजातीययागः किंद्रव्यकरणक इत्येतादृशविकल्प-सुस्थ्याब्रौह्मकरणकत्वविशिष्टे करणान्तराकाङ्क्षायास्तद्विशिष्टे करणा-न्तरसाभेनैव निवृत्तेः तद्विशिष्टे करणान्तरबोधस्य तद्बोधकवाकार-

मन्तरेणानुपपत्तिः, दृष्टादरणेर्वा वक्त्रिः पाकहेतुरित्यादौ प्रमा-
णवाक्ये चैककारणसाध्यत्वान्मथिनि वाकारेणापरसाध्यत्वाभावबोधने-
ऽपि तदभावस्यागत्या उपलक्ष्यतयैव भाने तात्पर्यमुपेयते. न तु
विशेषणतया तद्धाने मिश्रिताभ्यामपि तत्तत्कारणाभ्यां जनितेन
वज्रादिना पाकादिकार्यजननस्य प्रामाणिकतया एकसाध्यकार्यै-
ऽपरसाध्यत्वाभावप्रयोज्यत्वाभावात् । अथ इडोयजति समिधोयजति
इत्यादिविधिबोधितानामङ्गानां न कथं विकल्पता तथापि प्रथमा-
ङ्गविधितोऽङ्गाकाङ्गानिष्टस्या यवविधिवदिकल्पमुख्याकाङ्ग्यैव विध्य-
न्तरप्रवृत्तेर्वाकारकल्पनाया आवश्यकत्वान्तद्ब्रह्माज्ञैकाङ्गसमवधाना-
भावरूपवाकारार्थविशिष्टस्यैवापराङ्गस्य परमापूर्वसाधनतावगमात्
विशेषणीभूतस्याभावस्य फलप्रयोजकताया आवश्यकत्वादिति चेत्,
न, अङ्गानां यत्र क्रमः श्रुतस्तथाङ्गविकल्पासम्भवेन समुचिताना-
मनेकेषामङ्गत्वप्रदर्शनादेकाङ्गत्वाभेऽपि किमन्यदङ्गमित्यङ्गान्तराका-
ङ्ग्यैव द्वितीयादिविधीनां प्रवृत्तिसम्भवेन विकल्पमुख्या आकाङ्गा-
यास्तदुत्पापकत्वानुपगमात्, तथा सति परस्परभावसापेक्षता-
कल्पने गौरवात् । न चैवं “अयभागं ततस्ते आदद्यान्मूख्यस्य
जीवतां” इति विधिबोधितयोः परभूम्यधिकरणकत्राङ्गाङ्गयोरय-
भागदान-मूख्यदानयोर्भिकल्पो न स्यात् विकल्पमुखीमाकाङ्गामन्त-
रेणाप्युक्ताकाङ्ग्या मूख्यदानविधेः प्रवृत्तिसम्भवात् इति वाच्यम् ।
तयोः “तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो ब्रह्मात्” इत्यर्थवाद-
बोधितहरणनिवृत्तिद्वारा आङ्गाङ्गत्वादयभागदानमात्रेण हरणनि-
वृत्तिसम्भवात् हरणनिवर्तकतया तद्भावे हरणनिवर्तकान्तराका-

ज्ञाया अनुदयेन विकल्पमुख्यैवाकाङ्क्षा मूखदानप्रवृत्तेश्चकारण
 विकल्पार्थताया आवश्यकत्वात् । न च तथापि तत्र विकल्पानुपप-
 न्तिर्यतो हरणनिवर्त्तकाद्यदान-मूखदानयोः क्रमेष विधानोपनमे
 एव प्रथमविधितोऽद्यदानस्य हरणनिवर्त्तकत्वलाभेन तन्ननिवर्त्तकाङ्क्षा-
 पूरणादिकल्पः सम्भवेत् तदेव गोपेयत इति युगपत्समुच्चितोभय-
 दानविधाने बाधकाभावादिति वाच्यम् । अद्यदान-मूखदानयोः
 सम्प्रदाननियमेनाद्यदानत्व-मूखदानत्वावच्छिन्नयोः पृथक्सम्प्रदानद-
 यान्वयादाक्यभेदस्यावश्यकतया युगपदुभयविधानासम्भवात् । अथैवं
 यत्र धवच्छिदाल-खदिरच्छिदालावच्छिन्नयोः पृथग्दाच-कुठार-
 करणकत्वान्वये तात्पर्यं तत्र वाक्यभेदेन सामार्थ्यविरहात् धव-खदिरौ
 दाच-कुठाराभ्यां छिनत्तीति प्रयोगानुपपत्तिः समासासम्भवादिति
 चेत्, न भवत्येव तथा तात्पर्यं च तादृशप्रयोगः, यत्र छिदालरूपैक-
 धर्मावच्छिन्नायामेव विभिन्नव्यक्तौ युगपत् धवकर्म्मकत्व-दाचकरण-
 कत्वयोः खदिरकर्म्मकत्व-कुठारकरणकत्वयोर्युगपदन्वये-तात्पर्यं तत्रैव
 च तथा प्रयोगः, प्रकृते च भुखामिपिचासुद्देशकत्वविशेषतावच्छेक-
 तापन्नाय भागदानत्वादिना प्रवृत्तिनिर्वायाद्यभागदानत्वादिहूपवि-
 भिन्नधर्मावच्छिन्ने पृथक्सम्प्रदानान्वयस्यावश्यकतेत्यसमप्रकृताधिक-
 विचारेण । भूतत्वे न घटः भूतत्वं न घट इत्यादौ प्रतिषेधोऽसम्भ-
 वयोः प्रतिषेधोऽनुधोगिभावस्य भूतत्वं न घटः न पचति चैव-
 इत्यादौ अभावाधारधोराधाराधेयभावस्य च संसर्गतया भागं नञः
 प्रातिपदिकत्वेऽपि प्रातिपदिकार्थबोर्न भेदेन साक्षादन्वय इति
 व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्य प्रातिपदिकविशेषकतया चानुपपत्तं

योग्यभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावो अभावाधिकरणयो-
राधाराधेयभावश्च सम्बन्धविधया भासते, निपाताति-
रिक्तस्थल एव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनाव्यये प्रकारौभूत-
विभक्त्युपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । अत एव इवाद्यर्थान्वये न

इत्याह, 'प्रतियोग्यभावयोरिति, तद्विशेषणप्रवेशः प्रयोजनान्तरानु-
रोधेनाप्यावश्यक इत्यत आह, 'अत एवेति घतोनिपातार्थस्य प्राति-
पदिकान्तरेण साक्षाद्भेदान्वयोमानुपपन्नः अत एवेत्यर्थः, 'इवाद्यर्था-
न्वय इति चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थसादृश्यस्य प्रतियोग्यनु-
योगिनोः चन्द्र-मुखयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वभाज इत्यर्थः, 'न
षष्ठ्याद्यपेक्षेति प्रतियोगिपदोत्तरं षष्ठ्याः अनुयोगिपदोत्तरं सप्त-
म्यास्य नापेक्षेत्यर्थः । तयोः सादृश्यरूपनामर्थेन साक्षादन्वये प्रति-
योगित्वादेः प्रकारताया उपगन्तव्यतया तदुपस्थापकषष्ठ्यादिविभ-
क्त्यपेक्षा स्यात् इति भावः । नन्वेवं अघटं भूतलमित्यादिवज्जघ्रीहौ
असमोद्देश इत्यादिनञ्जत्पुरुषे च मुख्ययोर्नञ्जर्थयोरत्यन्तान्योन्या-

संसर्गतया नामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्यस्यस्याद्युत्पन्नत्वादत आह, 'प्रतियोग्य-
भावयोरिति, 'निपातातिरिक्तोति, फलबलाग्निपातजन्यतदन्वयबोधे विभक्त्य-
र्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वं न कश्च्यमिति भावः । एतच्च एवकारार्थसारमङ्गुर्थ्या-
मभिहितमस्माभिः । 'अतएवेति यत एव निपातार्थान्वयमात्रे न विभक्त्य-
र्थापेक्षा अतएवेत्यर्थः । 'इवादीति, चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थ-सादृश्ये
चन्द्रस्य प्रतियोगितया मुखस्याधिकरणतया अन्वयः, आदिना एव-वा-तु-चा-
दिपदियग्रहः । ननु नञोऽभावमात्रार्थकत्वे अघटं भूतलमित्यादौ भिन्नाभ्यां
रूपाभ्यामेकधर्म्मिबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं न स्यात् एवमघटः पट-

केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरमुपः प्रतियोगित्वे अनु-

षक्यत्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणमप्रचिथैव षष्ठ्यादिविभ-
क्तिमन्तरेणैव प्रतियोग्यनुयोगिभावादिभानमुपपादयतां मतमुप-
न्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'सुप इति घटोनास्तीत्यादौ प्रथमाविभक्ते-
र्मानुयाजेष्वित्यादौ सप्तम्यादिविभक्तेरित्यर्थः, 'प्रतियोगित्व इति,
आधेयतासम्बन्धेन विशेषणीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया निरूपक-
तासम्बन्धेन चाभावविशेषणतया भासमान इत्यादिः, एतच्च स्वामि-
त्वादेः षष्ठ्यर्थतावादिप्राचीनमतानुसारेण, सर्वत्र सप्तम्यन्तेऽपिस्य
सप्तमेत्यस्य सम्बन्धः, स्वमतानुसारेणाह, 'अनुयोगित्वे वेति, निरू-
प्यत्वसम्बन्धेन विशेषणीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया चाश्रयतासम्-
बन्धेन चाभावविशेषणतया भासमान इत्यादिः, यथा स्वामित्वादेः
षष्ठ्यर्थतामतेनेदं चैषस्येत्यादौ निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावबोध-

नामार्थयोर्भेदान्वयबोधे प्रकारोभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वे निपा-
तातिरिक्तत्वविशेषणमनिवेशयतां मतमाह, 'केचित्त्विति, घटस्याभाव-
इत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थोऽनुयोगित्वं, तत्र च घटस्य निरूपितत्वेनाभावस्य चाधि-
करणत्वेनान्वयः, न तु प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः, तथा सति घटस्याधेयत्वेनाभावस्य
च निरूपकत्वेनान्वय इति घटोयाभावेऽपि न घटस्येति स्यात् घटनिरूपप्रति-
योगित्वस्याभावेऽभावसत्त्वात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य चाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वात् एवञ्च न घट इत्यादौ प्रतियोगित्वस्य सुवर्धत्वे घटस्य
तत्राधेयत्वेनान्वयकल्पने घटस्याभाव इत्यादौ विभक्त्यर्थे निरूपितत्वसम्बन्धेन
प्रकृत्यर्थान्वयोऽन्यत्र क्लृप्तोभज्येत एवं पटस्याभावो न घट इत्यत्र प्रथमायाः
बद्धर्थजाद्वयिकत्वे घटानुयोगिकत्वाभावः प्रतीयते प्रतियोगित्वस्य प्रथमा-
र्थत्वे नञर्थान्वयानुपपत्तिश्च इत्यतः 'अनुयोगित्वे वेति, इदमु बोध्य

योगित्वे वा नञुत्तरस्याधिकरणत्वेन नञो वा अभाव-
वति लक्षणा विभक्त्यर्थानुयोगिसमानविभक्तिकस्यैवा-

स्यैवोपेयतया तादृशसम्बन्धस्य चाभावप्रतियोगितामवच्छेदकतया
असामञ्जस्यं तथाच घटो नेत्यादौ प्रतियोगित्वस्य सुपर्यतामते न
काश्चिदनुपपत्तिः । नञर्थभावानुयोगिकप्रतियोगिवाचकपदोत्तर-
विभक्त्यर्थाभावस्य नञा अबोधनात् नेदं चैवस्येतिवत्तादृशभाव-
तात्पर्येण न घटो नेत्यप्रयोगादतः प्रथममतेऽस्वरसोनास्ति परन्व-
नुयोगित्वस्याप्युक्तस्यले सुवर्धता सम्भवतीति तस्य सुवर्धताकस्यानु-
सरणं, एतावता नञर्थे प्रतियोगिनः साक्षाद्विशेषणत्वं निराकृत्य
भूतस्यं न घटः न पचति चैव इत्यादौ नञर्थस्यानुयोगिनि भेदेन
साक्षात्तथात्वं निराकरोति, 'नञुत्तरस्येति, सुप इत्यनुष्यते,
निपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकतामतानुसारेणाह, 'नञो वेति, 'अभाव-
वति लक्षणेति, तथाच नञर्थेनानुयोगिनोऽभेदान्वय इति भावः ।
न च निपातोत्तरप्रथमाविभक्तेरेव सर्वत्रोपगमात् भूतस्यं न घट

भूतले न घट इत्यादौ प्रथमार्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थे अधिकरणत्वेनान्वयः
पटाभावो न घटः इत्यादौ तु प्रतियोगित्वेनान्वयस्तत्र प्रकरणादिकमेव
नियामकं बध्नाद्यर्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थेऽधिकरणत्वेनान्वये बध्नादेर्विशे-
षणविभक्तित्वं तस्यं यत्र तु बध्नीविनिमयविभक्तित्वात् तदर्थस्यानुयोगित्वस्य
नञर्थे प्रतियोगित्वेनैवान्वयः, अतएव अयमभावो न घटस्येत्यादौ अभावे
घटानुयोगित्वाभावः प्रतीयते न तु घटाभावस्यानुयोगिकत्ववान् अभाव-
इति नञुत्तरस्य सुपोऽधिकरणत्वं, तत्र च लक्षणा इत्युभयकल्पनापेक्षया
अयमाद्यनञोऽभाववस्तुलक्षणा युक्ता इत्याशयेनाह, 'नञोवेति ।

न्योन्याभाव-संसर्गाभावयोर्बोधने नञोऽसामर्थ्यं, तेन न

इत्यादौ भूतत्वादिपद-नञ्पदयोः समानविभक्तिकत्वेऽपि नानु-
याजेषु यजतिश्वित्यादौ नञः सप्तम्यन्तताविरहेण यजत्यादिपद-
समानविभक्तिकताविरहात् तदर्थस्याभाववतो यजत्यादावभेदाभ्या-
सम्भव इति वाच्यम् । निपातोत्तरं सर्वविभक्त्युपादाभ्युपगमात् ।
अतएवैकारवादे षष्ठिव्यामेव गन्ध इत्यादौ एवकारोत्तरसप्तम्यर्थ-
व्यवच्छेदबोधो दीधितिज्ञतैवाभिहितः । अयं न पचति इदं न
राज्ञ इत्यत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धेन न कथं विभक्त्यर्थविश्रे-
षितभेदबोधः न कथं वा भूतत्वं न घट इत्यादौ भूतत्वादौ
घटादिसंसर्गाभावबोधः नञर्थसंसर्गाभावे घटादिपदोत्तरप्रथमाया-
घटादिप्रतियोगिकत्वस्य नञ्पदोत्तरप्रथमायाश्चाभावाधारत्वस्य भूत-
त्वादौ बोधनसम्भवादित्याह, 'विभक्त्यर्थेति विभक्त्यर्थान्योन्याभावस्य
समानविभक्तिकपदार्थयोः संसर्गाभावस्य बोधने नञो न सामर्थ्य-

यत्तु विशेषणविशिष्टपदयोर्विबद्धविभक्तिराहित्यं अन्योन्याभावबोधे
प्राङ्गनियामकमुक्तं तत्र विबद्धत्वं विबद्धार्थकत्वं अन्यथा अत्ययस्यै कर्म-
त्वाद्यर्थकप्रथमान्तार्थस्य मुञ्जप्रथमान्तार्थेन नञोऽन्योन्याभावबोधापातात्
तथाच यथा ब्राह्मणस्य धनं न मूर्खस्य इत्यादौ नञर्थे भेदे मूर्खानुयोगित्वस्य
बोधे नञर्थस्याधिकरत्वेनान्वये मूर्खभिन्नस्य ब्राह्मणस्यैवर्थोक्तयते तथा
प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुपः प्रतियोगित्वादौ जातशक्तित्वेऽनुयोगिपदस्य मुञ्ज-
सुवन्तत्वे विबद्धार्थकत्वमेव विभक्तेरिति प्रागुक्तनियामकासम्भवात् अनियमेन
सुवर्थप्रतियोगित्वादेरिव तिष्ठादि-बध्नाद्यर्थकृतिसम्बन्धादेरपि नञर्थेऽन्यो-
न्याभावे साक्षादन्वयेन न पचति न राज्ञ इत्यादौ कृति-सम्बन्धयोर्भेदबोधा-

पचति न रात्र इत्यादौ इत्यादेरन्वोन्याभावो भूतलं न
घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयते इत्याहुः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्य-
विरचितं नञ्वादरहस्यं सम्पूर्णं ।

मित्यर्थः । असामर्थ्यं तादृशतादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदाभ्यां
नञ्पदसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशफलानुत्पादकतया तत्कारणत्वा-
नुपगमादिति भावः । 'चाञ्छरित्यस्मिन्सूचनाय च च प्रथमा-
विभक्त्वा चङ्गाद्यतिरिक्तार्थबोधने तस्या असाधुत्वापत्तेरिति ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीनदाधरभट्टाचार्यविरचिता
नञ्वादटिप्पणौ समाप्ता ।

पत्तिः, एवं नञर्थे संसर्गाभावे भेदान्वयोपपत्त्यर्थमनुयोगिपदे सप्तम्यपेक्षा
स च नञ्त्तरस्य सुपोऽभिन्तरत्वेन सङ्ख्यैवोपपन्न इति नञोऽभाववङ्गा-
द्यधिकत्वे तु भेदान्वयप्रसङ्गाभावात् अमेदान्वये सप्तम्या अप्रबोधकत्वं
इति व्याख्यानं अत्यन्तसमीचीनं ।

	Rs.	0	10
Nyayabinduṭīkā, (Text)	...	...	...
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	3	6
Padumawatī Fasc. 1-3 @ 2/	...	6	0
Parīcīṣṭa Parvan. (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Prākriṣṭa-Paingalam, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0	12
Prākṛta Lakṣanam, (Text) Fasc. 1	...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	7	...
Parācāra, Institutes of (English)	...	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Suśruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	0	12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	12	0
Tāndya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	14	10
Trikūṇḍa-Mandaṇam, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/	...	0	12
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Upamitā-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Uvāsagadaśāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	5	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	4	8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Vṛhannārādiya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	2	4
<i>Tibetan Series.</i>			
Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5. @ 1/ each	...	13	0
Rtoḡs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
*Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-2 @ /12/	...	1	8
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37	0
Ditto English Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	5	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	...	1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	0
Futūh-ugh-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, (Text) Fasc. 1	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	38	4
Maāsir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	...	13	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14

	Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	...	Ra. 5	10
	(English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc.			
	1, Fasc. 1 @ /12/ each	...	12	0
	Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
	(Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
१०८६	Fikr, (Text) Fasc. 1	...	0	6
	Diradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	1	8
पच	Salātīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
	Salātīn, (Text) Fasc. 7-10 @ /1/ each	...	4	0
	Maqāt-i-Nāsirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
	Ditto (English), Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
	Ditto Index	...	1	0
	Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barnī (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
	Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
	Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ /18/ each	...	3	0
	Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
	Zafarnāmāh, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	6	6
	Tuzuk-i-Jahāngirī, (Eng.) Fasc. 1	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), @ /18/ per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
4. N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
  - Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ... 3 0
  - A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
  - Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
  - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
  - Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4 0
5. Anis-ul-Musharraḥīn ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 3 8
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 6
10. Khizānatu-l-'ilm ... 4 0
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
13. Sharaya-ool-Isiām ... 4 0
14. Tibetan Dictionary, by Osoma de Körös ... 10 0
15. Ditto Grammar ... 8 0
16. Kaçmīraqabḍāmḥṭa, Parts I & II @ 18/ ... 3 0
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson ... 1 0
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāsmīr by M. A. Stein Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0
 N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

Nyayabīndutīkā, (Text) ...	...	...	Rs. 0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	3	6
Padumawati Fasc. 1-3 @ 2/	...	...	6	0
Parīcīta Parvan. (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Prākṛīta-Pāṅgalam, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	...	0	12
Prākṛīta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	...	1	8
Parīcāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	7	8
Parīcāra, Institutes of (English)	...	...	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	...	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Sucruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	...	0	12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	...	12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	13	14
Trikāṇḍa-Mandanam, (Text) Fasc. 1.2 @ /6/	...	...	0	12
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Upamīta-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Uvāsagadaśāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	...	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	...	5	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	...	4	8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2	10
Vṛhannāradya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	...	2	4
<i>Tibetan Series.</i>				
Pag-Sam Thi S'ia, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/ each	...	...	13	0
Rtogs brjod āpag khkri S'ia (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>				
*Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	...	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-2 @ /12/	...	...	1	8
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	...	37	0
Ditto English Fasc, 1-5 @ 1/ each	...	...	5	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	...	...	1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	...	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	...	3	0
Futūh-ngh-Shām of Wāqīdī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	...	38	4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	...	...	13	2
Maghāzi of Wāqīdī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each ...	Rs. 5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and Index; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each ...	...	12 0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	...	7 2
Ma'āshir-i-'Ālamgīri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	...	3 4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1 ...	...	0 6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each ...	...	1 8
Riyāzu-s-Salātīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	...	1 14
*Suyūṭy's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each ...	...	4 0
Ṭabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	...	1 14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	...	10 8
Ditto Index ...	...	1 0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	...	2 10
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	...	2 4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	...	3 0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	...	1 14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	...	6 6
Tuzuk-i-Jahāngīri, (Eng.) Fasc. 1 ...	...	0 12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
  - A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
  - Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
  - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
  - Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4 0
5. Anis-ul-Musharraḥīn ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 3 8
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
10. Khizānatu-l-'ilm ... 4 0
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
13. Sharaya-ool-Islām ... 4 0
14. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10 0
15. Ditto Grammar ... 8 0
16. Kaçmiraqabḍāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ ... 3 0
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson ... 1 0
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kašmir by M. A. Stein Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 2 8

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

24-10-1900.

Books are supplied by V.P.P. Google

Princeton University Library

32101 074446673

